ДЕРЖАВНИЙ ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
«ЗАПОРІЗЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ»
МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ,
МОЛОДІ ТА СПОРТУ УКРАЇНИ

Заснований
у 1997 р.

Свідоцтво про державну реєстрацію
друкованого засобу масової інформації

Серія КВ 15436-4008 ПР,

22 червня 2009 р.

Адреса редакції:

Україна, 69600,

м. Запоріжжя, МСП-41,

вул. Жуковського, 66

Телефони для довідок:

(061) 289-12-26

(061) 224-42-47

Телефон/факс: (061)767-45-46

В і с н и к

Запорізького національного університету

- **Філологічні науки**

№1, 2012

Запоріжжя 2012

Вісник Запорізького національного університету: Збірник наукових праць. Філологічні науки. – Запоріжжя: Запорізький національний університет, 2012. – 521 с.

Затверджено як наукове фахове видання (постанова президії ВАК України № 1-05/5 від 01.07.2010 р.)

Затверджено вченою радою ЗНУ (протокол № 6 від 28.02.2012 р.)

Цей випуск вісника присвячений пам'яті професора Івана Степановича Олійника

Редакційна рада

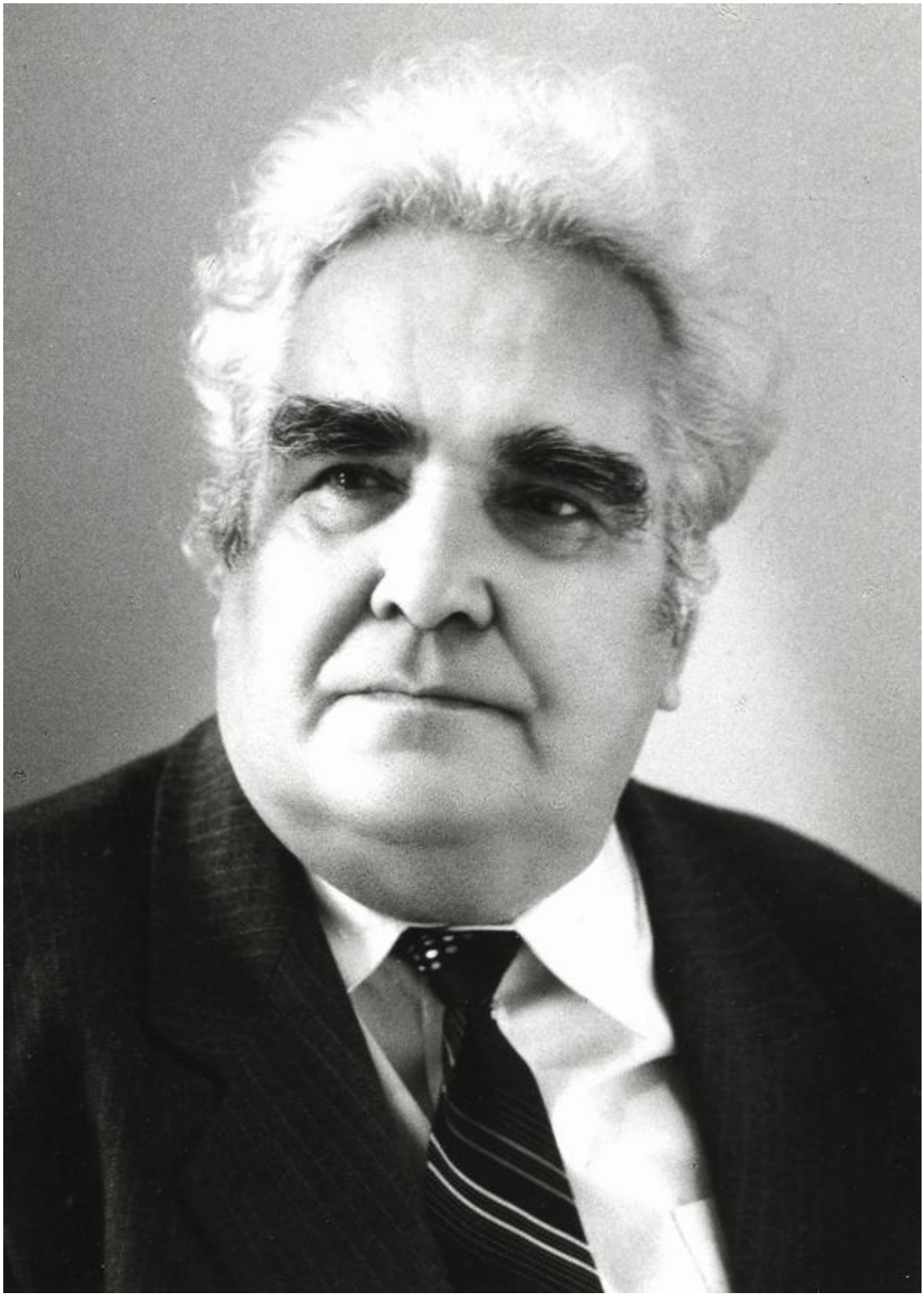
Головний редактор – Білоусенко П.І., доктор філологічних наук, професор

Відповідальний редактор – Хом'як Т.В., кандидат філологічних наук, доцент

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Чабаненко В.А.	доктор філологічних наук, професор, заступник головного редактора
Гуменний М.Х.	доктор філологічних наук, професор
Заверталюк Н.І.	доктор філологічних наук, професор
Зацний Ю.А.	доктор філологічних наук, професор
Іваненко В.К.	доктор педагогічних наук, професор
Мана кін В.М.	доктор філологічних наук, професор
Павленко І.Я.	доктор філологічних наук, професор
Пахомова Т.О.	доктор педагогічних наук, професор
Петренко О.Д.	доктор філологічних наук, професор
Погребна В.Л.	доктор філологічних наук, професор
Приходько А.М.	доктор філологічних наук, професор
Тихомиров В.М.	доктор філологічних наук, професор
Шевченко В.Ф.	доктор філологічних наук, професор

©Запорізький національний університет, 2012

Професор
Іван Степанович Олійник
(1922 - 1995)

ЗМІСТ

АГІБАЛОВА Т.М.
ВЛАСНІ НАЗВИ ЯК ІНТЕЛЕКТУАЛЬНІ ОРІЄНТИРИ
В МОВНІЙ КАРТИНІ СВІТУ ЛЕСІ УКРАЇНКИ
(НА МАТЕРІАЛІ ДРАМАТИЧНИХ ПОЕМ 1896-1906 рр.).....11

АЗАРОВА В.О.
ПРЕЦЕДЕНТНА СИТУАЦІЯ В СИСТЕМІ ЗАСОБІВ
СЕМАНТИЧНОЇ ІДЕНТИФІКАЦІЇ МІФЕМИ.....14

АРТЕМЕНКО Г.С.
ФРАЗЕОЛОГІЗМИ ІЗ ЗНАЧЕННЯМ НЕРОБСТВА (ЛОГІКО-КОГНІТИВНИЙ АСПЕКТ).....19

БАБАКОВА О.В., ХОМЧАК О.Г.
СЛОВОТВІРНО-КОГНІТИВНА МОДЕЛЬ
КОНЦЕПТУ "БАРВІНОК" В УКРАЇНСЬКІЙ МОВНІЙ КАРТИНІ СВІТУ.....23

БАБІЙ Ю.Б.
ПОСЕСИВНІ ФОРМАНТИ У ПРІЗВИЩАХ
УКРАЇНСЬКОГО АНТРОПОНІМІКОНУ.....29

БАКАЛЕНКО І.М.
УПРОВАДЖЕННЯ ІНФОРМАЦІЙНИХ ТЕХНОЛОГІЙ НАВЧАННЯ
У ПРОЦЕС ФАХОВОЇ ПІДГОТОВКИ МАЙБУТНІХ УЧИТЕЛІВ-СЛОВЕСНИКІВ.....32

БАКУМ З.П.
МЕТОДИЧНІ ІДЕЇ ІВАНА ОЛІЙНИКА
В СТАНОВЛЕННІ Й РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІНГВОДИДАКТИКИ.....40

БАРВІНА Н.О.
СЕМАНТИКО-КУЛЬТУРОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ
СОМАТИЧНОЇ ФРАЗЕОЛОГІЇ.....44

БІЛИХ О.П.
ОСОБОВІ ТА ЗВОРОТНИЙ ЗАЙМЕННИКИ В ЦЕРКОВНОСЛОВ'ЯНСЬКІЙ МОВІ
УКРАЇНСЬКОЇ РЕДАКЦІЇ КІНЦЯ XVI – XVII СТ......48

БІЛОКОНЕНКО Л.А.
МОВНІ ТА ПОЗАМОВНІ МАРКЕРИ
КОНФЛІКТНОСТІ ПЕРСОНАЖІВ ТВОРІВ МАРІЇ МАТІОС.....55

БІЛОУСЕНКО П.І., ОСТРЯНСЬКА О.В.
КОНФІКСИ З ПРЕПОЗИТИВНИМ КОМПОНЕНТОМ
НАВ- У СТРУКТУРІ УКРАЇНСЬКОГО ПРИСЛІВНИКА.....60

БОЙКО Л.П.
ЛЕКСИКА НА ОЗНАЧЕННЯ МИТНИХ ЗБОРІВ І ПОДАТКІВ
У ТОРГОВЕЛЬНИХ АКТАХ ВОЛИНІ Й НАДДНІПРЯНЩИНИ
XIV – СЕРЕДИНИ XVII СТОЛІТТЯ.....67

БОЙЧУК М.В.
ЕКСПРЕСИВНИЙ ПОТЕНЦІАЛ НЕОЛОГІЗМІВ
У ЗАГОЛОВКАХ ПЕРІОДИЧНИХ ІНТЕРНЕТ-ВИДАНЬ.....72

БОРИСОВА О.Е.
АРҐО В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ: СТАН І ПЕРСПЕКТИВИ ДОСЛІДЖЕНЬ.....77

БРАГА І.І.
СУРЖИК У СОЦІОЛІНГВІСТИЧНОМУ ВИМІРІ.....82

БРАЦУН О.І.
ПОНЯТТЯ "КРИЛАТИЙ ВИСЛІВ" ТА ЙОГО МЕТАМОВНА ІНТЕРПРЕТАЦІЯ 87

ВАЛЕЕВА Л.В.
ОНТОЛОГИЧЕСКАЯ СПЕЦИФИКАЦИЯ ЛЕКСИКИ МИФА
В СОВРЕМЕННОЙ КОГНИТИВНО-КОММУНИКАТИВНОЙ ПАРАДИГМЕ 92

ВАСИЛЕВИЧ Г.Я.
СЛОВОТВОРЧІ ЗАСОБИ ОБРАЗНОСТІ ПОЕТИЧНОЇ МОВИ ЛЕСІ УКРАЇНКИ 95

ВОЛИНЕЦЬ Г.М.
НУЛЬСУФІКСАЛЬНІ НАЙМЕНУВАННЯ
ОПРЕДМЕТНЕНОЇ ОЗНАКИ, ВЛАСТИВОСТІ, ЯКІСНОГО СТАНУ 101

ВОЛКОВА І.В.
РОЗВИТОК ЧУТТЯ МОВИ І МОВЛЕННЄВИХ СИТУАЦІЙ
У ПРОЦЕСІ ЗАСВОЄННЯ СЛОВОТВОРУ 103

ВОРОПАЙ С.В.
КОНФІКСАЛЬНІ NOMINA ABSTRACTA В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ XIX-XXI СТОЛІТЬ 108

ГИМЕР Н.О.
В КОНТЕКСТІ ВИКЛАДАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ
МОВИ ЗА ПРОФЕСІЙНИМ СПРЯМУВАННЯМ 118

ГОЛІКОВА Н.С.
АНТРОПОНІМІЧНІ СЛОВНИКИ В УКРАЇНСЬКІЙ ЛЕКСИКОГРАФІЇ 123

ДАНИЛЮК І.В.
ОСОБЛИВОСТІ МОВНОГО ВИРАЖЕННЯ КОНЦЕПТУ "СМІХ"
В АВТОРСЬКИХ РЕМАРКАХ У ТЕКСТАХ СУЧАСНОЇ ДРАМИ 127

ДВОРЯНКІН В.О.
ДО ВИВЧЕННЯ ОЦІННОЇ ЛЕКСИКИ ЗІ ЗНАЧЕННЯМ ОСОБИ
В УКРАЇНСЬКИХ СХІДНОСТЕПОВИХ ГОВІРКАХ ПІВДЕННОЇ ДОНЕЧЧИНИ 134

ДЕМЕШКО І.М.
МОРФОНОЛОГІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА СЛОВОТВІРНИХ ГНІЗД
ІЗ ВЕРШИННИМ ДІЄСЛОВОМ ІНШОМОВНОГО ПОХОДЖЕННЯ 140

ДЕМИДЕНКО Г.Г.
ФРАЗЕОЛОГІЗМИ УКРАЇНСЬКОЇ
МОВИ НА ПОЗНАЧЕННЯ НЕВЕРБАЛЬНОЇ ПОВЕДІНКИ МОВЦІВ 145

ДЖЕЛЁВА А.С.
ГЛАГОЛ БЫТЬ – ЯДРО ЯЗЫКОВОЙ СИСТЕМЫ 150

ДРАГАН Ю.М.
ЛЕКСИЧНА ПАЛІТРА РОМАНУ А.Ф. КАЩЕНКА
"ОПОВІДАННЯ ПРО СЛАВНЕ ВІЙСЬКО ЗАПОРОЗЬКЕ НИЗОВЕ" 155

ДУБИНЕЦЬ З.О.
ТЕМИ ТА СФЕРИ ЕВФЕМІЗАЦІЇ В СУЧАСНІЙ ПРЕСІ 159

ДУКА Л.И.
ПРАГМАТИКА ОНИМОВ В УСТНОЙ РАЗГОВОРНО-БЫТОВОЙ РЕЧИ 164

ЄРМОЛЕНКО С.І.
ПРАКТИЧНЕ ЗАСТОСУВАННЯ КОМУНІКАТИВНОЇ МЕТОДИКИ НАВЧАННЯ
УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ (НА МАТЕРІАЛІ ТВОРЧОСТІ ЄВГЕНА ПОЛОЖІЯ) 169

ЖЕЛЯЗКОВА В.В.
СЕМІОТИЧНИЙ ХАРАКТЕР МОВИ ТВОРІВ О.ГЕНРІ 175

ЖОВНІР М.М.
ФУНКЦІНУВАННЯ ЛЕКСИЧНИХ ОДИНИЦЬ З АБСТРАКНОЮ СЕМАНТИКОЮ В ЖАНРІ СВІТСЬКОЇ БЕСІДИ 179

ЖУРАВЛЬОВА Н.М.
МОВНА ВВІЧЛИВІСТЬ УКРАЇНЦІВ КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ. ТА ЇЇ ВІДОБРАЖЕННЯ У ТВОРАХ МАРУСІ ВОЛЬВАЧІВНИ 185

ЗАЙЦЕВА В. В.
ФУНКЦІЇ СИНЕКДОХИ В ГАЗЕТНОМУ ТЕКСТІ 190

ЗЕЛЕНЬКО А.С.
ДО ПИТАННЯ ПРО УКЛАДАННЯ НОВОГО ВАРІАНТА ТЛУМАЧНОГО СЛОВНИКА СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ 195

ЗУБЕЦЬ Н.О., КУЗНЕЦОВА А.О.
МІНІМАЛЬНІ ІДІОМИ У ФРАЗЕОЛОГІЧНИХ СИСТЕМАХ УКРАЇНСЬКОЇ ТА РОСІЙСЬКОЇ МОВ: ЗІСТАВНИЙ АСПЕКТ 198

ЗЮЗЬКІНА Г.М.
МОРФОНОЛОГІЧНІ МОДЕЛІ І МОРФОНОЛОГІЧНІ КЛАСИ ВЕРБАЛЬНИХ ПОХІДНИХ ІНШОМОВНОГО ПОХОДЖЕННЯ 202

ІГНАТЬЄВА С.Є.
ФУНКЦІОНАЛЬНІ ОКРЕСЛЕННЯ СЕНСОРНОЇ ЛЕКСИКИ У ЩОДЕННИКОВОМУ ДИСКУРСІ 207

ІЛЬЧЕНКО І.І.
ДЖЕРЕЛА ВИВЧЕННЯ АНРОПОНІМІКОНУ НАДВЕЛИКОЛУЖЖЯ 211

КАЛЕНЮК С.О.
РОЛЬ ОНОМАСТИЧНОЇ ЛЕКСИКИ У ТВОРАХ УЛАСА САМЧУКА 214

КАЛЬКО В.В.
АНТРОПОМОРФНА МЕТАФОРА ЯК ЗАСІБ НОМІНАЦІЇ ЛІКАРСЬКИХ РОСЛИН УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ 217

КАЛЬКО М.І.
АСПЕКТУАЛЬНІСТЬ: ДОСВІД КАТЕГОРІЙНОГО МОДЕЛЮВАННЯ НА МАТЕРІАЛІ УКРАЇНСЬКОГО ДІЄСЛОВА 222

КАРАБУТА О.П.
МОРФОЛОГІЧНА СТРУКТУРА ЛЕКСЕМ НА ПОЗНАЧЕННЯ ТВАРИН 226

КАТИШ Т.В.
СТРУКТУРНІ ОСОБЛИВОСТІ ТЕРМІНІВ-СЛОВОСПОЛУЧЕНЬ АНГЛІЙСЬКОЇ АВТОМОБІЛЬНОЇ ТЕРМІНОЛОГІЇ ТА ОСНОВНІ СПОСОБИ ЇХ ПЕРЕКЛАДУ УКРАЇНСЬКОЮ МОВОЮ 230

КОБЗЄВ М.В.
СУТНІСТЬ ЛЕКСИЧНОГО ПОВТОРУ В АНГЛІЙСЬКОМОВНОМУ ТА УКРАЇНСЬКОМОВНОМУ ДИСКУРСАХ 234

КОЗІНА Ю.В.
ОПОЗИЦІЯ ІСТОТИ/НЕІСОТИ В ІМЕННИКАХ – НАЗВАХ МІКРООРГАНІЗМІВ 241

КОЛОЇЗ Ж.В.
ОКАЗІОНАЛЬНІ ФРАЗЕМИ ТА ЇХ ЛЕКСИКОГРАФІЧНЕ ОПРАЦЮВАННЯ 244

КОНОПЛЕНКО Н.А.
МУЛЬТИМЕДІЙНА ПРЕЗЕНТАЦІЯ
ЯК ЕЛЕМЕНТ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ СТУДЕНТІВ-ФІЛОЛОГІВ..... 249

КОРНІЄНКО С.І.
ПРАВОПИС І ВИМОВА ГОЛОСНИХ ЗВУКІВ У БОЛГАРСЬКІЙ
ЛІТЕРАТУРНІЙ МОВІ: НОРМИ ТА ВІДХИЛЕННЯ ВІД НИХ 252

КОСТЮК Н.Г.
ЛЕКСИКОГРАФІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ Д.І.ЯВОРНИЦЬКОГО ТА ЙОГО
КОРЕСПОНДЕНТІВ (НА МАТЕРІАЛАХ ЕПІСТОЛЯРНОЇ СПАДЩИНИ ВЧЕНОГО)..... 259

КОЦЮБА З.Г.
КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЯ ЩАСТЯ В ПОБУТОВІЙ СВІДОМОСТІ СЛОВ'ЯН,
ГЕРМАНЦІВ І РОМАНЦІВ (НА МАТЕРІАЛІ ПАРЕМІЙ) 264

КОЧАН І.М.
ПРОБЛЕМА НАЦІОНАЛЬНОГО І ЗАПОЗИЧЕНОГО В ТЕРМІНОЛОГІЇ 268

КРАВЧЕНКО Є.Г.
ФОРМУВАННЯ КОМУНІКАТИВНОЇ УКРАЇНОМОВНОЇ
КОМПЕТЕНЦІЇ У СТУДЕНТІВ 272

КРАВЧЕНКО Т.П.
СЛОВОТВІРНИЙ ПОТЕНЦІАЛ ТЕРМІНІВ-ЗАПОЗИЧЕНЬ ЕКОНОМІКИ АПК..... 276

КУТУЗА Н.В.
НЕГАТИВАЦІЯ ЯК СУГЕСТИВНИЙ ЧИННИК СЛОГАНІВ СОЦІАЛЬНОЇ РЕКЛАМИ..... 281

ЛЕВУН Н.В.
РЕДЕРИВАЦІЯ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ..... 286

ЛИТВИН І.М.
АСОЦІАТИВНО-МЕТАФОРИЧНИЙ КОМПОНЕНТ
КОНЦЕПТУ ВОГОНЬ У ТВОРАХ ЛЕСІ УКРАЇНКИ..... 291

ЛЯШУК Н.А.
ЯВИЩЕ БАГАТОЗНАЧНОСТІ ЛІНГВІСТИЧНОЇ ТЕРМІНОЛОГІЇ ЯК ОБ'ЄКТ
НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ, ЛЕКСИКОГРАФІЧНОЇ ФІКСАЦІЇ
ТА ВИКОРИСТАННЯ В НАВЧАЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ 294

МЕДВІДЬ Н.С.
ЛІНГВОКУЛЬТУРНИЙ ПРОСТІР УКРАЇНСЬКОЇ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОЇ
ПРОЗИ ПЕРШОЇ ПОЛОВНИ ХХ СТОЛІТТЯ..... 298

МЕЛКУМОВА Т.В.
ПРАГМАТИЧНА РОЛЬ БАГАТОСПОЛУЧНИКОВОСТІ
(НА МАТЕРІАЛІ МАС-МЕДІЙНИХ ТЕКСТІВ)..... 302

МИКИТІВ Г.В.
ЗНАКОВІСТЬ АРХЕТИПНИХ СИМВОЛІВ
У НАЦІОНАЛЬНО-МОВНІЙ КАРТИНІ СВІТУ УКРАЇНЦІВ..... 305

МИТЯЙ З.О.
СЕМАНТИКО-ФУНКЦІОНАЛЬНА СПЕЦИФІКА ПРЕФІКСІВ ПРИКМЕТНИКІВ
НА ПОЗНАЧЕННЯ СТУПЕНЯ ВИЯВУ ОЗНАКИ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ 310

МІНЯЙЛО Р.В.
ПРО ДИНАМІКУ СТІЙКИХ СЛОВОСПОЛУК ЗІ СФЕРИ РИБАЛЬСТВА..... 317

МОРОЗ О.А.
ДО ПИТАННЯ ПРО СТРИЖНЕВИЙ КОМПОНЕНТ ФРАЗЕОЛОГІЗМУ 323

ОЛЕКСЕНКО В.П.
МОВНІ ЗАСОБИ ЕВФЕМІЗАЦІЇ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ ПРОЗІ 328

ОНУФРІЄНКО Г.С.
НАУКОВИЙ ТЕКСТ У СУЧАСНОМУ ЛІНГВОДИДАКТИЧНОМУ ВИМІРІ 334

ПАВЛИКІВСЬКА Н.М.
УКРАЇНСЬКІ ПСЕВДОНІМИ ЯК ОБ'ЄКТ ОНОМАСТИЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ 339

ПАДАЛКА Р.М.
СЛОВОТВІРНА ДИНАМІКА ПРІЗВИЩЕВИХ ФОРМАНТІВ СЛОВ'ЯНЩИНИ КІНЦЯ XIX СТ. (1899 РІК) – ПОЧАТКУ XXI СТ. (2001 РІК) 343

ПОНОМАРЕНКО В.Д., ЛЯХОВА О.В.
УТРАТА ІДІОМАТИЧНОСТІ ЯК НАСЛІДОК РОЗШИРЕННЯ ЗНАЧЕННЯ ПОХІДНОГО СЛОВА 347

ПОПОВСЬКИЙ А.М.
ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНІ ФУНКЦІЇ СЛОВА ПЕРЕКОТИПОЛЕ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ 354

ПРАВДА Н.М.
ІСТОРІЯ КОМПОЗИТНО-СУФІКСАЛЬНИХ ІМЕННИКІВ НА -СТВ(О) В НОВІЙ УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ К.XVII-ПОЧ.XXI СТ. 360

ПРИБЛУДА Л.М.
ФУНКЦІЇ МОВНОЇ МЕТАФОРИ У ТВОРЧОСТІ УКРАЇНСЬКИХ ПИСЬМЕННИКІВ-ПОСТМОДЕРНІСТІВ (НА МАТЕРІАЛІ ТВОРЧОСТІ Ю.АНДРУХОВИЧА, Т.АНТИПОВИЧА, Ю.ВИННИЧУКА, С.ЖАДАНА, О.ЗАБАРНОГО, Ю.ІЗДРИКА, О.ІРВАНЦЯ, Ю.ПОКАЛЬЧУКА) 363

САБЛІНА С.В., СТРЮК Т.В.
ЗАСОБИ ВИРАЖЕННЯ СИТУАТИВНО-ПСИХОЛОГІЧНИХ ТА ВЛАСНЕ ПСИХОЛОГІЧНИХ ТИПІВ КОНОТАЦІЇ В ІНТИМНИХ ЛИСТАХ ІВАНА ФРАНКА ДО ОЛЬГИ РОШКЕВИЧ 367

САПЛІН Ю.Ю.
СОЦІАЛЬНА І ЛІНГВОКУЛЬТУРНА ІНФОРМАЦІЯ У СЛОВНИКУ 370

СЕМИРЯК В.Д.
РУСИЗМИ Й УКРАЇНІЗМИ В КОНТЕКСТІ РОМАНУ ВАСИЛЯ ШКЛЯРА "ЗАЛИШЕНЕЦЬ. ЧОРНИЙ ВОРОН" 374

СІРОШТАН Т.В.
ІСТОРІЯ ЛЕКСИКО-СЛОВОТВІРНИХ ТИПІВ NOMINA LOCI НА -К(А) В НОВІЙ УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ КІНЦЯ XVII – ПОЧАТКУ XXI СТ. 377

СЛИЖУК О.А.
ВИКОРИСТАННЯ МЕТОДУ ПРОЕКТІВ ДЛЯ ОРГАНІЗАЦІЇ ІНДИВІДУАЛЬНОЇ РОБОТИ СТУДЕНТІВ ФІЛОЛОГІЧНОГО ФАКУЛЬТЕТУ 386

СОШКО О.Г.
МОДЕЛЮВАННЯ МЕТОНІМІЧНИХ ФРАЗЕОЛОГІЧНИХ ЗВОРОТІВ НА ПОЗНАЧЕННЯ ЕМОЦІЙНИХ ХАРАКТЕРИСТИК (НА МАТЕРІАЛІ УКРАЇНСЬКОЇ, НІМЕЦЬКОЇ ТА АНГЛІЙСЬКОЇ МОВ) 389

СТАРЧЕНКО Я.С.
ЛЕКСИКО-СЛОВОТВІРНА КАТЕГОРІЯ ДІЇ/ПРОЦЕСУ 393

Філологічні науки

СТЕПАНЕНКО О.К.
СЕМАНТИЧНІ ПЕРИФРАЗИ ІНТЕРНЕТ-МЕДІА *401*

СТИШОВ О.А.
ОСНОВНІ ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ ЛЕКСИЧНОГО СКЛАДУ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ ПОЧАТКУ ХХІ СТОЛІТТЯ *406*

СТРОГАНОВА Г.М.
ПРОЕКТНА ТЕХНОЛОГІЯ У ПРОФЕСІЙНІЙ ПІДГОТОВЦІ МАЙБУТНІХ УЧИТЕЛІВ-СЛОВЕСНИКІВ *415*

ТАРАН А.А.
ФУНКЦІОНАЛЬНИЙ ПОТЕНЦІАЛ ІМЕННИКІВ-ЛЕКСИЧНИХ СИНОНІМІВ У СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРНІЙ МОВІ *418*

ТЕРНОВА А.І.
ДИНАМІКА ЛЕКСИКО-СЛОВОТВІРНИХ ТИПІВ ІМЕННИКІВ ІЗ СУФІКСОМ -ИНИ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ К. XVII – ПОЧ. ХХІ СТ. *423*

ТЄЛЄЖКІНА О.О.
ТОПОПОЕТОНІМИ В ХУДОЖНЬОМУ ПРОСТОРІ ДМИТРА ПАВЛИЧКА *431*

ТИМОШЕНКО А.І.
ФІКСАЦІЯ АРХАЇЧНИХ ПРОНОМІНАТИВНИХ ФОРМ У ФРАЗЕОЛОГІЧНИХ ОДИНИЦЯХ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ *436*

ТОМИЛІНА Г.Я., МАЦЕГОРА І.Л.
СТРУКТУРНО-СЕМАНТИЧНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ ВИГУКІВ ТА ЗВУКОНАСЛІДУВАЛЬНИХ СЛІВ У СИСТЕМІ ЛЕКСИКО-ГРАМАТИЧНИХ КЛАСІВ УКРАЇНСЬКОЇ ТА РОСІЙСЬКОЇ МОВ (ЛІНГВОДИДАКТИЧНИЙ АСПЕКТ) *439*

ТОМИЛІНА Г.Я., ПОЛЕЖАЄВА Н.А.
ВИКОРИСТАННЯ ПЕРЕКЛАДНОГО СЛОВНИКА І.С.ОЛІЙНИКА ТА М.М.СИДОРЕНКА ПРИ ВИВЧЕННІ УКРАЇНСЬКОЇ ФРАЗЕОЛОГІЇ У ТЕХНІЧНОМУ ВНЗ *443*

ТРИФОНОВ Р.А., ЯКИМЕНКО О.О.
ЯДРО КОНЦЕПТОСФЕРИ ХУДОЖНЯ ЛІТЕРАТУРА В МЕТАМОВНІЙ РЕФЛЕКСІЇ (НА МАТЕРІАЛІ ПИСЬМЕННИЦЬКИХ ІНТЕРВ'Ю) *448*

ФАНТА О.В.
ВІДСУБСТАНТИВНІ СУФІКСАЛЬНІ ІМЕННИКИ ЧОЛОВІЧОГО РОДУ В УКРАЇНСЬКИХ ГОВОРАХ ЗАКАРПАТТЯ *453*

ФЕДУРКО М.Ю.
УСНО-РОЗМОВНА ЛЕКСИКА В ХУДОЖНІЙ МОВІ А.ЧАЙКОВСЬКОГО (НА МАТЕРІАЛІ ПОВІСТІ "ОЛЮНЬКА") *458*

ХОМЧАК Л.М.
НАЗВИ ОБРЯДІВ ШЛЮБНОГО ДНЯ У НАДСЯНСЬКИХ ГОВІРКАХ *463*

ЦЫМБАЛЮК Е.В.
ПРИНЦИПЫ КОГНИТИВНО-ОНОМАСИОЛОГИЧЕСКОЙ ХАРАКТЕРИСТИКИ ОМОГРУППЫ "ПРЕДЛОГ–ПРИСТАВКА" *475*

ЧЕРНОВА А.В.
ПІДКОНЦЕПТ МАТИ БОЖА В УКРАЇНСЬКІЙ МОВНІЙ КАРТИНІ СВІТУ *480*

ШАБУНІНА В.В.
УСНА ФОРМА НАУКОВО-НАВЧАЛЬНИХ ТЕКСТІВ В АСПЕКТІ ДІАЛОГІЧНОЇ ПРИРОДИ ЖАНРІВ *486*

ШЕВЧЕНКО Т.Г.
ЛІНГВОГЕОГРАФІЯ ПІВДЕННОПОДІЛЬСЬКО-СТЕПОВОЇ МОВНОЇ ВЗАЄМОДІЇ..... 492

ШЕПЕЛЬ Ю.О.
АБРЕВІАТУРИ ЯК ЗАСІБ ЕКСПРЕСІЇ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ ТА РОСІЙСЬКІЙ МОВАХ 499

ЩЕРБАЧУК Л.Ф.
СЕМАНТИЧНИЙ ПРОСТІР КОНЦЕПТУ ГРІХ ЯК ЕЛЕМЕНТ ДУХОВНОГО КОДУ (НА МАТЕРІАЛІ УКРАЇНСЬКОЇ ФРАЗЕОЛОГІЇ)..... 504

ЮРЧЕНКО Н.В.
АКТИВНІ НЕЧЛЕННІ ДІЄПРИКМЕТНИКИ В "СЛОВІ ПРО ЗАКОН І БЛАГОДАТЬ" МИТРОПОЛИТА ІЛАРІОНА 508

ЮРЧЕНКО Т.Г.
ЛІНГВОКОГНІТИВНИЙ ПОТЕНЦІАЛ АНТРОПОНІМІВ ТА СПЕЦИФІКА ЇХ ФУНКЦІОНУВАННЯ В ХУДОЖНЬОМУ ТЕКСТІ (НА МАТЕРІАЛІ МОВИ ПРОЗИ ПАВЛА ЗАГРЕБЕЛЬНОГО) 513

ЯНОВСЬКА Г. В.
ПРО ІРОНІЧНЕ ВИКОРИСТАННЯ ПРЕЦЕДЕНТНИХ ФЕНОМЕНІВ У СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІЙ ПУБЛІЦИСТИЦІ (НА МАТЕРІАЛІ СТАТЕЙ ОЛЕГА ПОКАЛЬЧУКА) 518

УДК 811.161.2’373’2

ВЛАСНІ НАЗВИ ЯК ІНТЕЛЕКТУАЛЬНІ ОРІЄНТИРИ В МОВНІЙ КАРТИНІ СВІТУ ЛЕСІ УКРАЇНКИ (НА МАТЕРІАЛІ ДРАМАТИЧНИХ ПОЕМ 1896-1906 рр.)

Агібалова Т.М., аспірант

Харківський національний педагогічний університет імені Г.С. Сковороди

У статті досліджується власне ім’я як засіб інтелектуалізації художнього мовлення в драматичних поемах Лесі Українки кінця XIX – початку XX століття.

Ключові слова: мовна картина світу, інтелектуалізація, онім, ідіостиль, інтелектуальний потенціал імені, культурний простір, антропонім, сема.

Агибалова Т.Н. ИМЕНА СОБСТВЕННЫЕ КАК ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНЫЕ ОРИЕНТИРЫ В ЯЗЫКОВОЙ КАРТИНЕ МИРА ЛЕСИ УКРАИНКИ (НА МАТЕРИАЛЕ ДРАМАТИЧЕСКИХ ПОЕМ 1896- 1906 гг.) / Харьковский национальный педагогический университет имени Г.С. Сковороды, Украина.

В статье рассматривается имя собственное как средство интеллектуализации языка художественного произведения в текстах драматических поем Леси Украинки конца XIX – начала XX века.

Ключевые слова: языковая картина мира, интеллектуализация, оним, идиостиль, интеллектуальный потенциал имени, культурное пространство, антропоним, сема.

Agibalova T. M. PROPER NAMES AS INTELLECTUAL REFERENCE POINTS IN LESYA UKRAINKA’S LANGUAGE PICTURE OF THE WORLD (BASED ON THE MATERIAL OF DRAMATIC POEMS 1896-1906) / Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University, Ukraine.

The article is devoted to the analysis of proper name as a mean of intellectualization of the language of the work of art in Lesya Ukrainka’s dramatic poems in the late 19th and early 20th centuries.

Key words: language picture of the world, intellectualization, proper name, idiostyle, intellectual potency of a noun, cultural space, anthroponym, seme

Кінець XX – початок XXI ст. в українському мовознавстві позначений посиленою увагою науковців до питань, пов’язаних з мовою і мисленням людини, з особливостями мовного вираження концептуальної картини світу з погляду антропоцентризму. Сучасні лінгвістичні студії орієнтовані на дослідження номінативного процесу згідно з визначальним постулатом когнітивної науки вивчати мову “в широкому контексті моделювання свідомості” [2, с. 11]. Вітчизняні й зарубіжні мовознавці все частіше звертають увагу на процеси інтелектуалізації української мови, зокрема на інтелектуалізм слова як одиниці, що є засобом реалізації ментального досвіду та поєднує в собі поліваріантну гіпотетичну можливість і водночас реалізацію її мовленнєвого потенціалу (Ю.Степанов, Н.Арутюнова, Ю.Карпенко, М.Кочерган, С.Єрмоленко, Л.Лисиченко, О.Тараненко, В.Русанівський, О.Муромцева, Л.Мацько, Л.Шевченко, Я.Януш та ін.). Мовна динаміка демонструє результат концептуалізації й категоризації ментальних репрезентацій у свідомості індивіда, тому інтелектуалізація літературної мови є відображенням тенденції до змістової точності. Актуальними в такому світлі стають дослідження, що стосуються засобів інтелектуалізації художнього мовлення, зокрема аналіз особливостей функціонування власного імені як одного з конструентів мовної картини світу письменника.

Ономастичні студії мають в мовознавстві міцні традиції, проте дослідження особливостей функціонування та організації ономастичного простору художнього твору значно просунулося вперед за останні десятиліття. Теоретико-методологічний базис дослідження власного імені становлять положення, сформульовані в працях О.Лосєва, О.Суперанської, В.Топорова, В.Никонова, Г.Лукаш, Л.Кричун, В.Михайлова, Ю.Карпенка, І.Муромцева, В.Калінкіна, О.Немировської, Л.Петрової, А.Соколової,

М.Мельник, Т.Крупеньової, Л.Селіверстової та ін. Концепцію оніма як засобу інтелектуалізації художнього мовлення окреслено в руслі продуктивних напрямів лінгвістики, представлених працями С.Єрмоленко, Л.Мацько, Л.Ставицької, А.Мойсієнка, Л.Лисиченко, О.Федик, Л.Шевченко, Л.Петрової, де слово визначається як мовна одиниця, в якій в узагальненому вигляді фіксуються результати пізнавальної діяльності людини. Поза увагою дослідників залишається аналіз інтелектуального потенціалу онімних одиниць в ідіолекті окремих авторів, зокрема в текстах драматичних поем Лесі Українки, характерною ознакою яких є саме інтелектуалізм мовлення, що зумовлює актуальність обраної теми.

Мета дослідження – на матеріалі текстів драматичних поем Лесі Українки 1896-1906 рр. проаналізувати власне ім’я як один із найвиразніших засобів інтелектуалізації художнього мовлення. Осягнення цієї мети передбачає виконання таких **завдань**:

– виокремити власні назви й угрупувати їх;

– визначити, в чому полягає інтелектуальний потенціал імен кожного лексико-семантичного розряду.

Об'єкт дослідження – мова драматичних творів письменниці, предмет аналізу – власне ім'я як засіб інтелектуалізації художнього мовлення.

Кінець XIX-початок XX ст. – період, коли світова скарбниця літературних шедеврів збагачувалась найвитонченішими зразками української художньої прози, поезії, драматургії, а словник літературної мови активно поповнювався новими мовними одиницями на позначення абстрактних, наукових понять. Ці трансформації в лексичному складі "переконливо показали всьому світові, що українська національна мова здатна для вираження найвищих духовних утворів людини, надбань світової культури і мистецтва" [1, с. 553]. Значну роль у цьому відіграла Леся Українка, для якої "бути Українкою означало бути незалежною європейською жінкою" [3, с. 82]. Бути європейцем, як показує своїм прикладом письменниця, означає по-європейськи ставитися до моралі і науки, суспільства і культури, до людини, що спроможна взяти на себе відповідальність за свій вибір, плекати найкраще з європейських теорій на національному ґрунті. На думку науковців, в художній творчості письменниці "чи не вперше українська мова досягла високого рівня інтелектуалізації" [8, с. 16].

Особливості ідіостилю Лесі Українки, зокрема свідома настанова на збагачення національного інтелектуального мовного фонду, з особливою силою відбилися в ономастичному просторі драматичної спадщини, яка є вершиною її поетичного генія і в якій найбільш повно розкрився її талант. Мова драматичних творів Лесі Українки відзначається високим інтелектуальним рівнем, багатими й різноманітними лексико-фразеологічними засобами, пластичною образністю й високим ступенем метафоризації. Інформація літературної ономастики, що є однією з домінант мовної картини світу письменника, має первинне значення для розуміння сутності художнього твору. Інтелектуальний потенціал імені в художньому тексті, зокрема його "здатність актуалізувати культурологічну, філософську, релігійну, міфологічну інформацію, викликати асоціації, розвивати символічні значення, здатність розкривати й увиразнювати провідні мотиви твору, сприяти глибинному осмисленню філософських проблем" [5], дає можливість визначити обсяг інтелектуальних зацікавлень автора.

Поняття різних світів, різних часових зрізів історії людства оживають у мовній тканині драматичних поем Лесі Українки. Хронологічна амплітуда творів письменниці – від XII ст. до н.е., коли відбувалась Троянська війна ("Кассандра"), до її сучасності ("Блакитна троянда"). Територіально дія може локалізуватися в Європі – Україні ("Блакитна троянда", "Іфігенія в тавриді", "Прощання"), Древньому Римі ("Адвокат Мартіан", "В катакомбах", "Руфін і Прісцілла"), Греції ("Оргія", "Орфеєве чудо"), Франції ("Три хвилини"), Іспанії ("Камінний господар"), Росії ("Бояриня"); в Азії ("Айша та Мохам мед", "Вавілонський полон", "Йоганна, жінка Хусова", "Кассандра", "На полі крові", "На руїнах", "Одержима"); в Америці ("У пущі"); в Африці ("В дому роботи, в країні неволі"). Специфіці дослідження найбільшою мірою відповідає групування власних назв за їх сукупностями у межах належності до знаків світової культури або національного культурно-мистецького простору.

Драматургія Лесі Українки утворює два етапи, за якими можна прослідкувати динаміку інтелектуальних здобутків її ономатотворчості. Т.Крупеньова визначає їх як періоди "онімійної ощадності 1896-1906 рр." (письменниця віддає перемогу апелятивним номінаціям, що в тексті драматичного твору стають контекстуальними онімами) й "перемоги онімійних номінацій 1907-1909 рр." у мовнохудожній практиці поетеси [4, с. 10-11]. Виходячи із завдань статті, зосередимо увагу на класифікації онімних одиниць, репрезентованих у драматичних текстах 1896-1906 рр.

Хронотоп зазначеного періоду характеризується перевагою позаукраїнського простору (виняток становить лише "Блакитна троянда") і давноминулих часів. Майстерне володіння технікою добору онімних одиниць, що репрезентують образи й сюжети світової культури, становить одну з характерних ознак мовотворчості Лесі Українки на цьому етапі. Серед антропонімів світового культурно-мистецького простору в ідіолекті письменниці виділяємо такі групи.

1. *Імена на означення відомих історичних постатей, культурних діячів, учених:* ***Ібсен, Верді, Россіні, Вейсман, Робесп'єр, Бісмарк, Цезар, Брут, Данте, Бурбон, Лавуазьє.***

Онімні одиниці, що називають представників світової культури, історії і містять у собі концептуальні семи "ерудиція", "свобода", "геніальність", "аристократизм", "шляхетність", становлять інтелектуальне підґрунтя словника власних імен героїв в ідіолекті Лесі Українки. Їх вживання передає настанову представити в

поетичному мовленні поступ світової наукової думки, зокрема з'ясувати, яким чином наука, культура, мистецтво впливають на формування світогляду героїв.

2. *Імена християнської релігії та єврейського культурного простору:* ***Месія, Христос, Міріам, Ваал, Йоганна, Тірца, Елеазар***.

Теоніми й бібліоніми в канві художнього тексту є мовними репрезентантами концептуальної моделі світу автора, демонструють коло його морально-етичних уподобань. Інтелектуальний потенціал антропоніма *Месія* набуває індивідуально-авторського символічного значення в контексті ставлення Лесі Українки до християнської релігії. "Складне і неоднозначне, філософськи заглиблене і психологічно напружене, воно відбиває безліч нюансів і самої теми, і драматично безкомпромісного Лесиного світовідчуття" [7, с. 48]. Величні образи Біблії впродовж усього життя вражали письменницю, до Євангелія вона зверталась як до джерела творчості.

3. *Оніми на позначення культурного простору Стародавнього Сходу:* ***Аллах, Ра, Озіріс, Ізіда, Горус, Тот, Амон, Анубіс, Фта, Аніс, Ассур, Амон, Хадіджа.***

Звернення Лесі Українки до екзотичних країн і сюжетів, зокрема використання антропонімів на позначення елементів єгипетського простору, з одного боку, призвело до інтелектуального збагачення ідіолекту автора, з другого боку, мало на меті розгерметизувати національний культурний простір і тим самим ввести українське письменство у світовий літературний контекст.

4. *Імена героїв давньогрецької та римської міфології (найчисленніша група у драматичних поемах, написаних у 1896-1906 рр.):* ***Іфігенія, Артеміда, Електра, Аполон, Ахілес, Аргос, Прометей, Зевс, Парвус, Сервілія, Лукреція, Віргінія, Харіклей, Андромаха, Агамемнон, Кассандра, Поліксена, Паріс, Діомед, Одіссей, Менелай, Ономай.***

Інтелектуальний потенціал давньогрецьких та римських міфонімів підпорядкований художній меті письменниці – осмислити витоки світоглядних настанов представників античної доби, наблизити їх до національної духовної культури. Давньогрецькі міфологеми, переплетені з образами української ментальності, формують оригінальний мовний простір драматургічної спадщини Лесі Українки.

Аналіз онімійних одиниць у драматичних поемах Лесі Українки 1896 – 1906 рр. показав, що власні назви як засоби інтелектуалізації художнього мовлення становлять підґрунтя ідіостилю письменниці. В драматичних текстах періоду "онімійної ощадності 1896 – 1906 рр." виділяємо такі лексико-семантичні розряди: імена героїв давньогрецької та римської міфології, оніми християнської релігії, Стародавнього Сходу, антропоніми на означення відомих історичних постатей і культурних діячів. У межах першої групи виділяємо актуалізацію сем "ерудиція", "свобода", "геніальність" як художній прийом збагачення інтелектуального потенціалу імені. Біблійна та тісно пов'язана з нею ранньохристиянська проблематика охоплює майже половину всієї драматургічної спадщини письменниці, її інтелектуальна глибина ґрунтується на вищих проявах людської свідомості – совісті й розумі. Оніми на означення давньогрецького та єгипетського культурного простору набувають індивідуально-авторського символічного значення, підпорядковані свідомій настанові автора – плекати найкраще із західноєвропейських теорій і практики на національному ґрунті.

Перспективи дослідження. У подальшому передбачається аналіз мовного простору драматичних поем Лесі Українки 1907-1909 рр. з погляду його інтелектуального наповнення та впливу на розвиток української літературної мови кінця XIX – початку XX століття.

ЛІТЕРАТУРА

1. Білодід І.К. Мова творів Лесі Українки / І.К. Білодід // Курс історії української літературної мови. – Київ, 1958. – Т. 1. – С. 553-592.

2. Гиздатов Г.Г. Когнитивные модели в речевой деятельности / Г.Г. Гиздатов. – Алматы, 1997. – С. 11.

3. Зборовська Н.В. Моя Леся Українка / Н.В. Зборовська. – Тернопіль, 2002. – 228 с.

4. Крупеньова Т.І. Функції власних назв у драматичних творах Лесі Українки: Монографія / Т.І. Крупеньова. – Одеса, 2004. – 160 с.

5. Петрова Л.П. Власне ім’я як засіб інтелектуалізації поетичного мовлення (на матеріалі поезій Ліни Костенко): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10. 02. 01 “Українська мова” / Л.П. Петрова. – Харків, 2003. – 18 с.

6. Поліщук Я.О. Присутність відсутності, або Проблема читача Лесі Українки / Я.О. Поліщук // Леся Українка і національна ідея. Зб. наук. праць. – Київ, 1997. – 126 с.

7. Смирнова Г.Ю. Через художні образи – до філософського осмислення категорії Бога (релігійні сюжети Лесі Українки) / Г.Ю. Смирнова // Вісник НАН України. – 2001. – № 7. – С. 48-54.

8. Ткаченко О.Б. “Іноземний світ” Лесі Українки / О.Б. Ткаченко // Культура слова. – 1990. – Вип. 39. – С. 10-20.

9. Українка Леся. Зібрання творів у 12 т. / Леся Українка. – Київ, 1975-1979.

УДК 81.367.623

ПРЕЦЕДЕНТНА СИТУАЦІЯ В СИСТЕМІ ЗАСОБІВ СЕМАНТИЧНОЇ ІДЕНТИФІКАЦІЇ МІФЕМИ

Азарова В.О., аспірант

Філія МДУ імені М.В.Ломоносова, Україна

У статті розглядається семантична спадкоємність між прецедентним ім'ям (ПІ) і мовним репрезентантом міфу (міфемою). Описується роль прецедентної ситуації (ПС) у формуванні семантичної структури міфем, утворених на основі ПІ політичних діячів.

Ключові слова: міфема, прецедентне ім'я, семантична структура.

Азарова В.А. ПРЕЦЕДЕНТНАЯ СИТУАЦИЯ В СИСТЕМЕ СРЕДСТВ СЕМАНТИЧЕСКОЙ ИДЕНТИФИКАЦИИ МИФЕМЫ / Филиал МГУ имени М.В. Ломоносова, Украина.

В статье рассматривается семантическая преемственность между прецедентным именем (ПИ) и языковым репрезентантом мифа (мифемой). Описывается роль прецедентной ситуации (ПС) в формировании семантической структуры мифем, образованных на основе ПИ политических деятелей.

Ключевые слова: мифема, прецедентное имя, семантическая структура.

Azarova V. PRECEDENT SITUATION IN THE CASE OF SEMANTIC IDENTIFICATION MYTHEMAS / Department of the Moscow State University of M.V. Lomonosov, Ukraine.

The article deals with the semantic consistency between the precedent name (PN) and the language of myth representant (mythema). It describes the role of precedent situation (PS) in the formation of semantic structure mythemas, that formed on the basis of PN politicians.

Key words: precedent name, mythema, semantic structure.

Актуальность. Социокультурное направление в исследовании мифа (Э. Дюркгейм, Э. Кассирер, А.Ф. Лосев, Б. Малиновский, Ф. Ницше, М. Хайдеггер) рассматривает миф как необходимую реакцию коллективного сознания на социальные потребности в совместных действиях: преодоление страха, неуверенности, смягчение стрессов, невозможность справиться с абсурдностью ситуации, потребность в образце для подражания. Ю.Ю. Петрунин утверждает, что современный социальный миф, рождённый противоречиями повседневной жизни и являющийся своеобразной формой их разрешения, тесно связан с идеологией, которая использует организующе-нормативный аспект мифологического сознания [8].

В основе мифа лежит особый тип освоения человеком мира — мифологическое сознание. Мифологическое мышление создает и предлагает спасительные образы, которые не являются ни истинными, ни ложными, но которые объясняют то, что не объясняет логика.

Мифу присущ специфический язык, в котором закреплены уникальные, своеобразные, нестандартные смысловые связи, так что человек, принявший и усвоивший этот язык, тем самым принимает общую идеологию, культуру, социальные ожидания и конвенции. Поскольку современный миф, как и мифы античности, использует имена в качестве сублогического обобщения, он конструирует прагматически деятельные вербальные знаки на основе имен, состояний, действий, атрибутов реального мира. Миф

считается вторичной семиотической системой (Р.Барт, Л.В. Валеева, К.Леви-Строс, Е.М. Мелетинский, Ю.Ю. Петрунин, Е.И. Шейгал и др.), и в современной научной литературе отражены разные точки зрения на единицу этой системы.

Е.И. Шейгал считает, что "знаком этой системы является мифологема. Отличительным признаком мифологемы является фантомный денотат – либо несуществующий, либо настолько неясный и размытый, оторванный от реальной действительности, что это создает простор для работы ложного сознания" [11].

Л.В. Валеева, рассматривая проблему метаязыка семиотики мифа, отмечает, что "с одной стороны, мифологему считают знаком мифа и объявляют вербальным носителем мифа. С другой стороны, это образное сознание, воплощенное в понятие-образы и реализуемое в системе символов. Миф является целостной когнитивной структурой и должен быть представлен языковым знаком, объединяющим лингвистические и паралингвистические теории мифа" [3, 223-224]. Л.В. Валеева семиотической репрезентацией мифа в языке определяет мифему, которая может объединить элементы языка различной структуры сложности, которая детерминирует множественность вариантов интерпретации в соответствии с характеристиками дискурса и способностями языковой личности.

В данной статье мы считаем мифему единицей языковой системы мифа и рассматриваем особенности ее значения с позиции семантической преемственности между мифемой и прецедентным именем (ПИ).

Цель настоящего исследования — выявить и описать роль прецедентной ситуации (ПС) в формировании семантической структуры мифем, образованных на основе ПИ политических деятелей. В своей работе мы будем опираться на научную концепцию прецедентного имени проф. В.В. Красных.

Теоретики прецедентности (Д.Б. Гудков, И.В. Захаренко, Ю.Караулов, В.В. Красных) определяют ПИ как индивидуальное имя, связанное или с широко известным текстом (например, *Печорин, Теркин)* или с прецедентной ситуацией (например, *Иван Сусанин, Стаханов).* Это своего рода сложный знак, при употреблении которого в условиях коммуникации осуществляется апелляция не к собственно денотату (в другой терминологии — референту), а к набору дифференциальных признаков данного ПИ. ПИ может состоять из одного (например, *Ломоносов, Кутузов)* или более элементов (например, *Павлик Морозов, Баба Яга),* обозначая при этом одно понятие [6, 174].

Форма хранения в когнитивной базе прецедентного имени (прецедентного высказывания) отличается от формы хранения прецедентного текста. Как показывают исследования И.В. Захаренко, Д.Б. Гудкова, В.В. Красных, в когнитивной базе хранится сам вербальный феномен, а также то, что за ним стоит и что, собственно, и делает его прецедентным, – совокупность дифференциальных признаков и атрибутов. Дифференциальные признаки составляют некую сложную систему определенных характеристик, отличающих данный предмет от ему подобных. О.Г. Ревзина пишет о специфике ПИ: "Собственное имя может содержать такой набор семантических признаков, которые не имеют внутренней логической связи между собой и существуют благодаря одной уникальной реализации в конкретном лице или месте" [9, 60].

Рассмотрим структуру ПИ, изложенную В.В. Красных. Структура инварианта ПИ включает три компонента: 1. ядро, в которое входят дифференциальные признаки (внешность, характер и прецедентная ситуация); 2. атрибуты; 3. потенциально возможные индивидуальные представления и знания о ПИ [6,198].

Рассмотрим элементы семантической структуры мифемы, исходя из специфики структурирования информации и особенностей ее декодирования с помощью языкового знака мифа.

В современном мире миф – это виртуальное, выдуманное, нереальное явление. Миф является утешением и поддержкой и одновременно инструментом воздействия на адресатов. Все существующие концепции мифа и мифологического познания утверждают смысловое противоборство вымысла и реальности и осознания вымысла как субъективной реальности. Таким образом, можно говорить об отсутствии в семантической структуре бытийного денотата, представляющего материальный мир и наличии мифологического компонента.

Анализ существующих в научной литературе описаний и классификаций функций мифа (Х.Кафтанджиев, В.Найдыш, А.Ульяновский и др.) показал, что помимо отсутствия в семантической структуре мифемы бытийного денотата, представляющего материальный мир, в семантическом инварианте мифемы имеют место следующие изменения:

1) дифференциальные признаки (внешность и характер) теряют свою прежнюю актуальность, переходят в зону периферии, становясь атрибутами. Их место занимает мифологический компонент, героизирующий (с полярной шкалой от спасителя до злодея) номинацию через прецедентную ситуацию путем внесения элемента полуправды-полулжи, необъяснимого с точки зрения логики;
2) прецедентная ситуация трансформируется в социокультурную;

3) потенциально возможные знания, находящиеся в семантической структуре ПИ на периферии, в семантической структуре мифемы становятся коллективными и составляют ядерную сему.

Поясним представленную характеристику семантической структуры мифемы.

В теории прецедентности под прецедентной ситуацией понимается — "некая 'эталонная', 'идеальная' ситуация, связанная с набором определенных коннотаций, дифференциальные признаки которой входят в когнитивную базу" [6,183]. Когнитивная база (КБ) — определенным образом структурированная совокупность необходимо обязательных знаний и национально-детерминированных и минимизированных представлений того или иного национально лингвокультурного сообщества, которыми обладают все носители того или иного национально-культурного менталитета [6,61].

Означающим ПС могут быть прецедентное высказывание или прецедентное имя (например, *Ходынка*, *Смутное время*) или не прецедентный феномен (яблоко, соблазнение, познание, изгнание — как атрибуты одной ситуации), связанные с исходным понятием [7].

Любая ПС (согласно теории прецедентности) предполагает нейтральную фиксацию ситуации, имевшую место при жизни героя, как правило, при поддержке атрибутов и типической оценки.

Мифема же включает в себя семы, функционирующие в рамках шкалы правда – вымысел от границы периферии правды и до точки вымысла. На этой шкале ПИ становится мифемой, когда семы перестают быть носителями информации о реальных событиях и модифицируются в результате социально-субъектной интерпретации. Мы можем говорить о возникновении измененной семной структуры, в которой теряется связь с фактической и объективированной ПС. ПС перестает быть ориентированной на прототипический контекст. Существенные изменения в семантической структуре ПИ преобразуют языковую единицу в качественно новую, представляющую непротиворечивую, объективно не мотивированную, "гуттаперчевую" реальность.

Новая единица включает, как и исходное ПИ, атрибуты, выполняющие аксиологическую и компенсаторную (стремление быть героем) функции. ПИ от мифемы отличает оценочная шкала: у мифемы диапазон оценки более широкий, нет единого инварианта восприятия, хранящегося в когнитивной базе.

Потенциально возможные знания, которые в семантической структуре ПИ находятся на периферии, в мифеме становятся расширенными, коллективными, эмоционально, а не рационально привлекательными и представляют ядерную сему.

Когнитивная характеристика кодирования информации с помощью мифемы и прецедентного имени указывают на отношения преемственности, проявляющиеся в структуре исходной единицы (ПИ) и производной (мифемы).

Рассмотрим сему ПС в структуре номинаций, определяемых современной лингвистикой как ПИ. Одними из активно используемых ПИ начала XXI века на постсоветском пространстве является имя *Брежнев*.

С именем Брежнева связано несколько ПС: смещение Хрущева с должности генсека, эпоха "застоя", советская "сверхдержава", участие СССР в афганской войне. Например, ПС "советская сверхдержава" в качестве составляющей ПИ *Брежнев* обозначена в БСЭ:

Брежнев Леонид Ильич — с первых дней Великой Отечественной войны Советского Союза 1941—45 Л.И. Брежнев в действующей армии вёл большую организаторскую и политическую работу (...). Участвовал в боевых операциях Советской Армии на Кавказе, в Причерноморье, в Крыму, на Украине, а также в боях за освобождение народов Чехословакии, Польши, Венгрии. После окончания Великой Отечественной войны партия направляет Л.И. Брежнева на руководящую работу по восстановлению народного хозяйства (...) При самом непосредственном участии Л.И. Брежнева, были разработаны и осуществлены важнейшие меры по развитию ленинских норм партийного и государственного строительства, утверждению принципов

коллективности в работе, улучшению руководства народным хозяйством, дальнейшему росту экономики страны, подъёму благосостояния и культуры трудящихся, укреплению дружбы народов, усилению оборонной мощи Советского государства [1].

В современном историческом словаре отмечены ПС “бюрократия”, “афганская авантюра”, “коррупция”: *Брежнев, Леонид Ильич — глава КПСС после смещения Хрущева в октябре-ноябре 1964 (...) Он сделал карьеру в партии, служил высоким политработником на фронтах Отечественной Войны. Он оказался в опале после смерти Сталина, был понижен в чине, но примазался к Хрущеву и был награжден избранием в ЦК в 1956 году. Осенью 1964 года Брежнев предал своего шефа Хрущева и сам занял главное место в партии. Правление Брежнева отличалось отчаянными попытками бюрократии остановить историю. В 1968 году во время вторжения в Чехословакию Брежнев провозгласил так называемую “доктрину Брежнева”, согласно которой Советский Союз имеет право вмешиваться в дела других “социалистических” стран для защиты “социализма”.*

В декабре 1979 года Брежнев послал советские войска на афганистанскую авантюру. Внутри страны эти годы были эпохой застоя в хозяйстве и повальной коррупции на верхах общества. Маразматическое поведение Брежнева в последние годы жизни веселило советский народ. Брежнев засыпал на заседаниях даже скорее и чаще, чем Президент США Рейган (http://mirslovarei.com/contenthis/brezhnev-leonid-ilich-38330.html).

Из приведенных словарных статей видно, что Советская энциклопедия представляет Брежнева как героя и включает в словарную статью только те ПС, которые позволяют сформировать в сознании положительный облик исторического лица. Современный исторический словарь же описывает смешного, “маразматического” персонажа анекдотов, в деятельности которого не было ничего положительного.

В двух предыдущих контекстах мы наблюдаем антропоним *Брежнев*, функционирующий как ПИ. Приведем в пример опубликованные в прессе воспоминания личного фотографа Л.И. Брежнева, где связь с реально имевшей место прототипической ситуацией нарушается. Имя *Брежнев* демонстрирует двойственность восприятия как свидетельство его мифологизации:

О Генсеке принято вспоминать как о любителе наград и крепких поцелуев, эдаком шамкающем анекдотичном персонаже с пышными бровями (помните шутливый рекламный слоган “Водка “Брежнев” — приди домой на бровях!”?). Но ближайшее окружение Леонида Ильича видело его совсем в другом ракурсе (...). К подчиненным Леонид Ильич привязывался, но кичливости или барства себе не позволял. (..) Народ потешался в анекдотах над его нечетким произношением. Но мало кто знал, что это последствия ранения на фронте, когда осколком снаряда Леониду Ильичу выбило челюсть. Любил еще пошутить по поводу своих речей. Когда ему их готовили, просил вычеркнуть цитаты Маркса и Ленина. “Подумают, что я еще их читал”, — в шутку говорил Леонид Ильич, хотя сам был очень грамотным человеком, обожал поэзию и сам в молодости писал стихи. С работы Леонид Ильич всегда приезжал к программе “Время”, которую они смотрели вместе с Викторией Петровной. Иногда она, увидев очередное выступление мужа, говорила: “Леня, пора тебе уходить. Ты плохо говоришь, плохо ходишь, ты уже отработал”. Он как-то ответил ей, что просил товарищей отпустить его на пенсию, но те хором стали его отговаривать: можете ничего не делать, мы все сделаем за вас, только не уходите. Грубо говоря, его просто подставляли. Старики боялись смены власти, боялись, что новый генсек их выгонит (“Факты” 9 октября, 2011г.).

В семной структуре рассматриваемого имени отмечены полярные семы “глава сверхдержавы”, “лидер застойной эпохи”. Для языковой личности, воспринимающей такие контексты, очевидна иррациональность семантики имени *Брежнев*.

Для того чтобы интерпретировать имя, языковая личность обращается к актуализированным в данный момент знаниям и к ассоциациям, смоделированным социальными институтами, то есть к потенциально возможным знаниям, которые в семантической структуре ПИ находятся на периферии. Таким образом, в языке мы фиксируем мифему *Брежнев*, реализующую мифологемы Брежнев — лидер сверхдержавы и Брежнев — простоватый, беспомощный старик. Например:

Нынешние обыватели связывают с брежневскими временами лишь смехотворно низкие цены на продукты первой необходимости, забывая порой, что их нужно было добывать, как тогда говорили, из-под прилавка. Зато для историков тема брежневской эпохи до сих пор полна загадок, дающих повод для исследования: был он дальновидным политиком или человеком недалеким, веселым и добрым или же беспомощным и сумасшедшим? Некоторые историки, например, до сих пор задаются вопросом: являлся ли дряхлый старик с

двумя сотнями орденов тем же Брежневым, который снял Хрущева, возглавив переворот 1964 года, или его после клинической смерти в середине 70-х годов заменили двойником? (“Факты” 12 ноября, 2002г.).

В данном высказывании мы наблюдаем мифему, реализующую героизированное имя *Брежнев* с новой ПС *смехотворные цены на продукты, которые нужно добывать из-под прилавка,* никак не связанной с ПС, сопутствующей ПИ *Брежнев*, “сверхдержава”. Для семантической структуры мифемы, как мы видим, дифференциальные признаки (внешность и характер) не актуальны.

Приведем пример контекста, в котором мифема *Брежнев* демонстрирует рационализацию мифологической системы, при которой деяния исторической личности рассматриваются как мифологический прототип, актуализирующий и задающий современные модели социального поведения: *Конечно, в тотальной пропагандистской кампании, направленной на унижение и уничтожение советского прошлого, деятельность Хрущёва, Андропова и Горбачёва, этих “священных коров” отечественного либерализма, как правило, обходится фигурой умолчания. Зато Ленину, Сталину и Брежневу “достаётся” по полной программе. Кажется, нет такого преступления перед Богом и людьми, в котором бы их не обвиняли прямо или хотя бы подозревали. Еще бы, ведь из 74 лет советской власти они “на троих” руководили партией и страной целых 54 года!*

И если не они — “главные преступники преступного режима”, то кто же еще?! Современное российское телевидение может служить наглядной иллюстрацией геббельсовской максимы: “Клевещите, клевещите, клевещите как можно больше — что-нибудь да останется!” Главный удар, как всегда, наносится по “отцу народов” Иосифу Виссарионовичу Сталину, но и Леонида Ильича Брежнева пропагандисты “рыночных реформ” и “общечеловеческих ценностей” своим вниманием не обходят. Чего стоят бесчисленные показы Брежнева на охоте, Брежнева, выпивающего на банкетах, Брежнева, невнятно и медленно зачитывающего текст речи на XXVI съезде КПСС. Брежнева, принимающего очередные советские или зарубежные награды (http://www.vvkure.com/planeta/index).

Анализ представленных контекстов показывает, что антропоним *Брежнев* может функционировать и как ПИ, и как мифема. Ключевую роль в переходе антропонима от ПИ к мифеме, наряду с мифологическим компонентом и коллективными представлениями, играет прецедентная ситуация, трансформирующаяся в социокультурную.

Таким образом, одним из способов языковой репрезентации мифа является мифема, образовавшаяся на базе прецедентных имен политических деятелей. Мифема имеет семантическую структуру, отличную от семантической структуры ПИ. Средствами семантической идентификации мифемы являются социокультурная ситуация (трансформированная из прецедентной), мифологический компонент и коллективные интерпретированные представления.

ЛИТЕРАТУРА

1. БСЭ [Электронный ресурс]. – Режим доступа: [http://bse.sci-lib.com/particle026611.html]

2. Валеева Л.В. Мифема как средство организации дискурса / Л.В. Валеева // Лексико-грамматические инновации в современных славянских языках: материалы V Международной научной конференции 7-8 апреля 2011. – Днепропетровск: “Нова ідеологія”,2011. – С. 46-48.

3. Валеева Л.В. Семиотическая модель мифа в языке / Л.В. Валеева // Ученые записки Таврического национального университета имени В.И. Вернадского. Серия “Филология. Социальные коммуникации”. Том 24(63), №1, часть1. – Симферополь: “ТНУ имени В.И. Вернадского”, 2011. – С. 220-224.

4. Кассирер Э. Техника современных политических мифов / Э. Кассирер // Антология культурологической мысли. – М.: “Изд-во РОУ”, 1996. – С.204-209.

5. Кафтаджиев Х. Герои и красавицы в рекламе / Х. Кафтанджиев. – СПБ: Питер, 2008. – 223с.

6. Красных В.В. “Свой” среди “чужих”: миф или реальность? / В.В. Красных. – М.: Гнозис, 2003. – 375 с.

7. Нахимова Е.А. Прецедентные имена в массовой коммуникации [Электронный ресурс] / Е.А. Нахимова // Прецедентные имена в массовой коммуникации. – Режим доступа: http://www.philology.ru/ linguistics2/nakhimova-07a.htm

8. Петрунин Ю.Ю. Миф [Электронный ресурс] / Ю.Ю. Петрунин // Фонд знаний “Ломоносов”. – Режим доступа: http://www.lomonosov-fund.ru/enc/ru/encyclopedia:0136577

9. Ревзина О.Г. О соотношении языка и дискурса / О.Г.Ревзина // Функциональная семантика языка, семиотика знаковых систем и методы их изучения: Международная конференция. Тезисы докладов. 22-24 апреля 1997. – М., 1997. – Ч. I. – С. 69-71.

10. Российский гуманитарный словарь [Электронный ресурс]. Режим доступа: http://slovari.yandex.ru/

11. Шейгал Е.И. Семиотика политического дискурса [Электронный ресурс] / Е.И. Шейгал // Диссертация на соискание ученой степени доктора филологических наук. – Режим доступа: http://www.twirpx.com/file/56756/

УДК 811.161.2’373.7

ФРАЗЕОЛОГІЗМИ ІЗ ЗНАЧЕННЯМ НЕРОБСТВА (ЛОГІКО-КОГНІТИВНИЙ АСПЕКТ)

Артеменко Г.С., аспірантка

Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича

У статті виконано логіко-когнітивний аналіз фразеологізмів із семантикою бездіяльності, неробства, марнування часу; простежено основні моделі формування таких фразеологізмів на основі взаємозв’язків між сферою-джерелом та сферою-мішенню виразів; з’ясовано стереотипні уявлення українців про людину ліниву.
Ключові слова: логіко-когнітивна модель, стереотип, фразеологізм із семантикою неробства, сфера-джерело, сфера-мішень.

Артеменко Г.С. ФРАЗЕОЛОГИЗМЫ СО ЗНАЧЕНИЕМ БЕЗДЕЛЬЯ (ЛОГИКО-КОГНИТИВНЫЙ АСПЕКТ) / Черновицкий национальний университет имени Юрия Федьковича, Украина.

В статье предоставлено логико-когнитивный анализ фразеологизмов с семантикой бездействия, трата времени; прослежены основные модели формирования таких фразеологизмов на основе взаимосвязей между сферой-источником и сферой-мишенью фразеологизмов, выяснено стереотипные представления украинцев о человеке ленивом.
Ключевые слова: логико-когнитивная модель, стереотип, фразеологизм с семантикой безделья, сфера-источник, сфера-мишень.

Artemenko G.S. PHRASEOLOGICAL UNITS WITH A SEMANTIC OF IDLENESS (LOGICAL AND COGNITIVE ASPECTS) / Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University, Ukraine.

The article presents the logical-cognitive analysis of idioms with semantics of inactivity, idleness, waste of time, traced the basic model of such idioms based on the relationship between source domain and target domain of phraseological units, found Ukrainian stereotypes about lazy people.
Key words: logical-cognitive model, stereotype, idiom with semantics of idleness, source domain target domain.

Людина сприймає та аналізує навколишній світ не бездумно чи хаотично, а раціонально, виважено, послідовно. Однак пізнання дійсності не обмежується лише логічними законами та правилами, а дуже часто відбувається на рівні чуттів, вражень, емоцій. Тому мовне позначення реалій, які нас оточують, неоднозначне – номінація може бути як прямою, логічною, так і образною, а іноді цілком алогічною.

Проблеми пізнання світу у їх нерозривному зв’язку із мовою завжди привертали увагу науковців, однак усе більш актуальним у цьому аспекті постає дослідження особливостей фразеологічної номінації, при якій певна ситуація чи явище дійсності крім прямої однослівної назви отримує ще й багатослівне образне фразеологічне найменування. Слова поєднуються у межах одного фразеологізму не за допомогою звичайної лексичної сполучуваності, але й не хаотично. Мотивувальною ознакою, що пов’язує зміст і форму фразеологічних одиниць, є внутрішня форма, і вона виступає засобом перетворення семантики мовного знака в саме такий, а не інакший фразеологізм.

Б. Плотников поняття внутрішньої форми у фразеологізмах пояснює як особливу метафоричну образність й експресивність мовного вираження повторюваних типових фактів, явищ, подій, ситуацій [2, с. 16]. Актуальність дослідження фразеології як уособлення культурних, етнічних, ментальних стереотипів безсумнівна, оскільки “фразеологізми як номінативні одиниці мови є продуктом культурно-

гносеологічної здатності етносу фіксувати як стереотипне власне антропометричне відношення до об'єктивного світу, що з часом перетворюється на прототипове в етносвідомості" [3, с. 11].

Вивчення та узагальнення стереотипних фразеологічних моделей, за допомогою яких раціонально чи образно закодовано людський досвід, забезпечить детальніше та глибше розуміння особливостей взаємозв'язку мови та свідомості в контексті дослідження цілісного процесу пізнання світу. І. Іванова пропонує термін "фразеологізований стереотип", який пояснює так: це "комунікативна одиниця, фіксована матриця свідомості в ментальному фрагменті, що представлена як лінгвальний фразеологізований комплекс, схематизований стандарт, цілісно відтворюваний, який репрезентує традиційні уявлення народу. Такі стереотипи оформлені за законами певної мови та культурної традиції, вони – утілення досвіду про пізнання дійсності певною групою людей і є типом предмета, події, явища" [1, с. 14]. Виявлення та аналіз таких стереотипних складників у фразеології повинно, на нашу думку, відбуватися у єдності когнітивного (відображення моделі фіксації досвіду фразеологізмами), власне лінгвістичного (вираження ролі відібраних мовних засобів у побудові фразеологічної моделі) та логічного (аналіз раціональної чи ірраціональної основи формування цієї моделі) аспектів дослідження.

Мета нашої статті полягає саме у тому, щоб проаналізувати типові логіко-когнітивні моделі фразеологічних одиниць на позначення бездіяльності людини. Фразеологізми із загальним значенням "бездіяльність, лінь, марнування часу" є частиною загального фразеосемантичного поля "діяльність людини", яке є одним із ключових понять в українській фразеології.

У логіко-когнітивному трактуванні фразеологія – це спосіб репрезентації знань, одна із складних ментальних структур представлення світового зняння, які Дж. Лакофф назвав ідеальними когнітивними моделями [5, с. 68]. Таке тлумачення фразеологізму пов'язане з аналізом регулярного використання в мові "однієї концептуальної сфери на позначення іншої: перша кваліфікується як донорська (сфера джерела), а інша – як реципієнтна (сфера мішені)" [3, с. 41]. Слідом за Дж. Лакоффом, А.Ланглотц кваліфікує сферу-джерело (source-domain) як буквальне значення фразеологізму, або ж зовнішню форму виразу, а сферу-мету (target domain) – як значення фразеологізму, тобто названий фразеологізмом фрагмент дійсності [8, с. 66]. Відношення між цими двома сферами реалізують особливості світосприйняття та специфіку категоризації і кодифікації знань носіями мови.

А.Ланґлотц намагається пояснити феномен фразеотворчості за допомогою процесів творення образів, що лежать в основі фразеологічних виразів, та пізнавальних цілей, які ці вирази задовольняють. Фразеологізми "працюють" як метафоричні моделі, що дозволяють характеризувати абстрактні концептуальні конфігурації на основі конкретних сценаріїв [див. 6]. Фразеологізми використовують конкретну ситуацію як метафоричну модель повторюваності культурно-маркованих ситуацій за участю абстрактних відношень та об'єктів.

Когнітивно-лінгвістичну модель мотивації фразеологізмів на основі концептуальних метафор запропонував Джон Лакофф, намагаючись пояснити цей процес у взаємозв'язку із традиційними уявленнями та асоціативними знаннями, наданими фразеологічним виразом. Людина може активувати багаті концептуальні знання за допомогою накладання буквального значення фразеологізму на фразеологічне; такий процес властивий концептуальним метафорам [див. 5].

Таким чином, логіко-когнітивний аналіз фразеологізмів із семантикою неробства передбачає вибірку фразеологічних одиниць, що узагальнено позначають фрагменти дійсності, асоційовані з бездіяльністю; вирізнення семантичних особливостей таких фразеологізмів; виявлення та характеристику типових моделей кореляції *зовнішня форма – семантика* фразеологізму, тобто специфіки співвідношення між сферою-джерелом та сферою-метою; встановлення національно-культурних стереотипів представлення лінивої людини засобами фразеології.

Для фразеологізмів із значенням бездіяльності в українській мові донорськими найчастіше є такі концептуальні сфери:

– концептуальна сфера "Дурень". Такі фразеологізми представляють модель "людина бездіяльна – нерозумна людина", наприклад: *валяти (клеїти) дурня* – "нічого не робити, байдикувати" [4, с. 51], *клеїти (корчити, строїти) дурня* – "нічого не робити, байдикувати" [4, с. 300], *знайшов дурня* – "уживається для вираження незгоди, небажання діяти, виконувати що-небудь" [4, с. 268], *дурних у решето ловити* – "нічого не робити; байдикувати" [4, с. 351]; такі фразеологізми мають негативну конотацію, спрямовані на засудження лінощів та неробства*;*

– концептуальна сфера "Територія". Такі фразеологізми встановлюють закономірність: праця – це своя територія, місце у житті. Тому про людей, які не працюють, кажуть: *не знаходити / не знайти [собі] місця* "нудьгувати, ходити без діла" [4, с. 270], *де (куди) діватися / дітися (подітися)* "чим зайнятися, щоб уникнути нудьги, апатії, почуття самотності і т. ін." [4, с. 201], *втратити ґрунт під ногами*

“переставати бути впевненим у собі, в своїх силах, бути позбавленим того, на чому тримається суспільне чи службове становище, світогляд і т. ін.” [4, с. 137].

Дієслівні компоненти привносять у цілісну семантику фразеологізмів окремі семи свого лексичного значення: *тинятися з кутка в куток* – “не бути зайнятим; байдикувати” [4, с. 711], *блукати (блудити, іти* і т. ін.*) манівцями* (*блукати на задвірках)* – “робити щось без чітких орієнтирів, навмання” [4, с. 34], *ганяти вітер по вулицях (по світу)* – “проводити час у розвагах; нічого не робити, нічим не займатися” [4, с. 146], де лексеми *тинятися, блукати* привносять семантику безцільності, а дієслово *ганяти* інтенсифікує загальну фразеологічну семантику бездіяльності, додаючи значення гультійства, тобто діяльності, що не приносить користі.

Фразеологізми *закопувати (заривати) / закопати (зарити) [у землю] свій талант* зі значенням “занедбувати, не розвивати свої здібності” [4, с. 245] та *зупинятися (спинятися) / зупинитися (спинитися) на півдорозі* – “не доводити до завершення, не закінчувати розпочату справу” [4, с. 274] підтверджують модель діяльність – це рух по вертикалі, вказуючи на те, що бездіяльність – це зупинка руху, а занедбання роботи – рух вниз (закопування).

– Концептуальна сфера “Частини тіла”. У більшості виразів щодо цієї сфери семантика бездіяльності є лише одним із кількох значень фразеологізму і дуже часто передається соматизмами: *чухатися в потилицю* – “нічого не робити, бути нерішучим у чому-небудь” [4, с. 773], *знати [тільки] з миски (з носа) та в рот* – “нічого не вміти робити, бути дармоїдом” [4, с. 269], *лупати очима* – “марно витрачати час; сидіти без діла” [4, с. 356]. Соматизм як компонент фразеологізму, що вказує на органи чуття, за допомогою яких людина сприймає світ і стає спроможною виконувати дії, переважно використовується із заперечними частками, що вказує на небажання людини рахуватися з дійсністю чи працювати задля неї (*перестати і вухом вести* – “зовсім не звертати уваги, не реагувати, не зважати на що-небудь” [4, с. 60], *вернути (відвертати) ніс (нос, фізіономію,* зневажл. *рило, пику)* – “не виявляти бажання займатися чим-небудь; цуратися чогось” [4, с. 56], *і вусом (бровою) не вести / не повести* – “зовсім не звертати уваги, не реагувати на що-небудь” [4, с. 60], *й у вус не дути* – “бути байдужим до всього, не турбуватися ні про що” [4, с. 223]). Особливістю семантики таких виразів є наявність, окрім загального значення неробства, додаткової уточнювальної семи – відсутності реакції на навколишню дійсність, яка і є причиною бездіяльності.

Компонент *голова* у складі фразеологізмів із семантикою бездіяльності вказує на розумову діяльність, тобто її відсутність: *дур заходить / зайшов у голову* [4, с. 222], *зайчики в голові стрибають (заєць у голові*) [4, с. 244]. Такі вирази співвідносні із фразеологізмами, для яких донорською є концептосфера “Думка”, наприклад, у виразах *і на (у) думці не було* “хто-небудь не мав намірів робити щось, не припускав чогось” [4, с. 47], *ані (ні) гадки [собі (ані думки)]* “хто-небудь нечутливий, байдужий до всього. Байдуже. Зовсім не турбуватися про кого-, що-небудь, не згадувати кого-, що-небудь. Ні про що не думати” [4, с. 145]. Тут виразно простежується модель “не думати – не робити”.

Неробами, за фразеологічним контекстом української мови, є ті, хто не використовує свої руки і ноги для праці, і про яких, зокрема, кажуть: *і пальцем не торкатися / не торкнутися* – “зовсім нічого не робити для здійснення чого-небудь” [4, с. 717], *склавши (згорнувши, спустивши* і т. ін.) *руки* – “нічого не роблячи, не працюючи; без діла” [4, с. 657], *згортати (складати) / згорнути (скласти) руки* – “переставати щось робити, ставати пасивним ” [4, с. 261] *задерти ноги* – “ледарювати, нічого не робити” [4, с. 243]. Народна мудрість засуджує тих, хто свідомо уникає праці, зокрема фізичної.

– Концептуальна сфера “Смерть”. В українській фразеології бездіяльність корелюється із смертю. Виникає модель “Не працювати – не жити”: *загубити вік* (*загубити життя)* – “змарнувати кращі роки життя, зробити їх безрадісними, нещасливими” [4, с. 242], *живий труп* – “той, хто позбавлений будь-яких життєвих інтересів, прагнень, бажань; байдужий до всього” [4, с. 725], *ставити / поставити хрест* “переставати займатися чим-небудь, робити щось” [4, с. 689], *[й] на подзвін не дбати* – “ні про що не думати, не турбуватися про своє майбутнє” [4, с. 189].

Співвідношення неробства із смертю підтверджується тим, що багатозначні фразеологізми на позначення бездіяльності мають одним із значень помирати: *задерти ноги* “1.Померти. 2. Упасти. 3. перев. зі сл. лежати. Ледарювати, нічого не робити” [4, с. 243], *згортати (складати) / згорнути (скласти) руки* “1.Переставати щось робити, ставати пасивним. 2. Умерти” [4, с. 261].

– Концептуальна сфера “Тварини (птахи, комахи)” стала джерелом для фразеологізмів зі стилістичним маркуваннями “зневажливе”, “іронічне”, “жартівливе”: *ворон ((галки, галок* і т. ін*.) лічити* – “нічого не робити, не працювати, ледарювати” [4, с. 349], *ганяти бліх (собак)* – “не працювати, нічого не робити; байдикувати” [4, с. 146], *давати горобцям дулі* – “ходити без діла; тинятися, байдикувати” [4, с. 176], *ловити мух* марно – “витрачати час; байдикувати, гуляти” [4, с. 352]. Модель творення таких фразеологізмів ґрунтується переважно на ірреальній основі, представляє алогічну дію як базу для формування цілісної семантики неробства.

– Концептуальна сфера “Відпочинок”. Для сфери-мети “Бездіяльність” сферою-джерелом найчастіше стає відпочинок у різних формах, найчастіше лежання: *вигріватися на печі* – “зовсім нічого не робити; байдикувати” [4, с. 67], *лежати на перинах (на печі, на подушках* і т. ін.) – “нічого не робити, не перетруджуватися; ледарювати” [4, с. 331], *облежувати боки* – “нічого не робити, ледарювати” [4, с. 450], *лежати лоском* – “бути неприбраним, невпорядкованим і т. ін., нічого не робити, байдикувати якийсь час” [4, с. 331], *лігма (лежнем, лежма* і т. ін.) *лежати* – “нічого не робити; ледарювати, байдикувати // не діяти, не включатися в активне життя; бути пасивним” [4, с. 331], *справляти посиденьки (*рідше *сидні)* – “нічого не робити; бути нічим не зайнятим, уникати роботи, походеньки та посиденьки справляти” [4, с. 685], *грати (гратися) в ляльки* – “діяти несерйозно, бути нещирим з ким-небудь і т. ін. гра в ляльки” [4, с. 166]. Така когнітивна модель є цілком виправданою та логічно мотивованою, оскільки засуджує надмірний відпочинок, під час якого людина не працює.

Рідко сферами-джерелами для фразеологізмів із семантикою бездіяльності є “Час” та “Інструмент”. Так, фразеологізм *аби день до вечора* характеризує людину недбайливу, ледачу, безрадісну, без будь-яких перспектив на майбутнє [4, с. 190], ілюструє логічно виправдану когнітивну модель “Марнування життя – марнування часу”, а вираз *виходити / вийти з ладу* – “втрачати працездатність, можливість виконувати що-небудь (про людину); переставати діяти; псуватися, ламатися” [4, с. 9] ілюструє фразеологічний стереотип “Людина – інструмент”, тобто його частину: “Людська бездіяльність – зламаний інструмент”.

На позначення бездіяльності використовуються заперечні конструкції:

а) модель заперечення дії *(ні (ані) за холодну воду* – “нічого не робити; нічим не займатися” [4, с. 122], *не братися / не взятися [і (ні, ані)] за холодну воду* – “нічого не робити; нічим не займатися” [4, с. 45], *[і] через тин не перегнеться* – “дуже ледачий” [4, с. 493], *ні (ані) гу-гу* – “нічого не говорити; мовчати; нічого не робити, не братися до роботи; не виконувати чогось конче потрібного, не йти кудись і т. ін.” [4, с. 174]);

б) модель подвійного заперечення дій, явищ, об’єктів *(ні гаряче ні зимно* – “кому-небудь все байдуже, немає зацікавлення в чому-небудь” [4, с. 147], *не горіти і не куритися* – “бути байдужим до чого-небудь” [4, с. 161], *ні грач, ні помагач* – “той, хто не здатний до якоїсь роботи або не бажає її виконувати” [4, с. 168], *ні (не) кувати, ні (не) молоти* – “нічого не робити, не вживати ніяких заходів” [4, с. 319]).

У таких виразах важливими є не донорські джерела, а структура самого фразеологізму та наявність заперечної частки, тобто компоненти фразеологізму не впливають на цілісну семантику, а значення бездіяльності передає схема, що заперечує будь-яку дію.

Окремою групою фразеологізмів із семантикою неробства є алогічні парадоксальні вирази, які побудовані за зразком каламбурів і позначають безглузду, нереальну дію (*решетом у воді зірки ловити* – “марно витрачати час; байдикувати” [4, с. 353], *золоті верби ростуть* – “нічого путнього не виходить” [4, с. 56], *валити через пень колоду* – “робити що-небудь недбало, незграбно, без належного старання та вміння” [4, с. 50], *[по] сім неділь на тиждень справляти (мати)* – “нічого не робити, уникати праці” [4, с. 685], *хоч вовк траву їж* – “абсолютно байдуже, що буде” [4, с. 119]). Такі фразеологізми творять модель, за якою нереальна чи безглузда дія ототожнена з відсутністю дії; той, хто виконує некорисну, непотрібну роботу, фактично не робить нічого.

Таким чином, в українській фразеології представлені такі стереотипи бездіяльної людини: нероба – це дурень, не зовсім розумна людина, яка не має визначеного місця у житті, не працює фізично, виконує безглузді, абсолютно алогічні дії, неправильно сприймає або ж неправильно трактує сприйняту за допомогою органів відчуттів інформацію про навколишню дійсність, відпочиває не так, як годиться, проводить час у розвагах, марнує час. Неочікуваним та цікавим є трактування неробства через образ смерті.

Характеристика типових моделей фразеологізмів із семантикою лінивства є лише частиною загального опису фразеологізмів на позначення діяльності людини, який дасть змогу детально представити особливості стереотипізації дійсності українцями.

ЛІТЕРАТУРА

1. Іванова І.Б. Фразеосемантичне поле “життя / смерть”: національні стереотипи та їх кореляції: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.01 “Українська мова” / Іванова Ірина Борисівна. – К., 2008. – 22 с.

2. Плотников Б.О. Внутрішня форма мовних одиниць і їх зміст / Б.О. Плотников // Мовознавство. – 1988. – № 5. – С. 8–16.

3. Селіванова О. Нариси з української фразеології (психокогнітивний та етнокультурний аспекти): монографія / Олена Селіванова. – К.– Черкаси: Брама, 2004. – 276 с.

4. Словник фразеологізмів української мови. – К.: Наук. думка, 2003. – 1104 с.

5. Lakoff G. Women, Fire and Dangerous Things / G. Lakoff . – Chicago, L., 1987.

6. Langlotz A. Idiomatic Creativity: A Cognitive-Linguistic Model of Idiom-Representation and Idiom Variation in English / A. Langlotz – Amsterdam-Philadelphia, 2006. – 325 p.

УДК 811.161.1

СЛОВОТВІРНО-КОГНІТИВНА МОДЕЛЬ КОНЦЕПТУ “БАРВІНОК” В УКРАЇНСЬКІЙ МОВНІЙ КАРТИНІ СВІТУ

Бабакова О.В., к. філол. н., доцент, Хомчак О.Г., к. філол. н., доцент

Мелітопольський державний педагогічний університет імені Богдана Хмельницького

У статті на матеріалі сучасної української мови репрезентовано словотвірно-когнітивну модель концепту ”барвінок”, визначено когнітивні ознаки, що організують його польову структуру, з’ясовано деривaційний потенціал лексем − вербалізаторів досліджуваного концепту.

Ключові слова: концепт, концептосфера, когнітивні ознаки, деривaційне поле.

Бабакова О.В., Хомчак Е.Г. СЛОВООБРАЗОВАТЕЛЬНО-КОГНИТИВНАЯ МОДЕЛЬ КОНЦЕПТА “БАРВИНОК” В УКРАИНСКОЙ ЯЗЫКОВОЙ КАРТИНЕ МИРА / Мелитопольский государственный педагогический университет имени Богдана Хмельницкого, Украина.

В статье на материале современного украинского языка представлена словообразовательно-когнитивная модель концепта „барвинок”, определены когнитивные признаки, организующие его полевую структуру, выявлен деривационный потенциал лексем – вербализаторов исследуемого концепта.

Ключевые слова: концепт, концептосфера, когнитивные признаки, деривационное поле.

Babakova O.V., Khomchak O.G. WORD-FORMING AND COGNITIVE MODEL OF CONCEPT “PERIWINKLE” IN THE UKRAINIAN LANGUAGE WORLDVIEW / Melitopol State Pedagogical University named after Bogdan Khmelnitsky, Ukraine.

In the article on the basis of the Ukrainian language word-forming and cognitive model of concept “periwinkle” is represented. The cognitive features which organize its field structure are defined. The derivational potential of lexemes – verbalisms of researched concept is found.

Key words: concept, conceptual sphere, cognitive features, derivational field.

Когнітивний напрям сучасної лінгвістики спрямований на вивчення феноменів мови з урахуванням духовних цінностей народу, національно специфічних, зафіксованих колективною свідомістю та мовою певного етносу знань, представлених у вигляді концептів. Отже, стрижневим поняттям когнітивної лінгвістики є концепт, що на сьогодні у зв’язку з різними підходами до визначення його сутності неоднаково тлумачиться мовознавцями. Так, О.Селіванова визначає концепт як інформаційну структуру свідомості, певним чином організовану одиницю пам’яті, яка містить “сукупність знань про об’єкт пізнання, вербальних і невербальних, набутих шляхом взаємодії п’яти психічних функцій свідомості й позасвідомого” [9, с. 256]. У пропонованій роботі „концепт” розглядається як абстрактна одиниця ментального рівня, яка відображає результат пізнання людиною навколишнього світу і в якій акумулюються знання про певний фрагмент дійсності, зокрема – про пізнаваний об’єкт, його властивості, емоційно-оцінне, символічне сприйняття людиною.

Різні аспекти концептосфери були предметом наукових розвідок українських і зарубіжних мовознавців, зокрема Ю.О. Дем’янової (концепт *час*), О.О. Яцкевич (концепт *воля*), О.С. Пальчевської (концепт *шлях*), М.В. Скаб (концептуалізація *сакральної сфери*), М.В. Пименової (концепти *жінка* і *чоловік*) та ін. Увагу дослідників привертали й флороконцепти [7; 8], однак спеціальних досліджень концепту *барвінок,* що є одним із культурно маркованих і значущих для українського етносу, дотепер не було здійснено.

Актуальність цієї статті зумовлена перспективністю вивчення концептів як інформаційних носіїв, що розкривають світогляд народу. Незважаючи на активне вивчення природи концепту, методів його

дослідження та способів репрезентації, єдиного підходу до вирішення проблеми концепту на сьогодні немає. Дискусійними є питання щодо структури концепту та можливості його моделювання, співвідношення концепту та значення мовних одиниць, які його об'єктивують.

Метою нашої статті є побудова словотвірно-когнітивної моделі концепту *барвінок* на матеріалі сучасної української мови.

Слово *барвінок* (лат. vinca, pervinca "барвінок", утворене від основи vincire "обв'язувати, обвивати" [4, т.1, с. 141]) − одне з найдавніших запозичень із латинської мови, яке увійшло в українську через германські мови, − має значення "трав'яниста рослина з вічнозеленим листям і голубуватими квітами" [10, т. 1, с. 105]. Ще здавна звернули увагу на неймовірну живучість цієї рослини − і під палючим сонцем, і під снігом листя барвінку залишається свіжим, а квіти не втрачають синього кольору. Барвінок є загальнонародним улюбленцем в Україні. Завдяки своїм дивовижним якостям рослина стала символізувати у свідомості українців вічне життя, безсмертя людської душі, дівочу красу, цнотливість і чистоту, щасливу любов і шлюб, коханого чоловіка. „Важко пояснити любов українців до „зеленого барвіночка" та байдужість до цієї рослини болгар, у яких він не має ритуального значення й навіть окремої назви ("зеленика" – це і барвінок, і самшит). Барвінок оспіваний у наших піснях і є священним атрибутом обрядів. Приваблює в ньому його зелена невмирущість, зворушливі сині очі цвіту – ота естетична якість, що її Б.-І. Антонич назвав „барвінкова щирість" [3, с. 13]. Як стверджують лінгвісти, "концепт "барвінок" з часом перетворився на константу української етнокультури, оскільки поступово став утіленням народної символіки" [5, с. 176].

Слід відзначити множинність індивідуальних інтерпретацій символічних значень досліджуваного концепту. Про це свідчать результати асоціативного експерименту, проведеного впродовж 2010-2011 років серед студентів 1-4 курсів денної та заочної форми навчання філологічного й соціально-гуманітарного факультетів Мелітопольського державного педагогічного університету імені Богдана Хмельницького. Мета експерименту, в якому взяли участь 400 студентів, − вивчення когнітивного поля концепту *барвінок*.

Інформантам було запропоновано дати асоціативну реакцію на слово-стимул *барвінок.* Асоціативне поле досліджуваного слова-стимулу після завершення обробки отриманих результатів набуло такого вигляду:

Барвінок (400): квітка **166;** вінок **34;** садок **24;** Україна **20;** гарно, квіти **19;** весна **14;** синій **11;** тепло, символ **9;** сонце, поле, червоний, літо **8;** рослина, сад, яскравий **7;** голуба квітка, радість **6;** фіолетовий, трава, в'ється **5;** дерево, любов, гарна **4;** синій колір, садочок, зелений, кущі, ніжність, кохання, яскраві кольори **3;** "Барвіха", веселка, весілля, гарний настрій, домівка, хлопчик, український, село, сім'я, свіжість, квітка яскрава, краса, ліс, метелики, наречена, ніжний, яскравість, пісня, природа **2;** ансамбль, рожева квіточка, блакитний колір, блакить, блідно-рожеве диво, букварик, барвистий колір, батьківщина, блакитна, бабуся, блакитна квітка, барвінок біля хати, барвистий, біологія, барви, вітер, веселе поєднання, в'юнке зелене листя, вінок на голові в дівчини, весняний, вірність, в'юнкий, вишиванка, веселий, волошковий, васильковий, вірші українських поетів, повітря, газета, гра дитяча, гарна квітка, гурток, гарна дівчина, гарний, гарно в'ється, голубий, гай, гриб, дівчина, дитячий садок, дівчата, добробут, дитинство, дім, двері, дитяча наївність, етнос, емоції, журнал, життя, трапляється в піснях, запах, злагода, зірочка, запах квітки, гарний настрій, запал, затишок, огорожа, запалений, іграшка, цікаво, прекрасно, чарівний, чудовий, червоне і чорне, чистота, квітнення, цукерка, гарна квітка з прекрасним запахом, колір, кольоровий, хлопчик Барвінок, хата, фестиваль, український вінок, українець, український символ, ранок, український танок, тин, танцювальна група, танець, теплий, стелиться, гарна синя квітка, символ любові, соняшник, серіал, солодкий запах, сонячний, символ України, сесія, синь, стрічки, символіка, символ країни, синя квітка на перелазах, світло, свобода, рідна земля, рідний дім, рідний край, різнотрав'я, розкішний, річка, рушник, рожевий, родина, рослина, різнокольоровий, листок, малюнок, країна, плететься по землі, порівняння з чимось гарним, пісня „Підем разом по барвінок", книга, клумба, квітчастий, коло, кучерявий, квітка України, картина в шкільному коридорі, червона, гарна квітка, коса, криниця, квітучий, круглий, гарний, фарби, квітка на могилі, контраст, килим, квітучий, червоне плаття, червона квітка, гарна дівчина, кров, картина, людина, лісовий, листя, літній табір, табір, ліщина, мистецтво, мак, муха, мрія, маленький, малина, багатокольоровий, мультик, мама, мрії, наївність, назва дитячого колективу, наречений, національність, очі, обруч, оберег, орхідея, оплетений, відпочинок, яскрава квітка, яскраво, яскраві квіти, ягода, щось гарне, щастя, школа, чари, чудова квітка, парубок, пелюстка, свято, пахощі, приємний запах, пахучий, посмішка, плететься, помада, похорон, пісня „Несе Галя воду", подвір'я, прогулянка **1;** відмовились відповідати **2.**

За допомогою методу когнітивної інтерпретації представляємо отримані нами мовні одиниці у вигляді набору когнітивних ознак, які розташовані в порядку зменшення їх частоти. Таким чином, слово-стимул *барвінок* у мовній свідомості студентів МДПУ асоціюється

1) з **рослиною 209** (квітка 166; квіти 19; рослина 7; дерево 4; кущі 3; гриб, мак, малина, орхідея, різнотрав'я, соняшник, ягода 1) – у цьому рядку спостерігаємо полярність в асоціаціях: від вітчизняного *соняшника* до екзотичної *орхідеї*;

2) зі **символом 50** (вінок 34; символ 9; вінок на голові в дівчини, вишиванка, рушник, символіка, символ любові 1) – тут чітко простежується українська традиція плести вінки із квіт на різні свята, вишивати квіти на сорочках і рушниках;

3) із **кольором 59** (синій 11; червоний 8; голуба квітка 6, фіолетовий 5; зелений колір, синій, яскраві кольори 3; барви, барвистий колір, барвистий, блакитний колір, блакить, блідно-рожеве диво, багатокольоровий, гарна синя квітка, колір, кольоровий, контраст, різнокольоровий, рожева квіточка, синь, червона квітка, червоне і чорне 1) – висновок: чіткої картини про те, якого кольору ця квітка у сучасної молоді немає;

4) із **красою, яскравістю 44** (гарно 19, яскравий 7; гарна 4; квітка яскрава, яскравість 2; гарна квітка, гарний, порівняння з чимось гарним, прекрасно, розкішний, чарівний, чудова квітка, чудовий, щось гарне, яскраві квіти 1) – ці оптимістичні реакції свідчать, що первісне етимологічне значення барвінку як могильної квітки в мовній свідомості української молоді стерте;

5) **з Україною 32** (Україна 20; батьківщина 3, вірші українських поетів, етнос, квітка України, країна, національність, символ України, українець, український вінок, український символ 1); – цей рядок є концентрацією понять "українець", "національність", "національна свідомість" і разом із попередніми когнітивними ознаками становить **ядро** когнітивних ознак концепту *барвінок*;

6) **з почуттями 31** (радість 6, любов 4, кохання, ніжність 3; гарний настрій, ніжний 2; вірність, веселий, дитяча наївність, емоції, затишок, мрія, мрії, наївність, щастя, посмішка, добробут 1);

7) з **місцем, де росте квітка 25** (сад 7, трава 5, клумба, кущі 3; ліс 2, лісовий, ліщина, різнотрав'я, гай 1);

8) з **порою року 23** (весна 14, літо 8, весняний 1);

9) зі **сонцем, світлом** 20 (тепло 9, сонце 8, теплий, сонячний, світло 1);

10) з **назвою періодичного видання 19** (журнал 14, букварик 1, газета 1, дитячий журнал , книга 1);

11) з **природою 19** (поле 8, свіже повітря, веселка, природа 2; вітер, зірочка, річка 1);

12) зі **станом квітки 14** (квітнення 3, квітучий 2, барвистий, в'юнке зелене листя, волошковий, в'юнкий, васильковий, квітчастий, кучерявий 1);

13) з **людиною 11** (бабуся, гарна дівчина 2; кров, очі, людина різностороння, дівчата, мама, парубок 1);

14) зі **шлюбом 10** (весілля 3, сім'я, наречена 2, наречений, родина 1);

15) з **дитинством і навчанням 10** (садок 2, дитяча гра, іграшка, садочок, дитинство, дитячий садок, школа 1);

16) з **мистецтвом 10** (картина 2; веселе поєднання, гурток, фестиваль, мистецтво, ансамбль, картина в шкільному коридорі, назва дитячого колективу, малюнок 1);

17) з **частинами рослин 10** (дерево 5; пелюстка 2; гриб, листя, чотири пелюстки з великими смугами 1);

18) з **домівкою 8** (домівка, село 2, барвінок біля хати, рідний дім, рідний край, хата 1);

19) з **дійовим станом квітки 7** (в'ється 5, стелиться, плететься по землі);

20) з **запахом 6** (запах, запах квітки, солодкий запах, пахощі, приємний запах, пахучий 1);

21) з **відпочинком 5** (табір 2, прогулянка з друзями, відпочинок, літній табір 1);

22) з **національністю 5** (український 2, українець, національність, етнос 1);

23) з **дивом, чарівністю 5** (диво, чарівний, чари, чудова квітка, чудовий 1);

24) з **телебаченням 3** (“Барвіха”, мультик, серіал 1);

25) з **колом 3** (коло 2, круглий 1);

26) з **парканом 3** (огорожа, тин, синя квітка на перелазах 1);

27) з **українською піснею 3** (пісня “Несе Галя воду”, пісня “Підем разом по барвінок”, трапляється в піснях 1);

28) з **комахами 3** (метелики 2, муха 1);

29) з **юнацтвом 3** (хлопчик 2, хлопчик Барвінок 1);

30) з **ознакою ритуального мислення 2** (квітка на могилі, похорон 1);

31) з **ягодами 2** (малина, ягоди 1);

32) з **танцем 2** (танцювальна група, танець 1);

33) з **розміром 2** (маленький, квітка невеликого розміру 1);

34) з **освітою 1** (сесія);

35) з **природничою наукою 1** (біологія);

36) з **часом доби 1**(ранок);

37) зі **солодощами 1** (цукерка);

38) з **косметикою 1** (помада);

39) з **оберегом 1** (оберіг 1);

40) з **цікавістю 1** (цікаво).

Усього нами виявлено 41 когнітивну ознаку, що організує польову структуру концепту *барвінок*:

Ядро: співвідношення з рослиною, з українською символікою, кольоровою гамою, ознакою почуттів, з красою, з Україною.

Навколоядерна зона: співвідношення з місцем, де росте квітка, з порою року, з назвою періодичного видання, з природою тощо.

Ближня периферія: співвідношення з яскравістю, зі станом квітки, з людиною, зі шлюбом, з мистецтвом тощо.

Дальня периферія: співвідношення зі станом квітки, з домівкою, із запахом, з відпочинком, з національністю, з телебаченням, з парканом, з українською піснею тощо.

Крайня периферія: співвідношення з ознакою ритуального мислення, з ягодами, з танцем, з розміром, з освітою, з природничою наукою, з часом доби тощо.

За даними досліджень, більшість ознак усіх флороконцептів в українській мові позитивна, що зумовлено прихильним ставленням українців до природи, сформованим завдяки впливу сприятливих кліматичних і географічних умов проживання [8, с. 8].

В українській розмовній мові слово *барвінок* фонетично близьке до слова *барва* − колір, тому асоціюється в носіїв мови із чимось кольоровим, яскравим, унаслідок чого виникли діалектні варіанти назви рослини *барвінець, барвінина, барвін, барвін-зілля*, хоча така мотивація помилкова, оскільки слова *барва* та *барвінок* не є генетично спорідненими.

Побудова деривaційного поля лексем, що вербалізують досліджуваний концепт, дасть змогу виявити його додаткові когнітивні ознаки. Словотворенню відводиться значна роль у категоризації людського досвіду та концептуальних структур. В основі когнітивного напряму вивчення словотворення лежить твердження про те, що поява нових слів у мові зумовлена перш за все когнітивним фактором, тобто яскраво вираженою пізнавальною діяльністю людини, спрямованою на адекватне відображення навколишнього середовища й усвідомлення свого місця в ньому, необхідністю найменувати нові об'єкти та явища, які осмислив і вичленив у своїй картині світу її носій [1, с. 7]

Лексема *барвінок* має великий словотворчий потенціал. Субстантивну зону словотвірної парадигми розгляданого концепту репрезентують деривати з модифікаційним зменшувально-пестливим значенням, вираженим за допомогою демінутивно-меліоративної суфіксації (*барвінонько, барвінчик, барвіночок, барвінчичок*), і значенням одиничності, яке реалізується словотворчим формантом *-ин-*(*барвінчина*). У зв'язку із символічним використанням рослини під час весільного обряду в українській мові виник іменник *барвінкування* − похід молоді в ліс по барвінок, що супроводжується весільними піснями. Цей дериват має транспозиційне значення, що не є типовим для словотвірної парадигми фітонімів. У субстантивній зоні концепту *барвінок* зафіксований також дериват *барвінисько* з мутаційним локативним значенням „місце, поросле барвінком". Виразником цього словотвірного значення є суфікс *-иськ-*.

Крім того, зі субстантивною зоною концепту співвідносяться семантичні деривати − символічна назва всеукраїнського дитячого журналу "Барвінок", ойконіми (шість сіл України мають назву *Барвінок*, відомі й такі українські населені пункти, як *Барвінки, Барвінків, Барвінківка, Барвінщина*), а також існують однойменні ергонімічні номінації та прізвища.

Названі лексеми мають свої похідні. Наприклад, дитину як читача журналу ("*Будьмо знайомі, **барвінчатко**! Чому **барвінчатко**? Бо передплативши "Барвінок", ти станеш громадянином Барвінкової республіки*" [Б. – 2006. – №1. – С. 2]). На думку К.В. Коротич, "номен барвінча маніфестує концепт "Барвінок", який розкривають і інші лексичні інновації: *телебарвінча, всебарвінчатський, барвінкувати, барвінкознавство, барвінкоманія*" [6].

Ойконіми *Барвінок, Барвінки, Барвінківка* є словотвірною базою для дериватів *барвінчани, барвінчанин, барвінчанка; барвінківчани, барвінківчанин, барвінківчанка* зі словотвірним значенням „назва жителів за локативною ознакою". Локативне словотвірне значення має також дериват *Барвінківщина* (від назви міста *Барвінкове* та прилеглої до нього території Барвінківського району Харківської області України), утворений за допомогою форманта *-щин-*.

Ад'єктивну зону концепту *барвінок* формують лексеми *барвінковий, барвінчанський, барвінчатський, всебарвінчатський, барвінківський*.

Лінгвісти помітили, що практично кожен іменник, який є назвою рослини, послідовно виявляє здатність до утворення відносного прикметника. А.П. Грищенко пише: "З погляду загальної семантики твірних основ окрему підгрупу відносних прикметників становлять похідні, утворювані від широкого кола іменників − назв рослин, причому рекатегоризаційне перетворення „іменник − назва рослини → відносний прикметник" є одним із характерних прикладів реалізації важливої загальнослов'янської типологічної ознаки − творення відіменникових відносних прикметників" [2, с. 160].

У семантичній структурі похідного прикметника *барвінковий* виділяється кілька лексико-словотвірних значень, що формують різні лексико-семантичні варіанти лексеми: "стосується того, що назване мотивувальним іменником" (*барвінкові обряди*), „виготовлений із рослини (про ліки)" (*барвінковий відвар*); ознака, що ґрунтується на відношенні "ціла рослина − частина" (*барвінковий пагін*, *барвінкове листя*), "складається з рослин, названих мотивувальним іменником" (*барвінковий вінок*, *барвінковий букет*). Словотвірне значення "зроблений із рослини як матеріалу" не властиве аналізованому дериватові, хоча тексти українських народних пісень свідчать, що з барвінку може бути виготовлене все, що миле серцю українця: *Гей, із-за гори, із-за кручі Скриплять вози йдучи, Вози скриплять, ярма риплять, Воли ремигають. Попереду мій миленький В сопілочку грає, **Сопілочка з барвіночка**, Калинове денце.* Цікавими з цього приводу є роздуми дослідника І.Денисюка: "Нехай денце з калинової деревини можливе, але виконати дутий музичний інструмент з тонесеньких ниточок-стеблинок барвінку – це абсурд. Але ж барвінок і калина – емблеми краси і радощів. Сопілка коханого, отже, – із самої краси" [3, с. 13].

Специфіка ад'єктивної зони концепту „барвінок" полягає в тому, що ад'єктиви, мотивовані назвою рослини, можуть набувати виразних семантичних ознак якісних прикметників. Вони займають у типовій словотвірній парадигмі семантичну позицію „такого кольору, як квіти рослини, названої твірним іменником", „такі ж гарні

(ніжні, зворушливі, рідні й т.д.), як квіти барвінку", представлену дериватами з формантом ***-ов-***: *Вітаєм вас під* ***барвінковим*** *небом, Де рідна пісня душу наповня* (В. Гірський); *Тобі, мій краю* ***барвінковий****, Плету пісень своїх вінок* (Н. Пукас); *У снах* ***барвінкових*** *Усміхався Твій світ* (Ю. Дмитренко).

Ад'єктиви *барвінчанський, барвінчатський, барвінківський* не є безпосередніми похідними від лексеми *барвінок*, а утворені від її семантичних дериватів.

Окремої уваги заслуговують похідні, що перебувають на межі субстантивної та ад'єктивної зон. Ідеться про формальні ад'єктиви, які вживаються в мові як субстантивовані лексеми. Такі деривати означають назви родин або інших таксономічних класів рослинного світу (*родина Барвінкові – бот.*) і топонімні об'єкти (*місто Барвінкове*).

Дієслова та прислівники, мотивовані назвою рослини, в українській мові нечисленні − *барвінкувати*, *барвінково*: *І вони, я певний, зрозуміють слово, Де матусі ласка, батькове тепло, Де вкраїнське поле пахне* ***барвінково****, Де вкраїнська пісня розправля крило* (В.Крищенко); ***Барвінково****, волошково в небі світиться зоря* (А. Камінчук). При цьому прислівник *барвінково* семантично мотивується вихідним іменником, а формально − прикметником і утворюється за допомогою суфікса *-о-*. Дериват *барвінкувати* має два словотвірні значення − "брати участь в обряді, де вдаються до магічних властивостей барвінку" і "бути читачем журналу "Барвінок".

Проведений аналіз свідчить, що концепт *барвінок* є однією з ключових культурних констант українського етносу, відзначається багатою семантичною наповненістю та розгалуженою словотвірною структурою.

Такі ядерні когнітивні ознаки концепту *барвінок*, як співвіднесеність із рослиною, зв'язок з українською символікою та кольоровою гамою, ідентифікація з красою, вказують на найбільш значущі для слов'янської свідомості риси, властиві поняттю *барвінок*. У результаті моделювання деривaційного поля було виявлено додаткові когнітивні ознаки концепту: "читач журналу "Барвінок", "прізвище", "топонімна назва".

Типова словотвірна парадигма концепту *барвінок* в українській мові репрезентована переважно набором похідних іменників і прикметників, які сформували її субстантивну та ад'єктивну зони. Вербальна й адвербіальна зони аналізованого концепту представлені одиничними дериватами. Реалізація словотвірної семантики дериватами, мотивованими субстантивом *барвінок*, здійснюється за допомогою різних засобів, серед яких головним є суфіксація. Значна частина похідних утворена лексико-семантичним способом.

Для лексеми *барвінок* характерна послідовна реалізація свого деривaційного потенціалу в похідних одиницях із модифікаційним словотвірним значенням. Крім того, більшість демінутивних утворень указує не тільки на об'єктивну зменшеність, а й виражає позитивну оцінку рослини. Творенню великої кількості дериватів сприяє багатозначність, символічність, обрядове використання, поширеність барвінку на території Україні. Переносне вживання субстантиву *барвінок* і його похідних стимулюється українською мовою, багатою на стилістично забарвлені слова, популярністю народних традицій, які активно відроджуються в Україні, а також схильністю українців до чуттєво-образного сприйняття дійсності. Перспективним є вивчення інших мовних засобів репрезентації номінативного поля концепту *барвінок,* зокрема паремій, метафоричних найменувань тощо.

ЛІТЕРАТУРА

1. Андрусяк І.В. Англійські неологізми кінця XX століття як складова мовної картини світу: дис. на здобуття наук.ступеня канд. філол. наук: 10.02.04 "Германські мови" / Андрусяк Ірина Василівна. – Ужгород, 2002. – 268 с.

2. Грищенко А.П. Суфіксальний словотвір прикметників / А.П. Грищенко // Словотвір сучасної української літературної мови. − К.: Наук. думка, 1979. – 406 с.

3. Денисюк І. Національна специфіка українського фольклору / І. Денисюк // Вісник Львівського університету. Серія філол. – 2003. – Вип. 31. – С. 3-22.

4. Етимологічний словник української мови: В 7 т. / АН УРСР. Ін-т мовознавства ім. О.О. Потебні; редкол. О.С. Мельничук (головний ред.) та ін. − К.: Наук. думка,1982. − Т. 1: А − Г / укл.: Р.В. Болдирев та ін. − 1982. – 632 с.

5. Жайворонок В.В. Українська етнолінгвістика / В.В. Жайворонок. – К.: Довіра, 2007. – 262 с.

6. Коротич К.В. Концептосфера ДИТИНА І ЇЇ СВІТ в інноваціях 1990-2000-х років (на матеріалі журналу “Барвінок”) / К.В. Коротич – Режим доступу: http://dspace.univer.kharkov.ua/handle/123456789/2615

7. Подолян І.Е. Національна специфіка семантики фітомінів в українській, англійській та німецькій мовах (контрастивний етнопсихолінгвістичний аналіз): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.17 „Порівняльно-історичне і типологічне мовознавство”/ І.Е. Подолян. − К., 2000. – 19 с.

8. Рогальська І.І. Флористичні концепти української мовно-художньої картини світу (на матеріалі поетичного мовлення ХХ ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.01 “Українська мова” / І.І. Рогальська. − О., 2008. – 18 с.

9. Селіванова О. Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія / О. Селіванова. – Полтава: Довкілля .– К., 2006. – 716 с.

10. Словник української мови: В 11 т. / Ред. кол.: акад. АН УРСР І.К. Білодід. – К.: Наук. думка, 1970-1980. − Т. 1.: А-В. − 1970. – 800 с.

УДК 811.161.2

ПОСЕСИВНІ ФОРМАНТИ У ПРІЗВИЩАХ УКРАЇНСЬКОГО АНТРОПОНІМІКОНУ

Бабій Ю.Б., к. філол. н., доцент

Миколаївський національний університет імені В.О. Сухомлинського

У статті детально проаналізовано структурно-словотвірні особливості прізвищ Середньої Наддніпрянщини з посесивними суфіксами, визначено сполучувальні можливості формантів у межах досліджуваного регіону.
Ключові слова: *антропонім, прізвище, посесивні форманти*

Бабий Ю.Б. ПОССЕСИВНЫЕ ФОРМАНТЫ В ФАМИЛИЯХ УКРАИНСКОГО АНТРОПОНИМИКОНА / Николаевский национальный университет имени В. А. Сухомлинского, Украина.

В статье среди морфологических фамильных именований Средней Надднепрянщины определен уровень популярности использования поссесивных суффиксальных формантов, их возможности.
Ключевые слова: антропоним, фамилия, поссесивные форманты.

Babiy U.B. THE POSSESSIVE SUFFIXES IN THE SURNAMES OF THE UKRAINIAN ANTHROPONYMICON / Mykolayiv State University named after V.O. Sukhomlinsky, Ukraine.

The structural word-building peculiaritied of the surnames with possessive suffixes of The Middle Naddnieprianschyna has been analysed in detail in this article
Key words: anthroponym, surname, possessive suffixes.

Загальна характеристика системи прізвищевих формантів є вельми актуальною сьогодні у зв’язку з багатозначністю останніх (див. праці К.Г. Городенської, І.І. Ковалика, Р.І. Осташа, П.П. Чучки), відсутністю інформації про конкретні обставини виникнення того чи іншого прізвища (адже цей шар онімної лексики остаточно сформувався в ХІХ ст., відповідно багато словотвірних типів перестало діяти, словотвірні елементи втратили свої колишні функції) тощо. Ономастичні дослідження словотвірної характеристики прізвищ, здійснених з позицій синхронії (праці Л.Л. Гумецької, О.Д. Неділько, З.Г. Ніколаєнко), актуальні ще й у зв’язку з необхідністю реконструкції допрізвищевої семантики слів до переходу їх у прізвища, спостереженням за етапами нарощування морфем від простого апелятива до сучасного багатоморфемного прізвища, а також вивченням національних рис українства, відбитих у прізвищевих утвореннях.

Як зазначає П.П. Чучка, форманти власних назв не менш інформативні, ніж їх лексичні основи [15, с. 17], і є невичерпним джерелом для встановлення загальноукраїнських ономастичних традицій. При цьому, словотвірні компоненти прізвищ неоднозначні – вони можуть бути різними в окремих регіонах, їх можна розрізняти не лише за значенням, а й за особливостями сполучуваності з тими чи іншими основами у прізвищах, тим самим встановлюючи продуктивність певного форманта на окремій територій, що увиразнює роль регіональної антропонімії в словотвірному плані. У свою чергу, встановлення регіональної специфікації історичного словотвору регіону, зокрема і Середньої Наддніпрянщини, уможливлюється зіставленням структурно-словотвірних особливостей прізвищ інших регіонів України.

У сучасній ономастичній літературі спостерігаємо різні підходи до з’ясування словотвірних особливостей

прізвищ. Одні вчені аналізують усю словотвірну систему антропонімів української та інших слов'янських мов (С.І. Зінін, С.Ілчев, Ю.К. Редько), інші акцентують увагу на локальних словотвірних процесах, тому об'єктом їх наукових зацікавлень є прізвища окремих регіонів (Б.Б. Близнюк, Л.О. Кравченко, П.П. Чучка, С.В. Шеремета та ін.), також привертає увагу вчених й узагальнено – характерні виразники прізвищевого значення – прізвищеві суфікси (І.М. Желєзняк, Ю.О. Карпенко, Л.Т. Масенко, В.В. Німчук, О.Б. Ткаченко). У зв'язку із зазначеним, увиразнюється актуальність дослідження словотвірної специфіки прізвищ Середньої Наддніпрянщини як їх концептуальної характеристики, що є метою нашого дослідження.

Для вираження основної прізвищевої функції (вказівки, що названий денотат є нащадком особи, згаданої у твірній основі) здавна використовувалися патронімні та посесивні форманти (ще за визначенням П.П. Чучки – родичівські, власне прізвищеві суфікси [16, с. 27]), до яких уналежнюють **-ів, -ов, -ев, -ин, -а, -ко, -ка, -ек, -енко, -ина, -ець** та багато інших. Практично кожний із таких суфіксів приєднувався до батькового або материного іменування (особового імені чи прізвиська) з метою називання дочки або сина, наприклад, *Горпи'шин (1)* < Горпина + ин син, *Кова'лів (1)* < Коваль + ів син. У процесі творення прізвищевих назв морфологічним способом зафіксовано близько 30 таких формантів, що спочатку виражали належність індивідуальну (**-ів, -ов, -ин, -ей**) або колективну (**-овськ, -инськ, -ят, -их**), атрибутивність (**-ан, -ун, -ач, -н**) або демінутивність (**-ук, -чук, -ак, -ик, -ко, -ек, -енко, -еня, -ина, -ець, -ця,-аш**) [15, с. 53]. На різних етапах становлення прізвищевої системи української мови зазначені форманти виявляли неоднорідну продуктивність – одні були словотворчо активними (**-ов, -ев, -енк-о, -ук, -ин** тощо), інші характеризувалися спадним рівнем продуктивності (як, наприклад, **-н, -р, -в** та ін.). Проте, всі ці засоби виконували відповідну словотворчу роль у процесі творення прізвищ, тому ретельний аналіз деяких формантів (зокрема посесивних) у складі сучасних прізвищ вважаємо актуальним.

До посесивних формантів історично належать суфікси **-ов /-ев, -ів, -ин /-ін**, первісною функцією яких була вказівка на те, що денотат (син, дочка, онук, онука та ін.) має відношення до особи, названої передсуфіксальною частиною деривата (*Івано'в (41) < Іван+ов син*). У цьому функціональному аспекті посесивні суфікси наближуються до формантів **-ович/-евич, -ич,** хоча з часом змінюють свою семантичну функцію на патронімічну – виражають належність.

Типи із суфіксом -ин/-ін (329 утворень). Патронімно-посесивний формант **-ин/-ін** своїм походженням сягає індоєвропейської доби. Він утворився шляхом наростання **-no** на **й**-основи, первісно слугуючи в українській мові засобом творення присвійних прикметників (бабин, сестрин). Уже пам'ятки давньоруського періоду фіксують, що суфікс **-ин** використовувався для творення присвійних прикметників [13, с. 23]. До сфери словотвору власних назв суфікс **-ин** перейшов завдяки процесу субстантивації, а згодом і антропонімізації присвійних прикметників, співвідносних з назвами осіб, тварин та персоніфікованих предметів і явищ, утворених від основ на ***-а- (*-ja)** та на ***-і**, а також рідко на ***-о, (-jo-)** [1, с. 132–133]. Учений М.Л. Худаш зауважує, що іменування з патронімами на **-инъ** починають вживатися в документах після возз'єднання України з Росією, тому що вони були найхарактернішими засобами ідентифікації особи в юридичній практиці Росії [14, с. 136].

Українська антропонімна традиція на письмі здебільшого зберігає російську вимову форманта **-ин**: в суфіксі пишеться буква і – **-ін**, а не и – **-ин** [5, с. 89], що зумовлено й українськими правописними нормами: російська літера **И** передається українською **И** переважно тільки після **ДЖ, Ж, Ч, Ш, Щ, Ц** (*Гу'щин, Доро'жин*) [12, с. 111]. Випадки типу *Ко'зин (1) – Ко'зін (1)* пояснюємо діалектними відмінностями у правописі та вимові. Прізвищева система сучасної Середньої Наддніпрянщини засвідчує перевагу утворень на **-н** (їх зафіксовано 257, тоді як утворень з формантом **-ин** 72), що підтверджує довготривалий вплив Російської імперії (у складі якої знаходилася частина СНД, зокрема Лубенщина, Полтавщина, Черкащина) на становлення прізвищевої системи.

У досліджуваній прізвищесистемі виявлено, що суфікс **-ин/-ін** приєднувався до:

а) християнських чоловічих та жіночих імен різної структури (усічених і повних форм) та походження (82): *Афо'ніна (1)*; *Ваню'хін (1)*; *Юрчи'шин (1).* З огляду на фактичний матеріал можна стверджувати, що суфікс **-ин** розширював новоутворені суфіксальні імена, увиразнюючи свої валентні можливості (*Акулі'нушкін (2)*; *Васю'нин (8)*; *Гаврю'шин (1)*).

Як зазначає П. П. Чучка, у зв'язку з домінуючою можливістю форманта **-ин** в українській мові сполучатися з особовими назвами на ***-а- (*-ja)**, він додавався переважно до іменування матері, таким чином утворюючи матроніми (Катря – *Ка'трин*). Але за наявності в українській антропонімії особових чоловічих імен на **-а, -о** (*Павло, Петро*) можливим стає процес творення патронімів за допомогою форманта **-ин** (*Па'влин (2), Пе'трин (1)*). Окрім того, на основі проаналізованого фактичного матеріалу можна стверджувати, що суфікс **-ин** міг додаватися не лише до основ іменників І відміни, а й до іменників ІІ відміни (*Кузин (4)* < Кузь чи Кузьо), що спричиняє значну кількість патронімних утворень;

б) відкомпозитних слов'янських автохтонних імен (7): *Го'рін (4)* < Гориславъ [2, с. 6]; *Каза'рин (20)* < Казимиръ [11, с. 58]; *Калі'нін (21)* < Калина [2, с. 127]; *Ру'син (9)* < Русмиръ [2, с. 57];

в) різноманітних апелятивних твірних основ (226): *Бе'лкін (3)*; *Блохі'н (1)*; *Воро'нін (5)*; *Субо'тін (1)*; *У'ткін (22).*

Досліджувана прізвищесистема також зафіксувала утворення із суфіксом –**ишин-** фонетичним різновидом форманту **-ин**. Твірними основами таких утворень виступали андроніми з характерним суфіксом **–их-а**, властивим всім східним слов'янам [18, с. 154]. Формант **-их-а** вказував на заміжню жінку відносно її чоловіка [4, с. 185] і не був активним у межах прізвищевої системи України (за винятком західноукраїнських земель) через непопулярність ідентифікації особи за іменем матері [9, с. 52]. Прізвища на **-ишин**, на відміну від утворень на **-ин**, якнайточніше зберігають особливості відмінювання іменників та прикметників, за зразком яких вони утворилися (*Антонишин – Антони'шина – Антони'шиної*).

На території сучасної Середньої Наддніпрянщини зафіксовано 14 прізвищ із суфіксом **-ишин**, співвідносних з андронімами, наприклад: *Івани'шин (1)*; *Кости'шин (3)*; *Лищи'шин (2)*; *Перви'шин (1)*; *Юрчи'шин (1)* тощо.

Типи із суфіксом -ов/-ев, -ів (467 прізвищ**).** Посесивні утворення на **-ов/-ев**, **-ів** властиві всім слов'янським мовам, у складі яких вони зазнавали певних звукових змін відповідно до національних фонетичних законів (пор.: український **-ів**, російський **-ов**, білоруський **-ау**, польський **-ow**) [3, с. 142]. Як зазначає В.А. Ніконов, ці форманти існували за декілька століть до появи прізвищ, слугуючи засобом присвійності, і з цією функцією вони увійшли до категорії імен по батькові, а згодом до прізвищ [6, с. 184]. На думку С.Є. Панцьо, слов'янські прізвища на **-ов/-ев,-ів** виникли зі словосполучень, до складу яких належали присвійні прикметники. Основи цих прикметників мотивовані особовими іменами (*Семен Ивановъ сынъ*), унаслідок чого відбулася антропонімізація форманта **-ов** [7, с. 130], через що він і з'явився у структурі імен по батькові та прізвищ. Це спричинило явище субстантивації присвійних прикметників як специфічного словотвірного типу прізвищ. П. П. Чучка зазначає, що давній суфікс **-овъ** за походженням присвійно-прикметниковий, первісним завданням якого була посесивна функція [17, с. 34].

За твердженням Л.Л. Гумецької, перші фіксації утворень із формантом **-ов** сягають XIV–XV ст., про що свідчать пам'ятки актової мови [13, с. 23]. Учений А.М. Залеський фіксує прізвищеві утворення із зазначеними формантами в писемних пам'ятках XV–XVIII ст. [3, с. 140]. Дослідниця С.М. Пахомова зазначає, що такі іменування вживалися при ідентифікації нижчих та середніх верств українського населення, підтвердженням чого є записи в актових книгах типу: Юрко пана Горностаєвь [8, с. 178].

На українському мовному ґрунті структури із суфіксом **-ов/-ев** домінують над прізвищами, оформленими формантом **-ів** (459 утворень з формантом **-ов/-ев**, 5 утворень з суфіксом **-ів**). Л.О. Кравченко зазначає, що прізвища на зразок *Івано'в (41), Петро'в (3)* – це присвійні прикметники на **-ів**, які були записані за російським зразком (*Ива'нів, Пе'трів*) [5, с. 86].

Незважаючи на русифікацію зазначених формантів, прізвищевий тип на **-ів** характерна для українського прізвищевого простору, зокрема західного регіону [13, с. 47], що зумовлено специфікою фольклорно-діалектного мовлення, в якому переважає синтаксична структура присвійного прикметника із семою належності, тобто присвійні прикметники виконують семантичну функцію предиката, наприклад: Semkiw Iwan – Іван належить Семкові – Семко має Івана [13, с. 47]. Окрім того, формант **-ів** у тому ж західному регіоні залежно від діалектної рефлексації реалізується у фонетичних варіантах **-ув /- юв** (*Павлув*), що зумовлено угорськими та польськими діалектними впливами [17, с. 34]. Прізвища на **-ов /-ев** поширені в Запорізькій (4,4%), Миколаївській (4,36%), Луганській (4,3%) та Дніпропетровській (3,8%) областях [10, с. 208].

На території сучасної Середньої Наддніпрянщини зафіксовано 459 прізвищ із суфіксом **-ов/-ев.** Фактичний матеріал засвідчив здатність форманта **-ов/-ев** сполучатися з:

а) повними та усіченими формами власних імен різного походження (83): *Аба'сов (1)*; *Заха'ров (10)*; *Стефа'нов (1)*; *Фе'доров (40)*; *Фра'нцев (2)*;

б) усіченими або повними основами імен-композитів (8): *Володи'миров (1)* < Володимир [11, с. 43]; *Казими'ров (2)* < Казимиръ [11, с. 58]; *Ско'риков (1)* < Скоромиръ [2, с. 60];

в) відапелятивними назвами, серед яких:

- особові апелятиви (126): *Богачо'ва (1)*; *Гончаро'в (7)*; *Ду'рнєв (2)*;

- неособові апелятиви (242): *Балаба'нов (2)*; *Бая'нов (1)*; *Ма'монтова (2)*.

Серед досліджуваних прізвищ лише 5 оформлені формантом **-ів**: *Ко'стів (2)* < Кость + -ів [11, с. 61]; *Ле'ськів (5)* < Лесь -к + -ів [11, с. 64]; *Па'влів (1)* < Павло + -ів [11, с. 77]; *Се'мків (1)* < Сем-к-о + -ів [11, с. 86]; *Ста'хів (2)* < Стах + -ів [11, с. 87]. У зв'язку з тим, що тривалий час українські метрики виписувались російською мовою, а українські особові назви пристосовували до російської вимови, то всі українські прізвища незважаючи на те, як вони вимовлялися носіями, набували єдиної офіційної русифікованої форми (*Я'ковлів – Я'ковлєв*), уподібнюючись до типових російських прізвищ [10, с. 91–92].

Отже, прізвища на **-ов/-ев** становлять значну групу прізвищевих утворень у регіоні, що обумовлюється високим ступенем антропонімізації зазначених формантів у центральних та східних областях України [10, с. 209]. Прізвища на **-ів** не виявили значної активності у зв'язку з непопулярністю форманта **-ів** на більшій частині

території України, який з'явився на території СНД, як і всієї Лівобережної України, внаслідок міграційних рухів із західного регіону [5, с. 86].

ЛІТЕРАТУРА

1. Вельтман А. Древние славянские собственные имена / А.Вельтман // Очерки России, издаваемые Вадимом Пассеком. – М., 1840. – Кн. IV.
2. Демчик М.О. Слов'янські автохтонні особові власні імена в побуті українців XIV–XVII ст. – К.: Наук. думка, 1988. – 119 с.
3. Залеський А.М. Спостереження над українськими прізвищами XVII ст. (на матеріалі інвентаря с. Перегінське) / А.М. Залеський // Дослідження і матеріали з української мови. – К., 1964. – Т. 6. – С. 139–145.
4. Карпенко Ю.О. Реєстри Війська Запорозького і проблема постання українських прізвищ / Ю.О. Карпенко // Питання історичної ономастики. – К.: Наук. думка, 1994. – С.182–201.
5. Кравченко Л.О. Прізвища Лубенщини / Л. О. Кравченко. – К.: Факт, 2004. – 197 с.
6. Никонов В.А. Сербы / В. А. Никонов // Системы личных имен у народов мира. – М.: Наука, 1986. – С. 273–274.
7. Панцьо С.Є. Антропонімія Лемківщини: дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.01 "Українська мова" / С. Є. Панцьо. – Тернопіль, 1995. – 192 с.
8. Пахомова С.М. Доля українських патронімів на -ич / С.М. Пахомова // Актуальні питання антропоніміки / від. ред. І. В. Єфименко. – К.: Академперіодика, 2005. – С. 174–186.
9. Редько Ю.К. Довідник українських прізвищ / Ю.К. Редько. – К.: Рад. школа, 1969. – 255 с.
10. Редько Ю.К. Сучасні українські прізвища / Ю.К. Редько. – К.: Наук. думка, 1966. – 216 с.
11. Скрипник Л.Г. Власні імена людей / Л.Г. Скрипник, Н.П. Дзятківська. – К.: Наук. думка, 1996. – 335 с.
12. Український правопис / АН України, Ін-т мовознавства ім. О.О. Потебні; Ін-т української мови. – К.: Наук. думка, 1993. – 240 с.
13. Фаріон І.Д. Українські прізвищеві назви Прикарпатської Львівщини наприкінці XVIII – початку XIX століття (з етимологічним словником) / І.Д. Фаріон. – Львів: Літопис, 2001. – 371 с.
14. Худаш М.Л. З історії української антропонімії / М.Л. Худаш. – К.: Наук. думка, 1977. – 235 с.
15. Чучка П.П. Патроніми та їх місце в лексичній системі мові / П.П. Чучка // Мовознавство. – 1984. – № 6. – С. 49–56.
16. Чучка П.П. Прізвища Закарпатських українців: Історико-етимологічний словник / П.П. Чучка. – Львів: Світ, 2005. – 703 с.
17. Чучка П.П. Украинские андронимы на славянском фоне / П.П. Чучка // Перспективы развития славянской ономастики. – М.: Наука, 1980. – С. 157–162.

УДК: 378.147.15:371.134:81

УПРОВАДЖЕННЯ ІНФОРМАЦІЙНИХ ТЕХНОЛОГІЙ НАВЧАННЯ У ПРОЦЕС ФАХОВОЇ ПІДГОТОВКИ МАЙБУТНІХ УЧИТЕЛІВ-СЛОВЕСНИКІВ

Бакаленко І.М., к. пед. наук, доцент

Запорізький національний університет

У статті розглядаються сучасні проблеми впровадження інформаційних технологій у процес фахової підготовки майбутніх учителів-словесників та методика формування інформаційної культури студентів-філологів. Автором статті розроблено та практично апробовано форми впровадження інформаційних технологій у сферу гуманітарної освіти.

Ключові слова: інформатизація освіти, інформаційні технології, інформаційна культура майбутнього вчителя-словесника, компоненти інформаційної культури, інформаційні вміння, інформаційно-комунікаційні технології навчання, впровадження інформаційних технологій у процес навчання.

Бакаленко И.Н. ВНЕДРЕНИЕ ИНФОРМАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ ОБУЧЕНИЯ В ПРОЦЕСС СПЕЦИАЛИЗИРОВАННОЙ ПОДГОТОВКИ БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ-СЛОВЕСНИКОВ / Запорожский национальный университет, Украина.

В статье рассматриваются современные проблемы внедрения информационных технологий в процесс специализированной подготовки будущих учителей-словесников и методика формирования информационной культуры студентов-филологов. Автором разработаны и практически апробированы формы внедрения информационных технологий в сферу гуманитарного образования.

Ключевые слова: информатизация образования, информационные технологии, информационная культура будущего учителя-словесника, компоненты информационной культуры, информационные умения, информационно-коммуникационные технологии обучения, внедрение информационных технологий в процесс обучения.

Bakalenko I.M. INTRODUCING THE INFORMATIVE TECHNOLOGIES (OF EDUCATION) INTO THE PROCESS OF PROFESSIONAL EDUCATION OF LINGUISTIC TEACHERS / Zaporizhzhya national University, Ukraine.

The article considers modern problems of introducing informative technologies into the process of educating future teachers of linguistics as well as the methods of forming informative culture in students of philology. The author developed and practically piloted the forms of introducing informative technologies into the sphere of humanitarian education.

Key-Words: informational support, information technologies, informative culture of future linguistic teacher, components of informative culture, informative skills, informative-communicative technologies teaching, introducing informative technologies into the process of teaching.

Розвиток педагогічної освіти України та її інтеграція в європейський освітній простір потребує радикальної модернізації змісту педагогічної освіти, відповідного рівня кадрового і науково-методичного забезпечення, якості навчального процесу, ефективної реалізації його різноманітних моделей і механізмів. Вирішення цих проблем можливе за рахунок впровадження високоефективних технологій реалізації дидактичного процесу. Однією з таких технологій є інформаційні технології.

Законодавчими і нормативно-правовими документами української держави, зокрема, Законами України "Про освіту", "Про загальну середню освіту", "Про вищу освіту", національною доктриною розвитку освіти в Україні одним із головних завдань розвитку педагогічної науки визначено створення умов для застосування інформаційних технологій у навчально-пізнавальній діяльності учнів, студентів і педагогів [1]. Це вагомий фактор успішного вирішення багатьох проблем, пов'язаних з оновленням та інформатизацією навчання у вищих навчальних закладах у сучасних умовах.

Початок тисячоліття ознаменувався формуванням інформаційного суспільства, що пов'язано з інформацією як рушійною та визначальною силою. У зв'язку з цим у системах освіти, як соціально орієнтованих складниках суспільства, відбулися істотні структурні зміни, обумовлені розвитком комп'ютерних технологій та Інтернетом і зростаючим впливом нових технологій на всі аспекти діяльності суспільства. На сучасному етапі Інтернет стає новим психологічним середовищем і сферою життєдіяльності величезної кількості людей, що визначає не тільки їх суб'єктивне та соціально-групове ставлення до інформаційних процесів, але й внутрішні зміни особистості.

Існування та успішне функціонування у цьому новому середовищі вимагає від людини як особистості вміння виділяти та відфільтровувати потрібну інформацію з великого інформаційного потоку; здатності коротко, точно і грамотно формулювати запити; вміння, правильно розподіляти навантаження і швидко обробляти отримані дані. Сьогодні є всі підстави говорити про формування нової інформаційної культури, яка може стати вагомим внеском до загальної культури людства. Її основою повинні стати знання про інформаційне середовище, закони його функціонування, вміння орієнтуватися в інформаційних потоках і готовність до постійної взаємодії з інформацією та взаємообміну між членами суспільства.

У сучасному інформаційному суспільстві оволодіння інформаційно-комунікаційними технологіями та використання комп'ютера як прикладного інструмента стає невід'ємною складовою підготовки студентів-філологів. Це зумовлює соціальну та педагогічну значущість проблеми формування інформаційної культури майбутніх учителів-словесників, необхідність її розв'язання на сучасних методологічних та теоретичних засадах щодо нових цілей та можливостей освіти. Модернізація освіти спрямовується на підготовку кваліфікованого працівника відповідного рівня і профілю, конкурентоспроможного на ринку праці, компетентного, відповідального, який вільно володіє своєю професією, здатного до ефективної роботи зі спеціальності на рівні світових стандартів, готового до постійного професійного удосконалення [2].

У сучасних психолого-педагогічних дослідженнях приділяється значна увага проблемі формування інформаційної культури. Питання визначення суті поняття культури та її місця в освіті вивчали В.Андрущенко, А.Веряєв, Л.Губерський, Н.Крилова, В.Розін, І.Шалаєв. Процес диференціації культури та виділення в її системі інформаційної культури досліджували В.Виноградов, Л.Винарик, Г.Воробйов, А.Гинкул, Ю.Горвіц, Н.Джинчарадзе, А.Єршов, М.Жалдак, Л.Скворцов, В.Сухіна, О.Тарасова, О.Щедрин.

Проблемі формування інформаційної культури та підготовки майбутніх учителів до використання в навчальному процесі інформаційно-комунікаційних технологій присвячені роботи Б.Гершунського, О.Готовцевої, А.Єршова, М.Жалдака, Ю.Машбиця, В.Монахова, Н.Морзе, І.Пустинникової, М.Шкіля та інших. Проблема формування вмінь використовувати інформаційно-комунікаційні технології в навчальному процесі розглядається у працях С.Гунько, М.Жалдака, Ю.Машбиця, Н.Морзе, Ю.Триуса, С.Христочевського. Вплив інформаційно-комунікаційних технологій на зміст і методи навчання досліджували Н.Апатова, В.Клочко. Значний науковий потенціал накопичено в галузі методики використання комп'ютерів у навчально-виховному процесі, що досліджували Н.Балик, Р.Вільямс, О.Гокунь, К.Маклін, Н.Морзе, В.Каймін, Ю.Рамський.

Значний внесок у розробку методології й теорії поняття педагогічної інформаційної технології зроблений сучасними педагогами: В.Безпалько, Б.Лихачовим, М.Кларіним, В.Монаховим, Г.Селевко та іншими. Головні напрями та засоби інноваційного розвитку освіти представлено в роботах таких вчених, як В.Андрущенко, С.Архангельський, І.Дичківська, І.Зязюн, В.Кремень, І.Крилов, В. Курило, В.Луговий, М.Михальченко, С.Ніколаєнко, А.Нісімчук, І.Прокопенко, О.Савченко, М.Степко та ін. [6]

Проте аналіз науково-методичної та лінгводидактичної літератури свідчить, що проблема формування інформаційної культури вчителя досліджується здебільшого в контексті підготовки студентів технічних напрямів підготовки. Особливості формування інформаційної культури учителів гуманітарних дисциплін вивчаються відносно недавно в контексті загальної проблеми інформаційної культури суспільства та особистості. У сучасних наукових дослідженнях приділяється увага лише окремим аспектам цієї проблеми, зокрема особливостям використання інформаційно-комунікаційних технологій у системі філологічної освіти (О.Авраменко, Е.Власов, Т.Кулик, Т.Юдіна) та при підготовці майбутніх учителів-словесників (Л.Карташова), формуванню інформаційної культури майбутніх учителів гуманітарних дисциплін (Є.Полат, Н.Протасова), особливостям вивчення гуманітарних дисциплін у школі із застосуванням комп'ютера (О.Гокунь) [4].

Науковий аналіз досвіду українських і зарубіжних науковців, дослідників і практиків, вивчення психолого-педагогічної літератури, дозволяє визначити основні напрями застосування інформаційних технологій у навчальному процесі. Інформаційні технології використовуються як: засіб навчання і моделювання різних явищ, процесів, дослідження їхніх характеристик; інструмент пізнання навколишньої дійсності та самопізнання; засіб інформаційно-методичного забезпечення й управління навчально-виховним процесом і навчальними закладами; засіб автоматизації процесів контролю, корекції результатів навчальної діяльності, комп'ютерного педагогічного тестування і психодіагностики.

Метою статті є обґрунтування теоретико-методологічних засад впровадження інформаційних технологій у навчальний процес вищої школи та методики формування інформаційної культури майбутніх учителів-словесників.

Досягнення мети дослідження потребує розв'язання таких завдань: проведення теоретичного аналізу науково-методичної та лінгводидактичної літератури з проблеми впровадження інформаційних технологій у навчальний процес вищої школи; аналіз поняття "інформаційна культура вчителя-словесника" та обґрунтування інформаційних умінь як складової інформаційної культури; проведення експерименту щодо використання інформаційних технологій у професійній підготовці майбутніх учителів-словесників.

Сучасне інформаційне суспільство, а також розвиток і впровадження до багатьох сфер людської діяльності нових інформаційних технологій ставлять перед навчальними закладами завдання підготовки таких спеціалістів, які могли б гнучко орієнтуватися у мінливих життєвих ситуаціях, самостійно набуваючи необхідних знань і використовуючи їх на практиці; критично мислити, вміти бачити проблеми, що постають у реальній діяльності, та шукати шляхи їх раціонального вирішення, використовуючи сучасні технології; грамотно працювати з інформацією; бути комунікабельним, контактним у різноманітних соціальних групах, уміти працювати в колективі; самостійно працювати над розвитком своєї моральності, інтелекту, культурного рівня.

Слід відзначити, що у період формування інформаційного суспільства спостерігається інтеграція освітніх технологій, що супроводжується взаємопроникненням традиційних і нових інформаційних технологій з використанням найякісніших їх складових. Однак це не означає, що традиційні технології себе вичерпали. Спостерігається й зворотний процес, а саме: можливості інформаційних носіїв і технологій (гіпертекст, гіперпосилання, сайти), розвиток діалогу і дискусій передаються до педагогічних прийомів звичних технологій, тим самим готуючи викладачів і студентів до інших, більш інформаційних і комунікативних взаємодій.

Нові інформаційні технології відкривають перед педагогами можливості вирішення кардинальних завдань педагогіки. Використання комп'ютерних технологій і телекомунікацій передбачає: ефективний засіб вільного доступу до різноманітної інформації; роботу з різними джерелами інформації в інтерактивному режимі; широку реалізацію самостійного бачення різноманітних проблем на основі їх всебічного дослідження та аналізу, в спільній діяльності з партнерами з інших регіонів, країн світу; отримання нових знань з різних галузей; вільні контакти з партнерами з різних регіонів своєї країни та багатьох країн світу; отримання освіти на "відстані", підвищення кваліфікації. Слід зазначити, що нові інформаційні технології відкривають нові перспективи для розвитку інтелектуальних, творчих і духовних потенцій людини, але вони вимагають також адекватних педагогічних технологій, що не вписуються в рамки традиційних систем освіти.

Як свідчать дослідження багатьох учених (А.Нісімчук, І.Підласий, Н.Тализіна, О.Шпак та ін.), серед процесів, які впливають на розвиток професійних якостей учителя в сучасних умовах, відзначають процес інформатизації системи освіти та впровадження нових інформаційних технологій у навчальний процес. Учені визначають такі основні завдання інформатизації освіти, як-от: формування інформаційної культури людини; забезпечення розвитку особистісних якостей людини, розкриття її творчого потенціалу; підвищення ефективності навчально-виховного процесу на підставі впровадження нових інформаційних технологій навчання, надання діяльності творчого, дослідницького характеру; інтенсифікація методичної роботи та наукових досліджень [3; 5].

Деякі учені (І.Богданова, М.Жалдак, Н.Панченко та ін.) серед нагальних проблем інформатизації освіти в навчальному процесі виокремлюють такі: формування інформаційної культури вчителя; використання нових інформаційних технологій; формування у вчителів навичок щодо організації системної роботи з комп'ютерною технікою в конкретній предметній галузі; розробка нових інформаційних технологій, їх психолого-педагогічних і психофізіологічних засад; підготовка педагогічних кадрів; удосконалення управління освітою; ресурсне забезпечення інформатизації освіти.

На думку вчених (В.Беспалько, П.Гальперін, М.Жалдак, І.Мархеля та ін.), упровадження комп'ютерних засобів у навчальний процес поширило теорію і методику освіти шляхом застосування в навчальному процесі нових різноманітних дидактичних засобів. Зауважимо, що дехто з науковців (М.Кларін, А.Нісімчук, О.Падалка, І.Смолюк, О.Шпак та ін.) визначають сучасний етап розвитку суспільства як етап переходу від традиційних масових засобів інформації до так званих засобів нових інформаційних технологій.

На нашу думку, нові інформаційні технології виступають засобом упровадження нових підходів у навчально-виховний процес, що орієнтований на розвиток інтелектуально творчого потенціалу людини, з метою підвищення його ефективності завдяки застосуванню сучасних технічних засобів.

В останні роки підвищується активність вчителів-гуманітаріїв, що використовують персональні комп'ютери на всіх рівнях викладання. Комп'ютер все частіше розглядають як навчальну машину, що відкриває нові можливості для викладача, що намагається активізувати й індивідуалізувати процес навчання, підвищити ефективність контролю знань. Серед методів використання комп'ютерів у навчальному процесі вищої школи найефективніші такі: моделювання різноманітних процесів і явищ; інформаційно-довідкова служба; автоматизація навчання; використання програм для обробки баз даних і дослідження джерел; створення новітніх інформаційних ресурсів. У професійній діяльності вчителів-словесників ефективними будуть такі форми роботи з використанням мережі Інтернет: урок-презентація; Інтернет-урок; віртуальний експеримент; урок-дослідження; віртуальна мандрівка; електронна лабораторна робота; тематичний проект; електронна вікторина; дистанційне навчання; електронний урок; електронне тестування; організація індивідуального навчання; створення лінгводидактичних матеріалів для майбутньої педагогічної практики. Заохочення студентів до цієї роботи стає необхідним елементом навчального процесу і допомагає формуванню важливих умінь майбутніх спеціалістів.

Використання сучасних інформаційних технологій є соціально значущим аспектом у формуванні професійної компетенції майбутнього вчителя-словесника, оскільки воно обумовлює: доступ до світових

систем знань; трансляцію знань, напрацьованих людством, до кожного користувача єдиного інформаційного простору (тобто забезпечує взаємообмін професійним досвідом); необмеженість свободи творчості, що є запорукою високої професійної кваліфікації майбутнього вчителя; вільне формування вчителем свого світогляду; розвиток гуманітарної спрямованості навчання; розповсюдження форм домашнього і дистанційного навчання; адаптацію особистості майбутнього вчителя до динамічно мінливих умов економічного функціонування життя загалом.

Рис. 1. Фахова підготовка вчителя-словесника з використанням інформаційних технологій

Протягом декількох років викладачами кафедри загального і слов'янського мовознавства Запорізького національного університету студентам-філологам читався курс "Інформаційні технології в гуманітарній освіті", який передбачав теоретичний і практичний курс (теоретичні питання та практичні завдання використання комп'ютерних технологій у гуманітарній освіті).

Сучасна наука визначає два типи інформаційної культури: загальну комп'ютерну культуру й спеціальну комп'ютерну культуру. До загальної інформаційної культури слід віднести навички використання обчислювальної техніки й ерудицію в галузі створених для цього професійних програм. До спеціальної інформаційної культури відносять знання, що забезпечують можливість спеціалісту працювати на стикові своєї професії й обчислювальної техніки. Сюди входять: гуманітарна культура, професійна ерудиція і мислення.

Проблема формування інформаційної грамотності студентів вирішувалася шляхом уведення в навчання 6 модулів: "Комп'ютерна обробка тексту", "Мистецтво редагування тексту", "Мистецтво форматування", "Мультимедіа", "Інтернет", "Комп'ютерний переклад". Кожний модуль передбачав не тільки вирішення теоретичних проблем, але й тренінги в комп'ютерних класах. Окрім цього, модулі супроводжувалися практичними рекомендаціями, глосарієм, тестуванням теоретичної і практичної компетенції студентів, творчими завданнями, що мали варіативний характер.

Нами були визначені актуальні вміння студента-дослідника. Уміння першого рівня: передрукування – створення текстового файлу; сканування джерела – миттєвий "переклад" (фотографування) паперового варіанту книги, статей в електронному варіанті; пошук необхідного сайту в мережі Інтернет; "скачування" сторінок сайту з необхідною науковою інформацією на персональний "робочий стіл"; створення архіву сканованої інформації – розподіл її в "поіменовані папки". До вмінь другого рівня (комп'ютерне реферування наукових джерел) ми віднесли: поділ тексту на концептуально визначені фрагменти; пошук цитат, цитатних тез, фрагментів розділу, наукового апарату книги; об'єднання концептуальних фрагментів у системні блоки наукової інформації; аналітична "обробка" відібраних фрагментів; додавання до інформаційного файлу

смислової мотивації (власних спостережень, коментованих заміток); переклад іноземного тексту на мову дослідника (за допомогою системи "перекладачів"). Вміння третього рівня – створення (набір) тексту наукової роботи: створення першої редакції самостійно осмисленого тексту з описом дослідження; інтеграція "вставок" із наукового архіву в самостійно створений текст; оформлення посилань, апеляція до наукового архіву "оброблених" джерел; уточнення бібліографічного опису джерел дослідження. До вмінь четвертого рівня ми віднесли редагування чернетки рукопису наукової роботи: перевірка тексту (орфографії, пунктуації та стилістичної культури тексту).

Отже, формування вмінь та навичок майбутніх учителів-словесників щодо застосування інформаційних технологій: розробки, верстки та опрацювання електронних документів (підготовка навчально-методичних матеріалів, роздаткового матеріалу, наочності та ін.), створення презентацій з елементами відеофрагментів, звукових та графічних файлів, використання ресурсів мережі Інтернет (пошук та опрацювання інформації, можливості електронної пошти, розташування особистих науково-методичних розробок у мережі Інтернет, створення Веб-сторінки, сайту, блогу), створення та верстки публікацій (засоби видавничих систем), використання засобів управління навчальною діяльністю та засобів її планування (органайзер) – одна з найактуальніших проблем, яку необхідно вирішити на сучасному етапі.

Серед усієї різноманітності методичних прийомів використання інформаційних технологій, які викладач у вищому закладі освіти може вважати корисними у своїй роботі, нами на різних етапах фахової підготовки вчителів-словесників використовувалися такі:

Управління навчальним процесом. Використовуючи e-mail (електронну пошту), викладач може реалізувати диференційований та індивідуальний підхід у навчанні, розсилаючи на електронну адресу кожного студента його персональне домашнє завдання.

Комп'ютерні технології як джерело інформації. Інтернет дає можливість безкоштовно як викладачам, так і студентам отримати доступ до художніх текстів, газет, журналів, наукових статей, словників, підручників, посібників та інших матеріалів.

Веб-*ресурси*, які можуть зацікавити викладачів, можна класифікувати таким чином: *власне навчальна інформація:* вправи (граматичні, лексичні, фонетичні); плани і конспекти уроків, навчальні програми; лекційні курси; *науково-методична інформація:* наукові статті й рецензії; монографії; електронні журнали для викладачів; матеріали конференцій; *тексти художньої літератури; історико-культурологічна інформація:* електронні засоби масової інформації (газети й журнали); урядові сайти, присвячені культурі, історії, політичній системі країни; віртуальні музеї; туристичні сайти тощо; *технічна інформація для* Веб-*публікацій* (посібники для створення власного сайту, інформація про мову HTML, структуру сайту та ін.).

Презентації студентів. Використання програми розробки презентації дозволяє перетворити завдання написання наукових робіт студентів у творчий процес, що передбачає велику аудиторію слухачів, післяпрезентаційне обговорення та визначення кращих робіт. За допомогою презентації можна підготувати цікавий виступ і на наукову студентську конференцію.

Лекції викладача. Викладач, у свою чергу, може скористатися програмою розробки презентації під час читання лекції. Відомо, що одним із основних принципів у методиці навчання мови та літератури є принцип наочності. Забезпечити такий процес дають можливість саме презентації.

Електронні дискусії. Прийоми спілкування за допомогою комп'ютерних технологій ще називають електронними дискусіями, які поділяються на два види: синхронні, асинхронні. Під час синхронних дискусій студенти мають можливість спілкуватися через Інтернет майже так само, як вони це роблять по телефону. В асинхронних дискусіях спілкування представлене у вигляді обміну листами, що відбувається значно швидше, ніж за допомогою послуг звичайної пошти.

Використання інформаційних технологій навчання дозволяє сформувати професійні якості майбутнього вчителя-словесника і сприяє розвитку комунікативної, соціокультурної та соціолінгвістичної компетенції.

Пропонуємо один із модулів, передбачених програмою курсу "Інформаційні технології у гуманітарній освіті": "Модуль Інтернет".

Мета модуля: на базі інформаційних і гуманітарних наук сформувати уявлення про моделювання навчальної, наукової, науково-методичної та професійної діяльності в контексті мультимедійного простору Інтернет. Моделювання діяльності студентів-філологів буде успішним при дотриманні наступних умов: планування в контексті інноваційної модульно-рейтингової методики; провідні методи навчання – креативні методи (метод проектів та інтерактивні методи); відповідна науково-методична база моніторингів і тренінгів з використанням технологічних, філологічних і методичних експертиз; формування екстраполяційних умінь (здатності перенесення наукових методів інформаційних технологій у наукове гуманітарне середовище); формування інформаційної компетенції: уміння позиціонувати себе як самодостатньо компетентного

філолога – користувача мультимедійного простору Інтернет в контексті конкретно поставленого професійного завдання.

Протокол модуля передбачав:

Міні-модуль теоретичної компетенції: вступні лекції з Інтернет (уточнюють психолого-педагогічні проблеми використання нових інформаційних технологій в навчальному процесі, мотивують педагогічну доцільність використання комп'ютерного середовища навчання, знайомлять зі структурою засобів інформаційної навчального середовища і поняттям про інтерактивний режим інформаційної взаємодії); консультативний тренінг (уточнює рівень теоретичної компетенції: глосарій користувача Інтернет); консультативний тренінг (уточнює рівень технологічної теоретичної компетенції: базові операції користувача Інтернет); самотестування (навчальне тестування): діагностика констатуючого рівня теоретичної компетенції.

Міні-модуль практичної компетенції: тренінг: адресація в World Wide Web; тренінг: цілеспрямований пошук за ключовими словами; тренінг: стратегія пошуку на Веб-сторінці результатів запиту; тренінг: правила синтаксису створення складних комбінованих запитів (звуження та розширення пошуку); тренінг: пошук в електронній бібліотеці; тренінг: створення Веб-модулів і Веб-закладок; тренінг: "скачування" інформації з World Wide Web. На заняттях розглядаються проблемно-орієнтовані теми наукового простору філології: лінгвістика в середовищі World Wide Web; літературознавство як об'єкт Веб-технологій; методика викладання як об'єкт мультимедійних освітніх технологій; методика викладання філології у вищій школі та мультимедійні технології; проектування процесу навчання в контексті інтерактивного навчального середовища. Серед умінь та навичок інформаційної компетенції можна зазначити: навички "інтуїтивно-зрозумілої" навігації в Веб-просторі, вміння працювати з різними інформаційними ресурсами Інтернет (електронна пошта, спілкування в режимі реального часу, вміння вести віртуальний діалог з іншими користувачами Інтернет та вміння використовувати інформаційні ресурси як інструмент пізнання для вирішення своїх професійних завдань, вміння використовувати пізнавальні та технологічні можливості нових Веб-технологій).

Контрольно-узагальнюючий міні-модуль: самотестування; презентація результатів практичних тренінгів.

Методична мотивація тренінгу пропонувалася студентам в пакеті з базовими інформаційними ресурсами й містила різноманітні проектні завдання для створення креативного інформаційного продукту. Сформувавши навички Веб-навігації, студенти-філологи навчалися інтерактивній інформаційній взаємодії з гіпертекстовим простором, освоювали алгоритми базових дій у мультимедійному просторі Інтернет, створювали й успішно позиціонували свої індивідуальні проекти.

На цьому етапі роботи нами застосовувалися креативні методи: метод проектів та навчання у співпраці. Креативна складова тренінгу базувалася на наступних принципах: принципі "освітнього продукту"; принципі відповідності зовнішнього освітнього продукту студента його внутрішнім потребам (безперервна діагностика особистого освітнього приросту); принципі інтерактивності занять, здійснюваних за допомогою гіпертекстових технологій; принципі відкритої комунікації стосовно створюваної студентом освітньої продукції; принципі індивідуальної освітньої траєкторії студента в освітньому просторі. Використання активних методів навчання забезпечували "вимушену" активізацію діяльності студента, навіть незалежно від його суб'єктивного бажання брати участь у процесі навчання, підвищений ступінь мотивації та емоційності, прямі і зворотні зв'язки із взаємодії студента з викладачем або при рольовому колективному навчанні один з одним. Суть інформаційно-проектної технології – через проектну діяльність, яка передбачає розв'язання проблеми чи низки проблем на основі певної суми знань, показати практичне застосування цих знань.

Як зразок пропонуємо фрагмент методичної мотивації одного з тренінгів: "Веб-моніторинг та проектне завдання: "Веб-сайти на допомогу вчителю-словеснику".

Проектне завдання: 1. Скласти системний коментар щодо можливостей використання "Веб-сайтів на допомогу вчителю-словеснику" у майбутній педагогічній практиці. 2. Технологія створення передбачуваного інформаційного продукту: оформити результати моніторингу у вигляді текстового Документа; створити інформаційний продукт для індивідуального позиціювання (буклет "Методика викладання мови та літератури у всесвітній мережі Інтернет", комп'ютерні презентації "Використання інтернет-ресурсів у педагогічній практиці", комп'ютерні презентації "Конспекти уроків з використанням інформаційних технологій навчання") (Рис. 2).

Рис. 2. Комп'ютерні презентації "Конспекти уроків з використанням інформаційних технологій навчання"

Отже, проектна технологія передбачає використання різноманітних методів, засобів навчання, інтегрування знань, умінь з різних галузей науки і мистецтва; сприяє підвищенню якості знань та рівня активності студентів та формуванню навичок ефективного використання інформаційно-комунікаційних технологій при навчанні студентів різного віку шляхом самостійних дій студентів з обов'язковою презентацією чи представленням отриманих результатів, що сприяє використанню дослідницьких, пошукових, проблемних методів, творчих за своєю суттю.

Використання в гуманітарному пізнанні й освіті нетрадиційних підходів, пов'язаних із упровадженням сучасних інформаційних технологій, вимагає дотримання певних умов, при яких виправданою є неминуча експансія техногенних процесів у сферу гуманітарного знання. Але при цьому, по-перше, повинна зберігатися природа і специфіка гуманітарного пізнання, що пов'язана з його фундаментальною орієнтацією не на конкретний предметний зміст, а на *зміст,* на його розуміння і тлумачення, на різноманітні форми предметної маніфестації змісту в рамках визначеного культурно-історичного контексту. По-друге, повинні відкриватися нові, нетривіальні можливості ефективного і продуктивного вирішення освітніх завдань. Тому і впровадження комп'ютерних технологій у гуманітарну область повинне бути орієнтовано на таку роботу з текстом, при якій *інформаційні технології* сприяють актуалізації саме культурогенного потенціалу тексту, тобто фактично вирішують завдання *інтелектуальної обробки інформації.*

Нові інформаційні технології – це впровадження нових підходів у навчально-виховний процес, що орієнтований на розвиток інтелектуально творчого потенціалу людини з метою підвищення його ефективності завдяки застосуванню сучасних технічних засобів.

Отже, впровадження інформаційних технологій навчання сприяє всебічному розвитку студентів – майбутніх учителів-словесників; бажанню вчитися впродовж усього життя; розумінню інформаційно-комунікаційних процесів; здатності застосовувати набуті знання у професійній діяльності; удосконалювати професійну майстерність; застосовувати набуті знання в педагогічній практиці, а тематичні курси й спецкурси є одним зі шляхів формування інформаційної культури майбутніх учителів-словесників.

Запропонована методика формування інформаційної культури майбутніх учителів-словесників базувалася на поетапному та послідовному оволодінні основами роботи на персональному комп'ютері та засвоєнні психолого-педагогічних та організаційно-методичних основ ефективного використання інформаційно-комунікаційних технологій навчання. Упровадження в навчальний процес студентів-філологів спецкурсу "Інформаційні технології у гуманітарній освіті" сприяло підвищенню рівня інформаційної культури.

Майбутніх учителів-словесників треба спрямовувати на таке оволодіння інформаційно-комунікаційними технологіями, щоб вони стали для них не лише засобом для унаочнення навчальної інформації, а життєвою необхідністю для професійного й особистісного росту та самовдосконалення.

ЛІТЕРАТУРА

1. Національна доктрина розвитку освіти [Електронний ресурс] // Режим доступу: http://osvita.ua/legislation/other/2827

2. Модернізація вищої освіти України і Болонський процес / Уклад. М.Ф. Степко, Я.Я. Болюбаш, К.М. Левківський, Ю.В. Сухарніков; відп. ред. М.Ф. Степко. – К.: Науково-методичний центр вищої освіти МОН України, 2004. – 24 с.

3. Нісімчук А.С, Падалка О.С, Шпак О.Т. Сучасні педагогічні технології навчальний посібник / А.С Нісімчук, О.С Падалка, О.Т. Шпак. – К.: Видавничий центр "Просвіта", 2000. – 368 с.

4. Новые педагогические и информационные технологии в системе образования: Учебное пособие / Е.С. Полат. – М.: Академия, 1999. – 224 с.

5. Підласий Г. П. Учитель і комп'ютер / Г. П. Підласий. – К.: Товариство "Знання", 1988. – 48 с.

6. Селевко Г. К. Энциклопедия образовательных технологий: в 2 т. / Г. К. Селевко. – М.: НИИ школьных технологий, 2006. – Т. 1. – 2006. – 816 с.

УДК 373.5.016:82

МЕТОДИЧНІ ІДЕЇ ІВАНА ОЛІЙНИКА В СТАНОВЛЕННІ Й РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІНГВОДИДАКТИКИ

Бакум З.П., д. пед. н., професор

ДВНЗ "Криворізький національний університет"

У статті проаналізовано методичний спадок відомого українського лінгводидакта Івана Олійника, з'ясовано його роль, значення в розвитку вітчизняної методичної думки, окреслено коло проблем, які й нині посідають важливе місце в теорії та практиці навчання української мови.

Ключові слова: І. Олійник, методичний спадок, типологія уроків, методи навчання, метод спостереження над мовними явищами, метод вправ, розвиток зв'язного мовлення учнів.

Бакум З. П. МЕТОДИЧЕСКИЕ ИДЕИ ИВАНА ОЛЕЙНИКА В СТАНОВЛЕНИИ И РАЗВИТИИ УКРАИНСКОЙ ЛИНГВОДИДАКТИКИ / ГВУЗ "Криворожский национальный університет", Украина.

В статье проанализировано методическое наследие известного украинского лингводидакта Ивана Олейника, определена его роль, значение в развитии отечественной методической мысли, очерчены проблемы, которые и сегодня имеют важное место в теории и практике изучения украинского языка.

Ключевые слова: И. Олейник, методическое наследие, типология уроков, методы обучения, метод наблюдения за языковыми явлениями, метод упражнений, развитие связной речи учащихся.

Bakum Z. P. METHODOLOGICAL IDEAS OF IVAN OLIYNYK WITH RESPECT TO FORMATION AND DEVELOPMENT OF THE UKRAINIAN LINGUO-DIDACTICS / Kryvyi Rih National University, Ukraine.

The article deals with the analysis of methodological heritage of Ivan Oliynyk, the famous Ukrainian linguist. The author determines the researcher's role and significance as for the development of the Ukrainian methodological conception and the problems, which even nowadays are of importance with respect to the theory and practice of the Ukrainian language studying.

Key words: I. Oliynyk, methodological heritage, lesson typology, teaching methods, observing method of linguistic phenomena, exercise methods, student's coherent speech development.

Для того, щоб успішно розв'язувати найважливіші завдання сучасної освіти, необхідне не лише розроблення інноваційних форм, але й творче переосмислення всього багатства методичних позицій, які є в теорії та практиці вітчизняної школи. Аналіз прогресивних ідей минулого з погляду сьогодення є необхідною передумовою всебічного розуміння вченими нових проблем, що постали перед педагогічною наукою і практикою.

Очевидним є те, що в останнє десятиліття посилився інтерес до історії методики навчання мови. Дослідження, пов'язані з іменами видатних лінгводидактів Сави Чавдарова, Олександра Сухомлинського, Олександра Біляєва, Володимира Масальського, Леоніда Скуратівського, а також із розвитком організаційних форм, методів навчання української мови стали предметом серйозного наукового переосмислення. Дійсно, ґрунтовний аналіз методичної спадщини дає змогу прогнозувати майбутнє теорії та практики навчання мови.

До питання "Іван Степанович Олійник і лінгводидактика" варто підходити з усвідомлення значення і ролі вченого в контексті розвитку основних проблем, які мають історичне глибоке коріння і пройшли складний шлях. При цьому слід ураховувати й те, що методист творив у певних умовах, підходив до основних засад теорії та практики навчання з позиції тодішнього розвитку філософської, лінгвістичної, педагогічної думки, притаманних йому соціально-політичних поглядів.

Метою статті є з'ясування ролі творчого та наукового спадку українського вченого-методиста Івана Степановича Олійника в розвитку і становленні вітчизняної лінгводидактики.

Розглядаючи творчий внесок І. Олійника в методику навчання мови з позицій сьогодення, маємо на увазі не модернізацію, не "підгонку" до сучасності, не штучні аналогії, не підтвердження чи ілюстрування висловлюваннями, ідеями вченого низки положень, а ту роль, яку він відіграв в історичному розвитку української лінгводидактики. Ураховуємо зі спадщини те, що відстоялося і надійно ввійшло у вітчизняну методику.

Аби з'ясувати, що саме з творчого доробку вченого, зазнавши, звичайно, певних змін і вдосконалень, використовується в процесі навчання української мови в сучасній школі, проводимо спостереження уроків учителів-словесників, практикуємо спілкування з учителями про наступність використання розроблених ученим форм та засобів навчання мови (обізнаність учителів із працями Івана Олійника, ставлення до порад ученого щодо змісту й організації уроку, застосування певних методів і засобів навчання, робота над розвитком усного та писемного мовлення учнів, вивчення окремих аспектів мови).

На всіх етапах наукового шляху в полі зору І.Олійника поставали питання, що вимагали першочергового розв'язання. Зокрема, з-поміж розглянутих методистом проблем варто зосередити увагу насамперед на таких, як класифікація уроків мови, їх структура. Принагідно зазначимо, що І.Олійник продовжив ідею своїх попередників, які ратували за відродження й удосконалення уроку як основної форми організації навчально-

виховного процесу, працювали над удосконаленням наукової класифікації типів, структури, змісту та методики проведення (С. Чавдаров, В. Масальський, Є. Дмитровський, О. Біляєв).

Одним із перших українських методистів сказав своє слово Сава Чавдаров, який упродовж усієї педагогічної діяльності працював над удосконаленням наукової класифікації типів, структури та методики проведення. Відповідно до мети фундатор методичної думки виокремлює лише три типи уроків української мови (уроки, на яких подається новий матеріал, уроки для закріплення, уроки перевірки знань).

Наступним кроком уперед у розробленні проблеми уроку став відомий учений О.Біляєв ("Сучасний урок української мови" 1981 р.). Замість попередніх назв "урок повідомлення нового матеріалу" цілком слушно введено термін "урок вивчення нового матеріалу". Назва відповідала на той час завданням уроків такого типу. Щоправда, потребував уточнення термін "урок закріплення вивченого". Це урок, у ході якого на основі набутих знань відбувається подальше формування практичних умінь і навичок, тому доцільніше було б назвати його, як зауважив пізніше сам автор класифікації, уроком формування практичних мовних умінь і навичок учнів.

Згодом у "Методиці вивчення української мови в школі" за редакцією О. Біляєва (1987 р.) усі уроки поділено на дві групи: 1) аспектні, пов'язані з вивченням окремих аспектів мови (фонетики, лексики, словотвору, граматики та правопису; 2) уроки розвитку зв'язного мовлення, що проводяться для формування в учнів комунікативних умінь і навичок (в основу другої групи уроків покладено види творчої роботи та мету її виконання) [2, с.19].

Заслугою Івана Олійника є передовсім спроба визначити основні типи уроків. Підтримуючи погляди Сави Чавдарова, класифікуючи уроки, учений виходив із дидактичної мети, яка ставиться на уроці, і пропонував 7 основних структурних типів: 1) вивчення нового матеріалу; 2) закріплення знань, умінь і навичок, 3) перевірки й обліку набутих знань; 4) аналізу контрольних робіт; 5) узагальнення та систематизації вивченого; 6) повторення теми, розділу; 7) розвитку зв'язного мовлення [3, с.105].

І. Олійник разом із колективом авторів у "Методиці викладання української мови в середній школі" (1989 р.) наполягають на сьомому типові уроку, який посідає одне з чільних місць у системі вивчення шкільного курсу мови – урок розвитку зв'язного мовлення. Пояснює власну позицію тим, що програма відводить для цих уроків значну кількість годин і ставить перед ними важливі завдання.

Ідея мовленнєвого розвитку знайшла втілення в сучасних фундаментальних методиках за редакцією М. Пентилюк [5]. Адже однією з важливих умов соціальної адаптації підростаючого покоління є свідоме, вільне володіння найважливішим засобом спілкування – мовою. Випускник загальноосвітньої школи повинен засвоїти вироблені суспільством правила мовленнєвої комунікації та виражальні можливості мови. Суттєву роль у зв'язку з цим відіграє не сама кількість доступних мовцеві мовних одиниць, але й бездоганне володіння ними, тобто розуміння всіх граней кожної мовної одиниці, розмаїття її лексичних і граматичних значень, семантичних і стилістичних відтінків та цілеспрямоване використання цих її виражальних можливостей.

Особистістю, здатною на мовленнєвий вчинок є мовна особистість – людина, що виявляє високий рівень мовної і мовленнєвої компетенції, шанує, любить і береже рідну мову, людина здатна презентувати себе в суспільстві засобами мови.

У дослідженнях таких сучасних українських лінгводидактів, як А.Богуш, О.Горошкіна, С.Караман, М.Пентилюк, Г.Шелехова, подані складові поняття "мовна особистість":

мовна компетенція – обізнаність із мовою: знання мовних одиниць, їх виражальних можливостей; володіння мовними уміннями й навичками;

мовленнєва компетенція – уміння використовувати мовні засоби, адекватні меті спілкування; володіння мовленнєвими уміннями й навичками;

предметна компетенція стосується вмінь відтворювати в свідомості картину світу – предмети, явища й взаємозв'язок між ними на основі активного володіння загальною лексикою;

комунікативна компетенція спрямована на розв'язання таких основних завдань: ефективно отримувати інформацію; ефективно передавати інформацію; досягати поставленої мети через переконання співрозмовника й спонукання його до дії; отримувати додаткову інформацію про співрозмовника (на основі знань про об'єктивні закономірності функціонування мови в суспільстві задля визначення рівня соціально-культурного розвитку людини, її соціального статусу; на основі умінь розрізняти відтінки інформації й голосу співрозмовника, щоб оцінити його емоційний стан тощо [5].

Переосмислення освітньої мети та завдань української мови як навчального предмета в умовах функціонування шкіл різних типів актуалізують проведення досліджень з питань розвитку мовлення і звернення до попереднього методичного досвіду.

Типологія уроків час від часу вдосконалюється, змінюється, постійно уточнюється, збагачується під час удосконалення дидактичних і психологічних основ навчального процесу, особливо у зв'язку з ґрунтовним

дослідженням закономірностей і принципів навчання. Інноваційні процеси, що охопили сучасну школу, торкаються передовсім уроку. У сучасних умовах, коли гостро постало питання про використання поряд із традиційними уроками занять, що відрізняються змістом, структурою та технологією, означені вище класифікації потребують перегляду. Проблема сучасного уроку української мови вимагає глибокого теоретичного вивчення й експериментальної перевірки в школах.

Нині в методичній науці йдеться про технологію уроку, що передбачає системний підхід до навчального процесу, який охоплює всі ключові позиції розроблення системи уроків – від постановки мети і конструювання навчального процесу до перевірки його ефективності. За умов системного підходу до навчальної діяльності технологію уроку розглядають як систематичне і послідовне втілення на практиці попередньо спроектованого навчально-виховного процесу. З огляду на те, що кожен урок є елементом педагогічної системи, його технологія є складовою частиною загальної педагогічної технології, під якою розуміють систему дій, що підвищують ефективність навчання.

Технологічний підхід до уроку відстоює М.Пентилюк. Науковець зауважує, що розроблення технології уроку (уроків) розкриває творчі можливості учителя рідної мови і передбачає: 1) постановку мети; 2) визначення змісту; 3) оптимальний вибір організаційних форм, методів і засобів навчання; 4) розроблення структури і змісту уроку, спрямованих на ефективне розв'язання дидактичних завдань [5 с. 74].

І.Олійник разом зі співавторами методики в системі аналізував умови, що мали суттєве значення для вибору методів навчання та більш ефективного їх використання на уроці. Достатньо продуктивною основою аналізу методів у сучасних умовах профільної диференціації є лінгводидактична концепція, згідно з якою метод – об'єднана в одне ціле діяльність учителя й учнів, спрямована на засвоєння мовних знань, умінь і навичок, на організацію пізнавальної діяльності [3, с. 56]. Відтак нині словесники надають перевагу тим методам навчання, які сприяють формуванню вмінь без сторонньої допомоги оволодівати знаннями і є надійною базою самоосвіти та умовою розвитку гармонійної особистості. Концепція розвивального навчання не переобтяжує пам'ять механічним заучуванням, спонукає до самостійності мислення, критичного аналізу мовного матеріалу, є актуальною в лінгводидактиці.

Одним із найважливіших методів у навчанні, за словами І.Олійника, є метод спостереження над мовними явищами, або метод спостереження учнів над мовою. Цінні думки щодо окресленого методу належали ще С.Чавдарову, який був прихильником активного спостереження над мовними явищами з опорою на граматику і правопис, що прийшло на зміну спостереженню лише над власним мовленням. Учений уважав: "Не можна уявити розумового розвитку без уміння спостерігати, порівнювати, зіставляти, об'єкти вивчення; розвиток спостереження входить до процесу навчання як його складова" [7, с. 22].

За впровадження методу спостереження над мовою своє слово сказав і В.Сухомлинський. "Засвоєння, – писав він, – це активне думання, розмірковування над фактами, дослідницький підхід до речей, предметів, фактів, явищ; активне думання починається там, де учень користується поняттями, судженнями, умовиводами, застосовує їх" [6, с. 11-12]. Окрім того, педагог доводив, що вивчення матеріалу методом спостереження з використанням індивідуальної самостійної роботи забезпечує, "по-перше, високий рівень самостійності й виконання поставлених завдань; по-друге, напружену мисленнєву діяльність; по-третє, безпосередню участь уже в самому процесі відкриття правила, визначення" [6, с. 9-10].

Названий метод, за словами І.Олійника, сприяє глибокому усвідомленню ознак мовних явищ, привертає увагу до окремих, на перший погляд розрізнених, ніяк не пов'язаних фактів мови, допомагає знайти потрібне явище, привчає аналізувати його, зіставляти з іншими і таким чином віднаходити потрібне [3].

Важливу думку щодо методу спостереження над мовою висловлює дослідниця навчання української мови О.Горошкіна, уточнює, що цей метод "може стосуватися всіх рівнів мовної системи – фонетичного, лексичного, граматичного та ін. – і полягає у виокремленні в тексті споріднених явищ, відборі й порівнянні їх за певною ознакою, у спостереженні за тим, як змінюються форми слів, словосполучень, конструкції речень при зміні мети або змісту висловлювання" [1, с. 281]. Наприклад, під час навчання фонетики артикуляцію звуків чи не найкраще вивчати методом самоспостереження (аналізувати м'язове відчуття, роботу губ, положення язика й ін.).

Не менш важливе місце в навчанні посідає метод роботи з підручником, що забезпечує розуміння змісту шкільного курсу мови, формує знання, уміння, навички учнів, спонукає до самостійної роботи з навчальною книгою. З погляду І.Олійника, застосування вказаного методу пов'язане з реалізацією таких прийомів, як: проведення вступної бесіди; спеціальний інструктаж учителя; бесіда, що має перевірити рівень усвідомлення мовного матеріалу, зробити необхідні уточнення й доповнення, підвести підсумки [3, с. 52].

У свою чергу, зміст підручника визначає методи роботи вчителя й учнів, практичну систему завдань і вправ. Автори фундаментальних методик (О.Біляєв, М.Вашуленко, Т.Гарбуз, Є.Дмитровський, С.Караман, В.Масальський, А.Машкін, І.Олійник, М.Пентилюк, С.Чавдаров) упродовж кількох десятиліть розробляли дидактичні вимоги до змісту, структури, системи тренувальних вправ підручника. Підготовку стабільних підручників української мови, побудованих на наукових засадах, започаткували вчені-методисти: Т.Гарбуз,

В.Ващенко, А.Загродський, А.Машкін, О.Синявський, С.Чавдаров. Із часом цю копітку працю продовжили О.Біляєв, О.Блик, Б.Кулик, П.Плющ, Л.Симоненкова. Л.Скуратівський. На сучасному етапі розвитку лінгвометодики над укладанням навчальних посібників та підручників працюють С.Караман, О.Караман, Л.Мацько, В.Новосьолова, М.Пентилюк, Г.Передрій, К.Плиско, М.Плющ, В.Тихоша, Г.Шелехова та ін.

У спадщині І. Олійника підтримано ідею про те, що без тренування, одним лише поясненням не можна досягти належного результату в навчанні мови. Тому ефективним є метод вправ, який розроблявся науковцями упродовж усіх етапів становлення методики навчання мови (О.Біляєв, М.Вашуленко, О.Караман, А.Медушевський, В.Онищук, Л.Симоненкова, О.Текучов, Н.Тоцька, Л.Федоренко, С.Чавдаров та ін.). Висловлювалася думка про те, що глибокі та міцні знання і навички є результатом активного сприймання й активного переосмислення у свідомості набутих знань, практики їхнього застосування. Досягненню цієї мети служать використовувані учнями вправи різного роду, – зазначав свого часу С.Чавдаров [7, с. 27–28]. Дидактична суть аналізованого методу, за словами авторів методики за редакцією І.Олійника, полягає у спрямуванні вчителем своїх вихованців на вироблення мовних умінь і навичок "за допомогою спеціальних завдань, виконуваних учнями", "вправи – це невід'ємна складова вивчення мови, оволодіння високою культурою усного і писемного мовлення" [1, с. 77].

На сторінках цього ж посібника запропоновано систему тренувальних вправ у вивченні фонетики: спостереження за звуковим складом слів, визначення наголосу в словах, правильна літературна вимова слів, виразне читання текстів, списування з фонетичним завданням, фонетичний розбір, редагування окремих речень або текстів [3, с. 156]. В основу класифікації методистами покладено, очевидно, зміст навчання. Думку про розвиток мовної і слухової пам'яті підтверджує І.Олійник. Він радить організовувати роботу таким чином, щоб "кожний учень міг чути своє мовлення, помічати зміни висоти, сили темпу мовлення, міг чути й відтворювати інтонацію різноманітних синтаксичних конструкцій" [3, с. 154].

Одне з основних місць у системі вправ (О.Караман, Л.Симоненкова, О.Текучов) посідає мовний розбір, який полягає в аналізі відповідних мовних явищ, є засобом закріплення, узагальнення і повторення відомостей. Усе це, з погляду І.Олійника, "спонукає учнів до практичного використання знань, сприяє засвоєнню орфоепічних і правописних навичок, допомагає правильно визначати морфемний склад слів тощо" [3, с. 159].

Знання, отримані школярами на початкових етапах навчання мови, необхідно удосконалювати, узагальнювати й систематизувати в подальшому засвоєнні курсу поряд із вивченням орфоепії, графіки, орфографії, морфології, синтаксису, пунктуації та стилістики. Така думка неодноразово висловлювалася в методиці мови (О.Біляєв, М.Вашуленко, С.Караман, В.Масальський, І.Олійник, М.Пентилюк, К.Плиско, О.Текучов, С.Чавдаров). Взаємозв'язок між розділами шкільного курсу мови чи не найкраще виявляється в опануванні стилістичних норм, які визначають способи більш досконалої реалізації змісту і форми висловлювання, регулюють функціонування мовних одиниць у текстах різних стилів. Засвоюючи лексичні, фонетичні, граматичні явища мови, учні повинні усвідомити стилістичні особливості звукової системи мови, граматичні форми і категорії у зв'язку з певними стилями. Саме тому в шкільному курсі мови стилістика вивчається поряд із лексикою, фонетикою і граматикою, що сприяє практичному їх оволодінню.

Про функційний аспект у навчанні мови в певній системі чимало сказано в науковій літературі. Так, наприклад, ідею засвоєння фонетики на стилістичному ґрунті підтримує авторський колектив методики за редакцією І.Олійника. Л.Рожило зауважує: "вивчення стилістики в шкільному курсі проходить у процесі засвоєння всіх розділів програми", ознайомлення зі стилями мовлення необхідне „для забезпечення функційно-стилістичного підходу до вивчення матеріалу з фонетики, лексики" [3, с. 363].

Звичайно, українська лінгводидактика, спираючись на новітні досягнення мовознавства, педагогіки, психології та результати експериментальних досліджень зробила значний крок уперед в оновленні змісту та модернізації форм і методів навчання мови в школі. Проте роль наукового внеску Івана Олійника в методику української мови важко переоцінити. Розроблені вченим положення і рекомендації, що стосуються змісту, типології й організації уроків, методів навчання широко впроваджуються в шкільну практику й нині.

ЛІТЕРАТУРА

1. Горошкіна О.М. Лінгводидактичні засади навчання української мови в старших класах природничо-математичного профілю: монографія / О.М. Горошкіна. – Луганськ: Альма-матер, 2004. – 362 с.

2. Методика вивчення української мови в школі: посібник для вчителів / О.М. Біляєв, В.Я. Мельничайко, М.І. Пентилюк та ін. – К.: Радянська школа, 1987. – 246 с.

3. Методика викладання української мови в середній школі: навч. посіб. / І. С. Олійник, В. К. Іваненко, Л.П. Рожило, О.С. Скорик; за ред. І.С. Олійника.– К.: Вища шк., 1989. – 2-ге вид., перероб. і доп. – 439 с.

4. Олійник І.С. Методика роботи з розвитку мови в 5 – 8 класах: навч. посіб. / І.С. Олійник – К.: Рад. школа, 1964. – 180 с.

5. Практикум з методики навчання української мови в загальноосвітніх закладах / С. О. Караман, О. В. Караман, О. М. Горошкіна та ін.; за ред. М. І. Пентилюк. – К.: Ленвіт, 2003. – 302 с.

6. Сухомлинський В. О. Відповідність методів навчання змісту і меті уроку / В. О. Сухомлинський // Радянська школа. – 1959. – № 11. – С. 9-12.

7. Чавдаров С. Х. За активізацію та удосконалення методів навчання / С. Х. Чавдаров // Рад. шк. – 1959. – № 8. – С. 29-41.

УДК 811.161.2’373.7

СЕМАНТИКО-КУЛЬТУРОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ СОМАТИЧНОЇ ФРАЗЕОЛОГІЇ

Барвіна Н.О., к. філол. н., доцент

Східноукраїнський національний університет ім. В. Даля

У статті розглянуто семантико-культурологічні особливості соматичної фразеології, яка є одним з найбільш уживаних і комунікативно значущих шарів у фразеологічному фонді української мови.

Ключові слова: фразеологічна одиниця, соматична фразеологія, концепт, соматизм, фразеологічний фонд мови.

Барвина Н. А. СЕМАНТИКО-КУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ СОМАТИЧЕСКОЙ ФРАЗЕОЛОГИИ / Восточноукраинский национальный университет им. В. Даля, Украина.

В статье рассмотрено семантико-культурологические особенности соматической фразеологии, которая является одним из наиболее употребляемых и коммуникативно значимих пластов украинской фразеологии.

Ключевые слова: фразеологическая единица, соматическая фразеология, концепт, соматизм, фразеологический фонд языка.

Barvina N.A. SEMANTIC AND CULTUROLOGICAL FEATURES OF SOMATIC PHRASEOLOGY / Volodymyr Dahl East-Ukrainian National University, Ukraine.

In the article considered semantic and culturological features of somatic phraseology. This phraseology is one of the most used and communicatively significant layers of the Ukrainian phraseology.

Key words: phraseological unit, somatic phraseology, concept, somatism, phraseological fund of language.

У мовознавчих студіях останніх років з позицій когнітивізму й антропоцентризму людський чинник у мові виявляється при профілюванні семантики мовних одиниць і категоризації загального образу світу за допомогою знаків вторинної номінації. Фразеологічні одиниці (ФО) разом із паремійним фондом мови виключно інформативні щодо культурних надбань народу, виявлення національно-культурного компонента концепту; це “готові формули”, що складають когнітивну базу мовної спільноти й експлікують світоглядні позиції, традиції, звичаї, етичні приписи, багатовіковий досвід людства, які нагромаджувалися впродовж історичного розвитку колективу як результат практичного й духовного освоєння навколишнього світу.

Онтологічною, універсальною ознакою мови, незалежною від національних і культурних особливостей народів, є антропоцентричність, суть якої полягає в організації в мовних структурах знань про світ за аналогією до людських уявлень. “Людина закарбувала себе в іменах природних об’єктів, уносячи до них утилітарну й естетичну оцінки. Майже в кожному слові можна віднайти сліди людини...” [6, с. 3]. ФО переважною більшістю репрезентують фізичний чи психічний світ людини, засвідчуючи цим наскрізну антропоцентричну спрямованість. В.Мокієнко підкреслює концентрування фразеологічного матеріалу навколо небагатьох, здебільшого негативно забарвлених конотативних центрів – зовнішність людини, риси її характеру, психічний та емоційний стан, здійснювані нею фізичні дії; в ідеографічних описах спостерігаємо одноголосне визнання фразеологами центральним об’єктом дослідження тематичної групи “Людина”. Об’єктивність такого “визнання” підтверджується тим, що до цього висновку приходять, досліджуючи матеріал найрізноманітніших слов’янських мов [7, с. 224].

Під ФО розуміємо семантично цілісні, стійкі (з допуском варіантності), надслівні, відтворювані, як правило, експресивно конотовані одиниці, що переважно виконують оцінно-номінативну функцію.

Мета статті – схарактеризувати семантико-культурологічні особливості соматичної фразеології (СФ) як однієї з найбільш уживаних і комунікативно значущих ланок у фразеосистемі української мови. Методологічна основа дослідження – принцип поєднання лінгвістичних парадигм, що дає змогу окреслити фразеологічний соматичний код під різним кутом зору, виявити культурно значущу інформацію, закладену у фразеологізмах.

Ми поділяємо думку авторів етнолінгвістичного словника "Славянские древности", які вважають, що культура (як засвідчили нові дослідження архаїчних культурних традицій) – ієрархічно організована система багатьох кодів, тобто вторинних знакових систем, які використовують різні формальні та матеріальні засоби для кодування одного й того ж змісту, що загалом зводиться до картини світу, до світогляду окремого соціуму. Різні коди (космогонічний, ономастичний, рослинний, тілесний тощо) можна співвідносити один з одним шляхом перекладу з мови на мову, послуговуючись спільним для них змістовим планом, що є своєрідною мовою-посередником [10]. Зважаючи на вищезазначене, М.Толстой слушно наголошує, що розвиток історичних фразеологічних досліджень може бути плідним лише за умови серйозної уваги до мови як вербального коду культури, як творця культури [15, с. 24].

Соматичну фразеологію створюють ФО, один з компонентів яких – назва частини тіла людини чи тварини. Поняття *соматичний* бере свій початок з біології та протиставляється поняттю *психічний*. *Соматичний* [грецьке sōma – тіло] – термін, який використовують для позначення різноманітних явищ в організмі, пов'язаних з тілом, а не з психікою [11, с. 848].

Різні аспекти вивчення СФ представлено в роботах М.Алефіренка, В.Архангельського, В.Жукова, В.Мокієнка, Л. Ройзензона, Л.Скрипник, М.Шанського та ін. Наприклад, Л.Скрипник у праці "Фразеологія української мови" зараховує назви частин тіла людини чи тварини до найуживаніших шарів лексичного фонду. Широке функціонування соматизмів як організуючих центрів ФО багатьох мов дослідниця аргументує так: "Орієнтацію у просторі, свою оцінку оточення тощо людина здавна співвідносила насамперед із частинами свого тіла..." [9, с. 102–103].

Сьогодні до поняття тілесності все частіше звертаються гуманітарії, які окреслюють людське тіло в різних соціокультурних контекстах. "Тілесність" набуває рівня загальногуманітарної категорії, а тіло визначають як першооснову сутнісних сил індивіда. Тілесність як "багатовимірний соціокультурний атрибут" домінує в релігіях і мистецтві стародавніх греків, визначає антиномічне ставлення до тіла в християнстві, пантеїзм Відродження, відхід християнства на периферію європейської культури в Новий час тощо [4, с. 1-7].

У культурах різних історичних епох обов'язково знайдемо певне потрактування й філософське осмислення людського тіла. В українській філософії тілесність і тіло в загальнокультурному контексті детально розглянуто в науковому доробку О.Гомілко "Метафізика тілесності: концепт тіла у філософському дискурсі" [2]. В.Косяк захистив докторську дисертацію "Людина та її тілесність у різних формах культури: досвід філософської інтеграції" [4], у якій об'єктом дослідження стала тілесність як багатовимірний соціокультурний атрибут людини.

Соматичний мовний фонд як складник конкретної лексики продукує на основі своїх прямих значень вторинні семантичні утворення, зумовлені особливостями світобачення певного народу. Значення соматизмів формуються під дією як лінгвальних, так і екстралінгвальних чинників; цей лексичний пласт широко метафоризований, фразеологізований, він утворює своєрідну макросистему. Це зумовлено належністю соматизмів до найдавнішого шару лексики, прозорістю функцій частин тіла, що сприяє легкості їх алегоричного осмислення. Загальновідомо, що пізнання світу людина розпочала з себе, з власного тіла, його функцій.

Розцінювати соматичну фразеологію лише як комунікативний засіб замало. Усебічне дослідження стійких зворотів з названими компонентами дозволить виявити органічний зв'язок таких концептів, як *голова*, *душа*, *нога*, *око*, *рука*, *серце* й ін. з культурною дійсністю українського етносу, засвідчить їх релевантність для свідомості носіїв мови.

Людське тіло – специфічний, багатовимірний, особливий об'єкт дослідження в усі часи, воно – перший крок озовнішнення, екстеріоризації індивіда. Тіло – це насамперед сама людина, але водночас воно є умістищем суті останньої, її оболонка, з якою людина народжується, живе, помирає. Тіло почали осмислювати й обігрувати в найдавніших міфологічних системах. Походження людини загалом і її тіла зокрема – один з центральних міфологічних мотивів. В українській міфології людина твориться з восьми частин, восьми елементів макрокосмосу. Народна анатомія представляє людину як конструкт не тільки фізичний: поряд з *тілом*, *кістками*, *очима* і *кров'ю* як рівноцінні складові згадуються також нематеріальні елементи – *думки*, *дихання*, *тепло* [14, с. 7].

У центрі уваги людини перебуває вона сама, тому стає зрозумілим її постійне намагання вербально відтворювати реальну картину світу на власний зразок. Через це особливої значущості в номінаційних

процесах набувають назви частин людського тіла – соматизми. Концепти-соматизми характеризуються високою частотністю, здатністю активно виступати в переносних значеннях, а також фразеотвірною продуктивністю. Соматична лексика становить невичерпне джерело вторинної номінації фразеологічної системи багатьох мов світу. Наприклад, Р.Вайнтрауб стверджує, що соматичні ФО складають значний пласт (близько 30 %) фразеології будь-якої мови [1, с. 159]. М.Горди відзначає велику фразеотвірну продуктивність соматизмів у польській і російській мовах, зокрема за даними тлумачних і фразеологічних словників, номінативно-характерологічна група з компонентом-соматизмом у польській мові включає 2422 одиниці, у російській – близько 1900 одиниць [3, с. 120]. І.Тимченко в дисертації "Структурно-семантичний аналіз фразеологічних одиниць з компонентами-соматизмами *голова*, *око*, *вухо*, *ніс*, *язик*" констатує, що аналізовані фразеологізми „складають в українській мові значний корпус (близько 500 виразів)" [13, с. 14]. За академічним "Словником фразеологізмів української мови", кількість виразів з досліджуваними компонентами становить 2081 одиницю [12].

У багатьох сучасних фразеологічних розвідках компонент ФО розуміють як концепт, тобто "інформаційну структуру свідомості, різносубстратну, певним чином організовану одиницю пам'яті, яка містить сукупність знань про об'єкт пізнання, вербальних і невербальних, набутих шляхом взаємодії п'яти психічних функцій свідомості й позасвідомого" [8, с. 256]. ФО з концептами-соматизмами як складні ієрархічні утворення в семантичному мовному просторі своїм загальним значенням репрезентують різноманітні абстрактні концепти, наприклад, бідність – *копійки за душею нема*, працьовитість – *умілі руки*, красу – *хоч з лиця воду пий*, доброту – *добре серце* тощо.

Кожне вагоме дослідження фразеології сьогодні обов'язково передбачає використання лінгвокультурологічних підходів, які орієнтують учених на вивчення співвідношення ФО та знаків культури й актуалізують значення системи еталонів, стереотипів, символів під час висвітлення національно-культурної специфіки фразеологічного фонду мови. Основна мета лінгвокультурологічного аналізу – вивчення здатності фразеологічних знаків відтворювати сучасну культурну самосвідомість народу, типові риси ментальності останнього, а також відображати цю самосвідомість у процесах живого вживання фразеологізмів у дискурсах різних типів.

ФО як вислови з яскраво вираженою конотацією спрямовані на адресата мовлення, містять інформацію щодо ставлення адресанта до певних реалій навколишньої дійсності. Людина постійно впливає на мову, внаслідок чого в мові відображається внутрішній світ самої людини, особливості її сприйняття об'єктивної реальності: на мові завжди лежить відбиток людських емоцій. Конотативний компонент одиниць мови, зокрема фразеологічних, завжди апелює до певного досвіду людини, який постає внаслідок виховання останньої в конкретній культурі. Українська соматична фразеологія широко конотована, наприклад: *совати [свого] носа* куди, у що; *скалити зуби*; *сісти на голову* кому; *сидіти в печінках* кому; *світити ребрами*; *і за вухом не свербить* кому, у кого й ін.

Фразеологічний фонд мови значною мірою спрямований на показ негативних рис індивіда, зокрема багато українських сомофразеологізмів акцентують увагу саме на людських вадах: *руки загребущі* у кого; *самі вуха та зуби* (дуже худий); *голова дірява* у кого, чия (безпам'ятний); *капустяна (куряча) голова* (некмітливий, неуважний); *нечистий на руку* тощо.

Далеко не кожний факт реальної дійсності й людського існування отримує так звану культурну маркованість, що реалізується в текстах культури, надаючи знакової функції певному об'єкту. Мову культури відрізняє яскраво виражена вибірковість, зокрема рівноцінні з повсякденної точки зору реалії отримують у ній різну символічну значущість. Не всі концепти-соматизми однаково здатні брати участь у творенні стійких зворотів, що виявляється в різному ступені фразеотворчої продуктивності одних соматизмів і повній відсутності фразеологічної номінації в інших. Це пояснюється тим, що частини тіла можуть бути протиставлені за різними ознаками і що тіло людини влаштовано несиметрично не лише з погляду анатомії та фізіології, але й мови та культури [5, с. 128].

Звертаючись до дуалістичної концепції людини, суть якої полягає в розділенні єдності *душі* та *тіла*, звеличенні нематеріального над матеріальним, бачимо стереотип людського *тіла* як джерела гріха, спокуси. Дуалістичне розуміння світу сприяє створенню великої прірви між Богом і людиною, *душею* та *тілом*. Наприклад, статева діяльність людини здавна належала до сфери табу, що відбилося в стилістичній маркованості лексичних найменувань цих частин і органів тіла, притаманних жаргону й арго, і повній відсутності їх фразеологічних варіантів у літературній мові. Чим вагоміша частина тіла для людини та її переживань, тим частіше й легше відбувається процес фразеологізації цього соматизму, адже в наївній картині світу спосіб сприйняття навколишнього середовища має пріоритетні позиції перед дійсним станом речей. Частотність функціонування назви того чи іншого тілесного органу в фразеологізмах залежить насамперед від обізнаності людини про точне місцезнаходження відповідного соматизму, а також важливості його функції для життєдіяльності. Такі назви внутрішніх органів, як *підшлункова залоза, трахея*, не вживають у стійких виразах, оскільки пересічна особа їхнє призначення й

розташування в організмі може пояснити лише приблизно, що не сприяє створенню яскравих образів та асоціацій.

За даними "Словника фразеологізмів української мови" [12], найбільш фразеоактивні такі соматизми: *око* (336 ФО), *голова* (246), *рука* (208), *душа* (201), *серце* (174).

Фразеологізм трактують як самостійну мовну одиницю з єдиним цілісним смислом, у мотивуванні якого беруть участь усі слова-складники, хоча й різною мірою. Водночас учені часто підкреслюють утрату компонентами ФО їх первісного значення, адже новостворене стійке сполучення набуває нової узагальненої семантики. З цього твердження представники різних фразеологічних концепцій роблять різні й інколи протилежні висновки, оскільки лінгвістичний статус компонента фразеологізму – одне з основних дискусійних питань фразеології.

Аналіз соматичної фразеології засвідчує, що компоненти ФО повністю не десемантизуються, є словами, унаслідок чого вони відчутно впливають на формування цілісного смислу стійкого звороту. Значення соматизму в складі ФО підлягає різним семантичним трансформаціям у процесі його фразеологізації, однак названий компонент не втрачає генетичного зв'язку з вихідною лексемою. Показово, що соматична лексика суціль символьна: *волосся* – символ сили, *рот* – слова, *кров* – спорідненості, *серце* – життя, любові, співчуття.

Під час сприйняття ФО відбувається процес декодування концептуальних структур, що були залучені до процесу творення фразеологізму. У великій кількості соматичних фразеологізмів основне денотативно-сигніфікативне значення мотивує відповідний концепт, який визначає внутрішню форму стійкого звороту. Сфера інтелектуального життя людини органічно пов'язана з концептом-соматизмом *голова*, що стереотипно маніфестує народні уявлення про розум, волю, керування, а також узагальнено стосується будь-яких розумових властивостей індивіда: *світла (ясна) голова* у кого; *без голови* хто; *порожня (пуста) голова*; *голова на плечах* у кого; *голова варить* у кого, чия; *дурна голова* тощо.

Концепт *язик* насамперед співвідносять із процесом говоріння, що яскраво засвідчує фразеологічний фонд мови: *язик до землі* у кого; *язик заплітається* у кого; *язик підвішений добре* у кого; *язик як бритва* у кого (про вміння висловлюватися дошкульно, влучно) і т.д.

У фразеології наявні окремі групи з великими вказівними можливостями стосовно внутрішньої форми. У найзагальнішому плані їх поділяють на натуральні звороти, які базуються на типових для всіх людей ситуаціях і тому можуть виникати в різних мовах одночасно й паралельно, і конвенціональні, які пов'язані з історичними, культурними, соціальними особливостями, через що, зазвичай, не мають аналогів у неблизькоспоріднених мовах [16, с. 30]. Українські фразеологізми з концептами-соматизмами мають великі потенції прогнозування, переважно живу внутрішню форму, оскільки багатьом з них притаманний значний указівний заряд. Це зумовлено тим, що мовці переважно співвідносять певний соматизм з виконуваною ним функцією, яка прозора та ясна. Особливо це стосується паралінгвальних фразеологізмів, у яких міміка та рухи відіграють значну роль, вербально виражені жести мають цілісну семантику, наприклад: *обмірювати очима* кого, що; *піднімати руку* на кого; *розправляються плечі* у кого; *повиснути на шиї* у кого; *показувати спину (потилицю)* кому; *розводити руками* й ін.

Культурне значення більшості зворотів з компонентами-соматизмами мотивують смисли, пов'язані з функціональним призначенням частин тіла, стереотипні уявлення про них, глибоко закорінені в людській свідомості. Релевантною ознакою стереотипу можна вважати його стандартний, узагальнений характер щодо репрезентації певних думок і положень. Стереотипи, вербалізовані фразеологією, асоціативно зумовлені, константні за своєю природою, вони – продукти колективної психічної діяльності суспільства. Кожний концепт-соматизм має когнітивно-інформаційний зміст, що в процесі вербальної комунікації набуває додаткових імплікацій, які активно актуалізуються в семантиці ФО.

Отже, сомофразеологізми – яскраві репрезентанти національно-культурних стереотипів українського народу, які постають на ґрунті тривалого соціального досвіду, засвідчують етнічну належність людини, її ментальне обличчя. У перспективі подальших досліджень плануємо детально зупинитися саме на стереотипах українського народу, що знайшли своє відбиття у фразеології.

ЛІТЕРАТУРА

1. Вайнтрауб Р.М. Опыт сопоставления соматической фразеологии в славянских языках / Р.М. Вайнтрауб // Вопр. фразеологии: тр. Самарк. гос. ун-та им. Алишера Навои. Новая серия. – Самарканд, 1976. – Вып. 288. – С. 157-162.

2. Гомілко О. Метафізика тілесності: концепт тіла у філософському дискурсі / О.Гомілко. – К.: Наук. думка, 2001. – 340 с.

3. Горды М. К вопросу о мотивационной функции соматизма в составе фразеологической единицы / Мирослава Горды // Słowo. Tekst. Czas: materiały IV Międzynarodowej konferencji naukowej. – Szczecin: WNUS, 2000. – S. 120-123.

4. Косяк В.А. Людина та її тілесність у різних формах культури: досвід філософської інтеграції: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра філос. наук: спец. 09.00.04 "Філос. антропологія, філософія культури" / В.А. Косяк. – К., 2006. – 36 с.

5. Крейдлин Г. Языковая концептуализация частей тела в русском языке (на примере плеч) / Г.Крейдлин, А.Летучий // Сокровенные смыслы: Слово. Текст. Культура: сб. ст. в честь Н.Д. Арутюновой. – М.: Языки славянской культуры, 2004. – С. 128-136.

6. Логический анализ языка. Образ человека в культуре и языке / [отв. ред. Н.Д. Арутюнова, И.Б. Левонтина]. – М.: Индрик, 1999. – 424 с.

7. Мокиенко В.М. Славянская фразеология / В.М. Мокиенко. – М.: Высш. шк., 1989. – 287 с.

8. Селіванова О. Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія / Олена Селіванова. – Полтава: Довкілля-К., 2006. – 716 с.

9. Скрипник Л.Г. Фразеологія української мови / Л.Г. Скрипник. – К.: Наук. думка, 1973. – 280 с.

10. Славянские древности: этнолингвист. словарь: в 5 т. / Агапкина Т.А., Виноградова Л.Н., Гура А.В. и др.]; под ред. Н.И. Толстого. – М.: Междунар. отношения, 1995.

11. Словник іншомовних слів: 23000 слів та термінологічних словосполучень / уклад. Л.О. Пустовіт та ін. – К.: Довіра, 2000. – 1018 с.

12. Словник фразеологізмів української мови / уклад. Білоноженко В.М., Гнатюк І.С., Дятчук В.В. та ін.; відп. ред. В.О. Винник] – К.: Наук. думка, 2003. – 1098 с.

13. Тимченко И.В. Структурно-семантический анализ фразеологических единиц с компонентами-соматизмами голова, око, вухо, ніс, язик: автореф. дис. на соискание учен. степени канд. филол. наук: спец. 10.02.02 "Языки народов СССР (укр. яз.)" / И.В. Тимченко. – Х., 1990. – 16 с.

14. Тіло в контексті культурно-антропологічних студій: ретроспекція та сучасні підходи // Тіло в текстах культур: зб. матеріалів наук. конф. / гол. ред. Г. Скрипник, упоряд. О. Боряк, М. Маєрчик. – К., 2003. – С. 7-17.

15. Толстой Н.И. Язык и народная культура: очерки по славян. мифологии и этнолингвистике / Н.И. Толстой. – М.: Индрик, 1995. – 509 с.

16. Ужченко В.Д. Українська фразеологія: навч. посіб. для філол. фак. ун-тів / В. Д. Ужченко, Л.Г. Авксентьєв. – Харків: Основа, 1990. – 167 с.

УДК 811.161.2=163.1

ОСОБОВІ ТА ЗВОРОТНИЙ ЗАЙМЕННИКИ В ЦЕРКОВНОСЛОВ'ЯНСЬКІЙ МОВІ УКРАЇНСЬКОЇ РЕДАКЦІЇ КІНЦЯ XVI-XVII СТ.

Білих О.П., к. філол. н., доцент

Кіровоградський державний педагогічний університет імені Володимира Винниченка

У статті охарактеризовано відмінювання особових та зворотного займенників у церковнослов'янській мові української редакції кінця XVI – XVII ст. Здійснено порівняння охарактеризованих форм із відповідними у старослов'янській мові та українській XVI – XVII ст.

Ключові слова: особові займенники, зворотний займенник, відмінювання займенників, церковнослов'янська мова української редакції.

Билых А.П. ЛИЧНЫЕ И ВОЗВРАТНОЕ МЕСТОИМЕНИЯ В ЦЕРКОВНОСЛАВЯНСКОМ ЯЗЫКЕ УКРАИНСКОЙ РЕДАКЦИИ КОНЦА XVI-XVII В. / Кировоградский государственный университет имени Владимира Винниченко, Украина

В статье охарактеризовано склонение личных и возвратного местоимений в церковнославянском языке украинской редакции конца XVI-XVII в. Проведено сравнение охарактеризованных форм с соответствующими в старославянском языке и украинском XVI-XVII в.

Ключевые слова: личные местоимения, возвратное местоимение, склонение местоимений, церковнославянский язык украинской редакции.

Bylikh A.P. PERSONAL AND REFLEXIVE PRONOUNS IN THE UKRAINIAN EDITION OF CHURCH SLAVONIC LANGUAGE OF THE END OF XVI-XVII CENTURY / Kirovohrad State Pedagogical University of Volodymyr Vynnychenko, Ukraine

The declination of personal and reflexive pronouns in the ukrainian edition of Church Slavonic language of the end of XVI – XVII century is characterized. The comparison of the characterized forms with the correspondent ones in Old Slavonic language and Ukrainian of XVI-XVII century is made.

Key words: personal pronouns, reflexive pronoun, declination of the pronouns, the ukrainian edition of Church Slavonic language.

Особові та зворотний займенники вже довгий час знаходяться в полі зору дослідників, тому найважливіші проблеми походження, особливостей функціонування та розвитку цих одиниць у слов'янських мовах загалом, і в східнослов'янських зокрема, уже значною мірою розв'язані [4; 14, с. 141-160, 309-310; 1, с. 150-159; 12, с. 48-73, 85-105; 5, с. 129-131, 137-146 та ін.]. Разом із тим, дослідники поки що мало уваги звертали на особливості відмінювання та функціонування особових і зворотного займенників у церковнослов'янській мові, зокрема й української редакції. Тому актуальною залишається проблема взаємодії української й церковнослов'янської мов у цій ділянці мовної системи.

З огляду на сказане, метою пропонованої розвідки є з'ясувати особливості відмінювання особових та зворотного займенників у церковнослов'янській мові української редакції кінця XVI-XVII ст., часу, коли взаємодія церковнослов'янської й української мов була найбільш активною [8, с. 35-44, 90-96; 10, с. 137]. Досягнення цієї мети передбачає виконання таких завдань: 1) виявити використовувані в церковнослов'янській мові української редакції кінця XVI-XVII ст. відмінкові форми особових та зворотного займенників, за наявності варіантів форм, з'ясувати кількісні характеристики при їхньому вживанні; 2) порівняти виявлені варіанти з відповідними у старослов'янській мові та українській XVI – XVII ст., що дозволить зробити висновки про тенденції в розвитку досліджуваних одиниць, а також про особливості взаємодії відмінкових форм особових та зворотного займенників української та церковнослов'янської мов.

Матеріал для дослідження дібрано шляхом суцільної вибірки переважно зі стародруків (список джерел див. наприкінці статті). У великих за обсягом пам'ятках обстежений не весь текст, а вибірки розміром у 500 повнозначних слів. Із Острозької Біблії (ОБ) обстежено 100 таких вибірок, із Тріоді Цвітної 1631 р. (ТрЦв) та Патерика 1661 р. – по 50.

Далі подаємо характеристику відмінкових форм особових та зворотного займенників за числами.

Займенник 1-ї ос. в наз. в. в обстежених пам'ятках має в абсолютній більшості випадків форму ***азъ***: *Азъ єесмь бг҃ъ* (ОБ, 22 зв.)[1]; ***азъ*** *знаю* (Ч 1617, 6); ***азъ*** *... изгоню бѣсы* (ЄвЛ 1644, 39); *Се* ***азъ*** *зде сижѵ* (ЛМГ, 7); *слышахъ же се и* ***азъ*** (ПМ, 54). Ця форма була найбільш поширеною в старослов'янській мові [2, с. 175; 13, с. 112], а також у пам'ятках церковнослов'янської мови східних слов'ян XI-XIII ст. [7, с. 62]. Лише вона рекомендована граматиками Л.Зизанія та М.Смотрицького: *и(м).* ***азъ*** (ЗизГр, 44 зв.), *Име(н): азъ* (СмГр, 197). В українській мові XVI-XVII ст. займенник 1-ї ос. постійно виступає у формі ***я (ѧ)*** [12, с. 85; 6, с. 123]. Поодинокі випадки вживання цієї форми зафіксовані і в розглянутому матеріалі (в *Об* та *Син*): *идѣже идеши тъı, и* ***ѧ*** *поидѵ* (ОБ, 121 зв./2); *Ре(ч) же цр҃ь емѵ ... тебе заклинаю* ***ѧ.*** *да* ***мнѣ*** *гл҃еши* (ОБ, 206); *Не хощу* ***я*** *болшей згубити, нежели обрѣсти* (Син, 168). Інших варіантів форм наз. в. займенника 1-ї ос. (***ѧзъ, ѣзъ***), які зрідка вживалися в старослов'янській мові [2, с. 176; 13, с. 112], а також у пам'ятках церковнослов'янської мови східних слов'ян XI-XIII ст. [7, с. 62], в обстеженому матеріалі не виявлено.

[1] Після скороченої назви джерела подано номер аркуша або сторінки, звідки взятий приклад. Позначка *зв.* вказує на зворот аркуша. Цифра перед позначенням аркуша (2/, 3/ і т. д.) в *ОБ* вказує на номер пагінації. Аркуші першої й другої пагінації спеціально не позначаються. Цифра /2 після номера аркуша в *ОБ* вказує на праву колонку, ліва спеціально не позначається. Виносні літери подані в круглих дужках у рядку, таким же способом подаються **ъ** і **ь**, позначені в текстах надрядковими знаками. Цитати з перевидань подаються звичайним шрифтом курсивом.

Займенник 2-ї ос. в наз. в. в усіх випадках, як і в старослов'янській мові [2, с. 175], а також у церковнослов'янських пам'ятках східних слов'ян XI-XIII ст. [7, с. 62], мав форму ***тъı***: ***тъı*** *же ми* ***w҃вѣщай*** (ОБ, 275/2); ***тъı*** *кто еси* (Лим, 2); ***тъı*** *еси Бг҃ъ нїи҃ъ* (ПКП, 8 нн).

У род. в. займенники 1-ї і 2-ї ос. одн. та зворотний представлені в розглянутому матеріалі лише формами ***мене***, ***тебе***, ***себе***: ***мене*** *ради* (ОБ, 66/2); ***w҃ тебе*** *пріємлют(ъ)* (ПКП, 10 нн); ***wдесн҃ю себе*** (ЄвЛ 1644, 90). Ці форми традиційними були в старослов'янській мові [2, с. 176], переважали в церковнослов'янських пам'ятках східних слов'ян XI-XIII ст. [7, с. 63, 75, 88], вони ж рекомендовані граматиками Л.Зизанія і М.Смотрицького: Р. *мене*, *тебе* (ЗизГр, 34 зв.); *себе* (ЗизГр, 49); Ро(д): *мене* (СмГр, 197), *тебе* (СмГр, 198), *себе* (СмГр, 199).

Однією з особливостей обстежених пам'яток є те, що в більшості з них над словами розставлені наголоси. Це дозволяє здійснити спостереження за акцентними характеристиками аналізованих одиниць. Такі спостереження показують, що в абсолютній більшості випадків форми род. в. займенників 1-ї й 2-ї ос. та зворотного в безприйменникових та прийменникових конструкціях мають наголос на другому складі. Ця особливість проаналізованих форм звертає на себе увагу у зв'язку з тим, що в сучасній українській літературній мові, а також у більшості говірок, форми род. в. займенників 1-ї й 2-ї ос. одн. та зворотного в прийменникових конструкціях мають наголос на основі [12, с. 89-90]. Так було, очевидно, і в українській мові в XVII ст. [12, с. 89-90]. Можливо, у результаті впливу української мови форми ***мене***, ***тебе***, ***себе*** з прийменниками зрідка могли мати в церковнослов'янській мові наголос на першому складі. Щоправда такі форми як поодинокі виявлені лише в окремих пам'ятках (у Ч 1617 та ПКП): ***wу҃далилъ*** *еси* ***w҃ мене*** (Ч 1617, 51 зв.); *не* ***w҃врати*** *лица твоего* ***w҃ мене*** (Ч 1617, 54); ***w҃ тебе*** *источник(ъ) живота* (Ч 1617, 64); *з(ъ)межд҃ъ самъıхъ* ***себе*** (ПКП, 26 нн).

У дав. в. займенники 1-ї й 2-ї ос. одн. та зворотний мали по дві форми: повні (***мнѣ***, ***тебѣ***, ***себѣ***) та короткі (***ми***, ***ти***, ***си***). Обидва різновиди форм здавна вживалися в усіх слов'янських мовах [4, с. 83], представлені вони також у старослов'янській [2, с. 175] та в церковнослов'янських пам'ятках східних слов'ян XI-XIII ст. [7, с. 63, 75, 88], як варіанти рекомендовані граматикою М.Смотрицького: *Да(т)*: ***мнѣ*** *или* ***/ми*** (СмГр, 197); ***тебѣ*** *или* ***/ти*** (СмГр, 198); ***себѣ*** *или* ***/си*** (СмГр, 199). У граматиці Л. Зизанія паралельні форми подані для займенників 1-ї та 2-ї ос.: Д. ***мнѣ***, *или* ***ми***; ***тебѣ***, *или* ***ти*** (ЗизГр, 44 зв.). Зворотний займенник представлений лише в повній формі: Д. ***себѣ*** (ЗизГр, 49).

Чіткого розмежування у вживанні повних і коротких форм в обстежених пам'ятках не спостерігаємо. Однак, можна відзначити, що використання коротких форм певним чином обмежене. Зокрема, ці форми, як енклітичні, не вживаються під логічним наголосом, а також у прийменникових конструкціях. Найчастіше вони виступають у постпозиції стосовно головного слова: *повѣжд҃ь* ***ми*** (ОБ, 17 зв./2); Бєс҃е *помозѯи* ***ми*** (Ч 1617, 37); *Поемъ* ***ти*** *слове* (ТрЦв, 18); *дам(ъ)* ***ти*** *ключѧ* (ЄвЛ 1644, 55 зв.); *иже не обрѣже(т)* ***си*** *плоти* (ОБ, 7). Крім того, особливістю займенників ***ти***, ***си*** було те, що вони достатньо часто вживалися із присвійними значеннями: *деснаѧ* ***ти*** *рц҃ка гї҃ съкрш҃ши враги* (ОБ, 32); *Преч(с)томц҃* ***ти*** *образ҃ъ поклонѧем(ъ)сѧ* (Ч 1617, 91); *велїихъ* ***ти*** *наслаждаемсѧ благодѣнній* (ПКП, 40); *Помѧни насъ Гї҃, егда пріїдеши въ цр(с)твїи* ***си*** (Ч 1617, 99); *и* ***wнѣхъ*** *посѣти спасите(л)нъıмъ* ***си*** *посѣщенїемъ* (ЛМГ, 20).

Зазначені особливості функціонування коротких форм дав. в. особових та зворотного займенників були характерні для них у старослов'янській мові [2, с. 176], у церковнослов'янських пам'ятках східних слов'ян XI-XIII ст. [7, с. 65, 77, 89], а також у ранніх пам'ятках української мови [12, с. 52, 95].

Повні форми обмежень у функціонуванні не мали. Вони могли вживатися за тих же умов, що й короткі, виступали також під логічним наголосом, у прийменникових конструкціях, їхнє використання не залежало від позиції стосовно головного слова: *что сътворитъ* ***мнѣ*** (Ч 1617, 94); ***мнѣ*** *порц҃чено бъıсть* (Лим, 4); *слава* ***тебѣ*** (Ч 1617, 4); ***тебѣ*** *гл҃ю* (ЄвЛ 1644, 55 зв.); *въıнц҃ себѣ внимаѧ* (Лим, 41); *пристц҃пиша къ* ***мнѣ*** (ОБ, 220/2); ***w҃вѣщаю к(ъ) тебѣ*** (ТрЦв, 132); *призъıваше егw к(ъ)* ***себѣ*** (ПКП, 58 зв.).

Отже, характер функціонування форм ***ми***, ***ти***, ***си*** та ***мнѣ***, ***тебѣ***, ***себѣ*** дозволяє припускати, що вони, очевидно, сприймалися як певною мірою рівноправні варіанти. Підтверджують це граматики Л.Зизанія й М.Смотрицького, у яких повні й короткі форми подані без додаткових пояснень, а також випадки (хоча й рідкісні) вживання в розглянутому матеріалі повних і коротких форм у межах однієї фрази за однакових умов: *трое азъ рекц҃* ***тебѣ*** *ї изберешї* ***себѣ*** *едїно … и сътворю* ***ти*** (ОБ, 153/2); *дѣвицъı твои изъидц҃тъ на срѣтенїе* ***тебѣ***, *и рекц҃тъ* ***ти*** (ОБ, 163/2). З огляду на сказане, становлять інтерес, на нашу думку, кількісні співвідношення при вживанні повних і коротких форм дав. в. У розглянутому матеріалі вони такі. ***Мнѣ*** в *ОБ* зафіксовано 83 рази, ***ми*** – 94. Цифри для інших пам'яток: *Ч 1617* – 28 і 56; *Лим* – 28 і 79; *ТрЦв* – 13 і 22; *ПМ* – 14 і 62; *ЄвЛ 1644* – 14 і 25; *ПКП* – 17 і 22; *ЛМГ* – 0 і 1; *Син* – 1 і 0. ***Тебѣ*** в *ОБ* вжито 103 рази, ***ти*** – 42. Цифри для інших пам'яток: *Ч 1617* – 82 і 44; *Лим* – 13 і 26; *ТрЦв* – 65 і 36; *ПМ* –

10 і 17; *ЄвЛ 1644* – 40 і 23; *ПКП* – 34 і 32; *ЛМГ* – 0 і 1; *Син* – 0 і 0. ***Себѣ*** в *ОБ* вжито 46 рази, ***си*** – 4. Цифри для інших пам'яток: *Ч 1617* – 3 і 8; *Лим* – 11 і 0; *ТрЦв* – 6 і 2; *ПМ* – 24 і 0; *ЄвЛ 1644* – 10 і 0; *ПКП* – 16 і 5; *ЛМГ* – 12 і 7; *Син* – 6 і 0.

Наведені дані свідчать про те, що з усіх коротких форм дав. в. особових і зворотного займенників найбільш поширеною в церковнослов'янській мові української редакції XVI-XVII ст. була форма *ми*. Вона є активно вживаною в більшості розглянутих пам'яток і при цьому кількісно переважає ***мнѣ***. Звичайною в розглянутому матеріалі є і форма ***ти***. Однак вона кількісно поступається формі ***тебѣ*** майже в усіх обстежених джерелах. Найменш використовуваною була форма *си*. В окремих пам'ятках вона взагалі не виявлена, в інших представлена загалом поодинокими вживаннями. Причому майже в усіх випадках має присвійне значення.

Порівняння особливостей функціонування форм дав. в. особових та зворотного займенників у церковнослов'янській мові української редакції кінця XVI-XVII ст. із попередніми етапами розвитку церковнослов'янської мови свідчить про те, що короткі форми цих одиниць звужували сфери свого використання. За спостереженнями науковців, тенденція до обмеження у вживанні коротких форм почала діяти ще у праслов'янській мові [11, с. 240], найвиразніше вона проявилася у функціонуванні ***си***. Уже в старослов'янській мові ця форма вживається обмежено [2, с. 176], лише зрідка фіксують її дослідники в церковнослов'янських пам'ятках східних слов'ян XI-XIII ст. [7, с. 88]. У церковнослов'янській мові української редакції кінця XVI-XVII ст. ***си*** використовується рідко і переважно з присвійним значенням (приклади див. вище). Про рідкісність цієї форми свідчить також те, що вона не подана в граматиці Л.Зизанія. Форма *ти* є достатньо широко вживаною в розглянутому матеріалі, однак кількісно поступається формі ***тебѣ***. У пам'ятках давньоруської церковної літератури, за спостереженнями дослідників [11, с. 236], ***ти*** була більш частотною. Кількісну перевагу з давніх часів зберегла лише форма ***ми***.

Отже, форми *ми, ти, си* загалом звужували сфери свого функціонування, хоча *ми* і *ти* продовжували залишатися достатньо вживаними. Цією особливістю церковнослов'янська мова досліджуваного періоду відрізняється від української XVI-XVII ст. Форма *си* уже в найдавніших пам'ятках української мови була рідкісною, а в пам'ятках XVI ст. взагалі не представлена [6, с. 126]. *Ти* починає виходити з ужитку з XV ст., а з XVI – і *ми*. Особливо активно ці форми зникають у пам'ятках південно-східного та північного походження [12, с. 95]. Можливо, що одним із факторів, які підтримували використання коротких форм *ми* й *ти* в українській літературній мові XVI-XVII ст., була церковнослов'янська мова.

Крім того, при аналізі дав. в. особових та зворотного займенників звертає на себе увагу відсутність варіантів у повних форм. Займенник 1-ї ос. в дав. в., відповідно до рекомендацій граматики М. Смотрицького, в усіх випадках має вигляд ***мнѣ***. Варіантів ***мънѣ***, ***мьнѣ***, ***мне***, які дослідники фіксують, поряд із ***мнѣ***, у ранніх церковнослов'янських пам'ятках східних слов'ян [7, с. 63; 11, с. 236], у розглянутому матеріалі не виявлено. Займенник 2-ї ос. та зворотний виступають із кореневим *е*. Східнослов'янські варіанти ***тобѣ***, ***собѣ*** [14, с. 159; 4, с. 79] в обстежених пам'ятках фактично відсутні. Виняток становлять усього два вживання, зафіксовані в *Ч 1617* та *ЛМГ*: *исповѣмъсѧ* ***тобѣ*** *в(ъ) людех(ъ) Гї̃* (Ч 1617, 95); *взꙗсте мꙗ* ***собѣ*** *за пре(д)стателꙗ* (ЛМГ, 19).

У знах. в. особові займенники однини та зворотний також мали паралельні форми: повні (***мене, тебе,*** *себе*) та короткі (***мѧ, тѧ, сѧ***). Функціональні відмінності між ними ще менш чіткі, ніж для дав. в. Пояснюється це особливостями історії форм знах. в. Первинними для цього відмінка є форми ***мѧ, тѧ, сѧ***. У давнину вони були наголошуваними [4, с. 40] і лише згодом перейшли до розряду енклітик, після того, як у значенні знах. в. почали вживатися форми род. ***мене, тебе, себе***. У старослов'янській мові ***мѧ, тѧ, сѧ*** були загалом наголошуваними формами, про що свідчать прийменникові конструкції з ними, а також використання їх у зіставленнях та протиставленнях [13, с. 113; 3, с. 280]. Однак ці форми могли бути й ненаголошеними, тому А.Вайан запропонував називати їх напівенклітиками [2, с. 410]. Характер напівенклітик ***мѧ, тѧ, сѧ*** зберігали й у церковнослов'янських пам'ятках східних слов'ян XI-XIII ст. [7, с. 65, 78, 91]. У розглянутому матеріалі форми знах. в. особових займенників однини та зворотного найчастіше виступають у постпозиції стосовно головного слова (як енклітики): *оу҃слꙑшите* ***мѧ*** *братїе* (ОБ, 259); *взꙑщꙋ҆ боговъ … биюцꙗ(х)* ***мѧ*** (ОБ, 211); *бл(с)вит(ъ)* ***тѧ*** *Г(с)дь* (Ч 1617, 22 зв.); *молю* ***тя****, брате* (ПМ, 89). Однак, достатньо поширеними є випадки використання коротких форм у препозиціях, а також у прийменникових конструкціях: *въскꙋю же* ***мѧ*** *посла* (ОБ, 27/2); *тако* ***мѧ*** *любиши* (ЛМГ, 41); *той* ***тѧ*** *да оу҃праздниτъ* (Лим, 41 зв.); *Богъ* ***тя*** *наказуетъ* (ПМ, 74); *прїйдоша искꙋшенїѧ его на* ***мѧ*** (ОБ, 270); *на* ***мѧ*** *велеречеваша* (Ч 1617, 48 зв.); *на* ***тѧ*** *оу҃пова дїа моѧ* (ОБ, 3/11); *наведетъ на* ***тѧ*** *веселїе* (ТрЦв, 37); *хоцетъ дати ꙁа* ***тѧ*** *дцерь свою* (ОБ, 133/2); *да внидетъ пре(д)* ***тѧ*** (ОБ, 3/16); *симъ гонение подвигнетъ на* ***ся*** (ПМ, 63); *аџе Цр(с)тво на* ***сѧ*** *раздѣлит(ъ)сѧ* (ЄвЛ 1644, 121); *взꙗтъ на* ***сѧ*** *кр(с)тъ терпенїꙗ* (ЛМГ, 33); *даж(д)ъ имъ за* ***мѧ,*** *и за* ***сѧ*** (ЄвЛ 1644, 59 зв.). За таких же умов могли вживатися і повні форми, причому в прийменникових конструкціях, як і в род. в., ***мене, тебе, себе*** мали наголос на останньому складі: *Не остави* ***мене*** *Гї̃* (Ч 1617, 49); *идꙋ҆ видѣт(и)* ***тебе*** (Лим, 18); *тꙑ мене*

оу*тверди** (ТрЦв, 21); *въ подвигъ* ***себе *великій вдаде* (ПМ, 124); *не молѧ(т) за* ***тебе*** (Лим, 38); *Возмѣте иго мое на* ***себе*** (ЄвЛ 1644, 36 зв.).

Отже, повні і короткі форми знах. в. особових займенників одн. та зворотного в церковнослов'янській мові української редакції кінця XVI-XVII ст. не були функціонально чітко розмежовані і сприймалися як варіанти (очевидно, ще більшою мірою, ніж форми дав. в.), що, зокрема, підтверджують і граматики Л.Зизанія та М.Смотрицького, де обидва різновиди форм подані без коментарів. У зв'язку з цим цікавою є інформація про кількісні співвідношення при вживанні повних і коротких форм. У розглянутому матеріалі вони такі. ***Мене*** в *ОБ* зафіксована 28 разів, ***мѧ*** – 125. Цифри для інших пам'яток: *Ч 1617* – 8 і 211; *Лим* – 16 і 48; *ТрЦв* – 10 і 31; *ПМ* – 10 і 34; *ЄвЛ 1644* – 9 і 29; *ПКП* – 2 і 13; *ЛМГ* – 1 і 6. ***Тебе*** в *ОБ* зафіксована 19 разів, ***тѧ*** – 103. Цифри для інших пам'яток: *Ч 1617* – 14 і 96; *Лим* – 24 і 12; *ТрЦв* – 19 і 66; *ПМ* – 6 і 14; *ЄвЛ 1644* – 12 і 26; *ПКП* – 9 і 32; *ЛМГ* – 1 і 1.

Наведені дані свідчать про те, що, незважаючи на певну функціональну тотожність повних і коротких форм, більш уживаними в церковнослов'янській мові досліджуваного періоду були короткі форми. Вони кількісно значно переважають у більшості обстежених пам'яток. Що ж до форми ***сѧ***, то вона в обстеженому матеріалі використовується в основному як частина зворотних дієслів: *ѕемлѧ* ***сѧ*** *потресе* (ОБ, 87); *да* ***сѧ*** *наоу҃чиши бо҃тисѧ гд҃а бг҃а* (ОБ,111 зв.); *бо҃тахѵ҆ бо* ***сѧ*** *кралѧ* (ЛМГ, 13). Як займенник ***сѧ*** трапляється дуже рідко (майже всі випадки наведені вище).

Таке активне вживання форм ***мѧ, тѧ*** в церковнослов'янській мові кінця XVI-XVII ст. було її характерною особливістю, порівняно з тогочасною українською мовою. За спостереженнями дослідників, в українській мові XVI-XVII ст. ці форми найчастіше вживаються в пам'ятках галицького походження [6, с. 126], в інших вони менш поширені [6, с. 126; 12, с. 97].

В ор. та місц. відмінках особові займенники однини та зворотний в усіх зафіксованих випадках мають форми ***мною, тобою, собою*** та *(о)* ***мнѣ***, *(о)* ***тебѣ***, *(о)* ***себѣ***: *см҃рть разлѵ҆читъ межд҃ѵ҆* ***мною*** *и* ***тобою*** (ОБ, 121 зв./2); *да ег҃ѡ поймѵ҆тъ съ* ***собою*** (ПКП, 45); *да не постъидѧ(т)сѧ о* ***мнѣ*** (Ч 1617, 34 зв.); *съблаѕнѧтсѧ ѡ* ***тебѣ*** (ЄвЛ 1644, 94 зв.); *рѣхъ въ* ***себѣ*** (ПМ, 129).

У множині варіантність для особових займенників була характерна меншою мірою. Зокрема, зовсім не виявлено варіантів у наз. та род. відмінках. Тут у всіх випадках особові займенники мають форми ***мъı, въı*** та ***насъ, васъ***: ***Мъı*** *... сїю Книг҃ѵ҆ ... тебѣ приносимъ* (ПКП, 4 нн); ***въı*** *безѕ(ъ) раѕѵ҆ма есте* (ЄвЛ 1644, 52); *прїйми* ***ѿ насъ*** (Ч 1617, 92 зв.); *по* ***ѿ***хо*дѣ ...* ***ѿ васъ*** (ЛМГ, 5). У старослов'янській мові, за спостереженнями науковців [3, с. 282; 8, с. 135], зрідка вживалася форма наз. в. займенника 1-ї ос. ***нъı***. Однак, уже в церковнослов'янських пам'ятках східних слов'ян XI-XIII ст. вона не засвідчена [7, с. 72], відсутня і в розглянутому матеріалі.

У дав. в. особові займенники в розглянутому матеріалі представлені майже в усіх випадках формами ***намъ, вамъ***: *дарѵ҆й же* ***намъ*** *Блг(д)ть* (ПКП, 14 нн); *се повѣдахъ* ***вамъ*** (Лим, 54); *азъ* ***вамъ*** *реку* (ПМ, 64). У слов'янських мовах у давнину використовувалися також короткі варіанти цих форм [4, с. 126] ***нъı, въı***. Вони, зокрема, представлені у старослов'янській мові [13, с. 111; 2, с. 175; 3, с. 280], також у ранніх писемних пам'ятках східних слов'ян [12, с. 61]. Однак ці форми в церковнослов'янській мові, очевидно, активно виходили з ужитку. Уже в церковнослов'янських пам'ятках східних слов'ян XI-XIII ст., за спостереженнями дослідників, ***нъı*** представлена лише поодинокими вживаннями, ***въı*** – взагалі відсутня [7, с. 73, 85]. Не рекомендовані короткі форми дав. в. особових займенників і граматиками Л.Зизанія та М.Смотрицького. Однак зрідка вони ще і в кінці XVI-XVII ст. вживалися, очевидно, через традиційність церковнослов'янських текстів. У розглянутому матеріалі (в *ОБ*) виявлені поодинокі використання ***нъı***: *даждь* ***нъı*** *мѧса* (ОБ, 66); *да* ***нъı*** *даси* ***ѿ*** *сѣмен(ъ) ѕемльнъıхъ* (ОБ, 3/150).

У знах. в. мн особові займенники мали в розглянутому матеріалі паралельні форми: повні (***насъ, васъ***) та короткі (***нъı, въı***). Ці форми здавна були характерні для слов'янських мов [4, с. 122], причому короткі в давнину були більш уживаними. Займенники ***нъı, въı*** широко використовувалися, зокрема, у старослов'янській мові [3, с. 281], були основними, як стверджують дослідники [12, с. 65], у ранніх східнослов'янських пам'ятках. Однак згодом вони, як і короткі форми знах. в. одн., почали переходити до розряду енклітик і відступати на задній план. Цей процес науковці фіксують уже в церковнослов'янських пам'ятках східних слов'ян XI-XIII ст. [7, с. 73, 86]. Однак активно вживаними форми ***нъı, въı*** продовжували залишатися в церковнослов'янській мові української редакції ще довгий час. Про це свідчать граматики Л. Зизанія та М. Смотрицького, у яких подані обидва різновиди форм, причому в граматиці М.Смотрицького короткі форми на першому місці: *В. насъ, и* ***нъı***; *васъ, и* ***въı*** (ЗизГр, 45); *Ви(н):* ***нъı*** */или* ***насъ*** (СмГр, 198); ***въı*** */или* ***васъ*** (СмГр, 199). Підтверджують це і обстежені пам'ятки, у більшості з яких виявлені і повні, і короткі форми.

Функціональні особливості повних і коротких форм знах. в. мн. особових займенників були такими ж, як і в однині. Повні могли виступати в різних позиціях: *Помѧни* ***насъ*** *Гд҃и* (ОБ, 3/21/2); *предаде васъ Богъ*

(ПМ, 108); *на* ***насъ*** *изꙗїетъ ... бл҃гов҃тробїе* (ПКП, 5 нн); *постиже на васъ цр(с)твїе Бж҃їе* (ЄвЛ 1644, 39). Форми ***нъı***, ***въı*** частіше виступали в позиціях, характерних для енклітик: *Бж҃е обрати* ***нъı*** (ОБ, 3/16/2); *Ги ... ѻꙋслъıши* ***нъı*** (Ч 1617, 44 зв.); *Аꙗъ ѻꙋбо кр҃стихъ* ***въı*** (ЄвЛ 1644, 112 зв.). Однак, не є рідкісними випадки вживання коротких форм у препозиції стосовно головного слова та в прийменникових конструкціях: *кто* ***нъı*** *напитаетъ* (ОБ, 66); *может(ъ)* ***нъı*** *кто братїе вопросити* (ПКП, 28 зв.); *той* ***въı*** *ѡкреститъ* (ЄвЛ 1644, 7 зв.); *восташа на* ***нъı*** *б҃ѣдъı* (ПКП, 5 нн); *прїйми ... Бц҃ѵ҆ молѧщѵ҆ѧ҆ за* ***нъı*** (Ч 1617, 99); *призрю на вы* (ПМ, 98).

Таким чином, повні й короткі форми знах. в. особових займенників множини, як і однини, були певною мірою функціонально рівноправними. Про це свідчать, крім граматик Л.Зизанія та М.Смотрицького, де ці форми подані без пояснень, також випадки уживання в обстежених пам'ятках коротких і повних займенників поряд за однакових умов: *Бж҃е ѻꙋцедри* ***нъı,*** *и бл(с)ви* ***нъı.*** *просвѣти лице твое на* ***нъı,*** *и помилуй* ***насъ*** (Ч 1617, 22); *изꙗбавлю* ***васъ*** *ѿ работъı ихъ, и ѿимѵ҆* ***ва(с),*** *и прїимѵ҆* ***въı*** *себѣ в люди* (ОБ, 27/2); *бл҃гословите клен҃ѵ҆щъıѧ* ***въı,*** *добро творите ненавидѧщимъ* ***васъ*** (ЄвЛ 1644, 14 зв.). У зв'язку з цим є потреба в інформації (як і при аналізі займенників в однині) про кількісні співвідношення у вживанні повних і коротких форм. Насъ в *ОБ* зафіксовано 40 разів, ***нъı*** – 14. Цифри для інших пам'яток: *Ч 1617* – 78 і 25; *Лим* – 7 і 3; *ТрЦв* – 37 і 4; *ПМ* – 17 і 11; *ЄвЛ 1644* – 11 і 5; *ПКП* – 20 і 6; *ЛМГ* – 2 і 0. ***Васъ*** в *ОБ* зафіксована 15 разів, ***въı*** – 30. Цифри для інших пам'яток: *Ч 1617* – 2 і 2; *Лим* – 0 і 0; *ТрЦв* – 8 і 2; *ПМ* – 17 і 4; *ЄвЛ 1644* – 13 і 23; *ПКП* – 9 і 4; *ЛМГ* – 5 і 0. Наведені дані свідчать про те, що короткі форми знах. в. особових займенників множини, хоча й були ще в церковнослов'янській мові української редакції кінця XVI-XVII ст. достатньо вживаними, уже кількісно поступалися повним. У першу чергу це стосується форми ***нъı***, яка в більшості обстежених пам'яток представлена значно меншою кількістю, порівняно з *насъ*. ***Въı*** в окремих пам'ятках кількісно переважає, однак, є такі, де вона взагалі не засвідчена.

В українській мові XVI-XVII ст. короткі форми знах. в. особових займенників множини є рідкісними [12, с. 103]. Ця обставина, очевидно, була одним із факторів, які сприяли виходу з ужитку коротких форм у церковнослов'янській мові української редакції.

В орудн. та місц. відмінках мн. особові займенники представлені лише формами, відповідно: ***нами, вами*** *та* ***(о) насъ, (о) васъ****:* ***с(ъ) нами*** *Б҃гъ* (ЄвЛ 1644, 3); *пїю* ***съ вами*** (ЄвЛ 1644, 94); *молишисѧ* ***о насъ*** (Ч 1617, 23); *Пр(о)рчествоа* ***ѡ васъ*** (ЄвЛ 1644, 135 зв.).

У двоїні особові займенники в церковнослов'янській мові кінця XVI-XVII ст., хоча їхні повні двоїнні парадигми подані в граматиках Л. Зизанія й М.Смотрицького, вживалися дуже рідко. В обстежених пам'ятках виявлено всього кілька випадків. Більш-менш поширеними тут є лише форми дав. в.: *и не бъı покаꙗлъ* ***нама*** *сего* (ОБ, 116 зв./2); *Повѣда* ***нама, мнѣ*** *и братѵ҆ моемѵ҆* (Лим, 67); *да дасть г҃ь б҃ъ* ***вама*** *обрести покой* (ОБ, 121 зв.); *нн҃ѣ даю* ***вама*** *все* (Лим, 19). Поодинокими вживаннями (***наю*** і ***ваю***) представлений род. в., причому наю має присвійне значення: *они ж* (чоловік і жінка) *начаша съ клятвою глаголати: "якъ сего лѣта ниже видѣхомъ въ дому* ***наю*** *вина ..."* (ПМ, 113); *сожалисѧ мнѣ паче* ***ваю*** (ОБ, 121 зв./2). Зафіксована також форма ор. в. ***вама***: *да сътвори б҃ъ съ* ***вама*** *мл(с)ть* (ОБ, 121 зв.); *пожих(ъ)* ***с вама*** (Лим, 19). Форм наз., знах. та місц. відмінків двоїни в розглянутому матеріалі не виявлено.

Отже, проведений аналіз дає підстави для таких висновків.

1. Особові та зворотний займенники у церковнослов'янській мові української редакції кінця XVI-XVII ст. характеризуються, порівняно зі старослов'янською мовою, меншою кількістю коротких форм. Разом із тим, ці форми (насамперед знах. в. одн.) були ще достатньо широковживаними, що, очевидно, сприяло збереженню коротких займенників і в українській літературній мові XVI-XVII ст.

2. Повні форми особових та зворотного займенників у церковнослов'янській мові української редакції кінця XVI-XVII ст. практично не мають варіантів. Стабілізація їх відбулася, очевидно, у результаті того процесу, який прийнято називати другим південнослов'янським упливом, а згодом забезпечувалася впливом граматики М.Смотрицького.

Перспективи подальших досліджень убачаємо в з'ясуванні можливих стилістичних характеристик варіантів форм особових та зворотного займенників. Для цього необхідним є урахування ширших контекстів та збільшення кількості різнотипних пам'яток-джерел матеріалу.

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

ЄвЛ 1644 Евангеліон сирѣчъ: Бл҃говѣстїе Б҃гдх҃новеннꙋыхъ евангелистъ – Львів: Друкарня братства, 1644 – [12], 412 арк.

ЗизГр Зизаній Л. Граматика словенська / підгот. факс. вид. та дослідження пам'ятки В.В. Німчука. – К.: Наук.думка, 1980. – 55 с.

Лим Лїмонаръ. Сирѣчъ, цвѣтникъ. – Київ: Друкарня Соболя, 1628. – 183 арк.

ЛМГ Лѣтописецїъ ѡ перво(м) зачатїи и созданїи сѣта ѡбители мн(с)тра гѳсти(н)ского… // Чтенія въ императорскомъ обществе исторіи и древностей россійскихъ при Московском университете – М.: Въ Университетской типографии, 1848. – Год третий. – № 8. – С. 1-46.

ОБ Библїа сирѣч книгꙋы ветхаго и новаго завѣта. – Острог: Друкарня Костянтина Острозького, 1581. – 628 арк.

ПКП Патерїкъ или ѡтечникъ печерскїй. – Київ: Друкарня лаври, 1661. – 314 арк.

ПМ Собственноручныя записки Петра Могилы // Архивъ Юго-Западной России, издаваемый коммиссіею для разбора древнихъ актовъ. – Кіевъ: Типографія Г.Т. Корчак-Новицкаго, 1887. – Часть 1, томъ 7. – С. 49-180.

Син Синопсіс // Українська література XVII ст.: Синкрет. писемність. Поезія. Драматургія. Белетристика / Упоряд., приміт. і вступ. стаття В.І. Крекотня; ред. тому О.В. Мишанич. – К.: Наук.думка, 1987. – С. 167-181.

СмГр Смотрицький М. Грамматїки славенскїа правилное Сѵнтагма … / Підгот. факс. вид. та дослідження пам'ятки В.В. Німчука. – К.: Наук.думка, 1979. – 492 с.

ТрЦв Триодон сиесть Трипеснецъ свѧтой великой Пѧтидесѧтницꙋы. – Київ: Друкарня лаври, 1631. – [22], 828 с.

Ч 1617 Часослов. – Київ: Друкарня лаври, 1617. – [21], 190, [2] а.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бевзенко С.П. Історична морфологія української мови (нариси із словозміни та словотвору) [Текст] / С.П. Бевзенко. – Ужгород: Закарпатське обласне видавництво, 1960. – 416 с.

2. Вайан А. Руководство по старославянскому языку [Текст] / А. Вайан; перевод с фр. В.В. Бородич; под. ред. и с предисл. В.Н. Сидорова. – М.: Издательство иностр. литературы, 1952. – 446 с.

3. Ван-Вейк, Н. История старославянского языка [Текст] / Н. Ван-Вейк; перевод с нем. В.В. Бородич; под. ред. и с предисл. Н.А. Кондрашова. – М.: Издательство иностр. литературы, 1957. – 368 с.

4. Гадолина М.А. История форм личных и возвратного местоимений в славянских языках [Текст] / М.А. Гадолина. – М.: АН СССР, 1963. – 147 с.

5. Історія української мови. Морфологія [Текст] / С.П. Бевзенко, А.П. Грищенко, Т.В. Лукінова [та ін.]; В.В. Німчук (відп. ред.). – К.: Наук.думка, 1978. – 539 с.

6. Керницький І.М. Система словозміни в українській мові. На матеріалах пам'яток XVI ст. [Текст] / І.М. Керницький. – К.: Наук.думка, 1967. – 288 с.

7. Нариси з морфології старослов'янської мови східнослов'янських пам'яток XI – XIII ст. [Текст] / Г.П. Арполенко, З.Г. Козирєва, Г.І. Лиса, К.С. Симонова, Г.Х. Щербатюк; В.В. Німчук (відпов. ред.). – К.: Вид-чий Дім Дмитра Бураго, 2008. – 191 с. – ISBN 978-966-489-015-8.

8. Німчук В.В. Староукраїнська лексикографія в її зв'язках з російською та білоруською [Текст] / В.В. Німчук. – К.: Наук.думка, 1980. – 304 с.

9. Німчук В.В. Київські глаголичні листки – найдавніша пам’ятка слов’янської писемності [Текст] / В.В. Німчук. – К.: Наук.думка, 1983. – 141 с.

10. Русанівський В.М. Джерела розвитку східнослов’янських літературних мов [Текст] / В.М. Русанівський. – К.: Наук.думка, 1985. – 231 с.

11. Самійленко С.П. З історії форм давального відмінка однини особових займенників у давньоруській і українській мовах [Текст] / С.П. Самійленко // Питання історичного розвитку української мови. – Харків: ХДУ, 1960. – С. 228-250.

12. Самійленко С.П. Нариси з історичної морфології української мови. Ч. ІІ [Текст]: навч. посібник для студ. філолог. ф-тів / С.П. Самійленко. – К.: Вища школа, 1970. – 190 с. – Бібліогр.: с. 168-178.

13. Селищев А.М. Старославянский язык [Текст]: В 2 ч. – Ч. 2. Тексты. Словарь. Очерки морфологии: учеб. пособие для студентов и аспирантов филолг. ф-тов / А.М. Селищев. – М.: Гос. учебно-пед. изд-во Мин-ва просв. РСФСР, 1952. – 206 с.

14. Шахматов А.А. Историческая морфология русского языка [Текст] / А.А. Шахматов. – М.: Гос. учебно-пед. изд-во Мин-ва просв. РСФСР, 1957. – 400 с.

УДК 811.161.2'27

МОВНІ ТА ПОЗАМОВНІ МАРКЕРИ КОНФЛІКТНОСТІ ПЕРСОНАЖІВ ТВОРІВ МАРІЇ МАТІОС

Білоконенко Л.А., к. філол. н., доцент

Криворізький національний університет

У статті представлено аналіз мовних (лексичних, фразеологічних, граматичних) і позамовних маркерів конфліктної взаємодії (у міжособистісних конфліктах) персонажів творів української письменниці Марії Матіос.

Ключові слова: мовний маркер конфлікту, позамовний маркер конфлікту, міжособистісний конфлікт.

Белоконенко Л. А. ЯЗЫКОВЫЕ И ВНЕЯЗЫКОВЫЕ МАРКЕРЫ КОНФЛИКТНОСТИ ПЕРСОНАЖЕЙ ПРОИЗВЕДЕНИЙ МАРИИ МАТИОС / Криворожский национальный университет, Украина.

В статье представлен анализ языковых (лексических, фразеологических, грамматических) и внеязыковых маркеров конфликтного взаимодействия (в межличностных конфликтах) персонажей произведений украинской писательницы Марии Матиос.

Ключевые слова: языковой маркер конфликта, внеязыковой маркер конфликта, межличностный конфликт.

Bilokonenko L. A. LINGUISTIC AND EXTRALINGUISTIC CONFLICT MARKERS OF CHARACTERS IN THE WORKS BY MARIA MATIOS / National University of Krivoy Rog, Ukraine.

The article presents an analysis of language (lexical, idiomatic, grammatical) and extralinguistic markers of conflict interaction (interpersonal conflict) characters of Ukrainian writer Maria Matios.

Key words: linguistic marker of conflict, extralinguistic marker of the conflict, interpersonal conflict.

В останні десятиліття проблема розуміння природи конфлікту, його структури, законів динаміки, способів попередження, урегулювання та вирішення все частіше звертає на себе увагу дослідників. Різні аспекти конфлікту стають предметом аналізу психологів, соціологів, юристів, істориків, педагогів, філологів тощо. І хоча лінгвісти звернулися до проблеми комунікативного дискурсу ще у ІІ половині ХХ ст. (Ю.Апресян, О.Леонтьєв, В.Марищук, А.Романов, Д.Співак, В.Шейнов та ін.), але конфліктний дискурс, його лексичні, граматичні та позамовні особливості являють собою ще практично невивчену область. Методологічна складність аналізу конфліктної взаємодії полягає у тому, що “одиниця цього дослідження завжди багатогранна і прагнення до абсолютної точності при виділенні лише однієї грані її властивостей спричиняє появу великої кількості похибок при оцінці будь-яких інших граней цієї ж одиниці” [1, с. 10]. Мовний конфлікт, як комунікативне, соціальне і культурне явище, обумовлене лінгвістичними й екстралінгвістичними факторами, спирається на загальні положення комунікативної лінгвістики, прагмалінгвістки, психолінгвістики, соціолінгвістики, психології конфлікту, лінгвоконфліктології [Г.Анісімова, А.Анцупов, Н.Арутюнова, Р.Барт, Ш.Берн, В.Богданов, Н.Голев, Р.Грановська, О.Зарецька, О.Земська, К.Ізард, С.Ільєнко, В.Карасик, І.Кобозева, Є.Кубрякова, І.Кудряшова, О.Матвєєва, Н.Муравйова, Т.Непшекуєва, Н.Пілат, Г.Почепцов, І.Сабурова, О.Саржина, Л.Ставицька, В.Третьякова, А.Шипілов та ін.]. На сьогодні особливо

активно відбувається становлення лінгвоконфліктології, мовознавці все більше усвідомлюють необхідність опису процесів мовної взаємодії в розрізі різних видів конфліктів. Вивчення мови конфлікту поступово визначає і зони їхньої особливої уваги, зокрема, внутрішньоособистісний і міжособистісний конфлікт.

Суспільство ще не має чіткого механізму роботи з конфліктами, і лише їх глибоке наукове пізнання дасть можливість для розуміння. Людина уявляє "стандартну" поведінку в конфлікті, життєвий досвід дає знання про перспективи виходу з нього; нерозв'язані проблеми вчать пристосовуватися, але розуміння його природи ще попереду. Провокуючі конфлікт елементи часто виникають всупереч не тільки бажанню, але й очікуванням людини. Серед таких елементів важливе місце посідають конфліктогени − вербальні чи невербальні компоненти поведінки особи, які сприяють виникненню чи ескалації конфлікту [3, с. 242]. Ці компоненти називають "саботажниками" спілкування: вони проявляють конфліктний потенціал особи, створюють передумови для конфліктної комунікації. Конфліктна комунікація характеризується рядом невідповідностей між опонентами. Ця взаємодія проявляється у трьох фазах. Перша – докомунікативна, в якій відбувається усвідомлення учасниками конфлікту протиріч між їхніми цілями та інтересами. Друга – комунікативна – характеризується розвитком, кульмінацією і спадом інтенсивності конфлікту. Суб'єкти реалізують передачу засобами мови свого стану, використовуючи вербальні і невербальні символи. У посткомунікативній фазі відбувається завершення конфлікту, де все залежить від попередніх мовних реакцій сторін, їх інтенсивності, вирішення питань, пов'язаних з усвідомленням мовних маркерів ("маркер – сигнал, який указує на функцію або властивість ... зазвичай позначає наявність або відсутність характерних особливостей" [2, с. 6]).

Продуктивним складником конфліктної взаємодії є лексико-семантична система мови, яка відображає національні особливості такої комунікації. Носієм конфліктних повідомлень виступає, передусім, оцінна лексика. Оцінні маркери конфліктної взаємодії – це слова, які виражають ставлення до адресата за шкалою хороший/поганий, розумний/нерозумний, позитивний/негативний тощо. Явними сигналами конфліктності можуть бути і лексеми, які оцінюють розумові, естетичні, моральні ознаки співрозмовника. У цій ролі можуть функціонувати й інвективні слова і вирази. Виразником конфліктності являються і фразеологічні одиниці мови. Їх можна вважати вербальним фондом, який зберігає інформацію про соціокультурний досвід нації. Вони виявляють ставлення народу до конфлікту, до правил поведінки в ньому, можливостей його урегулювання чи вирішення, а також можуть виступати "саботажниками" спілкування. Граматична система мови також має свої можливості для передачі конфліктної взаємодії: окличні, питальні, заперечні, спонукальні речення, які виявляють емоції осіб; порушення норм етикету в мовленні (відсутність етикетних форм вітання, вибачення); використання мовцем простих, непоширених, неповних, односкладних, обірваних речень не просто "провокує" конфлікт, а безпосередньо впливає на його динаміку, вирішення. Конфліктна взаємодія виявляється в негативному сприйнятті мовцем дій опонента у певній конфліктній ситуації чи конфлікті. Сукупність мовленнєвих і розумових дій опонентів пов'язується з осмисленням конфлікту і з обранням тих мовних і позамовних сигналів, які відповідатимуть виду конфлікту й умовам його перебігу.

Метою даної роботи є аналіз мовних (лексичних, фразеологічних, граматичних) і позамовних маркерів конфліктної взаємодії (у міжособистісних конфліктах) персонажів творів української письменниці Марії Матіос. Джерельною базою дослідження є мовний матеріал, який зафіксовано в автобіографічному тексті "Вирвані сторінки з автобіографії", сімейній сазі в новелах "Майже ніколи не навпаки" і повісті "Москалиця. Мама Маріца – дружина Христофора Колумба" [4; 5; 6].

Перш за все, вибір мовних маркерів залежить від тієї стратегії і тактики, яку обирають персонажі творів у конфліктній взаємодії. Особливість жанру автобіографічного тексту "Вирвані сторінки з автобіографії" дозволила нам виділити лише один конфлікт: між молодим чоловіком із КДБ СРСР і Марією. Політична сфера цього конфлікту визначила, перш за все, стратегії поведінки сторін: чоловік обирає боротьбу, а Марія – уникнення. Ці стратегії реалізуються у певних тактиках. Чоловік, як представник влади, обирає жорстку тактику психологічного насильства, яка зачіпає гідність і честь Марії. Саме питання *Навіщо ви їздили до Львова на похорон Володимира Івасюка*? [4, с. 155] є образливим, адже, якщо ти знаєш людину, дружиш з її сім'єю, то не бути на похоронах – аморально. Він вдається до образи (*ви підбили їхати на похорон дівчат*), використовує диктат у стосунках, не даючи жодного пояснення своїм словам, а спілкування базується лише на питальних речення (*А хто…*, *А навіщо…*, *А ви знаєте, що…*). Марія послуговується м'якою тактикою фіксації своєї позиції, використовує факти: *Я знаю його родину, його мама була в нас удома. Я також знала Володю* [4, с. 155], переконує, пояснює: *Як можна було не поїхати?! Це ж таке горе* [4, с. 155]. Тож дії чоловіка виглядають як наступальні, активні; а Марії – оборонні. У повісті "Москалиця. Мама Маріца – дружина Христофора Колумба" обрано міжособистісний конфлікт між Дмитром і офіцером. Політична сфера конфлікту передбачає стратегії поведінки сторін: офіцер обирає боротьбу, Дмитро – поступку. Тактики поведінки офіцера (і його команди) – жорсткі: психологічний тиск: *Усім залишатися на місцях! – зненацька, без "добридень", з порогу коротко скомандувала воєнна людина зі зброєю у правій руці…* [6, с. 11], *Ну добре-добре… Ці побрехеньки розкажеш, де питатимуть* [6, с. 12], фізичний вплив: *Із сусідньої кімнати хутко вбіг господар у підштаниках – і тут же був укладений на підлогу по-турецьки з вимогою не рухатись* [6, с. 11], нанесення матеріальної шкоди: *Коли в хаті все вже було перевернуто догори ногами, речі зі скринь*

викинуто… [6, с. 12], блокування чужої діяльності: *Так що збирайтеся – і без лементу!* [6, с. 13]. У Дмитра м'яка тактика дружелюбності: коректне звертання (*паночку*, *пане*), демонстрація готовності представити необхідну інформацію (пояснює, що таке *"Січ"*, що має подяку від Цісаря, що не має зброї).

У сімейній сазі "Майже ніколи не навпаки" проаналізовано чотири міжособистісних конфлікти. Перший – між Кирилом і Василиною (сімейна пара), другий – між братами Павлом і Оксентієм, третій – між Гаврилом і його донькою Петрунею і четвертий – між Теофілою і Грицьком (сімейна пара). Всі названі конфлікти знаходяться у сімейній сфері. На стратегію і тактику поведінки сторін впливає, як можна зробити висновок, гендерний аспект. Чоловіки обирають стратегію боротьби, жінки – поступки. Тому жорсткі такти поведінки властиві персонажам-чоловікам, а м'які – персонажам-жінкам. Кирило вдається до жорсткої тактики тиску: вимагає, наказує: *Щось треба робити з Доцькою, жінко* [5, с. 1], *Не теренди й не переч, жінко!… І маму-небіжку мою лиши в спокої!* [5, с. 2]. Брати Павло і Оксентій спочатку обирають жорстку тактику захоплення і утримання об'єкта конфлікту (застосовується саме у конфліктах, де об'єкт матеріальний), хоча до фізичного насильства не вдаються. Пізніше, залучивши до конфлікту війта і сільського писаря, переходять до середньої тактики фіксації своєї позиції, тому використовують факти (*Це поле належить мені!... Я документ маю – Це я, а не ти, документ маю*), логіку для підтвердження своєї позиції: *Коли він міг переписати, як він віддав кожному з нас папір у себе вдома й більше до Вижниці не ходив?!...* [5, с. 36], висувають пропозиції: *Іди до Вижниці, кажу тобі. До нотаря* [5, с. 37]. Гаврило використовує жорстку тактику фізичного насильства: фізичний вплив, нанесення тілесних ушкоджень, заподіяння болю: *Гаврило кидається з кулаками до Петруні і б'є її в голову, в плечі, в груди* [5, с. 67]; *Мене це тепер не обходить! – кричить Гаврило і з усієї сили знову теше доньку кулаком по обличчю* [5, с. 68]. Така ж тактика й у Грицька (*чоловік бив її залізними руками. Люто. Мовчки*), до того ж він застосовує фізичне насилля і по відношенню до дітей (*зірвав колиску з прив'язі й щосили гепнув нею об підлогу*) [5, с. 97]. Василина діє у межах м'якої тактики угод, яка включає демонстративну поступку: *Василина вислухала довгу чоловікову бесіду, але промовчала – лиш стиснула зуби* [5, с. 2], але до неї вона вдається вимушено (*Хоч важко далася їй та німота*) [5, с. 2], і якби не необхідність підкорятися чоловікові, вона, за складом свого характеру, відповіла б також тактикою тиску. Петруня не може протистояти фізичному насиллю батька, тому застосовує тактику фіксації своєї позиції: просить, намагається переконати: *Він не зміг мене пробити, бо він не вдатний до жінки! – тепер кричить уже Петруня* [5, с. 68]. Теофіла взагалі ніякої тактики не обирає, вона повністю підпорядковується ситуації (*підставляла під удари непокриту голову*).

Мовними сигналами конфліктності сторін у "Вирваних сторінках з автобіографії" є лексичні і граматичні маркери. Чоловік з КДБ СРСР використовує єдиний конфліктоген негативної оцінки дій Марії (посада чоловіка "не дозволяє" йому виявляти емоції) – дієслово *підбили* (*підбили їхати*), чим визначає, що вона підбурила, підмовила дівчат їхати на похорон, стала причиною їхньої "неправильної" поведінки. Марія також стримує свої емоції, але тактика поведінки опонента викликає у неї бурну реакцію (*Неправда*!), що свідчить про готовність змінити свою тактику і відстоювати власну точку зору. На синтаксичному рівні манера спілкування чоловіка (форма допиту) вже є конфліктною, особливо через використання лише питальних речень, які "заганяють у кут" іншу сторону, змушують її відчувати себе винною (*А хто організував вам поїздку*…, *А навіщо ви вели попід руки Івасюкову маму*…, *А ви знаєте, що в Івасюка були проблеми* …; *Навіщо ви засуджували*…). Він не нехтує й обманом як конфліктогеном: *…з Чернівців не було ні викладачів, ні письменників* [4, с. 155]. Марія вдається до перепитування (при чіткості викладеної думки вважається за помилку, викликає нервозність співрозмовника), виявляє здивування, навіть обурення; тому речення: *Як навіщо*? спрацьовує як психологічний бар'єр і допомагає встановити захист проти тиску чоловіка. Риторичне запитання є відповіддю на звинувачення: *І хіба може людина з перебитими пальцями повіситися сама*? [4, с. 155]. Присутня й іронія як конфліктна реакція на інформацію про "хворобу" Івасюка: *А вам звідки про це знати? Ви що, спали з ним разом*? [4, с. 156]. Іронічні запитання виявляють контраст видимого і прихованого змісту висловлювання чоловіка, що створює ефект глузування (*спали з ним*). Іронія стає формою емоційної критики, при якій за "невинним" запитанням прихована гостра насмішка. Практично кожна відповідь Марії закінчується питальним реченням, або риторичним: *Як можна було не поїхати?!; І хіба може людина з перебитими пальцями повіситися сама*? [4, с. 155], або власне питальним (*Я вам звідки про це знати*?) [4, с. 156], яке виражає конфліктну емоційну реакцію Марії, констатує її оцінку почутого, при цьому питальне значення стає неактуальним, відходить на другий план, але не зникає завдяки своєму оформленню у структурі речення.

У конфлікті повісті "Москалиця. Мама Маріца – дружина Христофора Колумба" також присутні лексичні, фразеологічні і граматичні маркери конфліктності сторін. На лексичному і морфологічному рівнях ми звернули увагу на прислівник *очевидно*, який вживається не скільки задля припущення, скільки для іронії, прихованого глуму (*на дні однієї з них* (скринь. – *Л.Б.*), *очевидно, знайдено щось важливе*) [6, с. 12]; дієслово *тицьнув* (*той… тицьнув ґазді Дмитрові під ніс кілька паперів і світлин*) [6, с. 12] є конфліктогеном агресії, адже це різкий, грубий рух; іменник *контра* є конфліктогеном із зневажливим забарвленням; іменник розмовного стилю *побрехеньки,* фактично, є звинуваченням Дмитра у вигадках, неправді, що є конфліктогеном негативної оцінки особи; іменник, який не має стилістичного забарвлення, але вимовлений з

розтягуванням звуку [*о*] звучить зверхньо, зневажливо: *філо-о-ософ*; дієслово *перебив* (Дмитра) є конфліктоген відмови від розмови. У словосполученнях *вашу тутешню контру* та *про румунську націоналістичну партію свою розкажеш* вживання присвійних займенників *вашу* і *свою* свідчить про те, що офіцер упевнений у "контрреволюційних діях" ґазди. Натомість і Дмитро у словосполученні *ваша теперішня влада* займенником *ваша* і прикметником *теперішня* визначає своє відчуження від влади, її неприйняття. Використання фразеологічних маркерів є поодиноким: офіцер *тицьнув під ніс* (папери – *Л.Б.*), що є конфліктогеном агресії, адже ця дія є грубою, образливою. Дмитро згадує фразу з Біблії *Бійтеся Бога*, що є посиланням на Перше соборне послання апостола Петра, глава 2, де сказано: *Шануйте всіх, братство любіть, Бога бійтеся, царя поважайте* (1-е Петра 2:17) (якщо ти хочеш зробити зле, то бійся Бога – і не зробиш цього, істинний страх Божий великий). Тож звертаючись до офіцера *Бійтеся Бога*, Дмитро підкреслює: той, хто боїться Бога, дотримується його заповідей, живе з Богом в душі. На синтаксичному рівні офіцер використовує речення з присудками у наказовій формі. А відсутність привітання є порушенням мовного етикету, свідчить про неповагу до людей, адже вітання – це сигнал миролюбності, знак відмови від "нападу": *Усім залишатися на місцях! – зненацька, без "добридень", з порогу коротко скомандувала воєнна людина зі зброєю у правій руці…* [6, с. 11]. Питальні речення "заганяють у кут" та викликають почуття провини: *Що це за контрреволюція?; А це що?; У вас була зброя?; Прокламації проти радянської влади?* [6, с. 12]. У репліках Дмитра звертаємо увагу на речення: *Порахуйте самі по роках, як умієте* [6, с. 12], яке, фактично, не містить конфліктної спрямованості, адже не всі вміли рахувати, але вміння рахувати для офіцера мало б бути обов'язковим, тож явне небажання Дмитра образити офіцера цілком могло бути сприйняте ним як іронія.

Конфлікти сімейної саги "Майже ніколи не навпаки" вирізняються своєю емоційністю, насиченістю мовними маркерами. У новелі першій "Чотири – як рідні – братии" Кирило використовує як конфліктоген наказовий спосіб дієслів (*не теренди, не переч, лиши в спокої*); образливе прізвисько *сліпа*, щоб підкреслити, що жінка не усвідомлює своїх дій; дає Василині негативну оцінку (*недобра ти до Доцьки*). Василина звинувачує Кирила у "подвійній етиці": *…забув, як наш Андрій у гарбузинні родився* [5, с. 1], де дієслово *забув* визначає, що вона "перекручує" образ конфлікту: її ставлення до невістки вона сприймає як припустиме, а "турбота" Кирила про Доцю є неприпустимою, адже перед своєю мамою він за Василину не заступався. На фразеологічному рівні зафіксовано один маркер у мовленні Василини: *очі вилазили*, що є звинуваченням покійної матері Кирила у тому, що вона через силу вагітною працювала, але її чоловік не захистив. Це і конфліктоген порушення етичних норм, адже про покійних не говорять погано. На синтаксичному рівні непохитність, рішучість Кирила у своїх дія підтверджується використанням заперечних, спонукальних речень: *Не теренди й не переч, жінко!… І маму-небіжку мою лиши в спокої!* [5, с. 2]. У Василини питальні риторичні речення є завуальованою формою агресивної реакції на звинувачення чоловіка: *… а твоя мама-небіжка дуже мене жалувала*?! [5, с. 1].

У доконфліктній комунікації на лексичному рівні брати Павло і Оксентій, ніби жартуючи, використовують дієслово *помагати* (*Ідеш помагати? – Надумав помогти братові?*) [5, с. 34], чим підкреслюють, що допомагати кому-небудь можна лише за умови, що людина виконує свою роботу, свої обов'язки; цим кожна сторона стверджує, що приїхала працювати на своєму полі. Павло має сумніви щодо достовірності своїх документів, позбавлений упевненості у своїх діях, тому говорить *непевно*; конфліктогеном *здурів* підкреслює, що брат втратив здатність розсудливо міркувати, розуміти ситуацію, ця ж думка реалізується й у вислові *маковиння напився*; негативно характеризуються розумові якості опонента і завдяки субстантивованому прикметнику *дурне* (*Що ти дурне говориш*). Лексичні конфліктогени Оксентій практично не використовує, лише дієслово *перепитав* свідчить про наростання емоційної напруги, адже повторюване запитання маркує важливу для людини тему. Вислів *холєра би його їла* є прокльоном, але Павло говорить його не зі зла, нікому не адресує, вираз виступає елементом емоційного оформлення висловлювання. Вислів Оксентія *шляк би його був трафив ще до народження* також є елементом емоційного оформлення висловлювання, властивим Галичині. На синтаксичному рівні не зафіксовано яскравих маркерів. Павло невпевненим у своїй позиції, тому використовує через стан стресу обірвані речення: *Це, певно, ти хочеш… – непевно почав Павло* [5, с. 34], *А мама? Мама би знала…* [5, с. 34], що підтверджується і описом фізіологічної реакції його організму на стрес: *білий, мов полотно*. Оксентій послуговується частково заперечними речення для фіксації власної позиції у конфлікті: *Це я, а не ти, документ маю* [5, с. 35], питальними реченнями з окличною інтонацією для з'ясування ситуації (*Як?! Коли це було?*), стверджувальними і спонукальними реченнями, які є конфліктогенами категоричності судженням: *Кому треба, най іде… У мене документ. – Оксентій рушив до дверей* [5, с. 37], у поєднанні з подальшою відмовою від обговорення важливої теми.

У новелі другій "Будьте здорові, тату" мовні маркери конфліктності сторін виявлено на лексичному і граматичному рівнях. Гаврило за допомогою лексеми розмовного стилю *курвега* характеризує доньку як гулящу жінку, повію, що є конфліктогеном; дієслово *розправляє* (*кулак розправляє доньку*) характеризує силу фізичного впливу на дівчину; спробу доньки захистися називає *доньчине нахабство*, адже справжня причина конфлікту для нього неважлива; він звинувачує доньку у брехні (*ти брешеш*), підвищує голос задля її приниження (*кричить Гаврило*); його конфліктні дії передають дієслова *вдаряє, трясе*. Прикметник *жалісливі*

(*жалісливими очима*) описує сповнені горя очі дівчини, вона просить поглядом милості до себе, визнає себе переможеною, не має сили противитися батькові, тому *ледь чутно відповідає* йому; констатація наслідків фізичного впливу реалізується дієприкметником *роздертий* (*поправляє роздерту канчуком сорочку*); дівчина має надію на жалість батька (*стає перед тата з надією, що він її нарешті пожаліє*), де прислівник *нарешті* характеризує терплячість дівчини: вона не перечила, її побито, але ж батько не може бути настільки жорстоким. Дівчина поступається батьку фізично, але не морально (*ненависть палає з її очей*), її емоції є сильними і сміливими. На синтаксичному рівні зафіксовано у мовленні Гаврила питальні речення для з'ясування ситуації (*Хто?!, А хто?, А що він робив із тобою?*); окличні речення, які передають емоції чоловіка: *Але він зганьбив мене перед усім світом!... Він не міг брехати!* [5, с. 67]; конфліктогени агресії і знущання: *трясе канчуком Гаврило перед Петруниним обличчям* [5, с. 67]. Петруня використовує прості, непоширені, неповні, односкладні речення (*Ніхто!, Мучив, Він мене не пробивав, І збрехав на мене*): і це логічно, адже вона терпить фізичне знущання і не має можливості послуговуватися надто складними конструкціями.

Мовні маркери новели третьої "Гойданка життя" є дещо особливими, адже Грицько майже нічого не говорить, його конфліктні дії описує авторка. Початкова неконфліктність персонажа реалізована в ласкавому звертанні до дружини (*Фільо*), а вже під час конфлікту щодо дружини він використовує конфліктоген *курва* – це образа: дружина сприймається ним як гуляща жінка. Конфліктна кульмінація характеризується його діями: *вовком шугнув* (до дітей – *Л.Б.*), *зірвав колиску з прив'язі*, *щосили гепнув нею об підлогу*, де дієслово *гепати* називає дію, виконану з шумом, зі злістю. Він відмовляється від обговорення теми (*Грицько, не проронивши жодного слова*). Фізичний вплив чоловіка (*чоловік бив її залізними руками. Люто. Мовчки*), де прислівник *люто* визначає дію як безжалісну, жорстоку, нещадну, поєднується з агресією, а прикметник *залізна* (*залізна рука відривала Теофілу від двох живих клубочків*) підкреслює, що чоловік всю свою чоловічу силу, міць, використовує проти жінки. Для характеристики безумства, шаленої люті чоловіка авторка використовує дієприкметник *збожеволілий* (*збожеволілий Грицько*), а прислівник *несамовито* (*несамовито рвав її розплетене волосся*) підкреслює "божевільний" стан чоловіка, він нездатен відповідати за свої дії, контролювати їх. Теофіла визнає своє вину і реалізує це визнання у стратегії поступки завдяки дієсловам наказового способу *убий*, *зітни голову*, *задуши* (*Убий мене, Грицьку! Зітни мені голову або задуши… але я не вборонилася*) [5, с. 97]; єдина її активна дія – це спроба захистити дітей: *Теофіла миттєво зірвалася на ноги й усім тілом упала на розгойдану колиску, затуляючи собою дітей* [5, с. 98], *Кров ішла Теофілі ротом і носом – і вона харкала кров'ю… не приймаючи рук від колиски* [5, с. 98]. На синтаксичному рівні лише у мовленні Теофіли зафіксовано окличне й обірвані речення, однак вони свідчить про її емоції, а не конфліктність.

Позамовні вияви конфліктності персонажів представлено через певну систему невербальних та паравербальних проявів. В авторському описі цих виявів найбільш яскраво виглядають персонажі двох конфліктів: Павло – Оксентій і Теофіла – Грицько. У першої пари конфліктантів емоційний стан виявляються завдяки "важкому" диханню, покашлюванню, що відповідає стану стресу (*важко дихали й обидва брати, стоячи один напроти одного*), й акустичним засобам, які супроводжують, доповнюють звуки мови (*питав Оксентій зі скрипом у голосі*). Дієслово *сплюнув* у поєднанні з описом міміки визначає невдоволення Павла ситуацією. Оксентій використовує простір (*підніс його* (документ – *Л.Б.*) *мало не перед самі Павлові очі*) задля підтвердження своєї переваги; він упевненість у своїх правах, говорить рівно, але важливий документ контролює поглядом, не довіряє оточуючим (*Тато переписав заповіт, – рівно відповів на те Оксентій, не зводячи очей зі свого документа*) [5, с. 36].

У конфліктантів Теофіла – Грицько позамовні вияви конфліктності присутні лише у Теофіли. Опис побиття дружини Грицьком авторка не супроводжує додатковими виявами. Теофіла реагує на конфлікт особливо. У докомунікативній фазі вони приймає позу "жертви" (*Теофіла… та так і зосталась стояти… посеред хати*) [5, с 96], нерухомість – це реакція самозахисту, бажання відсторонитися від ситуації, закритість, вразливість, моральне виснаження; поряд із собою вона тримає дитину (*Теофіла стояла посеред хати, стискаючи руку старшого сина*) [5, с. 96], така дія виглядає як бажання "захиститися" завдяки дитині, син поряд міг би стати умовним просторовим "бар'єром", можливо, батько і не битиме матір у присутності дитини. Фізіологічною реакцією на стрес є і втрата жінкою природного кольору обличчя (*біла – як сніг – Теофіла стояла посеред хати*), а розплетене волосся свідчить про порушення жінкою морально-етичних норм (*стояла посеред хати…із розплетеним волоссям*). Названі невербальні вияви свідчать про жертовність жінки, її готовність до прийняття волі чоловіка, як Божої волі, адже чоловік даний їй Богом, і перед Богом вона клялася у вірності йому, але клятву порушила. Поза Теофіли, яка *впала перед ним навколішки і обхопила руками коліна* [5, с. 97] нагадує текст Євангелія від Марка: *І коли вирушав Він у путь, то швидко наблизивсь один, упав перед Ним на коліна…* (Марк 10:17): жінка усвідомлює, що її зрада – гріх.

Таким чином, у проаналізованих творах М.Матіос продуктивною складовою конфліктної взаємодії персонажів є лексико-семантична система мови, яка відображає національні особливості такої комунікації. Ці лексеми виражають ставлення до адресата, оцінюють розумові, естетичні, моральні ознаки співрозмовника, використовуються для іронії, прихованого глуму. Конфліктні маркери на фразеологічному рівні також присутні у творах, але вони мають поодинокий характер. Серед них зафіксовано вислови з низьким і високим стилістичним

забарвленням. На синтаксичному рівні переважають питальні, окличні, спонукальні й обірвані речення, які передають емоції протесту, агресії, страху, страждання, гніву, розгубленості, відчаю персонажів. Позамовні вияви конфліктності осіб представлено через систему невербальних (а саме: жести, поза, міміка, простір) та паравербальних (висота, гучність, швидкість звуків мови; паузи, покашлювання, зітхання, стогони) проявів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Белоус Н.А. Конфликтный дискурс в коммуникативном пространстве: семантические и прагматические аспекты: автореф. дис. на соискание учен. степени докт. филол. наук: спец. 10.02.19 “Теория язика” / Наталья Анатольевна Белоус. – Краснодар, 2008. – 48 с.

2. Каменский М.В. Социолингвистическая парадигма дискурсных маркеров: автореф. дис. на соискание учен. степени канд. филол. наук: спец**.** 10.02.19 “Теория языка” / Михаил Васильевич Каменский. – Ставрополь, 2007. – 19 с.

3. Ложкин Г.В. Практическая психология конфликта: [учеб. пособие] / Г. В. Ложкин, Н. И. Повякель. – К.: МАУП, 2000. – 256 с.

4. Матіос М. Вирвані сторінки з автобіографії / Марія Матіос. – Львів: ЛА “Піраміда”, 2011. – 368 с.

5. Матіос М. Майже ніколи не навпаки: [Електронний ресурс] / Марія Матіос. – Львів: ЛА “Піраміда”, 2007. – 176 с. – Режим доступу: http://lib.mn/blog/mariya_matios/95557.html

6. Матіос М. Москалиця. Мама Маріца – дружина Христофора Колумба: [Електронний ресурс] / Марія Василівна Матіос. – Львів: ЛА “Піраміда”, 2008. – 112 с. – Режим доступу: http://lib.мn/blog/mariyamatios

КОНФІКСИ З ПРЕПОЗИТИВНИМ КОМПОНЕНТОМ НАВ- У СТРУКТУРІ УКРАЇНСЬКОГО ПРИСЛІВНИКА

Білоусенко П.І., д. філол. н., професор

Запорізький національний університет

Острянська О.В., старший викладач

Мелітопольський відокремлений підрозділ
Запорізького інституту економіки та інформаційних технологій

У статті розкрито причини та умови появи в історії української мови похідних прислівників, утворених за допомогою конфіксів з препозитивним компонентом нав-, показано роль синтаксису у формуванні цих формантів, де компонент на- первинно був плеонастичним елементом.

Ключові слова: конфікси, історія, препозитивний компонент нав-, плеонастичний елемент, похідні прислівники.

Белоусенко П.И., Острянская О.В. КОНФИКСЫ С ПРЕПОЗИТИВНЫМ КОМПОНЕНТОМ НАВ- В СТРУКТУРЕ УКРАИНСКОГО НАРЕЧИЯ / Запорожский национальный университет, Мелитопольское обособленное подразделение Запорожского института экономики и информационных технологий, Украина.

В статье раскрыты причины и условия появления в истории украинского языка производных наречий, созданных при помощи конфиксов с препозитивным компонентом нав-, показана роль синтаксиса в формировании этих формантов, где компонент на- первично был плеонастическим элементом.

Ключевые слова: конфиксы, история, препозитивный компонент нав-, плеонастический элемент, производные наречия.

Bilousenko P.I., Ostryanska O.V. CONFIXES WITH A PRE-POSITIVE COMPONENT HAB- IN THE STRUCTURE OF UKRAINIAN ADVERB / Zaporizhia National University, Melitopol Independent Affiliate of Zaporizhia Institute of Economics and Information Technology, Ukraine.

The article considers the reasons and conditions of appearance of derivative adverbs in the Ukrainian language, formed with confixes with a pre-positive component нав- as well as the role of syntax in forming formants, whereas the component на- was originally a pleonastic element.

Key words: confixes, history, pre-positive component нав-, pleonastic element, derivative adverbs.

Згадані конфікси появилися в номенклатурі словотворчих засобів української мови порівняно недавно. До лексем із початковим компонентом **нав-** у їхній словотвірній структурі в українській мові давньокиївського періоду належав прислівник *навъзпѧть* (1229 СДЯ V 132) "назад", у Хроніці Амартола XI ст. (список XIII-XIV ст.) це слово фіксується зі значенням "навзнак, горілиць" (Там само). У цей період функціонував також прислівник *възпять* (див. СДЯ II 111) зі значенням "назад" чи "знову". Походження обох цих адвербативів пов'язують з іменником *пята* (Ф I 363) чи *пятиться* (Черных I 601), пор. *възпѧтити* (СДЯ II 110) "примусити рухатися у зворотньому напрямку".

Із цим значенням у XVII ст. документується прислівник *навспак* (сер. або др.пол. XVII Син 129), який вважають результатом злиття прийменника *на-* з незасвідченим в українських джерелах прислівником **узпак*, утвореним з прийменника *уз* і основи *пак*, значення "навпаки" могло розвинутися в західних говорах під впливом чеського *nazpátek* "назад" (ЕСУМ IV 19-20). Приблизно в цей же час у словниках документується прислівник *навзнакъ* (1627 БерЛекс 19), *навзнакъ* (Тимч I 449) "навзнак, горілиць, на спині", яке вважають праслов'янським утворенням з прийменників *па, vъz* і остаточно не з'ясованого компонента *пакъ*, збереженого в сербському і хорватському *на́ком* (*након*) "після, за" (див. ЭССЯ XXI 200; ЕСУМ IV14).

Етимологічна затемненість згаданих дериватів утруднює визначення статусу початкового елемента **нав-** у них. Однак невзабарі, десь з початку XVIII ст., у пам'ятках фіксуються живомовні утворення з початковим **нав-**, яке однозначно можна кваліфікувати як компонент конфікса: *и застал сотника, ...виехавшого* ***навстрѣчь*** (1716 ДНРМ 86) від *стрічати*; *онъ из а дворомъ ... билъ* ***навздогонъ****, гдѣ ни попадя* (1778 356) від *здоганяти*. Свого часу В.В. Німчук резонно заявив, що **нав-** з'явився в результаті контамінації *на* та *в* [12, с. 379]. Не заперечуючи проти цього твердження, спробуємо з'ясувати умови і причини такої контамінації, звернувшись до природи обставинних прислівників. Виникнувши в дослов'янський період [16, с. 120; 12, с. 342 та ін.], частково продовжуючи індоєвропейський стан [11, с. 377], праслов'янський прислівник виступав уже сформованим класом слів, хоча лише незначна їх кількість сягає глибини праслов'янської єдності [15, с. 10; 9,с. 25; 4, с. 19 та ін.]. "Включення окремих слів, форм слів і синтаксичних сполучень у ту чи іншу мовну групу завжди зумовлено їхньою функцією", – зауважував Пауль [див. 14, с. 278]. Такою функцією для прислівника з самого початку його виникнення було виконання ролі обставини [16, с. 120; 8, с. 364 та ін.], що спостерігається на всіх етапах формування цієї категорії слів [див. 11, с. 377; 1, с. 306; 8, с. 364 та ін], а це, зрештою, дало підстави І.Р. Вихованцю цілком резонно назвати розглядані слова *обставинниками* [3, с. 7]. З обставинним значенням могли виступати як окремі слова – безприйменникові відмінкові форми імені, наприклад, давньоруськоукраїнські *горѣ* "вгору, догори"*, вьрхъ* "вверх"*, лѣтѣ* "влітку" та ін., так і сполучення повнозначних слів (*дьньсь*, *сегодня, теперво* "щойно" тощо) чи прийменниково-відмінкові словоформи. У синтаксисі української мови протягом останнього тисячоліття спостерігається процес бурхливого зростання кількості прийменниково-відмінкових форм, які в багатьох випадках замінили обставинні безприйменникові конструкції [18, с. 92; 13, с. 214], тобто спосіб прилягання в підрядних словосполученнях замінюється на опосередковане (прийменникове) керування. Ці тенденції, до речі, властиві й російській мови [див., наприклад, 10, с. 47]. Прийменниково-відмінкові конструкції були формально виразнішими, ніж безприйменникові [див. 13, с. 214], вони більш точно й диференційовано передавали думку. Конструкції наведеного типу з огляду на всілякі причини перебувають на різних етапах адвербіалізації, далеко не всі з них стали морфологічними прислівниками [див. про ступені адвербіалізації прийменниково-відмінкових форм 2, с. 189-192]. Однак постприйменникові компоненти (субстантиви з неповною парадигмою) мають обставинне, а не об'єктне значення, тяжіють до абстрактної семантики, вони повною мірою (=повною парадигмою) так і не ввійшли до лексичної системи мови, а згадані фактори сприяють процесові переходу прийменниково-відмінкових структур у прислівники [див. 6, с. 86; 7, с. 116; 17, с. 43 та ін.]. Завдяки адвербіалізації прийменниково-відмінкових форм іменника, у мові з'явилися прислівники типу *вниз, уверх, вкруг, вночі, увечері, догори, додолу, потім, зночі, навесні* та багато інших.

У постприйменниковій позиції з давніх часів, крім іменників, закономірно могли виступати окремі субстантиви-займенники: *прѣж(д)е законъ. ти* ***по томь*** *бл҃г(д)ть* (1037-1050 ІлСл 79); *первое побѣгоша Поршане.* ***пото(м)*** *Изѧславъ* (к.XII/бл.1425 ЛК 382); ***По томь*** *... создахъ ц(е)рк(о)вь (*XII/XIV УВ 23); *А* ***по семь*** *не надобѣ въстоупатисѧ ни дѣтемъ моимъ, ни вноучатомъ* (Там само); ***надъто*** (1322 ССУМ II 13), *Лишнє: ...назбы(т),* ***надто*** (1627 БерЛекс 59); ***потымъ***, ***затымъ*** (1643 Грам 50) та деякі інші.

Прийменники ж, як відомо, є засобом вираження залежності іменника (чи його еквівалента) від інших слів у реченні. Проте розвиток прийменниково-відмінкових конструкцій стримував "дефіцит" субстантивів із потрібними для мовця в конкретній ситуації семантичними параметрами. Поштовхом же до внутрішнього (смислового) програмування висловлення у формі згаданих конструкцій була відсутність в наявних у мові іменниках потрібної семантичної ідеї, зате вона є в інших частинах мови, що спричинює появу в мовленні новотворів-субстантивів, які виконують спеціалізовану функцію: виступати в постприйменниковій позиції обставинних прийменниково-відмінкових конструкцій. Ці субстантиви могли мати як віддієслівне, так і відприкметникове походження**.** Іменники зі згаданою спеціалізованою функцією, хоч і нечасто, але траплялися вже в пам'ятках давньокиївської доби, наприклад*: бѣ бо рать*

велика ***бес перестани*** (1118/1425 ПВЛ 127). І.І.Срезнєвський вважав цю конструкцію прийменниково-відмінковою, однак іменник **перестань* в "Матеріалах" екземпліфікує лише прийменниково-відмінковою формою *бес перестани* (Ср. II 915), як і його церковнослов'янський неповноголосний відповідник **прѣстань* (Там само 1695). Укладачі СДЯ резонно вважають форму *безперестани* прислівником (СДЯ І 132), як і *безпрѣстани* (135). Схожі за походженням іменники неповної парадигми – складники прийменниково-відмінкових конструкцій – ми бачимо в інших формах: *бѣ бо уже* ***в заморозъ*** (142); *Галичане изоимаша изѧслави(ч)* ***на розгонѣ*** (к.XII/1425 ЛК 464); *ωнъ же* ***в оторопѣ*** *выскочивъ по нихъ* (587); *Романъ же слишеть* ***без опаса*** *к моужемъ Галичькимъ* (660); и *оудариша* ***на росвѣтѣ*** *по нихъ* (677) тощо.

Ця тенденція особливого розвитку набула в мові наступних століть. У постприйменниковій позиції виступають здебільшого новотвори-девербативи з нульовим формантом**:** ***без упроса*** (1480 ССУМ II 481); *куля* ***навылет*** *прошла* (1584 АЖ 84); *наглая,* ***по мусу*** *утрата* (1620 УП 166); *войско* ***в поготовѣ*** *стало* (1638 ДСО 25); *рушилъ* ***на отсѣчь*** *войску* (до 1672 ЛСам 21); ***бѣз вѣдома*** *... вашого* (1711 Гетьм 49); *поити* ***на пролом*** (1720 ЛВел І 68); ***вплавь*** *пустишися* (433); *отпустить* ***на поруки*** (1724 ЯМ 147) ***на пробу*** *привезлъ горѣлки* (155) *дє(р)жалъ* ***в запє(р)тѣ*** (1726 Гетьм 79) та багато ін.

У ряді структур постприйменникові компоненти традиційно, навіть у найновіших дослідженнях [див. 5], вважають ад'єктивами. Однак уже в українській мові давньокиївського періоду прийменник не міг поєднуватися з прикметником у принципі, оскільки прикметник давно вже відмежувався від іменника й виступав окремою частиною мови з притаманним йому лексичним значенням, граматичними характеристиками, а прийменник *за визначенням* поєднується лише з іменниками. Тому постприйменникові компоненти в конструкціях типу *изънова*, *направо*, *помалу*, *въскорѣ*, *въборзѣ* і под. не є прикметниками, наприклад: *О моиси, како проведе Ӣзльты* ***по суху****, водѣ сѧ раздѣливъши на ·вӣ· частии* (XI/XIII-XIV ХА 5) "по сухому місцю", *сухy* – це іменник неповної парадигми, який утворено від прикметника *сухыи*, він тут виступає в місцевому відмінку й закономірно має закінчення іменників новостворюваної другої відміни, пор.: *ходихъ* ***по морю*** *и* ***по въздуху*** (XII/XIV СДЯ VI 442), пор. *они же ... извлекоша* ***на сухо*** *мрежу* (ХД 51), *банкою* ***насухо*** *по плєчохъ ставить* (1759-1775 ЛО 51). Інші приклади: *Възберниѥ ω первыхъ словесехъ* ***въпростѣ*** (XI/XIII-XIV ХА 5); *познаѥть ли* ***на долзѣ*** *оу кого купивъ* (XI/1282 ПР 125); *яко хощеть* ***измлада*** *Б(ог)у датися* (XIII/XV КП 22) "з молодих літ", іменник *млада*, що тут ужитий у родовому відмінку, утворено від прикметника *младъ*, пор. *въ поустиню въселисѧ* ***измлади*** *ω(т) пеленъ самѣхъ* (ХА 226); *Тѣмъ словѣсомъ и* ***по малу*** *не хотя вѣрова* (XI/XVI ИФ 172), пор. *И* ***помале*** *вѣсть бысть, яко Антигонъ убьенъ бысть* (Там само *подобенъ Іорданъ къ рѣцѣ Сновьстѣй, и* ***вширѣ****, и* ***въ глубле*** (1106-1108/XV ХД 22); *Есть же дуботъ святий у пути* ***на близу*** (34); *И ест пещерка та* ***вдалѣ*** *отъ Преображеніа* (55); *Женою* ***сперва*** *прадѣдъ ... изъ рая изгнанъ бысть* (XII/XVI ДЗ 32); *Изѧславъ ... поѣха* ***в борзѣ*** *с полком своимъ къ Перѧславлю* (к.XII/бд.1425 ЛК 311); *оувороти конѧ* ***на право*** (349); *зовучи къ кънзю на ωбѣдъ* ***ω(т) мала*** *и* ***до велика*** (369); *а промежи кънзи сѣмо сташа ω(т) Вѧчеслава. ω(т) Изѧслава* ***по праву*** (427), *идоущоу емоу* ***по ровни*** (XIII/бл.1425 ЛГВ 767); *а потомъ, пустивъши Чижовку* ***въ право****, а* ***въ лево*** *Ретовъскою поступуючи ... ажъ ку Прудинку идучи* (1322 П 21); ***по дробноу*** (1475 ССУМ II 168); ***направо*** (1491 23); ***однова*** (XV 76); ***потрезвоу*** (XV 215); ***наново*** (1500, 20); ***згола*** (1596 ЛексЗиз 27), пор. *не мѣемъ* ***з(ъ)гола*** *чимъ ро(с)платися* (1710 ДНМ 40); ***поблизу*** *рымꙋ* (1627 БерЛекс 178); *мы обоє квитуємо* ***о(д) мала до велѧ*** (1579 АО 59); ***налѣво*** (Грам 1643 49); ***По молодєцку, По простацку*** (сер. або др. пол. XVII Син 145); ***По просту*** (146); *тот* ***впрудце*** *скоротится так же* (1670-1696 ІВ 151); ***бѣз вѣдома*** *… вашого* (1711 Гетьм 49); *а инших ... допрашивалъ* ***пороз(ъ)нь*** (1724 ДНМ 158), пор. *сказалъ во(и)тови ти(х) з(ъ)лодюгъ роз(ъ)вести* ***нарозно***; *знакъ битій* ***вдовжь*** *якъ би на полъпалця* (1740 280); ***ω(т)далецѣ*** *... тую рѣчь слиха(в)* (1752 326); *Приступи, царенку,* ***до близу****, уклонись царівні до низу* (Гр І 73); *Солдати рушили* ***вглиб*** *країни* (Ю.Смолич). Другі компоненти таких конструкцій теж зрідка могли мати означення, пор. *до останку – до самого останку, змалку – з самого малку.*

Досить часто в постприйменниковій позиції могли виступати субстантиви адвербативного походження: *И* ***отвсюду*** *обишедше, избиваху жиды* (XI/XVI ИФ 179) (*вьсюду*), пор.: *и поткоша на нь вси ...* ***ω(т)всюда*** (к.XII/бл.1425 ЛК 432) (*вьсюда*); *испытахъ добрѣ отъ сущихъ ту* ***издавна*** (1106-1108/XУ ХД 10); ***извну*** *написана хитро* (15); *и есть кладязетъ и* ***до днесь*** *подъ горою тою* (34); ***съ заоутра*** *и до вечера* (к.XII/бл.1425 ЛК 359), пор. ***съ завтриѧ*** *же сѣде в немъ* (295); *и* ***ω(т)тудѣ*** *случе межю собою* (296), пор. *и* ***ω(т)тоудоу*** *възвратишасѧ* (320), *и* ***ω(т)туда ѣха*** *къ стои Богородици* (403); *кр(с)тъ и* ***донынѣ*** *стоить* (XIII/бл.1425 ЛГВ 732); *вогнаша и в гра(д) Белзъ. и* ***за мало*** *города не взѧша* (745); *отъ юны врьсты* ***доздѣ*** (XIII/XV КП 31); *и изведет тя* ***отсюду*** (33); *которыи теперь маютъ и* ***напотомъ*** *набудутъ* (1398 П 103); ***отдавна*** (1475 ССУМ II 101); *внѣ:* ***звꙋнтра****, надворѣ, кромѣ* (1627 БерЛекс 16); *извѣстнω:* ***запєвнє****, достатєчнє, допєвна, и бєзпєчноω* (БерЛекс 45); *по(д) реймєнтарскіе ноги* ***навсегда*** *мя пове(р)гаю* (1716 ДНМ 89); *придай яго(д) ...****з(ъ)груба*** *притолчєни(х)* (1759-1775 ЛО 20); *усмажъ яєчє(н)ку* ***зрѣдка*** (50); *Кто шалвию из виномъ оуживаєть, то* ***звнутръ*** *болѧчки нє ростутъ анѣ внутрѣ нє пріникаютъ* (др. пол. XVIII КЛ 97); *жівого срѣбра лотъ розотри* ***на мѣлко*** (104) тощо.

Філологічні науки

Такі конструкції могли творитися поєднанням прийменника **в** з іменником віддієслівного або відприкметникового походження, наприклад: ***вкупе*** *зъ сынклитомъ нашимъ радити* (1322 ССУМ І 178)**,** *учине(н)емъ* ***в заруку*** *пяти тисече(и) золоты(х)* (1609 ДМВН 176), ***вши(р)*** *и* ***вдлу(ж)*** *ро(с)тягает* (1643 223), *добро братіи* ***в(ъ)купѣ*** *житии* (к.XVII КЗ 51) та ін.

Нерідко в пам'ятках староукраїнської мови документуються конструкції такого штибу з прийменником **на**: ***надвоє*** *роздѣливши* (1421 ССУМ ІІ 13), ***накорень*** *спалили* (1609 ДМВН 57), ***наединѣ*** *не та(к) ско(р)бно пребывати* (к.XVII КЗ 95); *браль в мене* ***на боргъ*** *по ки(л)кадесят куфовъ горѣлки* (1713 ДНРМ 63), ***насилу*** *з двора ви(ишолъ* тощо. За нашими даними, конструкції такого типу кількісно переважали. Саме в цій групі є деривати, які швидше можна віднести до морфологічних, а не морфолого-синтаксичних утворень.

Процес словотворення позначений певною мірою ознакою автоматизму, внаслідок чого, у разі відсутності іменника з необхідними семантичними параметрами, у постприйменникову позицію міг потрапляти прислівник на **в-**(**-у**), цей процес схематично можна показати так: *на + умисне = навмисне*, *на + вкруг = навкруг* тощо. Виходячи з таких міркувань, нам видається, що згадані на початку статті прислівники утворено саме таким чином: на + *възпять = навъзпѧть, на + узнаки = навзнакъ*. За зразками, утвореними морфолого-синтаксичним способом, почали продукуватися конфіксальні адвербативи.

Прислівники з префіксами **на-** або **в-** в семантичному сенсі є досить різноплановими: пор. значення дериватів *наперевіс, напохваті, нарізно, нашвидку, напризволяще*, *напропаще, назирці, наодріз, напоказ, наповал, напрокат* або *впритул, вроздріб, урозтіч, впорожні, взгин, вдвох* тощо. Конфікси з препозитивним компонентом **нав-** почали творити прислівники зі звуженим колом значень. Протягом тривалого часу було утворено до десятка конфіксів зі згаданим першим компонентом.

Конфікс **нав-…-ѡ** бере участь у творенні девербативів, десубстантивів, трапляються й деривати, мотивовані прикметниками або прикметниками й прислівниками одночасно:

- віддієслівні деривати: *и застал сотника, ... виехавшего* ***навстрѣч*** (1716 ДНРМ 86); *онъ і за дворомъ ... билъ* ***навздогонъ****, гдѣ ни попадя* (1778 356), ***навздогін*** (Гр ІІ 468; СУМ V29) "услід за тим, що віддаляється" від *здоганяти*; ***навгін*** (Ж 466) "наздогін" від *ганяти, гнати*; ***навперіч*** (Ж 468) "наперекір" від *перечити;* ***навскач*** (Ж 466) "дуже швидким бігом" *(скакати)*; ***навдогад*** (Гр ІІ 467) "на здогад" від *догадуватися*; ***навбач*** (Там само) "на вигляд", співвідносне з *бачити*; ***навгадъ*** (Там само) "наугад", співвідносне з *гадати* або *вгадати*; ***навзаклад*** (468) (*закладати-ся*); ***навкір*** (471) "наперекір" (*корити-ся*); ***навскач*** (473) "галопом"; ***навдогад*** (СУМ V 26) "наздогад"; ***навзамін*** (29) "на заміну" *(заміняти)*; ***навкидь*** (36) "кидаючи з силою"; ***навперегін*** (40) "навперегони" *(переганяти)*; ***навперемін*** "наперемінку, по черзі, заміняючи одного одним" від *переміняти* та ін.;

- відіменникові похідні: ***навстіж*** (1840 Б-Н 235) "навстіж" від іменника ******стежер* (******стежей*, ******стежень*) "завіс" (див. ЕСУМ IV 20); ***навпік*** (Ж 468) "наперекір", пов'язане з *піка чи в піку* (див. ЕСУМ V 18)*;* ***навкруг*** (Гр ІІ 470); ***навкопить*** (471) "рикошетом", співвідносне з *копито* (ЕСУМ IV 17); ***навкіл*** (СУМ V 36) "навколо", співвідносне з *коло*; ***навпіл*** (40) "пополам, наполовину" (половина);

- відприслівникові деривати: ***навкось*** (УмСп І 81; 149 Гол 422) "навскіс, не прямо, а під кутом до чого-небудь, криво, навскоси", співвідносне з *косо* або *косий*, пор. ***навкіс*** (Кр 815 СУМ V 36) "те сааме"; ***навзбіч*** (СУМ V 29) "стороною" від *збоку*; ***навпрост*** (41) "навпростець", співвідносне з *просто* "прямо".

За допомогою конфікса **нав-…-ки** творяться головно девербативи, зрідка трапляються похідні, мотивовані іменниками та прикметниками:

- девербативи: ***наввипинки*** (Гр ІІ 467) "стоячи струнко, витягнувши руки по швах" від *випинати*; ***наввиринки*** (467) "занурюючись і винирюючи"; ***навбитки*** (467); ***навзаходи*** (468) "на заході (сонця)"; ***навлежачки*** (471), пор. ***навлежки – навлежачки*** (Гр ІІ 471; СУМ V 37) "лежачи, у лежачому положенні".; ***навхильки*** (474) "нахилившись" (хилитися); ***наввимашки*** (СУМ V 26) "спосіб плавання з поперемінним викиданням рук вперед" (*вимахувати*); ***навперемінки*** (40) "по черзі"; ***навприсідки*** (41); ***навстоячки*** (42); ***навтямки*** (43) "натякаючи", співвідносне з *тямити;* ***навтрюхи*** (ВТСУМ 715) "бігом" від *трюхати* "бігти нешвидко, повільно";

- десубстантиви: ***навкулачки*** (Кр 1289; СУМ V 37); ***навколінки*** (СУМ V 37) "на колінках";

-деад'єктиви: ***наввишки*** (Гр ІІ 467; Ж 466) "заввишки" від *високий*; ***навсправжки*** (СУМ V 41) "по-справжньому, як слід".

Морфемний комплекс **нав-…-и** виявлено в адвербативах різної частиномовної похідності:

- девербативи: ***навтики*** (1840 Б-Н 235), ***навтіки, навтеки***, ***навтьоки*** (Кр 1444) "швидко тікаючи"; ***навзаводи*** (1840 Б-Н 234); ***навдьори, навдери*** (Гр ІІ 467) "навтьоки", пор. *дернути, деронути* "швидко побігти" (ЕСУМ

II 40); ***навскоки*** (Кр 1186) “навскачки”; ***навзаводи*** (Там само) “з максимальною швидкістю”; ***навпереваги*** (Кр 1333) “тримаючи щось (зброю) перед собою, з нахилом уперед” тощо;

- десубстантиви та деад’єктиви: ***навкруги*** (УмСп II 52; СУМ V 37) “кругом, округ, навколо”*;* ***навкоси*** (УмСп II 39, 145; Кр 106, 815, 1261, 1333; СУМ V 36) “скісно, косо, криво; навскоси; навскіс”, співвідносне з *косий або косо.*

Конфікси **нав-…-а, нав-…-і, нав-…-у, нав-…-ах, нав-…-ець, нав-…-ці** вичленовуються в небагатьох похідних: ***навкося*** (УмСп II 39, СУМ V 36, 145) “скісно, косо, криво; навскоси; навскіс” від *косо*; ***навзаході*** (СУМ V 29) “на заході”; ***навкидя*** (Ж 467, СУМ V 36) “кидаючи з силою”; ***навлежа*** (СУМ V 36) “лежачи, у лежачому положенні”; ***навколінці*** (36) “навколішки” (*колінки*); ***навправці*** (41) “навпростець”, співвідносне з *правець* “напрямок” (ЕСУМ IV 18); ***навгору*** (*наугору*) (Б-Н 239); ***навпереміну*** (Кр 195, 2192, 1333, СУМ V 141) “по черзі, заміняючи одного одним”; ***навдивовижу*** (СУМ V 26); ***навколішках*** (СУМ V 36) “на колінах”; ***навшпиньках*** (44) “на кінчиках пальців ніг” (*навшпиньках* < *навспиньках*) (див. ЕСУМ IV 20); ***навпрямець*** (Кр 1328, 2520) “навпростець, прямо”; ***навздогінці*** (СУМ V 29) та ін.

Таким чином, контамінація прийменника **на** з наступним префіксом прийменникового походження **в-** спричинили появу конструкції **нав-,** котра в структурі слова виступала префіксом (рідше) або (частіше) препозитивною частиною ряду конфіксів, за допомогою яких почали творитися прислівники зі значенням способу дії. На східнослов’янському тлі такі адвербативи у словотвірній структурі мали виразні ознаки національно-самобутніх рис.

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

АЖ Актова книга Житомирського уряду кінця XVI ст. (1582-1588 рр.) / підгот. до вид. М.К. Бойчук. – К.: Наук. думка, 1965. – 191 с.

БерЛекс Лексикон словенороський Памви Беринди / підгот. тексту і вступ. стаття В.В. Німчука: Надрук. з вид. 1627 р. фотомех. способом. – К.: Вид-во АН УРСР, 1961. – XL, 272 с.

Б-Н Білецький-Носенко П. Словник української мови / підгот. до вид. В.В. Німчук. – К.: Наук. думка, 1966. – 423 с.

ВТСУМ Великий тлумачний словник української мови (з додатком і доповненнями) / уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. – К.; Ірпінь: ВТФ “Перун”, 2005. – 1728 с.

Гетьм Ділова документація Гетьманщини XVIII ст.: Зб. документів / упор., автор передмови та комент. В.Й. Горобець. – К.: Наук. думка, 1993. – 392 с.

Гол Дзендзелівський Й.О., Зузана Ганудель. Словник української мови Я.Ф.Головацького // Науковий збірник Музею української культури у Свиднику № 10. – Пряшев: Братиславське словацьке педагогічне видавництво, 1982. – 612 с.

Гр Словарь української мови / Зібр. ред. журн. “Киевская старина”. Упорядкував, з дод. власн. матеріалу, Б. Грінченко. – К., 1907-1909. – Т. 1-4.

Грам Граматика слов’янська Івана Ужевича / підготовка до друку І.К. Білодіда, Є.М. Кудрицького. – К.: Наук. думка, 1970. – 432 с. Передмова XXVI. Переклад, примітки, покажчик слів і граматичних форм, бібліографія. – 113 с.

ДЗ Слово Даниила Заточника по редакциям XII и XIII вв. и их переделкам / подгот. к печати Н.Н. Зарубин. – Л.: Изд-во АН СССР, 1932. –XVI, 166 с. XIII ил.

ДМВН Ділова мова Волині і Наддніпрянщини XVII ст. Зб. акт. документів / підгот. до вид. В.В. Німчук, В.М. Русанівський, К.С. Симонова, В.Ю. Франчук, Т.К. Черторизька. – К.: Наук. думка, 1981. – 316 с.

ДНМ Ділова і народнорозмовна мова XVIII ст.: (Мат. сотенних канцел. і ратуш Лівобереж. України) / підгот. до вид. В.А. Передрієнко. – К.: Наук. думка, 1976. – 416 с.

ДСО Дневникъ Симеона Окольского. 1638 // Лѣтопись событий въ Юго-Западной Россіи въ XVII вѣкѣ. / сост. Самоилъ Величко. – К., 1864. – С.183-296.

ЕСУМ Етимологічний словник української мови / за ред. Л.С. Мельничука. Т.4. – К.: Наук. думка, 203. – 656 с.

Ж Желехівський Є., Недільський С. Малорусько-німецький словник / Є.Желехівський, С.Недільський. – Львів: Друкарня товариства ім. Т. Шевченка, 1886. – Т. 1-2. – 1117 с.

ЗизЛекс "Лексис Лаврентія Зизанія" // Лексис Лаврентія Зизанія Синоніма Славенороссkая / підгот. текстів пам'яток і вступ. ст. В.В. Німчука. – К.: Наук. думка, 1964. – С. 23-89.

ИФ Мещерский Н.А. История иудейской войны Иосифа Флавия в древнерусском переводе / Н.А. Мещерский. – М.-Л.: Изд-во Академии наук СССР, 1958. – 578 с.

ІВ Величковський І. Твори / І. Величковський. – К.: Наук.думка, 1972. – 191 с.

ІлСл Слово о законѣ и благодати Илариона // Молдаван А.М. "Слово о законе и благодати" Илариона. – К.: Наук.думка, 1984. – С.78-196.

КЗ Зіновіїв К. Вірші. Приповісті посполиті / підгот. тексту І.П. Чепіги; вступ. стаття В.П. Колосової, І.П. Чепіги; істор.-літ. комент. В.П. Колосової. – К.: Наук. думка, 1971. – 391 с.

КП Абрамович Д.І. Києво-Печерський патерик. Репринтне видання / Д.І.Абрамович. – К.: Час, 1991 – 280 с.

КЛ "Книга Лѣчєбн[а]ѧ ѡ(т) многи(х) лѣкарствъ" Лікарські та господарські порадники XVIII ст. / підгот. до вид. В.А. Передрієнко. – К.: Наук. думка, 1984. – С. 17-91.

Кр Російсько-український словник / гол. ред. А.Ю. Кримський: Електронна версія (А-П) / підгот. О. Телемко. – К., 2007. – 2568 с.

ЛВел Величко С. Сказаніє о войнѣ козацкой зъ поляками / С. Величко. – К.: Українська академія наук, 1926. – 275 с.

ЛГВ Галицько-Волинський літопис // Полное собрание русских летописей. Ипатьевская летопись. – М.: Изд-во восточной литературы, 1962. – Т. II. – С. 715-938.

ЛК Київський літопис // Полное собрание русских летописей. Т.2: Ипатьевская летопись. – М.: Изд-во восточной литературы, 1962. – С. 384-707.

ЛО Лѣкарства ѡписа(нъ)іє, которимы бє(з) мє(ди)ка в дому всѧкъ поратоватсѧ можєтъ // Лікарські та господарські порадники XVIII ст. / підгот. до вид. В.А. Передрієнко. АН УРСР. Інститут мовознавства ім. О.О. Потебні. – К.: Наук. думка, 1984. – С. 17-91.

ЛСам Летопись Самовидца по новооткрытым спискам с приложением трех малороссийских хроник. – К., 1873. – 469 с.

П Грамоти XIV ст. / Упоряд., вступ. стаття, комент. і словники-покажчики М.М. Пещак. – К.: Наук. думка, 1974. – 255 с.

ПВЛ Повість временних літ за Лаврентіївським списком // Полное собрание русских летописей. Т.І: Лаврентьевская и Суздальская летописи по академическому списку. – М.: Изд-во восточной литературы, 1962. – С.1-286.

ПР Правда русская / тексты подгот. к печати В.П. Любимов, Н.Ф. Лавров, М.Н. Тихомиров и др.; под ред. Б.Д. Грекова. – М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1940. – Т.1 – 505 с.

СДЯ Словарь древнерусского языка (XI-XIV вв.) / гл. ред. Р.И. Аванесов. – М.: Русский язык, 1988-1991. – Т. 1-4.

Син Синоніма славенороссkая // Лексис Лаврентія Зизанія. Синоніма славенороссkая / підгот. текстів пам'яток і вступ. статті Німчука В.В. – К.: Наук. думка, 1964. – С. 91-172.

Ср Срезневский И.И. Материалы для словаря древнерусского языка / И.И. Срезневский. – СПб., 1843-1912. – Т. 1-3.

ССУМ Словник староукраїнської мови XIV-XV ст.: У 2 т. – К.: Наук. думка, 1977-1978.

СУМ Словник української мови. Т.V. – К.: Наук.думка, 1974.- 840 с.

Тимч Історичний словник українського язика / за ред. Є. Тимченка. – Харків-Київ: ДВУ, 1930-1932. – Т.1. –XXIV, 937 с.

УмСп Словарь російсько-український (додаток до "Зорі" 1896 року) / зібрали і впорядкували М. Уманець і А. Спілка.– Львів: З друкарні НТШ під зарядом К. Беднарського, 1893-1898. – Т.1-4.

УВ Устав князя Володимира Святославича // Древнерусские княжеские уставы XI-XV вв. / изд. подгот. Я.Н. Шилов. – М.: Наука, 1976. – С. 22-24.

УП Українська поезія. Кінець XVI – поч. XVII ст. / упоряд. В.П. Колосова, В.І. Крекотень. – К.: Наук. думка, 1978. – 432 с.

Ф Фасмер М. Этимологический словарь русского языка: В 4-х т. / пер. с нем. и доп. О.Н. Трубачева. – М.: Прогресс, 1964-1973. – Т.1-4.

ХА Истринъ В.М. Книгы врѣмєныѧ и ωбразныѧ Геωргиѧ мниха. Хроника Георгия Амартола в древнем славянорусском переводе. Т.I. Текст. – Петроград, 1920. – 612 с.

ХД Житие и хождение Даниила Русьскыя земли игумена, 1106-1108. Текст воспроизведен по древнейшему списку XV века. – Спб., 1896. – 79 с.

Черных Черных П.Я. Историко-этимологический словарь современного русского языка. Т.I. – М.: Русский язык. – Медиа, 2006. – 621 с.

ЭССЯ Этимологический словарь славянских языков: Праславянский лексический фонд / Под ред. О.Н. Трубачева. Вып. 1-28. – М.: Наука, 1974-2001.

ЯМ Дневник генерального подскарбия Якова Марковича (1717-1734 гг.) / Под. ред. А. Лазаревского. – К., 1983-1987. – Ч.I-III. – 418 с.

ЛІТЕРАТУРА

1. Борковский В.И., Кузнецов П.С. Историческая грамматика русского языка / В.И. Борковский, П.С. Кузнецов. – М.: Изд-во АН СССР, 1963. – 512 с.

2. Вихованець І.Р. Прийменникова система української мови / І.Р. Вихованець. – К.: Наук. думка, 1980. – 287 с.

3. Вихованець І.Р. Студії про частини мови: Термінологічний аспект / І.Р. Вихованець // Українська термінологія і сучасність: Збірник наукових праць. – К., 2005. – Вип. VI. – С.3-9.

4. Гумецька Л.Л. Словотвір прислівників української актової мови XIV-XV ст. / Л.Л. Гумецька // Укр. мова в школі. – 1957. – № 6. – С. 19-26.

5. Даценко І.Б. Історія формування прислівників місця української мови: дис. ... канд. філол. наук: спец. 10. 02. 01 "Українська мова" / І.Б. Даценко. – К., 2007. – 215 с.

6. Демидова А.К. Переход предложно-именных сочетаний в наречиях / А.К. Демидова // Русский язык в школе. – 1957. – № 5. – С. 85-92.

7. Довга Т.М. Адвербіалізація іменникових словоформ родового відмінка / Т.М. Довга // Питання словотвору східнослов'янських мов: Матеріали міжвуз. респ. конф. – К.: Наук. думка, 1969. – С. 116-117.

8. Иванов В.В. Историческая грамматика русского языка / В.В. Иванов. – М.: Просвещение, 1990. – 400 с.

9. Коневецкий А.К. История наречий в русском языке: автореф. дис. на соискание научн. степени д. филол. наук / А.К. Коневецкий. – Саратов, 1977. – 44 с.

10. Ломтев Т.П. Из истории русского синтаксиса / Т.П. Ломтев. – М.: Учпедгиз, 1954.– 256 с.

11. Мейе А. Общеславянский язык / А. Мейе. – М.: Изд-во иностр. л-ры, 1951. – 491 с.

12. Німчук В.В. Прислівник / В.В. Німчук // Історія української мови. Морфологія / С.П. Бевзенко, А.П. Грищенко, Г.Б. Лукінова та ін. – К.: Наук. думка, 1978. – С. 342- 412.

13. Німчук В.В. Синтаксичні функції прийменників / В.В. Німчук // Історія української мови. Синтаксис / Г.П. Арполенко, А.П. Грищенко, В.В. Німчук та ін. – К.: Наук. думка, 1983. – С. 131- 230.

14. Пауль Г. Принципы истории языка / Г. Пауль. – М.: Изд-во иностр. лит., 1960. – 500 с.

15. Самійленко С.П. З історичних коментарів до української мови. Прислівник / С.П. Самійленко // Українська мова в школі. – 1956. – № 6. – С.10-19.

16. Ткаченко В.А. Наречие / В.А. Ткаченко // Коломиец В.Т., Линник Т.Г., Лукинова Т.Б. та ін. Историческая типология славянских языков. – К.: Наук. думка, 1986. – С. 120-137.

17. Федорук-Галкина Е.М. Наречие в современном русском языке / Е.М. Федорук-Галкина. – М., 1939. – 156 с.

18. Щербатюк Г.Х. Просте речення / Г.Х. Щербатюк // Історія української мови. Синтаксис / Г.П. Арполенко, А.П. Грищенко, В.В. Німчук та ін. – К.: Наук. думка, 1983. – С. 11-130.

УДК: 811.161.2’ 04’ 276.6: 34 (477.6 /82)

ЛЕКСИКА НА ОЗНАЧЕННЯ МИТНИХ ЗБОРІВ І ПОДАТКІВ У ТОРГОВЕЛЬНИХ АКТАХ ВОЛИНІ Й НАДДНІПРЯНЩИНИ XIV – СЕРЕДИНИ XVII СТОЛІТТЯ

Бойко Л.П., к. філол. наук, доцент

Запорізький національний університет

У статті досліджується семантика назв митних зборів і податків, розглядаються синоніми і варіанти, характерні для цієї групи лексики.

Ключові слова: лексема, семантика слова, синоніми, варіанти.

Бойко Л.П. ЛЕКСИКА НА ОБОЗНАЧЕНИЕ ПОШЛИННЫХ СБОРОВ И ПОДАТЕЙ В ТОРГОВЫХ АКТАХ ВОЛЫНИ И НАДДНЕПРЯНЩИНЫ XIV – СРЕДИНЫ XVII СТОЛЕТИЯ / Запорожский национальный университет, Украина.

В статье исследуется семантика названий пошлинных сборов и податей, рассматриваются синонимы и варианты, характерные для этой группы лексики.

Ключевые слова: лексема, семантика слова, синонимы, варианты.

Boyko L. P. LEXICON ON NOMINATION OF CUSTOMS DUTIES AND TAXES IN TRADE ACTS IN VOLUN' AND NADDNIPRYANSHCHINA IN THE 14-th – MIDDLE OF THE 17-th CENTURIES / Zaporizhzhya National Universiti, Ukraine.

In the article semantics of names of customs duties and taxes is investigated, synonyms and variants, characteristic of this group of lexics, are analysed.

Key words: lexema, semantics of a word, synonyms, variants.

Номінативна система української мови різноманітна щодо свого виявлення: вона представлена багатьма лексичними групами, що формувалися протягом усього історичного розвитку мови. Досить багату й розгалужену мікросистему в ній становлять найменування митних зборів і податків.

Лексика на означення митних зборів і податків уже була об’єктом вивчення в українському мовознавстві. Зокрема, семантика й етимологія окремих номенів аналізованої лексичної групи розглядалася в лінгвістичних студіях В.Горобця [3], Д.Гринчишина [4], І.Керницького [6], А.Москаленка [8] та інших

мовознавців. Словотвірна структура і семантика деяких термінів цієї групи описана в працях П.Білоусенка [1; 2] та колективній монографії "Нариси з історії українського словотворення (іменникові конфікси)" [9]. Найповніше назви податків у діахронії проаналізовані в дисертаційній роботі Т.Крехно [7]. Незважаючи на посилений інтерес лінгвістів до цієї групи лексики, широкий пласт назв митних зборів і податків, зафіксованих в торговельних актах Волині й Наддніпрянщини, і досі залишається поза увагою дослівників.

Джерелом для нашого дослідження стали офіційні юридичні документи: грамоти з дозволом вільного проїзду через феодальні володіння землевласників із визначенням розміру мита від товарів у різних торгових центрах, ярмарках, на переправах і под., записи великокнязівських писарів про надходження з митниць і звіти про зібране мито, протекційні листи з гарантуванням пільг іноземним купцям, записи про оренду корчем тощо, які зібрано й систематизовано в книзі "Торгівля на Україні. XIV – середина XVII століття: Волинь і Наддніпрянщина" [10]. Мова цих актів становить цінний матеріал для дослідження.

Мета дослідження – проаналізувати семантику назв митних зборів і податків, зафіксованих у торговельних актах Волині й Наддніпрянщини.

У XIV – першій половині XVII ст. в Україні швидкими темпами розвивалася торгівля, поступово розширювався внутрішній і зовнішній ринок, зростали торги і ярмарки, посилювались економічні й торговельні зв'язки між окремими містами всередині країни, зміцнювалися зв'язки з російськими, білоруськими, польськими і молдавськими землями. Як внутрішня, так і зовнішня торгівля підлягала регламентації. На її розвиток значний вплив мала митна система, дорожній примус, складське право [10, с. 5]. Усе це призвело до утворення розгалуженої системи податків, а відповідно і їхніх назв.

Найбільш широко в торговельних актах представлена лексема **мито,** що вживалася на означення податків, сплачуваних за перевезення товарів, у тому числі й через кордон: *И которыи купцы будутъ тоє* ***мыто*** *проєжчати инъшими дорогами, //* ***мыта*** *нашого нє заплативши, в тыхъ мають ѡни товари ихъ на насъ забират…* [10, с. 45]; Дл*ѧ того, хотѧ самъ купєц* ***мыта*** *не дает, ино фурманъ єго повинен дати завжъды* …[10, с. 52].

У досліджуваних актах зафіксовано низку аналітичних утворень зі словом **мито**, в яких прикметник конкретизує його семантику. Зокрема, словосполучення **мыто головноє,** подекуди **мыто вєликоє головъноє,** означало "державне зовнішньоторговельне мито, яке стягалося на державних митницях незалежно від їхнього розташування – у прикордонних містах або на внутрішніх землях держави – на знак в'їзду на її територію і виїзду з неї" [10, с. 344]: … *жєдала нас королєвал наша и вєликал книгини єє милости Бона, абыхъмо дали и дозволили єи милости установити* ***мыто вєликоє головъноє*** *длѧ пожытъку єє милости…*[10, с. 55]; *Купъцы приєжъдчиє в Києвє дають* ***мыто головноє*** *ѡт копы по 2 гроши* [10, с. 80].

Найменування **старе мито** вживалося на означення традиційного торговельного мита [10, с. 345]: …*по имєньямъ своимъ на сєбє бирал,* ***староє*** *восковоє и солєноє и* ***мыто староє*** *тымъ жо купъцомъ…*[10, с. 74]. Поряд із цим словосполученням досить часто трапляється аналітичний номен **новоє мито,** або **мыто новоподвышоное,** який з'явився у зв'язку із введенням з 20 років XVI століття мита, збільшеного у розмірі на окремі товари. Це мито охоплювало й ті товари, що раніше продавалися безмитно [10, с. 345]: … *отъ того жита за учиненьемъ присеги помененого фактора* ***мыто новоподвышоное*** *не пришлося, только* ***старое мыто*** *отъ тыхъ 3-хъ комягъ пришло и дано копъ 9* [10, с. 195]. В окремих випадках із цим же значенням вживається словосполучення **побор старыи** и **новыи**: … *иж ѡн ѡтъдалъ* ***побор старыи*** *и* ***новыи*** *ѡт пѧтидесѧт камєнєи лою, которыи мєлзабитыи у двохъ бочкахъ* [9, с. 121]. Як синонім до термінів **нове мито і новий побор** виступає лексема **особливе**: *В Ковли ѡтъ воза бєруть по два гроши, а ѡтъ бочокъ* ***ѡсобливє*** [10, с. 67].

Відповідно до того, у якому місті сплачувалося мито, так воно й іменувалося, як-от: *В Бєрєстьи воит володимєрскии Луд, а Сташко Ратушныи … личбу дєлали з* ***мыта Володимєрского*** [10, с. 39].

Значно рідше на означення поняття "податок" у досліджуваних документах трапляються лексеми **пошлина і данина**: *Такжє великого князя гость, Степанъ Васильевъ сынъ Дмитреева, шолъ изъ заморья черезъ Литовскую землю, и онъ, пріѣхавъ въ Черниговъ,* ***пошлины*** *поплатилъ …* [10, с. 33]. *… мытники кіевскіе, жидова Сикха, да Даниловичъ, да Самодѣлка, съ товарищи мыти и* ***пошлины*** *на нема поимали …* [10, с. 33]; *При томъ князь Василєи мовил нам, што ж которыи торгъ у мєстє своєм Ковли маєть ѡн з* ***данины*** *нашоє дня мєновитого, в пятницу…* [10, с. 63].

Пограничне мито (на відміну від внутрішніх торгових зборів, власне мит) у досліджуваних матеріалах називалося **цло** [10, с. 367]: *А которыи купєц будєть провадити соли тєлєгами або комѧгами … то*

маєть давати ѡтъ кождоє тєлєги ... по двадцяти грошєи, и над то старого ***цла*** *по дванадъцати грошєи ѡтъ кождоє ком*ѧ*ги* [10, с. 55].

На означення сплати проїзного мита на торг і назад функціонувала описова конструкція "**дати на ѡбє руки**" (**на ѡбѣдвє руцѣ**): *Таковыи люди, которыи нє выєжъдчывали с паньства Вєликого Литовъского за гъраницу, тыи нє повинъни дати* ***на ѡбє руки***…[10, с. 52]; … *мито в ныхъ бєрєт у Воисєчи з воза* ***на ѡбѣдвє руцѣ*** *по грошу* [10, с. 65].

Спеціальне мито, що сплачувалося православному єпископу в розмірі десятої неділі, тобто десятої частини від усіх привезених на торг товарів, отримало назву **владычєє дєсѧтои нєдєли**, або **дєсятоє нєдєли**: *А всихъ тыхъ мытъ – дєрєвѧного, мостового, подорожного, помєрънога, мѧсного и солєного* ***владыка маєть дєсѧтую нєдєлю*** ...[10, с. 84]; … *мытникъ короля єго милости, жалуючи и ѡповєдаючи на владику єго милост самого тутошнєго володимєрского ѡтца Феѡдосия Лазовского и на арандара* ***дєсятоє нєдєли*** *владики яго милости* ...[10, с. 214].

У цей період активізується номен **мито замкове** на означення податку, що сплачувався на утримання замку, оскільки в кожному із міст, які на той час були важливими осередками торгівлі, існували замки: ***мыто замъковоє*** *по два // гроши ѡт воза с товару простого*……[10, с. 131].

У XVI ст. головні українські міста Київ, Львів, Володимир, Луцьк та інші одержали так зване складське право. Згідно з державним узаконенням, приїжджі купці, не лише іноземні, а й з інших міст України, були зобов'язані зупинятися в містах, що користувалися таким правом, і продавати в них свої товари на вигідних для місцевого купецтва умовах [10, с. 6]. У зв'язку з цим на означення мита, що накладалося за користування складом чи коморою для зберігання якогось товару, починає функціонувати новотвір **складне**: *Кгды грошъ* ***складного*** *справцы ѡт нихъ ѡзмутъ, тогды им пєрєд выишитьєм ѡсми днєи волно будєтъ с ким якъ хотя торъговати и далєи съ солъю єхати* [10, с. 177].

Поняття "торгове мито, що бралося з торговців на ярмарках" передавалося словосполученням **мыто ярмарочноє** та його фонетичним варіантом **ярмолочноє**: *…мыто грєбєльноє, торъговоє и ятки, ѡкромъ ярмаръковъ, и мито всякоє* ***ярмолочноє*** *ѡт конєи и ѡт бидла только, а нє головноє* …[10, с. 89]; … *и мыто* вс*ѧ*к*оє* ***ярмарочноє*** *ѡт конии, бидла только, а нє головноє* …[10, с. 89]. Як синонімічне йому продовжує функціонувати словосполучення **мыто торговоє**: *А по всимъ мєстомъ господарьскимъ, гдє єсть* ***мыто*** *єго милость* ***торговоє*** *и важъчоє бирывали къ мыту господарському* [10, с. 52]; *А так мы для пожытку Скарбу нашого тые пожытки верху мененые, …* ***мыто торговое*** *и ятки* … [10, с. 89].

Мито сплачувалося й за перевезення товарів суходолом і водними шляхами, а тому акти фіксують і відповідні назви митних зборів **водєноє мыто** і **сухоє**: … *а в Пєтриковичих кнєгини Слуцкоє* ***водєноє мыто*** *и* ***сухоє*** *бєруть…* [10, с. 70].

Для передачі поняття "мито за проїзд через міст" вживається словосполучення **мыто мостовоє.** Збирання цього мита виправдовувалося необхідністю утримання і періодичного ремонту мостів. З селеників збиралося не лише грішми, а й сіллю [10, с. 344]: *Мыто* ***мостовоє*** *ѡтъ воза гостинного по полугрошъку* ...[10, с. 84]; *Будучы мнѣ в Люблинє на ярмарку с кожухами, з бобрами, ѡтдалъ єсми мыто и* ***мостовоє*** *мытныку*...[10, с. 207].

Плата за переїзд греблі, що збиралася з проїжджих купців, називалася **мыто грєбєлноє**: *И там, дєи, в Дорогостаєх форман дал* ***мыто грєбєлноє*** *ѡт воза накладного и ѡт друго порожнєго два гроши…* [10, с. 102]. Рідше трапляється його словотворчий варіант **погребельноє**: …жадных мыт спашного и **погребелного** въ местах, местечьках и селах водлугъ волностий шляхетских не брано … [10, с. 336].

З окремих товарів бралася визначена їх частина митного збору, що й лягло в основу номінації податку, як-от: **тритцатоє** – різновид митних зборів, помірне, яке сплачували при переїзді через кордон у розмірі тридцятої частини від товару: *А се на Московскіе земли гостехъ пошлинъ прибавили въ Литовской землѣ: напередъ того имали вь Кіевѣ* ***тритцатое*** *одно, да съ воза по 30 грошей* …. [10, с. 32]; **дєсѧтоє** – це мито складало десяту частину, яку сплачували козаки воєводі за вилов риби у Дніпрі: … *тогды маєть, пришод, ѡсмникъ ѡбмытити рыбу на бєрєзє и своє* ***дєсѧтоє*** *маєть взяти* [10, с. 38]; *Тєж которыи козаки звєрху Днєпра и с ыншихъ сторон ход*ѧ*т водою на низ, до Чєркасъ и далєи, а што тамъ здобудут, с того со въсєго воєводє* ***дєсѧтое*** *мають давати … ѡт в*ѧ*лых рыбъ и свєжих* ***дєсѧтоє*** [10, с. 44].

На позначення декількох різновидів податків, що сплачувалися первісно хутром, а згодом грошима [1, с. 361] вживається лексема **куниця**: *…а которыи чєловѣкъ похочѣть новотныи на рѧду сѣсти и тыми стравъными рѣчами торговати, тотъ маєт дати ѡсмнику* ***куницу*** *дванадцать грошеи* [10, с. 44].

Акти, датовані XVI століттям, починають фіксувати назву мита п**рисадне,** яке сплачувалося від найнятих на ком'яги челядників [10, с. 364]: *… а єстьли бы мѣлъ тамъ нанизу якого чѣлядника в домъ свои наняти а с комягою вывѣз, то по дванадцати грошеи* ***присадного*** [10, с. 66].

Основним засобом перевезення товарів на продаж суходолом у той період були воли і коні, крім того, вони переганялися на ринки і ярмарки для продажу, і їх треба було випасати. У зв'язку з цим торговці почали сплачувати мито. Митний збір за право випасу худоби, що переганялася на ярмарки, називався с**пашне**: *То за мито за* ***спашъное****, жє на кгрунтє пасєтє, а до того жє и квитов поборовых нє маєтє* [10, с. 283].

Податок від воза з товарами мав декілька назв: **мыто возово***ε*, **возово***ε***, ѡт воза**: ***Мыто возовоε*** *ѡтъ воза по 2 гроши* [10, с. 84]; *… ѡтъ пѣтънадъцати возов по два гроши литовъскихъ* ***возового*** *арєндаръ владики єго милости взялъ* [1, с. 214]. *…мыта нєзвыклыε, то єстъ* ***возовоε*** [10, с. 214]; *… в Пεрємиловцє князя Васильѧ Костєньтиновича* ***ѡт воза*** *по полгроша бєрутъ…* [10, с. 66].

Різновид мита, яке сплачувалося купцями при провозі товарів за оповіщення про їх прибуття на митниці, позначався номеном **обвістка (обвістка)**. Той, хто прибув, повинен був з'явитися особисто і повідомити про привезені ним товари. Це носило ім'я "явки" для купця і "обвістки" для товару. Хто не "об'явився" і не "обвістився", той не мав права зупинятися на заїжджих дворах, навіть приватних квартирах, наймати потрібні приміщення і користуватися міськими складами. Активне функціонування номена припадає на XVI ст.: Козакъ або якии *кольвѣкъ гость, хто до Києва зверху, знизу або зъ Заполѧ приєдєтъ, повинєнъ дати кажъдыи* ***ѡбъвистъки*** *наместнику воєводиному грошъ …* [10, с. 80]; *А кто жъ с чужогородцъ приидѣть, повинєнъ дати* ***ѡбєстъки*** *грошъ, а подужъчины ѡтъ воза грошъ, а ѡтъ мєры збожъѧ по пєнѧзю* [10, с. 81].

Торговельні акти засвідчують, що в містах**,** які були головними осередками як внутрішньої, так і зовнішньої торгівлі, існував особливий митний збір **важъче,** тобто **вагове**, що брався за зважування і торгівлю товарами: *А по всимъ мѣстомъ государьскимъ, гдє єстъ мыто єго милость* ***торговоє*** *и* ***важъчоє*** *бирывали къ мыту господаръскому* [10, с. 52].

Значну за обсягом кількість становлять назви митних зборів і податків, які мотивувалися назвою товару, за який вони сплачувалися. Наприклад, **дерев'яне** – мито, що сплачувалося за вироби з дерева, якими торгували на ярмарку: *Мыто* ***дεрεвѧноε****, што на торгу бєруть ѡтъ судовъ дεрεвѧныхъ, ѡтъ лучины, ѡтъ санєи, ѡтъ посєчъ…*[10, с. 84]; *... товары свои ѡтмытил ѡтмытил, умѣщанина тутошнєго володимєрского Пилипа, которыи тоє мыто* ***дεрεвεноε****, што на замок приходит, завєдаєт* [10, с. 135];

Митний збір за право продажу солі називався ***солѧноε мыто***: ***Солѧноε мыто*** *бєрут на замокъ ѡтъ воза по двесте головажєн* [10, с. 83].

Мито від продажу гончарних виробів на ярмарку отримало назву **горщковоє**: *Нєбожчикъ ѡтєц наш змовил и сторговал у них мыто* ***горщковоε*** *с трєх сєл….* [10, с. 122].

З XV століття, як засвідчують торговельні акти, починає функціонувати лексема **верховщина** в значенні "міський податок з городів; митний збір за право торгівлі городиною" [10, с. 358]: *Володимєрскихъ капнных пенязєи и* ***вεрховщины*** *а циншовых литовижзких пѧтдесѧт копъ …* [10, с. 43].

Основним товаром внутрішньої і зовнішньої торгівлі було збіжжя, головним чином жито, закономірно, що найчастіше в документах натрапляємо на лексему **помірне**, що вживалася на означення торговельного податку з товару, що вимірювався мірами об'єму [10, с. 344]: *Ѡтъ збожя на торгу старостє* ***помεрънοго*** *ѡтъ чєтвεртки по 4 пєнѧзи* [10, с. 78]. Стягався він звичайно з кожної міри, а інколи і з пакунку, наприклад, з лантуха хмелю: *… у Пинску пом'ѣрного ѡт вантуха хмєлю по двадцять грошеи бєруть* [10, с. 70]. Трапляються в актах і регіональні назви помірного: **корчовщина** – митний збір за перевезення і продаж збіжжя, помірне від корчика збіжжя: *... ѡни мають давати* ***корчовщину*** *съ комѧги по три грошы водою, а нє сухим путємъ* [10, с. 38]; ***поколодне*** – митний збір за продаж жита та іншого збіжжя [10, с. 364].

Для передачі поняття "мито від воза зерна або солі" використовувалися номени ***подужънε*** і **подужъчина** [10, с. 364]: *Кгды которыє чужоволостъцы зъ запольѧ або ѡтъкуль кольвѣкъ привозѧть на торъгъ муку,*

соль, жито або якоє кольвєкъ збожъє, дають на замокъ ***подужъного*** *отъ воза по полътора гроша, а ѡбєстки по грошу, а отъ меду отъ кади кажъдоє отъ вєка повєстницы по грошу* [10, с. 80]; … *а* ***подужъчины*** *отъ воза грошъ, а отъ мєры збожъѧ по пєнѧзю* [10, с. 81].

Актами зафіксовано декілька синонімічних термінів на означення митного збору за право продажу спиртних напоїв: **капъщизна**: *... а тєпєрєшънєго году* ***капъщизна*** *отъ мєду и отъ горєлъки, и отъ купъцовъ мито, ѡбєстъки, и подужъчизна, и помиръноє, и воскобоинѧ* ...[10, с. 81]; **пропойноє**: …***пропоиного*** *отъ комяги по грошу*...[10, с. 66]; **коръчємъныи платъ**: ***Коръчємъныи платъ*** *на врѧдника жъ идєт* ... [10, с. 81].

Податок від виготовлення алкогольних напоїв отримав назву **чопове** [10, с. 367], а від продажу солоду – **солодовънє**: … *а никгды от спижарни солоду нє маєт давати п'ятнадцяти грошви* ***солодовъного*** [10, с. 131].

З України на південні і східні торги вивозилися, крім усього іншого, продукти бджільництва**:** мед і віск, а тому в актах досить часто трапляється номен **повѣщина** та його фонетичний варіант **повєтъщина** на означення митного збору за право продажу прісного меду [10, с. 363]: *... у Аршичинє пани Якубовоє Моньтовтовича по грошу бєрут, а отъ мєду* ***повѣщина*** [10, с. 66]; … *мыта и* ***повѣщини*** *не брати* [1545, с.69]; *Ѡтъ мєду отъ кожъдои судины вєликоє и малоє* ***повєтъщины*** *грошъ* [10, с. 81] і **восковоє** (словотворчий варіант **восковничє**) на означення митного збору за право продажу воску: *И которыє бы подданыє наши князьскиє або и панъскиє, и купъцы чужоземъцы хотєли мыто нашо Луцкоє* ***восковоє*** *и соляноє нєзвычаиными дорогами проєжъдчати бєз цєхов мытныхъ их, ѡни таковыхъ на тых мєстцахъ гамувати мають и товары их у промытє забирати* [10, с. 74]; … *або з воски и зъ солью, мыта або* ***восковничого*** *и соляного имъ не заплативши* … [10, с. 74].

Головним товаром російського експорту в Україну були хутра, про що свідчать відповідні документи збірника. На означення митного збору за право продажу хутра функціонали лексеми **скопне** і **скуряне**: *…ув Острозѣ на кнєгини Ильиную* ***скопного*** *мыта нє бирали, а тєпєр бєруть; ... отъ звѣру косъматого в Корцы ж* ***скопноє*** *мито бєруть* [10, с. 66]; … *яко сѧ тая комора мытная Дубровицкаѧ в собє маєт, з мытом восковничимъ, солничим, воловымъ,* ***скуряным*** *и иншими товарами*…[10, с. 93].

Таким чином, лексико-семантична група назв митних зборів і податків відбиває розвиток соціально-економічних відносин на Волині й Наддніпрянщині в XIV – середині XVII століття. Семантика назв у більшості випадків прозора, оскільки в основу номінації одних покладено назву товару, яким торгували, інших – назву об'єкта оподаткування. Основними способами номенотворення були морфолого-синтаксичний, синтаксичний та афіксальний.

Ґрунтовне і всебічне вивчення лексики цього збірника дозволить відкрити цікаві сторінки з далекого минулого її носіїв, зокрема їхнього побуту, матеріальної культури та ін.

ЛІТЕРАТУРА

1. Білоусенко П.І. Назви податків з суфіксами -ина та -щина (-чина) в історії української мови // Відображення історії та культури народу в словотворенні /Доповіді XII Міжнародної наукової конференції зі слов'янського словотворення при Міжнародному комітеті славістів / П.І. Білоусенко. – К.: Видавничий дім Дмитра Бурого, 2010. – С. 346-354.

2. Білоусенко П.І., Німчук В.В. Нариси з історії українського словотворення (суфікс -ина) /П.І.Білоусенко, В.В.Німчук. – Запоріжжя – Ялта – Київ: ТОВ "ЛІПС" ЛТД, 2009. – 252 с.

3. Горобець В.Й. Лексика історико-мемуарної прози першої половини XVIII ст. /на матеріалі українських діаріушів/ В.Й. Горобець/. – К.: Наук. думка, 1979. – 127 с.

4. Гринчишин Д.Г. Із спостережень над адміністративно-юридичною лексикою в українських грамотах XIV-XVст. // Дослідження і матеріали з української мови /Д.Г. Гринчишин. – К., 1962. – Т.5. – С. 31-52.

5. Історія української мови. Лексика і фразеологія / Редкол.: В.М.Русанівський (відп. редактор) та ін. – К.: Наук.думка, 1983. – 745 с.

6. Керницький І.М. Лексика на означення населення за соціальним складом, суспільно-економічним становищем, майново-правовими відносинами /І.М. Керницький // З історії української лексикології. – К.: Наук. думка, 1980. – С. 6-95.

7. Крехно Т.І. Історія лексико-семантичної групи "плати – податки – повинності" в українській мові XV – XVIII ст.. (на матеріалі українських пам'яток): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10. 02. 01 – "Українська мова" / Т.І. Крехно. – Харків, 2005. – 19 с.

8. Москаленко А.А. Українська історична лексикологія / Тексти лекцій із спецкурсу/ А.А. Москаленко. – Одеса, 1972. – 54 с.

9. Нариси з історії українського словотворення (іменникові конфікси) / П.І. Білоусенко, І.О. Іншакова, К.А. Качайло, О.В. Меркулова, Л.М. Стовбур. – Запоріжжя – Кривий Ріг: ТОВ "ЛІПС" ЛТД, 2010. – 480 с.

10. Торгівля на Україні, XIV – середина XVII століття: Волинь і Наддніпрянщина /АН УРСР. Археограф. комісія та ін.; Упор. В.М.Кравченко, Н.М.Яковенко; Редкол.: М.Ф.Котляр (відп. ред.) та ін. – К.: Наук. думка, 1990. – 408 с.

УДК 81'373.43:004.738.(051)

ЕКСПРЕСИВНИЙ ПОТЕНЦІАЛ НЕОЛОГІЗМІВ У ЗАГОЛОВКАХ ПЕРІОДИЧНИХ ІНТЕРНЕТ-ВИДАНЬ

Бойчук М.В., аспірантка

Мовно-інформаційний фонд НАН України

Простежено виконання експресивної функції неологізмами, вживаними у заголовках періодичних інтернет-видань, з'ясовано способи забезпечення експресивності інновацій, виявлено компоненти-маркери.

Ключові слова: експресивність, неологізм, оказіоналізм, композит, заголовок, інтернет-видання.

Бойчук М.В. ЭКСПРЕССИВНЫЙ ПОТЕНЦИАЛ НЕОЛОГИЗМОВ В ЗАГЛАВИЯХ ПЕРИОДИЧЕСКИХ ИНТЕРНЕТ-ИЗДАНИЙ / Языково-информационный фонд НАН Украины, Украина.

В статье прослежено исполнение экспрессивной функции неологизмов в заглавиях периодических интернет-изданий, выяснены способы обеспечения экспрессивности инноваций.

Ключевые слова: экспрессивность, неологизм, окказионализм, композит, заглавие, интернет-издание.

Boichuk M.V. THE EXPRESSIVE FUNCTION BY NEOLOGISMS IN HEADLINES OF PERIODICAL INTERNET EDITIONS / Language-informative fund NAS of Ukraine, Ukraine.

The realization of expressive function by neologisms used in headlines of periodical internet editions is investigated, the main ways of expressive sufficiency of innovations are determined in the article.

Key words: expressiveness, neologism, occasionalism, composite, headline, internet edition.

Експресивність (франц. expressif, від лат. expressus – виразний) – категорія складна і багато в чому суперечлива. Її визначають як здатність певної мовної одиниці "підсилювати логічний та емоційний зміст висловленого, виступати засобом суб'єктивного увиразнення мови. Через експресивність виражальних засобів мовець передає своє ставлення і до повідомлення, і до адресата" [3, с. 156]. При вузькому розумінні експресивності про неї ведуть мову як про один із конотативних відтінків семантичного плану мовних одиниць (ставлячи її в один ряд з емоційністю, оцінкою й функціонально-стилістичною забарвленістю [11, с. 140]. Експресивність може створюватися шляхом широкого залучення найрізноманітніших засобів усіх мовних рівнів, а також їхньої взаємодії.

Автори медійних текстів, максимально використовуючи ресурси національної мови, прагнуть до створення різкості стилю, яка створює умови для епатування адресата, привернення (завоювання) його уваги. Цим детермінується посилення уваги до мовної екзотики, використання варваризмів, молодіжних сленгізмів, для цього створюються нові прийоми вираження, автор піддається моді і мовним захопленням. Усе це позиціонує газетний текст, що є одним з виявів функціонування публіцистичного стилю, як сприятливий фактор для виникнення одиниць з неологічним забарвленням [12].

У журналістському тексті реалізується сукупність функцій публіцистичного стилю: інформаційна, естетична і функція впливу. Остання передбачає ефективний психологічний тиск на індивідуальну та масову свідомість, визначення напряму прийняття рішень. Як основну рису публіцистичного стилю визначають єдність

експресивності та стандарту, адже в цьому стилі відбувається поєднання інформаційної функції з функцією переконання, емоційного впливу на аудиторію. Результатом взаємодії мовних канонів суворих жанрів і тяжіння до експресивності стають неоодиниці, що виступають одним із засобів увиразнення медіа-заголовків.

Формальний і смисловий план таких одиниць відкриває широкий простір для досліджень. Різноаспектне вивчення явищ неології знайшло висвітлення у працях Г.Вокальчук, С.Єрмоленко, К.Ленець, Є.Карпіловської, Ж.Колоїз, А.Нелюби, О.Стишова, Л.Струганець та ін. Однак існує потреба вивчення питань, пов'язаних із здійсненням неологізмами експресивної функції у заголовках періодичних інтернет-видань. Цим визначається актуальність дослідження.

Мета дослідження – простежити виконання експресивної функції неологізмами, вживаними у заголовках періодичних інтернет-видань. Об'єктом дослідження є неологізми, вживані в заголовках періодичних інтернет-видань, у яких реалізується категорія експресивності.

Експресивність належить до найбільш складних категорій. Її проблема досі остаточно не розв'язана. Цей факт зумовлений наявністю значної кількості поглядів на природу і сутність цього явища, різних підходів дослідників до його вивчення. Відповідно до одного з поглядів, експресивність являє собою перш за все категорію комунікативного плану, адже справжня експресія з'являється здебільшого у мовленні, тобто у процесі організації певного повідомлення [10, с. 12].

До засобів вираження експресивності належать новотвори. Виконання експресивної функції такими одиницями "виявляється у вираженні адресатом власного суб'єктивного ставлення до певної ситуації та у бажанні викликати відповідні чуттєві реакції адресата, використовуючи форми з інтенсифікованою виразністю, які включають такі чинники психологічної мотивація, як іронія, пародія, гумор, оцінка, гіперболізація" [8, с. 14].

Експресивність мовлення детермінована його антропологічністю: передаючи інформацію, мовець обов'язково вказує на своє "авторство" через ставлення до неї, через суб'єктивність її бачення, розуміння. Констатована суб'єтивність найчастіше прагне вирватися за межі узусу, подати об'єкт мовлення яскраво, виразно, неповторно. Одними з перших потребу в цьому задовольняють індивідуально-авторські неологізми. Будучи виразною ознакою художнього, розмовного та публіцистичного стилів, такі одиниці наділені здатністю до виконання ролі експресивних засобів впливу на читача (слухача). На процеси їх актуалізації впливають нові соціальні умови, створені демократичними зрушеннями в суспільному житті, у результаті чого формуються нові мовні смаки у суспільстві, які й ураховує автор тексту [13, с. 5].

Оказіоналізми – це утворення з певною "приреченістю" на експресивність. Це випливає з того факту, що у кореляції "номінативне / експресивне" вони найчастіше займають праву позицію, протиставляючись одиницям, які згідно з особливостями своєї природи розташовуються зліва і позиціонуються як репрезентанти нормативних фрагментів картини світу, тоді як "правобічні" виступають знаками специфічних, нетипових об'єктів реальної дійсності, втілюючи насамперед звернення до емоцій, почуттів адресата, адже експресиви "позначають денотати через призму інтенцій суб'єкта мови. Його думки, емоції, почуття, оцінки й висновки щодо предмета номінації матеріалізуються та відбивають індивідуальне й (або) соціальне бачення навколишньої дійсності" [2, с. 386].

Особливістю оказіоналізмів-експресем виступає той факт, що вони навіть поза контекстом зосереджують у собі виразність. Опиняючись у мовленнєвому оточенні, такі одиниці "співіснують з іншими лінгвістичними засобами і сприяють досягненню образності висловлюваного на рівні тексту" [4, с. 10-11].

Оказіоналізми – це одиниці, які дають змогу, з одного боку, забезпечувати заголовку відображення змістової суті (точність), а з іншого, – привертати увагу аудиторії (яскравість, насиченість). Водночас специфіка експресивізації оказіоналізмів у заголовках інтернет-видань визначається тенденціями, якими позначена організація інтернет-дискурсу. До них дослідники зараховують: а) максимальну компресію інформації; б) збільшення емоційної насиченості; в) посилення експресивності повідомлень. Згадані тенденції знаходять своє втілення в одиницях, що репрезентують усі рівні текстів Інтернет-дискурсу – графічний, лексичний, морфологічний, синтаксичний [7, с. 13].

Експресивність інновацій досліджуваного типу забезпечується різними способами. Вона може стосуватися як їхньої формальної та семантичної структури, так і лише семантичної. Як констатують дослідники, стилістична визначеність оказіоналізму детермінується кількома факторами: а) семантичним забарвленням твірної основи; б) словотвірною моделлю; в) контекстом і мовленнєвою ситуацією, які уточнюють значення неолексеми. Вплив базової основи на "стилістичну визначеність оказіоналізму полягає в тісному зв'язку внутрішньої форми слова з семантикою лексичних інновацій" [4, с.10]: ***барбосизація*** (УП, 05.08.08), ***кабакізація*** (УП, 11.03.09), ***Луценкогейт*** (УП, 13.05.09), ***відтузлитися*** *(< о.Тузла)* (УП, 24.12.03), ***Кучмастар*** (УП, 10.07.02), ***дерибаницик*** (УП, 16.04.08), ***барсетник*** (ЛП, 23.11.10), ***єдун*** (УП, 16.01.02), ***донбасяни*** (УП, 23.12.04), ***грантоїдка*** (УП, 10.11.03), ***ірпеніада*** (УП, 28.04.06), ***коаліціада*** (УП, 05.09.06; 10.12.08; 21.03.06), ***литвиніада*** (УП, 23.05.02), ***спікеріада*** (УП, 07.05.02; 05.12.08; 12.12.08), ***прем'єріада*** (УП, 14.01.05), ***Юліада*** (УП,

21.08.07), ***прем'єрознавство*** (УП, 11.05.04), ***оскароносець*** (УП, 26.02.08), ***задометрія*** (УП, 18.02.09), ***олігархоленд*** (УП, 06.01.09; ПП, 06.01.09). Застосування наявних у мові словотвірних моделей із закріпленим за ними значенням (значеннями) програмує експресивність оказіональної номеми: ***путінізм*** (УП, 03.12.08), ***гебізм*** (УП, 28.08.02), ***кучмізм*** (УП, 12.09.08), ***лобізм*** (УП, 14.03.05), ***вождізм*** (УП, 28.04.11), ***олігархат*** (УП, 07.03.06; 12.05.11), ***паханат*** (С, 10.01.11)), ***путінізація*** (УП, 03.12.08), ***українішання*** (УП, 18.05.06), ***дрес-кодування*** (DU, 27.12.10), ***наркота*** (ЛП, 25.06.09), ***смайлик*** (УП, 14.01.08), ***гекачухня*** (УП, 19.08.03), ***показушний*** (УП,Tablo ID, 01.03.11), ***дерибанити*** (УП, 19.12.07), ***бомжизуватися*** (УП, 19.10.06), ***розмафіїзація*** (УП, 22.04.04), ***зваричгейт*** (УП, 17.05.05), ***темникгейт*** (УП, 09.10.02), ***гарбузоманія*** (ВЕ, 13.10.08), ***Ментоград*** (УП, 20.12.01). Як зазначає Ж.Колоїз, "результати оказіональних деривацийних процесів збуджують у свідомості адресата не узагальнені образи, а ідентифікуються в нові "образосполучення", своєрідні образні молекули, утворені зі словообразів-атомів"…, репрезентують нестереотипні ситуації і є тим "містком", який забезпечує тісніший зв'язок між комунікантами" [6, с. 232].

Виразного стилістичного (експресивного) звучання набирають прізвища посадових осіб, що асоціюються з самими посадами і ситуативно виконують їх функції: ***екс-Тарасюк, екс-Азаров*** (УП, 13.10.06).

Структурно-семантична організація деяких суфіксальних оказіоналізмів має алюзійний характер: ***"Мискоборці".*** *Поки лідери УНА-УНСО потерпають за гратами, партію намагаються зробити "ручною"* (УП, 24.10.01). Для усунення можливої інтертекстуальної лакуни автор превентивно наводить як епіграф іншотекстовий фрагмент (він уміщує й деривацйну базу): "*Отак воно і йдеться до руїни. Отак ми й загрузаємо в убозтво. Є боротьба за долю України. Все інше – то велике мискоборство"* Ліна Костенко). Загалом же, декодування метафоричних неологізмів відбувається з опертям на фонові знання. Тому для цього процесу дуже важливе врахування рівня підготовленості аудиторії, оскільки закладений ефект може не спрацювати, якщо не відбудеться адекватної прагматичної реакції на цю одиницю.

Особливе місце у створенні експресивності належить оказіоналізмам зі структурою складних слів. Складні слова зі стилістичною метою досить широко використовувалися у мові ЗМІ 90-х років минулого століття, адже вони дають змогу "виражати найрізноманітніші суб'єктивно-експресивні відтінки думки за рахунок поєднання у них різних основ та коренів. Вони мають величезні стилістичні можливості, оцінну силу, поняттєву, пізнавальну й естетичну місткість" [10, с. 13]. Такий спосіб формування нових лексичних одиниць (і, відповідно, – нових смислів і конотацій), як слово- і основоскладання, досить активно використовують автори і сучасних медійних текстів, оскільких це дає змогу поєднати у межах однієї номінації (знака одного, хоч і складного, поняття) твірні компоненти часто непоєднуваної природи. Семантика і конотація таких одиниць виникає на основі невідповідності, яка виникає між значенням базових одиниць і семантичною структурою складного деривата. У результаті з'являється "свіжа", виразна конструкція, що відразу ж привертає до себе увагу. Прагматичний потенціал такої одиниці посилюється, коли оказіоналізм-композит/юкстапозит опиняється у структурі заголовка: *Держкомтелерадіо: варіант* ***Кучма-лайт*** (І-Р, 15.08.10), *На Прикарпатті затримали* ***інтернет-шахрая*** (СІТІ, 14.02.11), ***Міліціонера-хабарника*** *взяли під варту* (СІТІ, 26.01.11), *Двоє* ***кумів-"археологів"*** *з Рівненщини колекціонували зброю* (УЗІ, 15.03.11), *Рівненський "****ліфтоман****" виявився ще й наркоманом* (УЗІ, 02.03.11), *Не вірте у* ***блогерів-підривників****!* (УЗІ, 03.02.11), *На Буковині затримали* ***освітянина-педофіла*** (УЗІ, 11.01.11), *Здати* ***викладача-хабарника*** (ЛП, 28.05.09), *Звільнити* ***міліціонера-порушника*** (ЛП, 28.05.09). Найчастіше оказіоналізмами такого типу в заголовках виступають іменники. Складні іменники, для яких характерна семантична місткість та згущеність значень у мові сучасної української преси, відіграють важливу роль, вони виступають засобами творення експресивності, емоційності, оцінності, характеризації, увиразнення, зіставлення-протиставлення, образів і мікрообразів, ліричності й іронічності. Поза всяким сумнівом, увесь виражальний потенціал аналізованих одиниць у медійному контексті підпорядкований виконанню таких прагматичних завдань, як привернення уваги та вплив на адресата інформації [9].

У складних словах експресивність найчастіше формується шляхом використання відповідного компонента-лексеми, який може займати будь-яке з двох місць: ***шахраї-****роботодавці* (ЛП, 24.11.09) // *мультимільйонер-****шахрай*** (УП, 01.12.06), ***терорист-****камікадзе* (УП, 15.09.01) // *льотчик-****терорист*** (УП, 13.09.01). У таких структурах відбувається розподіл функцій: один складник виконує номінативну функцію, а інший виступає засобом конотації: ***"міністр-побратим"*** (УП, 07.08.07), ***президент-янгол*** (УП, 27.06.03), ***PR-фіаско*** (УП, 10.12.01), ***держава-мутант*** – *"Україна"* (УП, 23.04.08), ***PR-помилка*** (УП, 19.03.01) ***PR-війна*** (РіК, 19.02.10), ***інспектор-самовбивця*** (УП, 15.02.01), ***хірург-"тризубівець"*** (С, 27.01.11), ***жінка-епоха*** (УП, 14.03.03), ***браконьєр-утікач*** (ЛП, 06.11.10), ***тітка-убивця*** (УП, 04.07.05), ***суддя-"колядник"*** (УП, 18.12.09), ***стоматолог-хабарник*** (ЛП, 18.01.11), ***міліціонер-хабарник*** (ЛП, 26.06.08; СІТІ, 26.01.11), ***юрист-романтик*** (УП, 15.04.11), ***бізнес-корсар*** (УП, 23.10.06), ***танк-тер'єром*** (УП Tablo ID, 08.12.08), ***інспектор-самовбивця*** (УП, 15.02.01). Роль маркера-конотатора можуть відігравати полілексемні структури, функціональну єдність яких автор прагне забезпечити за допомогою лапок: ***прем'єр-"кремезні плечі"*** (УП, 12.01.01).

Ступінь експресивізації складних оказіоналізмів може бути різним: ***піар-потуги*** (УП, 21.04.06) // ***піар-хід*** (УП, 04.01.04; 11.08.07).

Деякі компоненти-маркери демонструють високий рівень продуктивності: ***VIP-зал*** (УП, 09.06.05), ***Vip-пенсіонер*** (УП, 25.02.09; 07.06.07), ***vip-дорога*** (УП, 27.08.10), ***VIP-гараж*** (УП,Tablo ID, 15.04.11), ***VIP-діти*** (УП,Tablo ID, 07.04.11), ***VIP-пенсія*** (УП, 25.05.11), ***VIP-чиновник*** (ФП, 06.04.11), ***VIP-машина*** (ФП, 27.04.11; УП, 10.06.11).

Часто до складних оказіоналізмів уходять власні назви. Апелятиви, що додаються до них, виступають у ролі конотативних маркерів: ***Грач-"вигнанець"*** (УП, 02.03.09), ***Яценюк-президент*** (УП, 06.04.09), ***Кінах-оптиміст*** (УП, 25.05.01), ***Ющенко-ринковик*** (УП, 06.06.01), ***ципа-Скрипка, кролик-Притула*** (УП, TabloID, 22.04.11), *"**Ващук-антитерор**"* (УП, 12.06.01). У функції згаданих маркерів зрідка виступають також інші власні назви: ***Пашка-Америка*** – *"П. Лазаренко"* (УП, 23.02.01), ***Курочкін-Шмурочкін*** – *"М. Курочкін"* (УП, 25.09.06), ***Черновецький-Шварценеггер*** (УП, 24.11.07), ***Луценко-Кириленко*** (УП, 15.10.07; 16.12.07), ***Мороз-Янукович*** (УП, 26.10.07), ***тимошенки-клички*** (УП, 23.11.06), ***дівчина-"Дюймовочка"*** (УП, Tablo ID, 12.05.11).

Рідше трапляються одиниці, що складаються з обох конотованих елементів: ***аферистка-спритниця*** (ЛП, 23.11.10), ***гвалтівник-гомосексуаліст*** (УЗІ, 20.04.11), ***залицяльник-злодій*** (ЛП, 09.10.10), ***вбивця-шизофренік*** (РВ, 22.04.10), ***соратник-хабарник*** (УП, 30.10.06), ***миротворець-хабарник*** (УП, 13.05.11), ***фан-хуліган*** (ЛП, 03.12.09), ***грабіжник-"жайвір"*** (РВ, 17.08.10), ***убивця-шумахер*** (ЛП, 04.08.09), ***загадка-вояж*** (УП, 30.03.11), ***Юля-бяка*** (УП, 04.04.09), ***забіяка-"Отелло"*** (РВ, 07.07.10), ***фанатик-смертник*** (УП, 07.11.01).

Виразним прийомом експресивізації складних слів аналізованого типу виступає сполучення в межах однієї структури семантично далеких або й непоєднуваних з погляду логіко-предметного змісту компонентів. Зіткнення таких "несполучуваних" компонентів формує яскраві образи-інформатеми, використання яких у заголовках приваблює читача, спонукає до зацікавлення текстом, створює гумористично-жартівливий колорит: *Азаров розповів, як йому хотілося станцювати* ***"вальс-гопак"*** (УП, 27.12.10), ***Дог-вихователь*** (Д, 12.05.11), ***міліціонер-порушник*** (ЛП, 28.05.09), ***лікар-збоченець*** (ЛП, 20.09.08), ***партія-примара*** (УІБ,13.01.11), ***пенсіонер-гімнаст*** (УП, 01.12.06), ***радар-фен*** (УП, 02.05.10), ***боксер-стоматолог*** (УП, 05.09.06), ***спікер-терорист*** (УП, 05.10.06), ***саміт-вечеря*** (УП, 08.05.10), ***"орел"-втікач*** (УП,07.04.10), ***батьки-нелюди*** (ЛП, 11.11.10), ***олігарх-футболіст*** – *"Г. Суркіс"* (УП, 25.08.01), ***клон-прем'єр*** (УП, TabloID, 16.05.08), ***хакер-мільйонер*** (УП, 14.09.01). Зрідка трапляються випадки функціонування у структурі таких одиниць префіксоїдів: ***екс-даішник-шахрай*** (ЛП, 20.10.09).

Високий рівень експресії демонструють композити, що творяться за традиційними моделями: ***кадротрус*** (УП, 02.06.11), ***гривньопад*** (УП, 15.08.06), ***грантоїд*** (УП, 02.04.01; 23.12.04, УП, 26.05.04), ***хохломор*** (УП, 03.04.08), ***бідономіка*** (УП, 06.12.06), ***янукономіка*** (УП, 01.11.06), ***кучмократія*** (УП, 19.01.04), ***кучмореформа*** (УП, 26.05.03), ***кучмовоз*** (УП, 01.05.04), ***ліфтоман*** (УЗІ, 02.03.11), ***Юлієфобія*** (УП, 12.03.08).

Експресивність заголовків забезпечує використання складних інновацій, у структурі яких функціонують компоненти різної стильової належності: ***євроамнезія*** (УП, 19.08.08), ***євробалачки*** (ЛП, 25.10.08), ***автозлодій*** (ЛП, 25.06.11), ***єврокримінал*** (ЛП, 25.12.10). Зрідка еспресивність юкстапозитів може посилюватися словотвірними засобами: ***дитинка-сиротинка*** (УП, 08.12.08), ***Олесик-Телесик*** – *"О. Довгий"* (УП, 10.10.06). Особливістю природи композитів і юкстапозитів виступає те, що вони "поєднують у собі семантику кількох слів, що допомагає виразніше, точніше відтворити картину зображуваного" [1].

До експресивних засобів належать і оказіоналізми-редеривати: ***"анти"фаш*** (УП, 04.03.08), ***антифа*** (УП, 22.04.09), ***нелегал*** (УП, 03.09.04), ***регіонал*** (УП, 08.12.08; ФП, 12.05.11), ***неформат*** (УП, 14.02.08). Такий спосіб формування нових одиниць автоматично зараховує їх до експресивів.

Проаналізовані деривати-оказіоналізми, "з одного боку, є результатами словотворчих актів і демонструють той чи інший спосіб словотворення, з іншого – ці результати засвідчують лексичне збагачення, оновлення і водночас поповнення стилістики лексичними засобами виразності" [5, с. 14-15]. Загалом же, якщо вести мову про словотвірні засоби експресивізації тексту, то варто погодитися з думкою О. Жижоми: "створені за аналогією, оказіональні слова демонструють зв'язок з моделлю, за якою вони побудовані, і характеризуються нашаруванням значеннєвих відтінків, набутих у контексті" [4, с. 13].

Таким чином, оказіоналізми аналізованого типу, використовувані у заголовках періодичних інтернет-видань, виступають виразними стилістичними засобами. Функціонуючи у заголовку, вони задають образне, емоційне звучання. Експресивність, будучи детермінована антропологічним характером комунікації, забезпечується активним використанням словотворчих ресурсів мови, зокрема, як у формально-семантичному, так і лише семантичному аспектах.

ЛІТЕРАТУРА

1. Адах Н.А. Авторські лексичні новотвори в поезії Василя Барки: семантика, функції, прагматика: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.01 “Українська мова” / Н.А. Адах. – К., 2009. – 20 с.

2. Бойко Н. Семантичний аспект експресивності лексичних одиниць // Лінгвостилістика: об’єкт – стиль, мета – оцінка: збірник наукових праць, присвячений 70-річчю від дня народження проф. С.Я. Єрмоленко / відп. ред. академік НАН України В.Г. Скляренко. – К.: НАН України, Ін-т української мови, 2007. – С. 386-390.

3. Єрмоленко С.Я. Експресивність / С.Я. Єрмоленко // Українська мова: Енциклопедія / [редкол.: О. О. Тараненко, М. П. Зяблюк та ін.]. – К.: Укр. енцикл., 2000. – С. 156-157.

4. Жижома О.О. Індивідуально-авторські новотвори у поетичному дискурсі 80-90-х років ХХ століття: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.01 “Українська мова” / О.О. Жижома. – Донецьк, 2003. – 18 с.

5. Колоїз Ж.В. Поняття про оказіоналізм, його диференційні ознаки / Ж.В. Колоїз // Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія “Філологія”. – Вип 49. – № 745. – Харків, 2006. – С. 10-16.

6. Колоїз Ж.В. Українська оказіональна деривація: [монографія] / Ж.В. Колоїз. – К.: Акцент, 2007. – 310 с.

7. Лукашенко Н.Г. Іспаномовний інтернет-дискурс: комунікативно-прагматичний та лінгвостилістичний аспекти (на матеріалі форумів з проблематики родинних стосунків): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.05 “Романські мови” / Н. Г. Лукашенко. – К., 2006. – 19 с.

8. Мариненко П.І. Лексичні новотвори в сучасній іспанській мові: структурний та семантичний аспекти: дис. ... канд. філол. наук: 10.02.05 / П.І.Мариненко. – К., 2006. – 277 с.

9. Мислива-Бунько І. Виражальні можливості складних іменників у мові українських газет XXI ст. – Режим доступу: http://intkonf.org/misliva-bunko-i-virazhalni-mozhlivosti-skladnih-imennikiv-u-movi-ukrayinskih-gazet-hhi-st/

10. Турчак О.М. Оказіоналізми в мові української преси 90-х років ХХ століття: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.01 “Українська мова” / О.М. Турчак. – Дніпропетровськ, 2005. – 19 с.

11. Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія / [авт.-уклад. Селіванова О.О.]. – Полтава: Довкілля-К, 2006. – 716 с.

12. Страмной А.В. Газетный текст как источник неологизмов (на материале русской и французской прессы): автореф. дисс. на соискан. учен. степени канд. филол. наук: спец. 10.02.01 “Русский язык”; 10.02.05 “Романские языки” / А.В. Страмной. – Волгоград, 2007. – Режим доступа: http://lib.volsu.ru/gsdl/cgi-bin/library.exe?e=d-01000-0002007001010000prompt10400l11ru5020-about003100-0011-1-0utfZz-8-10&cl=CL2.47&d=HASH01c7e2ef29863f81 e5d6c8a3&x=1

13. Юрченко Т.Г. Оказіоналізми у творчості Павла Загребельного: структурно-семантичний і стилістичний аспекти: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.01 “Українська мова” / Т.Г. Юрченко. – К., 2003. – 18 с.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

DU – http://daily.com.ua/
УП – http://www.pravda.com.ua/news
ПП – http://www.politikan.com.ua
С – http://sprotiv.org
ВЕ – http://www.epochtimes.com.ua/
СІТІ – http://ifcity.in.ua
УЗІ – http://uzinform.com.ua/
ЛП – http://www.lvivpost.net
ФП – http://www.4post.com.ua
РВ – http://rezonans.volyn.net

Д – http://www.day.kiev.ua/
УП, TabloID – http://www.tabloid.pravda.com.ua

УДК 811.161.2’373.611

АРҐО В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ: СТАН І ПЕРСПЕКТИВИ ДОСЛІДЖЕНЬ

Борисова О.Е., аспірантка

Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна

Статтю присвячено оглядові стану вивчення арґо в українській мові (основні проблеми, методи і досягнення) й визначено деякі перспективні напрями у контексті сучасних лінгвістичних надбань.
Ключові слова: арґо, жарґон, лексикографія, літературна мова, соціолекти.

Борисова О. Э. АРГО В УКРАИНСКОМ ЯЗЫКЕ: СОСТОЯНИЕ И ПЕРСПЕКТИВЫ ИССЛЕДОВАНИЙ / Харьковский национальный университет имени В.Н. Каразина, Украина.
Статья посвящена обзору состояния изученности арго в украинском языке (основные проблемы, методы и достижения) и определены некоторые перспективные направления в контексте современных лингвистических разработок.
Ключевые слова: арго, жаргон, лексикография, литературный язык, социолекты.

Borysova O. E. ARGOT IN UKRAINIAN LANGUAGE: STATUS AND PROSPECTS OF RESEARCH / V.N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine.
The article is dedicate to the survey of the study of argot in Ukrainian language (the main problems, methods and achievements) and definitely several prospective directions in context modern linguistic achievements.
Key words: argot, slang, lexicography, literary language, social dialects.

Наша мова – це багатовимірне, різнобарвне й неоднозначне явище. Безсумнівним є те, що основне завдання мовознавця полягає не в боротьбі з мовою, а в дослідженні її різноманітності, у тому числі й пластів позалітературних. Живе, неофіційне, невимушене мововживання може нести в собі потужний творчий, сміховий, навіть естетичний заряд. Сьогодні в умовах лібералізації, свободи слова та “розтабуйованості” суспільства стало можливим вивчення обсцентної лексики, арґо, жарґону, сленґу.

Складність дослідження арґо полягає в його постійній рухомості, плинності. Як слушно зауважує О. Молчанова, “щоб бути постійно незрозумілим для третьої особи, арґо змінює, оновлює засоби висловлювання, які поступово знаходять своє відображення у словниках” [18]. Існує так зване загальне арґо – арґо, яке втратило свої шифрувальну та ідентифікаційну функції. Його використовує не одна замкнена група осіб, а всі члени мовного середовища, переслідуючи різну мету. Тепер воно стало зрозумілим для широкого загалу, а частина його елементів змінила статус, перейшовши до розмовно-побутового мовлення, частина може використовуватися як стилістичний засіб.

Актуальність нашої роботи полягає в розширенні кола проблем вивчення арґо та окреслення перспектив майбутнього дослідження і деяких його аспектів.

Наголосимо, що арґо вже були об’єктом спеціальних наукових досліджень. Цією проблемою мовознавці почали цікавитися ще у 40-х рр. XIX ст. Відомий польський письменник Г.Крашевський першим звернув увагу на таємну мову лірників і кобзарів. Він подав короткий опис лірницько-жебрацького арґо і вмістив свою розвідку до часопису “Северная Плела” [16]. Пізніше, у 80-х рр. XIX ст., виходить низка робіт, присвячена вивченню арґо в Україні. Це, насамперед, праці К. Студинського (псевдонім – Кость Вікторин) [3], В.Боржковського [2] та інших. Згодом до арґо як явища зверталися М.Сумцов [23], О.Горбач [5; 6; 7; 8; 9], Л.Ставицька [19; 20; 21]. Їхні праці становлять багатоаспектне комплексне дослідження арґо із чітко окреслюваними проблемами. Серед них, зокрема, помітно виділяються такі:

1. Місце соціальних і професійних діалектів у національній мові.

Мовні особливості людини безпосередньо пов’язані з виконуваними нею соціальними ролями, адже в мові так чи так відбивається соціальний статус (місце у суспільстві, професія). Компоненти соціальної характеристики людини відображаються у мові, у її нормативності, а саме у широті вибору слів і виразів, в умінні будувати фразу і добирати влучні засоби для вираження думок, емоцій – різні люди для називання одного і того ж явища послуговуються зовсім різними засобами. Це пов’язано із соціальними особливостями мови людини – “соціальними діалектами” (жарґони, арґо). Усі ці соціальні діалекти різною мірою проникають у загальнонародну мову.

Ось чому питання про місце соціальних і професійних діалектів у національній мові викликало інтерес серед науковців. Так, Й.Дзендзелівський у праці "Арґо волинських лірників" [10] започаткував системний науковий підхід у дослідженні соціолектів сучасної української мови. Аналіз лексичних елементів професійних і корпоративних арґо містять такі розвідки О.Горбача, як "Лексика наших картярів і шахістів" [9], "Арґо українських вояків" [6] та інші. Праці Л.Ставицької передбачають соціолінгвістичну перспективу у вивченні групових та корпоративних мов щонайменше у трьох аспектах:

• "співвіднесення з парадигмою соціокультурного, духовного та власне мовного існування українського етносу;

• сутнісні реакції у площині мовної ситуації та стратегії комунікативної потужності української мови в сучасній Україні;

• внутрішні ресурси співвіднесення жарґонної лексики з літературним стандартом, розмовною мовою, територіальними діалектами, міським субетнолектом" [20, с. 55].

2. Теоретичні аспекти арґопроблеми: термінологічний апарат, критерії вивчення, співвідношення елементів ланцюга арґо-жарґон-сленґ.

Як не дивно, але сучасне мовознавство ще не має єдиного погляду на сутність досліджуваного явища, а звідси – і невиробленість загальноприйнятої термінології навіть у позначенні найзагальніших явищ, їх структурних елементів тощо. "Іноді термін "арго" вживається на позначення певного соціального чи професійного відгалуження від загальнонародної мови (наприклад, арґо артистів, музикантів, спортсменів, військовослужбовців та ін.), тобто в тому ж значенні, що й термін жарґон. У вужчому розумінні арго — мова "соціального дна" (рекетирів, злодіїв, жебраків, бомжів, картярів-шулерів тощо)" [28, с. 31-32]. Проте слід чітко розрізняти жарґон й арґо. На лумку Л. Ставицької, "арго — таємна мова, якою користуються члени закритої групи, низи суспільства, а жарґон – атрибут негерметичної групи, соціальний діалект певної вікової спільноти чи професійної корпорації" [19, с. 23]. Близькість цих понять дозволяє говорити про поплутання їх не тільки у розмовній сфері, але й у науковому обігу. Так, М.Грачов не надає принципового значення диференціації арго і жарґону. Він об'єднує їх під загальним терміном "соціальні діалекти". А Л. Ставицька вважає, що, на відміну від жарґону, арго "позбавлене пейоративного, зневажливого значення" [19, с. 22].

Арґо також істотно відрізняється від сленґу. Так, виникнення арґо традиційно пов'язують з добою феодалізму, коли існували замкнені цехи, або корпорації ремісників, бродячих торгівців, жебраків та ін. Вони створювали спеціальні мовні коди з метою самозахисту та відокремлення від решти суспільства і збереження своїх професійних таємниць. Як відзначає М. Гордійчук, "досить значний вплив на організацію соціально замкнених корпоративних із своєю спеціальною мовою кобзарських братств на Україні мав виданий Б.Хмельницьким у 1652 р. універсал про утворення музикантського цеху, що призвело до професіоналізації творчості українських "незрячих" мандрівних епічних співців у період розвитку й піднесення ролі Запорізької Січі" [14, с. 50].

Натомість термін "сленг" в україністиці з'явився тільки у середині XX ст. Спочатку його фіксували у роботах, присвячених англійській мові. На думку О.Селіванової, "сленґ – нелітературна додаткова лексична система, яка представляє паралельну експресивно-оцінну, найчастіше стилістично знижену синонімію позначень загальновідомих понять і належить певній соціальній субкультурі; різновид соціолекту – соціально маркованої лексики певної суспільної групи (професійної, вікової й ін.) у межах національної мови. Нерідко сленґ має атрибути "молодіжний", "студентський", що значно звужує його значення. Сленґ не є формою існування мови, оскільки не має власної специфіки фонетичного та граматичного рівнів і ґрунтується на закономірностях національної мови" [18, с. 560].

Отже, різниця між сленґом й арґо полягає в тому, що на відміну від арго – таємної, конспіративної форми існування мови замкнених соціально-професійних груп, – сленґ зрозумілий пересічним мовцям, є надбанням відкритих соціально-професійних груп. Він характеризується стилістичною зниженністю, пейоративністю і не виконує функції утаємниченості, умовності, відмежування. Хоча, незважаючи на постійні "суперечки", чітке розташування цих понять – все ще перспективне завдання.

3. Джерела вивчення арґо.

У сучасному українському мовознавстві наявні фактично всі підстави для ретельного й глибокого дослідження арґотичних питань. Цьому сприяють, зокрема, достатні й повні джерела. Звернімося до деяких із них.

Монументальна праця О.Горбача "Арґо в Україні" розглядає етнографічні, лінгвістичні та літературні джерела (періоду 1870-1950 рр). Крім того, міститься аналіз праць Костя Вікторіна з мови лірників Тернопольщини [3] та В.Боржовського про лірників східного Поділля [2]. Вийшли друком окремі роботи

О.Горбача: “Арґо українських лірників” [7], “Арґо українських вояків” [6], “Арґо українських школярів і студентів” [8].

Огляд арґо кримінального середовища містить реєстр праць, серед яких знаходимо “Записки из мертвого дома” (1861 – 1862) Ф.Достоєвського [13] та “Słownyk mowy złodziejskiej” А.Курки [29], присвячений мові кримінального середовища у Львові, яка знаходилась під потужним впливом польської мови. У 70-х рр. ХХ ст. Й. Дзендзелівський звернувся до теми “таємної мови” волинських лірників [10] та арґо волинських кожухарів [11].

З-поміж сучасних досліджень арґо виділяються праці Л. Ставицької [2000, 2001, 2005, 2006], що ґрунтуються на найрізноманітніших джерелах, серед яких є бурсацько-семінарський жарґон, твори І.Котляревського, І, Франка, наукові видання, а також засоби масової інформації.

4. Історія лексикографування.

Одним із напрямків дослідження арґо стало напрацювання досвіду, методів збору й лексикографування матеріалів. Перші спроби зафіксувати окремі одиниці “таємної мови” датуються ще 80-ми рр. XIX ст., коли дослідник К.Студинський (під псевдонімом Кость Вікторин) у 1886 р. опублікував наукову розвідку “Дедовска (жебрацка) мова” [3]. Разом із тим він подав перший словник “лесбійської” мови із 300 слів, які записав у с. Кип’ячці неподалік від Тернополя. Мовознавці, етнографи укладали списки, фіксували у словниках арґотизми. Згадаймо В.Гнатюка “Лірники. Лірницькі пісні, молитви, слова, звістки і т. п. про лірників повіту Бучацького” [4], П.Тиханова, який записав від старців з різних районів Чернігівщини і уклав словник старецької мови із шести розділів [25] та ін. Варто зауважити, що до лексикографування зверталися не тільки науковці, але і деякі державні чиновники. Так, поліційний урядовець А. Курка записав та уклав словник мови карних злочинців [29].

Досить значний внесок у проблему арґотизмів зробив О.Горбач. Він зафіксував арґо лірників, картярів і шахістів, вояків, школярів і студентів, проступницько-тюремних і вуличних прошарків [5; 6; 7; 8; 9].

У 1977 р. виходить друком наукова розвідка Й.Дзендзелівського “Арґо волинських лірників”, додатком до якої став словник із 1700 лексем [10].

У часи незалежності України вийшов друком словник Л. Ставицької “Український жаргон: Словник” (2005).

5. Механізми творення нових одиниць.

Не слід уважати арґо автономною системою в межах загальнонародної мови. Як слушно зауважує М.Бартоліні, “арґо не є незалежною мовою із власними фонетичною та морфо-синтаксичною системами: це сукупність термінів, що мають підкреслене виразно-емоційне забарвлення та можуть взаємодіяти з термінами, що належать до койне” [1, с. 108]. Механізм творення арґо детально розглядав О.Горбач у роботі “Арґо в Україні”, серед яких найперше виділяє метафору та метонімію. Наприклад, *академія* – тюрма, *грач* – багатий чоловік, якого хочуть обікрасти. Існують різноманітні запозичення з українських діалектів (*жуковина* – перстень), утворення від місцевих назв (*Париж* – Краківський базар у Львові, *Бродвей* – центральна вулиця у Рівному), утворення від власних імен (*адамові сльозки* – горілка), ономатопею і вигуки (*м’явкати* – жебрати, *шурнути* – вкрасти), запозичення з дитячої мови (*ґога* – воша), “засекречення”, евфемічні “перекручування” (*замкни свою жузепе бізе* – перестань пердіти), скорочення (*нац* – в’язень, засуджений за приналежність до ОУН). Також науковець виділяє префіксальні (*кулопата* – лопата), суфіксальні (*кучморити* – кусати, *ломоськати* – ламати), метатезні (*цілітний* – цілий) способи творення нових слів. На його думку, “якщо в давніших професійних арґо переважають іще “перекручення” та “засекречення”, то нове міське арґо виказує опертя головно на переосмисленнях і позичках, зчаста теж уже народньою етимологією спертих на якусь власну лексему” [5, с. 527].

Отже, науковець докладно описав механізми творення арґотизмів, виявив словотвірні моделі та визначив мови-продуценти. Цікавим є той факт, що русизми у його роботі зустрічаються подекуди, їх потрібно “видзьобувати” по краплі, натомість після прочитання “Короткого словника жаргонної лексики” Л. Ставицької справляється зовсім протилежне враження.

6. Жаргонові елементи у літературній мові:

- *у художньому стилі*

Цінним джерелом для дослідження арґо стала художня література. Жаргонові елементи найчастіше використовуються для надання експресивності, емоційності тексту. Така лексика допомагає змалювати “колоритного” персонажа, відобразити його соціальну та професійну приналежність, розкрити характер, звички, уподобання, повідомити про його минуле. Таким чином, письменники подають цікавий для мовознавців матеріал мови лірників, сліпців, шахраїв, школярів, вояків, жебраків і т. ін. Дослідженням цієї проблеми займалися Д.Чижевський, Л.Ставицька, О.Тулузакова.

- *у публіцистичному стилі.*

Засоби масової інформації завжди оперативно реагують на найдрібніші зміни в мові Як вважає О.Тараненко, "для мовного портрету сучасності характерні такі ознаки: а) масове насичення тексту зниженими й субстандартними одиницями як вияв мовної розкутості й бравади; б) стилістика пародіювання, іронічного висміювання (із залученням стилістично знижених мовних одиниць) того, про що досі прийнято було говорити якщо не в шанобливому, то принаймні в стилістично нейтральному тоні" [24, с. 37]. Отже, найхарактернішим стилістичним явищем, яке спостерігається в мові мас-медіа, є проникнення в неї жарґонізмів, арґотизмів, сленґу, елементів розмовної мови. Особливо це стосується публіцистичного стилю, який "з самого початку формується як певний конгломерат розмовного, художнього і наукового стилів" [15, с. 136].

Проблему функціонування арґотизмів досліджували Л.Ставицька, І.Онищенко, О.Тараненко, Н.Линник. Вони вивчали різноманітні прояви "таємної мови" у публіцистичних текстах. Так, особливу увагу зосереджували на мовній грі, на семантичних нарощеннях арґотизмів під час використання їх у ЗМІ, а також з'ясовували причини використання жарґонових одиниць.

Безсумнівно, О.Горбач, Л.Ставицька, Й.Дзендзелівський, А.Трембіцький та ін. зробили величезний внесок у напрацювання теорій і методів дослідження арґо.

Заслуги науковців, що заклали основи дослідження соціальних діалектів, методу вивчення, описали арґоодиниці з найрізноманітніших сторін, є неоціненними.

Проте вважаємо за необхідне звернути увагу на таку особливість: усі ці дослідження здійснено у межах "старих" наукових парадигм. Самі ж соціальні діалекти, у тому числі й арґо, залишаються ніби осторонь найновіших лінгвістичних досягнень, нових лінгвістичних напрямків. Ось чому вважаємо перспективним в українському мовознавстві можуть бути такі аспекти дослідження арґо:

- типи номінації в українському арґо;

- арґо як соціокультурне явище;

- тяглі і плинні процеси в арґосистемах;

- потенціал арґо у поповненні і зміні національної мови: взаємовпливи і взаємоперехрещування складників;

- перспективи арґо в національних мовах.

Звичайно, цей перелік не вважаємо вичерпним. Але дослідження цих та ін. аспектів уможливить, з одного боку, створення цілісної картини вивчення арґо, відобразить його системність, а з іншого – уведе арґодослідження як природній складник сучасної української лінгвістичної науки.

Підсумовуючи, зазначмо, що активізація жарґонних, арґотичних елементів є показником важливих зовнішніх, соціокультурних трансформацій та відповідних їм внутрішньолінгвістичних змін. Широка зацікавленість арґотизмами, їхня розповсюдженість у мас-медіа, художній літературі відкриває широкі можливості для подальшого ґрунтовного дослідження на всіх рівнях мови.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бартоліні М. О. Горбач. Українське арґо / М. Г. Бартоліні. – Львів: Інститут ім. І. Крип'якевича НАН України, 2006. – 636 с.

2. Боржковский В. Лирники / В. Боржковский // Киевская старина. – 1889. – Т. XI. – С. 653-708.

3. Вікторин Костъ. Дедовська (жебрацька) мова / Костъ Вікторин // Зоря. – Львів – 1886. – № 13-14. – С. 237-239.

4. Гнатюк В. Лірники. Лірницькі пісні, молитви, слова, звістки і т. п. про лірників повіту Бучацького / В.Гнатюк // Етнографічний збірник. – 1896. – Вип. 2. – С. 1-76.

5. Горбач О. Арґо в Україні / О. Горбач. – Львів: Інститут мовознавства ім. І.Крип'якевича НАН України, 2006 (Серія "Діалектологічна скриня"). – 688 с.

6. Горбач О. Арґо українських вояків / О.Горбач // Наукові записки Українського вільного університету (НЗУВУ). – Мюнхен, 1963. – Ч. 7. – С. 138-173.

7. Горбач О. Арго українських лірників / О.Горбач // НЗУВУ. – Мюнхен, 1957. – Ч. 1. – С. 5-44.

8. Горбач О. Арґо українських школярів та студентів / О.Горбач // НЗУВУ. – Мюнхен, 1966. – С. 3-55.

9. Горбач О. Лексика наших картярів і шахістів / О.Горбач // Вільне слово. – Торонто, 1960. – С. 2-15.

10. Дзендзелівський Й. Арго волинських лірників / Й.Дзендзелівський // Українське і слов'янське мовознавство: зб. праць. – Українознавча бібліотека НТШ. – Львів, 1996. – Ч. 6. – С. 310-349.

11. Дзендзелівський Й. Арго нововижвівських кожухарів на Волині / Й.Дзендзелівський // Українське і слов'янське мовознавство: зб. праць. – Українознавча бібліотека НТШ. – Львів, 1996. – Ч. 6. – С. 245–285.

12. Дзендзелівський Й. Українське і слов'янське мовознавство: зб. праць / Й. Дзендзелівський // Наук. тов. ім. Шевченка. – Львів, 1996. – 520 с.

13. Достоевский Ф. Записки из Мертвого дома / Ф.Достоевский. – Красноярск: Красноярское книжное издательство, 1983. – 293 с.

14. Історія української музики: навч. посібник / за ред. М.Гордійчука. – К.: Наук. думка, 1989. – Т. 1. – 448 с.

15. Коваль А. Практична стилістика сучасної української мови / А.Коваль. – К.: Вища шк., 1987. – 351 с.

16. Крашевский Г. Нищие в древней Польше и Украине / Г.Крашевский // Северная Пчела. – 1846. – № 123. – С. 50-74.

17. Молчанова О. Роль та місце арґо у сучасній французській мові [Електронний ресурс] / О.Молчанова // Науковий вісник України. – Режим доступу: http://visnyk.com.ua/stattya/1593-rol-ta-mistse-argo-u-suchasnij-frantsuzskij-movi.html.

18. Селіванова О**.** Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія / О.Селіванова. – Полтава: Довкілля – К, 2006. – 716 с.

19. Ставицька Л. Арго, жаргон, сленг: Соц. диференціація укр. мови / Л.Ставицька. – К.: Критика, 2005. – 464 с.

20. Ставицька Л. Проблеми вивчення жаргонної лексики: соціолінгвістичний аспект / Л.Ставицька // Українська мова. – 2001. – №1.

21. Ставицька Л. Український жарґон. Словник: містить близько 4070 слів і понад 700 стійких словосполучень / Л.Ставицька. – К.: Критика, 2005. – 496 с.

22. Студинський К. Лірники / К.Студинський. – Львів: Видання Василя Лукича, 1894.

23. Сумцов М. Українські співці й байкарі / М.Сумцов. – Черкаси, 1917. – 49 с.

24. Тараненко О. Колоквіалізація, субстантизація та вульгаризація як характерні явища стилістики сучасної української мови (з кінця 1980-х рр.) / О.Тараненко // Мовознавство. – 2002. – № 4-5. – С. 34-39.

25. Тиханов П. Черниговские старцы (Псалки и криптоглоссон) / П.Тиханов // Труды Черниговской губернской архивной комиссии 1897-1898. – Чернигов: Типография губернского правления, 1899–1900. – Вып. 2. – С. 65-158.

26. Трембіцький А. Лірницькі пісні та лірники Поділля / А.Трембіцький // Народна творчість та етнографія. – 2003. – № 4. – С. 75-86.

27. Тулузакова О. Актуалізація жарґонної лексики західноукраїнського мовно-літературного варіанта / О. Тулузакова // Наукові праці. Філологія. – 2010. – С. 97-101.

28. Українська мова: Енциклопедія. – 2-ге вид., випр. і доп. – К.: Вид-во "Укр. енцикл." ім. М.П. Бажана, 2004. – 824 с.

29. Kurka A. Słownik mowy złodziejskiej / A.Kurka. – 2 vyd. – Lwów, 1899. – 55 s.

УДК 811.161.2+81’27

СУРЖИК У СОЦІОЛІНГВІСТИЧНОМУ ВИМІРІ

Брага І.І., к. філол. н., доцент

Сумський державний педагогічний університет ім. А.С. Макаренка

У роботі здійснено аналіз різноманітних підходів до вивчення суржику в контексті соціолінгвістики. Автор систематизує основні дефініції суржику в співвіднесенні з просторіччям, діалектом, ідіолектом, соціолектом, змішаною мовою тощо; характеризує польові дослідження не тільки суржику, а й трасянки, а також виявляє труднощі, які виникають у мовознавців. Сформульовано основні завдання щодо подальшого вивчення суржику.

Ключові слова: соціолінгвістика, суржик, трасянка.

Брага И.И. СУРЖИК В СОЦИОЛИНГВИСТИЧЕСКОМ ИЗМЕРЕНИИ / Сумской государственный педагогический университет им. А.С. Макаренко, Украина.

В работе осуществлен анализ разнообразных подходов к изучению суржика в контексте социолингвистики. Автор систематизирует основные дефиниции суржика в соотнесении с просторечием, диалектом, идиолектом, социолектом, смешанным языком и др.; дает характеристику полевых исследований не только суржика, но и трасянки, а также выявляет трудности, с которыми сталкиваются ученые. Сформулированы основные задания дальнейшего изучения суржика.

Ключевые слова: социолингвистика, суржик, трасянка.

Braha I.I. SURZHYK IN SOCIOLINGUISTIC MEASUREMENT / Sumy State Pedagogical University named by A.S. Makarenko, Ukraine.

The article focuses on various approaches to studying the surzhyk in the sociolinguistic context. The author systematizes the basic definitions of the surzhyk in correlation with common speech, dialect, idiolect, sociolect, mixed language, etc.; gives a description of empirical researches of the surzhyk and trasyanka, and also reveals the difficulties which scientists run into. The basic tasks of the further studying of the surzhyk have been formulated.

Key words: sociolinguistics, surzhyk, trasyanka.

Однією з актуальних проблем сучасної вітчизняної та зарубіжної соціолінгвістики є проблема з’ясування сутності та специфіки функціонування ідіомів, утворених у результаті змішування двох і більше мов. У соціолінгвістиці є чимало наукових досліджень, присвячених певним формам міксації мов, а саме: *Spanglish* – іспансько-англійське змішування у США [25], *Tex-Mex* – змішування іспанської та англійської у Техасі [21, с. 443], *Československenčina (Czechoslovak*) – змішування чеської і словацької на території колишньої Чехословаччини [24], *трасянка* – білоруської та російської у Білорусі [6; 9; 11] та ін. В українському соціолінгвальному просторі також спостерігається подібний феномен – змішування української та російської мов, що отримало назву *суржик*.

Явище суржику ввійшло в коло зацікавлень мовознавців з 20-х – 30-х рр. ХХ ст. (М.Гладкий, О.Горбач, О.Курило, Б.Ларін, І.Огієнко, О.Синявський, Р.Смаль-Стоцький, М.Сулима, В.Чапленко та ін.). Ці роботи здебільшого стосувалися проблем культури мовлення, а суржик не був (і не міг бути) об’єктом спеціального дослідження, оскільки в радянські часи існувала заборона (гласна чи негласна) на вивчення тих мовних фактів, які могли б суперечити впроваджуваній у той час мовній політиці держави.

З 90-х років ХХ ст., коли стало можливим як відкрите обговорення мовних і соціокультурних проблем, пов’язаних із явищем суржику, так і наукове його вивчення, спостерігається активізація досліджень цього феномена не тільки лінгвістами, а й літературознавцями (І. Дзюба), культурологами (О. Гриценко, М. Стріха), соціологами (В. Хмелько).

Мовознавці вивчають суржик з позиції таких напрямів лінгвістичної науки, як: 1) культура українського мовлення (В.Дончик, С.Єрмоленко, Р.Зорівчак, М.Каранська, К.Ленець, М.Лесюк, Н.Плющ, А.Погрібний, О.Пономарів, Т.Свердан, О.Сербенська, Н.Сологуб, О.Яремко); 2) стилістика української мови (Г.Врублевська, Д.Дудко, К.Ленець, В.Русанівський, Л.Ставицька, О.Тараненко); 3) теорія перекладу (Л.Біланюк, А.Брацкі, В.Радчук); 4) методика викладання української / російської мови (В.Ковальов, О.Сербенська, Т.Фудерер); 5) соціолінгвістика (Н.Бернсанд, Л.Біланюк, А.Брацкі, М.Вахтін, З.Вовчок, Є.Головко, Дель Ґаудіо Сальваторе, О.Жиронкіна, Т.Кознарський, Т.Кузнєцова, Т.Курохтіна, Л.Масенко, Б.Матіяш, Н.Мечковська, В.Мусієнко, Н.Нікітіна, В.Радчук, К.Романова, О.Руда, Ю. Саплін, О.Селіванова, О.Сербенська, Л.Ставицька, О.Тараненко, Б.Тарасенко, О.Ткаченко, Н.Трач, В.Труб, М.Феллер, М.Флаєр, Т.Фудерер, О.Шаблій, Ю.Шевельов, О.Шевчук, Н.Шумарова).

Метою представленої наукової розвідки є аналіз різноманітних підходів до вивчення суржику в контексті сучасної соціолінгвістики.

У межах соціолінгвістичного підходу до вивчення суржику охоплюється найбільша кількість питань, від вирішення яких залежить як подальше різноаспектне вивчення суржику, так і в певній мірі сама його доля. Про пріоритетність цього напряму свідчить і той факт, що дослідження суржику здійснюють не тільки вітчизняні мовознавці, а й соціолінгвісти з Австрії (М.Мозер), Білорусі (Н.Мечковська), Польщі (А.Брацкі), Росії (М.Вахтін, Є.Головко, О.Жиронкіна, К.Романова; Т.Курохтіна), Хорватії (Т.Фудерер), США (Л.Біланюк, М.Флаєр), Швеції (Н.Бернсанд) та ін. Проблематика, пов'язана із змішаним типом мовлення на пострадянському просторі (суржик, трасянка), останнім часом активно обговорюється славістами, зокрема на Міжнародному симпозіумі в Ольденбурзькому університеті (Німеччина, червень 2007 р.), на XIV Міжнародному з'їзді славістів (Республіка Македонія, вересень 2008 р.). Дослідження суржику, здійснене зарубіжними мовознавцями, дозволяють подивитися на цей лінгвістичний феномен ззовні, а отже, відсторонено, неупереджено. Позиція відстороненого спостерігача виявилася однією з передумов для того, щоб отримати цінні результати й дійти неупереджених висновків.

Соціолінгвісти з'ясовують сутність суржику, встановлюють його статус у співвіднесенні з такими термінами, як просторіччя, іншомовні запозичення, язичіє, діалект (територіальний, соціальний (зокрема, жаргон), макаронічне мовлення, змішана мова, піджин, креольська мова, лінгва франка, інтер-мова, перемикання / змішування кодів, інтерференція тощо [4; 14, с. 41-52; 10, с. 4-11, 47-63; 20, с. 76-128; 12]. Подібний шлях обирають лінгвісти, вивчаючи сутність трасянки (Н. Мечковська, Г. Цихун, І. Лисковець).

Суржик визначається мовознавцями як форма (компонент) українського просторіччя в ситуації диглосної двомовності (О.Тараненко, В.Труб), некодифікована просторозмовна мова (Л.Ставицька), ідіолект / соціолект (О.Тараненко), сума ідіолектів (А.Брацкі, Н.Мечковська), субкод (Т.Кузнєцова, Л.Масенко), змішана мова, змішана субмова (Л.Масенко, О.Селіванова), форма фіксації мов (О.Селіванова), немотивоване перемикання кодів (Є.Головко), український піджин (Н.Дзюбишина-Мельник, О.Чередниченко), напівмовність (Б.Ажнюк, О.Руда, Б.Тарасенко), недопереклад (В.Радчук) тощо.

Протягом останніх десятиліть спостерігається прагнення мовознавців якомога точніше визначити суржик. Першою ґрунтовною спробою подати дефініцію суржику була праця В.Труба, у якій суржик кваліфікується як форма українського просторіччя в ситуації двомовності [17]. Визначення, подані О.Тараненком [15, с. 665] і Л. Ставицькою [14, с. 77], практично є деталізацією дефініції В.Труба. Основна відмінність полягає в тому, що Л.Ставицька, очевидно, враховуючи думку Л. Масенко щодо неправомірності використання терміна "просторіччя" стосовно українських мовних реалій, використовує термін "просторозмовна мова", який пояснює в іншій своїй праці: "Уживаємо термін *просторозмовне* у значенні "просторічне"; на нашу думку, він є більш прийнятним для української терміносистеми, ніж калька з рос. просторечие <…> Цей термін означає уживання у простій, невимушеній мові, суворо не регламентованій нормами літературної мови" [13, с. 45]. Оцінюючи дефініції О.Тараненка й Л.Ставицької, Л. Масенко зазначає, що "недоліком обох запропонованих визначень є розмитість, недостатня чіткість формулювань, зокрема відсутність розрізнення явищ інтерференції і конвергенції, що призводить до невиправдано широкого трактування суржику" [10, с. 59].

Сутність суржику в розумінні Л.Масенко представлено в таких сформульованих нею визначеннях: суржик це "специфічна форма побутування мови в Україні" [10, с. 4], "результат тривалого контакту домінантної мови загальноімперського поширення з підлеглими та утискуваними українською та білоруською мовами" <про суржик і трасянку – І.Б.> [10, с. 6], українсько-російські мішані форми усного мовлення [10, с. 12], гібридні українсько-російські форми мовлення [10, с. 48], змішана субмова [10, с. 50, с. 62], мовний гібрид [10, с. 52], "мішаний тип мовлення" [10, с. 58], українсько-російський мовний гібрид [10, с. 47], змішане українсько-російське мовлення [10, с. 59], "у свідомості носіїв суржику відсутнє чітке розрізнення двох мовних систем, що спричиняє хаотичне змішування елементів обох мов (code-mixing)" [10, с. 64]. Варто зазначити, що в англомовній соціолінгвістиці розрізнюють поняття "code-mixing", "mixed code" and "mixed language", до того ж є різні підходи до тлумачення терміна "code-switching" (див., наприклад: [21]). У зв'язку з вищезазначеним виникає проблема термінологічного уточнення, з яким саме мовним феноменом співвідноситься суржик.

Ґрунтовною є наукова розвідка О.Тараненка "Українсько-російський суржик: статус, тенденції, оцінки, прогнози", у якій автор глибоко аналізує питання мовного статусу українсько-російського суржику з позиції протилежних підходів його потрактування: 1) у межах власне української мови: а) явище тільки рівня мовлення (значна кількість ідіолектів у мовленні певних верств населення країни), б) явище мовного рівня (відповідний соціолект української мови, змішане периферійне відгалуження на зразок говірок перехідного типу), в) явище як мовлення (сукупність ідіолектів), так і мови (один із соціолектів); 2) за межами власне української мови: а) проміжне явище між українською і російською мовами (сукупність ідіолектів або ідіом), б) окрема (не українська і не російська) мова [16, с. 14].

На нашу ж думку, заслуговує на увагу і визначення Т. Кузнєцової, відповідно до якого суржик є "одним із різновидів українського мовлення, своєрідним субкодом, що містить у собі різнорідні елементи: мовні одиниці літературної (розмовно-побутової) української мови, окремі "фрагменти" розмовно-побутової лексики російської мови, позалітературні інтерферентні явища різних типів, а також українські діалектизми" [8, с. 80]. Це визначення відображає багатокомпонентну структуру суржику і дозволяє говорити про нього як про більш складний феномен, ніж мовлення, насичене інтерферентними явищами. Подібну позицію відстоює також Дель Ґаудіо Сальваторе, який розглядає суржик як "субмову, яка крім власне суржикізмів може містити діалектизми, питомі українські архаїчні та "просторічні" елементи" [3, с. 92].

Мовознавці виявляють причини, час, умови і джерела формування суржику, його основні риси, окреслюють сфери і функції використання суржику, здійснюють його типологічну класифікацію, виділяють чинники, що впливають на вибір суржику як коду, характеризують суржикові одиниці різних мовних рівнів (Аналіз різноманітних підходів до вивчення суржику, повну бібліографію з проблематики представлено в роботах: [4; 10; 14]). Здійснюється також спроба виявити фактори стійкості суржику, серед яких називаються: 1) здатність до наслідування, що виявляється в пристосуванні мови села до мови міста; 2) властивості людини до соціальної адаптації, у т. ч. й мовної; 3) сімейні мовні традиції; 4) мовна ситуація і мовна політика в Україні [12, с. 8].

Незважаючи на велику кількість наукових праць, присвячених дослідженню суржику, тільки деякі з них базуються на польових матеріалах, на записах "автентичного" суржикового мовлення у різних регіонах, у різних соціокомунікативних ситуаціях, про необхідність яких неодноразово наголошувалося соціолінгвістами (див., наприклад, [10; 14]). Особливої ваги набувають наукові розвідки, які були здійснені із залученням записів суржикового мовлення (Л.Біланюк, А.Брацкі, Дель Ґаудіо Сальваторе, Т.Кузнєцова, О.Шевчук). Зокрема, дослідникам вдалося схарактеризувати окремі сфери і середовища (за В. Авроріним) функціонування суржику: сім'я (Т.Кузнєцова), молодіжне середовище (Л.Біланюк, Т.Кузнєцова, О.Шинкаренко), школа (О.Шевчук), лікарня (В.Юкало), художня література (А.Брацкі, Т.Кознарський, Т.Курохтіна, Л.Ставицька), ЗМІ та масова культура (А. Брацкі, Дель Ґаудіо Сальваторе, Т.Курохтіна, Н.Нікітіна). Щоправда, суржик не був основним предметом дослідження більшості із зазначених праць.

При вивченні суржику дослідники стикаються з багатьма труднощами. У першу чергу постає проблема розмежування лінгвістичного і соціально-політичного наповнення цього терміна. Більшість авторів намагається дати оцінку суржику як мовному явищу, а не дослідити його сутність. Значна кількість наукових праць зазначеної проблематики має публіцистичний характер: у них здебільшого виявляється суб'єктивне ставлення як наукової спільноти, так і всього соціуму і до явища (суржик "зігнорований офіціозом і зневажений пуристами" [18, с. 16]), і до позначуваного ним терміна. У науковому дискурсі усталилася думка про суржик як негативне мовне явище, як "дивне явище предметного поля сучасної української лінгвістики. З одного боку, ніхто вголос не наважується відкинути саму думку про існування цього феномену, з іншого – це явище розглядається як рудимент "меншовартості", який краще або забути, або "викорінити", навіть не переймаючись думками про його природу" [3, с. 91].

Щодо терміна "суржик" у мовознавстві визначилося дві протилежні тенденції. З одного боку, через оцінну конотацію, що міститься в слові *суржик*, яка суперечить одній з вимог до терміна – бути стилістично нейтральним, неоцінним, – багато хто з мовознавців виступає проти використання цього терміна і пропонує його замінити на "регіональне койне" (В.Демченко), "напівмовність" (Б.Ажнюк, Б.Тарасенко). З іншого боку, в наукових розвідках відбувається своєрідна експансія терміна "суржик", яким може позначатися не тільки українсько-російське мішане мовлення, а й "словацько-російсько-український" (О.Рибалко), "українсько-англійський" (Б.Ажнюк) суржик (детальніше див.: [10, с. 5-6; 15, с. 665]). Прикметно, що широке розуміння суржику притаманно і для інтернетної мовної свідомості (про це див.: [2]). Подібна інтерпретація характерна для трасянки, що набуває значення будь-якої мовної суміші, на відміну від *Československenčina (Czechoslovak*) [24].

Однією з основних проблем є відсутність чітких критеріїв визначення суржику, розмежування його від "несуржику". Адже вироблення таких критеріїв дасть можливість передусім відрізнити суржик від інтерферованого мовлення. На думку дослідників (Л.Масенко, В.Радчук, О.Тараненко, М.Флаєр), суттєвою ознакою суржику має бути кількісний показник російськомовних елементів, що входять до складу суржику. М.Флаєр, спостерігаючи над художніми текстами, де використовується суржик, зазначає, "що пропорція форм, утворених як наслідок російських впливів, і форм українських та властивих обом мовам, є приблизно один до чотирьох, тобто десь 25 відсотків". На жаль, автор не вказує питому вагу російської мови як складника суржику на матеріалі, представленому в книзі "Антисуржик. Вчимося ввічливо поводитись і правильно говорити" за редакцією О.Сербенської (Львів, 1994), який він власне і досліджував [18, с. 16]. О.Шевчук, вивчаючи українське усне мовлення м. Донецька, встановлює коливання кількісного показника вмісту російськомовних лексем в українському мовленні від 36 % до 16 %, що залежить від віку респондента [19].

Білоруські дослідники вже отримали орієнтовні лексичні та граматичні критерії визначення трасянки. Так, Н.Мечковська в результаті аналізу записів спонтанного мовлення чотирьох жінок приблизно одного віку, мешканок сільської місцевості, встановила, що частка лексичних русизмів у трасяночному мовленні коливається від 69 % до 33 % при середньому показникові 46 % [11, с. 91]. За матеріалами Г.Генчель і С.Теш, зібраними на основі записів мовлення однієї сім'ї, що мешкає у м. Барановичі, (усього 29 затранскрибованих діалогів) утворено корпус із 16 000 словоформ, половина з яких кваліфікується як "спільні" словоформи, а друга половина розподіляється так: 28 % становлять російські словоформи, 21 % – білоруські, 1 % – гібридні словоформи [6, с. 88]. Показовим є розподіл морфем різного типу залежно від віку інформантів: частка спільних словоформ залишається приблизно однаковою, а частка білоруських помітно зменшується, а російських відповідно збільшується: бабуся – 43 % і 7 %, мати – 23 % і 25 %, донька – 15 % і 35 %. Як бачимо, останні показники свідчать про значну перевагу російських морфем над білоруськими, що дозволило дослідникам "інтерпретувати трасянку цієї сім'ї як поступовий перехід з білоруської мови на російську" [6, с. 89]. На нашу ж думку, без фонетичного аналізу навряд чи можна стверджувати, що мовлення старшого покоління було білоруським, адже так звані "спільні" морфеми могли вимовлятися і як білоруські, і як російські. Підтвердження цього знаходимо в роботі І. Лисковець, яка зазначає: "Через близькоспорідненість двох мов для російсько-білоруського ПК <перемикання кодів – І.Б.> характерно охоплення фонетичного рівня: маркером ПК у багатьох випадках слугує саме перехід на білоруську вимову. Це пов'язано з певними відмінностями між білоруською і російською мовами, а також високим рівнем володіння мовою, на яку здійснюється перемикання" [9, с. 144].

Російська дослідниця І.Лисковець, зосередивши свою увагу на виділенні типів російсько-білоруського перемикання кодів у мовців м. Мінська, встановила, що найчастіше відбувається включення окремого слова (60,8 %). До цього показника можна додати випадки перемикання кодів на межі між іменем і означенням (6 %), на межі дієслова і об'єктної групи (3 %), між групою підмета і групою присудка (2 %). У решті випадків перемикання кодів здебільшого відбувається на межі двох самостійних речень або частин складнопідрядного речення [9, с. 143-144]. Як бачимо, найчастіше перемикання кодів здійснюється всередині речення, що в англомовній соціолінгвістиці отримало назву "code-mixing" [21, с. 442-443].

Процес вивчення суржику ускладнює також різне походження суржикових форм. У результаті аналізу спонтанного розмовного мовлення сумчан, Т.Кузнецова виявила використання лексичних одиниць на зразок *картошка, радуга, молнія, головой* та багато інших, що зафіксовані в матеріалах діалектологічних словників та в Атласі української мови як такі, що притаманні для мовлення мешканців Полісся, Середньої Наддніпрянщини та суміжних територій. Як вважає дослідниця, в умовах українсько-російського білінгвізму активне функціонування цих лексем (які представлені в основному давньослов'янськими елементами) насамперед підтримується впливом російської мови, яка активізує форми, що є в її мовній системі, внаслідок чого окремі діалектизми української мови одержують статус "суржикових елементів". Це дало можливість Т.Кузнєцовій зробити припущення, що "такі форми в мовленні одного інформанта є діалектизмами, а в мовленні іншого – це результат тиску російської мови, тобто безвідносно до стратифікаційних характеристик мовця їх природа, походження залишаються чітко не вираженими" [8, с. 79-80]. Цієї ж думки дотримуються й інші мовознавці: "та сама лексична одиниця в устах одного мовця може являти собою суржикізм, що походить із сучасної російської мови, а в іншого мовця вона має статус діалектизму" [3, с. 92]. Принагідно зауважимо, що про діалектне походження суржикових одиниць говорив ще О.Горбач, який вважав, що мовну основу суржику становлять українські говірки, які під впливом російської мови сформувалися в міський суржик, компенсуючи відсутність міського сленгу [23, с. 27]). Такий підхід активно відстоює і Дель Ґаудіо Сальваторе, який здійснює спробу продемонструвати діалектну основу суржику [22].

Ще одним чинником, що гальмує процес дослідження суржику, є наявність регіональних його різновидів. У зв'язку із цим вважаємо за доцільне вивчати суржик у кожному окремому регіоні, а вже потім порівнювати отримані дані. У такому річищі суржик досліджується Л.Біланюк (Київ, Львів, Дніпропетровськ), А.Брацкі (м. Київ, а також різні області України), Дель Ґаудіо Сальваторе (Київська область і Полісся), Т.Кузнєцовою (Сумщина), Б.Тарасенко (Київщина), О.Шевчук (м. Донецьк).

Сучасні соціолінгвісти остаточно ще не визначилися з основним аспектом вивчення суржику. Одні мовознавці вважають перспективним дослідження суржику в аспекті теорії мовних контактів (Л.Масенко, О.Селіванова, Дель Ґаудіо Сальваторе). Інші дослідники, погоджуючись із важливістю зазначеної теорії, оскільки "такий підхід дозволяє відмовитися від пошуку одиниць однієї мови, що зазнають трансформації під впливом іншої, і дослідити механізми і специфіку їх формування, а також процес породження мовлення, під час якого мовець довільно обирає елемент певної мови" [7, с. 90], тим не менше вважають, що оскільки суржик є категорією, що первісно не була науковою, тому вона не може "вбудуватися" в будь-яку наукову теорію, "так само як не може "народна класифікація" бути вбудованою в наукову" [7, с. 91].

Новим аспектом для вітчизняної соціолінгвістики є вивчення ставлення до мови (language attitude), що був реалізований для виявлення ставлення до суржику за допомогою таких методів, як метод "підібраних масок" [1], інтерв'ю [4], опитування учасників фокус-груп [5, с. 321-325], а також методу дискурсивного аналізу [14; 16]. Подібні дослідження здійснюються при вивченні ставлення до трасянки (використовуються методи відкритого інтерв'ю і "підібраних масок") [9, с. 150-176] і до трасянки та *Českoslovenčina* (залучається метод дискурсивного аналізу) [24].

Серед завдань, які залишаються актуальними й на сьогодні, соціолінгвісти називають: 1) збирання і систематизація значного корпусу суржикового мовлення, оскільки матеріалом більшості досліджень слугують тексти художніх творів, метамовні коментарі в ЗМІ, на інтернет-форумах; 2) отримання статистичних даних з метою визначення функціональної потужності суржику в комунікативному просторі України загалом і в окремих її регіонах; 3) вироблення єдиних критеріїв розпізнавання суржику; 4) встановлення ступеня стійкості суржику, його системності / асистемності; 5) "розрізнення інтерферованого й мішаного мовлення, встановлення критеріїв такого розрізнення, зокрема визначення інтерференційного порогу, за яким починається процес мовної фіксації" [10, с. 10]; 6) розроблення системи методів збирання і вивчення мовного матеріалу.

Отже, реалізація зазначених завдань вивчення суржику в соціолінгвістичному вимірі, з одного боку, поглибить розуміння суржику як мовного явища, а з іншого – дозволить розробити низку заходів і рекомендацій, спрямованих на те, щоб усунути чи принаймні мінімізувати його негативний вплив на розвиток сучасної української літературної мови.

ЛІТЕРАТУРА

1. Біланюк Л. Картина мовного світогляду / Л.Біланюк // Мовознавство. – 2000. – № 4 – 5. – С. 44-51.

2. Брага І.І. Репрезентація суржику в інтернет-дискурсі як вияв мовної свідомості / І.І. Брага // Знак – свідомість – знання. Зб. наук. пр. – Горлівка: Вид-во ГДПІІМ, 2011. – Вип. 2. – С. 166-173.

3. Бріцин В. Рецензія. Del Gaudio S. On the Nature of Surzyk: a Double Perspective / В.Бріцин, Ю.Саплін, В.Труб // Мовознавство. – 2011. – № 3. – С. 91-92.

4. Вахтин Н. Отчет по результатам исследовательского проекта "Новые языки новых государств: явления на стыке близкородственных языков на постсоветском пространстве", 2003 / Н.Вахтин, О.Жиронкина, И.Лисковец, Е. Романова // [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://old.eu.spb.ru.

5. Ґаудіо дель С., Тарасенко Б. Суржик: актуальні питання та аналіз конкретного прикладу / С. дель Ґаудіо, Б.Тарасенко // Мовна політика та мовна ситуація в Україні: Аналіз і рекомендації / За ред. Ю.Бестерс-Дільґер. – 2-ге вид. – К.: Вид. дім "Києво-Могилянська академія", 2010. – С. 316-331.

6. Генчэль Г., Тэш С. Трасянка: у якой ступені яна "русская", "беларуская" або "агульная"? (На матэрыяле маўленчай практыкі адной сям'і) / Г. Генчэль, С. Тэш // Веснік БДУ. – Серыя 4. – 2007. – № 1. – С. 85-91.

7. Жиронкина О. Лізла баба по лєсніце, упала з драбини: Заметки о языковой ситуации на Украине / О.Жиронкина // Отечественные записки. Журнал для медленного чтения. – 2007. – № 1. – С. 284-295.

8. Кузнєцова Т.В. Мова білінгвальної сім'ї у функціональному аспекті: дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 / Т.В. Кузнєцова. – К., 1999. – 203 с.

9. Лисковец И.В. Русский и белорусский язык в Минске: Проблемы билингвизма и отношения к языку: дис. … канд. филол. наук: 10.02.01; 10.02.20 / И.В. Лисковец. – СПб., 2006. – 267 с.

10. Масенко Л.Т. Суржик: між мовою і язиком / Л.Масенко. – К.: Видавничий дім "Києво-Могилянська академія", 2011. – 135 с.

11. Мячкоўская Н.Б. Трасянка ў кантынууме беларуска-рускіх ідыялектаў: хто і калі размаўляе на трасянцы / Н.Б. Мячкоўская // Веснік БДУ. – Серыя 4. – 2007. – № 1. – С. 91-97.

12. Селіванова О.О. Проблема форм міксації мов у соціолінгвістиці / О.О. Селіванова // Мова і суспільство. – 2011. – Вип. 2. – Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2011. – С. 33-39.

13. Ставицька Л. Українська мова без табу. Словник нецензурної лексики та її відповідників. Обсценізми, евфемізми, сексуалізми / Л.Ставицька. – К.: Критика, 2008. – 456 с.

14. Ставицька Л., Труб В. Суржик: суміш, мова, комунікація / Л. Ставицька, В. Труб // Українсько-російська двомовність. Лінгвосоціокультурні аспекти: [зб. наук. пр.] – К.: Унів. вид-во ПУЛЬСАРИ, 2007. – С. 32-120.

15. Тараненко О.О. Суржик / О.О. Тараненко // Українська мова: Енциклопедія / В.М. Русанівський, О.О. Тараненко (співголови), М.П. Зяблюк та ін. – К.: Укр. енцикл. ім. М.П. Бажана, 2004. – С. 665-668.

16. Тараненко О.О. Українсько-російський суржик: статус, тенденції, оцінки, прогнози / О.О. Тараненко // Мовознавство. – 2008. – № 1. – С. 14-30.

17. Труб В.М. Явище "суржику" як форма просторіччя в ситуації двомовності / В.М. Труб // Мовознавство. – 2000. – № 1. – С. 46-59.

18. Флаєр М. Суржик: правила утворення безладу / М.Флаєр // Критика. – 2000. – Число 6 (32). – С. 16-17.

19. Шевчук О. Українське усне мовлення м. Донецька: від суржику до літературної мови / О. Шевчук // Наукові записки НаУКМА. Том 111. Філологічні науки. – К.: Видавничий дім "Києво-Могилянська академія", 2010. – С. 61-66.

20. Bracki A. Suržyk. Historia i Terazniejszosc / A. Bracki. – Gdansk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdanskiego, 2009 – 273 s.

21. Concise Encyclopedia of Sociolinguistics / Ed. by R. Mesthrie; cons. ed. R.E. Asher. – Oxford: Elsevier, 2001. – 1031 p.

22. Del Gaudio S. On the Nature of Suržyk: a Double Perspective / S. Del Gaudio. – Munchen; Berlin; Wien: Wiener Slawistischer Almanach (Sonderband 75), 2010. – 328 p.

23. Horbatsch O. Das ukrainisch-russische Sprachgemisch ('suržyk') und seine stilistische Funktion im Werk von Volodymyr Vynnyčenko und Oleksander Kornijčuk / O.Horbatsch // Горбач О. Зібрані статті (ксерокопії). – 1992. – С. 25-41.

24. Nabělkova M., Sloboda M. Comparing 'Trasjanka' and 'Českoslovenčina'(Czechoslovak) as Discursive Categories: History and Current Usage / M. Nabělkova, M. Sloboda [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.sloboda.cz/marian/publikace/nabelkova-sloboda_draft.pdf.

25. Spanglish / Ed. by I. Stavans. – Westport, Connecticut; London, 2008. – 144 p.

УДК811.161.2'373.74'42

ПОНЯТТЯ "КРИЛАТИЙ ВИСЛІВ" ТА ЙОГО МЕТАМОВНА ІНТЕРПРЕТАЦІЯ

Брацун О.І., ст.викладач

Запорізький національний технічний університет

У статті розглянуто сучасний стан теоретичного розроблення проблеми метамовної інтерпретації поняття "крилатий вислів". Сформульовано лінгвістичні вимоги до метамови як одного з визначальних чинників організації теоретичного апарату для крилатих висловів.

Ключові слова: метамовна інтерпретація, метамова, крилаті вислови, лінгвістика.

Брацун О.И. ПОНЯТИЕ "КРЫЛАТОЕ ВЫРАЖЕНИЕ" И ЕГО МЕТАЯЗЫКОВАЯ ИНТЕРПРЕТАЦИЯ. Запорожский национальный университет, Украина.

В статье рассматривается современное состояние теоретической разработки проблемы метаязыковой интерпретации понятия "крылатое выражение". Сформулированы лингвистические требования к метаязыку как одному из определяющих факторов организации теоретического аппарата для крылатых выражений.

Ключевые слова: метаязыковая интерпретация, метаязык, крылатые выражения, лингвистика.

Bratsun O.I. THE NOTION PROVERB AND ITS METALANGUAGE INTERPRETATION Zaporizhzhya National Universiti, Ukraine.

This article discusses the current state of the theoretical development of the issue of metalanguage interpretation of the notion "proverb". Linguistic requirements to metalanguage as to one of the determinative factors of organization of theoretical instrument for proverbs are formulated.

Keywords: metalanguage interpretation, metalanguage, proverbs, linguistics.

Сучасний етап розвитку мовознавства характеризується підвищеним інтересом до крилатих висловів як до мовних одиниць, які відображають складний процес взаємопов'язаного розвитку національної культури й мови. Крилаті вислови є складовою частиною когнітивної бази носіїв мови і мають великий асоціативний потенціал, роблячи мову експресивною й емоційно забарвленою.

У дослідженнях природи крилатих висловів (слів), як і його лінгвістичного статусу, є надзвичайно багато суперечностей, різних тлумачень, діаметрально протилежних поглядів мовознавців, що зумовлено об'єктивною складністю цього мовного явища. Особливо дискусійними є думки мовознавців у визначенні лінгвістичного статусу крилатих висловів (слів), термінологічного апарату та їх місця в сучасних лінгвістичних студіях.

Загальновідомо, що термінологічний апарат кожної науки забезпечує не лише її функціональність, а й ефективність, насамперед, соціальну комунікативність. І чим досконаліший цей апарат, тим повноцінніша його роль у теоретичній і прикладній сферах науки.

На своєму сучасному етапі розвитку наука про крилаті одиниці вже накопичила значну кількість невирішених питань, серед яких і питання про створення термінологічного інструментарію, і про лінгвістичний статус цих мовних феноменів, які є перспективними для лінгвістики XXI століття.

У пропонованій розвідці ми ставимо за **мету** розглянути підходи, що склалися на цей час в лінгвістиці: власне традиційні, тобто дослідження фразеології, і такі, що виникли порівняно нещодавно з появою антропоцентричної спрямованості лінгвістичних студій та виокремленням спеціальної лінгвістичної дисципліни − крилатики, або ептології, а також визначити найбільш перспективні напрями досліджень опису метамови у цій галузі. Актуальним у зв'язку з цим є розроблення метамовної інтерпретації крилатих висловів, що вимагає визначення поняття "*метамова*".

Початок XXI ст. в лінгвістиці характеризується значними змінами й новими напрямами у вивченні мови на різноманітних рівнях. Сучасна філологічна наука розширює можливості аналізу крилатих висловів як цілісних мовних одиниць. Наукова парадигма враховує облік досліджень соціо- й психолінгвістики, мовознавства, літературознавства, філософії, культурології, етнографії, семіотики, лінгвопоетики.

Перехід описової й класифікаційної лінгвістики до антропологічної став можливим завдяки теорії генеративізму В. фон Гумбольдта, у якому виокремлюється основний постулат: мову необхідно розглядати як феномен менталітету й людської психіки. "Різні мови – це не різне позначення одного й того ж предмета, це різне бачення і відображення його". Мова – це дух народу. Вся мова, позначаючи окремі предмети, насправді творить: вона формує картину світу для народу, який є її носієм. У кожній національній мові опредмечено світобачення народу, його мікророзуміння, усвідомлюване в контексті культурних традицій [4, с. 397].

А.Вежбицька визначає *метамову* як "природну семантичну метамову, засновану на лексичних універсаліях", яка репрезентує особливе "культурне кодування" або незалежну від конкретної мови "культурну транскрипцію", за допомогою якої можна описати, зокрема, підсвідомі аспекти культури суспільства;… використання цієї метамови дозволяє виявити як відмінності між культурами, так і зміни в середині окремої культури, а на практичному рівні спростити спілкування між представниками різних культур і вивчення мов у культурному контексті [3, с. 162].

У процесі пізнання дійсності прийнято розрізняти дві відносно самостійні частини – логічну та мовну моделі дійсності, тому що при моделюванні об'єктивної дійсності в свідомості індивіда переплітаються дві картини цієї дійсності: концептуальна (логічна) і словесна (мовна). Мовна картина дійсності – це спосіб відбиття реальності у свідомості людини, сприйняття реальності крізь призму мовних, культурно-національних особливостей та інтерпретацію навколишнього світу за загальнолюдськими концептуально-структурними й національними твердженнями. Не дивно, що внаслідок цього лінгвістичні й металінгвістичні дослідження тісно пов'язані з логікою та з методами вивчення об'єктивної реальності.

Будова цілісної наукової моделі базується на синтезі різних наук: природничих, соціальних, гуманітарних тощо. Теорія лінгвістичної відносності щодо картини світу, мовна модель як складова частина інтегративної наукової моделі світу допомагає подолати мозаїчність бачення світу і певною мірою сприяє формуванню його цілісного розуміння.

Поняття "*метамова*" вживається в багатьох галузях сучасної науки, а саме: у математичній логіці, лінгвістиці, філософії, комп'ютерних дисциплінах та інших галузях наукового пізнання. Як метамову в цих галузях використовують формальні символи, оператори тощо. У гуманітарних науках в ролі метамови виступає природна мова. Для того, щоб відрізнити метамову лінгвістики від природної мови (мови-об'єкта), ця мова повинна бути побудована як термінологічна система. В.Г. Дем'янков вважає, що метамова – це мова лінгвістичного опису, другорядна щодо природної мови-об'єкта, який поєднує два принципи: "комп'ютерний" та "локалістичний" [5, с. 49-50].

М.П. Кочерган зазначає, що *метамовна функція* мови у сучасній термінології вживається для позначення таких систем, які використовуються для дослідження чи опису інших систем, функція використання мови для опису іншої мови, тобто спеціальної наукової мови [12, с. 21].

У класичній філософії метамова – поняття, що фіксує логічний інструментарій рефлексії над феноменами семіотичного ряду. У семіотичному значенні метамовою буде будь-яка знакова система, що обслуговує іншу, первинну знакову систему. Логіка розмежовує природну мову (мову-об'єкт) і метамову. Природна мова – це сам предмет логічного аналізу, а *метамова* – це та штучна мова, на якій відбувається таке дослідження [1, с. 131-132].

Метамова є таким фрагментом природної мови, яка не містить двозначностей, метафор та інших елементів звичайної мови, які можуть заважати її використанню як інструмента точного наукового вивчення. До метамови звертаються, коли виникає необхідність уточнення мовних значень коду спілкування. Інформація про код передається засобами метамови. Важливість термінологічного елемента в метамові беззаперечна, однозначність інтерпретації складових апарату науки, яка вивчає крилаті вислови (слова), також є категоричною вимогою.

На думку І.М. Кобозевої, *метамова* є засобом опису значень мовних виразів, речень тощо [10, с. 266]. Як засіб опису явищ природної мови метамова повинна мати свою розвинену систему метазнаків, які повинні замінювати знаки мови-об'єкта. Головна функція метамови полягає в інтерпретації мовних утворень або денотатів мови-об'єкта (фонем, морфем, слів, синтаксичних одиниць, тексту) за допомогою спеціальних засобів.

Перехід від мови до метамови дозволяє розв'язувати складні семантичні проблеми, які не можуть бути розв'язані на рівні мови-об'єкта, завдяки більшій абстрактності та точності метамови.

Окрім вимірів знакового процесу, розрізняють також його рівні**.** На першому рівні семіозису інтерпретатор безпосередньо включений у знаковий процес. На другому рівні він абстрагується від своєї участі в знаковому процесі та робить спробу дослідити його структуру на іншому, вищому теоретичному рівні. Таких рівнів семіозису може бути нескінченна кількість. Кожен з них репрезентує різні рівні абстракції при розгляді одного й того ж знакового процесу: об'єктна мова й метамова. Отже, якщо об'єктна (природна) мова — це предмет аналізу, то *метамова* — засіб такого аналізу.

Відомо, що термінологічний інструментарій – надійний засіб верифікації в будь-якій галузі знання, тому зрозуміло прагнення лінгвістів підібрати найбільш точний термін, який найбільш вичерпно відображає сутність об'єкта пізнання, а саме крилатих висловів (слів).

Власне сам вираз "крилате слово" став терміном мовознавства й стилістики після публікації збірника Ґ. Бюхмана "Geflugelte Worte. Der Citatenschatz des deutschen Volkes" (перше видання 1864 р.). Ці мовні одиниці стали об'єктом вивчення різних фразеологічних студій.

Підтримуючи пропозицію С.І. Ожегова розрізняти фразеологію в широкому й вузькому значенні [13, с. 194-196], мовознавці, представники широкого розуміння фразеології, відносять крилаті вислови (слова) до фразеологічних одиниць (М.Ф. Алефіренко, А.І. Єфимов, Л.А. Булаховський, В.А. Архангельський, М.М. Шанський, І.І. Чернишова, Л.Г. Скрипник, Л.І. Ройзензон та ін.). Респонденти ж вузького тлумачення фразеології (Н.І. Амосова, Л.Г. Авксентьєв, О.М. Бабкін, В.М. Мокієнко, В.М.Телія та ін.) виносять крилаті вислови (слова) за межі фразеологічного фонду.

Не до кінця послідовно визначеною залишається метамова цієї системи мовних одиниць. Крилаті вислови як нарізно оформлені одиниці були протиставлені крилатим словам – цілісно оформленим одиницям, що

спричинило неоднозначну інтерпретацію терміна *крилаті слова,* який є назвою як для обох типів, так і назвою тільки для останнього з них.

Вітчизняні дослідники А.П. Коваль і В.В. Коптілов у 1964 році зробили спробу об'єднати різні назви в одне ціле, опублікувавши книгу "1000 крилатих висловів української літературної мови". Мовознавці зазначають, що власне "*крилаті слова*" є частиною лексики, а "*крилаті вирази"* – це частина фразеології. Відмінність у будові є найважливішою рисою, що відрізняє крилаті слова від крилатих виразів; за всіма іншими ознаками – і за походженням, і за стилістичними якостями – вони тотожні, це й дає підстави об'єднувати їх під загальною назвою "*крилаті вислови*" [11, с. 4].

Л.Г. Скрипник в монографії "Фразеологія української мови" об'єднує сталі формули, що являють собою часто повторювані в писемній і усній мові влучні вислови видатних осіб – письменників, філософів, учених, політичних діячів, під назвою *крилаті вислови (слова),* додаючи, що у вітчизняній науковій літературі існують синонімічні найменування: *літературна цитата, фразеологічна цитата, крилата фраза* тощо. [15, с. 44].

Компромісний варіант запропонував Б.С. Шварцкопф, який використовує разом із загальноприйнятими, а саме *крилате слово* і *крилатий вислів*, назву *крилаті слова*/*вирази*, яка виявляє діалектику лінгвістичного пізнання, що пройшло від обмежених уявлень про кількісний склад номінативних засобів мови до широких, коли до них були віднесені фразеологізми [17, с. 14-15].

Дослідниця С.Г. Шулежкова, відзначаючи, що назва "крилаті слова" об'єднує різнорідні мовні феномени: власні імена, які отримали узагальнене метафоричне значення, афоризми, сентенції, гасла й заклики, питання, жартівливі репліки тощо, пропонує термін "*крилаті одиниці*", який позначає сукупність власне крилатих слів й власне крилатих висловів. На думку мовознавця, все це доводить виправданість введення до наукового обігу цих термінів, якими повинна оперувати наука "*крилатологія*" [18, с. 18-19]. Термін *крилаті одиниці* запропонований С.Г. Шулежковою був підтриманий такими дослідниками, як: І.Г.Каурцевою [9], Chlebda W. [20] і отримав достатньо широкого розповсюдження.

О.Г. Долгополов [6] і О.В. Беркова [2] у своїх кандидатських дисертаціях стверджують, що крилатими одиницями є достатньо розповсюджені цитати з певного писемного джерела або висловлювання історичних постатей. Ця терміносистема поповнюється й такими термінами, як *крилатика* (В.М. Мокієнко, 1994 р), *крилатизація* (О.Г. Сальникова, 1986 р.).

Як один з можливих варіантів для називання *крилатих висловів (слів)* українська дослідниця Л.П. Дядечко запропонувала такий термін, як *ептонім* (від давньогр. *epea pteroenta* "крилаті слова" та *onyma* "ім'я, назва") для всіх типів найменування. Лінгвіст зазначає, що модель, за якою він утворений, продуктивна в сучасній російській мові, порівнюючи терміни *синонім, антонім,* з одного боку, а з іншого – найчисленніші ономастичні позначення, відносно новий термін *паронім*, а також новотвори останнього десятиліття *тароніми, аноніми.* Цей термін, тобто *ептонім*, вона вважає кращим і через те, що він вільно включається в деривaційні зв'язки, стаючи вершиною словотвірного гнізда, члени якого призначені задовольнити потреби лінгвістів у галузі вивчення крилатих висловів [7, с. 139].

Л.П. Дядечко створила цілу систему термінологічних визначень для слів та висловів, позначених "печаттю авторства" (*ептонімія* − явище збереження "печаті авторства" у семантичній структурі слова / виразу, *ептонімічний* – крилатий та ін.). Дисципліна, що вивчає ептоніми, називається *ептологією*, а наука, яка займається створенням ептонімічних словників – *ептографією* [7, с. 141]. Запропонована класифікація Л.П. Дядечко схвально зустрінута деякими вченими, зокрема В.В. Жайворонок [8], але широкої підтримки поки що не отримала.

І, нарешті, нове розуміння термінів *крилате слово* і *крилатий вислів*, на думку С.А. Чурікова, склалося в роботах, присвячених дослідженню інтертекстуальності та інтертексту. У своїй кандидатській дисертації вчений відзначає, що під час вивчення різноманітних міжтекстових зв'язків поруч з термінами *крилаті слова* і *крилаті вислови* використовується ціла низка інших термінологічних одиниць: *чуже слово, цитата, інтертекстема, алюзія, ремінісценція, прецедентний текст* тощо.[16, с. 18-19]

С.А. Чуріков підтримує виокремлення терміна *інтертекстеми* як узагальнювального найменування різноманітних інтертекстуальних одиниць, що був запропонований К.П. Сидоренком [14]. Дослідник зазначає, що поняття інтертекстеми охоплює не тільки інтертекстуальні явища, подані предикативними одиницями, словосполученнями або відділеними лексемами, але й ритмічні характеристики початкового тексту або його строфічна організація. Російський дослідник С.А. Чуріков використовує терміни *крилаті слова* і *крилаті вислови* (переважно останній) у значенні "слова або надслівних одиниць, які мають авторську приналежність і отримали розповсюдження за межами авторського тексту". Учений підкреслює, що *крилаті вислови* в

конкретному випадку є гіпонімом *інтертекстеми*, позначаючи лише ті інтертекстуальні одиниці, які становлять окремі лексеми, словосполучення, предикативні одиниці або сполучення предикативних одиниць [16, с. 18-19].

Отже, у мовознавстві останніх десятиріч спостерігаються значні зрушення в теоретичному опрацюванні мовних феноменів, тобто крилатих одиниць. Висновком наших лінгвістичних пошуків уважаємо розуміння того, що метамовний підхід до інтерпретації поняття "крилатий вислів" реалізується у створенні єдиного термінологічного інструментарію, систематизації термінів, якими будуть послуговуватися науковці, аналізуючи крилаті одиниці у світлі сучасних наукових парадигм та у створенні підґрунтя для нових горизонтів дослідження в мовознавстві, зокрема в українському.

ЛІТЕРАТУРА

1. Барт Р. Избранные работы: Семиотика. Поэтика / Р.Барт. – М., 1994. – С. 132-132.
2. Беркова О.В. Крылатые слова и проблемы их лекскографирования: дис…канд. филол. наук / О.В. Беркова. – Л., 1991. – 161 с.
3. Вежбицкая А. Сопоставление культур через посредство лексики и граматики / А.Вежбицкая. – М.: Языки славянской культуры, 2001. – 272 с.
4. Гумбольдт В. фон. Избр. труды по языкознанию / В. фон Гумбольдт. – М.: Наука, 1984. – 39 с.
5. Демьянков В.Г. В поисках сущности языка // Международный конгресс по когнитивной лигвистике: Сб. мат-ов: Отв.ред. Н.Болдырев / В.Г. Демьянков. – Тамбов: Издательский дом ТГУ им. Р.Г.Державина, 2008. – С. 49-50.
6. Долгополов О.В. Формирование фондов крылатых единиц русского и немецкого языков (сопоставительный анализ): автореферат дис. канд. филол. наук / О.В. Долгополов: Магнитогор. гос. ун-т. – Волгоград, 2004. – 26 с.
7. Дядечко Л.П. Крылатые слова как объект лингвистического описания: история и современность / Л.П. Дядечко // Киев. нац. ун-т им. Т. Шевченко. – К.: ВПЦ "Київ. ун-т", 2002. – 293 с.
8. Жайворонок В.В. Символіка народного та авторського (крилатого) слова й виразу /В.В. Жайворонок // Мовознавство. – 2005. – №3-4. – С. 138-147.
9. Каурцева И.Г. Критерии отбора и способы введения прецедентных текстов в содержании обучения русскому языку: автореферат дис. канд. пед. наук ГОС ИРЯ им. А.С. Пушкина. – М., 2001. – 27 с.
10. Кобозева И.М. Лигвистическая семантика / И.М. Кобозева – М.: "Эдиториал УРСС", 2000. – 352 с.
11. Коваль А.П., Коптілов В.В. 1000 крилатих висловів української літературної мови. Афоризми. Літературні цитати. Образні вирази / А.П. Коваль, В.В. Коптілов. – К.: Наук.думка, 1964. – 671 с.
12. Кочерган М.П. Вступ до мовознавства: Підручник / М.П. Кочерган. – К.: Видавничий центр "Академія", 2001. – С. 21.
13. Ожегов С.И. О структуре фразеологии (в связи с проектом фразеологического словаря русского языка) // С.И. Ожегов. Лексикология. Лексикография. Культура речи. – М.: Высш. шк., 1974. – С. 182–219.
14. Сидоренко К.П. Заметки о пушкинских цитатах / Сидоренко К.П. Цитаты из "Евгения Онегина" А.С. Пушкина в текстах разного жанра Рос. гос. пед. ун-т. – СПб: Образование, 1998. – С. 5-18.
15. Скрипник Л.Г. Фразеологія української мови / Л.Г. Скрипник. – К.: Наук.думка, 1973. – 280 с.
16. 16.Чуриков С.А. Крылатые выражении А.В.Кольцова в современном русском дискурсе: автореферат дис. на соискание науч.степени канд. филол. наук / С.А. Чуриков. – Воронеж, 2011. – 24с.
17. Шварцкопф Б.С. Основные параметры описания крылатых выражений современного русского литературного языка / / Фразеология в Машинном фонде русского языка / Отв. ред. В.Н. Телия. – М., 1990. – С.110-118.
18. Шулежкова С.Г. Крылатые выражения русского языка: их источники и развитие / С.Г. Шулежкова. – М.: Азбуковник, 2001. – 288 с.
19. Buchmann G. Geflugelte Worte. Der Zitatenschatz des deutschen Volkes / gesammelt und erl. von Georga Buchmann, fortges. von Walter Robert-tornow…, durchges. von Alfred Grunow. – Stuttgart; Hamburg: Deutscher Bucherbund, 1964. – 990 s.
20. Chlebda W. Szkice o skzedlatych slowach: Interpretacje lingwistycne / W. Chlebda. – Opole, 2005.

УДК 81’42:165.191:316.28

ОНТОЛОГИЧЕСКАЯ СПЕЦИФИКАЦИЯ ЛЕКСИКИ МИФА В СОВРЕМЕННОЙ КОГНИТИВНО-КОММУНИКАТИВНОЙ ПАРАДИГМЕ

Валеева Л.В., к. филол. н., доцент

Таврический национальный университет имени В.И. Вернадского

В статье представлено онтологическое обоснование сосуществования когнитивно стабильных лексических единиц мифа и коммуникативно мобильных, производных языковых репрезентаций мифа. Исследованы современные концепции информации, коммуникации, времени, памяти, обусловившие активность лексики мифа виртуального происхождения.

Ключевые слова: язык, лексика, миф, онтология, коммуникация, время.

Валєєва Л.В. ОНТОЛОГІЧНА СПЕЦИФІКАЦІЯ ЛЕКСИКИ МІФУ В СУЧАСНІЙ КОГНІТИВНО-КОМУНІКАТИВНІЙ ПАРАДИГМІ / Таврійський національний університет імені В. І. Вернадського, Україна.

У статті представлено онтологічне обґрунтування співіснування когнітивно стабільних лексичних одиниць міфу і комунікативно мобільних, похідних мовних репрезентацій міфу. Досліджені сучасні концепції інформації, комунікації, часу, пам'яті, що зумовили активність лексики міфу віртуального походження.

Ключові слова: мова, лексика, міф, онтологія, комунікація, час.

Valieieva L. ONTOLOGICAL SPECIFICATIONS VOCABULARY OF MYTH IN MODERN COGNITIVE-COMMUNICATIVE PARADIGM / Tauride National V.I.Vernadsky University, Ukraine.

In the article the ontological ground of coexistence is presented kognitiv stable lexical units of myth and communicative mobile, derivative myth linguistic representations. Explored the modern conceptions of information, communication, time, memory, language determined the activity of virtual origin of the myth.

Key words: language, vocabulary, myth, ontology, communication, time.

Актуальность проблемы. Возрастающий интерес к проблемам познания и коммуникации обусловил интенсивную разработку новых методик изучения языка. В современном мире утвердился и активно развивается медиалогический подход к языку, в основе которого приоритетность и уникальность массмедийного дискурса (В.М. Березин, Б.Н. Головко, К.В. Костина, В.Г. Костомаров, Л.Г. Лисицкая, И.А. Мальковская, Л.О. Чернейко, А.И. Черных, Т.В. Чернышова, В.Е. Чернявская). Исследования языка средств массовой коммуникации корректируют лингвистические положения об информации и коммуникации и формируют новый металингвистический базис.

Постановка проблемы. А.А. Залевская убедительно доказывает, что лишь небольшая часть знания, ассоциируемого с некоторой концептуальной областью, эксплицитно используется при построении нужного ментального пространства, остальные пересечения и конфигурации лексических значений когнитивно картируются средствами языковой манифестации с учетом прагматических требований дискурса [6]. Стремительное развитие средств массовой информации изменило структуру языковой репрезентации мира. Ж.Бодрийяр констатирует, что масс-медиа предстают в качестве антипроводника, что они нетранзитивны, антикоммуникативны [4]. Н.Луман заключает, что медиакоммуникация способствует развитию “чрезвычайной социальной зависимости и акцентированной индивидуализации” [9, с. 9]. Термин *коммуникация* и его производные (подобно *антикоммуникация)* являются основой пересмотра функциональной характеристики языковых процессов.

Целью данного исследования является онтологическая характеристика процессов функциональной категоризации лексики мифа в соответствии с новыми разработками в области языка, информации, времени, памяти.

Традиционно язык рассматривается в качестве важнейшего средства человеческого общения, а также орудия познания и инструмента мышления. Общение определяется как многоаспектное явление, представляющее осознанный, рационально оформленный, целенаправленный информационный обмен между людьми, сопровождающийся индивидуализацией собеседников, установлением эмоционального контакта между ними и обязательной обратной связью. В перечень характерологических признаков общения не включаются действия, связанные с информационным обменом, так как они исключают индивидуализацию собеседника и не устанавливают эмоциональные отношения [13]. Смысл коммуникации, этимологически близкой общению (от лат. *communico* – делаю общим, общаюсь), заключается в обмене любой информацией, соотносящейся с дискурсивной практикой. Анализ общеизвестной дефиниции показывает, что коммуникации отводится роль орудия познания и инструмента мышления, что не согласуется с эмпирической практикой и коммуникативным опытом членов современного информационного общества. Социализированный характер коммуникативной деятельности позволяет исследователям изучать механизм функционирования вербальных

знаков как своеобразный способ освоения, осмысления и конструирования мира. С появлением технологических и технических инноваций медиасферы общение становится одним из разновидностей коммуникации и отождествляется с ее межличностной формой, а коммуникация как преобразование любой информации матричного типа определяется универсальным способом получения и переработки информации, ориентированным на социальную адаптацию человека.

Новый взгляд на коммуникацию в рамках когнитивно-коммуникативной парадигмы изменил существующую модель времени в языке. Классическое естественное восприятие времени связано с признаками непредвзятости, одномерности, необратимости [1]. Первоначальное осознание времени базировалось на так называемом космическом времени – смене периодов суток и чередовании сезонов в течение года. Следующий этап формирования концепции времени связан с пониманием цикличности космических и исторических процессов. В.М. Березин подчеркивает, что время понималось как обратимый процесс, как феномен, обладающий присущим лишь пространству свойством симметрии. Акт обновления представлен не как эволюционный процесс, а как некое волевое революционное действо, ведущее к совершенствованию мира и возникновению нового человека [3]. Время формирует и организует сознание, проявляясь психологически и субъективно. “Для нас гораздо важнее ощущение времени и собственное внутреннее отношение к нему, чем осознание времени как физической ньютоновской длительности, для нас более существенны наполненность времени событиями и качество времени, чем его естественный ход. … Приходится принимать время таким, каким оно дано каждому из нас, – с его нехватками, длиннотами, с его относительностью и ненадежностью” [7, с. 139]. С середины 80-х годов прошлого столетия разрабатывается теория хаоса, согласно которой в развитии любой системы (в том числе и человека) время ведет себя и как детерминированный, и как случайный фактор. Время из независимого, с фиксированными координатами объекта становится намеренно сконструированным средством достижения результата. Таким образом, время присутствует в медиалогически измеряемом языке как устойчивая категория с четким настоящим, конвенциональным прошлым и неизвестным будущим и как виртуальная категория с четким определением будущего и способов создания будущего, аморфным прошлым и несущественным настоящим.

Утвердившаяся концепция времени как проекции социокультурной концептуализации позволила по-новому рассмотреть семантику языковых единиц, отражающих темпоральный опыт человека.

Если время детерминировано, согласно опыту, позволяющему ориентироваться в некоторой предметной области, то языковые единицы верифицируют объекты реальности. Они четко оформлены, независимы, однозначны, с очень высокой информативностью. Подобные языковые формы организуют когнитивную базу коммуникации и создают предметную реальность. В то же время опыт является продуктом активной деятельности субъекта и предполагает “использование определенных схем и эталонов (некоторые из которых могут быть врожденными), языка, категорий культуры” [10, с. 159]. Опыт и память фиксируют и координируют существенные и адаптационные корреляции признаков, возникающие в результате взаимодействия человека с реальными объектами, с целью тематизации предметной области бытия. Языковое пространство памяти объективной реальности отражает опыт обращения со временем и накопленные (фоновые, культурные, энциклопедические) знания. М.Хальбвакс показал, что организация опыта осуществляется двумя способами: воспоминания бывают личными и коллективными. Коллективная память, в отличие от индивидуальной, объединяет факты как вариации на одну или несколько тем, так как определяется в большей степени социальными и культурными параметрами, нежели индивидуальными [16]. Ян Ассман выделяет коммуникативную и культурную память. Коммуникативная память охватывает воспоминания, которые связаны с недавним прошлым и соответствуют 3-4 поколениям (и тождественна коллективной памяти в интерпретации других ученых). Эти воспоминания возникают во времени и проходят вместе со своими носителями. Культурная память – это результат работы специальных институтов и имеет своих хранителей и выразителей – шаманов, жрецов, бардов, художников, писателей, ученых и т. п. Она “есть орган не-повседневного воспоминания”, облеченная в прочные и ритуальные формы [2]. Накопленные знания особым образом преломляются в жизни общества, где преобразуются в моральные, этические и юридические нормы поведения, деятельности и социальных отношений. Временная координата мира не только параметрична, но и аксиологична, эвристична, креативна [11].

Языковые единицы мифа, представляющие мир предметной реальности, регламентированы когнитивной базой культурной памяти. Мифологизация в языковом пространстве памяти, по мнению Ю. М. Лотмана, является законообразующим центром культур [8]. Мифы складываются в культурно-национальные фабульные системы и формируют достаточно замкнутые языковые пространства. В эту группу традиционно включаются мифологические онимы первичного или производного типа. Выбор онима как коррелята языковой единицы мифа связан со способностью собственного имени выделять именуемый объект посредством его индивидуализации и идентификации. Объект, именуемый собственным именем, всегда определен и конкретен. Если конкретность именуемого объекта становится неочевидной, наблюдается тенденция перехода имени собственного в нарицательное. Таким образом, онимы могут использоваться во вторичных функциях. Семантика мифонима, мифологического собственного имени, определяется как оппозиция системе значений предметно объективированного мира и дифференцируется по признаку

вымышленного, то есть несоответствия действительности. Мифологизация объединяет имена, по определению М. И. Стеблина-Каменского, представляющие образы, исконная форма которых никогда не может быть установлена, поэтому форма диффузна по отношению к содержанию и является достоянием коллектива, его культурной памяти [12]. К мифонимам относят языковые единицы, во-первых, группы сюжетно оформленной и персонифицированной религии; во-вторых, группы функционально и идейно переосмысленной в художественные образы древней мифологии.

Если время является контролируемой адаптационной структурой, то языковые средства, репрезентирующие настоящее, не обладают устойчивыми когнитивными координатами. Б.А. Успенский считает, что реальность, к которой отсылают эти знаки, предстает как средостение между человеком и объективной реальностью (т.е. действительностью, существующей независимо от нас, которую мы можем только постулировать) [15]. В современном гуманитарном знании реальность, которая полностью погружена в выдуманные миры, получила название виртуальной. Коммуникативный мир виртуалистики оперирует субъективными образами объективной реальности, в которой очевидные смыслы стерты или завуалированы. В этой реальности информация разрушает или трансформирует предметную сигнификацию и, по выражению Ж. Бодрийяра, “пожирает” собственное содержание [5]. Особенностью виртуальной реальности является ее производность, так как она создается активностью другой реальности; интерактивность, так как виртуальная реальность может взаимодействовать со всеми другими реальностями, в том числе и с порождающей ее как независимые друг от друга; автономность; интертекстуальность; вторичная семиотическая представленность и др. В виртуальном мире главной ценностью являются не значения предметов, а отношения, определяющие предметы как продукты конвенционального времени. Виртуальная реальность строится на аккумулировании лексического значения до смыслового сгустка с последующей ассоциативной интерпретацией и на мифологизации как моделировании будущего с намеренным разрушением прошлого и реконструкцией очевидного.

Семантика языковых единиц последовательно актуализированнной и мифилогизированнной реальности, прежде всего, соответствует желанию и установке адресата. Лексика виртуальных миров мультиплицирует ментальные позиции коммуникантов и конструирует мифологизированный опыт по трем векторам: абсолютной трансценденции, прецедентности и идеологии. Л.О. Чернейко отмечает, что имена, заключающие в себе метафизические понятия, ассоциативны по своей природе. “Такие феномены, как свобода вера, власть, судьба предстают перед нами в самых разных обличиях, выявить которые оказывается возможным лишь исходя из анализа предикативной сочетаемости имени” [14, с. 239]. Интерактивный характер множественных реальностей продуцирует феномен прецедентности, а посредничество масс-медиа в сфере политической деятельности и идеологических практик делает лексику данного типа амбивалентной, с ярко выраженной способностью представлять разнообразные коммуникативные задачи. Языковые единицы, репрезентирующие мифы современности, сосуществуют с базовыми номинациями, породившими их. Мифемы (так был назван инвариант языковой единицы мифа) отличаются намеренной социализацией и яркой аксиологической характеристикой по сравнению с прототипическими лексемами.

Вывод. Утверждение полионтологической природы современного языка вызвано изменением соотношения между базовыми составляющими функциональной природы языка: общением, информацией и коммуникацией. Глобальный и одновременно фрагментарный характер массмедийной среды обусловил переоценку фундаментальной природы категорий времени и памяти, что, в свою очередь, обозначило различие между лексикой мифа вещественного и виртуального миров.

ЛИТЕРАТУРА

1. Арутюнова Н.Д. Язык и мир человека / Н.Д. Арутюнова. – М.: “Языки русской культуры”, 1999. – 896 с.

2. Ассман Ян. Культурная память: Письмо, память о прошлом и политическая идентичность в высоких культурах древности [пер. с нем. М.М. Сокольской] / Ян Ассман. – М.: Языки славянской культуры, 2004. – 368 с.

3. Березин В.М. Массовая коммуникация: сущность, каналы, действия / В.М. Березин. – М.: РИП-холдинг, 2003. – 174 с.

4. Бодрийяр Ж. Реквием по масс-медиа / Ж.Бодрийяр // Поэтика и политика. Альманах Российско-французского центра социологии и философии Института социологии Российской Академии наук. – М.: Институт экспериментальной социологии, СПб.: Алетейя, 1999. – С. 193-226.

5. Бодріяр Ж. Симулякри і симуляція [пер. з фр. В.Ховхун] / Ж.Бодріяр. – К.: Вид-во Соломії Павличко “Основи”, 2004. – 230 с.

6. Залевская А.А. Психолингвистические исследования. Слово. Текст: избранные труды / А.А. Залевская. – М.: Гнозис, 2005. – 543 с.

7. Крейдлин Г.Е. Время сквозь призму временных предлогов / Г.Е. Крейдлин // Логический анализ языка. Язык и время; отв. ред. Н.Д. Арутюнова, Т.Е. Янко. – М.: Издательство "Индрик", 1997.

8. Лотман Ю.М. Семиосфера и проблема сюжета / Ю.М. Лотман // Семиосфера. – С.-Петербург: "Искусство–СПБ", 2000. – С. 276-297.

9. Луман Н. Медиа коммуникации [пер. с нем. А.Глухов, О.Никифоров] / Н.Луман. – М.: Издательство "Логос", 2005. – 280 с.

10. Новая философская энциклопедия: в 4 т. / Ин-т философии РАН, Нац. общ.-научн. фонд; [научно-ред. совет: предс. В.С. Степин; заместители предс.: А.А. Гусейнов, Г.Ю. Семигин, уч. секр. А.П. Огурцов]. – М.: Мысль, 2010. –Т. 3. – 2010. – 744 с.

11. Рябцева Н. К. Аксиологические модели времени / Н.К. Рябцева // Логический анализ языка. Язык и время; отв. ред. Н. Д. Арутюнова, Т.Е. Янко. – М.: Издательство "Индрик", 1997. – С. 78-95.

12. Стеблин-Каменский М.И. Труды по филологии / М. И. Стеблин-Каменский. – СПб: Филологический факультет СПбГУ, 2003. – 928 с.

13. Стернин И. А. Введение в речевое воздействие / И.А. Стернин. – Воронеж, 2001. – 227 с.

14. Чернейко Л. О. Лингвофилософский анализ абстрактного имени / Л.О. Чернейко. – М.: Книжный дом "ЛИБРОКОМ", 2010. – 272 с.

15. Успенский Б. А. Ego Loguens: Язык и коммуникативное пространство / Б.А. Успенский. – М.: Российск. гос. гуманит. ун-т, 2007. – 320 с.

16. Хальбвакс М. Коллективная и историческая память [Электронный ресурс] / М.Хальбвакс // Неприкосновенный запас. – 2005. – № 2–3 (40-41). – Режим доступа: http://magazines.russ.ru/nz/2005/2/ha2.html.

УДК 82… А/Я 1/7. 08:82. 161. 2

СЛОВОТВОРЧІ ЗАСОБИ ОБРАЗНОСТІ ПОЕТИЧНОЇ МОВИ ЛЕСІ УКРАЇНКИ

Василевич Г.Я., к. філол. н., доцент

Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника

У статті проаналізовано роль словотворчих засобів української мови у розкритті образності поетичного мовлення Лесі Українки в контексті широкої гами емоційних переживань ліричного героя та поетичної образотворчої неповторності.

Ключові слова: Леся Українка, поетичність, образність вислову, образність синтезу, словотворчий формант, деривat.

ВАСИЛЕВИЧ А. Я. СЛОВООБРАЗОВАТЕЛЬНЫЕ СРЕДСТВА ОБРАЗНОСТИ ПОЭТИЧЕСКОЙ РЕЧИ ЛЕСИ УКРАИНКИ/ Прикарпатский национальный университет им.В.Стефаника, Украина.

В статье проанализирована роль словообразовательных средств украинского языка в раскрытии образности поэтической речи Леси Украинки в контексте широкой гаммы эмоциональных переживаний лирического героя и поэтической изобразительной неповторимости.

Ключевые слова: Леся Украинка, поэтичность, образность высказывания, образность синтеза, словообразовательный формант, деривat.

H.VASYLEVYCH, WORD FORMATION IN LESYA UKRAINKA'S FIGURATIVE POETIC LANGUAGE/ Vasyl Stefanyk Precarpathian National University, Ukraine.

This paper analyses the creation of derivative expression through word-formation processes in Lesya Ukrainka's figurative poetic language in the context of the lyrical hero's wide-ranging emotional experiences and the poet's creative originality.
Key words: *Lesya Ukrainka, poetics, figurative description, figurative synthesis, word formation formant, erivatives*.

Поетичне мовлення Лесі Українки не перестає бути об'єктом уваги лінгвістів, адже воно є формою втілення образного змісту різножанрових творів словесного мистецтва і концентрує в собі злет думки, спалахи емоційності та естетичного ідеалу. Адже в українську літературу вона "увійшла передусім як поетка мужности й боротьби" [5, с. 3330].

Конкретно-чуттєва стихія поезій Лесі Українки невіддільна від глибокого, проникливого розуміння сили слова. Високо оцінюючи поетичний хист Лесі Українки, підносячи тематичне розмаїття її творів, Іван Франко зазначав: "Тут кожне її слово має силу і пластику, тут що не строфа, то мистецьке степенування поетичного шляху… На диво: чим більше її здоров'я слабло, тим більше міцнів її дух, її слово набувало польоту і сили, форма ставала простішою, прозорливішою і полум'янішою…" [10, с. 40].

А в статті "З останніх десятиліть XIX в." І. Франко, ставлячи Лесю Українку на перше місце серед поетів "сеї доби", відзначив: "Се талант сильний, наскрізь мужній, хоч не позбавлений жіночої грації й ніжності. Артистка в повнім значенні сього слова, вона, одначе, не сторонить від сучасного життя, живе його інтересами, гаряче відчуває його болі і завжди вміє знайти сильний пластичний вислів для свого чуття" [9, с. 520]. Серед дослідників творчості поетеси, напевно, важко назвати такого, хто б так повно висвітлив чуттєво-мовні прикмети неповторного таланту Лесі Українки, як це маємо в Івана Франка.

Велика роль Лесі Українки у збагаченні виражальних можливостей української мови, у її словотворчості та піднесенні престижу рідної мови. Кінець XIX – початок XX ст. характеризується інтенсивним процесом збагачення словникового складу української літературної мови, у т.ч. й абстрактною лексикою. "Лесина поезія ткалася із ясних барв народних діалектів, говірок: Волинь і Наддніпрянщина, Карпати й Галичина постачали їй той багатющий мовний матеріал, який шляхом художнього відбору, завдяки лінгвістичному чуттю поетеси потім ставав загальнонаціональним набутком" [2, с. 62]. Досить виразно цей процес простежується на поетичній спадщині Лесі Українки, якій притаманні емоційність, тяжіння до динамічних словесних формул, асоціативна ускладненість.

Метою нашого дослідження є аналіз словотворчих засобів, використаних авторкою, які забезпечили образність поетичного мовлення Лесі Українки. Зокрема, важливу роль у мові поезії відіграють іменникові утворення на **-ість, -ння, -ття, -ство**, **-ота** зі значенням абстрагованої якості, дії, що підсилюють глибину роздумів поетеси про найважливіше: життя, історію, людину:

Тоді війною звали **братовбійство**

Во ім'я правди, волі, віри, честі,

А **кровопролиття** звалося **геройством**:

Убожеством там звали смерть голодну,

Багатством – награбовані маєтки,

Простотою – **темноту** безпросвітню,

Ученістю – непевнє **блукання**,

Бездушну помсту звано **правосуддям**,

А самоволю деспотичну – правом [8, с. 57].

"Мовотворчість Лесі Українки вмістила в собі все: від дитинної ніжності, блакитних легкокрилих мрій, родинної ласки й закоханості, свої віри в ідеали визволення нації, чистої моралі, від гарту волі і нестримного пориву до діяльності, до тернових вінців, страшної і невблаганної борні, кривавих змагань…" [4, с. 10].

Внутрішня емоційна напруженість, властива розгорнутим поетичним роздумам про гармонію людського життя і природи, підсилюється метафоричними асоціаціями, які активізують образний контекст:

Все злучиться в **цілість** – природа і люди,

що є, що минуло, що сталось, що буде,

і **рідне** й **чуже** поєднається щільно

і житиме в **думці** моїй нероздільно,

затихнуть навік **ворожнеча** і **болі**,

не буде діймати вже й **ганьба неволі**,

усім моїм **мукам** настане кінець –

і се буде пильної праці вінець [8, с. 348].

Важливе місце у поезії Лесі Українки займають здрібніло-пестливі утворення, які характеризуються народнопісенною основою та ліризмом, передають душевну теплоту ліричного героя та надають художньому мовленню експресивності, інтимізації.

Ой, чи так **красно** в якій країні,

Як тут, на нашій **рідній Волині**!

Ніч обгорнула **біленькі** хати,

Немов **маленьких діточок** мати,

Вітрець весняний тихенько дише,

Немов **діток** тих до сну колише [8, с. 83].

Або ще: Прощай, **Волинь**! Прощай, **рідний куточок**!

Мене від тебе **доленька жене**,

Немов од дерева **одірваний листочок**…[8, с. 92]

“Раз у раз у поезії Лесі, – за спостереженнями М.Рильського, – до самої кончини її стрічаємо ми фольклорні елементи, уживані дедалі з більшим тактом, дедалі з більшою художньою виправданістю” [4, с. 77].

Широкий діапазон душевних переживань ліричного героя підсилюється емоційно-оцінними епітетами: “безталаннее серденько”, серденько зомліле” [8, с. 74], “знебулее серденько” [8, с. 82], “червоні рожі… запашнії з листячком барвистим” [8, с. 86], “найкраща роженька ясненька” [8, с. 87], “чудовая мрія, розкішна та ясна” [8, с. 78]. Як зазначає Л.В. Бублейник, “найрізноманітніші, з новою сполучуваністю, суб’єктивно-оцінні суфікси розсипані в словах по всьому тексту, взаємодіють один з одним у горизонтальних синонімічних об’єднаннях і вертикальних рядах, перехрещуються, варіюються, набуваючи самостійної естетичної цінності” [1, с. 33].

Багатство поетичної думки передають також похідні прикметники-епітети у повній нестягненій формі, які набувають особливої функціональної динаміки саме в ліриці Лесі Українки. Це, зокрема, такі сполуки: “палають незагойнії рани” [8, с. 73], “опадуть всесвітнії окови” [8, с. 76], “літнії ночі безхмарні” [8, с. 164], “не зникли золотії терни”, “ношу кривавії квіти” [8, с. 315], “Україно, наша бездольная мати”, “Україно, кохана, моя безталанная мати” [8, с. 45], “червоні рожі… запашнії, з листячком барвистим” [8, с. 86], “червонії іскри блискучі”, “полягла козацькая голова думлива” [8, с. 97], “поток невидимий гірський, як млиновее коло, шумить” [8, с. 171], “величнее море таємне” [8, с. 98].

Особливої теплоти, задушевності поетичному мовленню Лесі Українки надає ще й внутрішня рима, яка створюється демінутивами:

Он **ярочки зелененькі**,

Стежечки по них **маленькі**,

Перевиті, мов **стрічечки**,

Збігаються до **річечки** [8, с. 93].

Образним засобом вираження динамічності думки є взаємне зближення спільнокореневих слів – різних частин мови у мікротекстах, що надає піднесеної сили висловлюваному, викликає незвичайні асоціації контрастністю зіставлень і протиставлень. У цьому плані одним із ключових у поезії Лесі Українки є **образ весни**, який підносить, надихає, дарує надії… Високого звучання набувають похідні спільнокореневі деривати **весняний**, **веснянії**, **провесняний**, **навесні**, **напровесні**, **веснянка**, **весна-чарівниця** у художньому мовленні поетеси. Особливістю поетики Лесі Українки є їхня яскраво виражена інтимізація, адже весна була улюбленою порою року поетеси: “На шлях я вийшла ранньою **весною**” [8, с. 59], “**Весняная** сила в душі моїй грає, … Її не розбила і ся перелітная буря **весняна**” [8, с. 122], “Вітер про **весняну** волю заспівав” [8, с. 121], “Був ясний день, веселий, **провесняний**” [8, с. 123], “І марилось невільникам-народам, що вже вони прокинулись **навесні**” [8, с. 325], “Чули ви, як **напровесні** рано жайворонкова пісня бриніла?” [8, с. 55], “Вчувались дівчині **веснянки** дівочі” [8, с. 70], “Дівчина… серцем почула **весну-чарівницю**” [8, с. 70], “**Весняного** ранку співаймо, сестрице, **веснянку**” [8, с. 114].

Багатий семантичний потенціал мають деривати із коренем **квіт–**, що становлять словотвірне мікрогніздо з такими похідними: **квіточки**, **квітчатий**, **розквітлії**, **квітчатися**, **заквітнути**, **розквітнути**. Вони семантично тісно поєднуються з попереднім словотвірним мікрогніздом. Наведемо деякі приклади:

І **заквітне** наше поле,

І зазеленіє, –

Знов його весна прекрасна

Квіточками вкриє [8, с. 111].

Але стане вінцем

лиш тоді плетениця тернова,

Коли вільна душею людина

По волі **квітчається** терном,

тямлячи вищу красу [8, с. 189].

А як повернешся, я покажу тобі

Той кипарис мій в садочку **квітчатому** [8, с. 159].

Мої мрії найкращії в’януть,

Мов **розквітлії** восени **квіти**,

Що **розквітли**, щоб зараз змарніти,

Щоб на сонечко раз тільки глянуть [8, с. 224].

Зміст цих словотвірних одиниць охоплює собою не тільки красу, а й силу людського духу, його безсмертя.

Насиченість поетичного мовлення віддієслівними та відприкметниковими абстрактними іменниками зумовлює його семантичне розмаїття, яскравість емоційно-експресивної палітри художнього зображення явищ та подій, наповнює його поліфонічним звучанням: “б р а т е р с т в о, р і в н і с т ь, в о л ю гожу крізь чорні хмари вгледіти бажаю” [8, с. 59], “Або погибель, або перемога – сі дві дороги перед нами стане…” [8, с. 74], “Скрізь плач, і

стогін, і ридання, несмілі поклики, слабі" [8, с. 81], "піде луна по твердинях тиранів" [8, с. 144]. Абстрактні іменники в поетичному контексті Лесі Українки зумовлюють його змістове наповнення, точність, яскравість емоційно-експресивної палітри художньо-образного зображення та надають йому поліфонічного звучання.

Дослідниця мови драматичних творів Лесі Українки Я.Януш розкриває велику роль поетеси у поповненні та збагаченні абстрактного лексикону української літературної мови, що "сприяло інтелектуалізації й посиленню її виражальних можливостей" [12, с. 213].

Крім простих за будовою абстрактних іменників, у художньому мовленні поетеси досить поширені складні деривати, різноманітні за структурою та семантикою. Вони, за нашими спостереженнями, частково взяті Лесею Українкою із фольклорних та книжних джерел, однак більшість із них є авторськими новотворами і становить образні найменування-характеристики, ознаки, дії: "Туга нас дійма – Кобзаря нема! /То ж по йому **плаче-тужить** / **Україна-ненька** жалібненько" [8, с. 221-222]; "У чорную хмару зібралася туга моя, **огнем-блискавицею** жаль мій по ній розточився" [8, с. 121], "дорога **блакитно-перлиста**" [8, с. 95], назва циклу "**Сльози-перли**" [8, с. 73], "В самотині я зостаюся **розважать-гадати**" [8, с. 76], "В дворі старого **замчища-руїни** зібрались ми на віче, всі поважні" [8, с. 187], "часто мене опановують сни **зловорожі**" [8, с. 270], "**ранесенько-рано**" [8, с. 78], "Чи пам'ятаєш ти [дитино] **казку-дивницю**" [8, с. 112].

Своєрідним поетичним прийомом Лесі Українки є вживання деяких суфіксальних іменників на позначення назв осіб у дещо не властивому значенні. Це, зокрема, стосується дериватів із суфіксом **–ач**, який у сучасній українській мові є досить продуктивним і сягає ще спільнослов'янського періоду [6]. Однак у поезії Лесі Українки він рідковживаний, а іменники із цим суфіксом означають персоніфікацію місяця:

Не дивися на місяць весною, –

Ясний місяць **наглядач** цікавий,

Ясний місяць **підслухач** лукавий… [8, с. 155].

Важливими структурними елементами зображення тогочасної дійсності виступають не тільки суфікси, а й префікси, хоч і значно рідше. Особливо посилюється експресивність висловів, якщо поєднуються дієслова з однаковими префіксами: "**Вигострю**, **виточу** зброю іскристу" [8, с. 144]:

Скажи мені, любий, куди мої сльози поділись?

Чи то вони всі вже, мов літні дощі, **розточились**?

Чи, може, вони **розійшлися** в осіннім тумані

І висять тепер надо мною, мов хмари важкі,

нерухмані? [8, с. 261]

Не менш виразними є мікротексти, у яких похідні дієслова вживаються як з однаковими, так і з різними суфіксами, наприклад:

Чи **полине** [хвиля]

межи сестри, межи милі,

вільні хвилі,

розтечеться, розпливеться,

знову сили **набереться**,

потім **зрине**

і гучна,

і бучна,

переможно валом **сплесне**

і **воскресне**? [8, с. 356-357].

Така градація префіксальних дієслівних утворень виконує почуттєво-виражальну функцію і збагачує змістову палітру поезії.

У системі художньо-зображальних засобів поетичного мовлення Лесі Українки виділяються також оказіональні слова, індивідуально-авторські новотвори, які допомагають розкрити багатогранність поетичних образів. "Дериваційний оказіоналізм-неологізм, – як зазначає В.А. Чабаненко, – виникає переважно в результаті свідомого, стилістично мотивованого відхилення від міжстильових (загальномовних) норм і завжди є продуктом індивідуальної мовотворчості, своєрідним авторським експромтом" [11, с. 111]. Лесині неологізми досить виразні та досконалі і становлять неповторні поетичні замальовки. Це передовсім іменникові та прикметникові деривати: "**привиддя** лихі" [8, с. 69], "**вродливиця** пишна" [8, с. 62], "не раз споглядаю **часини** сі любі та милі" [8, с. 98], "замість пісні лежить **пожарина**" [8, с. 143], "і тепер не прийме **ласкаво-прикрих** жалів і порад [8, с. 384], "Часи **глухонімії** не заглушать дзвінких думок, вони бринять, бринять" [8, с. 172], "Розтопленим сріблом блищать річки, – то ж **матінка-натура чарівниця** розмотує свої **стобарвнії** нитки" [8, с. 92]. "І знов мене прийме, огорне, обійме **щоденщина**" [8, с. 99], "восени сумного, млистого **поранку**" [8, с. 284]. Леся Українка порівнює поета з **ломикаменем** – гірською квіткою, яка долає непереможні труднощі, найскладніші випробування, тому яскравий образ рослини *Saxifraga* поетеса називає "***ломикамінь***" [8, с. 158]. То ж недарма М. Рильський вважав, що таким "ломикаменем була й творчість великої письменниці" [7, с. 78]. Він захоплювався глибиною і надзвичайною влучністю її висловлювань: "Мальовничість, пластичність її образів викликають у нас подив і захват" [7, с. 78].

Дослідження взаємозв'язків між словотворчими та словеснообразними засобами сприяє глибинному розкриттю творчої лабораторії Лесі Українки і "призводить до тієї ідейно-художньої гармонії, яка завжди притаманна дійсно майстерному твору" [3, с. 7]. Вміло вплітаючи в поетичне мовлення багатство словотворчих номінацій, Леся Українка розширила образний потенціал емоційних відгуків на актуальні події суспільного життя, примножила невичерпні багатства рідної мови та культури, їх ідейно-художні та естетичні функції.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бублейник Л.В. Особливості художнього мовлення / Л.В. Бублейник. – Луцьк: РВВ "Вежа" Волин. нац. ун-ту ім. Лесі Українки, 2000. − 177с.

2. Гончар О. Наша Леся / О. Гончар // О.Т. Гончар. Письменницькі роздуми. Літературно-критичні статті. − К.: Дніпро, 1980. − С. 56-63.

3. Коцюбинська М. Образне слово у літературному творі / М. Коцюбинська. − К.: Наук.думка, 1960. − 188 с.

4. Мацько Л. "Що за дивна сила слова!" / Л.Мацько, О.Сидоренко // Культура слова. − Вип. 59. − К., 2001. − С. 5-10.

5. Одарченко П. Українка Леся / П.Одарченко // Енциклопедія Українознавства. − Т. 9. − Львів, 2000. − С. 3329-3332.

6. Олійник І.С. Іменники із суфіксом -ач (-яч) на позначення назв осіб / І.С. Олійник // Українська мова і література в школі. – 1975. – №8. – С. 33-44.

7. Рильський М.Т. Лірика Лесі Українки / М.Т. Рильський // Правдива іскра Прометея. Літературно-критичні статті про Лесю Українку. – К., 1989. – С. 77-79.

8. Українка Леся. Зібрання творів: у 12-ти т. – Т. 1. – К.: Наук.думка, 1975. – 447 с.

9. Франко І. З останніх десятиліть XIX в. І.Франко // Зібрання творів: у 50-ти т. – Т. 32. – К.: Наук.думка, 1981. – С. 39-41.

10. Франко І. Леся Українка. / І.Франко // Зібрання творів: у 50-ти т. – Т.41. – К.: Наук.думка, 1985. – С. 471-529.

11. Чабаненко В.А. Основи мовної експресії / В.А. Чабаненко. – К.: Вища школа, 1984. – 167 с.

12. Януш Я. Роль Лесі Українки в інтелектуалізації української літературної мови / Ядвіга Януш. // Леся Українка і сучасність: зб. наук. праць. – Т.4. Кн. 2. – Луцьк: РВВ "Вежа" Волин. нац. ун-ту ім. Лесі Українки, 2008. – С. 210-220.

УДК 81'367.622

НУЛЬСУФІКСАЛЬНІ НАЙМЕНУВАННЯ ОПРЕДМЕТНЕНОЇ ОЗНАКИ, ВЛАСТИВОСТІ, ЯКІСНОГО СТАНУ

Волинець Г.М., к. філол. н., старший викладач

Запорізький національний технічний університет

У статті на матеріалі сучасної української мови розглядаються нульсуфіксальні похідні – назви опредметненої ознаки, властивості, якісного стану. Здійснено опис цих іменників, їхньої семантики, кількісного вияву, функціонування нульсуфіксальних похідних у порівнянні з дериватами з матеріально вираженими суфіксами.

Ключові слова: нульовий суфікс, дериват, функції суфіксів, нульсуфіксація.

Волынец Г.Н. НУЛЬСУФФИКСАЛЬНЫЕ НАИМЕНОВАНИЯ ОПРЕДМЕЧЕННОГО ПРИЗНАКА, СВОЙСТВА, КАЧЕСТВЕННОГО СОСТОЯНИЯ / Запорожский национальный технический университет, Украина.

В статье на материале современного украинского языка исследуются нульсуффиксальные производные имена существительные со значением опредмеченного признака, свойства, качественного состояния. Осуществлено описание таких дериватов, их семантики, количество, а также функциональные возможности нульсуффикальных имен существительных по сравнению с производными с материально выраженными суффиксами.

Ключевые слова: нулевой суффикс, дериват, функции суффиксов, нулевая суффиксация.

Volynets G. THE ZERO-SUFFIX FORMATION OF THE NOUNS WITH SUBJECTIVE MEANING OF THE SIGN, PROPERTY, QUALITATIVE STATE / Zaporizhzhya National Technical University, Ukraine.

The derivatives with zero-suffix (with subjective meaning of the the sign, property, qualitative state) on the basis of modern Ukrainian language are represented in the article. The author described the derivatives with zero suffix, their semantic and number, their function in comparison with derivatives with others suffixes.

Key words: zero-suffix, derivative, functions of suffixes, zero-suffix derivation.

В українському мовознавстві є значна кількість наукових робіт, присвячених деривації іменника за допомогою матеріально виражених афіксів (праці Г.Аркушина, П.Білоусенка, В.Горпинича, В.Німчука, В.Токаря та багатьох інших), однак нульсуфіксальний спосіб словотворення тривалий час залишався поза увагою дослідників. Незважаючи на те, що в останні три десятиліття мовознавці почали звертатися до окремих питань творення і розвитку нульсуфіксальних похідних, на сьогодні є низка нерозв'язаних проблем, зокрема: не виявлено кількісний склад іменників згаданої структури, не з'ясовано особливості лексико-словотвірної семантики похідних, утворених за допомогою матеріально не вираженого суфікса, не визначено роль і місце нульсуфіксального словотворення в системі суфіксальної деривації іменника. Тому вивчення особливостей нульсуфіксального словотворення української мови є важливим і актуальним.

Метою роботи є визначення функціональної специфіки нульсуфіксальних дериватів у контексті підсистеми суфіксального словотворення іменника зі значенням опредметненої ознаки, властивості, якісного стану в сучасній українській мові.

Особливе місце у словотвірній афіксальній підсистемі посідають відприкметникові іменники, які за своїм змістом співвідносні з конкретними ознаками, властивостями реальних об'єктів. Такі деад'єктиви називають абстраговану ознаку, яка передбачає наявність у предмета якості, властивості, що зумовлені твірним прикметником, або його стан, на який також вказує твірний прикметник [див. 1; 5]. Зрідка деривати зі значенням опредметненої властивості, якості творяться і від дієслівних основ.

У розгляданому мікрополі міститься невелика кількість нульсуфіксальних дериватів на позначення **кольорів**, наприклад: *багрянь* (ВТСУМ, с. 55) "багрянець, багряний колір"; рідко *біль* (СУМ І, с. 186) "яскраво-білий колір"; рідко *блакит* (с. 196) "те саме, що блакить"; *блакить* (с. 196) "блакитний колір; голубінь"; *зелень* (ІІІ, с. 555) "зелений колір"; поет. *лазур* (ВТСУМ, с. 479) "яскраво-синій колір"; рідко

сизь (ВТСУМ, с. 1313) “те саме, що сизота – абстрактний іменник до сизий”; *синь* (СУМ ІХ, с. 190) “те саме, що синява (синій колір)”; заст. *жовть* (Яв, с. 227) “жовтий колір”.

Фіксується також небагато номенів на позначення **властивостей** когось або чогось, наприклад: *велич* (ВТСУМ, с. 119) “повнота видатних, надзвичайних рис, особливостей когось, чогось великого, могутнього, які викликають подив, повагу”; *міць* (СУМ ІV, с. 759) “властивість за значенням міцний”; поет. *могуть* (ВТСУМ, с. 535) “те саме, що могуття”; *відвага* (СУМ І, с. 560) “відсутність страху в людини перед небезпекою”; поет. *невтома* (СУМ V, с. 273) “те саме, що невтомність”; заст. *звага* (ВТСУМ, с. 350) “рішучість, сміливість” від *зважитися* “насмілитися”; *бадьор* (Д, с. 6) “бадьорість”; *витерп* (Яв, с. 101) “терпіння”; *мога* (Д, с. 145) “спроможність”; *ощада* (Д, с. 176) “бережливість” тощо.

Крім того, у лексикографічних джерелах подано поодинокі іменники на позначення **якісного стану**, наприклад: *безпека* (СУМ І, с. 137) “стан, коли кому-, чому-небудь ніщо не загрожує”; *безпорада* (с. 140) “стан за значенням безпорадний”.

Ядро розгляданого мікрополя складають деривати з суфіксами **-ість**, **-ізм**/**-изм**, **-от(а)**, **-ств(о), -изн(а)**, **-ощ(і)**, медіальну зону репрезентують **нульсуфіксальні** іменники разом з іншими похідними, у складі яких є форманти **-ин(а)**, **-щин(а)**, **-інь**; інші форманти є малопродуктивними для творення найменувань зі значенням опредметненої ознаки, властивості та якісного стану.

Так, назви властивостей “найчастіше і найабстрактніше показує наросток **-ість**” [7, с. 211], наприклад: *ясність*, *суворість*, *гідність*, *мудрість*, *радість*, *веселість* тощо. На провідну роль форманта **-ість** (який надає дериватам стилістично нейтрального забарвлення) у творенні назв опредметненої ознаки та властивості вказують і інші дослідники [1; 5; 6], причому серед твірних основ, з якими сполучається згаданий суфікс, чимало іншомовних, пор.: *адаптивність*, *віртуальність*, *геніальність*, *еластичність*, *констативність*, *фамільярність* та ін. Деривати з іншими формантами мають, переважно, стилістичну маркованість, яку забезпечують власне суфікси (порівняйте, нульовий суфікс – у розгляданих назвах теж має своє стилістичне забарвлення – передає відтінок книжності, урочистості, поетичності). Форманти **-от(а)**, **-изн(а)**, **-ощ(і)**, **-щин(а)** надають лексемам стилістичного відтінку зниженості, часто – і розмовності, пор.: *слизота*, *мілкота*, *тіснота*; *дешевизна*, *гнилизна*, *мілизна*; *гордощі*, *мудрощі*, *лютощі*; *банальщина*, *вульгарщина*, *провінційщина* тощо. Для іменників із суфіксом **-інь** характерною є маркованість з позитивним оцінюванням, суфікс **-ств(о)**, **-цтв(о)**, **-зтв(о)**, як правило, продукує іменники, у яких “властивість здебільшого сприймається як стан” [7, с. 211], з відтінком просторіччя, наприклад: *теплінь*, *гладінь*, *голубінь*; *багатство*, *зухвальство*, *лицемірство*, *нехлюйство*, *простацтво*, *убозтво* та інші [див. 1; 5; 6].

Крім слов’янських суфіксів, назву абстрагованої ознаки виражає “інтернаціональний суфікс **-ізм**, **-изм**, **-їзм**, що виступає в іменниках, зміст яких характеризує внутрішній світ людини, її звички, манери, нахили, пор.: *акробатизм*, *гігантизм*, *максималізм*, *мінімалізм*, *практицизм*, *провінціалізм*, *героїзм* [див. 1; 5].

На периферії мікрополя знаходяться похідні (зі значенням опредметненого якісного стану) із суфіксами **-ин(а)**, **-еч(а)**, **-иц(я)**, наприклад: *густина*, *жовтина*, *слабина*, *теплина*; *порожнеча*, *дорожнеча*; *важниця* “важливість”, *даремниця* “даремно”, *дивниця* “дивина”, *марниця* “дрібниця” тощо [див. 3; 7].

У мікрополі опредметненої ознаки, властивості, якісного стану зрідка проявляються словотвірні однокореневі синоніми, які різняться між собою сферами вживання і стилістичною маркованістю, подекуди трапляються і словотвірні дублети, пор.: *білість* – розм. *білина* – *білизна* – рідко *біль*; *жовтина* – *жовтизна*; *синь* – *синизна* – діал. *синьота*; *мілкість* – розм. *мілкота* і под.

На думку Т.Біленко, Г.Вокальчук, нульсуфіксальні деривати є потужним стилістичним засобом у поезії: “Підвищена концентрація змісту, високий ступінь інформативності похідних із нульовим суфіксом відкриває перед поетами безмежні можливості творчого використання згаданих дериватів” [2, с. 10]. Наприклад: “…глибока *синь* знімає зморшки довгої зажури” (В.Стус); “В твою глибоку *синь* я обрій відчинив” (Є.Маланюк); “Окруж – лиш коридорна *сизь*” (В.Стус) [див. 2]. Крім того, нульовий суфікс стає продуктивним засобом творення оказіональної лексики з абстрактним значенням, пор: *лагідь*, *безмеж*, *злид*, *скруш* (скрушний), *смут* (смутний), *виш* і *вищ* (високий), *сліпь* тощо [2, с. 10, с. 16, с. 18; 4, с. 258], наприклад: “Та п’ючи з злотих келихів тишу і *лагідь*, Збережи у душі все минуле” (Ю.Клен).

Крім поезії, найчастіше нульсуфіксальні іменники із семантикою опредметненої ознаки, властивості, якісного стану вживаються в науково-популярній літературі й у художній прозі, наприклад: “Господар зимівника, запорозький козак, заодно був і шинкарем, отже, *безпека* чумацьких ватаг була для нього не тільки обов’язком, а й джерелом прибутку” (Дан, с. 16); “Тоді їхні валки… вимагали сміливості й *відваги*” (с. 19); “Він на все дивиться згори, задивлений десь далі, аніж ця камера, може, в сонячну морську *блакить*, може, в пережиті шторми й бурі, може, в очі коханої” (БС, с. 352); *блакить* (Стеф, с. 9; Франко, с. 19); “*Велич* і таємничість цього блискучого діяча інквізиції буденніла” (БС, с. 439) тощо.

Отже, попри те, що нульсуфіксальні деривати не належать до ядра розгляданого мікрополя, вони все ж складають вагомий пласт згаданих іменників зі специфічним арсеналом функціональних особливостей:

найперше – передача інформації поєднується із компресією, мовною економією, що притаманні матеріально не вираженому суфіксу, тому нульсуфіксальні похідні інтенсивно використовуються у різних стилях мовлення, крім того, виступають виразним стилістичним засобом у поетичних творах. Безперечно, функціонування різних за значенням нульсуфіксальних іменників у всіх сферах мовної комунікації людей потребує подальших досліджень.

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

БС Багряний І. Сад гетсиманський / Іван Багряний. – К.: Наук.думка, 2001. – 548 с.

ВТСУМ Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. – К.; Ірпінь: ВТФ "Перун", 2003. – 1440 с.

Д Дубровський В. Українсько-російський словник / В. Дубровський. – К.: Час, 1909. – 319 с.

Дан Данилевський Г.П. Чумаки: худож.-док. нарис / Г.П. Данилевський. – К.: Веселка, 1992. – 110 с.

Стеф Ковалик І.І., Ощипко І.Й. Художнє слово Василя Стефаника: матеріали для Словопокажчика до новел В.Стефаника: метод. посібник / І.І. Ковалик, І.Й. Ощипко. – Львів: Вид-во Львівського ун-ту, 1972. – 102 с.

СУМ Словник української мови: в 11 т. – К.: Наук.думка, 1970-1980.

Франко Лексика поетичних творів Івана Франка: методичні вказівки з розвитку лексики / упоряд. І.І. Ковалик, І.Й. Ощипко, Л.М. Полюга. – Львів: ЛДУ, 1990. – 264 с.

Яв Яворницький Д.І. Словник української мови / Дмитро Яворницький. – Катеринослав: Слово, 1920. – Т.І. – 412 с.

ЛІТЕРАТУРА

1. Безпояско О.К. Морфеміка української мови / О.К. Безпояско, К.Г. Городенська. – К.: Наук.думка, 1987. – 212 с.

2. Біленко Т.Г. Поетика нульсуфіксації: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.01 "Українська мова" / Т.Г. Біленко. – Запоріжжя, 2004. – 20 с.

3. Білоусенко П.І. Нариси з історії українського словотворення (суфікс -иця) / П.І. Білоусенко, В.В. Німчук. – Київ – Запоріжжя: ЗДУ, 2002. – 206 с.

4. Вокальчук Г.М. Словотворчість українських поетів XX століття: монографія / Г.М. Вокальчук; відп. ред. С.Я. Єрмоленко. – Острог: Національний університет "Острозька академія", 2008. – 536 с.

5. Олексенко В.П. Словотвірні категорії суфіксальних іменників / В.П. Олексенко. – Херсон: Айлант, 2001. – 240 с.

6. Родніна Л.О. Суфіксальний словотвір іменників у сучасній українській мові / Л.О. Родніна // Словотвір сучасної української літературної мови. – К.: Наук.думка, 1979. – С. 57 – 118.

7. Шерех Ю. Нарис сучасної української літературної мови / Ю. Шерех. – Мюнхен: Молоде життя, 1951. – 402 с.

УДК: 373.5.091.33:811.161.2'373.611

РОЗВИТОК ЧУТТЯ МОВИ І МОВЛЕННЄВИХ СИТУАЦІЙ У ПРОЦЕСІ ЗАСВОЄННЯ СЛОВОТВОРУ

Волкова І. В., к. пед. н., доцент

Мелітопольський державний педагогічний університет імені Б. Хмельницького

У статті подається розробка та аналіз вправ, які впливають на розвиток чуття мови й контролю мовленнєвих процесів під час вивчення словотвору.

Ключові слова: чуття мови, інтуїція, розумові дії та операції, різновиди вправ.

Волкова И. В. РАЗВИТИЕ ЧУВСТВА ЯЗЫКА И РЕЧЕВЫХ СИТУАЦИЙ В ПЕРИОД ИЗУЧЕНИЯ СЛООБРАЗОВАНИЯ / Мелитопольский государственный педагогический университет имени Б. Хмельницкого, Украина.

В статье разработан и анализируется комплекс упражнений, влияющих на развитие чувства языка и контроля речевых процессов в период изучения словообразования.

Ключевые слова: чувство языка, интуиция, умственные действия и операции, виды упражнений.

Volkova I. V. THE DEVELOPMENT OF LANGNADE END SPEECH SITNATIONS DURING LEARNING WORD-FORMATION./ Bohdan Khmelnitskyi Melitopol State Pedagogical University, Ukraine.

The article dials with study and analysis of the exercises complex, influencing the development of language and speech situations sense during learning word-formation.

Key words: language sense, intuition, mental actions and operations, kinds of exercises.

Мета статті полягає у розробці вправ на розвиток чуття мови, які активізують розумові дії та операції; пришвидшують процеси встановлення внутрішніх відношень і відповідностей між мовно-мовленнєвими явищами та між ними і явищами буття; створюванні відповідні віку суб'єкта (учня) умови для оптимізації процесів аналізу, генералізації, диференціації мовних явищ.

Постановка проблеми. Спеціальними мовними здібностями, які необхідні для формування всіх видів мовних компетентностей, є здібності а) самостійно встановлювати граматичні закономірності, тобто набувати певного мовного досвіду, б) коригувати й збагачувати індивідуальні правила, вироблені в процесі набуття власного мовленнєвого досвіду, тобто засвоювати теоретичні знання під час навчання мови, в) відчувати мову й мовлення, тобто спонтанно, інтуїтивно відчувати мовні та мовленнєві помилки, розуміти смисли підтекстів, переживати інтелектуально-естетичні емоції тощо.

Погляди вчених на проблему чуття мови, його природу досить суперечливі. Здебільшого цей феномен визначається як особливий, складний комплекс частіше вроджених відчуттів, що характеризують безпосередні зв'язки й відношення мови й дійсності, мови/мовлення й мовця і за певних обставин можуть розвиватися. Факторами такого розвитку, за Б.Біляєвим, є певні задатки суб'єкта ("врожденные предрасположения"), теоретичні знання з мови та мовленнєва практика, причому остання серед них домінує [2, с. 16].

Аналіз досліджень і публікацій. Чуття мови пов'язане з інтуїцією, яка, за О.Божович, "дає людині можливість одномоментно вбачати безліч ознак мовної одиниці, оцінювати висловлювання як правильне або неправильне, вдале або невдале" [4, с. 33]. Часто така оцінка здійснюється до, а ще частіше – без розгорнутого міркування і лише пізніше робляться спроби обґрунтувати її. У цьому полягає контрольна і оцінна функції чуття мови – зазначає автор. Вона підкреслює, що в контексті мовної компетенції чуття мови починає формуватися досить пізно.

Зазначені вправи використовуються на всіх етапах засвоєння мовно-мовленнєвих знань. Однак у кожному конкретному випадку їх зміст відповідає завданням опанування певним мовним рівнем або міжрівнем, зокрема знаннями, вміннями й навичками словотвору.

Чуття мови "як механізм селекції і контролю мовних одиниць, у яких співвідношення семантичного й формального має об'єктивний неформалізований, варійований характер" [3, с. 70], і його розвиток у процесі вивчення словотвору й орфографії виконує загальні інтелектуально-дидактичні, виховні й специфічні функції.

До загальних інтелектуально-дидактичних і виховних слід віднести ті з них, що забезпечують протікання розумових дій та операцій (аналогій, асоціацій, осяянь, узгоджень /неузгоджень, інтуїтивних диференціацій, узагальнень тощо); контроль за правильністю мовленнєвих процесів; розпізнавання якісних особливостей висловлювання (зокрема його відповідності мовленнєвій ситуації і завданням комунікантів, інформаційної повноти, лексико-синтаксичної достатності, стильової адекватності); формування певних етичних і естетичних домінант; розвиток культури емоцій (у тому числі інтелектуальних), жестів тощо.

Специфічні функції чуття мови в процесі вивчення словотвору й орфографії полягають в інтуїтивному визначенні й відборі правильних деривaційних моделей та їх використанні в різноманітних комунікативних ситуаціях; у самостійному продукуванні оригінальних форм слова або нових слів, тобто у словотворчості; у відчутті взаємозв'язку семантичних і формальних складників лексичної одиниці; у реагуванні на стилістичну невідповідність певних морфем, на порушення законів милозвучності; в уникненні орфографічних помилок, зумовлених процесами словотвору; у здатності виявляти спонтанні позитивні естетичні емоції як реакцію на рецепцію словотвірних, а також інших пов'язаних із ними процесів.

Відповідно вправи для розвитку чуття мови, розпізнавання якісних особливостей мовлення і мовленнєвих ситуацій, поглиблення сприйняття естетики слова під час вивчення словотвору й орфографії повинні бути спрямовані на забезпечення зазначених загальних інтелектуально-дидактичних, виховних і специфічних функцій.

У різноманітних вітчизняних та зарубіжних методичних системах уже існує певний досвід розвитку в учнів чуття мови через виконання завдань і вправ. Проте більшість із розроблених тренувальних мовно-мовленнєвих комплексів мають принагідний характер, опосередковане відношення до досліджуваної в даній роботі проблеми.

Такими є вправи на стилістичний аналіз зразків мовлення, які передбачають свідомий та інтуїтивний підходи до їх виконання, на стилістичний експеримент [6, с. 4; 15, с. 74; 5, с. 179], завдання на редагування текстів [15, с. 70; 8, с. 40; 10, с. 49] тлумачення словотвірних змін, семантичне групування словотворчих засобів, їх порівняння, конструювання, словотвірний аналіз [9, с. 36; 11, с. 22], проблемні запитання, творчі завдання з явно вираженим протиріччям, з некоректно наданою інформацією, на оптимізацію [7, с. 29] тощо.

Із метою забезпечення мовно-мовленнєвого поля, що дає можливість учням спостерігати за лінгвістичними й комунікативними явищами, веде до якісних змін у їх сприйнятті й оцінці слова, культурного, зокрема естетичного, розвитку, вивчення словотвору й орфографії, як і інших мовних рівнів і міжрівнів, здійснюється на текстовій основі [1, с. 115; 12, с. 17; 13, с. 76; 14, с. 28; 15, с. 184], в умовах постійного розвитку мовлення . При цьому одним із провідних є принцип навчання мови на діяльнісно-комунікативній, ситуативно-комунікативній основі [2, с. 16; 11, с. 54; 16, с. 5].

У запропонованих системах вправ передбачається, що розвиток чуття мови відбувається природно, спонтанно, завдяки застосуванню нехай і найновіших, але універсальних методів і прийомів. Об'єктивно такі явища спостерігаються. Однак цей процес протікає успішніше за умови акцентуації тих психічних дій і операцій, які складають сутність самого чуття мови і його розвитку.

Оскільки чуття мови – це одна з мовних здібностей, на його розвиток впливають такі чинники, як модальність / модальності чуттєвості; якість операцій і дій, пов'язаних з аналізом, генералізацією і диференціацією мовних явищ; мовно-мовленнєві відношення.

Генералізація певних мовно-мовленнєвих відношень, завжди більш широка – за С.Рубінштейном, – ніж генералізація їх складників, "зумовлює можливість відокремлення загальних властивостей чуттєвості від даних конкретних сприймань і закріплення цих властивостей… в індивіді як його здібності… Здібним до оволодіння мовою є той, у кого легко й швидко, на підставі невеликого числа спроб, відбувається генералізація відношень, які лежать в основі словотвору й словозміни, і в підсумку – перенесення цих відношень на інші випадки. Генералізація тих чи інших відношень, природно, передбачає відповідний аналіз" [17, с. 136].

Згідно із цим, вправи на розвиток чуття мови, забезпечення розпізнавання якісних особливостей мовлення й мовленнєвих ситуацій, поглиблення сприйняття естетики слова можуть бути представлені двома різновидами: 1) вправи на активізацію розумових дій та операцій, пов'язаних із мовою та мовленням; 2) вправи на розвиток здібностей до встановлення внутрішніх відношень і відповідностей між мовно-мовленнєвими явищами та між ними і явищами буття.

Вправи на активізацію розумових дій та операцій спрямовані на зниження порогів мовного чуття, стимуляцію орієнтувальних операцій таких рівнів і якості, які б максимально уможливлювали адекватне інтуїтивне сприйняття мовно-мовленнєвих явищ, засноване на достатній мовній практиці і системних знаннях. Наприклад:

1. А. Прочитайте про себе і вголос. Дайте усні відповіді на питання: від яких основ утворено подані слова? Пояснять, які зміни відбуваються з кінцевими звуками твірних основ.

Краяни, рідкісний, кращий, танцюрист, поліський.

Б. Пофантазуйте: ви талановитий письменник, і слова для цієї вправи взято з вашого нового твору. Про що в ньому розповідається?

2. Прочитайте про себе і вголос. Які з виділених слів утворено одним способом?

Далека ***синява****, пісня* ***соловейка****, дивна* ***квітка****, весняний* ***засів****, маленька* ***перепілочка****,* ***заспівав*** *у небі, ранковий* ***заклик****,* ***кам'янистий*** *берег.*

3. Доберіть якомога більше подібних словосполучень і запишіть у зошит. За якою ознакою ви їх добирали?

А) Звернувся до ***наступного*** *в черзі, знайшов* ***знеболювальне****, згадав про* ***минуле****...*

Б) ***Науково-фантастичний*** *фільм,* ***жовто-червоний*** *квіт,* ***північно-західний*** *вітер...*

В) ***Далекозорий*** *погляд, досвідчений* ***дієтолог****, добірний* ***лісоматеріал****...*

4. Прочитайте групи слів. Яке значення спільне для кожної групи? Яка частина слова вказує на нього? Доберіть якомога більше прикладів, близьких за значенням до поданих і запишіть їх у зошит.

А) Вербичка, нігтик, ліхтарик...

Б) Матуся, ластовенятко, ріднесенький...

В) Тракторець, книжчина, дверцята...

Г) Ледацюга, вовчище, гілляка...

Б. Які картини ви уявляєте, коли вимовляєте слово "закучерявилися"? Складіть із ним якомога більше словосполучень. Намалюйте ілюстрацію до одного з них.

5. Прочитайте словосполучення. Які з них складено неправильно? Яку частину слова треба змінити, щоб виправити помилку? Виправте помилки, складіть із словосполученнями речення і запишіть їх у зошит.

Запорізькі козаки, тонесенький смак, вишукана страва, собачачі вуха, маленьке дівчисько, широчезна доріжка, трохи попобігав.

6. А. Уявіть, що ви грали зі своїми друзями в словникове лото і ненавмисне розсипали літери. Вони попадали таким чином: **за під в по до с пере про пів за у од**. Якою частиною слова можуть бути ці буквосполученя? Складіть із них слова і запишіть, графічно позначте всі значущі частини. Що змінилося в записаних словах?

Б. Домисліть історію про те, що сталося з одним із слів, коли діти знову склали його з окремих буквосполучень.

7. 1. Складіть і запишіть слова за поданими схемами. Яких частин не вистачає? А які зайві? Який смисловий відтінок є спільним для всіх записаних слів?

А) ***ий ув жовт:*** *корінь+суфікс+суфікс+закінчення*

Б) ***ен чин е про за:*** *префікс+корінь+суфікс+закінчення*

В) ***є крап а на:*** *префікс+корінь+ суфікс+закінчення*

Г) ***ен ий тиш:*** *префікс+корінь+суфікс+закінчення*

Д) ***ув гірк ат:*** *корінь+суфікс+суфікс+закінчення*

Е) ***а гляд про є ви:*** *префікс+корінь+суфікс+закінчення*

Напишіть невеличкий твір на тему "Місяць жовтень", використавши складені слова.

2. Підготуйте схоже завдання для своїх однокласників, змінивши спільний смисловий відтінок слів і тему твору.

Вправи на розвиток здібностей до встановлення внутрішніх відношень і відповідностей між мовно-мовленнєвими явищами та між ними і явищами буття сприяють розвитку чуття морфів, їх взаємовпливів і взаємозміни, стилістичної зумовленості засобів словотворення; диференціації їх семантичних і граматичних значень; умотивованому слововживанню в процесі складаня та виголошення монологів, діалогів тощо. Зокрема, такими вправами є наступні:

1. А. Від поданих основ утворіть якомога більше слів суфіксальним способом. Використайте лише ті суфікси, за допомогою яких можна висловити ставлення до таврин. Які суфікси ви не використали? Чому? Які зміни відбулися в морфемах утворених слів?

Твірні основи: *вовк-, оленят-, їжак-, бурундук-, лисиц-, ведмідь-, кабан-, білк-, тигр-, орел-.*

Словотворчі суфікси: *-ок-, -иськ-, -ин-, -ищ-, -ен-, -чик-, -к-, -ик-, -ов-, -яч-.*

Б. Уявіть, що ви розповідаєте казку про лісових мешканців своїм маленьким братику та сестричці. Використайте в ній утворені вами слова і запишіть казку в зошит.

2. А. Усно і якомога швидше утворіть від поданих нові слова за допомогою префікса *пре-*.

Гарний, великий, ситий, злий, дерев'яний, золотий.

Б. Чому не можна утворити нове слово з префіксом *пре-* від основи *дерев'ян-*? Чи можна в такий спосіб утворити нове слово від основи *золот-*? У якому випадку?

3. Прочитайте групи слів. До яких стилів переважно належатимуть тексти, якщо в них використати такі слова? Які значущі частини цих слів свідчать про їх стильову приналежність? Доведіть свою думку, склавши невеличкі монологи. Запишіть монологи в зошит.

Уявіть собі, що ви повинні виступити на науковій конференції. Який із монологів ви використаєте?

А) Антикризовий, інтернаціональний, інтермедія, міжнародний, віце-президент, міжгосподарський, посередній, анонім, аморально.

Б) Возвеличити, найдорожчий, щонайкращі, найтепліші, заповітний.

4. Складіть по два речення з кожною парою слів і запишіть у зошит. Усно поясніть різницю між уживанням слів із кожної пари. Як впливають на значення слів їх суфікси?

Музичний – музикальний. Квітковий – квітчастий. Червоний – червонястий. Левине – лев'яче. Акуловий – акулячий. Верблюжий – верблюдячий.

5. Прочитайте виразно вірш. Який настрій він передає і які почуття викликає? Які слова, на вашу думку, їх створюють? Чому?

І досі сниться: під горою, / Меж вербами та над водою, / Біленька хаточка. Сидить / Неначе й досі сивий дід / Коло хатиночки і бавить / Хорошеє та кучеряве / Своє маленькеє внуча. / І досі сниться: вийшла з хати / Веселая, сміючись, мати, / Цілує діда і дитя, / Аж тричі весело цілує, / Прийма на руки і годує, / І спать несе. А дід сидить, / І усміхається, і стиха / Промовить нишком: "Де ж те лихо? / Печалі тії? Вороги?" / І нищечком старий читає, / Перехрестившись, О т ч е н а ш. / Крізь верби сонечко сіяє / І тихо гасне. День погас, / І все почило. Сивий в хату / Й собі пішов опочивати. (Т. Шевченко.)

6. Прочитайте виразно текст. Які почуття висловив автор у ньому? Замініть, де можна, префікси й суфікси в іменниках, а замість прикметників доберіть їх антоніми таким чином, щоб авторські почуття змінилися на протилежні.

Подув легесенький південний вітерець. По ясному небу попливли легкі прозорі хмаринки. У теплому сяйві весняного сонця промайнула пташина зграйка. Долинула весела пісенька наших крилатих друзів. У таку пору й ми, люди, почуваємося сильними, бадьорими.

7. Прочитайте текст про себе. Яку помилку допущено при його складанні? Запишіть текст правильно. Визначте спосіб творення виділених слів. Доберіть по три власних приклади на кожний визначений спосіб.

*І вже знову треба стати **непорушно**, обережно підставляти рум'яні чашечки, чекати – чи не наллє сонце свого тепла.*

*Як молоде зітхання землі, як рожевий подих ранку, стоять на тонких **підсвічниках** тремтячі маки.*

*Десь у зеленій гущі городу або на окремій грядці вони **попідставляли** свої рум'яні чашечки, складені з пелюсток, ловлять сонячні промені, хочуть націдити сонця по вінця. Гойднеться одна пелюстка, гойднеться друга, і вже розтеклося, вилилося сонячне тепло. (За Є. Гуцалом.)*

Висновки та перспективи подальших досліджень**.** Отже, запропоновані різновиди вправ на розвиток чуття мови грунтуються на діяльнісній основі, зокрема на операціях аналізу, синтезу, генералізації. Під час їх виконання особлива увага звертається на розвиток асоціативного мислення, уяви, фантазії, естетики слова й почуттів. Вправами передбачено використання досить широкого за обсягом і нового для п'яти-шестикласників лексичного матеріалу, який здебільшого об'єднується в текст або сприймається через нього; мовленнєві ситуації дають можливість цілеспрямовано розвивати уміння й навички сприймати / створювати діалогічні та монологічні висловлювання згідно із метою спілкування.

Виконання вправ на розвиток чуття мови, розпізнавання якісних особливостей мовлення й мовленнєвих ситуацій, поглиблення сприйняття естетики слова спрямоване на формування інтуїтивного чуття структури слова, його твірної основи, похідності, подібності деривaційних моделей. Розвитку здібностей до побудови деривaційних рядів, чуття взаємозв'язку процесів деривації і мовних ситуацій сприяють завдання, пов'язані із діями за аналогією, а також ті, умовою виконання яких є особисті уявлення учнів, їх асоціації, фантазії.

Таким чином, вправи на чуття мови забезпечують безпосереднє симультанне розпізнавання якісних (ідіоматичних, лексичних, стилістичних тощо) особливостей висловлювання; контролюють мовленнєві процеси, даючи можливість швидко, "на ходу" оцінювати правильність або неправильність , звичність або незвичність, витонченість або громіздкість тощо висловлювання, яке сприймається або продукується; сприяють розумінню його підтексту; викликають особливого роду почуття – інтелектуальні емоції.

ЛІТЕРАТУРА

1. Альбеткова Р.И. Русская словесность: От слова к словесности: учеб. для 5 кл. общеобразоват. учреждений / Р.И. Альбеткова. – М.: Дрофа, 2001. – 176 с.

2. Бєляєв О. Концепція навчання державної мови в школах України / О.Бєляєв, Л.Скуратівський, Л.Симоненкова, Г.Шелехова // Дивослово. – 1996. – №1. – С. 16-21.

3. Божович Е.Д. О функциях чувства языка в решении школьниками семантико-синтаксических задач / Е.Д. Божович // Вопросы психологии. – 1988. – № 4. – С. 70-78.

4. Божович Е.Д. Развитие языковой компетенции школьников: проблемы и подходы / Е.Д. Божович // Вопросы психологии. – 1997. – № 1. – С. 33-44.

5. Бондаренко Н.В. Українська мова: Підручник для 5 кл. загальноосвітніх навчальних закладів з навчанням російською та польською мовами / Н.В. Бондаренко, А.В. Ярмолюк. – К.: Освіта, 2005. – 272 с.

6. Варзацька Л. Види мовних завдань у структурі інтегрованого уроку рідної мови і мовлення в 5 класі / Л.Варзацька, Л.Дворецька // Українська мова і література в школі. – 2004. – №1. – С. 4-7.

7. Волобуєва Т.Б. Розвиток творчої компетентності школярів / Т. Б. Волобуєва. – Харків: Видавнича група "Основа", 2005. – 112 с.

8. Глазова О. Ситуативні вправи для формування ситуативних умінь і навичок діалогічного мовлення / О.Глазова // Дивослово. – 2003. – № 5. – С. 40-42.

9. Головко І. Прийоми збагачення мовлення школярів різними словотвірними конструкціями / І.Головко // Рідна школа. – 2002. – № 8-9. – С. 36-37.

10. Девдера М. Розвиток мовлення чи мовної здатності? / М.Девдера // Українська мова і література в школі. – 1999. – №2. – С. 49-51.

11. Дідук Г.І. Лінгвостилістичні та комунікативно-ситуативні вправи на уроках української мови в 5-7 класах / Г.І. Дідук. – Тернопіль: Навчальна книга-Богдан, 2004. – 80 с.

12. Донченко Т.К. Методи організації навчальної діяльності учнів на уроках української мови / Т.К. Донченко. – К.: Ленвіт, 2000. – 74 с.

13. Донченко Т.К. Лінгвістичний аналіз тексту під час підготовки до переказу у 5-9 класах: Посібник / Т.К. Донченко. – К.: Форум, 2002.

14. Єрмоленко С. Навчально-виховна концепція вивчення української (державної) мови / С.Єрмоленко, Л.Мацько // Дивослово. – 1994. – №7. – С. 28-33.

15. Мельничайко В. Удосконалення змісту і методів навчання української мови / В.Мельничайко, М.Пентилюк, Л.Рожило. – К.: Радянська школа, 1982. – 216 с.

16. Пентилюк М. Концепція когнітивної методики навчання української мови / М. Пентилюк, А. Нікітіна, О. Горошкіна // Дивослово. – 2004. – №8. – С. 5-9.

17. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологи: в 2 т. / С.Л. Рубинштейн. – М.: Педагогика, 1989. – Т. 2. – 328 с.

УДК 811.161.2'367.622:81'373.611]'06

КОНФІКСАЛЬНІ NOMINA ABSTRACTA В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ XIX-XXI СТОЛІТЬ

Воропай С.В., к. філол. н., ст. викладач

Сумський державний педагогічний університет ім. А.С. Макаренка

У роботі досліджуються конфіксальні абстрактні найменування. Іменники розглядаються з точки зору їх словотвірних значень, функціональних і структурних особливостей. Також увага акцентується на структурно-

семантичних взаємовідношенням між конфіксальними морфемами, за участю яких утворились аналізовані деривати.
Ключові слова: nomina abstracta, конфікс, словотвірне значення, лексико-словотвірні групи.

Воропай С.В. КОНФИКСАЛЬНЫЕ NOMINA ABSTRACTA В УКРАИНСКОМ ЯЗЫКЕ XIX-XXI СТОЛЕТИЙ / Сумской государственный педагогический университет им. А.С. Макаренко, Украина.
В работе исследуются конфиксальные абстрактные наименования. Существительные рассматриваются с точки зрения их словообразовательных значений, функциональных и структурных особенностей. Также акцентируется внимание на структурно-семантических взаимоотношениях между конфиксальными морфемами, с помощью которых образованы анализируемые дериваты.
Ключевые слова: nomina abstracta, конфикс, словообразовательное значение, лексико-словообразовательные группы.

Voropaj S.V. CONFIXAL NOMINA ABSTRACTA IN THE UKRAINIAN LANGUAGE OF XIX-XXI CENTURIES / Sumy Pedagogical State University named by A.S. Makarenko, Ukraine.
The confixal abstract nouns are studied in this article. The derivative semantics of these words, their functional and structural peculiarities are considered in this work. Also attention is accented on the structural-semantic mutual relation of the confixal morphemes with the help of which the analyzed words were derivated.
Key words: nomina abstracta, confix, derivative meaning, lexico-derivative groups.

У сучасній українській мові різних періодів її функціонування засвідчено значну кількість конфіксальних іменників з абстрактним значенням.

Проблему розмежування абстрактних і конкретних назв у лінгвістичній літературі до кінця не вирішено. Так, наприклад, немає однозначної відповіді на питання про статус темпоральних та параметральних найменувань. Деякі з мовознавців іменники типу *кілограм, метр, тиждень, сутінки* зараховує до абстрактних номенів [3, с.325], інші вважають їх конкретними [2, с.38]. Дійсно, в деяких випадках дуже важко провести чітку межу між конкретними та абстрактними поняттями. Абстрактні іменники належать до периферійних класів синкретичного характеру, а отже, не дивно, що на сучасному етапі розвитку мови в уяві її носіїв часто відбувається заміна абстрактних понять уявленням про конкретні предмети і від того сприйняття їх як конкретних.

У своїй роботі керуємося критерієм поділу іменників на конкретні та абстрактні, за яким суттєві ознаки більшості часових та метричних понять є узагальненими, не пов'язаними з їх носіями і такими, що не сприймаються безпосередньо органами чуття. Отже, виходимо з міркувань, що до nomina abstracta належать назви властивостей і ознак, дій, процесів та їх наслідків, почуттів, психічного, фізичного, матеріального або родинного стану, особливостей поведінки, вдачі, розумових здібностей людини, стосунків між людьми, одиниць міри та ваги, наукових понять, відрізків часу, побутових звичаїв.

Конфіксальні деривати словотвірно-семантичного поля абстрактності охоплюють певну кількість загальних словотвірних значень, кожне з яких представлене декількома лексико-словотвірними групами. У своєму дослідженні ставимо мету проаналізувати конфіксальні похідні у межах кожної словотвірної семантики, визначити за участю яких словотворчих засобів (конфіксів) відбувається її реалізація в словотвірно-семантичному полі абстрактних назв, з'ясувати особливості функціонування кожного форманта.

1. Найчисленнішою є група десубстантивів з формантами **без-…-j(a), без-…-івj(a) (без-…-овj(a), без-…-евj(a))** із загальним словотвірним значенням "заперечення, відсутність того, що називає мотивуюче слово". В її межах функціонують такі лексико-словотвірні групи:

а) назви певного становища за відсутністю предмета, речовини, поняття, названого мотивуючим словом: *безриб'я* (СУМ I 144) "відсутність або нестача риби"; *бездоріжжя* (127) "брак упорядкованих, придатних для проїзду доріг"; *беззземелля* (129) "брак землі для господарювання"; *безлісся* (133) "відсутність лісу, лісів"; *безтовар'я* (150) "брак товарів"; *безкрам'я* (СЕТ 93) "відсутність товару"; *безхліб'я* (152) "стан, коли немає хліба; голод"; *безхаття* (152) "брак хати"; *безгрошев'я* (39); *бездров'я* (40) "нестача дров"; *без'їжжя* (40) "відсутність їжі, голод"; *безгрішшя* (124) "нестача грошей або відсутність їх"; *безгрошів'я* (124) "те саме, що безгрішшя"; *безпиття* (44) "відсутність води"; *безвіддя, безводдя* (121) "відсутність, нестача води у водоймищах"; *безволля, безвілля* (122) "брак волі, наполегливості, рішучості"; *безвір'я* (122) "відсутність віри в кого-, що-небудь"; "відсутність віри в Бога; безбожність"; *безвихіддя* (СУМ I 121) "те саме, що безвихідь, безвихідне становище"; *безшлюб'я* (154) "те саме, що безшлюбність"; *безгодівля* (38); *безголов'я,* рідше *безголів'я* (123) "нещастя, горе, біда"; *безлагоддя* (УРС 1926 28) "безтолковщина"; *безгрошшя* (ПУРС 10); *безділля* (122) "брак будь-якої роботи, заняття; бездіяльність, неробство", розм. "неважлива, незначна справа, річ; дрібниця, дурниця" (<*діло*); *безслав'я* (146) "погана слава; ганьба, безчестя"; *безділля, бездолля* (125) "відсутність долі, талану в житті, безталання, нещастя" (<*доля*); *безталання* (149) "гірка доля, недоля", рідко "те саме, що

бездарність"; *безпуття* (44) "безпутна поведінка"; *беззвуччя* (СМузТ 57); *безритмів'я* (57) "відсутність ритму в музиці";

б) найменування рис характеру людини за відсутністю певної ознаки, якості: *бездум'я* (СУМ І 127) "те саме, що бездумність"; *бездушшя* (127) "те саме, що бездушність"; *безстрашшя* (148) "те саме, що безстрашність"; *безсмаків'я* (УРС 1926 30) "відсутність смаку";

в) назва характеристики певного фізичного, психічного або морального стану людини: *безголосся* (СУМ І 123) "повна втрата або погіршення голосу"; "відсутність звуків; тиша"; *безкрів'я* (132) "стан за значенням безкровний – який утратив багато крові, який має мало або зовсім не має крові" (<*безкровний, кров*); *безпліддя* (139) "нездатність давати потомство, плоди"; *безсоння* (147) "довге перебування без сну, неспання", "хвороблива відсутність сну" (порівняйте дериват жіночого роду з конфіксом **без-...-ниц(я)**: *безсонниця* (147) "хвороблива відсутність сну"); *безпам'яття* (137) "те саме, що безпам'ятство"; *безбілля* (УРС 1926 25) "відсутність болю"; *безсилля* (145) "фізична слабість, знемога", "нездатність або неспроможність що-небудь зробити, подолати"; *безкебетття* (40) "нездібність" (<*кеба, кебета* "обдарованість, здібність");

г) назва стану погоди за відсутністю явища, названого мотивуючим словом: *бездощів'я* (СУМ І 127) "відсутність дощів"; *безгоміння* (124) "відсутність гомону, звуків, голосів; тиша"; *безсніжжя* (146) "відсутність або мала кількість снігу взимку";

ґ) назви соціальних явищ або становищ, у яких відсутнє щось, назване мотивуючим словом: *беззаконня* (128) "порушення правового порядку, законів"; *безвладдя* (122) "відсутність державної влади"; *безкультур'я* (132) "брак культури; культурна відсталість"; *безладдя* (132); *безправ'я* (141) (<*безправний, без прав, права*); *безпровиння* (143) діал. "безневинність"; *безробіття* (144); *безсуддя* (46) "відсутність законності, беззаконня"; *безкоролів'я* (УРС 1926 28); *безкоролев'я* (Дубр 195); *безурядця* (Сабалдир 9); *безцарів'я* (ІвШум І 184); цю групу поповнює діалектний іменник, утворений формантом **недо-…-ок**, що позначає стан середовища, який зовсім не має чогось, названого вивідною основою: *нидоладок* (МатГуц 116) "безладдя, нелад";

д) назви часу: *безмлив'я* (СУМ І 42) "час безробіття на млині"; *безкорм'я* (Час 9) "час, коли нічого їсти";

е) назви просторових характеристик: *безмір'я* (СУМ І 42) "безмежність";

є) найменування хвороб: *безмолоччя* (МРУС 6) "брак молока в матері"; *беззалоззя* (7) "аденопатія"; *безчереп'я* (7) "уроджена вада черепа"; *безгруддя* (8) "відсутність грудних залоз"; *безритмів'я* (11) "аритмія"; *безсоччя* (14) "брак шлункового соку"; *безжовчя* (14) "ахолія"; *безголосся* (14) "втрата голосу".

Розглянуті лексико-словотвірні групи поповнюють деривати з конфіксами **без-…-´ø(а), без-…-ø(а), без-…-'ø(а), без-…-ø, без-…-ство**: *безглуздя* (СУМ І 123) "нерозумна дія, вчинок"; *безсмертя* (146); *безчестя* (153) "те, що завдає неслави; ганьба"; *безвластя* (Сабалдир14); *безстрастя* (ІвШум І 14); *безторжа* (14); *безторжя* (150) "застій у торгівлі"; *безвітря* (СУМ І 122); *безтям* (УРС 1926 31) "безсвідомий стан"; *бездумство* (СУМ І 127) "те саме, що бездумність"; *безпам'ятство* (137) "втрата свідомості; непритомність, забуття"; *безрозсудство* (144) "те саме, що безрозсудність"; "безрозсудний вчинок"; *безпутство* (143) "безпутна поведінка, безпутне життя"; *безстидство* (148) "відсутність стида, страму; безсоромність"; *бездітство* (Сабалдир 15); *безженство* (14); *безправство* (Гр І 44) "беззаконня"; *беззаконство* (40); *безумство* (47) "глупість, нерозумність".

У межах загальної словотвірної семантики функціонує кількісно обмежена група дериватів з конфіксом **без-...-ність, без-...-ість**, які позначають абстрагованону ознаку або певний стан, наприклад: *безженність* (Сабалдир14); *безшлюбність* (14); *бездольність* (15) "бездолля" (<*доля); бездощість* (СГТ 84) "відсутність дощів"; *безвітрість* (СТТ 6).

Одиничними прикладами представлені форманти **без-...-ø, без-...-´ø, без-...-ок**: *безцін, безцінь, безцінок* (СУМ І 153), іменники вживаються у виразах "*за безцінь*", "*за безцінок*".

За участю морфеми **без-...-к(а)** утворився розмовний дериват: *безперервка* (СУМ І 138) "організація праці, при якій виробничий процес відбувається безперервно, без зупинок".

2. Загальне словотвірне значення "те, що має ознаки того, що назване мотивуючим словом" притаманне іменникам з афіксами **по-...-j(а), у-...-j(а), пере-...-´ø(а), по-...-ок, по-...-ість, по-...-ø(а), про-...-ø, па-...-ø, пере-...-ø, при-... -ø(а), по-...-к(а), пере-...-j(а).**

2.1. Лексико-словотвірне значення “фізичний або психічний стан людини, подібний до того, що називає мотивуюче слово” мають деривати з конфіксами **по-...-j(a), пере-...-´ø(a), у-...-j(a)**, наприклад: *похмілля* (СУМ VII 451) “погане самопочуття, нездужання після пияцтва”; *ухіття* (Х 528) діал. “бажання, охота” (<*хотіти*, *хіть*); *пересердя* (VI 274) діал. “роздратування” (<*сердитися*). Подібне за словотвірною семантикою до попередніх слів похідне з конфіксом **по-...-ок**: *порядок* (СУМ VII 302) “стан, коли де-небудь чисто прибрано, всі речі на своїх місцях; чистота, лад” (<*ряд* “спосіб розташування чого-небудь”).

Сюди ж належить деривати жіночого роду, утворені афіксами **по-...-ість**: *полегкість* (СУМ VII 62) “зменшення труднощів, послаблення зусиль при виконанні, здійсненні чогось важкого” (<*легко, легкий*). Ідентичну семантику має віддієслівний діалектний іменник, утворений за участю морфеми **по-...-ø(a)**: *полегша* (СУМ VII 63) “полегкість” (<*легшати*, можлива також мотивація дієсловом *полегшати*).

2.2. Дериват жіночого роду з конфіксом **при-...-ø(a)**: *причуда* (СУМ VIII 101) “примха або дивацтво” позначає характерну рису людини.

2.3. Лексико-словотвірне значення “жанр художнього твору, який має характерну ознаку того, що називає мотивуюче слово” притаманне деривatові з конфіксом **по-...-к(а)**: *побрехенька* (СУМ VI 626) розм. “коротка розповідь анекдотичного або повчального характеру”, “брехня”.

2.4. За участю конфікса **пере-...-j(a)** утворився дериват *перемир’я* (СУМ VI 226), конфікс надає значення “тимчасовість явища, позначеного мотивуючим словом”.

3. Загальне словотвірне значення “те, що не повністю виражає ознаки названого мотивуючим словом” мають похідні з афіксами **недо-...-j(a), недо-...-ство, при-...-ок**.

3.1. За допомогою перших двох формантів формується невелика група іменників із значенням “певне становище людини, її внутрішній стан або вік, ставлення до чогось, що не повною мірою виявляє ознаки названого вивідним словом”: *недовір’я* (СУМ V 290) “відсутність довіри, підозріле ставлення до кого-, чого-небудь, неповна довіра”; *недокрів’я* (293) “хворобливий стан, який характеризується зменшенням у крові з різних причин кількості червоних кров’яних тілець і гемоглобіну; анемія”; *недоліття* (294) “вік людини, що не досягла ще повноліття”; *недолітство* (294) “те саме, що недоліття”.

3.2. Словотвірне значення “становище, яке виявляється меншою мірою у порівнянні з названим мотивуючим словом, або є додатком до нього” реалізує іменник з конфіксом **при-...-ок**: *прибідок* (О II 135) “менша біда, додаток до біди”; (Гр III 406) “додаткова біда”.

4. Загальне словотвірне значення “те, що має половину ознак того, що позначає мотивуюче слово” притаманне застарілим іменникам з параметричною та темпоральною семантикою, деривованим за участю конфіксів **пів-…-ок, полу-…-ок, пів-...-´ø(a), пів-...-інь, пів-…-к(а), пів-…-івк(а)**, **пів-…-j(a), пів-…-ник, пів-...-ість, полу-...-ниц(я)**.

4.1. Найменування одиниць вимірювання, які є наполовину меншими від тих, що названі мотивуючим словом, утворилися за допомогою конфіксів **пів-…-ок, полу-…-ок**: *півміток* (СУМ VI 383, ПУРС 161) “міра пряжі, яка дорівнює половині мітка, тобто 20–30 пасмам”; *півсоток* (161); *півлатерок* (О II 64) “одиниця вимірювання дров (1–2 кубометри)” (<*латер* “одиниця вимірювання дров – 2 або 4 кубометри); *полумацьок* (СУМ VII 101, СПТ 177) “на Україні у XVII – XIX ст. – міра ваги сипких тіл, що дорівнювала близько 31 кг” (<*маца* “міра ваги, що дорівнює 62 кг”); *полусеток* (Ж 694) “одиниця вимірювання полотна в 50 аршинів” (<*сет* “одиниця вимірювання полотна в 100 аршинів”). Одиничними прикладами в цій групі слів представлені форманти **пів-...-´ø(a), пів-...-інь**: *півфунтя* (ІвШум II 49); *півступінь* (49) “напівкрок”. Сюди ж належать найменування жіночого роду з конфіксами **пів-…-к(а), пів-…-івк(а)**: *півсотка* (ІвШум II 49); *півквартівка* (ПУРС 161) “міра рідини 1/20 відра” (<*кварта* “міра рідин, восьма або десята частина відра”).

4.2. Формант **пів-...-ість** виокремлюється у відад’єктивному утворенні *півтемність* (ІвШум II 49) “сутінки”. Схоже лексико-словотвірне значення реалізує дериват з конфіксом **полу-...-ниц(я)**: *полуношниця* (КвОсн II 561) “вечірня молитва”, який позначає назву ритуалу.

5. Загальне словотвірне значення “частина від чогось, названого мотивуючим словом” реалізують поодинокі деривати з афіксом **від(од-)-...-ок**. Іменники зі згаданим формантом позначають: а) міру:

відсоток (СУМ I 640) “сота частина певного числа, що береться за ціле, за одиницю”; б) походження: *одрідок* (СПрМ 157) “походження”, уживається у виразі “*він панського одрідку*”.

6. Загальне словотвірне значення “те, що виражає певне відношення до названого мотивуючим словом” формується за участю конфіксів **по-...-j(a), по-...-ø, по-...-ок, ви-...-ø, за-...-j(e), з-...-ань, по-...-´ø(a), по-...-к(а), про-...-к(а), су-...-ø(а), у-...-к(а), по-...-ин(а), о-...-к(а), по-...-ник, по-...-ас, о-...-ник, поза-...-ник, за-...-ник, за-...-ок, пере-...-ø, при-...-ø, про-...-ок, по-...-ус, у-...-ø, о-...-ø, о-…-ень, роз-...-ø, по-...-л(о), по-...-ø(а), на-...-ство, на-...-j(а), по-...-щин(а), по-...-чин(а), з-...-щин(а), за-...-ø, пере-...-ок, при-...-ок, про-...-ø, о-...-ок, при-...-ок, по-...-j(а), під-...-к(а), по-...-иц(я), о-...-ок, об-...-ø, по-...-j(а), па-...-ок, за-...-ок, по-...-j(а), за-...-н(и), по-...-j(а), по-...-х(и), о-...-к(и), по-...-ин(и), по-...-анк(и), по-...-ашк(и), по-...-еньк(и), по-...-інк(и), по-...-к(и)**. Згадані форманти формують досить широкий спектр лексико-словотвірних значень.

6.1. Деривати з формантами **по-...-ø, по-...-ок, ви-...-ø, за-...-j(e), з-...-ань** називають опредметнену дію, наприклад: *поруб* (292) “опредметнена дія від *рубати*”; *почастунок* (464) “частування, пригощання”; *покуп* (Дубр 179) “купівля чого-небудь”; *погруб* (ГТ 70) “роздування жили, пласта” (<*грубішати* “роздуватись”); *вимолот* (О I 104) “молотьба”; *загістє* (266) “гостювання у чужих”; *зрубань* (УРС 1926 331) “рубка лісу”. Майже всі іменники характеризуються специфічним вживанням: *загістє*, *вимолот*, *почастунок* – поширені у говірковому мовленні, *зрубань*, *покуп*, *погруб* – належать до застарілих слів.

З конфіксом **по-…-ок** вживається іменник з кількісним значенням, що також позначає опредметнену дію: *поєдинок* (СУМ VI 766) “бій сам на сам між двома супротивниками, звичайно за викликом одного з них”.

Форманти **по-...-´ø(а), про-...-к(а), по-...-к(а), су-...-ø(а), у-...-к(а), по-...-ин(а), о-...-к(а)** виокремлюються в структурах жіночого роду з ідентичною лексико-словотвірною семантикою, наприклад: *погоня* (СУМ VI 719) “переслідування втікача з метою його спіймання”; *посадка* (VII 317) “дія за значенням садити; садіння”, “впускання пасажирів у вагон, автобус, літак і т.ін. та розміщення їх там перед поїздкою”, “приземлення літака або якого-небудь іншого літального апарата”, “манера вершника триматися у сідлі; кавалерійська постава”, “положення тіла під час сидіння; манера тримати голову, постава” і т.д.; *почестка* (469) “частування, пригощання”, розм., рідко “честь, слава”; *пробіжка* (СУМ VIII 120) “розминка бігом”; *пострашка* (Ум-С 283) “залякування”; *суговора* (Гр IV 225) “розмова” (<*говорити*); *угайка* (312) “втрата часу”; (СУМ X 371) “затримка” (<*гаянка, гаяти (ся)*); *погрубина* (ГТ 70) “роздування жили, пласта” (<*грубішати* “роздуватись”); *острашка* (Ум-С 586) “залякування”.

Серед розглянутих дериватів є полімотивовані структури (*почастунок, вимолот, зрубань*), деякі похідні – однокореневі словотвірні синоніми (*погруб – погрубина*, *пострашка – острашка*).

6.2. Значення опредметненої дії, спрямованої на те, що позначає мотивуюче слово, притаманне дериватам з формантами **по-...-ник, по-...-ас, о-...-ник, поза-...-ник, за-...-ник, за-...-ок**. Форманти **по-...-ник, по-...-ас, о-...-ник** надають значення “удар по тому, що називає мотивуюче слово”: *поличник* (СУМ VII 71) “ляпас”; *помордас* (133) “ляпас”; *ошийник* (V 837) “те саме, що потиличник”. Конфікси **поза-...-ник, за-...-ник, за-...-ок** надають значення “удар по задній частині того, що називає мотивуюче слово”: *позавушник*, *позаушник* (СУМ VI 783) “ляпас”; *запотиличник* (III 275) “удар рукою по потилиці” (<*потилиця, потиличник*); *зашийник* (III 414) “удар по зашийку” (<*зашийок, шия*); *зашийок* (УРС 1926 292) “удар по потилиці”. Більшість дериватів цієї групи в сучасній літературній мові мають обмежене вживання. Іменники *поличник, позавушник, позаушник* поширені в діалектах, *помордас* – вульгарне слово, похідне *ошийник* вживається в розмовному стилі. Серед аналізованих іменників виявлені похідні з омонімічними афіксами при кореневоспоріднених твірних основах: *зашийок* (УРС 1926 292) “удар по потилиці”; *зашийок* (СУМ III 414) “задня частина шиї у людини і тварини”; *ошийник* (V 837) “удар по потилиці”; *ошийник* (837) “ремінець із застібкою, який надівають на шию тварини”. Окрім того, іменники *зашийок* та *ошийник* у значенні “удар по потилиці” є однокореневими словотвірними синонімами, що різняться сферою вживання.

6.3. Загальне словотвірне значення “те, що позначає наслідки повторюваної дії, названої мотивувальною основою” притаманне іменникам з формантами **пере-...-ø, пере-...-ø(а), пере-...-ø(и)**: *перегуд* (СУМ VI 158) “протяжне, нерівномірне гудіння, звичайно з перервами або в різних місцях…”; *перекір* (Ж 616) “опір”, *перекори* (СУМ VI 196) “взаємні докори, суперечки” (<*корити* “картати; дорікати комусь; *коритися* “беззаперечно скорятися; підкорятися); *перегана* (Ж 612) “те саме” (<*ганити* “сварити, докоряти”); *перейма, перейми* (Гр III 119) “перехоплювання того, що пливе річкою; початок пологів у жінки”, (<*імати* (ЕСУМ II 297); *перезва, перезов* (Гр III 118) “весільний обряд: у понеділок, після першої шлюбної ночі, родичі молодої ідуть на пригощання до хати батьків жениха; під час проходження співають відповідні пісні”; *переметуш* [1, с.570] “метушня” (<*метушитися*).

6.4. Значення одноразової опредметненої дії притаманне іменникові з конфіксом **по-...-ø**: *поповз* (СУМ VII 212) “один рух або один перехід, зроблений повзучи”. Ідентичну семантику має похідне жіночого роду з афіксом **по-...-к(а)**: *поїздка* (СУМ VI 832) “виїзд куди-небудь на короткий час; коротка подорож”.

6.5. Деривати з формантами **при-...-ø, про-...-ок, по-...-ус** означають спосіб виконання дії: *прискік* (СУМ VIII 21) (<*скакати* з усіченням основи), *проволок* (144) (<*проволікати, волоктися* “поволі тягтися, минати” (про час); *подригус* (VI 757). Згадані деривати вживаються у складі прислівникових виразів: *з прискоком* “підскакуючи, підстрибуючи; вистрибом, вискоком”; *з проволоком* “повагом, повільно”; *вклонитися з подригусом* (жарт.) “розкланятися, розшаркуючись, з вихилясами”, останній вираз поширений у діалектах.

6.6. Похідні з афіксами **у-...-ø, о-...-ø, о-…-ень, по-…-ок, про-...-к(а), роз-...-ø, по-…-ø, по-...-л(о), по-...-к(а), по-...-ø(а), про-...-ø(а)** мають значення “результат дії, названої мотивуючим словом”. Переважна більшість таких дериватів – полімотивовані структури, які, на нашу думку, скоріше мотивуються безпрефіксальними дієсловами: *умисел* (Гр IV 338) “думка” (<*мислити, умислити, умишлятиˆ*); *оплать* (СПрПр 66) “оплата” (<*плата, платити, оплатити*); *оплеск* (СУМ V 715) “аплодисменти” (<*плескати, оплескувати)*; *оповзень* (716) геол. “переміщення (сповзання) верхнього шару землі вниз по схилу під діянням сили ваги” (<*оповзати, сповзати*); *поцілунок* (VII 461) (<*цілувати, поцілувати*); *проволока* (VIII 144) “затримка, зволікання при виконанні чого-небудь” (<*зволікати*); *розчерк* (860) “ламана лінія, риска, що залишається від швидкого, розмашистого руху пером, олівцем на папері при письмі” (<*черкати*); *пошморг* (Гр III 396) “смикання, посмикування”; *постріл* (СУМ VI 381) “виліт кулі або снаряда з каналу ствола вогнепальної зброї, спричинений вибухом порохового заряду”; діал. *порекло* (VII 251) діал. “прізвище, прізвисько”; *погудка* (VI 272) розм. “те саме, що нарікання”; (УРС 1926 579) “те саме, що звістка”; *похибка* (Дубр 289) “помилка” (<*хиба* “недогляд, помилка”, *хибити, похибити*); *похід* (352) “манера ходити”; *похода* (352) “те саме” (<*хода, ходити, походити*); *прочуд* (Ум-С 1047) “диво, дивина” (<*чудувати*); *прослух* (946) “чутка, поголос” (<*слухати*); *прогріх* (Сабалдир 209) “недолік” (<*грішити*).

6.7. Значення “результат застосування того, що позначене мотивуючим словом” притаманне дериватам з формантами **на-...-ство, на-...-j(а)**: *насильство* (СУМ V 184) “застосування фізичної сили до кого-небудь”, “застосування сили для досягнення чого-небудь; примусовий вплив на когось, щось”; *насилля* (183) “те саме, що насильство”. Хоча не виключено, що це суфіксальні структури від дієслова *насилувати*.

6.8. Деривати з конфіксами **по-...-щин(а), з-...-щин(а), по-...-чин(а)** позначають соціальне явище і мають лексико-словотвірне значення “податок від позначеного мотивуючим словом”: *почеревщина* (СУМ VII 467) “у дореволюційний час вид податку”; *здольщина* (III 545) “земельна оренда, при якій плата за землю вноситься не грішми, а часткою врожаю”; *змирщина* (322) “податок”; *подимщина* (УРС 1926 581) “податок від димової труби”; *поволовщина* (577) “податок з голови худоби (биків)”; (ІвШум II 29) “подать від вола”; *поколещина* (29) “подать від млинового кола”; *подорожчина* (ПУРС 174) “плата за проїзд по дорозі”.

Поодинокими прикладами в цій групі слів представлені конфікси **по-...-ок, за-...-ø, про-...-ø, пере-...-ок, при-...-ок**: *політок* (СУМ VII 83) “щорічний податок; річна оренда”; *замолот* (УРС 1926 267) “плата за молотьбу”; *промел* (ІвШум II 21) “плата за мливо хліба зерном”; *пересудок* (72) “судова подать”; *присів(ок)* (21) “плата зерном, як сіють”. Усі аналізовані деривати належать до історизмів, у зв’язку зі зникненням реалій, які вони позначали.

6.9. Однокореневі словотвірні синоніми з формантами **по-...-ок, при-...-ок, по-...-j(а)** позначають явища, в основі яких лежить дія, названа мотивуючим словом: *помірок* (СУМ VII 125) “помір” (<*мерти* або *мір* “смертність”); *помір’я* (УРС 1926 594) “епідемія”; *приморок* (ІвШум I 190) “мор”. До цієї групи також належить іменник з конфіксом **пере-...-ок**: *перепадокъ* (Тим II 3) “пароксизм” (<*падати*). Усі деривати – застарілі слова.

У межах загального словотвірного значення “те, що має відношення до названого мотивуючим словом” функціонують поодинокі конфіксальні структури, які репрезентують різні лексико-словотвірні групи.

6.10. Похідне жіночого роду з афіксом **під-...-к(а)** позначає опредметнену дію, яка є додатковою до тієї, що названа мотивуючим словом: *підверстка* (СУМ VI 401) “верстання додаткового тексту”. Деривати поширений у друкарській термінології.

6.11. Похідні з морфемами **по-...-щин(а), по-...-ок** позначають спосіб праці: *поденщина* (СЕТ 119); *помирок* (Моск 60) “праця один в одного як надання взаємодопомоги” (<*мир* “народ”).

6.12. Іменник, утворений конфіксом **по-...-иц(я)** позначає хворобу тієї частини тіла, яку називає мотивуюче слово: *почеревиця* (О II 129) “почеревниця – дизентерія”.

6.13. Іменник з морфемою **об-...-ø** позначає час, коли відбувається щось, позначене мотивуючим словом: *обкіть* (Гр III 12) “час, коли вівці родять” (<*котитися* “родити” (про кішку, вівцю, зайчиху).

6.14. Абстракти з конфіксом **па-...-ок** позначають явища, котрі не повною мірою виявляють ознаки того, що названо твірною основою: *пасвіток* (ЛексФр 160) “відблиск, заграва”; *паводок* (СУМ VI 8) “тимчасове підняття рівня води в річках та інших водоймах унаслідок злив або розтавання снігу та льоду”, “весняний розлив; розлив річки” (1999 НГТК 138).

6.15. Темпоральну семантику мають десубстантиви з конфіксом **па-…-ок**: *паліток* (Гр III 89) “сприятливий для врожаю час улітку” та *павечерок* (1902 Верх 45 243) “час перед вечерею після обіду”.

6.16. Назву опредметненої дії, що відбувається в певний проміжок часу, який називає мотивуюче слово, позначає дериват з формантом **за-...-ок**: *залітоκ* (Гр II 60) “літній випас худоби”.

6.17. Назву процесу, в основі якого лежить дія, позначена мотивуючим словом позначає застарілий іменник з конфіксом **по-...-к(а)**: *поторжка* (Ум-С 25) “аукціон”.

6.18. Дериват з конфіксом **по-...-івj(а)** виражає кількістне відношення до позначуваного мотивуючим словом: *поголів’я* (СУМ VI 718) “загальна кількість голів худоби в господарстві, області, країні; загальна кількість яких-небудь тварин на певній території”.

Певна кількість дериватів у межах загальної словотвірної семантики функціонує тільки у множині.

6.19. Іменники з формантами **за-...-н(и), по-...-j(а), по-...-х(и), о-...-к(и), по-...-ин(и)** позначають різні звичаї, обряди: *запоїни* (СУМ III 271) “частування, яке влаштовує наречений для батьків та родичів нареченої після заручин”; *полюддя* (СУМ VII 106) “у стародавній Русі – збирання князем з дружиною або його представниками данини з підлеглого населення”; *попряхи* (238) “зібрання дівчат та молодиць удень у родичів чи в сусідів, де прядуть або виконують якусь іншу роботу”; *оденки* (ІвШум II 63) “посиденьки удень”; *покопини* (О II 101) “забава після того, як викопали картоплю”. Усі деривати (крім *покопини*) належать до застарілих слів. Останній іменник уживається в бойківських говірках.

6.20. У множині вживаються також іменники, що позначають опредметнену дію. Згадані структури утворилися за участю синонімічних формантів **по-...-еньк(и), по-...-анк(и), по-...-ашк(и), по-...-інк(и), по-...-к(и)**, наприклад: *побігеньки* (СУМ VI 614) “виконання дрібних доручень, пов’язане з посиланням куди-небудь з біганиною”; *побіганки* (614) “те саме, що побігеньки”; *побігашки* (614) “те саме, що побігеньки”; *походеньки* (455) “постійне ходіння, довге гуляння; *посиденьки*, заст. *посидінки* (319) “дозвілля, яке проводять у розмовах жінки і чоловіки, сидячи на вулиці або десь у гостях”, “зібрання сільської молоді для спільної праці й розваг в осінній та зимовий час”; *посідки* (328) заст., розм. “посиденьки”; *почубеньки* (СУМ VII 474) “дати почубеньки – бити, скубти за волосся кого-небудь”; (УРС 1926 617) “тріпання за волосся”; *пострашки* (О II 122) вживається у виразі “давати пострашки” – лякати.

7. Загальне деривaційне значення “те, що в часовому відношенні передує названому мотивуючим словом” притаманне дериватам з формантами **перед-…-j(а), перед-…-ок, до-...-ок, до-…-j(а), перед-...-к(а), над-...-j(а), над-...-ок, під-...-j(а), про-...-ень, про-...-ін**ь, **під-...-ок, по-...-ок, під-...-’ø(а), під-...-к(а)**.

7.1. Абстракти з афіксами **перед-…-j(а), перед-…-ок, над-...-j(а), над-...-ок, під-…-j(а), до-…-ок, до-…-j(а), перед-...-к(а)**, **про-...-ень, про-...-ін**ь позначають період, який передує тому, що назване мотивувальним словом. Найбільшою кількістю основ представлений конфікс **перед-…-j(а)**: *передбур’я* (СУМ VI 165) рідко “відрізок часу перед бурею і стан природи в цей час”; *передвечір’я* (165) “передвечірній час”; *передгроззя* (166) “відрізок часу перед грозою і стан природи в цей час”; *переджнив’я* (167) “час перед жнивами”; *передрання* (176) “передранковий час”; *передобіддя* (171) розм. “передобідній час”; *передсоння* (ІвШум I 49) “час перед сном”.

Уживання дериватів з конфіксами **перед-…-ок, над-...-j(а), над-...-ок, під-…-j(а), до-…-ок, до-…-j(а)** обмежене рамками діалектного та розмовного мовлення: *передобідок* (СУМ VI 172) діал. “передобідній

час”; *переднівок, передновок* (170) діал. “час перед новим урожаєм (звичайно голодний)”; *надобіддя* (74) діал. “час перед обідом, передобідній час”; *надвечір’я* (63) “час перед вечором; початок вечора”; *надвечірок* (63) розм. “те саме, що надвечір’я (час перед вечором; початок вечора)”; *підвечір’я* (404) “пора доби перед вечором”; *досвіток* (СУМ ІІ 383) “час доби перед сходом сонця, світанком”; *дообіддя* (Гр І 396) “дообідній час”.

За участю конфікса **перед-…-к(а)** утворився дериват жіночого роду *переднівка* (Д 207) “час перед збиранням овочів”.

Подібну деривaційну семантику мають однокореневі словотвірні синоніми, що вживаються на позначення пори року, з конфіксами **про-...-ень, про-...-інь**: *провесень* (СУМ VIII 131) рідк. “рання весна, початок весни”; *провесінь* (131) “те саме”.

7.2. Словотвірне значення “назва трапези, яка передує тій, що позначена мотивуючим словом” мають іменники з афіксам **під-...-ок, по-...-ок, перед-...-ок**: *підвечірок* (СУМ VI 404) розм. “споживання їжі між обідом і вечерею”; *поранок* (Дубр 118) “закуска перед сніданком”; *передобідок* (118) “закуска перед обідом”.

7.3. Словотвірне значення “подія, що відбувається перед чимось, названим мотивуючим словом” притаманне структурам з морфемами **під-...-’ø(а), під-...-к(а)**: *підторжя* (СУМ VI 515) рідко “переддень ярмарка, базару, а також торгівля в цей день”; *підторжка* (СПрМ 52) “те саме, що підторжя”.

8. Словотвірне значення “те, що у часовому відношенні відбувається після названого мотивуючим словом” реалізують деривати з формантами **по-…-ок, по-…-j(а)**. Такі деривати позначають: а) день тижня: *понеділок* (СУМ VII 157); б) час: *пообіддя* (170) “пора дня після обіду” (*<по обіді, обід*); *повечір’я* (VI 645) “вечір”; *порання* (248) “рання, ранкова пора”; *Помайдання* [4] “час після Помаранчевої революції” (*за п'ять років Помайдання розівчилися це робити*).

У межах загального словотвірного значення вирізняються іменники, які утворилися формантами **роз-...-j(а), рос-...-’ø(а)** і позначають закінчення того, що назване мотивуючим словом, наприклад: *розбазар’я* (Гр IV 30) “закінчення базару”; *росторжя* (80) “закінчення ярмарка, базару”, обидва деривати вживаються у діалектах.

9. Словотвірне значення “період часу між однаковими явищами, позначеними мотивуючим словом” виражають деривати, що утворилися за участю конфікса **між(межи-)-...-івj(а)**: *міжпарів’я* (СУМ IV 728) “час між кінцем посіву пізніх ярових культур і оранкою на пар”; *міжцарів’я* (729) “період зміни царів, коли престол ніким не зайнятий”; *межицарів’я* (ІвШум І 184); *межикоролів’я* (184).

Подібну словотвірну семантику “період часу в середині того, що називає мотивуюча основа” виражає похідне з конфіксом **середо-...-´ø(а)**: *середопістя* (СУМ IX 137) “четвертий тиждень великого посту”. Дериват уживається в церковній лексиці.

10. Загальне словотвірне значення “те, що виражає локальне відношення до названого мотивуючим словом” мають структури з формантами **на-...-ник, на-...-ок, на-…-к(а), на-...-ниц(я), за-...-ниц(я), за-...-ник, при-...-ник, при-...-j(а), межи-...- j(а), пере-...-н(я)**.

10.1. Лексико-словотвірне значення “те, що розташовується на тому, що називає мотивуюча основа” притаманне дериватам з формантами **на-...-ник, на-...-ок, на-...-ниц(я), на-…-к(а)**. Такі іменники позначають: а) назву захворювання: *наконечник* (Д 168) “гонорея”; б) соціальні явища: *нашийниця* (УРС 1926 471) “борги, грошові зобов’язання”; *накорінок* (СГТ 140) “походження”; е) економічні поняття: *націнка* (ЦП 59). Згадані похідні вживаються переважно в діалектному мовленні. Іменники *нашийниця*, *накорінок* мають метафоризоване значення.

10.2. Лексико-словотвірне значення “те, що розташовується позаду того, що позначає мотивуюча основа” мають деривати з конфіксами **за-...-ниц(я), за-...-ник**. Іменники зі згаданими формантами позначають: а) назву захворювання: *завушниця* (СУМ ІІІ 63) “запалення вушних залоз”; б) граматичне поняття: *займенник* (135).

10.3. З конфіксами **при-…-ник, при-...-j(а)** вживаються іменники, що позначають мовознавчі терміни, граматичні та деякі інші поняття і мають словотвірне значення: “те, що знаходиться біля позначеного мотивуючим словом”, наприклад: *прийменник* (СУМ VII 629); *прислівник* (23); *прислів’я* (24) “влучний

образний вислів” (<*при слові, слово*); *приглаголля* (Ум-С 498) “прислівник”, *приконеччя* (Гр ІІІ 420, УРС 1926 629) “закінчення чого-небудь, кінець”.

10.4. За участю конфікса **межи-...-j(a)** утворився дериват *межипілля* (СПрПр 53) “спосіб розташування земель”, який має словотвірне значення “те, що розташовується між тим, що позначає мотивуюча основа”.

11. Словотвірне значення “те, у чому відбувається чергування того, що позначене мотивуючою основою” мають деривати з формантами **через-...-j(a), через-...-ник**, наприклад: *черезсмужжя* (СУМ XI 305) “розташування земель одного господарства впереміж з чужими угіддями; своєрідне розташування, чергування різних полів, ділянок і т. ін.”; *черезнив’я* (ТТ 260) “черезсмужжя”; *черезсмужник* (СЕТ 132) “черезсмужжя”.

За участю формантів **через-...-иц(я), через-...-ниц(я)** утворилися похідні жіночого роду: *череззерниця* (СУМ XI 305) “неповне зв’язування насіння в колосках злакових рослин (озимого жита, кукурудзи, сорго)”; *черезмежниця* (ПУРС 260) “черезсмужжя”.

Таким чином, дослідження показало, що найбільша кількість nomina abstracta зафіксована з конфіксами **без-...-j(a), без-...-ство, без-...-ість, по-...-ø, по-...-к(а), по-...-ок, по-...-j(a), перед-...-j(a)**.

Для творення абстрактних найменувань характерне широке використання конфіксів з постпозитивним **-j(a)** та матеріально невираженим другим компонентом. Похідні з постпозиційними **-ø/ø(a)** найчастіше позначають опредметнену дію: *вимолот, оплеск, поруб, постріл, перегуд, розчерк, суговора* тощо. Іменники з другим **-j(a)** позначають різні явища, поняття, кількість, час: *межицарів’я, навилля, надобіддя повір’я, поголів’я, передрання, переджнив’я, пообіддя, приконеччя, приглаголля, суголосся, черезнив’я.*

Найчисленнішою групою абстрактних номенів впродовж усього періоду розвитку сучасної мови є іменники на позначення стану (психічного, фізичного, родинного, матеріального) та особливостей вдачі, поведінки, віку людини. Найпродуктивнішими іменниковими конфіксами, за участю яких творяться деривати цієї підгрупи, є формант **без-…-j(a)**: *безглуздя*, *бездолля*, *безвір’я*, *безголів’я*, *безслав’я*, *безбілля*, *безгрішшя, безшлюб’я* тощо. Менш продуктивними є афікси **не-…-j(a)**, **пере-…-j(a)**, **про-…-j(a)**, **по-…-j(a)**, **недо-…-j(a)**, **без-…-ниц(я)**, **не-…-к(а)**, котрі входять до складу нечисленних субстантивів: *нерозум’я*, *пересердя, похмілля*, *недокрів’я*, *безсонниця*.

Деривати з конфіксами **без-...-j(a), без-...-ство, без-...-ø, без-...-ість, за-...-ник, про-...-к(а), при-...-ник, при-...-j(a)** характеризуються переважно літературним уживанням: *бездоріжжя, безхаття, безкультур’я, безумство, безстидство, безцін, безвітрість, займенник, пробіжка, прийменник, прислів’я* тощо. Іменники з афіксами **по-...-к(а), о-…-ник, над-…-ок, перед-…-j(a) під-...-ø(a), під-…-ок, під-…-ник** уживаються в розмовному стилі: *почестка, ошийник, надвечірок, передобіддя, підповня, підвечірок, підголосок, підголосник*. Конфікси **по-...-анк(и), по-...-ашк(и), по-...-еньк(и)** творять множинні іменники, що також відносяться до сфери розмовного мовлення: *побіганки, побігашки, пострашки, побігеньки, походеньки, почубеньки.* З конфіксами **ви-...-ø, за-...-´ø(е), над-...-j(a), перед-…-ок, по-...-л(о), пере-...-´ø(а), пере-...-ø, при-…-ок, по-...-j(a), поза-…-ник, по-…-иц(я), по-…-ин(и), роз-…-j(a), рос-…-’ø(а), у-…-j(a)** вживаються регіоналізми: *вимолот, загістє, надобіддя, передобідок, порекло, пересердя, перепих, прибідок, пообіддя, позавушник, почеревиця, покопини, розбазар’я, росторжя, ухіття.* Стилістично забарвленими є деривати з афіксами **по-...-ас, по-…-ус**: *помордас* (вульг.)*, подригус* (жарт.)*.* Уживання похідних з формантами **середо-…-´ø(а), під-…-к(а), о-…-ень, су-…-j(a), між-…-івj(a), через-…-иц(я)** визначається певною функціональною сферою, наприклад: *середопістя* (церк.), *підверстка* (друк.), *оповзень* (геол.), *суголосся* (книж.), *міжпарів’я* (с/г), *череззерниця* (с/г).

Іменникові конфікси, за участю яких творяться деривати з абстрактним значенням, виявляють здатність приєднуватися до основ різної частиномовної належності й реалізовувати за один словотворчий акт великі обсяги значень, раціонально й точно передавати словотвірну семантику.

ДЖЕРЕЛА

Верх Верхратський І. Знадоби до пізнання угорсько-руських говорів // ЗНТШ. – 1902. – Т. 45.

Гр Словарь української мови: В 4 т. / Зібр. ред. журн. “Киев. старина”. Упорядкував з дод. власн. матеріалу, Б.Грінченко. – К., 1907 – 1909.

ГТ Василенко П., Шелудько Ів. Словник гірничої термінології. (Проект). – Харків: Держ. вид-во України, 1931. – 142 с.

Д Дубровський В. Словник Українсько-московський. 5 вид. – К.: Рідна мова, без року. – 361 с.

Дубр Дубровський В. Словник московсько-український. – К.: Рідна мова, 1918. – 542 с.

ЕСУМ Етимологічний словник української мови / За ред. Л.С. Мельничука: У 7 т. –Т. 1-5. – К.: Наук.думка, 1982-2006.

Ж Желехівський Є. Малорусько-німецький словарь.– Львів, 1886.

ІвШум Іваницький С., Шумлянський І. Російсько-український словник: У 2 т. – Вінниця: Нова друкарня Пойлішер, 1918. – Т.І. – 266 с. Т.ІІ. – 250 с.

КвОсн Словник мови творів Г.Квітки-Основ'яненка: В 3 т. / Відп. ред. М.А.Жовтобрюх. – Харків: ХДУ, 1978 – 1979. – Т.І. – 664 с. Т.ІІ. – 680 с. Т.ІІІ. – 689 с.

Лекс Фр Лексика поетичних творів Івана Франка. – Львів: ЛДУ, 1990.

МатГуц Піпаш Ю., Галас Б. Матеріали до словника гуцульських говірок (Косівська Поляна і Росішка Рахівського району Закарпатської області). – Ужгород: Ужгор. нац. ун-т, 2005. – 266 с.

МРУС Кисільов Д.Ф. Медичний російсько-український словник. Відтворене видання 1928 року. – К., 2008. –172 с.

НГТК Громко Т.В., Лучик В.В., Поляруш Т. Словник народних географічних термінів Кіровоградщини. – Київ - Кіровоград, 1999. – 224 с.

О Онишкевич М.Й. Словник бойківських говірок: У 2 ч. – К.: Наук.думка, 1984.

Осн Словнички з журналу "Основа", що виходив у 1861-1862 рр.

Сабалдир Сабалдир Г.О. Практичний російсько-український словник. – К.: Видавниче товариство "Час", 1926. – 436 с.

ПУРС Савченко Л. Практичний українсько-російський словник. – К.: Книгоспілка,1926. – 272 с.

СГТ Тутковський П.А. Словник геологічної термінології. (Проект). – К.: Держ. вид-во України, 1923. – 201 с.

СЕТ Кривченко Г., Ігнатович В. Словник економічної термінології. (Проект). – Харків: Держ. вид-во України, 1931. – 133 с.

СПрМ Словник російсько-український правничої мови. – К.: Держ. вид-во України, 1926. – 227 с.

СПТ Полонський Х. Словник природничої термінології. (Проект). – К.: Держ. вид-во України, 1928. – 262 с.

СТТ Словник транспортної термінології. (Проект). – К.: Вид-во Українська радянська енциклопедія, 1932.– 370 с.

СУМ Словник української мови: В 11 т. – К.: Наук.думка, 1970 – 1980.

СМузТ Словник музичної термінології (проєкт) / Упорядники Бабій А. та ін. Відтворене видання 1930 року. – К., 2008. – 110 с.

Тим Тимченко Є. Русско-малоросійськiй словарь. – К.: Типографія Императорского ун-та, 1897-1899. – Т.І. – 307 с. Т.ІІ. – 267 с.

ТТ Трихвилів Ю., Зубков І. Словник технічної термінології. Мірництво. (Проект). – К.: Держ. вид-во України, 1930. – 155 с.

Ум-С Уманець М., Спілка А. Словарь російсько – український. – Львів, 1893.

УРС 1926 Ніковський А. Українсько-російський словник. – К., 1926.

ЦП Цивільне право. Підручник для студентів юридичних вузів і факультетів. Ч. ІІ. / Д.В.Бобров, О.В.Дзера, Н.Є.Кузнєцова, О.А.Підопригора / Наук. ред. О.В.Дзера. – К.: "Вентурі", 1997. – 480 с.

Час Московсько-український словник товариства "Час". – К.: Видавниче товариство "Час", 1918. – 235 с.

ЛІТЕРАТУРА

1. Аркушин Г. Іменний словотвір західнополіського говору / Г.Л.Аркушин. – Луцьк: Вежа, 2004. – 764 с.

2. Горпинич В.О. Морфологія української мови: Підручник для студентів вищих навчальних закладів / В.О.Горпинич. – К.: ВЦ "Академія", 2004. – 336с.

3. Сучасна українська літературна мова: Підручник / М.Я. Плющ, С.П. Бевзенко, Н.Я. Грипас та ін.; За ред. М.Я. Плющ. – К.: Вища шк., 1994.

4. Яворівський В. Про білу фату, білі колготи та білі рукавички / В.Яворівсткий – Режим доступу: http://www.pravda.com.ua/columns/2010/03/12/4857329/

УДК 811.161.2'373,46

ВИВЧЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ТЕРМІНОЛЕКСИКИ ПРАВА У ВИЩОМУ ЮРИДИЧНОМУ НАВЧАЛЬНОМУ ЗАКЛАДІ В КОНТЕКСТІ ВИКЛАДАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ ЗА ПРОФЕСІЙНИМ СПРЯМУВАННЯМ

Гимер Н. О., к. філол. н., доцент

Львівський державний університет внутрішніх справ України

У статті проаналізовано необхідність поєднання комунікативного підходу та професійного контексту для успішного засвоєння і активного використання української термінолексики права у вищому юридичному закладі при викладанні навчального курсу "Українська мова за професійним спрямуванням".

Ключові слова: українська мова за професійним спрямуванням, мовленнєва діяльність, юридична термінологія, інтерактивні вправи.

Гимер Н. О. ИЗУЧЕНИЕ УКРАИНСКОЙ ТЕРМИНОЛЕКСИКИ ПРАВА В ВЫШЕМ ЮРИДИЧЕСКОМ УЧЕБНОМ ЗАВЕДЕНИИ В КОНТЕКСТЕ ПРЕПОДАВАНИЯ УКРАИНСКОГО ЯЗЫКА ПО ПРОФЕССИОНАЛЬНОМУ НАПРАВЛЕНИЮ / Львовский государственный университет внутренних дел Украины, Украина.

В статье проанализировано необходимость объединения коммуникативного подхода и профессионального контекста для успешного усвоения и активного использования украинской терминолексики права в вышем юридическом учебном заведении при изучении курса "Украинский язык по профессиональному направлению".

Ключевые слова: *украинский язык по профессиональному направлению, речевая деятельность, юридическая терминология, интерактивные задания.*

Gymer N.O. STUDYING OF THE UKRAINIAN TERMINOLOGICAL LEXICA OF THE LAW IN A HIGH EDUCATIONAL JURIDICAL INSTITUTION IN THE CONTEXT OF THE UKRAINIAN LANGUAGE TEACHING ACCORDINGLY THE PROFESSIONAL COURSE / Lviv State University of Internal Affairs, Ukraine.

In the article it was analyzed the necessity of joining of communicative approach and professional context with the aim of successful mastering and active use of the Ukrainian terminological lexica of the law in a high educational juridical institution while teaching of the course of "The Ukrainian language accordingly professional course".
Key words: *the Ukrainian language accordingly professional course, speaking activity, juridical terminological lexica, interactive exercises*.

Сьогодення загострює увагу до проблем культури фахового мовлення, прийомів засвоєння як наукової, так і юридичної термінології. Майбутні правники повинні ознайомлюватися з актуальними навчальними і науково-дослідними завданнями в умовах розбудови національної мови й термінології, із сучасними мовно-термінологічними проблемами, які постають у зв'язку з розвитком українського законодавства.

На сучасному етапі варто віднайти шляхи найбільш результативного навчання, зокрема визначити мету викладання української мови за фаховим спрямуванням, обґрунтувати принципи навчання з урахуванням закономірностей фонетики, лексики, граматики, правопису, вмотивувати найекономніші і найефективніші методи й прийоми навчання української мови за професійним спрямуванням.

У зв'язку з цим варто дотримуватися принципів сучасної освіти, завдяки яким у студентів-юристів повинні вироблятися певні професійні якості, зокрема й лінгвістична підготовка, що передбачає вільне володіння українським фаховим мовленням. Найвищим рівнем формування мовної особистості та виявом її мовної культури є рівень володіння фаховою терміносистемою.

Метою наукової розвідки є аналіз стану проблеми збагачення професійного мовлення студентів (курсантів) юридичного вищого навчального закладу професійною термінологією та практичні рекомендації щодо розв'язання порушеної проблеми.

Об'єктом статті є процес навчання студентів та курсантів юридичній професійній термінології, а предметом – окремі прийоми навчання для опанування фахової мови.

У лінгводидактиці увага приділяється створенню загальних методик формування мовної компетенції студентів-юристів (Л.Барановська, Л.Головата, Л.Лучкіна, Т.Рукас та інші), проблемам формування мовленнєвої культури (А.Токарська, І.Кочан, Н.Бабич, О.Бєляєв, А.Коваль, М.Пентилюк, В.Мельничайко та інші), ідеям комунікативно-діяльнісного підходу до навчання мови (О.Бєляєв, М.Вашуленко, І.Ґудзик, В.Мельничайко та інші).

Н.Тоцька стверджує, що "для вільного володіння усною та писемною формами спілкування студенти вищих юридичних навчальних закладів повинні мати чималий активний лексичний запас фахової термінології" [6, с. 62].

Неабиякою передумовою успішного засвоєння і подальшого активного використання професійної термінології є раціональне поєднання комунікативного підходу та професійного контексту.

Орієнтація вишівського курсу української мови за професійним спрямуванням на формування у студентів юридичних спеціальностей умінь спілкуватися українською мовою вимагає вирішення цілого ряду питань, що стосуються оптимальної організації процесу навчання згідно з сучасними вимогами та реальними умовами викладання.

Серед тенденцій у курсі викладання української мови за професійним спрямуванням сьогодні називають передусім реалізацію комунікативного підходу. Комунікація розуміється як процес усного чи письмового спілкування, суть якого полягає в обміні інформацією та її оцінюванні. Комунікативно-орієнтоване навчання передбачає формування у студентів комунікативної компетенції, яка вважається сформованою, якщо майбутній фахівець використовує мову, щоб самостійно отримувати й розширювати свої знання й досвід.

Максимально стислий курс української мови у юридичному університеиті вносить свої корективи у програму, висуваючи якнайактуальнішу проблему інтенсифікації навчання.

Проблема інтенсивного навчання розумінню юридичної літератури українською мовою має різні аспекти: психологічний, методичний, дидактичний, мотиваційний. Усі вони нерозривно пов'язані один з одним, і врахування кожного з них забезпечує успішне досягнення кінцевої мети. Розглянемо окремі компоненти, які сприяють оптимізації процесу інтенсивного навчання української мови за професійним спрямуванням. Вважаючи комунікативну компетенцію метою й результатом навчання, не слід забувати, що її досягнення можливе лише за умови сформованості лінгвістичної компетенції як одного із специфічних аспектів навчання української мови за професійним спрямуванням.

Ефективним способом у роботі з граматичним матеріалом, що виправдав себе на практиці, є використання опорних граматичних сигналів.

Опорний сигнал (ОС) – це наочна модель (схема, зразок) граматичної структури, в якій подано мінімум ознак, що є необхідними й достатніми для її розпізнавання та запам'ятовування. Він повинен містити в собі основні моменти, які повідомляються; вони відокремлюються за допомогою спеціальних засобів. Щоб виконати свою основну функцію – полегшити закріплення в пам'яті нового матеріалу та його відтворення – ОС з української мови має відповідати таким вимогам: компактність, наочність (використання словесних образів, спеціальних маркерів, візуальних знаків та інших опорних віх для пам'яті), виділення взаємопов'язаних ланок інформації, легкість сприйняття та відтворення. Завдяки цим характеристикам ОС можуть утворювати стійкі асоціативні зв'язки в пам'яті студентів. Опора на зорову наочність та асоціації надійно забезпечують запам'ятовування навчального матеріалу. Використання ОС допомагає встановленню змістових і функціональних зв'язків між окремими ланками інформації.

Застосування ОС у навчальному процесі базується на психологічних особливостях віку майбутніх правознавців: важливою є установка на осмислено-логічне їх запам'ятовування. Надзвичайно важливим є також підвищення рівня мотивації, інтересу до навчання.

Формуючи навички смислової переробки інформації українською мовою, робота з ОС розвиває у студентів загальну культуру мислення, уміння навчатися. У зв'язку із цим необхідно зазначити, що використання всіх видів та прийомів роботи, які стимулюють мисленнєву активність студентів, є необхідним і важливим. Активізація мисленнєвої діяльності значно підвищує результативність навчального процесу.

Розвиваючи інтелект, увагу, пам'ять, описані технології комунікативно орієнтованого навчання в юридичному виші впливають також і на емоційно-спонукальну сферу особистості студента, мотивуючи не тільки його комунікативну й мовленнєво-мисленнєву діяльність, але й пізнавальну, творчу. Вони мають найвищі мотиваційні характеристики: новизну, творчий характер, вирішення мисленнєвих завдань на цікавому, пізнавальному, інформативному матеріалі, тісний зв'язок навчальних та професійних засад – усе це забезпечує позитивну установку аудиторії. Розвинені інтелектуальні вміння, загальна культура мислення мають самоцінність у плані самоосвіти, що є важливим для майбутніх юристів.

Як свідчить досвід, для юридичного університету найбільш перспективними є методики навчання в співробітництві. Враховуючи специфіку навчального курсу "Українська мова за професійним спрямуванням", ці технології можуть забезпечити необхідні умови для активізування пізнавальної та мовної діяльності студентів групи, надаючи кожному з них можливість усвідомити новий мовний матеріал, одержати достатню усну практику для формування необхідних навичок та вмінь у спілкування українською мовою.

Основна ідея цієї технології – створювати умови для активної спільної навчальної діяльності студентів у різних модельних ситуаціях. Застосування цих технологій дозволяє перетворити практичні заняття з української мови на дискусійний дослідницький клуб, в якому вирішуються дійсно цікаві, практично значущі та доступні студентам проблеми.

Досить ефективним є використання на практичних заняттях вправ як репродуктивного, так і творчого характеру. Репродуктивними можуть бути такі завдання:

- дати усно тлумачення фаховим термінам українською мовою;
- дібрати терміни до запропонованих визначень;
- скласти термінологічний словник до тексту з фахового підручника, давши пояснення термінам тощо [5, с. 234]

Вправи творчого характеру повинні бути складнішими й передбачати самостійність під час виконання. Тобто студентам та курсантам можна запропонувати за допомогою словника дібрати до термінів синоніми чи антоніми, скласти з них пари, ввести їх у речення; скласти усне висловлювання фахового спрямування, використовуючи професійну термінологію; скласти діалог тощо.

Щодо подолання проблеми калькування доцільним буде використання на практичних заняттях вправ порівняльно-зіставного типу, що допоможуть студентам-юристам оцінити свій словниковий запас. Крім того, такі вправи не лише збагачують лексику студентів-правознавців професійно-науковою термінологією, а й підвищують культуру мовлення майбутніх фахівців. Утаких вправах звертають увагу на:

1) особливості вимови та правопису того самого слова чи терміна в російській та українській мовах;

2) доречність використання професіоналізмів у різних мовних ситуаціях;

3) особливості вживання дублетів, інтернаціоналізмів у фахових текстах;

4) особливості перекладу стійких сполук.

Окрім того, важливу роль виконують вправи на переклад, що виявляють, як стверджує В.Михайлюк, "поряд із спільними ознаками, які є характерними для близькоспоріднених мов, також своєрідні, національно специфічні ознаки термінів..." [3, с. 26]. Вправи такого типу дозволяють студентам та курсантам проаналізувати особливості незрозумілих понять на фонетико-орфоепічному, лексико-граматичному та стилістичному рівнях. Це допомагає студентам та курсантам уникати "сліпого" калькування; орієнтує на вживання нормативних форм термінолексем та фахових фразеологічних терміносполучень; дає можливість знаходити складні перехресні відношення в найбільш близьких мовах тощо [4, с. 19].

Безперечно, найбільш доцільним для формування мовленнєвої фахової компетенції на основі правової термінології є використання фахових текстів, насичених характерними словами, стійкими слово-сполученнями, граматичними конструкціями тощо.

Власними зусиллями викладачеві-філологу у вищому юридичному навчальному закладі досить складно організувати роботу над вивченням фахової термінології як системи, що слугує основою для опанування майбутньою професією, знайти інформативні тексти за фахом із великою кількістю фахових термінів, відібрати найбільш уживані терміносполуки.

Неповно розроблені прийоми навчання розумінню складної похідної термінологічної лексики з опорою на структурно-семантичні характеристики терміна. Досить недосконало представлена система вправ для навчання розумінню такого типу термінологічної лексики українською мовою. Таким чином, варто констатувати, що в повному обсязі теоретичні та практичні питання організації роботи студентів і курсантів над юридичною термінологічною лексикою у профільно-орієнтованому навчанні ще не знайшли свого належного вирішення. Тому доречним буде використання таких методів навчання фахової термінолексики:

- добирання термінів до запропонованих визначень;
- складання термінологічного словника до тексту з фаху;
- знаходження українських еквівалентів необхідних термінологічних одиниць;
- характеристика висновків:

1) щодо характеру тексту (навчальний, науковий, текст-інструкція, патентний опис);
2) функціональної спрямованості:
а) дати класифікацію (наприклад, комп'ютерів);
б) дати визначення основних частин комп'ютерів;
в) дати опис програмної частини комп'ютера;

- визначення, якому абзацу тексту відповідає таблиця;
- з'ясування значення термінів, що пропускаються;
- виписування значень із словника, уточнення за контекстом значень термінів у певному тексті;
- заповнення пропусків відповідними за змістом речення словами із запропонованого ряду слів;
- заповнення таблиць – термін, клас, характеристика;
- визначення: які частини поданих слів (підкреслити) вказують на виконавця (однією лінією), на процес (двома лініями), на результат процесу (трьома лініями);
- з'єднання слів таким чином, щоб отримати термінологічні сполучення;
- написання дефініцій термінів. Для кожного терміна написати різні варіанти визначення [1, с. 213].

Викладачам української мови у вищих юридичних навчальних вишах часто необхідно самостійно розробляти методики навчання студентів та курсантів термінологічної лексики права, оволодіння термінологічною лексикою, а саме в доборі термінологічного словника за фахом, у його організації й у пошуку ефективних шляхів засвоєння україномовного термінологічного апарату як при читанні спеціалізованих текстів, так і в процесі усної комунікації українською мовою в професійно важливих ситуаціях спілкування за допомогою матеріалу підмови. Для цього викладачам слід постійно виконувати такі завдання:

- вивчати лінгвістичну й методичну літературу із проблем навчання українській термінологічній лексиці права, зокрема майбутніх юристів;

- визначати особливості функціонування лексичних навичок оперування українськими термінами відповідної спрямованості;

- визначати лексичні особливості термінологічної лексики підмови;

- розробляти типологію українських термінів професійної спрямованості для майбутніх юристів з погляду наявності можливих труднощів і складності розкриття їхніх значень студентами в процесі читання й говоріння;

- розробляти на основі певної типології технологію навчання навичкам використання термінологічної лексики в процесі усної чи писемної комунікації;

- розробляти системи лексично-спрямованих вправ для володіння термінологічною лексикою з метою використання її в сферах діяльності майбутнього фахівця-юриста.

У процесі створення методики навчання студентів та курсантів навичкам оперування українською юридичною термінологічною лексикою викладачі спеціалізованого вищого юридичного навчального закладу здійснюють відбір наявних типів і видів вправ; розробляють нові лексичні вправи, які роблять процес засвоєння термінологічної лексики оптимальним, а саме:

1) навчають студентів з'ясовувати значення незнайомого терміна;

2) забезпечують рецептивне володіння українською термінологічною лексикою;

3) формують стійкі навички оперування термінолексикою в професійній усній і письмовій комунікації.

Отже, необхідно підкреслити, що тільки постійна робота над методикою оптимізації процесу оволодіння українською мовою та українською термінолексикою за фахом на основі розробленої для цього системи лексично спрямованих вправ, постійний відбір термінів і формування в студентів і курсантів функціонально-термінологічного словника дають можливість досягти підвищення рівня володіння українською мовою зі знанням професійної лексики й умінням користуватися нею в майбутній професійній діяльності.

Вивчення термінологічної лексики триває упродовж всього курсу вивчення української мови за професійним спрямуванням. Завдання викладача – знайти такі форми і методи, такі новітні інформаційні технології та інтерактивні методи навчання, які забезпечать активне вживання термінологічної лексики студентами-юристами під час сприймання й опрацювання інформації, висловлення особистої позиції, дискутування, спілкування (усного та писемного) – у всіх видах мовленнєвої діяльності.

ЛІТЕРАТУРА

1. Демченко Д.І. Педагогічні аспекти використання української мови в процесі формування компетентності майбутнього юриста (електронний ресурс). – Режим доступу: www.intkonf.org.

2. Загальноєвропейські рекомендації з мовної освіти: вивчення, викладання, оцінювання / Наук. ред. С.Ю. Ніколаєва. – К.: Ленвіт, 2003. – 273 с.

3. Михайлюк В. Переклад у формування культури ділового мовлення / В.Михайлюк // Дивослово. – 1999. – № 7. – С. 26-29.

4. Москаль Р. Професійна лексика та юридична техніка як засоби професійного успіху юриста / Р.Москаль // Юридичний вісник України. – 2002. – 21–27 грудня. – С. 9-23.

5. Токарська А. Українська мова фахового спрямування для юристів / А.Токарська, І.Кочан. – К.: Знання, 2008. – 413 с.

6. Тоцька Н. Методика роботи викладачів вищого технічного навчального закладу над українським професійним мовленням студентів / Н.Тоцька // Дивослово. – 2003. – № 1 – С. 62-65.

УДК 81′374 Г − 60

АНТРОПОНІМІЧНІ СЛОВНИКИ В УКРАЇНСЬКІЙ ЛЕКСИКОГРАФІЇ

Голікова Н.С., к. філол. н., доцент

Дніпропетровський національний університет ім. Олеся Гончара

У статті проаналізовано специфіку, різновиди й місце антропонімічних словників у сучасній українській лексикографії. Особливу увагу приділено характеристиці найновішого “Словника назв по батькові”.
Ключові слова: лексикографія, словник, антропонімічний словник, антропонім, патронім.

Голикова Н. С. АНТРОПОНИМИЧЕСКИЕ СЛОВАРИ В УКРАИНСКОЙ ЛЕКСИКОГРАФИИ / Днепропетровский национальный університет им. Олеся Гончара, Украина.

В статье проанализирована специфіка, типы и место антропонимических словарей в современной украинской лексикографи. Особенное внимание уделено характеристике новейшего “Словаря отчеств”.
Ключевые слова: лексикография, словарь, антропонимический словарь, антрпоним, патроним.

Golikova N.S. THE DICTIONARIES OF ANTHROPONYMS IN UKRAINIAN LEXICOGRAPHY / Oles Gonchar Dnipropetrovsk national university, Ukraine.

The article analyzes the specificity, variety and place the dictionaries of anthroponyms in modern Ukrainian lexicography. Particular attention is paid to characteristics of the latest Dictionary of patronymics.
Key words: lexicography, dictionary, the dictionaries of anthroponyms , anthroponym, patronym.

Українська лексикографія, яка формувалася понад п’ять століть передусім завдяки створенню різнотипних словників, сьогодні розвивається в таких підрозділах, як металексикографія, термінографія, фразеографія, комп’ютерна лексикографія, навчальна лексикографія, наукова лексикографічна критика [2, с. 67]. У структурі цієї комплексної науки відбувається поступове розмежування теоретичної (металексикографії) та практичної (словникарства) лексикографії, оскільки в останні десятиліття помітно зросла увага вітчизняних лінгвістів не лише до теоретичного осмислення української мови, але й до вироблення обґрунтованих рекомендацій, спрямованих на підвищення рівня мовної компетенції її носіїв, забезпечення комунікативних і консолідаційних потреб соціуму.

Однією з необхідних умов позитивного вирішення цих проблем є подальша лексикографічна кодифікація словникового складу сучасної української літературної мови, який, незважаючи на відносну стабільність, послідовно й постійно змінюється, тому деякі його підсистеми потребують ретроспективного перегляду. Перспективні завдання розвитку української лексикографії та лексикології були визначені, зокрема, на Пленумі Наукової ради “Українська мова” Інституту української мови НАН України, що відбувся в листопаді 2011 року, де провідні філологи-україністи обговорювали низку важливих питань про словники в контексті сучасного культурного розвитку, їхні різновиди, потребу впорядкування нових лексикографічних праць з урахуванням жанрових вимог та індивідуальної своєрідності [9, с. 96].

Українське словникарство XXI ст., зважаючи на стрімкий поступ і суттєві зміни нашої мови в суверенному суспільстві, передусім намагається заповнити помітні прогалини в системному описі лінгвальних одиниць, раніше лексикографічно не представлених, розробити словники, які не тільки за змістом, але й за формою відповідали б вимогам соціуму, що живе в інформаційно розгалуженому, комп’ютеризованому світі. Цим сучасна лексикографія у практичній своїй частині суттєво відрізняється від словникарства другої половини XX ст., коли лексикографія вже розглядалася як самостійна наукова галузь. Л.С. Паламарчук, наприклад, аналізуючи стан української лексикографії в 60-х рр. минулого віку, називає лише декілька виданих на той час перекладних словників: “Російсько-український словник” (1948), шеститомний “Українсько-російський словник” (1963), “Російсько-український технічний словник” (1961), “Російсько-український сільськогосподарський словник” (1963) та два видання “Словника власних назв людей” (1954, 1961) [4, с. 5-8]. Це і були здобутки колишнього словникарства, хоч низка інших важливих лексикографічних праць, серед яких і тлумачний “Словник української мови”, уже були підготовлені або готувалися до видавництва.

Протягом 70-90-х рр. XX ст. словникарство в Україні активізувалося. Напрацювання лексикографів у цей період значно примножилися лінгвістичними словниками різних типів, які неможливо перерахувати в одній статті. Тенденція до жанрової конкретизації, винайдення нових форм і носіїв словників та їх подальшого кількісного зростання характеризує українську лексикографію на початку XXI ст. Так, наприклад, про завершення роботи над Додатковим томом “Словника української мови”, виданого в 11 тт.

протягом 1970-1980 рр., уже прозвітували його укладачі. Сучасні мовознавці працюють над створенням нових граматичних лексикографічних праць, зокрема "Словника синтаксем української мови", над упорядкуванням низки інтегральних, цитатних, неографічних та інших словників. Багато уваги приділяється підготовці й виданню різнотипних словників мови відомих українських письменників – тлумачних, глосаріїв, індексів, конкордансів. Однак актуальним і поки що не завершеним залишається лексикографічний опис власних назв, зокрема антропонімів.

Метою нашої статті є аналіз лексикографічних здобутків у галузі української антропоніміки, характеристика підготовленого до друку "Словника назв по батькові", визначення перспективних завдань розвитку словникарства в цій галузі.

Аналіз теоретичної та емпіричної бази сучасної ономастики свідчить, що в українському мовознавстві загалом не всі класи власних назв людей охоплені фаховими дослідженнями. Сучасна антропонімічна лексикографія хоч і значно активніше розвивається, ніж у попередні роки, однак ще й нині не охопила усього антропонімікону української мови.

Словникарство в галузі власних найменувань осіб представлене двома друкованими виданнями імен людей ("Словник власних імен людей" Л.Г. Скрипник і Н.П. Дзятківської (2005, оновлене видання); "Словник українських імен" І.І. Трійняка (2005), низкою словників прізвищ, упорядкованих В.О. Горпиничем (разом із Ю.Б. Бабій, І.А. Корнієнко, Т.В. Тимченко), Ю.М. Новиковою і П.М. Стехном. Відомі широкому загалу "Словник сучасних українських прізвищ" Ю.К. Редька (2007) та "Історико-етимологічний словник прізвищ закарпатських українців" П.П. Чучки (2005) [1, с. 75]. Т.С. Пристайко, І.С. Попова, І.І. Турута, М.С. Ковальчук уклали "Російсько-український словник прізвищ мешканців м. Дніпропетровська" (2008, 2009), який підготовлений для спеціалістів і громадян, що з різних причин змушені встановлювати відповідники між одними й тими самими прізвищами, орфографічно закріпленими двома мовами в особових документах людей.

П'ятирічний досвід науково-консультативної роботи Обласного центру історії та розвитку української мови Дніпропетровського національного університету ім. Олеся Гончара із громадянами і державними установами регіону в галузі офіційного оформлення особових документів переконав лінгвістів у потребі створення ще однієї лексикографічної праці – "Словника назв по батькові". Це пов'язано із проблемою визначення ідентичності численних варіантів власних назв людей (імен, по батькові, прізвищ), як правило, етимологічно споріднених, але по-різному зафіксованих в офіційних документах осіб.

В Україні ім'я, по батькові, прізвище – це обов'язкова тричленна формула, яка має юридичну силу, офіційно індивідуалізує (легалізує) особу як громадянина держави. Незважаючи на непросту, тернисту історію її закріплення в українському суспільстві, а також на нові тенденції використання лише імені та прізвища для позначення особи в ЗМІ, у державно-адміністративних, наукових сферах, серед патріотично-національно налаштованих інтелігентів тощо, традиційна антропонімна тріада залишається єдиною нормативною в офіційно-діловому стилі, визначальною в документах особового складу.

Назва по батькові як обов'язковий елемент антропонімної тріади в українському діловодстві не так давно закріпилася в українській мові в тому вигляді, до якого ми звикли сьогодні. Деривація назв по батькові послідовно змінювалася, тому патроніми в різні часи виглядали неоднаково.

Аналізуючи історію цих антропонімів, А.П. Коваль зазначає, що серед усіх способів творення форми по батькові найпоширенішим в Україні був суфіксальний; серед суфіксів найпопулярнішим був афікс ***-енко.*** Форми із цим суфіксом стали основою для творення переважної більшості українських прізвищ на Наддніпрянщині. В архівних документах можна зустріти такі тричленні найменування "ім'я, по батькові, прізвище": *Дорош Дмитренко Горбаненко, Яків Михайленко Бридуненко, Матвій Іваненко Шевченко* тощо. Проте це був не єдиний суфікс, за допомогою якого утворювалися назви по батькові, були ще ***-ук (-юк)*** та ***-ів.*** Напр.: *Гринюк* – син *Гриня (Григорія), Федів* – син *Федя (Федора).* Такі форми теж пізніше ставали прізвищами.

Переписуючи кріпаків, рекрутів, укладаючи різні реєстри, царські писарі оформляли найменування українців по батькові уніфіковано, як у російській мові – за допомогою суфікса ***-вич (-ович).*** Спочатку (у XIX ст.) ці назви були формою ввічливого звертання, почесним привілеєм вищих верств суспільства. У XX ст. вони закріпилися як офіційні для всіх українців [3, с. 149]. Чинний "Український правопис" (1993) засвідчує, що при творенні чоловічих імен по батькові вживається тільки суфікс ***-ович****: Васи́льович, До́рошович, І́горович, Мики́тович, Олексі́йович, Ю́рійович,* а при творенні жіночих імен по батькові – тільки суфікс ***-івн(а),*** від імен на ***-й*** – ***-ївн(а):*** *Бори́сівна, Васи́лівна; Гордії́вна, Сергії́вна, Ю́ріївна* [8, с. 30-31].

Історія формування й закріплення патронімів української літературної мови в одному структурно-деривaційному вигляді не означає, що вони завжди відповідають нормам української орфографії передусім у писемних джерелах, особливо в документах особового складу громадян. Напр.: ми спостерігали декілька похідних антропонімів жіночого роду, утворених від імен *Сергій (Сергіївна, Сергійовна, Сергієвна), Петро (Петрівна, Петровна)* і под. Крім того, назви по батькові тієї самої людини можуть бути утворені від різних варіантів (офіційних і неофіційних) одного імені тощо.

У зв'язку з цими та багатьма іншими причинами "Словник назв по батькові" спеціально розроблений науковцями ДНУ Н.С. Голіковою, І.С. Поповою, І.І. Турутою саме як лексикографічно-практичний довідник-порадник, розрахований на широке коло користувачів. На нашу думку, він органічно впишеться в систему ономастичних словників нормативного типу, оскільки його призначення – задовольнити потреби людей щодо правильного написання назв по батькові українською мовою, установити імена, від яких утворені патроніми (назви по батькові), ідентифікувати назви по батькові у зв'язку з офіційними й неофіційними варіантами одного українського імені та відповідно до російських імен і по батькові, які відображені в документах радянського походження багатьох громадян.

Основне завдання "Словника назв по батькові" – кодифікувати патроніми, утворені від продуктивних і маловживаних офіційних та деяких неофіційних чоловічих імен української мови за правилами чинного "Українського правопису" (1993), оскільки повний реєстр назв по батькові в українській лексикографії відсутній. Метою словника-довідника є, крім того, встановлення російсько-українських нормативних відповідників назв по батькові, які співіснують в особових документах більшості громадян України й до сьогодні.

"Словник назв по батькові" є доповненням і логічним продовженням опублікованих антропонімічних лексикографічних праць. Очевидний його діалектичний зв'язок із словниками власних імен людей, без яких неможливо здійснити лексикографічно-системний опис патронімів. У "Словнику назв по батькові" вони не зібрані укладачами, а відібрані з найповніших словників власних імен людей української і російської мов.

Джерельною базою для впорядкування першого розділу цієї книги – "Словник українських назв по батькові" – послужив "Словник українських імен" І.І. Трійняка (2005), у який увійшло 2734 реєстрових офіційних імен, з них 1794 чоловічих, а також численний список неофіційних імен, які автор – учитель-ентузіаст збирав майже протягом усього свого трудового життя в різних регіонах України та за її межами.

Словник І.І. Трійняка за фактажем і побудовою є оригінальною лексикографічною працею, що не повторює наявних довідників власних імен людей в українській мові. Для впорядкування "Словника назв по батькові" укладачі використали структурні підрозділи статей книги-джерела, у яких до реєстрових офіційних імен подані списки неофіційних варіантів – канонічних, розмовних, застарілих, рідко вживаних тощо, адже словник – не популяризатор імен, а передусім зібрання реальних фактичних імен, що були у людей колись і є зараз [7, с. 8].

Будь-який словник сучасної української мови кодифікує лінгвальні одиниці, закріплені в мовній системі як нормативні. Вони мають відповідати правилам її літературної форми – зразкової для всіх членів суспільства. Однак власні імена, індивідуалізуючи окремі, дуже помітні реалії дійсності, не завжди складаються в однотипні групи, тому їх важко класифікувати. Так, протиставлення "офіційне – неофіційне ім'я" досить відносне й до кінця не кодифіковане навіть у словниках. Тому, відбираючи неофіційні імена в "Словнику українських імен" І.І. Трійняка, укладачі "Словника назв по батькові" керувалися суто лінгвістичним принципом – фонетичною й морфемною схожістю його з визначеним офіційним ім'ям, причому авторського підходу щодо встановлення офіційності імен не змінювали. Хоч погоджувальна комісія з проблемних питань українського словотворення та написання слів Інституту української мови НАН України цей статус для деяких імен поступово уточнює й стилістично закріплює.

Джерельною базою для впорядкування другого розділу словника – "Російсько-українські відповідники чоловічих імен та по батькові" – став "Словарь русских личных имен" Н.О. Петровського (1966, 2000) [5; 6], який на сьогодні є найповнішим зібранням імен та утворених від них назв по батькові в російській мові. Словник, що містить понад 3000 особових імен (у першому виданні – близько 2600), укладено на основі великої картотеки, яку автор збирав майже двадцять років. Крім інформації про походження імені, "Словарь русских личных имен" включає різні форми особових імен: офіційні (документальні, паспортні, повні), скорочені розмовні, просторічні, застарілі, рідко вживані, а також похідні зменшувальні та пестливі форми імен і назви по батькові.

Саме офіційні особові імена російської мови мали б увійти до реєстру “Словника назв по батькові”. Однак, як і в українській джерельній базі, у словнику Н.О. Петровського були відібрані й неофіційні власні назви, які є відбитком, крім загальномовних, ще й діалектних особливостей, а також відтворенням конкретних фактів неправильної вимови чи неправильного запису того чи того імені (напр., форми *Феоклист, Феклист, Фетис* від грецького чоловічого імені *Феоктист*), а нині за фонетичним виглядом і морфемною структурою подібні до офіційних імен людей.

Патроніми, (усі без винятку) мотивовані чоловічими власними іменами, генетично й фукціонально зв’язані з ними в літературній мові, а отже, належать до синсемантичних лінгвальних одиниць (статус самостійності вони мають у розмовному та художньо-літературному стилях, де часто вживаються як одиничні власні найменування людей, напр.: *Петрович сказав, підійшла Михайлівна*). Через це назви по батькові у відповідному словнику, призначеному передусім для офіційно-ділової сфери спілкування, не можуть складати самостійної словотвірної парадигми. Тому кожна стаття словника обов’язково включає чоловіче ім’я, від якого й утворені патроніми, напр.:

АНДРІЙ **Андрійович**

Андріївна

Більшість фактичного матеріалу в словнику-довіднику розміщено у вигляді словотвірно-етимологічних гнізд. Це пов’язано з історією імен, їхньою варіативністю та закріпленням соціального статусу офіційності / неофіційності. Наявність неофіційних імен поряд з офіційними в багатьох словникових статтях зумовлена широкою практикою фіксації по-різному оформлених патронімів в особових документах однієї людини. Напр.: у свідоцтві про народження громадянки Івченко Галини по батькові зазначено *Крисантівна*, а в паспорті – *Крисантіївна.* Виявляється, тільки у “Словнику українських імен” (автор І.І. Трійняк) імена *Крисант* і *Крисантій*, від яких утворені зазначені назви по батькові, подаються як розмовні (неофіційні) до офіційного *Хрисанф*. Як ми переконуємося, неоднаково записати одні й ті самі антропоніми в особових документах може будь-який службовець, якому бракує відповідної лексикографічної літератури, ідентифікувати їх здатні тільки мовознавці.

Системне угруповання чоловічих імен та назв по батькові, утворених від них, в одній статті, на нашу думку, допоможе користувачам словника самостійно визначити генетичний зв’язок споріднених антропонімних варіантів, установити їхню ідентичність у документах громадян.

Відзначимо, що “Словник назв по батькові” укладений як реєстровий довідник усіх можливих патронімів української мови відповідно до мотивувальних чоловічих імен, а також імен і по батькові російської мови. Тому він не подає інформацію про етимологію імен, не класифікує їхні неофіційні варіанти, як це прийнято робити в словниках власних імен людей.

Наші спостереження, спрямовані на здобутки українського словникарства в галузі антропоніміки, засвідчили, що власні назви людей нині всебічно опрацьовані лексикографами. Однак у системі антропонімічних словників не вистачає друкованих видань регіонально-нормативного типу, зокрема словників прізвищ. У майбутньому має розвиватися й наукова лексикографічна критика, поки що недостатньо розроблена стосовно виданих останнім часом словників власних найменувань людей.

ЛІТЕТАТУРА

1. Вербич С. Українська ономастика: перспективи розвитку / С.Вербич // Українська мова. – 2010. – № 3. – С. 73-80.

2. Гордієнко Н. Сучасна лексикографія як об’єкт лінгвістики / Н.Гордієнко // Українська мова. – 2011. – № 3. – С. 67-73.

3. Коваль А. П. Ділове спілкування / А.П. Коваль. – К.: Либідь, 1992. – 280 с.

4. Паламарчук Л. С. Сучасний стан української радянської лексикографії / Л.С. Паламарчук // Дослідження з лексикології та лексикографії. – К., 1965. – С. 3-15.

5. Петровский Н.А. Словарь русских личных имен / Н.А. Петровский. – М.: Сов. энциклопедия, 1966. – 385 с.

6. Петровский Н. А. Словарь русских личных имен / Н.А. Петровский. – М.: АСТ, Астрель, Русские словари, 2000. – 480 с.

7. Трійняк І.І. Словник українських імен / І.І. Трійняк. – К.: Довіра, 2005. – 509 с.

8. Український правопис / НАН України, Ін-т мовознавства ім. О.О. Потебні, Ін-т укр. мови. – Стереотип. вид. – К.: Наук. думка, 2007. – 240 с.

9. Яценко Н. Пленум наукової ради "Українська мова". Українська лексикографія та лексикологія: проблеми, завдання / Ніна Яценко // Українська мова. – 2011. – № 4. – С. 96-106.

УДК 811.161.2'371

ОСОБЛИВОСТІ МОВНОГО ВИРАЖЕННЯ КОНЦЕПТУ "СМІХ" В АВТОРСЬКИХ РЕМАРКАХ У ТЕКСТАХ СУЧАСНОЇ ДРАМИ

Данилюк І. В., аспіранка

Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника

У статті досліджено мовні (лексико-семантичні) особливості реалізації концепту "сміх" в авторських ремарках у драматургійних текстах початку XXI століття; визначено характер сполучуваності лексем, що вербалізують названий концепт, та виявлено їх експресивно-оцінне нашарування.

Ключові слова: драма, ремарка, лексико-семантичне поле "сміх".

Данилюк И. В. ОСОБЕННОСТИ РЕЧЕВОГО ВЫРАЖЕНИЯ КОНЦЕПТА "СМЕХ" В АВТОРСКИХ РЕМАРКАХ В ТЕКСТАХ СОВРЕМЕННОЙ ДРАМЫ / Прикарпатский национальный университет имени В. Стефаника, Украина.

В статье исследованы языковые (лексико-семантические) особенности реализации концепта "смех" в авторских ремарках в драматургических текстах начала XXI века; определен характер сочетаемости лексем, которые вербализуют концепт, и проанализировоно их экспрессивно-оценочное наслоение.

Ключевые слова: драма, ремарка, лексико-семантическое поле "смех".

Danyliuk I. V. FEATURES LINGUISTIC EXPRESSION CONCEPT "LAUGHTER" IN THE AUTHOR'S REMARK IN THE TEXTS OF MODERN DRAMA / Precarpathian National University named after V. Stefanyk, Ukraine.

This article explores linguistic (lexical and semantic) features of the concept "laughter" in the author's remark in dramatic texts beginning of the XXI century, defined the character compatibility lexems that verbified named concept, and founded their expressive and estimated layers.

Key words: drama, remark, lexical-semantic field "laughter".

Сучасна лінгвістична наука, включаючи у спектр своїх досліджень нові типи текстів, останнім часом активно поповнює багаж даних результатами досліджень у галузі драматургії [7; 9; 10; 12; 27; 28]. Цей вибір цілком умотивований, оскільки такий тип тексту містить унікальне поєднання різних параметрів, що, з одного боку, наближає його до умов реальної комунікації, з іншого – визначає характер текстотворення, зберігаючи при цьому всі ознаки художнього осмислення дійсності. Окреслена двовекторність сприйняття драматургійного тексту передбачає при його дослідженні акцент на ***комунікативно-прагматичному*** підході, який, на нашу думку, крім аналізу авторсько-персонажної системи (невід'ємної в художній площині, зокрема і драматургійній), сприятиме розкриттю законів мовного вираження текстових одиниць, пріоритетів мовців, принципів їх інтеракції, виявленню імпліцитних інтенцій, які первинно закладені у тексті автором.

Питання, пов'язані з організацією ***драматургійних текстів (ДТ),*** розглядалися у працях О.Кубрякової (дискурсивні особливості драм), Н.Іванишин (категорія імпліцитності ДТ), Ю.Кравченко, О.Криницької (комунікативні стратегії і тактики у ДТ), М.Голованевої, І.Карімової (комунікація в ДТ), І.Зайцевої (проблеми драматургічного мовлення), Н.Слюсар (структурно-функціональний аспект ДТ).

Незважаючи на те, що ДТ неодноразово ставали предметом наукового аналізу, розгляд комунікативної організації їх сутнісних категорій – діалогічності дійових осіб та автора, лінгвістичного вираження ремарок і реплік – залишається найменш експлікованим. Особливе зацікавлення викликають *мовні засоби, актуалізовані ремарками*, які означують у тексті невербальну поведінку мовців і вносять додаткові смислові відтінки в семантику діалогу, служать для підкреслення емоційної та смислової виразності персонажів. На тлі активізації наукових розробок у комунікації в *текстах сучасних драм* актуальними є саме *невербальні засоби, зокрема ті, що виражають сміх* як концептуально значущий складник будь-якої інтеракції.

Мета статті полягає у виявленні та аналізі мовних особливостей реалізації концепту "сміх" у структурі авторських ремарок в драматургійних текстах початку XXI століття.

Матеріалом дослідження послужили драматургійні тексти Неди Нежданої (Надії Мірошниченко) та Олега Миколайчука-Низовця.

Сучасну драму ("нову драму"[2]) вчені розглядають як "формат знання", окремий "фрагмент дискурсивної діяльності, який включає кілька різновекторних та багатофункціональних типів текстів" [13, с. 43]. Лінгвісти неодноразово визначали ДТ як дискурс, "мовлення в дії" (з урахуванням психологічних, соціальних, культурних та іншого роду факторів) [11, с. 200].

На структурно-семантичному рівні ДТ, представлені у формі п'єс, відзначаються індивідуальністю авторського почерку, особливою побудовою, власною архітектонікою та організацією, оригінальністю сюжетних ліній, "неекономністю" мовних засобів. Звідси і видозміни визначень: "монодрама", "рок-опера" ("Повернення в ніколи"[3]); "моноп'єса зі стерео-ефектом" ("Мільйон парашутиків"); "драматична імпровізація" ("І все-таки я тебе зраджу"); "майже моновистава" ("Зніміть з небес офіціанта"); "чорна комедія" ("Той, що відчиняє двері"); "монокомедія". Через жанрові варіації виникає необхідність у відповідних засобах вираження автором не лише локальних характеристик, побуту, зовнішнього вигляду персонажів, а й їх емоційного стану, тому важливим є дослідження ролі сміху та елементів лексико-семантичного поля "сміх" при вираженні емоцій у діалогічному[4] мовленні персонажів, зокрема в авторських ремарках, їх впливу на процес текстової комунікації, здатності стимулювати розвиток драматичної дії в руслі заданого автором прагматичного сценарію.

Акцентуючи на комунікації у ДТ, звертаємо увагу на її специфіку. Отже, вона: 1) обмежена родовими законами – розподілом текстового простору на репліки героїв і ремарки автора, що потребує особливих когнітивних зусиль при виборі засобів вираження ідеї; 2) має складну структуру "адресації, яка визначає особливості його мовної організації" [1, с. 208]. Враховуючи сказане, драму трактуємо "єдиним актом" [7, с. 6], "вся іллокутивна сила якого спрямована до читача/глядача", унаслідок чого "вибудовується" "текстова діалогіка" [1, с. 210].

Включення тексту драми в модель комунікативної діяльності дозволило представити його семіотичну ієрархію як "систему другорядного моделювання дійсності", тобто як "єдиний знак", елементами якого є "іллокутивні, локутивні та перлокутивні знаки-коди і знаки-сигнали" [12, с. 9] зовнішньої (автор-читач) і внутрішньої (персонаж-персонаж1) комунікації. Це призвело до появи у драматургійних текстах "незвичайної для нормального дискурсу подвійної адресації тексту" [10, с. 56]: до глядача, який повинен почути репліки дійових осіб п'єси (або акторів), і до режисера, який повинен забезпечити відповідне звучання цих реплік і сприяти таким чином реалізації загального задуму тексту [13, с. 6]. Зауважимо, що аналіз драматургійних творів здійснюється на основі внутрішньої комунікації ("тексту у тексті" [7, с. 6]), але з урахуванням зовнішнього комуніканта, оскільки автор п'єси первинно "звертається" насамперед до читача (глядача).

У структурі ДТ прийнято виділяти складники, які виконують функцію "озвучення намірів автора п'єси" [13, с. 5]:

- назва і список дійових осіб;
- власне текст п'єси.

До окремої групи відносимо ***ремарки***, які виступають у тексті драми в ролі "показника", адже у п'єсі (оскільки вона передбачена для постановки на сцені) повинні бути вказівки на відповідну поведінку персонажа (актора), тобто своєрідні "настанови", що показують, у якій манері варто проголошувати той чи інший фрагмент тексту. З цього погляду ремарка має адресне ("інференційне" [13, с. 39]) призначення.

Система ремарок сучасних драм містить зміни як композиційного, так і функціонально-стилістичного характеру: збільшення у розмірі (ремарки, які займають від половини до півтори сторінок друкованого тексту); активне введення автором у ремарки різного роду стилістично й експресивно маркованих елементів. Наголошуючи на варіативних формах не лише на жанровому, а й лексико-семантичному рівнях як ДТ, так і його складників, зокрема ремарок, можемо припустити, що невербальний "екстралінгвальний" [4, с. 66] компонент спілкування ***сміх*** сприятиме розгортанню, конкретизації образів персонажів та розширенню

[2] Деякі дослідники використовують поняття «нової драми» для позначення драматургійних текстів початку XXI століття, визначаючи їх як "форпост руйнування старих форм" [6, с. 109]. Цьому посприяли і зміна естетичного плану, проблематики, типологічна варіація, експериментальність, унаслідок чого виявилися чіткі відмінності драм попередніх років і текстів сучасної епохи.

[3] Автором п'єс "Мільйони парашутиків" [20], "Повернення в ніколи" [21], "Самогубство самоти" [26], "Химерна Мессаліна" [24], "І все-таки я Тебе зраджу" [18], "Той, що відчиняє двері" [22], "Угода з ангелом" [23], "Коли повертається дощ" [19] є Неда Нежданa (Надія Мірошниченко); "Ассо та Піаф» [14], "Територія Б, або Якщо роздягатися – то вже роздягатися!" [16], "Зніміть з небес офіціанта" [15]- Олег Миколайчук; п'єса "Оноре, а де Бальзак" [25] написана у співавторстві Неди Нежданої та Олега Миколайчука.

[4] **Діалогізм –** істотна властивість драматургійних текстів; зумовлена тим, що театральне мовлення породжується комунікативною ситуацією і завжди до когось звернене [9, с. 54]; це мовлення персонажів.

інформаційного простору текстової площини. Інакше кажучи, розкриття функціонально-прагматичного навантаження лексеми "сміх" сприятиме глибшій інтерпретації як тексту п'єси, так і авторських ремарок, оскільки, як показав матеріал дослідження, саме в них найчастіше вживаються згадана лексема та її похідні.

Виступаючи провідником імпліцитного смислу на рівні текстової комунікації персонажів, концепт ***"сміх"*** в авторських ремарках реалізується через такі мовні одиниці, як: ***сміх, посмішка, сміятися, посміхатися, всміхатися; насмішка, підсміюватись, посміятись, насмішкувато;*** інтер'єктиви ***хе-хе-хе, ха-ха-ха, хі-хі .*** За класифікацією О. Кубрякової, ремарки поділяються на ті, які знаходяться перед текстом окремих актів п'єси, і ремарки міжреплікового характеру. Поділяючи думку дослідниці, розглянемо на прикладах текстових сегментів лексеми, які відносимо до першої класифікаційної групи:

- ПРОЛОГ

Вечірнє місто. Міст через річку, такий собі місточок, півколом, з ліхтариком. Біля входу на нього сидить Д і в ч и н а, гарненька, але скромно вдягнена, і грає на якомусь музичному інструменті (скрипці, гітарі, сопілці ...). Біля неї – капелюх із грошима. Іде чоловік – Д е н . У нього в руках троянда. Він зупиняється трохи на віддалі, слухає, дивлячись на Дівчину. Потім кладе замість грошей троянду. Вона відкладає інструмент, ***всміхається****, бере квітку. Ден не проти познайомитись, але з іншого боку входить його жінка Л і к а, помічає чоловіка, кидає ревнивий погляд і гукає* [23, с. 1].

Авторська передтекстова ремарка створює виразний художній ефект, підкреслюючи важливі для розуміння сюжету смислові відтінки, акцентуючи на параметрах, необхідних для окреслення у тексті проспекції – характеру реалізації комунікативних намірів персонажів. У площині наведеного сегмента відображено локальні характеристики місця і обставин, за яких зустрічаються комуніканти – Ден та Дівчина. Принципово важливим для розгортання смислового тла ремарки є акцент на героїні – Дівчині. Інформативне наповнення цього образу в тексті п'єси набагато об'ємніше, однак у ремарці закладені ті семантичні акценти, які будуть важливими для розкриття стратегічних ліній персонажа, причин формування конфлікту, передусім внутрішньо-психологічного. Із поданих характеристик очевидним є те, що Дівчина уміє грати на музичному інструменті, і це дає можливість отримувати певну матеріальну винагороду ("*капелюх із грошима*"). Комунікативний контакт Дена і Дівчини розпочався через ряд етапів розгортання окресленої ситуації: гра дівчини на інструменті (слуховий контакт мовця, а не зоровий) → троянда ("замість грошей") → інтеракція ("всміхається", бере троянду). Своєрідним маркером комунікативного результату – відповідного перлокутивного ефекту – є лінгвоодиниця *всміхається,* яка і прогнозує подальший процес взаємодії персонажів. Сюжетна лінія розгортається за рахунок того, що адресат спочатку "***всміхається***", а вже потім "*взяв квітку*". Зазначена лексема, крім експліцитного, акумулює прихований компонент значення, допомагає реципієнтові зрозуміти ту інформацію, яка безпосередньо не входить до значення мовної одиниці. За Тлумачним словником української мови, ***всміхатися*** означує "фізіологічний процес вияву радості, задоволення, який супроводжується короткими видихальними рухами" [3, с. 343]. Наведений сегмент драматургійного тексту визначає периферійні імпліцитні асоціативні семи цієї лінгвоодиниці: "відповідь", "інтрига", "симпатія", "надія", "бажання". Більше того, "смисловим стрижнем" майбутнього процесу інтеракції є момент, при якому Ден замість грошей поставив до капелюха невідомої дівчини троянду (символ любові, кохання, взаємності, таємниці), призначену для зовсім інших обставин (дізнаємося про це далі з тексту). Таким чином, лексема ***"всміхатися"*** є однією з відправних точок для розуміння й декодування комунікативних намірів дійових осіб, умовно визначає їх стратегії і тактики, сприяє прогнозуванню характеру розгортання тексту.

Ремарка є "лаконічною інформативною частиною ДТ, яка допомагає адресату правильно інтерпретувати первинний задум драматурга [17, с. 54]. З одного боку, ремарка сприймається як цілісність; подана перед текстом окремих актів п'єси, вона сприяє "введенню", насамперед реципієнта, у комунікативно-смисловий простір драми. З іншого – виявляє семантичну неоднорідність, тобто аналіз усіх мовних засобів, зокрема й невербальних, які входять до складу ремарки, засвідчують її функціонально-смислову варіативність. Беручи за основу їх функціональне навантаження, дослідниця драматургійних текстів Н. Слюсар виділила 13 типів ремарок: ремарки (Р.) - вказівки на місце дії; Р. з темпоральним змістом; Р. – описи; Р., що коментують мовленнєву поведінку персонажа; Р., які відтворюють дію персонажів у просторі сцени; Р., які адресують репліку дійовій особі або глядачеві тощо [28, с. 56]. Наведена класифікація, на нашу думку, акцентує на тих ядерних, домінантних ознаках, які сприяють детальному "входженню" читача в "контекст" ремарки й відкривають пріоритети поведінки персонажів, відображені в репліках. Лінгвокомунікативний аналіз матеріалу дослідження з урахуванням наведеної класифікації дозволив констатувати, що мовні засоби, які маніфестують концепт "сміх", певно мірою "поглинають" функціональне навантаження ремарок: мають здатність виконувати *дескриптивну* (опис інтер'єрних особливостей, фізичних даних персонажів, їх емоційного налаштування), *характерологічну* (вказівка на професійну приналежність) функції, акцентуючи на композиційно значущих елементах діалогу.

Розглянемо приклад:

СЦЕНА 17

(Двір маєтку Гая Сілія. Чути музику, ***сміх****, п'яні вигуки. У глибині сцени можуть танцювати герої в масках, в костюмах сатирів. На авансцену вибігають спершу Мессаліна в розкішному одязі вакханки, а потім Гай-Діоніс - весь увитий виноградним листям, у вінку).*

ГАЙ (напідпитку). Куди ти тікаєш, Валеріє, там дуже весело... [24, с. 17].

Наведений сегмент – *ремарка*, яка передає опис "обстановки приміщення, де відбувається дія (інтер'єрна ремарка)" [28, с. 34], і характеризує зовнішній вигляд героїв п'єси. Крім цього, нею вербалізовано "звукове наповнення" ситуації: *"музика,* ***сміх****, п'яні вигуки"* - свідчення про розгульне, веселе життя при дворі імператора. Лексему ***сміх,*** вжиту в тексті, можна кваліфікувати також як "інтер'єрну" номінацію, яка, крім візуальних характеристик, передає й емоційний стан учасників драматичної інтеракції, і загальний настрій усіх жителів-героїв двору. На рівні внутрішньої семантики ця лінгвоодиниця оприявлює й імпліцитні смисли, зокрема ті, що актуалізують іронію, означуючи стиль життя персонажів. У контексті сказаного лексема ***сміх*** також набуває оцінного характеру, сприяючи формуванню авторського погляду на об'єкти дійсності, окреслюючи характеристику окремих образів, що розгортатимуться в тексті.

Як бачимо, незважаючи на те, що частотність використання ремарок, поданих автором перед окремим актом п'єси, порівняно невелика (на відміну від міжреплікових), інформативне навантаження їх вагоме. Такі "складники" ДТ [13, с. 6] ніби "реставрують" його, зберігаючи при цьому наближення до реальності; "осередки складних діалогічних відношень" [27, с. 43] – невербальні знаки, зокрема "сміх", – є суттєвими орієнтувальними засобами для читача (актора), оскільки посилюють динамічний характер п'єс, розкриваючи специфіку письменницького ідіостилю.

Як зауважує Д.Франк, "висловлювання має розглядатися у двох аспектах: а) в якому відношенні воно перебуває з попереднім висловлюванням; б) як воно змінює контекст подальшого висловлювання" [27, с. 236]. У цьому механізмі формування драматичної комунікації суттєву роль відіграють ***міжреплікові ремарки*** – "пряме втручання автора, коментування дійсності і донесення додаткового смислу" [30, с. 40] до читача; вони свідчать про намагання автора п'єси "виявити приховані інтенції дійових осіб", "істинне ставлення персонажів до сказанного" [13, с. 9]. Іншими словами, це так зване "внутрішнє мовлення" у драматургійних текстах [12, с. 6]. Саме в цьому структурному елементі драм найактивніше використовуються паралінгвальні засоби[5], вербалізовані конкретними лексемами типу *піднятися, зупинитися, опустити очі, встати, сісти, заплакати, посміхнутися* й інші, які підсилюють та увиразнюють образ дійової особи. Як уже згадувалось, особливу роль в характеристиці персонажів драм виконують лінгвоодиниці лексико-семантичного поля "сміх", які, крім вираження емоцій позитивного спрямування (*радості, хорошого настрою)*, можуть передавати імпліцитні текстуальні антонімічні значення, зокрема такі, як *сум, плач, іронію, насмішку*.

Сміх як "ключовий елемент" процесу комунікації у структурі ремарки здатний декодувати семантичні "сфери", що сприяють розкриттю змісту діалогу (навіть цілого тексту), посилюють іллокуцію учасників спілкування. Вживання його в текстових сегментах може зближувати чи поляризувати комунікантів, виявляти приховані наміри і стратегії персонажів. Конструювання діалогічного "діапазону" в комунікації ДТ відбувається завдяки вживанню в ремарках не тільки стрижневих, але й інших одиниць концептуального поля "сміх", зокрема таких, як: ***посмішка, сміятися, посміхнутись, всміхнутись***. Наприклад:

- МЕССАЛІНА. *Про що ти?*

ГАЙ. *Якщо ти не можеш стати смертною, допоможи мені стати божественним.*
МЕССАЛІНА **(зі сміхом).** *Ти що, хочеш перевороту?* (Пауза, серйозно). *Ні, ти жартуєш...*
ГАЙ. *Тсс... Хіба ти його - не зробила? Заради нелюба. Невже не ризикнеш для коханого?*
МЕССАЛІНА. *Ти божевільний!* [24, с. 6]

- ДЕН. *Так ти все-таки… метелик?*

ДІВЧИНА **(всміхається)**. *Ні, я не метелик… хоча мені подобається літання.*
ДЕН. *Тоді, може, ти ангел?*
ДІВЧИНА **(сміється**). *А як ти вгадав? Я ж підстригла крила, дуже сильно. Вони тепер трохи колють спину. Не віриш? Хочеш спробувати? Торкнись.* (Вона показує на плечі, Ден протягує руку, але вона відбігає і **сміється**). *Я пожартувала.*
ДЕН. *Про мрію?*
ДІВЧИНА. *Ні, про стрижку. Про мрію я серйозно* [23, с. 10].

Виділені лексичні одиниці "надають" діалогічному мовленню драми можливість детально відтворювати комунікативну ситуацію; "участь" невербальних "маркерів" (***"зі сміхом", "всміхається", "сміється"***) в інтеракції персонажів забезпечує семантичну компресію висловлювань-реплік, служить для конкретизації

[5] ***Паралінгвальні засоби*** – немовні (невербальні) засоби комунікації (кінетика, проксеміка, ольфакторика, засоби інших семіотичних систем [2, с. 342].

системи образів, працює на розкриття основних інтенцій автора, забезпечуючи зв'язність та цілісність текстових сегментів у структурі драми.

Лексеми на позначення невербального рівня комунікації (зокрема ті, яким притаманне інваріантне значення **сміх**) у драматургійних текстах здатні актуалізувати та передавати додаткову чи приховану інформацію, тому в структурі ремарок вони часто вживаються не окремо, а в сукупності з іншими мовними засобами, підсилюючи та уточнюючи ефект впливу на реципієнта. Розглянемо приклади:

- МЕССАЛІНА. Яка ти ще наївна... *(Розглядає браслет на руці).* Ти даремно відмовилася від браслета. Гарна дещиця... Більше так не роби... *(Юлія зіщулилася під її колючим поглядом).* Тримай мою перуку, плащ *(кидає свій, бере її)*, олію. Підготуйся добре, лише тоді знімай табличку. *(На порозі з **іронічною посмішкою**)*. І не віддавайся зразу - подражни, потягни час. Сподіваюсь, обійдешся без секрету... *(Мессаліна йде, Юлія хутко готується, опановує себе, виходить і відразу ж повертається*) [24, с. 9].
- НАРЦИСС. Я знаю, чому ти так говориш... Через Британніка?

ПРЕФЕКТ *(**криво всміхається**)*. Вона відмовила тобі?

НАРЦИСС. Зроби це, інакше завтра імператор дізнається. Я не жартую. А її - я віддам військам на забаву… [24, с. 32].

- МАРК. Я не це мав на увазі... *(Пильно дивиться).*

ГАЛИНА. А що?...

МАРК. Не здогадуєтесь?

ГАЛИНА. Ні... ***(Всміхається лукаво).***

МАРК. Не те, що ви подумали...

ГАЛИНА. Я взагалі нічого не думала... [19, с. 19].

У наведених фрагментах розширення семантики мовних одиниць, що опредметнюють характер дійових осіб, їх емоційне налаштування, відбувається за рахунок лексем з емотивним значенням ***"посмішка", "всміхатися"***. Смислове наповнення цих номінацій конкретизується лінгвоодиницями ***"іронічний", "криво", "лукаво",*** основна кваліфікативна ознака яких – вияв негативу. За рахунок прикметникових та прислівникових форм значення лексем з позитивним забарвленням нівелюється, трансформуючись в окремі додаткові відтінки; номінації **іронічно**, **криво** та **лукаво**[6] за рахунок імпліцитних значень передають комунікативні наміри персонажів, унаслідок чого при виявленні явних стосунків неминучий комунікативний провал.

Отже, розгортання текстової інформації у сучасній драмі відбувається за рахунок мовних "каталізаторів", якими у діалозі виступають "вербалізатори" лексико-семантичного поля "сміх" – ***посміхнутися, всміхнутися, посмішка***, що на рівні семантики тексту декодують імпліцитні смисли.

У процесі текстотворення семантичне та асоціативне поля концепту "сміх" підсилюються одиницями різного ступеня спаяності, зокрема і ***фразеологізмами.*** Їх структурні компоненти мають здатність накопичувати додаткові контекстуальні відтінки, які входять до смислової структури діалогу комунікантів, "працюють" на експлікацію іллокутивної спрямованості "реплікових" ходів, внутрішніх характеристик дійових осіб.

Розглянемо приклад:

- *Так, Наталочка, це, мабуть, така фіфа з бантом **(іде ходою манекенниці, чепуриться біля уявного дзеркала, пробує різний сміх, нарешті заливається від сміху).** А її залицяльник, я так зрозуміла - мороз рідкісний, ще й ботанік. І з чим він припхається на Новий рік, коли ботанік? Правильно, з ялинкою. (Говорить за господиню). "Уау! Ну ти просто чудо - з власним деревом!* [20, с. 17].

У комунікативній площині драматургійного тексту Неди Неждано "Мільйон парашутиків" відображено головну героїню, яка повинна прожити один день іншої дівчини, щоб отримати спадок далекої родички з-за кордону. Особливістю вказаного твору є те, що за жанром це – моноп'єса, в якій – одна дійова особа. Всю увагу акцентовано на емоційному навантаженні твору, оскільки героїня, крім своєї, виконує ще й роль, вказану у листі бабусі. З урахуванням жанру п'єси відбуватиметься й аналіз ремарок.

Відправною точкою для адекватного декодування наведених сегментів є інформаційне повідомлення про подвійне в тексті драми "амплуа" дівчини. Виділені ремарки є маркерами того, як повинна вона себе вести за вказівкою, зазначеною в листі: *"іде ходою манекенниці", "чепуриться", "іде до дверей", "сідає на підлогу"*. Механізм творення образу, крім наведених характеристик, формується і завдяки введенню у текст лексеми ***сміх,*** яка у сполученні з одиницями "*пробує"/"різний*" "вибудує" інше трактування досліджуваної лінгвоодиниці – втрата первинного тлумачення сміху як засобу передачі емоцій і набуття значення "маски" - театрального знаку, атрибута акторської гри. Правильно дібране амплуа героїні підсилюється вживанням фразеологічної одиниці ***"заливається від сміху***" ("дуже сильно, голосно сміятися" [30, с. 835]). Асоціативне наповнення лексеми "сміх" "формує особливу інформативну ємність образу і, як наслідок, значний обсяг імпліцитної інформації" [8, с. 278], сприяє виявленню на рівні мікротексту прихованої оцінки персонажів.

---

[6] **Іронічно** – "ставитися до когось з іронією, висміювати, когось, щось, кепкувати" [3, с. 797]; **криво** – "усміхатися нещиро, глузливо, неприязно" [3, с. 924]; **лукаво** – "сміятися хитро, підступно, грайливо, навіть зрадливо" [3, с. 108].

Структурно-семантичні модифікації ФО як комунікативних "конкретизаторів", які автор вживає для підкреслення відповідної дії, вказівки на предмет, у ремарках сприяють "проникненню" із поверхневого рівня тексту до глибинних смислових пластів.

Наприклад:

• Красно дякую за таке щастячко. Ну крейзі дівчинка, просто крейзі. *(Іде до дверей, дістає чорну парасольку, сідає на підлогу і розкриває її, якийсь час сидить під нею мовчки, із серйозним виразом обличчя, потім не витримує, прискає від сміху, закриває парасолю і валиться на підлогу).* Ну і вигляд у мене! Це ульот! [25, с. 19].

Основне завдання героїні у наведеному сегменті – зіграти роль *"крейзі дівчини"* – людини з дивними поглядами, неоднозначною поведінкою, божевільними вчинками. Подана ремарка – допоміжний засіб для правильної передачі образу. Поєднання двох типів характерів – дівчини-героїні та її уявного персонажа, роль якого вона виконує, – неспівмірне для однієї особи (*"потім не витримує"*), що призводить до порушення драматургічної комунікації акторки. Роль конкретизатора у цьому процесі виконує оказіональний фразеологізм ***"прискає від сміху"*** (у словнику зафіксована ФО "пирскати /порскати від сміху"), який передає результат завершення акторської гри героїні. Як бачимо, вживання лексеми ***сміх*** у складі фразеологічної одиниці відображає реакцію мовця на відповідну ситуацію і може визначати відношення між учасниками комунікації (у наведеному фрагменті – між двома "Я" однієї особи).

Таким чином, специфіка драматургійних текстів початку XXI століття, які акумулюють в собі складну ієрархію сюжетно-варіативних ліній, "новизну" естетичних категорій, дозволила проаналізувати їх комунікативно-прагматичну спрямованість на рівні мікро- і макросегментів текстової площини.

Матеріал проведеного дослідження показав, що ДТ з урахуванням структурних ознак є особливою формою донесення до реципієнта художньо-образної інформації, закодованої не тільки в мовних, але й у невербальних засобах. Одиниці лексико-семантичного поля "сміх" ***(сміх, посмішка, всміхнутися, посміхнутися, сміятися, насмішка),*** а також фразеологізми (*заливається від* ***сміху,*** *прискає від* ***сміху)*** не лише сприяють формуванню образної системи, але й можуть передавати імпліцитні наміри як персонажів, так і автора. Вживаючись як компоненти у складі ремарок *("глянув на неї і* ***посміхнувся***"), так і в ролі самих ремарок ("*Оксана*: (***посміхнулась***) *Я не звикла до таких почестей*), вони здатні актуалізувати приховану інформацію, надавати досліджуваним одиницям додаткових, експресивно-оцінних характеристик, визначати нові напрями їх інтерпретації.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бахтин М.М. Эстетика словесного творчества / М.М. Бахтин. – М.: Искусство, 1986. – 444 с.

2. Бацевич Ф.С. Основи комунікативної лінгвістики / Ф.С. Бацевич. – 2-ге вид., доп. – К.: ВЦ "Академія", 2009. – 376 с.

3. Великий тлумачний словник сучасної української мови [уклад. і голов. ред. В.Яременко]. – К.: ВПФ "Аконіт", 2006. – Том 3. – 862 с.

4. Ветелина Л.Г. "Новая драма" XX-XXI вв.: проблематика, типология, эстетика, история вопроса / Л.Г. Ветелина // Вестник Омского государственного университета им. Ф.М. Достоевского. Филология. – 2009. – № 1. – С. 108–114.

5. Голованева М.А. К вопросу о драматургической коммуникации / М.А. Голованева // Вопросы лингвистики и литературоведения. Лингвистика. – 2010. – № 1. – С. 4–7.

6. Донец С.М. Импликативный аспект речевого образа: на материале английской и американской художественной прозы XIX-XX вв.: автореф. дисс. на соискание учен. степени канд. филол. наук: спец.10.02.01 "Русский язык" / С.М.Донец. – М., 1990. – 24 с.

7. Зайцева И.П. Поэтика современного драматургического дискурса / И.П. Зайцева. – М.: Прометей, 2002. – 250 с.

8. Каримова И.Р. Коммуникативная организация драматического произведения (на материале пьес А.Галича, В.Максимова, А.Вампилова): автореф. дисс. на соискание учен. степени канд. филол. наук: спец.10.02.01 "Русский язык"/ И.Р.Каримова. – Казань, 2004. – 26 с.

9. Кравченко Ю. Драматургічний дискурс: питання змісту і форми / Ю.Кравченко // Наукові записки. Серія: Філологічні науки. – 2008. – Випуск 86. – С. 200-205.

10. Кубрякова Е.С. Драматургические произведения как особый обьект дискурсивного анализа (к постановке проблемы) / Е.С. Кубрякова, О.В. Александрова // Известия РАН. Серия литературы и языка. – 2008. – Т. 67. – №4. – С. 3-11.

11. Кубрякова Е. С. О методике когнитивно-дискурсивного анализа применительно к исследованию драматургических произведений (пьесы как особые форматы знания) / Е.С. Кубрякова // Принципы и методы когнитивных исследований языка: сб. науч. тр. – Тамбов: ТГУ, 2008. – С. 30-45.

12. Миколайчук-Низовець О. Ассо та Піаф, або ще один тост за Мермоза / О.Миколайчук-Низовець // У пошуку театру: антологія молодої драматургії; [упоряд. Н. Мірошниченко]. – К.: Смолоскип, 2003. – 546 с.

13. Миколайчук-Низовець О. Зніміть з небес офіціанта / О.Миколайчук-Низовець // Страйк ілюзій: антологія сучасної української драматургії; [авт. проекту та упоряд. Н. Мірошниченко]. – К.: Вид-во Соломії Павличко "Основи", 2004.

14. Миколайчук-Низовець О. Територія Б, або Якщо роздягатися – то вже роздягатися! / О.Миколайчук-Низовець // У пошуку театру: антологія молодої драматургії; [упоряд. Н. Мірошниченко]. – К.: Смолоскип, 2003.

15. Мостова Н. А. Лінгвостилістичні засоби створення художнього образу в драматургічному тексті першої половини XX століття (на матеріалі п'єс М.Паньоля "Marius", "Fanny", "Cesar")": автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец.10.02.05 "Романські мови" / Надія Адамівна Мостова. – К., 2002. – 24 с.

16. Неждана Н. І все-таки я тебе зраджу / Н.Неждана // У пошуку театру: антологія молодої драматургії / [упоряд. Н. Мірошниченко]. – К.: Смолоскип, 2003.

17. Неждана Н. Коли повертається дощ / Н.Неждана // Сучасна українська драматургія. – К.: Український письменник, 2006.

18. Неждана Н. Мільйон парашутиків / Н.Неждана // У пошуку театру: антологія молодої драматургії / [упоряд. Н. Мірошниченко]. – К.: Смолоскип, 2003.

19. Неждана Н. Повернення в ніколи Або Балада про доблесного лицаря Тараса Бульбу та його синів [Електронний ресурс] / Неда Неждана. – Режим доступу: http://kurbas.org.ua/dramlab/neda.html.

20. Неждана Н. Той, що відчиняє двері / Н.Неждана // Потойбіч паузи. – К.: Фенікс, 2005.

21. Неждана Н. Угода з ангелом [Електронний ресурс] / Н.Неждана // Сучасна українська драматургія. – К.: Український письменник, 2006. – Режим доступу: http://kurbas.org.ua/ dramlab/neda.html.

22. Неждана Н. Химерна Мессаліна / Н.Неждана // У пошуку театру: антологія молодої драматургії [упоряд. Н. Мірошниченко]. – К.: Смолоскип, 2003.

23. Неждана Н. Оноре, а де Бальзак / Н.Неждана, Олег Миколайчук-Низовець // У пошуку театру: антологія молодої драматургії [упоряд. Н.Мірошниченко]. – К.: Смолоскип, 2003.

24. Неждана Н. Самогубство самотності / Н.Неждана // Страйк ілюзій: антологія сучасної української драматургії / [авт. проекту та упоряд. Н.Мірошниченко]. – К.: Вид-во Соломії Павличко "Основи", 2004.

25. Орлова Т.А. Диалогика драматического текста (на материале английского языка) / Т.А. Орлова // Иностранные языки: лингвистические и методические аспекты: сборник научн. трудов. / [отв. ред. О.С. Шумилина]. – Вып.1. – Тверь: Твер. гос. ун-т, 2004. – 126 с.

26. Слюсар Н.О. Структурно-функціональні особливості драматургійних текстів: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец.10.02.01 "Українська мова" / Н.О.Слюсар. – Дніпропетровськ, 2004. – 23 с.

27. Страйк ілюзій: антологія сучасної української драматургії / [авт. проекту та упоряд. Н.Мірошниченко]. – К.: Вид-во Соломії Павличко "Основи", 2004. – 370 с.

28. Фразеологічний словник української мови у 2-х т. – К.: Наук.думка, 1999. – Книга 2. – С. 834–836.

29. Франк Д. Семь грехов прагматики: тезисы о теории речевых актов, анализе речевого общения, лингвистике и риторике / Д.Франк // Новое в зарубежной лингвистике. – Вып. XVII. – М., 1990. – С. 225-236.

30. Чистюхин И.Н. О драме и драматургии / И.Н. Чистюхин. – eBook. – 2002. – 293 с.

УДК 811.161.2’282.2’373

ДО ВИВЧЕННЯ ОЦІННОЇ ЛЕКСИКИ ЗІ ЗНАЧЕННЯМ ОСОБИ В УКРАЇНСЬКИХ СХІДНОСТЕПОВИХ ГОВІРКАХ ПІВДЕННОЇ ДОНЕЧЧИНИ

Дворянкін В.О., к. філол. н., доцент

Маріупольський державний університет

У статті подано опис окремих сегментів оцінної лексики українських східностепових говірок Південної Донеччини – назв людини за наявністю або відсутністю волосся на голові, назв на позначення красивої / некрасивої людини, назв на позначення неповороткої, незграбної людини, назв людини за настроєм.

Ключові слова: українські східностепові говірки, лексико-семантична група, сема, репрезентант, оцінна лексика, назви на позначення особистих рис людини.

Дворянкин В.А. К ИЗУЧЕНИЮ ОЦЕНОЧНОЙ ЛЕКСИКИ СО ЗНАЧЕНИЕМ ЛИЦА В УКРАИНСКИХ ВОСТОЧНОСТЕПНЫХ ГОВОРАХ ЮЖНОЙ ДОНЕТЧИНЫ / Мариупольский государственный университет, Украина.

В статье представлено описание отдельных сегментов оценочной лексики украинских восточностепных говоров Южной Донетчины – названий человека по наличию или отсутствию волос на голове, названий для обозначения красивого / некрасивого человека, названий для обозначения неповоротливого, неуклюжего человека, названий человека по настроению.

Ключевые слова: украинские восточностепные говоры, лексико-семантическая группа, сема, репрезентант, оценочная лексика, названия для обозначения личных черт человека.

Dvoryankin V.O. TO THE PROBLEM OF VALUATION VOCABULARY TO DENOTE A PERSON IN UKRAINIAN EASTERN STEPPE DIALECTS OF DONETSK SOUTH REGION / Mariupol State University, Ukraine.

The article deals with the description of definite segments of valuation vocabulary based on Ukrainian eastern steppe dialects of Donetsk South region – people’s names related to hair skin type, being handsome / ugly, being awkward as well as clumsy, names of people according to their emotional state.

Key words: Ukrainian eastern steppe dialects, lexico-semantic group, seme, representant, valuation vocabulary, names to denote personal characteristics.

Різноаспектне дослідження мовних засобів оцінки об’єкта номінації – одна з актуальних проблем сучасної лінгвістики. Особливо важливим є опис природи і статусу оцінки в семантичній структурі різних одиниць діалектної мови, оскільки в говірках номінаційні процеси можна спостерігати в їх природнішому виявленні, ніж у літературній мові.

Конотативна діалектна лексика стала предметом лінгвістичного спостереження В.А. Чабаненка (українські степові говірки Запорізької обл. та українські діалекти в цілому) [14–16], В.В. Лєснової, К.Д. Глуховцевої (східнослобожанські говірки) [9–11; 3], Л.В. Граве (російські смоленські говірки) [4], Н.Б. Лаврентьєвої (говірки Новосибірської обл.) [8], Т.В. Матвєєвої (говірки Середнього Уралу) [13], С.С. Вауліної (псковські говірки) [2], Л.І. Дем’янової (російські говірки Одеської обл.) [5], М.В. Абабурка, І.І. Лучиця-Федорця, М.Н. Кривка (білоруські говірки) [1; 12; 7] та ін. Н.Д. Черкес вивчала функціонально-експресивне навантаження збірних імен в українських карпатських говірках [17]. Помітно зросла увага до вивчення експресивності мовлення однієї мовної особистості, наприклад носія російських сибірських старожитніх говірок [6].

Проте в українському мовознавстві сьогодні ще бракує спеціальної монографічної студії, присвяченої оцінній лексиці новостворених східностепових говірок, зокрема назвам на позначення особистих рис людини. Звідси й випливає актуальність пропонованої праці.

Метою статті є лексико-семантичний аналіз назв людини за наявністю або відсутністю волосся на голові, назв на позначення красивої / некрасивої людини, назв на позначення неповороткої, незграбної людини, назв людини за настроєм на матеріалі українських східностепових говірок Південної Донеччини.

До лексико-семантичної групи “Назви людини за наявністю або відсутністю волосся на голові” належать репрезентанти 3 сем.

Сема ‘кучерявий’ виражена в більшості н. пп. тільки одним маніфестантом – загальновживаним прикметником *куч’і|р’авий* (94 н. пп.), який властивий з ідентичною семантикою й східнослобожанським говіркам (ЛС, с. 31); варіанти *кучер’ав́ейкий* і *кучер’а́вой* ‘тс’ відомі й у бойківському просторі (ОБГ І, с. 399, с. 400). Синонімічні утворення виявлено в 32 н. пп., причому у 27 н. пп. синонімічний ряд (сюди входить і загальновживаний прикметник) містить лише дві назви, у 4 н. пп. (72, 74, 85, 87) – три, в 1 н.п. (65) – п’ять. Так, синонімами до лексеми *куч’і|р’авий* виступають прикметники *куд|р’авий* (12 н. пп.: 20, 26, 30, 40, 42, 44, 47, 57, 65, 90–92), *кур|ч’авий* (7 н. пп.: 27, 28, 38, 65, 70, 87, 89), *куде^{и}л’ку|ватий* (1 н. п.: 94), *барашку|ватий* (3 н. пп.: 60, 71, 88), іменники *|куч’ер’і* (2 н. пп.: 63, 65) і *куд|лай* (1 н. п.: 65) та стійкі порівняння *куч’і|р’авий йак ба|ран* (5 н. пп.: 5, 13, 37, 73, 76), *куч’і|р’авий йак ба|рашка* (і універбат *ба|рашка*) (3 н. пп.: 72, 74, 85), вторинний номен *ба|ранч’ік* (2 н. пп.: 64, 87). Зауважимо, що іменник *|куч’ер’і* є метонімічною назвою, що утворена за моделлю ‘назва кучерявого або завитого волосся’ > ‘назва людини, яка має кучері’. Лексема *куд|лай*, на нашу думку, вказує на формування синтагматичного зв’язку сем ‘кучерявий’ і ‘чоловік-нечоса’. Номен *куде^{и}л’ку|ватий*, очевидно, утворений від іменника *куд́еля*, який подано у СУМ із трьома значеннями: ‘прядиво або вовна, намотані на кужівку’, ‘про скуйовджене волосся’, ‘недоброякісне волокно льону’ (друге значення супроводжується ремарками “переносне” та “розмовне”) (СУМ IV, с. 383). Тут, імовірно, теж можна говорити про наявність синтагматичного зв’язку сем – ‘кучерявий’ і ‘нечоса’.

При реалізації семи ‘лисий’ засвідчено загальновживаний прикметник *|лисий* (94 н. пп.). Інші репрезентанти цієї семи є спорадичними. Так, дериват *ли|сатий* виявлено в 1 н. п. (72), композит *голо|мозий* – у 7 н. пп. (13, 14, 40, 54, 60, 76, 94), *голоб|рисий* – в 1 н. п. (64), *голого|ловий* – в 1 н. п. (90), *лисого|ловий* – в 1 н. п. (13), номен *пл’і|шивий* – у 6 н. пп. (13, 26, 41, 60, 91, 93) (фонетичний варіант *пле^{и}|шивий* – в 1 н. п.: 88), лексеми, вжиті в переносному значенні, мають по одній фіксації – *куч’і|р’авий* (н. п. 59) і *бли^{е}с|куч’ій* (н. п. 87). Засвідчено й поодинокі стійкі порівняння: *|лисий йак ка|ч’ан* (н. п. 46), *|лисий йак ко|л’іно* (н. п. 35), *голо|ва йак |бубе^{и}н* (н. п. 67), *йак сковоро|да* (н. п. 71), *йак Ко|тоўс’кий* (= прізвище історичної особи) (н. п. 39). Спорадичними також є номени, що мають у своєму складі космоніми, – *|М’іс’ац’ на голо|в’і* (н. п. 52), *|М’іс’ац’ с’|в’іте*, *|м’іс’ач’не |с’айво* (н. п. 51). У н. п. 13 інформант згадує, як раніше діти дражнили старих дідів із лисиною: *голо|мозий по го|риш’ч’і горш|ки |возе / і прода|йе*.

Сема ‘людина з лисиною’ представлена загальновживаним субстантивованим прикметником *|лисий* (н. пп. 1–94), іменником *ли|сак* (8 н. пп.: 26, 30, 47, 54, 61, 72, 84, 90) (і дериватами *ли|сун* – 4 н. пп.: 21, 37, 69, 90; *ли^{е}с|ко* – 3 н. пп.: 14, 45, 69; *ли|сан’* – 2 н. пп.: 92, 93; *ли|сач’* – 1 н. п.: 44), *пл’і|шан’* (1 н. п.: 60), метонімічним найменуванням (модель ‘назва місця на голові, де випало й не росте волосся’ > ‘назва людини з лисиною’) *|лисина* (2 н. пп.: 63, 65), лексемою, вжитою в переносному значенні, – *куч’і|р’авий* (1 н. п.: 59), спорадичними стійкими порівняннями *|лисий йак ка|ч’ан* (н. п. 46), *|лисий йак ко|л’іно* (н. п. 35), *голо|ва йак |бубе^{и}н* (н. п. 67), *йак |зеркало* (н. п. 22), *йак сковоро|да* (н. п. 71), *йак Ко|тоўс’кий* (= прізвище історичної особи) (н. п. 39), субстантивованим прикметником – вторинним номеном *зе^{и}р|кал’ний* (н. п. 22), фразеологізмом, що вживають у ролі “дражнили”, – *|лиса баш|ка / дай пи^{е}рож^{ш}|ка* (н. п. 37). Частину фразеологізмів (або їх варіанти), які виступають реалізаторами цієї та попередньої сем, подають діалектні фразеологічні словники: *лисий як качан*, *лисий як коліно*, *кучерявий як коліно*, *чуприна як у мене на коліні*, *голова лиса як бубон*, *голова як дзеркало*, *лисина як Місяць* ‘лисий’ (ДПП, с. 105, 106); *голий качан* ‘лисий’, *як коліно* ‘зовсім лисий’ (УФД, с. 114, 129); *постригти під Котовського* ‘обстригти все волосся на голові під нулівку’ (ЧФ, с. 115).

До складу лексико-семантичної групи “Назви на позначення красивої / некрасивої людини” входять маніфестанти 6 сем.

Сема ‘вродливий’ представлена загальновживаним прикметником *кра|сивий* (н. пп. 1–94), його фонетичним варіантом *кра|с’івий* (11 н. пп.: 2, 22, 39, 49, 62–65, 76, 81, 84), а також прикметниками *|гарний* (23 н. пп.: 1, 20, 26, 40, 42, 47, 50, 52, 56, 61, 63–65, 70, 72, 73, 76, 82, 83, 86, 90–92), *ўрод|ливий* (5 н. пп.: 19, 36, 37, 48, 57), *|лоўкий* (3 н. пп.: 54, 59, 78), *хо|роший* (2 н. пп.: 53, 93) (фонетичним варіантом *ха|роший* – 1 н. п.: 22), *|гожий* (1 н. п.: 21), *с|лаўний* (1 н. п.: 69) та стійкими порівняннями *йак кар|тинка* (8 н. пп.: 3–5, 63–65, 74, 85), *йак кар|т’інка* (4 н. пп.: 63–65, 84), *йак кар|тина* (1 н. п.: 44), *йак на кар|тин’ц’і* (1 н. п.: 13), *йак на кар|тинк’е* (1 н. п.: 22), *йак нама|л’ований* (6 н. пп.: 14, 27, 30, 71, 76, 94), *йак нари^{е}|сований* (1 н. п.: 65), *йак |писанка* (1 н. п.: 5), *йак |роза ц’в’і|те* (1 н. п.: 63).

Опозиція ‘красень’: ‘красуня’ виражена в більшості н. пп. корелятивною парою *кра|савец’*: *кра|савиц’а* (61 н. п.: 6–12, 14–18, 23–26, 28–34, 36–39, 43–45, 49–51, 53–56, 58, 61, 64, 66–69, 72–76, 78–80, 82–86, 89, 91–93), що відзначена й у сусідніх східнослобожанських (ЛС, с. 29) і нижньонаддніпрянських (ЧНН ІІ, с. 210) говірках (а номен *краса́виц’а* ще й у бойківських (ОБГ І, с. 385)). Інші словотвірні опозити трапляються значно рідше: фонетичні варіанти *кра|сав’ец*: *кра|сав’іца* – у 7 н. пп. (19, 27, 35, 40, 46, 62, 77), *к|расе^{и}н’*: *кра|сун’а* – у 21 н. п. (1–5, 13, 20, 21, 42, 47, 48, 52, 57, 60, 70, 71, 81, 87, 88, 90, 94), *кра|сун’*: *кра|сун’а* – у 2 н. пп. (41, 59). У н. п. 63, 65 словотвірні опозити відсутні: на позначення красивого чоловіка (хлопця) вживається іменник *кра|савец’*, а для номінації красивої жінки (дівчини) – субстантивований прикметник *кра|сива* та його фонетичний варіант *кра|с’іва*. Інколи в діалектному мовленні спостерігаються й випадки семантичної конденсації. Зокрема, у н. п. 22 зафіксовано описові конструкції *ўсе при |н’ому* та *ўсе при |нейі*. Інформанти “розшифровують” такі найменування, удаючись тим самим до дискурсивної номінації (через текст): *та|кий же у|же ж / йак на кар|тинк’е / кра|сивий // у нас ш’ч’е |кажут’ / кругло|мордий // |носи^{е}ч’ок |роўне^{и}н’кий / г|лаз^{с}ки т’і с’|в’іт’ац’:а // теж |кажут’ / |лич’еч’ко / йак у |д’евоч’ки / ру|м’ане / |губ^{п}ки кра|сив’і / а ш’ч’е |саме кра|сиве / йак |зуб^{п}ки кра|с’ів’і // йа |даже |д’ідов’і сво|йему ка|жу / |саме кра|с’іве / йак |зуби кра|с’ів’і // ка|жу / ў |тебе кра|с’ів’і |зуби / і ти / ка|жу / кра|с’івий //* або *ўс’а во|на ха|роша / ну / ку|ди не^{и} пове^{и}|р|ни / во|на ха|роша / і на ли^{е}|це / і ф’і|гура / і |волоси / і груд’ / і |нож^{ш}ки // ну та|ка ж у|же ро|дилас’а.*

У деяких н. пп. виявлено синоніми: на позначення красивої людини – іменники (метонімічні назви, утворені за моделлю ‘назва на позначення гарної, привабливої зовнішності людини’ > ‘назва людини з гарною, привабливою зовнішністю’) *кра|са* (2 н. пп.: 63, 65), *красо|та* (н. пп. 63, 65), *|гож’іс’т’* (1 н. п.: 63), *ўрод|лив’іс’т’* (н. п. 65), на позначення красивої жінки (дівчини) – *к|рал’а* (6 н. пп.: 14, 20, 21, 26, 47, 90), *кра|сотка* (3 н. пп.: 9, 93, 94), *кра|сул’а* (1 н. п.: 28). У н. п. 13, крім словотвірних опозитів *к|расе^{и}н’*: *кра|сун’а*, зафіксовано також пропозитивну номінацію зі значенням ‘вродлива жінка (дівчина)’: *кра|сива во|на з ли|ц’а / з |нейі |можно |воду пит’*.

Сема ‘гидкий, який викликає неприємне почуття, огиду’ маніфестована прикметниками *ги^{е}д^{т}|кий* (47 н. пп.: 1, 3–7, 10–13, 15–18, 23, 25, 28, 29, 32–36, 42, 43, 46–48, 53–56, 61, 62, 64–68, 71, 73, 75, 83–87) (словотвірними варіантами *ги^{е}|дотний* – 3 н. пп.: 26, 87, 93 і *ги^{е}|д’уш’ч’ій* – 1 н. п.: 22), композитами *ги^{е}до|мирний* (1 н. п.: 49), *ги^{е}до|мазний* (1 н. п.: 46), *ги^{е}до|капосний* (1 н. п.: 9), *о|гидний* (10 н. пп.: 2, 8, 21, 30, 31, 60, 70, 72, 91, 93), *о|гидлий* (1 н. п.: 41), *брид^{т}|кий* (6 н. пп.: 20, 24, 57, 90, 92, 93), *про|тиўний* (21 н. п.: 14, 19, 30, 37, 38, 44, 45, 52, 58, 59, 62–64, 69, 76, 77, 81, 88–90, 94), *пас|кудний* (7 н. пп.: 27, 37, 51, 59, 74, 76, 90), *по|ганий* (5 н. пп.: 40, 79, 80, 82, 88), *не^{и}|годний* (1 н. п.: 78) та стійким порівнянням *йак |жаба* (2 н. пп.: 39, 76). Крім того, у н. п. 64 зафіксовано субстандартні фразеологічні одиниці молодіжного жаргону, які посідають значне місце в говірці: *р|вотний поро|шок*, *д’ихло|фос хо|д’ач’ій в упа|коўк’е*. Варто зауважити, що репрезентанти цієї семи, як правило, підкреслюють як зовнішню, так і внутрішню “красу” людини.

Сема ‘миршавий’ об’єднує прикметники *ги^{е}д^{т}|кий* (44 н. пп.: 1, 6–8, 10–12, 14–16, 18, 20, 23, 25–27, 29, 30, 32–38, 40, 43, 44, 47, 49, 53–55, 57, 61, 62, 65, 66, 68, 71, 75, 83, 91, 92), *по|ганий* (22 н. пп.: 3–5, 19, 28, 31, 42, 48, 50, 52, 54, 63, 73, 77, 79–82, 84, 87, 89, 93) (фонетичний варіант *па|ганий* – 3 н. пп.: 17, 39, 67), *страш|ний* (7 н. пп.: 9, 13, 37, 41, 49, 55, 78), *ми^{е}р|шавий* (7 н. пп.: 2, 64, 70, 74, 76, 85, 86), *не^{и}|гарний* (6 н. пп.: 56, 60, 69, 72, 86, 90), *брид^{т}|кий* (4 н. пп.: 13, 24, 60, 94), *за|ч’уханий* (4 н. пп.: 46, 58, 59, 88), *не^{и}|гожий* (2 н. пп.: 22, 45), *пас|кудний* (2 н. пп.: 51, 88), *ск|верний* (2 н. пп.: 21, 76), *пар|шивий* (1 н. п.: 51).

Сема ‘миршава людина’ представлена субстантивованими прикметниками-опозитами *ги^{е}д^{т}|кий*: *ги^{е}д^{т}|ка* (43 н. пп.: 6–8, 10–16, 18, 20, 23, 25, 29, 32–36, 38, 40, 43, 44, 53–55, 61, 62, 64–66, 68, 70, 71, 74–76, 83, 85, 87, 90, 91), *по|ганий*: *по|гана* (17 н. пп.: 3, 5, 19, 28, 31, 48, 50, 52, 54, 63, 73, 77, 79–82, 89) (фонетичними варіантами *па|ганий*: *па|гана* – 3 н. пп.: 17, 39, 67), *не^{и}|гарний*: *не^{и}|гарна* (4 н. пп.: 56, 69, 72, 86), *ми^{е}р|шавий*: *ми^{е}р|шава* (2 н. пп.: 2, 86), *брид^{т}|кий*: *брид^{т}|ка* (2 н. пп.: 24, 60), *за|ч’уханий*: *за|ч’ухана* (1 н. п.: 46), *страш|ний*: *страш|на* (н. п. 55), *не^{и}|гожий*: *не^{и}|гожа* (н. п. 22), *ск|верний*: *ск|верна* (н. п. 21), *пас|кудний*: *пас|кудна* (н. п. 51), *пар|шивий*: *пар|шива* (н. п. 51), іменниками спільного роду *страш|ко* (11 н. пп.: 9, 30, 41, 42, 45, 49, 58–60, 78, 84) і *ги^{е}|дота* (2 н. пп.: 37, 94), іменниками чоловічого роду *по|ганец’* (6 н. пп.: 26, 27, 47, 57, 92, 93) і *за|ч’уханец’* (1 н. п.: 88). Номен *ги^{е}|дота* вважаємо вторинним, утвореним за моделлю ‘назва того, що викликає огиду’ > ‘назва людини за ознакою зовнішності’. Крім вищезазначених, виявлено ще такі найменування (вони є поодинокими): вторинну номінацію *гли^{е}с|т’ак* (н. п. 1), компаратив *йак |виригайний* (н. п. 4) та стійкий вираз *кин’ у |р’іч’ку / |жаби не^{и} |йістимут’* (н. п. 4). Останній номен у нижньонаддніпрянських говірках має варіанти: *кинь у воду – і жаба не квакне* ‘іронічно про некрасиву людину’, *як у річку вкинеш, то й жаби повтікають* ‘іронічно про що-небудь (кого-небудь) погане, неоковирне, потворне (поганого, неоковирного, потворного)’ (ЧФ, с. 69, 165); подібний варіант спостережено й у східнослобожанському континуумі: *і жаби не клюнуть* ‘про погану річ або людину’, напр., *та ти такий гарний, що кинь у ставок – і жаби не клюнуть* (УФД, с. 96).

Лексико-семантична група “Назви на позначення неповороткої, незграбної людини” включає репрезентанти 3 сем.

Сема ‘вайлуватий’ виражена прикметниками *не^{и}зг|рабний* (45 н. пп.: 1, 2, 6, 7, 10–12, 16, 18, 21, 23, 25–27, 29, 32–34, 37, 42, 44–48, 52, 56, 57, 59, 64, 66, 68, 70, 72, 75, 79–82, 85, 89, 91, 90, 93, 94), *не^{и}поворот|кий* (23 н. пп.: 1, 3–5, 8, 9, 13, 15, 36, 39, 40, 53, 55, 57, 60, 67, 71, 76, 77, 86, 87, 88, 90) (дериватами *не^{и}пово|ротний* – 4 н. пп.: 14, 37, 62, 93; *не^{и}пово|ротли^{е}вий* – 9 н. пп.: 14, 17, 30, 35, 37, 51, 54, 64, 84; акцентним варіантом *не^{и}поворот|ливий* – 2 н. пп.: 69, 72; фонетичним варіантом *не^{и}пово|ротл’івий* – 1 н. п.: 65), *не^{и}ук|л’ужий* (14 н. пп.: 37, 41, 49, 60, 63, 65, 71, 73, 74, 76, 84, 88, 92, 93), *вайлу|ватий* (9 н. пп.: 20, 24, 36, 43, 54, 61, 63, 78, 83) (дериватом *вайлаку|ватий* – 8 н. пп.: 13, 22, 28, 30, 31, 50, 58, 74), *валаху|ватий* (1 н. п.: 38), *|м’едл’ен:ий* (1 н. п.: 19), *не^{и}об^{п}|тесаний* (1 н. п.: 65).

Опозиція ‘вайло-чоловік’: ‘вайло-жінка’ реалізована в досліджуваних говірках корелятивними парами (субстантивованими прикметниками) *не^{и}зг|рабний*: *не^{и}зг|рабна* (36 н. пп.: 1, 2, 6, 7, 10–12, 16, 18, 21, 23, 25, 26, 29, 32–34, 42, 44–48, 56, 57, 66, 68, 70, 72, 75, 79, 81, 85, 89, 91, 90), *не^{и}поворот|кий*: *не^{и}поворот|ка* (16 н. пп.: 1, 3–5, 9, 39, 40, 53, 55, 57, 60, 67, 71, 77, 86, 90) (дериватами *не^{и}пово|ротний*: *не^{и}пово|ротна* – 2 н. пп.: 14, 62; *не^{и}пово|ротли^{е}вий*: *не^{и}пово|ротли^{е}ва* – 4 н. пп.: 14, 17, 35, 51; акцентними варіантами *не^{и}поворот|ливий*: *не^{и}поворот|лива* – 2 н. пп.: 69, 72), *не^{и}ук|л’ужий*: *не^{и}ук|л’ужа* (7 н. пп.: 41, 49, 60, 71, 73, 74, 92), *вайлу|ватий*: *вайлу|вата* (3 н. пп.: 43, 61, 78) (дериватами *вайлаку|ватий*: *вайлаку|вата* – 5 н. пп.: 28, 31, 50, 58, 74), *валаху|ватий*: *валаху|вата* (1 н. п.: 38), *|м’едл’ен:ий*: *|м’едл’ен:а* (1 н. п.: 19), іменниками спільного роду *|теле^{и}пе^{и}н’* (10 н. пп.: 8, 20, 24, 52, 54, 59, 63, 76, 83, 87), *вай|ло* (4 н. пп.: 22, 36, 84, 88), *не^{и}зг|раба* (3 н. пп.: 87, 93, 94), *|т’уфт’а* (2 н. пп.: 15, 63), вторинними номенами *ма|куха* (7 н. пп.: 27, 30, 63, 64, 76, 80, 82), *ха|л’ава* (1 н. п.: 65), *о|пудало не^{и}зг|рабне* (1 н. п.: 37), стійкими порівняннями *не^{и}пово|ротли^{е}вий йак слон* (2 н. пп.: 64, 84), *пове^{и}р|тайе^{і}ц’:а йак ве^{и}д|м’ід’ за горо|б^{і}ц’ами* (1 н. п.: 13), *пово|рач’івайе^{і}ц’:а йак ме^{и}д|в’ід’ ў ко|нопл’ах* (1 н. п.: 84), фразеологічним зворотом *так |робиш / шо на то|б’і |мухи |дохнут’* (1 н. п.: 22).

До лексико-семантичної групи “Назви людини за настроєм” зараховуємо репрезентанти 7 сем.

Сема ‘веселун’ виражена корелятивними парами *ве^{и}|селий*: *ве^{и}|села* (72 н. пп.: 1, 3–13, 15–18, 20–26, 28–36, 41–43, 45, 47–57, 59, 61–64, 66–70, 72, 75–77, 79–82, 84, 86, 87, 89–92), *ве^{и}се^{и}|лун*: *ве^{и}се^{и}|луха* (5 н. пп.: 2, 19, 40, 73, 88), *см’іхо|тун*: *см’іхо|туха* (1 н. п.: 93) та іменниками *ве^{и}се^{и}л’|ч’ак* (9 н. пп.: 37, 38, 39, 44, 46, 58, 78, 83, 85), *жар|тун* (5 н. пп.: 14, 27, 60, 65, 71), *см’і|хун* (2 н. пп.: 74, 94).

Для семи ‘людина, яка часто плаче’ характерні іменники спільного роду *п|лакса* (номен відзначається найбільшою функціональною активністю в аналізованих говірках – 62 фіксації (н. пп. 2–8, 10–13, 15, 16, 18, 20, 21, 23-25, 27-29, 31-34, 36-43, 45, 48, 49, 52, 53, 55, 61, 63-68, 70–75, 81–86, 88, 89, 92) – і є елементом сучасного розмовного літературного мовлення (СУМ VI, с. 559)), *|рева* (8 н. пп.: 9, 19, 30, 47, 56, 80, 90, 94) (фонетичний варіант *|р’ова* – 2 н. пп.: 22, 78), *|н’ун’а* (5 н. пп.: 46, 57, 58, 59, 93), *|р’умса* (1 н. п.: 77), корелятивні пари *плак|сивий*: *плак|сива* (6 н. пп.: 35, 44, 51, 69, 79, 87), *плак|сун*: *плак|суха* (5 н. пп.: 17, 26, 50, 76, 91), *плак|сун*: *плак|сун’а* (3 н. пп.: 1, 14, 62), *плак|с’ій*: *плак|с’ійка* (2 н. пп.: 54, 60).

Сема ‘сумний’ репрезентована прикметниками *сум|ний* (67 н. пп.: 1, 2, 6–8, 10–20, 22–29, 32–35, 37, 38, 41, 43, 47–50, 52–55, 57, 59, 61, 63–69, 72, 74–79, 81–84, 86, 89–93), *г|русний* (20 н. пп.: 8, 10, 13, 15, 18, 21, 28, 29, 32, 33, 45, 46, 55, 58, 60, 62, 73, 85, 86, 88), *не^{и}ве^{и}|селий* (17 н. пп.: 9, 19, 27, 28, 30, 31, 36, 40, 42, 44, 45, 56, 66, 68, 75, 83, 88) (і фонетичним варіантом *не^{и}ве^{и}|с’олий* – 2 н. пп.: 60, 84), *за|журе^{и}ний* (13 н. пп.: 3–5, 51, 54, 60, 70, 71, 74, 76, 77, 80, 94) (і дериватом *за|журли^{е}вий* – 2 н. пп.: 19, 67), *смут|ний* (5 н. пп.: 60, 73, 74, 87, 90), *пе^{и}|ч’ал’ний* (2 н. пп.: 39, 59). Незважаючи на те, що ряд міжговіркових відповідників аналізованої семи налічує вісім лексем, синоніми відзначено тільки у 29 н. пп. із обстежених 94-х. Так, у 25 н. пп. виявлено два синоніми, у 3 н. пп. – три, в 1 н. п. – чотири; у більшості ж н. пп. (65 говірок) зафіксовано по одній лексемі.

Семі ‘сердитий’ властиві загальновживаний прикметник *се^{и}р|дитий* (н. пп. 1–94) та у 20 н. пп. синоніми до нього: *злий* (8 н. пп.: 1, 17, 39, 51, 65, 69, 84, 88), *г|н’іўний* (5 н. пп.: 8, 64, 92, 93, 94), *ли^{е}|хий* (3 н. пп.: 9, 74, 87), *ў|редний* (2 н. пп.: 79, 82), *набур|мосе^{и}ний* (2 н. пп.: 56, 60).

Загальновживаний прикметник наявний і серед реалізаторів семи ‘надутий, який образився, має сердитий вигляд’. Так, у всіх аналізованих говірках побутує лексема *на|дутий* (н. пп. 1–94), що засвідчена у східнослобожанському обширі зі значеннями ‘сумний’, ‘який має сердитий вигляд, незадоволене обличчя’, ‘сердитий’ (ЛС, с. 36), у гуцульському – із семантикою ‘насуплений; набундючений’ (ГГ, с. 129), у подільському – із подібним значенням: ‘нагніваний, насуплений’ (БПГ, с. 64). Інші репрезентанти-синоніми виявлено у 20 н. пп. (зафіксовано по одному синоніму в кожній говірці): *набур|мосе^{и}ний* (10 н. пп.: 14, 24, 25, 30, 56, 60, 70, 77, 88, 92), *наї^{и}н’|д’уч’еный* (1 н. п.: 94), компаративи *на|дутий йак сич’* (6 н. пп.: 1, 35, 37, 58, 76, 84), *на|дутий йак ін|дик* (1 н. п.: 63), *на|дутий йак ін’|д’ук* (1 н. п.: 17), *на|дутий йак |жаба* (1 н. п.: 72).

Сема ‘похмурий, у поганому настрої’ виражена в більшості говірок єдиним маніфестантом – загальновживаною лексемою *на|супле^{и}ний* (н. пп. 1–94). По одному синоніму відзначено тільки в 40 н. пп.: *х|мурий* (13 говірок: н. пп. 8, 17, 20, 25, 28, 51, 53, 62, 77, 81, 83, 92, 94) (дериват *пох|мурий* – 8 говірок: н. пп. 1, 30, 36, 50, 52, 73, 74, 89), *по|нурий* (11 говірок: н. пп. 2, 21, 26, 47, 56, 57, 61, 76, 90, 91, 93), *на|дутий* (6 говірок: н. пп. 3–5, 35, 40, 67), *воўку|ватий* (2 говірки: н. пп. 27, 87).

Сема ‘похмура людина’ представлена іменником спільного роду *мур|ло* (89 н. пп.: 1–21, 23–40, 42–48, 50–71, 73–87, 89–94) та субстантивованими прикметниками-опозитами *на|супле^{и}ний*: *на|супле^{и}на* (5 н. пп.: 22, 41, 49, 72, 88). Зауважимо, що синонім (*с’в’іто|нел’уб^{п}*) в обстежуваному обширі виявлено лише в 1 говірці (н. п. 42).

Таким чином, своєрідність функціонування розглянутих лексико-семантичних груп полягає в наявності міжговіркових відповідників, які мають найчастіше емоційно-експресивне забарвлення і є важливими засобами мовного вираження оцінності. Найпоширенішою серед видів номінації виступає лексична (на рівні слова та словосполучення); явища номінації через речення (пропозитивна номінація) та через текст (дискурсивна номінація) засвідчено зрідка. Перспективи подальших лінгвістичних студій убачаємо у виявленні й описі закономірностей динамічних процесів у лексиці на позначення особистих рис людини в українському східностеповому континуумі.

СПИСОК ОБСТЕЖЕНИХ НАСЕЛЕНИХ ПУНКТІВ
(усі населені пункти розташовані в Донецькій обл.)

1) с. Іскра Великоновосілківського району; 2) с. Червона Зірка Великоновосілківського району; 3) с. Новоукраїнка Великоновосілківського району; 4) с. Олексіївка Великоновосілківського району; 5) с. Андріївка Великоновосілківського району; 6) м. Курахове Мар’їнського району; 7) смт Старомихайлівка Мар’їнського району; 8) с. Комар Великоновосілківського району; 9) с. Федорівка Великоновосілківського району; 10) с. Успенівка Мар’їнського району; 11) с-ще Грабське Амвросіївського району; 12) с. Благодатне Амвросіївського району; 13) с. Катеринівка Мар’їнського району; 14) с-ще Новомиколаївка Волноваського району; 15) с. Обільне Старобешівського району; 16) с-ще Родники Амвросіївського району; 17) смт Велика Новосілка; 18) с-ще Новоукраїнка Мар’їнського району; 19) смт Оленівка Волноваського району; 20) с. Времівка Великоновосілківського району; 21) с. Микільське Волноваського району; 22) смт Старобешеве; 23) смт Войковський Амвросіївського району; 24) с-ще Урожайне Великоновосілківського району; 25) с. Новомайорське Великоновосілківського району; 26) смт Новотроїцьке Волноваського району; 27) с. Старомлинівка Великоновосілківського району; 28) м. Комсомольське Старобешівського району; 29) с. Василівка Амвросіївського району; 30) с. Новопетриківка Великоновосілківського району; 31) с-ще Степне Волноваського району; 32) с. Кирилівка Волноваського району; 33) с. Петрівське Старобешівського району; 34) с. Кумачове Старобешівського району; 35) с. Рибинське Волноваського району; 36) с. Красна Поляна Великоновосілківського району; 37) с. Старогнатівка Тельманівського району; 38) с. Вершинівка Тельманівського району; 39) с-ще Хлібодарівка Волноваського району; 40) с. Калініне Волноваського району; 41) смт Андріївка Тельманівського району; 42) с. Гранітне Тельманівського району; 43) с. Мічуріне Тельманівського району; 44) с. Черевківське Тельманівського району; 45) с. Кузнецово-Михайлівка Тельманівського району; 46) с. Котлярівське Тельманівського району; 47) с. Краснівка Волноваського району; 48) с. Старомар’ївка Тельманівського району; 49) с. Нова Мар’ївка Тельманівського району; 50) с-ще Труженка Володарського району; 51) с-ще Привільне Волноваського району; 52) с. Кальчинівка Володарського району; 53) с. Малоянисоль Володарського району; 54) с. Назарівка Володарського району; 55) с. Кирилівка Володарського району; 56) с. Чермалик Тельманівського району; 57) с. Приморське Новоазовського району; 58) с. Свободне Тельманівського району; 59) с. Конькове Тельманівського району; 60) с. Новокраснівка Володарського району; 61) с. Новоянисоль Володарського району; 62) с. Старченкове Володарського району; 63) с. Ксенівка Володарського району; 64) с. Сергіївка Володарського району; 65) с. Республіка Володарського району; 66) с. Октябр Новоазовського району; 67) с. Красноармійське Новоазовського району; 68) с. Козацьке Новоазовського району; 69) с. Лугове Володарського району; 70) с. Паннівка Володарського району; 71) с. Новогригорівка Володарського району; 72) смт Володарське; 73) с. Гнутове м. Маріуполя; 74) с. Заїченко Новоазовського району; 75) с. Митьково-Качкарі Новоазовського району; 76) с. Захарівка Першотравневого району; 77) с. Суженка Володарського району; 78) с. Бойове Володарського району; 79) смт Старий Крим м. Маріуполя; 80) с. Стародубівка Першотравневого району; 81) с. Бердянське Першотравневого району; 82) с-ще Агробаза Першотравневого району; 83) с. Широкине Новоазовського району; 84) с. Безіменне Новоазовського району; 85) м. Новоазовськ; 86) с. Комишувате Першотравневого району; 87) с-ще Дем’янівка Першотравневого району; 88) смт Мангуш (Першотравневе); 89) с. Іллічівське Першотравневого району; 90) смт Сєдове Новоазовського району; 91) с-ще Бабах-Тарама Першотравневого району; 92) с. Урзуф Першотравневого району; 93) смт Ялта Першотравневого району; 94) с. Мелекине Першотравневого району.

СКОРОЧЕННЯ

н. п. – населений пункт
н. пп. – населені пункти
‘тс’ – те саме значення

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

БПГ Брилінський Д. М. Словник подільських говірок / Д. М. Брилінський. – Хмельницький: Ред.-вид. відділ, 1991. – 116 с.

ГГ Гуцульські говірки: короткий словник / відп. ред. Я. Закревська. – Львів, 1997. – 232 с.

ДПП Доброльожа Г. Красне слово – як золотий ключ: постійні народні порівняння в говірках Середнього Полісся та суміжних територій / Галина Доброльожа. – Житомир: Волинь, 2003. – 160 с.

ЛС Лєснова В. В. Матеріали до словника говірок Східної Слобожанщини: Людина та її риси / В. В. Лєснова. – Луганськ: Шлях, 1999. – 76 с.

ОБГ Онишкевич М. Й. Словник бойківських говірок: у 2 ч. / М. Й. Онишкевич. – К.: Наук. думка, 1984. – Ч. 1. – 495 с.

СУМ Словник української мови: в 11 т. / за ред. І. К. Білодіда. – К.: Наук. думка, 1970–1980. – Т. 4. – 1973. – 839 с.; Т. 6. – 1975. – 832 с.

УФД – Ужченко В. Д. Фразеологічний словник східнослобожанських і степових говірок Донбасу / В. Д. Ужченко, Д. В. Ужченко. – Луганськ: Альма-матер, 2002. – 263 с.

ЧНН Чабаненко В. А. Словник говірок Нижньої Наддніпрянщини: у 4 т. / В. А. Чабаненко. – Запоріжжя, 1992. – Т. 2. – 371 с.

ЧФ Чабаненко В. Фразеологічний словник говірок Нижньої Наддніпрянщини / Віктор Чабаненко. – Запоріжжя, 2001. – 201 с.

ЛІТЕРАТУРА

1. Абабурка М.В. Экспрэсіўныя назвы ў гаворцы вёскі Морач Клецкага раёна / М.В. Абабурка // Народная лексіка. – Мінск: Навука і тэхніка, 1977. – С. 199-211.

2. Ваулина С.С. Семантические диалектизмы как средство создания оценочной экспрессии (На материале псковских говоров) / С.С. Ваулина // Диалектное и просторечное слово в диахронии и синхронии: межвуз. сб. науч. тр. – Вологда, 1987. – С. 85-93.

3. Глуховцева К.Д. Емоційно-експресивна лексика в українських східнослобожанських говірках / К.Д. Глуховцева // Вісник Луганського держ. пед. ун-ту імені Тараса Шевченка: філологічні науки / гол. ред. С.Я. Харченко. – 2003. – № 3. – С. 246-253.

4. Граве Л.В. Экспрессивная лексика со значением лица в смоленских говорах / Л.В. Граве // Вопросы теории и методики изучения русского языка. Ученые записки. Вып. 22. – Смоленск, 1970. – С. 179-197.

5. Демьянова Л.И. Экспрессивная лексика русских говоров в разноязычном окружении (на материале говоров Одесской обл. УССР): автореф. дис. на соискание ученой степени канд. филол. наук: спец. 10.02.01 “Русский язик” / Л.И. Демьянова. – Одесса, 1987. – 16 с.

6. Иванцова Е.В. Феномен диалектной языковой личности: [монография] / Е.В. Иванцова. – Томск: Изд-во Томск. ун-та, 2002. – 312 с.

7. Кривко Н.Н. Оценочные наименования лиц в говорах Миорского района Витебской области: автореф. дис. на соискание ученой степени канд. филол. наук: спец. 10.02.02 “Языки народов СССР (белорусский язык)” / Н.Н. Кривко. – Минск, 1985. – 25 с.

8. Лаврентьева Н.Б. Источники и степень распространения диалектной экспрессивно-оценочной глагольной лексики / Н.Б. Лаврентьева // Актуальные проблемы лексикологии и словообразования: сб. науч. тр. – Новосибирск, 1976. – Вып. 5. – С. 60-82.

9. Лєснова В. Категорія оцінки і діалектний текст (на матеріалі українських східнослобожанських говірок) / Валентина Лєснова // Мовознавчий вісник: зб. наук. праць / МОНМС України. Черкаський нац. ун-т імені Богдана Хмельницького; відп. ред. Г.І. Мартинова. – Черкаси, 2011. – Вип. 12–13. – С. 95-100.

10. Лєснова В.В. Номінація людини та її рис у східнослобожанських українських говірках: дис. … канд. філол. наук: 10.02.01 / Лєснова Валентина Володимирівна. – К., 1999. – 520 с.

11. Лєснова В.В. Номінація рис людини в українських східнослобожанських говірках: [монографія] / В.В. Лєснова. – Луганськ: Альма-матер, 2004. – 193 с.

12. Лучыц-Федарэц І.І. Адмоўная экспрэсіўная лексіка. Матэрыялы для слоўніка Брэстчыны / І.І. Лучыц-Федарэц // Народная лексіка. – Мінск: Навука і тэхніка, 1977. – С. 221-237.

13. Матвеева Т.В. К вопросу о семантических основаниях экспрессивности слова (на материале диалектных глаголов речи) / Т.В. Матвеева // Классы слов и их взаимодействие: межвуз. темат. сб. – Свердловск: УрГУ, 1979. – С. 72-80.

14. Чабаненко В.А. Говіркове мовлення як джерело експресивних засобів української літературної мови / В.А. Чабаненко // Українська літературна мова в її взаємодії з територіальними діалектами. – К.: Наук. думка, 1977. – С. 189-200.

15. Чабаненко В.А. Експресивні інтерферентні елементи в лексиці українських діалектів / В.А. Чабаненко // Структура і розвиток українських говорів на сучасному етапі. XV Респ. діалектол. нарада: тези доп. і повід. – Житомир, 1983. – С. 79-80.

16. Чабаненко В.А. Емоційно-експресивна лексика в українських степових говірках Запорізької області / В.А. Чабаненко // XIV Респ. діалектол. нарада: тези доп. – К.: Наук. думка, 1977. – С. 101-102.

17. Черкес Н.Д. До питання про функціонально-експресивне навантаження збірних імен в українських говорах карпатського регіону / Н.Д. Черкес // Українська лексика в історичному та ареальному аспектах: зб. наук. праць. – К.: Наук. думка, 1991. – С. 100-113.

УДК 811.16/.2.1’373.611

МОРФОНОЛОГІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА СЛОВОТВІРНИХ ГНІЗД ІЗ ВЕРШИННИМ ДІЄСЛОВОМ ІНШОМОВНОГО ПОХОДЖЕННЯ

Демешко І. М., к. філол. н., доцент

Кіровоградський державний педагогічний університет імені В. Винниченка

У статті окреслено перспективу дослідження девербативів у сучасному мовознавстві, визначено особливості морфонологічних закономірностей у віддієслівних словотвірних гніздах з вершинним дієсловом іншомовного походження.

Ключові слова: словотвірна морфонологія, девербативи, морфонема, словотвірна парадигма, словотвірне гніздо.

Демешко И. Н. МОРФОНОЛОГИЧЕСКАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА СЛОВООБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ ГНЕЗД С ИСХОДНЫМ ГЛАГОЛОМ ИНОЯЗЫЧНОГО ПРОИСХОЖДЕНИЯ / Кировоградский государственный педагогический университет имени В. Винниченко, Украина.

В статье очерчено перспективу исследования девербативов в современном языковедении, определено особенности морфонологических закономерностей в отглагольных словообразовательных гнездах с вершинным глаголом иноязычного происхождения.

Ключевые слова: словообразовательная морфонология, девербативы, морфонема, словообразовательная парадигма, словообразовательное гнездо.

Demeshko I. M. MORPHONOLOGICAL CHARACTERISTIC OF DERIVATIONAL UNITS WITH THE APICAL VERB OF FOREIGN ORIGIN / Kirovohrad State Pedagogical University named after V. Vynnychenko, Ukraine.

The article outlines the perspective of researching of deverbatives in modern linguistics. The pecularities of morphonological regularities in verbal derivational unit with the apical verb of foreign origin are defined.

Key words: word-building morphonology, deverbatives, morphoneme, derivational paradigm, derivational unit.

На сучасному етапі морфонологічний аспект в аналізі словотвору досліджується в слов'янських, германських, балканських, тюркських мовах, однак ті численні праці не дають ряд надзвичайно важливих для мови питань, зокрема, таких, як процедурні питання морфонологічного аналізу, морфонологічні особливості комплексних словотвірних одиниць, моделювання морфонологічної структури комплексних словотвірних одиниць, визначення функціонального навантаження словотвірних одиниць та ін. На часі ґрунтовне вивчення як теоретичних, так і практичних питань, пов'язаних із поглибленням знань про особливості функціонування морфонологічних перетворень, про їхню роль у структуруванні й групуванні словотвірних гнізд із вершиною-дієсловом; у встановленні правил зовнішньої видозміни компонентів словотвірної структури девербативів. Актуальність дослідження зумовлена відсутністю системного дослідження в царині функціональних можливостей морфонологічних моделей, залучених до процесів віддієслівного словотворення сучасної української мови.

Дослідження словотвору як динамічної системи доцільно проводити з використанням комбінованого діасинхронного підходу і вивченням морфонологічних явищ при творенні похідних. Такий підхід дає можливість обґрунтувати інтерпретацію змін лексичної та словотвірної макросистем і спрогнозувати тенденції розвитку цих макросистем та встановити причини, зміни формального вияву морфем.

Сучасний стан лінгвістичних розвідок характеризується спрямованістю уваги мовознавців до проблем становлення, розвитку і функціонування одиниць основних мовних рівнів (ярусів) і проміжних (морфонологічного, словотвірного і фразеологічного). На початку XXI ст. з'являються праці, присвячені дослідженню морфонологічної структури відіменникових словотвірних гнізд української (М.Ю. Федурко), російської мов (Г.М. Потапова), динамічних процесів морфонологічних моделей відприкметникового словотворення (Г.В. Пристай), морфонології словозміни і словотворення білоруської мови (В.П. Русак), морфонології башкирської (Г.Р. Абдуліна), монгольської мов (С.О. Крилов). Актуальними залишаються дослідження семантичних і синтаксичних аспектів віддієслівної деривації (на матеріалі мов різної генетичної та ареальної належності), зокрема, актантних і аспектуальних дериватів, номіналізацій [3]. Водночас питання словотвірної морфонології віддієслівних дериватів в українській мові залишається відкритим. Це зумовлює актуальність дослідження словотвірної морфонології девербативів у синхронному аспекті з метою вивчення особливостей морфонологічних трансформацій дієслівних основ три-, дво- й однозонних віддієслівних похідних.

Мета пропонованої розвідки – встановити особливості морфонологічних закономірностей у віддієслівних словотвірних гніздах із вершинним дієсловом іншомовного походження. Досягнення поставленої мети передбачає розв'язання таких завдань: 1) узагальнити погляди дериватологів на словотвірну парадигму й словотвірне гніздо як комплексні одиниці словотвірної системи мови; 2) схарактеризувати структурні відношення між вершинним дієсловом та похідними одиницями; 3) виявити особливості морфонологічних закономірностей у віддієслівних словотвірних гніздах з вершинним дієсловом іншомовного походження.

Комплексне вивчення морфонологічних явищ при словотворенні дає можливість виявити закономірності валентності морфем, встановити причини зміни формального вияву морфем. Словотвір української мови – це мовна суперсистема, яка становить складний об'єкт, що характеризується сукупністю різнотипних конституентів і формою її організації, а морфонологія дає змогу встановити причини, які стимулюють зміни формального вияву морфем, сформулювати правила сполучуваності морфем даної мови. Хоча статус словотвірної морфонології як окремої автономної системи мови не є загальновизнаним фактом, однак на користь її автономності можна навести такі аргументи: 1) наявність основної мовної одиниці – морфонеми; 2) наявність автономних механізмів – морфонологічних типів, класів і моделей; 3) можливість формального моделювання похідних. Визнаючи автономність словотвірної морфонології в межах мовної макросистеми, необхідно підкреслити її особливість статусу, яка полягає в різноплановості елементів, що складають її субстанцію (сукупність різнотипних конституентів). До "беззаперечних одиниць" словотвору, на думку вчених, належать корінь, морфема, афікс, префікс, суфікс, постфікс, інтерфікс, похідне слово, твірна база, формант, синтагма, парадигма, тип, спосіб, пара, ланцюг, ряд, гніздо [6, с. 67-68]. Наведений ряд терміноодиниць доповнимо морфонологічним типом, морфонологічним класом, морфонологічною моделлю.

У сучасній україністиці актуальним і донині залишається вивчення словотвірної системи як гніздової організації, оскільки вивчення структурно-семантичної організації словотвірного гнізда дає змогу встановити парадигматичні й синтагматичні відношення дериватів, сприяє перспективному і глибинному аналізу процесу словотворення, супутніх словотворенню морфонологічних явищ для системного підходу до вивчення деривaційної структури похідних. Проблему структурно-семантичної організації словотвірних гнізд

досліджували українські мовознавці І.І. Ковалик, Н.Ф. Клименко, В.О. Горпинич, Є.А. Карпіловська, В.В. Ґрещук, М.І. Голянич, Н.Я. Тишківська, О.В. Дияк, Г.Я. Василевич та ін., російські мовознавці О.М. Тихонов, О.А. Земська, Ж.Ж. Варбот, О.С. Кубрякова, І.С. Улуханов, В.В. Лопатін, О.Д. Звєрев, В.Г. Головін та ін. В українській дериватології узагальнення результатів вивчення словотвірних гнізд окремих коренів стало створення відповідних лексикографічних праць – Є.А. Карпіловська "Кореневий гніздовий словник української мови: Гнізда слів з вершинами – омографічними коренями" (2002 р.), Н.Ф. Клименко, Є.А. Карпіловська, Л.П. Кислюк "Шкільний словотвірний словник сучасної української мови" (2005 р.). На часі укладання гніздового словника ще не досліджених коренів (основ). Саме цей чинник сприяв вибору об'єктом дослідження словотвірні гнізда з вершинними дієсловами, вивченню морфонологічних закономірностей при творенні девербативів вербальної, субстантивної, ад'єктивної та адвербіальної зон.

Оскільки морфонологія займає проміжний рівень між фонологією і морфологією, то виникає складна залежність морфонологічних змін від результатів фонологічного і морфологічного аналізу. "…Чим більш автономний статус вона (морфонологія) набуває, тим більш очевидною стає залежність морфонології від результатів морфологічного і словотвірного аналізу" [10, с. 11], при цьому морфонологічний опис набуває аналітичного характеру [5]. Як відомо, словотвір – це функціональне поле мови, у якому тісно взаємодіють усі мовні рівні. Тому при вивченні словотвірної морфонології похідних необхідно диференціювати морфонологічні явища, зокрема морфонологічні альтернації, що відбуваються при словозміні і при словотворенні [2, с. 84-97]. На сучасному етапі вивчення словотвірної морфонології пильнішої уваги потребує дослідження девербативів з питомими й іншомовними коренями (основами), питання адаптації запозичених лексем, особливості сполучуваності іншомовних кореневих морфем із суфіксальними морфемами (питомими, запозиченими).

Результати аналізу засвідчують, що в кожного з морфонологічних класів найактивнішим є перший ступінь словотворення, який характеризується найбільшим розмаїттям морфонологічних моделей, а на другому й наступних – морфонологічна активність згасає, що виявляється в якісних і кількісних характеристиках: кількісне зменшення задіяних морфонологічних моделей та в їхньому типізованому характері. Омонімічні кореневі морфеми притаманні переважно питомим лексемам. У морфонологічних трансформаціях убачаємо не лише засіб формальної сумісності морфем, що супроводжують процес словотворення, а й передачі певної інформації, виконанні певних функціональних ролей, адже морфонологічні засоби інформують про формальні властивості поєднуваних у деривaційному акті морфем, зокрема про особливості контактної зони (фонемну конфігурацію фіналі твірної основи та ініціалі суфікса), про поскладову організацію твірної основи, про тип акцентної позиції слова, акцентні потенції словотворчих засобів, диференціацію утворень від питомих і від запозичених слів певного граматичного класу. Створення типології морфонологічних класів, моделей девербативів з опертям на словотвірні гнізда потребує аналізу словотвірного потенціалу слів, зокрема вивчення природи відповідних зон похідних (вербальної, субстантивної, ад'єктивної, адвербіальної), що передбачає вивчення словотвірних спроможностей похідних, адже ця проблема досить актуальна при системному вивченні словотвору української мови.

Морфонологічна структура словотвірної парадигми або словотвірного гнізда, до якого входить словотвірна парадигма, і зонна структура словотвірної парадигми певного ступеня словотворення пов'язані і структурно, і семантично, оскільки спрацьовують і структурний, і семантичний чинники:

ілюструва́ти

- ілюструва́ти-**ся**
- ілюструва́-**н'н'**(а)
- ілюстр-**а́ціj**(а)
  - ілюстраці́й-**н**(ий)
  - ілюстрат-**и́вн**(ий)
    - ілюстрати́в*н'*-**ість**
  - книжков-**о**-ілюстративн(ий)
  - фото/ілюстрація
    - фото/ілюстра*т*-**и́вн**(ий)
- ілюстр-**а́тор**
  - ілюстра́тор-**ств**(о)
  - ілюстра́тор-**ськ**(ий)
- ілюстро́ва-**н**(ий)
  - ілюстро́ва*н'*-**ість**
- **про**-ілюструва́ти

І.С. Олійник зазначає, що кожен словотвірний розряд, "охоплюючи іменники спільні за загальним значенням, має в своєму складі утворення за допомогою різних суфіксів від різних основ частин мови" [6, с. 59]. Так, від дієслів іншомовного походження утворюються агентивні назви за допомогою формантів ***-ер*** (*вольтиж-ува́-ти* – ***вольтиж-е́р***, *дириг-ува́-ти* – ***дириж-е́р***, *дубл'-ува́-ти* – ***дубл-е́р***), ***-атор*** (*агіт-ува́-ти* – ***агіт-а́тор***, *імпровіз-ува́-ти* – ***імпровіз-а́тор***, *інформ-ува́-ти* – ***інформ-а́тор***), ***-ент***

(*експон-ува́-ти* – ***експон-е́нт***), ***-ник*** (*дресир-ува́-ти* – ***дресир-о́в/ник***, *тату́й-ува́-ти* – *тату́й-ір-* ***о́в/ник***). Виразниками значення опредметненої дії виступають деривати із суфіксами ***-ij-*** (*дискут-ува́-ти* – ***дискус'-ij***(***а***), *ревіз-ува́-ти* – ***ревіз'-ij***(***а***), ***-аціj-*** (***-із/аціj-***) (*апроб-ува́-ти* – ***апроб-а́ціj***(***а***), *іміт-ува́-ти* – ***іміт-а́ціj***(***а***), *концентр-ува́-ти* – ***концентр-аціj***(***а***), *стабіл'-із/ува́-ти* – ***стабіл-із/аціj***(***а***), ***-аж*** (*пілот-ува́-ти* – ***пілот-а́ж***, *інструкт-ува́-ти* – ***інструкт-а́ж***)), ***-ур-*** (*корект-ува́-ти* – ***корект-у́р***(***а***).

Урахування специфіки словотвору, що полягає передусім у тому, що з усіх мовних підсистем саме він покликаний відображати номінативну діяльність людини – формувати й забезпечувати функціонування особливих одиниць номінації – похідних слів, властивості яких є унікальними й неповторними [8, с. 113], більш перспективним уважаємо напрямок у вивченні словотвірної парадигматики, представлений працями О.А. Земської, Р.С. Манучаряна, В.В. Ґрещука, З.О. Валюх та ін. В україністиці словотвірну парадигму кваліфікують як комплексну одиницю, що являє собою особливу мікросистему дериватів одного ступеня творення, об'єднаних тотожністю твірної основи і протиставлених словотворчими формантами. Запропоноване витлумачення словотвірної парадигми, по-перше, найбільш ізоморфне поняттю парадигми в морфології, по-друге, на його основі можливе комплексне дослідження деривaційного потенціалу слів різної частиномовної належності: іменників, прикметників, дієслів, числівників та ін. і встановлення словотвірних значень, властивих похідним, твірні яких репрезентують ту саму лексико-семантичну або тематичну групу; по-третє, дає змогу з'ясувати, якою мірою, як і які чинники зумовлюють деривaційну поведінку мотивувальних слів і який інвентар словотворчих формантів властивий різним класам твірних слів, з якими синонімічними формантами взаємодіють твірні основи та ін. [1, с. 49]. Таким чином, словотвірна парадигма становить упорядковану мікросистему похідних одиниць одного ступеня деривації, об'єднаних спільною твірною основою і протиставлених словотворчими формантами.

Підтримуємо думку О.М. Тихонова, що словотвірне гніздо має чітко визначену структуру, і в основі "побудови гнізд лежить принцип ієрархії, принцип послідовного підпорядкування одних одиниць іншим [9, с. 36]. Необхідно зауважити, що до складу словотвірного гнізда входять слова, що мають спільний лексико-семантичний варіант, матеріальним виразником якого є коренева морфема. Межі словотвірних гнізд рухомі. Адже під впливом лінгвальних і екстралінгвальних чинників гнізда можуть поповнюватися новими словами (пор. *пролонгування*, *зомбування*, *пікетувальник*, *апелювач*) і втрачати деякі значення слова, коли вони переходять до пасивного складу лексики, втрачаючи смислові зв'язки (пор. *дати* і *продати*, *вити* і *розвити*). У сучасній дериватології словотвірне гніздо разом із словотвірним типом належить до основних системотвірних одиниць словотвірного рівня мови. Якщо для похідних того чи того словотвірного типу загальним елементом є формант, то для словотвірного гнізда – вершинне слово. Словотвірна парадигма становить собою сукупність усіх похідних одного твірного й виступає частиною словотвірного гнізда. О.М. Тихонов зазначає, що "серед усіх частин мови дієслово має найширші словотвірні зв'язки і рішуче впливає на всі важливі процеси словотворення", наголошуючи на тому, що словотвірні гнізда із вершинами-дієсловами мають найскладнішу структуру і значний склад похідних, особливо на першому ступені деривації [8, с. 286]. Характерно, що в словотвірному гнізді кожен зі ступенів деривації формує свою словотвірну парадигму, послідовно відображену в розгортанні гнізда по вертикалі. При базових словах-дієсловах на першому ступені деривації розташовані зворотні дієслова, багатократні, однократні, префіксальні і префіксально-суфіксальні, віддієслівні іменники, прикметники, складні слова [Там само, с. 287]. При базових дієсловах іншомовного походження на першому ступені деривації розташовані зворотні або префіксальні дієслова, іменники з абстрактним, агентивним значенням, прикметники, дієприкметники:

диференціюва́ти

- диференціюва́ти-**ся**
- диференціюва́-**н'н'**(а)
- диференці-**а́ціj**(а)
- дифер-**е́нт**
  - диферент-**о́**-метр
- диферент-**іа́л**
  - диференціа́ль-**н**(ий)
- диференці́й-**н**(ий)
  - диференційн-**о**-діагности́чний
- диференційо́ва-**н**(ий)
  - мал-**о**-диференційо́ван(ий)
- **від**-диференціюва́ти
- **про**-диференціювати

На другому ступені деривації – похідні, утворені в основному суфіксальним способом та складні слова. Третій і четвертий ступені деривації характеризуються зниженням продуктивності. Морфонологічна

структура словотвірних гнізд з вершиною-дієсловом іншомовного походження характеризується усіченням дієслівної фіналі (форматива ***-ува-*** (307) або ***-и-*** (3): ***контýзити***, ***економúти***, ***шпіóнити***).

Опис словотвірних парадигм передбачає виокремлення зон, що становлять собою сукупність словотвірних значень, виражених дериватами відповідного лексико-граматичного класу: субстантивна, ад'єктивна, вербальна та адвербіальна зони. Саме дослідження морфонологічних особливостей у межах словотвірних парадигм унаочнює механізм породження девербативів в українській мові, демонструючи параметри організації похідних вербальної, субстантивної, ад'єктивної та адвербіальної зон. У сучасному словотворі досить поширеним стало визначення, згідно з яким словотвірна парадигма − це комплексна одиниця, що являє собою певну мікросистему дериватів одного ступеня словотворення, мотивованих тією самою твірною основою і протиставлених словотворчими формантами.

Концептуальний апарат морфонології потребує подальшого вдосконалення й аналізу, упорядкування й узгодження з понятійними і термінологічними системами суміжних лінгвістичних дисциплін. На сучасному етапі опис та дослідження формальних ознак мовних одиниць із погляду системно-структурної лінгвістики видається перспективним напрямом, покликаним установити арсенал словотворчих формантів і пояснити природу морфонологічних трансформацій.

Характерно, що типологічною ознакою деривaційних парадигм дієслів є їхнє внутрішнє структурування за частиномовними зонами девербативів. Словотвірні парадигми дієслова представлені три-, дво- та однозонними дериватами. Для віддієслівних похідних продуктивною є тризонна типова словотвірна парадигма. Аналіз понад 310 словотвірних гнізд із вершинними дієсловами іншомовного походження дає можливість зробити висновок, що вони структуровані вербальною, субстантивною, ад'єктивною та адвербіальною зонами. Тризонні словотвірні парадигми дієслів з вершинними іншомовними дієсловами належать до першого продуктивного класу дієслів і представлені вербальною, субстантивною, ад'єктивною та адвербіальною зонами: **адаптува́ти** − *адаптува́ти-**ся***, *адапт-**а́ційj**(а)*, *адаптóва-**н**(ий)*; **анотува́ти** − *анотува́ти-**ся***, *анотува́-**н'н'**(а)*, *анот-**а́ційj**(а)*, *анотова-**н**(ий)*, ***про**-анотува́ти*; **балотува́ти** − *балотува́ти-**ся***, *балотува́-**н'н'**(а)*, *балотирува́-**ль**/**н**(ий)*, ***ви**-балотува́ти*, ***за**-балотува́ти*, ***пере**-балотува́ти*; **третúрувати** − *третúрувати-**ся***, *третúрува-**н'н'**(а)*, *третúрова-**н**(ий)*. Двозонні словотвірні парадигми дієслів з вершинними дієсловами іншомовного походження представлені вербальною і субстантивною зонами, субстантивною і ад'єктивною зонами: **аналізува́ти** – *аналізува́ти-**ся***, *аналізува́-**н'н'**(а)*, *ана́ліз*; *аналíт-**ик**(а)*, *аналíт-**ізм***, *аналітúч-**н**(ий)* 2; на другому ступені деривації представлена тризонна словотвірна парадигма: *аналíт-**ик***, *аналітúч-**н**(ий)* 1, *аналітúч-н-**о***, *аналíтик-**о**-синтетúчн(ий)*; **сканува́ти** – ***пере**-сканува́ти*, *сканува́-**н'н'**(а)*; **грейдúрувати** – *грейдúрувати-**ся***, *грéйдер*; *грейдер-**ист***, *грéйдер-**н**(ий)*, *авто/грейдер*; **дегустува́ти** – *дегустува́ти-**ся***, *дегуст-**а́ційj**(а)*, *дегуст-**а́тор***; **реабілітува́ти** – *реабілітува́ти-**ся***, *реабіліт-**а́ційj**(а)*. Однозонні словотвірні парадигми дієслів з вершинними іншомовними коренями представлені субстантивною, ад'єктивною, вербальною зонами: **абордува́ти** – *аборд-**а́ж***; *абордáж-**н**(ий)*; **вояжува́ти** – *вояжирува́-**н'н'**(а)*, *вояжиро́в-**к**(а)*, *воя'ж*, *вояж-**ép***; **гідрофікува́ти** – *гідрофікóва-**н**(ий)*; **дрéйфити** – ***з**-дрéйфити*; **маніпулювати** – *маніпулюва́-**н'н'**(а)*, *маніпул'-**а́ційj**(а)*, *маніпул'-**а́тор***; **меліорува́ти** – *меліор-**а́ційj**(а)*; **превалюва́ти** – *превалюва́-**н'н'**(а)* 1. Установлено, що безпрефіксні базові дієслова належать переважно до двозонних словотвірних парадигм, а префіксальні – до тризонних словотвірних парадигм. Доведено, що субстантивні та ад'єктивні суфікси потужніше використовують можливості морфонологічної системи української мови, ніж вербальні та адвербіальні. Морфонологічні позиції детермінують дію таких морфонологічних правил: усічення дієслівної основи при творенні похідних, консонантні альтернації в кореневій або суфіксальній морфемі на другому й третьому ступенях деривації (**абстрагува́ти** – *абстрáк-**ційj**(а)*, *абстрáкт-**н**(ий)*; **індукувати** – *індýк-**ційj**(а)*, *індукт-**ивн**(ий)* (ц′//т); **аналізува́ти** – *аналіз*, *аналíт-**ик**(а)*, *аналíт-**ізм***) (з//т); **дискутува́ти** – *дискýс′-**ійj**(а)* (т//с′); палаталізацію передньоязикової щілинної /з/ (**контýзити** – контýз′-***ійj**(а)*; депалаталізацію сонорної щілинної бокової /л′/ (**акумулюва́ти** – *акумул′-**а́тор***, **дублювати** – *дубл-**ép***, **жонглювати** – *жонгл-**ép***) і зміну позиції наголосу (**індикува́ти** – *індик-**а́тор***, **інвестува́ти** – *інвест-**úційj**(а)*, **акумулюва́ти** – *акумул′-**а́тор***, **редукува́ти** – *редýк-**тор***).

Вивчення морфонологічних закономірностей у віддієслівних словотвірних гніздах з вершинним дієсловом іншомовного походження дає можливість зробити такі висновки: 1) уведення до словотвірної морфонології поняття словотвірне гніздо дає можливість вивчати словотвір як ієрархічну систему, а не просто сукупність похідних, визначати і прогнозувати морфонологічні процеси в контактній зоні; 2) типологічною ознакою деривaційних парадигм дієслів є їхнє внутрішнє структурування за частиномовними зонами девербативів; 3) дослідження морфонологічної структури словотвірних гнізд з вершинним дієсловом іншомовного походження необхідно здійснювати шляхом опису морфонологічних операцій з метою встановлення типології морфонологічних моделей у межах кожного морфонологічного класу, враховуючи специфіку словотвірних парадигм відповідних словотвірних гнізд.

Перспективу подальших розвідок словотвірної морфонології девербативів убачаємо у вивченні комплексних словотвірних одиниць (словотвірних гнізд і словотвірних парадигм), установленні

морфонологічних типів і морфонологічних класів девербативів, з'ясуванні морфонологічних трансформацій дієслівних основ при творенні три-, дво- й однозонних похідних сучасної української мови.

ЛІТЕРАТУРА

1. Валюх З.О. Словотвірна парадигматика іменника в українській мові / З.О. Валюх. – К.; Полтава: АСМІ, 2005. – 350 с.

2. Демешко І.М. Сучасна українська літературна мова. Вступ. Фонетика. Фонологія. Морфонологія. Орфоепія. Графіка. Орфографія. Лексикологія. Фразеологія. Лексикографія. Таблиці, схеми: навч. посіб. / І.М. Демешко. – Кіровоград: ПП "Інвест-Груп", 2008. – С. 84-97.

3. Земская Е.А. Проблемы словообразования на современном этапе / Е.А. Земская, Е.С. Кубрякова // Вопр. языкознания. – 1978. – № 6. – С. 112-123.

4. Исследования по глагольной деривации: сб. ст. [отв. ред. В.А. Плунгян, С.Г. Татевосов]. – М.: Языки славянских культур, 2008. – 384 с.

5. Лопатин В.В. Русская словообразовательная морфемика: Проблемы и принципы ее описания / В. В. Лопатин. – М.: Наука, 1977. – 315 с.

6. Лыков А.Г. Гнездо как высшая словообразовательная единица (к вопросу о соотношении и классификации единиц русского словообразования) / А.Г. Лыков, Г.А. Клечковская // Русская словообразовательная синтагматика и парадигматика: сб. науч. труд. – Краснодар, 1991. – С. 67-78.

7. Олійник І.С. Іменники з суфіксом -ар (-яр) на позначення назв осіб / І.С. Олійник // Питання словотвору [за ред. І. І. Ковалика]: зб. наук. праць. – К.: Вища шк., 1989. – С. 59-68.

8. Тихонов А.Н. Проблемы составления гнездового словообразовательного словаря современного русского языка: курс лекций / А.Н. Тихонов. – Самарканд: Изд-во Самарканд. ун-та им. А. Навои, 1971. – 387 с.

9. Тихонов А.Н. Словообразовательный словарь русского языка: в 2 т. – [2-е изд., стер.] / А.Н. Тихонов. – М.: Рус. яз., 1990.

10. Толстая С.М. Морфонология в структуре славянских языков / С.М. Толстая. – М.: Индрик, 1998. – 318 с.

УДК 811.161.2'373.7

ФРАЗЕОЛОГІЗМИ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ НА ПОЗНАЧЕННЯ НЕВЕРБАЛЬНОЇ ПОВЕДІНКИ МОВЦІВ

Демиденко Г. Г., аспірантка

Криворізький педагогічний інститут
ДВНЗ "Криворізький національний університет"

У статті розкрито внутрішню вмотивованість стійких сполучень на позначення невербальної поведінки українців, зокрема з'ясовано структурно-семантичні особливості фразем, поява яких пов'язана з пантомімічними діями носіїв мови.

Ключові слова: паралінгвальний фразеологізм, пантоміміка, невербальна поведінка, кінесика.

Демиденко А. Г. ФРАЗЕОЛОГИЗМЫ УКРАИНСКОГО ЯЗЫКА, ОБОЗНАЧАЮЩИЕ НЕВЕРБАЛЬНОЕ ПОВЕДЕНИЕ ГОВОРЯЩЕГО / Криворожский педагогический институт ГВУЗ "Криворожский национальный университет", Украина.

В статье раскрывается внутренняя мотивированность устойчивых словосочетаний, обозначающих невербальное поведение украинцев, в частности определены структурно-семантические особенности фразеологизмов, которые возникли на основе пантомимических действий носителей языка.

Ключевые слова: паралингвистический фразеологизм, пантомимика, невербальное поведение, кинесика.

Demidenko A. H. PRASEOLOGISMS OF UKRAINIAN LANGUAGE, DESIGNATING THE NONVERBAL BEHAVIOR OF SPEAKER / Kriviy Rih Pedagogical Institute of State Institution of Higher Education "Kryvyi Rih National University", Ukraine.

The article deals with opens up internal explained of set phrases, designating the nonverbal behavior of Ukrainians; the author describes the structural-semantic peculiarities of phraseological units, which arose up on the basis of pantomimic actions of speaker.

Key words: paralinguistical phraseologism, pantomimicry, nonverbal behavior, kinesics.

У прагненні цілеспрямовано перетворити дійсність людина експлікує ціннісні уявлення за допомогою матеріально виражених знаків, до яких належать і фразеологічні одиниці. Останні являють собою найбільш типові цілісні конструкти, що ґрунтується на досвіді людини, її матеріальному та духовному житті, особливостях міжособистісної взаємодії, побуту, традицій тощо. Різноплановість походження й функціонування сталих зворотів у певному етнічному просторі вирізняється своєрідним "екстралінгвальним тлом, на якому об'ємніше проступають і мовні цінності" [10, с. 339]. Однією з вагомих передумов успішного спілкування, безсумнівно, є комунікативна поведінка представників окремого етносу, яка описує тематику контактування, сприйняття тих чи тих дій носіями мови та загалом реальну комунікативну практику. Відомо, що найуніверсальніший та найефективніший засіб інформаційного зв'язку в будь-якому мовному середовищі – словесне мовлення, однак узаємодія відбувається не лише за допомогою вербальних компонентів, досить значна частина комунікативної поведінки здійснюється паравербальними засобами.

Останнім часом невербальний компонент стає лінгвістично значущим феноменом, що конкретизує уявлення про функціонування природної мови. Зважаючи на це, мовознавці не спростовують думку про неповноцінність комунікативного процесу без урахування паралінгвальної складової спілкування. Лінгвістичному та психологічному аспектам дослідження невербального спілкування присвячено праці зарубіжних учених, як-от: Р.Бердвістелла, І.Н. Горєлова, В.О. Лабунської, Г.В. Колшанського, А.Піза, Б.А. Успенського, Ю.Фаста, А.Хілла та ін. Вітчизняні наукові розвідки проводили В.В. Ганєчко, Л.В. Козяревич, І.П. Попік, М.-М.О. Рибалко, Л.В. Солощук, О.А. Стародубцева, О.А. Янова та ін. Інтенсивний розвиток нової царини знань – паралінгвістики – істотно вплинув на фразеологічну науку, однією із характерних рис якої на сучасному етапі є істотне розширення проблематики. Так, кінетичну фразеологію російської мови вивчали С.О. Григор'єва, М.В. Григор'єв, А.Д. Козиренко, Г.Ю. Крейдлін, Т.З. Черданцева; особливості відображення невербальної комунікації у фразеології болгарської мови з'ясувала Л.Є. Петровська; на кінетичний компонент у семантиці фразем німецької мови звернула увагу О.В. Харчук; параметри вербальної та невербальної комунікації в паремійному фонді української мови визначила Т.Ф. Осіпова. Натомість ґрунтовні дослідження української фразеології з позиції невербалістики все ще залишаються поза межами лінгвістичних розвідок, що зумовлює актуальність роботи.

Мета статті полягає в тому, щоб з'ясувати структурно-семантичний потенціал паралінгвальних ФО, що постали на основі пантонімічних дій носіїв мови. Поставлена мета передбачає виконання таких завдань: 1) виокремити у фразеологічному складі української мови стійкі звороти з невербальним компонентом "пантонімічна дія", простежити зв'язок між словесним та несловесним рівнем спілкування в системі фразеології; 2) охарактеризувати структуру сталих виразів, витлумачити семантичні особливості.

Зауважимо, що невербальні засоби спілкування є знаряддям реалізації невербальної поведінки представників того чи того мовного соціуму. Діапазон варіювання виразних рухів коливається в межах одного типу, властивого певному мовному колективу у вигляді індивідуальних і типізованих паравербальних композицій. Фразеологічний фонд сформовано за допомогою лінгвальних та екстралінгвальних чинників на основі загальнонародної мовленнєвої практики, що вказує напрямок вивчення відображення стійкими словосполученнями типізованих невербальних дій. Російський психолог В.О. Лабунська вкладає в невербальну поведінку таке значення: "соціально й біологічно зумовлений спосіб організації засвоєних індивідом несловесних засобів спілкування, перетворених в індивідуальну, конкретно-чуттєву форму дій і вчинків" [6, с. 5]. До її елементів науковець зараховує усі рухи тіла, інтонацію, ритмічні, висотні показники голосу, часову і просторову організацію. У зв'язку з цим в основу виокремлення підструктур невербальної поведінки покладені основні характеристики невербальних засобів (рух, простір, час), а також системи їх відображення і сприйняття: оптична, акустична, тактильна, ольфакторна.

Невербальна поведінка особистості у спілкуванні, у міжособистісному пізнанні, як уважає В.О. Лабунська, поліфункційна, а саме: 1) створює образ партнера у спілкуванні; 2) виконує функцію маніфестації психологічного змісту спілкування, яка передує ословленню; 3) виступає засобом регуляції просторово-часових параметрів спілкування; 4) підтримує оптимальний рівень психологічної близькості між учасниками комунікації; 5) виступає як маскування "Я-особистості"; 6) є засобом ідентифікації партнерів; 7) виконує функцію соціальної стратифікації; 8) виступає показником статусно-рольових відносин; 9) виражає якість і зміну взаємостосунків партнерів у комунікації, корегує ці стосунки; 10) є індикатором актуальних психічних станів особистості; 11) виконує функцію економії мовного повідомлення; 12) виступає в ролі уточнення,

зміни розуміння вербального повідомлення, посилює емоційну насиченість сказаного; 13) виконує функцію контролю афекту, його нейтралізації або створення соціально значущого афектного відношення; 14) виконує функцію розрядки, полегшення, регулює процес збудження; 15) є одним із показників загальної психомоторної активності суб'єкта (темп, амплітуда, інтенсивність, гармонійність рухів) [5, с. 33]. Проаналізований мовний матеріал свідчить про реалізацію більшості вказаних функцій у семантиці ФО, де відображено особливості невербальної поведінки українського народу, про що йтиметься далі у цій статті.

Однак варто звернути увагу на дослідження іншого науковця – А.Штангля, який виокремив критерії, суттєві для розуміння мови тіла ("body language", термін, характерний для англо-американської невербалістики), як-от: ступінь напруження, доцільність або адекватність, швидкість або темп, напрям руху, ширина або величина руху, дистанція, ритмічність, форма плину руху, кількість або частота зміни форм, широта варіацій. Учений наголошує на тому, що необхідно враховувати ситуацію, що змотивувала певну дію і, відповідно, ту ситуацію, у якій ця дія відбувається. Варто враховувати всі обставини, за яких здійснюється невербальна комунікація, аби схарактеризувати ту чи ту особливість невербальної поведінки особистості [11, с. 71]. Саме вказані вище критерії дають змогу класифікувати та більш детально проаналізувати паралінгвальні ФО, указуючи на характер рухів тіла, характерних для пантоміміки.

Отже, невербальна поведінка людини, що розглядається в контексті соціальної перцепції, є зовнішнім виявом внутрішнього стану учасників комунікації. Вона функціонує як цілісне явище, об'єднуючи значний обсяг інформації про партнерів узаємодії, а саме: психічний стан, образ власного "Я", механізми, що свідчать про психічну активність т. ін. Особливого значення набуває власне ситуація спілкування з визначенням соціальних ролей, статусу комунікатів, їх соціальної на національної характеристик. Така діяльність людини реалізується через невербальні комунікації, які охоплюють усю "систему невербальних символів, знаків, кодів, що використовуються для передачі повідомлення з великим ступенем точності; вона відчужена та не залежить від психологічних, соціально-психологічних якостей особистості, має достатньо чітке коло значень і може бути описана як лінгвістична знакова система" [5, с. 16], тобто, невербальні комунікації – це загалом довільні жести, рухи тіла, пози, прийняті у соціумі й можуть варіюватися залежно від культурного середовища або місця проживання.

У системі невербальної мови пантоміміка становить частину "виражальних рухів, пов'язаних з тими змінами в ході, поставі, жестах, що передають психічний стан людини, її переживання, ставлення до того чи того явища дійсності" [2, с. 338]. Пантонімічні зміни зазвичай виникають несвідомо як зовнішні прояви загального емоційного стану особи. Як справедливо зазначає О. О. Румнєв, "в основі жесту сучасної пантоміми знаходиться фізичні дія, що демонструє природній стан людини, хоч і не втрачає при цьому певної умовності <…> лаконізм (виразна риса пантоміми), здатність "згущувати" час і простір, необхідність підкреслити якісь дії, почуття й думки – усе це породжує низку умовних прийомів, за яких жест (життєвий, природній) увиразнюється і навіть деформується, набуваючи особливо виразних смислових відтінків" [7, с. 12].

Проаналізуємо особливості відображення кінетичних засобів паралінгвістики у фраземах української мови, які виникли на основі порівняння з невербальними явищами пантонімічного характеру, з невидимим світом, що існує тільки у свідомості людей. Серед них виділяємо такі групи: ФО, в основі яких лежить жестовий рух окремих частин тіла (голова, руки, тулуб); стійкі звороти на позначення рухів усього тіла.

Фраземи, які утворилися на основі пантонімічних рухів окремих частин тіла. Сталі вирази, належні до цієї групи, можна класифікувати за такими ознаками:

1) фразеологізми, у яких кілька компонентів виступають назвами органів тіла людини, що беруть участь у відповідній дії і називають комбіновані жести. Частотними є пантонімічні рухи, при яких задіяні активний орган, наприклад, руки, голова та пасивні частини:

а) лише руки: *розводити руками* [9, с. 605]; *умивати руки* [9, с. 835]; *розкрити обійми* [9, с. 611]; *втирати сльози* [9, с. 135];

б) "руки – голова": *аж за голову взятися* [9, с. 61]; *ухопитися [руками] за голову* [9, с. 738]; *[аж] рвати на собі волосся* [9, с. 594]; *братися за голову* [9, с. 45]; *брати голову в руки* [9, с. 39];

в) "руки – тулуб": *битися об поли руками* [9, с. 30]; *[аж] ударити об поли руками* [9, с. 732]; *[аж] вхопитися за живіт* [9, с. 144]; *руки фертом* [9, с. 625]; *братися фертом в боки* [9, с. 45]; *[аж] за боки хапатися [від (з) реготу]* [9, с. 740];

г) "руки – рот / вуха": *затуляти рот* [9, с. 253]; *затикати вуха* [9, с. 252].

ґ) "руки – об'єкти неживої природи": *битися головою об стіни* [9, с. 30]; *брати в шори* [9, с. 40]; *брати в петельки* [9, с. 40]; *скидати шапку* [9, с. 655]; *ламати шапку* [9, с. 327]; *гребти під себе [обома руками (обіруч)]* [9, с. 168];

д) голова: *схилити голову* [9, с. 702]; *давати чолом* [9, с. 176]; *хилити голову* [9, с. 744] тощо.

Спостереження над мовним матеріалом свідчить, що певні акти жестової творчості загалом відображають стійку, закріплену суспільною свідомістю, здатність людини до театралізації свого повсякденного існування. Зміст наведених сталих конструкцій демонструє, що вони виконують не тільки номінативну функцію щодо до пантонімічної дії, але й не позбавлені емоційної виразності. В основі експресивності цих лінвоодиниць лежать соціопсихологічні та власне мовні критерії оцінки виражальних засобів. Виразну емоційну оцінку виявляють, наприклад, фразеологізми, побудовані за наявності у структурі жесту-донору таких лексем як "руки" і "голова": *аж за голову взятися*; *ухопитися [руками] за голову*; *[аж] рвати на собі волосся*; *братися за голову*; *брати голову в руки*. Вживання подібних фразем характерне для репрезентації станів безнадійності, відчаю, здивування, коли особа шкодує про щось або зосереджена на чомусь. Відповідно, природним є те, що ці одиниці вирізняються стрижневими компонентами, які увиразнюють психічний стан мовця: ритуально-міфологічна символіка руки, її психотерапевтичні властивості, значення для праці, спілкування. Символічний зміст голови вказує опосередковано на образ людини загалом завдяки процесам метафоризації, а також на її розум та специфіку мисленнєвих операцій. Інтенсивні рухи руками є донорськими когнітивними сценаріями, до яких уподібнюються стани та дії особи [8, с. 86], хоч спектр предикатів у структурі фразем не досить різноманітний, здебільшого, це дієслова *братися*, *хапатися*. Останні виступають своєрідним "сигналізатором" ступеня напруженості комунікації і швидкості жестового реагування на відповідний стимул. Потрібного змістового навантаження надають ці лексичні компоненти й виразам на позначення кінетичних одиниць за участю руки й тулуба.

У першій семантичній групі активно виявляє себе структурно-семантична модель "бити / хапати / брати + об / за / в + пасивний орган тіла + активний орган" – виконувана дія передбачає енергійні рухи руками, головою: *битися об поли руками*; *битися головою об стіни*; *[аж] вхопитися за живіт*. У деяких двокомпонентних (переважно) ФО відсутній компонент-назва органу тіла, за допомогою якого здійснюється той чи той жест, а сам процес лише вказує на його участь, як-от: *втирати сльози*; *брати в шори; скидати шапку*; *ламати шапку*; *брати в петельки*.

Аналізовані вирази демонструють неоднозначні стилістичні можливості; так, скажімо, з огляду на компонентний склад, уваги заслуговують такі звороти: *руки фертом*; *братися фертом в боки*. Лексема "ферт" не вирізняється активністю застосування – "1) стара назва літери "ф"; 2) присл. На зразок літери "ф", подібний до неї" [3, с. 1533], однак надає ФО урочистого, високого звучання. Ці фраземи утворені внаслідок метафоризації, коли "породження нового смислу відбувається внаслідок узаємодії двох ідей" [1, с. 53], адже зовнішня подібність невербального знака (рух руками, утримання відповідної пози) і ферта уможливлюють перенесення відповідної частини знань зі сфери базису на ділянку об'єкта пізнання й іменування. Ознака, що стала основою перенесення з мовно-фразеологічної форми одного референта на інший, геометрична схожість двох реалій, абстрагувалася від пантонімічної дії. Значення сталих зворотів ілюструють вторинність номінації, що засвідчує освоєння екстралінгвальної дійсності, зображення характеру та поведінки мовця: вказівка на самовдоволену, пихату людину.

На окреме коментування у складі пантонімічних фразеологізмів заслуговують вислови з компонентами "лоб", "голова", які ілюструють переорієнтування несловесного сигналу. Ці лексеми вказують на характер жестового коду й називають об'єкт, що бере безпосередню участь у виконанні невербальної поведінкової дії. Так, вислів *давати (віддати) чолом* – "1) на знак пошани низько схиляти голову, вітаючи кого-небудь, дякуючи комусь; вклонятися; 2) високо шанувати чиїсь заслуги, риси характеру" [9, с. 176] називає одну з невербальних комунікативних рис – застосування знаків динамічної експресії задля привітання, вшанування співрозмовника. Аналогічний зміст вкладено й у зворот *хилити (клонити) голову* – "виявляти покору перед ким-небудь, підкорятися комусь; виявляти шану, повагу до кого-, чого-небудь; журитися, засмучуватися, бути у відчаї" [9, с. 744]. Один зі словників жестів фіксує відповідну кінему "*схилити голову*" – "жестикулянт стоячи схиляє голову й дивиться вниз; поза виражає скорботу та покору" [4, с. 130]. Відмінність дієслівних форм доконаного / недоконаного виду жесту і жестової фраземи підтверджує думку про нетотожність значень: зафіксувавши ознаки невербальної поведінки, стійке словосполучення отримує свій шлях розвитку і набуває інших семантичних потенцій. Логічно припустити, що ФО *схилити (клонити) голову (чоло)* співвідносна з указаним жестовим кодом, однак її дефініція досить лаконічна "виявляти велику шану, повагу до кого-, чого-небудь; благоговіти" [9, с. 702] і не відповідає чуттєво-емоційному тлу кінетичної одиниці.

Стійкі звороти на позначення рухів усього тіла. Значною частотністю в названій групі ФО відзначаються ті вирази, що вказують на узагальнену пантоміміку людини з увиразненою активністю ніг та їх частин. Репрезентанти цієї групи фразеологізмів звернені на суб'єкт руху й містять інформацію не тільки про орган, який виконує основне жестове навантаження, а й про загальне положення тіла у просторі щодо інших осіб, указуючи на пристосованість чи готовність до виконання певної комунікативної ролі. За такими характеристиками засвідчені у фразеофонді одиниці диференціюємо так:

а) сталі вирази, що позначають коливальні рухи, пов'язані з широтою варіації навколо своєї осі, значною зміною амплітуди, зокрема й поклони: *ледве триматися на ногах* [9, с. 723]; *переминатися з ноги на ногу*

[9, с. 496]; *упадати в ноги* [9, с. 480]; *трохи не упасти зі сміху* [9, с. 736]; *валитися з ніг* [9, с. 50]; *вертітися на ногах* [9, с. 57]; *падати на коліна* [9, с. 480]; *ставати на коліна* [9, с. 687]; *уклонятися землі* [9, с. 734]; *бити поклони* [9, с. 29]; *віддавати поклін* [9, с. 99] та ін.;

б) стійкі словосполучення, що вказують на ритмічні, переважно танцювальні дії: *викидати колінця* [9, с. 72]; *ударити в закаблуки* [9, с. 733]; *вибрикувати гопки* [9, с. 63]; *садити закаблуки* [9, с. 628].

Частина висловів з іменником "ноги" постала як номінування невербальних дій людини у стані фізичної слабкості, втоми, сп'яніння (*ледве триматися на ногах*; *валитися з ніг*), приниження, покори, пошани, прохання / моління (*падати на коліна*; *ставати на коліна*; *упадати в ноги*). У цих зворотах указані елементи семантики не виходять за межі тої тематики, яка задається планом вираження фраземи, тобто названа рухова активність мовця здебільшого лише підкреслює, не суперечить внутрішньому стану людини, тіло пристосовується до комунікативних вимог. Переосмислення жестового сигналу ґрунтується на розумінні всієї концептуальної структури, у яку входить названа у стійкому звороті ситуація як його частина, важлива складова. Центром значення фраземи *переминатися з ноги на ногу* – "тупцювати, виявляти свою ніяковість, нерішучість, збентеження, розгубленість і т. ін." [9, с. 496] – постає схожа ситуація, зафіксована у внутрішній формі звороту. До ФО загалом і до вказаного паралінгвального фразеологізму зокрема "при переосмисленні значення переходять окремі семи первинного словосполучення, однак цей процес нерідко складний, важко вловимий, викликає багато асоціацій" [10, с. 167]. Можна припустити, що основою до розуміння сталого звороту є дієслівний компонент *переминатися* – "робити певні рухи ногами (звичайно внаслідок нерішучості, ніяковості)" [3, с. 917], що вказує на ритмічні похитування тіла за допомогою ніг, схожі на маніпуляції людини з певними речовинами (переминання ногами глини, винограду тощо). Зауважимо, що психоемоційний підтекст виразу і стрижневої лексеми, на нашу думку полягає в такій закономірності. Емоція нерішучості, розгубленості вказує на відсутність твердості при вирішенні чого-небудь, перенесення рівноваги з однієї ноги на іншу – своєрідний жест-самоадаптор для заспокоєння, відновлення емоційної рівноваги. Інтуїтивне розуміння психологічної реалії відображене значеннями дієслів: *переминатися* ← *переминати*, а саме "здавлюючи, перетираючи і т. ін. перетворювати в м'яку масу" [3, с. 917], тобто "нетвердість особистої позиції" порівнюється з м'якість чогось (розм'яклий об'єкт і нерішуча людина не тримають чіткої форми, їхня структура порушена).

Становлять інтерес так звані метонізми (термін В. Д. Ужченка): *вдарити чолом* [9, с. 55]; *бити чолом* [9, с. 30]; *бити лобом об землю* [9, с. 29], жестові прототипи яких мають адаптер тіла – лоб. Ці сталі словосполучення знаходяться на периферії нашої класифікації, адже за компонентним складом доцільно розглядати їх у першій групі ФО, однак за вираженням руху вони тяжіють до другої. Так, перш ніж бити чолом людина має впасти на коліна, тіло припасти ближче до землі, тобто змінити своє положення у горизонтальному напрямку і вже тоді виконувати дії, пов'язані з лобом. У репрезентованих кінетичних стійких зворотах виділяються такі компоненти семантики, як вираз пошани, подяки, поваги, покірності. Архаїчність лексеми "чоло" надає сталому виразу специфічного функційно-стилістичного забарвлення, ефекту урочистості та піднесеності, позначаючи "верхню надочну частину обличчя людини, лоб // а) *заст*. шанобливе вітання при зустрічі; б) *ритор*. уживається на знак вдячності кому-, чому-небудь, визнання когось, чогось, відповідає за значенням слову уклін" [3, с. 1604].

Система знань і уявлень, накопичених усім етнокультурним співтовариством, покладена в основу стійких виразів, пов'язаних з танцювальними рухами. Тлумачення ФО *ударити в закаблуки* й *садити закаблуки* безпосередньо вказують на виконання особою ритмічних рухів "завзято, із запалом танцювати", зворот *викидати колінця* визначає їхній характер – "робити вигадливі рухи, фігури в танці; витіювато танцювати", тобто це вже не звичайні, позначені завзятістю виконання, танцювальні партії, а віртуозні, індивідуально виразні. Експресивні дії учасників комунікації сприяли виникненню метонімічної моделі "дія – психічний стан людини", скажімо, вислови *вибрикувати гопки* – "дуже радіти" [9, с. 63]; *викидати колінця* (багатозначна ФО) – "здійснювати, робити якийсь несподіваний, нерозумний або легковажний вчинок // дивувати, вражати кого-небудь чимось особливим, незвичайним" [9, с. 72]. Наведені приклади свідчать про насиченість емоційного життя представників мовного соціуму, його взаємозв'язок з руховою активністю, зокрема танцювальною майстерністю. Таке театралізування жестових дій постає задля створення чи підтримання свого образу у спілкуванні, щоб замаскувати чи розкрити власне "Я", успішніше регулювати різноманітні психоемоційні процеси організму, наприклад, збудження / гальмування, а також забезпечувати фізичну та емоційну розрядку.

Отже, занурені в комунікативний простір етносу, сталі вирази на позначення невербальної поведінки мовців виявляють своє специфічне, узагальнено-цілісне стійке фразеологічне значення. Як продукт вторинного семіозу, коли кінетична фразема використовується для позначення іншого змісту, указані лінгвоодиниці засвідчують ускладненість семантичної організації: метонімізацію пантонімічних дій, які у свідомості носіїв мови чітко асоціюються з різноманітними емоціями, психічними та фізичними станами людини.

У пропонованій статті зосереджено увагу лише на одному з аспектів вивчення фразеологічного фонду української мови з позицій невербаліки, а саме на особливостях відображення несловесної поведінки мовців,

зокрема на прикладі сталих кінетичних зворотів пантонімічної природи. Подальші наукові розвідки в цьому плані передбачають ґрунтовний опис морфологічного варіювання і загалом парадигматичних відношень у системі паралінгвальної фразеології (жестові, мімічні, фонаційні ФО), що дасть змогу здійснити її системний функційний аналіз.

ЛІТЕРАТУРА

1. Алефиренко Н.Ф. Поэтическая энергия слова. Синергетика языка, сознания и культуры / Н.Ф. Алефиренко. – М.: Academia, 2002. – 394 с.

2. Большой психологический словарь / [под ред. Б.Г. Мещерякова, В.П. Зинченко]. – М.: Прайм-Еврознак, 2003. – 672 с.

3. Великий тлумачний словник сучасної української мови [уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел]. – К.: Ірпінь: ВТФ Перун, 2007. – 1736 с.

4. Григорьева С.А. Словарь языка русских жестов / С.А. Григорьева, Н.В. Григорьев, Г.Е. Крейдлин. – Москва-Вена: Языки русской культуры; Венский славистический альманах, 2001. – 256 с.

5. Лабунская В.А. Невербальное поведение (социально-перцептивный подход) / Вера Александрова Лабунская. – Ростов н / Д: РГУ, 1986. – 136 с.

6. Лабунская В.А. Экспрессия человека: общение и межличностное познание / В.А.Лабунская. – Ростов н / Д: Феникс, 1999. – 608 с.

7. Румнев А.А. Пантомима и ее возможности / Александр Александрович Румнев. – М.: Знание, 1966. – 80 с.

8. Селіванова О.О. Нариси з української фразеології (психокогнітивний та етнокультурний аспекти): [монографія]. – К.–Черкаси: Брама, 2004. – 276 с.

9. Словник фразеологізмів української мови [уклад. В.М. Білоноженко та ін.]. – К.: Наук.думка, 2003. – 1104 с.

10. Ужченко В.Д. Фразеологія сучасної української мови: [навч. посіб] / В.Ужченко, Д.Ужченко. – К.: Знання, 2007. – 494 с.

11. Штангль А. Язык тела. Познание людей в профессиональной и обыденной жизни / А.Штангль. – М.: Прогрес, 1986. – 206 с.

УДК 811.161.1’ 367.625.2

ГЛАГОЛ *БЫТЬ* – ЯДРО ЯЗЫКОВОЙ СИСТЕМЫ

Джелёва А.С., ассистент

Пловдивский университет им. Паисия Хилендарского, Республика Болгария

У статті розглядається формально-типологічний та змістовно-типологічний аспект дієслова ***бути***. Зроблена спроба реконструкції давньої картини світу, яка відображена в суплетивній парадигмі дієслова.

Ключові слова: слово, дієслово ***бути****, картина світу.*

Джелева А.С. ГЛАГОЛ БЫТЬ – ЯДРО ЯЗЫКОВОЙ СИСТЕМЫ / Пловдивскй университет им. Паисия Хилендарского, Болгария.

В статье рассматривается формально-типологический и содержательно-типологический аспект глагола ***быть***. Сделана попытка реконструкции древней картины мира, которая отражена в суплетивной парадигме глагола.

Ключевые слова: слово, глагол ***быть****, картина мира.*

Dzhelyova A.S. THE VERB “BE” - THE KERNEL OF THE LANGUAGE SYSTEM / Plovdiv university “Paisiy Khilendarsky, Bulgaria.

In this paper the form-typological and context-typological aspect of the verb “be” are discussed. An inattempt is made to reconstruct an ancient picture of the world reflecting the supletive paradigm of the verb.

Key words: word, verb “to ***be****”, picture piece.*

Глагол ***быть*** в европейских языках частично рассматривался такими учеными, как А.Мейе, Э.Бенвенист, Т.В. Гамкрелидзе, В.В. Иванов и др. Проблема глагола ***быть*** в целостности на примере сравнительных грамматик индоевропейских языков до сих пор в полном объеме не анализировалась. Актуальность темы исследования определяется недостаточным изучением этого вопроса. Цель статьи – проанализировать глагол ***быть*** в славянских и других индоевропейских языках с древних времен до современности.

1. Слово относится одновременно к языку и к речи. Во флективных языках оно выполняет роль микросистемы, которая отражает формально-типологические и содержательно-типологические особенности при функционировании конкретного языка и наоборот. Слово, как конструкция с определенными типами морфем, также создает предпосылки для проявления типологических черт этого языка. На наш взгляд, эта идея непосредственно связана с универсальной способностью человеческого мышления и человеческого языка систематизировать простые языковые знаки – морфемы и слова – в классы. Функционирование морфем и слов в отдельных классах является способом проследить основополагающие тезы: 1) каждая конкретная языковая система имеет ядро, состоящееся из классов слов, минимальных по количеству, но имеющих исключительно важное значение для существования системы; от них зависят формально-типологические и содержательно-типологические проявления системы; 2) отдельные классы слов и подклассы в них представляют разные этапы развития естественного языка, которое является неравномерным как на отдельных уровнях языковой системы, так и в отдельнных звеньях и подзвеньях на одном и том же уровне; 3) отдельные классы слов на данном уровне допускают разные степени влияния при их взаимодействии между собой и при взаимодействии с другими языками; это же касается и отдельных уровней языковой системы – их проникновение по отношению друг к другу и по отношению к чужим языковым влияниям. Идея неравномерного развития языка, при котором образуются разные слои, – “разновременно образованные, древние и новые“ – высказана еще в 1849 г. И.И. Срезневским в “Мыслях об истории русского языка“ [9]. Она особенно актуальна для типологических исследований. Мы придерживаемся мнения А.Вежбицкой о семантических примитивах [2].

2. Ядерные классы слов конструируются одновременно на основе формально-типологических и содержательно-типологических характеристик, прослеженных в диахронии и в синхронии. *Слово* принимается как *общий базовый формально-типологический и содержательно-типологический конструкт* по следующим причинам: 1) оно есть языковой универсалией и через него можно описать как формально-структурные, так и содержательно-структурные типы; 2) существующие отношения тождества и различие между основными формально-типологическими и содержательно-типологическими конструктами легче всего можно проследить через функционирование слова, как простого языкового знака, последовательно на отдельных уровнях языковой системы 3) и как формально-типологический, и как содержательно-типологический конструкт через слово можно проследить основные техники человеческого мышления – анализ и синтез.

3. При решении проблем, связанных с возникновением и существованием именных и глагольных классов и с грамматическими категориями в них, существенное значение имеет следующая последовательность: от идеи наличия субстанции “здесь и сейчас” и представления о всеобщности, нечленимости, неотделимой принадлежности через антропоцентризм к идее обособления Аз-а. Такое развитие имеет соответствия на грамматическом уровне в архетипных морфемах *es (es-mi >**ѥсмь**) и *buh > *bhu-H > bhū (bū-ti > **кꙋтн**) глагола существования. Глагол существования и класс атематических глаголов, к которому он принадлежит, исключительно устойчивы и относятся к древнейшим языковым пластам.

4. Согласно гипотезе Бенвениста-Куриловича, корень в индоевропейском праязыке имел биконсонантную структуру с гласным ***е*** (CeC). Первая и третья фонемы представлены согласным, который может быть ларингалом (H). Наличие корней из двух слогов и корней с большей длительностью Э. Бенвенист объясняет через добавление суффиксов (структура с вариантами eC/C) и распространителей (только C) к старому биконсонантному корню. Идеи биконсонатной структуры индоевропейского корня придерживается и Е.Курилович. По его мнению, в индоевропейском праязыке первоначально был только один гласный – ***е***, а гласные ***о*** и ***а*** образовались от ***е*** под влиянием разных соседних ларингалов.

Интересна для нас идея принятия гласного ***е*** исходным, а гласных ***о*** и ***а*** – производными. Однако, Т.В. Гамкрелидзе и В.В. Иванов считают, что биконсонантные корни – явление более позднее. Оба автора постулируют два этапа в развитии фонемной и морфемной систем в индоевропейском праязыке. Они принимают, что в самый древний период общеиндоевропейского языка гласные ***і*** и ***и*** противопоставлялись гласной фонеме ***V***. Фонема ***V*** проявлялась в разных вариантах: как гласный тембр ***е*** (основной вариант), как гласный тембр ***а*** и как гласный тембър ***о***. После первоначального противопоставления ***і, и – V*** появляется новое противопоставление. Оно становится возможным после

перехода гласных *i* и *u* из класса гласных в класс сонантов. Тогда начинает проявляться оппозиция ***e***, ***o*** **–** ***a*** и знакомая из компаративистики пятичленная система гласных *i*, *u*, *e*, *o*, *a*. После образования класса сонантичных фонем и формирования гласных *e*, *a*, *o* определенные типы морфем переходят в коренные, а другие – в аффиксы [3, с. 160, с. 169-170, с. 252].

Два этапа наблюдаются и в развитии морфемной системы. В самый древний период существовали корневые морфемы со структурой CV и VC, которые подчинялись определенным правилам синтагматической сочетаемости. Характер слога – открытый он или закрытый – предопределял возникновение двух типов линейных структур: I – CV-VC, когда в результате слияния или синкопирования однотипных соседних морфем получается морфемная структура CVC; II – после морфемной структуры VC возможны два варианта – VC-VC и VC-CV [3, с. 239]. Корневые (именные и глагольные) и аффиксальные морфемы имели одинаковые структурные типы. Одна и та же морфема могла функционировать и как корень, и как аффикс. После слияния C_1V-VC_2 и образования структуры C_1VC_2 структура C_1VC_2 стала отличаться от первичных структур CV и VC и наступила дифференциация морфем по классам – корневые и аффиксальные [3, с. 251]. Структура VC восстановлена авторами в индоевропейских глагольных корнях *es- ’есть’, *et- ’есть /кушать/’ *ekh- ’пить’, *eph- ’взять, поймать’, *er- ’подниматься, вставать, *ei- ’приходить, приближаться, проходить’. Указанные индоевропейские глагольные корни являются аблаутными состояниями, характерными для более позднего этапа и производными от корня только с одним согласным – *s: *es, *t: *et, *kh: *ekh, *ph: *eph, *r: er, *i:*ei̯.

5. Морфемная структура C:VC глагола существования – один из самых древних пластов языка. Корень *s: *es образует супплетивную парадигму с корнем *bhu > bhu-H > bhū. В парадигме экзистенциального глагола в древнеболгарском языке наблюдается противопоставление: основа лексической морфемы *es, после которой нет расширителя, противопоставляется основе лексической морфемы *bhu с различными расширителями – *bhu-H > bhū в **къı-тн**, bhou̯-dh > **кѫ-д**, bhou̯-n-dh > **кѫ-д**. Корни с удлиненным гласным, полученым под влиянием ларингала H, *bhu-H > bhū в **къı-тн** и морфемой *dh выражают интенсивность и наиболее общую направленность. Корневые морфемы с *o*-степенью соотносятся с именами для обозначения человека – bhou̯-dh > **кѫ-д**.

6. Отношение между корнями *es и *bhu в индоевропейских языках разное. В греческом *es- > ἐιμί и *bū- > φύω являются глаголами, имеющими отдельные парадигмы. В латинском глаголы с корнем *es- и *bi > fi также имеют отдельные парадигмы настоящего времени. Для корня *bhu в отдельных индоевропейских языках зафиксированы следующие значения. Корень *bhū означал ’расти, жить’. Близкую семантику имеет др.-греч. глагол φύω в наст. вр. от *bhŭ- ’рожать, создавать’, φύομαι ’становиться, создаваться, развиваться’ и 1 л. ед. ч. атемат. аориста ἔφῡν от *bhū-. В др.-инд. bhūtíṣ, bhūtíṣ имеют значение ’бытие, хорошее состояние’, ирл. buith ’бытие’. Тот же корень *bhu- имело и имя существительное со следующими сохранившимися словоформами: срхв. бі̑так ’сущность, существо’, чеш. byt ’существо, существование’, польск. byt ’состояние, бытие’, др.-инд. bhūtás ’настоящее и в ср. р. bhūtám ’сущность, факт’, др.-греч. φυτόν ’растение’ [10, с. 260].

От корня *bŭ/*bū в древнеболгарском путем добавления дополнительных морфем образовались различные основы. При исчезновении связи между отдельными показателями после корня старые индоевропейские формы глагола воспринимаются как отдельные лексические единицы: *bheu-dh ’наблюдать’ в стб. **блюстн** с корнем **блюд** < *bl’jud с эпентетическим ***л***; *bhu-n-dh с инфиксом ***п*** ’начало действия пробуждения, наблюдения’; др.-инд. bodháyati с *o* в корне и с показателями у (j=i̯) и *a* в основе и с каузативным значением ’будить’. Тот же корень в древнеболгарском имеют и глаголы **къдн҃тъ** (с инфинитивом **къдѣ́тн**), близкий к др.-инд. пассиву budhyáte, и форма **възбънѫтн** ’проснуться, пробудиться [5, с. 162].

В “Старославянском словаре” (1994) отмеченны следующие значения глагола **къıтн**: 1) быть; значить; **комоу̯**, **оу̯ кого**, **отъ кого** – принадлежать; **комоу̯** с инф. – следует, нужно, доложен; **уѣмоу̯** – годится; **сѫщаꙗ** (мн. ч.) – имущество, **сѫщее** – бытие. 2) случиться, совершиться, возникнуть; измениться; **въ себѣ къıтн** – прийти в себя, **къıвъшее** (ед. ч.), **къıвъшаꙗ** (мн. ч.) – что случилось, событие; **кѫдетъ** – амин, **кѫдн** с инф. – пусть; 3) связка и вспомагательный глагол [8, с. 103-5].

7. Общим для двух корней является представление тождества носителя и процесса/состояния. Между ними, однако, существует и различие, которое заметно в разном оформлении их основ. В корне *es гласный не меняется и после него не добавляются расширители. Глаголы с неизмененными гласными e, i, u в древнеболгарском языке в своем корне сочетались с именами, обозначающими разные денотаты – природные объекты, явления, людей. Такими являются атематические глаголы в индоевропейских языках, чьи наследники в древнеболгрском уже перераспределились в разные

спряжения: напр. **нтн** < *eḛ-ti (I спр.). В глаголах со структурой корня VC оформляется основа VC-CV *es-mi в наст. вр. или VC-C-VC в *eḛ-dh-om > **ндѫ** в наст. вр. От глаголов со структурой корня CV образуются глаголы со структурой CV-C-VC, которую обнаруживаем в простом аористе *su-h-om> **съхъ** глаголов II спряжения в древнеболгарском языке, чьи формы очень древние. Структура CV-C-CV характерна для инфинитива глагола *bhu-H-ti > bhū-ti. Удлиненный корневой гласный наблюдается в инфинитивных формах и в формах повелительного наклонения, которые также относятся к рано появившимся.

Расширители *H, *dh, *s, *n после архетипных морфем со структурой CV или VC модифицируют разные значения, связанные с представлением интенсивности (удлиненный гласный после выпадения H), направленности (*dh, *n) или тождества (*s). Показатель *dh/*th выражал наиболее общее представление направленности. Она могла быть разнонаправленной – *к* определенному центру и *от* него. В вариантах *od и *do тот же показатель d/t присутствует в предлогах **отъ** и **до**. Не перечисляя остальные морфемы с характеристикой *dh/*th, остановимся на деиктической функции показателя. Согласные d/t содержатся в морфеме, являющейся основой указательных местоимений – **т-ъ**, **т-ого**. На основании указанных употреблений показателя *dh/*th можно вывести его обобщенное значение – выражать наиболее общую направленность.

Показатель *dh мог бы выражать и наиболее общее призывно-желательное или другое модальное значение при концентрации внимания в определенное направление или к определеной цели. В варианте *dhi он употребляется после корня глаголов в самом древнем наклонении – императиве в некоторых индоевропейских диалектах. В санскрите, авестийском и древнегреческом есть формы 2 л. ед. ч., которые заканчивается на частицу *dhi, присоединеную к однофонемному корню – скр. *ihi* ’иди’, авест. *idi*, гр. ἴθι, скр. *viddhi* ’знай’[7, с. 289].

Кроме для обозначения ситуации, в которой *носитель* и *качества и свойства* синкретичны, первичные морфемы-слова выражали и наиболее общую аффективность. Модус, по мнению Ш.Балли, присущ любому высказыванию, так как он является одним из двух основных элементов высказывания: диктума–содержания и модуса–оценки. Как воплощение содержания и оценки, корень *es очень четко определяется Э.Бенвенистом – ”существовать, есть в действительности, и это существование/эта действительность есть что-то достоверное, непротиворечивое, истинное, самое лучшее“ [1, с. 204]. В этом корне объективное и субъективное начала высказывания – синкретичны. В глаголе с корнем *es есть нерасчлененность идеи существования, состояния и процесса. Корень *es образует формы без локализации во времени, которые определяем как настоящее время только по одному признаку – по актуальности в момент высказывания, но существование есть непрерывное состояние *было*, *есть и продолжается неизвестно до каких пор*.

8. Для протослов С.Д. Кацнелсон предполагает следующее развитие. Первые слова имели неопределенный местоименно-называющий, субъектно-объектный, ситуативно-внеситуативный характер. По своему содержанию эти слова представляли собой что-то среднее между будущими местоимениями и называющими словами. Они были похожи на слова типа *вот* и относились ко всему, к каждому предмету восприятия или интереса. Они были ситуативными и предполагали отношение говорящего к предмету. Они могли относиться к разнородным отдельным предметам. Будучи особо ситуативными, вне конкретной ситуации они теряли смысл. Протослова первоначально обозначали небольшое количество предметов, чья практическая применимость постепенно осознавалась. Обнаруживая предмет в непосредственной ситуации, человек протословом направлял внимание других к предмету. Протослово было ”объективным“, поскольку оно направляло на определенные окружающие предметы, но и субъективным, так как оно выражало реакцию по отношению пользы предмета. Протослово было словом-предложением [4, с. 518-525].

Проведенный нами анализ подтверждается и другими исследованиями. Г.Т. Поленова указывает на следующеее развитие глагольных категорий в енисейских языках: “Для древнего состояния языка характерна недиференцированость глагола и имени... Категория состояния была древнейшей предикативной формой... Древнейшей формой косвеного наклонения был императив.....История рязвития языка отражает ступени развития мыслительной деятельности человека и ту картину мира, которая сложилась в представлениях соответствующего древнего общества” [6].

9. Указанные техники языкового высказывания и значения, выражаемые им, являются точкой отсчета при реконструкции древней модели восприятия мира. Она была подобной языковой картине мира, которую Б.Уорф обнаруживает в языке хопи. Микросистема языка хопи использует слова для обозначения явлений (а не объектов!!! – *замечание наше*). В науке принято выделять два вида восприятия мира – объективное и субъективное. При объективном восприятии присутствует прямое физическое наблюдение и осознание формы, цвета, движения. Объекты воспринимаются как дискретные. При субъективной модели все является всеобхватным, нечленимым непрерывным.

Явления изменяются (развиваются, растут (растения), исчезают, превращаются во что-то другое) и одновременно с этим остаются теми же самыми, независимо от разных воздействий. Осуществляется непрерывный процесс. То, что проявляется в данный момент, готовит к следующему моменту. В этом случае время является процессом нарастания, невидимого изменения, повторения, при чем нет расхода, а есть накапливание [11, с. 73-81].

10. Для мышления древнего человека вероятной представляется следующая модель. Ее можно представить как дихотомию, нашедшую языковое выражение в существовании двух корней *es и *bhu > bhu-H > bhū, которые в сляванских языках объединены в одной парадигме. Корень *es выражает идею неизменчивости, неизбежности, постоянства, а корень *bhu с расширителем H в вариантах bhu-H > bhū – идею интенсивности, а с расширителем *dh в *bhu-dh > **къ-д-ѣ-тн** и *bhou̯-dh > бу-дити – наиболее общее представление направленности (в противоположные направления).

На наш взгляд, эта дихотомия *неизбежность, постоянство, неизменчивость / интенсивность, противоположная направленность* сохранилась и до сих пор. До сих пор сохранилась и модальность глагола существования. Его формально-типологическая и содержательно-типологическая устойчивость дают нам основание принять его ядром, вокруг которого организованы языковые явления разных уровней языковой системы. Вопреки изменениям в языковых системах индоевропейских языков, глагол остается центром, без которого их существование было бы невозможным.

ЛИТЕРАТУРА

1. Бенвенист Э. Общая лингвистика / Э.Бенвенист; [пер. с франц. Ю.Н. Караулова; В.П. Мурат; И.В. Баришевой]. – М.: Прогресс, 1974. – 448 с.

2. Вежбицкая А. Язык. Культура. Познание / А.Вежбицкая; [пер. с англ. и отв. редактор М.А. Кронгауз]. – М.: Русские словари, 1996. – 416 с.

3. Гамкрелидзе Т. В. Индоевропейский язык и индоевропейцы. Реконструкции и историко-типологический анализ праязыка и протокультуры / Т.В. Гамкрелидзе, В.В. Иванов; Т. 1-2. – Тбилиси: Изд-во Тбилисского университета, 1984. – 1409 (520+889) с.

4. Кацнельсон С.Д. Категории языка и мышления / С.Д. Кацнельсон; (отв. ред. Л. Ю. Брюде) (переиздание основных работ, с дополнениями). – М.: Языки славянской культуры, 2001. – 864 с.

5. Мейе А. Общеславянский язык / А.Мейе; [пер. с франц. и примечания проф. П.С. Кузнецова, под ред. С.Б. Бернщейна]. – М.: Прогресс, 2001. – 499 с.

6. Поленова Г.Т. Происхождение грамматических категорий глагола (на материале енисейских языков) [Електронный ресурс]: автореф. дис. на соискание учен. степени д-ра филол. наук: спец. 10.02.12 / Г.Т. Поленова. – Таганрог, 2003. – Режим доступа: www.dissercat.com/content /proskhozhdenie-grammaticheskikh-kategorii-glagola-na-materiale-eniseiskikh-yazykov

7. Савченко А.Н. Сравнительная грамматика индоевропейских языков / А. Н. Савченко. – М.: Высшая школа, 1974. – 412 с.

8. Старославянский словарь / [под. ред. Р.М. Цейтлин, Р.Вечерки, Э.Благовой]. – М.: Русский язык, 1994. – 842 с.

9. Срезневский И.С. Мысли об истории русского языка [Електронный ресурс] / И.С. Срезневский; Електрон. данные. – Архив Петербургской русистики. – Режим доступа: www.ruthenia.ru/art/tentes/sreznevs/srezm1.htm

10. Этимологический словарь русского языка / [сост. М.Фасмер]; [пер. с нем. О.Н. Трубачев]; в 4 т: 2-е изд. стереотип. – М.: Прогресс, 1986. – Т. 1. – 573 с.

11. Уорф Б.Л. Отношение норм поведения и мышления к языку / Б.Л. Уорф; [пер. с англ.] // Зарубежная лингвистика. – кн. 1. [редакторы М.Оборина, Н.Беляева]. – М.: Прогресс, 1999. – С. 58-92.

УДК 821.161.2`373

ЛЕКСИЧНА ПАЛІТРА РОМАНУ А. Ф. КАЩЕНКА “ОПОВІДАННЯ ПРО СЛАВНЕ ВІЙСЬКО ЗАПОРОЗЬКЕ НИЗОВЕ”

Драган Ю.М., здобувач

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

У статті розглядаються шари лексики як художній засіб відтворення історичних подій минулого.
Ключові слова: історизми, просторіччя, військова, побутова лексика, лексика фауни і флори.

Драган Ю.М. ЛЕКСИЧЕСКАЯ ПАЛИТРА РОМАНА А.Ф. КАЩЕНКО “РАССКАЗ О СЛАВНОМ ВОЙСКЕ ЗАПОРОЖСКОМ НИЗОВОМ” / Днепропетровский национальный університет имени Олеся Гончара, Украина.
В статье рассматриваются слои лексики как художественное средство отображения исторических событий прошлого.
Ключевые слова: историзмы, просторечия, военная, бытовая лексика, лексика фауны и флоры.

Dragan Yu .M. LEXICAL RANGE OF EXPRESSION IN KASCHENKO□S NOVEL “STORIES FBOUT FAMOUS ZAPORIZHYE□S TROOPS LOWER. / Dnipropetrovsk National University after O. Gonchar, Ukraine.
Layers of vocabulary are considered in this article/ They are deemed as artistic methods in representation of past historic events/
Key words:historizm, military, domestic vocabulary, vocabulary of fauna and flora.

Метою нашого дослідження є аналіз різних шарів лексики, визначення їх частотної активності в романі А.Кащенка ***“Оповідання про славне Військо Запорозьке низове”***.

Мова – це скарбниця духовних надбань нації, досвіду співжиття, праці і творчості попередніх поколінь. Саме в системі національної мови закодовано інтелект тієї чи іншої нації. Мова є основною формою національної культури й насамперед першоосновою літератури.

Нині виникла гостра проблема осмислення літературно-художньої творчості майстрів слова як у минулому, так і сучасному, об'єктивного висвітлення та наукового дослідження національної художньої культури, яка зазнала великих духовно-інтелектуальних втрат протягом нелегкого шляху України до незалежності й суверенітету на рівні держави.

У літературний обіг повертається Андріан Феофанович Кащенко (1858–1921), письменник кінця XIX – перших десятиріч XX століття, який був широковідомий як автор багатьох історичних повістей, історико-публіцистичних праць, кількох драм та оповідань із сучасного йому життя.

До цього часу творча спадщина письменника опрацьовувалася лише літературознавцями. Хоч, як відомо, твори митця за життя користувались особливим попитом і популярністю. Якщо в літературному плані до загального аналізу його творчості зверталися такі вчені, як С.Пінчук, В.Бєляєв, В.Біднов, В.Гненна, А.Гуляк, Н.Марченко, В.Неділько, Ф.Білецький М.Чабан, Н.Дига, І.Осадча, В.Чемерис, П.Єфремов, В.Євтушенко, І.Голуб, І.Мазуренко, В.Яременко, І.Шаповал, Н.Конотопець, В.Мороз, А.Ніковський, О.Волошин, то у мовному плані наукових розвідок, на жаль, немає.

Мовотворчість українського письменника, автора багатьох популярних творів про національно-визвольну боротьбу українського народу, про долю і вікопомну героїку волелюбної Запорозької Січі Адріана Феофановича Кащенка й до цього часу лишається неопрацьованою.

Серед творів письменника не може не привернути увагу лінгвістів роман ***“Оповідання про славне Військо Запорозьке низове”*** – ґрунтовне широкомасштабне художнє полотно, що побачило світ у годину Лютневої революції, коли заворушилася й прокинулася від сну до дій уся Україна. Народні маси, усвідомлюючи свою причетність до творення історії, зі зброєю в руках боролися з багатовіковим гнітом царату за свою особисту волю й державну незалежність. У своєму епічному творі з багатогранним реалістичним зображенням минулого письменник, зосередивши свою творчу увагу на порівняно невеликому відрізкові часу змалював з глибоким знанням історичного матеріалу давні події України.

Твір дає чимало матеріалу для роздумів про його сюжет, композиційну структуру, про мову і стиль, про глибину і пластичність розповіді.

У науково-об’єктивну розповідь про географію подій, військову конфігурацію, побут, устрій Січі владно вливається вольовий голос художника, який не тільки засобами мови малює, реставрує, але й пояснює, трактує історію. У творі висвітлено історичні факти, що збереглись у спогадах, записках, мемуарах або взяті з наукових праць чи інших джерел.

Дотримуючись історичної достовірності, письменник не обмежується скупими фактами. Він – митець, який не переказує історію, а художньо осмислює її, прагне створити цікаве, яскраве, колоритне мистецьке

полотно, що навчало б, виховувало читача, поглиблювало його історичний досвід, світогляд, давало певну морально-естетичну наснагу.

Чим же приваблює читача Адріан Кащенко? Насамперед – простотою й дохідливістю викладу найскладніших історичних подій і явищ. Це пояснюється природженою закоханістю автора в той край, де гартувалися козаки, й тонким розумінням душі українського народу, що впродовж століть зберігає звичаї й волелюбність Запорозької Січі.

У будь-якого майстра слова його мистецька своєрідність відбивається у кожному творі. Оскільки найбільш яскраво вона виявляється в зображенні персонажів, першочерговим завданням при вивченні стилю твору має бути аналіз тих прийомів, якими автор досягає високої художньої майстерності у змалюванні образів.

Головним показником творчої індивідуальності письменника є мовні засоби, використані ним для реалізації свого творчого задуму, оскільки тон і атмосфера твору передусім створюються мовою і залежать від добору мовного матеріалу.

Предметом більшості досліджень у галузі лінгвостилістики є засоби мовної виразності, що складають особливу естетичну систему того чи іншого письменника, адже мова віддзеркалює його внутрішній світ, світогляд і разом з тим надбання певної епохи.

Мовна палітра ***"Оповідання про славне Військо Запорозьке низове"*** А. Кащенка надзвичайно багата і колоритна.

В. Бєляєв говорить, що мова творів А. Кащенка своєрідна й незвичайна [2, с. 612]. Письменник чи не єдиний з літераторів сміливо наслідує стиль козацьких літописів. У його манері письма ми можемо легко вгадати руку стриманого майстра літературного бароко, з його особливим образним ладом, прихованою стилістичною версифікацією та узвичаєною формою ("Року *такого-то...*") [1, с. 489].

Роман ***"Оповідання про славне Військо Запорозьке низове"*** написаний як посібник для читання з курсу історії, і його потрібно читати неодмінно з першої сторінки, а не з будь-якого розділу, тому що все в його оповіданнях взаємопов'язане, одне витікає з іншого. І водночас – існує саме по собі. Але це аж ніяк не спрощений виклад історичного матеріалу, а, навпаки, відшліфований до виразності й прозорості малюнка текст, що читач не помічає, що він чи вчить історію чи образно сприймає її, передану художніми засобами.

У творі письменник спирається на свій досвід і особисте сприйняття побаченого, що надає викладу тонкого ліризму й поетичності. Текст має графічні малюнки, репродукції з картин, що не тільки "звеселяє"" сторінки, а й емоційно підкріплює чи документально засвідчує розповідь. Що над чим переважає: текст над зображенням чи зображення над текстом – відповісти важко. Вони мовби єдине ціле, бо слово розкриває ілюстрацію, а графічний образ оживляє байдужо-безликий літературний опис.

У творі ***"Оповідання про славне Військо Запорозьке низове"*** найбільш виразно проступають риси індивідуального стилю письменника у відтворенні життєвих явищ і подій, у змалюванні яких важливе місце посідають лексичні засоби.

Відтворюючи історичне минуле українського народу, А. Кащенко використовує **застарілі слова,** які за ознаками групуємо в такій послідовності:

а) **назви поселень - *весь*** (заст.). "село" [ЕСУМ, І, с. 365]: *"вони наскакували на руські землі, випалювали городи й* ***весі,*** *а людей забирали в* неволю" [1, с. 18];

б) **військова лексика - *бекет*** (іст.) – "військовий пікет, сторожа" [ЕСУМ І с. 164]: *"Згодом на степових пагорбах були споруджені* ***бекети,*** *звідки подавали вісті про татар гаслом..."* [1, с. 25]; ***джура*** (іст.) – "військовий слуга, зброєносець" [ЕСУМ ІІ с. 54]; *"Кожен статечний запорожець мав свого джуру"* [1, с. 73]; ***герць*** (іст.) - „окремі сутички, поєдинки українських козаків з ворогами перед боєм„ [СУМ ІІ с. 57]; *"А чимало запорожців, побравши з табуна своїх коней, виїздили за січові окопи на* ***герць"*** [1, с. 73]; ***чати*** – "сторожовий загін війська; група переважно озброєних людей, які охороняють щось, несуть варту" [СУМ ХІ с. 282]; ***залога*** – "військовий загін, який добре замаскувався, щоб несподівано напасти на ворога; засада" [СУМ ІІІ с. 193]: *"З нього ми довідуємось, що татари в ті часи тримали понад порогами, на лівому березі Дніпра, свої* ***чати й залоги*** *й нападали на козаків, коли ті невеликими ватагами рухалися з України на Запорожжя..."* [1, с. 82].

Письменник використовує й **просторіччя,** характерні для Степової України того часу, як-от: ***невзабарі*** (незабаром): *"...староста Черкаський та Канівський, який року 1521-го зазнав, було, татарської неволі, але* ***невзабарі*** *втік із Криму й ходив 1523 та 1528 років із козаками під Очаків..."* [1, с. 22]; ***ворожоча*** (ворожнеча): "*Донці й запорожці не раз спільно ходили походами на турецький Азов і навіть у Чорне море, та тільки-но береги Дінця стали залюднюватися, з-за них між:: обома козацькими громадами виникли непримиренні суперечки й* ***ворожоча"*** [1, с. 5]; ***понавколо*** **(навколо):** ***"Понавколо*** *все вщухало, і нарешті панувала урочиста тиша, і з близького, вкритого темрявою берега тільки цвіркуни подавали*

свої одноманітні, сонливі голоси та очерет, хитаючись і тручись своїми китицями, неначе шепотів про щось таємне" [1, с. 384].

Слід звернути увагу і на багатство **загальновживаної лексики,** що широко відображає звичаї, побут, нові явища життя, породжені козацтвом. За семантичними ознаками вона поділяється на такі тематичні групи:

1. **Назви військових осіб:** ***суддя, курінний отаман, кошовий отаман, осавул*** [1, с. 63], ***скарбник***, ***пушкар***, ***довбиш, хорунжий, бунчужний***, ***писар, старшина*** [1, с. 64], ***полковник***, ***квартирмейстер***, ***сотник***, ***гармаш*** [1, с. 345]: *Першого січня коленого року в Січі скликали раду, де брали участь з однаковими правами всі запорожці, і там кожен курінь обирав собі на цілий рік* ***курінного отамана*** *й* ***кухаря, а*** *після того всі разом голосували за* ***кошового отамана, військового суддю, писаря*** *й* ***осавула*** *та ще підстарших:* ***скарбника, пушкаря, довбиша, хорунжого, бунчужного й*** *інших урядових осіб. Усі вони складали січову старшину* ***й*** *керували кожен своїми справами; кошовий же отаман розпоряджався військом і піклувався про те, щоб у січі було доволі всілякого припасу* [1, с. 64]. „З *наказу найсвітлішого князя між:: нами була уряджена старшина:* ***суддя, писар, хорунжі, пушкар, довбиш*** *та* ***курінні отамани"*** [1, с. 341]. „З *ним було:* ***полковників*** *- 4,* ***осавулів*** *- 4,* ***хорунжих*** *- 4,* ***квартирмейстерів*** *- 4,* ***сотників*** *- 51,* ***отаманів*** *- 20,* ***пушкар*** *- 1,* ***гармашів*** *- 124, всієї ж* ***старшини й козаків*** *- 3847 душ"* [1, с. 345].

2. **Назви військової зброї:** ***спис*** [1, с. 61], ***гармата, мушкет***, ***рушниця***, ***шабля***, ***сагайдак зі стрілами, гаківниця***, ***пістоль*** [1, с. 67], ***багнет*** [1, с. 462]: *"Сподіваючись на лихо від походу козаків, турки вже підстерігали їх у Бузькому лимані з десятьма галерами та кількома десятками сандалів і, побачивши своїх запеклих ворогів, зразу ж почали громити запорозькі чайки з* ***гармат"*** [1, с. 51]; *"Зброю запорожці мали дуже розмаїту: в XV, та XVI столітті перевагу надавали* ***сагайдакам зі стрілами, списам, келепам і гаківницям:*** *пізніше в запорожців були* ***рушниці*** *або* ***мушкети, шаблі, списи й пістолі*** *Окрім того, доброю зброєю були* ***читали,*** *здобуті у турків* ***ятагани*** *й* ***ножі"*** [1, с. 67].

3. **Назви клейнодів:** ***корогва***, ***булава***, ***бунчук*** [1, с. 45], ***котли***, ***пернач***, ***знамено (корогва)***, ***прапор***, ***військова печать*** [1, с. 341]: *"Разом з універсалом Стефан Баторій надав Війську Запорозькому військові клейноди:* ***корогву, булаву, бунчук*** *та* ***котли*** *"* [1, с. 45]; *"Дав нам покійний* ***булаву,*** *17* ***перначів, знамено (корогву), прапорів*** *14,* ***військову печать і гармати,*** *а під оселю обіцяв відвести нам землю, відібрану од ворогів між: Бугом та Дністром, та ще на Кінбурнзькій стороні"* [1, с. 341].

4. **Назви морського (водного) транспорту:** ***сандали, галери*** [1, с. 35], ***чайки (байдаки)*** [1, с. 51], ***корабель*** [1, с. 67], ***пліт (торок)*** [1, с. 70], ***каюк*** [1, с. 458], ***човен*** [1, с. 462]: "*Через півроку Хортицю оточили вороги: зі сходу підступив хан з ордою,* ***з*** *півдня на* ***сандалах*** *і* ***галерах*** *прибули турецькі яничари...*" [1, с. 35]; *"В запалі вони кинулися, було, штурмувати галери, але турецькі сандали чинили їм перешкоди, а галери своєю пальбою знищували козаків і навіть топили їхні* ***чайки"*** [1, с. 51]; *"Військовий флот Війська Запорозького складали виключно чайки, що звалися ще* ***байдаками"*** [1, с. 67]; *"Щоб і тут перехитрити турків, козаки підпливали до тих міст темної ночі й, зрубавши з десяток верб, зв'язували з них* ***торок (невеликий пліт),*** *та й пускали його за водою"* [1, с. 70]; *"Знову заревіли гармати з поля, а байдаки й плоти з москалями хмарою посунули з усіх боків до Січі"* [1, с. 462]; *„Незабаром увесь Чортом лик і Підпільна вкрилися човнами і плотами так, що не видко було й води... "* [1, с. 462]; *"Нагледівши біля берега* ***каюк,*** *я хутко перекинувся на той бік річки й видряпався на кручу"* [1, с. 458]; "*Униз од базару на річці Підпільній був січовий Ківш (глибока затока), де приставали до берега під час миру грецькі, турецькі й італійські* ***кораблі*** *з усяким крамом"* [1, с. 66].

5. **Назви жител та їх частин:** ***зимівник*** [1, с. 62], ***курінь***, ***хата*** [1, с. 63]: *"Не заборонялося запорожцям після того, як вони випишуться з* ***куреня,*** *побратися з жінкою і сісти на господарство своїм* ***зимівником*** *десь у захищеному куточку того ж Запорожжя"* [1, с. 62]; "*Із часом замість куренів на Січах почали будувати для козаків* ***хати..."*** [1, с. 63]; *"Тільки вже за часів Нової Січі в XV111 столітті запорозька старшина почала будувати свої окремі* ***хати*** *біля паланки"* [1, с. 74].

6. **Назви одягу і взуття:** ***жупан***, ***каптан***, ***штани***, ***пояс***, ***шапка***, ***сап'янці*** [1, с. 68]: *"Святкове вбрання козаків складалось із* ***жупана*** *з вильотами,* ***каптана*** *барвистого, широких червоних або іншого кольору* ***штанів, пояса з*** *китайки,* ***шапки*** *з видихи, обшитої навхрест позументом та з вільчуги (бурки)"* [1, с. 68].

7. **Назви страв:** ***соломаха*** [1, с. 73], ***тетеря***, ***галушки***, ***юшка з риби***, ***куліш***, ***баранина***, ***дичина*** [1, с. 74]: *"Коли знову сходилися до куренів, то кухарі ставили на столи вагани, повні гарячої* ***соломахи*** *(житнє борошно, зварене з водою і засмажене олією), і запорожці, помоливши бога, сідали за столи та, діставши з-за халяви чобота або з-за пояса ложку, снідали"* [1, с. 73]. *"Крім* ***тетері, соломахи та риби,*** *запорожці вживали ще* ***галушки, юшку від*** *звареної* ***риби, куліш*** *із салом або олією, а іноді, хоч і нечасто, їли* ***баранину, дичину*** *й інше"* [1, с. 74].

8. **Назви музичних інструментів:** ***скрипка***, ***кобза***, **бас**, ***басолі***, ***бубон*** [1, с. 74]: *"..хто ж відіспався - збиралися на січовому майдані або над Дніпром, щоб гуртом поспівати, й затримувалися, аж доки не погасне вечірня зоря, а часом вигравали на* ***сопілках, скрипках, кобзах, басах*** *та* ***басолях,*** *вибивали ще й на* ***бубнах;*** *охочі ж до танців під ту музику танцювали гопака"* [1, с. 74].

9. **Назви свійських тварин:** ***кози, коти, куниці:*** [1, с. 378]: "*Із звірів у Великому Лузі водилися вовки, вепрі, олені, дикі* ***кози*** *(сугаки), лисиці,* ***коти****, зайці, барсуки, горностаї, ховрашки, бобри,* ***куниці*** *й виндихи, нарешті, під осінню пору, заходили сюди і степові мешканці – тарпани (дикі коні), перебуваючи найчастіше на Томаківському острові*" [1, с. 378].

10. **Назви диких тварин:** ***тарпани (дикі коні), бобри (водяні свині)*** [1, с. 51], ***вовки, лісовини, дикі коти, олені,*** **дикі кози (сугаки),** ***бабаки, вепрі, ведмеді, зайці, сайгаки, горностаї****,* ***хорки****,* ***видри (виндихи), полоз, барсук, жовтобрюх, гадюка, ящірка*** [1, с. 57], ***ховрашки, лисиця*** [1, с. 378], ***чокалки*** [1, с. 380]: *"Окрім* ***тарпанів,*** *у степах та лісах жили* ***вовки, лісовини, дикі коти, олені, кози, бабаки, вепрі, ведмеді, зайці, сайгаки, барсуки, горностаї, хорки, бобри*** *(їх називали на Запорожжі* ***водяними свинями), куниці й видри (виндихи)*** [1, с. 57]; *"Із гадів у степах плазували величезні* ***полози, жовтобрюхи, гадюки*** *та всіх барв* ***ящірки"*** [1, с. 51]; **"***Із звірів у Великому Лузі водилися* ***вовки, вепрі, олені, дикі кози (сугаки), лисиці, коти, зайці, барсуки, горностаї, ховрашки, бобри, куниці й виндихи..***"** [1, с. 378]**; „*** ***Вовки, лисиці, барсуки, дикі кози, чокали, виндихи*** *– так один за одним і біжать, так і плазують по траві"* [1, с. 380]; *„Були ще* ***барсуки, видихи***" [1, с. 381]; *"****Жовтобрюх*** *мав два аршини завдовжки"* [1, с. 441].

11. **Назви свійських птахів:** ***гуси, качки*** [1, с. 58; с. 380]: *"Із птаства у степах і лісах були...гуси,* ***качки....***" [1, с. 58]; ***"Качок, лебедів, дрохв, хохітви, гусей, диких голубів, лелек, журавлів, тетерваків, куріпʹят*** *– так хо-хо-хо*" [1, с. 380].

12. **Назви диких птахів: куріпка** [1, с. 51], ***дрохва, хохітва (стрепети)****,* ***журавлі, лелека, тетерев, чайка****,* ***зозуля****,* ***удод****,* ***шпак****,* ***орел****,* ***сокіл*** [1, с. 57], ***яструб****,* ***горлиця****,* ***соловейко****,* ***гайворон****,* ***ґава****,* ***сорока****,* ***чиж****,* ***щиглик****,* ***жайворон****,* ***лебідь****,* ***баба (пелікан)****,* ***чапля****,* ***мартини (морські чайки)****,* ***кулик*** [1, с. 58], ***дикі гуси****,* ***баклани*** [1, с. 378], ***коростень****,* ***стриж****,* ***щогіл****,* ***шуліка*** [1, с. 379], ***тетервак, куріп'ята, дикі голуби*** [1, с. 380], ***огарі****,* ***деркач*** [1, с. 381], ***ремез, ракша*** [1, с. 383]: "*Із птаства у степах і лісах були* ***дрохви, хохітва (стрепети), журавлі, лелеки, тетерева, куріпки, чайки, зозулі, одуди, шпаки, орли, соколи, яструби, горлиці, соловейки, гайворони, гави, сороки, чижі, щиглики, жайворонки*** *та інша птиця, а по річках та у Великому Лузі:* ***лебеді, баби (пелікани), гуси, качки, чаплі, мартини (морські чайки) та кулики"*** [1, с. 58], *"Дніпрові коси колись прямо біліли од* ***баб (пеліканів)*** *та* ***морських чайок; за лебедями, дикими гусьми, бакланами та качками*** *часом не видно було в озерах води;* ***журавлі, лелеки*** *та* ***чаплі*** *велично та спокійно походжали по болотах; береги лиманів рябіли від безлічі* ***куликів;*** *кучеряві ж дерева Лугу ставали притулком* ***горлицям, зозулям, тетеревам, у додсім, коростеням, сорокам, стрижам, соловейкам, чижам, щоглам*** *та іншій співочій і неспівочій птиці, чий спокій порушували хіба що* ***соколи, яструби, шуліки*** *та велетні-орли"* [1, с. 378]; ***"Горлиці, зозулі, удоди й ракші*** *голосно й весело перегукувалися через лісові галявини, а од співу і щебету* ***соловейків, чижів, шпаків, щигликів*** *та* ***ремезів*** *у вухах лящало"* [1, с. 383]; *"З дикої птиці було багато* ***голубів:*** *гніздились по лісах та по скелях"*; *"Водились ще* ***дикі гуси, лебеді, журавлі";*** *"Водились* ***огарі, тетерваки, баклани"*** [1, с. 381]; *"Колись було багато* ***деркачів,*** *а тепер і тим місця мало"* [1, с. 381].

13. Назви риб: ***рибець, марена*** [1, с. 57], ***осетр****,* ***білуга****,* ***севрюга****,* ***стерлядь****,* ***сом****,* ***короп****,* ***секрет (судак)****,* ***щука, окунь, тарань****,* ***лящ****,* ***чехоня****,* ***оселедець****,* ***карась****,* ***рак*** [1, с. 58], ***лин****,* ***вугор****,* ***вирезуб****,* ***камбала, язь лящ, марена*** [1, с. 378], ***чичуга****,* ***пистрюга*** [1, с. 380], ***рак*** [1, с. 383]: *"Тут, а також:: на Бузі, Берді й Кальміусі, водилися:* ***осетри, білуга, севрюга, стерлядь, сом, короп, секрет (судак), щука, окунь, тарань, рибець, марина, лящ, чехоня, оселедець, карась,*** *і безліч дрібнішої риби"* [1, с. 58]; *"Водилися у водах Великого Лугу велетенські* ***білуги*** *(...); попід кручами, в чорториях, ховалися гладкі, товстоголові* ***соми,*** *цілими табунами плавали* ***осетри, севрюги*** *та* ***стерляді;*** *величезні, ситі* ***коропи*** *та довгі, зубасті* ***щуки*** *виблискували там проти сонця золотою та срібною лускою; косяками грали у воді:* ***сула (судаки), лящ, карась, окунь, лини, вугри, тарань, вирезуб, камбала, язь і марена*** *(...)"* [1, с. 378]; "*Тоді все* ***чичуга, пистрюга, коропи*** *та* ***осетри*** *за все одвічали"* [1, с. 380]; *"Риби в мої часи у Великому Лузі ще було досить, причому* ***соми, коропи й щуки*** *траплялись ще дуже великі - що ж до* ***осетра*** *та білуги, то їх водилося мало"*; *"Найкраще ловилися у Лузі* ***раки,*** *яких було сила-силенна"* [1, с. 383].

14. Назви дерев, кущів, рослин: ***вишня, барбарис, калина*** [1, с. 316], ***дуб****,* ***граб****,* ***оріх*** [1, с. 379], ***свидина, вербина, бузина*** [1, с. 380], ***осокір, лоза, терен, очерет, куга, осока*** [1, с. 381], ***груша (кислиця)*** [1, с. 382], ***ожина*** [1, с. 383], ***шовковиця*** [1, с. 415], ***явір****,* ***верба****,* ***берест****,* ***ясен****,* ***клен, оситняг*** [1, с. 426]: "...і вони, коли не всі ліси то, *принаймні, найдорожчі з них дерева, як* ***дуб, граб*** *та* ***оріх,*** *почали вирубувати на спродаж::, а право рибалити та полювати передавали окремим рибалкам і мисливцям"* [1, с. 379]; *„Раніше і ліс густий був по плавнях:* ***дуби*** *товсті та гільчасті,* ***сокори, лоза*** *непролазна,* ***терни, груші,*** *а по озерах* ***очерета, куга, осока"*** [1, с. 381]; *"Величезні, в чотири обхвати,* ***дуби*** *з розлогим гіллям, що могло,б захистити від дощу цілий курінь запорожців: височенні, в 15 сажнів, -* ***осокори,*** *лапасті* ***клени,*** *стрункі* ***ясени,*** *здається, шикувались один перед одним, вихваляючись, хто темніше заступає землю од сонця, а* ***груші, кислиці*** *та* ***шовковиці*** *сперечалися між: собою, хто рясніше засипле землю плодами"* [1, с. 415]; *"Рослинність у Базавлуці така ж, як і у Великому Лузі, ті ж* ***дуби, явори, осокори,*** *велетенські* ***верби, берест, ясен, клен, кислиця, груша, шовковиця, бузина,*** *зарості* ***лози, очерету, оситнягу*** *й високі, більше трьох аршинів, трави"* [1, с. 426]; ***"Бузина, свидина, вербина, дуби, грушиння"*** [1, с. 380]; *"Часом по них були розкидані або поодинокі дуби та*

велетні-осокори, або ***груші, кислиці*** *та купами* ***бузина, - і це надавало галявинам дивовижної краси"*** [1, с. 383]; "*... а поміж:: дубами росли родючі дерева:* ***груші, кислиці, вишні, барбарис, калина,*** *видолинки степові вкрили непролазні* ***терники...*** *"* [1, с. 316]; *"Страшно було заходити в таку гущавину* ***очеретів,*** *з яких не видно було навіть неба, та зате там можна було назбирати цілі козуби* ***ожини"*** [1, с. 383].

У творі використана й **іншомовна лексика** для відтворення історичної суті минулого: ***орда*** *(іст.)* – об'єднання кількох кочових племен під владою одного хана у тюркських і монгольських народів [СУМ V 742]: *"Наляканий бойовим хистом та завзяттям Вишневецького, кримський хан залишив цього разу козакам усі дніпровські міста й степові улуси й, зібравши свої* ***орди,*** *заховався з ними в Криму* [1, с. 35]; ***улус (кочовище)*** - стоянка кочовиків (у 1 знач.) і територія, де вони кочують [СУМ IV 315]: *"Ружинський тільки й чекав такої нагоди й, хутко зібравши військо, кинувся з кіннотою в татарські степи, випалюючи* ***улуси,*** *визволяючи невольників і завдаючи татарам нелюдських мук"* [1, с. 44]; *"Богданко охоче на те пристав, викликавши з України на поміч городових козаків та діждавшись, доки* ***орда*** *вибралася в похід, кинувся з військом на лівобережні* ***улуси*** *й почав їх палити"* [1, с. 45]; "*Року 1540-го історія, називаючи привідців козаків, згадує не тільки одних прикордонних старост, а й зазначає вже козацькі походи на татарські* ***улуси*** *(кочовища) та турецькі міста під проводом своїх же народних ватажків..."* [1, с. 23]; *"Обидві частини Запорозького Війська без жалю вирізували й випалювали татарські* ***улуси*** *й міста, забирали скарби, виганяли худобу й так налякали кримського хана, що він покинув своє царство, сів на корабель і втік за море"* [1, с. 178]; ***ясир (іст.) -*** бранці, полонені, яких захоплювали турки й татари під час розбійницьких нападів на українські, російські, польські землі з 15 до 60-х років ХУІІІ ст. [СУМ ХІ 653]: *„До того ж, татарські добичники ("ушкалі"), приходячи щороку на Україну за* ***ясирем*** *(бранцями), неначе за своєю власністю, стали помічати, що запорожці пильнують за ними й застерігають про їхні наскоки всю Україну"* [1, с. 25].

Отже, багатопланове використання лексичних шарів у творі дало можливість А.Кащенку яскраво відтворити не тільки військові баталії, побутові умови життя Війська Запорізького, а й розкрити той порив українського народу до боротьби за свободу й незалежність. Оскільки автор у романі розкриває боротьбу українського народу, то тут досить активно використовується військова лексика та лексика місцевої фауни, яка не тільки виконує номінативну функцію, але й має пізнавальне і виховне значення. Вона надає твору урочистості й піднесеності, гордості за наш славетний край.

Досить вагомо представлена лексика, яка відображає природний світ тогочасної Степової України.

Художня проза дає можливість спостерігати над майстерним використанням лексики з метою відтворення реальних подій і побуту козацького життя. Творча майстерність письменника, його соціальне і мистецьке чуття показують світові життя, боротьбу, думи і прагнення народу. Одним із глибоких виразників цих високих принципів у художній літературі є і А.Ф. Кащенко.

ЛІТЕРАТУРА

1. Кащенко А.Ф. Оповідання про славне Військо Запорозьке низове / А.Ф. Кащенко. – Дніпропетровськ: "Січ", 1991. – С. 15-481.

2. Кащенко А.Ф. Зруйноване гніздо / А.Ф. Кащенко. – К.: Дніпро, 1991. – С. 597-644.

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

СУМ Словник української мови: [у 11 т.] / [ред. колегія: І.К. Білодід (гол.) та ін.]. – К.: Наук. думка, 1970–1980.

УДК 81 373.49

ТЕМИ ТА СФЕРИ ЕВФЕМІЗАЦІЇ В СУЧАСНІЙ ПРЕСІ

Дубинець З.О., старший викладач

РВНЗ "Кримський гуманітарний університет" (м. Ялта)

У статті обґрунтовується семантична класифікація евфемізмів на матеріалі сучасної періодики. Автором виокремлено дві предметно-понятійні сфери евфемізації – політичне життя країни та традиційно табуйована лексика. У межах кожної проаналізовано найбільш презентативні тематичні групи одиниць.

Ключові слова: евфемізми, семантична класифікація, преса

Дубинец З.О. ТЕМЫ И СФЕРЫ ЭВФЕМИЗАЦИИ В СОВРЕМЕННОЙ ПРЕССЕ / „Крымский гуманитарный университет" (г. Ялта), Украина.

В статье рассматривается семантическая классификация эвфемизмов на материале современной периодики. Автор выделяет две предметно-понятийные сферы эвфемизации – политическая жизнь страны и традиционно табуированные темы. В рамках каждой проанализированы наиболее распространенные тематические группы единиц.

Ключевые слова: эвфемизм, семантическая классификация, пресса.

Dubinets Z. THE SUBJECTS AND AREAS OF EUPHEMISATION IN PRESS /„Crimean humane university" (t.Yalta), Ukraine.

In the article considered semantic classification of euphemisms based on modern periodicals. The author allocated two objective-conceptual areas of euphemisation - the political life of the country and traditionally taboo topics. The most popular thematic groups of units in each are analysed

Key words: euphemism, semantic classification, press.

Із проголошенням незалежності України, набуттям національною мовою статусу державної істотно змінилася роль періодики, зросла кількість україномовних видань, а головне – вони стали різноманітнішими за тематикою, жанрами, стилістикою. Мова газети сьогодні впливає на вироблення громадської думки, допомагає у формуванні певного типу соціальної поведінки людини. Важливу роль у зазначених процесах відіграють евфемізми – пом'якшені, благозвучні вислови, які вживають замість прямих назв на позначення небажаного денотата.

Проблемам евфемії присвячено студії мовознавців Європи (Е.Бенвеніста, Л.Булаховського, С.Відлака, Б.Ларина, П.Стасинської, О.Реформатського, Дж.Фрезера) й Америки (Дж.Апдайджена, Л.Блумфілда, А.Додда). Лексико-семантичні класифікації представлено в дослідженнях вітчизняних та зарубіжних лінгвістів: А.Кацева, Т.Космеди, Л.Крисіна, О.Михайлова, О.Сєничкіної, В.Тхір, Н.Якименко, О.Януша. Серед об'єктів евфемізації в них зазначено назви зі сфери дипломатії, діяльності армії, розвідки, міліції, карного розшуку, злочину та його наслідків, відносин між різними національними й соціальними групами; поняття надприродних сил; реалії, дотичні до смерті; розумові та фізичні вади людей; номінації зі сфери фізіології, сексуальних стосунків тощо. Із східнослов'янських дослідників автором першої лексико-семантичної класифікації назв-табу став Д.Зеленін (1928) [1]. Детальний перелік предметно-понятійних сфер евфемізації на матеріалі англійської мови запропоновано в класифікації Р.Холдера [5, с. 449-501]. Увагу вітчизняних науковців було зосереджено на аналізі евфемізмів розмовно-побутового стилю (Г.Аркушин, І.Мілєва, Л.Ставицька, О.Януш та ін.).

Проте сьогодні одним із основних джерел творення й поширення евфемістичних номінацій є преса. Евфемізми української мови, які функціонують у газетному дискурсі, не були предметом спеціального вивчення. Окремі праці присвячені дослідженню евфемістичних субститутів на матеріалі ЗМІ (К.Сережим, І.Решетарова, О.Януш).

Мета статті – дослідити теми і сфери евфемізації в сучасному газетному дискурсі.

Евфемістичні номінації, які зафіксовані в українській пресі початку XXI століття, можна розподілити за двома сферами – політичне життя країни та традиційно табуйовані теми.

Евфемізми-замінники прямих понять зі сфери політики, у тому числі й зовнішньої (вибори, законодавчі директиви, політичні події й рішення, порушення політичних домовленостей тощо), становлять численну групу першої сфери: *контрольована демократія* замість *авторитаризм, однополярний світ* замість *диктат США, вжити крайніх заходів* замість *військовий переворот.*

Подібні субститути покликані завуальовувати політичні погляди, вербальні стратегії, інтенції, щоб представити реципієнту непопулярні політичні заходи у вигідному світлі. Словесний камуфляж дій політиків і військових є ознакою будь-якої мови. В. Панін називає це ідеологічним впливом влади [4, с. 85-86], мета якої – "примусити неправду звучати правдоподібно і зробити вбивство респектабельним", пор. *знищення євреїв* і більш "респектабельне" *повне вирішення проблеми* [3, с. 130]. Наприклад: *У першій половині 1942 року гітлерівці* ***розв'язали "циганське питання"*** **–** про масове знищення ромів на території України (УК. – 2009. – № 133).

Маніпулюючи нашою свідомістю, ЗМІ використовують евфемістичні замінники *непопулярні заходи, непопулярні рішення, непопулярні реформи* замість *скорочення фінансування, скасування пільг, підвищення податків* тощо. Інколи важко розмежувати політичні евфемізми і економічні. Так, у статті "*Черговий* ***сюрприз*** *від МВФ*" (ЛЗ. – 2010. – № 2) евфемістична номінація *сюрприз* позначає подорожчання блакитного палива для населення у квітні 2011 року на 50 % та підвищення пенсійного віку для жінок до 60 років згідно з оприлюдненим меморандумом між МВФ та українською владою. Зрозуміло, що диктат міжнародної інституції – політична площина, а зростання цін на газ – економічна, оскільки наслідком цього процесу буде зменшення реальних доходів пересічних громадян.

До політичних евфемізмів належать і *дипломатичні.* Англійський письменник Квентін Крісп зазначав, що евфемізми – це неприємні істини, ароматизовані одеколоном дипломатичності. Мета використання подібних субститутів – приховати негативні реалії в галузі міжнародних відносин. Відомо, що літо 2009 року відзначилось ускладненням в українсько-російських відносинах, про що свідчить листування між президентами цих держав. В. Ющенко в листі до свого російського колеги говорить, що *дуже розчарований* ***недружнім*** (замість *ворожим*) *характером його листа* (УК. – 2009. – № 147). Надалі висловлює сподівання, "*що в майбутньому нашим державам вдасться уникнути повторення таких* ***прикрих випадків*** (замість *шпигунство*), *які* ***затьмарюють*** (замість *псують, підривають*) *двосторонні відносини*" (УК. – 2009. – № 147).

Іншу тематичну групу репрезентують *військові евфемізми: скорочення лінії фронту*, *еластичний фронт*, *рухлива оборона*, які вживалися представниками німецького командування, щоб дезінформувати громадян стосовно відступу їхньої армії в роки Другої світової війни. У 50-і рр. минулого століття суворе табу на слова "*ядерна зброя*" – спричинило появу евфемізму "*останній засіб стримування*" (День. – 2003. – № 54). Вилучення з мови слів "*війна*", "*наступ*", які викликають негативні асоціації, а натомість використання нейтральних номінацій ("*конфлікт*", "*операція*") , на думку науковців, розпочалося під час війни у В'єтнамі. Зазначені субститути продуктивно вживаються в сучасному газетному дискурсі: *Зі слів держсекретаря, США зацікавлені в якомога більш швидкому завершенні* ***конфлікту,*** *щоб приступити до відновлення Іраку й встановлення там кращої системи управління* (УП. – 2003. – 22.03.)*; Адже, на щастя, у Лівії у сутичках між противниками та прихильниками Кадафі поки що не загинув жоден іноземець, а евакуація українців із зони* ***конфлікту*** (замість військових дій) *триває злагоджено і без особливих* ***інцидентів*** (тут жертв) (Gazeta.ua. – 2011. – 23.08.).

К.Кіпрська, К.Серажим, І.Решетарова, О.Шейгал, О.Януш уважають, що специфічною рисою військових евфемізмів є семіотична опозиція "Свій – Чужий". Це свого роду подвійний стандарт при оцінюванні певних дій протилежних сторін: все залежить від позиції того, хто створює повідомлення. Так, в українських газетах вторгнення США в Ірак трактували як *війна*, *військовий конфлікт, агресія проти Іраку*, а в західних як *гуманітарна* (*миротворча*) *місія, звільнення, антитерористична операція;* населення, котре чинило опір, – *повстанці, опозиційні сили* і, відповідно, – *терористи, екстремісти, бандити*. Підтвердження тому – відсутність евфемістичних номінацій, залучення негативно оцінної лексики в повідомленнях про дії "чужих": *Українці проти* ***війни*** *в Іраку* (УП. – 2003. – 21.03.)*; Відмова від* ***агресії проти Іраку*** *може розглядатися як провал президентської політики* (День. – 2003. – № 4). Західні газети навіть обурливу дію описують за допомогою засобів евфемії, використовуючи нейтрально оцінну лексику: убивство мирних жителів на блокпостах в Іраку через помилку американських військових, розстріл іракських суддів бойовиками вони називають *інцидентом.*

Евфемістичні номінації поширені в офіційних повідомленнях при висвітленні подій у Чечні: це не війна, це *поновлення конституційного режиму,* це *військова операція із роззброєння банд бойовиків;* там не стріляють по чеченцях, а *дають адекватну відповідь*. Наприклад: *У посланні В. Путіна зазначається, що успішний перебіг* ***операції*** *в Чечні* "*змусив бойовиків облаштуватися у Грузії, де за потурання влади вони почуваються комфортно, продовжують одержувати військове, фінансове й інше підживлення"* (Х. – 2007. – № 127).

Окрему групу зі сфери політичного життя країни становлять і так звані *економічні евфемізми: лібералізація, перегляд, врегулювання цін* замість *підвищення*. Їх вживають з метою пом'якшення ударів, які наносять населенню економічні реформи: *Нам треба* ***відрегулювати ціну*** *на газ* (з інтерв'ю В.Ющенка) (УП. – 2007. – 05.07.) – повідомляється про зростання ціни на блакитне паливо з 95 дол. до 135 за куб. м.

Замість прямої номінації "*криза*" українські газети використовують такі субститути: *політична та економічна нестабільність, фінансові та економічні негаразди, нестабільна ситуація в економіці* тощо. Наприклад*: Найгірша фаза* ***економічної рецесії*** *позаду. Про можливі* ***фінансово-економічні негаразди*** *почали замислюватися ще в середині минулого року* (УК. – 2009. – № 132).

Кризова ситуація в країні торкнулася насамперед малозахищених верств населення. Затримка виплати пенсій, зарплат дедалі стає звичайною справою, повідомляючи про це, журналісти продуктивно використовують евфемізми: *Уряд продовжує просуватися в* ***реалізації стратегії поліпшення фінансової ситуації*** (замість *виходу із заборгованості*) (УК. – 2009. – № 137)*; Розглянуто питання щодо ведення документації, здійснення соціального супроводу сімей, що опинились у* ***складних життєвих обставинах*** (замість *за межею бідності*) (ОУ. – 2011. – № 5).

Позначення таких негативних явищ нашого життя, як закриття шкіл, поліклінік, лікарень та відсутність їхнього фінансування державою, відбувається також за допомогою евфемістичних замінників: *Незважаючи на* ***незадовільний стан фінансування*** (замість *відсутність*) *з боку держави, у місті проводиться* ***реорганізація*** (замість *закриття*) *системи охорони здоров'я* (УК. – 2009. – № 130); *На*

початку року навчальний заклад потрапив до переліку кандидатів на так звану **"*оптимізацію*"** (замість *закриття*) (ГУ. – 2011. – № 75).

Автори повідомлень про крутійства, шахрайства представників малого й середнього бізнесу намагаються уникати прямої номінації *незаконні* (дії, схеми тощо), використовуючи евфемістичні метафори: *Керівництво порту намагалося реалізувати власні корисливі плани з використання* **"*сірих*"** (замість *незаконних*) *схем транзиту вантажів* (УК. – 2009. – № 135). *Все це призводить до того, що у підприємницькому середовищі поширені* ***тіньові*** (замість *незаконні*) *схеми на фоні економічних труднощів* (УК. – 2009. – № 127). Зауважимо, що в повідомленнях про порушення податкового законодавства теж представлено евфемістичні субститути: *Скільки сьогодні не потрапляє до державної кишені або* ***витягується*** (замість *розкрадається*) *з неї, достеменно ніхто не знає* (УК. – 2009. – № 135). *Немало кар'єрів експлуатують на Тернопільщині* ***без дотримання норм*** (*із порушеннями*) (УК. – 2009. – № 118) – про незаконне видобування піску в Тернопільській області із порушенням техніки безпеки.

Пенітенціарні евфемізми – замінники понять репресивних дій соціальних і владних структур (звільнення, арешту, порушення кримінальної справи, оперативно-розшукових заходів) – також становлять окрему групу. Її оновлення продуктивно відбувалося за радянських часів: *обмін партійних квитків* замість чистка рядів партії, *засуджений на 10 років без права листування* (офіційна формула смертної кари в сталінські часи). Подібні субститути використовують сучасні газети для висвітлення жахливих подій тих років. "…***До найвищої міри*** *з конфіскацією майна"* (ЛУ. – 2011. – № 44) – під таким заголовком опубліковано матеріал про репресованих діячів УАПЦ. *До нас не дійшло свідчень, що відбувалось упродовж наступних днів: чи то до ув'язненого попередньо застосовували* ***засоби фізичного впливу*** (замість *тортури*), *чи просто тримали, поки у слідчого дійдуть руки до чергового* "*ворога народу*" (УМ. – 2010. – № 224) – про знищення одного з найкращих українських художників передвоєнної доби – Василя Сильвестрова.

Поняття, пов'язані з діяльністю міліції, карного розшуку і деяких інших органів влади (звільнення, порушення кримінальної справи, арешт, ув'язнення) також евфемізуються на сторінках сучасних газет. Читаємо *затримати*, *взяти* замість *арештувати*, *притягти до кримінальної відповідальності* замість *засудити*: *Правоохоронці* ***затримали*** *злодія і пророкують йому другу частину 187-ї статті Кримінального кодексу, яка передбачає за розбій від 5 до 10 років* ***позбавлення волі*** (замість *ув'язнення*) (УМ. – 2001. – 28.11.). *Увесь час, поки його розшукували, Пукач перебував в Україні.* ***Взяли його*** *в невеликому селі Молочки на Житомирщині. Сказав, що має безпосередній стосунок до* ***зникнення Георгія Гонгадзе*** (УК. – 2009. – № 132). В останньому прикладі вжито ще один евфемізм *зникнення,* оскільки ні в кого вже немає сумнівів щодо вбивства відомого українського журналіста Георгія Гонгадзе. Висвітлення протиправних дій представників закону теж зазнає евфемізації: *Першими* "***пограли мускулами***" (замість *застосували силу, побили*) *міліціонери* (ГУ. – 2011. – № 58); *Ще хліб не вродив, а дехто вже й* **"*жнивує*"** (замість *вимагає хабара*) (ГУ. – 2011. – № 57).

Другу сферу репрезентують *евфемізми на позначення традиційно табуйованих тем,* які продуктивно використовують сучасні газети для етичного позначення відповідних денотатів. Найбільш тематично й функціонально вагому групу цієї сфери становлять *замінники реалій, дотичних до смерті*: ***Провести в останню путь*** *свого земляка Василя Таратуту поїхала до Москви делегація вінничан* (ГУ. – 2008. – № 216); *Про Василя Галету як творчу особистість дізналися уже після його* ***кончини*** (ГУ. – 2008. – № 218); *На 76-му році* ***пішла з життя*** *відома російська актриса, легендарна "Дама з собачкою" Ія Саввіна* (ВЗ. – 2011. – № 222); *Протягом січня 2011 року численність населення зменшилася виключно за рахунок* ***природного скорочення*** (УК. – 2011. – № 56).

Подібні субститути вживаються в текстах некрологів, повідомлень про трагічні випадки: *Немає більшого горя для батьків, як* ***втрата*** (замість *смерть*) *дитини* (УК. – 2009. – № 131). ***Відійшов у вічність*** *рідний син, ваша кровиночка* (Зі співчуття В. Ющенка родині І. Драча) [Там само].

Аналіз фактичного матеріалу засвідчив, що уникнення прямого *померти* на шпальтах сучасних газет спостерігається не лише щодо людей, а й стосовно будь-яких істот, рослин: *869 видів живих істот із 45 тис, занесених до Червоної книги,* ***припинили своє існування*** (замість *вимерли*) (УК. – 2009. – № 137); *За вечір* ***наказало довго жити*** *51 дерево дуба пухнатого…* (ГУ. – 2011. – № 55).

Традиційно табуйованою є *тема статевих стосунків та їхніх наслідків*, тому звернення до неї потребує використання евфемістичних номінацій. На сторінках *"Урядового кур'єра"* йдеться про цікавий експеримент у Південній Кореї з чиновниками міністерства охорони здоров'я, які отримали незвичайну вказівку – "*йти додому на боротьбу з демографічною кризою*", *зайнятися ділом, показати приклад іншим* (УК. – 2010. – № 12). Зазначені сполучення через дифузність семантики є евфемістичними й використовуються на позначення сексуальних стосунків. Назви венеричних хвороб як наслідків статевих стосунків також є табуйованими. В окремих публікаціях евфемізується саме поняття "венерична хвороба": *Людство здавна хвилювало питання, як уберегтися від* ***делікатних хвороб*** *і запобігти вагітності* (Сім'я і дім. – 2010. – 17.08.).

Евфемістичні номінації на позначення фізіологічних процесів і станів вживаються для непрямого, ввічливого найменування природних явищ. Це функції організму, про які не можна говорити вголос привселюдно, у

товаристві. Евфемістичне їх позначення зумовлене делікатністю, сором'язливістю [2, с. 141]. В усному розмовному мовленні застосовується безліч подібних замінників, окремі використовуються в газетних текстах: *Ще півбіди, якщо людина, хильнувши зайвого, зранку, даруйте,* ***"обнімається" з унітазом*** (замість *блює*) (Сім'я і дім. – 2010. – 18.08). Традиційними є евфемістичні субститути народження: *Незабаром у молодят* ***знайшлася донечка*** (замість *народилася), яку нарекли Аделіною* (Сім'я і дім. – 2010. – 18.08). *Після кількох смертей до родини…* ***зачастив лелека*** (Сім'я і дім. – 2011. – 20.11).

Розумові та фізичні відхилення в розвитку людини також зазнають евфемізації на шпальтах газет: ***Доля*** *цього хлопчика* ***образила фізичним здоров'ям*** – про дитину, яка накульгувала на одну ногу, мала поганий зір (Сім'я і дім. – 2010. – 18.08.); *Селище Лінтон Естейт для пенсіонерів із* ***нетрадиційною орієнтацією*** *побудують в австралійському штаті Вікторія* (Gazeta.ua. – 2008.– № 654) – про проект селища, де житимуть літні геї, лесбіянки та трансвестити.

Евфемізуються *пороки і вчинки людини* з метою приховати погані звички, неприємні сторони дійсності. Такі замінники здебільшого мотивовані почуттям незадоволення, такту і ввічливості: *95 відсотків ефірного часу представники чинної влади* ***нецензурно висловлювали власні думки*** (замість *лаялися, матюкалися*) (ГУ. – 2011. – № 68). Численну групу з-поміж них становлять субститути семантичної групи "Пияцтво". "*Під мухою*", *любитель заглядати в чарку, любитель оковитої, алканавт* – так в газетах називають п'яниць: *Ріс хлопець у цілком нормальній сім'ї, проте не обтяжував себе роботою і* ***любив заглядати в чарку*** (УМ. – 2011. – № 043-044). *До адміністративної відповідальності було притягнуто 440* ***любителів оковитої*** (УК – 2010 – № 12). *Життя* ***"під мухою"*** (УіЧ. – 2007. – 31.05.).

Вимагає евфемістичної заміни поняття "украсти", оскільки крадіжка сприймається як аморальний вчинок і засуджується суспільством. Тому періодичні видання вдаються до субститутів з дієсловами *брати* (*взяти*), *позичати*: *Ще з радянських часів наші люди звикли* ***брати те, що погано лежить*** (РР. – 2009. – № 394); *Учні десятого класу* "***позичили***" *великі гроші* (ГУ. – 2011. – 15.04.).

У сучасних газетах журналісти, характеризуючи певних осіб, намагаються не вживати слова "обманювати", використовуючи евфемізми. Наприклад: *Патріарх Кирило в усіх цих озвучених ним висновках піддався спокусі* ***говорити неправду*** *замість правди* (День. – 2009. – № 31); *Головне в роботі з виборцем –* ***вміння замилювати очі*** *власному електорату* (ВЗ. – 2007. – 04.09.).

Семантичний аналіз евфемістичних номінацій у сучасній періодиці засвідчив дві сфери евфемізації – політичне життя країни та традиційно табуйовані теми. До першої належать такі тематичні групи евфемістичних номінацій: 1) власне політичні (у тому числі дипломатичні); 2) військові; 3) економічні; 4) пенітенціарні. Другу представлено субститутами реалій, дотичних до смерті; статевих стосунків; фізіологічних функцій організму людини; розумових та фізичних вад; аморальних вчинків; лайки. На подальше студіювання заслуговує проблема способів творення евфемізмів у межах певних тематичних груп.

ЛІТЕРАТУРА

1. Зеленин Д.К. Табу слов у народов восточной Европы и северной Азии. Ч. 1: Запреты на охоте и других промыслах / Д.К. Зеленин // Сб. МАЭ. – Т. VIII. – Л., 1929. – С. 3-149.

2. Мілева І.В. Евфемізація і дисфемізація у фразеотворенні говірок сходу України: дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 / І.В. Мілєва. – Луганськ, 2005. – 235 с.

3. Москвин В.П. Эвфемизмы в лексической системе современного русского языка // В.П. Москвин. – [2-е изд.]. – М.: ЛЕНАНД, 2007. – 260 с.

4. Панин В.В. Эвфемия в системе средств идеологического воздействия / В.В. Панин // Коммуникация и язык: [сб. ст. преподавателей и аспирантов ф-та романо-герм. филологии]. – Тюмень, 2002. – С. 85-86.

5. Holder R.W. Dictionary of Euphemisms: how not to say what you mean / R. W. Holder. – New York: Oxford University Press, 2003. – 501 p.

УДК 801.3.1(=83)

ПРАГМАТИКА ОНИМОВ В УСТНОЙ РАЗГОВОРНО-БЫТОВОЙ РЕЧИ

Дука Л.И., к. филол. н., доцент

Запорожский национальный университет

В статье рассматриваются прагматически нагруженные онимы в разговорно-бытовой речи, эффект которых достигается посредством фонетического стяжения имен собственных, актуализации семантического потенциала корней, столкновения омонимов, эллиптированных имен.

Ключевые слова: антропонимы, топонимы, собственные имена артефактов, внутренняя форма, деминутив, пейоратив, иллокуция, перлокуция, интеракция.

Дука Л.І. ПРАГМАТИКА ОНІМІВ В УСНОМУ РОЗМОВНО-ПОБУТОВОМУ МОВЛЕННІ / Запорізький національний університет, Україна.

У статті розглядаються прагматично навантажені оніми в розмовно-побутовому мовленні, ефект яких досягається за допомогою фонетичного стягнення власних назв, актуалізації семантичного потенціалу кореня, зіткнення омонімів, еліптованих імен.

Ключові слова: антропоніми, топоніми, власні імена артефактів, внутрішня форма, демінутив, пейоратив, ілокуція, перлокуція, інтеракція.

Duka L.I. PRAGMATIST OF ONIMS IN ORAL COLLOQUIAL AND EVERYDAY SPEECH/ Zaporozhia national university, Ukraine.

The article deals with the problems of pragmatically loaded onims in colloquial and everyday speech, the effect of which is achieved by means of phonetic collection of proper names, updating of the semantic potential of the root, of homonyms clashes elliptic names.

Key words: anthroponyms, place names, proper names of artifacts, inner form, diminutives, pejor, illocucion, perlocucion, interaction.

Функционирование онимов в устной разговорной речи характеризуется как особыми условиями, так и специфическими приемами экспрессии.

В русистике лингвистика устной речи как особая область получила активное развитие с 70-х годов XX века [16]. Современное языкознание рассматривает разговорную речь как антипод письменной не в оппозиции норма VS не норма, а в противопоставлениях по линиям подготовленности / неподготовленности, официальности / непринужденности, непосредственности / опосредованости участия в коммуникации (Земская Е.Н. [6], Лаптева О.А. [9], Сиротитина О.Б. [11], Шмелев Д.Н. [14], Каримова Р.А. [8], Еремин А.Н. [5] и др.) Устную разговорную речь принято классифицировать на разговорно-бытовую, которая используется при общении в семье, с друзьями, в приятельском кругу и т.п.; и публично-разговорную, используемую на митингах, лекциях, собраниях, в теле- и радиопередачах и т.п.

В данной статье анализируются прагматически нагруженные онимы разных типов преимущественно в разговорно-бытовой речи, так как именно ее условия обеспечивают возможности максимально широкого прагматического воздействия на реципиента. Цель статьи – выявить закономерности использования онимов для выражения прагматически значимой информации.

В связи с количеством участников ситуации и характером соотношения позиций говорящий/слушающий в устной речи можно выделить монолог, который не предполагает обязательной словесной реакции собеседника; диалог, прагматически направленный на собеседника; короткий обмен репликами (например, при знакомстве, прощании и т.п.), а также полилог, в равной или различной степени прагматически ориентированный на нескольких адресатов, которые тем не менее являются равноправными участниками обслуживаемой полилогом ситуации общения.

В связи с тем, что монолог не рассчитан на непосредственную словесную реакцию адресата и не сообщает (в рамках данной ситуации) об успешности коммуникативного эффекта, то бытовая монологическая речь характеризуется значительно меньшим разнообразием используемых онимических вариантов, например, наиболее важная функция антропонима в бытовом монологе – точно и однозначно идентифицировать того, о ком идет речь, с учетом личностного опыта говорящего, а также тех элементов коллективного сознания, которые являются для говорящего и слушающего общими. Поэтому формальное варьирование собственных имен в выражении прагматической информации имеет меньшую значимость. Среди бытовых монологов мы не рассматриваем анекдоты, т.к. “рассказывание анекдота — это не повествование, а представление, производимое единственным актером” [15, с. 133].

В устном монологе, в отличие от письменного, многие элементы коммуникации могут не иметь вербального выражения, в отрыве от ситуации речь выглядит недоговоренной: на помощь приходят жест и мимика, важную роль занимает интонация, которые ориентирует собеседника на определенный тип прагматической

информации. И. Андроников в своих выступлениях неоднократно говорил о том, что “устный рассказ” — это совсем не то же, что написанный рассказ. Некоторые из его рассказов все же печатаются, время от времени. Один из них, названный “История этого рассказа”, начинается так: “Это первая попытка перевести в буквы рассказ, который долгие годы существовал только в устной моей передаче и входит в число самых для меня важных “устных рассказов”. Но... Бумага способна закрепить текст. И бессильна передать самый “спектакль”, игру, тембр голоса, манеру произношения, “поведение лица”, жесты, “мизансцены”, а главное, интонации. И тем самым весь интонационный подтекст” [1, с. 47]: “*Тётин* ***голос*** *был столь* ***доверителен****, что мне показалось: еще немного - и она назовет Онегина “Женей”* (А.Алексин. Дневник жениха // Роман-газета. – 1986. – № 6. – С. 37).

Большое влияние на характер устной речи оказывает ее линейное протекание (без возможности вернуться назад), обусловленное спонтанным характером. Разговорная речь в принципе нерегулярна (хотя и имеет некоторые стандарты) и поэтому звучит совершенно по-особому. Для нее характерны разнообразные фонетические стяжения онимов: ***Лексей*** (вместо *Алексей*) *Иванович сегодня веселый: употребил уже* (О.Т. – пенсионерка)*; Мой брат живет в селе* ***Шевченко*** (вместо *Шевченковское*) (К.Т. – студент); *Цветочный магазин* ***“Роксана”*** (вместо *“Роксолана”*) *продает очень красивые, но недоступно дорогие цветы* (А.А. – рабочая); перестановка слов: *В селе* ***Токмачка Малая*** (вместо *Малая Токмачка*) – *тюрьма* (Н.Д. – студентка)*; Моя соседка работает в районе* ***Левого Запорожья*** (вместо официального: *Запорожье-Левое*; ср., *Киев-пассажирский)* (В.Г. – служащая); повторение одних и тех же слов, частое употребление онимов, незаконченность, а также интонация, передающая то, чего не скажешь словами. В свою очередь, появление подобных элементов свидетельствует о намерении говорящего общаться, ориентируясь на неформальные установки.

Условия диалога и полилога способствуют более явному выражению прагматическому эффекту. Диалог адресуется коммуниканту прямо, характеризуется краткостью высказывания. Полилог прагматически ориентирован на нескольких коммуникантов, что приводит к быстрой и наглядной перлокутивной интеракции. Короткий обмен репликами с точки зрения выражения прагматической информации интересен антропонимами-обращениями (которые выражают характер социально-статусных, коммуникативно-ролевых, эмоциональных отношений между коммуникантами), неофициальной и местной топонимикой (выступающей конкретизаторами развертывания содержательной ситуации), собственными именами артефактов (для детального и конкретизирующего описания содержаний и условий действия).

Прагматический аспект исследования всех групп онимов позволяет выявить элементы прагматического кодекса, разные стороны прагматической информации, а также зоны прагматического воздействия. В связи с тем, что в структуре любой группы онимов может быть скрыт антропоним, имеющий широкое пространство, широкую прагматическую зону распространения, в его структуре формируется наивысшая степень прагматического воздействия. В разговорной речи онимы могут реализоваться в роли как деминутива, так и аугментатива, а более конкретная интерпретация зависит от социальной информации, которая находится вне языковых знаков.

Для создания экспрессии в целях прагматического воздействия на коммуникантов используются оценочные имена. В устной речи употребляется деминутивное имя с оттенком нежности и восхищения для положительного прагматического эффекта при общении с родственниками и близкими, при обращении к собеседнику, в разговорной речи о нем. Например: ***Леночка****, приготовь, пожалуйста, бульон:* ***Юрочка*** *заболел* (А.Д. – пенсионерка). Данный контекст прагматически направлен на адресата и способствует успешной прагматической информации. Для повышенной интенции иногда используется деминутивное имя с отчеством: ***Валечка Савельевна****, пожалуйста, объясните еще раз* (А.С. – студентка).

Гипокористические имена в устной бытовой речи употребляются в коллективе и семье, имеют нейтральную окраску, то есть не указывают на отношения с собеседником, или, например, на возрастные ограничения: ***Толя*** *мой хороший приятель, но не совсем надежный. Завтра приезжает он из Одессы, и знаешь,* ***Лена****, я волнуюсь* (В.Н. – служащая). В данном контексте сохраняется иллокутивная сила высказывания, но об успешной интеракции судить сложно. Иногда используется форма “гипокористическое имя + отчество”, например, когда отношения между коллегами дружеские: ***Люба Ивановна*** *– добрый и хороший человек, не зря ее и называют “наша Люба”* (Н.Н. – рабочий).

Наивысшая зона прагматического воздействия наблюдается в аугментативных и пейоративных антропонимах, которые приобретают оттенок пренебрежительности и отрицательности. Они употребляются, как правило, в отсутствие субъекта, и это способствует прагматической ориентации коммуниканта. Например: *Этот* ***Витька*** *раздражает надменностью, наглостью и умением притворяться “дурачком”* (Т.А. – служащая).

В устной бытовой речи для антропонима часто характерна структура “имя + прозвище”: ***Ленка Швабра*** *такая худая и длинная, а все еще соблюдает диету* (Л.Д. – студентка). Такая форма употребляется в отсутствие субъекта, содержит отрицательную окраску, осознается как уничижительное наименование,

способствует прагматической ориентации и направленности на успешный коммуникативный эффект. В таких контекстах могут выступать только прозвища, которые раскрывают отношение к субъекту, отражают его внешний вид, физические свойства и т.п.: *Этот* ***Медведь*** *такой неуклюжий* (Н.К. – рабочая)*; Вид этой* ***Цыганки****, твоей подружки, меня просто смущает* (И.И. – служащая). Такие условия употребления диктуются известным Принципом Кооперации, а их нарушения свидетельствуют либо о непонимании говорящим предметного содержания, которое легло в основу онима, либо о конфликтной ситуации. Примером первого рода может послужить контекст из художественной литературы, которая имитирует устную речь: "*- Пани* ***Белая Глиста*** *и тот пан, зело прошу и повелеваю – прочь! Вон!*".

У ***Белой Глисты*** *перехватило дыхание. У нас тоже. Никому из нас не пришло в голову, что датчанин может всерьез принять за фамилию прозвище, которым мы пользовались в своем узком кругу и которое составляло нашу сладкую тайну. Интересно, что теперь будет? Боюсь, ограничится скандалом или порвет с Алицией все отношения?*" (И. Хмелевская. Все красное). Примером второго рода служит данный контекст устной речи: *(Жена - мужу) "****Сережа****, а может хватит пить?! - Заткнись,* ***Фемида****! - А, так!.. ты еще и оскорблять горазд****, Алкаш Серый****!!! Вот придем домой, будешь умирать!"* Этому могут способствовать и контексты из художественных произведений, например: *"*Попова*: Извольте убраться вон!* Смирнов*: Не угодно ли вам быть повежливее?* Попова *(сжимая кулаки и топая ногами): Вы мужик! Грубый* ***медведь****! Бурбон! Монстр! (...)* Смирнов: *К барьеру!* Попова *(стараясь перекричать):* ***Медведь! Медведь! Медведь****!*" (А.П. Чехов. Медведь).

Необходимо отметить, что оценочные имена в устной бытовой речи контрастно проявляются только при первом названии, затем быстро "стираются" и начинают служить для простого различения субъектов. Об этом свидетельствуют такие контексты: *У меня есть* ***три*** *друга* ***Василия****:* ***Васька, Васяня и Васютка*** (А.П. – студент)*; Кто едет в командировку –* ***Володя****? – Нет,* ***Вовка*** (Т.Н. – служащий)*;* ***Петь****, а где* ***Петюня****? Мне* ***Петька*** *говорил вы, втроем, будете сено убирать* (Г.П. – пенсионерка).

Когда необходимо подчеркнуть официальность отношений, в устной речи иногда выступает только фамилия, причем редко – в форме амбивалентно-благосклонной. В бытовом употреблении фамилия занимает высокую зону прагматического воздействия и способствует успешной интеракции, особенно, если корень фамилии может отсылать к оценочной семе. Например: ***Зверев*** *опять сегодня* ***озверел****: мне поставил "двойку"* (О.Б. – студент). При этом структура "имя + фамилия" попадает в высокую зону прагматической направленности: *Сашка* ***Собакарь*** *просто обнаглел, каждый день* ***"лает"*** *на мою подружку* (Д.С. – студентка). Фамилии в устном бытовом контексте способствуют реализации семантического потенциала, когда выступают, например, вариантом антропонима: *Аня* ***Зинова*** *обещала мне вчера позвонить, да и* ***Зина*** *тоже не позвонила* (Д.С. – студент).

В устной бытовой речи могут употребляться только отчества, которые играют существенную роль в передаче информации о человеческих взаимоотношениях. В неофициальных условиях они используются при доверительных отношениях коммуникантов, демонстрируют уважение и почитаемость, имеют положительную окраску: ***Михалыч****, зайди к нам, необходимо поговорить по душам* (В.В. – рабочий)*;* ***Петровна*** *очень хороший доктор, ласковая и заботливая* (Г.И. – пенсионерка). Таким образом, текстовая функция актуализирует имеющийся у патронимов потенциал. Данная характеристика русской антропонимической системы свидетельствует о неадекватном восприятии коммуникантов, и поэтому требует специальной работы в иноязычной аудитории.

Определенную зону прагматического воздействия в устной бытовой речи занимают топонимы: в контекстах они характеризуют место события, способны усиливать потенциал воздействия в экспрессивном употреблении.

Текстовая актуализация связана с принадлежностью корней к одной лексико-семантической группе, что способствует воздействию на сознание и действие коммуникантов, и имеет прагматический эффект топонимов во множественном числе: *Эти* ***Вишневки, Абрикосовки, Огурцовки*** *меня уже "достали": не села – овощная база какая-то* (С.П. – рабочая).

Многие топонимы в своей структуре содержат скрытый антропоним, который способствует формированию прагматического потенциала. Это подтверждается высказыванием: *Ну что ж,* ***Днепропетровск*** *сейчас живет не плохо, и цены там сносные, не зря же этот город называют –* ***Кучмоград*** *или* ***Тимошенкоград*** (Д.Н. – студентка)**.** Оценочный топоним *Кучмоград/Тимошенкоград,* употребленный в данном контексте, указывает, что город *Днепропетровск* патронирует родной город экс-президента Л.Д. Кучма и экс-премьера Украины Ю.В Тимошенко. Прагматическое воздействие осуществляется путем внутренней формы астионима, способной актуализироваться в данном контексте (*р. Днепр + Г.И. Петровский → Днепро-ПетровскØ; Л.Д. Кучма → Кучм-о-град, Ю.В.Тимошенко → Тимошенк-о-град*).

Собственные имена артефактов в бытовой устной речи актуализируются путем оживления семантического потенциала корней. В зоонимах, например, отражены физические и внешние особенности животных: *Моя*

Буренка *не красная, а* ***бурая*** (*Буренка* – наименование по масти коровы) (Т.Л. – пенсионерка); *Ты попробуй зайти ко мне во двор,* ***Злодей*** *тут же* ***разорвет*** *тебя на кусочки* (*Злодей* – злая собака) (П.Д. – школьник).

Семантический потенциал собственных имен артефактов наблюдается и в следующих примерах: *Моя* ***"Победа***" (прагматоним***)*** *ездит быстрее твоей "Волги", потому что она более усовершенствована, и, даже старая, приведет* ***к победе*** (В.Ч. – пенсионер)***;*** *Моя* ***Лесная Красавица*** (фитоним) *в этом году просто* ***раскрасавица*** (А.Ч. – пенсионерка); *Наш* ***Малый Театр*** *(*эргоним) *не такой уж* ***малый****. На спектакли приходит очень много людей, билетов не хватает* (В.Р. – служащая); *Пушка* ***"Волк"*** (хрематоним) ***воет*** *так, что страшно становится* (Р.А. – военнослужащий); ***Орден Победы*** (фалероним) *вручают только* ***за победу*** (В.И. – пенсионер); ***Новый год*** (хрононим) *– прекрасный праздник, и что* ***нового*** *он принесет* (В.Б. – служащая) и т.п.

Необходимо отметить, что антропонимы, топонимы и собственные имена артефактов, реализуя прагматические семы в контекстах "известность объекта", "неофициальность отношений", могут выступать эллиптированными именами. Например, **антропонимы**: ***Петрович*** *сегодня всех "строит", что-то настроение у него не очень "достойное"* (С.Д. – служащая). В данном высказывании подчеркнута сема "неофициальность отношений" между говорящим и объектом высказывания, чему способствует употребление эллиптированного антропонима (*Петрович → Иван Петрович*). **Топонимы**: *На нашей* ***Сечи*** *весной очень много зелени, а казаков настоящих нет* (Б.Т. – студентка). Данный эллиптированный топоним (*Сечь → Запорожская Сечь*), употребленный в контексте, способствует актуализации семы "известность объекта" и прагматически направлен на коммуникативный успех. **Идеонимы**: *Ты вчера смотрела* ***"Буржуя"****: очень хороший фильм, советую посмотреть* (А.Л. – служащая). В контексте подчеркнута популярность фильма, чему способствует употребление эллиптированного идеонима (*"Буржуй" →* х/ф *"День рождения Буржуя"*). Кроме того, в структуре названия выступает прозвище *Буржуй*, которое выделяет коннотативную сему "богатый человек".

Данный прием используется не только в устной речи, но и в письменной, о чем свидетельствует контекст из рассказа А.П. Чехова: *Инспектор Двоеточиев: - А поглядела бы ты, как Ребровы живут! Господи, как живут! Глядишь на них, и плакать хочется от чувств. Один только я такой несчастный, что ты у меня* ***Ягой*** *на свет родилась. Подвинься!"* (А.П. Чехов. Невидимые миру слезы). В контексте актуализируется эллиптированный коннотативный мифоантропоним (*Яга → Баба Яга*), где выделяется оценочная сема "уродливая, страшная".

Большинство эллиптированных онимов, употребленных в контекстах устной речи, сопровождаются дейксисом (***мой*** *Злодей,* ***наша*** *Сечь,* ***этот*** *Малый* и т.д.).

Прагматическому воздействию в устной бытовой речи способствуют свойства монолога, диалога и полилога. В монологе онимы всех групп чаще используются для называния субъекта/объекта и для характеристики нужного периода времени/места, чем для выражения переживаний и эмоций. Например: "*Я хочу рассказать тебе о ярком дне в моей жизни. Это было жарким летним вечером* ***23 июня 1995 года*** *в* ***городе Одессе****. Я зашла со своей подругой в* ***кафе "Киевлянка"*** *выпить чашечку кофе. И вдруг появился он: высокий, красивый, светло-русый юноша с большими карими глазищами. Сразу на душе стало тепло и радостно, но, при этом, меня не покидало чувство тревоги. Я сказала вслух: "Вот он". Это только потом я узнала, что его зовут* ***Андрей****, и что живет он* ***в Киеве****, и что роман наш может длиться не больше недели, так как через неделю я уезжаю домой...*" (монолог студентки-первокурсницы: Т.Н.). Данный контекст имеет достаточное количество онимов всех групп. Здесь выступают хрононимы, топонимы, эргонимы, антропонимы, которые способны прагматически ориентировать слушателя на происшедшую ситуацию, с помощью правил последовательности протекания событий, времени, особого сочетания форм и т.п.

Диалог в прагматическом аспекте характеризуется краткостью высказывания и адресованностью одному конкретному коммуниканту. Прагматическое воздействие на реципиента осуществляется при помощи фонетического стяжения, семантического потенциала и других языковых средств. Например, разговор по телефону двух студентов: А: ***Жень****?* Б: *Да?* А: *Ты знаешь, что мы завтра едем* ***в Днепр****, ты как?* Б: *А,* ***Кучмоград****? Конечно, поеду!* А: *Сама или* ***с Кириллом****?* Б: *Ну, что ж,* ***с Кирюшей..****. Погуляю, пятница - мой день!* А: *Ага. Ну, ладно...* Б: *Пока…*

В данном контексте выступают антропонимы – гипокористические имена в стяжательной форме *Жень* (от *Евгения→ Женя→ Жень*, в роли обращения), астионимы в усеченной форме *Днепр* (от *Днепропетровск*). Личное имя *Кирилл* употреблено в диалоге как в официальной форме, так и в форме деминутива *Кирюша*. Все перечисленные онимы способствуют прагматическому воздействию в контексте диалога, ориентируют и побуждают реципиента к определенному коммуникативному действию – принятию субъективной позиции автора высказывания.

Хотя полилог и охватывает широкий круг реципиентов, и в его контекстах актуализируются все группы онимов, в прагматическом аспекте он уступает место диалогу, так как диалог более точно указывает на лингвистические и экстралингвистические характеристики прагматики онимов.

Следует отметить, что именно в диалоге обнаруживается решающая роль когнитивного и социального контекста для успешного взаимопонимания, для интерпретации каждым из общающихся речевых ходов другого, для обнаружения связанности звеньев речевого события – как семантической (между пропозициями, фразовыми темпами и пр.), так и прагматической (между речевыми намерениями и ожиданиями) [12, с. 98]. Динамическая структура диалога протекает в рамках постоянно меняющегося контекста, следовательно, коммуниканты могут понять друг друга, лишь интерпретируя его.

“В диалогическом дискурсе мена передачи коммуникативных ролей участвует в конструкции сценариев взаимодействия и осуществляется в результате как вербальных, так и невербальных действий (смех, молчание, жесты, мимика, действие героев), которые и являются отражением перлокутивного эффекта в случае реализации интенции говорящего. Невербальные компоненты не просто являются первичными составляющими общения, возникающими раньше речевых реализаций и способствующими формированию мысли-эмоции” [3, с. 58].

Мена коммуникативных ролей осуществляется в результате выполнения речевых и неречевых действий, которые зависят от типа дискурса, а вместе с тем и типа социальной сферы. Кроме того, и сам характер мены коммуникативных ролей (по инициативе говорящего или слушающего, по признаку отнесенности реплик во времени и т.п.) в большей степени обусловливается типом социальной сферы. Мена коммуникативных ролей осуществляется посредством интонационного (предписывающего) хода, требующего произнесения (выполнения) реактивного (предписанного) хода. Эта схема реализуется при совершении обменов типа: вопрос – ответ; просьба – ответ (действие); приветствие – ответное приветствие и др.

Подводя итоги, стоит в качестве выводов отметить, что все типы и виды онимов в тексте устной бытовой речи актуализируют значение, достаточное для восприятия прагматической информации, и направлены на успешный коммуникативный эффект, на прагматическое воздействие языковых знаков.

В монологе онимы способны только прагматически ориентировать собеседника на происходящее событие.

В диалоге же все группы онимов актуализируются на основе прагматической компетенции говорящих, их ориентации, что и побуждает собеседника к коммуникативному действию. Именно в диалоге обнаруживается решающая роль социального контекста для успешного взаимопонимания, для интерпретации коммуникантами речевых ходов, для связности звеньев речевого события между речевыми намерениями и ожиданиями. В диалоге (для уточнения прагматической определенности) есть возможность уточнения референции, смены регистра, корректировки типа речевого акта и т.п.

Прагматическое воздействие онимов всех групп в контекстах устной бытовой речи осуществляется путем семантизации в объеме, достаточном для восприятия прагматической информации, направленной на успешный коммуникативный эффект посредством языковых знаков.

ЛИТЕРАТУРА

1. Андроников И.Л. История одного рассказа / И.Л. Андроников // Юность. – 1974.– № 12. – С. 47–51.

2. Бредемайер К. Искусство словесной атаки: Практическое руководство / К.Бредемайер. – М.: Альбина Паблишера, 2011. – 160 с.

3. Горелов И.Н. Вопросы теории языковой деятельности: Психологические основы искусственного интеллекта / И.Н. Горелов. – Таллин: Валгус, 1987. – 243 с.

4. Дука Л.І. Прагматичний потенціал онімів та способи його актуалізації в тексті: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.02 “Російська мова” / Л.І. Дука. – Дніпропетровськ, 2002. – 18 с.

5. Еремин А.Н. Лексическая, лексико-грамматическая и прагматическая семантика наиболее употребительных слов русского просторечия / А.Н. Еремин. – Калуга: Изд. центр “Гриф”, 1999. – 188 с.

6. Земская Е.А. Устная публичная речь: разговорная или кодифицированная? / Е.А. Земская, Е.Н. Ширяев // Вопросы языкознания. – 1980. – №2. – С. 61-72.

7. Иссерс О.С. Речевое воздействие: учебн. пособие для студентов, обучающихся по специальности “Связи с общественностью” / О.С. Иссерс. – М.: Флинта: Наука, 2011. – 224 с.

8. Каримова Р.А. Семантико-коммуникативные принципы организации устного спонтанного и письменного текста: автореф. дисс. на соискание научк. ступени докт. филол. наук: спец. 10.02.01 ”Русский язык”. / Р.А. Каримова. – Уфа, 1992. – 24 с.

9. Лаптева О.А. Устная речь в свете теории литературного языка / О. А. Лаптева // Филологический сборник [К 100-летию со дня рождения ак. В.В. Виноградова] / РАН; Ин-т русского языка. – М., 1995. – С. 283-292.

10. Разновидности городской устной речи: сб. научных трудов / отв. ред. Шмелев Д.Н., Земская Е.А. – М.: Наука, 1988. – 260 с.

11. Сиротинина О.Б. Разговорная речь в системе литературного языка и разговорность в истории русской художественной речи // Stylistyka-IV. – Opole, 1995. – С. 15-87.

12. Сусов И.П. Коммуникативно-прагматическая лингвистика и ее единицы // Прагматика и семантика синтаксических единиц / И. П. Сусов. – Калинин: Калинин. гос. ун-т, 1984. – С. 96-111.

13. Широков А.Г. Городская неофициальная микротопонимия / А.Г. Широков // Ономастика Поволжья: материалы VII конф. поволж. ономатологов, Волгоград, 26 – 28 сентября 1995 г.– Волгоград: Перемена, 1995. – С. 71-73.

14. Шмелев Д.Н. Русский язык в его функциональных разновидностях: к постановке проблемы / Д.Н. Шмелев. – М.: Наука, 1977.– 168 с.

15. Шмелева Е.Я. Рассказывание анекдота как жанр современной русской речи: проблемы вариативности / Е.Я. Шмелева, А.Д. Шмелев // Жанры речи: сборник научных статей. – Саратов: Изд-во “Колледж”, 1999. –Вып.2. – С. 133-145.

16. Шмелева Т.В. Повседневная речь как лингвистический объект / Т.В. Шмелева // Русистика сегодня. Функционирование языка: лексика и грамматика / отв. ред. Ю.Н. Караулов. – М.: Наука, 1992. – С. 5-15.

УДК 378.091.32:811.161.2’42

ПРАКТИЧНЕ ЗАСТОСУВАННЯ КОМУНІКАТИВНОЇ МЕТОДИКИ НАВЧАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ (НА МАТЕРІАЛІ ТВОРЧОСТІ ЄВГЕНА ПОЛОЖІЯ)

Єрмоленко С.І., к. пед. н., доцент

Мелітопольський державний педагогічний університет імені Богдана Хмельницького

У статті обгрунтовується практичне застосування комунікативної методики навчання української мови.

Ключові слова: мовленнєва діяльність, мовленнєва поведінка, принципи єдності мовлення і мислення, взаємозв’язку розвитку усних і письмових видів мовленнєвої діяльності, зв’язку розвитку мовлення з формуванням мовної діяльності (стратегічної) та соціокультурної компетенцій, взаємозв’язок роботи з розвитку мовлення на уроках мови і літератури (міжпредметний зв'язок).

Ермоленко С.И. ПРАКТИЧЕСКОЕ ПРИМЕНЕНИЕ КОММУНИКАТИВНОЙ МЕТОДИКИ ОБУЧЕНИЯ УКРАИНСКОМУ ЯЗЫКУ (НА МАТЕРИАЛЕ ТВОРЧЕСТВА ЕВГЕНИЯ ПОЛОЖИЯ) / Мелитопольский государственный педагогический университет имени Богдана Хмельницкого, Украина.

В статье рассматривается практическое использование коммуникативной методики обучения украинскому языку.

Ключевые слова: языковая деятельность, языковое поведение, принципы единства языка и мышления, взаимосвязи развития устных и письменных видов речевой деятельности, связи развития речи с формированием речевой деятельности (стратегической) и социокультурной компетенций, взаимосвязи работы по развитию речи на уроках языка и литературы (межпредметная связь).

Yermolenko S. PRACTICAL APPLICATION OF THE COMMUNICATIVE TEACHING TECHNIQUES OF THE UKRAINIAN LANGUAGE (BASED ON CREATIVE WORKS OF EUGENIY POLOZHYI) / Melitopol State Pedagogical University named after Bohdan Khmelnytsky, Ukraine.

The article deals with the practical use of the communicative teaching techniques of the Ukrainian language.

Key words: language activities, language behaviour, the principles of unity of language and thought, the relationship of oral and written forms of speech activity, the connection of speech communication with the formation of speech activity (strategic) and socio-cultural competence, the relationship of the development of speech in the classroom at language and literature lessons (intersubject communications).

Актуальність дослідження полягає в тому, що комунікативну методику останнім часом широко застосовують у середній школі, але тільки частково у ВНЗ, не беруться до уваги загальнодидактичні та лінгводидактичні принципи єдності мовлення і мислення, взаємозв'язок розвитку усних і письмових видів мовленнєвої діяльності, зв'язок розвитку мовлення з формуванням мовної діяльності (стратегічної) та соціокультурної компетнецій, взаємозв'язок роботи з розвитку мовлення на заняттях мови і літератури (міжпредметний зв'язок), що і створює невідповідності, які шкодять успішності навчання української мови у вишах.

Ми покликаємося на праці Марії Пентилюк, Тамари Донченко, Леоніда Скуратівського, Лариси Варзацької, Олени Горюшкіної, тому *метою нашого дослідження* є виявлення діалектичної єдності між теоретичними засадами комунікативної методики навчання української мови та практичним застосуванням цієї методики в студіюванні української мови у вищих навчальних закладах на матеріалі творчості постмодерніста Євгена Положія. Художні тексти письменника нами використані тому, що сучасна методика активно популяризує ідею проведення уроків з української мови на текстовій основі, таке студіювання забезпечить відтворення тексту в єдності змісту і форми. Відповідно до мети постає низка *завдань*:

1) визначити теоретичні засади комунікативної методики навчання української мови; а саме: загальнодидактичні та лінгводидактичні принципи єдності мовлення і мислення, взаємозв'язку розвитку усних і письмових видів мовленнєвої діяльності, зв'язку розвитку мовлення з формуванням мовної діяльності (стратегічної) та соціокультурної компетнецій, взаємозв'язку роботи з розвитку мовлення на уроках мови і літератури (міжпредметний зв'язок) у комунікативній методиці щодо застосування їх у вишах;

2) запропонувати систему навчальні вправ, яка грунтується на зазначених теоретичних засадах комунікативної методики;

3) підібрати фактичний матеріал, який дасть змогу узагальнити та охарактеризувати стилістику постмодерністів, зокрема Євгена Положія;

4) зробити висновки щодо впливу постмодерної літератури на формування мовленнєвої діяльності та поведінки.

Якщо покликатися на праці Т.Донченко, І.Зимня, О.Казарцева, то вони науково обгрунтовують використання текстів на уроках української мови, адже це полегшує роботу вчителів над текстом на уроках різних типів, дозволяє формувати комунікативні вміння й навички учнів на сучасних наукових засадах. Щодо вишів, то у практиці викладання іноземної мови цей метод застосовується давно, але українську мову студіюють традиційно – вивчаються спочатку елементи матеріалу, а далі вони узагальнюються і систематизуються у певний зв'язний текст. Виникає невідповідність у підходах, яку можна усунути шляхом запровадження комунікативної методики навчання у вишах. Опишемо основні елементи цієї методики.

М.Пентилюк, О.Горюшкіна та А.Нікітіна визначають такі основні положення комунікативної методики навчання української мови: "Лінгвістична наука про мову і мовлення та їх функції у спілкуванні; теорія мовленнєвої діяльності, мовленнєве спілкування та його різновиди, інтерактивне навчання та текстова основа уроків, комунікативна мовленнєва, мовна соціокультурна й діяльнісна (стратегічна) компетенція учнів" [6, с. 16].

Визначено спочатку поняття "комунікація", яке покладено в основу комунікативної методики навчання.

За лінгвістичним енциклопедичним словником, "комунікація – спілкування, обмін думками, ідеями і т.д. – Специфічна форма взаємодії людей у процесі їхньої пізнавально-трудової діяльності. На відміну від комунікації тварин (біологічно-спільної поведінки, спрямованої на адаптацію до середовища і регульованого, зокрема, сигналізацією), людські форми комунікації характеризуються головним чином функціонуванням мови. У комунікативній функції мова виявляє свою граматично-знакову сутність, завдяки чому комунікація стає найважливішим механізмом становлення індивіда як соціальної особистості, провідником установок даного соціуму, які формують індивідуальні та групові установки. Індивідуальні мотивації і форми поведінки можуть бути прийняті соціумом, якщо вони є варіаціями в певних межах; комунікація є засобом корекції асоціативного прояву індивіда чи групи. Будучи соціальним процесом, керування служить формуванню суспільства в цілому, виконуючи в ньому сполучну функцію" [4, с. 233].

Отже, комунікативна методика навчання мови спрямована на формування мовної особистості у сучасному світі з означеною мовленнєвою діяльністю та мовленнєвою поведінкою. Одним із чинників такого впливу є художня література, зокрема постмодерна.

На наш погляд, саме вона віддзеркалює сучасне життя, в деякій мірі навіть перебільшуючи його вади, тому що у підсвідомості митця вона зафіксовує навколишній світ в емоційно-суб'єктивному баченні автора. Луїс Керролл у казці "Аліса Задзеркаллі" написав, що якщо уважно прислухатися до наших власних думок і слів, може виявитися, що світ влаштований зовсім не так, як ми звикли вважати, а зовсім навпаки: "... Усередині кожного з нас живуть дивні слова, які легко перетворюються в казкових персонажів. З ними можна грати, дружити, розмовляти. І дізнаватися стільки нового і цікавого, що світ навколо – реальний, справжній світ – раптом розцвітає яскравими фарбами і перетворюється в Країну Чудес" [3]. Таким чином Луїс Керролл через казкові персонажі "передбачив" основні риси постмодернізму – світоглядно-мистецького напряму, що в ХХ столітті приходить на зміну модернізмові, а саме: поєднання різних стильових тенденцій, часткову опозиційність до традиції, універсальність проблематики, позачасовість, позапросторовість зображення, епатажність, зміну функцій автора та героя, культ незалежної особистості, потяг до архаїки, міфу, колективного підсвідомого, прагнення поєднати істини різних націй, культур, релігій, філософій, іронічність, пародійність тощо.

Щодо мови, то в постмодернізмі позитивним є те, що він звертається до філософського осмислення цієї проблеми (структурне мовознавство Ф.Соссюра, неофрейдизм, трактування мови як голосів буття М.Гайдеґґера, відкриття в мові шифрів початкового значення буття Д.Ясперса та ін.); постмодернізм звертається до гуманітарних коренів філософії: до літературного дискурсу, наративу, діалогу і т.д. (наприклад, Євген Положій ставить за мету допомогти читачу зрозуміти текст, розкодувати знаки, розкрити і по-своєму осмислити авторські ідеї); постмодернізм вважає пріоритетним відношення до проблеми свідомості (наприклад, Євген Положій, розглядаючи когнітивні науки, знаходиться в руслі розвитку всієї сучасної світової філософії); постмодернізм відмовляється від традиційних цінностей, що окрім негативних, має і позитивні моменти (наприклад, Євген Положій руйнує раціональні стандарти заради визнання різноманіття сучасних проектів життя, наукових концепцій, соціальних взаємостосунків). Для кращого розуміння текстів Євгена Положія звернемося до критичних статей, які дають змогу краще зрозуміти підтекст, все що пов'язане позамовними чинниками, але для цього визначимо поняття "мовленнєва діяльність" і "мовленнєва поведінка".

Реалізація мови здійснюється в процесі мовлення, або мовленнєвої діяльності. За М.Пентилюк, О.Горюшкіна та А.Нікітіна, то мовленнєва діяльність – це "сукупність психофізичних дій організму людини, що спрямовуються на сприймання і розуміння мовлення або породження його в усній чи письмові формі… Наслідком мовленнєвої діяльності є текст (висловлювання)" [6, с. 16]. Мовленнєвою поведінкою вважається перетворення внутрішнього стану людини в її вчинки щодо середовища, в якому вона знаходиться, і людей, з якими вона спілкується. Для комунікативної методики важливим є органічне поєднання всіх змістових ліній (мовної, мовленнєвої, соціокультурної та діяльнісно-стратегічної) стандартизованої мовної освіти. Тому у поняття вербальна (мовленнєва) поведінка входить і система висловлювань, думок, суджень, доказів тощо, які виражає мовець у процесі спілкування.

Спробуємо дати дискурсивний аналіз творчості Євгена Положія, щоб виявити мовленнєву поведінку та діяльність автора. О.Даниліна робить такі висновки щодо одного із романів Євгена Положія: "Дядечко на ім'я Бог" – це філософське занурення в глибини людського буття, що виявляється на таких рівнях, як: самопізнання, осягнення світу, осмислення суспільних, національних, духовних, державотворчих процесів… До усвідомлення правильності власного визначення щастя автор іде шляхом заперечення біблійних істин, книг, шляхом пошуку себе, свого місця в соціумі. Віра в себе і в Бога, чесність, любов – необхідні елементи авторського розуміння щастя, що складають єдину картину цілісного переживання життя" [2, с. 92]. У рецензії на роман "По той бік Пагорба" дослідниця влучно зауважує: "Автор не дає ані імені свого героя, ані його портретної характеристики, лише думки й вчинки. Можливо – він правий, адже справжній чоловік – це дії і вчинки, це здатність відповідати за те, що зроблено, навіть якщо – лише перед самим собою" [1]. Цікаво про себе говорить письменник в інтерв'ю: "Моя особиста подорож завжди – в глибину людини та всесвіту. Механічні переміщення по планеті Земля – це, швидше, намагання медитації на тлі нових вражень" [8]. Керролл зобразив казкову подорож Аліси до Задзеркалля, а Положій – до Всесвіту зовнішнього, і людського – внутрішнього. У письменника свій стиль письма, який ідентифікує його романи як чоловічі, бо в них присутня тенденція, і на це вказує переважна більшість критиків, до змалювання внутрішнього світу саме чоловіків. Ставлення до жіноцтва у героїв романів завжди насторожене або негативне: жінка потенційно зрадниця, ошуканка. Можливо тому більшість критиків, а це переважно жінки, дають негативні відгуки на романи Євгенія Положія: "Із суперечливих моментів відзначу роздуми автора і його героїв про жінок і негативні загальні висновки щодо цієї статі (при тому, що більшість героїв-чоловіків Положія глибоко несимпатичні персонажі). Такі узагальнення в західному літературному світі поставили б під питання комерційний успіх книги" (Світлана Пиркало); "Абсолютно вірю, що Вуж інакшими, ніж перша подружка юності, неперебірлива в спарюванні "ведмедиця", жінок не уявляв. І головне – саме через це йому інакші й трапитися не могли. Тому всі його подальші ексисайзи з ними не мали жодного значення, і навіть народжена ним же дівчинка – така ж випадкова для читача в книжці, як і для нього самого в його житті" (Ольга Герасим'юк) [9].

Таким чином, постмоденіст Євген Положій є неординарною особистістю, далеко неоднозначною, як і його "чоловічі" романи, які захоплюють своєрідністю як змісту, так і форми.

Пропонуємо навчальні вправи, які доречні під час студіювання художнього тексту на заняттях із лінгвістики тексту чи стилістики у вишах на фактичному матеріалі, взятому із романів Євгена Положія.

Навчання у вищій школі передбачає три рівні засвоєння лінгвістичних знань: репродуктивний, частково-пошуковий, дослідницький (творчий). На репродуктивному рівні у студентів виникає ситуативний інтерес до цікавих мовних фактів, явищ і наявність вузьких соціальних мотивів. З'являється також зміцнілий інтерес до предмета, до способів учіння. Частково-пошуковий рівень здобуття знань супроводжується інтересом студентів до істотних властивостей, закономірностей у навчальному матеріалі, переростанням його в пізнавальну потребу. Суть мотивації дослідницького (творчого) рівня полягає в усвідомленні пізнавальних потреб і наявності широких соціальних мотивів, як на заняттях, так поза ними. На будь-якому із зазначених рівнів навчальної діяльності розвиток самостійного мислення можливий лише в процесі виконання системи навчальних вправ, який, з одного боку, визначається змістом і структурою навчального матеріалу, а з другого, – власне проблемно-пізнавальною діяльністю учасників такого процесу.

Опишемо навчальні вправи, які об'єднують у собі три рівні засвоєння лінгвістичних знань (репродуктивний, частково-пошуковий, дослідницький (творчий) на матеріалі романів Євгена Положія "Вежі мовчання" та "Потяг".

Завдання 1. Прочитайте дібраний текст. Визначте вживані в ньому тропи й стилістичні фігури. Доберіть синонімічні конструкції до речень, де це можливо. Поясніть, з якою метою використовують синонімічні конструкції речень? Як правильно дібрати необхідний варіант? Наприклад: *Стояв чудовий ранок. – Ранок видався сьогодні напрочуд хороший* (синонімічні конструкції). *Стояв чудовий ранок:* метафора.

Стояв чудовий ранок. Свіже, прозоре, чисте повітря закликало радіти життю, й увесь світ, здається дзвенів у вухах, коли він, перейшовши міст, побачив цю дивну картину, що так уразила його тоді. Немов солдати, вишикувані в шеренгу, уздовж широкого проспекту завмерли сірі п'ятиповерхові будинки, що разом із чорним мокрим асфальтом й яскравим блакитним небом створювали дивну перспективу, яку вінчав гострий тонкий шпиль вежі заводоуправління. Здалеку башта навіть чимось була схожа на церкву. Вона здіймалася наприкінці проспекту, як величезний монумент, як страж. Сонно підморгуючи ранковими вогниками вікон-зіниць, вежа немов чекала, коли всі її полонені, трішечки перевівши дух, повернуться з короткої нічної відпустки на свої законні місця" [7, с. 23].

Завдання 2. Прочитайте дібраний текст. Проаналізуйте матеріали і визначте тему, ідею, поділіть текст на мікротеми, який тип зв'язку між реченнями? Замініть тропи стилістично нейтральними словами і виразами. Що від цього змінилося? Чому? Наприклад: *Я ставив собі досить просте запитання: за якими ознаками чи заслугами до Структури брали людей? – Автор ставив собі просте запитання: які критерії використовують під час прийому на роботу співробітників?*

Я ставив собі досить просте запитання: за якими ознаками чи заслугами до Структури брали людей? Повинна ж бути якась система, бо справа концептуально важка для психіки і, до того ж, повинна бути прихована від людського ока. Для того, щоб діяти так відверто, треба зовсім нічого на цьому світі не боятись, а так насправді і було. Структура сама по собі була законом, точніше, вона тимчасово його уособлювала, їй було дозволено майже все. І навіть абсолютні нездари, яких працювала там переважна більшість, не могли завадити загальному успіху. Для нього достатньо було розумного керівника і пару слухняних виконавців. Ну і, зрозуміло, багато грошей, це само собою" [10, с. 59].

Завдання 3. Прочитайте текст в особах. Доведіть доречність авторської мови і мови персонажів. Елементи якого функціонального стилю використовує Євген Положій, щоб передати ситуацію спілкування? Якими для цього він скористався лексичними і синтаксичними засобами? Перетворіть полілоги в монологічне мовлення. Якими лексичними і синтаксичними засобами Ви скористалися? Чому? Коли доречно використовувати полілоги, а коли монологи, чому? Наприклад: *Ми зателефонували до радіо, щоб вирішити проблему. Слухавку підняв секретар, який покликав головного редактора до розмови з потенційними клієнтами…*

Наш юрист Боря був авантюрного складу хлопчина. Саме такий, як треба. Подібні справи – його хліб. Ми зателефонували на радіо.

– Доброго дня. Мене звати Олександр Володимирович Крутенький, я юрист компанії "Сока-сола". Хотів би поспілкуватися з вашим генеральним менеджером.

– Ви з приводу реклами? – радісно заверещало щось на тому кінці дроту. – Зараз, зараз!

– Щось у цьому дусі.

– Доброго дня! Головний редактор слухає. Мене звати Олександр Іванович…

– Дуже приємно. Юрист компанії "Сока-сола" Крутенький Олександр Володимирович.

– Назвіть, будь ласка, вашу адресу, – не змовкав головред. – Я буду у вас за десять хвилин, ми разом обмірковуємо вашу рекламну акцію… У нас краще радіо в місті!

– Бо воно єдине. Поки що. Дякую. Але ми телефонуємо дещо з іншого приводу. – Боря був просто клас, від його прохолодного тону навіть я змерз. – Ми дійсно плануємо відкрити тут представництво компанії…

– Так-так, – знову радісно забив копитом головний редактор. Він клюнув.

– … і тому наші менеджери вже почали відслідковувати рекламу потенційних конкурентів у місцевих ЗМІ, в тому числі й на вашому радіо…

– Тільки скажіть, що потрібно зробити! Ми з вами домовимось. Ви – дуже солідна фірма, ми з вами…[10, с. 37-38].

Завдання 4. Прочитайте текст. Замініть складні речення простими, при цьому скористайтеся стилістичним прийом – констеляцією ("це використання стилістично маркованих одиниць, що належать до різних стилістичних планів. У результаті найчастіше виникає конотація якісно нового третього стилістичного плану. Як правило, прийомом констеляції створюються гумористичні тексти" [5, с. 381]. Який із текстів сприймається доцільніше, чому? Наприклад: *Матвій Степанович був бувалою людиною і чудово розумів, що, по-перше, у цьому світі нічого просто так не відбувається, а по-друге, біда ніколи сама не ходить. – Матвія Степановича як громом вдарив у тім'я офіційний візит (як громом вдарив у тім'я* – фразеологізм, що використовується найчастіше в розмовному стилі, *офіційний візит* – кліше, що характерне для офіційно-ділового стилю).

Матвій Степанович був бувалою людиною і чудово розумів, що, по-перше, у цьому світі нічого просто так не відбувається, а по-друге, біда ніколи сама не ходить. Через кілька тижнів після повернення додому його запросили до тієї ж самої будівлі, у той же самий кабінет два ті ж самі серйозні чоловіки, які спілкувалися з ним не так давно після прильоту із середньоазіатського відрядження у розпалі контрабандного скандалу. Вони були так само небагатослівні й діловиті, і, звісна річ, мали, що запропонувати, а саме продаж усього пакета акцій всіх його підприємств за досить скромною ціною. А як додатковий аргумент вони поклали на стіл, як вони висловилися, "готову до порушення" кримінальну справу за фактом розголошення державної й комерційної таємниць – мова, звичайно ж, ішла про нелегальне переміщення за кордон креслень, яке він здійснював, прикриваючись диппаспортом [10, с. 242-243].

Завдання 5. Прочитайте текст. Створіть на нього пародію ("пародія – посилена іронія, яка завершується повним роз'єднанням, відокремленням форми і змісту. Певний жанр, форма або індивідуальний авторський стиль заповнюється невідповідним йому змістом, а нерідко прямо протилежним" [5, с. 379-380]. З якою метою використовують пародію? Наприклад: *Часто людей звинувачують у марнославстві, коли розповідають про Вавилонську вежу. Але чи це так? Можливо, що Бог сам вклав людям цю думку, адже який був сенс у такій високій будівлі? Зате люди зайняті на будівництві не воювали, отже і не гинули…народонаселення росло швидко…*(пародія).

– Якщо коротко, то це виглядало так: у Вавилоні будували дуже високу вежу, найвищу у світі. Але людям навіть цього виявилося замало, і вони вирішили будувати її ще далі, аж до неба, щоб зрівнятися з Господом, таки вони виявилися марнославні. Але Господь розлютувався – і змішав у Вавилоні всі мови, і тоді люди якийсь час не могли спілкуватися.

– А вежа?

– Вежу зруйнували, звісна річ.

– Гм, – Радик здивувався, – треба ж, як багато у світі залежить від мови й від слів!

– Так, навіть, набагато більше, ніж ми можемо це собі уявити! – Лев осідлав свого улюбленого коника, і зупинити його вже було важко. – Кабалістики, наприклад, вважають, що світ створили літери, а комбінації звуків створили реальність. Тому вся реальність – це не що інше, як сукупність звуків, які мають сакральне значення. Напевно, звідси можна зробити такий висновок: "На початку було Слово…", то це Слово було вимовлено, значить, на початку був Звук. Він створив світ, і той Звук є Бог!

– …А що стосується Вавилона, то у мене є своя версія, – сказав Лев. – Коли люди будували Вежу, вони почали сперечатися між собою, хто ж перший туди підніметься, у результаті чого вони всі пересварилися, через що Космосу загрожувала небезпека знову перетворитися на Хаос – у запалі сварки люди почали навіть забувати, як називається той чи інший предмет, та чи інша дія. І тоді Господь, змішавши мови, подарував людям алфавіт, дозволивши скопіювати знаки з відбитків своїх пальців. Саме тому в людей такий надлишок алфавітів – у Господа виявилося занадто багато пальців!

– Сучасна людина – як ця Вежа. Велично здіймається над усім світом – над природою, над вірою, над знанням, над традицією, над іншими людьми – така горда і така розумна, вона не вірить у безсмертя – і тому поспішає жити. Але, якщо розібратися, вона дуже нещасна, дуже самотня, їй навіть поговорити по душах нема з ким, навіть з Богом [7, с. 232-234, 213].

Завдання 6. Прочитайте уривок з роману Євгена Положія "Вежа мовчання". Визначте основну його тематику. Розширте текст так, щоб зберігся стиль автора. Які стилістичні фігури використано автором і Вами?

Слова, мова – це взагалі темний ліс, і хто б у ньому не блукав, назад ще не повертався. Як говорив товариш Гайдеппер, "мова – це дім бутя". І ми ще далеко не в усіх кімнатах побували… мова – це не дім, а величезний гуртожиток буття, тобто, по суті, все та ж таки Вавилонська вежа, так усе перемішано.

Радіон слухав і дивувався. Вони пили віскі, а Лев продовжував сіяти брудною кухнею етимологічні перли. Протягом наступної півгодини Радик довідався, що красиве слово "карнавал" у перекладі з вульгарної латини означає "прощай, корово", тобто прямо повідомляє про початок релігійного посту, а слово "хохол" означає "син сонця"… Але найбільше його вразило слово "людина", яке, як стверджував Лев, шумерською означає "чоловік Божий" [7, с. 64-65].

Отже, комунікативну методику навчання української мови доцільно використати у процесі студіювання стилістики, культури мови або лінгвістичного аналізу тексту у вишах. Ми формуємо мовленнєву поведінку та діяльність студентів, а також здійснюємо принципи єдності мовлення і мислення, взаємозв'язку розвитку усних і письмових видів мовленнєвої діяльності, зв'язку розвитку мовлення з формуванням мовної діяльності (стратегічної) та соціокультурної компетнецій, взаємозв'язку роботи з розвитку мовлення на заняттях мови і літератури (міжпредметний зв'язок). Принцип єдності розвитку мовлення і мислення ґрунтується на врахуванні найважливішої функції мовлення в процесі спілкування – передавати думки – та зумовлює когнітивну методику навчання мови й мовлення у вишах. Принцип взаємозв'язку розвитку усних і писемних видів мовленнєвої діяльності полягає в доцільному виборі форми спілкування. Принцип зв'язку розвитку мовлення з формуванням стратегічної компетенції забезпечує реалізацію діяльнісної змістової лінії вузівської програми. Не менш важливим у комунікативній методиці є принцип зв'язку розвитку мовлення з формуванням соціокультурної компетенції. Саме він забезпечує єдність змісту і форми спілкування, бо враховує поведінковий його аспект. Дидактичний матеріал у вигляді текстів різних стилів, типів і жанрів мовлення дозволяє не тільки визначати стилістичні й граматичні функції мовних одиниць, забезпечити практичну спрямованість засвоєння студентами лінгвістичної теорії, а й розвивати особистість у морально-етичному та естетичному планах, формувати у студентів соціокультурну компетенцію. Принцип міжпредметного зв'язку, зокрема мови і літератури, в роботі з розвитку мовлення пояснюється спеціальними навчальними, розвивальними та виховними цілями заняття. Методика роботи з художніми текстами, зокрема постмодерніста Євгена Положія, на заняттях з лінгвістики тексту, стилістики, літературознавства передбачає визначення їх лінгводидактичних функцій, особливостей адаптації художнього твору до конкретних дидактичних завдань, розробка схем мовного аналізу тексту, розробки навчальних вправ. Зразки навчальних вправ нами запропоновано у дослідженні. Методика засвоєння понять ураховує етапи формування мовленнєвих умінь і навичок, як-от: кумуляція – накопичення лінгвістичних знань; мотивація – забезпечення мотивуючого впливу на студентів лінгвістичної теорії; тренування – навчальні вправи; узагальнення – виявлення рівня сформованості мовленнєвих умінь і навичок. Комунікативна методика передбачає застосування нових педагогічних технологій у проведенні занять у вишах. Організація подібного заняття спирається на його інтерактивну технологію – таку організацію навчання, за якою стає обов'язковою участь кожного студента в колективному процесі пізнання.

Отже, комунікативна методика спрямована на вдосконалення змісту навчання у вишах насамперед у мовленнєвому аспекті, на дотримання системи роботи з формування низки компетенцій, що забезпечить головну мету вищої школи – комунікативну компетенцію. Урахування основних положень комунікативної методики навчання української мови у вишах, засвоєння мовленнєвознавчих понять, формування вмінь і навичок усіх видів мовленнєвої діяльності, перцептивна і продуктивна робота з художніми текстами сприятиме вихованню мовної особистості студентів, які будуть здатні професійно спілкуватися у різних сферах і ситуаціях.

ЛІТЕРАТУРА

1. Даниліна О.В. Кайф від Положія / О.В. Даниліна // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://heledana76.sumno.com/literature-review/kajf-vid-polozhiya

2. Даниліна О.В. Концепт "щастя" в прозі Євгенія Положія / О.В. Даниліна // Філологічні студії: збірник наукових праць. Випуск 1. – Мелітополь: ТОВ "Видавничий будинок ММД", 2010. – С. 89-93.

3. Керролл Л. Аліса в Задзеркаллі / Л.Керролл // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://lib.ru/CARROLL/alisa2.txt

4. Лингвистический энциклопедический словарь / гл. ред. В.Н. Ярцева. – М.: Сов. энциклопедия, 1990. – 682 с.

5. Мацько Л.І. та ін. Стилістика української мови: підручник / Л.І. Мацько, О.М. Сидоренко, О.М. Мацько; за ред. Л.І. Мацько. – К.: Вища шк., 2003. – 462 с.

6. Пентилюк М. Концептуальні засади комунікативної методики навчання української мови / М.Пентилюк, О.Горюшкіна, А.Нікітіна // Українська мова і література в школі. – 2006. – № 1. – С. 15-20.

7. Положій Є.В. Вежі мовчання / Є.В. Положій. – Харків: Фоліо, 2009. – 249 с.

8. Положій Є. Нашим дівчатам не раджу подорожувати самим / Є.Положій / BBC Ukrainian // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.bbc.co.uk/ukrainian/entertainment/2011/12/111212_book_polozhiy_interview_sd.shtml

9. Положій Є. По той бік Пагорба / Є.Положій / BBC Ukrainian // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.bbc.co.uk/ukrainian/entertainment/2010/11/101108_book_polozhiy_pahorb_sp.shtml

10. Положій Є.В. Потяг / Є. В. Положій. – Харків: Фоліо, 2008. – 251 с.

УДК 801.7:003

СЕМІОТИЧНИЙ ХАРАКТЕР МОВИ ТВОРІВ О.ГЕНРІ

Желязкова В.В., к. філол. н., доцент

Миколаївський національний університет імені В.О.Сухомлинського

Статтю присвячено дослідженню семіотичної будови оповідань О.Генрі, визначено знаки та знакові системи творів, подано частотний аналіз семіотичних одиниць. Розглянуто функціонування знаків різних типів, їх взаємодію та динаміку в процесі розгортання сюжетів.

Ключові слова: текст, семіотична картина, знак, знакова система.

Желязкова В.В. СЕМИОТИЧЕСКИЙ ХАРАКТЕР ЯЗЫКА ПРОИЗВЕДЕНИЙ О.ГЕНРИ / Николаевский государственный университет имени В.А.Сухомлинского, Украина

Статья посвящена исследованию семиотической структуры рассказов О.Генри, определено знаки и знаковые системы произведений, подано частотный анализ семиотических единиц. Рассмотрено функционирование знаков разных типов, их взаимодействие и динамику в процессе развития сюжетов.

Ключевые слова: текст, семиотическая картина, знак, знаковая система.

Zhelyazkova V.V. THE SEMIOTIC NATURE OF LANGUAGE OF O. HENRIES WORKS / Mykolayiv State University named after V.O. Sukhomlinsky, Ukraine

The article deals with the semiotic structure of O. Henry stories. The signs and sign systems of works are determined. The frequency analysis of semiotic units is filed. We consider the operation of different types of characters, their interactions and dynamics in the development of plots.

Keywords: text, semiotic picture, sign, symbol system.

У динаміці розвитку семіотики за останні п'ятнадцять років можна визначити дві тенденції. Одна направлена на уточнення вихідних понять. Прагнення до точного моделювання призводить до створення метасеміотіки, об'єктом дослідження якої стають не тексти як такі, а моделі текстів. Друга тенденція зосереджує увагу на семіотичному функціонуванні реального тексту. Художній твір створює художню модель певного явища. Завдяки художній мові автор (митець) моделює світ, який є формою існування певних явищ і речей у найбільш загальних категоріях. Таким чином, вивчення художньої мови творів мистецтва не лише дає нам певну норму естетичного спілкування, а й відтворює модель світу. Оскільки художні твори є елементами особливої комунікативної діяльності в процесі їх сприйняття й когніції відбувається часткове або повне переосмислення таких творів із віднесенням структурних елементів до розряду знакових. Елементи мови художнього твору складаються не зі слів та речень, а з іконічних образів та знаків і, відповідно, переосмислення та сприймання тут буде відбуватися не на рівні слово – речення, текст – знак, а на рівні образ – символ – знак. Виходячи з цього, текст – це система мовних знаків і

знакової послідовності, що існує в певній моделі комунікативної діяльності між адресантом й адресатом комунікативного повідомлення. Подальша динаміка художніх текстів, з одного боку, направлена на підвищення їх цілісності та іманентної замкнутості, а з іншого – на збільшення внутрішньої семіотичної неоднорідності, суперечності твору, розвитку в ньому структурно-контрастних підтекстів, що мають тенденцію до більшої автономії. Вагання в галузі "семіотична однорідність/неоднорідність" складає основу історико-літературної еволюції. Одним з важливих моментів якої є напруга між тенденцією до інтеграції – перетворення контексту в текст (складаються такі тексти як "ліричний цикл", "творчість всього життя як один твір" і т.п.) і до дезінтеграції – перетворення тексту на контекст (роман розпадається на новели, частини стають самостійними естетичними одиницями).

Ця тема є актуальною з декількох причин. По-перше, оформлення семіотики культури – дисципліни, що розглядає взаємодію по-різному влаштованих семіотичних систем, внутрішню нерівномірність семіотичного простору, зрушило традиційні семіотичні уявлення. По-друге, тема мало розроблена науковцями, адже поняття "тексту" у широкому значенні досліджується на кілька десятиліть довше, ніж поняття літературного семіотичного тексту. Хід розвитку наукової думки в даному випадку, як і в багатьох інших, повторював логіку історичного розвитку самого об'єкту. Тобто, історично вислів природною мовою був первинним, потім відбувалося його перетворення на ритуалізовану формулу, закодовану вторинною мовою. Підвалини для розвитку саме цього напрямку семіотики заклали видатні науковці: Юрій Михайлович Лотман та Чарльз Сандерс Пірс. На основі їх робіт свої теорії щодо інтерпретації текстів, їхньої структури та семіотичного аналізу висували такі вчені: Чарльз Морріс, Фердинанд де Соссюр, Олександр Лосєв, Макс Бензе, Роберт Йогансен, Михайло Бахтін, Валентин Волошинов, Юлія Кристева [4, с. 29-95].

Об'єктом дослідження є текст як семіотична одиниця, його складові частини та семіотичне наповнення. Матеріалом для дослідження слугували тексти оповідань О.Генрі зі збірок, що належать до різних періодів його творчості, а саме: "Голос великого міста", "Дороги долі" та "Нью-Йоркський цикл".

Метою цієї статті є аналіз текстів з точки зору семіотичного дискурсу та визначенні найбільш уживаних типів знаків у оповіданнях О.Генрі.

Будь-який текст як семіотична система характеризується чотирма ознаками: операторним способом, сферою дії, природою і числом знаків, типом функціонування. Ці ознаки тексту, виділені Е. Бенвеністом, застосовуються до будь-якої семіотичної системи з наступними уточненнями і поясненнями:

1) *операторний спосіб* – спосіб, за допомогою якого текст (семіотична система) впливає; те відчуття, через яке він сприймається (зір, слух, дотик, нюх – усі ці типи відчуттів, виключаючи, мабуть, п'яте – смакове, виявляються задіяними при сприйнятті, зокрема, рекламного повідомлення як поєднання та об'єднання їх усіх при єдиному цілісному);

2) *сфера дії* – область, в якій система визнається, діє та є обов'язковою (культура, мистецтво, лінгвістика, дизайн, музика, соціальна сфера та ін.);

3) природа і число знаків – матеріальне вираження букв, звуків, кольорів, ліній, форм, площин, запахів в нескінченних варіаціях – усі ці складові є похідними від вищеназваних ознак семіотичної системи (тексту);

4) тип функціонування тексту – лінійність (протяжність в просторі і в часі), іконічність (зображальність), континуальність (безперервність), просторовість (розташування на площині і в просторі). Лінійність характеризує будь-який словесний (вербальний) текст, іконічність, просторовість і континуальність властиві образотворчому текстовому фрагменту [7, с. 248].

Процес сприйняття людиною (суб'єктом сприйняття) тексту (семіотичної системи) як єдиного цілісного акту, що складається, проте, з декількох супідрядних рівнів (шарів), має дуже схожу структуру в різних варіантах і способах його розгляду. У найбільш грубій і узагальненій моделі сприйняття виділяється три комунікативні фази:

1) докомунікативна, що реалізується в різних індивідуальних психологічних установках суб'єкта, інакше кажучи, в певній налаштованості людини на той або інший тип сприйняття;

2) комунікативна фаза – безпосередньо сам процес сприйняття суб'єктом тексту;

3) посткомунікативна фаза – оцінка, "переживання" сприйнятого тексту в його позитивному або негативному векторі в цілому та в деталях зокрема.

Поетапне осмислення тексту може бути представлене в моделі інтерпретації тексту як єдиного структурного цілого [3, с. 41].

Детальніше охарактеризувати ці чотири рівні сприйняття тексту можна таким чином.

Перший акт розуміння семіотичного тексту співвідноситься із сприйняттям суб'єктом поверхневої фактури зображення, ліній, кольорів, вербальних та символічних знаків – із сприйняттям візуального ряду на площині.

Другий акт – предметне співвідношення зображення (“семантичних одиниць”) з денотатом, пізнавання візуального ряду – співставлення його з поняттями та уявленнями, що зберігаються в пам'яті.

Третій акт сприйняття семіотичної системи припускає надання візуальном ряду певного конкретного й абстрактного змісту, сенсу, образності, що дають можливість виходу на різні асоціативні зв'язки.

Четвертий акт розуміння – встановлення певних стосунків між суб'єктом і текстом (умовний “діалог”), при якому реалізується індивідуальне розуміння візуального ряду у вигляді розгорнутої осмисленої інтерпретації всього тексту.

Сприйняття семіотичного тексту в цілому – складний багатоетапний процес, що включає як несвідомі, інтуїтивні, так і усвідомлені розумові операції, будується на емоційному та раціональному досягненні цієї знакової системи. Інтерпретація є обов'язковою складовою частиною в загальний процес сприйняття [7, с. 256-258].

В основу семіотичного аналізу твору покладені такі поняття семіотики як знак, знакова система, потужність знакової системи, види знакових систем, відносини між знаковими системами. Нижче представлені основні положення семіотичного аналізу художнього тексту:

1. Виділення й аналіз окремих знаків у творі.

2.Розгляд взаємодії знака(ів) і системи(м) відповідно до сюжетної динаміки твору. Аналіз .

3. Розгляд взаємодії двох або більше знакових систем відповідно до сюжетної динаміки твору.

Аналіз [2, с. 123]. При створенні семіотичної картини твору необхідно дотримуватися кількох етапів:

розглянути текст твору як систему;

- виділити вихідні системи й підсистеми;
- виділити вихідні елементи кожної системи й підсистеми;
- розглянути їхню взаємодію й динаміку в процесі сюжету.
- класифікувати знаки;
- створити семіотичну схему.

У результаті ми одержуємо семіотичну картину твору. Знаки, що виділяються можуть бути дуже різними. Наприклад, якщо ми говоримо про людей, то потрібно враховувати такі семіотичні характеристики, як знакова функція одягу, поведінки, мови, жестів, міміки, кольору і т.д. Необхідно заздалегідь класифікувати цю категорію. Сам процес виділення окремих знаків умовний, тому що вони включені в систему за будь-яких обставин [8, с. 93-95].

Користуючись поданими схемами семіотичного аналізу творів, статистичні дані знакового складу трьох збірок О.Генрі занесено у таблиці.

Збірка “Голос великого міста”

Назва оповідання	Знаки-символи	Знаки-індекси	Іконічні знаки
“Персики”	1	1	1
“Провісник весни”	2	0	3
“Святиня”	8	2	4
“Викрадення Медори”	5	2	3
“Дари Волхвів”	3	1	3
“Кому що потрібно”	8	2	2
Всього	27	8	16

У відсотковому співвідношенні ця таблиця матиме такий вигляд: знаки-символи – 52,9%, знаки-індекси – 15,6% та іконічні знаки – 31,5%.

Збірка “Дороги долі”

Назва оповідання	Знаки-символи	Знаки-індекси	Іконічні знаки
“Останній листок”	1	0	3
“Вождь червоношкірих”	0	2	1
“Чия вина”	4	2	3
“Коловорот життя”	1	1	0
“Туман в Сан-Антоніо”	4	4	4
“Мить перемоги”	2	1	0
Всього	12	10	11

За частотою вживання у даній збірці 36,4% складають знаки-символи, 33,3% – іконічні знаки та 30,3% - знаки-індекси.

Збірка “Нью-Йоркський цикл”

Назва оповідання	Знаки-символи	Знаки-індекси	Іконічні знаки
“Місто без пригод”	2	0	1
“Одна година повного життя”	0	2	1
“Поки чекає автомобіль”	1	1	1
“Угода”	13	4	5
“Розваги сучасного села”	10	1	4
“Рука, що шматує весь світ”	4	0	5
“Чудодійні хлібці”	4	2	2
Всього	34	10	19

Більше половини (52,3%) усіх використаних знаків складають знаки-символи. Трохи менший відсоток уживань іконічних знаків – 29,2%. Найменше використано знаків-індексів – 18,5%

У всіх збірках переважають знаки-символи, що складають більше 30%, а подекуди й більше 50% усіх знаків вжитих у оповіданнях. У традиційному літературному вжитку знак-символ пов’язує слово або ідею з конкретним об’єктом, сценою або дією, з якими – не дивлячись на цілком відмінну сутність – це слово підтримує певний семантичний зв’язок. Дія символу заснована на встановленій за домовленістю суміжності означуваного та означального. Суть цього зв’язку полягає в тому, що він є правилом і не залежить від наявності або відсутності якоїсь подібності або фізичної суміжності. При інтерпретації будь-якого символу знання цього конвенційного правила є обов’язковим, і знак отримує дійсну інтерпретацію лише тому, що це правило є відомим. Отже, знаки-символи – це щось конкретне (предмет, образ), те, що має свій особистий зміст і, разом з тим, відображає дещо загальне, абстрактне (поняття, ідею, гіпотезу,концепцію). Знак-символ узагальнено, абстрактно відображає предмети та їхні властивості, а також явище через свій особистий зміст, встановлює певні відношення схожості, подібності між різними предметами та явищами. Однак слід зважати на те, що знаки-символи – це знаки, що фізично не пов’язані з об’єктами, які вони позначають, їхні значення встановлюються переважно за умовною згодою. У зв’язку з цим вони набувають статусу умовного позначення і всезагального правила. За своїм походженням символи належать до колективної свідомості певного соціуму, вони є відомими носіям певної культури, у них криється об’єктивне (релевантне) значення. Саме наведені вище особливості знаків-символів і стали причиною їхнього частого вживання. Знаки такого типу роблять оповідання образним, створюють основу для розширеного тлумачення текстів. У збірці “Дороги долі” знаки різних типів були використані в однаковій кількості, а ось у двох інших – перевага знаків-символів та іконічних знаків значна. Відомо, що іконічний знак спирається на минулий досвід. Він є більш складним для сприйняття та розпізнавання ніж знак-символ. Так, наприклад, образ людини або подія, вжиті автором у вигляді іконічного знака, можуть бути невідомими читачеві, а тому часто вносять плутанину у підтекст оповідань. Із таблиць, наведених вище, можна також зрозуміти, що знаків-індексів нами було визначено найменше. Причиною менш частого вживання цього типу знака є його менша універсальність. Знаки-індекси можна тлумачити лише в контексті, а тому кожен читач по-своєму трактує його. Збірка “Нью-Йоркський цикл” виявилась найбільш насиченою знаками різних типів. У всіх збірках були оповідання, які не мали у своєму складі тих чи інших знаків, що відповідно відобразилося на загальній статистичній картині.

Отже, твори О.Генрі – семіотично різноманітні і є яскравим прикладом активного використання у короткому жанрі семіотичних прийомів для покращення сприйняття твору. При порівняльному семіотичному аналізі досліджуваних оповідань виявлено, що переважну більшість складають знаки-символи, які характеризують стиль автора як образний та символічний.

ЛІТЕРАТУРА

1. Агеев В. М. Семиотика / В. М. Агеев. – М.: Весь мир, 2002. – 254 с.

2. Дорошевский В. Я. Элементы лексикологии и семіотики / В. Я. Дорошевский. – М.: ТАУС, 1973. – 352 с.

3. Кухаренко В. А. Інтерпретація тексту: підручник для студентів старших курсів філологічних спеціальностей / В. А. Кухаренко. – Вінниця: Нова книга, 2004. – 272 с.

4. Мечковская Н. Б. Семиотика: Язык. Природа. Культура 2-е изд., испр / Н. Б. Мечковская. – М.: Академия, 2007. – 432 с.

5. Назарова Т. Б. Филология и семіотика / Т. Б. Назарова. – М.: Высшая школа, 2003. – 191 с.

6. Почепцов Г. Г. Семиотика / Г. Г. Почепцов. – Москва: Рефл-бук Ваклер, 2002. – 196 с.

7. Умберто Еко. Роль читача. Дослідження з семіотики текстів/ Умберто Еко; пер.з анг. Мар'яни Гірняк. – Львів: Літопис, 2004. – 384 с.

8. Чернявская В. Е. Лингвистика текста: Поликодовость, интертекстуальность, интердискурсивность: учебн. пос. / В. Е. Чернявская . – М.: Книжный дом Либроком", 2009. – 180 с.

9. Чувакин А. А. Теория текста: объект и предмет исследования / А. А. Чувакин // Критика и семиотика. – Барнаул: Алтайский государственный университет. – 2004. – Вып. 7. – С. 88-97.

УДК 81'42: 177.2

ФУНКЦІНУВАННЯ ЛЕКСИЧНИХ ОДИНИЦЬ З АБСТРАКНОЮ СЕМАНТИКОЮ В ЖАНРІ СВІТСЬКОЇ БЕСІДИ

Жовнір М.М., аспірантка

Полтавський національний педагогічний університет імені В. Г. Короленка

Стаття присвячена семантичному аналізу та ролі абстрактних субстантивів у жанрі світської бесіди.
Ключові слова: жанр, світська бесіда, абстрактна лексика, абстрактне ім'я, конкретне ім'я.

Жовнир М. М. ФУНКЦИОНИРОВАНИЕ ЛЕКИСЧЕСКИХ ЕДИНИЦ С АБСТРАКТНОЙ СЕМАНТИКОЙ В ЖАНРЕ СВЕТСКОЙ БЕСЕДЫ / Полтавский национальный педагогический университет имени В. Г. Короленко, Украина

Статья посвящена семантическому анализу и роли абстрактных субстантивов в жанре светской беседы.
Ключевые слова: жанр, светская беседа, абстрактная лексика, абстрактное имя, конкретное имя.

Zhownir M.M. OF ABSTRACTS LEXEMES IN A SPEECT GENRE OF SOSIETY CONVERSATION / Poltava National Pedagogical V. G. Korolenko University, Ukraine

The article focuses on semantic analysis of abstract lexemes in a speech genre of society conversation.
Key words: speech genre, society conversation, abstract lexemes abstract name, concrete name.

Комунікативна ситуація світського спілкування визначає правила побудови світських бесід на усіх мовних рівнях: детермінує специфіку структури висловлювань, задає необхідну тональність мовленню, накладає табу на окремі лексичні, морфологічні чи синтаксичні одиниці та вносить інші в розряд обов'язкових для використання. У цій статті ми зосередимося на лексичній площині світської комунікації, а саме специфіці функціонування лексем з абстрактним значенням як індикаторів світської інтеракції.

Лінгвістична література пропонує чималу кількість робіт російських дослідників, присвячених абстрактній лексиці (Див. праці Ю.Д. Апресяна, Т.В. Булигіної, Е.С. Кубрякової, З.Д. Попової, В.М. Топорової, Г.А. Уфимцевої, Р.М. Фрумкіної, Е.Х. Хабибуллінної, Л.О. Чернейко, Н.Ю. Шведової та ін.). Учені спробували виявити суть та специфіку лексики з конкретним і абстрактним значенням шляхом їх зіставлення та протиставлення (А.Вежбицька, Г.А. Уфімцева, В.М. Топорова, Р.М. Фрумкіна), проаналізувати словотвірні (О.Б. Назарова, Е.Х. Хабібулліна) та семантико-синтаксичні (Л.В. Козенко, А.М. Комарова, В.І. Убийко) риси абстрактних одиниць, виявити особливості семантики абстрактного імені в цілому (В. М. Христова, І.Л. Кравченко, Г.І. Кузьмина), окреслили роль метафори в процесі осягнення абстрактних сутностей (В.Ю. Апресян,

Т.В. Булигіна, А.Д. Шмелев) тощо. Спробою комплексного аналізу лексем з абстрактною семантикою є робота Л. О. Чернейко "Лінгво-філософський аналіз абстрактного імені", у якій авторка, заглибившись у філософську площину, тлумачить поняття абстрактного субстантиву по відношенню до "його антиподу", імені конкретного, розглядає абстрактні імена з погляду семантики і зосереджується на особливостях їх парадигматичної організації та функціонування у мові.

Щодо українських мовознавців, то слова з абстрактною семантикою стали об'єктом дослідження в наукових розвідках І.І. Ковалика, О.Р. Микитюк, Н.В. Медведовської, Л.М. Полюги, З.Ф. Піскозуб та ін. Початком системного дослідження абстрактного імені в україністиці слід вважати монографію Л.М. Полюги "Українська абстрактна лексика XIV-першої половини XVII ст.", у якій автор подає цілісний аналіз абстрактних одиниць. До цього часу вони розглядалися фрагментально, у контексті інших досліджень або ж використовувалися як ілюстративний матеріал до них (В.В. Грищук). Комплексно до вивчення абстрактних лексем підійшли українські дослідниці О.Р. Микитюк, Н.В. Медведовська та З.Ф. Піскозуб. У центрі уваги їхніх наукових розвідок – суть та особливості функціонування лексем з абстрактним значенням в українській, французькій та німецькій мовах. Так, у дисертации "Українські абстрактні іменники в загальновживаній і термінній лексиці" О.Р. Микитюк [4] описує специфіку функціонування абстрактних одиниць в загальновживаній і термінній лексиці, пояснює їх суть та особливості. У роботі Н.В. Медведовської "Розвиток абстрактної лексики в ранньоновоаерхньонімецькій мові (на матеріалі полемічних текстів XVI ст.)" [3] з'ясовано зміст семантичної категорії абстрактного і конкретного, уточнено поняття абстрактної лексики в діахронії, запропоновано критерії розмежування абстрактних та конкретних іменників, а також подано аналіз мовних і позамовних чинників кількісних та якісних змін словника абстрактної лексики ранньоновоаерхньонімецької мови. У схожому ключі конститутивні ознаки та специфічні риси абстрактних лексем подає З.Ф. Піскозуб у роботі "Семантичні та функціональні властивості абстрактних іменників французької мови" [7]. Учена проаналізувала абстрактні іменники французької мови в синхронії і діахронії, а також спробувала розкрити сутність лінгво-філософського трактування абстрактних імен та визначити місце абстрактного іменника в ієрархічній лексичній опозиції конкретного – абстрактного.

Незважаючи на вагомі здобутки, абстрактні лексеми як маркери світської комунікації ще не були предметом окремих наукових розвідок в україністиці, що й зумовлює актуальність нашої роботи.

Об'єктом дослідження обрано жанр світської бесіди, предметом – лексичні одиниці з абстрактною семантикою, наявні у ньому.

Мета розвідки – семантичний аналіз лексичних одиниць з абстрактною семантикою як індикаторів світської інтеракції. Для реалізації поставленої мети необхідним є виконання ряду завдань:

– представити парадигму лексем, наділених абстрактною семантикою, наявних у мовленні світських комунікантів;

– укласти семантичні угруповування абстрактних лексем за критерієм "ступінь абстрактності";

– встановити функціональне призначення абстрактних одиниць у жанрі світської бесіди.

Специфіка дослідження понять конкретне та абстрактне ім'я зумовлена складністю їх розмежування, позаяк єдиного критерію для цього сучасне мовознавство не має. Як результат, наявна велика кількість дефініцій на позначення абстрактного імені. Так, дослідник Ю. С. Степанов пояснює імена абстрактні "як не референтні, не денотативні" [12, с. 8], Г. А. Уфимцева відносить до абстрактних "слова із сигніфікативною та сигніфікативно-денотативною основою" [13, с. 14]. За Л.О. Чернейко абстрактні лексеми – такі, що не свівідносяться "з носієм ознаки або агенсом дії" [13, с. 60]. У статті "Абстрактна лексика" Л.М. Полюга тлумачить останні як "іменники, які називають поняття, що не мають реального втілення" [8, с. 5]. У схожому ключі трактують номінацію абстрактна лексика й інші лінгвісти. Не зважаючи на варіативність наявних дефініцій, учені визнають, що основний критерій "розмежування субстантивів на конкретні (імена окремої речі, реалії) та абстрактні (імена, що не співвідносяться з конкретно обраною річчю)" – "наявність у імені референта, вузько розтлумаченого як щось матеріальне і таке, що має екзистенцію" [15, с. 56-57]. Відповідно, лексеми з конкретною семантикою мають явний денотат, а з абстрактною є без денотативними, вони лише "обростають "плоттю" – результатом проекції безтілесних сутностей на предмети оточуючого світу, які і складають повсякденний досвід особистості" [15, с. 7].

Дослідивши основні теоретико-практичні аспекти, учені зосередилися на створенні типологій абстрактних одиниць (Див. праці Л.М. Полюги [8], Ю.С. Степанова [12], Г.А. Уфимцевої [13], Л.О. Чернейко [15]) та ін. Критерії, покладені в основу поділу не однакові, але деякі з них збігаються. Так, Л.М. Полюга до розряду абстрактних відносить "іменники, які називають поняття, що не мають реального втілення (хоч виникнення та існування їх неможливе без такої реальності), тобто вказують на стан (сон, тиша), почуття (кохання, ненависть), процес (хід, біг), якість (чорнота, ясність), риси характеру (доброта, злоба, вихованість), різні вияви інтелектуального рівня людини (знання, розум), відносини між особами, народами (дружба, мир), поняття етикету (вітання), є наук, та виробничими термінами" [8, с. 7].

Мовознавець Г.А. Уфимцева вважає за необхідне диференціювати слова за ознакою конкретні – абстрактні, виділяючи також групу перехідного типу, а саме конкретно-абстрактні лексичні одиниці. До розряду абстрактних, що передовсім цікавлять нас, Г.А. Уфимцева зараховує субстантиви із сигніфікативним та сигніфікативно-денотативним значенням та класифікує їх на кілька груп:

1) імена, що виражають у вищому ступені узагальнене поняття ознаки (геніальність, краса);

2) наукові та інші терміни (точка, лінія, трикутник, субстанція, матерія);

3) імена на позначення категорій реального світу, що виконують роль родових понять по відношенню до видових (речовина, рух, дерево, птах);

4) імена понять, як є "мисленнєвим конструктом" ірреального предмета (чорт, русалка, кентавр, єдиноріг і т. ін.) [13, с. 36].

У статті ми спираємося на типологічну парадигму лексем із абстрактним значенням, запропоновану дослідницею Л.О. Чернейко. Вибір обумовлений тим, що авторка здійснює поступову градацію від лексем з важчим ступенем абстрактності до таких, які наділені "абстрактною конкретністю". На її думку, "у класі абстрактних імен-субстантивів традиційно об'єднуються имена психічних станів (емоційних та ментальних) (страх, щастя, сумнів), імена ситуацій (зрада, карантин), імена відносин (конфлікт, дружба), імена етичних та естетичних понять (обов'язок, совість, краса), імена-категорії природного (природного та соціального) світу (матерія, соціум), гіпероніми (водоймище, рослина)" [15, с. 5-6].

У відповідності до ціннісної системи світських актанів, а також специфіки їх мисленнєвої діяльності, вибудовується парадигма лексем-вербалізаторів, наділених абстрактною семантикою:

– **імена на позначення психічних станів особистості:** *"Ця голубка була **радістю** мого життя", "І ти відчуєш **полегшення**", "Скільки себе пам'ятаю – років з восьми, – я завжди перебував у граничному стані між **захватом** і **сумом**", "І їм завжди чогось бракує, аби здійснити свої наміри – **сміливості**, наказу, грошей, **віри**..."* (І.Роздобудько);
– **імена ситуацій**: "Ти знаєш, Ваню, ось я була нещодавно в Італії; і італійське кіно зараз переживає кризу..." (Г.Легка); "А у мене купа ідей, котрі допоможуть людству і прогрессу" (І. Роздобудько); "Колись допоміг мені, витяг з однієї халепи" (Р.Іваничук);
– **імена на позначення людських відносин**: "Ну… югославський конфлікт", "Я за рівноправ'я" (І.Роздобудько); "Компліменти – це завжди брехня" (П.Загребельний); "За несподівану зустріч і любов!", "За дружбу!", "В ім'я дружби і взаємовиручки" (О.Чорногуз); "Так от, та богиня роздавала людям кохання", "Я зможу досягти компромісу і встигну там і там" (І.Хомич); "Поміж прагненням і безкінечністю існує порозуміння" (М.Ґретковська);

– **номінації етичних та естетичних понять:** *"вигляд дивовижної квітки бентежив мене наскільки, що я втрачав свідомість від її **краси** і запаху"* (І.Роздобудько); *"А **краса** – це жінки"* (П. Загребельний); *"Джонотане, ти правий, **краса, добро, правда** нахай собі існують, але я вважаю, що поезія краща за Бога", "Справжнім поганином був Пілат, римський намісник, ктрий питав, що є **правда**"* (М.Ґретковська);

– **імена-категорії оточуючого світу (природного та соціального):** *"Не було громадської роботи, боротьби за мир і за побудову **соціалізму**"* (П.Загребельний); *"Такі теми, на мій погляд, існують у будь-якому **суспільстві** та у будь-який час"* (Г.Легка); *"За тобою замикають чергові брами, гинуть **простори**"* (М.Ґретковська);

– **гіпероніми:** *"Їх питають про запах від **тварин**, що висить у їхній оселі або, про моду на краватки", "Якщо **птахи** – душі померлих, котрі часом впурхують у вікна і б'ються об стелі, чи просто прилаштовуються на карнизі перед твоїм вікном і заглядають до кімнати, або сідають тобі на голову посеред майдану, ким була ця пташка, що сконала під моїми ногами?"* (І. Родзобудько); *"Кажуть, що то має бути щось особливе. Гуцули в національних строях, **музика**, **танці** різні"* (Ю.Андрухович); *"Чия, якої **нації**?", "Що то за **ріка**?"* (Р.Іваничук).

Абстрактну лексику як маркер належності до вищих, навіть елітарних суспільних верств розглянуто у роботах Б. Бернстайна, Н.А. Бердяєва, Т.І. Івушкиної, Л.О. Чернейко, В.І. Карасика, К.С. Філіпса, Ю.О. Соловйової та ін.. Про слова з абстрактною семантикою як маркер освіченості зауважує В.І. Карасик. На думку вченого, освічена людина спирається "…не лише на власний досвід, а більше на продукт культурного надбання, накопиченого до нього. Звідси й прагнення до узагальнення, аналізу подій з позиції загальних категорій" [1, с. 46].

Схожі ідеї висловлює і дослідниця Л.О. Чернейко у вже згаданій нами роботі "Лінгво-філософський аналіз абстрактного імені": "Абстрактна лексика з'являється на найвищому рівні розвитку мислення, і в ній реалізується вся система світоглядних цінностей, уявлень людини про світ, про себе, про ставлення до самого себе, до світу, до іншої людини, до добра та зла, тобто абстрактна лексика виражає усю інтелектуальну, духовну та емоційну діяльність людини" [15, с. 95]. Потяг до абстрактних міркувань загальнолюдського характеру у представників англійської знаті відзначає К.Філіпс [16, с. 102]. Остання вказує на те, що

“аристократичне мовлення характеризує наявність великої кількості абстрактної лексики”, з їх допомогою передаються емоції, почуття та стан людини, а також зауважує про схильність “вищого світу до “розмов про “вищу матерію” в цілому” [Там само].

За І.В. Новицькою, “загальноприйнятою вважається думка про рівневу організацію як усього класу субстантивів, так і окремих лексико-граматичних розрядів цього класу, побудована з погляду ступеня абстрактності” [5, с. 20]. Авторка визнає доречність поділу імен на конкретні та абстрактні, додаючи “кожен із даних типів імен також демонструє потяг до рівневої організації одиниць, які входять до їх складу за шкалою конкретності – абстрактності” [15, с. 65]. Л.О. Чернейко, розмірковуючи над дихотомією конкретне – абстрактне, намагається змоделювати шкалу “особливого типу, яка демонструє зменшення конкретності знака та ріст його абстрактності аж до втрати знаком своєї “значимості” [15, с. 112], що переконливо засвідчує не різке розмежування даних понять, а їх поступову семантичну градацію. Про різний ступінь абстрактності говорить О.С. Потанина. Зокрема, у своїх працях, присвячених дослідженню хантийської мови, учена зауважує, що найвищу ступінь абстрактності мають загальні, “без денотативні” імена [9, с. 81]. І з цим важко не погодитися, позаяк “відсутність денотату, який існував би у формі окремого предмету об’єктивної оточуючої реальності” [14, с. 6-7], – основний класифікатор абстрактності імені в цілому.

Нижче за шкалою абстрактності розташовані “імена, які називають узагальнені ознаки якостей, станів, властивих людині (пов’язані з інтелектуально, психологічною діяльністю та мораллю”, далі – “мірила часу, міри, ваги”. При цьому “найбільш наближеними до класу конкретних імен є слова, що направляють до конкретних об’єктів реальності (через конкретні слова, які формують абстрактне поняття. Сюди можна віднести імена унікальних об’єктів, реалій, природних явищ” [Там само]. Останні Г.А. Уфимцева справедливо зараховує до розряду конкретно-абстрактних лексичних одиниць [13, с. 36].

Ми спробували диференціювати лексеми з абстрактною семантикою, наявні у жанрі світської бесіди, скориставшись градацією абстрактних одиниць за ступенем абстрактності – конкретності у значенні, запропонованою дослідницею О.С. Потаниною.

Як свідчить аналіз джерельної бази, у ході ведення світських розмов інтерактанти тяжіють до оперування безденотативними лексеми різної семантики: *дух, віра, щастя, доля, страх, успіх, перемога, радість, сум, ідея тощо.* Наприклад: *“Хіба не можна поєднати боротьбу за Батьківщину і* ***віру****?”* (Д.Білий); *“Ще мій сміх молодий і* ***душа*** *ще зелена”, “Вона самотужки приковує себе до ланцюгів* ***буття****, бодай навіть і золотих”* (М.Бажан); *“Ти помиляєшся. Як не крути, однак будь-яка держава є інститутом, який обмежує людську* ***свободу****”, “Дайте йому* ***волю****...”* (М.Гримич); *“Завдяки цим дитячим експериментам я можу сконструювати будь-яку* ***ідею*** *у своїй уяві, не торкаючись ні до чого руками. А у мене купа* ***ідей****, котрі допоможуть людству і прогресу”, “По ночах мене мучили видіння усіляких* ***потвор, велетнів-людожерів, мешканців мороку****”* (І.Роздобудько); *“О так, пан меценас приносять із собою до нас найліпшу* ***славу*** (І.Франко); *“Що є* ***правда****?”, “Зичимо тобі, аби збулися твої* ***мрії****”* (М.Ґретковська).

Емоційні, психологічні стани особистості, її морально-етичні переживання, інтелектуальні поривання, тобто уся емоційно-вольова сторона реалізується у субстантивах відповідної семантики. Наприклад: *“Отож ти мусиш для власного ужитку переоцінити поняття цієї цивілізації, і або* ***гріх, сором, розчарування****, пізніше* ***розпач*** *від нереалізованого* ***кохання****, загубленого життя, або повнота пере-життя, а також мистецтво й Беба поза добром і злом”* (М.Ґретковська); *“Кохати не заборониш, та тільки* ***страждання*** *з коханням ідуть поряд”* (П.Загребельний); *“Таке* ***розчарування*** *у житті буває не раз”* (І.Хомич).

Заключну ланку, що максимально зближує абстрактні лексеми з конкретними, посідають одиниці, які вживають на позначення мірил часу, ваги, міри, відстані тощо. Наприклад: *“****Час*** *не стоїть на місті, а нечутно,* ***хвилина*** *на* ***хвилиною*** *збігає”* (Р.Іваничук); *“Тоді ми пройшли* ***верст*** *зо дві”* (І.Роздобудько); *“Скільки* ***годин*** *ти витратив на цей шедевр?”* (В.Винниченко).

Градація за ознакою “ступінь абстрактності” демонструє увесь широкий спектр лексем із абстрактною семантикою, до використання який вдаються комуніканти під час світських розмов. Невирішеним лишається питання відображення ціннісної парадигми світських актантів на лексичному рівні з урахуванням українських ментальних рис.

Сучасний бомонд, освічена верхівка українського суспільства корелює за усіма ознаками із салонними дамами й модними денді Росії XVIII – IX століть, і, безперечно, не є тотожною до британської та французької еліти цього часу. Максимальне зближення спостерігаємо на рівні темарію світських бесід, невимушеного, легкого, не перенасиченого інформацією, безконфліктного. При цьому учасники світських раутів та урочистих прийомів сповідують канонізацію норм етикету, верховенство культурно-етичної єдності тощо. Попри це, українська дійсність створює індивідуальний образ світської людини, наділеної усіма, перерахованими вище якостями, однак такої, чия поведінка, у тому числі й комунікативна, підпорядкована культурно-ідеологічним, економічним, історичним реаліям українського суспільства. На думку Д. Овсянико-Куликовського, яскравість національних рис прямо пропорційна рівню інтелектуальної обдарованості, а отже, “геній завжди в психологічному смислі глибоко національний” [6, с. 29]. Не можна не враховувати й одвічні

характеристики українського аристократа. З цього приводу дослідниця Г. Лозко зауважує: "…для аристократа Княжої доби найвищу насолоду дають речі нематеріальні – слава, честь, відвага, гордість…" [2, с. 67], а також вказує на збереження протягом історії цих життєвих орієнтирів українською "національною аристократією" [Там само]. Вербалізаторами цих рис виступають передовсім абстрактні лексичні одиниці як "результат вищої ментальної діяльності людини, тобто індуктивно-дедуктивної" [15, с. 67].

За результатами аналізу світських бесід, ми спробували укласти семантичні угрупування абстрактних субстантивів на позначення ціннісних пріоритетів та світоглядних орієнтирів представника українського світського товариства, узявши при цьому за основу номінації груп лексем за семантикою, запропоновані дослідницею Ю.О. Соловйовою [11] у розвідках, присвячених вивченню вищих суспільних класів Росії та Великобританії:

– **лексеми на позначення життєвих принципів світської особистості:** *"Він поклонник* ***ідейності****", "Я поклонник* ***краси****"* (П.Загребельний); *"Вони переступили через заповіді, але для боротьби за збереження тих же* ***християнських чеснот****"* (Д.Білий); *"Як не крути, однак будь-яка держава є інститутом, який обмежує* ***людську свободу****", "Цікаво, чи були вони* ***патріотами****?"* (М.Гримич); *"Можете мені вірити, я все кажу* ***правду****"* (О.Кобилянська);

– **лексеми на позначення суспільних процесів:** *"Я зможу досягти* ***компромісу*** *і встигну там і там"* (І.Хомич); *"То не забава, а процес, який називається* ***прогресом*** *– так визрівають цивілізації, так становиться кожна нація"* (Р.Іваничук); *"****Порядок****? А що таке* ***порядок*** *у твоєму розумінні?"* (М.Гримич); *"Ждіть допомоги й корективів від* ***індустріалізації****"* (М.Бажан);

– **номінації якостей особистості:** *"Це не була з його боку будь-яка* ***чемність****"* (М.Бажан); *"Це* ***песимізм*** *пре з тебе, Миколо", "А що таке, по-твоєму,* ***оптимізм****?"* (Р.Іваничук); *"Не відомо, як вистачило* ***терпіння*** *досидіти до кінця прем'єри"* (І.Хомич); *"Шановний графе, вибачте за* ***невігластво****, але що це за дивний ритуал, який ви примусили нас виконати перед воротами замку?", "Це відкидає елемент* ***щирості****"* (Д.Білий);

– **лексеми на позначення емоційних станів та людських взаємин:** *"Можливо того ж* ***кохання****", "Але тобі чогось бракує для* ***щастя****", "Згодм виявилося, що залишилося занадто мало* ***кохання****…", "На* ***радість*** *наших сусідів"* (Д. Білий); *"Діти іноді заганяють нас у глухий кут своїми* ***бажаннями, вибаганками****", "Маю* ***надію*** *якось більш-менш коректно це пояснити Романові", "****Щастя*** *вам!"* (Н.Уварова); *"Аж* ***розпука*** *бере, коли подумаєш, в якім глибокім сні остаються ще нині жінки, як мало журяться про свою самостійність!..* (О.Кобилянська); *"Ах, я такий* ***рад,*** *що бачу пана меценаса, що буду мати те* ***щастя*** *бачити вас частіше – позволять пан меценас говорити собі "ви"?"* (І. Франко); *"Дайте йому* ***волю****.."* (М.Гримич);

– **лексеми на позначення етичних норм:** *"Червоне вино в піст не те, щоб* ***гріх****, по вихідних навіть нормально його вживати"* (Л.Денисенко); *"Можете мені вірити, я все кажу* ***правду****"* (О.Кобилянська); *"****Честь*** *та* ***обов'язок*** *завжди керували ним"* (І.Роздобудько); *"Я за власну* ***честь*** *готовий померти"* (В.Домонтович);

– **термінологія, що відображає ментальні процеси:** *"Це ваше* ***уявлення*** *про порядок"* (М. Гримич); *"А про якусь основну освіту, про* ***розуміння*** *природознавства та матеріалістичної філософії нема вже й бесіди"* (О.Кобилянська); *"****Пам'ять*** *мене ще ніколи не підводила"* (В.Винниченко); *"Що таке розум, ніхто не може визначити до тих пір, поки ця* ***абстракція*** *не втілиться у мислену матерію, і аж тоді можна пізнати його вагу і вартість"* (Р.Іваничук); *"Хочу уникнути* ***порівнянь****"* (Л.Денисенко).

Потяг українських світських актантів до "вищих" матерій та сутностей реалізується у мовній площині через оперування абстрактними субстантивами на позначення наукового термінології. Переважна більшість зафіксованих зразків ужиті для номінації термінологічного апарату філософії та суміжних наук, але строгого розмежування виявлено не було. Це передовсім детермінується варіативністю темарію світських бесід. Наприклад: *"На мій скромний погляд, саме тут маємо загалом тактовне проникнення у світ* ***архетипів****", "Саме вони, згідно з Юнґом, утворюють зміст так званого* ***колективного несвідомого****" (Ю.Андрухович); "Та нікому вони не потрібні, заважатимуть, учинять бунт і наполягатимуть на* ***демократії****" (Л.Денисенко); "Гори і сонце – дві речі, котрі нам подаровано для повнокровного втішання короткотривалою* ***екзистенцією****" (М Бажан); "****Емансипація*** *жіноча в Швейцарії або і в інших поступових краях - се точка давно виборена"" (О.Кобилянська).*

Як показує аналіз джерельної бази, світські люди вільно демонструють власний рівень знань, ерудованість та загальну обізнаність, а відтак легко вступають в комунікативний контакт та без зайвих зусиль його підтримують. Таких людей вважають хорошими співрозмовниками, з ними приємно говорити на будь-які теми. Останні часто сягають поля абстрактних категорій: світські актанти надають перевагу обговоренню філософських проблем, тяжіють до відстороненого темарію, абстрагованого від конкретної особи, а подекуди й від реалій життя в цілому. Їх ціннісна парадигма досить масштабна: поціновуючи загальнолюдське, високе, духовне, етичне, естетичне, культурне тощо, вони засуджують прояви несправедливості, зла, смерть, негативні вади людського характеру, хиби, нерідко досить скептично ставляться до релігії, політики, шоу бізнесу і т. ін. Добре розвинене абстрактне мислення відкриває можливості до вільного оперування подібними

категоріями. Здатність людського мислення до абстрагування є його сталою ознакою, яка "не залежить від будь-яких екстралінгвістичних факторів, таких як тип економічної формації суспільства, у якому людина живе, або рівень культурного розвитку людини чи суспільства" [5, с. 18]. Пори це, бачення абстрактної сутності та її предметне проектування з подальшим вербальним втіленням – різне. Роль провідних вербалізаторів таких специфічних рис світського комуніканта виконують абстрактні субстантиви. Шляхом оперування ними актанти лінгвалізують їх соціально-статусні ознаки та риси, передовсім освіченість, ерудованість, рівень вихованості та ін., а також власну парадигму ціннісних установок.

Отже, аналізуючи зразки світських бесід, ми дійшли висновку про функціонування специфічної української елітарної культури, основи та характеристики якої були закладені в минулому та у модифікованому вигляді збереглися до тепер. Носіями такої культури є представники суспільної еліти, бомонду, "напівсвіту", тобто освічена частина українського суспільства, ціннісні та світоглядні орієнтири яких знаходять своє вираження на мовному рівні, у тому числі, через активне оперування лексичними одиницями з абстрактною семантикою. Типологізація абстрактних субстантивів, а також шкалування за ступенем абстрактності демонструє їх значеннєву варіативність і тяжіння семантики проаналізованих імен у межах кореляції "конкретне – абстрактне".

За результатами аналізу було окреслено функціональне призначення абстрактних одиниць: вербалізація соціально-статусних характеристик та ціннісної парадигми учасників світських бесід.

Перспективним видається подальше дослідження специфіки мовної індикації світської комунікації в українській мовній культурі.

ЛІТЕРАТУРА

1. Карасик В.И. Язык социального статуса / В.И. Карасик. – М.: Ин-т языкозн. РАН, – 1992. – 330 с.

2. Лозко Г. Етнологія України: Філософсько-теоретичний та етнорелігієзнавчий аспект: навч. посібник / Г.Лозко. – К.: АртЕК, 2001. – 304 с.

3. Медведовська Н.В. Розвиток абстрактної лексики в ранньонововерхньонімецькій мові (на матеріалі полемічних текстів XVI ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.04 / Н.В. Медведовська. – К., 2003. – 20 с.

4. Микитюк О.Р. Українські абстрактні іменники в загальновживаній і термінній лексиці): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.01 "Українська мова" / О.Р. Микитюк. – Львів, 1997. – 21 с.

5. Новицкая И.В. Философское осмысление абстрактности как основа лингвистического анализа абстрактных / отвлеченных имен в древнегерманских языках / И.В. Новицкая // Вестник Томского государственного университета. Филология. – 2010. – N 1 (9). – С. 17-25.

6. Овсянико-Куликовский Д.Н. Психология национальности / Д.Н. Овсянико-Куликовский. – Петербург: Изд-во "Время", 1922. – 40 с.

7. Піскозуб З.Ф. Семантичні та функціональні властивості абстрактних іменників французької мови: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.05 / З.Ф. Піскозуб. – К., 2003. – 20 с.

8. Полюга Л.М. Абстрактна лексика // Українська мова: Енциклопедія. – К.: Українська енциклопедія, 2000. – С. 5-7.

9. Потанина О.С. Способы языковой реализации абстрактных понятий в диалектах хантыйского языка: автореф. дис. на соискание науч. степени канд. филол. наук: спец. 10.02.20 / О.С. Потанина. – Томск, 2006. – 20 с.

10. Потанина О. С. Языковая реализация абстактных понятий в диалектах хантыйского языка / О.С. Потанина // Вестник ТГПУ, 2005. – Выпуск 4 (48). – С. 80-84.

11. Соловьева Ю. О. Абстрактные субстантивы в речи высших классов России и Великобритании XIX века / Ю.О. Соловьева // Вісник: збірник наукових статей НПУ ім. М.П. Драгоманова. – Вип. 5. – Київ: НПУ, 2003. – С. 92-98.

12. Степанов Ю.С. Имена, предикаты, предложения (семиологическая грамматика) / Ю.С. Степанов. – М.: Наука, 1981. – 361 с .

13. Уфимцева А.А. Лексическое значение. Принцип семиологического описания лексики / А.А. Уфимцева. – М.: Знание, 1986. – 240 с.

14. Феоктистова Н.В. Формирование семантической структуры отвлеченного имени (на материале древнеанглийского языка) / Н.В. Феоктистова. – Л.: Издательство Ленинградского университета, 1984. – 184 с.

15. Чернейко Л.О. Лингвофилософский анализ абстрактного шимени / Л.О. Чернейко. – М.: Либриком, 2010. – 320 с.

16. Phillips K. C. Language and Class in Victorian England / Kenneth C. Phillips. – Oxford; New York, 1985. –VIII, 190 p.

ПЕРЕЛІК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Андрухович Ю. Рекреації // "Бу-Ба-Бу" / Ю.Андрухович, О.Ірванець, В.Неборак: Вибрані твори: поезія, проза, есеїстка; авторський проект, упоряд. бібліограф. відомості та прим. Василя Габора. – Львів: ЛА "Піраміда", 2008. – 392 с.

2. Бажан М. Зустріч на перехресній станції. Розмова трьох / М.Бажан // Українське слово. – К., 1994. – С. 49.

3. Білий Д. Басаврюк ХХ / Д.Білий // Літературно-мистецький альманах "Кальміус". – 1999. – №2 (6).

4. Гримич М. Егоїст / М.Гримич. – К.: Дуліби, 2006. – 319 с.

5. Ґретковська М. Метафізичне кабаре / М.Ґретковська. – Харків: Фоліо, 2005. – 127 с.

6. Денисенко Л. Кавовий присмак кориці: роман / Л.Денисенко. – К.: Нора-Друк, 2007. – 208 с.

7. Загребельний П.Гола душа: роман / П.Загребельний. – Харків: Фоліо, 2003. – 253 с.

8. Загребельний П. Південний комфорт: роман / П.Загребельний. – К.: Радянський письменник, 1988. – 301 с.

9. Кобилянська О. Вибрані твори / О.Кобилянська. – К.: Інтелект – Арт, 2008. – 431 с.

10. Роздобудько І. Амулет Паскаля / І.Роздобудько. – Харків: Фоліо, 2007. – 189 с.

11. Роздобудько І. Дві хвилини правди: роман / І.Роздобудько. – К.: Нора-Друк, 2008. – 248 с.

12. Уварова Н. Коли настане весна: драма / Н.Уварова [Електронний ресурс]. – Режим доступу: // http: chtyvo.org.ua.

13. Франко І. Перехресні стежки: повість / І.Франко [Електронний ресурс]. – Режим доступу: // http://storinka-m.kiev.ua/product.php?p_id=2907

УДК 811.161.2: 821.161.2 – 3.09 "18/19"

МОВНА ВВІЧЛИВІСТЬ УКРАЇНЦІВ КІНЦЯ XIX – ПОЧАТКУ XX СТ. ТА ЇЇ ВІДОБРАЖЕННЯ У ТВОРАХ МАРУСІ ВОЛЬВАЧІВНИ

Журавльова Н.М., к. філол. н., доцент

Запорізький національний університет

У статті на матеріалі творів Марусі Вольвачівни розглядаються етикетні фразеологічні звороти та етикетні лексеми, які служили засобом вираження мовної чемності слобожан у кінці XIX й на початку XX ст.

Ключові слова: етикетний фразеологізм, етикетна лексема, інтенсифікатор поштивості, соціально маркований, ментально маркований, мовна ввічливість.

Журавлева Н.Н. ЯЗЫКОВАЯ ВЕЖЛИВОСТЬ УКРАИНЦЕВ КОНЦА XIX – НАЧАЛА XX СТ. И ЕЕ ОТРАЖЕНИЕ В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ МАРУСИ ВОЛЬВАЧИВНЫ / Запорожский национальный университет, Украина.

В статье на материале призведений Маруси Вольвачивны рассматриваются этикетные фразеологические обороты и этикетные лексемы, которые служили средством выражения языковой вежливости слобожан в конце XIX и в начале XX ст.

Ключевые слова: этикетный фразеологизм, этикетная лексема, интенсификатор учтивости, социально маркированный, ментально маркированный, языковая вежливость.

Zhuravloyva N.M. LANGUAGE POLITENESS OF THE UKRAINIANS AT THE END OF THE 19TH – BEGINNING OF THE 20TH CENTURY AND IT'S REFLECTION IN THE WORKS OF MARUSYA VOLVACHIVNA / Zaporizhya National Univercity, Ukraine.

The article is devoted to the etiquette phraseological units and words, used in the works of Marusya Volvachivna. They were used as means of the language politeness expression of the Slobozhan region residents at the end of the 19th – beginning of the 20th century.

Key words: etiquette phraseological unit, etiquette word, the intensificator of the politeness, mentally marked, socially marked, language politeness.

Проблема віддзеркалення мовної поштивості жителів Слобожанщини першої половини XIX ст. у творах Г.Ф. Квітки-Основ'яненка, написаних українською мовою, уже була предметом нашого дослідження [4]. Однак на сьогодні в українському мовознавстві відсутні роботи, в яких би розглядались етикетні мовні одиниці, якими послуговувались слобожани в кінці XIX й на початку XX ст. У статті ставимо за мету проаналізувати вербально-етикетні засоби вираження мовної чемності, які знайшли відбиття в творах незаслужено забутої української письменниці Марусі Вольвачівни.

Важливим засобом вираження мовної поштивості українців у кінці XIX й на початку XX ст. були традиційні вирази, вживані в комунікативній ситуації вітання. Серед них перш за все слід назвати етикетний фразеологічний зворот, який мав відтінок розмовності *здоров (здорова, здорові) [був (була, були, будь, будьте і т. ін.] з неділею (з понеділком, у хату і т. ін.)* [11 (3), с. 546], який у XIX ст. був високочастотним засобом вираження мовної ввічливості. Така усталена вітальна формула у творах Марусі Вольвачівни, як правило, поєднувалася зі звертанням, внаслідок чого вираз ставав етикетно-ввічливим: *"**Здорова була, батькова дочка,** що ти нам скажеш?"* [10, с. 197]; ***"Здорові були, панове!"*** [10, с. 98]; ***"Здорові, куме!"*** [10, с. 283]. Якщо вітальний фразеологічний зворот сполучався зі звертанням, вираженим величанням на ім'я та по батькові, то таке утворення набувало шанобливого забарвлення: ***"Здорові були, Яків Ничипорович!"*** [10, с. 238]; ***"Здоров, Вакуло Павлович!"*** [10, с. 239].

Як показує матеріал дослідження, етикетно-ґречні вітальні вирази були частотним засобом вираження мовної гоноративності, а це дає право стверджувати, що саме велич, за влучним висловом П.А. Загребельного, є "домінантною рисою української душі". Як Г.Ф. Квітка-Основ'яненко, так і Маруся Вольвачівна показують, що на ім'я та по батькові в XIX й на початку XX ст. українці зверталися не лише до дорослих, поважних осіб, але й до парубків та дівчат [див.: 4]. Народнорозмовна етикетно-ввічлива вітальна формула іноді в умовах певного контексту сприяла створенню жартівливого ефекту, як, наприклад, в уривку з драми "На великім шляху", де молодий парубок Панкрат, лісничий, вітається з молодою вдовою Катрею: *"Панкрат. **Здорові були, з неділею будьте здорові.** (Здійма шапку). Катря (жартливо). **Здоров, чорнобров!** Давно ми з тобою бачились, як у горосі та й досі"* [10, с. 226]. З метою посилення мовної поштивості вітальна форма *здоров* у мовленні слобожан нерідко повторювалася: ***"Здоров, сину, здоров!"*** [10, с. 207]; ***"Здоров, здоров, куме!"*** [10, с. 263]; ***"А, здоров, Панкрат, здоров!"*** [10, с. 251]. Ефект посиленої мовної ввічливості досягався й тоді, коли традиційний вітальний вираз *здорові були,* ускладнений звертанням чи пошанною займенниковою формою, сполучався з полісемічною усталеною формулою *бувай (будь, бувайте, будьте, іди, зоставайся, ходи і т. ін.) здоров (здоровий, здорова, здорові)* [11 (3), с. 546]. "Словник української мови" зазначає, що етикетний фразеологічний зворот ***бувай здоров*** є усталеною формулою, яка вживається при прощанні. Проте, як показує письменниця в своїх творах, цей традиційний вираз у мовленні українців міг вживатися й у ситуації вітання та виконувати роль чемного побажання, сполучаючись при цьому зі словами – назвами днів тижня, а отже, був полісемічним. Напр.: **"*Здорові були, тітусю, з вівторком будьте здорові!"*** [10, с. 187.]; **"*Здорові були вам, з п'ятницею будьте здорові"*** [10, с. 196]; ***"Здорові були, дядьку, з суботою будьте здорові"*** [10, с. 214]; ***"Здорові були, дядечку, з неділею будьте здорові!"*** [10, с. 224]. Тлумачний словник української мови зазначає, що іменникові форми *з вівторком, з неділею* і т.д. поєднуються з вітальним етикетним фразеологізмом *здорові були*, тоді як матеріал дослідження показує, що названі мовні елементи входили до складу традиційного полісемічного виразу *будьте здорові*. Подібне явище спостерігаємо й у творах Г.Ф. Квітки-Основ'яненка [Див.: 4, с. 25]. Звідси виходить, що словникова стаття явно потребує уточнення.

У мовленні слобожан засобом вираження поштивості при вітанні вдень або ввечері виступали етикетні фразеологізовані словосполучення ***добрий вечір вам у хату, добривечір вам, добридень вам,*** які в тлумачному та фразеологічному словниках відсутні. Правда, "Словник української мови" фіксує етикетні

утворення *добривечір* і *добридень*, але вважає їх вигуками й подає такі дефініції: *"Добривечір,* виг. Уживається як привітання ввечері; добрий вечір" [11 (2), с. 321]; *"Добридень,* виг. Уживається як привітання вдень, добрий день" [11 (2), с. 321]. Напр.: *"Прибігла ото вона до діверя та й каже: "**Добривечір вам!"*** [10, с. 107]; *"Коли се знов застукотіло та й каже: **"Добривечір вам у хату!"*** [10, с. 110]; *"Коли се слухає, хтось застукотів у вікно та й каже: **"Добридень вам,** чи ви вже повставали?!"* [10, с. 116]. Інколи народнорозмовні поштиві привітання *здорові були, добридень вам* та інші у мовлення українців супроводжувалися етикетним питальним реченням *чи ще ви живі, кріпкі?* Напр.: *"Біля криниці зустріла свою куму й ласкаво її привітала: – **Добридень вам, кумасю! – Чи ви ще живі, кріпкі, кумонько?"*** [10, с. 96]. *"Здорові були, дядечку, чи ще ви живі, кріпкі?"* [10, с. 215]; ***"Здорові були, куми. Чи ще ви живі, кріпкі?"*** [10, 263].

Тлумачний словник фіксує етикетне утворення *живий і здоровий; живий-здоровий; жив і здоров,* але не вказує, що це фразеологічний зворот; "Фразеологічний словник…" етикетне словосполучення *живий і здоровий (жив і здоров)* вважає фразеологізмом. В обох словниках усталений вираз *живий і здоровий* має таку дефініцію: "Усе благополучно, усе в порядку в кого-небудь" [12, с. 291]; [11 (2), с. 524]. На етикетну семантику цього традиційного виразу обидва словники не вказують. Регіональним етикетним питанням *ци дужі?* поширюється усталене привітання при зустрічі знайомих, родичів і в мовленні гуцулів [Див.: 9, с. 120].

У комунікативній ситуації вітання засобом вираження мовної поштивості в творах Марусі Вольвачівни виступала й етикетна лексема *здрастуй (здрастуйте),* яка разом зі звертанням чи звертальною формулою утворювала етикетно-ввічливу чи етикетно-ґречну моделі: ***"Здрастуйте, Порфирію Никаноровичу!"*** [10, с. 147]; ***"Здрастуйте, чесна компанія!"*** [10, с. 247]; ***"Здрастуйте, добродію!"*** [10, с. 275]; ***"Здрастуйте, Борис Петрович!"*** [10, с. 285].

Разом з тим письменниця показує, що поряд з традиційними етикетними фразеологізмами та етикетними лексемами, вживаними при вітанні, слобожани іноді послуговувалися й соціально маркованими діалектними утвореннями, русизмами з походження, "що потрапили в слобожанські говірки внаслідок безпосередніх міжмовних контактів з суміжних російських говірок…" [2, с. 77]. Такою поштивою одиницею, утвореною в результаті мовної інтерференції, був соціально маркований діалектний усталений вираз *моє (наше) поштеніє,* який є калькою російського етикетного фразеологічного звороту *наше (моё) вам почтение.* У "Толковом словаре русского речового этикета" А.Г. Балакая цей полісемічний фразеологізм має таку етикетну семантику: "Форма ввічливого чи жартівливого, переважно чоловічого, привітання й прощання" [1, с. 351]. Напр.: ***"Моє поштеніє, Порфирій Никанорович!"*** [10, с. 159]; ***"Моє поштеніє, Онисія Юхимовна!"*** [10, с. 285]; ***"Наше поштеніє, Ганна Петровна!"*** [10, с. 164]. Іноді до соціально маркованого вітального виразу додавалось етикетне питання *як живете, можете?,* яке є калькою російського утворення й відсутнє в українських тлумачному та фразеологічному словниках. Напр.: ***"Моє поштеніє, Ганна Петровна! Як живете, можете?"*** [10, с. 149]; ***"Моє поштеніє, Яків Ничипорович, Як живете, можете?"*** [10, с. 211]; ***"Здорові були, паноче, як живете-можете?"*** [10, с. 207]. "Толковый словарь русского речевого этикета" А.Г. Балакая фіксує етикетне питання *как живёте-можете (живёшь-можешь; живётся-можется)?* [1, с. 198]. При цьому автор словника зазначає, що такі етикетні питання, які мають багато стилістичних варіантів, вживаються, як правило, після привітання й служать знаками уваги до адресата, засобом встановлення мовленнєвого контакту й не вимагають довгої відповіді. Відповіді нерідко такі ж стереотипні, як і самі питання, і теж є своєрідними знаками мовленнєвого етикету. Традиційно в російському спілкуванні на подібні питання не слід відповідати занадто емоційно, а тим більше розповідати про свої успіхи [1, с. 197-198].

Важливим екстралінгвальним фактором як епістолярної, так і мовної ввічливості українців є етнопсихологічний. Тому-то зовсім не випадково в численних етикетних фразеологічних зворотах й етикетних лексемах знайшли відображення такі риси української ментальності як милість і ласка [Див.: 6; 8].

Частотним засобом вираження ввічливого запрошення в творах Марусі Вольвачівни виступав ментально маркований етикетний фразеологізм *милості просимо* та його діалектний варіант *милості прошу: **"Милості просимо до хати, панове"*** [10, с. 153]; ***"Милості прошу, Вакула Павлович!"*** [10, с.211]; ***"Одвідайте хліба-солі, милости просимо,** не пишайтеся"* [10, с. 234]; ***"Милости просімо, панове, і до нашого хліба-солі"*** [10, с. 234]. "Словник української мови" фіксує ментально маркований етикетний фразеологічний зворот *милості прошу (просимо)* та вказує на його етикетне значення: "Уживається як ввічливе запрошення" [11 (4), с. 704].

Важливим засобом вираження шанобливої мовної ввічливості слобожан іноді виступав етикетний ґречний титул *ваша милість,* який використовувався замість пошанних займенникових форм *вам, вас: "Се так точно, я получив папіру і зараз дав знати **вашої милости, пане голова**"* [10, с. 246]; *"Я до **вашої милости** проситися у найми"* [10, с. 300]; *"А я оце, кажу, хотів було завтра їхати до **вашої милости**, а вас ось Бог послав"* [10, с. 267]. У тлумачному словнику української мови ментально маркований етикетно-ґречний

фразеологізм *Ваша (твоя, його, її, їх) милость (милість)* має помітку "застарілий" і таку етикетну семантику: "Уживається в шанобливому звертанні підлеглої особи, а також при вказівці на третю особу" [11 (4), с. 704]. У "Фразеологічному словнику української мови" цей етикетний традиційний вираз має дещо ширше коло етикетних значень: ***"Ваша (їх) милість (милость),*** *заст.* 1.Шанобливе називання кого-небудь; ви, вони. 2. тільки *ваша милість (милость).* Шанобливе звертання до поважної особи, до людини, що займає високе становище в суспільстві; високошановний" [12, с. 486].

У комунікативній ситуації подяки жителі Слобожанщини послуговувались етикетно-ґречним фразеологічним зворотом, який має шанобливе забарвлення *спасибі за вашу милість.* Напр.: ***"Спасибі, дядечку, за вашу милість,*** *вік буду молитись за вас, що ви не цураєтесь бідної сироти"* [10, с. 301]. Тлумачний та фразеологічний словники української мови ментально маркованого фразеологізму *спасибі за вашу милість* не подають.

При наполегливому проханні високочастотним інтенсифікатором мовної поштивості українців у кінці XIX й на початку XX ст. виступав соціально й ментально маркований діалектний усталений вираз *зділайте милість (милость),* який мав шанобливий відтінок і був запозичений з російського мовного етикету. У "Толковом словаре русского речевого этикета" етикетний фразеологічний зворот *сделай/те милость* має таку етикетну семантику: "Інтенсифікатор увічливості, експресивності у складі формул прохання, запрошення, вибачення; те ж саме, що й *будь ласка*. В усному контактному спілкуванні може вживатися й без дієслова як самостійна формула прохання, коли її зміст зрозумілий адресату" [1, с. 243]. Напр.: ***"Назар Карпович, зділайте милость, ідіть звідсіля!"*** [10, с. 301]; ***"Зділайте милость, не гакайте,*** *кажу вам, що гакання вийшло з моди, воно мені вже й так настогиділо слухати"* [10, с. 191]; ***"Пришліте ж, зділайте милость, паноче,*** *а то мені старшина надає добрих ляпасів"* [10, с. 190].

Соціально й ментально маркованим вважаємо й етикетний фразеологізм *зділайте божеську милость,* який є калькою російського усталеного виразу *сделай/те божескую милость.* А.Г. Балакай таке утворення називає експресивом, який має просторічну конотацію. Це формула настійного прохання до особи, яка займала високе становище в суспільстві. Соціально й ментально маркований діалектний фразеологічний зворот *зділайте божеську милость* як засіб вираження мовної поштивості в мовленні слобожан використовувався зрідка: *"Ви* ***зділайте божеську милость, позичте*** *мені на векселі хоч у пам'ять покійного мого батька, що він вас рятував у трудну годину"* [10, с. 271].

Крім діалектного, соціально й ментально маркованого виразу *зділайте милость,* як інтенсифікатор мовної ввічливості в комунікативних ситуаціях прохання й вибачення в творах письменниці часто функціонував ментально маркований етикетний фразеологізм *будьте ласкаві (будь ласкав),* а також його розмовні фонетичні варіанти *будь ласков, будь ласків,* у яких знайшла відображення така етнопсихологічна риса української вдачі як ласкавість. Напр.: ***"Скажіть, будьте ласкаві, панове,*** *що тут у вас лучилось?"* [10, с. 251]; ***"Скажи, будь ласків, добродію,*** *де і яким побитом ти його знайшов?"* [10, с. 231]; ***"Галю, будь ласкава, вийди*** *завтра увечорі під гай до криниці, я буду тебе ждати"* [10, с. 170]; ***"Будь ласков, не придивляйся*** *до моїх очей. Чого б то я плакала?"* [10, с. 156]. Ментально маркований традиційний етикетний вираз *будьте ласкаві* наявний у реєстрі обох словників, але називається він не інтенсифікатором, а ввічливим звертанням. "Словник української мови" подає таке визначення: "***Будь ласкавий; будь ласкав; будьте ласкаві*** – чемне звертання при проханні" [11 (4), с. 451]. Подібну дефініцію знаходимо й у "Фразеологічному словнику…": ***"Ласкавий: будь ласкавий (ласкав).*** Усталена форма чемного звертання при проханні, запрошенні, пропозиції і т. ін." [12, с. 417]. Однак з такими твердженнями, які містяться в обох словниках, погодитись важко, оскільки у тих реченнях, де вживався інтенсифікатор чемності *будьте ласкаві,* майже завжди було присутнє звертання або звертальна формула.

У мовленні слобожан ментально маркований етикетний фразеологічний зворот *будьте ласкаві* іноді зазнавав трансформації, поповнювався новими компонентами, тобто ставав ще й індивідуально маркованим: ***"Кажіть, таточку, кажіть, будьте такі ласкаві.*** *Я мушу чинити ваше жадання, – промовив син"* [10, с. 93]; ***"Будьте так ласкаві, сударіня, розкажіть мені, пожалуста,*** *яку там ворожку на вокзалі жандарь зарештував, за якусь подушку чи що?"* [10, с. 139].

Ментально маркований усталений вираз *будьте ласкаві* як інтенсифікатор мовної ввічливості в кінці XIX й на початку XX ст. був частотним і в етикетній ситуації вибачення: *"Та ні,* ***пане голова, вибачайте, будьте ласкаві,*** *а запевне сього не можна казати, що у нас ворюги водяться"* [10, с. 247]. Якщо етикетна лексема *вибачайте* ускладнювалася не лише інтенсифікатором чемності, але й звертанням, вираженим величанням на ім'я та по батькові, то ментально маркований вираз набував шанобливого забарвлення й ставав етикетно-ґречним: ***"Вибачайте, будьте ласкаві, достоуважаємая Єпистимія Савишна,*** *не всігда можна отлучиться з дому моїй особі…"* [10, с. 148]; ***"Вибачайте, будьте ласкаві, Вакула Павлович!"*** [10, с. 212]; ***"Вибачайте, будьте ласкаві, Варвара Йосиповна****, по ділам служби надо поспішить"* [10, с. 288].

Ласкавість як ментальна риса мовної ввічливості знайшла віддзеркалення і в етикетному фразеологічному звороті *спасибі за ласку*, який є лексичним синонімом до традиційного виразу *спасибі за вашу милість*. "Фразеологічний словник української мови" фіксує ментально маркований усталений зворот *спасибі за (вашу, твою) ласку* та вказує на його етикетну семантику: "Уживається для вираження вдячності за зроблене добро, виявлену увагу і т. ін.; дякую" [12, с. 846]. У творах Марусі Вольвачівни цей етикетний фразеологізм ускладнювався шанобливо-ввічливим або чемним звертанням, а іноді зазнавав і трансформації: ***"Спасибі за ласку, Вакула Павлович,*** *сідайте, будьте гость"* [10, с. 211]; ***"Спасибі, свату, за хліб, за сіль і за добру ласку"*** [10, с. 234].

Для вираження ґречного прохання слобожани використовували етикетний фразеологізм *прошу покірно (покорно)*. "Словник української мови" вказує на етикетне значення цього виразу: ***"Покірно прошу,*** *заст.* а) шанобливе звертання до кого-небудь із проханням або запрошенням" [11 (7), с. 26]. Такий же етикетний фразеологізм знаходимо в "Толковом словаре русского речевого этикета" А.Г. Балакая: *"Покірно (покорнейше) прошу (Вас, тебя).* Чемне прохання, запрошення" [1, с. 379]. Як бачимо, в російському мовному етикеті традиційний вираз *покірно прошу,* на відміну від етикету українського, не має відтінку шаноби й застарілості. Етикетна семантика шанобливо-ввічливого фразеологічного звороту *прошу покірно (покорно)* та його діалектного варіанту *просю покірно (покорно)*, уживаних слобожанами для вираження мовної поштивості в кінці XIX й на початку XX ст., була значно ширшою за ту, яку цей усталений вираз мав у російському та українському тлумачному словниках. Так, етикетно-ґречний фразеологічний зворот *прошу (просю) покірно (покорно)* у мовленні українців XIX ст. виконував дві етикетні функції. По-перше, нерідко він виступав інтенсифікатором мовної ввічливості при запрошенні: *"Погана, брат, тобі рахуба лучилася. А усе-таки жаль, що жінки не привіз. Давай же вип'ємо за її здоров'я, що так дешево обійшлась їй притча.* ***Прошу покірно, викушайте"*** [10, с. 265]; ***"Просю покорно, викушайте та закусім,*** *а тим часом і куми звернуться"* [10, с. 267]; *"А я ще кумасю й не частувала. І од мене треба випити.* ***Викушайте, просю покірно"*** [10, с. 274]; *"Спасибі, куме,* ***просю покорно, сідайте до столу"*** [10, с. 283]. По-друге, етикетно-ґречний усталений вираз *прошу (просю) покірно (покорно)* нерідко становив у творах письменниці етикетну частину шанобливо-поштивого запрошення: ***"Просю покорно до хліба-солі,*** *сідайте до столу"* [10, с. 273]; *"Здрастуйте, Борис Петрович! Ви щось довго до нас не приходили.* ***Просю покорно сідати до столу"*** [10, с. 285].

У комунікативній ситуації подяки українці часто послуговувались етикетною лексемою *спасибі,* рідше – дієслівними словоформами *дякую, дякуємо: "Ні,* ***спасибі, Йосипе,*** *роздягатися я не буду, мені ніколи, а посидіти трохи я посидю"* [10, с. 267]; *"Прощавайте, господарко,* ***дякуємо за хліб-сіль"*** [10, с. 157]. З метою посилення мовної гоноративності етикетна лексема *спасибі* нерідко повторювалася: ***"Спасибі, спасибі,*** *що не забули обіщанки"* [10, с. 159]; ***"Спасибі, куми, спасибі"*** [10, с. 273].

Характерною рисою української поштивості (як епістолярної, так і мовної) було те, що фразеологізоване словосполучення *спасибі вам (тобі)* у XIX й на початку XX ст. було полісемічним і могло вживатися як для вираження подяки, так і як інтенсифікатор чемності у значенні етикетного фразеологічного звороту *будь ласка: "О Боже, який гарний,* ***спасибі вам, таточку"*** [10, с. 290]; *"Ні! – закричав Омелько. –* ***Притягайте усіх, спасибі вам.*** *Хай кажуть та диспут доводять"* [10, с. 100]; *"Аж* ***вийди*** *лишень до мене на часиночку,* ***спасибі тобі,*** *я маю тобі щось сказати"* [10, с. 116]; *"Та ні, братіку-лебедику,* ***дайте, спасибі вам,*** *сьогодні, ми переміримо кислиці, то я зараз вам і принесу"* [10, с. 107].

Релігійність як одна з основних етнопсихологічних ознак українського менталітету знайшла відображення в численних етикетних фразеологічних зворотах, які здебільшого виконували роль інтенсифікаторів чемності [Див.: 5]. Фразеологізми-інтенсифікатори релігійного змісту часто вживались і в творах Марусі Вольвачівни. Так, при наполегливому проханні інтенсифікатором мовної ввічливості часто виступав етикетний фразеологічний зворот *ради Бога (Бога ради): "Чуєш, п'явко,* ***йди, Бога ради,*** *геть од гріха із моєї хати, а то такого дам тобі потилишника, що й дверей достанеш"* [10, с. 271]; "*Розказувать довго, дядечку, про моє життя. А візьміть мене в найми,* ***ради Бога,*** *хоч на хліб та одежу"* [10, с. 300].

Для вираження ввічливої подяки зрідка в мовленні слобожан вживалися полісемічні етикетні фразеологізми *дай Боже здоров'я* і *поздоров Боже****: "Спасибі тобі, дай Боже здоров'я, добродію, за добру раду"*** [10, с. 231]; *"Ей, розпустила,* ***поздоров Боже мого чоловіка,*** *то й розпустила"* [10, с. 281]. Для побажання щасливої дороги українці здавна послуговувалися етикетним фразеологічним зворотом *з Богом*, який у творах письменниці міг зазнавати трансформації, тобто ставати індивідуально маркованим: *"Ну,* ***тепер з Богом,*** *треба рушати в путь"* [10, с. 185]; *"Ну,* ***тепер з Богом в дорогу!"*** [10, с. 186].

Таким чином, українська мовна ввічливість кінця XIX – початку XX ст., яка віддзеркалилась у художньому стилі, є шанобливою й маркованою. Для її вираження використовувалися не стільки етикетні традиційні мовні одиниці, скільки соціально, ментально та індивідуально марковані етикетно-ввічливі, етикетно-ґречні

фразеологізми й лексеми. Посиленню мовної поштивості українців часто сприяли звертання та повтор як стилістичний прийом.

ЛІТЕРАТУРА

1. Балакай А.Г. Толковый словарь русского речевого этикета: свыше 4000 этикетных слов и выражений / А.Г. Балакай. – М.: Астрель – АСТ – Транзиткнига, 2004. – 681, [7] с.

2. Бевзенко С.П. Із спостережень над мовою українських творів Г. Квітки-Основ'яненка / С.П. Бевзенко // Зб. тез доп. і повід. на респуб. наук. конф., присвяченій 200-річчю з дня народж. класика укр. літ. Г.Ф. Квітки-Основ'яненка. – Харків, 1978. – С. 76-78.

3. Богдан С.К. Скільки є в українців способів привітатись? / С.К. Богдан // Мовний етикет українців: традиції і сучасність / С.К. Богдан. – К.: Рідна мова, 1998. – 475 с.

4. Журавльова Н.М. Засоби вираження ввічливості слобожан у творах Г.Ф. Квітки-Основ'яненка / Н.М. Журавльова // Лінгвістичні дослідження: зб. наук. праць / За ред. Л.А. Лисиченко. – Вип. 11, ч. 2. – Харків: Харк. держ. пед. ун-т ім. Г.С. Сковороди, Видавець Прокопенко Г.Є., 2003. – С. 15-27.

5. Журавльова Н.М. "Велич Вас, Боже, на кождім поступі" (фразеологізми ввічливості релігійного змісту в епістолярному стилі XIX – початку XX століття) / Н.М. Журавльова // Мова і культура. (Науковий щорічний журнал). – Вип. 7, Т. IV, ч. 1: Лінгвокультурологічна інтерпретація тексту. – К.: Видавничий Дім Дмитра Бурого, 2004. – С. 235-242.

6. Журавльова Н.М. "Щиро прихильний до Вашої милості" (Про милість як одну з етнопсихологічних ознак української епістолярної ввічливості / Н.М. Журавльова // Науковий вісник Волинського державного університету ім. Лесі Українки. – Луцьк: РВВ "Вежа" ВДУ ім. Лесі Українки, 2004. – № 6. – С. 79-84.

7. Журавльова Н.М. Явища мовної інтерференції як етикетні одиниці епістолярної ввічливості XIX – початку XX ст. / Н.М. Журавльова // Східнослов'янська філологія: зб. наук. праць. Мовознавство. – Вип. 10. – Горлівка: ГДПІІМ, 2006. – С. 105-115.

8. Журавльова Н.М. Про ласку як ментальну рису категорії ввічливості в східнослов'янських мовах / Н.М. Журавльова // Ю.Ф. Карський і сучасне мовознавство: матеріали XI міжнар. Карських читань (Ніжин, 18-19 вересня 2007 р.). – Ніжин – Гродно, 2008. – С. 54-56.

9. Журавльова Н.М. Відбиття регіональних мовних рис гуцульської поштивості у творчому доробку Марка Черемшини / Н.М. Журавльова // Вісник Прикарпатського університету. Філологія (мовознавство). – Вип. XIX-XX. – Івано-Франківськ, 2008. – С. 118-121.

10. Маруся Вольвачівна – незаслужено забута українська письменниця: Вибрані твори / Маруся Вольвачівна. – К.: Наш час, 2008. – 376, [1] с.

11. Словник української мови: у 11 т. – К.: Наук.думка, 1971-1980 – Т. 2: Г-Ж. – 1971. – 550 [1] с. – Т. 3: З. – 1972. – 744 с. – Т. 4: І-М. – 1973. – 840 с. – Т. 7: ПОЇХАТИ-ПРИРОБЛЯТИ. – 1976. – 723 с. – Т. 8: ПРИРОДА-РЯХТЛИВИЙ. – 1977. – 927 с.

12. Фразеологічний словник української мови / [уклад.: В.М. Білоноженко та ін.]. – К.: Наук.думка, 1999. – 984 с.

УДК 81′ 373.612.2

ФУНКЦІЇ СИНЕКДОХИ В ГАЗЕТНОМУ ТЕКСТІ

Зайцева В.В., к. філол. н., доцент

Дніпропетровський національний університет ім. Олеся Гончара

Досліджується функціональне навантаження синекдохи в газетному тексті.

Філологічні науки

Ключові слова: синекдоха, метонімія, газета, текст, вторинна номінація.

Зайцева В. В. ФУНКЦИИ СИНЕКДОХИ В ГАЗЕТНОМ ТЕКСТЕ / Днепропетровский национальный университет им. Олеся Гончара, Украина.

Исследуется функциональная нагрузка синекдохи в газетном тексте.

Ключевые слова: синекдоха, метонимия, газета, вторичная номинация.

Zaytseva V.V. THE FUNCTION OF SYNEKDOCHE IN A NEWSPAPER TEXT / Oles Gonchar Dnipropetrovsk national university, Ukraine.

The function of synekdoche in a newspaper text has been investiqated.

Key words: synekdoche, metonymy, newspaper, text, secondary nomination.

Сучасна лінгвістика, поглиблюючи вивчення лексико-семантичного рівня мови, зокрема аналізуючи динамічні процеси розвитку семантики слова, актуалізує теоретичні питання мовної номінації. До таких питань належить встановлення зв'язку між семантичною структурою слова та його функціонуванням у різних стилях і жанрах.

Активні процеси лексико-семантичних перетворень відбуваються в мові сучасних друкованих засобів інформації, передусім у мові газет.

Мова газети – різновид мови масової інформації в її писемній формі. Газетна мова об'єднує тексти передових статей, орієнтовані на емоційний вплив, і тексти інформаційних повідомлень, спрямовані на передавання однозначної інформації про події, факти. Сучасні друковані засоби інформації засвідчують певне стирання меж між цими двома способами передавання інформації.

Дослідники відзначають, що мова засобів масової інформації, зокрема газетні тексти, безпосередньо реагують на лексико-семантичні зміни в сучасній мовній практиці, засвідчуючи активні явища вторинної номінації. Синекдоха як різновид вторинної номінації в мові друкованих засобів інформації не була предметом дослідження в сучасному українському мовознавстві.

Дослідники мови газети (Ю.О. Арешенков, Д.Х. Баранник, І.К. Білодід, Г.М. Васильєва, Г.О. Винокур, С.Я. Єрмоленко, М.А. Жовтобрюх, А.П. Коваль, М.С. Ковальчук, В.Г. Костомаров, Т.А. Коць, К.В. Ленець, А.І. Мамалига, О.А. Мелещенко, Г.С. Одинцова, О.А. Сербенська, К.С. Серажим, Г.Я. Солганик, О.А. Стишов, О.В. Шаповал та ін.) розглядають загальні питання розвитку газетної лексики, не торкаючись проблеми функціонального навантаження синекдохи.

Актуальність дослідження зумовлена потребою вивчення функціонування синекдохи як явища вторинної номінації, яке характеризується високою продуктивністю та семантико-стилістичними можливостями актуалізації змісту газетних повідомлень. Саме в газетно-інформаційних матеріалах відбуваються помітні зміни в лексико-семантичній структурі мови, які зумовлені екстралінгвальними чинниками – висвітленням найрізноманітніших подій суспільного життя, широкою доступністю газети, великим діапазоном вибору засобів впливу на реципієнта.

Про синекдоху як лексико-семантичне явище йдеться у працях із лексикології, загального мовознавства (О.О. Потебня; Л.А. Булаховський; Є.М. Галкіна-Федорук; М.М. Шанський; І.К. Білодід; М.М. Кожина; Д.М. Шмельов; А.В. Калінін; М.П. Кочерган, А..Г. Удинська), у монографічних дослідженнях із семантики (С.Ульман; Д.М. Шмельов; Ю.Д. Апресян; В.М. Русанівський; О.О. Тараненко; О.Л. Новиков) та у статтях енциклопедичного характеру (В.І. Корольков; В.М. Телія; Н.Д. Арутюнова; О.О. Тараненко).

Мета статті – дослідити функціональне навантаження синекдохи в мові українськомовних газет.

Об'єкт дослідження – синекдоха в текстах українськомовних сучасних газет.

Матеріалом дослідження стали моделі семантичних зсувів (синекдоха), властивих слововживанню в мові друкованих засобів інформації.

Джерельною базою є газети "Вісті Придніпров'я" (ВП), "Голос України" (ГУ), "Дзеркало тижня" (ДТ); "Демократична Україна" (ДУ), "Діло" (Д), "Зоря", "Експрес" (Е), "Культура і життя" (КіЖ), "Людина і світ" (ЛіС), "Літературна Україна" (ЛУ), "Молодь України" (МУ), "Наше місто" (НМ), "Освіта" (О), "Освіта України" (ОУ), "Сільські вісті" (СВ), "Спортивна газета" (СГ), "Україна і світ сьогодні" (УіСС), "Українське слово" (УС), "Україна молода" (УМ) за період 2001 – 2011 рр.

Об'єктивна характеристика синекдохи як типу семантичного зсуву ґрунтується на розгляді цього тропу з урахуванням традиційних класифікацій. Передусім перед дослідниками постає питання про те, чи є синекдоха окремим типом метонімії чи, навпаки, метонімія – похідне явище. Лінгвістична природа метонімії пояснює синекдоху як її окремий випадок перенесення. З іншого погляду, синекдоха – окремий різновид тропа. Ш.Баллі, наприклад, розрізняє синекдоху й метонімію [1, с. 155].

Частіше синекдоху розглядають як вид метонімії (В.І. Корольков, О.М. Гвоздєв), але деякі дослідники пропонують не змішувати синекдоху з Мтн. (А.Ф. Журавльов) і розглядають її як окремий вид полісемії (О.В. Калінін).

У неориториці метонімію і синекдоху кваліфікують як рівноправні, незалежні тропи, визначені характером тих відношень, які вони виражають. Метонімія визначається як називання одного предмета ім'ям іншого, цілком відмінного, але зумовленого першим, таким, що перебуває у певних зв'язках з ним. У визначенні ж синекдохи акцентують на неподільній єдності номінацій двох предметів. Таким чином наголошують, що в метонімії головною є зовнішня залежність, а в синекдосі – внутрішня. У російському мовознавстві цей погляд підтримує, зокрема, О.О. Реформатський. Традиційний погляд на синекдоху як на окремий випадок метонімії (У. Еко, С.Ульман та інші) з настановою розмежування цих тропів не логічний у своїй основі.

Показовим є запропоноване Р.О. Якобсоном розрізнення так званої "безпосередньої суміжності" та "ступеня дистантності", тобто внутрішнього й зовнішнього планів суміжності, які вчений співвідносив відповідно з синекдохою й метонімію.

Синекдоху й метонімію переважно розглядають традиційно як різновид метафори, який полягає в заміні однієї назви іншою за ознакою партитивного, кількісного, чи видо-родового відношення між ними. Слід зазначити, що як у зарубіжній, так і у вітчизняній лінгвістиці поширеною є думка про збереження метонімією її живої семантичної двоплановості саме в синекдосі, де відбувається найменування предмета за його частиною, характерною чи найбільш визначальною деталлю.

Типологія ж метонімії, запропонована в роботі Г.М. Поспєлова, має у своїй основі протиставлення якісної (власне метонімія) та кількісної (традиційно, як зазначає автор – синекдоха) метонімії. До першої групи зараховують метонімія місця, часу, "матеріал → виріб", до другої – "частина → ціле" й "один → багато".

Синекдоху як різновид метонімії характеризує О.Л. Новиков, зазначаючи, що "однією з важливих стилістичних функцій метонімії є образне, відчутне позначення цілого через його частину. Це – синекдоха" [2, с. 125].

На один із різновидів метонімії – перенесення за моделлю "частина" → "ціле", вказує О.В. Раєвська, наголошуючи, що цей різновид перенесення часто розглядають лінгвісти як окремий троп – синекдоху.

У дисертаційному дослідженні "Метонімія у новій газетно-публіцистичній і розмовній лексиці сучасної німецької мови (на матеріалі іменників, прикметників і дієслівної лексики)" Н.Ф. Резяпова аналізує синекдоху як різновид метонімії, зазначаючи, що "більшість метонімічних відношень у найзагальнішому вигляді можуть бути зведені до синекдохічних (частина замість цілого і ціле замість частини)", "синекдохічні назви людини за частиною тіла, за предметом одягу чи за іншою специфічною ознакою" [3, с. 33]. Отже, автор не виділяє синекдоху як особливий вид перенесення, а говорить лише про ""синекдохічність" деяких метонімічних перенесень.

Як різновид метонімії трактує синекдоху А.Г. Удинська, вказуючи, що синекдоха (кількісна метонімія) зумовлена взаємодією понять частини та цілого. Запропонована семантична класифікація метонімів на позначення людини охоплює каузальний, атрибутивний, локальний, темпоральний, синекдохічний і комбінований типи метонімії, серед яких розрізняються моделі та тематичні групи [4, 5].

На думку Б.В. Томашевського, "різниця між синекдохою і метонімією умовна, і чіткої межі між ними немає. Тому зручніше розглядати синекдоху як окремий різновид метонімії…" [6, 7].

Саме на таке розуміння ролі синекдохи в тропеїчному перенесенні спираємося в нашому дослідженні, вважаючи, що подібний механізм семантичного зсуву в структурі слова, модель перенесення за суміжністю щодо синекдохи – внутрішня суміжність. Отже, синекдоху трактуємо як один із видів метонімії, зокрема кількісний тип семантичного перенесення. Досліджуваний інформаційний стиль репрезентує характерні моделі використання синекдохи.

На думку більшості дослідників, синекдоха як різновид метонімії має дві основні моделі перенесення "**частина**" → "**ціле**" і "**ціле**" → "**частина**".

Серед різновидів синекдохи в інформаційному тексті найпродуктивніша модель, за якою певний соматизм, назва тієї чи іншої частини тіла, вживається як найменування людини в цілому: *Ці "розумні **очі**" переслідують мене всюди* (ОУ, 2004, № 100); *І опинилися ці блакитні **оченята*** [у сприйманні молоді] *у дитячому будинку на дитячому піклуванні* (ОУ, 2004, № 92-93); *Полотно історії **очима** молодих* (ЛУ, № 19, 2004); *Скрізь стирчать американські **вуха*** [*американський інтерес*] (ГУ, № 27 (4527), 14. 02. 2001) [*американський інтерес*]; *Як свідчить сам Рудольф Гесс, концтабір відправляв у такі установи сотні в'язнів, беручи **"за голову"*** [*за в'язня*] *180-200 марок* (ГУ, № 50 (3800), 18. 03. 2006); *Іспанці, які колонізували острів, потребували робочих **рук*** [*рабів*] *для плантацій, відтак ввозили рабів із Африки* (УМ, № 023, 07. 02. 2001); ***Руки** хірурга* [*хірург*] *не мають права помилятися* (ГУ, № 5 (3745), 24. 12. 2005); *І. Богословська також пообіцяла: її комісія працюватиме доти, доки "перші наручники не будуть надягнуті на винні **руки**"* [*на винних*] (ГУ, № 22 (4522), 07. 02. 2009).

Однією із лексем, значення якої досить часто стає основою для синекдохічного перенесення з елементами експресивності, є лексема "голос": *Вирішальний **голос** письменницької громади* (ЛУ, № 9, 2004); *Пам'ятаймо, наш **голос** – це не просто позначка в бюлетені* (ГУ, 30. 10. 2001, № 205) – відбувається перенесення "***голос як властивість людини***" → "***здатність мати свою власну думку***" → "***людина як одна з ряду однодумців***"; *Юний **голос** Донеччини* (ЛУ, № 18, 2004) – відбувається перенесення "***голос як властивість людської істоти***" → "***особа, наділена непересічним голосом***"; ***Голосом** ніжного серця* (ЛУ, №51, 2004) – у наведеному контексті відбувається подвійне перенесення "***голос як властивість людини***" → "***людина як така***", "***серце як частина людського тіла" → "почуття людини" → "людина як така***", у результаті чого утворюється складна двошарова метонімічна конструкція, яка є основою творення художнього образу, що буквально передає значення "***промовисті людські почуття***".

Часто в інформаційному тексті соматичні назви вживаються у складі трансформованих фразеологічних сполучень і набувають узагальненого переносного фразеологічно зв'язаного значення: *І все-таки погано, що через **гарячі голови** й пам'яткам немає покою* (Зоря, 11. 06. 2011) – у наведеному прикладі слово "голова" входить до складу фразеологічного сполучення "гарячі голови", що має значення "відчайдушні, сміливі" й дає характеристику людині в цілому, таким чином ознака людини переноситься на її частину.

У контексті ***Плече** територіальним громадам* (ГУ, № 6 (3744), 23. 12. 2005) представлено усічений фразеологізм (пор. "підставити плече"), що вживається в значенні "допомогти, підтримати", в основі якого – синекдоха "***людина, яка підтримує***" → "***частина тіла*** (плече) ***як знак підтримки***". Пор.: *А трохи подумавши, **через плече кидає**: "Вдома жінка свариться, що дитина мене днями не бачить, а як поїду швидше, якщо без протоколів не приймуть зміну?* (УМ, № 238, 17. 12. 2008) – вжито фразеологічний зворот "кидати через плече" із соматизмом "плече". Зворот має значення "говорити недбало" й характеризує мовлення людини.

Синекдоху фіксуємо у фразеологізмах ***брати за горло*** (настирливо або силою домагатися чогось) [СФУМ:44]**,** ***нагріти руки*** (нечесно, незаконно збагачуватися; наживатися) [СФУМ:171]**,** ***стояти з протягненою рукою*** (жебракувати, просити милостиню) [СФУМ:580] у таких текстах:

*При цьому фактично повністю ігнорувалася прикра закономірність: те, що вчора уявлялося невичерпним копійчаним ресурсом, насправді доволі швидко вичерпується і **бере за горло** навіть багатіїв. Як сталося це з природним газом…*(УМ, № 008, 17. 01. 2009); *І якщо із беззаперечним фактом – Україна не крала російський газ – погодилися всі представники комісії, то стосовно питань: хто винен і **нагрів руки** у газовому конфлікті – думки парламентаріїв різнилися* (ГУ, № 22 (4522), 07. 02. 209); *Інфляція, подорожчання будматеріалів –і ми знову **стоїмо з протягненою рукою*** (ГУ, № 17 (4517), 31. 01. 2011); *Нещасні діти не винні. А мами стільки набігалися по інстанціях з **простягнутою рукою**, що байдужими чиновниками їх не здивувати* (ЛУ, 2011, № 19); *Коли міліція розганяла стихійні зібрання, одного з наших навіть затримували і тоді в деканаті **сушили голови** над тим, як уникнути виключення "крамольників" з університету* (ЛУ, 2003, № 21).

Частотна у фразеологізмах лексема "*душа*" виступає вторинною номінацією – синекдохою – "***душа як частина тіла людини, умістилище почуттів" → "почуття людини" → "людина в цілому***": *В мене **не лежить душа** до очорнення, демонізації рідної України, що останніми роками стало чи ж не домінуючим у засобах масової інформації* (ЛУ, 2003, № 42).

Виокремлюємо також тип синекдохічного перенесення, модель якого "**назва хвороби, на яку хворіє людина**" → "**хвора людина**": *За своє життя він прийняв стільки **Сколіозів** та **Остеохондрозів**, що й не порахувати* (ЛУ, 2004, № 50).

У газетних текстах вживається тип перенесення "***предмет одягу, взуття***" → "***людина в цьому одязі, взутті***", який також зараховуємо до синекдохічного. Наприклад: *Очолили наш хіт-парад плетені "**жакети**"* (ГУ, 2003, № 61) – у цьому контексті люди визначаються за однією ознакою – предметом одягу, тобто назва одягу переноситься на людину.

Назви частин одягу функціонують у фразеологічних зворотах, утворених на основі синекдохічного перенесення: *"**У чию кишеню йдуть 300 доларів?"** –запитував народний обранець і просив також врахувати це у висновках ТСК* (ГУ, № 22 (4522), 07. 02. 2011) – значення є фразеологічно зв'язаним, сформованим на підставі перенесення "***кишеня як частина одягу***" → "***людина в цьому одязі***"; *Недаремно навіть у романі "Старий і море" Хемінгуей кілька разів шанобливо **знімав капелюх перед цим видом спорту*** (УМ, № 023, 07. 02. 2009) – фразеологізм буквально означає "схилятися", при цьому "капелюх" є ознакою голови людини, що схиляється перед чимось, у цілому людини, отже, відбувається синекдохічне перенесення "***капелюх як предмет одягу***" → "***голова як частина тіла***" → "***людина***".

Назва предмета виступає як певний символ суспільного становища, тобто частина сукупності показників цього становища: *В цей час точилася запекла боротьба за **булаву*** (ГУ, 08. 01. 2003) – відбувається синекдохічне перенесення "***один предмет із сукупності таких, що позначають певне становище***" → "***становище в цілому***" → "***людина, яка посідає таке становище***". У подібних контекстах також часто вживається лексема "*крісло*".

Серед випадків синекдохи в інформаційних текстах досить поширеним є так зване "еліптичне число" [8], тобто таке вживання, яке передбачає узагальнене називання осіб жіночої та чоловічої статі однією лексемою. Пор.: *Сьогоднішні **випускники** мають дуже посередні знання української мови* (ЛУ, 2002, № 42) – тобто випускники і випускниці; *Ми не сидимо, склавши руки, працюємо зі спеціальними мистецькими закладами, коледжами, в яких виховуються наші майбутні **абітурієнти*** (ЛУ, 2002, № 47) – йдеться про абітурієнтів та абітурієнток; ***Батьки** були зайняті, що називається, і вдень і вночі: заробляли на хліб насущний…* (ГУ, 24.09.04, № 178) – йдеться про батька й матір.

Названі випадки синекдохічного перенесення не пов'язані зі створенням експресивно маркованих засобів. Вони належать до загальномовних явищ і не становлять стильової особливості інформаційного стилю.

До випадків синекдохи зараховуємо перенесення "***прізвище родини***" як узагальненої назви за спорідненістю → "***члени цієї родини***" як означена сукупність, тобто перенесення назви з цілого на сукупність частин. Це перенесення можна трактувати як модель "**ціле**" → "**частина**": У контекстах *Люди не проходять повз скульптурного меморіалу героїчної сім'ї **Герасименків*** (Зоря, 12. 02. 2001); *П'ятдесят років прожили разом **Безсмертні** з м. Артемівська* (ДУ, 26. 12. 2011); *Вона гостювала якось в одній польській родині разом з **Кваснєвськими*** (ГУ, 31. 12 . 2009); *Чого ж не вистачає **Борисовим** для "повного" щастя?* (ГУ, 31. 12. 2009); *Йдучи за заповітами **Рерихів**, головною своєю метою товариство вбачає сприяння збереженню культурних цінностей* (ЛУ, 07. 12. 2010) – прізвище родини називає певну сукупність її членів, у якій кожна окрема особа ідентифікується за належністю до спільноти, тобто відбувається перенесення за моделлю "**ціле**" → "**частина**".

Як різновид цієї моделі розглянемо й перенесення, коли прізвище однієї, зазвичай відомої, особи ідентифікує всіх, подібних до неї за певними ознаками: *І хто знає, можливо, "Троянди..." згодом і справді "відкриють" Україні її **"нових" Тичин, Сосюр, Хвильових і Рильських?..*** (ДТ, № 15 (694), 19-25. 04. 2007).

У газетних, переважно політичних, текстах поширені форми вживання від власного імені множини, яка, не набуваючи значення збірності, передає атрибутивні ознаки: *Ми не задрипані салоїди, як нам про це зверхньо і пихато розказували їхні **кісельови** і **піховшики** з **корчинськими*** (ЛУ, 2004, № 50); *З одного боку – Україна, що поривається до демократичних цінностей, а з другого – неофеодалізм донецького штибу, породжений **януковичами*** (ЛУ, 2004, № 51).

Як бачимо, синекдоха, як і метонімія, більше розвинена в структурі іменника, що в цілому показово не тільки для інформаційного стилю, але й для мови загалом.

В інформаційних текстах як засіб вторинної номінації широко представлені конструкції з квантитативною метонімією – синекдохою. Вона як різновид метонімії має дві основні моделі перенесення: "частина" → "ціле" і "ціле" → "частина". Серед уживаних типових моделей цього різновиду метонімії можна виділити кілька моделей, які подаються за принципом від більш частотних до менш частотних:

а) вживання назви окремої частини тіла для найменування людини в цілому;

б) вживання назви предмета одягу, взуття на позначення людини в цьому одязі, взутті;

в) вживання назви хвороби, на яку хворіє людина, для позначення хворої людини в цілому;

г) вживання назви предмета як певного символу суспільного становища (*булава, крісло*);

г) "еліптичне число" як узагальнене називання осіб жіночої та чоловічої статі однією лексемою; уживання прізвища родини як узагальненої назви за спорідненістю для позначення членів цієї родини як означеної сукупності.

Функцію експресивного мовного засобу виконують синекдохи з лексемою *голос* (*голос громади*, *голос Донеччини, голосом серця…*).

У різних жанрах газетного тексту засвідчено функціональний ефект впливу метонімії та її різновиду – синекдохи.

ЛІТЕРАТУРА

1. Балли Ш. Французская стилистика / Ш.Балли; [пер. с франц. К.А. Долинина; под ред. Е.Г. Эткинда]. – М.: Изд-во иностр. лит., 1961. – 394 с. – Библиогр.: С. 385-387.

2. Новиков А.Л. Семантика русского языка: учеб. пос. / А.Л. Новиков. – М.: Высшая шк., 1982. – 272 с. – Библиогр.: С. 260-265.

3. Резяпова Н.Ф. Метонимия в новой газетно-публицистической и разговорной лексике современного немецкого языка (на материале имен существительных, прилагательных и глагольной лексики): дис. на соиск. уч. степ. канд. филолог. наук: спец. 10.02.04. "Германские язики" / Н.Ф. Резяпова – М., 1994. – 194 с.

4. Узинська А.Г. Метонімія і синекдоха на позначення людини (на матеріалі англійської та української мов) / А.Г. Удинська // Типологія мовних значень у діахронічному та зіставному аспектах: [зб. наук. праць]. – Донецьк: ДонНУ, 2004. – Вип. 10. – С. 42-56.

5. Узинська А.Г. Синекдохічний перенос "частина тіла → людина" в англійській та українській мовах / А.Удинська // Studia Germanica et Romanica: Іноземні мови. Зарубіжна література. Методика викладання: [зб. наук. праць / ред. кол.: В.Д. Каліущенко (відп. ред.) та ін.]. – Донецьк: ДонНУ, 2006. – Т.3. – № 2 (8). – С. 58-71.

6. Томашевський Б.В. Стилистика и стихосложение: курс лекций / Томашевский Б.В. – Л.: Учпедгиз, 1959. – 535 с.

7. Дроздовский В.П. Лингвостилистические средства активизации читательского внимания (на материале газетно-публицистического стиля) / В.П. Дроздовский // Русское языкознание. – 1982. – Вып. 4. – С. 64-71.

8. Тараненко О.О. Метонімія і еліпсис (деякі питання) / О.О. Тараненко // Мовознавство. – 1988. – № 5. – С. 29-34.

УДК 811.161.2'374.3

ДО ПИТАННЯ ПРО УКЛАДАННЯ НОВОГО ВАРІАНТА ТЛУМАЧНОГО СЛОВНИКА СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Зеленько А. С., д.філол.н., професор

ДЗ "Луганський національний університет імені Тараса Шевченка"

У пропонованій розвідці автор, повідомляючи про початок видання нового варіанта тлумачного словника української мови, називає два напрямки й етапи його укладання – академічного традиційного й модерного живого мовлення урбанізованих носіїв України.
Ключові слова: словник, тлумачний, академічний, модерний, лексикографія.

Зеленько А.С. К ВОПРОСУ О СОСТАВЛЕНИИ НОВОГО ВАРИАНТА ТОЛКОВОГО СЛОВАРЯ СОВРЕМЕННОГО УКРАИНСКОГО ЯЗЫКА, Луганский национальный университет им.Т.Шевченко, Украина.
В предлагаемой статье, автор, информируя о начале составления нового варианта толкового словаря украинского языка, констатирует о двух направлениях и этапах его подготовки – академическом традиционном и модерном, представленным живой речью урбанизированного носителя Украины.
Ключевые слова: лексикография, академический, толковый, модерный, словарь.

Zelenko A. S. TO THE QUESTION ABOUT NEW EXPLANATORY DICTIONARY OF CONTEMPORARY UKRAINIAN LANGUAGE COMPOSITION
In the above article the author informs about new variant of Ukrainian language explanatory dictionary composition. He states about two directions and two periods of Explanatory dictionary's preparation. The first period is academic, traditional; the second is modern. This modern variant is represented by „lively" speech of urban contemporary Ukrainian citizen.
Key words: lexicography, academic, explanatory, modern, dictionary.

Пропонована розвідка умовно й опосередковано перегукується з проблематикою мого безпосереднього наукового керівника І.С. Олійника. Він був автором і співавтором виданих (одного не видрукованого) словників. Їх виділяла дидактична спрямованість, бо призначені вони були безпосередньо для учнів школи та студентів. В особі проф. І.С. Олійника органічно поєдналися лексикограф і методист. Думається, що пропонована мною розвідка була б з розумінням сприйнята колишнім науковим керівником.

Викладачі вишів філологи ще до з'яви першого тома повного варіанта тлумачного словника української мови знали про відсутність взаєморозуміння між працівниками відділів Інститутів української мови та мовознавства і керівником Українського мовно-інформаційного центру.

До речі, нетенденційно налаштованому науковцю, що не працює у штаті академічних філологічних установ, не зрозумілим є функціонування відділу лексикографії Інституту української мови та окремо функціонуючого Українського мовно-інформаційного центру. У подальшому пленум координаційної ради, присвячений питанням укладання названого словника, засвідчив певний компроміс науковців.

Ознайомлення з першим томом нового тлумачного словника української мови (СУМ – 20) засвідчує нині логічний компроміс новаторів та традиціоналістів укладачів тлумачного словника української мови.

Маємо звістку й про започаткування видання словника нових слів та значень (Балог, Лозова та ін., 2010). У вступній статті відзначається, що беруться до уваги лексеми з наукових текстів. Та хотілося б знати, на складання якого типу словника орієнтовані його укладачі: тлумачного національного загальновживаної лексики української мови чи, продовжуючи традиції Б.Д. Грінченка, В. Даля, комплексний, у якому буде відтворена загальновживана у всіх сферах лексика української мови та новітня термінологія.

Цілком зрозуміла спроба В.А. Широкова у перспективі укласти словник української мови на основі мови масової комунікації, ламаючи уже віками усталену традицію робити це фактично на основі мови художньої літератури. До речі, якщо те сприймалося на зорі становлення лінгвістичної науки, то нині стало нелогічним через очевидну потребу диференціювати тлумачний лінгвістичний словник та галузеві й поступово формовану загальну наукову енциклопедію, бо маємо розрізняти природну (зокрема звукову) й мову науки. Це тому, що визнаємо органічно трансформовану повсякденно-побутову модель мови (мовну) у художню через мову фольклору.

Отже, продовжуючи обговорення започаткованої проблеми, знову ж таки згадаємо про презентацію першого тому нового варіанта словника української мови та фактичну обструкцію співробітників Інституту української мови, їх заяви про необхідність укладання фактично знову ж таки традиційного тлумачного словника за зразком XVIII-XIX ст. Зрозуміло, що усе те можна зрозуміти не лише з позиції академічних працівників, але й в широкому аспекті, – того, що вони не бачать, що й українська держава напередодні соціального прориву.

Далі це спробуємо пояснити. Почнемо з того, що констатуємо: всякому, хто причетний до україністики, зрозумілою є нинішня складна ситуація у мовознавчій проблематиці, зумовлена надзвичайно складною мовною ситуацією у нинішній Україні. У цьому випадку вплив позамовної ситуації опосередкований, а причини значною мірою, мабуть, суб'єктивного характеру. Саме тому на черзі дня мовознавчий форум або й кілька. Треба відповідно визнати при всьому потязі науковців академічних установ до академізму, що вони все ж далекі і від фундаментальної проблематики. Скажімо, відділ загального мовознавства асоціює себе в

основному з порівняльно-історичним мовознавством, відділ культури мови в умовах самоокупності значною мірою був зайнятий підготовкою ділових довідників і т. д. На таких же нарадах фахівці, зважаючи на умови функціонування української мови, мали б виробити принципи укладання справді сучасного тлумачного словника, усвідомити необхідність того, що вони мають бути іншими, ніж вимоги до укладання історичного, етимологічного і т. д. словників, а в цілому – академічного словника. Має йтися й про нормативний тлумачний словник справді живої функціонуючої мови, збагаченої розмовним мовленням все ще не сформованого українського по-європейськи орієнтованого середнього класу, молодіжного сленгу й професійно-виробничого жаргону. Хоч слід констатувати: поки що соціально-економічні трансформації в Україні лише започатковані, а проєвропейська орієнтація стає особливо відчутною хіба що перед наданням Україні чергового траншу.

Безумовно, укладання щойно названого словника передбачає переорієнтацію з колишньої догматичної методики опрацювання попередніх лексикографічних джерел та творів художньої літератури на фіксування, найперше, живого усного й писемного мовлення засобів масової комунікації, орієнтованих на формованого в Україні представника середнього класу.

Таким чином, те, що науковці академічної установи не сприймають поки що ідею створення модернізованого тлумачного словника української мови, пояснюється далеко не європейським рівнем української гуманітарної науки та рівнем національної свідомості більшості української гуманітарної національної еліти. Мабуть, тому треба особливо відзначити зусилля В.А. Широкова, його настирливість, організувати поряд з традиційними відділами Інституту мовознавства НАН України модерний український мовно-інформаційного фонд. Невже ж не видно, що на сучасному етапі у європейськи орієнтованих країнах мовлення мешканців села перестало бути визначальним джерелом (на тлі зрослої ролі науки, як і посталої на її основі мови художньої літератури, бо навіть жителі сіл і невеликих містечок у сучасній Україні перебувають під постійним впливом мовлення засобів масової комунікації в його усному варіанті). До речі, особливу роль у цьому процесі стало відігравати телебачення, базоване на мові масової комунікації. Отже, констатуємо, що європейські мовознавці вже не вважають визначальним у розвитку державної національної літературної мови повсякденно-побутове мовлення мовців села та мову класичної художньої літератури, бо ще раз наголосимо, що навіть мовці села, перебуваючи у сфері постійного впливу мовлення телебачення й радіо, фактично підпадають під вплив саме мовлення засобів масової комунікації.

Додамо також, що в Україні укладання тлумачного словника сучасної української мови ускладнюється й української-російською взаємодією. Треба визнати як факт, що в більшості великих, меншою мірою невеликих міст, на більшій частині території України мовою масової комунікації постає у різному співвідношенні український варіант російської мови (суржик), а не українська мова. Отже, повторимо, що в сучасній суверенній Україні мовна ситуація надзвичайно складна, бо навіть побіжний погляд на функціонування державної української мови засвідчить, що територіально й функціонально (за формами, сферами, середовищами функціонування) вона у кількісному аспекті поступається російській і лише дякуючи законодавчій кодифікації домінує у державі якісно.

Уже хоча б через те питання про укладання модернізованого тлумачного словника сучасної української мови не може розв'язуватися самим лише по-сучасному орієнтованим Українським мовно-інформаційним фондом чи відповідно традиційним відділом лексикографії. Безперечно, як ми вже сказали, мала відбутися (не одна) розширена нарада фахівців відділів соціолінгвістики, культури мови, діалектології, російської мови під егідою наукових працівників відділу теорії (а не просто загального мовознавства, а точніше компаративістики). Охлократична ж спроба традиціоналістів-академістів опертися на своїх регіональних колег викладачів-філологів вишів зрозуміла, але не виправдана, бо теоретичний рівень більшості їх ненайвищого теоретичного рівня, а до того ж вони залежні прямо чи опосередковано від своїх академічних опікунів (колишніх чи майбутніх наукових керівників).

І все ж, зважаючи на щойно сказане (щодо компромісного функціонування відділу лексикографії й мовно-інформаційного фонду, так і про нинішню й майбутню перспективу укладання тлумачного словника) треба бути поміркованим і толерантним.

Тим більше, що позиція більшості науковців Інституту української мови й викладачів регіональних університетів стає ще зрозумілішою, якщо зважити на те, що нинішня Україна хоч уже й промислово-аграрна, але європейською може вважатися, лише зважаючи на її географічне положення.

Отже, поки що колеги-традиціоналісти не вийшли на розуміння нинішньої складної ситуації в Україні, як і необхідності складання нового модернізованого тлумачного словника сучасної національної мови народу, що

втягується у європейську співдружність, з цілком зрозумілих причин. Причина, як бачимо, не лише у виконавцях, але й в об'єктивних умовах.

З жалем, констатуємо й те, що важко нині щось нове серйозно пропагувати, а тим більше його реалізувати у нинішній меркантильній ситуації. Не можна не бачити, що складність українсько-російської мовної ситуації посилюється надмірною меркантилізацією у сферах освіти (коли закривають українські школи, коли нагадують про непопулярність педагогічного університету серед студентів-іноземців через те, що той орієнтований на підготовку національних кадрів), науки і культури. Правда, абсурдність цього очевидна. Адже під таким кутом зору було б логічнішим, щоб у медичному, як і технічному, економічному університетах на підготовчому відділені і в процесі навчання іноземних студентів утверджувалася саме англійська мова, а зважаючи на нівеляцію педагогічних інститутів, здебільшого трансформованих в університети, то й в останніх.

Продовжуючи ж з приводу труднощів розв'язку проблеми, скажемо: нині не тотожне мові масової комунікації (усній і писемній як варіантам мови) повсякденно-побутове мовлення, бо первинна повсякденно-побутова модель невеликої групи пралюдей нині постає загальнонародною усною й писемною діловою мовою. Зважаючи ж на це, важко визначитися у доборі лексем загальновживаного шару лексики й термінологічної лексеми, фіксованої термінологічними словниками.

Отже, треба враховувати нинішню позанаукову ситуацію й приймати позитивно вже нині започаткований компроміс між академічними традиціоналістами та модерністами в укладанні дещо оновленого розширеного варіанта тлумачного словника української мови, щоб з часом на основі поглибленого теоретичного осмислення проблематики, залучаючи колег уже названих відділів обох академічних інститутів та фонду (можливо, з часом інтегрованого у відділ лексикографії), можна було диференціювати академічні традиції укладання наукових словників і модернізованого словника живого мовлення носіїв проєвропейської України. Саме тому відзначаємо прекрасно вгадану практику збору матеріалу за корпускулами (очевидно, словосполученнями, фразеологізмами тощо), власне в аспекті тексту. І це тим більше, що на сучасному етапі, йдучи за американськими прагматистами дескриптивістами-структуралістами та генеративістами, російські, зокрема радянські й сучасні мовознавці І. О. Мельчук, Ю. Д. Апресян, прийшли до розуміння, що лише укладанням тематичного словника проблему автоматичного тематичного словника (як це думав Ю. М. Караулов) не розв'язати, а кінцевою метою прикладної лінгвістики уже бачиться розв'язок останньої. Як не дивно, але на основі аналізу сполучуваності морфем це фактично робить традиціоналіст Є. А. Карпіловська, уклавши морфемний словник української мови (Карпіловська 1988). Між іншим, цю ж ідею стосовно паремій та ширшого тексту реалізує С. С. Єрмоленко у докторській дисертації та монографії (Єрмоленко 2006).

ЛІТЕРАТУРА

1. Балог В.О. Нові актуалізовані слова та значення. Словникові матеріалом (2002-2010). – Кер. проекту й відп. ред. О.М. Тищенко, авт. колектив: В.О. Балог, Н.С. Лозова, Л.О. Тименко, О.М. Тищенко [Інститут української мови НАН України]. – К.: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2010. – 280 с.

2. Єрмоленко С.С. Мовне моделювання дійсності і знакова структура мовних одиниць: Монографія / С.С. Єрмоленко. – К., 2006. – 384 с.

3. Карпіловська Є.А. Словник афіксальних морфем української мови / Є.А. Карпіловська. – К., 1998.

4. Словник української мови у двадцяти томах. Том перший. А-Б. \ Укл.: Л.Л. Шевченко, В.В. Чумак, Г.М. Ярун, І.В. Шевченко, О.В. Бугаков, О.В. Білоноженко. – К.: Науково-виробниче підприємство / Видавництво "Наук.думка" НАН України, 2010. – С. 6-66.

УДК 811.161.2 (=161.1)'373.72 – 115

МІНІМАЛЬНІ ІДІОМИ У ФРАЗЕОЛОГІЧНИХ СИСТЕМАХ УКРАЇНСЬКОЇ ТА РОСІЙСЬКОЇ МОВ: ЗІСТАВНИЙ АСПЕКТ

Зубець Н.О., к. філол. н., доцент, Кузнецова А.О., студентка

Запорізький національний університет

У статті розглянуто специфічні особливості зазначених стійких мовних одиниць на матеріалі двох близькоспоріднених мов – української та російської.

Ключові слова: фразеологізм, ідіома, близькоспоріднені мови,національно-культурна специфіка,фразеологічна картина світу.

Зубец Н.А., Кузнецова А.А. МИНИМАЛЬНЫЕ ИДИОМЫ В ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИХ СИСТЕМАХ УКРАИНСКОГО И РУССКОГО ЯЗЫКОВ: СОПОСТАВИТЕЛЬНЫЙ АСПЕКТ/ Запорожский национальный университет, Украина.

В статье рассматриваются специфические особенности обозначенных устойчивых языковых единиц .на материале двух близкородственных языков – украинского и русского.

Ключевые слова: фразеологизм, идиома, близкородственные языки, национально-культурная специфика фразеологическая картина мира

Zubets N.O., Kuznetsova A.O. MINIMUM IDIOMS IN PHRASEOLOGICAL SISTEMS OF UKRAINIAN AND RUSSIAN LANGUAGES / Zaporizhzhya State University, Ukraine.

The specifics of stable linguistic units of cognate languages (Ukrainian and Russian)are considered in the article.

Key words: phraseologism, idiom, cognate languages, national and cultural specific, phraseological picture of the world.

Фразеологія кожної мови є не лише її окрасою, а й невичерпним джерелом для наукових досліджень. У жодній з мов кількість стійких зворотів точно не встановлена, бо фразеологія – відкритий клас мовних одиниць, саме тому науковці вдаються до все нового окреслення меж фразеологічних ресурсів, до нових аспектів їх розгляду.

На сучасному етапі розвитку науки український фразеологічний фонд активно вивчається у межах утворюваної ним розгалуженої системи. Зберігаються такі традиційні аспекти, як виділення й вивчення структурно-семантичної парадигми, стилістичного функціонування вузьких мікросистем (М.Алефіренко, Ю.Кисельов, Л.Шевченко та баг. ін.), розгляд компонентного складу фразеологізмів (Н.Бабич, Т.Вільчинська, М.Скаб, Л.Ткач). У зв'язку з розширенням об'єктів уваги вчених, нових парадигм лінгвістичних досліджень з'явилися праці, присвячені концептуальному аналізу фразеологічних одиниць (М.Бігусяк, М.Олійник, В.Ужченко). Дедалі частіше інтереси науковців спрямовуються до вивчення різномовних стійких сполучень, у зв'язку з чим здійснюється їх порівняльний і контрастивний аналізи. Є багато досліджень, у яких українські фразеологізми зіставляються зі стійкими сполученнями слів романських, германських, східних і, звичайно, слов'янських мов (Я.Баран, А.Емірова, О.Забуранна, З.Коцюба, О.Левченко, М.Шевчук-Черногородова та ін.). Ознайомлення з цими працями корисне не лише для більш чіткого уявлення про культуру, менталітет різних народів, а й для збереження, розвитку, відродження мов нетитульних націй, які опинилися за межами своєї країни або зазнали дискримінаційної політики з боку тоталітарних режимів.

Достойною базою для сучасних дослідників у сфері українсько-російських фразеологічних зв'язків стали фундаментальні праці Б.Ларіна, В.Мокієнка, О.Юрченка, В.Коваля, Б.Алефіренка [1; 5; 6; 7; 14]. Однак спеціально зіставлення українських і російських фразеологізмів на прикладі такого структурного розряду як мінімальні одиниці ще не проводилося. З огляду на це вважаємо наше дослідження актуальним і новим.

Метою нашої розвідки є зіставлення мінімальних одиниць фразеології двох східнослов'янських мов у семантичному, структурно-граматичному й компонентному аспектах для встановлення їх національної специфіки, а також для доповнення цілісної фразеологічної картини світу двох етносів, які мають "спільну історію розвитку і боротьби, проживання в межах однієї держави" [13, с. 4].

Спираючись на сформовані в лінгвістиці теоретичні засади, уніфікуючи предмет дослідження, у фразеологічному фонді української мови виокремлюємо велику групу стійких сполучень слів, структуру яких становлять один (або два) службові й один повнозначний компоненти, що характеризуються цілісним (ідіоматичним) значенням, сталим, відтворюваним за традицією компонентним складом, і вступають у парадигматичні й синтагматичні відношення (*в соку, до останнього, під градусом, про мене, від лукавого, за трьох, для годиться, за так, на ура, хоч плач, не клеїться, ні крихти, як писанка* і т.д.). Спостережено, що в українській мові кількісно найбільшими групами з-поміж них є прийменниково-відмінкові моделі й конструкції з частками *не, ні.* У нашій картотеці налічується понад тисячу таких зворотів.

Вивчати такі одиниці вчені почали понад сто років тому. Уперше на них звернув увагу І.Срезневський. Він зауважив, що ще з давньоруської доби збереглася значна кількість стійких висловів, утворених за допомогою прийменників. Частину з них, які пишуться разом і є нерозкладними складними словами, учений вважав прислівниками (*вброд, вночи, позади*), іншу частину, "…які ніхто і не зважиться писати разом " [цит. за 4, с.7], відніс до фразеологізмів (*без ума, без сомнения, в упор, при случае, про запас, без Бога, без души, без конца, до полудня, до потопа, по любви, по пути* та ін.). Сучасний український дослідник П.Білоусенко в результаті

аналізу пам'яток, словників давньоруської та староукраїнської мов зафіксував певну кількість зворотів, у складі яких трапляються іменники неповної парадигми, що виконували спеціалізовану (переважно обставинну) функцію в умовах "дефіциту" іменників з потрібним значенням у давньоруській мові XI ст. Саме тоді виникла потреба в заміні безприйменникових конструкцій прийменниковими, які більш точно й диференційовано означили фунції, що раніше виконували переважно відмінкові форми [3, с. 114]. Російський фразеолог В.Мокієнко пов'язує виникнення багатьох стійких сполучень такої структури (*под боком, под носом, с головой, по уши, до колен, до пят*) з давньою слов'янською звичкою вимірювати навколишнє частинами тіла [7, с. 73]. Усі ці дані дають підстави вважати, що переважна більшість мінімальних стійких зворотів мали класичну фразеологічну структуру словосполучення або речення, компоненти якого, втративши своє пряме лексичне значення, творять цілісне значення з різним ступенем метафоризації, ще частина – утворилися в результаті стиснення або скорочення первинних фразеологізмів. Однак наявність у багатьох із них обставинного значення, тяжіння до абстрагованої семантики призвело до віднесення їх окремими дослідниками до прислівників (М.Шанський, С.Гаврин, І.Аничков, Л.Халваші).

Ознайомлення з реєстрами фразеологічних словників слов'янських мов показує, що цей структурний різновид усталених зворотів наявний практично в усіх слов'янських мовах. Незважаючи на те, що більшість українських і російських науковців визнають існування таких стійких сполучень, відносять їх до фразеологічних зворотів, все ж спільні погляди вчених на ці мовні утворення остаточно не сформувались. Досі відсутні єдині принципи подачі їх у словниках, не прийнято остаточного терміну на позначення таких одиниць. Нами зафіксовано більше десяти їх назв. Найбільш уживані з-поміж них – мінімальні фразеологізми (хронологічно найперший термін, уведений П.Лекантом у кінці 60-их років XX ст.), мінімальні одиниці фразеології, одновершинні фразеологізми, прийменниково-відмінкові конструкції, мінімальні фразеологізми із заперечними частками, лексико-граматичні фразеосполучення, мікроідіоми, фразеологізми-словоформи. Більшість цих термінів уведена в науковий обіг російськими вченими, в результаті активного дослідження ними таких одиниць упродовж 70 – 90-их років XX ст. (А.Емірова, В.Істоміна, Ю.Рухлов, С.Трухіна, О.Беляєва, Ж.Зубова, М. Палевська). В україністиці аж до 90-их років XX ст. такі конструкції не були предметом спеціальних досліджень, а розглядалися принагідно під час розробки інших проблем фразеології. Обстеживши природу й особливості двох найбільш частотних і продуктивних моделей – прийменниково-відмінкових сталих зворотів і конструкцій із заперечними частками, зауваживши найвищий ступінь злютованості деактуалізованих повністю або частково компонентів і виникнення нестандартного, навіть "екзотичного" значення при компактній структурі, зумовило обрання нами робочого терміну "мініідіома" [4]. Ми вважали за необхідне зберегти термін "ідіома", який найчастіше вживається як видове позначення фразеологічних об'єктів, загальна семантика яких не є сумою значень компонентів і які дослівно не перекладаються на інші мови.

На думку Н.Бабич, проблемність у вивченні таких конструкцій можна зняти, якщо "реконструювати їх первинні форми, тобто визначити етимологію" [2, с. 13]. Ми приєднуємося до цієї думки стосовно найдавніших за походженням зворотів. Однак вважаємо, що кроком до розв'язання цієї проблеми може також послужити зіставне дослідження мініідіом, зокрема у близькоспоріднених мовах, якими є українська й російська. Таке дослідження дозволить краще й детальніше вивчити систему цих мов, у т. ч. і фразеологічну, виявити їх специфіку й типологічні закономірності на прикладі ідіоматики.

Перегляд найголовніших фразеологічних, тлумачних словників української й російської мов [8-12] показує, що частка мінімальних ідіом у них досить вагома – до 10%. Переважають прийменниково-відмінкові моделі й конструкції з частками *не, ні*. У російських джерелах так само, як і в українських, спостерігаються розходження щодо встановлення "носія фразеологічності" у компонентному складі таких фразеологізмів: одні словники фіксують фразеологічні одиниці *брать на арапа, бубнить под нос, висеть на шее, на своем веку, по самую завязку, под самым носом,* а інші – *на арапа, под нос, на шее, на веку, по завязку, под носом*.

При зіставленні мінімальних ідіом двох названих мов виявлено різні типи міжмовних фразеологічних еквівалентів.

До першої групи (60% від зафіксованих)віднесемо абсолютні еквіваленти – фразеологізми, які мають у зіставлюваних мовах однакове значення, образну основу та ізоморфну морфолого-синтаксичну структуру. З-поміж них – мініідіоми, відомі ще з давньоруської мови, як-от: *въ очи* – 'в очі, прямо, у присутності'; *до сыти* – 'багато '; *въ векы* – 'назавжди'; *бес престани* – 'постійно'; *безъ вести* – 'таємно' та ін. У складі окремих мінімальних ідіом-повних еквівалентів є іменники неповної парадигми (*заріз, розгон, замороз*), які активно функціонували в давньоруську добу, а також з'являлися в зіставлюваних мовах пізніше унаслідок інтенсифікації процесів утворення іменників на зразок давніх. У сучасній українській мові це вирази *до зарізу, в(на) розгоні, до заморозу* і в російській *по зарез, в разгоне, до мороза,* а також одиниці пізніших періодів*: на пролом, на відкуп, на показ, без передиху* (укр.) – *на пролом, на откуп, на показ, без передыху* (рос.). В обох мовах для вираження певних комунікативних намірів мовці часто використовують мінімальні фразеологізми

відповідних моделей. Панівна їх більшість входить до антропометричної сфери й торкається внутрішніх і зовнішніх рис людини, обставин її існування, наприклад: *на бігу – на бегу, з гаком – с гаком, за душею – за душой, до зубів – до зубов, в лоб – в лоб, за плечима – за плечами, на брата – на брата, на людях – на людях.* На сучасному етапі мініідіоми, що виникають обох мовах, мають повну відповідність: *в генах, в крові, до посиніння, під ключ, у претензії –.* в українській, *в генах, в крови, до посинения, в претензии. –* у російській мовах. Високий ступінь міжмовної фразеологічної еквівалентності спричинився не лише мовними, а й позамовними чинниками – багатовікові політичні, економічні, й культурні зв'язки України й Росії.

У другу групу виокремлюємо часткові еквіваленти (25% у картотеці), які при тотожній семантиці мають відмінності у плані вираження. Це можуть бути міжмовні фразеологічні варіанти, типу *на розрив – на разрыв, до душі – по душе, до лиця – к лицу, не по роках – не по годам; у боргу – в долгу, на смак – по вкусу;* і синоніми, які виділяються або структурно-семантичною частковою ідентичністю, на зразок *не сьогодні-завтра – не нынче-завтра, з часом – с годами, до душі, до любові – по сердцу, під чоботом – под каблуком,* або функціонально-семантичною еквівалентністю, як-от*:* жарт. укр. *з дуринкою* і згруб. рос. *с придурью*, уроч.-піднес. укр. *на незабудь* і рос. піднес. *на память,* укр. жарт. *під хмільком* і рос. піднес. *во хмелю*. Як можна помітити, в еквівалентах-синонімах двох мов простежується часткове розходження в образах.

Третю групу складають безеквівалентні мінімальні ідіоми (15%). В основі лінгвокультури, окрім загальних, універсальних рис, знаходяться національно-специфічні особливості, які відображають менталітет і систему цінностей національних спільнот. Привертають особливу увагу безеквівалентні російські ідіоми, які відображають специфічне бачення світу, несуть інформацію про унікальні особливості менталітету росіян. Наприклад, окремі звороти виникли у зв'язку з певними народними обрядами, традиціями, святкуваннями (*с кондачка, от печки* – 'спочатку'), інші позначають стан чи особливу поведінку людини (*на взводе* 'у стані сп'яніння', *не по ноздре* 'не подобається', *на побегушках* 'для незначних послуг, неважких доручень', *в пику* 'назло, щоб зробити капость', *на карачки* 'водночас стати, спуститися на обидві руки і ноги').

У числі українських безеквівалентних ідіом – кілька субстантивованих предикативів, досить прозорих за семантикою (*за будь-здоров, за простибіг*, *на незабудь*). Мініідіоми з особливими формами повнозначних компонентів (*від щедрот, з перчиком, не хибне, до вітру*, *при надії*, *ані руш, на шабатурку, не з лопуцька*), передають доброту, щирість намірів, відкритість українців, але для розуміння цих зворотів необхідні фонові знання про фрагменти дійсності, притаманні відповідній мовній спільноті.. Одна із національно-специфічних рис української мови – функціонування значної кількості мініідіом, що мають у своєму складі іменники, які у вільному вжитку не використовуються або ситуативно обмежені й утворені переважно нульовою суфіксацією, на зразок давніх (*виплат*, *відруб, відчеп, поспіх, принука, притиск, розсуд – на виплат, на відрубі, на відчепі, на поспіх, з принуки, з притиском, на розсуд,*), хоча деякі з них наявні і в російській мові (пор. *на откуп – на відкуп, на вырост – на виріст, в обрез – в обріз, на привязи – на прив'язі, до упада – до упаду*); або за допомогою суфіксів (*довідки, пересипка поживок, скрипок, виднота, сподіванка, терпець – на довідки, у пересипку, на поживок, з скрипком, на видноті, у сподіванці, над терпець*).

Отже, знакова й текстова природа мінімальних ідіом української та російської мов надає їм статусу особливих мовних знаків, які підтримують антропологічну парадигму, що розвивається в сучасних науках гуманітарного циклу. Невід'ємним складником мовних картин світу названих етносів є не просто фразеологічна, а ідіоматична картина світу, за допомогою якої транслюються еталони й стереотипи національної культури. Ідіоматика будь-якої мови – дзеркало, в якому лінгвокультурна спільнота ідентифікує національну самосвідомість.

Зіставний аналіз ідіоматики української й російської мов дозволяє детальніше вивчити їх системи в минулому, надійно інтерпретувати факти на сучасному етапі розвитку. Крім цього, такі дослідження мають практичне значення: вони можуть бути корисними при укладанні посібників та словників (фразеологічних і перекладних).

ЛІТЕРАТУРА

1. Алефиренко Н.Ф. Поэтическая энергия слова. Синергетика языка, сознания и культуры / Н.Ф. Алефиренко. – Москва: Академия, 2002. – 394 с.

2. Бабич Н.Д. Проблема фразеологічності конструкцій "службове слово+повнозначне" у слов'янських мовах /Н.Д. Бабич // Ученые записки Таврического национального университета им. В.И.Вернадского. – Том 20(59). – № 6. – Симферополь, 2007. – С. 8-14.

3. Белоусенко П.И. О происхождении и сущности некоторых фразеологизмов в русском и украинском языках / П.И.Белоусенко // Филологические науки. – 2003. – № 3. – С. 113-118.

4. Зубець Н.О. Мінімальні ідіоми в українській мові: дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук зі спец. 10.02.01 – українська мова. – Дніпропетровськ, 1997. – 170 с.

5. Коваль В.И. Восточнославянская этнофразеология: деривация, семантика, происхождение / В.И. Коваль. – Гомель, 1998. – 213 с.

6. Ларин Б.А. История русского языка и общее языкознание / Б.А. Ларин. – Москва: Просвещение, 1977. – 223 с.

7. Мокиенко В.М. Славянская фразеология / В.М. Мокиенко. – 2-е изд., испр. и доп. – М.: Высшая шк., 1989. – 287 с.

8. Словарь современного русского литературного языка: в 17 томах. – М.: Просвещение, 1977-1983.

9. Словник української мови: в 11 т. – К.: Наук. думка, 1970-1980. – Т.1-11.

10. Словник фразеологізмів української мови / В.М. Білоноженко, І.С. Гнатюк, В.В. Дятчук, Н.М. Неровня, Т.О. Федоренко. К.: Наук. думка, 2003. – 1104 с.

11. Олійник І.С., Сидоренко М.М. Українсько-російський російсько-український фразеологічний тлумачний словник / І.С. Олійник. – Харків: Прапор, 1997. – 462с.

12. Фразеологический словарь русского языка / Под ред. А.И. Молоткова. – М.: Сов. энцикл., 1967. – 544 с.

13. Черторизька Т.К. Динаміка взаємодії і взаємозбагачення української і російської мов / Т.К. Черторизька // Мовознавство. – 1982. – № 3. – С. 3-9.

14. Юрченко О.С. Формування фразеологічного фонду української літературної мови (кінець XVIII – поч.. XIX ст.) – Харків: Вища шк., 1984. – 208 с.

УДК 811.161.2’373.611

МОРФОНОЛОГІЧНІ МОДЕЛІ І МОРФОНОЛОГІЧНІ КЛАСИ ВЕРБАЛЬНИХ ПОХІДНИХ ІНШОМОВНОГО ПОХОДЖЕННЯ

Зюзькіна Г.М., здобувач

Кіровоградський державний педагогічний університет імені В. Винниченка

У статті розглянуто морфонологічні особливості морфем, подано характеристику морфонологічних явищ, зафіксованих при словотворенні вербальних похідних іншомовного походження, установлено морфонологічні моделі і морфонологічні класи зазначених дериватів.

Ключові слова: морфонологічні явища, вербальні похідні іншомовного походження, морфонологічні моделі, морфонологічні класи.

Зюзькина Г. Н. МОРФОНОЛОГИЧЕСКИЕ МОДЕЛИ И МОРФОНОЛОГИЧЕСКИЕ КЛАССЫ ВЕРБАЛЬНИХ ПРОИЗВОДНЫХ ИНОЯЗЫЧНОГО ПРОИСХОЖДЕНИЯ / Кировоградский государственный педагогический университет имени В.Винниченка, Украина.

В статье рассматриваются морфонологические особенности морфем, предлагается характеристика морфонологических явлений, зафиксированных при словообразовании вербальных производных иноязычного происхождения, выявлены морфонологические модели и морфонологические классы указанных дериватов.

Ключевые слова: морфонологические явления, вербальные производные иноязычного происхождения, морфонологические модели, морфонологические классы.

Zyuzkina H. M. MORPHONOLOGICAL MODELS AND MORPHONOLOGICAL CLASSES OF DERIVED BORROWED VERBS / Kirovohrad State Pedagogical University named after V. Vynnychenko, Ukraine.

The article deals with the process of word-forming of borrowed verbs. The morphonological features of word-formative morphemes are described. The analysis of morphonological phenomena is given. The morphonological models and morphonological classes of derived verbs are established.
Key words: morphonological phenomena, derived verbs, morphonological models, morphonological classes.

Дослідження присвячене одній із найактуальніших проблем взаємодії та взаємозбагачення мов. У роботі досліджуються морфонологічні особливості словотворення вербальних похідних від основ іншомовного походження в сучасній українській мові.

Дієслово є найважливішою лексичною одиницею будь-якої мови. Воно, за твердженням В. Виноградова, належить до найскладніших і найбільш містких граматичних категорій та конструктивне порівняно зі всіма іншими категоріями частин мови. Дієслівні конструкції мають визначальний вплив на іменні словосполучення і речення [2, с. 349]. До того ж, як відзначає Т. Попова, дієслово за кількістю об'єднуваних цією частиною мови слів поступається лише іменникам, воно володіє значним по-тенціалом деривата і виступає основною словотворчою силою будь-якого словотвірного гнізда, тим самим значно впливаючи на всю деривaційну систему мови [5, с. 3-4].

Дієслова іншомовного походження становлять органічний компонент деривaційної системи української мови, тому виявлені в процесі дослідження морфонологічні особливості творення зазначених дериватів можуть слугувати основою для вивчення особливостей та закономірностей словотвірної адаптації запозичень до системи української мови.

Морфонологічні явища та закономірності словотворення розглядалися в працях М.Трубецького, Г.Улашина, Р.Аванесова, С.Бернштейна, О.Земської, Н.Ільїної, С.Бромлей, Т.Булигіної, О.Ісаченка, В.Лопатіна, В.Касевича, О.Кубрякової, Ю.Панкраца, М.Панова, Т.Попової, Е.Станкевича, С.Толстої, І.Улуханова, В.Чурганової, Р.Ляскoвського, К.Ковалик, Д.Ворта, В.Дресслера, Я.Босака та ін. В україністиці проблеми морфонології протягом тривалого часу порушувалися лише у зв'язку з вивченням явищ словозміни та формо- і словотворення в працях Л.Гумецької, І.Ковалика, А.Грищенка, В.Горпинича, К.Городенської, М.Кравченко, Т.Грязнухіної, Н.Клименко, Л.Полюги, Л.Родніної, З.Сікорської, Л.Кондакової, Л.Асіїв, Л.Комарової, І.Козленко, Н.Русаченко, М.Федурко, Г.Потапової, Г.Пристай та ін.

У зв'язку з цим виникла необхідність системного дослідження морфонологічних трансформацій, що супроводжують процес словотворення суфіксальних вербальних похідних іншомовного походження в сучасній українській мові.

Метою розвідки є дослідження морфонологічних закономірностей слово-творення вербальних похідних від основ іншомовного походження. Досягнення поставленої мети передбачає розв'язання таких завдань: 1) проаналізувати морфонологічні ознаки словотвірних морфем; 2) з'ясувати морфонологічні зміни і встановити морфонологічні явища при словотворенні субстантивних похідних зазначеного типу; 3) описати морфонологічну структуру похідних субстантивів, установити морфонологічні моделі дериватів; 4) установити морфонологічні класи вербальних похідних іншомовного походження як свідчення певного ступеня їх адаптації на ґрунті української мови.

За структурою дієслова іншомовного походження представлені непохідними та похідними основами. До непохідних належать ті, які потрапили до лексичної системи української мови безпосередньо з мови-джерела або через посередництво якоїсь мови і не встановили на ґрунті української мови словотвірні зв'язки з іменними основами, які б виділяли їх структурно і мотивували семантично, тобто ті дієслова іншомовного походження, передсуфіксальна частина яких не вживається самостійно в сучасній українській мові: *девальвувати*, *декларувати*, *ратифікувати*. Статус похідних мають ті дієслова, які утворилися від іншомовних іменних основ – іменникових та прикметникових – на ґрунті української мови або встановили тут словотвірні зв'язки з іншомовними іменними основами. Визначальним способом творення таких дієслів є суфіксальний: *приватизувати*, *нормалізувати*, *субсидувати*, *лобіювати*. Обмежено використано префіксально-суфіксальний спосіб (*збюрократити*, *з'яничарити*) та складання (*самоідентифікуватися*) [4, с. 3].

Таким чином, нові дієслова найчастіше виникають внаслідок суфіксального творення для позначення певного виду діяльності особи. У творенні дієслівних похідних від іншомовних основ беруть участь такі суфікси: ***-ува-:*** *тампон* **– *тампонувати***, *гранула* **– *гранулювати***, *зонд* **– *зондувати***, *деталь* **– *деталювати***; ***-ир/ува-***: *марш* **– *маршировати***, *фарш* **– *фаршировати***; ***-из/ува-*** (***-із/ува-***): *ідеал* **– *ідеалізувати***, *стиль* **– *стилізувати***, *романтизм* **– *романтизувати***; ***-и/фік/ува-*** (***-і/фік/ува-***): *клас* **– *класифікувати***, *мумія* **– *муміфікувати***, ***-ств/ува-***: *філософія* **– *філософствувати***, *прожектер* **– *прожектерствувати***, *бригадир* **– *бригадирствувати***; ***-и-***: *фасон* **– *фасонити***, *рикошет* **– *рикошетити***, *каламбур* **– *каламбурити***; ***-н/ича-***: *секрет* **– *секретничати***, *саботаж* **– *саботажничати***.

На думку Н.Авілової, для "сучасної системи не має значення, чи є дане дієслово за походженням запозиченим, чи воно утворено на слов'янському ґрунті. Важливо лише, чи мотивує його "первинний" іменник цілком, основа іменника або воно знаходиться з іменником у відношеннях взаємної мотивації" [1, с. 171]. Вибір того чи того суфікса пояснюється не характером твірної основи, а встановленою в українській мові традицією утворення нових дієслів за зразком запозичених, що вже адаптувалися на українському ґрунті з тим чи тим деривaційним значенням. Без попереднього аналізу мотиваційних відношень аналіз морфонологічних закономірностей сполучуваності деривaційних морфем неможливий. У даній науковій розвідці розглядаються похідні (деривати), отримані шляхом безпосередньої мотивації. Під безпосередньою мотивацією розуміємо, слідом за І. Улухановим, мотиваційне відношення двох слів, одне з яких відрізняється від іншого тільки одним формантом, де формант – це найменший словотвірний засіб з числа тих, якими яке-небудь слово відрізняється від слів, що знаходяться з ним у відношеннях мотивації" [6, с. 34].

Таким чином, словотвірна пара як одиниця, у якій відбувається протиставлення твірного (мотивувального) та похідного (мотивованого), має важливе та актуальне значення для дослідження словотворення в цілому, оскільки подібне зіставлення, безсумнівно, носить закономірний характер і може пролити світло на нерозв□язані проблеми словотвірної морфонології дериватів з іншомовними основами.

У зв'язку з цим морфотактика дієслів з іншомовними основами вивчається на фоні і в рамках частиномовної належності твірних слів: іменників, прикметників. Таким чином, дієслова іншомовного походження утворенні за допомогою суфіксів ***-ува-***, ***-ир/ува-***, ***-из/ува-*** (***-із/ува-***), ***-и/фік/ува-*** (***-і/фік/ува***), ***-и-***, ***-ств/ува-***, ***-н/ича-*** можуть бути мотивованими субстантивними або ад'єктивними основами іншомовного походження: *вітамін* – ***вітамінізувати***, *індивідуальний* – ***індивідуалізувати***, *нота* – ***нотифікувати***, *манеж* – ***манежити***, *ловелас* – ***ловеласничати***. Відсубстантивні деривати іншомовного походження, утворенні за допомогою суфіксів ***-ува-***, ***-ір/ува-*** (***-ир/ува-***), ***-із/ува-*** (***-из/ува-***), ***-и/фік/ува-*** (***-і/фік/ува-***) позначають дію, яка має відношення до того, що названо твірним іменником. Слід зауважити, що новоутворення виявляють прогресуючу тенденцію до такого чіткого виділення твірної основи: *анонс* – ***анонсувати***, *алкіл* – ***алкілувати***, *теза* – ***тезувати***. Як зазначає К. Городенська, морфемна структура таких дієслівних основ найбільш прозора, оскільки іменний корінь поєднується з дієслівним суфіксом без будь-яких морфонологічних змін [3, с. 31]. "Більшості відсубстантивних дієслів з іншомовними основами характерна прозорість виділення мотивуючої основи, регулярність співвідношень дієслова та мотивуючого іменника або дієслова та іменника, що знаходиться з дієсловом у відношеннях взаємної мотивації" [1, с. 175].

Відад'єктивні деривати іншомовного походження утворенні за допомогою суфіксів ***-ува-***, ***-ир/ува-***, ***-из/ува-*** (***-із/ува-***), ***-и/фік/ува-*** (***-і/фік/ува-***), ***-ича-*** позначають дію, яка має відношення до тієї ознаки, що названа твірним прикметником. Зазначений тип продуктивний головним чином в літературній мові, де досить широко презентуються дієслова з суфіксальними морфами ***-ир/ува-***, ***-из/ува-*** (***-із/ува-***), ***-и/фік/ува-*** (***-і/фік/ува-***), ***-ича-***: *універсальний* – ***універсалізувати***, *театральний* – ***театралізувати***, *інтенсивний* – ***інтенсифікувати***, *активний* – ***активничати***. Але деякі дієслова іншомовного походження у співвідношенні з твірними основами мають у своїй структурі регулярні або нерегулярні зміни на межі основ, що зумовлені головним чином різними іншомовними прототипами або різночасовими запозиченнями.

Залежно від того, яких саме змін зазнає фонемна структура морфем (чи основ) під час словотворення вербальних дериватів за допомогою суфіксів ***-ува-***, ***-ир/ува-***, ***-из/ува-*** (***-із/ува-***), ***-и/фік/ува-*** (***-і/фік/ува-***), ***-ств/ува-***, ***-н/ича-***, ***-ича-*** виявлено такі типи морфонологічних явищ: 1) альтернація фонем; 2) усічення; 3) нарощення; 4) модифікація наголосу. Якісні характеристики цих явищ визначаються як внутрішніми особливостями їх формування, так і властивостями деривaційного процесу.

Альтернацію фонем при словотворенні вербальних похідних іншомовного походження класифікуємо за місцем маніфестації, як ту, що відбувається на морфемному шві, а саме в морфах твірної основи: 1) чергування приголосних фонем ***С–С***: *ерозія* – ***еродувати***, *діагноз* – ***діагностувати***, *параліч* – ***паралізувати***; 2) палаталізація приголосних фонем ***С–С'***: *ацетил* – ***ацетилювати***, *тремоло* – ***тремолювати***, *алгоритм* – ***алгоритмізувати***; 3) депалаталізація приголосних фонем ***С'–С*** (*комісія – комісувати*, *теорія – теоретизувати*) і ту, що відбувається в кореневих морфах твірної основи (*банчер* – ***банчирувати***, *валець* – ***вальцювати***) (чергування голосних фонем **V–V**, **V–Ø**).

Слід зазначити, що кожне окреме чергування відзначається неоднаковою регулярністю навіть у межах словотворення вербальних похідних іншомовного походження. Пояснюється це характером мотивуючих іменникових основ, зокрема їх кінцевою фонемною структурою, а також залежить від певного дієслівного суфікса, з яким поєднується основа.

Явище усічення можна класифікувати за фонемним комплексом на три групи: 1) усічення голосних фонем (***Уv***): *декольте – декольтувати*, *плаке – плакувати*, *протеже – протегувати*; 2) усічення приголосних фонем (***Ус***): *субстантивний – субстантивувати*, *етикетка – етикетувати*, *приватний – приватизувати*; 3) усічення фонемних сполук (***Уf***): *пацифізм – пацифікувати*, *бюрократія – бюрократизувати*, *архаїка – архаїзувати*. Аналогічно можна класифікувати і явище нарощення: 1) нарощення голосних фонем (***Нv***): при словотворенні вербальних дериватів з іншомовними основами не зафіксовано; 2) нарощення приголосних фонем (***Нс***): *крокі – **крокіювати***, *тату – **татуювати***; 3) нарощення фонемних сполук (***Нf***): *аксіома – **аксіоматизувати***, *Америка **– американізувати***.

Коливання наголосу в запозичених словах неминуче: воно свідчить про те, що дієслова іншомовного походження взаємодіють з українською лексикою та поступово асимілюються нею. Наголос у суфіксальних вербальних похідних від іншомовних основ виступає морфонологічним засобом словотворення дериватів. Наголос при словотворенні зазначених дериватів характеризується як системна одиниця, яка існує не ізольовано, а у зв'язках з іншими субстанціями, тому поняття наголосу розглядаємо через поняття акцентної позиції. Аналіз зазначених дериватів дає можливість встановити дві акцентні позиції: 1) нерухомий наголос (1А): *епіграма – **епіграмити***, *саботаж – **саботажничати***; 2) наголошений формант (4А): *бомба – **бомбити***, *старт **– стартувати***.

У сучасній українській мові найпродуктивнішим засобом формування суфіксальних вербальних похідних від основ іншомовного походження виступає суфікс ***-ува-***. Виявлено 15 морфонологічних моделей, характерних для основ зазначених дериватів на ***-ува-***: М 1: ***Іо*** (***4А***) + ***-ува-*** (516; 84 %): *крокет – крокет-ува-ти*, *телефон – телефон-ува-ти*, *гіпс – гіпс-ува-ти*, *атака – атак-ува-ти*; М 2: ***Іо*** (***Уf***, ***С'–С***, ***4А***) + ***-ува-*** (24; 3,9 %): *анестезія – анестез-ува-ти*, *рецензія – рецензува-ти*; М 3: ***Іо*** (***С–С'***, ***4А***) + ***-ува-*** (16; 26 %): *ацетил – ацетил'-ува-ти*, *протокол – протокол'-ува-ти*, *шахтар – шахтар'-ува-ти*; М 4: ***Іо*** (***Уf***, ***Нf***, ***4А***) + ***-ува-*** (16; 26 %): *опозиція – опозиці-он/ува-ти*, *селекція – селекці-он/ува-ти*, *функція – функці-он/ува-ти*; М 5: ***Іо*** (***Уf, 4А***) + ***-ува-*** (8; 1,3 %): *цитата – цит-ува-ти*, *шварто́в – шварт-ува-ти*; М 6: ***Іо*** (***Уv***, ***4А***) +***-ува-*** (6; 1 %): *резюме – резюме-ува-ти*, *плаке – плак-ува-ти*; М 7: ***Іо*** (***Уf***, ***С–С***, ***4А***) + ***-ува-*** (6; 1 %): *суспензія – суспенд-ува-ти*, *проекція – проект-ува-ти*; М 8: ***По*** (***Ус***, ***4А***) + ***-ува-*** (5; 0,7 %): *єхидний – єхид-ува-ти*, *легітимний – легітим-ува-ти*; М 9: ***Іо*** (***Уv***, ***С'–С***, ***4А***) + ***-ува-*** (4; 0,5 %): *травесті – травест-ува-ти*, *хіпі – хіп-ува-ти*; М 10: ***Іо*** (***С–С***, ***4А***) + ***-ува-*** (4; 0,5 %): *рефлекс – рефлект-ува-ти*, *римеса – примет-ува-ти*; М 11: ***Іо*** (**V–V/V–Ø**, ***4А***) + ***-ува-*** (4; 0,5 %): *демпфер – демпф-ір/ува-ти*, *шабер – шабр-ува-ти*; М 12: ***Іо*** (***Нс***, ***4А***) + ***-ува-*** (4; 0,5 %): *лобі – лобій-ува-ти*, *табу – табуй-ува-ти*; М 13: ***Іо*** (***Уv/f***, ***С–С'***, ***4А***) + ***-ува-*** (3; 0,4 %): *постулат – постул'-ува-ти*, *тремоло – тремол'-ува-ти*; М 14: ***Іо*** (***Ус***, ***4А***) + ***-ува-*** (2; 0,25 %): *конкурс – конкур-ува-ти*, *етикетка – етикет-ува-ти*; М 15: ***Іо*** (***Нf***, ***4А***) + ***-ува-*** (2; 0,25 %): *матриця – матриц-ій-ува-ти*, *жест – жест-икул'-ува-ти*.

У сучасній українській мові не менш продуктивним засобом формування вербальних похідних від основ іншомовного походження виступає суфікс ***–из/ува-*** (***-із/ува-***). Виявлено 15 морфонологічних моделей, характерних для від субстантивних і відад'єктивних основ дієслів іншомовного походження на ***-из/ува-*** (***-із/ува-***): М 1: ***Іо*** (***С–С'***, ***4А***) + ***-із/ува-*** (36; 19,7 %): *символ – символ'-із/ува-ти*, *желатин – желатин'-із/ува-ти*; М 2: ***Іо*** (***Уf***, ***4А***) + ***-із/ува-*** (31; 16,9 %): *герой – геро-ї-з/ува-ти*, *етимолог(ія) – етимолог-із/ува-ти*; М 3: ***Іо*** (***4А***) + ***-из/ува-*** (30; 16,4 %): *аромат – аромат-из/ува-ти*, *метафора – метафор-из/ува-ти*; М 4: ***По*** (***Ус***, ***4А***) + ***-із/ува-*** (30; 16,4 %): *монументальний – монументал-із/ува-ти*, *палатальний – палатал'-із/ува-ти*; М 5: ***По*** (***Ус***, ***С–С'***, ***4А***) + ***-із/ува-*** (12; 6,7 %): *гуманний – гуман'-із/ува-ти*, *примітивний – примітив-із/ува-ти*; М 6: ***Іо*** (***4А***) + ***-із/ува-*** (7; 3,8 %): *алкоголь – алкогол'-із/ува-ти*, *вакуоля – вакуол'-із/ува-ти*; М 7: ***Іо*** (***Уf***, ***С'–С***, ***4А***) + ***-из/ува-*** (7; 3,8 %): *гербарій – гербар-из/ува-ти*, *демократія – демократ-из/ува-ти*; М 8: ***По*** (***Ус/f***, ***4А***) + ***-из/ува-*** (7; 3,8 %): *велярний – веляр-из/ува-ти*, *лінеарний – лінеар-из/ува-ти*; М 9: ***Іо*** (***Нf***, ***4А***) + ***-из/ува-*** (5; 2,7 %): *флегма – флегм-ат-из/ува-ти*, *драма – драм-ат-из/ува-ти*; М 10: ***Іо*** (***Уf***, ***4А***) + ***-из/ува-*** (5; 2,7 %): *фетиш – фетиш-из/ува-ти*, *белетрист – белетр-из/ува-ти*; М 11: ***Іо*** (***Уf***, ***С–С'***, ***4А***) + ***-із/ува-*** (4; 2,2 %): *оптимум – оптим-із/ува-ти*, *максимум – максим-із/ува-ти*; М 12: ***Іо*** (***Нf***, ***4А***) + ***-із/ува-*** (3; 1,6 %): *Європа – європ-ej-із/ува-ти*, *алгебра – алгебр-aj-із/ува-ти*; М 13: ***Іо*** (***С–С***, ***4А***) + ***-из/ува-*** (3; 1,6 %): *гіпноз – гіпноз-из/ува-ти*, *хаос – хаот-из/ува-ти*; М 14: ***Іо*** (***Уf***, ***Нf***, ***4А***) + ***-із/ува-*** (2; 1,1 %): *комерція – комерці-ал-із/ува-ти*, *революція – революці-он-із/ува-ти*; М 15: ***Іо*** (***Уf***, ***С'–С***, ***Нf***, ***4А***) + ***-из/ува-*** (1; 0,6 %): *теорія – теор-ет-из/ува-ти*.

Словотворення вербальних похідних від основ іншомовного походження з питомим українським суфіксом ***-и-*** репрезентують 5 морфонологічних моделей: М 1: ***Іо*** (***1А***) + ***-и-*** (44; 83 %): *партизан – партизан-и-ти*, *магніт – магніт-и-ти*; М 2: ***Іо*** (***4А***) + ***-и-*** (4; 7,5 %): *шторм – шторм-и-ти*, *франт – франт-и-ти*; М 3: ***Іо*** (***С–С***, ***1А***) + ***-и-*** (3; 5,7 %): *батрак – батрач-и-ти*, *музика – музич-и-ти*; М 4: ***Іо*** (***Уf***, ***С'–С***, ***1А***) + ***-и-*** (1; 1,9 %): *економія – економ-и-ти*; М 5: ***Іо*** (***С'–С***, ***1А***) + ***-и-*** (1; 1,9 %): *каніфоль – каніфол-и-ти.*

Зафіксовано досить незначну кількість суфіксальних вербальних похідних від основ іншомовного походження словотвірних типів на ***-ир/ува-***, ***-и/фік/ува-*** (***-і/фік/ува-***) і ***-ств/ува-***, що дає можливість скласти 4 морфонологічні моделі дериватів на ***-ир/ува-***: М 1: ***Іо*** (***4А***) + ***-ир/ува-*** (3; 11,6 %): *акт – акт-ир/ува-ти*, *фарш –*

фарш-ир/ува-ти; М 2: ***Іо*** (***Уv***, ***4А***) + ***-ир/ува-*** (3; 11,6 %): *плісе – пліс-ир/ува-ти*, *драже – драж-ир/ува-ти*; М 3: ***Іо*** (***С–С'***, ***4А***) + ***-ір/ува-*** (3; 11,6 %): *піке – пік-ір/ува-ти*, *драга – драг-ір/ува-ти*; М 4: ***Іо*** (***Уf***, ***С'–С***, ***4А***) + ***-ир/ува-*** (1; 3,8 %): *радіо – рад-ир/ува-ти*; 4 моделі дериватів на ***-и/фік/ува-*** (***-і/фік/ува-***): М 1: ***Іо*** (***4А***) + ***-и/фік/ува-*** (4; 15,2 %): *трест – трест-и-фік/ува-ти*, *газ – газ-и-фік/ува-ти*; М 2: ***Іо*** (***Уf***, ***4А***) + ***-и/фік/ува-*** (3; 11,6 %): *кодекс – коди-фік/ува-ти*, *пластика – пласт-и-фік/ува-ти*; М 3: ***Іо*** (***Уf***, ***4А***) + ***-і/фік/ува-***(2; 7,6 %): *мумія – мумі-фік/ува-ти*, *амоній – амоні-фік-ува-ти*; М 4: ***По*** (***Уf***, ***4А***) + ***-и/фік/ува-*** (2; 7,6 %): *ідентичний – ідент-и-фік/ува-ти*, *інтенсивний – інтенси-фік/ува-ти*; і 1 модель дериватів на ***-ств/ува-***: М 1: ***Іо*** (***1А***) + ***-ств/ува-*** (5; 19,4 %): *патріот – патріот-ств/ува-ти*.

Для вербальних дериватів іншомовного походження словотвірного типу на ***-ича-*** і ***-н/ича-*** характерні такі моделі: ***По*** (***1А***) + ***-ича-***: *сентиментальний – сентиментальн-ича-ти*, *наївний – наївн-ича-ти*; ***Іо*** (***1А***) + ***-н/ича-***: *ловелас – ловелас-н/ича-ти*, *авантюра – авантюр-н/ича-ти*.

На підставі проведеного аналізу стає можливим узагальнення всіх морфонологічних явищ, які супроводжують деривaційний процес суфіксальних вербативів іншомовного походження та встановлення морфонологічних класів зазначених дериватів.

Словотворення відад'єктивних суфіксальних вербативів іншомовного походження відбувається згідно таких морфонологічних класів дериватів: 1) **МК-1** (відсутність морфонологічних трансформацій) (7): *фамільярн-ича-ти*; 2) **МК-2 –** (комплекс з двох морфонологічних трансформацій): У+Мн (44): *субстантив-ува-ти*, *національ-із/ува-ти*, *ідент-и/фік/ува-ти*; 3) **МК-3** (комплекс з трьох морфонологічних трансформацій): Аф+У+Мн (12): *колектив-із/ува-ти.*

Словотворення відсубстантивних суфіксальних вербативів іншомовного походження відбувається згідно таких морфонологічних класів дериватів: 1) **МК-0 –** (відсутність морфонологічних трансформацій) (57): *амур-н/ича-ти*, *скипидар-и-ти*; 2) **МК-1 –** "елементарний" (одна морфонологічна трансформація): Мн (584): *педаліз-ува-ти*, *комп'ютер-из/ува-ти*, *марш-ир/ува-ти*, *маневр-ува-ти*; 3) **МК-2 –** (дві морфонологічні трансформації): У+Мн, Аф+МН, Н+Мн (194): *маркір-ува-ти*, *старт-ува-ти*, *мілітар-из/ува-ти*; 4) **МК-3 –** (три морфонологічні трансформації): Аф+У+Мн, У+Н+Мн (89): *колектив-із/ува-ти.*

Таким чином, проаналізувавши морфонологічні особливості словотворення суфіксальних вербальних похідних іншомовного походження, можна зробити такі висновки: 1) дослідження зазначених особливостей дає можливість вивчити процес взаємопристосування твірної іменникової основи та деривaційного форманта, для яких характерні такі морфонологічні явища, як модифікація наголосу, усічення, нарощення, чергування; 2) найпоширенішим морфонологічними модифікаціями при словотворенні вербативів від іншомовних основ є модифікація наголосу та усічення фонем; 3) найпродуктивнішим морфонологічним класом відад'єктивних суфіксальних вербативів іншомовного походження є "елементарний клас" – деривaційний процес зазначених дериватів супроводжується лише модифікацією наголосу; 4) найпродуктивнішим морфонологічним класом відсубстантивних вербативів іншомовного походження є морфонологічний клас, що характеризується комплексом з двох морфонологічних трансформацій (усічення фіналі твірної основи і модифікації наголосу).

Таким чином, аналіз морфонологічних моделей і встановлення морфонологічних класів дієслів іншомовного походження, дає змогу описати морфонологічну структуру похідних субстантивів, дослідити механізм зазначених морфонологічних модифікацій і відповідно виразніше окреслити процес словотвірної та морфонологічної адаптації іменників іншомовного походження.

Перспективу подальшого дослідження убачаємо у виробленні принципів опису морфонологічних класів дериватів іншомовного походження та систематизуванні основних морфонологічних характеристик деривaційного процесу від основ іншомовного походження.

СПИСОК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

М – морфонологічна модель; МК – морфонологічний клас; Мн – модифікація наголосу; Аф – альтернація фонем; А – акцентна позиція; V – будь-яка голосна; С – будь-яка приголосна; У – усічення; І – інтерференція; Н – накладання; Іо – іменникова основа; По – прикметникова основа.

ЛІТЕРАТУРА

1. Авилова Н.С. Слова интернационального происхождения в русском литературном языке нового времени / Н.С. Авилова. − М.: Наука, 1967. – 245 с.

2. Виноградов В. В. Русский язык. Грамматическое учение о слове / В. В. Виноградов. – М.: Высшая шк., 2001. – 718 с.
3. Городенська К.Г., Кравченко М.В. Словотвірна структура слова (відіменні деривати) / К. Г. Городенська, М. В. Кравченко. − К.: Наук. думка, 1981. – 198 с.
4. Навальна М. І. Дієслівна лексика соціально-економічної сфери (на матеріалі мови засобів масової інформації кінця ХХ ст.): автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.01 "Українська мова" / М.І. Навальна. − К., 2002. – 18 с.
5. Попова Т.В. Русские непроизводные глаголы: морфемная структура и деривационные особенности / Т.В. Попова. – Екатеринбург, 1996. – 119 с.
6. Улуханов И.С. Словообразовательная семантика в русском языке и принципы ее описания / И. С. Улуханов. – М.: Наука, 1977. – 256 с.

УДК 811.161.2'373.25

ФУНКЦІОНАЛЬНІ ОКРЕСЛЕННЯ СЕНСОРНОЇ ЛЕКСИКИ У ЩОДЕННИКОВОМУ ДИСКУРСІ

Ігнатьєва С.Є. докторант, к. філол. н., доцент

Полтавський національний педагогічний університет імені В.Г.Короленка

Стаття присвячена дослідженню особливостей функціонування лексем, які номінують інформацію, що потрапляє до людини через слуховий сенсорний канал, а також сам процес поступання цієї інформації. Виокремлено ключові слухові аксіологеми й основні оцінні стереотипи, які слугують засобом вираження ціннісної картини світу в українському щоденниковому дискурсі.

Ключові слова: щоденниковий дискурс, сенсорна (слухова) лексика, ціннісні орієнтири, аксіологеми , мікрополе "звук", номінатори звуків.

Игнатьева С.Е ФУНКЦИОНАЛЬНЫЕ ОЧЕРЧЕНИЯ СЕНСОРНОЙ ЛЕКСИКИ В ДНЕВНИКОВОМ ДИСКУРСЕ/ полтавский национальный педагогической университет им. В.Г. Короленко, Украина.

Статья посвящена исследованию особенностей функционирования лексем, которые номинируют информацию, что поступает к человеку посредством слухового сенсорного канала, а также сам процесс поступления этой информации. Выделены слуховые аксиологемы и основные оценочные стереотипы, которые служат средством выражения ценностной картины мира в украинском дневниковом дискурсе.

Ключевые слова: дневниковый дискурс, сенсорная (слуховая) лексика, ценностные ориентиры, аксиологемы, микрополе „звук", номинаторы звуков.

Ignatieva S. FUNCTINAL OUTLINES IN SENSOR LEXICAL DIARY DISCOURSE, the National Pedagogical University, Poltava, Ukraine.

The paper is devoted to the study of the functioning of lexemes, which nominated the information that comes to man through the auditory sensory channel, as well as the process of transmission of this information. Allocated hearing axiologems and basic evaluation stereotypes that serve as means of expressing the value of the world picture in the Ukrainian diary discourse.

Keywords: diary discourse, sensory vocabulary, values, hearing axiologems, microfield "sound", nominatory sounds.

У сучасному мовознавстві значно зростає зацікавленість антропоцентричними підходами до проблем мовної об'єктивації світосприйняття в аксіологічному аспекті. Як зауважує О.Д. Огуй, "Людина існує у багатовимірному світі <…>, а відчуття через органи чуття локалізуються у свідомості двомірно як конструйовані відображення, що виявляються на мовному рівні як одновимірний сигнал" [6, с. 21]. Аналіз індивідуально-авторських ціннісних картин світу, які віддзеркалюються у щоденниковому дискурсі, допомагає виявити найрізноманітніші можливості взаємодії аксіологічних категорій у межах єдиної системи.

Останнім часом дослідники все частіше звертають свою увагу на особливості функціонування в художніх текстах сенсорної лексики. (Житков 1999, Архипова 2002, Свинцицька 2004, Жаркова 2005). Це не випадково, оскільки сприйняття, як і оцінна діяльність, є невід'ємними складниками життя людини. Складність організації і аксіологічна значеннєвість почуттєвого фрагмента мовної картини світу, а також нагальна потреба у вивченні мовних засобів і механізмів втілення у щоденниковому дискурсі авторських унікальних ідей світобачення і ціннісні орієнтири ще не були об'єктом дослідження у вітчизняному мовознавстві. Тому все це і визначає актуальність нашого дослідження.

Об'єктом нашого дослідження є ціннісна картина світу, яка знайшла своє втілення у ЩД, а безпосередній предмет становить сенсорна лексика, яка слугує засобом вираження авторської індивідуальної аксіологічної системи.

Наше завдання – проаналізувати і описати структуру, а також систему синтагматичних зв'язків мікрополя „Звук", яке становить складник авторського поля „Сприйняття"; розглянути особливості взаємодії слухової лексики з лексичними експлікаторами оцінки, встановити її значення у створенні авторської ціннісної картини світу; виокремити ключові аксіологеми і основні оцінні стереотипи щоденникової картини світу з функціонуванням лексики слухового сприйняття. Встановити аксіологічний статус слухового процесу й слухових властивостей об'єктів у авторському світовідчутті, яке знаходить своє вираження у ЩД. Також виявити через інтерпретацію основних особливостей функціонування сенсорної лексики у ЩД унікальні, індивідуально-авторські уявлення автора про світ, віднайти фундамент його ціннісної системи.

Звичайно, способи репрезентації оцінних суджень різноманітні. Однією з важливих форм виявлення індивідуальності автора щоденникового дискурсу, на нашу думку, є вживання лексики, яка належить до різних тематичних груп і слугує засобом вираження ціннісної картини світу. Сучасна лінгвістика визначається глибинним проникненням у текстову семантику, встановленням широкого спектру явищ і фактів, які визначають її природу. До таких текстових феноменів віднесемо різні образні структури, які значно впливають на створення текстової семантики. Ці утворення називаються сенсорними образами, або, зоровими, слуховими, тактильними, смаковими образами, і є обов'язковим атрибутом будь-якого художнього тексту. Сенсорні процеси безпосередньо забезпечують тісний пізнавальний контакт з об'єктивним світом і слугують підґрунтям для подальшої ментальної обробки й позначення. Сенсорна лексика є вагомим компонентом мовних картин світу, оскільки на основі чуттєвої інформації про світ відбувається концептуалізація дійсності на площині мови.

Структура авторського мікрополя "Процес слухового сприйняття" відповідає тернарній опозиції, запропонованій Ю.Д. Апресяном "сприймати – сприйматися – використовувати можливість сприймання". У ЩД активно реалізується ознака "зосередженість сприйняття " (пор. слухати, прислухатися, вслухатися), що переконує нас у особливій значеннєвості слухового сприйняття для суб'єкта, про його тісний зв'язок із зовнішнім світом. Особливою для репрезентації у ЩД процесу слухового сприйняття є активне вживання **дієслова чути**: "*Бачу красу, **чую голоси** весни* "[1, с. 35]; "***Чую відгуки** від братії на цей виступ: стаття розумна, щира, але…* " [2, с. 408]; "*Звідусіль **чую** на нього **скарги і скарги*** " [2, с. 441]; "*Ось **чую** по радіо пісню з Києва, і вона вже душу тобі проймає до самих глибин…"* [2, с. 452]; "*Читаючи, мовби **чую** живий, зовсім натуральний **голос** Льоні. Боже, яке коротке людське життя* " [3, с. 18]; "*Між іншим, про Епіка я це **чую** не вперше* " [5, с. 175]; "***Чути** було, як пролітали над нами (о, той свердлячий, напівжалісний, напівглузливий, в'їдливий, зловісний звук, що якимсь щемітним струмом проймає всю істоту і невідомо, чи що хвильки може скінчитись!), але вони цього разу пролетіла далеко* " [5, с. 440]; "*І коли я **чую обвинувачення** "України в огні" в націоналізмі, як же гірко, як тоскно мені робиться на душі*"[4, с. 309].

Оскільки тематичний клас дієслів слухового сприйняття "тісно пов'язаний за асоціацією з полем звучання", об'єктивну позицію у конструкціях з цими дієсловами посідають, як правило, назви звуків чи їх джерел. У ЩД у ролі акустичного об'єкта найчастіше виступають:

а) номінатори звуків, які відтворюються людиною, твариною (голос, рух, дихання, трудова діяльність): "*У сусіда, в Гриші, цілий день порипує (сито порипує) **кабан в загорожі, порипує, як гармошка**. А ще недавно там і справді зрання й до вечора **гармошка порипувала*** " [1, с. 299]; "***Потім треба було, щоб** захрюкали свині**. Вони не хрюкали. Потягли одного за хвіст.** Порося заверещало**. Це було передано по радіо для трьох країн*** " [1, с. 10]; *Чайка **кигиче** за вікном так жалібно, із зовсім людськими інтонаціями* [3, с. 66];

*Вечір у Айвазовському. Під зірками великий **пласт темряви** – то море. **Деренчать цикади**. **Злегка пошумлює** десь унизу **прибій**. З більярдної **чути характерне клацання** – там ганяють шари… **Ліхтарі вихоплюють** з ночі фрагменти кипарисів, алей, квітників. Спокій у природі, приморська серпневість* [3, с. 66];

б) звуків, які відтворюють натур факти: "*Найкращі думки, образи приходять мені в путі, в дорозі, коли ось так, як зараз, **вітер свистить** за склом кабіни, а ми мчимо вперед*" [1, с. 299]; "*Вечір. **Булькочуть арики**…Асфальтовані алеї ведуть кудись, в глиб парку, в **осінь шелестливу**…*" [т.1, с. 222]; "*Нагаї свистіли*" [1, с. 9]; *Увечорі о 7 ½ особливо **чутна канонада** в напрямі Салтова*" [5, с. 158]; "***І море шумить**.Рівними, рівними ритмами відраховує час* " [1, с. 424]; "***Чув** мільйон весняних **солов'їв**, що шаленіють, **витьохкуючи** у вечірніх кончівських левадах* " [3, с. 275]; "*Осінній **ліс голим свистом свистить угорі*** " [1, с. 305];

в) також музичні звуки: "*А чарівна **музика Яви ллється** весь вечір*" [1, с.332]; "*…є народ, є майбутність, якщо такою красою, такими щедрівками зустрічає Україна свій Новий рік… Ніби до всього світу **співають ці чисті дитячі голосочки**, що так натхненно славлять Божу Матір, вітають Різдво…* "

Естетично значеннєвою особливістю реалізації процесу слухового сприйняття у ЩД є регулярність репрезентації об'єкта сприйняття через використання підрядних речень. У цьому випадкові об'єкт сприйняття усвідомлюється не як конкретний звук, а як ціла акустична ситуація або процес. Пор.: "***Чую,** як і мій дух міцніє в степах, набирається снаги душа*" [3, с. 10]; "*Такий красивий вечір сьогодні! Знов гроза, тільки лагідна якась, аж весела, і спалахи блискавиць по всьому обрію. Стоїмо з Валею і Лесею в темряві на балконі і надивитись не можемо на це тремтюче світло небес, **слухаєм, як музику**, це **громохке, органне, потужне** свято природи* " [3, с. 20]; "*І Леся схопилась, розсіяна, сміється, над луками **лине її сміх**, такий юний, такий **сонячний, сріблястий***"[3, с. 73]; „*Замість церков, замість їх пластичних, граціозних, **невагомих, як музика**, банькулаки водокачок в небо*" [1, с. 358]; "*Та ще має значення оцей **веселий голос синички**, що озивається за вікном, віщує весну*" [3, с. 86].

Характерною особливістю репрезентації процесу слухового сприйняття у ЩД є нетрадиційне уявлення про орган слухового сприйняття. Особливо важливим для сенсорного аналізатора, на нашу думку, є його моральний статус. Пор.: "*Поговорив сьогодні з Крижанівським, політав думками понад бідною Україною, і так мені стало сумно, так тужно, що й сказати собі не можу. "Ми загинули, пропали ми", – оці слова тисяч наших бідних батьків і братів, що вже загинули чи загибають, **лунають у моїй душі, мов похоронний дзвін***"[4, с. 257]; *"Цілу ніч над станцією пролітали і кружляли німецькі бомбардувальники. Правду кажучи, не один з нас **чув носом** запахи власних шкварок, поглядаючи на небо між двома ешелонами ересів'*"[4, с. 277] тощо.

Таким чином, процес слухового сприйняття репрезентується у ЩД менш диференційовано, ніж процес зорового сприйняття. Проте у цій естетичній системі він є важливим і може охопити й зафіксувати комплексну акустичну ситуацію, а також отримати доступ до інформації метафізичної, глибинної, аксіологічно значеннєвої.

Досліджуючи особливості авторського мікрополя „Звук" у ЩД розглянемо функціонування лексики, яка номінує звуки, їхні характеристики, джерела як засоби вираження глибинних ціннісних смислів. Категорія звучання у щоденниковій картині світу представлена чотирма головними сферами існування: людини, природи, часу й світовою гармонією, втіленням якої є музика. "*Весна… **Бринять, булькочуть струмки**, і в **чистоті їх звуків** є щось пташине*…[1, с. 201]; „*Ранок прекрасний, справді новорічний. **Морозець співа** під ногами*" [т.1, с. 34]; "*Амальрик був вихований російською культурою, і російські струни , як він одного разу підкреслив, бринять йому в серці, **бринять ностальгійно**. На чужині це стало **бриніти з особливою силою**, – так сталося з Максимовим, Солженіциним…*" [7, с. 537].

Звучання природних явищ у цій естетичній системі усвідомлюється як необхідний благодатний фон, який заповнює все істотне, що віддзеркалюється у частотному вживанні порівняльних конструкцій, за допомогою яких створюється естетичний ефект акустичної єдності у різноманітті. Наприклад: *"Гуде, **мов бандура**, журлива сосна"* [1,с.48]; *„Він сам чутливий, **як арфа**"* [1, с. 150]; *"Геній – це той, хто здатен **почути, як почув Гоголь**, "**грім українського солов'я**"*" [2, с. 18]; *"…суворий, як Гомер, **співає під дощем**, оточений натовпом людей* " [2, с. 388]; "*Пройшли рука в руку 30 літ, **пройшли – як співаючи***" [2, с .275].

У ЩД особливо виразно простежується аксіологічна значеннєвість звучання природних та суспільних явищ. Автор вживає відповідні лексеми у спільному контексті з номінаторами найважливіших життєвих цінностей. Пор. *"Ваші – їхні. Розшифрувати оце кляте – "ваше – їхнє". Оцю мою хату з краю. Це **голос століть**. Це **голос історії, жіночої долі України**.* " [4, с. 270]; "***Гени**? Таж, мабуть, це таки вони **голос подають!!**"* [2, с. 422]; "*Але яким світлим, яким багатонадійним і радісним **душа** моя **бриніла**, коли я "Тронку" перечитував*" [2, с. 424]; "*Тим часом саме московська **публіка – зашелестіла**, – мовляв, не слід у такому тоні про них, Грушевський видатний учений, Винниченко – теж …* " [7, с. 553]; "*Він творчо був нам близький. Та, здається, й "**кров предків"говорила**…Бо дуже любив Шевченка* "[2, с. 429]; "*А поетична **думка бурхає**, виблискує, як і раніш*" [2, с. 455].

Музичне звучання в щоденниковій картині світу виконує медіальну функцію – зображення інтенсифікації звукового процесу. Вона допомагає об'єднати сферу звучання природи, а також зовнішній, фізичний світ і внутрішній, ментальний світ людини. Медіальні формули, на зразок: "дивитися в рот (уважно слухати)", "заглядати в рот ", "ловити слова з рота", "наставляти вуха", "насторошувати вуха", "розвішувати вуха", "розпускати вуха", "слухати впіввуха", "слухати й не чути", "слухати краєчком вуха", "слухати одним вухом", "пускати мимо вух" допомагають визначати текст як щоденниковий і становлять схематичну основу для

розвитку в ньому подій. Таким чином, у свідомості адресата формується уявлення про змістове наповнення природного звучання, його вищої, справжньої гармонійності. Особливий емоційний підйом, трепет і хвилювання, які передаються через музичні образи, усвідомлюється як частина всесвітньої гармонії. У щоденниковій картині світу музика пронизує все істотне: Пор.: "Іван Семенович говорив зворушливо й співав "***Чуєш**, брате мій…*" *Від його **голосу** я, чоловік, який вважав себе і загартованим і не сентиментальним, розчулився…* " [7, с. 553].

Глибинні ціннісні смисли аксіологічної системи, створеної в ЩД є лексична опозиція "звук – тиша". У щоденниковій картині світу окрема чи повна відсутність звуків усвідомлюється як:

а) беззвучні дії: *І яке все тут прекрасне: **ця тиша (дерева стоять у тиші**, як у воді), і це повітря, і птахи, що перелетіли зграйками над огородами, і бур'яни*…[2, с. 155];

б) беззвучність як ознака об'єкту: ***Тихий негучний** голос? А читач вчуває в його правдивому слові поетичну силу. "Справжня сила не потребує лементу* [3, с. 69]; *Звичайно, бувають і **тихі зоряні ночі**, а тут така грізність, сувора велич…*" [3, с. 19]; *Але треба було б бачити самого Людкевича (в свої 84 роки він спеціально приїхав на цей вечір зі Львова). Сидів перед нами. **Тихий**, сумирний, високий старенький…*[1, с. 323]; *У дорозі зупинились біля колодязя, **село тихе**, в садках, із хвіртки дівча визирає*…[3, с. 26];

в) беззвучність як субстанція: *Сонячна **тиха осінь** пливе над Україною. Листя кончівських левад приємно **шелестить** під ногами* [3, с. 34]; ***Тиша-тиша…** Таємничість світу..* [3, с. 28]; ***Тиша — це шум верховіть** у лісі. Рівний, високий*…[1, с. 319];. ***Чарівна** тиша**, дорогий червневий холодок, любе шелестіння сторінок...*** [1, с. 8];

г) беззвучність як стан: "*Біля св. Софії. Як тут **тихо**, як одразу входиш у світ високого, – сама молиться душа ...*" [2, с. 228];

ґ) беззвучність як особливий стан ментального світу: "***Тиша, повна тиша**… не гнітюча, не стояча, а якась специфічно степова, **дзюркотлива, жайворонкова…**"*[1, с. 156]; "*Вночі – насолода – **тиша**, поруч **сопе пес**, а я **клацаю** – або щось до вистави, або ці свої нотатки* " [7, с. 413].

У цьому разі беззвучність, як стабільний стан, співвідноситься з найважливішими аксіологічними категоріями, що знаходить безпосереднє відображення у вживанні сполучень лексем, які домінують відсутність звуку, з лексемами, які відзначені позитивною оцінкою і які мають в структурі значення багаті комплекси культурних асоціацій.

Ці різноманітні механізми допомагають реалізувати аксіологічний потенціал лексики авторського мікрополя "звук", які є характерними для УЩД. Це уможливлює осмислення звучання й тиші як надзвичайно значеннєвих категорій, співвіднесених з фундаментальними цінностями (добро, життя), які становлять особливі взаємообумовлені субстанції, що наповнюють собою як зовнішній, фізичний світ, так і внутрішній, а також об'єднувальний, який пов'язує ці світи.

Таким чином, сенсорна лексика на позначення слухового сприйняття є одним із найважливіших складників в українському ЩД. Вона виконує особливе естетичне і аксіологічне навантаження. Аналіз цього прошарку лексики дозволяє вийти на рівень унікальних ідей авторської картини світу. Особлива значеннєвість процесу почуттєвого сприйняття у мовній картині світу автора ЩД свідчить про тісний зв'язок суб'єкта з навколишньою дійсністю, їхню гармонійну взаємодію. У ЩД простежується естетична нейтралізація оцінних бінарних опозицій „звук – тиша" на підставі спільності позитивної оцінки, оскільки світ у щоденниковому дискурсі – це справжній простір добра, істинності, краси. Сенсорна лексика на позначення слухового сприйняття є засобом вираження як емпіричних, так і трансцендентальних цінностей, оскільки у картині світу категорії почуттєвого і духовного сприймаються не через протиставлення, а через взаємобумовлення.

У подальших дослідженнях плануємо виокремити одоративну лексику в українському щоденниковому дискурсі, розглянути особливості її взаємодії з лексичними експлікаторами оцінки, встановити її значення у створенні авторської ціннісної картини світу; виокремити ключові одоративні аксіологеми.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гончар О.Т. Щоденники: У 3-х т.: Т.1 (1943-1967) / Упоряд., підгот. текстів, ілюстр. матеріалу В.Д. Гончар. – К.: Веселка, 2002. – 455 с.

2. Гончар О.Т. Щоденники: У 3-х т.: Т.2 (1968-1983) / Упоряд., підгот. текстів, ілюстр. матеріалу В.Д. Гончар. – К.: Веселка, 2003. – 607 с.

3. Гончар О.Т. Щоденники: У 3-х т.: Т.3 (1984-1995) / Упоряд., підгот. текстів, ілюстр. матеріалу В.Д. Гончар. – К.: Веселка, 2004. – 606 с.

4. Довженко Олександр. Вибрані твори / Упорядк. текстів та передм. І.Л. Михайлина. – Харків: Веста: Видавництво „Ранок", 2003. – 320 с.

5. Любченко А.П. Вертеп (повість). Оповідання. Щоденник / Упоряд., авт. післямов. В.А. Любченко; авт. передм., комент., приміт. І.Л. Михайлин. – Харків: Основа,2005. – 464с.

6. Огуй О.Д. Полісемія в синхронії, діахронії та панхронії. Системно-квантитативні аспекти полісемії в німецькій мові та мовах Європи. – Чернівці:Золоті литаври,1988. – 370с.

7. Танюк Л.С. Лінія життя (З щоденників): У 2 т.: Т.2:1971-1980 / Худож.-оформлювач І.В. Осипов. – Харків:Фоліо,2004. – 558с.

УДК 808.3 – 02 – 55

ДЖЕРЕЛА ВИВЧЕННЯ АНТРОПОНІМІКОНУ НАДВЕЛИКОЛУЖЖЯ

Ільченко І.І., к. філол. н., доцент

Запорізький національний університет

У статті розглядаються джерела вивчення антропонімікону Надвеликолужжя: козацькі реєстри, історико-етнографічні записи, переписи населення.

Ключові слова: *онім, антропонім, антропонімійна система, прізвисько, прізвищева назва.*

Ильченко И.И. ИСТОЧНИКИ ИЗУЧЕНИЯ АНТРОПОНИМИКОНА НАДВЕЛИКОЛУЖЬЯ / Запорожский национальний университет, Украина.

В статье рассматриваются источники изучения антропонимикона Надвеликолужья: казачьи реестры, историко-этнографические записи, перепись населения.

Ключевые слова: оним, антропоним, антропонимическая система, прозвище, фамильное название.

Ilchenko I.I. NADVELIKOLUJSKIJ REGION ANTHROPONYMY RESEARCH SOURCES / Zaporizhzhya National University, Ukraine.

In this article sources of research of anthroponymy of Nadvelikolujskij region are considered, notably Cossack registers, historical and ethnographic records and census returns.

Key words: onim, antroponim, antroponimical system, nickname, a family name.

Вивченню регіональної антропонімії останнім часом приділяється значна увага. Дослідженню антропонімії Середньої Наддніпрянщини присвячені праці І.Сухомлина [14], [15], [16], Ю.Редька [13], А.Непокупного [10], С.Наливайка [9] та багатьох інших.

Цілком очевидно, що історія формування нижньонаддніпрянської антропонімії не може розглядатися без належного врахування тих факторів взаємовпливу і взаємозв'язку, які мали місце в минулому і які виразно виявляються в їх розвитку з сусідніми діалектно-ономастичними ареалами (Полісся, Волинь, Поділля, Слобожанщина та ін.) [16, с. 102]. Оскільки діалектні слова – це своєрідний арсенал народної мудрості, то вони віками живлять всю складну систему української антропонімії, бо самі народні говірки – це те центральне мовно-етнографічне середовище, де народжуються та визрівають народні, часом кострубаті, прізвиська, що потім ставали основним ядром для утвердження різноманітними шляхами офіційних прізвищ людей. Особові назви народного походження – це утворення лінгвогеографічні, що виникають у послідовній і суворій відповідності до закономірностей розвитку усного мовлення на певній місцевості, в населеному пункті й у тісному зв'язку з мовноетнічними особливостями говіркового масиву. Тому цікавими є антропоніми, які зафіксовані в козацьких реєстрах та історико-етнографічних роботах Я.Новицького, Д.Яворницького.

Козацька мовотворчість в галузі антропонімії заслуговує спеціальної уваги. Можна з цілковитою певністю сказати, що вона відіграла провідну роль у становленні системи українських прізвищ і прізвиськ та в набутті цією системою яскраво виражених національних своєрідностей. Антропонімічна практика запорозьких

козаків є показовою в соціолінгвістичному і в лінгвостилістичному плані. Один із сучасників останньої Січі, Микита Корж, у 1827 році розповідав Олексі Стороженку таке: "Наші запорожці були народ веселий, сказано – вольний, любили і жарти, і сміхи; ледве було підстережуть що-небудь особливе в чоловіку або що-небудь таке зробить не до шпети, то зараз йому і прізвище приложать. Спалить курінь – от він і ***Палій***, не проворний – ***Черепаха***; Малого на сміх прозвуть ***Махина***, а здоровенного – ***Малюта***. І мене прозвали **Коржем** …." [17, с. 231-232].

Д.Яворницький відзначав: "З природних якостей, властивих справжньому українцеві, запорожці відзначались умінням майстерно розповідати, вміли підмічати смішні риси в інших і передавати їх у жартівливому, але ні для кого не образливому тоні. Цією рисою запорозьких козаків частково пояснюються й ті дивні прізвиська, котрі вони давали новачкам, що приходили в Січ: ***Гнида, Півторакожуха, Непийпиво, Неїжмак, Лупиніс, Загубиколесо, Задерихвіст, Держихвістпістолетом*** тощо" [20, с. 117]. Тому не випадково козацькі реєстри є справжньою скарбницею для вивчення антропонімів.

XVI століття залишило щедрі писемні джерела, за якими можна досліджувати антропоніми. Історія козацького війська цієї доби відображена в різних офіційних державних документах, у свідченнях сучасників. На Запорожжя прибували люди різних станів з усієї України і з-поза її меж. Багато з них записувались до спеціальних списків або реєстрів і винагороджувались платнею – грошима й сукном. Звідси й назва "реєстрові козаки". Решта козаків оголошувалась урядом поза законом і мала повернутись у кріпосницьку залежність, підкорятись місцевому урядові, старостам.

Реєстр 1581 року – це історичне й етнографічне джерело, пам'ятка живої української мови XVI століття. У списку козаків зафіксовано кільканадцять корінних імен з дохристиянської доби, коли вірили в магічну силу слова: ***Бут, Корага, Орел, Собко, Хмара, Щербина*** та ін. Серед козаків – українців були вихідці з усієї України – Полісся, Наддніпрянщини, Поділля, Волині, Галичини. У цьому реєстрі налічується до семи десятків наддніпрянців (киян, канівців, черкасців та білоцерківців). У козацькому реєстрі 1581 року бачимо вихідців із усієї України. А це показник не тільки живого щоденного спілкування, а й свідчення широкого безперервного духовного єднання нашого народу, яке тривало сотні літ. Оскільки реєстр складав Себастіан Недзвєцький латинськими літерами і невпорядкованим польським правописом безпосередньо з уст козака, то в іменах, прізвищах та географічних назвах відображена жива мова козаків, тобто жива говіркова стихія тодішньої української мови. Наприклад, літеру "**Ф**" передано відповідно до східноукраїнської вимови послідовно через "**ХВ**", "**Х**" – ***Хведор, Хведорко***, ***Хрол***; "**Г**" – "**Х**" – ***Хришко, Бохдан.***

Козацький Реєстр 1581 року – надто важливе джерело першопочатків історії козацтва, його національного складу, оригінальна пам'ятка живої української мови, в якій відображено понад сотню народних імен, що побутували серед українців [6, с. 8].

Інше історичне джерело – Реєстр 1649 року – важко переоцінити, це своєрідна пам'ятка української мови. "Реєстр" було складено відповідно до чинного тоді адміністративно-територіального поділу Війська Запорозького, і тому кожний антропонім мав свою локалізацію – вказівку на полк, сотню. Перепис козаків здійснено сотенними й полковими писарями відразу ж після тріумфальних перемог під Жовтими Водами й Корсунем, які увінчалися Зборівською угодою 8 серпня 1649 року. Тим переписом було охоплено великі землі Наддніпрянської України, які о входили до Київського, Брацлавського та Чернігівського воєводств. Хоча реєстр складали на землях Наддніпрянщини, він зберіг дуже багато імен і прізвищ, які й досі живуть у інших регіонах України.

Способи й засоби ідентифікації особи у Реєстрі не виходили за межі традиційної для української антропонімії XVII ст. Існувала традиція іменувати людей не тільки іменами, а й різними додатковими назвами, міцно укорінений і успадкований з давньоруського періоду звичай називати людей по батькові за допомогою різних продуктивних на той час патронімічних формантів. Спостерігаємо вже чітку, але ще остаточно не унормовану систему ідентифікації. Слід зважити, що антропонімікон Реєстру зафіксував різний ступінь асиміляції носіїв цих антропонімів. В одному випадку – це антропонім тільки самого носія, в іншому – успадкований від батька чи, можливо, дальшого предка.

Антропонімія – найголовніше джерело формування особових найменувань Реєстру. Складність її дослідження полягає в тому, що це найчисленніша категорія ономастикону взагалі, в якій, крім загального, діє ще й чимало індивідуального. Важливе значення для розуміння власне антропонімічної проблематики видатної пам'ятки 1649 року має й те, що в складі козацтва були представники двох світових релігій – християнства та ісламу, кожна з яких розвивала власну іменотворчу традицію. Немає сумніву, що абсолютну більшість особових імен, як і утворених від них прізвищевих назв, становить антропонімікон християнства разом із залишками ще дохристиянського, язичницького "іменослову" давніх слов'ян [8, с. 123].

Антропонімійний матеріал із Реєстру традиційно використовують для різноманітних досліджень уже кілька поколінь істориків і філологів. Реєстр потрапляв у коло наукових інтересів І.Д.Сухомлина, О.Д.Неділько, Р.І. Осташа, М.Л. Худаша, П.П. Чучки.

Важливим джерелом для вивчення територіальної антропонімії можна вважати історико-етнографічні записи Я.П. Новицького "Материалы для исторіи запорожскихъ козаковъ" (Изъ Запорожскаго Сечевого архива 1770-1771 гг.), "Малорусскія исторические песни 1874-1903 гг.", "Історія города Александровска 1770-1806"; А.Афанасьєва-Чужбинського "Поездка въ Южную Россію. Очерки Днепра"; Д.Яворницького "Історія запорозьких козаків" у 3-х т., "Вольності запорожских козаков", "Запорожье въ остаткахъ старины и преданіяхъ народа". Архів Коша Нової Січі (опис справ 1713-1776 рр.) та Архів Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів (1736-1775 рр.) – це унікальне, надзвичайно цінне історичне джерело, справжня перлина української писемності XVIII століття, в ньому всебічно і комплексно відобразився останній сорокарічний період існування запорозького козацтва. Документи архіву містять дані про чисельність людності в січових куренях і селах, слободах, зимівниках [3, с. 17]. У записах фіксується цікавий матеріал як з історичної, так і лінгвістичної точки зору, оскільки матеріал записувався від конкретних осіб – пращурів сучасних наддніпрянців. На Запорожжі, куди прибували втікачі, зберігалися лише імена, але існував звичай давати прибулим нові прізвища, щоб поміщики не могли їх розшукати. Такі документи, як протоколи допитів, свідчення, атестати дають можливість спостерігати процес заміни прізвищ. Запорожці, придумуючи прізвиська, виявляли неабиякий гумор і винахідливість. У прізвищах відбилися історія, демографія, етнографія, економіка, соціальні й національні відносини, побут і звичаї українського народу [3, с. 11].

Не менш важливим джерелом для вивчення прізвищ даного регіону є переписи населення, зроблені з кінця XIX ст. і до кінця XX ст., узяті в архівах міст Запоріжжя, Василівки, Нікополя, Кам'янки-Дніпровської та в сільських радах населених пунктів надвеликолузького регіону (Запорізької, Дніпропетровської та Херсонської областей). До цього джерела додаємо власноручні записи прізвищ досліджуваного регіону, виконані протягом останнього десятиліття.

Антропонімія надвеликолузького регіону, як і всієї України, сформувалася в процесі складного історичного розвитку. Численні племена і народи за довгі століття свого перебування на території Нижньої Наддніпрянщини залишили свої назви, пов'язані не тільки з природно-кліматичними умовами і господарським побутом, але й з окремими історичними подіями.

Історія Великого Лугу сама по собі складна й суперечлива. Мабуть, важко знайти ще такий регіон, який зазнав би стільки міграцій народів, які спричинилися до корінних змін у політичному, соціально-економічному й культурному житті краю. Проте вони не пішли в небуття, а знайшли відображення в мовних фактах, що часто накладалися на попередні, поступово пристосовуючи їх до нових мовних умов.

Отже, джерелами вивчення антропонімії Надвеликолужжя є козацькі реєстри, історико-етнографічні записи Я.Новицького, Д.Яворницького та переписи населення.

ЛІТЕРАТУРА

1. Антонович В.Б. Про козацькі часи на Україні / В.Б. Антоновичю. – К.: Дніпро, 1991. – 240 с.
2. Архів Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів (1734-1775 рр.). – К.: Наук.думка, 1998. – Т. 1. – 693 с.
3. Архів Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів (1734-775 рр.). – К.: Наук.думка, 2000. – Т. 2. – 746 с.
4. Афанасьев-Чужбинский А. Поездка в Южную Россию. Очерки Днепра / А.Афанасьев-Чужбинский. – Санкт-Петербург, 1863. – 453 с.
5. Багалій Д.І. Заселення Південної України (Запоріжжя і Новоросійського краю) і перші початки культурного розвитку / Д.І.Багалій. – Харків: Союз, 1920. – 108 с.
6. Дзира Я. Автопортрет нації / Я.Дзира // Літературна Україна. 1997 р. 23 січня. – С. 7.
7. Історія міст і сел Української РСР. Запорізька область. – К.: Головна Редакція УРЕ, 1981. – 725 с.
8. Міжетнічні зв'язки в українській антропонімії XVII ст. (Реєстри всього війська Запорозького 1649 р.). – К.: Наук.думка, 1989. – 148 с.
9. Наливайко С. Таємниці розкриває санскрит / С.Наливайко. – К.: Либідь, 2001. – 274 с.
10. Непокупний А. "Реєстр війська запорозького 1649 року" як словник, покладений на карту / А.Непокупний // Українська мова. – 2001. – № 1. – С.35-45.

11. Новицкій Я.П. Малорусскія исторические пѣсни, собранныя в Екатеринославщинѣ 1874-1903. / Я.П. Новицкій. – Екатеринославъ, 1908. – 167 с.

12. Новицкій Я.П. Исторія города Александровска 1770-1806 гг. / Я.П.Новицкій. – Екатеринослав, 1890. – 234 с.

13. Редько Ю.К. Сучасні українські прізвища / Ю.К. Редько. – К.: Наук.думка, 1966. – 214 с.

14. Сухомлин І.Д. Походження українських прізвищ у говорах Середньої Наддніпрянщини / І.Д.Сухомлин // Народні говори Наддніпрянщини. – Дніпропетровськ: ДДУ, 1969. – С.65-76.

15. Сухомлин І.Д. Діалектно-територіальна лексика як джерело творення українських прізвищ Середньої Наддніпрянщини / І.Д. Сухомлин // Народні говори Наддніпрянщини. – Дніпропетровськ: ДДУ, 1969. – С.99-121.

16. Сухомлин І.Д. Антропонімія Нижнього Дніпра і деякі питання заселення степової України / І.Д. Сухомлин // Питання ономастики Південної України. – К.: Наук.думка, 1974. – С.34-38.

17. Чабаненко В.А. Козацтво і українська мова / В.А. Чабаненко // Українське козацтво. Мала енциклопедія. – К.: "Генеза", Запоріжжя: "Прем'єр", 2002. – С. 231-234.

18. Эварницкий Д.И. Запорожье въ остаткахъ старины и преданіяхъ народа / Д.И. Эварницкий. – Санкт-Петербургъ, 1888. – 445 с.

19. Эварницкий Д.И. Вольности запорожских козаков. Историко-топографический очерк / Д.И.Эварницкий. – Санкт-Петербург, 1890. – 384 с.

20. Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків / Д.І. Яворницький. – К.: Наук.думка, 1990. – Т. 1. – 577 с.

УДК 811.161.2'373.2:821.161.2 – 3.С1/7.08

РОЛЬ ОНОМАСТИЧНОЇ ЛЕКСИКИ У ТВОРАХ УЛАСА САМЧУКА

Каленюк С.О., к. філол. н., доцент

Миколаївський національний університет імені В.О. Сухомлинського

У статті розглядається важливий складник лексичного запасу української мови – ономастична лексика. Проаналізовано характерні стилістичні засоби та естетичні функції власних назв у романах Уласа Самчука.
Ключові слова: ономастична лексика, власні імена, топоніми, топонімічна система.

Каленюк С.А. РОЛЬ ОНОМАСТИЧЕСКОЙ ЛЕКСИКИ В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ УЛАСА САМЧУКА / Николаевский национальный университет им. В.А. Сухомлинского, Украина.

В статье рассматривается важная составляющая часть лексического состава украинского языка – ономастическая лексика. Проанализировано характерные стилистические средства и эстетические функции собственных имен у романах Уласа Самчука.
Ключевые слова: ономастическая лексика, собственные имена, топонимы, топонимическая система.

Kalenjuk S. O. THE MEANING OF ONONMASTIC LEXIC IN WORKS OF ULAS SAMCHUK / Mykolajiv national university named after V.O. Suhomlynskiy, Ukraine.

In this article we study the important of the lexical composition of Ukrainian language – the onomastics vocabulary. We also specify the individual stylistic means and aesthetic functions of personal denominations in the novels by Ulas Samchuk.
Key words: onomastics vocabulary, personal denominations, ponomic systems, denominations of estimation and characteristics.

Сторінки романів Уласа Самчука насичені топопростором і батьківщини, і закордону, це відбиває одночасно власні переживання й життєві колізії письменника, пов'язані з його непростою долею, приреченого на еміграцію і довголітнє замовчування його творчого доробку.

Питання української літературної ономастики все частіше привертають увагу дослідників. Вивчення онімів як складника художнього твору розпочато у другій половині XX століття. Основоположними є праці

Ю.Карпенка, В.Михайлова, Є.Отіна. На нашу думку, повноцінне вивчення художніх текстів неможливе без врахування власних імен, адже вони беруть участь у реалізації авторської ідейно-естетичної системи.

Мета нашого дослідження – з'ясувати характерні стилістичні засоби та естетичні функції власних назв у романах Уласа Самчука "Волинь", "Марія", "Дермань".

У творах згадуються великі історико-етнографічні райони України – Волинь, Полісся, Поділля, Полтавщина; Галичина; міста і села України: Галич, Львів, Перемишль, Житомир, Остріг, Київ, Кам'янець-Подільський, Проскурів, Суздаль, Ярославль, Луцьк, Очаків, Корсунь, Бердичів, Новоград-Волинський, Вінниця, Одеса; міста ближнього і дальнього зарубіжжя: Кронштадт, Гельсінгфорс, Краків, Варшава, Париж, Відень, Гамбург, Москва, Владивосток, Сахалін, Якутськ, Берлін, Лондон, Прага, Кишиньов, Петербург, Іжевськ; назви держав: Фінляндія, Італія, Швейцарія, Австрія, Германія, Туреччина, Англія, Польща; назви територій та губерній: Саратовська губернія, Моравщина, Смоленська губернія, Рязанщина, Балкани, Московщина, Камчатка, Смоленщина, Калужчина, Манчжурія тощо. Іменуючи території та губернії, автор послуговується варіантами найменувань (як офіційних, так і народнорозмовних): Смоленська губернія – Смоленщина, Волинь – Волинська губернія – край Волинський, Манчжурія – Манджурія та ін., напр.: Он у нас на *Волині*... Он туди на *Крем'янеччині*... Гой, гой! Там ще "іменій", Господи... [2, с. 32]; А наш оцей *край Волинський* пізніше під владу князя Острозького попав, що отой замок в Острозі до цього часу стоїть [2, с. 120]; – То наша, тату, земля Волинь зветься?

– Еге ж! *Волинська губернія*. Губернський город – *Житомир* [2, с. 147]. Як бачимо з наведених прикладів, топоніми є своєрідними "ключами" до історії становлення особистості головного героя роману "Волинь", художнім шифром фізичного і духовного змужніння волинян, усвідомлення себе як людей і громадян.

Контекстуальна констатація розкриває, звідки пішла назва села *Дермань*, пор.: А наш оцей край Волинський пізніше під владу князя Острозького попав, що його отой замок в Острозі до цього часу стоїть, і, кажуть князь той мудрий був, школи будував, монастирі зводив, книги друкував і, кажуть, то він, ще чотириста літ перед цим, отой наш Германський монастир поставив. Буцімто, кажуть воював він з невірними, набрав бранців у полон і казав ними гору під монастир на рівному місці насипати, що ото і по сей день стоїть. І ставок там під монастирем викопали, і колодязь, двадцять п'ять сажнів, глибокий поробили... І так постав тоді *Дермань*.

А треба знати, що був тоді навкруги ліс непроходимий, та яруги глибокі, та багнища великі, і розказують, буцімто князь Острозький сам це місце під монастирем вибрав, раз ніби на полювання з отроками вибрався, довго їхали верхи бездоріжжям і в отому місці під монастирем, що ото звуть "біля Яна", де той пам'ятник між чотирма липами стоїть, напав на князя дикий вепр. Їхав князь ніби дещо спереду від отроків і від утоми здрімнув. І саме в той момент вирвався з кущів дик, кінь сполохався, і було б кепсько, наколи б князь не встиг схопитися за гіллю, що звисала над стежкою. І так він урятувався, і на згадку про це князь наказав там монастир збудувати і назвати його Дрімання. Бо князь ніби мав тоді сказати "Ох, і гірке було те дрімання". А з того пізніше постало Дермання, а ще пізніше *Дермань* [2, с. 120-121]. Як бачимо, топонім *Дермань* утворився внаслідок топонімізації апелятива *дрімання*, що протягом певного часу зазнав фонетичних змін і перетворився в Дермань. Автор зацікавлює читачів формою оповіді, звертається до мовних джерел народу.

Місце народження відіграло велике значення в житті Уласа Самчука. "Дермань для мене, – писав він згодом у книжку споминів "На білому коні", – центр центрів на планеті. І не тільки тому, що десь там і колись там я народився"... Дуже характерне визнання! Для кожної людини місце народження є ніби священним лоном, з яким пов'язує її, тобто людину, незрима духовна пуповина протягом усього життя" [9, с. 81].

Особливо, коли там не просто народився ти, а й почав пізнавати світ. І ось тут культурні, історичні обрії місця народження грають далеко не останню роль у формуванні нашого світосприйняття й світовідчуття і ніби задають ту духовну висоту, до якої ми повинні рости. Та після всього ґрунтовного аналізу споминів письменника варто ще раз наголосити – Дермань був альфою й омегою його земного буття. Прототипом головного героя в романі "Волинь" був сам автор, саме через цього персонажа письменник розповідає читачам про свою любов до рідного краю, пор.: Володько чує цю землю, бачить її красу, радість і горе. Він наближається до того місця на землі, де вперше побачив світло сонця та відчув першу радість життя. Зате ціле його єство повне вдячності до цього клаптя великої своєї батьківщини [2, с. 409].

Письменник не просто вводить назви місцевостей, він зазначає як із зміною місця населеного пункту змінюються люди, їх мовлення, зовнішність, рослинний і тваринний світ, пор.: В полудень досягає *Зеленого Дуба*. Це половина дороги. Тут починається справжня *Волинь*. Там з-заду за лісом ще *Поділля*. Інші люди, інші краєвиди. Спереду *Волинь*. Сувора, тінна, стара земля [2, с. 409]. Автор багато подорожував рідною землею, тому детально може описати місце розташування населених пунктів, пор.: Далі поле аж до *Рохманова*. Наліво в стороні села *Обичі*, *Залуже*. На південь поля, а десь там у долині село *Кордишів* [2, с. 408]; Отак, думаю, навпрост – *Андрущиківські займиська*, отак знову уліво – *Шинківці*, а отак управо – мужицька *Борщівка*. А коли зверну отак трошки вліво, так і попаду на *Ровіцьке*, і вибрьохаюсь на дорогу, і до світа дома [2, с. 118]. Письменник не просто називає села, а й дає їм характеристику, розкриває семантику

назви, пор.: На ставку нашому колись лебеді кублились, а тому і село так звуть. Вийдеш, було, ранком, а вони з-під туману випливають [2, с. 9] (про назву села Лебеді). Географічні назви вживаються Уласом Самчуком із певною стилістичною метою. Перед читачами раз у раз постають зорові образи, що переростають у багатобарвні художні картини, які створюються завдяки топонімам.

Варіанти назв сіл і міст передають особливості розмовної мови, вносять у текст місцевий колорит: Шумськ – Шумське, Мизоч – Мізоч, Озерани – Озеряни, Здолбунів – Здовбунів, Тетильківці – Титильківці, Васьківці – Васівці тощо.

Найменшим розрядом топономастичної лексики аналізованих романів є мікротопоніми. У розряді мікротопонімії розглядаємо назви невеликих географічних об'єктів, що мають вузьку сферу вживання (назви ярів, долин, кутків села, урочищ, полів тощо). За структурою мікротопоніми можна поділити на дві групи – одночленні (Вали, Застав'я, Запоріжжя, Могила та ін.) і двочленні (Шавронські луги, Ляшове займисько, Балабівські сади, Тетильківська діброва тощо).

Форму присвійних прикметників мають мікротопоніми відтопонімного походження, тобто назви лісів, дібров, долин, які входять у склад більших топонімічних об'єктів (сіл, міст): Угорська долина (с. Угорське), Тетильківська діброва (с. Тетильківці), Башковецький ліс (с. Башківці), Шумська гребля (м. Шумськ) та ін.

До іменникових утворень віднесемо назви, що є сполуками прийменника *біля* та іменника – антропоніма у родовому відмінку: "біля Лисів" [2, с. 202], "біля Яна" [2, с. 121] та прийменника *на* з відтопонімним іменником: на "Горбаях" [2, с. 422].

Назви привертають увагу письменника і з погляду їхнього походження, пор.: Частина *Застав'я* належить монастиреві і так *Монастирищем* і зветься. Звуть це ще й *Городним*, бо, кажуть, був тут колись старий город – місто, що *Гай-город* звалося [2, с. 73]. Із контексту дізнаємось і про витоки назви Запоріжжя: виявляється, прадід Володька був запорізьким козаком і назву хуторові дав за схожістю місцевості до козацького Запоріжжя, пор.: Самим своїм виглядом цей куток нагадує оту *Січ Запорозьку*... З трьох боків – полудневого, східного і північного замкнено воно, ніби кліщами, яром глибоким і тільки із заходу має сполучення з рівниною [2, с. 148-149]. Запоріжжя – це не художня вигадка автора для історизації місцевості, де відбувається дія твору. Це реальна давня назва частини тогочасної Дермані, засвідчена в історичних документах початку XVII ст., тобто з часів, коли тут доживав свого віку Мелетій Смотрицький.

Завдяки мікротопонімам автор відтворює місцевий колорит, надає подіям історичної правдивості. Часто мікротопоніми органічно входять в образні пейзажні описи, напр.: *Хутір Матвіїв* тихий, самітний, снігом з усіх боків занесений, сливе непомітний на білому здалека. Лише під'їхавши ближче, стає видно двоє малих віконечок, що в них блимає слабке водянисте світло [2, с. 114]; Сонце похилилось отуди над *Середівські садки*, з другого боку, десь з того зеленого моря, що зветься *Балабівськими садами*, вирвались звуки бубна, що лунко й лоскотливо розсипались яром [2, с. 150].

Урбаноніми відтворюють колорит доби, інформують читача про те, як називались колись вулиці, театри, магазини, навчальні заклади, ресторани. З роману "Волинь" дізнаємось, що місто *Остріг* було поділене на частини, одна з яких мала назву *Нове місто* [2, с. 176]. У цьому місті Володько бачить чимало вивісок: "Салон дамскіх мод – Роза Шапіто", "Ресторан Кієв", "Заєжжій двор – Іцко Цукер" [2, с. 173]. У місті Крем'янці письменник зафіксував назви: готель "Бона" [3, с. 110], "Інтимний театр" [3, с. 110], ресторан "Удзялуфка" [3, с. 110], вулиці Підгірна, Широка та ін.

Універсальним є використання гідронімів, з якими асоціюється доля, життєвий шлях персонажів.

Перша частина роману "Волинь" має назву "Куди тече та річка?" Спочатку Володько зачудовується загадковістю струмка, який десь там впадає в Горинь, потім задається питанням, куди ж все-таки тече та річка. Запитання проходить червоною ниткою через всю першу частину роману і відповідь на нього дізнаємось з розмови батька з сином, напр.: А це ось річка *Горинь*. До неї отам далі в Рівному і наша річка впадає [2, с. 176]. – А та річка *Горинь* куди тече?

– Десь далі. Туди далі, на Полісся. Там є багна такі, а в багнах тих є річка *Прип'ять*. А *Прип'ять* впадає в *Дніпро*... [2, с. 49]; Іде орда зі сходу на захід. Український степ, *Дон*, *Волга*. Далека Азія, жагучі вітри, сипкі піски [2, с. 531]. "Щодо самої річки, то у місцевого населення вона не має власної назви, її називають просто "річка". У романі Самчука вона теж без назви. Правда, в деяких писаннях місцевих інтелігентів річка названа то Дерманкою, то Лебедівкою, але "простий" народ таких назв не вживає. Справжню назву річки – Устє чи Устя – Самчук вжив у спогадах "На білому коні" при описі батьківської садиби на кутку Запоріжжя, зазначивши, що молодий сад "простягався до одного з потоків, з яких починається річка Устє, що десь далі, біля Рівного, впадає до синьої Горині". Інша невелика протока бере початок з джерел на східних окраїнах Дерманя Другого, біля урочища Грань, обтікає Верхівський ліс (урочище Малявку) і впадає у Лебедський став, з якого річка тече в с. Гільчу, де в неї впадає потічок від відомого на всю околицю джерела св. Миколая, про яке Самчук згадує і в романі "Волинь", і в мемуарах [8, с. 32].

У романах трапляються назви інших річок: Дніпро, Дон, Волга, Міссісіпі, Висла, Амазонка, гір: Кордильєри, Гімалаї, Карпати, Альпи, Кавказ тощо.

У творах переважають дійсні географічні назви. Письменник за допомогою географічних назв окреслює художній простір, позначає місце дії, супроводжуючи дорожні сюжети, вдаючись до образних переосмислень. Топонімія у творах розмаїта, багатопланова, становить важливий елемент ідіостилю Уласа Самчука.

Антропоніми своєрідно відображають іменник Волині кінця XIX – початку XX ст., хоча, звичайно, не є натуралістичним його знімком.

Ономастичний простір у досліджуваних текстах засвідчує глибоке проникнення в історію та культуру народу. Серед особових імен, які вводить у художні твори письменник, переважають назви, властиві українцям. Ономастикон Уласа Самчука глибоко відображає авторське світобачення, свідчить про особливості індивідуального стилю письменника.

Отже, власні імена як елемент лексичної системи служать для створення художнього образу, розкриття авторського світогляду, відображення мовних і літературних традицій.

ЛІТЕРАТУРА

1. Карпенко М.В. Русская антропонимика / М.В. Карпенко. – Одесса, 1970.

2. Самчук У.О. Волинь: Роман у трьох частинах. Т. 1 / У.О. Самчук. – К.: Дніпро, 1993. – 574 с.

3. Самчук У.О. Волинь: Роман у трьох частинах. Т. 2 / У. О. Самчук; післямова С. П. Пінчука. – К.: Дніпро, 1993. – 334 с.

4. Самчук У. Дермань. Роман / Улас Самчук. – Рівне: Волинські обереги, 2005. – 120 с.

5. Самчук У.О. Марія. Хроніка одного життя: Роман / У.О. Самчук; підгот. тексту та післямова С. П. Пінчука. – К.: Укр. письменник, 2000. – 189 с.

6. Словарь української мови / зібр. ред. журн. “Киевская старина”; упорядкував, з дод. власн. Матеріалу, Б. Грінченко: У 4т. – К., 1907-1909. – Т.1 – 4.

7. Фонякова О.И. Имя собственное в художественном тексте / О. И. Фонякова. – Л., 1990.

8. Герц М. Бог уложив у мої руки перо/ М. Герц // Рідна школа. – 1997. – № 11. – С. 12-16.

9. Жив’юк А. Дерманські обереги У. Самчука / А. Жив’юк // Слово і час. – 1993. – № 8. – С. 81-82.

УДК 811.116.2

АНТРОПОМОРФНА МЕТАФОРА ЯК ЗАСІБ НОМІНАЦІЇ ЛІКАРСЬКИХ РОСЛИН УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Калько В.В., к. філол. н., доцент

Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького

У статті комплексно проаналізовано антропоморфну метафору як один із продуктивних засобів творення найменувань лікарських рослин української мови, визначено її гештальтне, структурне та дифузне підгрунтя.
Ключові слова: метафора, гештальт, аналогізація, назви лікарських рослин.

Калько В. В. АНТРОПОМОРФНАЯ МЕТАФОРА КАК СРЕДСТВО НОМИНАЦИИ ЛЕКАРСТВЕННЫХ РАСТЕНИЙ УКРАИНСКОГО ЯЗЫКА / Черкасский национальный университет им. Богдана Хмельницкого, Украина.

В статье комплексно проанализирована антропоморфная метафора как один из продуктивных средств создания наименований лекарственных растений украинского языка, определена ее гештальтная, структурная и диффузная основа.
Ключевые слова: метафора, гештальт, аналогизация, названия лекарственных растений.

Valentina Kalko ANTHROPOMORPHIC METAPHOR AS A NOMINATION NAMES OF HERBS PLANTS UKRAINIAN LANGUAGE / Cherkasy National University named after Bohdan Khmelnytskiy, Ukraine.

The article studies associative the anthropomorphic metaphor as a community means of creating names of herbs plants of the Ukrainian language, to its heshtaltne, structural and diffuse basis.
Key words: metaphor, Gestalt, analohizatsiya names of herbs plants.

Назви лікарських рослин – одна з найдавніших систем, у якій відображено досвід практичного і культурно-міфологічного освоєння світу рослин як однієї з досить значущих для людини частин довкілля. У лінгвоукраїністиці фітоніми досліджували в аспектах діахронії (І.В. Сабадош, О.М. Пащенко та ін.), словотворення та словотворчих типів (Р.О. Бачкур, П.І. Білоусенко, В.В. Ґрещук, Л.О. Симоненко, М.М. Фещенко, Л.Д. Фроляк та ін.), семантичної мотивованості (А.М. Шамота, О.М. Пащенко, А.М. Сердюк та ін.), стилістичного забарвлення (В.В. Галайчук, І.І. Рогальська, С.А. Шуляк та ін.) тощо. Досить фундаментально проаналізовано діалектні назви рослин (О.Ф. Миголинець, Л.А. Москленко, Р.С. Омельковець, М.В. Поістогова, А.О. Скорофатова та ін.). Проте, попри значну кількість ґрунтовних наукових праць, аналіз метафоричних найменувань лікарських рослин з урахуванням досягнень когнітивної лінгвістики, що уможливлює проекцію метафоричних процесів на операції мислення та інші смислопороджувальні механізми, не був предметом спеціальних досліджень. З огляду на це, актуальність нашої статті зумовлена потребою пояснення когнітивного підґрунтя антропоморфної метафори як одного із механізмів творення назв лікарських рослин в українській мові, оскільки "наше мислення, щоденний досвід і поведінка значною мірою зумовлені метафорою" [7, с. 387], тому, вивчаючи метафору, ми пізнаємо загальні закономірності людської свідомості, особливості освоєння довкілля. Мете статті – здійснити комплексний аналіз найменувань лікарських рослин, мотиватором яких є антропоморфна метафора, у проекції на психокогнітивні структури етносвідомості.

Оскільки номінативний процес має яскраво виражений антропоцентричний характер, то ознаки, покладені в основу номінації, можуть відображати не тільки об'єктивні властивості рослин, але й суб'єктивно приписувані їм номінатором. З огляду на це, значний масив найменувань лікарських рослин має метафоричне підґрунтя. Метафору, слідом за О.О. Селівановою, розуміємо як "найпродуктивніший креативний засіб збагачення мови, вияв мовної економії, семіотичну закономірність, що виявляється у використанні знаків однієї концептуальної сфери на позначення іншої" [12, с. 388]. Когнітивний механізм метафоричного творення назв лікарських рослин пов'язаний із використанням уже наявних у мові ресурсів. Метафора заперечує належність об'єкта до того класу, до якого він насправді належить, і стверджує його входження до іншого, до якого він не може бути віднесений раціонально [2, с. 17]. Виникнення метафоричних номінацій відбувається шляхом зближення, зіставлення концептуальних сфер, у результаті якого найменування рослин співвідносяться із знаками інших когнітивних моделей. Л.О. Чернейко вважає, що "образність когнітивної метафори послаблена її вимушеною номінативністю. Це метафора "за потребою". Її використовують не через бажання охарактеризувати явища, а через відсутність прямих номінацій, тому образ супроводжує номінацію. Він засіб номінації, а не її мета. Когнітивна метафора створює не факультативну, а обов'язкову образність" [16, с. 262].

У процесі найменувань лікарських рослин використовується аналогізація різних концептуальних сфер. Традиції перенесення інформації з однієї царини на іншу пов'язані з культурою (міфологічною, релігійною, політичною, соціальною, історичною тощо терміносистемами) українського народу. Дж. Лакофф та М.Джонсон зазначають, що в картуванні дійсності мотиваційною ознакою метафор є "національно-культурна мовна своєрідність" [7, с. 414]. Культура визначає власне взаємодією реципієнтних зон із донорськими та те, з якої сфери діяльності буде запозичений вихідний концепт, сцена чи сценарій, використовуваний для вербалізації певного смислу. С. Ульман обґрунтував, що антропоморфізм, зооморфізм, просторовий стереотип і синестезія – панхронічні моделі метафоричного перенесення, продуктивний засіб творення найменувань [див.: 15]. Однією із найпродуктивніших метафор, використовуваних під час творення назв лікарських рослин, є антропоморфна. Як зауважує К.В. Рахіліна, конкретний характер концептуальної зони "Людина" породжує широкі можливості для метафоричного перенесення назв, пов'язаних із індивідом, частинами його тіла, місцезнаходження в просторі та рухом [10, с. 381]. Антропоморфна метафора відзначається надзвичайною поширеністю і різноманітністю. На думку Н.Д. Арутюнової, людина відобразила в мові свою подобу, внутрішні стани, емоції, інтелект, ставлення до предметного і непредметного світу, зафіксувала себе в іменах природних об'єктів, її присутність дає про себе знати на всьому просторі мови, який наскрізь антропоцентричнй [3, с. 3]. Причину широкої репрезентації метафор такого типу вбачаємо також і в тому, що "нічого в пізнанні природи людина не отримує без первісної антропологізації предмета дослідження" [9, с. 13]. Ототожнення довкілля з людиною було і залишається незмінним прийомом пізнання. Умоглядні категорії людина намагається вербалізувати за допомогою термінів наочних концептів, тобто таких, які доступні їй у відчуттях – смакових, зорових, дотикових, слухових, одоративних.

Продуктивність антропоморфної метафори в назвах лікарських рослин також можна пояснисннити світосприймальною настановою українців, яку визначають як споглядальну, зорієнтовану передовсім на духовну та чуттєву царини людини [6, с. 11]. Сентименталізм, чуттєвість, індивідуалізм, любов до природи, мистецтва, обрядовості, зорієнтованість на людину, бачення світу крізь призму свого "я" – ознаки української ментальності [див.: 14]. Отже, саме кордоцентрична свідомість української нації зумовила виникнення

найменування лікарських рослин, мотиватором яких є антропоморфна метафора. Її репрезентації великою мірою сприяло обожнення світу флори українцями, подібність їхніх біологічних циклів розвитку до ритму життя людини, схожість зовнішніх ознак рослини з деякими рисами будови людського тіла, аналогія між природними властивостями представників флори та моральними якостями індивіда. "Унаслідок схильності людини до одухотворення в назвах лікарських рослин відображено частини тіла, риси її характеру" [4, с. 79].

Суперконцепт ЛЮДИНА є досить складним і неоднорідним, тому способи вбудованості асоціатів-терміналів із цієї донорської зони у реципієнтну зону ЛІКАРСЬКА РОСЛИНА різноманітні. Найбільш продуктивним засобом перенесень найменувань із донорської зони ЛЮДИНА до реципієнтної зони ЛІКАРСЬКА РОСЛИНА є гештальтування як "застосування знаків інших концептів на підставі подібності" [12, с. 484]. Метафори такого типу здебільшого ґрунтуються на зіставленні ще не пойменованих рослин з уже відомим зоровим гештальтом, сенсорним прототиповим образом. Зоровий образ рослини немовби вбирає в себе, синтезує, організовує навколо себе дані інших органів відчуттів.

Назви *лисак, лисачок* походять від *лисий* 'з лисиною або без волосся на голові (про людину)' [13, IV, с. 489], що спричинено, очевидно, зовнішнім виглядом суцвіття, яке має велику кількість трубчастих квіток, оточених язичковими, у зв'язку з чим посередині утворюється ніби лисина; *сліпак, сліпа тютя*, *сліпота, сліпотан* утворено від *сліпий* 'позбавлений зору, здатності бачити' [13, IX, с. 361] умотивовано, імовірно, тим, що квіти цих рослин частину доби чи в сиру погоду бувають закриті.

Мотивація як наукової, так і народних назв Глухої кропиви білої *глухавка, глушник, глушиця, глуш* пояснюється метафоричним уживанням атрибутива *глухий* 'який нічого не чує або недочуває' [13, II, с. 88]. Пояснюючи походження цих найменувань, В. Махек припускає, що прикметник *глухий* указує на несправжність рослини [18, с. 197]. Ця думка частково справедлива в тому разі, коли прикметник є означенням іменника – назви рослини – *глуха кропива*, оскільки рослини роду Глуха кропива формою листків та будовою стебла подібні до представників родини Кропивових. Але вибір асоціата *глуха* для позначення рослини, схожої на Кропиву дводомну, не випадковий: *глуха* в складі цього двослівного найменування означає не просто "несправжня", а "нежалка", тобто така, що "ніби не відповідає на дотик" [5, с. 531], мов не чує, що й підтверджують народні найменуваннями цієї рослини. Отже, кваліфікатив *глухий* у реципієнтній зоні ЛІКАРСЬКА РОСЛИНА унаслідок метафоризації відображає особливості не слухового, а тактильного сприйняття.

Метафоричні найменування *старівник*, *старець, старина, старник*, *старовина* асоціативно пов'язані з функцією кваліфікатива *старий* 'який прожив багато років, досяг старості' [13, IX, с. 654], що відображає вікові характеристики індивіда. На думку В. Махека, ці назви опосередковані раннім відцвітанням і відмиранням рослин, які рано старіють [18, с. 142]. На наш погляд, аналогізація ознак відбувається шляхом зорового сприйняття двох концептосфер — ЛЮДИНА і ЛІКАРСЬКА РОСЛИНА. Ці номінативні одиниці пов'язані із зовнішнім виглядом квіткових голівок: після дозрівання і відпадання плодів-сім'янок квітколоже нагадує лисину. Слід зауважити, що й наукова назва Жовтцю їдкого *Senecio* походить від лат. *senex* 'старий, лисий' [17, с. 109] і теж є гештальтно мотивованою.

Народні назви Ломикаменю болотного *кучерявець* та Лободи запашної *кудрявник, кудравці* утворено на ґрунті асоціативних зв'язків кваліфікатива *кучерявий* 'який має кучері' [13, IV, с. 423], що характеризує зовнішні риси людини і зумовлений наявністю довгих, закручених коренів рослини. Незначна кількість назв лікарських рослин сформована внаслідок аналогізації кваліфікатива, що відображає людські риси характеру, вдачу: *ласкавка, ласкавець* від *ласкавий* 'який виявляє ласку, ніжність; ніжний, приємний, голубливий, пестливий' [13, IV, с. 450] – умотивовано тим, що листя рослини приємне на дотик, пухнасте; *лютик, лютан* від *лютий* 'безжалісно жорстокий, нещадний' [13, IV, с. 574] – опосередковане отруйною дією рослини, її подразливістю для людини; *злинець, злинка* від *злий* 'сповнений злості, ворожнечі; лихий лютий, осатанілий, сердитий' [13, III, с. 592] – пов'язано з тим, що рослина засмічує поля. У народних назвах метафоричне переосмислення кваліфікатива корелює ще й модусом, що зумовлено негативною оцінкою рослин номінатором. Антропоморфна метафора може бути пов'язана також із позицією темпоратива – асоціатом найменування рослини. У таких найменуваннях реалізована модель мотивації: "самотня Людина" – "рослина, яка залишається на полях після збору врожаю". Гештальтна мотивація назв *удова*, *сирітки* – результат перенесення найменувань *вдова* 'жінка, яка після смерті чоловіка не одружилася вдруге' [13, 1, с. 312] та *сирота* 'дитина, підліток, що втратила батька й матір або одного з них' [13, IX, с. 202], опосередкованого тривалим і пізнім цвітінням рослин.

Значна кількість назв лікарських рослин, утворених на ґрунті зорових асоціацій, пов'язана з позначенням форми. І. Г. Рузін, зазначаючи, що лінгвістична категорія форми має дещо розмитий і невизначений характер, протиставляє при цьому два типи початкових денотатів, покладених в основу атрибутів форми: геометричні фігури й тіла (конус, круг, квадрат) і негеометричні об'єкти (чобіт, крило, ріг тощо) [11, с. 82]. В основі метафоричного сприйняття форми лікарських рослин лежать перцептивні метафоричні оператори. Виокремлення прототипів форми ґрунтується як на перцептивному вирізненні (з великого розмаїття форм обираються не всі, а лише ті, що у процесі категоризації є своєрідним еталоном для перцепції), так і на їхній

близькості людині (це вже категоризовані, добре відомі номінаторові реалії). Тому номінації, що ґрунтуються на схожості форм предметів, допомагають скласти уявлення не тільки про контури, обрис номінованого, а й про його структурні властивості. Зазначимо, що підґрунтям для порівняння форми значної кількості назв лікарських рослин чи їхніх частин слугують партитиви концептосфери ЛЮДИНА.

Найбільше метафоричних найменувань лікарських рослин пов'язано із зоровим сприйняттям форми їхніх суцвіть. Партитиви з донорської зони ЛЮДИНА передають різні конфігурації форми рослин: а) клиноподібну, напр.: *бородка*, *бородач* 'сухе суцвіття рослин подібне до бороди'; *сирцятка, серденько* 'суцвіття рослини нагадує маленьке серце'; б) круглу, кулясту, напр.: *головатень*, *головак, головайчик, головашки*, *головинка*; в) опукловидовжену, напр.: *ротики* 'віночок квітки двороздільний, пелюстки формою нагадують рот'; *губашник* 'квіти рослини формою подібні до губи'. Деякі найменування лікарських рослин, зумовлені специфікою сприйняття форми суцвіть рослин, спричинені складнішими асоціативними процесами, що здійснюються на ґрунті цілісної обізнаності номінатора з порівнюваною реалією, напр.: *борець* – від *борець* 'воїн' [5, с. 230] 'квітка рослини подібна до шолома воїна' (пор. словацьку назву цієї рослини *prilbica* 'шолом'); *кавалерчики* – від *кавалер* 'кавалерист' 'квіти рослини закінчуються шпоркою' (пор. іншу назву рослини *кавалерійські шпори*). Ономасіологічна структура композита *кровоголовка* сформувалася на ґрунті метафоричного вживання обох ознак: елемент *кров* указує на темно-червоний колір квіток рослини, а *голов* – на форму суцвіття. Використання суфікса *-к(а)* пов'язане з невеликим розміром суцвіть Родовика лікарського.

Партитив із донорської зони ЛЮДИНА також може відображати особливості форми: а) листка, напр.: *язичниця*, *язички* 'листки рослин цілісні, довгасті і своєю формою нагадують язик', *ушик* 'листки формою дещо подібні до вуха', *пальчики, перстач* 'п'ятироздільні листки розташовані у формі пальців однієї руки', *зуб, зубаня* 'рослина має гострі, зубчасті краї листя'; б) плоду, напр.: *сердечник, серцівка* 'плід схожий на серце', *ногіток* 'рослина має тверді й чіпкі плоди, які формою схожі на нігті'; в) стебла, напр.: *горлець* 'стебло рослини просте, довге, трубчасте, ніби горло'; г) кореня, напр.: *зубчатка* 'біле коріння рослини формою і кольором нагадують зуб' (пор. інші її назви: *зубний корінь, зубна трава*). В окремих випадках складно виявити, на ґрунті яких саме ознак сформувалася антропоморфна метафора. Такий тип метафоричних перенесень кваліфікуємо як метафорично-дифузний – "поєднання на підставі аналогії" [12, с. 484], в основу якого покладено не одну ознаку реалії, а сукупність ознак. Можливість виникнення такого метафоричного перенесення зумовлена тим, що реалія з донорської зони ЛЮДИНА у свідомості мовця пов'язана з певним сценарієм. Так, шляхом актуалізації вбудованого сценарію утворено найменування *сватки, баба-та-й-дідо, дідики-та-й-бабки*, *братки, брат-і-сестра, братчики-і-сестричка, брат з сестрою, іван-та-марія, олекса-й-марія*. Когнітивним підґрунтям назв цих рослин, квіти яких мають різнозабарвлені пелюстки (дві верхні – темно-сині, дві бічні – жовті, а нижня – біла), є аналогізація їх з *бабою* та *дідом*, *братом* та *сестрою* – особами, що перебувають у стосунках кровної чи шлюбної спорідненості, але відрізняються за статтю.

У результаті комплексного асоціювання відбувається номінація Череди трироздільної *баришнині женихи*: вибір метафоричного мотиватора здійснюється на ґрунті інтеграції вбудованого сценарію – як до гарної дівчини (*баришні*) залицяються, чіпляються *женихи*, так і насіння рослини, що має гачки, прилипає до одягу людей, шерсті тварин. Убудованість сценарію може здійснюватися й на ґрунті опозицій: *хлопцева любов, мужеська вірність* – як чоловіки не завжди вірні у любові, так і насіння рослини розлітається при найменшому пориві вітру.

На аналогізацію уявлень про жіночу (дівочу) вроду опирається мотивація таких назв лікарських рослин як *дівичник, дівочник, кралька*, *наречена, невістулька* 'квіти рослин мають гарне велике біле суцвіття з жовтою серединою'; *красоля, красивуля*, *красотка* (Синюха голуба), *красуня* – метафорично мотивовані уподібненням красивої завдяки яскравому кольору квітів рослини до вродливої жінки (дівчини). У деяких випадках образна мотивація пов'язана із стереотипним портретом людини, народна назва при цьому містить психологічну імплікацію: високе соціальне положення передбачає особливо привабливу зовнішність: *королиця*, *царичка*, *царник, царичник*, *боярка*. Номінативні одиниці такого типу містять абсолютну естетичну оцінку, яка ніби "вивищується над сенсорними оцінками, гармонізує їх" [2, с. 14], задовольняючи притаманне номінаторові почуття прекрасного. Непродуктивна репрезентація естетичної оцінки у номінативному освоєнні лікарських рослин пояснюється, на думку Т. І. Вендіної, "злитістю людини зі світом природи. Відсутність дистанції між людиною і світом природи не дозволила поглянути на неї немовби "збоку". Естетичне замилування природою відходило у номінативному акті на задній план, тоді як на передній виступали прагматичні цілі" [4, с. 36].

Підґрунтя окремих антропоморфних метафор-мотиваторів назв лікарських рослин становить інтеграція донорської і реципієнтної концептосфер на підставі одного суміжного компонента. Такий тип метафоричного мотивування, слідом за О. О. Селівановою, кваліфікуємо як структурно-метафоричний [12, с. 484]. Такі назви пов'язані з суперконцептом ЛЮДИНА через зв'язки предиката: *безсмертник, несмертельник* 'рослина, засихаючи, надовго зберігає вигляд свіжих квітів' (конекція предиката-опозитива з терміналом 'смерть'); *знітеник*, *знітейник, знітільник, знитенник* – від *знітитися* 'зігнутися, пригнутися, зіщулитися (про людину)' [13, ІІІ, с. 669] 'квіти рослини закриваються опівдні і нахиляються до землі'; *плакун* – від *плакати* 'лити

сльози (з горя, від болю, зворушення)' [13, VI, с. 558] 'перед дощем на кінчику листка рослини виступає краплинка води'. Підхід до мотивації народних назв Маку дикого *видюк, видяк, відьмак* характеризується неоднозначністю. Так, за свідченнями І. М. Носаля, ці номінативні одиниці пов'язані із словом *відьма*, оскільки, за народними переказами, насіння цієї рослини господарі розсівають по дворах на день Юрія, щоб відьми не ходили до корів [8, с. 268–269]. Таке пояснення мотивації є слушним щодо назви *відьмак*. Ми припускаємо, що найменування *видюк, видяк* виникли на ґрунті аналогізації предиката *видіти* 'бачити' внаслідок того, що під час достигання у верхній частині насіннєвої коробочки відкриваються отвори (ніби вічка), через які розсіваються зерна рослини.

Отже, у назвах лікарських рослин метафора виконує пізнавальну, евристичну функцію, уможливлює осмислення нового об'єкта пізнання з урахуванням знань про інші типи об'єктів, апелює до фонду загальних знань і тим самим створює можливість усвідомлювати ще непізнане. Використання для назв лікарських рослин метафоричної мотивації дає змогу заощадити мовні ресурси і відобразити певні якості пойменованого об'єкта. Підґрунтя використання антропоморфної метафора як мотиватора найменувань лікарських рослин становить гештальтна подібність, структурно-метафорична вбудованість та дифузно-метафорична аналогія донорської зони ЛЮДИНА до реципієнтної ЛІКАРСЬКА РОСЛИНА. Дослідження когнітивної метафори зумовлює значні перспективи для опису номінативних процесів. Наші спостереження доводять, що підґрунтя більшості антропоморфних метафор становлять наївні уявлення, які, як зауважував Ю. Д. Апресян, "абсолютно не примітивні", а навіть "складніші і цікавіші, ніж наукові" [1, с. 39], вони відображають досвід освоєння довкілля багатьох поколінь упродовж тисячоліть і здатні допомогти збагнути особливості національного менталітету, поглибити знання про концептуальну й мовну, наївну й наукову картини світу, пояснити специфіку омовлення етносом навколишнього світу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Апресин Ю.Д. Образ человека по данным языка: попытка системного описания / Ю.Д. Апресян // Вопросы языкознания. – 1995. – № 1. – С. 37-67.
2. Арутюнова Н.Д. Метафора и дискурс / Н.Д. Арутюнова // Теория метафоры. – М.: Прогресс, 1990. – С. 5-32.
3. Арутюнова Н.Д. Вступление / Н.Д. Арутюнова // Образ человека культуре и языке. – М.: Индрик, 1999. – С. 3-10.
4. Вендина Т. И. Русская картина мира сквозь призму словообразования / Т.И. Вендина. – М.: Индрик, 1998. – 369 с.
5. Етимологічний словник української мови: В 7 т. / [під заг. ред. О.С. Мельничук та ін.]. – К.: Наук.думка, 1982. – Т. 1. – 632 с.
6. Киричук О.В. Ментальність: сутність, функції, генеза / О.В. Киричук // Ментальність, Духовність, Саморозвиток особистості: Тези доповідей та матеріали Міжнародної наук. конференц. Ч. 1. – К.-Луцьк, 1994. – С.11–16.
7. Лакофф Дж. Метафоры, которыми мы живем / Дж.Лакофф, М.Джонсон // Теория метафоры. – М.: Прогресс, 1990. – С. 387-415.
8. Носаль І.М. Лікарські рослини і способи їх застосування в народі / І.М. Носаль, М. А. Носаль. – К.: Веселка, 1992. – 606 с.
9. Попович М.В. Понимание как логико-гносеологическая проблема / М.В. Попович // Понимание как логико-гносеологическая проблема. – К.: Наук.думка, 1982. – С. 3-18.
10. Рахилина Е.В. Основные идеи когнитивной семантики / Е.В. Рахилина // Фундаментальные направления в современной американской лингвистике. – М.: Изд-во Московского гос. ун-та, 1997. – С. 348-412.
11. Рузин И.Г. Когнитивные стратегии именования: модусы перцепции (зрение, слух, осязание, обоняние, вкус) и их выражение в языке / И.Г. Рузин // Вопросы языкознания. – 1994. – № 6. – С. 79-100.
12. Селіванова О.О. Лінгвістична енциклопедія / О.О. Селіванова. – Полтава: Довкілля-К, 2010. – 844 с.
13. Словник української мови: в 11 т. / [ред. кол.: І.К. Білодід (голова) та ін.]. – К.: Наук.думка, 1970-1980.
14. Старовойт І.С. Західноєвропейська і українська ментальність: Компаративний аналіз / І.С. Старовойт. – Тернопіль: Тернопільська академія народного господарства, 1995. – 184 с.
15. Ульман С. Семантические универсалии / С.Ульман. – Новое в зарубежной лингвистике. – Вып. 5: Языковые универсалии. – М.: Радуга, 1970. – С. 250-293.
16. Чернейко Л.О. Лингво-философский анализ абстрактного имени / Л.О. Чернейко. – М.: Изд-во МГУ,

1997. – 320 с.

17. Шамота А.М. Назви рослин в українській мові / А.М. Шамота. – К.: Наук.думка, 1985. – 162 с.

18. Mačhek V. Česká a slovenská jamena rostlin / V. Mačhek. – Praha: Nakladatelství Československé akademie věd, 1954. – 367 s.

УДК 811.161.2.′366.587

АСПЕКТУАЛЬНІСТЬ: ДОСВІД КАТЕГОРІЙНОГО МОДЕЛЮВАННЯ НА МАТЕРІАЛІ УКРАЇНСЬКОГО ДІЄСЛОВА

Калько М.І., д. філол. н., професор

Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького

У статті окреслено теоретичні засади та описано досвід моделювання категорії аспектуальності в сучасній українській літературній мові як динамічного багатопланового феномена.
Ключові слова: дієслово, вид, аспект, аспектуальність, аспектуальний клас.

Калько Н.И. АСПЕКТУАЛЬНОСТЬ: ОПЫТ КАТЕГОРИАЛЬНОГО МОДЕЛИРОВАНИЯ НА МАТЕРИАЛЕ УКРАИНСКОГО ГЛАГОЛА / Черкасский национальный университет им. Богдана Хмельницкого, Украина.

В статье освещены теоретические основы и предложен опыт моделирования категории аспектуальности в современном украинском языке как многоуровневого динамического феномена.
Ключевые слова: глагол, вид, аспект, аспектуальность, аспектуальный класс.

Kalko M. I. ASPECTUALITY: EXPERIENCE OF CATEGORIAL MODELING ON MATERIAL OF UKRAINIAN LANGUAGE / Cherkasy National University named after Bohdan Khmelnytskiy, Ukraine.

This article presents a theoretical framework and propose a modeling experience category aspectuality in the modern Ukrainian language as a dynamic multi-level phenomenon.
Key words: the verb form, aspect, aspectuality, aspectual class.

Стійка наукова зацікавленість аспектуальною проблематикою спричинила виокремлення спочатку формально-граматичної, а пізніше – функціонально-граматичної галузі – аспектології. Постійна увага дослідників до універсальної категорії аспекту, і особливо до однієї з її ідіоетнічних реалізацій – категорії слов'янського виду є цілком умотивованою. На думку авторитетних аспектологів, конфлікт між "індивідуалізмом" лексики і "всеосяжністю" граматики – неодмінний наслідок обов'язкового характеру граматичних протиставлень, але саме аспект, через його найглибшу семантичність, доводить цей конфлікт до найбільшої гостроти [7, с. 30].

Помітна активізація аспектологічних студій упродовж двох останніх десятиліть стала передумовою об'єднання зусиль дослідників різних країн навколо розв'язання складних проблем аспектуальності й виду. Виявами такої інтеграційної тенденції є започаткування Міжнародного аспектологічного семінару на філологічному факультеті Московського державного університету імені Михайла Ломоносова, європейського колоквіуму "Семантика і структура слов'янського виду" під керівництвом краківського професора С.Кароляка, виокремлення аспектологічної підкомісії в складі граматичної комісії Міжнародного комітету славістів.

Однак відповіді тридцяти п'яти лінгвістів із тринадцяти країн світу на анкету Міжнародного аспектологічного семінару переконливо засвідчили: проблема адекватного наукового опису слов'янського виду не втратила гостроти й злободенності [5, с. 125–126].

Мета нашої розвідки – репрезентувати один із можливих варіантів розв'язання проблеми, зарахованої багатьма провідними аспектологами до найактуальніших, – створення динамічної моделі категорії аспектуальності, що враховує чинники всіх мовних рівнів і передбачає передусім вивчення взаємодії лексичного й видового значень, ролі контексту для опису виду, зв'язку виду з універсальним набором акціональних значень, репрезентованих у частковидових функціях тощо [5, с. 125–129].

Створення такої моделі уможливлене передовсім здійсненням комплексного функціонально-семантичного аналізу аспектуальності та встановленням на його ґрунті основних закономірностей категоризації аспектуальної семантики, її класифікації та репрезентації в сучасній українській літературній мові.

Вибір підходу до опису аспектуальності, який Дж.Лайонз назвав об'єктивістським [2, с. 342–343], зумовлений тим, що саме він, на нашу думку, уможливлює найефективнішу реалізацію окреслених вище проблем, оскільки, на противагу суб'єктивістському, акцентує увагу не так на погляді мовця на внутрішньочасову

структуру процесуальної ознаки, його аспектуальній оцінці ситуації, як на залежності цього погляду, цієї оцінки від онтологічної специфіки процесу, на їхній глибокій закоріненості у відображеній у лексичному значенні дієслів онтології позамовних явищ (дій, процесів, станів, відношень, властивостей, подій тощо).

Започаткований у середині минулого століття одним із фундаторів сучасної аспектології – російським лінгвістом Ю.С. Масловим [3] та, незалежно від нього, відомим ученим-філософом Оксфордської школи З.Вендлером [8], об'єктивістський підхід реалізовано в цілій низці аспектологічних праць, які сформували парадигму, яка дістала назву "двокомпонентна теорія виду". З огляду на вихідні засадничі положення цієї теорії, що передбачають розмежування граматичного аспекту, представленого категорією виду і лексичного аспекту, який репрезентують аспектуальні класи, аспектуальність у нашій концепції постає як семантична категорія, що об'єднує систему різнорівневих засобів для виконання спільної функції – відображення внутрішнього часу, або характеру перебігу й розподілу в часі, позамовних виявів буття, позначених дієсловом. Роль інтеграційного чинника цієї функціонально-категорійної єдності виконує її граматичний компонент – категорія виду, яка на ґрунті семантичної опозиції "наявність *vs* відсутність часової межі вияву процесуальної ознаки" та її формального вираження, системно протиставляє дієслова доконаного дієсловам недоконаного виду. Визначальним для особливостей реалізації категорії виду на рівні індивідуальних лексем є лексичний компонент, представлений аспектуальними класами, вагомість яких для семантики дієслова прирівнюють до значення частин мови для граматики [6, с. 34].

Створення динамічної багатопланової моделі категорії аспектуальності стало можливим завдяки творчому синтезові аспектологічних здобутків попередників, як вітчизняних, так і зарубіжних: 1) лінгвоукраїністичної традиції вивчення виду першої половини XX ст., зокрема утвердження теорії виду в граматиках Є.К. Тимченка, С.Й. Смаль-Стоцького та Ф.Гартнера, В.І. Сімовича, П.Ф. Залозного, підґрунтя яких – "Граматика" М.Смотрицького (на думку В.В. Німчука, саме М. Смотрицький започаткував розуміння не тільки граматичного виду в слов'янській граматичній системі, а й характеру дії [4, с. 57–58]), праці О.О. Потебні, К.П. Михальчука та ін.; 2) аспектологічного доробку української формально-граматичної думки середини XX ст., найбільш вагомо представленого в дослідженнях В.М. Русанівського; 3) здобутків української функціонально-категорійної граматики (як загальнотеоретичних, так і в царині дієслівного виду), репрезентованих у працях І.Р. Вихованця, А.П. Грищенка, К.Г. Городенської, А.П. Загнітка, М. В. Мірченка, С.О. Соколової, О.І. Бондаря та ін.; 4) лінгвістичної концепції аспектуальних класів Ю.С. Маслова та лінгвофілософської теорії дієслівних класів З. Вендлера; 5) двокомпонентної теорії виду, представленої в працях В.Броя, М.Гіро-Вебер, А.А. Залізняк, Б.Комрі, Ф.Леманна, Х.Р. Меліга, О.В. Падучевої, А.Г. Пазельської, Г. Руддена, С. Г. Татевосова та ін.); 6) загальнонаукової теорії взаємодії системи й середовища та її лінгвістичної інтерпретації; 7) теорії функціонально-семантичних полів загалом та поля аспектуальності зосібна, розвинутої в працях О.В. Бондарка, М.О. Шелякіна та представників школи функціональної граматики; 8) аспектуально орієнтованих класифікацій дієслівних предикатів (Т.В. Булигіної, О.М. Селіверстової, О.Д. Шмельова та ін.); 9) традиційних теорій поля, зокрема теорії граматичного поля В.Г. Адмоні, з нетрадиційними, зокрема з теорією поля візуального сприйняття Р. Аргейма [1].

Комплексний аналіз категорії аспектуальності в сучасній українській літературній мові, здійснений на засадах функціональної граматики з огляду на основні положення об'єктивістського підходу, уможливлює її репрезентацію як функціонально-категорійної єдності, що інтегрує вісім рівнів: екстралінгвальний, онтологічний, прихованограматичний, парадигматичний, синтагматичний, прагматичний, епідигматичний, граматичний. Екстралінгвальний рівень аспектуальності пов'язаний із кореляцією мовної категорії аспектуальності, що відображає внутрішній час процесуальної ознаки, та позамовної категорії часу. На цій співвіднесеності ґрунтується притаманність внутрішньому часові дієслівних процесів найсуттєвіших властивостей і закономірностей об'єктивного часу, передусім діалектики тривалості й послідовності явищ позамовної дійсності. Онтологічний рівень аспектуальності детермінований кореляцією внутрішнього часу процесуальної ознаки із буттєво пізнаними виявами тривалості та послідовності – онтологічно вагомими для аспектуальності категоріями стану, процесу та події. Прихованограматичний рівень репрезентує залежність формальних класів мовного вираження аспектуальної ознаки: співвідносних за видом перфективів та імперфективів, perfectiva tantum, imperfectiva tantum від аспектуально вагомих лексичних угруповань, які прогнозують видову поведінку дієслова, зокрема здатність до того чи того різновиду видового й акціонального партнерства, спроможність функціонувати із відповідними частковидовими значеннями, передовсім конкретно-процесним, чи прогресивним, відкритість для певного типу аспектуальної полікатегорійності. На ґрунті українського дієслова аспектуальні класи утворюють п'ятикомпонентну систему, до якої належать:

1) термінативи, або здійсненники, що об'єднують дієслова зі значенням подієспрямованого процесу, напр.: *У мене завжди одне – як вийти Україні з історичної безвиході? Мойсей* ***виводив*** *з єгипетського полону, і* ***вивів****. А ми ж на своїй землі – чому ж ніяк не можемо вийти?* (Л.Костенко);

2) активітиви, або діяльники, до яких належать дієслова, що означають динамічний неподієспрямований процес, напр.*: Їй на мить здалося, що вона чує їхні голоси: звірята* ***гарчали, пищали, муркотіли, шипіли****, і*

все це зливалося в якусь звукову кашу, що від неї паморочилося в голові. Та каша ***булькала, шипіла, шкварчала****, немов потрапивши на розпечену пательню* (М.Гримич);

3) стативи, або станівники, що описують адинамічний, недискретно-фазовий вияв буття, локалізований хоча б у межах надтривалого часового відрізка, напр.: *Посеред кімнати* ***стояв*** *масивний капітальний стіл, уздовж якого* ***лежала*** *довга дерев'яна лінійка* (М.Гримич);

4) евентиви, або подійники, які передають значення миттєвих подій, зокрема і несподіваних, непередбачуваних, напр.: *Вона зробила крок уперед і… нога* ***провалилася*** *в діру… Поки вона її витягала, з торбинки* ***випав*** *мобільний телефон і* ***провалився*** *в ту саму дірку* (М.Гримич);

5) релятиви, або відносники, що інтегрують дієслівні лексеми зі значенням процесуально-стилізованих відношень, властивостей, постійних ознак тощо, напр.: *Головне, що він, воїн Чіпка, мусить зійтися з цим Сонцем у смертельному двобої, бо так* ***вимагає*** *кодекс лицарської чести* (В.Кожелянко).

Диференціацію дієслів сучасної української літературної мови за належністю до відповідного аспектуального класу, а отже, і констатацію певного типу аспектуального партнерства: суто видового, функціонально-видового, акціонального, аспектуально-акціонального, уявно-видового уможливлює комплексна аспектуальна діагностика, що передбачає цілеспрямоване об'єднання різних методів [1, с. 95-147].

Система аспектуальних класів визначає закономірності видової поведінки дієслова:

1) термінативам притаманні суто видове, функціонально-видове й акціональне партнерство, конкретно-процесна функція, напр.: *А недавно друг* ***дзвонить****, стривожений. З учорашнього вечора не може* ***додзвонитись*** *до матері, телефон не відповідає. І я, відчувши необхідність негайної дії, помчав до неї. Виявляється, не так поклала слухавку. І сидить, переживає, що він же мав* ***подзвонити****, а чомусь не* ***дзвонить****. … Поправив слухавку, відразу ж* ***задзвонив*** *телефон* (Л.Костенко).

2) активітиви не мають видових партнерів, натомість їм властиві багатовекторне акціональне партнерство й конкретно-процесна функція, напр.: *А я, похмуро, мовчки і зосереджено, походжатиму вздовж свого стола, розкурюватиму люльку… і* ***тягнутиму*** *павзу. Довго тягнутиму. Потім китайська морда кашляне. Я не зверну увагу. Ще* ***потягну*** (В.Кожелянко);

3) стативи позбавлені можливості мати видових партнерів і конкретно-процесну функцію, для них характерне аспектуально-акціональне партнерство з інцептивами, що означають мить зародження стану, напр.: *Але їхню мову можна* ***зненавидіти****, як* ***ненавидить*** *син-наркоман байдужого до дурману батька…* (С. Процюк);

4) евентивам притаманне функціонально-видове й обмежене акціональне партнерство, але не властива прогресивна функція, напр.: *…чоловік, який розслідував причини катастрофи, з місцевих, здається, – здається, чи не загинув якось тишком-нишком за нез'ясованих обставин, якщо вона нічого не* ***плутає****?.. Спробуй тут не* ***сплутай****, спробуй утримай все в пам'яті …* (О. Забужко);

5) семантика релятивів унеможливлює будь-яке партнерство та прогресивну функцію, хоч деякі з них, зокрема "географічні" дієслова, можуть мати уявно-видових, або інцесивних, партнерів, що спричинено асоціативно-метафоричним семантичним залишком термінативів, від яких утворені георелятиви, напр.: *Нижня частина* [будинку] ***вела*** *до міського підземного ходу, який* ***пронизував*** *Бердичів аж до річки Гнилоп'яті* (М. Гримич) vs *Фріда завжди казала, що в цьому будинку краще не користуватися чорним ходом, бо ніколи не знаєш, куди він* ***виведе****?* (М. Гримич).

Парадигматичний рівень аспектуальності репрезентує залежність видової поведінки від аспектуального чи акціонального підкласу, аспектуально вагомого тематичного класу. Так, до ядра термінативного класу належать пантиви, що означають агентивний процес, поступове здійснення якого спрямоване на досягнення повного результату, напр.: *Матронка знайшлася на третю добу. Точніше, на третю добу Михайло* ***знайшов*** *її там... де три доби* ***шукав****, як рибу, – під каміннями у лузі* (М.Матіос).

Їхнє наповнення – тематичні класи дієслів творення, перетворення, відтворення, руйнування тощо. До периферії термінативного класу належать тотиви, специфіка лексичної семантики яких унеможливлює функціонування із частковидовим значенням підкресленої тривалості, оскільки вони об'єднують дієслова зі значенням процесу, природою якого передбачена миттєва реалізація: початок, перебіг і завершення компресовані в одну фазу, один момент: *... фільм, котрий ти все-таки не важишся* ***вимкнути****, не конче має скінчитися щасливо. А однаково* ***вимикати*** *– непростиме свинство* (О.Забужко).

Семантика термінативів відкрита не тільки для суто видового, а й для функціонально-видового партнерства, що постає переважно як опозиція конкретно-фактичної функції перфектива й ітеративної чи загальнофактичної функцій імперфектива. Крім видового, термінативам недоконаного виду властиве й акціональне партнерство, найпоширеніший вияв якого – термінативно-дистрибутивне.

Наповнення інтермінативних класів відзначається меншою строкатістю й підлягає здебільшого тематичній диференціації, за винятком виділення з-поміж активітивних дієслів аспектуального підкласу мультиплікативів і розмежування стативного класу на два аспектуальні підкласи: актуальні та неактуальні стативи.

У сенсі морфолого-словотвірної парадигматики особливе місце посідають активітиви, семантика яких відкрита для якнайширшого акціонального партнерства: а) протиставного: атенуативного, аугментативного, делімітативного, дистрибутивного, ексцесивного, кумулятивного, пейоративного, інгресивного, інхоативного, редуплікативного, сатуративного, семельфактивного, фінітивного тощо; б) непротиставного: ітеративного з відтінками атенуативної кратності, атенуативної процесності, комітативності, взаємності, інтенсивності тощо.

Синтагматичний рівень аспектуальності репрезентований, з одного боку, аспектуальними функціями: прогресивною, ітеративною, узуальною тощо, а з іншого – аспектуально вагомим семантико-синтаксичним наповненням предикатно-аргументних структур, у складі яких актуалізована та чи та семантема. Так, найвпливовіша та найвизначальніша для суто видового партнерства – об'єктна синтаксема. Поняття внутрішньої межі, яке містять у собі термінативи, зумовлює вияв результату дії здебільшого через прямий додаток, а отже, імперативну силу щодо видової корелятивності в синтагматичній сфері об'єкта має семантико-синтаксична дієслівна категорія перехідності *vs* неперехідності. Аспектуальна вагомість синтагматичних компонентів адвербіальної царини найбільше репрезентована серед безоб'єктних дієслів, термінативні й інтермінативні семантеми яких вступають в опозицію: „динамічне становлення *vs* статичний вияв ознаки". Сприятливими для відображення динаміки ситуації є, зокрема, адвербіальні показники темпу перебігу процесу чи його чинників, наявність яких актуалізує термінативні семи, напр.: *Рябенька подушечка ще дужче* ***рябіла*** *від його кревних сліз* (Панас Мирний). Серед безпрефіксних означено-моторних дієслів актуалізації термінативності сприяє спрямованість на досягнення якоїсь конкретної просторової межі, яка за наявності директива усвідомлюється як внутрішня межа процесу. Із термінативною межею корелює і фінітив зі значенням мети походу. Відсутність директива чи фінітива характеризує ситуацію як активітивну, напр.: *...степом* ***іде*** *один верблюд, а за ним другий, третій, четвертий, а збоку* ***біжить*** *маленьке верблюденя й скубе зелену травичку...* (Б. Антоненко-Давидович). Отже, актуалізація семантеми, що на віртуальному рівні мовного знака співвідноситься з відповідним аспектуальним класом, передбачає наявність чітко окреслених синтагматичних умов. У разі порушення цих умов семантема реалізується у форматі іншого аспектуального класу.

Прагматичний рівень аспектуальності пов'язаний передусім із емоційно-експресивним забарвленням, що супроводжує актуалізацію семантем. Наявність відповідних конотем експресивного чи оцінного типу зазвичай зосереджує увагу на процесі, що вже кількісно окреслений, має встановлену якість, його якісна й кількісна визначеність ніби злиті воєдино, тому такі семантеми не перебувають у відношенні видового партнерства з дієсловами недоконаного виду, що є корелятами до нейтральних значеннєвих варіантів, напр.: – *Ну, ну, ну! Он як прийде батько, то він з тобою* ***пожартує!*** (У.Самчук). Унаслідок зсуву семантики в бік евентивності семантема *пожартувати* втрачає здатність до видового партнерства з *жартувати*.

Епідигматичний рівень аспектуальності виявляється як аспектуальна вагомість стійких асоціативно-метафоричних зв'язків, іноді визначальних для аспектуальної поведінки цілих тематичних класів. Саме таким зв'язком між дієсловами руху та "географічними" дієсловами спричинена наявність уявно-видового партнерства в межах закритого для корелятивності релятивного аспектуального класу. Метафоризація ж активітивних дієслів звучання на тлі чітко окреслених синтагматичних умов, зокрема наявності прямої мови, уможливлює їхню перекатегоризацію в термінативи.

Граматичний рівень аспектуальності представлений категорією виду, яка, системно протиставляючи дієслова доконаного та недоконаного видів, виконує роль інтеграційного чинника функціонально-категорійної єдності засобів відображення внутрішнього часу процесуальної ознаки. Граматична категорія виду має досить складну структуру, зумовлену її тісною значеннєвою пов'язаністю з поняттєвою зоною термінативності *vs* інтермінативності – когнітивною основою видової корелятивності *vs* некорелятивності дієслівної семантики, передусім її відкритості *vs* закритості для суто видового партнерства, детермінованої віддзеркаленими свідомістю об'єктивними відмінностями між явищами позамовної дійсності. Якщо системне протиставлення будь-якого дієслова недоконаного виду будь-якому іншому дієслову доконаного виду стосується відображення поверхневих, найближчих ознак онтологічного часу – тривалості й послідовності, то опозиція дієслів, що є суто видовими партнерами, репрезентує глибинний зв'язок між співвідносними онтологічними явищами – їхню часову детермінованість. Однією з характерних особливостей облаштування аспектуальної системи сучасної української літературної мови є те, що на віртуальному рівні ознака доконаності відображає подійний момент переходу від одного стану до іншого, ознака недоконаності – міжподійний інтервал, упродовж якого тривають процеси, а на рівні актуалізації імперфективи позначають як процеси, так і події, перфективи ж – лише події.

Досліджуваний матеріал засвідчує, що основний визначальний чинник аспектуальної поведінки дієслова – відображена в лексичній семантиці онтологічна специфіка фрагментів екстралінгвального довкілля. Саме опір лексичного матеріалу унеможливив досягнення категорією виду українського дієслова граматичної

чистоти таких категорій як спосіб і час, якраз об'єктивна неоднорідність дієслівних процесів стала суттєвою перешкодою для охоплення видовою парністю всієї дієслівної лексики, а дефектність функціональної парадигми частини дієслів, зокрема неможливість уживання в основному для імперфективних дієслів – конкретно-процесному, або прогресивному, значенні спричинена саме лексичними заборонами. Категорія виду ніби зупинилася у своєму розвиткові від лексичної до граматичної абстракції і, не досягнувши ідеальної гомогенності граматичних систем, залишилася гетерогенною, поєднуючи корелятивні за видом перфективи й імперфективи, perfektiva tantum і imperfektiva tantum, двовидові дієслова.

Аспектологічний аналіз дієслівного лексикону сучасної української мови засвідчує те, що термінативність, активітивність, евентивність, стативність та релятивність не є однозначною аспектуальною кваліфікацією всієї лексеми, а форматом реалізації, який у різних словозначеннях одного дієслова може бути неоднаковим. Аспектуальні класи не мають закінчених дієслівних реєстрів, оскільки зорієнтовані не на всю дієслівну лексему загалом, а на кожну її семантему зосібна. Це передбачає конкретну реалізацію валентного потенціалу предиката, чітко визначені семантичні ролі аргументів, передусім суб'єкта та об'єкта, зрештою, широкий контекст, тому про особливості видової поведінки дієслова можна говорити тільки на основі аналізу конкретних текстових уживань.

Отже, аспектуальна, аспектуально-акціональна й акціональна полікатегорійність дієслівної лексеми, що виявляється в здатності значеннєвих варіантів дієслова функціонально належати до різних аспектуальних класів чи аспектуальних та акціональних підкласів, є системним явищем для українського дієслова. Тому аспектуальний аналіз багатозначної лексеми "без залишку" пов'язаний здебільшого з установленням типів аспектуальної чи аспектуально-акціональної полікатегорійності, відкритість для якої – не менш важлива риса аспектуальної поведінки поряд із відкритістю для видового та акціонального партнерства, повнотою функціонального спектра.

Комплексне дослідження закономірностей категоризації аспектуальної семантики на засадах функціональної граматики відкриває перспективи для багатопланового аналізу аспектуальності й виду, а також порівняльно-аспектологічних студій на матеріалі української та інших слов'янських мов. Застосування комплексної аспектуальної діагностики відкриває перспективи наукового пошуку, спрямованого на виявлення всієї палітри аспектуальних характеристик дієслівної лексеми й найтонших нюансів її аспектуальної поведінки.

ЛІТЕРАТУРА

1. Калько М.І. Аспектуальність: категоризація, класифікація і репрезентація в сучасній українській літературній мові: [монографія] / М. І. Калько. – Черкаси: Видавець Чабаненко Ю., 2008. – 384 с.
2. Лайонз Дж. Лингвистическая семантика: Введение / Дж.Лайонз; [пер. с англ. В.В. Морозов, И.Б. Шатуновский]. – М.: Языки славянской культуры, 2003. – 400 с. – (Язык. Семиотика. Культура).
3. Маслов Ю.С. Вид и лексическое значение глагола в современном русском литературном языке / Ю.С. Маслов // Известия АН СССР. Отделение литературы и языка. – 1948. – Т. VII. – Вып. 4. – С. 303-316.
4. Німчук В.В. Граматика М.Смотрицького – перлина давнього мовознавства / В.В. Німчук // Смотрицький М. Граматика / Підгот. факс. вид. та дослідження В.В. Німчука. – К.: Наук. думка, 1979. – 111 с.
5. Ответы на анкету аспектологического семинара филологического факультета МГУ имени М.В. Ломоносова / [Черткова М.Ю., Плунгян В.А., Рябчиков А.А., Кузнецов Д.О.] // Вопросы языкознания. – 1997. – № 3. – С. 125–136.
6. Падучева Е.В. Динамические модели в семантике лексики / Е. В. Падучева. – М.: Школа "Языки русской культуры", 2004. – 607 с.
7. Плунгян В.А. Грамматические категории, их аналоги и заместители: автореф. дис. на соискание учен. степени доктора филол. наук: спец. 10.02.19 „Общее языкознание, социолингвистика, психолингвистика" / В.А. Плунгян. – М., 1998. – 48 с.
8. Vendler Z. Verbs and times / Z. Vendler // Linguistics in philosophy. – Ithca, Cornell University Press, 1967. – P. 97–121.

УДК 81'373.611

МОРФОЛОГІЧНА СТРУКТУРА ЛЕКСЕМ НА ПОЗНАЧЕННЯ ТВАРИН

Карабута О.П., к. філол. н., доцент

Херсонський державний університет

У статті з'ясовано особливості морфологічної структури лексем на позначення тварин, проаналізовано основні словотвірні типи, які спеціалізуються на вираженні словотвірного значення тварини.

Ключові слова: словотвірний тип, словотвірне значення. словотворчі суфікси, похідні й непохідні основи.

Карабута Е.П. МОРФОЛОГИЕСКАЯ СТРУКТУРА ЛЕКСЕМ, НАЗЫВАЮЩИХ ЖИВОТНЫХ / Херсонский государственный университет, Украина.

В статье рассматривается особенности морфологической структуры лексем, называющих животных, анализируются основные словообразовательные типы, специализирующиеся на выражении словообразовательного значения животного.

Ключевые слова: словообразовательный тип, словообразовательное значение, словообразовательные суффиксы, производная и непроизводная основы.

Karabuta O. P. MORPHOOGICAL STRUCTURE OF LEXEMS NAMING ANIMALS / Kherson State University, Ukraine.

The article focuses on peculiarities of morphological structure of lexems naming animals, the main word-building types which specialize in expressing word-building meaning of the animal are analyzed.

Key words: word-building type, word-building meaning suffixes, derivative and non-derivative stems.

Зоологічна номенклатура (найменування) тварин української мови характеризується як семантичною неоднорідністю, так і різноманітністю словотворчої структури.

Незважаючи на підвищений інтерес лінгвістів до вивчення лексичного складу української літературної мови, семантико-граматична структура зоолексики (найменування звірів) ще повністю не вивчена. В тому і полягає науковий інтерес і актуальність дослідження. Увагу східнослов'янських мовознавців привертала різноманітна лексика на позначення живої природи. Вони досліджували найменування рослин, птахів, риб, тварин, діалектні назви вівчарства (А.А. Берлізов, Г.І. Богуцька, А.С. Герд, Й.О. Дзендзелівський, Н.Н. Забинкова, Н.Ф. Зайченко, Г.П. Клепікова, Е.П. Рукіна, І.В. Сабодаш, О.М. Трубачов, А.М. Шамота, М.К. Шарашова, Л.Д. Фроляк).

Перші спроби вивчення назв тварин в українській мові здійснили В.І. Карпова на матеріалі пам'яток XIV-XV ст. та Н.П. Дейниченко на діалектній основі.

У роботі піддається аналізу зоологічна лексика, визначаються основні способи творення зоолексем, розкриваються їх словотворчі особливості, визначаються продуктивність, логічна доцільність і перевага одних людей і словотворчих типів над іншими.

Лексична група — найменування тварин — у давніх пам'ятках відбита дуже нерівномірно. Назви диких і свійських тварин /*бик, бобер, верблюд, вівця, віл, жеребець, заєць, кінь, кобила, коза, корова, лама, олень, пес, порося, свиня, собака, теля, ягня*/, що мають спільну основу в індоєвропейських і спільнослов'янських коренях, зустрічаються дуже часто, оскільки ці тварини відігравали важливу військову роль у житті давніх слов'ян.

Зоологічна лексика утворюється різними шляхами, і часто в її систему входили запозичення, засвоювані паралельно з кількох мов, які використовувались для позначення одного і того ж виду тварин: *бегемот* /нім./ — *гіпопотам* /грец./; *вігонь* /фран./ — *вікунья* /ісп./; *ірбіс* /монг./ — *сніговий барс* /тюркс./; *кугуар* /мова тупі-гуарані/ — *пума* /ісп./.

Наявність паралельних найменувань у зоологічній номенклатурі свідчить про те, що в ній процес витворення системи ще не завершений, і тому ця система і на сьогодні є незамкненою, до неї можуть входити все нові і нові лексеми.

Своєрідна формально-смислова особливість зоологічних назв пояснюється, з одного боку, використанням у науковій зоологічній літературі традицій класичної латинської термінології, що базується головним чином на ліннеївській системі класифікації тварин і передбачає назву кожного відомого науці виду фауни. З другого боку, нові лексеми утворюються різними способами, що існують в українській літературній мові.

У зоологічній номенклатурі /найменування ссавців/ наукові поняття виражаються іменниками. Прикметники є елементами складних слів і словосполучень.

Значна частина зоолексем є давніми непохідними утвореннями і з погляду сучасної української мови не підлягають поясненню. Їх значення можуть трактувати лише етимологічні словники [1; 5].

Усі українській лексеми, що означають найменування тварин, структурно поділяються на такі типи: прості слова, складні слова і словосполучення.

У статті ми зупинимося на аналізі першого та другого типу найменувань.

Перший тип об'єднує велику кількість зоологічних найменувань класу ссавців — іменників із похідними й непохідними основами. Найбільш продуктивним способом творення зоономенів є суфіксальний.

У творенні зоологічних назв чоловічого роду поширеним є суфікс **-ак /-як**/, який поєднується з іменниковими і прикметниковими: *їжак, лошак, мишак, рисак, сайгак, біляк, гончак, русак, сліпак, хижак.* Значно рідше цей суфікс утворює назви від числівникової /*третяк*/ і дієслівної основ /*ступак*/.

Серед зоологічних суфіксальних найменувань чоловічого роду зафіксовані зоолексеми із суфіксами **-ук** /*зайчук, лошук, ярчук/,* **-юк** /*бицюк, ведмедюк, ослюк, сарнюк, пацюк*/.

У словотворчій структурі аналізованих назв поширений також суфікс **-ець**. Шляхом додавання цього суфікса до іменникових основ утворилися зооназви, твірна основа яких указує на особливість тварини: *їжатець, песець, телець; воронець, лінивець, сивець, сліпець.*

Досить поширеним і продуктивним в утворенні зоологічних назв виступає суфікс **-ник**, який утворився з **-н-** + **-ик**. Зазначений суфікс виявив активність у творенні зооназв від іменникових основ /*корінник, ломовик, панцирник, панцерник/* та дієслівних /*трусник, трусик*/. У деяких зооназвах зустрічається складний суфікс **-атник** /*ведмежатник, зайчатник*/.

Численними прикладами засвідчені найменування з суфіксом **-ун /-унь**/ /*вовкун, гавкун, гризун, лисун, лосунь, лошун, ревун, скакун, стригун/.* Для лексем, що є найменуваннями тварин із формантом **-ун /-унь**/, характерні процесуальні ознаки.

Чимало зоонайменувань утворено за допомогою непродуктивних суфіксів від іменних основ: **-ач** /*горбач, пантач, рогач, смугач/, **-аль** /рогаль/,* **-ань** /*вухань, гривань*/, **-ар** /*котар/,* **-ел** /*козел/,* **-ій** /*мавпій*/, ***-ик*** /*білик, їжик/,* **-ич** /*їжачич*/**, -ок /-ушок/** /*кажанок, кожанок, сліпушок, хом'ячок*/. У сучасній мові назви з суфіксом **-ок** найчастіше мають демінутивний характер, а у зоолексиці такі слова виступають термінологічними назвами.

Найбільш продуктивним суфіксом, за допомогою якого утворилися назви жіночого роду, є загальнослов'янський суфікс **-к-/а**/. Зоонайменування утворюються як від іменникової основи /*азовка, борсучка, ведмедка, вівчарка, водовозка, лиска, овчарка, рисачка, циветка*/, так і прикметникової /*білозубка, голендерка, сименталка, фінка, чорнобурка, шведка, шльонка, ялівка*/, рідше від дієслівної /*перев'язка*/.

Кількісно невелику групу складають назви з суфіксом **-к-/а/**, поширеними формантами **-уш-** /*пеструшка*/, **-юч-** /*вонючка*, *смердючка*/, **-ан-** /*піщанка*/.

Внаслідок перерозкладу основ утворився складний суфікс **-івк-/а/** /*мишівка, полівка*/.

Великою продуктивністю серед зоолексем жіночого роду відзначається суфікс **-иц-/я/,** що поєднується з іменниковими основами /*білиця, бобриця, буйволиця, ведмедиця, верблюдиця, вовчиця, зайчиця, їжиця, кобилиця, козиця, кізлиця, козлиця, комониця, коровиця, крілиця, кролиця, куниця, ласиця, левиця, лисиця, лосиця, лошиця, львиця, медведиця, нориця, оленица, ослиця, соболиця, телиця, тигриця, турица, хортиця, ягниця*/.

Менш продуктивний суфікс **-иц-/я/** у поєднанні з прикметниковим форматом **-н-** /*вечірниця, нічниця, скельниця*/, а також формантом **-ав-** /*ласкавиця*/.

Паралельно моделі з суфіксом **-иц-/я/,** яка означає тварин жіночого роду, функціонує модель із суфіксом **-их-/а/**. Деривати цього типу характерні східнослов'янським мовам. Утворені вони від повних основ іменників чоловічого роду: *бобриха, ведмедиха, ведмежиха, зайчиха, їжачиха, крільчиха, левина, лисиха, медведиха, моржиха, слониха, цапиха*. Винятком цієї моделі є лексема *рисиха*, що утворена від повної основи іменника жіночого роду з чергуванням **/с'/ — /с**/: *рись — рисиха.*

Продуктивність словотворчого типу з суфіксом **-их-/а/**, що означає тварин жіночого роду, виявляється у розмовному мовленні.

На синоніміку суфіксів **-иц-/я/, -ниц-/я/, -их-/а**/ у найменуваннях тварин жіночого роду вказують дослідники сучасної літературної мови. На їх думку, варіантність слів у лексикології тісно пов'язана з теорією слова, а саме явище межує з лексичною синонімікою однокореневих слів [4, с. 4].

Менш продуктивним є полісемічний суфікс **-ин-/а/**, який використовується при творенні іменників, що означають тварин. У зооназвах цей суфікс приєднується до іменникових основ: *буйволиня, козина, псина*. Для лексем з суфіксом **-ин-/а/** характерне значення одиничності: *звірина, коровина, тварина, товарина, худобина, шкапина*. За допомогою зазначеного суфікса утворюються і іменники жіночого роду із значенням "невелика і слабка тварина": *кобильчина, конячина, корівчина, худібчина, шкапійчина, ялівчина.* Лексеми, утворені за допомогою суфіксів **-ин-/а/**, поширені у побутовому мовленні.

Незначну кількість складають зоолексеми з суфіксами **-ух-/а/, -ул-/я/.** У зоологічних назвах ці суфікси приєднуються до іменникових /*нерпуха, козуля, косуля*/, прикметникових /*білуха*/ та дієслівних основ /*пищуха, полетуха*/.

Найменування префіксальної, префіксально-суфіксальної структур не є типовими для даної лексико-тематичної групи.

Префіксальним способом утворено терміни *продельфін*, *проєхидна*. Префікс **про-,** що у сучасному словотворенні непродуктивний, додається до іменникової основи.

Префіксально-суфіксальні найменування оформляються префіксами **не-, під-** та нульовим суфіксом і формантом **-ок** і утворюють зооназви від іменних основ – *нетель, підлісок, підсвинок*.

При вивченні словотворчої системи зоолексики української мови значне місце займає структурний тип, який становить собою складне слово, що має дві та більше основ.

Лексеми, утворені складанням основ, функціонують у тісному зв'язку із системою словосполучень.

Для зоологічної лексики української мови характерно й те, що у терміни-складні слова можуть перетворюватися не тільки терміни-словосполучення, а також речення, в яких останній компонент складного слова займає першу позицію: *вівчарська ферма – вівцеферма; звірівницька ферма – звіроферма; кінська ферма — конеферма; вівчарський радгосп – вівцерадгосп; радгосп, що займається відгодівлею свиней – свинорадгосп*.

Складних іменників, мотивованих двочленними атрибутивними словосполученнями, менше, ніж тих, що мотивовані реченнями або поширеними атрибутивними словосполученнями.

За своїми структурно-морфологічними ознаками, способом і характером приєднання основ або коренів складні зоологічні найменування поділяються на дві групи: композити й юкстапозити.

Термін-композити утворюються шляхом поєднання основ за допомогою інтерфіксів. Їх можна поділити на три групи.

Перша група. Складні слова, утворені поєднанням іменникової та дієслівної основ за допомогою інтерфіксів **-о-/-е-**: *ваговоз, вовкодав, водолаз, зіркорил, комахоїд, мавпоїд, мурохоїд, мурашкоїд, травоїд.*

До цієї групи належать іменники, утворені за допомогою суфіксів: *броненосець, землерийка, сіноставець, сіноставка*. Такий спосіб утворення нових слів лінгвісти називають складно-суфіксальним [1, с. 129], або суфіксально-складним [3, с. 88], тому що деривaційне значення похідних здійснюється за допомогою словоскладання у поєднанні із суфіксацією.

Друга група. Складні слова, утворені шляхом поєднання двох основ іменників за допомогою інтерфіксів. Друга частина складного слова може бути ускладнена суфіксом або може виступати як самостійне слово в українській мові: *архаромеринос, вівцематка, вівцебик, водосвинка, голколшерст, златокріт, зубробізон, качкодзьоб, качконіс, козеріг, кролематка, листоніс, носоріг, оленебик, підковоніс, пляшконіс, руконіжка, сарнобик, свиноматка, свиноголів'я, стріловух, трубкозуб, трубконіс, шерстокрил, щілинозуб*.

Третя група. Складні іменники, утворені поєднанням основ прикметника та іменника за допомогою інтерфіксів: *довгокрил, довгоп'ят, єдиноріг, товсторіг, товстотіл, тонкоті, широковух.*

Друга частина складного слова може бути ускладнена суфіксом: *білобочка, білодушка, білозубка, білокрила, бурозубка, жовтодушка*. Це складні утворення, де перший компонент виступає в ролі означення другого.

У зоологічній номенклатурі зустрічаються композити, що виступають найменуваннями тварин, утворені поєднанням основ прислівника та скороченої дієслівної основи /*важковоз*/; числівника та іменника /*восьмизуб, двоутробка, друготі́лка, одноріг, першозвірі, першостілка*/; числівника **пів-** та іменника /*півмавпи*/,т.б. складний лексикалізований іменник.

У складі досліджувальної номенклатури у незначній кількості є юкстапозити, складні слова, які членовані не на морфеми, а на компоненти, що мають структурне оформлення [6, с. 74]. Для них характерна відсутність синтаксичних відношень між складними частинами, а також властива їм смислова цілісність.

Двокомпонентні сполучення /афіксальні іменники/ виступають найменуваннями тварин: *антилопа-стрибун, білка-телеутка, бурозубка-крихітка, ведмідь-бортняк, ведмідь-губач, єнот-полоскун, єнот-ракоїд, заєць-біляк, заєць-пісковик, заєць-русак, собака-шукач, соня-повчок*.

Тільки юкстапозити *доберман-пінчер, макак-лапундер, макак-могот, макак-резус, мартишка-діана, олень-мазама, ромні-марні, санта-гертруда, тюлень-монах* не ускладнені словотворчими афіксами.

Таким чином, словотворча будова зоологічних найменувань /клас ссавці/ у сучасній українській мові має свої специфічні риси. Найпродуктивнішим способом словотворення є афіксальний. Суфіксальний спосіб відіграє значну роль у творенні нових лексичних одиниць у порівнянні з префіксальним і префіксально-суфіксальним. Значне місце у збагаченні зоологічної номенклатури відіграє осново- і словоскладання як джерело поповнення новими лексичними одиницями.

ЛІТЕРАТУРА

1. Горпинич В.О. Сучасна українська літературна мова: Морфеміка. Словотвір. Морфонологія / В.О. Горпинич. – К.: Вища школа, 1999. – 207 с.

2. Етимологічний словник української мови: у 7-ми т. / редкол.: О.С. Мельничук (гол. ред.), В.Т. Коломієць, О. Б. Ткаченко; Мовознавство АН УРСР, Ін-т мовознавства ім. О.О.Потебні. – К.: Наук.думка, 1983–2006. – Т.1 – 5.

3. Жовтобрюх М. А.Українська літературна мова / М. А. Жовтобрюх. – К.: Наук.думка, 2001. – 255 с.

4. Семиряк В.Д. Словообразовательные варианты в современном украинском языке: автореф. дис. на соиск. учен. степени канд. филол. наук: спец.10.01.02 "Украинский язык" / В. Д. Семиряк. – Харьков, 1973. – 25 с.

5. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка: в 4-х т. / М.Фасмер; перевод с нем. и дополнения члена-корреспондента О. Н. Трубачева; под ред. проф. Б.А. Ларина. – М.: Прогресс, 1986 – 1987.

6. Шанский Н.М. Современный русский язык: Словообразование. Морфология / Н.М. Шанский, А.Н. Тихонов – М.: Просвещение, 1981. – 270 с.

УДК 811.161.2'276.6'25:629.33

СТРУКТУРНІ ОСОБЛИВОСТІ ТЕРМІНІВ-СЛОВОСПОЛУЧЕНЬ АНГЛІЙСЬКОЇ АВТОМОБІЛЬНОЇ ТЕРМІНОЛОГІЇ ТА ОСНОВНІ СПОСОБИ ЇХ ПЕРЕКЛАДУ УКРАЇНСЬКОЮ МОВОЮ

Катиш Т.В., к. філол. н., доцент

Запорізький національний технічний університет

Розглянуто основні структурні типи англійської автомобільної термінології. Проаналізовано найбільш продуктивні словотвірні моделі автомобільних термінів-словосполучень. Досліджено особливості перекладу англійських автомобільних термінів українською мовою.

Ключові слова: автомобільна термінологія, однокомпонентні, багатокомпонентні терміни, структурні типи.

Катыш Т.В. СТРУКТУРНЫЕ ОСОБЕННОСТИ ТЕРМИНОВ-СЛОВОСОЧЕТАНИЙ АНГЛИЙСКОЙ АВТОМОБИЛЬНОЙ ТЕРМИНОЛОГИИ И ОСНОВНЫЕ СПОСОБЫ ИХ ПЕРЕВОДА НА УКРАИНСКИЙ ЯЗЫК. Запорожский национальный технический университет, Украина.

Рассмотрены основные структурные типы английской автомобильной терминологии. Проанализированы наиболее продуктивные словообразовательные модели автомобильных терминов-словосочетаний. Исследованы особенности перевода английских автомобильных терминов на украинский язык.

Ключевые слова: автомобильная терминология, однокомпонентные, многокомпонентные термины, структурные типы.

Katysh T.V. THE STRUCTURAL PECULIARITIES OF ENGLISH AUTOMOTIVE MULTICOMPONENT TERMS AND THE MAIN WAYS OF THEIR TRANSLATION INTO UKRAINIAN / Zaporizhzhya National Technical University, Ukraine.

The main structural types of English automotive terms are considered. The most productive derivative models of automotive multicomponent terminological units are analysed. The ways to translate of English automotive terms into Ukrainian are investigated.

Key words: *automotive terminology, single-component, multicomponent terms, structural types.*

За останні декілька десятиріч галузь автомобілебудування зазнала кардинальних змін у зв'язку із запровадженням нових революційних технологій, і сьогодні науково-технічний прогрес сприяє її подальшому розвитку. Необхідно зауважити, що термінологія автомобільної підсистеми – складне й неоднозначне явище. З перебігом часу вона зазнає змін і динамічно розвивається, забезпечуючи комунікативні потреби фахівців цієї галузі. Таким чином, актуальність статті визначається стрімким розвитком високих технологій у сфері автомобілебудування, створенням нових деталей машин, процесів машинобудування, що не може не відбитися на галузевому словнику.

Національна автомобільна термінологія входить до системи сучасної української мови як одна з її підсистем, підпорядковуючись загальномовним тенденціям, хоча й має певні ознаки автономності. Тому можна

констатувати складну єдність постійності автомобільних термінів і прагнення термінологів удосконалити номінацію відповідно до вимог часу. Якісні зміни в терміносистемі супроводжуються й кількісними змінами, бо будь-яка галузева термінологія перебуває в постійному русі, номінуючи нові або вдосконалені й ускладнені технічні пристрої, агрегати [10, с. 134]. Українське термінотворення в досліджуваній нами галузі автомобілебудування здійснювалося впродовж останнього століття й мало "хвилеподібний" характер через різного роду екстралінгвальні чинники. Сучасний розвиток терміносистеми характеризується виваженим ставленням науковців як до українських, так і до запозичених одиниць мови [6, с. 90]. Вивченням автомобільної термінології займалися відомі українські вчені: Н.В.Нікуліна та Г.Б. Фогель [6, с. 7, 9- 11].

Словниковий склад мови створює можливості для вираження тих чи інших понять або предметів для їх точного й виразного тлумачення. Відсутність у мові визначення відомого поняття є однією з найбільших перешкод для його передавання в мові при перекладі. Зростання загального культурного рівня населення, стрімкий розвиток науки й техніки, розширення масштабів науково-технічної інформації вимагають від науковців, з одного боку, вдосконалення національної терміносистеми, а з іншого – гармонізації української термінології з міжнародною. У цьому сенсі автомобільна терміносистема як порівняно молода підсистема загальнонародної мови привертає увагу.

Метою статті є дослідження структурних особливостей сучасних англійських термінів-словосполучень автомобілебудування та способи їх перекладу українською мовою.

Значного поширення в терміносистемі автомобілебудування набули терміни-словосполучення, які, як відомо, є одним з основних засобів термінологічної номінації. У межах автомобільної термінологічної системи синтаксичний спосіб творення термінів шляхом поєднання слів різних типів є досить продуктивним. Саме в терміносполученнях відображається вся комплексно-структурна складність відповідної наукової сфери.

Усі термінологічні одиниці можна поділити на дві великі категорії: однокомпонентні та багатокомпонентні. Однокомпонентні терміни складаються лише з однієї лексичної одиниці. До складу багатокомпонентних термінів входять кілька лексичних одиниць. Слід також зауважити, що критерієм для визначення того, чи є термін однокомпонентним або багатокомпонентним, служить не його зовнішня форма в якій-небудь конкретній мові, а інтернаціональна внутрішня форма. Якщо інтернаціональна внутрішня форма того чи іншого терміна складається з одного елемента, а еквівалент цього терміна в якій-небудь певній, конкретній мові побудований з кількох елементів, – то, все одно, такий термін вважається однокомпонентним.

У досліджуваній підсистемі дуже вагоме місце посідають багатокомпонентні терміни. За кількістю терміноелементів було виявлено двокомпонентні, трикомпонентні та полікомпонентні терміносполучення. Серед багатокомпонентних термінологічних одиниць домінують двокомпонентні терміни, трикомпонентні терміни посідають друге місце, останню позицію займають полікомпонентні утворення. За морфологічною ознакою головного слова терміни-словосполучення класифікуються на іменникові, прикметникові і дієслівні. Зазначені мовні одиниці утворюються переважно за допомогою іменника, до якого приєднуються інші частини мови в препозиції або постпозиції. Більш детально ми розглянемо структуру багатокомпонентних термінів, оскільки нас цікавить саме їх функціонування у сфері автомобілебудування. Ці терміни належать до 6 структурних типів: N+N; Adj+N; N+N+N; Adj+N+N; N+N+N+N; Adj+N+N+N.

Практична неможливість передати всі поняття автомобілебудування за допомогою однокомпонентних термінів, тобто термінів з однією кореневою основою, веде до утворення термінів-складних слів. З багатьох двочленних термінів нараховується велика кількість одиниць термінів типу *N+N*. Це вказує на те, що найчастіше компоненти двочленних термінів належать до категорії іменників *(automobile manufacture – виробництво автомобілів, erosion resistance – стійкість проти ерозії, body shell – корпус кузова, pressure stroke – хід стискання, piston's throw – хід поршня, compression volume – об'єм камери стискання).*У даному випадку словосполучення є складними термінами, де український відповідник N_2, який виступає у формі родового відмінка, є постпозитивним означенням до відповідника. Також знаходимо приклади (*acceleration jet – жиклер насоса-прискорювача*), коли словосполучення виражене складним терміном, де N_1 трансформується в словосполучення, що містить безпосередній відповідник іменника N_1.

Типовим для термінів типу *N+N* є відношення підпорядкування між компонентами*: automobile manufacture, erosion resistance, body shell, pressure stroke, piston's throw, compression volume,* опорні компоненти *manufacture, resistance, shell, stroke, throw, volume* несуть основне значення терміна, а залежні компоненти *automobile, erosion, body, pressure, piston, compression* звужують його значення, виражаючи одну з ознак опорного термінованого поняття. Часте вживання іменників пояснюється тим, що субстантивована частина мови, як носій значення предметності, є найпоширенішою частиною мови в термінології.

Аналізуючи значення терміна типу *N+N*, де залежний компонент виражений одним і тим самим словом, слід підкреслити, що він надає різним за значенням опорним компонентам одне й те саме значення, наприклад: *resistance – опір, протидія*, *erosion resistance – ерозійна стійкість*, *impact resistance – ударостійкість*, *deformation resistance – опір деформації*, *suspension bridge – підвісний міст.*

Двокомпонентні терміни типу *Adj+N* – типові атрибутивні словосполучення (*explosive motor – двигун внутрішнього згоряння, rotary moment – маховий момент, direct injection – пряме упорскування, bevel gearing – конічна зубчаста передача, short-time rating – короткочасна потужність*). Багатокомпонентні терміни виражаються складними синтаксичними моделями, що суперечить основній вимозі до терміна – лаконічності. Це можна пояснити неспроможністю передати широкий обсяг процесів, явищ однокомпонентними термінами. Двокомпонентні терміни-словосполучення типу *Adj+N* становлять значну частину термінологічної лексики автомобілебудування.

Трикомпонентні терміни типу *N+N+N* також є досить поширеними в термінологічній лексиці автомобілебудування (*converter-transmission drive – привід, який складається із гідро трансформаторної та механічної передачі, camshaft gear drive – шестеренний привід розподільного вала, radiator top header – верхня з'єднувальна пластина серцевини радіатора*).

Кількість атрибутивних словосполучень, що містить трикомпонентні терміни типу *Adj+N+N*, становить не дуже велику частину, наприклад: *testing record sheet – протокол випробовування, variable-frequency generator – генератор змінної частоти, low-gravity fuel – паливо з малою питомою вагою.*

Чотирикомпонентні терміни складні слова типу *N+N+N+N* кількісно домінують над чотирикомпонентними термінами атрибутивними словосполученнями. Терміни типу *N+N+N+N*: *field wear test data – тестові дані поля амортизації, door-lock warning lamp – контрольна лампа, яка сигналізує про те, що двері відчинено, spark-plug terminal nut – гайка клеми свічки запалювання, water washout grease test – випробовування здатності мастила протистояти вимиванню водою*. Чотирикомпонентні терміни атрибутивні словосполучення типу *Adj+N+N+N*: *finite difference sensitivity calculation – підрахунок кінцевої різниці чутливості, relative wear resistance index – відносний показник опору зношення* перекладаються таким же чином, як інші атрибутивні словосполучення, які було розглянуто вище. При перекладі термінів-словосполучень не можна забувати, що вони, як і складні слова, є цілісними в значеннєвому плані лексичними одиницями. Значення окремих слів, що входять до складу стійкого термінологічного словосполучення, завжди тією чи іншою мірою залежать від змісту всього словосполучення.

Як бачимо, продуктивність синтаксичного способу термінотворення зумовлена як лексичною природою терміна, так і його функціональним призначенням. Автомобільний термін-словосполучення не лише виконує номінативне завдання, а й допомагає визначити обсяг позначуваного ним поняття, зрозуміти його місце в системі інших термінів.

Переклад термінології здійснюється різними способами, а саме за допомогою таких міжмовних трансформацій, як: лексичні, лексико-семантичні та лексико-граматичні. Завдання перекладача полягає в правильному виборі того чи іншого способу в ході процесу перекладу, щоб якнайточніше передати значення будь-якого терміна.

Одним із найпростіших шляхів перекладу терміна є прийом транскодування. Транскодування – це побуквена чи пофонемна передача вихідної лексичної одиниці за допомогою алфавіту мови перекладу. Цей прийом є винятковим у практиці технічного перекладу (наприклад, *cylinder – циліндр, sedan – седан, laser – лазер, diode – діод, resistor – резистор*).

Терміни також підлягають іншому лексичному способу перекладу – калькуванню – відтворення не звукового, а комбінаторного складу слова, коли складові частини слова (морфеми) чи фрази (лексеми) передаються відповідними елементами мови перекладу. Цей прийом застосовується при перекладі складних за структурою термінів. Наприклад: *internal combustion engine – двигун внутрішнього згоряння*, *single-arm semaphore – однокрилий семафор, single-row engine – однорядний двигун, low-noise engine – малошумний двигун.*

Як приклад наведемо речення:

Methods of starting large engines include the inertia starter, which consists of a flywheel that is rotated by hand or by means of an electric motor until its kinetic energy is sufficient to turn the crankshaft [13, с. 245].

Методи запуску великих двигунів включають інерційний стартер, який складається з махового колеса, яке обертається рукою, або за допомогою електродвигуна, доки його кінетична енергія не буде достатньою для обертання колінчастого вала.

У випадку, коли словник не дає точного еквівалента тому чи іншому терміну, або ж коли застосування калькування, транслітерації недоречне, можливі також і інші способи перекладу: конкретизація та генералізація.

Конкретизація – процес, при якому одиниця більш широкого змісту передається в мові перекладу одиницею конкретного змісту. В українській мові необхідно робити заміну слова чи словосполучення з більш широким спектром значень еквівалентом, який конкретизує значення відповідно до контексту або стилістичних вимог. Наприклад, у галузі автомобілебудування поняття *fuel – паливо* може використовуватися в різних ситуативних

умовах, і значною мірою упорядковується контекстом; в англійській мові цьому поняттю будуть відповідати різні більш вузькі за значенням одиниці залежно від контексту:

fuel system – система живлення;

fuel-tight – той, що перешкоджає витоку палива;

diesel fuel – дизельне паливо;

unleaded fue – паливо, що не містить тетраетилсвинець;

engine fuel – моторне паливо.

Таким чином, відзначимо, що термін *fuel – паливо* позначає одну речовину, а в комбінації з іншими термінами, що конкретизують його, він втрачає не лише свої загальні особливості, а й набуває досить конкретних.

При перекладі термінів також можна застосовувати прийом генералізації. Генералізація вихідного значення відбувається в тих випадках, коли міра інформаційної упорядкованості вихідної одиниці вища за міру упорядкованості одиниці, що відповідає їй за змістом у мові перекладу. Наприклад: *chrome-plated – хромований, spray nozzle – інжектор, contact breaker – регулятор.* Прийом генералізації було застосовано в такому прикладі: *The samples exhibit high resistivity* [12, с. 15]. Переклад: *Ці зразки характеризуються значним опором.*

Отже, переклад термінів – дуже відповідальне завдання для перекладача. Незважаючи на розширення зв'язків між народами на планеті, використання все більш ефективних засобів комунікації і пов'язане з цим взаємопроникнення культур, перекладач повинен враховувати те, що кожна мова розвивається самостійно: у ній діють власні мовні реалії, виникають нові поняття, які ще не мають еквівалентів на момент перекладу іншими мовами. У спеціальному тексті можуть з'явитися терміни, ще не зафіксовані в словниках. Зрозуміло, що це може створити серйозні проблеми для перекладача. Основна умова подолання цих труднощів полягає в детальному аналізі досліджуваного явища й передаванні його термінами, усталеними в науці. Актуальні наукові проблеми, найновіші технічні винаходи і відкриття висвітлюються в друкованих виданнях, перш за все, у періодичних, до яких повинен звертатися перекладач. Будь-який науковий текст характеризується певною повторюваністю термінів. Тому для правильного передавання значення незнайомого і відсутнього в словнику терміна або термінологічного сполучення дуже важливо враховувати й зіставляти всі випадки його вживання в цьому тексті, лише після цього спробувати з'ясувати значення терміна шляхом ознайомлення зі спеціальною літературою з цього питання. Таким чином, науково-технічний переклад повинен здійснюватися з урахуванням зазначених проблем і відповідати таким основним вимогам, як адекватність, або понятійна точність і відповідність, легкість звучання.

ЛІТЕРАТУРА

1. Англо-русский и русско-английский автомобильный словарь. English-Russian and Russian- English automotive dictionary: около 28000 терминов / Сост. М.В. Тверитнев. – М.: Руссо, 2005. – 566 с.
2. Англо-русский автотракторный словарь. English-Russian motor and tractor dictionary: около 50000 терминов / Сост. Б.В. Гольд, Р.В. Кугель. – М.: Советская энциклопедия, 1972. – 704 с.
3. Англо-русский политехнический словарь. English-Russian polytechnic dictionary: 100000 слов и выражений / Сост. М.В. Якимова. – Харьков: Литера, 2006. – 957 с.
4. Кащишин Н.В. Структурна диференціація та функціонування термінологічних одиниць в англомовному дискурсі / Н.В. Кащишин // Нова філологія. – 2009. - № 36. – С. 260-264.
5. Коваленко А.Я. Загальний курс науково-технічного перекладу: учбовий посібник / А.Я. Коваленко . – К.: Інкос, 2001. – 320 с.
6. Нікуліна Н.В. Вироблення національної автомобільної наукової термінології в 20-30-і роки XX століття / Н.В. Нікуліна // Вісник: Проблеми української термінології. – Львів: Львівська політехніка, 2002. – № 503. – С. 88-92.
7. Нікуліна Н.В. Становлення сучасної української термінологічної системи автомобілебудування та ремонту транспортних засобів: автореф. дис. на здобуття наук.ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.01 "Українська мова" / Н.В. Нікуліна. – Харків: Харківський нац. пед. ун-т ім. Г.С. Сковороди, 2005. – 20 с.
8. Фецович І.П. Українсько-російський автошляховий словник / І.П. Фецович. – Львів: Світ, 1995.
9. Фогель Г.Б. До питання про визначення понять "термін" і "термінологія" (на матеріалі автомобільної терміносистеми) / Г.Б. Фогель // Вісник Запорізького державного університету. – 2000. – № 1. – С. 198-203.

10. Фогель Г.Б. Про критерії класифікації термінологічних словників (на матеріалі автомобільної термінології) / Г.Б. Фогель // Вісник Запорізького державного університету. – Філологічні науки. – 2001.- № 4. – С. 133-136.

11. Фогель Г.Б. Структурні аспекти термінологічної лексики / Г.Б. Фогель // Нова філологія. – 2007. – № 6. – С. 2670-271.

12. Clarkson J. I know you get soul. Machines with certain something / J. Clarkson. – London: Penguin books, 2006. – 244 p.

13. Denton T. Automobile electrical and electronic systems / T. Denton. – N.Y.: Elsevier, 2004. – 476 p.

14. Motor Trend. – City of Palm Coast. – Vol. 59. – No 5. – 2007. – P. 20-25.

15. Motor Trend. – City of Palm Coast. – Vol. 60. – No 2. – 2008. – P. 10-13.

16. Motor Trend. – City of Palm Coast. – Vol. 60. – No 4. – 2008. – P. 18- 25.

17. Diesel and gas turbine worldwide. – London. – No.6. – 2006. – P. 20-54.

18. Flight. – 2007. – Sutton. – August. – P. 16-22.

19. Flight. – 2007. – Sutton. – November. – P. 20-26.

УДК 811.111:81’373

СУТНІСТЬ ЛЕКСИЧНОГО ПОВТОРУ В АНГЛІЙСЬКОМОВНОМУ ТА УКРАЇНСЬКОМОВНОМУ ДИСКУРСАХ

Кобзєв М.В., аспірант

Донецький національний університет

У статті розглядається сутність лексичного повтору в дискурсі англійської та української мов, а саме його структура та функціонування на фонетичному, морфологічному, лексичному та синтаксичному рівнях порівнювальних мов. Також розкривається критерій лінійного розташування елементів повтору в тексті, згідно з яким лексичні повтори можуть бути контактні та дистантні.

Ключові слова: лексичний повтор, контактний повтор, дистантний повтор.

Кобзев Н. В. СУЩНОСТЬ ЛЕКСИЧЕСКОГО ПОВТОРА В АНГЛИЙСКОЯЗЫЧНОМ И УКРАИНСКОЯЗЫЧНОМ ДИСКУРСАХ / Донецкий национальный университет, Украина.

В статье рассматривается сущность лексического повтора в дискурсе английского и украинского языков, а именно его структура и функционирование на фонетическом, морфологическом, лексическом и синтаксическом уровнях сравниваемых языков. Также раскрывается критерий линейного расположения элементов повтора в тексте, согласно котрому лексические повторы когут бать контактные и дистантные.

Ключевые слова: лексический повтор, контактный повтор, дистантный повтор.

Kobzev N.V. THE ESSENCE OF THE LEXICAL REPETITION IN THE ENGLISH AND UKRAINIAN LANGUAGE DISCOURSE / Donetsk National University, Ukraine.

The article deals with the essence of the lexical repetition in the English and Ukrainian language discourse, especially its structure and functioning on the phonological, morphological, lexical and syntactical levels of the compared languages. Moreover, the criteria of the repetition elements linear disposition is searched, according to which the lexical repetitions can be divided into contact and distant repetitions.

Key words: lexical repetition, contact repetition, distant repetition.

Досі не вироблено єдиної, уніфікованої класифікації повторів з урахуванням усіх чинників, тому потрібні якісно нові підходи до вирішення питань, пов’язаних з повтором у дискурсі порівнювальних мов. Особливістю цього дослідження є трактування повтору як особливої онтологічної сутності, яка існує тільки у мовленні, є формою мовного функціонування. На відміну від інших робіт, це дослідження зорієнтоване на інтегроване вивчення повтору, що функціонує в дискурсі англійської та української мов та базується на новій когнітивно-дискурсивній парадигмі в лінгвістиці, що увібрала в себе принципи функціоналізму (О.С. Кубрякова [6], І.С. Шевченко, О.І. Морозова [15], М.М. Полюжин [10,11] та ін.). Повнота аналізу повтору як функційного феномена є недосяжною без урахування його структури та функціонування на різних мовних рівнях. У статті користуємось робочим визначенням лексичного повтору (ЛП) як лінгвістичного явища, що є однією з форм реалізації універсальної мовної категорії повтору і полягає у рекурентному відтворенні в англійськомовному та українськомовному дискурсі одиниць мови певного рівня (лексичного) шляхом простого лінійного повторювання з метою комунікативно-прагматичного впливу на реципієнта.

Актуальність роботи визначається зверненням до системного розгляду структури ЛП у контексті нової когнітивно-дискурсивної парадигми сучасного англійськомовного та українськомовного мовознавства, а також необхідністю осмислення лінгво-філософської природи повтору в його функційному розмаїтті. Відсутність комплексного системного аналізу ЛП в англійській та українській мовах підвищує необхідність проведення цього дослідження, науковим завданням якого є аналіз структури ЛП у дискурсі шляхом визначення його когнітивної значущості, комунікативно-прагматичних властивостей, системно-мовних ознак і жанрово-стилістичних особливостей з огляду на художній дискурс порівнювальних мов.

Метою дослідження є комплексний аналіз лексичного повтору в межах когнітивно-дискурсивної парадигми: встановлення його когнітивних, комунікативно-прагматичних, системно-мовних характеристик та лінгвостилістичних особливостей у художньому дискурсі двох мов.

Для досягнення мети поставлено такі завдання:

1) визначити сутність лексичного повтору, його структуру та розташування в тексті;

2) дослідити фонетичний, морфологічний, лексичний та синтаксичний рівні для виявлення лексичного повтору в дискурсі англійської та української мов;

3) розглянути критерій лінійного розташування, за яким повтори можуть бути контактні та дистантні.

Об'єктом дослідження обрано лексичний повтор (ЛП) у сучасному англійськомовному та українськомовному дискурсі.

Предметом дослідження є структурні лінгвостилістичні особливості дискурсивного функціонування лексичного повтору в порівнювальних мовах.

Матеріалом дослідження є твори англійської та української художньої літератури XX ст. (В.Шевчук (5 повістей), В.Дрозд (5 повістей), Д.Фаулз (2 романи)).

Беручи до уваги мету дослідження, слід зазначити, що для нас важливим є врахування, насамперед, стилістико-структурного критерію повтору. За цим критерієм усі повтори можна умовно розділити на дві групи: 1) прості; 2) розширені (саме на таких повторах наголошується у класифікації, що запропонована Н.І. Лихошерст [9]). Свою увагу в дослідженні фокусуємо на простих повторах, не ускладнених іншими фігурами повторів. Отже, за стилістичною ознакою розрізняємо:

● **простий повтор**, неускладнений іншими видами повторів: (**1**) '*Charles **liked** him, and his uncle **liked** Charles'…'Чарльзу подобався дядько та дядькові подобався Чарльз'* (Fowles J. The French Leutenant's Woman); (**2**) *За чиї **гріхи** од вовчого виття на верби тікала, за чиї **гріхи** біля каганця над книгами ночі просиджувала*? (Дрозд В. Ірій);

● **простий повтор**, ускладнений іншими видами повторів (наприклад, антитезою): (**3**) '*And with ladies of her kind, an **unsuccessful** appeal to knowledge is more often than not a **successful** appeal to disapproval'…'Та для жінок її типу невдалий потяг до знань частіше трапляється ніж вдалий потяг до осуду'* (Fowles J. The French Leutenant's Woman); (**4**) *Але діти чекали. І Галя **не йшла**, не бігла, а на крилах **летіла*** (Дрозд В. Земля під копитами).

Щодо структурної ознаки складники лексичного повтору можуть належати до різних рівнів мови, а саме:

– **фонетичного**: (**5**) *Some moments passed before Charles grasped the meaning of that last word. And he threw an angry look at the bearded dairyman, who was a Methodist and therefore fond of calling **a spade a spade**, especially when the spade was somebody else's sin…'Пройшов деякий час перш ніж Чарльз обміркував значення останнього слова. Та він подивився суворим поглядом на бородатого молочника, що був знавцем і тому переймався тим, що називав речі своїми іменами, особливо коли це торкалося чужого гріха*' (Fowles J. The French Leutenant's Woman); (**6**) *Він не зупинявся ні перед чим: **за**брав **за**лізо, **за**брав дубові сволоки і **за**кид з недобудованої колгоспної комори…* (Дрозд В. Земля під копитами);

– **морфологічного**: (**7**) *He toyed **with the idea**, and dropped it. Indeed toying **with ideas** was his chief occupation during his third decade… 'Він погрався з думкою, та покинув її. Насправді гра з думками була його головним заняттям після тридцяти років'* (Fowles J. The French Leutenant's Woman); (**8**) *Людина **веслує й веслує**. Посилає вперед ручку весла, подається за нею, а тоді з силою відкидається назад* (Шевчук В. Птахи з невидимого острова);

– **лексичного** (повтор слова/словосполучення): (**9**) *"– Is she young? – It's too far to tell. – But I can guess who it is. It must be poor **Tragedy**. – **Tragedy**? – A **nickname**. One of her **nicknames**."… ' Вона молода? Довго розказувати. Але я можу здогадатися, хто це. Це мабуть бідолашна трагедія. Трагедія? Прізвісько. Одне з її прізвісьок.'* (Fowles J. The French Leutenant's Woman); (**10**) *На очі мені вряди годи напливали сльози, тоді світ ставав каламутний і чужий, я не бачив ні зір, ні стежки, яку топтав, хитало мене, коливало; **що воно, що воно**? – запитував сам себе, – коли світ увесь справжній, а несправжній ти; **що воно, що воно**, коли бредеш отак, понуривши голову, і не знаєш, куди понесуть тебе ноги; **що воно, що воно**, коли у грудях відчай болющий, а*

думка не може вирватися із пут; ***що воно***, ***Що воно****, зрештою, коли подаєш голос, а замість нього виривається з горлянки потворне виття?* (Шевчук В. Сповідь);

– **синтаксичного**: (**11**) *Indeed, if Romeo had not mercifully appeared on the scene that previous winter, and promised to share her penal solitude,* ***she would have mutinied****; at least, she was almost sure* ***she would have mutinied****… 'Насправді, якщо б Ромео мілосердно не з'явився б тієї зими та не пообіцяв би розділити самотність, вона б збунтувалась; принаймні, вона була досить впевнена, що вона б збунтувалась.'* (Fowles J. The French Leutenant's Woman); (**12**) ***Пакуль – це країна****, куди щовесни повертаються з сонячного, казкового щедрого на барви Ірію перелітні птахи, край ясно-жовтого латаття на залитих паводдю луках, край матерів, затушканих у чорні куфайки, край, де започатковуються ріки;* ***Пакуль – це країна*** *викладених зеленою шпоришинною мозаїкою доріг і доріжок, сходжених твоїми босими ногами, країна золотистої стерні;* ***Пакуль – це країна*** *твого першого слова, першої любові, першої зненависті, країна, де започаткувалася недитинна, гіркувата печаль твоїх очей; Пакуль – це твій Ірій; Пакуль – це ти сам…* (Дрозд В. Ірій).

Складові одиниці можуть повторюватись як повністю, так і частково. Відповідно, в межах лексичного повтору розрізняємо:

– **повний повтор**: (**13**) *The idea brought pleasures, of course; to have one's own house, to be free of parents... but servants were such a problem,* ***as everyone said****. Were no longer what they were,* ***as everyone said****… 'Звісно, що думка була приємною; мати свій власний дім, бути вільним від батьків, але слуги були такою проблемою, як всі казали. Були доки їх не стало, як всі казали.'* (Fowles J. The French Leutenant's Woman); (**14**) ***Ірій – це країна*** *морозива в крихких хрускотливих відерцях…;* ***Ірій – це країна****, звідки кінщик привозить щотижня нові кінофільми…;* ***Ірій – це країна****, де існує насправжки те ідеально прекрасне життя…* ***Ірій – це країна*** *твого майбутнього* (Дрозд В. Ірій);

– **частковий** повтор: (**15**) *For* ***Charles had faults****. He did not always write once a week; and he had a sinister fondness for spending the afternoons at Winsyatt in the library, a room his uncle seldom if ever used.* ***He had had graver faults*** *than these, however… 'Тому що Чарльз мав недоліки. Він не завжди писав щотижня; та мав зловісну пристрасть проводити дні в бібліотеці Вінзіата, у кімнаті, яку його дядько рідко коли використовував. Проте, він мав набагато серйозніші недоліки…'* (Fowles J. The French Leutenant's Woman); (**16**) ***Хоч як умовляли, хоч як умовляв*** *уповноважений, якому Лавруня псував загальну картину, не писався він у колгосп, одноосібно бабрався в яру на своїй латці* (Дрозд В. Земля під копитами).

Важливим критерієм розмежування типів повтору є критерій лінійного розташування елементів повтору (його частин) в єдиному синтаксичному цілому/реченні або в тексті. (Про характер розташування елементів повтору див. також роботи З.М. Саріної [14], В.А. Кухаренко [16, с. 72-73], В.П. Кобкова [5, с. 33-36]). Враховуючи це, можна виділити дистантний та контактний повтор [8, с. 68]. Дистантний лексичний повтор передає значення перерахування, сприяє своєрідному ускладненню словесного образу [2, с. 205]. Контактний лексичний повтор виконує підсилювально-експресивну функцію. Контактність або дистантність у розташуванні елементів повтору – важливий чинник у виділенні повторів у мові літературній та розмовній. У розмовній мові, зазвичай, і дистантний, і контактний повтори виділяються подвійно: 1) за допомогою інтонаційних моделей (структур); 2) за допомогою емфатичного наголосу. У літературній мові, в текстах художніх творів, у публіцистиці повтор у більшості випадків не виділяється якимись особливими індикаторами, за винятком тих рідкісних випадків, коли в місцях найбільш важливих (за задумом автора) повтор може виділятись іншим шрифтом (курсив, italics). Контактні та дистантні повтори розрізняємо за критерієм їхнього розташування, тобто щодо місця елементів, які повторюються. На думку О.А. Добіжи, лексичний повтор як неодноразове вживання лексем має низку характерних ознак, а саме:
1) мінімально дворазове повторення лексичної одиниці;
2) повторювана мовна одиниця належить до лексичного рівня мови;
3) контактне розташування повторюваних одиниць;
4) непроникненість одиниці;
5) семантична цілісність одиниці;
6) граматична обмеженість повторюваних одиниць [3, с. 117-118].

Лексичним ми вважаємо повтор, за яким повторювані слова ідуть одне за одним і відокремлюються розділовими знаками [13, с. 8]:

– **комою**: (**17**) *Perhaps he was disappointed when his daughter came home from school at the age of eighteen – who knows what miracles he thought would rain on him? – and sat across the elm table from him and watched him when he boasted, watching with a quiet reserve that* ***goaded him, goaded him*** *like a piece of useless machinery (for he was born a Devon man and money means all to Devon men), goaded him finally into madness… 'Можливо він був розчарований коли його донька прийшла зі школи у віці вісімнадцяти років – хто знає, яки дива на його думку зійшли б на нього? – і сів за берестовий стіл та приглядав як той вихваляється, дивлячись зі стриманістю, що дратувала його, дратувала як шматок непотрібного пристрія (тому що він був народжений в Девоншірі та гроші були перш за все для чоловіків Девоншіру), дратувала його до сказу…'* (Fowles J. The French Leutenant's Woman); (**18**)

Побачив каторгу і спину весляра, який сидів перед ним; на погук наглядача вони зводили й опускали весла, весла лягали на воду й ***гнали, гнали*** *каторгу, так само монотонно й одновимірно впускаючись у море, як опускаються оце в миски ложки цих незнайомих йому людей* (Шевчук В. Птахи з невидимого острова);

– крапкою: (**19**) *'– He saw his way of life sinking without trace. – I was* ***blind. Blind****. – My dear uncle, I have excellent eyesight. Console yourself. I too have been looking for the right girl. And I have not found her.…' 'Він бачив, як життя безслідно минає повз нього. - Я був сліпий. Сліпий. - Мій дорогий дядько, в мене пречудовий зір, я теж шукав правильну дівчину. Та я не знайшов'* (Fowles J. The French Leutenant's Woman); (**20**) *Саме підскочили ціни на хутряні шапки, дядько Денис викорчував півсаду, натомість викопав басейн і виписав здалеку десяток крихітних водяних пацюченят –* ***нутрії. Нутрії*** *в дядьковім басейні швидко розплодилися, і вода аж кишіла ними* (Дрозд В. Ірій);

– трьома крапками: (**21**) *'You will no doubt have guessed the truth: that she was* ***far less mad than she seemed ... or at least not mad*** *in the way that was generally supposed'… 'Ви без сумніву дізнаетесь правду: що вона була не настільки божевільна, ніж здавалось … чи принаймні не така божевільна у повному сенсі цього слова'* (Fowles J. The French Leutenant's Woman); (**22**) ***Гараж… Гараж*** *у нас є, гараж продамо за півтори ціни, півтори дадуть, а півтори ціни – це …* (Дрозд В. Ірій);

– дефісом: (**23**) *'Like many of his contemporaries he sensed that the earlier* ***self-responsibility*** *of the century was turning into* ***self-importance****: that what drove the new Britain was increasingly a desire to seem respectable, in place of the desire to do good for good's sake…' 'Як і багато сучасників, він відчував, що ранішня самовідповідальність століття перетворюється в самовизначення: а саме, що рухало нову Британію, це було бажання вважатися шановним та робити добро заради добра'* (Fowles J. The French Leutenant's Woman); (**24**) *Він пішов уявно вишневою просікою, осінь лежала на деревах, листя було* ***бузково-жовте*** *й пахло; боліло йому серце, очі його приплющилися, а ці дерева, й просіка, і* ***бузково-жовте*** *листя густо залилися сонцем…* (Шевчук В. Птахи з невидимого острова);

– знаком оклику: (**25**) ***The sin****! You, a young woman, alone,* ***in such a place!****… 'Гріх! Ви, молода жінка, на самоті, в такому місці!* (Fowles J. The French Leutenant's Woman); (**26**) *Та се ж пакульська* ***Федора! Йй-бо, Федора****, їй-бо пакульська, щоб мені грім побив,* ***людоньки добрі!*** (Дрозд В. Ірій);

– знаком питання: (**27**) *'How should I not know* ***it?*** *...How am I to show* ***it?****'... 'Як я цього не знала?... Як я повинна це показувати?'* (Fowles J. The French Leutenant's Woman); (**28**) *'Олізар затремтів і раптом сказав уголос: –* ***Пане Розенроху****, ви чуєте ці кроки****? Пане Розенроху?'*** (Шевчук В. Птахи з невидимого острова);

– тире: (**29**) '*Ernestina had certainly a much stronger will of her own than anyone about her had ever* ***allowed for*** *– and more than the age* ***allowed for*** *…' 'Ернестіна безперечно мала набагато більшу волю, ніж хтось колись мав над нею – та більше ніж вік дозволяв'* (Fowles J. The French Leutenant's Woman); (**30**) *Я спинився і побоявся йти далі. Побоявся спитувати долю, адже в мене лишалася тільки одна* ***надія – надія*** *на рідний дім і на рідних мені людей* (Шевчук В. Сповідь);

Окремі дослідники (див. докладніше Н.І. Лихошерст [9, с. 143-144]) вважають лексичним повтором лише сполучення слів за допомогою службових частин мови – сполучників та прийменників на зразок miles and miles, roof upon roof, абсолютно не згадуючи при цьому про існування лексичних повторів без з'єднувальних елементів, таких як we'll see, we'll see тощо. Це твердження є небезпідставним, оскільки через наявність чи відсутність з'єднувального елемента ми розрізняємо повний контактний лексичний повтор без з'єднувального елемента та напівконтактний лексичний повтор зі з'єднувальним елементом-сполучником чи прийменником. Причому, у межах напівконтактного лексичного повтору чітко виокремлюємо два підтипи: а) напівконтактний лексичний повтор з факультативним елементом (вилучення сполучника чи прийменника, їх заміна пунктуаційним знаком суттєво не впливає на структуру речення); б) напівконтактний лексичний повтор з обов'язковим елементом. Вилучення цього елемента в силу високого ступеня ідіоматичності та клішованості неможливе. Порівняємо: (**31**) '*And he threw an angry look at the bearded dairyman, who was a Methodist and therefore fond of calling* ***a spade a spade****, especially when the spade was somebody else's sin'* (Fowles J. The French Leutenant's Woman) *to call a spade a spade – клішований вираз "Називати речі своїми іменами"; (**32**) *Чесно було б залишити своє місце і відійти* ***світ за очі****, але я сумніваюся, чи існує той "****світ за очі****"* (Шевчук В. Сповідь) *світ за очі – клішований вираз;

За дистантного лексичного повтору, повторювані слова можуть бути розділені іншою мовною одиницею [12, с. 16]:

– словом: (**33**) *'The madness was in the* ***empty*** *sea, the* ***empty*** *horizon, the lack of reason for such sorrow; as if the spring was natural in itself, but unnatural in welling from a desert'… 'Божевілля було в порожньому морі, порожньому горизонті, у відсутності причини для такої печалі; нібито весна була природньою по собі, але неприродньою для джерела в пустелі'* (Fowles J. The French Leutenant's Woman); (**34**) '*Кожен, хто пише, повинен знати: не тільки для себе мережить він рядки, але й для можливого свого* ***читальника****. Той*

читальник *знайдеться сам – будь яке писання, навіть нерозумне й нудне, знаходить згодом такого, хто в ньому матиме для себе інтерес*' (Шевчук В. Сповідь);

– словосполученням: (**35**) *'She bore some resemblance **to a white Pekinese**; to be exact, **to a stuffed Pekinese**, since she carried concealed in her bosom a small bag of camphor as a prophylactic against cholera ... so that where she was, was always also a delicate emanation of mothballs…' 'Вона була схожа на білого Пекінеса; якщо бути точним, на Пекінеса з тканини, з того часу, як вона носила з собою невеличку камфору як профілактичний засіб проти холери… таким чином, що де б вона не була, там завжди був тонкий запах камфорних кульок'* (Fowles J. The French Leutenant's Woman); (**36**) '*Обернувся і показав Олізарові **спину**. Важку, похилену **спину**, що просвічувалася. А може, це Олізарові тільки привиділося?'* (Шевчук В. Птахи з невидимого острова);

– реченням: (**37**) '*She led him to the side of the rampart, where a line of flat stones inserted sideways into the wall served as rough steps down to a lower walk. – These are the very steps that Jane Austen made Louisa Musgrove fall down in Persuasion. – How **romantic**. – Gentlemen were **romantic** ... then.' 'Вона пропустила його до валу, де лінія пласких каменів утворювала узбіччя стіни, які слугували сходами для нижньої стежини. - Це саме ті сходи, які Джейн Остін обрала для Луізи Масгров, коли вона впала в Переконанні. – Як романтично. Джентльмени були романтичні…тоді'* (Fowles J. The French Leutenant's Woman); (**38**) *'Ви тут **на службі**? – спитав Олізар. – О, **на службі**! – засміялася дівчина'* (Шевчук В. Птахи з невидимого острова);

– низкою речень або абзацом: (**39**) *'The poor girl had had to suffer the agony of every only child **since** time began – that is, a crushing and unrelenting canopy of parental worry. **Since** birth her slightest cough would bring doctors; **since** puberty her slightest whim summoned decorators and dressmakers; and always her slightest frown caused her mama and papa secret hours of self-recrimination…' 'Бідолашна дівчина вимушена була страждати від агонії, що спідкає будь-яку єдину дитину с самого початку – а саме від постійного батківського хвилювання. З самого народження незначний кашель викликав докторів; з періоду статевої зрілості незначна забаганка викликала декораторів та кравчинь; та завжди її похмурий погляд змушував батьків сидіти годинами з почуттям самообвинувачення'* (Fowles J. The French Leutenant's Woman); (**40**) *'Галерою повзли хвилі диму, гурт турків полетів у повітря, щоб більше ніколи не повернутися на корабель. Вони летіли в небі, а точне число їхнє було **двадцять вісім**, отож мчали, як **двадцять вісім** чорних птахів, а може, летіло то **двадцять вісім** їхніх чорних душ – чорні крила затулили місяць, який саме виплив тоді з за хмар; **двадцять вісім** холодних хвиль збилось у небі в піну і стали білою хмарою, хоча стояла ніч; у тій хмарі почав купатися, митися й плюскатися, як качка у воді, отой мертвосріблянець;– мертвим духом війнуло від нього, й осипався на воду попіл **двадцяти восьми** згорілих тіл'* (Шевчук В. Птахи з невидимого острова);

На думку Р. О. Лєпіної, можна стверджувати, що контактність лексичного повтору в більшості випадків пов'язана з його факультативністю, оскільки контактний лексичний повтор зумовлений найчастіше стилістичними причинами [7, с. 6]. Дистантний лексичний повтор, навпаки, є обов'язковим. Під обов'язковістю повтору мається на увазі обов'язковість позиції, яка в другому реченні повинна бути заповнена або певною лексичною одиницею (суто повтор), або його замінником (займенником, синонімом тощо) [7, с. 6-7]. Таке твердження здається досить суперечливим, оскільки обов'язковість чи факультативність повтору, на нашу думку, для структури речення перевіряється такими критеріями:

1) можливістю/неможливістю уникнення повтору. Вилучення елементів повтору призводить, насамперед, до втрати стилістичного компонента, завдяки якому, власне кажучи, і досягається стилістичний ефект. Порівняємо: (**41**) '*Ernestina **wanted a husband**, **wanted Charles** to be that husband, **wanted children**; but the payment she vaguely divined she would have to make for them seemed excessive…' 'Ернестіна бажала чоловіка, бажала, щоб Чарльз був її чоловіком, бажала дітей; але платня, яку вона намагалася сплатити за це, здавалась їй надмірною…'* (Fowles J. The French Leutenant's Woman) *Ernestina wanted a family – Ернестіна бажала мати родину; (**42**) '*Не відаю, що вдіялося в тому саду, **може, й справді** я на хвилю вмер, **може, й справді** пішов од свого такого чужого мені нового подіб'я, **може, й справді** в житті чудо – не казка, а щось із незвичайного і збувається; мій дух, моє "я", оте щось мале й невагоме, моя надія, мій біль, моє бажання зрозуміти щось у собі й у світі – все те, що складає добре в нашій іпостасі, відірвалося від мене й попливло'* (Шевчук В. Сповідь);

2) можливістю/неможливістю компресії речення. Вилучення повтору зі структури речення (або його компресія) призводить не тільки до втрати стилістичного ефекту чи смислового компонента, але й до порушення граматичної структури (особливо це стосується форм хезитації): (**43**) *'She first turned rather sulkily to her entry of that morning, which was certainly not very inspired from a literary point of view: "Wrote letter to Mama. **Did not see** dearest Charles. **Did not go out**, tho' it is very fine. **Did not feel** happy." It had been a very **did-not sort** of day for the poor girl, who had had only Aunt Tranter to show her displeasure to…' 'Вона вперше обернулась досить сердито для початку цього ранку, який був напевно не дуже навіяний з літературної точки зору: "Написала листівку матері. Не бачила любого Чарльза, не виходила, хоча на вулиці досить гарно. Не відчувала себе щасливою." Це був такий невдалий тип дня для бідолашної дівчини, яка мала лише тітоньку Трентер, щоб показувати їй своє незадоволення'* (Fowles J. The French Leutenant's Woman) *Did not… did not…did not – постійно не щастить, це речення можна було замінити одним реченням; (**44**) '*Якби **все***

***спочатку**!.. **Усе спочатку** – ніколи не пізно, сполошно, радісно билася думка, не такий уже він пропащий'* (Дрозд В. Земля під копитами) *Усе спочатку – це речення підкреслює наміри мовця, уникнення цього повтору знижує стилістичний ефект всього речення;

Уникнення повтору накладає певний відбиток на лексичне наповнення конструкції. За компресії речення застосування лексичних одиниць з підвищеною експресивною конотацією є стилістично невиправданим: (**45**) *'It was not only that she ceased abruptly to be the tacit favorite of the household when the **young lady from London** arrived; but the **young lady from London** came also with trunkfuls of the latest London and Paris fashions, not the best recommendation to a servant with only three dresses to her name – and not one of which she really liked, even though the best of them she could really dislike only because it had been handed down by the **young princess from the capital**…' 'Це було не тільки тому, що вона відразу перестала бути привселюдною фавориткою родини, коли молода леді з Лондону приїхала; але молода леді з Лондону приїхала з пакунками речей останньої моди Лондона та Парижу, не найкраща рекомендація для служки з трьома сукнями для одягу – та ні одну сукню вона дійсно не цінувала, до того ж ці сукні були передані від молодої принцеси зі столиці'* (Fowles J. The French Leutenant's Woman) *young lady from London – повтор підкреслює зневагу служниці до господині, уникнути цього повтору ніяк не можна, інакше втрачається емоційне навантаження всього речення в ситуації; (**46**) *'А вчені люди розказували, що предки миколичан жили на берегах Дніпра тисячоліття, що на їхню землю зазіхали сусіди західні і кочівники зі степу, але люд тутешній схожий був на дерезу, яку ні сокирою **не вирубаєш**, ні вогнем **не випалиш**, бо її коріння – глибоко в землі, і повесні вона знову рясно зеленіє'* (Дрозд В. Земля під копитами) *не вирубаеш… не випалиш – підкреслюється неможливість нанесення збитків, уникнення хоча б одного елемента знижує стилістичний ефект висловлення. У цьому разі було б зайвим говорити про факультивність чи обов'язковість повтору, оскільки компресія призведе до порушення відповідності між планом денотації та планом конотації, а отже, й до втрати емоційно-експресивного компонента;

3) наявністю (відсутністю) з'єднувального елемента. Особливо це стосується такого виду повтору, як полісиндетон, за допомогою якого створюється ритмо-евфонічний та поліфонічний ефект. Вилучення з'єднувального сполучника привносить у висловлення відтінок звичайного перерахування: (**47**) *'But ma'm, it is nothing but a large wood. – I know very well what it is. **And** what goes on there. **And** the sort of person who frequents it. – No one frequents it. That is why I go there – to be alone.' 'Але місс, це тільки великий ліс. - Я знаю досить добре, що це. І що там коїться. І людей, що навідують це місце. - Ніхто не навідує це місце. Ось чому я ходжу туди – щоб бути на самоті'* (Fowles J. The French Leutenant's Woman*);* (**48**) '*Було тільки до сліз жаль себе; мушу гинути таким молодим! **І** буде завтра, **і** позавтра, **і** буде зима, весна **і** літо, **і** буде майбутнє, буде комунізм, лишень мене вже ніколи й ніде не буде'* (Дрозд В. Ирій).

4) можливістю/неможливістю повної заміни контактного лексичного повтору дистантним лексичним і навпаки. Як контактний, так і дистантний повтор виконують свої, притаманні лише їм, функції. На нашу думку, повна заміна контактного повтору дистантним і навпаки може призвести або до утворення нового типу повтору, або ж до зменшення чи збільшення емоційного компонента висловлення і навіть до протиріччя лексико-граматичним нормам його побудови. Порівняємо: (**49**) *'It is not that amateurs can afford **to dabble everywhere**; they ought **to dabble everywhere**, and damn the scientific prigs who try to shut them up in some narrow oubliette…' 'Це не те, коли аматори можуть дозволити собі займатися всім поверхово; вони повині займатися всім поверхово, та проклинати наукових педантів, хто намагається заперти їх в якусь потаємну темницю'* (Fowles J. The French Leutenant's Woman) *to dabble everywhere – не можна поставити в кінець речення, бо тоді порушується смисл висловлювання; (**50**) '*Плюскали хвилі, він **налягає й налягає** на весло, дзенькали ланцюги, порипували дошки під ногами наглядача; ноги того наглядача повисли в повітрі, і засвітилося обличчя з синім висолопленим язиком; біля нього висить так само з висолопленим язиком пес; але все це з іншого світу, загубленого навіки; палає місяць, і він, той місяць, стікає **кров'ю; кров** падає, як іскри, на землю: в такі хвилини зачинають жінки невірних **турченят, і турченята** ростуть у тугих, як тулумбаси, животах і щосили б'ють руками й ногами, рвучись на волю до того місяця, що гукає до них, до тої крові, з якої вони й почались…'* (Шевчук В. Птахи з невидимого острова) *налягає й налягає, кров'ю; кров, турченят, і турченята – не можна роз'єднувати, бо тоді порушується стилістичний ефект.

Отже, лексичний повтор (як контактний, так і дистантний) не слід розглядати лише як формальну надлишковість [1, с. 5-6]. Він несе експресивно-емоційне навантаження, і будь-яка компресія чи звичайне вилучення елементів повтору призводить до втрати як смислового, так і стилістичного компонентів цього відрізка мовлення. Відповідно, ЛП виділяється в системі повторів за такими критеріями: 1) стилістико-структурним (неускладненість, різнорівневість); 2) розташування (контактність). Онтологічна сутність ЛП визначається його функційними властивостями ─ це рекурентне відтворення одиниць певного мовного рівня у дискурсі з метою реалізації прагматичної настанови висловлювання. Сутність ЛП та його місце в системі повторів ми виділяємо за двома основними критеріями: 1) кількість елементів у структурі повтору; 2) лінійне розташування елементів повтору (або його частин) у єдиному синтаксичному цілому або тексті. Відповідно, під лексичним повтором ми розуміємо неодноразове повне або часткове відтворення одиниць, які належать до лексичного рівня, що не є ускладненим іншими фігурами повтору. Повторювані одиниці у складі ЛП

слідують одна за одною та відокремлюються на письмі розділовими знаками (комою, крапкою, трьома крапками, тире, знаками питання чи оклику) або з'єднуються службовими частинами мови – сполучниками й прийменниками. На цій підставі розрізняємо дві основні моделі контактних лексичних повторів: повний лексичний контактний повтор (без з'єднувального елемента) та напівконтактний лексичний повтор (із з'єднувальним елементом – сполучником чи прийменником). У межах останнього виділяємо два основні підтипи: а) напівконтактний лексичний повтор з факультативним елементом, вилучення якого не призводить до втрати стилістичного ефекту чи смислового компонента, не порушує відповідності між планом денотації та планом конотації; б) напівконтактний лексичний повтор з обов'язковим елементом, вилучення якого в силу клішованості виразу є неможливим, оскільки призводить до суперечності лексико-граматичним нормам побудови та втрати смислового й стилістичного компонентів даного відрізка мовлення. Разом з тим у дослідженні простежується перспектива подальшого розвитку, у зв'язку з чим весь комплекс питань щодо проблеми аналізу повторів з урахуванням структури не може бути вичерпно розглянутим у межах однієї статті. Порушені питанння постають актуальними для дослідження внутрішньотекстового статусу тих одиниць номінації, які вимагають особливої уваги у контрастивному плані.

ЛІТЕРАТУРА

1. Актуализаторы экспрессии как неинформативные компоненты речи (на материале английского языка) / Ефимов Л.П. – К., 1988. – 11с. – Рус. – Деп. в ИНИОН АН СССР 4.04.88, № 33268.

2. Берневега С.И. Дистантный повтор в стихотворении: композиционно-смысловая функция / С.И. Берневега // Вестник Сыктывк. ун-та. Сер. 8. – История, филология, философия. – 1997. – Вып. 2. – С. 201-207.

3. Добижа О.А. Лексико-грамматический полный контактный повтор как средство выражения категории множества / О.А. Добижа // Актуальные проблемы филологии и методики преподавания (межвуз. сборник). – Р-н-Д.: Изд-во Ростов. гос. пед. ун-та, 2001.– Ч.1.– С.117-121.

4. Кобков В.П. Замещение, опущение и совмещение как способы сжатия текста без утери информации / В.П. Кобков // В помощь преподавателям иностран-ных языков. – Новосибирск: Наука (Сибирское отделение), 1974. – Вып. 5. – С. 49-73.

5. Кобков В.П. Информационная избыточность и способы сжатия текста / В.П. Кобков // В помощь преподавателям иностранных языков. – Новосибирск: Наука (Сибирское отделение), 1974. – Вып. 5. – С. 31-48.

6. Кубрякова Е.С. Язык и знание: На пути получения знаний о языке: Части речи с когнитивной точки зрения: Роль языка в познании мира / Е. С. Кубрякова. – М.: Языки славянской культуры, 2004. – 560 с.

7. Лепина Р.А. Роль лексического повтора в семантико-синтаксической организации предложения: автореф. дис. на соискание учен. степени канд. филол. наук: спец. 10.02.04 / Р.А. Лепина. – К., 1977. – 25 с.

8. Маловицкий Л.Я. Повтор местоимений / Л.Я. Маловицкий // Русский язык в школе. – 1982. – № 1. – С. 68-70.

9. Мороховский А.Н. Стилистика английского язика / А.Н. Мороховский, О.П. Воробьёва, Н.И. Лихошерст, З.В. Тимошенко. – К.: Вища школа, 1984. – 247 с.

10. Полюжин М.М. Когнітивні основи прагматичного опису текстів англійської художньої літератури / М.М. Полюжин // Проблеми романо-германської філології. – Ужгород: Ліра, 2004. – С. 5-21.

11. Полюжин М.М. Когнітивно-прагматичні механізми іллокутивних моделей мовлення / М.М. Полюжин // Проблеми романо-германської філології. – Ужгород: Патент, 2002. – С. 9-17.

12. Раевская Н.Н. Очерки по стилистической грамматике современного английского языка / Н.Н. Раевская. – К.: Изд-во Киев. гос. ун-та им.Т.Шевченко, 1973. – 144 с.

13. Сарина З.М. Прагматические основания функционирования повтора в различных речевых формах (в англоязычном художественном тексте): автореф. дис. на соискание учен. степени канд. филол. наук: 10.02.04 / З.М. Сарина. – М., 1999. – 24 с.

14. Сарина З.М. Функционирование лексического повтора в художественном тексте / З. М. Сарина // Сборник науч. трудов Моск. гос. лингв. ун-та. – 1997. – № 439. – С. 54-81.

15. Шевченко И.С. Дискурс как мыслекоммуникативное образование / И.С. Шевченко, Е.И. Морозова // Вісник Харків. нац. ун-ту ім. В.Н. Каразіна. – 2003. – № 586. – С. 33-38.

16. Kukharenko V.A. A book of practice in stylistics / V. A. Kukharenko. – M.: Высшая школа, 1986. – 144 p.

ПЕРЕЛІК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Дрозд В.Г. Земля під копитами / В. Г. Дрозд. – К.: Дніпро,1988. – 85 с.

2. Дрозд В.Г. Ірій / В.Г. Дрозд. – Харків: Фоліо, 2008. – 313 с.

3. Шевчук В.А. Сповідь / В.А. Шевчук. – К.: Радянський письменник, 1989. – 58 с.

4. Шевчук В. А. Мор / В. А. Шевчук. – К.: Радянський письменник, 1989. – 64 с.

5. Шевчук В. А. Птахи з невидимого острова / В. А. Шевчук. – К.: Радянський письменник, 1989. – 45 с.

6. Fowles John. The French Lieutenant's Woman / John Fowles. – Jonathan Cape, Ltd, 1969. – 445 p.

УДК 811.161.2'366

ОПОЗИЦІЯ ІСТОТИ/НЕІСОТИ В ІМЕННИКАХ – НАЗВАХ МІКРООРГАНІЗМІВ

Козіна Ю.В., асистент

РВНЗ "Кримський гуманітарний університет" (м. Ялта)

У статті проаналізовано форми акузатива назв мікроорганізмів крізь призму вираження ними семантики істоти/неістоти та визначено роль контексту в граматичному оформленні цих іменників.

Ключові слова: категорія істоти/неістоти, назви мікроорганізмів, онтологічний статус, форма знахідного відмінка, семантика слова.

Козина Ю. В. ОППОЗИЦИЯ ОДУШЕВЛЕННОСТИ/НЕОДУШЕВЛЕННОСТИ В СУЩЕСТВИТЕЛЬНЫХ – НАЗВАНИЯХ МИКРООРГАНИЗМОВ / РВУЗ "Крымский гуманитарный университет" (г. Ялта), Украина.

В статье проанализированы формы аккузатива названий микроорганизмов сквозь призму выражения ими семантики одушевленности/неодушевленности и определена роль контекста в грамматическом оформлении таких существительных.

Ключевые слова: категория одушевленности/неодушевленности, названия микроорганизмов, онтологический статус, форма винительного падежа, семантика слова.

Kozina Y.V. THE OPPOSITION OF ANIMATE/INANIMATE IN NOUNS – NAMES OF MICROORGANISMS / The Crimean University of Arts (Yalta), Ukraine.

In the article the forms of accusative of the names of microorganisms are analysed through the prism of expression by them semantics of animate/inanimate and the role of context is certain in grammatical registration of such nouns.

Key words: category of animate/inanimate, names of microorganisms, ontological status, form of accusative, semantics of a word.

Категорія істоти/неістоти пов'язана з розподілом людиною довкілля на живе і неживе (Є.Кедайтене, Н.Озерова, О.Ільченко, Г.Хабургаєв, А.Бондарко). Однак такий розподіл іменників не завжди відображає наявного в науці розуміння живих та неживих предметів. Тому увагу дослідників привертають випадки невідповідності об'єктивного статусу предмета його належності до назв істот/неістот на рівні мови (Л.Єльмслєв, Ю.Степанов, А.Нарушевич). Цікавими в цьому плані є назви мікроорганізмів, онтологічний статус яких чітко не визначений. У сучасній українській мові назви вірусів, бацил, мікробів тощо не мають однозначної інтерпретації. Досі відсутній точний розподіл таких назв за ознаками живих та неживих організмів через певні труднощі, адже, наприклад, віруси поза межами клітин організму власника не мають жодного з атрибутів живого, але всередині нього у вірусній частинці наявні метаболічні процеси, вона здатна розмножуватись тощо [5]. Тому мета статті – описати морфологічні засоби вираження категорії істоти/неістоти у згаданих субстантивах крізь призму їхньої семантики.

У мовній практиці на рівні граматичних форм іменника, зазвичай, у назвах мікроорганізмів трапляється форма знахідного відмінка, омонімічна називному: *Захисна – специфічні білки (антитіла), що виробляються лейкоцитами, здатні нейтралізувати чужорідні* ***білки*** *та* ***мікроорганізми*** (2007 Біол 94); *Вводячи жабі*

мікроби *сибірки, І. І. Мечников виявив, що незабаром усі вони захоплювалися лейкоцитами і захворювання не наставало* (ХХ СУМ IV 472); *З ранку до вечора сидів він у своїй лабораторії, готував у скляночках різні гіркі й солодкі мікстури.., а найбільше з гострою увагою досліджував у мікроскоп якісь* ***мікроби*** (О.Іваненко); *Миготливий епітелій дихальних шляхів своїми коливальними рухами назовні разом з слизом виводить з організму* ***бактерії****, що потрапили в дихальні шляхи* (там само); *При обробці води вапном проявляється його антисептичне діяння, бо воно знищує* ***бактерії*** *і шкідливі для здоров'я людини* ***мікроорганізми*** (ХХ СУМ І 50); *Найбільш складною структурою відзначаються бактеріофаги – віруси, що вражають* ***бактерії*** (92); *У ній можна побачити фагоцитовані* ***бактерії*** *і лейкоцити на різних стадіях травлення* (2004 МедБіол 459); *Відкрито* ***бактерії*** *і найпростіші (А. Левенгук)* (10); *Мікробіологія – наука про* ***мікроорганізми*** (7); *Прикладом стимульованої дії на* ***мікроорганізми*** *може бути дія на них вітамінів та інших ростових факторів* (95); *Багато які хімічні речовини впливають на* ***мікроорганізми*** (там само); *Сонячне проміння корисне для людини ще й тим, що воно послаблює дію і навіть вбиває деякі* ***мікроорганізми*** *і* ***віруси*** *–* ***збудників*** *різних заразних хвороб* (ХХ СУМ IV 734). В останньому прикладі привертає увагу граматичне поєднання у функції додатка субстантивів у старій формі акузатива (*мікроорганізми*, *віруси*) та у новій (*збудників*). У переносному значенні на ґрунті метафорізації (де назва мікроорганізма вживається на позначення людей) також реалізується семантика неістоти: *– Дивно, що фашизм виносить на поверхню саме дегенератів. Мабуть, сама гнила атмосфера фашизму розплоджує такі* ***мікроби*** (О.Гончар). Однією з причин відмінювання таких іменників як назв неістот є, ймовірно, відносно неглибокі знання про мікроорганізми. Тривалий час людина жила в оточенні невидимих істот, споживала продукти їхньої життєдіяльності (випечений хліб, кисле молоко, вино, пиво). Ці істоти спричинювали захворювання, але людина навіть не підозрювала про їхнє існування, бо вони мали надто малі розміри. На сьогодні відомо багато видів корисних та шкідливих мікроорганізмів, проте внаслідок певних законів сприйняття світу людиною, вона не відносить до істот ті організми, активність яких неможливо спостерігати безпосередньо, про функціонування яких їй відомо небагато.

У деяких мовознавчих працях наголошується на ієрархічності оформлення категорії істоти у згаданих субстантивах [1; 2; 3; 4], що простежується в переважній кількості вживання старої форми акузатива на позначення іменника *вірус* та функціонування акузативно-номінативної форми в певних конструкціях з лексемами *бактерія*, *мікроб* тощо, наприклад: *Вітчизняний учений Івановський перший відкрив у 1892 році і вивчив* ***вірус*** *„мозаїчної хвороби", поклавши тим самим початок новій біології – вірусології* (ХХ СУМ І 682); *Інститут мікробіології виділив* ***вірус****, що руйнує клітини водоростей – шкідників* (1973 СУМ XI 474); *Описано* ***віруси*** *бактерій (бактеріофаги) (Ф. Творт, Ф. Герель)* (2004 МедБіол 13); *Тому немає єдиної думки, чи можна віруси на цій стадії вважати живими* (22); *Вони є генетичним матеріалом для всіх живих організмів, включаючи* ***віруси*** (82); *До тератогенів можна віднести деякі* ***віруси*** (254). О.Ільченко знаходить пояснення цьому граматичному явищу у відбитті послідовності наукових досягнень у галузі мікробіології та співвіднесеному з ним ступені проникнення наукових знань у свідомість людей [2, с. 142]. Порівняно пізнє відкриття такого виду мікроорганізмів як вірус, зумовлює суперечки у мовній інтерпретації через нерозуміння способу існування цієї реалії. Проте, можливо, причина використання форми знахідного-називного у цих субстантивах криється в їхній семантиці. Вірусам (згідно зі знаннями про них, що існують у сучасній науці) не притаманні жодні з ознак живого. Будучи внутріклітинними паразитами, віруси, на відміну від бактерій, не мають навіть власного обміну речовин. Можна стверджувати, що вони є частинкою живого, а не окремим живим організмом і вміщують у своєму значенні сему "неживий предмет". Тому цілком логічним є їхнє граматичне оформлення як назв неістот.

Щодо решти іменників цієї групи (*мікроб*, *бацила*, *бактерія*) учені висловлюють одностайну думку про те, що вони вміщують як сему "живий" так і "неживий" [2; 3; 4], „розщеплюючись на рівні граматики на протиставлені грамеми істоти/неістоти" [3, с. 142]. Вживання нової форми акузатива на позначення назв мікроклітин відбито у професійному мовленні (у медичних довідниках, енциклопедіях, працях з біології тощо), адже науковець має змогу за допомогою мікроскопа бачити активний рух, певні зміни у структурі цих частинок. „Недивно, що біологи, які щодня спостерігають мікроорганізми у мікроскоп, схильні надати їхнім назвам статус істоти, аніж нефахівець" [1, с. 260]. Наприклад: ***Бацил*** *під мікроскопом не знайдено* (ХХ СУМ IV 734); *Якщо вважати, що мікробіологія виникла тоді, коли людина вперше побачила і описала* ***мікробів****, то можна точно встановити „день народження" науки та ім'я її засновника* (там само); *Хвороба – битва в людському організмі між двома великими юрмами, – писав І. І. Мечников, – незліченною юрмою мікробів – збудників хвороби і такою ж юрмою рухливих клітин крові – лейкоцитів, що здатні захоплювати* ***мікробів*** (там само); *До антибіотиків ми зараз відносимо широке коло речовин мікробного, рослинного та тваринного походження, що вбивають* ***мікробів*** (1960 СУМ XI 468). Дібраний мовний матеріал дозволяє говорити про певну закономірність у використанні форм знахідного відмінка, наприклад: ***Мікробів*** *вирощують штучно на спеціальних живильних середовищах (в лабораторних умовах)* (ХХ СУМ II 524) – іменник *мікроб* приймає нову форму акузатива, адже мова йде про можливість спостереження за ростом і розмноженням окремих мікробів у лабораторних умовах (за допомогою мікроскопа), а отже детальніше вивчення. *Комет вбиває всіх відомих* ***мікробів*** (розм.) – ґенітивно-акузативна форма зумовлена, по-перше, наявністю у реченні лексеми *відомий*, що вказує на ознайомленість мовця з цим організмом, по-друге, асоціація у свідомості людини з телевізійною рекламою, де яскраво змальовані мікроби як окремі живі істоти, що розмовляють, рухаються,

бояться дії хімічної речовини тощо. У згаданих контекстах назви мікроорганізмів не мають збірного значення, а, навпаки, кожен мікроб функціонує як самостійна істота, а відтак, диференційоване сприйняття цих малих клітинок (реально чи підсвідомо) мотивує вибір нової форми знахідного відмінка, пор.: *Сонячне проміння згубно діє на хвороботворні* ***бактерії****, знищуючи їх або затримуючії їх розмноження* (1957 СУМ XI 47); *Речовини, що вбивають і розчиняють* ***мікроби****, називаються бактерицидними* (XX СУМ I 92). У цих контекстах лексеми репрезентують узагальнене значення, збірне. Таке маркування назв на позначення мікроорганізмів характерне для усного мовлення та науково-публіцистичної літератури.

Лексема *збудник* хвороб (що у своєму значенні містить сему мікроб, бактерія тощо) активно функціонує лише у новій формі акузатива: *Летучі фітонциди листків дуба вбивають* ***збудника*** *дизентерії – дизентерійну паличку* (1960 СУМ II 274); *Для знищення шкідливих комах і* ***збудників*** *хвороб медоносні рослини обпилюють чи обприскують різними отруйними речовинами* (XX СУМ V 559); *Емульсія креоліну знешкоджує* ***збудника*** *паратуберкульозного ентериту* (1955 СУМ VI 67). Цікавим в цьому плані є приклад: *Коли до організму потрапляють різні хвороботворні агенти – мікроби, віруси тощо, то проти них і проти вироблюваних ними токсинів організм виробляє* ***антитіла****, які знешкоджують ці* ***агенти*** *і зумовлюють стійкість проти інфекційних хвороб – так званий імунітет* (1972 СУМ XI 47). Лексема *агент*, що в цьому контексті позначає *мікроби* і *віруси*, за аналогією до них виступає у старій формі знахідного відмінка, як і лексема *антитіла*, що за своїм значенням належить до мікроорганізмів, проте остання не має паралельної форми на граматичному рівні мови (пор. *виробляти антитіла*/*виробляти антитіл*). Таким чином, іменник *агент* виступає омонімом до назв мікроорганізмів і приймає симетричну своєму лексичному значенню граматичну форму. З огляду на це, доречною є думка про „реакцію граматичної системи на появу у цій формі додаткового значення. У такий спосіб факт існування паралельних форм для вираження <…> значення істоти має бути проінтерпретований інакше, а саме як факт ангажування однієї з форм іншим значенням" [3, с. 126]. Нова форма акузатива вживається внаслідок розщеплення лексичного значення, субстантив набуває додаткових ознак (зокрема, у свідомості мовця), що відбиває граматична форма.

Семантика найменувань *мікробів*, *бактерій*, *бацил* певною мірою співвідноситься з поняттям *клітина*, назва якого у граматичному плані не знає коливань у виборі форми об'єкта (трапляється у формі знахідного-називного), хоча "в реальності й співвідноситься з уявленнями про біологічну субстанцію, тобто асоціюється із поняттям живого" [3, с. 141], наприклад: *Добре видно під мікроскопом живі* ***клітини*** *м'якуша кавуна* (1955 СУМ VI 838); *Функції кліток-фагоцитів найрізноманітніші: вони видаляють з організму* ***клітки****, що відмирають, поглинають і інактивують мікроби, віруси, гриби; синтезують біологічно активні речовини (лізоцим, комплемент, інтерферон); беруть участь у регуляції імунної системи* (1973 СУМ XI 474); *Інститут мікробіології виділив вірус, що руйнує* ***клітини*** *водоростей-шкідників* (там само); *Для стерилізації харчових продуктів ... застосовують окис етилену, який вбиває і вегетативні* ***клітини****, і спори* (2004 Мікробіолог 97); *Порівняйте* ***клітини****, побачені вами у полі зору мікроскопа, із зображеннями на таблицях* (2010 Біолог 10 138). За аналогією стару форму акузатива приймають і одноклітинні організми на кшталт *амеба*, *інфузорія*: *При малому збільшенні мікроскопа на тимчасовому чи постійному мікропрепаратах знайдіть окремі* ***інфузорії*** (2010 Біолог 10 138). Проте зміна форми акузатива не пов'язана зі зміною семантики, тому доречно говорити про паралельне вживання двох форм знахідного відмінка на позначення згаданих субстантивів: *Розгляньте* ***інфузорій*** *при малому збільшенні мікроскопа* (29).

Мовний матеріал вказує на певну залежність форми знахідного відмінка іменника від значення дієслова, що керує ним. Такі дієслова як *захоплювати*, *вбивати*, *нищити*, дія яких, переважно, спрямована на живий об'єкт, зумовлюють вибір форми знахідного-родового, тоді як дієслова *виявити*, *дослідити*, *відкрити* сприяють відмінюванню субстантива як неістоти. При поєднанні назв на позначення мікроорганізмів з дієсловами, семантика яких асоціюється з впливом на живі істоти, відбувається певна персоніфікація об'єкта. Такий процес активно простежується в живому мовленні та в дитячій літературі: *Я розповім вам сьогодні про двох різних* ***мікробів****. Одного* ***звали*** *Кефірчик, і* ***працював*** *він на молокозаводі <...> Другого* ***мікроба звали*** *Дезик, а звали його так тому, що він був рідним братом хвороби дизентерії* (XXI Крил 5); *А той і не помітив навіть, так додому* ***мікроба*** *і приніс <...> Думав Дезик, що лікар приїде та* ***мікроба*** *Кефірчика сварити буде* (там само).

Отже, іменники на позначення мікроорганізмів не мають остаточного визначення на онтологічному рівні через недостатність знань про них, тому можуть вміщувати в собі як сему „живий предмет" так і „неживий предмет". Конструкції з іменником *вірус* демонструють вживання цього субстантива лише у формі знахідного-називного, на нашу думку, унаслідок відсутності в його семантиці ознак живого (навіть назва цієї лексеми пов'язана з грецьким словом, що позначає „отруту"), функціонування його як частини живого. Назви *мікробів*, *бактерій*, *бацил* (і їхніх різновидів) можуть функціонувати й у новій формі відмінка об'єкта. Це пов'язане, по-перше, зі ступенем ознайомленості мовця з мікроорганізмом (у професійному мовленні), по-друге, сприйняттям цих форм життя не як сукупності, а як окремих живих організмів, кожен з яких функціонує самостійно (безпосередньо це можна спостерігати у мікроскоп), по-третє, з певним розщепленням значення згаданих субсантивів, унаслідок метафоризації (характерне для усного мовлення та дитячої літератури). Таким чином, подальше наукове вивчення мікроорганізмів, можливо, сприятиме уніфікації

відмінювання іменників чоловічого роду другої відміни однини, адже субстантиви саме в цій граматичній формі історично виявились „прихильними” до категорії істоти.

ЛІТЕРАТУРА

1. Граннес Альф. Избранные труды по русскому и славянскому языкознанию / Альф Граннес; [под ред. В.Б. Крысько]. – М.: Языки русской культуры, 1998. – 416 с.

2. Ильченко О.С. Семантика грамматики: оппозиция одушевленности-неодушевленности в синхроническом и диахроническом аспектах: дисс. … канд. филол. наук: 10. 02. 01 / О.С. Ильченко. – Краснодар, 2004. – 231 с.

3. Мороз Т.Ю. Семантико-граматична асиметрія морфологічних категорій іменника: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.01 “Українська мова” / Т. Ю. Мороз. – Харків, 2008. – 20 с.

4. Нарушевич А. Г. Категория одушевленности/неодушевленности и языковая картина мира / А.Г. Нарушевич // Русский язык в школе. – 2002. – № 3. – С. 75-78.

5. Философский энциклопедический словарь / [гл. редакция: Л.Ф. Ильичев, П.Н. Федосеев, С.М. Ковалев, В.Г. Панов]. – М.: Сов. Энциклопедия, 1983. – 840 с.

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

Біол Бєляєва Л.В. Біология. 8–9 класи: [наочний довідник] / Л.В. Бєляєва – К.; Харків: Веста, 2007. – 110 с.

Біол 10 Межжерін С.В. Біологія: (профіл. рівень): [підруч. для 10 кл. загальноосвіт. навч. закл.] / С.В. Межжерін, Я.О. Межжеріна, Т.В. Коршевнюк. – К.: Планета книжок, 2010. – 336 с.

Біолог 10 Балан П.Г. Біологія: (академ. рівень): [підруч. для 10 кл. загальноосвіт. навч. закл.] / П.Г. Балан, Ю.Г. Вервес, В.П. Поліщук – К.: Генеза, 2010. – 345 с.

Крил Крилаті. Пригодницький журнал для дітей / [гол. ред. Л. Юрченко]. – К.: Вид-во СУМ, 2008. – № 4. – С. 5.

МедБіол Медична біологія: [підручник] / [за ред. В. П. Пішака, Ю. І. Бажори]. – Вінниця: Нова книга, 2004. – 656 с.

Мікробіолог Пирог Т.П. Загальна мікробіологія: [підручник] / Т.П. Пирог. – К.: НУХТ, 2004. – 471 с.

СУМ Словник української мови.– К.: Наук.думка, 1970. – Т. 1-11.

УДК 811.161.2’3737

ОКАЗІОНАЛЬНІ ФРАЗЕМИ ТА ЇХ ЛЕКСИКОГРАФІЧНЕ ОПРАЦЮВАННЯ

Колоїз Ж.В., д. філол. н., професор

Криворізький педагогічний інститут ДВНЗ “Криворізький національний університет”

У статті йдеться про особливості оказіональних результатів фраземної деривації; акцентовано на потребі регулярного лексикографічного “зрізу” мовної ситуації з погляду оказіональної фразеології; обгрунтовано доцільність лексикографічного опрацювання оказіональних фразем; репрезентовано окремі зразки лексикографування відповідного матеріалу.

Ключові слова: *фразеологія, фразеологізм*, *оказіональна фразема, фразеографія, лексикографування, словник.*

Колоиз Ж.В. ОККАЗИОНАЛЬНЫЕ ФРАЗЕОЛОГИЗМЫ И ИХ ЛЕКСИКОГРАФИЧЕСКАЯ РАЗРАБОТКА / Криворожский педагогический институт ГВУЗ “Криворожский национальный университет”, Украина.

В статье речь идет об особенностях окказиональных результатов фразеологической деривации; акцентируется на необходимости лексикографического “среза” языковой ситуации с точки зрения окказиональной фразеологии; обосновывается целесообразность лексикографической разработки

окказиональных фразеологизмов; подаются отдельные примеры лексикографирования соответстующего материала.

Ключевые слова: *фразеология, фразеологизм, окказиональный фразеологизм, фразеография, лексикографирование, словарь.*

Koloyiz Z.V. THE OCCASIONAL PHRASEOLOGICAL UNITS AND THEIR LEXICOGRAPHIC DEVELOPMENT / Kryvyi Rih pedagogical institute DVNZ "National University of Kryvyi Rih", Ukraine.

The article focuses on the peculiarities of occasional results of phraseological derivation. The needs for lexicographic "slice" of the language situation from the point of view of occasional phraseology are emphasized. The expediency of lexicographic development of occasional phraseological units is based. Some examples of lexicographic work with related material are given.

Key words: phraseology, phraseological unit, occasional phraseological unit, phraseography, lexicographic work, dictionary.

Розвиток мови зумовлений функціонуванням і взаємодією узуальних та оказіональних матеріальних репрезентантів, диференційованих залежно від рівня адаптації в "мовному просторі" та ступеня відтворюваності в просторі власне комунікативному. Перші маніфестують здатність тієї чи тієї одиниці стабілізуватися мовним узусом, інші, спродуковані на "замовлення" конкретної комунікативної ситуації, − демонструють можливості мовної системи щодо заповнення так званих "порожніх лакун", є результатом реалізації мовної потенції. Наукова систематизація оказіонального матеріалу, який донедавна пов'язували здебільшого з оказіональними словами, нині вийшла за межі традиційних класифікаційних схем. Загальновідомо: для того, аби та чи та мовна потенція об'єктивувалася, потрібен відповідний деривaційний процес (не апробовані раніше модифікації з уже адаптованим у "мовному просторі" мовним матеріалом), що обов'язково спричиняє актуалізацію конкретних, як правило, випадкових матеріальних форм вираження. Інноваційні результати, репрезентовані у вигляді оказіональних матеріальних знаків, виникають унаслідок різних типів оказіональної деривації, а тому співвідносні не тільки з одиницями лексичного рівня.

На сучасному етапі розвитку мовознавчої науки посилений інтерес викликають питання так званої оказіональної фразеології (І.Ю. Третьякова), оказіональної фраземіки (О.В. Тюменцева), оказіональної фразеологічної номінації (О.С. Кривецька) тощо. Попри досить строкату термінологію як вітчизняні, так і зарубіжні науковці акцентують на дослідженні індивідуально-авторських, або оказіональних, фразеологічних одиниць, на особливостях їхнього функціонування здебільшого в текстах художньої літератури. І це цілком закономірно. Адже саме художня література є потужним і невичерпним джерелом використання узуальних і продукування оказіональних фразеологічних одиниць. Передусім у межах художнього тексту зусилля адресанта спрямовані на пошук таких комунікативних параметрів, які забезпечили б не абстрактний обмін інформацією, а той реальний процес спілкування, що складається з багатьох компонентів, до яких належать й інформативний зміст, і вплив на адресата, і контролювання його вчинків та почуттів. Результативність прагматичного ефекту таких оказіональних утворень незаперечна: адресат реагує на них відразу. З одного боку, вони реалізують індивідуально-творчу компетенцію мовця, з іншого, – демонструють, на що здатна мова при породженні нових одиниць, які її творчі потенції, глибинні сили. Наприклад: *Гнилий Тікич протікав попід лісом, Гнилим його назвали ще тоді, як затхнулась у річці вода від татарської крові, тож я відразу змикитив, куди хилять братчики Момоти. Вони зросли на Тікичі і добре* ***знали****, де в цій річці яма чи коловерть,* ***де*** *тут* ***зимують раки і де жаба цицьки дає*** [15, с. 119]; *Цей чоловік, видно з усього, і* ***пороху нюхав****, і* ***шаблю щербив*** *об ворожі черепи* [15, с. 178]. У першому контексті репрезентовано узуальну фразему ***знати***, ***де раки зимують***, яка маніфестує значення − "маючи неабиякий досвід, уміти добре розбиратися в ситуації" [8, с. 269], а також її оказіональний синонім ***знати***, ***де жаба цицьки дасть***, що увиразнюється додатковим семантичним відтінком − "маючи неабиякий досвід, уміти розпізнати ситуацію, яка загрожує життю" (пор.: узуальна фразема ***жаба цицьки дасть*** – "хто-небудь загине, потрапивши в складні, незвичні умови" [8, с. 233]. В іншому контексті проілюстровано модифіковану узуальну фразему заперечної модальності ***і пороху не нюхати*** – "не бути на війні, не брати участі у воєнних діях" [8, с. 443] (пор.: ***порох нюхати***, наприклад, у контексті *Він, цей Ілько, теж трохи* ***понюхав пороху*** *ще в загоні отамана Яблуньки, а потім, коли отаман загинув, тихенько осів на хуторі Буда, приховавши свій грішок від нової влади* [15, с. 238]). Крім стверджувальної модальності, новоутворена одиниця демонструє зразок конструкції відкритого сурядного ряду (пор.: ***і порох нюхав***, ***і шаблю щербив*** – "брати безпосередню участь у воєнних діях; мати досвід ведення воєнних дій"). При утворенні оказіональних одиниць порушується цілісність фразеологічного значення, змінюється компонентний склад і т. ін. Такі модифікації засвідчують, що стабільність зовнішньої оболонки узуальних фразем не є абсолютною. Комплексний характер їх структури, потенційна здатність до структурно-семантичної автономізації їх компонентів як наслідок нарізнооформленості дозволяє творчо використовувати фразеологічний матеріал, що й спричиняє появу оказіональних результатів фраземної деривації, або оказіональних фразем [3, с. 172 – 188].

У пропонованій статті маємо на меті обґрунтувати доцільність лексикографічного опрацювання оказіональних фразеологічних одиниць, а також репрезентувати окремі зразки лексикографування відповідного матеріалу.

Систематизація та фіксування фразеологічних одиниць має тривалу історію, сягає своїм корінням давніх часів, відштовхується здебільшого від фольклорних зібрань та словників загальномовного, зокрема перекладного типу [7, с. 233]. Детальне висвітлення окресленого питання неодноразово привертало увагу вітчизняних науковців, що знайшло своє відображення у працях із історії вітчизняної лексикографії, зокрема і фразеографії (В.М. Білоноженко, І.С. Гнатюк [1], Н.О. Зубець [2], Л.Г. Скрипник [7], Ю.Ф. Прадід [6], Л.Ф. Щербачук [14] та ін.). Свого часу, акцентуючи на здобутках та перспективах розвитку означеної царини мовознавства, ще в сімдесятих роках минулого століття Л. Г. Скрипник зазначала: "Вихід цікавих фразеографічних праць у нашій країні й за рубежем, інтенсивний розвиток теорії фразеології та фразеографії створюють реальні передумови для роботи над великим тлумачним фразеологічним словником української мови академічного типу" [7, с. 273]. Уся наукова спільнота з нетерпінням чекала на вихід "Фразеологічного словника української мови", підготовленого лексикографами Інституту мовознавства ім. О.О. Потебні АН України [12] і щиро вітала появу "Словника фразеологізмів української мови" [8]. Як справедливо зауважував В.Д. Ужченко, такі "словники "регулюють" крайні точки зору на обсяг і межі фразеології, увиразнюють взаємодію "слово − фразеологізм", гостро ставлять проблеми семантики, граматичної характеристики, системних відношень у фразеології, стан функціонально-стилістичної кваліфікації фразеологізмів й відбиття їх культурологічного параметру" [11, с. 285–286]. Початок XXI століття ознаменувався появою фразеологічних словників нових типів [4; 13]. І це не випадково. Адже останнім часом "усе нагальнішою є потреба регулярного лексикографічного "зрізу" мовної ситуації з погляду нової та оновленої лексики, *фразеології* (курсив наш – Ж. К.), оскільки відсутність їхньої фіксації спричиняється до певних прогалин у дослідженні мовних процесів" [9, с. 55]. Якщо сьогодні можна з упевненістю говорити про певні здобутки в царині лексикографування нової лексики, то лексикографічне опрацювання нового фразеологічного матеріалу, м'яко кажучи, знаходиться на початковій стадії. Здебільшого лише йдеться про необхідність кодифікації матеріалу, кваліфікованого передусім як індивідуально-авторські, або трансформовані, фразеологізми. Щоправда, нині все більше і більше науковців схиляються до думки, згідно з якою такі одиниці зараховують до оказіональної фразеології. Причому останню витлумачують крізь призму диференційних ознак оказіонального слова: "Оказіональна фразеологія – це сукупність мовленнєвих відфразеологічних утворень, що характеризуються ознаками, властивими оказіональним одиницям: належністю до мовлення, невідтворюваністю, авторською належністю, похідністю, ненормативністю, функціональною одноразовістю, контекстуальною зумовленістю, посиленою експресивністю, синхронно-діахронною дифузністю" [10]. Звідси, відповідно, оказіональний фразеологізм кваліфікують як "мовленнєву одиницю, утворену на базі мовної фразеологічної одиниці, однак відмінної від мовного прототипу (мовної фразеологічної одиниці) за семантикою і/ або структурно-граматичним вираженням" [10]. У нашому витлумаченні оказіональна фразема, або оказіональний фразеологізм, − це "новоутворений матеріальний репрезентант, що є результатом реалізації мовної потенції, характеризується категорією оказіональності / узуальності, нульовим рівнем адаптації в "мовному просторі" та нульовим ступенем відтворюваності в просторі власне комунікативному" [3, с. 74]. Наприклад: *П'ять років тому я зустрів тут найвродливішу в світі панну, яка зараз їхала зі мною в небезпечну мандрівку, але* ***трималася*** *таким* ***козирем****, що я нею пишався* [15, с. 251], де фразеологізм ***триматися козирем*** ← ***триматися*** *гоголем* (*королем*) – "поводитися гордовито, поважно" [8, с. 723] + *ходити* ***козирем*** – "триматися з погордою, зарозуміло, незалежно; хизуватися" [8, с. 750] набуває додаткових семантичних відтінків – "мати гордовитий, поважний вигляд; бути упевненим у собі". Цілком закономірно, що такі одиниці, спродуковані в умовах конкретних мовленнєвих ситуацій,з часом можуть стабілізуватися узусом й отримати відповідну кодифікацію у спеціальних лексикографічних працях.

Дискусійні моменти, наявні як у теорії сучасної фразеології, так і в теорії сучасної неології, загалом не сприяють успішному розв'язанню низки проблем так званої оказіональної фразеології, що загалом гальмує лексикографічне опрацювання оказіонального фразеологічного матеріалу. Відсутність фразеологічної одиниці в реєстрі навіть академічного видання ще не свідчить про її оказіональний статус. Наприклад: *Постріли переслідувачів не вщухали, але то вже було* ***ловлення вітру*** [15, с. 236], де ***ловлення вітру*** – фразеологізм біблійного походження, що означає "марна справа" (пор.: слова царя Соломона: "І поклав я на серце твоє, щоб пізнати премудрість, і пізнати безумство й глупоту, − і збагнув я, що й це все-то ***ловлення вітру***!.. Бо при многості мудрості множиться й клопіт, хто ж пізнання побільшує, той побільшує й біль!..[Еклезіястова 1: 17−18]. Академічне видання "Словника фразеологізмів української мови" фіксує лише такі одиниці, як-от: ***ловити вітрів*** − "*жарт*. Розглядати все навколо, оглядатися, повертатися в різні боки" [8, с. 351] та ***ловити вітра в полі*** – "1. Безслідно зникнути, так, що марно й шукати; 2. Здійснювати безрезультативні пошуки кого-, чого-небудь; 3. Домагатися чого-небудь неможливого, недосяжного" [8, с. 780–781]. В іншому контексті (*Я й гадки не припускав, що когось із них міг запродати Загородній, Гупало чи Залізняк, тут було цілком очевидно, що це наслідок* ***каїнових діянь*** *Гамалія і Завірюхи, котрі втерлися в довіру запілля* [15, с. 221]) репрезентовано фразеологізм ***каїнове діяння*** − "підступні, лукаві вчинки; зрада", що співвідноситься з кодифікованою матеріальною формою вираження ***каїнове діло*** [8, с. 205] тощо. І навпаки: узуальна фразема, що отримала відповідну реєстрацію, характеризується традиційною формою вираження, в умовах конкретної мовленнєвої ситуації може модифікувати свій "традиційний" зміст. Подекуди той чи той автор вдається й до відповідного

графічного оформлення, як-от, скажімо, використання лапок. Наприклад: *Знов підкрадалася зневіра. Пішли на амнестію − важко повірити! − отамани Петренко, Дзигар, Олекса Чучупака − наймолодший Василів брат… Цих уже зустрічали в Жаботині з полковим духовим оркестром, грали "Інтернаціонал", "**заблудлих овець**" вітали кременчуцькі чекісти Керкенер і Міхайлов* [15, с. 112]. Наявність лапок свідчить про те, що значення фразеологізму набуває додаткових і семантичних, і стилістичних відтінків: з іронією говориться передусім про людей, які, так би мовити, покаялися в тому, що нібито збилися з правильного життєвого шляху, і під тиском змушені були порвати стосунки з середовищем, до якого належали (пор.: ***заблудла вівця*** − "людина, яка порвала стосунки з тим середовищем, до якого раніше належала, або яка збилася з правильного життєвого шляху" [8, с. 94]). Лексикографування таких фразеологічних одиниць – завдання не з легких. І найближчим часом, очевидно, не матиме успішного розв'язання. Наразі все зводиться поки що до окремих спроб описати принципи побудови відповідних лексикографічних праць.

Одну з таких спроб − описати принципи укладання словника індивідуально-авторського вживання фразеологічних одиниць − здійснила Л.Ф. Щербачук [14]. Дослідниця вдається до принагідного аналізу словникових організацій фразеологічних інновацій у вітчизняному (А.А. Смеречко) та зарубіжному (А.М. Мелерович, В.М. Мокієнко) мовознавстві. Попри те, що "досягнення в теорії і практиці фразеографії останніх десятиліть створюють сприятливі умови для підготовки словників індивідуально-авторського вживання ФО в мові окремих письменників" [14, с. 314], говорити про вагомі здобутки в царині лекикографування оказіональних фразем, гадаємо, зарано.

Потреба створення словника оказіонального вживання фразеологічних одиниць очевидна. На цьому наголошує чимало дослідників фразеологічного матеріалу. І йдеться не лише про підготовку та видання спеціальних словників оказіональних фразем окремих письменників, але й водночас обґрунтовується доцільність створення спеціальних словників, які репрезентували б оказіональні утворення, засвідчені у творчих доробках різних авторів і навіть різних жанрів. Адже індивідуально-авторське, або оказіональне, використання фразеологізму, як і авторське використання слова, згідно з позицією В. М. Мокієнка, "таке ж невід'ємне надбання живої мови, як і нормативно фіксована їх форма" [5, с. 23]. Воно дозволяє відсвіжувати більш чи менш стертий унаслідок багаторазового вживання фразеологічний образ. Наприклад: *Говорив він [Дибенко] по-нашому непогано, як для вихідця з Брянщини, але дуже довго і нудно. Мовляв, українці вперше мають можливість жити по-людському, а в недалекій будучині тут **потечуть молочні ріки*** [15, с. 124]; *− Ось почитай ці накази, − Загородній перед тим, як відкрити польову сумку, подивився на Вовкулаку й свого ад'ютанта Тимоша Компанійця. − Хлопці, ану **підіть пошукайте дикого цапа**! Це означало: залиште нас самих. Коли хлопці пішли "на лови", Ларіон засипав Ворона наказами Гамалія* [15, с. 196]; *Я поклав на стіл чотири купюри по п'ять тисяч польських марок, та він знов подивився на мене спідлоба, якось так недобре всміхнувся й сказав, що ті гроші вже "ніц не вартують", за них і хлібини не купиш, та де хлібини, **ламаного сірника** тобі **не дадуть** за двадцять тисяч марок, це ж не австрійські корони* [15, с. 276] тощо.

Підґрунтям пропонованих лексикографічних праць, очевидно, має стати картотека, до якої увійшли б не зареєстровані до цього іншими спеціальними словниками оказіональні фраземи чи то з однотипних, чи то з різнотипних джерел. У репрезентації матеріалу варто послуговуватися загальноприйнятими словникарськими принципами: алфавітний порядок реєстрових одиниць, виокремлених графічно та супроводжуваних наголосом; витлумачення значення; ілюстрація й паспортизація, що передбачають встановлення авторства та з'ясування різновиду індивідуально-авторських перетворень фразеологічних одиниць (пор.: вільне сполучення з широкими варіативними потенціями → нормативне літературне використання з обмеженою кількістю варіантів → індивідуально-авторська обробка нормативних фразеологізмів [5, с. 22-23]). Наприклад:

ВІ́ШАТИ КИ́РПУ ← вішати носа + гнути **кирпу**.

Будучи чванливим і гонористим, втрачати надію, впадати у відчай, журитися.

*Сутяга випадково наткнувся в Сокирному лісі на Веремієвого ад'ютанта Чорта, з яким знайомий давно, і той, щиро зрадівши цій зустрічі, запевнив Сутягу, що рано ще **вішати кирпу**, ще може таке розгорітися, що нікому й не снилося* (В. Шкляр "Залишенець. Чорний Ворон") [15, с. 337].

ВПІЙМА́ТИ КОМА́РИКА ЗА ХВІСТ ← впіймати вовка за вухо + тягти кота **за хвіст**.

Не зволікаючи, швидко зорієнтуватися в ситуації; виявити кмітливість, спритність.

*І знов щось насторожило Ворона в цьому наказі, щоправда, тепер він швидко **впіймав комарика за хвіст** і спитав: − Ти, Ларику, нічого не бачиш тут дивного?* (В.Шкляр "Залишенець. Чорний Ворон") [15, с. 198].

ВСТА́ВИТИ СВОГО́ ГРИ́ВЕНИКА ← вставити свої п'ять копійок + **гривеник**.

При нагоді доречно сказати або додати щось суттєве в розмові.

*От як буває в житті, дивувався Вовкулака, це ж треба, як воно часом збігається, філософствував він і так довго розводився про силу провидіння, що навіть Біжу не витримав і **вставив свого гривеника*** (В. Шкляр "Залишенець. Чорний Ворон") [15, с. 192].

Оскільки деривaційні відношення вихідної та похідної (оказіональної) одиниць досить важливі для лексикографічного опрацювання відповідного матеріалу, то, вважаємо, їхню репрезентацію обов'язковою в межах словникової статті. Причому в деривaційній базі варто скористатися різними графічними позначками, аби продемонструвати ті компоненти, які, власне, актуалізувалися в оказіональній фраземі. Наприклад:

ГОДУВА́ТИ ПО́ЛЬСЬКИХ ВО́ШЕЙ ← годувати вошей + польських.

Перебуваючи на чужині, жити в поганих побутових умовах, дуже бідно; злидарювати.

− Треба було нам зразу сказати, що надії на закордон немає, що наша армія тільки ***годує польських вошей****. Тоді б ми діяли інакше. А що тепер? Поживемо − побачимо* (В.Шкляр "Залишенець. Чорний Ворон") [15, с.143].

ҐЕДЗЬ ДУРНИ́Й ВКУСИ́В ← гедзь вкусив + дурний.

Говориться про того, хто з невідомих причин поводить себе неспокійно, несмирно, норовисто.

Він знав, що їхній шлях пролягає саме через "володіння" Загороднього − окіл Новомиргорода, Златополя, а далі − на Капітанівку, Лебедин, Шполу. Може, десь там їх наздожене Чорний Ворон, якого, схоже, ***вкусив дурний ґедзь*** (В. Шкляр "Залишенець. Чорний Ворон") [15, с. 208].

З ОСТА́ННЬОГО ЗУБО́ВНОГО СКРЕ́ГОТУ ← з останніх сил + **зубовний скрегіт**.

З найбільш неймовірним напруженням; лютуючи.

Боротьба захлинулася, але, хай там що, мусила мати продовження. З останніх сил, ***з останнього зубовного скреготу****. Бо жодна катастрофа не ставить хрест на меті* (В.Шкляр "Залишенець. Чорний Ворон") [15, с. 222].

РЯТУВА́ТИ СВОЮ́ ШКУ́РУ ЦІНО́Ю ТВОЄ́Ї ГОЛОВИ́ ← рятувати свою шкуру + рятувати **ціною твоєї голови**.

Зраджуючи, підставляючи інших, оберігати своє життя, дбати про власне благополуччя.

Хай зостанеться жменька, зате певних людей, які не вистрелять тобі в спину, не побіжать у ЧК ***рятувати свою шкуру ціною твоєї голови*** (В. Шкляр "Залишенець. Чорний Ворон") [15, с. 283].

Подекуди доречним видається використання різних стилістичних ремарок та деяких граматичних характеристик. Наприклад:

ДАВА́ТИ (ДА́ТИ) ПО́МІЖ РО́ГИ *кому, зневажл.* ← **давати (дати) поміж** очі + обламати **роги**.

Приборкувати когось, карати, змушувати припинити ту чи ту діяльність.

Ми знов ***давали*** *комуні* ***поміж роги*** *− шарпали червоні загони, громили совєтські установи, цукроварні, продовольчі склади, здобуваючи зброю, харчі, одяг, фураж* (В.Шкляр "Залишенець. Чорний Ворон") [15, с. 111].

ЮДИНЕ ВО́ЇНСТВО, *зневажл.* ← **юдине** плем'я + іродове **воїнство** (військо).

Зрадники, учинки яких скеровані на винищення безневинних людей, включаючи й дітей (немовлят).

Ворон зрозумів, що вони вже бахкають у сосняку, і йому здалося, що він розрізняє постріли своїх хлопців, котрі пильнують тил. Він почув це корінням свого волосся і ще не встиг віддати наказ, як прилетів Біжу і сказав, що міліція, продзагонівці й навіть ***юдине воїнство*** *посунули в сосняк* (В. Шкляр "Залишенець. Чорний Ворон") [15, с. 234].

Запропоновані зразки репрезентують найелементарніші словникарські принципи, які за потреби завжди можна конкретизувати, доповнити, інакше кажучи, модифікувати залежно від того, чи це лексикографування оказіональних фразем мови одного письменника, одного жанру, одної епохи і т. ін. Неспростовним залишається саме твердження про необхідність створення лексикографічних праць такого типу. Фіксування оказіональних фразем та їх лексикографічне опрацювання, гадаємо, повинні здійснюватися систематично, регулярно й більш скрупульозно. До того ж, очевидно, й організовано. Лексикографічні праці з реєстром таких одиниць мають демонструвати не лише значення (витлумачення), але й особливості утворення, деривaційну базу, інформацію про те, на основі якого (чи яких) узуального фразеологізму (узуальних фразеологізмів) спродуковано оказіональну похідну (оказіональні похідні); словники такого типу повинні бути ілюстративними. Адже при лексикографуванні оказіональних фразем, як і оказіоналізмів загалом, цитація має особливе значення, оскільки саме в ній подекуди міститься додаткова інформація, за допомогою якої встановлюється лексичне значення, стилістичні особливості та деривaційна база.

ЛІТЕРАТУРА

1. Білоноженко В.М. Функціонування та лексикографічна розробка українських фразеологізмів / В.М. Білоноженко, С. І. Гнатюк. – К.: Наук.думка, 1989. – 156 с.

2. Зубець Н.О. Українська лексикографія другої половини ХХ століття: [навчальний посібник] / Н.О. Зубець. – Запоріжжя: ЗНУ, 2008. – 124 с.

3. Колоїз Ж.В. Українська оказіональна деривація: [монографія] / Ж.В. Колоїз. – К.: Акцент, 2007. – 311 с.

4. Мелерович А.М. Фразеологизмы в русской речи: [словарь] / А.М. Мелерович, В.М. Мокиенко. – М.: Русские словари , 1997. – 864 с.

5. Мокиенко В.М. Славянская фразеология / В.М. Мокиенко. – М.: Высшая школа, 1989. – 288 с.

6. Прадід Ю.Ф. Фразеологічна ідеографія (проблематика досліджень) / Ю. Ф. Прадід. – К.; Сімферополь, 1997. – 252 с.

7. Скрипник Л.Г. Фразеологія української мови / Л.Г. Скрипник. – К.: Наук.думка, 1973. – 280 с.

8. Словник фразеологізмів української мови / Уклад.: В.М. Білоноженко та ін.; відп. ред. В.О. Винник. – К.: Наук.думка, 2003. – 1104 с. – (Словники України).

9. Тищенко О.М. Нові й актуалізовані слова та значення (словникові матеріали) у контексті сучасних неословників / О.М. Тищенко // Українська мова. – 2011. – № 1. – С. 55-68.

10. Третьякова И. Ю. Окказиональная фразеология (структурно-семантический и коммуникативно-прагматический аспекты) / И. Ю. Третьякова. – Режим доступу: http://www.famous-scientists.ru/list/11764

11. Ужченко В.Д. Східнослов'янська фразеологія: [монографія] / В.Д. Ужченко. – Луганськ: Альма-матер, 2003. – 362 с.

12. Фразеологічний словник української мови: у 2-х томах / Уклад.: В.М. Білоноженко та ін.; відп. ред. Л.С. Паламарчук. – К.: Наук.думка, 1993. – Т.1-2. – 980 с.

13. Фразеологія перекладів Миколи Лукаша: [словник-довідник] / Уклад.: О.І. Скопненко, Т.В. Цимбалюк. – К.: Довіра, 2002. – 735 с.

14. Щербачук Л.Ф. До проблеми укладання словника індивідуально-авторських вживань фразеологічних одиниць / Л.Ф. Щербачук // Вісник Запорізького національного університету: Філологічні науки. − 2006. – № 2. – С. 314-319.

15. Шкляр В. М. Залишенець. Чорний Ворон: [текст] / В. М. Шкляр. – Харків: "Клуб сімейного дозвілля", 2011. – 384 с.

УДК 37.091.313

МУЛЬТИМЕДІЙНА ПРЕЗЕНТАЦІЯ ЯК ЕЛЕМЕНТ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ СТУДЕНТІВ-ФІЛОЛОГІВ

Конопленко Н.А., к. філол. н., доцент

Донецький інститут соціальної освіти

У статті запропоновано досвід впровадження мультимедійних презентацій як органічну частину самостійної роботи студентів-філологів у навчальний процес.

Ключові слова: інноваційні технології, мультимедійна презентація, мультимедійні засоби навчання, програма Power Point, активна модель навчання, самостійна робота.

Конопленко Н.А. МУЛЬТИМЕДИЙНАЯ ПРЕЗЕНТАЦИЯ КАК ЭЛЕМЕНТ САМОСТОЯТЕЛЬНОЙ РАБОТЫ СТУДЕНТОВ-ФИЛОЛОГОВ / Донецкий институт социального образования, Украина.

В статье предложен опыт внедрения мультимедийных презентаций как органическую часть самостоятельной работы студентов-филологов в учебный процесс.

Ключевые слова: инновационные технологии, мультимедийная презентация, мультимедийные средства обучения, программа Power Point, активная модель обучения, самостоятельная работа.

Конопленко N.A. MULTIMEDIA PRESENTATION AS AN ELEMENT OF INDEPENDENT WORK OF STUDENTS-PHILOLOGISTS / Donetsk institute of social formation, Ukraine.

In the article experience of introduction of multimedia presentations as organic part of independent work of students-philologists is offered in an educational process.

Keywords: innovative technologies, multimedia presentation, multimedia facilities of studies, program Power Point, active model of studies, independent work.

Актуальність досліджуваної проблеми полягає в тому, інтеграція України у світовий освітянський простір, приєднання до Болонського процесу та сучасні глибокі перетворення, що відбуваються в системі освіти й науки України, зумовлюють необхідність удосконалення підготовки вчителя-предметника, який був би здатним здійснювати освітню діяльність на високому професійному рівні, гідно конкурувати на сучасному ринку праці та послуг.

Використання інноваційних технологій на заняттях з курсу сучасної української мови може відбуватися різними способами, що залежить від низки чинників (якісний рівень використання наочності, підвищення продуктивності заняття, реалізація міжпредметних зв'язків, двосторонній зв'язок викладач – студент тощо).

Однією з особливостей навчального процесу у сучасному виші, яку слід якомога ефективніше використовувати у організації самостійної роботи студентів, є активне впровадження мультимедійних засобів навчання. Варто зазначити, що під мультимедійними засобами розуміють сукупність візуальних, аудіо- та інших засобів відображення інформації, що інтегровані в інтерактивне програмне середовище [3, с. 7].

Мета статті – розкрити специфіку використання мультимедійних технологій як перспективних форм і методів фахової підготовки майбутніх вчителів-словесників.

Серед українських дослідників, які вивчали особливості застосування мультимедійних технологій у навчальному процесі, значний внесок зробили В.Г. Афанасьєв, Ю.М. Батурін, В.Ю. Биков, В.В. Гузєєв, Р.С. Гуревич, М.І. Жалдак, О.І. Пометун та ін. Однак питання застосування сучасних засобів мульти-медіа у самостійній роботі студентів-філологів у виші ще недостатньо опрацьоване у науково-методичних джерелах.

Термін мульти-медіа має тривалу історію, вперше був використаний у 1965 році для опису шоу, що поєднувало в собі живу рок-музику, кіно, експериментальні світлові ефекти і нетрадиційне мистецтво. Упродовж сорока років цей термін набував різних значень. Наприкінці 1970-х років він позначав презентації із зображень, одержуваних від декількох проекторів та синхронізованих із звуковою доріжкою. Лише у 1990-х років термін мульти-медіа набув сучасного значення [2, с. 127].

Так, серед мультимедійних засобів навчання важливе місце займає мультимедійна презентація, яка має два значення:

- дія, акція (загальновживане значення): показ нового товару, пред'явлення широкому загалу нової інформації (представлення нової книжки, колекції мод, кінофільму) як рекламна, популяризувальна акція;
- документ, створений за допомогою комп'ютерної програми Power Point. Синонімами до терміна "презентація" в цьому значенні є поняття "комп'ютерна презентація" та "мультимедійна презентація" [1].

У статті термін "презентація" використовується у другому значенні. Це документ, створений за допомогою програми Power Point, який є набором сторінок-слайдів, що послідовно змінюються. На кожній сторінці такого документа можна розмістити будь-який текст, малюнки, схеми, відео-, аудіофрагменти, анімацію, 3D-графіку, використовуючи при цьому різні елементи оформлення.

Ґрунтовної та загальновизнаної класифікації мультимедійних презентацій поки що не існує.

Так, дослідник Л.Й. Ястребов пропонує класифікувати їх за ступенем "оживлення" різними ефектами:

- офіційна презентація характеризується чітким дизайном, шаблонністю, структурованістю, призначена для серйозної аудиторії;
- офіційно-емоційна презентація має на меті надихнути на щось, переконати в чомусь;

- “плакати” – ця презентація складається тільки з ілюстративного матеріалу;
- “подвійна дія” – це презентація, яка, крім зображень, використовує текстову інформацію;
- інтерактивний семінар – презентація-діалог з аудиторією;
- електронний роздатковий матеріал – на презентації матеріал подається досить вичерпно, оскільки у слухача немає можливості перепитувати доповідача;
- “інформаційний ролик” – презентація демонструється автоматично і незалежно від доповідача, повертаючись до початку [5].

Інші дослідники-методисти класифікують презентації ще й за такими ознаками:

- за кількістю медіа засобів: мультимедійна презентація (звукове оформлення, зображення, відео фрагменти); текстова (з мінімальним ілюструванням); комбінована презентації;
- за призначенням: комерційні (здебільшого рекламного характеру); інформаційні; навчальні презентації;
- за способом подання слайдів: з записом голосу лектора чи усним супроводом; без супроводу лектора, або із записаним голосом доповідача; комбінована презентація;
- за дидактичними ознаками: учительські та учнівські презентації [1, 2, 3, 4, 5].

Ще у 60-х роках минулого століття Є.Я. Голант розглядав “активну та пасивну моделі навчання”, враховуючи участь та активність студентів у навчальному процесі. У його класифікації “пасивність” тлумачиться як низький рівень активності студентів, переважання репродуктивної діяльності за майже повної відсутності самостійності і творчості. Студент виступає в ролі “об’єкта” навчання, повинен засвоїти й відтворити матеріал, наданий йому викладачем, текстом підручника чи навчального посібника. Активний тип навчання передбачав застосування методів, що стимулюють пізнавальну активність і самостійність студентів, які виступають “суб'єктом” навчання [4, с. 285]. Підготовка студентом мультимедійної презентації є яскравим прикладом активного типу моделі навчання, коли разюче збільшується відсоток засвоєного матеріалу, оскільки презентація впливає не лише на свідомість студента, а й на його почуття та волю.

Загальновідомим є той факт, що люди запам'ятовують менше 10% від прочитаної інформації, приблизно 30% від почутого і більше 70% від водночас почутого і побаченого. Цікавими є результати досліджень американських вчених: студенти засвоюють за умов пасивного слухання лекції – 5%, під час читання навчальних текстів – 10%, з використанням відео-, аудіоматеріалів – 20%, демонстрації – 30%, практики через дію – 75%, навчання інших із застосуванням отриманих знань відразу – 90% [4, с. 287].

З огляду на розвиток навичок самостійної дослідницької діяльності найефективнішими є засоби, які проектуються та розробляються самими студентами при вивченні навчального матеріалу. У такому разі спостерігається високий рівень мотивації студентів до навчання.

Мультимедійні презентації поєднують у собі динаміку, звук і зображення, що значно покращує сприйняття нової інформації. Крім того, миттєвий доступ до будь-якої інформації, що міститься у мультимедійній презентації (чи то відео, звук, світлини, текст, таблиці або графіки) дозволяє користувачеві поглянути на предмет оповіді одночасно з різних боків, отже скласти про предмет найповніше уявлення.

Підготувати презентацію досить легко, для цього необхідно мати сканер, матеріали з інтернет-ресурсів, методичні посібники, програму Power Point. Для того, щоб зробити якісну презентацію, студенту треба спершу проаналізувати матеріал, відібрати найголовніше, а вже потім працювати над структурою презентації. Етапи підготовки мультимедійної презентації відбуваються у такій послідовності: структурування навчального матеріалу, формування плану і сценарію реалізації, розробка дизайну презентації, підготовка медіафрагментів (тексти, ілюстрації, відео, запис аудіофрагментів), підготовка музичного супроводу, тест-перевірка готової презентації.

Важлива вимога щодо презентації – вона повинна бути короткою, доступною і структурованою. Її тривалість не повинна перевищувати 20-30 хвилин і кількості 20-25 слайдів (до речі, демонстрація одного слайду займає близько 1 хвилини).

Надзвичайно цінним для викладача та навчального процесу є самостійність і творчість студентів у підготовці презентації.

Застосування мультимедійних матеріалів має й інші переваги, зокрема:

- інтенсифікується і раціоналізується час заняття;
- забезпечується і контролюється темп навчальної діяльності;

- зростає рівень запам'ятовування, що пояснюється одночасним використання зображення, звуку, тексту тощо;
- навчальний матеріал подається більш доступно, конкретно, структуровано, що в свою чергу полегшує розуміння і сприймання поданого матеріалу;
- збагачується змістовна лінія заняття;
- покращується підготовка викладача до заняття, з'являється можливість залучення до цього процесу і студентів;
- розширюються можливості ілюстративного супроводу заняття, наприклад, з'являється можливість подавати відомості про видатних мовознавців тощо.
- забезпечується набуття студентами не тільки глибоких та міцних знань, а й навичок опрацювання різних джерел інформації;
- розвиваються інтелектуально-творчі здібності особистості;
- збільшується обсяг самостійної дослідницької діяльності;
- задовольняються і максимально розвиваються пізнавальні інтереси студентів;
- легко тиражуються та розповсюджуються матеріали презентації.

Мультимедійна презентація не тільки створює умови для планування студентом самостійної навчально-пізнавальної діяльності, а й сприяє засвоєнню теоретичних знань, формуванні системи загальнонавчальних, інтелектуальних і професійних умінь та навичок у формуванні самостійності й активності особистості майбутнього фахівця-філолога.

Отже, використання засобів мультимедійних технологій у навчальному процесі істотно підвищує рівень засвоєння та запам'ятовування запропонованого матеріалу, бо сприйняття відбувається одночасно за допомогою зору і слуху. Важливу роль відіграє і мотиваційний чинник, адже студентам надається можливість за допомогою інноваційних технологій представляти результати цікавого для них навчального завдання, що виконувалося під керівництвом викладача.

ЛІТЕРАТУРА

1. Дементієвська Н.П., Морзе Н.В., Проектування, створення та використання навчальних мультимедійних презентацій як засобу розвитку мислення учнів / Н.П. Дементієвська, Н.В. Морзе. – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/ITZN/em2/content/07dnpsts.html

2. Мисик В. Застосування мультимедійних презентацій на уроках української мови // Методичні студії: Збірник наук.-мет. праць. Вип. 1 / Укл.: Анатолій Загнітко (відпов. ред.). та ін. – Донецьк: ДонНУ, 2009. – 370 с.

3. Нісімчук А.С., Падалко О.С., Шпак О.Т. Сучасні педагогічні технології: Навчальний посібник / А.С. Нісімчук, О.С. Падалко, О.Т. Шпак. – К.: Видавничий центр "Просвіта", "Книга пам'яті України". – 2000. – 368 с.

4. Туркот Т.І. Педагогіка вищої школи: Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів / Н.І. Туркот. – К.: Кондор, 2011. – 628 с.

5. Ястребов Л.Й., Создание мультимедийных презентаций в программе Microsoft Power Point, Вопросы Интернет-образования. – № 41. – Режим доступа: http://vio.fio.ru/vio_41/cd_site/Articles/glava-00/02.htm

УДК [811.161.2+811.163.1]

ПРАВОПИС І ВИМОВА ГОЛОСНИХ ЗВУКІВ У БОЛГАРСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРНІЙ МОВІ: НОРМИ ТА ВІДХИЛЕННЯ ВІД НИХ

Корнієнко С.І., к. філол. н., доцент

Бердянський державний педагогічний університет

У статті подано характеристику голосних звуків фонетичної системи сучасної болгарської літературної мови, здійснено порівняльний аналіз фонетичних явищ (також пов'язаних з голосними) у болгарській літературній мові та в діалектах болгар, що мешкають в Україні.

Ключові слова: болгарська мова, вимова, діалект, літературна мова, мовна норма, правопис, фонетика.

Корниенко С.И. ПРАВОПИСАНИЕ И ПРОИЗНОШЕНИЕ ГЛАСНЫХ ЗВУКОВ В БОЛГАРСКОМ ЛИТЕРАТУРНОМ ЯЗЫКЕ: НОРМА И ОТКЛОНЕНИЯ ОТ НЕЕ. Бердянский государственный педагогический университет, Украина.

В статье дана характеристика гласных звуков фонетической системы современного болгарского литературного языка, а также осуществлен сравнительный анализ фонетических явлений (также связанных с гласными) в болгарской нормативной речи и в диалектах болгар Украины.

Ключевые слова: болгарский язык, произношение, диалект, литературный язык, языковая норма, правописание, фонетика.

Корниенко С.И. SPELLING And the PRONUNCIATION of VOWEL SOUNDS In the BULGARIAN LITERARY LANGUAGE: NORM And DEVIATIONS FROM IT. The Berdyansk state pedagogical university, Ukraine.

In article the detailed characteristic of sound system of a modern Bulgarian literary language is given, and also the comparative analysis of the phonetic phenomena in the Bulgarian standard speech and in dialects of Bulgarians of Ukraine is carried out. Disconnexion of a part of the Bulgarian population from the historical native land has led to creation of a regional variant of the Bulgarian language.

Keywords: the Bulgarian language, a pronunciation, a dialect, a literary language, language norm, spelling, phonetics.

“Між літературною мовою і діалектами немає протистояння. Літературна мова виникла на основі діалектів, але вона не є якісно новим явищем, а тільки вищим ступенем у розвитку загальнонародної мови. Болгарська літературна мова і болгарські діалекти становлять собою дві сторони загальнонародної болгарської мови, два етапи її розвитку” [2, с. 16].

Мова болгар в Україні функціонує біля двохсот років самостійно, відірвано від історичної батьківщини – Болгарії з часів масових переселень, викликаних тривалою війною з Туреччиною в першій половині XIX століття. Але саме болгарська літературна мова є основним засобом спілкування болгарського народу, тому її знання необхідне для всіх її носіїв, де б вони не мешкали, далеко чи близько від прабатьківщини і, навіть, якщо вони були давно переселені.

Представлення нормативних фонетичних правил болгарської мови та характеристика фонетичних явищ у літературному і діалектному мовленні, глибоке осмислення їх допоможе успішному оволодінню літературними нормами болгарської мови. Ця проблема була й залишатиметься актуальною, тому що ніколи не зникне прагнення володіти рідною мовою на достойному рівні.

Метою нашої роботи є представлення голосних звуків болгарської мови як нормативної системи та опис у звязку з цим фонетичних явищ в порівняльному аспекті їхнього функціонування в літературній мові та діалектах. Поставлена мета передбачає виконання таких завдань:

- здійснити опис голосних звуків за артикуляційною та акустичною класифікацією;

- з’ясувати особливості болгарського вокалізму;

- описати позначення голосних звуків на письмі;

- схарактеризувати фонетичні явища, характерні для голосних в болгарській літературні мові;

- проаналізувати в порівняльному аспекті вживання голосних за нормами болгарської фонетики й у діалектах.

У фонетичній системі болгарської літературної мови наявні *шість* основних *голосних* звуків: [**е, и, а, ъ, о, у**]. Їх можна класифікувати таким чином. За *місцем творення*, там, де в ротовій порожнині язик утворює характерне для певної голосної підняття, голосні поділяються на: *передні* – [**е, и**], та *задні* [**а, ъ, о, у**]. Задні голосні діляться на дві групи [**о**] і [**у**], утворюються більш позаду, ніж [**а**] і [**ъ**].

За *ступенем підняття язика* до піднебіння голосні поділяються на низькі, середні і високі. *Найнижчим* є голосний [а], що утворюється при найнижчому положенні язика. *Середніми* є голосні [**е**] і [**о**], а *високі* – голосні [**и**], [**ъ**] і [**у**].

За широтою проходження між найвищою частиною язика і піднебіння голосні поділяються на *вузькі й широкі.* При утоpенні широких голосних [е, а, о] відстань між язиком і піднебінням широка, а при утворенні вузьких [и,ъ,у] прохід вужчий. Кожному широкому голосному відповідає один вузький, який має те саме місце творення, але з нижчим положенням язика [**е-и, а-ъ, о-у**].

За участю губ голосні поділяються на *губні (лабіальні)* – [**о, у**] та *негубні (нелабіальні)* – [**е, и, а, ъ**].

Відповідно до акустичних ознак голосні болгарської мови можна класифікувати таким чином. Залежно від положення частот спектра, що визначають їхню формантну структуру і знаходяться у прямому зв'язку з конфігурацією звукового каналу, голосні поділяються на голосні з високою тональністю [**е, и**], з середньою тональністю [**а, ъ**] і з низькою тональністю – [**о, у**].

В акустичному складі голосних [**е, и**] переважають додаткові високі тони. Знаходячись перед приголосними, передні голосні змінюють їхнє творення наперед, пом'якшуючи їх до певної міри. Сааме тому [**е, и**] визначають як м'які. Наприклад, приголосні [**к, г, х, л**] за вимовою і творенням м'якіші під впливом голосних [**е, и**] у словах *реки, дъги, стрехи, коли*, ніж у формах *река, дъга, стреха, кола*.

В акустичному складі задніх голосних переважають нижчі додаткові тони в порівнянні з передніми. Голосні [**а, ъ**, **о, у**] не викликають пом'якшення приголосних, які стоять перед ними, і тому їх називають твердими голосними.

Частоти формантів залежать від обсягу резонаторної порожнини. У залежності від цього вузькі голосні [**и, ъ, у**] є дифузними, оскільки перший і другий формант віддалені одне від одного. А широкі голосні [**е, а, о**] є компактними, оскільки перші два форманти наближені одне до одного.

За загальним розподілом перші два форманти у низькій частоті спектру голосних є *бемольними* – [**о, у**] і *небемольними* [**а, ъ, е, и**].

Залежно від наголосу голосні поділяють на дві групи: напружені й ненапружені. Під наголосом – *напружені*, а без наголосу – *ненапружені* голосні. Ця ознака повязується з витраченою артикуляційно-акустичною енергією, яка збільшується при вимові наголошених голосних.

Однією з найважливіших особливостей болгарського вокалізму є вимова і функції голосних взалежності від наголосу. В артикуляційному і акустичному відношенні відмінність між наголошеними і ненаголошеними голосними є суттєвою. Голосні під наголосом звучать ясно і чисто. Ненаголошені голосні вимовляються з меншим напруженням органів мовлення. Саме тому змінюються їхня вимова, яка в більшій або меншій мірі віддаляє їх від основного звучання, яке наявне в наголошеній позиції.

Відмінною рисою болгарської звукової системи є поширене використання [**ъ**], який не трапляється в інших словянських мовах: порівняйте *сън (рос., укр. сон), съдба (рос. судьба).*

Болгарські голосні не бувають короткими або довгими, усі вони короткі й не дуже відкриті й не дуже закриті.

У болгарській мові голосні тількі ротові (неносові). При їхній вимові м'яке піднебіння тісно приліплено до стінки горла, і тмоу виключає участь носової порожнини як резонатора. Однак у староболгарській мові було два носових голосних: голяма носовка – юс великий – [он] – [донбъ] та малка носовка – юс малий [ен] – [чендо].

Шість основних голосних у болгарській літературній мові позначаються вісьмома буквами: **е, и, а, ъ, о, у, я, ю**.

Букви **я, ю** не позначають самостійних звуків і мають подвійне значення.

Буква **я** на початку слова і після голосного позначає сполучення: [**йа**] або [**ъа**], наприклад ягода [*йагода*], пояс [*пойас*], стоят [*стойът*]. Після приголосного буква **я** позначає голосний [**а**] або [**ъ**], перед яким приголосний є м'яким, наприклад вяра [*в'ара*], лято [*л'ато*]. Після приголосного буква **ю** позначає голосний [**у**] і м'якість попереднього приголосного, наприклад, люспа [*л'успа*].

Буква **а** в деяких закінченнях означає і голосний [**ъ**], наприклад, брега [брегъ̀], чета [четъ̀].

Правопис і вимову голосних у болгарській мові можна схарактеризувати таким чином.

Шість голосних фонем записуються за допомогою восьми букв: **/а/ – а, /ъ/ – ъ, /е/ – е, /и/ – и, /о/ – о, /у/ – у, /й/+/а/ – я, /й/ + /у/-ю.** На початку слова і після голосного буквою **я** позначають звуки [**й**] + [**а**]: ям = [*йам*], боя = [*бойà*], а буквою **ю** – звуки [**й**] + [**у**]: юли = [*йули*].

Правопис і вимова голосних у болгарській літературній мові.

1. Усі болгарські голосні звуки мають відповідні букви (графеми), якими позначаються.

2. Під наголосом голосні **[ъ], [о], [у], [и]** та **[е]** вимовляться так, як пишуться у словах або самостійно: пътен – [*пътен*], спомен – [*спомен*], пудел – [*пудел*], мирис – [*мирис*], петел – [*петел*].

3. Під наголосом голосний [**а**] вимовляється як [**ъ**] у таких випадках: а) у закінченнях дієслів першої особи однини теперішнього часу – **/а, я**/ і в закінченнях теперішнього часу /**ат, ят**/ дієслів I і II дієвідмін. Наприклад: чета – [*четъ*], четат – [*четът*], вървя – [*върв'ъ*], вървят – [*върв'ът*]; б) у закінченнях дієслівних форм усіх часів дієслова, що включають форми теперішнього часу (перша особа однини та третя особа множини дієслів першої та другої дієвідміни): – простий майбутній час: ще чета – [*ште четъ*], ще четат – [*ште четът*]; майбутній час у минулому: щях да чета – [*шт'ах да четъ*], щяха да четат – [*шт'аха да четът*]; форма третьої особи однини допоміжного (спомагателния) дієслова **съм** – **са** – [*съ*]; в) у закінченях (определителен член) іменників чоловічого роду (скорочена форма – кратък – **а**, – **я** і повна форма – пълен – **ят**): сина (син) – [*синъ*], брега (бряг) – [*брегъ*], съня, сънят (сън) – [*съня'ъ*], [*съня'ът*], деня, денят (ден) – [*дня'ъ*], [*дня'ът*].

4. В усіх інших випадках голосний **/а/** під наголосом пишуть і вимовляють як **[а]**: р**а**мо – [*р**а**мо**]* (**о*** – звук між [**о**] та [**у**]), само – [*с**а**мо*], пролетт**а** – [*пролет:а*], есент**а** – [*есент**а***].

5. Ненаголошені голосні **/е**/ та **/и**/ пишуть і вимовляють так само, як і **під наголосом**: п**е**сен – [*п**е**сен*], лесен – [*л**е**сен*], м**и**н**и** – [*м**и**н**и***], с**и**л**и** – [*с**и**л**и***].

6. Ненаголошений голосний /**а**/ пишуть **а**, але вимова його наближена до [**ъ**], точніше до [**Λ, ə**] (**Λ –** звук між [**а**] та [**ъ**], **ə –** звук близький до [ъ]): м**а**ша – [*м**ə**ш**а***], мама – [*м**а**м**Λ***], захар – [*з**а**хə**р***].

7. Ненаголошений голосний /**о**/ пишуть як **о**, але вимовляють наближено до [**у**], точніше як **о*, ö** (**ö** – звук, наближений до [**у**]): **о**деяло – [*одей**а**л*ö], д**о**кт**о**рат – [*докт**у**р**а**т*], мото – [*м**о**т*ö].

8. Голосні [**ъ**] і [**у**] вимовляють відкритіше, коли вони в ненаголошеній позиції: т**ъ**гувам – [*т**ъ**г**у**вам*], расъл – [*р**а**с**ə**л*], укритие – [*ö**к**р**и**тие*].

Звукові зміни голосних. Під час вживання голосних у нормативній формі та в діалектній (беремо до уваги діалектну болгарську мову в Україні) наявні певні відмінності. Наприклад, у деяких діалектах вживають широке **е** (позначуване як **ê** або **ä**), що є варіантом нормативного звука /**е**/: /*пътките*/, /*мêсец*/. На відміну від літературної норми, у діалектах українських болгар вимовляють і звук /**ъ**/: у одному випадку він звучить напружено як російський звук /**ы**/, наприклад: /*ск**ы**по*/, /*вр**ы**шат*/, в іншому – як російський /**э**/, наприклад: /*б**э**лгари*/, /*алт**э**ни*/. У літературній мові такі варіанти неприйнятні.

Нормативна вимова передбачає **редукцію** голосних /**а**/ та /**ъ**/ і /**о**/та /**у**/: а) /**а**/ та /**ъ**/: /*башта*/, /*въ**л**на*/; б) /**о**/ та /**у**/: /*вода*/, /*управл'**а**вам*/. Не редукуються /**е**/ та /**и**/, оскільки при повній редукції у багатьох випадках змінюватиметься значення слова, наприклад: **пиле** – іменник середнього роду, або **пили** – дієприслівник, множина, **ходех** і **ходих**, **мислех** і **мислих** – дієслова в минулому завершеному і незавершеному часі. Крім того, широке розповсюдження в діалектах має редукція ненаголошених голосних /**е**/ та /**и**/ в /**ъ**/: а) перед сонорними приголосними целувам – /*цълу**ъ**вам*/, сираче – /*с'ъра'чи*/; б) після /**ж, ч, ш**/: служех – /*слу**ъ**жъх*/, свърших – /*свъ**р**шъх*/; в) у інших випадках: завет – /*зав'ът*/, ходих – /*ход'их*/. Повної редукції ненагололошених широких голосних у вузькі та редукцію /**е**/ і /**и**/ в /'**ъ**/ слід уникати під час спілкування літературною мовою.

Особливим видом редукції є ***акавізм***, при якому вимову /**а**/ та /**о**/ розрізняють лише під наголосом. У ненаголошеній позиції на місці цих звуків вимовляють звук, близький до /**а**/ або близький до /**ъ**/. Це явище не характерне для нормативної літературної вимови й трапляється у діалектному середовищі, наприклад, у смолянській говірці. Тут ненаголошений голосний /**о**/ переходить в /**а**/ тільки перед наголошеним складом, а після наголошеного складу – в /**у**/: гора – /*гара*/, село – /*селу*/.

Акавізм – явище досить поширене в російській і білоруській мовах. Саме через російський мовний вплив акавізм досить поширений у болгарських говорах України. Необхідно знати, що в болгарській літературній мові з таким звуковим оформленням вживають слова: *каляска, пагон, партенки, хазяин и хазаин, хазяйка и хазайка, хазаи, хазяйнича, хазяйски и хазайски*, запозичені з російської мови. Крім цих випадків, подібна вимова і написання слів не є нормативними.

У звуковій системі сучасної болгарської літературної мови відсутній звук /**ы**/ – укр. /и/. Цей звук був характерний для староболгарської мови, як один з її одинадцяти голосних. На сьогодні він є тільки в деяких болгарських діалектах. У сучасній болгарській мові й у більшості діалектів звук /**ы**/ заміняють на /**и**/ – укр. /і/, наприклад: *бик, мишка, риба, тиква* тощо. Слід підкреслити, що в болгарських діалектах України досить

часто в мовленні молодь використовує звук /**ы**/, під іншомовним впливом, про що свідчать вживані у цих діалектах російські та румунські форми, наприклад: /*выстафка*/ (рос.) – изложба (болг.), /*ну̀майдекъ̀т*/ (рум.) – непременно (болг.). Оскільки подібна вимова не відповідає літературній нормі, її слід уникати.

Змінна або незмінна **я (променливо та непроменливо)** є одним з найхарактерніших фонетичних явищ у болгарській літературній мові й вимовляють і пишуть **я** лише під наголосом, коли наступний склад не є "м'яким" (м'який – склад, що має /**е**/ або /**и**/, м'які приголосні або /ж, ч, ш/, що в минулому вважалися м'якими), наприклад: *бял, бели – /б'а̀л/, /бѐли/, сняг, сніжна – /сн'а̀г/, /снѐжна/*. Це правило має такі винятки: а) слова літературної мови, запозичені зі старослов'янської мови: *дело, отдел*; б) новоутворені слова: *многолетно, водомер, електромер, употреба (но – трябва), просвіта (но свят)*; в) слова, запозичені з західноболгарської (екавої) вимови: *век, човек, невеста* тощо; г) форми минулого завершеного і минулого незавершеного часу в 1-й та 2-й особі множини дієслів I та II дієвідміни: *живя̀хме, живя̀хте, плетя̀хме, плетя̀хте*; д) дієслова доконаного виду I дієвідміни з суфіксом *на: бля̀свавам – блѐсна, мя̀там – мѐтна*; е) членні форми деяких іменників із суфісом **–** *ост: застоя̀лост – застоялостта̀, престаря̀лост – престарялостта̀*; є) складні слова з ненаголошеним **о** в основі: *белолѝк, беломо̀рски, железодо̀бив*.

У болгарській літературній мові у зв'язку з цим явищем загальноприйнятними є й дублетні форми: *деся̀тък – десѐтък, зря̀лост – зрѐлост, пря̀спа – прѐспа, мя̀х – мѐх, невя̀ста – невѐста, задря̀мвам – задрѐмвам, отся̀нка – отсѐнка, няколкогодѝшен – неколкогодѝшен, прибя̀гна – прибѐгна, подпля̀сна – подплѐсна, вя̀свам се – вѐсвам се* тощо.

Болгарські діалекти мають два види вимови названого звука – непрегласен (якав) та прегласен (екав):

1. "Якава" вимова: *голям-/гул'а̀м/, голями – -/гол'а̀ми/, смяшен – /см'а̀шен/, млячна – /мл'а̀чна/*.

2. "Екава" вимова: */вѐтър/, /млѐко/, /гулѐма/, /умрѐ/*.

Деякі з форм у говорах з якавою вимовою зазнають впливу російської мови, наприклад: *цвет, верно* та ін.

А в деяких з цих говорів давньоболгарський голосний і зараз вимовляється як широкий **е**, незалежно від його позиції у слові. За висновками дослідників цих говорів, названий голосний звучить тут як дифтонг – /**ие**/ та /**иа**/, наприклад: /биѐлийа лиа̀п/. При спілкуванні літературною мовою, звісно, цих відхилень треба уникати.

Крім змінного **я (променливо),** у болгарській мові є незмінне **(непроменливо)** або **етимологічне я**, утворене від давньоболгарського йотованого голосного /йа/, що в болгарській літературній мові, крім деяких винятків, залишилося незмінним. У північно-східних болгарських говорах, як і в говорах українських болгар, етимологічне **я** злилося зі змінним **я** і перетворилося на **е** в тих же позиціях, тобто перед м'яким приголосним і перед /**ж, ч, ш**/, наприклад: /йа̀ма/ – /йѐми/, /йа̀сла/ – /йѐсли/, /чай/ – /чѐйник/, /шал/ – /шѐл'чи/. Під впливом змін етимологічного **я** в північно-східних болгарських діалектах у сучасній болгарській мові прийнятними є такі екаві форми: *баене, държелив, ежа се, ежба, езда, ездач (но яздя), колоездач, еничар, лаене, сухоежбина, печеля, езедник*. Незалежно від цього носії названих говорів повинні бути уважними при використанні форм з етимологічним **я** під час спілкування літературною мовою.

Поширеними явищами в болгарській літературній мові є **епентеза** (вставляння) і **елізія** (випадання) голосних **/ъ/** та **/е**/, які відбивають зміни, що відбулися зі давньоболгарськими голосними **ь, ъ** після випадання слабих ерів. Явище спостерігаємо переважно в суфіксах і лише в деяких випадках – у коренях слів: */ден – дни, пес – псе, псета, осем – осми, седем – седми, дълъг – дълги, зъл – зли/*. Наведемо приклади епентези та елізії названих голосних у літературній мові**.**

Голосний /ъ/ є *вставним* або *випадає*: а) у словах іншомовного походження: *семестр – семестъра – семестърът, /два/ семестъра, но семестри – семестрите; спектакъл – спектакъла – спектакълът, /два/ спектакъла, но спектакли – спектаклите; тигър – тигъра – тигърът, два тигъра, но тигри – тигрите* та ін.; б) у іменниках чоловічого роду з суфіксом **-изъм**: *реализъм, но реализма, релизмът*; в) у деяких іменниках чоловічого роду: *вихър – вихъра – вихърът, но вихри; момък – момъка – момъкът, но момци*; г) зменшувальні іменники: *писъмце – писъмца, но писмо – писма, ребърце – ребърца, но ребро – ребра*; д) у прикметниках на **-ъчен** та в іменниках: *загадъчен – загадка, клетъчен – клетка*; е) у прикметниках: *еднакъв, но еднаква, еднакво, еднакви; кръгъл, но кръгла, кръгло, кръгли;* є) у дієприкметниках активного стану: *влязъл, но влязла, влязло, влезли; рекъл, но рекла, рекло, рекли* та ін. Голосний /**ъ**/ наявний також і в формі *сребрен* (пор. *сребро*).

Голосний /е/ є *вставним* або *випадає*: а) в іменниках чоловічого роду з суфіксом **-ел**: *възел – възела – възелът, няколко възела,* але */два/ възла, възли; котел – котела – котелът, но котли;* б) в іменниках із суфіксом **-ен**:

овен – овена – овенът, но овни; песен – песента, но песни та ін.; в) в іменниках із суфіксом **– ец**: *борец – бореца – борецът*, но *борци; певец – певеца – певецът,* но *певци*; г) у прикметниках із суфіксом **-ен /- ален, -арен, -ивен/**: *болен – болния – болният, болна – болно – болни* та ін.

У болгарських діалектах трапляється явище епентези та елізії, крім літературних норм, у деяких інших випадках. ***Вставні*** голосні простежуємо в таких випадках: а) на початку слова: */иризѝна/ – від рос. резина (гума), /исрàм/ – срам*; б) у середині слова: */бъ̀чува/ – бъчва, /вълѝк/ – вълк*; в) у кінці слів: */синт'àбри/, /акт'àбри/ з рос. сентябрь, октябрь* для поліпшення вимови приголосних у кінці слова.

Випадання ненаголошених голосних у названих діалектах спостерігаємо: а) перед членованими морфемами іменників жіночого та середнього роду та у множині іменників, прикметників, числівників, займенників да дієприкметників: жіночого роду – */бàн'та/ банята, /пѐт:а/ петата, /фто̀рта/ втората, /хубафта/ хубавата, /нàшта/ нашата, /зѐтта/ взетата, /уцàпанта/ оцапаната*; середнього роду – */вѝнту/ виното, /сѝн'ту/ синьото, /нѐгуфту/ неговото, /напѝсанту/ написаното;* у множині: */бългàрти/ българите, /бѐл'ти/ белите, /вàшти/ вашите, /зѐтти/ взетите*; б) в іменниках із суфіксом – **ица** після наголошеного: */мàсл'ъница/ масленица, /стѐфанца/ Стефаница*; в) на початку слова: */ма/ ама, /смаѝл/ Измаил, /ируплàн/ аероплан*; г) у середині слова: */дистѝна/ десятина, /пундѐл'ник/ понеделник*; г) у кінці слова */дет/ дето, /штеш/ щеше*; е) між словами: */нал тъй/ нали тъй, /ш ти/ ще ти*; є) у часто вживаних словах разом із цілими складами: */га/ кога, /гàту/ когату, /кви/ какви, /квѝто/ каквито, /благуштинѐ/ Благовещение*, а також */с'а/ або /са/ сега*. За винятком окремих форм: *избикалям, полилей, мен, теб* випадання голосних у зазначених випадках не відображене в правописі, а тому вживання їх у літературному мовлені неприпустиме.

Однією з найдавніших змін у болгарській мові є чергування голосних у звуковому складі однієї й тієї ж кореневої морфеми, наприклад: *избера – избирам – избрах – избор, пера – изпирам – прах* та ін.

Контракція, або злиття, є одним із різновидів елізії, що характеризується злиттям або суміщенням однакових або близьких голосних і приголосних/ звуків у складі слів, наприклад: *Илиин ден – Илинден, Караагач – Карагач* (село в Бесарабії, від тур. kfraagac). Особливо часто це явище спостерігаємо у дієслівних формах: */ѝграм/ играя, /п'ам/ пея, /жув'ѝм/ живея, /ко̀пам/ копая* , а також в іменниках на **– ия**: */м'урд'à/ мелодия, /пур'à/ пурия, /пупад'à/ попадия.*

Метатеза, або переставляння голосного звука, у літературній болгарській мові відбувається у групах /**ър**/, /**ъл**/ між приголосними. Причиною цьому є уникнення складної вимови груп приголосних. У односкладових словах /**ъ**/ зазвичай знаходиться після /**р**/, /**л**/: /**ръ**/ *– връв, врът, гръб, гръд, грък, кръв, кръст, пръв, прът, скръб, стръв, стрък, трън, тръст; //***лъ** – глъч, млък, плъх, плъст, тлъст*. Виключення: /**ър** *– бърз /та бръз/, върл, дърт, сърп, смърт, твърд, търг, щърб, щърк*; /**ъл**/ *– вълк, дълг, жълт, кълн, стълб, хълм.*

У багатоскладових словах місцезнаходження голосного у звукосполученнях /**ър**/, /**ъл**/ залежить від кількості приголосних звуків після /**р**/, /**л**/. Якщо тільки один приголосний, голосний буде перед /**р**/, /**л**/, якщо ж після цих сполучень два або більше приголосних, голосний буде знаходитись після /**р**/, /**л**/, наприклад: /**ър**/ – /**ръ**/ – *вържа – връзвам, държа – дръжка*; /**ъл**/ – /**лъ**/ *– гълтам – глътна – глътка, кълва – клъвна*. Винятки:

1. /**ръ**/, /**лъ**/ перед одним приголосним: *гърден, гръмотевица, мръсен, мръсотия, длъжен*;

2. /**ър**/, /**ъл**/перед двома приголосними:

а) у словах, запозичених із російської мови та пристосованих до болгарської правописної норми: *оскърбление (рос. оскорбление), повърхност (рос. поверхность), усърден (рос. усердный), утвърждение (рос. утверждение)*;

б) у словах *мъртвец, сълзлив*;

в) у дієсловах недоконаного виду з префіксами, які утворені за допомогою суфікса **– ва-** (від колишнього – **ува-**): *избързам – избързвам, изстържа – изстъргвам, завържа – завързвам, разсърдя – разсърдвам*.

Звукосполучення /**ър**/, /**ъл**/ – /**ръ**/, /**лъ**/ у діалектній мові найчастіше вимовляють так само як і в літературній мові, але досить часто /**ръ**/, /**лъ**/ трапляються незалежно від кількості складів у слові і від наступних приголосних, наприклад:

а) */бръ̀кам/ бъркам, /длък/ дълъг, /гръ̀ция/, /гръ̀мел/ гръм, /глъ̀там/ гълтам, /дръво̀/ дърво, /тръп'à / търпя, /фръ̀гвам/ хвърлям, /истръмбушвàм/ изтърбушвам, /штръ̀кел/ щъркел* та ін.;

б) /*върх/ връх, /вър̀звам/ връзвам*.

У діалектах за аналогією до переміщення голосного /**ъ**/ у звукосполученнях /**ър**/, /**ъл**/ метатезу спостерігаємо в таких словах: /*вър̀тен̀у/ вретено, /вър̀та/ врата, /вър̀тин'а̀сват/ вретеняват, /загълвѝквам/ заглавиквам, /кър̀къ̀/ крака /кра̀къ̀/, /кър̀тику̀ва/ критикува, /пърхо̀свам/ прахосвам, /спудър/ според, /спърто̀свам/ тропосвам, /стърна̀/ страна, /гърдѝна/ градина*.

У діалектному мовленні існує два види **асиміляції** (уподібнення) голосних звуків, а саме:

а) ***регресивна*** (коли наступний голосний уподібнюється до попереднього): */лѝтѝ/ люти, /кирчѝйа/ прякор от кюрчия, /тага̀ва/ тогава, /кашара̀/ кошара, /блугударѐн/ благодарен*;

б) ***прогресивна*** (коли попередній голосний уподібнюється до наступного): /такѝви/ такива, /табарѐтка/ табуретка.

Окремі випадки асиміляції у болгарській літературній мові є нормативними, наприклад: *монастир, но монах, монахиня, мармелад, панакида и панахида, апандисит и апендицит, тамян, чучел, но чучело.*

Дисиміляція (розподібнення) голосних також наявна в діалектному мовленні:

а) ***регресивна***: */липа̀вица/ лапавица, /тугѝва/ тогава, /пуфта̀/, /пухта̀/ пафта, /пустапѐнну/ постепенно, /убисн'а̀вам/ обяснявам, /скалѝда/ скилида, /скапо̀свам/ скопосвам, /капо̀й/, /балгу̀р/ булгур, /вайво̀да/ воєвода*;

б) ***прогресивна***: */то̀дар/ Тодор, /по̀лак/ полог, /у̀раки/ уроки, /дува̀дам/ доходам*.

У деяких випадках дисиміляцію й акавізм важко розмежувати, наприклад: */мато̀р/ мотор. /падно̀с/ поднос*. В інших випадках одночасно відбувається дисиміляція і делабіалізація або лабіалізація. Лабіальними або огубленими є /**о**/ та /**у**/. **Лабіалізація** нелабіальних голосних здійснюється перед губними приголосними та шиплячими (шушкави) /**ж, ч, ш**/ приголосними звуками. Лабіалізація у діалектній мові відбувається у таких випадках:

а) /**е**/ в /**у**/ або в /**о**/: */вѝн'ува/ винена, /йо̀фтин/ евтин, /зѐл'уф/ зелев, /зашумадѐн/ зашеметен;*

б) /**и**/ в /**у**/: */б'у̀ва/ бива, /йу̀зур/ извор, /кул'у̀ба/ колиба, /пул'увам/ поливам*;

в) /**а**/, /**ъ**/ в /**у**/, /**о**/: */пуфта̀/ пафта, /ху̀буу/ хубаво, /кра̀стувица/ краставица*;

г) /**е**/ в /**у**/ після шиплячих приголосних: */жул'а̀зо/, желязо, /ичумѝк/ ечемик, /шугу̀вам се/ шегувам се*;

д) /**и**/ в /**у**/ після шиплячих: */жуф/ жив, /жуот/ живот, /жувѐйа/ живея, /чуф/ чифт, /шуба̀лка/ шибалка*.

Літературна болгарська мова має тільки поодинокі випадки лабіалізації голосних: *начумерен, начумеря се (пор. чемер), дублети бабушкера та бабишкера.*

Делабіалізація, або розподібнення голосних, полягає в заміні огубленого звука неогубленим. Це явище також є діалектним. Можна навести такі приклади делабіалізації: */бил'у̀к/ від тур.böülk – множество, /гивѐч/ гювеч, /имру̀к/ юмрук, /кисѐ/, /кис'а̀/ кьосе, //фаркулѝца/ від рум. Furculiță – вилица, //чичу̀рка/ чучурка – ледена висулка*.

Лабіалізації та асиміляції у болгарських діалектах сприяють російські запозичення, наприклад: */бува̀ва/ і /бава̀ва/ поруч з /бива̀ва/ і /бывава/ від рос. бывать*. У літературній мові нормативними є дублетні форми *капишон і капюшон* і слова *трик (від фр. truc і від рос. трюк), билюк (від тур. bölük)*, пов'язані з явищем делабіалізації голосних.

Консонантизація – звукова зміна, при якій голосний звук змінюється на приголосний. Голосні /**и**/ і /**у**/ у звукосполученнях /**аи**/, /**ои**/, /**еи**/, /ау/ втрачають свої вокальні якості, перетворюючись у нескладотворчі, тобто консонантизуються. Таку вимову голосного /**и**/ спостерігаємо в середині та кінці слова в розмовному стилі болгарської літературної мови, наприклад: */нѐин/ – /нейн/, /мо̀йте – /мо̀йте/, /тво̀йте/ – /тво̀йте/*. Нормативними є дублетні форми з консонантизованим голосним /**и**/: *воин та войн, воински та войнски, воїнство та воїнство*.

Філологічні науки

Консонантизація голосного /**у**/ відбувається в окремих вигуках: */ба̀у/ – /баў/, /м'а̀у – /м'аў/, /а̀у/ – /аў/* та в словах іншомовного походження: */даха̀ў/ Дахау, /а̀ула/ аула, /аўто̀псийа/ автопсія* та ін.

У діалектній мові, крім названих випадків, консонантизована зміна властива для голосного /**е**/, що переходить у приголосний /**й**/ у звукосполученнях /**ае**/, /**ее**/, /**ие**/ в середині та в кінці слова, наприклад: */бай/ бае, /байм/ баем, /знай/ знае, /знайм/ знаем, /игра̀й/ играе, /игра̀йм/, играем, /пей/ пее, /пейм/ пеем, /грей/ грее, /грейм/ греем, /вий/ вие, /ний/ ние*. Консонантизація відбувається також у дієслові в третій особі однини, в ненаголошеній позиції: */нѝ му й ма̀лка/ не му е малка, /ло̀шу ми й/ лошо ми е*. Спостерігаємо назване фонетичне явище також після випадання приголосного, наприклад: */по̀йчи/ повече, /пуйтѝца/ повет, /луйм/ ловим, /прайм/ правим*.

Здійснений опис голосних звуків та їхнього функціонування в болгарській літературній мові та діалектах болгар в Україні доволяє дійти висновку, що класифікація голосних є подібною до класифікацій в інших слов'янських мовах, але має характерні особливості. По-перше, ненаголошені голосні вимовляються з меншим напруженням органів мовлення, що змінює їхню вимову, яка в більшій або меншій мірі віддаляє їх від основного звучання, яке наявне в наголошеній позиції. По-друге, відмінною рисою болгарської звукової системи є поширене використання [**ъ**], чого не спостерігаємо в інших слов'янських мовах. У звуковій системі сучасної болгарської літературної мови відсутній звук /**ы**/ – укр. /и/. По-третє, болгарські голосні всі короткі й не дуже відкриті й не дуже закриті.

Характеристика фонетичних явищ нормативної болгарської мови також вказує на їхню подібність у слов'янських звукових системах: редукція, акавізм, епентеза, елізія, контракція, метатеза, асиміляція, дисиміляція, лабіалізація, делабіалізація, консонантизація. Але те, чим болгарська мова відрізняється – змінна або незмінна **я (променливо та непроменливо)** є одним з найхарактерніших фонетичних явищ у болгарській літературній мові, де вимовляють і пишуть **я** лише під наголосом, коли наступний склад не є "м'яким". Болгарські діалекти мають два види вимови названого звука – непрегласен (якав) та прегласен (екав).

ЛІТЕРАТУРА

1. Бояджиев Т, Куцаров И., Пенчев Й. Съвременен български език / Т.Бояджиев, И.Куцаров, Й.Пенчев. – София: Петър Берон, 1999. – 656 с.

2. Кондов В. Помагало по българска фонетика за българите в Молдова и Украйна / В.Кондов. – Пазарджик: Беллопринт ООД, 2003. – 136 с.

3. Матеева А., Кърлова Р. Българската грамматика в тестове / А. Матеева, Р. Кърлова. – София: Наука и изкуство, 2006. – 208 с.

4. Райнова М. Грамматика болгарского языка. Ч. 1. Фонетика. Ч. 2. Морфология / М. Райнова. – София, 1993. – 176 с.

5. Стоянов І.А., Стоянова Е.П., Дадіверін І.Г. Мова болгар України / І.А. Стоянов, Е.П. Стоянова, І.Г. Дадіверін. – Одеса: Оптімум, 2002. – 496 с.

УДК 81'373.4

ЛЕКСИКОГРАФІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ Д.І.ЯВОРНИЦЬКОГО ТА ЙОГО КОРЕСПОНДЕНТІВ (НА МАТЕРІАЛАХ ЕПІСТОЛЯРНОЇ СПАДЩИНИ ВЧЕНОГО)

Костюк Н.Г., старший викладач

ДВНЗ "Національний гірничий університет"

У статті досліджується лексичний матеріал, а саме зібрана Д.І. Яворницьким та його кореспондентами застаріла лексика, просторічні слова, які стали основою для створення словників української мови початку XX ст.

Ключові слова: лексика, лексикографія, просторічна лексика, архаїзми, етимологія.

Костюк Н.Г. ЛЕКСИКОГРАФИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ Д.И. ЯВОРНИЦКОГО И ЕГО КОРРЕСПОНДЕНТОВ (НА МАТЕРИАЛАХ ЭПИСТОЛЯРНОГО НАСЛЕДИЯ УЧЕНОГО) / ДВНЗ "Национальный горный університет", Днепропетровск, Украина.

В статье исследуется лексический материал, а именно собранная Д.И. Яворницким и его корреспондентами устаревшая лексика, просторечные слова, которые стали основой для создания словарей украинского языка начала XX ст.
Ключевые слова: лексика, лексикография, просторечная лексика, архаизмы, этимология.

Kostjuk N.G. LEXICOGRAPHIC STUDIES BY D.I. JAVORNYTSKY AND HIS CORRESPONDENTS (BASED ON THE MATERIALS OF EPISTOLARY HARITAGE OF THE SCIENTIST) / National Mining University, Ukraine.
Lexical material is studied in the article, particularly outdated vocabulary collected by D.I. Javornytsky and his correspondents, and popular speech words which became a base for creation of dictionaries of the Ukrainian language of the beginning of the 20th century.
Key words: words, vocabulary, lexicography, popular speech words, archaism, etymology.

Епістолярна спадщина вчених і культурних діячів є цінним джерелом для висвітлення різних аспектів функціонування української мови, особливо на Катеринославщині кінця XIX – початку XX століття, тобто в період становлення (відновлення) мови, оскільки тут, з одного боку, існували досить сильні запорозькі традиції, а з іншого, – внаслідок урядової політики щодо заселення і господарського освоєння краю останньої чверті XVIII – першої половини XIX ст. та інтенсивного промислового розвитку – сформувався строкатий у національному та мовному відношенні склад населення. В умовах полілінгвізму в українському культурному середовищі важливим джерелом дослідження процесу становлення (відродження) української мови як засобу спілкування наукової і культурної громадськості є листи, бо вони, на відміну від опублікованих творів чи публіцистичних статей, не зазнали редакторської правки.

Метою цієї розвідки є дослідження слів застарілої лексики, її походження та значення, використання рідковживаних слів, записаних у різних місцевостях України та за її межами, від носіїв народної мови Д.І. Яворницьким та його кореспондентами, що ввійшли до словника Б.Грінченка, "Українського словника живої народної мови" Д. Яворницького та тих, які зафіксовані у виданні "Епістолярна спадщини академіка Д.І. Яворницького" [4, с.460; 5, с.500].

Об'єктом дослідження є перш за все листування Д.І. Яворницького з людьми, які більшою чи меншою мірою цікавилися питанням розвитку та поширення української мови: Б.Д. Грінченко, М.Ф. Комаров, О.П. Косач, В.Г. Кравченко, П.Ф. Тушкан, В.К. Чапленко, М.С. Пронченко, В.А. Грінченко та інших, а також словник Грінченка [7, с.578].

Постійно спілкуючись з народом, Д.І. Яворницький звертав увагу на лексичне багатство розмовної мови, як і на те, що видані словники української мови не охоплюють усього цього багатства. За словами академіка Л.А. Булаховського, часто "етнографічний матеріал саме і є той ключ, з допомогою якого лінгвіст-етимолог відкриває для себе і для тих, хто цікавиться його роботою, ті зв'язки матеріальних мовних асоціацій, які справді існували в житті і які без допомоги відповідного етнографічного матеріалу відтворювались би при етимологізуванні тільки суб'єктивно-гіпотетично, намацувались би, а не встановлювались би впевнено на основі надійного матеріалу" [1, с.84].

В умовах заборони та переслідування української книги, коли навіть багатьом прогресивним діячам не вистачало впевненості в можливостях і доцільності розвитку української писемності, виняткової ваги набирало дослідження саме багатої і різноманітної на смислові відтінки лексики української народної мови. За словами дослідниці творчості Д.І. Яворницького М.М. Шубравської, "маємо достатні підстави стверджувати тільки, що науковий інтерес Яворницького до української мови, як і до історії, етнографії та фольклору, виник ще в студентські роки під впливом лекцій видатного лінгвіста О.О. Потебні" [9, с.213]. Слід зауважити, що Д.І. Яворницький був спочатку російськомовним вченим, а українську мову почав вивчати самотужки, а також завдяки спілкуванню з трудовим народом під час археологічних розкопок. Саме в цей період, продовжуючи вивчати історію Запорозької Січі, фольклор та етнографії запорозького краю, учений починає проявляти пильнішу увагу до словникового багатства української мови, занотовує і вводить у свої наукові праці характерні колоритні слова, прислів'я та приказки, дотепи, почуті безпосередньо з народних уст. Увагу Д.І. Яворницького привертає також і етимологія багатьох слів.

Ще з 90-х років XIX століття вчений стежить за розвитком науки і культури в Україні, зокрема за розвитком лексикографії. Він підтримує зв'язки з М.Комаровим, М.Старицьким, О.Кониським та іншими діячами, які працювали над укладанням словника української мови. З 1897 року зав'язалась дружба з М.Ф. Комаровим, який видав у Львові чотиритомний російсько-український словник під назвою "Словарь російсько-український. Зібрали і впорядкували М.Уманець і А.Спілка". А наприкінці грудня 1897 – на початку січня 1898 року Д.І. Яворницький пише: "*Вельми поважний добродію, Михайле Хведоровичу!*

Я маю до Вас велике прохання, вислати мені по моїй адресі "наложенім платежом" Словарь россійско-український Уманця і Спілки.

...Вибачайте за те, що я не будучи з Вами знайомим, турбую Вас моїм проханням, але ж мені той словник дуже потрібний.

Щиро поважаючий Вас Д. Эварницкій (читай Яворницький)" [5, с.79] (тут і далі дотримуємося правопису оригіналів - Н.К.). Але спочатку вчений не одержав словника, оскільки у Комарова, залишився тільки один екземпляр. Пізніше Яворницький одержує словника від К. Паньківського, до якого порадив йому звернутися Комаров, бо той керував справою видання словника. "*Три томи "Русько-галицького словаря" я одібрав, та не знаю тільки кого мені за них і як дякувати. Одібравши "Словар", де-що передивився наскору-руч і скажу однако, що це монументальна і дуже спожитна праця, за яку щиро подякує трудовників кожний освічений українець, якому дорога Україна*" [5, с.187].

Учений висловив своє невдоволення тим, що словник був недооцінений журналом "Киевская старина" 1899 року: "*Шкода мені, що таку працю та вже поспів огудити пан Стешенко (декабрь, 1899 року "Кіевская Старина"), вихваляючи нікчемний словник пана Тимченка. Тому Словнику пана Тимченка уся ціна у базарний день півтора щербатих гроша, а піди ж ти, як пан Стешенко вихваля його! Дарма, що там квашу переводять опарою (нехай би той Тимченко замість кваши та наївся опари…), барича – паничем (панич=барчук, а не барич), кафедру – казальницею і др. Дуже мені тепереньки заніколило через лекції, що читаю в Моск[ковському] універ[ситет] і ("Исторія малорус[ского]козачества* "), *а то я б розібрав по ниточці увесь той словник пана Тимченка і показав би, чого він поспрaвжньому коштує…*" [5, с.187].

А для словника Уманця та Спілки знаходить час і робить цікаві та влучні зауваження і пояснення до деяких слів, ці пояснення знаходимо у листі до К.Паньківського за 1899 рік. У словнику Уманця та Спілки ми знаходимо слово *"заклеймiть"*, а Д. Яворницький дає таке пояснення ***"заорлити"*** (це слово вживали запорожці, певне, од московського тавра з орлом, що прикладалось до обличчя людини). *Кладовая* = ***пунька*** (особисто од комори і вінбаря, пунька зроблена із ліски і обмазана сірою глиною; туди кладуть хомути, ярма, занози і др., а зерна, як у вінбарь, або одежи, чи страви, як у коморю, не кладуть; вживають це слово в Харківському повіті, в с. Солнцевкі). *Кулак* = ***кулай*** (здоровий): він як затопе його кулаєм у піку!...Вживають там же. *Копаниця* – ***копистка*** (чим копають землю). Вживають в Єкатеринославской губ., Александровского повіта, в д. Богодар). *Корзинка* = ***сапет, сапетка*** (вживають в Херсонськім повіті, в с. Грушевкі). *Маневрировать* = ***джинджирувать*** (А що чи скоро поїзд? – Ні, нескоро! – А он же він ходе? – Це такий, що джинджирує по рейці)" (делает по рельсам маневры). Чув на станції Синельниковой Єкатеринослав. Губ. от дядька Семена Лепехи, с.Васильєвки той же губ., Александров. повіту. *Мясо*=***махан*** (бараняче). Вживають в Таврическ. губернії, Мелитопольского повіту в с. Водяном і друг. *Неповоротливый, малосообразительный* = ***розгамуза*** (в Полтавскій губ. Пірятинськ.повіту). *Продырявить* = ***пробуртить*** (Херсонськ. повіту в д.Екатериновке на р.Базавлук). *Припрятать* = ***прихахулить*** (Екатеринослав. губ, Александровск.повіту, в д.Богодар от Хоми Провори). *Понравиться* = ***примандюритьця*** (Екатериносл.губ., Новомосков. Повіт., с.Котовка на р. Орелі). *Рот* = ***їда*** (співа молода жінка своєму старому чоловікові: що у тебе старий діду, мочуляна борода (двічі), а свиняча їда (двічі), а ведмежа похода, свинячі очі, прескверні для ночі. Як поїхав той дідище та й у базарище, як купив же той дідище товсту нагаїще, як узяв же молоду тай за косу руду. Який же ти, старий діду, та тричі хорошій. Що у тебе, старий діду, шовкова борода (2), охвицерська їда, молодецька похода, сокільнії очі, хороші для ночі). Записано власно в Харьк. губ., Волчанск. пов., в с. Нижней-Писаревке**.** *Сновать* = ***охвирувать*** ("Разів пьять туди та суди як охвируєш з плітом (плот) по Ніпру (Днепру), то тоді узнаєш добре, як ті гроши важко добувати". Говоре лоцман – плотовщик с.Лоцманской-Каменки на р.Дніпрі Екатеріослав.повіта. **Частини [верстати**] у "Словарі" (т.1, стр.70) не повні. От як їх полічила баба Середиха в с.Лоцманской-Каменці: **ляда, штаги, човник, цивка (або сваток), підніжки, вожок, клічка, колісце, язичок (у колесі), берда, шайда.** Ось, наприклад, у Полтавщині звуть **соняшники – насонники, глек = гладишка, кружка = карватка, кукурудза= [кийки], непотребна жінка, або курва зветця перунка**" [5, с.188]. Можна відзначити, що в поданих прикладах немає чіткої систематизації слів за тематичними групами, тут і іменники, і дієслова, і прикметники, назви дій, предметів, знарядь праці, народна пісня, терміни. Недосконалим є і граматичне оформлення, але це не зменшує цінності зібраного матеріалу, особливо для вивчення становлення української мови на Катеринославщині зокрема та для загального вжитку в цілому.

Продовжуючи вивчати епістолярій Д.І. Яворницького, ми знаходимо ще чотирнадцять слів, які характеризує вчений і яких немає у словнику Уманця і Спілки, та надсилає їх Паньківському, обіцяючи присилати матеріал й надалі. Наведемо, на нашу думку, два найцікавіших слова "*Гартан – каменный каток, которым, вместо ципа, молотят в настоящее время украинцы в Екатеринослав., Херсонск. и Таврической губ. В этих губерниях не говорят: "молотити хліб", а "гартанувати хліб". Гартан длины около 1½ аршина, товщиною около 1 аршина, с глубокими, продольными желобами от одного до другого конца. Во всю длину его через середину сделана дырка, в которую вкладывается железная ось; к наружным концам их протягиваетсяверевка, в веревку впрягается одна лошадь, и каток крутитсяс лошадью по току, где разложен хлеб для молотьбы*" [5, с.189]. На цьому прикладі ми ще раз можемо впевнитись, як учений використовує для пояснення термінологічну лексику російської мови, яка була для нього ближчою у вживанні, але в той же час вводить і українські словосполучення, тобто наслідує розмовну народну говірку. А уже чотирнадцяте слово із тринадцяти пояснює українською мовою "*А чи знаєте Ви, що таке дранджоли (g французское). Санчата, льодянка, дранджоли, то діти спускаютця зимньої пори з горки. У дранджолах*

замість копил, як у санчатах, роблятця дві дошки, вони збиваютця поперек паличками, спереді підробляютця кругло за-для того, щоб не чіплятись за сніг, як бігти з гори; зверху клапоть соломи, і все" [5, с.189].

За словами М.М. Шубравської, "Уже 1900 р. "Літературно-науковий вісник" повідомляв, що перебуваючи влітку на Полтавщині, Яворницький записав 700 народних слів, яких немає у словнику Уманця і Спілки. Тут же зазначалося, що "поповнивши сей збір, професор думає видати його окремим виданням" [9, с.216]. У цей період на ґрунті спільних інтересів зароджується дружба між Д.І. Яворницьким та Б.Д. Грінченком.

Коли Б. Грінченко починав готувати до друку відомий "Словарь української мови", він звернувся за допомогою до деяких лексикографів, зокрема й до Яворницького, знаючи, що в того є власний рукописний словник. Д. Яворницький на прохання письменника відгукнувся "*…і я поспішусь Вам вислати їх, але з такою установою: кожне слово, яке Ви візьмете із мойого словника, Ви помітите: "Из словаря Д.Э". Далі, зараз же, як тільки Ви візьмете усі слова, яких у Вас не буде, Ви вернете увесь мій словничок, цілком, себто 1500 слів. Я боюсь, як би він не згаснув як-небудь, а це буде задля мене велика утрата, бо дубліката словнику у мене нема*" [5, с.55]. Прохання вченого Б. Грінченко виконав, у словнику знаходимо слова, зібрані та записані Д. Яворницьким, наведемо приклади таких слів: "**Забирзати, заю, вш,** *гл.*=**Забриндзати.** *Дивись, забирзані, як вівці.* Миргор. у. Слов. Д.Эварн. [7, с.5] **Забирзатися, заюся, ешся,** *гл.* = **Забриндзатися.** Мирг. у. Слов. Д. Эварн. [7, с.5] **Забрезкнути, кну, неш,** *гл.* 1) Обрюзгнуть. Сим. 36. 2) Сделаться водянистымъ; покрыться слизью (о квашенье и пр.*). Буряк який, та й той у льоху забрезкне. Отто і діжка забрезкла.* Миргор у. Слов. Д. Эварн. [7, с.8]. **Завага, ги,** *ж.* Отягощеніе; помѢха. *Ось підписуйте лишень!—каже писарь старшині.—Зібралось ціх бамаг скільки! Хоч би гивидче здихаться цієї заваги,—їх стільки не бувало.* Лохв. у. Слов. Д. Эварн. [7, с.11]. **Заводня, ні,** *ж.* Хлопотливое дѢло,— *заведешь его, да и не оберешься хлопоть. Я не хочу робити млина, не хочу цієї заводні.* Мирг. у. Слов. Д. Эварн. [7, с.20-21]. **Загасити, шу, сиш,** *гл.* 1) Потушить, загасить. 2) Утратить. *Де ти дів? Уже мабудь загасив?* (яку там річ). Екатер. у. Слов. Д. Эварн. [7, с.25]. **Кавратити, рачу, тиш,** гл. Смущать, смутьянить, возбуждать людей. *Нічого не робе, та ще й усіма кавратить*. Миргор. у. Слов. Д. Эварн. [7, с.205]. **Кандиба, би** *ж.* Плохая лошадь, кляча. Желех. *Бачили, яку кандибу Криженко купив у ярмарку? Там же й кандиба! Висока така? що й під повітку не підійде, а сама така, шо так їй кістки й повилазили.* Харьк. у. Слов. Д. Эварн. [7, с.214]. **Капирь, ря,** *м.* Мужикъ? *А то ви капирі, чи запорожці?* Мирг. у. Слов. Д. Эварн. [7, с.217]. **Кизлик, ка,** *м.* Родъ льдины изъ замороженнаго **кизяка**, на которомъ катаются съ горки вмѢсто саней. Мирг. у. Слов. Д. Эварн. См. **Грімак.** [7, с.237]. **Киянка, ки,** *ж.* 1) Кіевлянка 2) Богомолка, йдущая на богомолье вь Кіевь, или возвращающаяся оттуда. *Понеділкує, черничить, киянок годує.* Мкр. Н. ЗО. 3) Неболъшой деревянный молотокь у столяра. Мирг. у. Слон. Д. Эварн.[7,с.242]. **Клюй-дерево,** ва и **клюй-дуб, ба.** Дятель. ХС. VII. 419. Мирг. у. Слов. Д. Эварн. [7, с.254]. **Лапуватий, а, е – сніг** СнѢгъ хлопьями. Золотонош. у. Слов. Д. Эварн См. **Лапатий** [7, с.344]**. Ляда, ди,** *об.* = **Ледарь**. *Був би ляда, був би ляда, та й нікуди більше: не хоче робити, аж ніяк не хоче!* Харьк. у. Слов. Д. Эварн. [7, с.391]. **Маґро, ра,** *м.* Быкъ съ однимъ ядромъ (отъ природы). Александров. у. Слов. Д. Эварн. [7, с.396]. **Мантулки, ків,** *м, мн.* Лакомства, сласти, также баранки, булки, привозимые съ ярмарки и пр. О. 1862. IX 127. *Була оце на ярмарку та купила дітям мантулків.* Мирг. у. Слов. Д. Эварн [7, с.405]. **Маштула, ли,** *об.* Неотеса (о человѢкѢ). *Прийшов у банок такий маштула, шо й слова не вмівє вимовити, а грошви як витяг, так аж усі члени жахнулись.* Херсон. Слов. Д. Эварн. [7, с.414]. **Модло, ла, с. 1**) Модель; образець, шаблонъ. Мнж. 185. *Криводушної прихильности ви модло.* К. Дз. 57 2) *мн.* **Модла.** Снарядъ, которымъ отмѢчають пильщики или плотники толщину имѢющей быть выпиленной доски. Миргор. у. Слов. Д. Эварн. [7, с.438]. **Набрівник, ка,** м. ДѢвичій головной уборъ изь краснаго или чернаго плису или бархату, также изъ парчи, – родъ широкаго обруча, расширеннаго спереди, охватывающаго голову. Лохв. и Гадяц. у Сл. Д. Эварн. [7, с.465]. **Нагрюкати, каю, єш,** *гл.* 1) Настучать, нашумѢть, нагремѢть. 2) Захватить гдѢ-либо, встрѢтить, напасть. *Як де нагрюкають якого жида, – там йому й капець.* Екатер. у. Слов, Д. Эварн. [7, с.478]. **Надха, хи,** *ж.* Отрыжка съ непріятнымъ запахомъ. *Іззів десять яєць. – Що ж тебе і надха не напала?* Мир. у. Слов. Д. Эварн. [7, с.487]. **Налучати, чаю, єш,** сов. в. **налучити, чу, чиш,** *гл.* НацѢливать, нацѢлить, прицѢливаться, прицѢлиться, направлять, направить. *Не налучу ніяк ниткою у вушко.* Константиногр. у. 2) Попадать, попасть на что. *Налучила* (царівна) *на скелю, проломила корабель.* Александров. у. Слов. Д. Эварн. [7, с.500]. **Натроюдити, джу, диш,** *гл.* Наговорить неправды или съ цѢлью настроить извѢстнімъ образомъ. *Вона йому натроюдила шо знала. Брехала, брехала, та вже й нікуди.* Миргор. у. Слов. Д. Эварн. См. Натруюдити. [7, с.528]. **Натхорити, рю, риш,** *гл.* Навонять. *А бодай би вас чорти взяли! Ич, як натхорили!* Миргор. у. Слов. Д. Эварн. [7, с.529]. **Ненатля, лі,** *ж.* Ненасытность, жадность. Миргор. у. Слов. Д. Эварн. [7, с.552].

Отже, 1914 р. у Д.І. Яворницького було вже зібрано 6700 слів, а 1915 р. – 8050 слів. Ученого все більше захоплює мрія зібрати максимальну кількість незафіксованих слів і видати їх окремим словником. У 1919 році Д. Яворницький віддає до друку у катеринославське видавництво "Слово" перший том словника від літери А до К включно (надруковано у 1920р.) .

Словник дістав згодом позитивну оцінку спеціалістів-лексикографів: Т.В. Зайцевої [3, с.96-97], П.Й. Горецького [2,с.174-175], А.А. Москаленка [6, с.144-145], які одностайно вважають його цінним внеском в українську лексикографію.

Д.І. Яворницький продовжує збирати лексичний матеріал, налагоджує зв'язки з багатьма кореспондентами різних професій, ученими. Так у листі до Василя Кравченка з Житомира писав: "*Ваш найкоштовніший і багатий лексичний матеріал я одержав і шлю Вам за нього спасибі од дніпрових порогів і до самого Житомира*" [5, с.87].

М. Пронченко у листі до Д. Яворницького пише: "*Подаю Вам зібрані мною в своєму селі та його околицях так звані вуличні прізвища, котрі потрібні Вам, як Ви говорили, для збірки, виконуючи цим Ваше до мене прохання, бо ж я аж надто радий допомогти Вам*" [4, с.231]. Він зібрав їх понад 60. Дотримуючись правопису, наведемо їх: **Калантирь, Шпундря, Хварес, Задоя, Васільодок, Пурхало, Шпоник, Шардуба, Бенеря, Тоник, Кацавел, Оцванок, Кіряла, Тетя, Бреня, Казявка, Конарець, Басебате, Кульшич, Мандалина, Бадула, Ракло, Маржовий, Цурупула, Цундра, Кубарь, Кистбарт, Ребель, Пиждьола, Салапай, Мейстра, Решко, Псьо, Болбот, Льотиця, Дармоштус, Титяк, Байбала, Тютник, Ракло, Садюк, Фелеш, Чока, Кавистан, Кізді-Пінькі-Поркуль, Тютька, Кутєба, Мушля, Шушинда, Хурда, Карюк, Хропе, Полоскалка, Кушур, Фардихук, Шарап, Шапиндиша, Кербаш, Каня, Дзелик, Брелиця, Габаля, Прокла, Манішетка, Хєрка, Кантарка**. Ми не можемо дати характеристику кожному прізвищу чи прізвиську, тому що це потребує окремого наукового дослідження (семантики, етимології, дериватології). Тому ми вибірково проаналізуємо кілька з них. Прізвисько Кульшич, на нашу думку, утворилося за лексико-морфологічними ознаками у говорах Середньої Наддніпрянщини з суфіксом – ич від слова кульша. "Кульша, і, ж., рідко.Те саме, що стегно. *Не бійсь! Не ляжу спати голодна, - обізвалась Масючка і взяла, при тих словах, качину кульшу в руки (Н.-Лев.,1, 1956, с.581); Ходжу ледве-ледве, їздити можу з великою бідою, а навіть сидіти дуже тяжко, бо ся поза найгірша для такого пацієнта, що має не всі кості в кульші (Л.Укр., V, 1956, с.267); Смикнула [Одарка]плечем до підборіддя, двигнула під рясною спідницею повними кульшами і відвернулась* (Панч, В дорозі, 1959, 230)" [8, т. IV, с.396]. Звідси можемо припустити, що прізвисько Кульшич означає кульгавий, тобто людина, яка носила таке прізвисько, мала фізичні вади.

В.К. Чапленко у листах до Д. Яворницького у 1938 році запитує: "*Чи працюєте й далі над словником? Подаю тут до Вашого словника декілька кавказько-українських слів (звідси у Вас, мабуть, немає ще)*" [4, с.322]. Наведемо ці слова: **Солодарь** ("Плевна широка. Пахне солодарем") рослина.Polypodim vulgare? **Вилазка** – місце. Де вилазять з води, як купаються. **Байда** – човен ("ухопився за стовпчик, де байди прив'язують"). **Хлабустина** - прут? "…" хлабустиною перетягне" (ударить). **Громаділки** – граблі кінні. **Багачня** – багатії. **Носка** – пташка, чи не кулик?("прилетіла відкілясь на солодкий кавун носка…"). **Окачуритись** – сконати ("десь окачурилась Булана, у них же й куражу нема"). "**Мартятка**" вже вилупились" (курята). **Кліщук** – рослина [4, с.322].

Дослідженню та вивченню лексикографії Д.І. Яворницький віддав багато сил, енергії, зібравши, як нам відомо з листів ученого, 55000 слів народної мови, яких немає в інших українських словниках. Лексика взята з живих народних уст українського народу за час довголітніх подорожей Україною, що дає нам змогу доторкнутися до історії створення української мови, вивчати її на конкретних прикладах, прослідкувати виникнення та розвиток багатьох слів, використовувати їх на практиці. Завдяки подвижницькій праці Д.І. Яворницького та його кореспондентів ми маємо можливість простежити складний процес створення різних шарів лексики Степової України. Безумовно, тема потребує подальших розвідок у контексті створення узагальнювальної праці, присвяченої висвітленню різних аспектів функціонування української мови періоду становлення її літературних норм наприкінці XIX – на початку XXст.

ЛІТЕРАТУРА

1. Булаховський Л.А. Стосунки мовознавства з іншими науками / Л.А. Булаховський // Мовознавство. – 1967. – № 5. – С. 84.

2. Горецький П.Й. Історія української лексикографії / П.Й. Горецький. – К.: Вид-во АН УРСР, 1963. – С. 174-175.

3. Зайцева Т.В. 40 років української радянської лексикографії / Т.В. Зайцева // Дослідження з мовознавства в Українській РСР за 40 років. – К.: Вид-во АН УРСР, 1957. – С.96-97.

4. Епістолярна спадщина академіка Д.І. Яворницького. Вип. 2: Листи діячів культури до Д.І. Яворницького / Упоряд.: С.В. Абросимова, Н.Є. Василенко, А.І. Перкова та ін.; Вступ. ст. С.В. Абросимової: під загальною ред. Н.І.Капустіної. – Дніпропетровськ, 1999. – 460 с.

5. Епістолярна спадщина академіка Д.І. Яворницького. Вип. 4: Листи Д.І. Яворницького до діячів науки і культури / Упоряд.: С.Абросимова, Н.Василенко, А. Перкова; за заг. ред. Н.І. Капустіної. – Д.: АРТ-ПРЕС, 2005. – 500с.

6. Москаленко А.А. Нарис історії української лексикографії / А.А. Москаленко. – К.: Радянська школа, 1961. – С.144-145.

7. Словарь української мови [упоряд. Б. Грінченко]. – Том ІІ. Репринтне видання. – К.: Лексикон, 1996. – 578с.

8. Словник української мови: в 11-ти томах. – К.: Наук. думка, 1970-1980.

9. Шубравська М.М. Д.І. Яворницький: життя, фольклористично-етнографічна діяльність / М.М.Шубравська. – К.: Наук.думка, 1972. – 354 с.

УДК 81’1:398.91

КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЯ ЩАСТЯ В ПОБУТОВІЙ СВІДОМОСТІ СЛОВ’ЯН, ГЕРМАНЦІВ І РОМАНЦІВ (НА МАТЕРІАЛІ ПАРЕМІЙ)

Коцюба З.Г., д. філол. н., професор

Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка

У статті простежено особливості вербалізації стереотипних національних уявлень про щастя пареміях української, російської, польської, англійської та французької мов, диференційовано універсальні та національно зумовлені характеристики щастя в різних культурах.

Ключові слова: паремія, побутова свідомість, національне, універсальне.

Коцюба З. Г. КОНЦЕПТУАЛИЗАЦИЯ СЧАСТЬЯ В ОБЫДЕННОМ СОЗНАНИИ СЛАВЯН, ГЕРМАНЦЕВ И РОМАНЦЕВ (НА МАТЕРИАЛЕ ПАРЕМИЙ) / Дрогобычский государственный педагогический университет имени Ивана Франко, Украина.

В статье прослеживаются особенности вербализации стереотипных национальных представлений о счастье в паремиях украинского, русского, польского, английского и французского языков, дифференцируются универсальные и национально обусловленные характеристики счастья в разных культурах.

Ключевые слова: паремия, обыденное сознание, национальное, универсальное.

Kotsiuba Z. H. CONCEPTUALIZATION OF HAPPINESS IN COMMON CONSCIOUSNESS OF SLAVES, GERMANS, AND ROMANS (BASED ON PAROEMIAS) / Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University, Ukraine.

The article is an attempt to trace the peculiarities of verbalization of the stereotypic national conception of happiness in Ukrainian, Russian, Polish, English and French proverbs and sayings, differentiate national and universal characteristics of happiness in different cultures.

Key words: paroemia, common consciousness, national, universal.

У побутовій свідомості носіїв слов'янських, германських і романських мов особливий статус займають концепти ЗДОРОВ'Я, ЩАСТЯ, РОЗУМ, КРАСА, а також БАГАТСТВО, які є універсальними ціннісними домінантами з огляду на те, що вони не лише формують каркас ієрархії цінностей у всіх культурах, але й є відправними точками при ступенюванні інших універсальних і національних цінностей. Метою пропонованої розвідки є виявлення специфіки різномовної паремійної об’єктивації концепту ЩАСТЯ – одного з найбільш універсальних телеономних концептів (за С.Воркачовим [2, с. 49]), який має здатність охоплювати майже всі інші телеономні концепти, які виступають його причиною чи умовою.

Концептуалізація ЩАСТЯ в побутовій свідомості, вербалізованій у різномовних пареміях, відбувається за характерним для фольклорного слова принципом. На противагу традиційному баченню абстрактних концептів як таких, яким у колективній свідомості не відповідає жоден фіксований образ (що зближує їх із символами), у паремійних текстах, передусім української і польської, а також германських і романських мов, уявлення про ЩАСТЯ персоніфіковані і закріплені у вигляді універсальної моделі “щастя – людина”. Дії і стани людини є когнітивними донорськими сценаріями, до яких уподібнюється персоніфіковане ЩАСТЯ в прислів’ях і приказках. ЩАСТЯ в побутових уявленнях *народжується, живе, ходить, бігає, лазить, шукає, усміхається, допомагає, служить, грає* тощо: *Де щастя родиться, там і зависть плодиться* [11, с. 169];

Щастя переходя живе [11, с. 174]; *Щастя бігає за сміливцями* [11, с. 173]; *Щастя не знає, кого шукає* [11, с. 174]; *Ніхто не знає, коли йому щастя усміхнутися має* [11, с. 171]; *Щастя і дурному помагає, а нещастя і мудрого дурним зробить* [11, с. 174]; *Кому щастя служить, той ніколи не тужить* [11, с. 170]; *Komu szczęście sprzyja, bieda go mija* [21 III, с. 381]; *On śpi, a samo szczęście po nim łazi* [21 III, с. 383]; *Good luck reaches further than long arms; Bad luck often brings good luck* [25, с. 166]; *Happiness in this world, when it comes, comes incidentally* [6, с. 358]; *Good luck never comes too late* [20, с. 290]; *Wem das Glück pfeift, der tanzet wohl; Wem das Glück aufspielt, der hat gut tanzen* [8, с. 205]; *Bien danse, à qui la fortune chante* [17, с. 497] і под. В уявленнях німців образ ЩАСТЯ дещо деталізований: воно має жіночу натуру: *Das Glück hat Weiberart, liebt die Jugend und wechselt gern* [4, с. 159].

Прикметно, що семантичний дублет "блаженство – счастье", актуалізований у російській мовній свідомості і широко репрезентований у лексикографічних працях [2, с. 51; 91], у прислів'ях і приказках не актуалізується.

"Метафорична складова" лінгвокультурного концепту ЩАСТЯ в різномовних пареміях наповнюється предметними образами (птах, тварина, квітка, хмара, скло і под.), ландшафтними замальовками: *Щастя єсть як лисиця: поманить, подурить та і до лісу втече* [11, с. 173]; *Одному щастя рікою пливе, а другий в нещасті цілий вік живе* [11, с. 171]; *Счастье вольная пташка: где захотела, там и села; Счастье в оглобли не впряжешь* [5 I, с. 52]; *Наше счастье – решето дырявое* [5 I, с. 42]; *Szczęście ciska ludźmi jak piłka* [21 III, с. 384]; *Happiness grows at our own firesides and is not to be picked in strangers' garden* [6, с. 358]; *Glück und Glas, wie leicht bricht das* [8, с. 117]; *Das Glück hat Flügel* [8, с. 39]; *Il n'y a pas de bonheur sans nuage* [17, с. 147].

Дослідження різномовних прислів'їв і приказок підтверджує думку про те, що в побутовій свідомості імена концептів-абстракцій не пов'язані з жодним конкретним образом, оскільки для них характерні невизначеність і мінливість імплікованих смислів.

ЩАСТЯ як ідеальна цінність у досліджуваних пареміях має значно більшу вартість від матеріальних благ: *Щастя лучче, як готові гроші* [11, с. 174]; *Яка користь од багатства, коли нема щастя* [11, с. 224]; *Щастя дорожче багатства* [11, с. 173]; *Счастье дороже богатырства* [5 I, с. 50]; *Lepsze szczęście niż pieniądze (góra złota)* [21 III, с. 381]; *It is better to be born lucky than rich; Hap* (luck) *and halfpenny goods enough* [25, с. 166]. Саме ЩАСТЯ в народних уявленнях є необхідною передумовою достатку: *Як твоя, доню, доля, то накупить чоловік поля, а як безділля, то продасть і подвір'я* [11, с. 172]; *Счастливому и промеж пальцев (и в зубах) вязнет; Клад да жена – на счастливого* [5 I, с. 52]; *Счастливый – что калач в меду* (к нему все пристает) [5 I, с. 50]; *Nie bierze zasłużony, lecz szczęśliwy* [21 III, с. 832]; *Bien danse à qui la fortune chante* [19, с. 217], хоч багатство не може бути запорукою ЩАСТЯ: *Хто багато бажає, той ніколи щаслив не буває* [11, с. 172]; *Щасливому і на соломі добре спиться* [11, с. 172]; *Szczęście nie zasadza się na bogactwie* [21 III, с. 382]; *Nie złoto szczęście czyni* [21 III, с. 897]; *Money cannot buy happiness* [23, с. 282]; *Call not him the happiest who is the richest* [6, с. 358]; *Riches alone make no man happy* [25, с. 277]; *Ni l'or ni la grandeur ne nous rendent heureux* [19, с. 49]. Для носія польської колективної свідомості навіть мрія про багатство є ознакою глупоти: *Głupi marzy o bogactwie, a mądry o szczescu* [21 I, с. 673].

Така універсально висока оцінка ЩАСТЯ є, очевидно, відгомоном давніх, ще дохристиянських уявлень різних народів про неминучість і всевладність долі (одним із виявів якої є щастя: пор. *Свого щастя і колесом не об'їдеш* [11, с. 172]; *Счастье придет, и на печи найдет* [5 I, с. 49]; *Szczęście czego mi nie dało, tego mi nie będzie brało* [21 III, с. 384]), яку не може змінити навіть Бог. Свідченням домінування аналізованої логеми в побутовій свідомості древніх є не перейняте сучасними мовами латинське прислів'я *Contra felicem vix deus vires habet* – Проти щасливого і Бог безсилий [18, с. 74].

Превалювання вказаних корелятивних зв'язків концептів ЩАСТЯ і БАГАТСТВО в побутовій свідомості носіїв зіставлюваних мов не виключає можливості об'єктивації наслідкового зв'язку гроші → щастя в поодиноких слов'янських пареміях: *Щасливий, кого гроші люблять* [11, с. 173]; *Przy tym szczęście, przy kim pieniądze* [21 III, с. 383]. Прикметно, що в англомовних пареміях, незважаючи на центральні позиції матеріальних цінностей у колективній свідомості британців, і особливо американців, указаний зв'язок не активується. Цю лакунарність не можна вважати результатом сучасної зміни ціннісної парадигми, оскільки взаємозв'язок багатство ↔ щастя є одним із найдавніших у суспільній свідомості носіїв англійської мови, про що свідчить етимологія лексеми "wealth" (середньоанглійське *welthe* від *well* – добре або *weal* – щасливий, кращий серед когось, чогось [22]). Стійкість цього взаємозв'язку підтверджують також сучасні експериментальні дослідження. Так, найчастотнішою реакцією на слово-стимул "гроші" у відповідях американських студентів було саме слово "щастя", яке не увійшло до асоціативного поля *гроші,* отриманого в результаті аналогічного експерименту, проведеного з українськими студентами [15, с. 99–100].

У слов'янських мовах внутрішній взаємозв'язок між лексемами "убогий" і "нещасний" підтверджується й етимологічно: якщо префіксальний прикметник **ubogъ* буквально означає 'який не отримав (при розподілі) ніякої частки, лишився без долі, бездольний, обездолений' [12, с. 73], а псл. **sъčęstьje* – букв. 'хороша частка, гарна доля (як результат розподілу)' [12, с. 74], то для праслов'ян лексема *убогий* мала буквально те саме значення, що й *нещасний.*

У пареміях слов'янських мов вербалізований наслідковий взаємозв'язок "здоров'я → щастя": *Нема щастя без здоров'я; Найбільше щастя в житті – здоров'я; Було б здоров'я – і розум буде* [10, с. 170]; *Дал бы бог здоровья, а счастье найдем* [5 I, с. 309]; *Даст бог здоровья, даст и счастья* [5 I, с. 87]; *Gdzie zdrowia brak, tam wesołości nie pytaj* [21 III, с. 850]; *Trzech rzeczy trzeba do szczęścia: nie chorować, nie kochać, nie myśleć* [21 III, с. 386]. Англійська приказка *To be happy is to be healthy* [6, с. 360] ототожнює здоров'я і щастя.

У колективних уявленнях поляків, англомовців, німців і французів, вербалізованих у пареміях, ЩАСТЯ дістає однозначну перевагу над розумом, на що вказує кількісна та якісна репрезентація відповідних паремійних тематичних груп, зокрема численність прислів'їв і приказок, які реалізують це переконання, їх варіативність, а також багатство образної структури: *Liepiej urodzić się szczęśliwym niż rozumnym* [21 III, с. 388]; *Lepszy (więcej wart) łut szczęścia niż funt (cetnar) rozumu* [21 III, с. 381]; *Szczęście podczas sprawi, czego rozum nie może* [21 III, с. 382]; *Better be born lucky than wise; An ounce of luck is worth a pound of wisdom* [25, с. 166]; *Better be happy than wise* [20, с. 215]; *This more to be good than great; to be happy is better than to be wise* [6, с. 360]; *Glück geht über Witz; Ein Quentlein Glück ist besser als von Weisheit ganze Fässer* [4, с. 159]; *Ein Quentlein Glück ist besser als ein Pfung Weisheit* [8, с. 91]; *Qui a bonheur (fortune), il suffit peu de sens avec une livre de talent; Chance vaut mieux que bien jouer* [4, с. 159]. Таку оцінку поняття *щастя* і *розум* (*мудрість*) отримали вже в латинській паремії *Vitam regit fortuna, non sapientia* – Життям править щастя, а не мудрість [18, с. 362], що, очевидно, мало певний вплив на формування відповідних уявлень західноєвропейських народів.

Місце РОЗУМУ і ЩАСТЯ в ієрархії цінностей східних слов'ян не є чітко визначеним. З одного боку, в пареміях реалізуються судження, типові для західноєвропейських культур: *Аби щастя, а розум буде* [11, с. 172]; *Не родися багатий та вродливий, а родися при долі, та щасливий* [11, с. 171]; *Счастье дороже ума, богатства и пр.* [5 I, с. 50]; *Счастье ума прибавляет, несчастье последний отымает* [5 I, с. 49]; *Не родись ни умен, ни красив, а родись счастлив* [5 I, с. 52]; а з другого (причому кількість паремій в обох групах приблизно однакова), – постулюється пріоритетність позицій РОЗУМУ на шкалі народних цінностей: *Не дай, Боже, щастя, а дай розум* [3 III, с. 39]; *Де розум, там і щастє* [3 III, с. 38]; *У кого розум, у того й щастє* [3 III, с. 40]; *Щастя без розуму – торбина дірява* [11, с. 173] – *Счастье без ума – дырявая сума* [5 I, с. 46]; *Счастье без ума нипочем; Счастье со счастьем сойдется, и то без ума не разминется* [5 I, с. 47]. Про суперечливість народних уявлень свідчить також "дзеркальна" варіативність українських паремій *Прибудь щастя! Розум буде!* [11, с. 172] – *Прибудь розум, щастє буде* [3 III, с. 39], на відміну від однозначності польських: *Szczęście przyjdzie, rozum będzie* [21 III, с. 383]; *Rozum zawżdy za szczęściem przybywa* [21 III, с. 84].

Актуальне для східних слов'ян аналізована кваліфікаційна суперечність лежить в основі сюжетних перипетій української народної казки "Розум і щастя", конфлікт в якій розв'язується не на користь розуму, хоч саме поєднання щастя і розуму трактується як оптимальне для досягнення успіху: *Розум бігає довкола і просить Щастя: "Пусти мене до себе. Визнаю: ти маєш більшу силу, ніж я, але нам треба жити разом, у добрій злагоді. Тоді хлопець буде веселий, розумний, і люди будуть його любити". Щастя посунулося і дало місце Розумові* [14, с. 68]. Логема "поєднання щастя і розуму забезпечує життєві здобутки" реалізується і в німецькій паремії *Wer Glück hat und eine Nussschale von Witz, der kann die halbe Welt regieren* [4, с. 159].

Закономірно, що передумовою щастя в уявленнях поляків є саме "добре ім'я (слава)", англомовців – "чеснота": *Dobra opinia – połowa szczęścia* [21 II, с. 734]; *Virtue and happiness are mother and daughter* [25, с. 117]; *Without virtue, happiness cannot be* [6, с. 360]. Українці й англійці вважають, що людське щастя неможливе без дітей: *Нема смерті без причини, а щастя без дитини* [11, с. 171]; *Доглядай дитину, як перлину* [10, с. 118]; *Happy is he that is happy in his children* [20, с. 215]; *Children are poor men's riches* [25, с. 28], хоч загалом для всіх східних слов'ян родинні (сімейні) цінності мають особливу вагу, на що вказує широке побутування багатоваріантної приказки *Нащо й (ліпший) клад, коли в сім'ї (в чоловіка з жінкою; в дітках) лад* [10, с. 86]; *На что и клад, коли в семье лад* [5 I, с. 302] у східнослов'янських мовах.

Особливе місце в ієрархії цінностей українського народу посідає правда, яка має більшу вартість, ніж універсально високо цінувані щастя і час: *Щастя добре, а правда краще* [11, с. 173]; *Час дорогий, та правда ще дорожча* [11, с. 189].

Дослідження особливостей становлення семантики лексем *праця* і *труд* в українській мові свідчить про те, що взаємозв'язок праця (труд) → щастя / радість, відображені у пареміях *Риба у воді, а людина в труді* [9, с. 285];

З праці радість, з безділля смуток [9, с. 280]; *Щастя і труд рядом живуть* [9, с. 291]; *Хто працює, той не горює* [9, с. 290] та ін., – нове асоціативне утворення в побутовій свідомості носіїв мови. Указаний зв'язок реалізується також в одній із польських паремій: *Nie tam szczęście, gdzie dostatek, lecz gdzie praca, Bóg i statek* [21 III, с. 382]. Так, стсл. *троудъ* мало значення "страждання, мука, зусилля; боротьба", др. *трудъ* – "робота; турбота; страждання; хвороба; горе; сум" [7, с. 655], як й англійське *labour* та французьке *labeur*, що походять від лат. *labor* – toil, trouble [22]. П. Білецький-Носенко подає іменник *трудъ* зі значенням "проказа" [1, с. 357]. Лексема *праца* в українській мові XIV – XV ст. вживалася зі значенням "клопіт, труднощі" [13, с. 224].

Таким чином, дослідження колективних уявлень різномовних народів про ЩАСТЯ свідчить про те, що лінгвоконцепти-абстракції в побутовій свідомості мають здатність "обростати" образно-метафоричними й асоціативними зв'язками, які дають змогу народному оку "бачити" і розуміти ці абстрактні поняття. Місце ЩАСТЯ в ієрархії цінностей слов'ян, германців і романців безпосередньо залежить від специфіки об'єктивації взаємозв'язків "щастя – багатство", "щастя – розум", "щастя – здоров'я". Українські побутові уявлення про ЩАСТЯ значно більше наближені до європейських, ніж до російських.

ЛІТЕРАТУРА

1. Білецький-Носенко П. Словник української мови / [підгот. В.Німчук]. – К.: Наук. думка, 1966. – 423 с.

2. Воркачев С.Г. Вариативные и ассоциативные свойства телеономных линвоконцептов: монография / С.Г. Воркачев. – Волгоград: Парадигма, 2005. – 214 с.

3. Галицько-руські народні приповідки: в 3-х т., 6 вип. / [зібрав, упорядкував і пояснив др. Іван Франко] // Етнографічний збірник. – Львів: Друк. Наук. товариства ім. Шевченка, 1901-1909. – Т. 1-3.

4. Гольдгардтъ-Ландау Г.М. Русскія пословицы, поговорки, прибаутки и притчи въ переводе на соответствующіе имъ галлицизмы и германизмы / Г.М. Гольдгардтъ-Ландау. – Одесса: Тип. Л.Нитче, 1888. – 180 с.

5. Даль В.И. Пословицы русского народа: сборник: в 2-х т. / В.И. Даль. – М.: Худ. лит., 1984. – Т. 1--2.

6. Дубенко О.Ю. Англо-американські прислів'я та приказки: посібник / О.Ю. Дубенко. – Вінниця: Нова книга, 2004. – 416 с.

7. Етимологічний словник української мови: у 7-и т. – К.: Наук. думка, 1982. – 2006. – Т. 5. – 704 с.

8. Кудіна О.Ф., Пророченко О.П. Перлини народної мудрості. Німецькі прислів'я та приказки / О.Ф. Кудіна, О.П.Прорченко. – Вінниця: Нова книга, 2005. – 320 с.

9. Прислів'я та приказки: Природа. Господарська діяльність людини / [упоряд. М.М. Пазяк]. – К.: Наук. думка, 1989. – 480 с.

10. Прислів'я та приказки. Людина. Родинне життя. Риси характеру / [упоряд. М.М. Пазяк]. – К.: Наук. думка, 1990. – 528 с.

11. Прислів'я та приказки. Взаємини між людьми / [упоряд. М.М. Пазяк]. – К.: Наук. думка, 1991. – 440 с.

12. Скляренко В. Бог і багатство, або щастя давніх слов'ян / В.Скляренко // Культура слова. – 2004. – Вип. 64. – С. 72-74.

13. Словник староукраїнської мови XIV – XVст.: у 2-х т. – К.: Наук. думка, 1977. – Т. 2. – 592 с.

14. Сто казок. Найкращі українські народні казки з ілюстраціями провідних українських художників / [за ред. І. Малковича]. – 3-є вид. – К.: А-БА-БА-ГА-ЛА-МА-ГА, 2006. – 161 с.

15. Струк О.В. Асоціативне поле концепту "гроші" / О.В. Струк // Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. Серія "Мовознавство". – № 15. – Луцьк: ВНУ ім. Лесі Українки, 2009. – С. 98-101.

16. Українські приказки, прислів'я і таке інше / [впорядкував М.Номис]. – Торонто – Київ: Бескид, 1993. – 226 с.

17. Французско-русский фразеологический словарь. Ок. 35000 выражений / [под ред. Я. И. Рецкера]. – М.: Изд-во. иностр. и нац. словарей, 1963. – 1112 с.

18. Цимбалюк Ю.В. Латинські прислів'я і приказки / Ю.В. Цимбалюк. – К.: Вища школа, 1990. – 436 с.

19. Dictionnaire des proverbes, sentences et maximes par M.Maloux. – Paris: Librairie Larousse, 2001. – 628 p.

20. Mieder W. The Prentice-Hall Encyclopedia of world proverbs. A Treasury of Wit and Wisdom through the Ages / W. Mieder. – New Jersey: Prentice-Hall, Inc., Englewood Cliffs, 1986. – 582 p.

21. Nowa księga przysłów i wyrażeń przysłowiowych polskich: w IV t. / [red. J. Krzyżanowski]. – Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1969 – 1972. – T. I – III.

22. Oxford Advanced Learner's Compass on CD-ROM. – Oxford University Press, 2005.

23. Proverb wit & wisdom. A treasury of proverbs, parodies, quips, quotes, clichés, catchwords, epigrams and aphorisms / [comp. by L. A. Berman; with assist. by D.K. Berman]. – New York: Berkley Publ. Group, 1997. – 522 p.

24. The Oxford Dictionary of English Proverbs. 3rd ed. / [ed. by F. P. Wilson]. – Oxford: Clarendon Press, 1992. – 930 p.

25. The Penguin Dictionary of Proverbs. 2nd ed. / [ed. by R. Fergusson & J. Law]. – Penguin Books, 2000. – 365 p.

УДК 811. 161.2'06

ПРОБЛЕМА НАЦІОНАЛЬНОГО І ЗАПОЗИЧЕНОГО В ТЕРМІНОЛОГІЇ

Кочан І.М., д-р. філол. н., проф.

Львівський національний університет імені Івана Франка

У статті окреслено проблему національного і запозиченого в термінології, наведено думки учених та їхні погляди з приводу цього та щодо трактування супровідних термінів.

Ключові слова: українська мова, термінологія, запозичена лексика, іншомовні слова, інтернаціоналізми, міжнародні слова

И.Н. КОЧАН. ПРОБЛЕМА НАЦИОНАЛЬНОГО И ЗАИМСТВОВАННОГО В ЯЗЫКЕ. Львовский национальный университет имени И.Франко, Украина.

В статье поставлено проблему национального и заимствованного в терминологии, приведены высказывания учених и их взгляды относительно этой проблемы, а также терминов, сопровождающих ее.

Ключевые слова: украинский язык, терминология, заимствованная лексика, иностранные слова. Интернационализмы, международные слова.

I.M. KOCHAN. PROBLEM OF NATIONAL AND ADOPTED IN LANGUAGE. Lviv national university of I. Franco, Ukraine.

In the article a problem of national and adopted in terminology is put, Expressions of scientist and their looks are brought in relation to this problem, and also terms accompanying them..

Keywords: Ukrainian language, terminology, adopted vocabulary, foreign words. International vocabulary, international words.

Проблема національного та запозиченого в українському термінознавстві завжди була важливою. Тож сьогодення не є винятком. З давніх-давен торговельні, економічні та культурні зв'язки між народами сприяли проникненню в різні мови іншомовних слів. Так само й українська мова збагачувалася іноземними елементами і словами.

Причини таких запозичень різні, насамперед, це позначення реалій чужого життя (*спагеті*, *піца* – італійське; *хот-дог* – американське, *гамбургер*, *бутерброд* – німецьке), відтак створення однослівного терміна замість кількаслівного національного (*спринтер* – бігун на коротку дистанцію, *рефері* – суддя спортивних змагань), "престижність" іншомовного слова (*вердикт* замість присуд, *супермаркет* замість магазин самообслуговування), усталеність його у мові (*телефон*, *автомобіль*, *телевізор*). Ще однією з причин запозичень є потреба у поповненні або створенні якоїсь лексико-семантичної групи, яка була відсутньою чи

недостатньо заповненою у певний час, та семантичне обмеження питомого слова, усунення його багатозначності.

Проникаючи в нове мовне середовище, запозичене слово пристосовується до чужої лексичної системи, входить у чужі для нього лексичні зв'язки. Процес адаптації – це формування лексичних зв'язків слова у новій системі, створення серій і рядів типових уживань його у мові, які узагальнюються і є достатніми для актуалізації значення.

Дедалі актуальніше постає питання про те, якою має бути українська термінологія: замкнутися у своєму вузькому національному колі чи, навпаки, дати простір чужомовним словам?

Мета статті – з'ясувати доречність запозичених термінів і зокрема інтернаціоналізмів в національних терміносистемах. Почнімо від найпростішого. Звернімося до фахового лінгвістичного словника за довідкою. Як відомо, "фаховий словник є не лише інструментом фіксації релевантних наукових нагромаджень, але й інструментом самовираження відповідної науки й структури методів та пріоритетів досліджень" [5, с. 33]. Це стосується також і словників лінгвістичних термінів, Отож, у "Словнику лінгвістичних термінів" Д.Ганича та І.Олійника зазначено, що "**Запозичення** 1. Звернення до лексичного фонду інших мов для визначення нових понять і предметів, причому часто самі ці поняття і предмети разом з їх назвами засвоюються від інших народів. 2. Слова, словотворчі афікси, конструкції, що ввійшли в мову внаслідок запозичення" [4,С.82] .

Розвиток української термінології має специфічний характер порівняно з термінологією інших європейських мов. Формування її відбувалося під впливом російської та польської мов. Мала вплив також німецька, оскільки культура цього народу в певні етапи розвитку людства була добре розвиненою.

Складність творення й уживання термінолексики І.Франко вбачав у тому, що, з одного боку, "учений, викладаючи нам здобутки науки, мусить послуговуватися мовою, і то не якоюсь абстрактною, а тою, звичайною, витвореною історично, привичною для нас" [11, с. 47], а з іншого – повинен дбати про максимальну точність й однозначність терміна: "чим докладніша, доказовіша має бути наука, тим сильніше учений має боротися з сею поетичною сенестією, отже, поперед усього з мовою, - відси йде, напр.., конечність витворювати наукову тебрмінологію, звичайно, дику, варварську в очах філолога, або звичай уживати для такої термінології *чужих слів*, відібраних від живого зв'язку тої мови, в яку їх вплетено,- на те, щоби не збуджувати ніяких побічних образів в уяві". [11, с. 47].

Входячи в систему мови-рецептора, іншомовне слово втрачає широке коло різноманітних значень, властивих йому в рідній мові, і відокремлюється в одному специфічному значенні, найчастіше предметно-речовому. Звідси одноплановість, однозначність нового запозичення в початковий період існування його в нових умовах. "Чим ширші і різноманітнмші контексти вживання іншомовного слова, – а ці контексти зумовлюють зміни в семантичній структурі слова, тим скоріше і міцніше закріплюється слово у мові" [2, с. 48].

Серед запозичень слід виділити міжнародні слова, або слова-інтернаціоналізми. На думку Ю.Бєльчикова, такі терміни за своїм походженням старогрецькі чи латинські або складаються із греко-латинських коренів, які у певних системах наукових понять передають специфічні ознаки. Тому корені, побудовані саме з таких спеціалізованих терміноелементів, вирізняються високою точністю позначення і називання.

Автор зазначає, що слова з такими елементами слід вважати інтернаціональними, бо вони, "по-перше, позначають поняття, явища із сфери політики, культури, науки, техніки, мистецтва, і, по-друге, поширені в декількох, хоча б трьох неспоріднених мовах" [2, с. 3]. Такі слова запозичувалися на різних етапах розвитку мови і в різних терміносистемах.

Поняття і термін "інтернаціональний" з'явилися у XVIII ст. Вважається, що автором цього слова був англієць Дж.Бентам. Інтернаціоналізми на початку XX ст. трактувалися як суто європейське явище і як окремий випадок лексичних запозичень. [15, с. 95]. Як стверджує Т.Секунда, "за *інтернаціональні* терміни можна вважати ті терміни, що їх уживають з тим самим значенням у більшості европейських, особливо висококультурних, мов. [10, с. 15].

В.Акуленко вважає, що інтернаціоналізми – це слова і вислови, що належать до спільного етимологічного фонду ряду мов, близьких за походженням або історичною належністю до певної зони. Це важливе джерело спільної лексики та фразеології, термінології. Виникли вони у великих об'єднаннях мов світу, що утворюють п'ять основних зон: *європейську* (латино-грецьку за мовною основою); *ізраїльську* (гебрайську), *близько- і середньосхідну* (арабо-перську), *індійську* (санскритську, індо-арійську); *позаросійську* далекосхідну (китайську). Українська мова належить до європейської зони.

З мовознавців початку XX ст. явище інтернаціональної лексики розглядав А. Мейє [14, с. 59], хоч він і не послуговувся цим терміном, а вів мову про історичні шари міжнародної лексики. Саме цей учений висловив думку про існування аналогічних явищ у різних регіонах земної кулі.

Ідея різних типів інтернаціоналізмів обґрунтовувалася в 30-х роках XX ст. у працях Е.Вюстера [16] та В.Жирмунського [6]. Інтернаціоналізми завжди мають подібне звучання, тотожні або близькі значення, подібну форму.

Інтернаціоналізм – (лат.inter "між" і natio "народ") слово (або вислів), що належить до спільного за виникненням фонду ряду мов, близьких за походженням або подібних за своїм культурним розвитком. [4, с. 96]. Уточнення цього поняття знаходимо в науковій літературі. Під *інтернаціональною* лексикою розуміють слова або терміни, які в близькій формі та з тими самими значеннями уживаються у багатьох мовах народів Європи, Азії та інших континентів, зберігаючи близьке або спільне значення й фонетико-морфологічну будову. У середині XX ст. її досліджували такі українські учені: В.Акуленко, І.Білодід, Т.Кияк, О.Медвідь, Т.Панько, О.Пономарів, Л.Симоненко, Ю.Цимбалюк тощо. Сьогодні цей термін уживають із застереженням, надаючи перевагу його прямому відповіднику "міжнародне слово". Оскільки слово *інтернаціональний* останнім часом набуло на ідеологемному рівні негативного відтінку, послуговуватимемося його відповідниками – *міжнаціональний*, *міжнародний*.

Штучними, на думку В.Акуленка, виглядають деякі спроби розмежувати явища *інтернаціонального і міжнародного*. Іноді довільно пропонують відносити *інтернаціональний* до широкого кола чи навіть до усіх, а *міжнародний* – до вужчого кола народів або, виходячи не із значення чи мотивування відповідних слів, роблять спроби трактувати *інтернаціональне* як таке, що стосується різних націй, а *міжнародне* – будь-яких народів.

"Категорія інтернаціонального має об'єктивний характер, а не випливає з дослідницької методики. Інтернаціональне втілюється у різних національних реалізаціях, причому суть його виявляється саме при зіставленні і порівнянні таких реалізацій. Воно не існує поза межами національного і не може протиставлятися національному як щось зовнішнє, позанаціональне..." [1, с. 4].

Процес інтернаціоналізації слів вивчений ще недостатньо. Не визначена загальна номенклатура та інвентар міжнародних лексичних одиниць, немає точних даних кожної мови щодо поширення міжнародних термінів, їх етимології, розподілу за лексико-семантичними розрядами, тематичними групами. Усе це зумовлює *актуальність* дослідження.

Міжнародні лексеми є у кожній мові. Їхня кількість залежить від того, чи мова повністю абсорбує ці слова у свою систему, чи, навпаки, відштовхує їх, намагається знайти для них відповідні аналоги на національному ґрунті. Більшість таких слів називають поняття різних галузей знань, тобто є термінами.

Українській мові також притаманні такі спеціальні назви. Вони з'явилися порівняно недавно, але вже здобули права громадянства. Одні з них пристосувалися до нашої мови, отримали національну афіксацію, стали продукувати словотвірні ланцюжки та гнізда, інші ж так і залишилися у своєму первісному вигляді, лише в нашій транслітерації. "Інтернаціоналізація лексем належить до універсальних мовних явищ, оскільки включає до свого словникового фонду певну кількість міжнародних слів і термінів.

Процес інтернаціоналізації лексем досить складний і пов'язаний як із внутрішньомовними, так і зовнішньомовними факторами. У цьому зв'язку інтернаціональне, міжнародне слово може або генетично належати до загальноетимологічного фонду і проходити шлях розвитку усередині конкретної мови, або запозичуватися з мови, в якій воно було введено в ужиток, при цьому неабияка роль відводиться мові-посереднику" [7, с. 27].

В українську мову латинські й грецькі слова проникали різними шляхами: 1) безпосередньо з класичних мов; 2) за посередництвом романо-германських мов (французької чи німецької); 3) за посередництвом слов'янських (польської чи російської).

Процес запозичення термінів суттєво не відрізняється від запозичення слів загальновживаної мови, проте "корінні відмінності існують. Полягають вони саме у використанні переважно писемного шляху проникнення нових слів, а також можливості свідомого впливу на формування термінологічних систем" [8, с. 130].

Терміни з міжнародними компонентами легко впізнати, вони мігрують з однієї мови до іншої, не потребують перекладу і позначають поняття найрізноманітніших галузей знань. А оскільки, як відомо, терміни не творяться стихійно, а придумуються, складаються за певним зразком, певною моделлю, то нерідко відомі

автори деяких з них. Зокрема, автором математичного терміна *логарифм* є шотландський математик Дж. Непер (1550–1617). Він утворив його з грецьких основ. Слово *мікроб* (термін біології та медицини) утворив 1876 року хірург Седійо також на основі грецьких слів . Термін *екологія* виник у середині XIX ст. (1858), проте у науковий обіг його ввів німецький біолог Ернст Геккель у 1886 році [3, с. 135], а слово *телефон* придумав у 30-х роках XIX ст. англійський фізик У.Уїтстон. Останнім часом греко-латинські морфеми є тим будівельним матеріалом, з якого нерідко творяться терміни у західноєвропейських мовах.

Історія термінологій – це не лише національна проблема, а й, безумовно, міжнаціональна, бо пов'язана з історією світової науки, з історією міжнародних взаємозв'язків. Кожне наукове відкриття супроводжується новою назвою, яка належить до терміносистеми певної наукової галузі, а вже звідти наукове поняття переходить в інші мови світу, зберігаючи назву, придуману автором, або ж, навпаки, отримує свою, національну номінацію. Так частина слів переходить з однієї мови в іншу.

Т.Секунда доводить "псевдоінтернаціоналізм" деяких так званих інтернаціональних термінів. Він стверджує, що такі слова, як *шарнір, ватерпас, рулетка, паралель, вінкель* тощо у жодній європейській мові, крім російської, не уживаються, напр.: "*ватерпас* – слово англійського походження, у німецькій маємо Wasserwage, Libelle, у французькій niveau d`eau, у польській libella, у чеській vodováha, vodorovnosti. На його переконання, українська термінологія повинна спиратися найперше на народні термінологічні матеріали. "...Матеріяли ці дуже багаті, а що вони фактично існують, то ми й не маємо права творити термінологію, не використавши їх... Збирати матеріали потрібно по всій території, що її залюднює український нарід... Складати українську термінологію треба дуже обережно, щоб не засмітити мови невдалими термінами, а що це складання відбуватиметься під впливом чужих мов, то треба буде заздалегідь визначити хоча б певні загальні принципи щодо участи в ній чужих мов" [10, с. 17]. Т.Секунда висловив думку, що такі слова, як *барометр, температура* тощо слід віднести до української технічної термінології, зазначаючи, що і до них слід підібрати українські національні відповідники. Існування національних відповідників поряд з інтернаціональними може стати у пригоді авторам популярних технічних розвідок та книжок, адресованих широкому колу читачів і користувачів. Його сучасник Є. Риндик, автор праці "Міцність матеріалів", вважав, що "повна українізація наукової термінології була б ідеальним розв'язком справи". На його думку, чужі терміни засмічують мову, шкодять її красі, отже, їх треба уникати. "...Знання інтернаціональної термінології не дає ні найменшої можливості читати чужу книжку, якщо з цим не сполучене знання цілої мови цієї книжки… Треба звести кількість чужих слів до мінімуму. Кожний влучний справді український термін треба вводити в життя, незалежно від того, чи він усуває слово інтернаціональне, чи просто чуже". [9, с. 4].

Автор "Систематичного словника української математичної термінології" М. Чайковський, навпаки, пише, що "повна націоналізація всієї термінології так само була б недоцільною, бо багато чужих слів вже закоренилося в нашій мові так, що не слід би їх викидати, й не кожне чуже слово піддається перекладові" [13, с. 6].

"Певна річ, – писав І.Франко,– що викидування, а часто й дуже недотепне "перекладання" міжнародних слів, особливо в міжнародній термінології, ще більше відділило слов'ян одних від других, а й принимання слів з одної слов'янської мови до другої робилося не раз в надто великій мірі і без приноровлення до духу і звукових правил рідної мови". [12, с. 72].

потреба засвоєння нових інтернаціональних елементів постає тоді, коли міжмовні тенденції до їх прояву збігаються з внутрішніми потребами та можливостями окремо взятої мови. Дослідники переконують, що включення в іншомовні терміни таких терміноелементів, які сприятимуть вмотивованості всього утворення, врахування фактора поширення терміна у сфері професійного спілкування, у тому числі у міжнародному масштабі, обґрунтовують іншомовне термінологічне запозичення. Саме вмотивованість вони вважають найбільшою перевагою при виборі "свого" і "чужого" з-поміж термінів-синонімів.

Вважаємо, що не слід протиставляти інтернаціональні та національні елементи в будь-якій мові, тому що інтернаціональне є складовою частиною національного. Більш того, інтернаціоналізація лексики є одним із шляхів розвитку кожної національної мови. Наявність інтернаціонального елемента в будь-якому вигляді (у слові чи його частині) значно полегшує спілкування між носіями різних мов. Наукова термінологія кожної мови є явищем національним за своїми витоками, але часто інтернаціональним за сферою вживання.

ЛІТЕРАТУРА

1. Акуленко В.В. Співвідношення національного та інтернаціонального у мові / В.В. Акуленко // Мовознавство. – 1976. – № 1. – С. 4.

2. Бельчиков Ю.А. Интернациональная терминология в русском языке / Ю.А. Бельчиков. – М., 1959. – С. 48.

3. Бондар О. Семантико-граматичні типи терміносполук у галузі екології / О.Бондар // Українська термінологія і сучасність.: Зб. наук. праць. – К., 2003. – С. 135.

4. Ганич Д.І Словник лінгвістичних термінів. / Д.І. Ганич, І.С. Олійник - К.: Головне видавництво Видавничого об'єднання "Вища школа", 1985. – 360 с.

5. Денисенко С. Лінгвістичні словники та термінологія в порівняльних дослідженнях фразеології / С.Денисенко, О.Бей, І.Микитка // Вісник "Проблеми української термінлології". – Львів, 2010. – С. 33.

6. Жирмунский В. Национальный язык и социальные диалекты / В.Жирмунский. – Л., 1936.

7. Кокойло О.В., Корбозерова Н.М. Інтернаціональна лексика в російській та іспанській мовах / О.В. Кокойло, Н.М. Корбозерова // Мовознавство. –1987. – № 2. – С. 27-32.

8. Лотте Д.С. Вопросы заимствования и упорядочения иноязычных терминов и терминоэлементов / Д.С. Лотте. – М.: Наука, 1982. – 142 с.

9. Риндик С. Міцність матеріялів. – Прага, 1924. – 339 с. + ХХП с. .
10. Секунда Т. Принципи складання української технічної термінології // Вісник Ін-ту укр. наук. мови. – 1930. – Вип. 2. – С. 11-21.

11. Франко І. Із секретів поетичної творчості / І. Франко.// Твори в 50-ти тт. – Т. 31. К: Наук. Думка, 1981 – С. 5-119.

12. Франко І. Слов'янська взаємність у розумінні Яна Коллара і тепер / І. Франко // Твори в 50-ти тт.– Т. 29. – К: Наук. думка, 1981 – С. 51-76.

13. Чайковський М. Систематичний словник української математичної термінології / М. Чайковський. – Берлін: Вид-во Української молоді, 1924. – 116 с.

14. Meillet A. Introduction à la classification des Langues / A.Meillet // Linguistique historique et linguistique gènèrale. – Paris, 1936 – T.2. – S. 59.

15. Richter E. Fremmdwortkunde / E.Richter. – Leipzig; Berlin, 1919. – S. 94-97.

16. Wüster E. Die internationale Normung in der Technik, besonders in der Elektrotechnik / E. Wüster. – Berlin, 1931.

УДК 378. 147: 81.381

ФОРМУВАННЯ КОМУНІКАТИВНОЇ УКРАЇНОМОВНОЇ КОМПЕТЕНЦІЇ У СТУДЕНТІВ

Кравченко Є.Г., к. філол. н., доцент

Донецький національний університет

У статті розглядаються питання формування комунікативної україномовної компетенції студентів з метою підготовки фахівців для роботи у сучасному освітньому середовищі. Автор ділиться досвідом щодо впровадження інноваційних технологій у навчальний процес.

Ключові слова: інноваційні технології, комунікативна україномовна компетенція, білінгвізм, мовна норма

Кравченко Е.Г. ФОРМИРОВАНИЕ КОММУНИКАТИВНОЙ УКРАИНОЯЗЫЧНОЙ КОМПЕТЕНЦИИ У СТУДЕНТОВ / Донецкий национальный университет, Украина.

В статье обсуждаются проблемы формирования коммуникативной украиноязычной компетенции студентов с целью подготовки специалистов для работы в современной образовательной среде. Автор предлагает внедрение конкоетных инновационных технологий в учебный процесс.

Ключевые слова: инновационные технологии, коммуникативная украиноязычная компетенция, билингвизм, норма языка.

Kravchenko E.G. THE FORMULATION OF THE COMMUNICATIVE OF UKRAINIAN COMPETENCE OF STUDENTS / Donetsk State University, Ukraine.

In the article discussed some problems of training specialists for work in a modern educational environment. The author shares with experience the introduction of innovation technologies into the academic educational.

Keywords innovative technology, communicative competence, the Ukrainian language, bilingualism, language norm.

Актуальність наукової розвідки зумовлена тим, що питання мови й мовлення завжди цікавили дослідників з різних галузей знань, але й досі "не представлено єдиного розуміння суті та функцій словесної діяльності, не визначено місця й значення мовної підготовки в різних видах навчально-виховної діяльності педагога" [8, с.6].

Лінгвістика XX століття підготувала грунт для розуміння того, що у цілісному об'єкті – мові – можна побачити статичні, потенційні, абстрактні та динамічні, актуальні, такі, що сприймаються чуттєво, складові. Виділення мовлення як модусу існування природної мови – це важлива віха динамізації об'єкта дослідження, спроба введення "людини, що розмовляє", у традиційній лінгвістичний аналіз [2; 3].

Дослідження проблеми мовно-мовленнєвої підготовки фахівців у вищій школі, професійного мовлення студентів різних спеціальностей останнім часом вивчалися багатьма дослідниками (Л.В. Барановська, Л.М. Головата, Г.М. Кацавець, В.О. Михайлюк, Л.М. Паламар, С.В. Шевчук та ін.). Серед досліджень останніх років слід виокремити дисертації Я.В. Білоусової "Формування риторичної культури студентів гуманітарних факультетів у навчально-виховному процесі" (2004), В.Г. Пасинок "Теоретичні основи формування професійних мовленнєвих умінь у майбутніх учителів нефілологічних спеціальностей" (2002), Ж.Д. Горіної "Розвиток українського розмовного мовлення студентів національних груп нефілологічних факультетів вищих навчальних закладів південного регіону України" (2001), Л.В. Лучкіної "Формування мовленнєвої культури майбутніх учителів загальнотехнічних дисциплін" (2000) та ін. Автори процес оволодіння культурою усного й писемного мовлення пов'язують не тільки з курсом практичної граматики, але й з аспектом соціально-психологічного й індивідуального формування особистості студента, тобто мовна підготовка розглядається як засіб соціалізації, самовираження, саморегуляції й самореалізації.

Метою статті є теоретико-практичний аналіз функціонально-комунікативного підходу у формуванні україномовної комунікативної компетенції студентів вишів.

У практиці повсякденного життя, а також і в сфері виробництва, бізнесу є багато професій і занять, яким притаманна "підвищена мовленнєва відповідальність". Такими, наприклад, є професії менеджера, керівників різних рівнів, працівників науково-освітньої сфери, органів управління тощо. Володіння мовленнєвою культурою, опанування нормами української літературної мови, досягнення ефективного, тобто результативного спілкування, – одна з обов'язкових передумов розвитку фахових якостей і зростання конкуретноспроможності спеціаліста будь-якого рівня і профілю підготовки. Цікавим, наприклад, є той факт, що 75% американських, 63% англійських та 85% японських підприємців вважають, що неефективне спілкування є основною перешкодою на шляху позитивного результату в їх діяльності, тобто нерезультативне спілкування – один із основних чинників виникнення проблем у їх роботі [4, с. 465].

Незважаючи на те, що українська мова набула статусу державної, мовну ситуацію в нашій країні вважають складною. Відзначаючи низьку мовну свідомість, нерозвинене індивідуальне мовлення у більшості сучасних мовлян, особливої актуальності набувають проблеми культури українського мови в широкому аспекті, що включають і культуру та норми професійного мовлення.

Побутування суржику, активне вживання російської мови зі значною кількістю мовленнєвих огріхів, низький рівень мовної компетенції – ці та інші риси комунікативної поведінки характерні багатьом мовцям України. Особливо бентежить низький рівень мовної компетенції сучасної молоді, оскільки мовлення студентів вищих навчальних закладів насичене значною кількістю інтерферентних явищ різних типів. Під інтерференцією ми розуміємо відхилення від норм однієї мови під впливом іншої, що виявляється насамперед у мовленні білінгвів [7, с.160]. Переважна більшість науковців, вивчаючи інтерферентні явища, русизмами вважають невмотивовано запозичені з російської мови слова незалежно від їх походження [Див.7; 8].

Процес взаємопроникнення слів з однієї мови в іншу – закономірний, оскільки значна частина слів з однієї мови засвоюється, підпорядковується нормам і стає повноправною лексикою іншої мови. Однак, коли слова з чужої мови вживаються бездумно, безсистемно, коли перекручується їх зміст і спотворюється звукове оформлення, – це засмічує мову, перетворює її на мішанину слів і на варваризми.

Перебуваючи в постійному російськомовному оточенні, студенти східного регіону спілкуються переважно російською мовою. Так, унаслідок взаємодії мовних систем в умовах двомовності, що склалася або під час мовних контактів, або при індивідуальному засвоєнні нерідної мови спостерігається явище інтерференції – у

нашому випадку появи в українському мовленні помилок, викликаних саме впливом російської мови. Це явище не може бути ознакою гарного мовлення та культури спілкування майбутнього фахівця, а йдеться про підготовку національної інтелігенції, яка має стати своєрідним "двигуном" національного поступу, носієм не лише національної, а й мовної культури.

У результаті спостережень над українським мовленням студентів східного регіону були виявлені і визначені основні типи інтерференції, а саме: фонетична, лексико-фразеологічна, морфологічна і синтаксична.

Фонетична інтерференція, як відомо, – це явище, пов'язане з порушенням вимови українських слів (спостерігаємо акання, оглушення дзвінких у кінці слова, вимова фрикативного **г** як російського проривного, неправильне наголошування). Наприклад: *аренда* замість *оренда, работа – робота, ґазета – газета, ґараж – гараж, но'вий – новий, лі́топис – літопи́с* і под.

Лексико-фразеологічною інтерференцією вважають явище, пов'язане з уживанням слів у не властивому їм значенні, із запозиченням ненормативних для української мови лексем, фразеологізмів та їх моделей (найчастіше спостерігаємо калькування структури іншомовного слова чи фразеологічного звороту: *вообщє,* а правильно *взагалі, попадає – потрапляє, на протязі року – протягом року, у той же час – саме у той час, саме тоді* та ін.

Помилки помітні насамперед тоді, коли студенти не розрізняють лексичного значення слова, його семантику, і відтак спостерігається міжмовна омонімія: *який його адрес – яка його адреса, вірне рішення – правильнее рішення, другі плани – інші плани, усі без виключення – усі без винятку, здати екзамен – скласти екзамен (іспит), всерівно – все одно* та ін.

Щодо морфологічної інтерференції, то треба зазначити, що це явище пов'язане з неправильним утворенням форм словозміни під впливом іншомовного корелята. Дуже часто трапляється, наприклад, неправильне відмінювання іменників у множині в місцевому відмінку з прийменником **по**: *по полям*, а треба *по полях, по областям – по областях*; неправильне відмінювання іменників II відміни чоловічого роду: *першого курса – першого курсу*, *економічного факультета – економічного факультету, написання реферата – написання реферату*; неправильне узгодження числівника з іменником: *три студента – три студенти, два стола – два столи*; ненормативне утворення форми кличного відмінка іменників: *Иван Петрович,* коли нормативною є форма *Іване Петровичу, Ольга Василівна – Ольго Василівно, друг – друже*, але *Олег – Олегу* і *Олеже;* заміна нормативної парадигми ступенів порівняння прикметників ненормативною: *самий головний,* а правильно *найголовніший, самий швидкий – найшвидший* або *щонайшвидший, самі уважні – найуважніші;* порушення правил відмінювання числівників: *семидесяти – сімдесяти*; форми, що не відповідають нормам як російської, так і нормам української мови, пор.: *у сороках примірниках* – укр. *у сорока примірниках.*

Синтаксична інтерференція – це явище, пов'язане з порушенням синтаксичних зв'язків між словами, неправильним використанням синтаксичних конструкцій під впливом синтаксичних зв'язків іншої мови.

У мовленні студентів спостерігається помилкове і надмірне вживання дієприкметникових зворотів-кальок на зразок: *усі бажаючі взяти участь* замість *усі, хто бажає взяти участь; вивчаємий період – період, що вивчається*; порушення норм керування: *вжити заходи – вжити заходів, говорити на літературній мові – говорити літературною мовою, дякуваю вас – дякую вам, хворіти грипом – хворіти на грип*; порушення синтаксичних функцій прийменників*: по списку – за списком, називати по імені – називати на ім'я, рекомендації по оформленню – рекомендації щодо оформлення* тощо.

Згідно з "Концепцією вивчення державної мови в закладах освіти", дослідженнями науковців – основним завданням лінгвістичного курсу у вишах є розвиток у студентів комунікативних умінь і навичок на основі психолінгвістичних і лінгводидактичних принципів навчання. Для досягнення цієї мети тривають пошуки інноваційних форм навчання, що не дублюють шкільний курс української мови, а є значним кроком уперед на шляху формування мовно-професійної компетенції майбутніх фахівців.

Погоджуючись із думкою дослідників щодо основного – функціонального – принципу формування навчального матеріалу в лінгвістичному курсі, необхідно додати, що кожне мовне явище під час вивчення української мови, культури мови, ділової чи фахової української мови доцільно розглядати у певній сфері. Цей принцип дає можливість показати практичну цінність виучуваного, підвищує інтерес до засвоєння предмета. На нашу думку, велику увагу необхідно приділяти засвоєнню й фахової термінології через вивчення комунікативних стереотипів мови фахівця. Саме такий підхід стимулюватиме студентів активно брати участь у процесі навчання.

Доведено, що виграють ті викладачі вищої ланки освіти, які зуміли створити атмосферу співробітництва, відтворити в умовах занять фрагменти професійної діяльності, змоделювати навчання, близьке до умов комунікативної діяльності у різних сферах суспільного життя. „Комп'ютерні технології мають незаперечні позитивні можливості щодо індивідуалізації широкого доступу до інформації, її аналізу, синтезу та акумулювання", однак вони лише інтенсифікують процес навчання, не розв'язуючи головної проблеми освіти – як перетворити цей потік інформації в активне знання. "Досвід роботи в університеті свідчить, що сучасний студент все гірше володіє здатністю чіткого і ясного відображення своїх думок у промові, доповіді, виступі тощо" [6, с.26]. Науковці переконують, що 60% студентів вважають обговорення конкретних ситуацій, вирішення проблемних завдань більш прийнятними у процесі навчання фаху, тому пропонуємо у роботі використовувати на заняттях тренінги – ситуативні завдання [1, с. 33-35; 3]. Саме в них можна запрограмувати будь-яке мовне явище чи комунікативну проблему і розвивати важливі для фахівця уміння: слухати, говорити, запитувати, відповідати, аргументувати, переконувати, висловлювати думку, тобто розвивати мовленнєву компетенцію, що є основою професійної підготовки.

Цікавими й доцільними формами навчання, що формують гуманістичні комунікативні уміння, є диспути, дискусії, конференції (наприклад публічний виступ, міні-конференція, доповідь). Тренінг як соціально-психологічний різновид ділової гри розкриває великі можливості для формування на основі отриманих знань з усіх дисциплін, що вивчаються, вмінь шляхетної поведінки і використання мовного етикету як основи мовленнєвої культури, вміння вести діалог чи вступати у дискусію, правильно поводити себе у конкретній ситуації.

Для подолання явищ інтерференції в мовленні корисною є робота з різноманітними словниками типових мовних зворотів, а також виконання спеціально розроблених завдань (зокрема й тестових). Ефективними для подолання явищ інтерференції в українському мовленні є і вправи на редагування та переклад слів з російської мови із визначенням розбіжностей в обох мовах.

Отже, функціонально-комунікативний підхід у формуванні україномовної комунікативної компетентності є актуальною проблемою лінгводидактики. Його сутність полягає у розкритті функціонального призначення і комунікативних можливостей форм інтерактивного навчання, формування вмінь і свідомого їх використання у мовленні, що безпосередньо впливає на рівень мовної і комунікативної компетенції студентів. Перспективним уважаємо дослідження ефективності функціонально-комунікативного підходу у вивченні мовних явищ різних рівнів, у використанні різноманітних діяльнісних форм навчання, які б суттєво позначилися на розвиткові мовного чуття й допомагали чинити спротив суржику та варваризмам, забезпечували правильність українського писемного й усного мовлення.

ЛІТЕРАТУРА

1. Батраченко Л., Василенко В. Мовленнєвий тренінг як інноваційний метод навчання української мови на медичному факультеті /Л.Батраченко, В.Василенко // Вісник Сумського державного університету. Серія Філологічні науки. – № 1(60). – 2004. – С. 31-36.

2. Бацевич Ф.С. Текст, дискурс, речевой жанр: соотношение понятий / Ф.С.Бацевич // Вісник Харківського національного університету. – № 520. Серія Філологія. – Харків, 2001. – Вип..33. – С. 3-6.

3. Загальноєвропейські рекомендації з мовної освіти: вивчення, викладання, оцінювання / Під ред. С.Ю. Миколаєвої.. – К.: Ленвіт, 2003. – 273 с.

4. Кучерява О. Місце дискурсивних умінь у забезпеченні комунікативно-діяльнісного навчання рідної мови / О.Кучерява // Вісник Львівського університету.Серія філологічна. – Вип.34. – Ч.ІІ. – Львів, 2004. – С. 461-466.

5. Лещенко Г. Комунікативна україномовна компетенція школярів у контексті сучасної мовної освіти / Г.Лещенко // Українська мова і література в школі. – 2003. – № 7. – С. 2-5.

6. Мазнєв О.В. Сучасний класичний університет: нові тенденції розвитку / О.В.Мазнєв // Матеріали науково-методичної конференції Донецького національного університету "Тенденції та перспективи сучасної університетської освіти" / За ред. акад. НАН України В.П.Шевченка. – Донецьк: ТОВ "Юго-Восток, Лтд", 2006. – С.13-29.

7. Мала філологічна енциклопедія / Укл.О.І. Скопненко, Т.В. Цимбалюк. – К.: Довіра, 2007. – 478 с.

8. Пасинок В.Г. Мовна підготовка студентів як загально педагогічна проблема: Монографія / В.Г. Пасинок. – Харків, 1999. – 154 с.

УДК 811.161.2’373.46

СЛОВОТВІРНИЙ ПОТЕНЦІАЛ ТЕРМІНІВ-ЗАПОЗИЧЕНЬ ЕКОНОМІКИ АПК

Кравченко Т.П., к. філол. н., доцент

Миколаївський державний аграрний університет

У статті обґрунтовано можливості запозичених термінів економіки АПК утворювати суфіксальні деривати, композити і юкстапозити.

Ключові слова: термін економіки АПК, терміни-запозичення, суфіксація, префіксація, композит, юкстапозит, складноскорочені слова.

Кравченко Т.Ф. СЛОВООБРАЗОВАТЕЛЬНЫЙ ПОТЕНЦИАЛ ЗАИМСТВОВАННЫХ ТЕРМИНОВ ЭКОНОМИКИ АПК / Николаевский государственный аграрный университет, Украина.

В статье рассматриваются возможности заимствованных терминов экономики АПК образовывать производные – суффиксальные и сложные слова.

Ключевые слова: термин экономики АПК, термин-заимствование, суффиксация, префиксация, композит, юкстапозит, сложносокращённые слова.

Kravchenko T. THE DEIVATIONAL POTENTIAL OF ECONOMIC LOAN TERMS / Nikolayev State Agrarian University, Ukraine.

The capability of economic loan terms of agro-industrial complex are rewied in this article, to form derivatives – suffixed and compound words.

Key words: the term of economy of agro-industrial complex, the term of derivation, suffixation, prefixation, composite, yukstapozit, compound-shortened words.

Метою нашого дослідження є виявлення здатності запозичених термінів економіки АПК утворювати нові похідні слова всіма продуктивними для мови-реципієнта способами словотворення. Зазначені терміни-запозичення слугують словотвірною базою для утворення різноманітних за структурою дериватів, які належать до трьох основних граматичних класів слів – іменників, дієслів та прикметників. Утворення похідних від цих термінів відбувається за законами та типами українського словотвору переважно на основі морфологічного способу – афіксації, осново- і словоскладання.

Найпоширенішим способом творення дериватів від запозичених термінів економіки АПК є суфіксація. Продуктивним словотвірним типом в утворенні суфіксальних похідних, що позначають опредметнену дію або специфічний виробничий процес тривалого характеру, є словотвірний тип із суфіксом **-нн-**: *консерву**нн**я, транспорту**нн**я, парцелю**нн**я, сертифіку**нн**я, паю**нн**я, боніту**нн**я, субсиду**нн**я (субсидію**нн**я), оренду**нн**я, фермерува**нн**я, дотува**нн**я*. Таку ж високу продуктивність має і словотвірний тип із суфіксом **-аційй-**, який крім спільного значення опредметненої дії може виражати й значення її наслідку: *парцел**яція**, контракт**ація**, фрагмент**ація**, консерв**ація***.

Велику групу суфіксальних дериватів утворено від англійських, французьких та латинських основ за словотвірним типом із суфіксом **-ізацій-/-изацій-**, що називає абстрактні дії, процеси та стани: *офшор**изація**, бартер**изація**, аграр**изація**, фермер**изація**, парцел**ізація**, декапітал**ізація**, монополіз**ація***. Ці іменники репрезентують черезступеневе словотворення, бо вони утворені не від основ слів – відносних дієслів, як-то буває в типовому словотворенні, а від основ прикметників і запозичених іменників, пор.: *біолог**ізація** < біологічн-(-ий)* +-ізацій-(-а), *еколог**ізація** < екологічн-(-ий)* +-ізацій-(-а), *аграр**изація** < аграрн-(-ий)* + -изацій-(-а), *фермер**изація** < фермер* + -изацій-(-а). Похідним від дієслів є підстави вважати такі іменники із суфіксом **-ізацій-/-изацій-**, як *паспорт**изація** (<паспортизувати), колектив**ізація** (<колективізувати), індустріал**ізація** (<індустріалізувати), націонал**ізація** (<націоналізувати), легал**ізація** (<легалізувати).* Зростання активності іншомовних афіксальних морфем, – на думку О.О. Стишова, – “є виявом того , що в деривaційних процесах аналізованого періоду досить помітною є тенденція до європеїзації, чи, за іншою термінологією, до інтернаціоналізації словотвірних типів [5, с. 132].Обмежена кількість похідних постала за словотвірним типом із суфіксом **-фікацій-**, що вказує на здійснення або реалізацію певного процесу, пор.: *персон**ікація**, диверси**фікація***.

Словотвірну продуктивність в українській мові виявляють терміни-іменники англомовного походження, що позначають особу-діяча. Від безпосередньо запозичених з англійської мови назв осіб за допомогою питомого суфікса **-ств-** утворені іменники двох словотвірних типів, перший із яких визначає вид діяльності (*трейдер**ств**о, орендар**ств**о, дистриб'ютор**ств**о, спонсорство, лендлорд**ств**о, фритредер**ств**о*), а другий – сукупність осіб чи предметів як одне ціле (*фермер**ств**о)*.

Словотвірний тип із суфіксом **-ість** має суто термінологічну мотивацію, оскільки він виник у науково-технічній термінології й утворює здебільшого термінологічну абстрактну лексику зі словотвірним значенням узагальненої ознаки. Його деривати утворені додаванням питомого суфікса **-ість** до прикметникової або дієприкметникової твірної основи, що вмотивована іменниковим запозиченням: *продукція – продуктивний – продуктивн**ість**, корпорація – корпоративний – корпоративн**ість**, офшор – офшорний – офшорн**ість**, сезон – сезонний – сезонн**ість**, товар – товарний – товарн**ість**, асоціація – асоційований – асоційован**ість**, дотація – дотувати – дотований – дотован**ість**.*

Основи запозичених термінів у поєднанні з продуктивними українськими та запозиченими суфіксами, зокрема **-ар**, **-ик**, **-ій**, **-іст/-ист**, **-ант,** активно використовують для утворення іменників – назв осіб, пор.: *орен**дар**, аграрн**ик**, приватн**ик**, монопольн**ик**, аграр**ій**, економ**іст**, монопол**іст**, контракт**ант***. Слід зазначити, що іменник "*приватник*", утворений від латинської основи, має яскраво виражений розмовний характер. На позначення осіб жіночої статті фіксуємо утворення із суфіксом **-к-** (*монополіст**к**а, орендар**к**а (орендатор**к**а), лобіст**к**а*); у розмовному мовленні – із суфіксом **-ш-** (*фермер**ш**а*).

Найактивніше запозичені терміни використовують для утворення дієслів за допомогою питомого дієслівного суфікса **-ува-**, який став основним словотворчим засобом пристосування їх до української дієслівної системи. Одні десубстантивні дієслова із суфіксом **-ува-** утворені від основ запозичених термінів без жодних їхніх модифікацій, напр.: *парцела* (застаріла форма – *парцеля*) – *парцел**юва**ти, фермер – фермер**ува**ти, пай – па**юва**ти, хедж – хедж**ува**ти, реформа – реформ**ува**ти.* Утворення інших дієслів з цим же суфіксом уможливило відсікання кінцевого елемента запозиченої основи (*боніт-**ет** – боніт-**ува**-ти, сертифік-**ат** – сертифік-**ува**-ти*) або використання інтерфікса **-й-** (*лобі – лобі-**й**-ува-ти*). Дієслова, утворені від термінів на **-ія**, у своїх кореневих морфемах можуть як зберігати кінцевий іменний афікс, так і втрачати, пор.: *субсидія – субсидіювати* і *субсидувати.*

Слід зазначити, що від дієслів із суфіксом **-ува-** регулярно утворюються пасивні дієприкметники минулого часу за допомогою суфікса **-ован-**, пор.: *паювати – пай**ован**ий, бонітувати – боніт**ован**ий, парцелювати – парцельо**ван**ий, дотувати – дот**ован**ий, орендувати – оренд**ован**ий, лобіювати – лобій**ован**ий, інвестувати – інвест**ован**ий, персоніфікувати – персоніфік**ован**ий.*

Запозичені терміни-іменники на позначення понять економіки АПК досить часто слугують твірними основами для прикметників. Проте кількість продуктивних словотвірних типів, які формують такі прикметники, обмеженіша порівняно з тією кількістю, наявною в словотвірній системі української літературної мови. Похідні прикметники утворюються звичайно за допомогою українського суфікса **-н-**, який здатний поєднуватися з іменниковими основами різної структури, семантики та етимології: *оренда – орендн**ий**, рента – рентн**ий**, іпотека – іпотечн**ий**, сезон – сезонн**ий**, бюджет – бюджетн**ий**, ф'ючерс – ф'ючерсн**ий**, офшор – офшорн**ий**, тендер – тендерн**ий**, форс-мажор – форс-мажорн**ий**, реституція – реституційн**ий**, дотація – дотаційн**ий**.* Другим за продуктивністю є словотвірний тип із суфіксом **-ов-**: *кадастр – кадастр**ов**ий, біржа – бірж**ов**ий бізнес – бізнес**ов**ий, лізинг – лізинг**ов**ий, лаг – лаг**ов**ий, спот – спот**ов**ий, факторинг – факторинг**ов**ий.* Рідше відіменникові прикметники утворюються за допомогою суфікса **-ськ-**, переважно від назв осіб за видом занять, напр.: *орендар – орендар**ськ**ий, фермер – фермер**ськ**ий, плантатор – плантатор**ськ**ий, трейдер – трейдер**ськ**ий.*

Зафіксовано незначну кількість прикметників, під час утворення яких питомий український суфікс **-н-** злився із запозиченими елементами **-ив-**, **-ич-**, **-аль-**, **-яр-**. Наслідком такого злиття стали похідні прикметники із суфіксами **-ивн-** (*корпорація – корпорат**ивн**ий, дистрибуція – дистрибут**ивн**ий*), **-ичн-** (*олігополіст – олігополіст**ичн**ий, монополіст – монополіст**ичн**ий*), **-альн-** (*преференція – преференці**альн**ий*), **-ярн-** (*парцела – парцел**ярн**ий*). Характерно, що більшість із зазначених прикметників має паралельні прикметники, утворені від іменникових основ із суфіксом **-н-**: *корпораційний, меліораційний, преференційний, парцельний.*

Отже, основи запозичених термінів економіки АПК слугують твірними основами для суфіксальних дериватів. Похідні іменники від зазначених основ найактивніше утворюються за допомогою суфіксів **-нн-**, **-ацій-**, **-ізацій-/-изацій-**, **-ств-**, **-ість**. Найпродуктивнішим у творенні дієслів від запозичених термінів є питомий дієслівний суфікс **-ува-;** похідні від нього суфікси **-ізува-/-изува-**, **-фікува-**, ускладнені іншомовними

елементами **-із-(-из-)** або **-фік-**, непродуктивні. Прикметники найчастіше утворюються за допомогою українських суфіксів **-н-**, **-ов-** і рідше – суфікса **-ськ-**.

Запозичені терміни економіки АПК мають обмежену кількість утворених від них префіксальних дериватів. Особливо це стосується іменників, оскільки в сучасній українській мові префіксацію обмежено використовують в іменниковому словотворі.

Найбільше префіксальних іменників утворено за допомогою запозиченого префікса **де-**, **дез-**, що вказує на "зворотний процес щодо твірної основи", напр.: *колективізація – **де**колективізація, націоналізація – **де**націоналізація, індустріалізація – деіндустріалізація, маркетинг – **де**маркетинг, кредитування – **де**кредитування; організація – **дез**організація, інтеграція – **дез**інтеграція*. Твірними для них слугують терміни-іменники, що виражають дію, процес і вживаються переважно із суфіксами **-ацій-**, **-ізацій-**. Продуктивність цього словотвірного типу зумовлена позамовними чинниками **–** зворотними процесами, які відбуваються в економіці АПК в останні десятиліття. Подібне словотвірне значення має словотвірний тип з префіксом **дис-**, який твірним запозиченим іменникам надає семантичних відтінків порушення, розладу, пор.: *паритет – **дис**паритет.* До цієї ж групи префіксальних дериватів належать іменники з префіксом **контр-**, який надає їм значення протилежної, зворотної спрямованості, пор.: *агент – **контр**агент, баланс – **контр**баланс.*

Словотвірний тип з префіксом **ре-** виражає словотвірне значення повторності дії. Він приєднується так само до іменників із суфіксами **-ацій-**, **-ізацій-** та **-нн-**: *структуризація – **ре**структуризація, продукція – **ре**продукція, монополізація – ремонополізація, експорт – **ре**експорт, приватизація – **ре**приватизація, інвестування – **ре**інвестування.*

Деякі запозичені терміни економіки АПК здатні приєднувати префікс **супер-**, унаслідок чого постають новотвори, які вказують на надмірність у якісній характеристиці позначуваного, пор.: *банк – **супер**банк, ринок – **супер**ринок, дивіденд – **супер**дивіденд, концерн – **супер**концерн, приватизація – **супер**приватизація, монополія – **супер**монополія.*

Префікс **суб-,** позначаючи розташування під чимось, підпорядкованість, вторинність чого-небудь, уточнює семантику запозиченого іменника: *кредит – **суб**кредит, лізинг - **суб**лізинг, оренда – **суб**оренда.*

На кількісний вияв ознаки вказують префіксоїди **макро-** (великий) та **мікро-** (малий), пор.: *ринок – **макро**ринок, маркетинг – **макро**маркетинг*; *економіка – **мікро**економіка*, *ферма – **мікро**ферма.* Ці префіксальні деривати здатні утворювати антонімічні пари, пор.: ***мікро**кредитування – **макро**кредитування, **мікро**фінансування – **макро**фінансування.* Поодинокі терміни-іменники можуть слугувати твірною основою для дериватів із префіксом **моно-**, який надає їм значення одиничності, напр.: *продукт – **моно**продукт.*

Деякі похідні іменники утворені від запозичених термінів за допомогою префікса **квазі-**, який надає їм відтінку фальшивості, негативно-іронічної оцінки, напр.: *реформатор – **квазі**реформатор, кооператив – **квазі**кооператив* (назва колишнього колгоспу).

Іменникових дериватів із власне українськими префіксами, утвореними від запозичених термінів, дуже мало, що зумовлено, очевидно, їхньою генетичною несумісністю. Це – іменники з префіксом **під-**, пор.: *комплекс – **під**комплекс.*

Найпродуктивнішим для утворення префіксальних прикметників виявився словотвірний тип із префіксом **анти-**, який вказує на спрямованість проти чогось, приєднуючись до твірних прикметників, похідних від запозичених термінів-іменників, пор.: *бартер – бартерний – **анти**бартерний, трест – трестівський – **анти**трестівський, криза – кризовий – **анти**кризовий, ринок – ринковий – **анти**ринковий, монополія – монопольний – **анти**монопольний.* Подібно утворений похідний прикметник із префіксом **пост-**, що надає твірному прикметникові значення дії після чогось: *приватизація – приватизаційний – **пост**приватизаційний.*. Зафіксовано й іменник з префіксом **анти-** від запозиченого терміна: *інвестиція – **анти**інвестиція.*

За допомогою префіксів від дієслів недоконаного виду, похідних від іменників, в українській мові утворюють дієслова доконаного виду з різними словотвірними значеннями. У творенні дієслівних дериватів доконаного виду активну участь беруть такі питомі дієслівні префікси, як **про-**, **роз-**, **за-**, напр.: *субсидія – субсидіювати – **про**субсидіювати, лобі – лобіювати – **про**лобіювати, інвестиція – інвестувати – **про**інвестувати, кредит – кредитувати – **про**кредитувати, спонсор – спонсорувати – **про**спонсорувати; пай – паювати – **роз**паювати; консервація – консервувати – **за**консервувати*.

Отже, запозичені терміни-іменники економіки АПК поєднуються лише з генетично однорідними префіксами і префіксоїдами, найпродуктивнішими з-поміж яких є **де-**, **ре-**, **супер-, макро-** та **мікро-.** Похідні прикметники від термінів цієї економічної галузі утворюються здебільшого з префіксом **анти-**. І тільки дієслівні деривати, основи яких умотивовані запозиченими термінами, легко приєднують питомі українські префікси **про-**, **за-** і **роз-**.

Суфіксація та словоскладання є найбільш перспективними способами у словотвірній системі української мови, що впливає й на утворення відповідних дериватів від запозичень. Обмежені можливості афіксального творення похідних від деяких іншомовних слів у сучасній українській мові розширюються за рахунок активного використання слово- й основоскладання, що є традиційними способами творення похідних іменників та прикметників. Найчастіше цими способами від термінів-запозичень в українській мові утворюють складні іменники та прикметники.

Найбільший словотвірний потенціал для утворення слів-композитів внаслідок основоскладання мають давно запозичені терміни. З-поміж них найпродуктивнішим став термін "*ґрунт*", який легко поєднується з питомими українськими основами та утворює складні іменники й прикметники. Серед іменників-композитів найбільшу групу становлять здебільшого ускладнені суфіксом одиниці з першою субстантивною основою "*ґрунт*" і другою – дієслівною, між якими вживається сполучний голосний **-о-**, напр.: ***ґрунт**опідпушув**ач**, **ґрунт**ознавств**о**, **ґрунт**опоглиблюв**ач**, **ґрунт**остомл**ення**, **ґрунт**оутвор**ення**.* Також засвідчено субстантивні композити, утворені з двох іменників за допомогою сполучного голосного **-о-**, напр.: ***ґрунт**овтома, **ґрунт**оматеріал.* Складно-суфіксальним способом утворено більшість прикметниів з першим компонентом "*ґрунт*", напр.: ***ґрунт**озахисн**ий**, **ґрунт**оброб**ний**, **ґрунт**опоглиблюв**альний**, **ґрунт**отвор**ний**, **ґрунт**оутворюв**альний**.* Лише прикметник "***ґрунт**озабірн**ий**" постав суфіксальним способом від складного іменника "**ґрунт**озабір".

Високої продуктивності у препозиції набув давно запозичений термін "*товар*", з яким сформувалися прикметникові та іменникові композити різної словотвірної структури і семантики, напр.: ***товар**ооборот, **товар**ообмін, **товар**ообіг, **товар**овласник, **товар**овиробник, **товар**ознавство, **товар**ознавець **товар**отранспортний, **товар**опровідний, **товар**онасичений*. Компонент "*товар*" може бути і в постпозиції складного прикметника, а перед ним виступає основа питомого прикметника, що вказує на розмір: *дрібно**товар**ний, велико**товар**ний*.

Останнім часом активізував свій словотвірний потенціал термін "*оренда*", який також ввійшов до складу слів-композитів. Складні іменники із цим компонентом можуть ґрунтуватися на різних типах словосполучень: дієслівному (***орендодавець***) та іменниковому (***орендоплата***). Перше складне слово утворилося на основі словосполучення, до складу якого входить опорне дієслово недоконаного виду та залежний іменник, і суфікс **-ець**, а друге, абревіатурне, слово поєднало усічену прикметникову основу та іменник базового іменникового словосполучення, пор.: *давати в оренду* + **-ець** > ***орендодавець**; орендна плата* > ***орендоплата**.* Похідна назва особи "*орендар*" увійшла до складу реактуалізованих іменників-юкстапозитів, напр.: ***орендар**-скіпщик, **орендар**-здольник.*

На ґрунті дієслівного словосполучення із залежним іменником "*лізинг*" активно утворюються за допомогою суфіксів **-ач**, **-ець** складні іменники на позначення осіб, напр.: ***лізинг**оотримувач, **лізинг**оодержувач, **лізинг**одавець.*

Значною продуктивністю відзначається термін "*капітал*", основа якого ввійшла до композитних іменників і прикметників, утворених на ґрунті дієслівних словосполучень складно-суфіксальним способом, напр.: ***капітал**оутворення, **капітал**овкладення*, ***капітал**овіддача, **капітал**омісткий, **капітал**оозброєний.* За цим словотвірним типом активно утворюють композитні прикметники з іншими запозиченими термінами в ролі залежного іменника базового дієслівного словосполучення, напр.: ***кредит**оспроможний, **кредит**оміcткий, **експорт**орозширювальний, **кредит**оздатний.* До того ж більшість цих складних прикметників здатна розвивати свій словотвірний потенціал за допомогою суфікса **-ість**, напр.: *капіталомісткі**сть**, кредитоспроможні**сть**, кредитомісткі**сть**, кредитоздатні**сть***.

Терміни іншомовного походження можуть слугувати словотвірною базою для утворення юкстапозитів, що є сполученням переважно двох семантично і синтаксично рівноправних іменників, напр.: ***товар-субститут***, *земля-**капітал***. Найбільшу групу становлять слова-юкстапозити, що позначають осіб. Їх розрізняють за походженням компонентів, словотвірною структурою та синтаксичними відношеннями, пор.: ***фермер-бізнесмен**, **фермер-орендар**, **фермер**-підприємець, підприємець-**аграрник**, **менеджер**-заготівельник, працівник-**аграрій**, вчений-**аграрій**, **економіст-аграр**ник, **капіталіст-орендар**, **інвестор**-покупець, **монополіст**-переробник, селяни-**орендодавці**, селяни-**пайовики***.

Іменники-юкстапозити на позначення структурних підрозділів також можуть поєднанням українського та запозиченого компонента або комбінацією двох запозичених термінів, напр.: ***банк-кредитор***, ***нетто-імпортер***, *господарство-**орендар**, колгосп-**комбінат**, завод-**комбінат***. Запозичені терміни в постпозиції легко сполучаються з власне українськими складниками на зразок "*країна*", "*держава*", напр.: *країна-**експортер**, держава-**експортер**, країна-**імпортер**.* На активізацію утворення таких юкстапозитів в останні роки XX ст. вказував О.О. Стишов [5, с. 152].

До інноваційних композитів належать складні слова, утворені внаслідок зрощення двох іменників, другий із яких – запозичений економічний термін, напр.: *вино**продукція**, молоко**продукція**, зерно**продукція**, м'ясо**продукція***. "Зрощення, – на думку О. О. Стишова, є результатом універбації кількох синтаксично пов'язаних слів, які зберегли свою граматичну форму" [5, с. 148]. Утворення таких складних слів є наслідком конкретизації та деталізації наявних у науці понять. Запозичений термін виступає своєрідним класифікатором поняття і носієм його родової ознаки, а питоме слово вказує на видові відмінності поняття. Похідний прикметник від терміна "*продукція*", сполучуючись з тими самими іменниками, утворює складні прикметники, напр.: *зерно**продукт**овий, молочно**продукт**овий, м'ясо**продукт**овий.*

Як зазначає Н.Ф. Клименко, "у сучасній мові (особливо у її терміносистемі) активізувалися проміжні способи творення слів – з особливостями юкстапозиції і композиції (тобто сурядним зв'язком компонентів, як у юкстапозитів, і сполучною голосною, як у композитів)" [6, с. 624]. Такий спосіб творення притаманний складним прикметникам, компоненти яких можуть мати одну або й обидві основи іншомовного походження, напр.: ***маркетинг**ово-закупівельні, земельно-**кадастр**овий, умовно-**кадастр**овий, земельно-**орендн**ий; **кооператив**но-**пайовий**, **інвестиційно-іпотечний**, **сервісно-технологічний**, **акціонер**но-**пайовий**.* Сурядний зв'язок між компонентами спричинив варіювання їхніх позицій, тобто вони можуть бути як у препозиції, так і постпозиції, напр.: ***приват**но-**орендний*** і ***орендно-приват**ний, підрядно-**орендний*** і ***орендно**-підрядний, **кооператив**но-**орендний*** і ***орендно**-кооперативний.* Гібриди "з особливостями юкстапозиції і композиції" не обов'язково мають два компоненти. Останнім часом фіксуємо утворення, до складу яких уходять три рівноправні прикметникові основи, напр.: ***аграр**но-промислово-торговельні, **аграр**но-промислово-фінансові.* Ці складні прикметники входять до терміносполук, перший же їхній елемент виконує функцію класифікатора, вказуючи на належність до термінології економіки АПК.

Простежуємо активне творення різних складноскорочених слів з використанням іншомовних компонентів, що зумовлено тенденцією до заощадження мовних засобів. Складноскорочені слова постали внаслідок поєднання усіченого слова-означення іншомовного походження з повним словом-означуваним, пор.: ***агро**бізнес, **агро**маркетинг, **агро**фірма.* Це найпродуктивніший тип творення, що, на думку О. А. Стишова, спричинено "збереженням одного повного слова, яке сприяє більшій прозорості внутрішньої форми абревіатур, полегшує їх розуміння та сприйняття слухачами і читачами, активізує подальшу їх кодифікацію" [5, с. 154]. У найновіших дослідженнях зазначено, що запозичені усічені основи, зокрема **бібліо-**, **гідро-**, **електро-**, **кіно-**, **радіо-** тощо, у певній термінології виконують класифікаційну функцію, суть якої полягає у тому, що "вони виражають загальне значення належності до певної предметної галузі й виконують роль своєрідного семантичного кліше" [6, с. 624]. Найуживанішим усіченим означальним компонентом у термінології АПК виступає **агро-**. Сприйняття і тлумачення цього компонента в різних лінгвістичних працях останніх років неоднозначне, пор.: **агро-** (гр.) – ἀγρός [agros] поле, у складних словах означає "земельний", "землеробський" [2, с. 13]; **агро-** – перша частина складних слів, що відповідає слову "агрономічний" [1, с. 7]; **агро-** [гр. agros – поле] – перша частина складних слів, що має значення: 1) "агрономічний"; 2) який стосується сільського господарства, "аграрний" [4, с. 28]; **агро-** (від гр. ἀγρός – поле) – у складних словах відповідає поняттям "земля", "землеробський", "агрономічний" [3, с. 12]. О. О. Стишов вважає, що **агро-** є початковим скороченим компонентом від прикметника "*аграрний*" [5, с. 155]. Ця думка видається слушною, оскільки **агро-**, як і більшість подібних компонентів, не виражає певного поняття, а вказує на належність до терміносистеми економіки АПК. Це нині найпродуктивніший словотвірний тип, бо за ним утворено близько 50 термінів економіки АПК. Усічена основа **агро-**, зі своїм стандартним значенням уживається в препозиції здебільшого до запозиченого загальнонаукового або економічного терміна, зрідка – до питомого українського, пор.: ***агро**бізнес, **агро**ринок, **агро**банк, **агро**фірма, **агро**інтеграція, **агро**кооперація, **агро**ландшафт; **агро**підприємство, **агро**виробник, **агро**господарство*.

Помітно активізувалося використання абревіатур, утворених з кількох скорочених частин, одна з яких **агро-** і повного останнього складника розгорнутої номінації, пор.: ***агро**геоценоз, **агро**техсервіс, **агро**хімсервіс, рай**агро**постач, **агро**промбанка, **агро**екосистема, **агро**техпослуги, **агро**природокористування.*

Запозичені терміни, що позначають реалії економіки АПК, мають в українській мові величезні словотвірні можливості та повністю адаптувалися до словотвірної системи української літературної мови. Більшість із них стали твірними основами для похідних іменників, прикметників та дієслів уже на ґрунті української мови.

ЛІТЕРАТУРА

1. Великий тлумачний словник української мови / [уклад. і гол. ред. Бусел В.Т.]. – К., Ірпінь: ВТФ “Перун”, 2002. – 1440 с.

2. Гнатишена І.М. Словник інтернаціональних терміноелементів грецького та латинського походження в сучасній термінології. / І.М. Гнатишшина, Т.Р. Кияк. – К.: Академія, 1996. – 104 с.

3. Словник іншомовних слів / [уклад. С.М. Морозов, Л.М. Шкарапута]. – К. – Наук. думка, 2000. – 680 с.

4. Словник іншомовних слів: 23000 слів та термінологічних словосполучень / [уклад. Л.О. Пустовіт та ін.]. – К.: Довіра, 2000.– 1018 с.

5. Стишов О.А. Українська лексика кінця ХХ століття (на матеріалі засобів масової інформації) / О.А. Стишов. – К.: КНЛУ, 2003. – 388 с.

6. Українська мова: [енциклопедія]. К.: Вид-во “Укр. енцикл.” ім. М. П. Бажана, 2004. – 824 с.

УДК 81’42:007:304: 659.1:013: 659.123

НЕГАТИВАЦІЯ ЯК СУГЕСТИВНИЙ ЧИННИК СЛОГАНІВ СОЦІАЛЬНОЇ РЕКЛАМИ

Кутуза Н.В., к.філол. н., доцент

Одеський національний університет імені І. І. Мечникова

У статті розглянуто негативацію як фактор програмованої сугестивності слоганів соціальної реклами. Запропоновано схему (формулу) лінгвального впливу, що максималізує комунікативний ефект цього виду реклами.

Ключові слова: негативація, слоган, сугестія, соціальна реклама.

Кутуза Н.В. НЕГАТИВАЦИЯ КАК СУГГЕСТИВНЫЙ ФАКТОР СЛОГАНОВ СОЦИАЛЬНОЙ РЕКЛАМЫ / Одесский национальный университет имени И.И. Мечникова, Украина.

В статье рассмотрена негативация как фактор суггестивности слоганов социальной рекламы. Предложена схема (формула) лингвального воздействия, которая максимализирует коммуникативный эффект указанного вида рекламы.

Ключевые слова негативация, слоган, суггестия, социальная реклама.

Kutuza N.V. NEGATIVATION AS THE SUGGESTIVE FACTOR OF SOCIAL AD SLOGANS / Odessa I.I. Mechnicov National University, Ukraine.

In the article, the author considers negativation as a factor of programmable suggestion of the social advertisement slogans. The author offers a scheme (formula) of lingual suggestion maximizing the influential effect of this advertisement type.

Key words: negativation, slogan, suggestion, social advertisement.

Соціальна реклама останнім часом викликає зацікавлення дослідників через активізацію в масово-інформаційному просторі цього “елітарного” (за Д.Рождественською) різновиду реклами (див. праці Л.Дмитрієвої, В.Зазикіна, Г.Ніколайшвілі, Н.Паршенцевої, С.Сергєєва, Є.Степанова, В.Учонової, Л.Федотової та ін.). Українські вчені також починають звертати увагу на специфіку та функціонування соціальної реклами, що ілюструють розвідки А.Біденка, А.Гринько-Гузевської, Н.Грицюти, О.Лаврик, Т.Ревенко, Є.Ромата та поодинокі праці О.Бєлякова, присвячені екологічній рекламі як різновиду соціальної. Проте в аспекті емоційного забарвлення, зокрема негативного навантаження як векторного чинника сугестивності, соціальну рекламу практично не досліджено попри комунікативну вагу категорії емотивності та необхідність вивчення особливостей її реалізації в рекламних текстах, що й визначає *актуальність* обраної проблематики.

Об’єктом дослідження стала соціальна реклама, *предметом* – найчастотніші лінгвістичні маркери негативації слоганів соціальної реклами як чинника сугестивності рекламного дискурсу.

Фактичним матеріалом слугували слогани соціальної реклами (85 одиниць), які функціонували у різних видах ЗМІ (телевізійна, в Інтернеті тощо).

Мета статті полягає в з’ясуванні лінгвістичної негативації як чинника сугестивності слоганів соціальної реклами, що виступають провідними елементами рекламної кампанії. Це, у свою чергу, передбачає вирішення низки таких конкретних *завдань*: виявити характерні ознаки соціальної реклами, окреслити роль емоцій у

загальних стратегіях її конструювання, розкрити лінгвістичні особливості втілення негативної емотивності у слоганах соціальної реклами, встановити особливості їхнього сприйняття, висвітливши впливовий потенціал таких повідомлень, розглянути моделі / сценарії ефективної сугестивності різних видів реклами, запропонувати формулу лінгвального впливу, що містить найчастотніші лінгвістичні маркери негативації.

У процесі досягнення мети в роботі застосовано низку *дослідницьких методів. Методи аналізу та синтезу* дали змогу виокремити складники аналізованого явища та синтезувати їх у єдиний комплекс. *Метод моделювання* виявив специфіку моделей сугестивності / ефективності, що уможливило конструювання формули лінгвального впливу для повідомлень соціальної реклами. Завдяки *описовому методу* пояснено особливості слоганів соціальної реклами з негативним навантаженням. Ідентифікація характерних впливових елементів (з негативною семантикою) та встановлення ефективності слоганів з прогнозувальним ступенем впливу здійснено за допомогою *контент-аналізу*.

Переважна більшість дослідників послуговується офіційним визначенням соціальної реклами, наведеним у Законі України "Про рекламу": "Соціальна реклама – інформація будь-якого виду, розповсюджена в будь-якій формі, що спрямована на досягнення суспільно корисних цілей, популяризацію загальнолюдських цінностей і розповсюдження якої не має на меті отримання прибутку" [3, с. 167]. Проте загальноприйнятого наукового визначення соціальної реклами не існує, хоч усі вчені одностайні в розумінні її сутності та цілей. В. Зазикін, Є.Зазикіна та А.Мельников стверджують, що "в ній власне нічого не рекламується, просто в образній формі демонструються зразки поведінки й стосунків, які вважаються високоморальними, або в коректній формі подають поради" [2, с. 165], хоч, окрім цього, соціальна реклама має демонструвати й наслідки девіантної поведінки з метою формування відповідного емоційного ставлення до таких випадків як потужного складника комунікативного впливу.

На високий рівень впливовості емоційного компонента навіювання соціальної реклами вказують вчені Ю.Бернадська, Л.Дмитрієва, Т.Костильова, С.Марочкіна й Н.Ткаченко, стверджуючи, що така реклама "повинна викликати сильні емоції, чи то шок, страх, радість, чи обурення, причому за силою свого впливу вона повинна бути набагато сильнішою, ніж реклама комерційного продукту" [13, с. 197]. Але С.Сергєєв застерігає від використання власне негативних мотивів та емоцій при конструюванні соціальної реклами, бо людина тяжіє до наслідування [див. 12, с. 4-10], і така реклама може призвести до зворотного ефекту, тобто замість того, щоб уникати аморальної поведінки, особистість може сприйняти це як заклик до дії. Таким чином, намагаючись привернути увагу до проблем суспільства, соціальна реклама "вводить ці проблеми в поле свідомості людини, що є одним із кроків на шляху їхнього втілення у життя, тобто відбувається ефект ненавмисного залучення" [12, с. 19], а пропоновані соціальною рекламою "сильні смисли, з яких людина "зчитує" очікування навколишнього світу, стають одним із факторів впливу на її поведінку" [12, с. 11].

На нашу ж думку, без активації негативних емоцій у соціальній рекламі неможливо переконливо продемонструвати небажану, асоціальну поведінку, тому їхнє застосування вважаємо доцільним попри те, що багато дослідників релевантним емоційним фоном соціальної реклами вважають лише позитивний і зазначають: "…повідомлення стають більш переконливими, коли вони асоціюються з позитивними почуттями" [16, с. 440], що, у свою чергу, вимагає певних пояснень і обґрунтувань.

Доведено, що будь-яке рекламне повідомлення відзначається впливовістю й має на меті спонукати реципієнта до певної дії. Власне ж сугестію витлумачують як "латентний (прихований) вплив на людину, що визначає перебіг нервово-психічних процесів. Шляхом навіювання можуть викликатися відчуття, уявлення, емоційні стани та вольові спонукання без активної участі особистості, без логічного перероблення реципієнтом інформації" [15, с. 23], що увиразнює необхідність активацій емоційного компонента в структурі впливового повідомлення. Активацію емоцій різного характеру пояснюють такими чинниками: 1) їхня комунікативна вага зростає, бо реципієнт не в змозі обробити великий обсяг інформації: "Що сильніше інформаційні перевантаження, то більше людський мозок орієнтований на емоційну експертизу інформації, яка звільнює свідомість від аналітичних розрахунків. Вибір можна робити несвідомо, ґрунтуючись виключно на емоційних перевагах, без участі розумової діяльності" [14, с. 40]; 2) навіть важливість інформації визначається, в першу чергу, силою її емоційного підкріплення, тобто, якщо інформація викликала досить сильну емоцію, то вона радше за все збережеться (навіть якщо буде й непотрібною) [див. 14, с. 39]. Отже, емоції є вагомим підґрунтям для "впровадження" навіювальної інформації, вони блокують критичне оцінювання, стають на заваді адекватному сприйняттю дійсності, що увиразнює їхню впливову потужність і зумовлює необхідність деталізації цього феномену.

Емоція – це те, "що переживається як відчуття, котре мотивує, організовує й скеровує сприйняття, мислення й дію" [4, с. 324], тобто вона є потужним "двигуном" діяльності. Таким чином, активізуючи відповідні емоції, які в тексті / дискурсі актуалізуються в семантиці лексем, можна заздалегідь створити негативний / позитивний значеннєвий простір, що передбачає, зокрема, залучення афективів – емоційно-оцінних слів, яким притаманний широкий спектр конденсованих смислових конотацій. Апелюючи до вищих цінностей – відчуття патріотизму, національної гордості, гідності тощо, ці слова з позитивною / негативною аксіосистемною маркованістю

здійснюють вплив на слухачів, частково чи повністю блокуючи їхню раціональну свідомість [8, с. 4] і штучно "вмикаючи" ірраціональне, емоційне сприйняття. Це, у свою чергу, визначає необхідність чіткого усвідомлення специфіки всього спектра емоційних явищ у психоструктурі особистості.

Людям властиво мислити позитивно, й тому вони намагаються відмежуватися від усіх неприємних вражень. Негативне, безумовно, помічається, але зазвичай людина прагне уникати його, витісняючи в підсвідомість. Негативні емоції спричиняють викривлення отриманих відомостей, і "людина намагається навіть і не запам'ятовувати матеріал, котрий викликає негативні емоції" [див. 11, с. 65], тому "що сильніша негативна емоція, то більший критичній настрій, відчуження і ворожість виникає в адресата такого повідомлення" [14, с. 40]. До факторів формування негативного сприйняття можна уналежнити все, що викликає відчуття страху, відрази, сорому, досади, проте саме "страх сприяє більш сильному навіюванню" [10, с. 71]. Страх – досить сильна емоція, яка впливає на перцептивно-когнітивні процеси й поведінку індивіда. При відчутті страху увага різко звужується, загострюючись на об'єкті або ситуації, яка сигналізує про небезпеку [4, с. 311]. Страх виявляє й адаптивну функцію, бо змушує людину шукати засоби захисту від можливої шкоди [4, с. 324], що є важливим під час подання негативної, "страшної" інформації в соціальній рекламі, де демонструються наслідки девіантної поведінки або певна загроза. Обсяг ефекту "страшної" реклами насамперед залежить від її сили, проте при використанні таких ефектів їхній рівень має бути відчутним, але не загрозливим [10, с. 71]. Переживаючи страх, реципієнти одночасно прагнуть і дізнатися більше про об'єкт страху, й уникнути його. Теорія диференційних емоцій інтерпретує такий внутрішній конфлікт як результат коливання між емоцією страху (що мотивує реакцію уникання) й емоцією інтересу (яка мотивує дослідницьку активність) [4, с. 295]. До того ж, "очікування небезпеки при цьому підсилює пошук відповідної інформації" [11, с. 65]. Тому можна стверджувати, що в деяких випадках страх змушує, спонукає не лише уникати негативу, але й привертає увагу, зацікавлює, що визначає необхідність якнайкоректнішого використання цієї емоції в рекламі.

Зауважимо, що страхи умовно розподіляють на два види: вроджені та соціально набуті. Вроджені страхи визначені біологічно – це побоювання всього того, що загрожує життєдіяльності: біль, кров, травми, певні звуки, страх висоти й темряви, дезорієнтованість у просторі, втрата контакту з близькими та ін., тобто все, що може призвести до фізичної смерті. Соціально ж набуті страхи сформовані за період індивідуального розвитку особистості. І якщо вроджені страхи забезпечують збереження тіла людини, то набуті оберігають її від соціальної "смерті" [14, с. 112].

Емоції страху (як вроджені, так і соціально набуті) активно задіюються в шокувальній рекламі (інколи її називають ще "жорсткою"), яка переслідує певні цілі: звернути увагу цільової аудиторії на певну проблему та запам'ятатися [див. 13, с. 142]. Експерименти показали, "що сильніше страх, то більш вираженою є реакція" [16, с. 441]. Шокувальна соціальна реклама, як правило, створюється на теми, що стосуються серйозних соціальних проблем, і викликає сильні негативні емоції за допомогою екстралінгвальних (візуальний ряд) та власне лінгвальних засобів (насамперед лексеми з негативним конотативним забарвленням і синтаксичні конструкції). Активуючи таким чином емоції негативного характеру, шокувальна реклама формує почуття страху, наприклад:

1) пагубні звички (алкоголь, паління, наркотики) – *Від* ***паління*** *кожні 30 хвилин в Україні* ***помирає*** *1 людина*; *Життя* ***без майбутнього****? З* ***наркотиками*** *це можливо!; Вживаючи* ***наркотики****, ти стаєш* ***товаром*** *для* ***наркодилерів****;* ***Пити чи жити****? У тебе є вибір;*

2) хвороби (СНІД, рак, туберкульоз) – *Зупинимо* ***СНІД****, доки він не* ***зупинив*** *нас;*

3) "виразки" суспільства (безпритульні, безробітні, торгівля дітьми, біженці) – *Не дай* ***продати себе****, як* ***ляльку****;*

4) необхідність захисту довкілля – *Ти* ***небезпечно*** *озброєний!* ***Шкідливі*** *викиди* ***вбивають*** *3 млн людей на рік;*

5) смерть (старість, вбивства, аварії) – *На небеса – це швидко, але* ***назавжди****. Керуєш машиною – керуй собою.*

Отже, демонструючи смерть, насильство, кров, пошкоджені тіла людей і тварин та ін., соціальна реклама прагне максималізувати ефективність і впливовість, проте негативна емотивність може призвести й до зворотного ефекту. Надмірно жорстка соціальна реклама "тримає людину в ситуації проблеми, …відбувається звуження свідомості, світ замикається на негативному, …подовжуючи життя цій проблемі, з якою суспільство бореться" [12, с. 14-15]. На нашу думку, використання такого рівня негативності може бути доцільним у тих випадках, коли застосовується сценарій "проблема – рішення" як один з основних способів поєднання позитивної та негативної стимуляції [5, с. 158], характерний для виду комерційної реклами. Його перевага полягає в тому, що в повідомленні не подається власне потреба потенційного споживача, яку має задовольнити рекламований товар, а міститься лише "натяк" на неї, тобто на першому етапі формулюється проблема, що може поставити під загрозу добробут, здоров'я, успіх тощо [5, с. 159]. В такий спосіб створюється негативний стимул, під впливом якого у покупця формується потреба в розв'язанні проблеми – "мотивація ВІД" (пор. з динамікою емоцій: виникнення, вище напруження й розрядження). Окресливши проблему (яка переважно є штучно створеною), реклама подалі миттєво пропонує засіб її вирішення: купити

товар, чим створюється позитивний стимул – мотивація "ДО", що підштовхує покупця до придбання рекламованого товару. Схематично сценарій можна представити таким чином: *проблема – спосіб вирішення проблеми (рекламований товар) – описування ефекту – навіювання споживачеві впевненості* в тому, що рекомендований засіб вирішення проблеми діє ефективно [там само]. Отже, створена штучно проблема розв'язується лише за допомогою рекламованого товару, а реципієнтові впроваджується у свідомість і підсвідомість ідея про власне існування проблеми та можливість її найоптимальнішого розв'язання.

Наявна й структурна модель лінгвістичної сугестивності рекламного слогану – NAP-структура, яку переважно застосовують в аспекті політичної реклами, де N-елемент (негативний) вербалізує певний "негативно конотований" стан сугестанта, що потребує змінювання; A-елемент (від англ. "action" – "дія") вербалізує певну дію, яку сугестант повинен виконати для подолання "негативно конотованого" стану; P-елемент ("позитивний") – вербалізує певний "позитивно конотований" стан сугестанта, у якому той буде перебувати після виконання певної дії, зазначеної у попередньому елементі структури [детальніше див. 6].

В аспекті соціальної реклами серед низки змішаних технік емоційного впливу на цільову аудиторію вчені пропонують схему: *незадоволення – рішення проблеми – ідеальний результат*, зауважуючи, що "рекламне звернення, виконане в такому вигляді, спочатку має нагадати про проблему, гіперболізувати її, продемонструвавши негативні емоції. Наступний акцент ставиться на позитивні емоції, пов'язані з розв'язанням проблемної ситуації, або на очевидний "ідеальний" результат" [13, с. 88].

У зв'язку з цим І.Черепанова зазначає: якщо в шокувальному, "лячному" повідомленні не подавати відомостей про уникнення небезпеки, то воно взагалі не буде сприйняте. Негативні повідомлення більш дієві, якщо не лише намагатися переконати людей у небезпечності й вірогідності небажаних наслідків, але й пропонувати ефективну стратегію захисту, побудовану на позитиві [див. 16, с. 442].

Екстраполюючи вищезазначений сценарій комерційної реклами "проблема – рішення" та структурну модель лінгвістичної сугестивності політичного рекламного слогану (NAP-структуру) у площину соціальної реклами, а також застосовуючи одну з технік емоційного впливу соціальної реклами *незадоволення – рішення проблеми – ідеальний результат* і враховуючи наслідки проведених експериментальних досліджень [9], пропонуємо схему (формулу), яка, на нашу думку, максимально увиразнить впливовість та екологічність зазначених контекстів:

$Nv^2 \rightarrow N \rightarrow P$, де Nv^2 – подвійна негативація (страх біологічний і соціальний), N – нейтралізація, зменшення напруження, P – позитив. Отже, спочатку має подаватися негативна інформація (ланка Nv^2), яка активуватиме емоції страху біологічного й фізичного для створення більшої напруги, далі ланка N (нейтралізація) послаблення цієї напруги, але іноді ця ланка може бути й упущена, бо рекламні слогани повинні бути лаконічними (проте власне рекламні тексти, які відзначаються більшим обсягом, можуть містити ланку N). Ланка P (позитив) – позивні пропозиції, поради, які викликають позитивні емоції через демонстрацію не девіантної, а "правильної" поведінки. На психологічному рівні в аспекті емоцій такий процес можна пояснити тим, що "раптове та повне звільнення від тривалого й інтенсивного страху активізує радість, тоді як часткове звільнення від страху викликає збудження" [4, с. 295].

Отже, детально розглянемо, які лінгвістичні засоби (маркери) актуалізуються саме в ланці Nv^2 (подвійній негативації). На нашу думку, подвійну негативацію (Nv^2) можуть "забезпечувати" трюїзми, риторичні питання, імпліцитність, імперативні формули, окличні речення, каузативні комплекси.

Застосування спочатку актуалізованої сильної негативної (подвійної) шокувальної емоції може сприяти привертанню уваги й запам'ятовуванню (в деяких випадках), що стає підґрунтям для впровадження потужного впливу, оптимізувати який зокрема можна й за допомогою трюїзмів – узагальненого або супергенералізованого висловлення, де саме воно є гіпнотичною заміною команди, описує її як властивість, притаманну всім / всьому чи більшості. Мета трюїзму – викликати згоду [1, с. 445], що забезпечує блокування критичного оброблення інформації, а також сприяє і створенню рапорту, визначеного як "процес утворення, збереження емпатичних, довірливих взаємовідносин та глибинного розуміння між двома чи більше особами, можливість викликати реакції інших людей" [7, с. 287]. Наприклад, у слогані *Від паління кожні 30 хвилин в Україні помирає 1 людина* міститься негативна емоція, а також імпліцитна інформація, що палити шкідливо; слогани *Пасивне куріння вбиває; Тютюновий дим викликає хвороби, інвалідність і смерть* є трюїзмами, де наявна негативна емоція й імпліцитна інформація, що курити небезпечно для людини.

Саме прихована інформація відіграє вирішальну роль у соціальній рекламі, бо соціальну позицію, яка становить уявлення на рівні переконань, змінити досить важко [13, с. 153]. Для соціальної реклами взагалі нехарактерне використання лише буквального (експліцитного смислу): вона говорить про факти, а має на увазі цінності [13, с. 154]. Цільова аудиторія сприймає імпліцитну інформацію без аналізу та критичної оцінки, бо робить відповідні умовиводи самостійно, а отже, усвідомлює її в такому вигляді, в якому вона подається. Таким чином, імпліцитна інформація легко сприймається адресатом і впливає на формування думки про соціальну проблему в обхід аналітичних процедур, здійснюваних людиною [13, с. 155].

Також в оптимізації впливу можуть прислужитися й риторичні питання, які створюють у людини відчуття про "незавершеність дії, дискомфорт, що супроводжується сильними негативними емоціями та бажанням позбутися їх" [11, с. 65], оскільки людина прагне до завершеного гештальту. Використання риторичних питань, у яких міститься запланована, прогнозована відповідь, дає змогу заздалегідь її змоделювати [13, с. 153-154]. Таким чином, складається враження, що адресат зробив висновки самостійно, без сторонньої допомоги, а краще запам'ятовується якраз та інформація, з якою людина сама "попрацювала".

Використання питань перегукуються з гіпнотичною технікою повної невизначеності та непередбачуваності, яка полягає в тому, що реципієнт до останнього моменту не здогадується й не може передбачити, що саме рекламується. В цей момент його стан дуже близький до стану трансу, а отримана на такому тлі проста й зрозуміла інструкція, вбудована в механізм реклами, сприймається із вдячністю [див. 1, с. 443]. В аспекті ж соціальної реклами подаються наслідки негативної поведінки, причини станів через такі дії, й, отже, імпліцитно пропонується уникати цих дій, міститься заклик проти чогось, тобто актуалізується мотивація "ВІД" чогось. Наприклад: *Життя без майбутнього? З наркотиками це можливо!; Мамо, чому я урод? У наркоманів не буває здорових дітей; Мамо, чому я помер? У наркоманів не буває здорових дітей.*

Підвищувати впливовість і ефективність повідомлень також можуть й імперативні формули, окличні речення, каузативні комплекси тощо, які є лінгвістичними засобами для відвертання свідомості та досягнення безсвідомих зон особистості [детальніше 7, с. 194-195]. Наприклад: *Зупини СНІД, поки він не зупинив нас. Користуйся презервативами!; Вживаючи наркотики, ти стаєш товаром для наркодилерів; Наркотики! Они вселяются в твое тело! Тебя больше не будет!; Ти небезпечно озброєний! Шкідливі викиди вбивають 3 млн людей на рік.*

Отже, соціальній рекламі, яка функціонує у ЗМІ, притаманна надпотужна негативація, використовувана з метою застереження людини від небажаних дій, проте подекуди такі повідомлення можуть призвести й до зворотного ефекту, бо людина намагається уникати негативу, прагнучи до позитивності, і, таким чином, не звертає уваги на негативні повідомлення. Тому представлена схема (формула) $Nv^2 \rightarrow N \rightarrow P$ може бути корисною як для коректного привертання уваги, так і для подальшого запам'ятовування, хоч у будь-якому випадку такі моделі вимагають попереднього тестування (наприклад, за допомогою асоціативного експерименту чи методики семантичного диференціала). Такий підхід дасть можливість скорегувати емоційний вектор впливу, проте "перевірка цих позицій має смисл лише на етапі передтестування – до початку соціальної кампанії, коли ще не пізно скорегувати повідомлення" [13, с. 5]. До того ж, можливо навіть уникнути небажаних асоціативних зв'язків, щоб максимально підвищити програмований ефект таких повідомлень, скориставшись відповідними асоціативними словниками, де окреслено "певні тенденції оцінювальних стратегій та асоціативних домінант декодування рекламних слоганів, уможливлюючи визначення позитивних і проблемних сегментів сучасної слоганістики" [9, с. 15].

Отже, соціальна реклама, окрім демонстрування позитивних зразків поведінки, має подавати й наслідки девіантної поведінки, але обов'язково з пропонуванням позитивного розв'язання проблеми. Підвищення сугестивності зокрема забезпечується за допомогою трюїзмів, імпліцитної інформації, запитань, риторичних окликів, імперативних і каузативних комплексів. Перспективи вдосконалення повідомлень соціальної реклами вбачаємо в подальших дослідженнях її сугестивного навантаження, виявленого на всіх рівнях її вербального та екстралінгвального конструювання.

ЛІТЕРАТУРА

1. Горин С.А. НЛП: Техники россыпью / С.А. Горин. – М.: КСП+ , 2001. – 576 с.

2. Зазыкин В.Г. Психология рекламы и рекламной деятельности: [монография] / В.Г. Зазыкин, Е.В. Зазыкина, А.П. Мельников. – М.: ИНТЕЛБУК; ЭЛИТ, 2009. – 224 с.

3. Закон України "Про рекламу" // Інформаційне законодавство України (Станом на 1 вересня 2008 року) / [за ред. Т.Шевченка, Т.Олексіюк; упоряд. Т.Бондаренко]. – К., 2008. – С. 166-183.

4. Изард К.Э. Психология эмоций / К. Э. Изард. – СПб.: Питер, 1999. – 464 с.: ил. (Серия "Мастера психологии").

5. Кармин А.С. Психология рекламы / А. С. Кармин. – СПб.: ДНК, 2004. – 512 с.

6. Ковалевська А.В. Метамодель лінгвістичної сугестивності політичних рекламних слоганів: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10. 02. 01 "Українська мова" / А.В. Ковалевська. – Одеса, 2011. – 24 с.

7. Ковалевська Т.Ю. Комунікативні аспекти нейролінгвістичного програмування: монографія / Т.Ю. Ковалевська. – Одеса: Астропринт, 2009. – 324 с.

8. Копнина Г. А. Речевое манипулирование: [учебн. пособ.] / Г.А. Копнина. – М.: Флинта, 2008. – 176 с.

9. Кутуза Н.В. Короткий асоціативний словник рекламних слоганів / Н.В. Кутуза, Т.Ю. Ковалевська. – Одеса: Астропринт, 2011. – 80 с.

10. Назайкин А. Рекламный текст в современных СМИ: практич. пособие / А.Назайкин. – М.: Эксмо, 2007. – 352 с.

11. Рюмшина Л.И. Манипулятивные приёмы в рекламе: учебн. пособие / Л.И. Рюмшина. – М.: МарТ; Ростов н/Д: МарТ, 2004. – 240 с.

12. Сергеев С. Социальная реклама. Искусство воздействия словом / С.Сергеев. – Самара: Бахрах-М, 2006. – 288 с.

13. Социальная реклама / Л.М. Дмитриева, Ю.С. Бернадская, Т.А. Костылева, С.С. Марочкина, Н.В. Ткаченко; под ред. И.Л. Дмитриевой. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2009. – 271 с.

14. Ценёв В.В. Психология рекламы. Реклама, НЛП и 25 кадр / В. В. Ценёв. – СПб.: Речь, 2007. – 224 с.

15. Черепанова И. Заговор народа. Как создать сильный политический текст / И.Черепанова. – М.: КСП+, 2002. – 464 с.

16. Черепанова И. Стрела времени. Направленная энергия мира / И.Черепанова. – М.: Профит Стайл, 2009. – 576 с.

УДК 811.161

РЕДЕРИВАЦІЯ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

Левун Н.В., к. філол. н., доцент

Дніпропетровський національний університет

У статті розглянуто редеривацію як один із способів словотворення в українській мові. Описано словотвірні класи редериватів та їхні функціональні особливості.

Ключові слова: деривація, способи словотворення, редеривація, зворотне словотворення.

Левун Н.В. РЕДЕРИВАЦИЯ В УКРАИНСКОМ ЯЗЫКЕ / Днепропетровский национальный университет, Украина.

В статье рассмотрена редеривация как один из способов словообразования в украинском языке. Описаны словообразовательные классы редериватов и их функциональные особенности.

Ключевые слова: деривация, способы словообразования, редеривация, обратное словообразование.

Levun N.V. BACK-FORMATION IN UKRAINIAN LANGUAGE / Dnipropetrovsk State University, Ukraine.

The article deals with back-formation as one of the ways of word-formation in the Ukrainian language. Word-formation classes of re-derived words and their functional peculiarities have been described.

Key words: derivation, back-formation means, back-formation.

Перші згадки про випадки зворотного словотворення знаходимо в праці "язик" американського лінгвіста Л. Блумфілда, який відзначив це явище в англійській мові, навівши приклади скорочення (усічення) твірних слів і появу похідних, які структурно простіші і сприймаються як мотивувальні для тих слів, від яких вони утворилися [2, с. 451].

Подібні приклади наводяться у працях з романського мовознавства, зокрема Н.Д. Арутюновою на матеріалі іспанської мови [1, с. 47]. Відомі випадки усічення суфіксів і в польській мові, де такі утворення мають або негативне оцінне значення: *plotkarka* "пліткарка" > *plotkara*; або збільшувальне: *ksiega* "велика книга" від *ksiazka* "книжка" та ін. [17, с.53].

Значний інтерес до зворотного словотворення виявили російські мовознавці М.М. Шанський, І.С. Улуханов, В.В. Лопатін, Г.І. Ріхтер. Дослідники словотвору відзначають, що редеривація становить собою оригінальний, але непродуктивний спосіб у сфері морфологічного словотворення. Огляд праць переважно російських мовознавців, у яких розглядається редеривація, дає можливість з'ясувати суть названого способу словотворення і в українській мові.

Російський мовознавець М.М. Шанський у праці "Очерки по русскому словообразованию" пише: "Особливий вид морфологічного словотворення становить зворотне словотворення (back formation), яке можна назвати також редеривацією. Під зворотним словотворенням слід розуміти таке породження слів, за допомогою якого нове слово утворюється від існуючого не у вигляді похідного, а у вигляді твірного" [18, с. 291]. Учений

підкреслює, що цей вид морфологічного словотворення супроводжується явищем ускладнення основи вихідного слова: виникають інверсивні за своїм характером словотвірні зв'язки між справді твірними і утвореними словами, а вихідна лексична одиниця за аналогією етимологічно "переосмислюється". Останнє призводить до того, що шляхом зворотного словотворення виникають такі слова і основи, які етимологічно "незаконні" [Там само] .

Специфіку зворотного словотворення М.М. Шанський вбачає в тому, що "за допомогою цього способу словотворення заповнюється не четверта (пор. *стратосфера*: *стратонавт* = *космос*: *космонавт*), а третя клітинка словотвірного квадрата (пор., рос. *дом*: *домик* = *зонт*: *зонтик*), тобто відбувається не деривація останнього члена квадрата на базі заданого передостаннього за моделлю з другим і першим, а виділення невідомого передостаннього члена з останнього за аналогією з першим і другим, причому структура останнього члена "народно етимологічно" прирівнюється до структури другого" [Там само].

Зроблений ученим півстоліття тому висновок про те, що редеривація в словотвірному аспекті, по суті, ще не вивчалася, є актуальним і сьогодні. Факти зворотного словотворення, які вже відомі в етимологічній літературі, повністю поки не зібрані і не проаналізовані. "Може видатися, – зазначав дослідник, – що в цьому випадку нам доводиться мати справу з лінгвістичними курйозами, а не з певним – нехай непродуктивним у цілому, але все ж діючим – морфологічним способом словопородження: занадто вузьке й екзотичне коло слів, які зазвичай наводять як ілюстрації" [18, с. 292].

Російський мовознавець І.С. Улуханов під зворотним словотворенням, або регресивною деривацією (редеривацією), розуміє процес утворення нових слів шляхом відсікання суфіксів, префіксів або просто фонем, які не мають значення, тобто усічення основ мотивувальних (твірних) слів [17, с. 52]. Слово, створене таким способом, відрізняється від вихідного тільки тим, що в ньому відсутня якась кількість фонем, що знаходилися на початку або в кінці основи вихідного (мотивувального) слова. У мові так створюються головним чином оказіоналізми, слова, утворювані (а не відтворювані) мовцем чи тим, хто пише, і незакріплені в мові.

За допомогою усічення суфікса (або відрізка, що за складом фонем дорівнює суфіксу, але позбавленого значення) утворюються, як вважає вчений, тільки іменники і лише від іменників. Найчастіше усікається *-к(а)*, яке в усічених словах не є зменшено-пестливим суфіксом, а лише нагадує таку морфему в інших демінутивах, що й створює умови для зворотного творення оказіональних слів російської мови, наприклад: *пуха* (від *пушка*), *сыроега* (від *сыроежка*), *лягуш* і *лягуша* (від *лягушка*) тощо.

Відомий дериватолог В.В. Лопатін, характеризуючи способи оказіонального словотворення, говорить про досить оригінальний, але рідкісний шлях створення нового слова – зворотну деривацію. Як ілюстративний матеріал учений наводить приклади оказіоналізмів із творів В.Маяковського: *нянь* і *свин*. "Як тільки у слова *няня*, – пише дослідник, – виникає "чоловічий двійник", воно... перетворюється (зрозуміло, лише оказіонально, не в мові, а в мовленні, в цьому контексті) з простого немотивованого слова в мотиване з нульовим суфіксом. У нього з'являється оказіональне мотивувальне – *нянь*. Таке словотворення, коли новим словом є не мотиване слово, а мотивувальне, можна назвати зворотним. У результаті його видозмінюється, поновлюється словотвірна форма старого, наявного в мові, слова (у цьому випадку – слова *няня*), яке з немотивованого стає мотивованим" [10, с. 128-129]. Такому сприйняттю оказіонального слова допомагає наявність у мові словотвірних пар типу *кум – кума* та інших.

На думку дослідника, зворотне словотворення досить поширене в мовленні дітей. К.Чуковський у відомій книжці "От двух до п'яти" зазначав, що діти нерідко "усікають" кінці основ іменників *-к(а), -чик*, які сприймаються ними як зменшено-пестливі суфікси. Таким чином створюється начебто "нормальне", не зменшувальне слово. Від *подушка* утворюється *подуха*, від *лошадка – лошада*, від *сыроежка – сыроега*, від *ложка – лога*, від *одуванчик – одуван* тощо; причому співвідношення, наприклад, між словами *лога* і *ложка* – таке ж, як між *книга – книжка*, з чергуванням *г – ж* перед суфіксом *-к(а)* [10, с. 131].

Бувають досить рідкісні випадки, коли слова, що виникли шляхом зворотного словотворення, входять у мову, стають загальновживаними. "Класичний" і давній приклад тому – слово *зонт*. Спочатку в російську мову на початку XVIII ст. з голландської мови було запозичено *зонтик* (голландське *zonnedek*, буквально дах від сонця), і лише пізніше воно було осмислене як зменшувальне, у ньому виділився суфікс *-ик* (пор. *домик*, *столик*) і виникло мотивувальне слово *зонт*. Від того часу, коли це слово закріпилося в мові, стала загальновизнаною і мотивованість слова *зонтик*, а до того часу воно було, природно, тільки оказіонально мотивованим.

В енциклопедії "Українська мова" наводиться таке визначення цього способу словотворення: "Зворотна деривація, редеривація – різновид морфологічного способу словотворення, наслідком якого є лексична одиниця, що за структурою простіша від твірного слова" [16, с. 185]. Авторка цієї словникової статті Н. Ф. Клименко наводить приклад зворотного деривата іменник *дояр*, що утворений від слова *доярка.* Редериват має простішу будову і сприймається як хронологічно первісний. Дослідниця відзначає, що зворотна деривація належить до непродуктивних способів словотворення і простежується при діахронічному підході до

словотвірних явищ: історично: *зонтик* > *зонт*, *дрейфувати* > *дрейф*, у сучасній мовній системі – *зонт* > *зонт-ик, дрейф* > *дрейф-увати* [Там само].

Сучасний дослідник українського словотвору А.Нелюба, аналізуючи явище утинання слів як вияв формальної економії в словотвірній номінації, підкреслює дискусійність цього питання. Вивчення утинання і його результатів, зазначає вчений, відбувалося в зіткненні протилежних, іноді альтернативних думок, у сплутуванні й непослідовності використання відповідних термінів. Ускладнювала проблему й близькість утинання до таких явищ, як нульова суфіксація, *редеривація* [підкреслення наше – Н.Л.], універбація, конденсація, їхнє перехрещування, накладання, подібність на різних рівнях мови [12, с. 182-183]. З цієї тези випливає важливий для нас висновок про те, що зворотне словотворення формально подібне до всіх інших видів утинання, чи усічення, у сфері лексичної деривації.

У навчально-методичній літературі [6; 7; 13] редеривація як спосіб словотворення не розглядається. Згадку про регресивний спосіб словотворення у зв'язку з нульсуфіксацією знаходимо у навчальному посібнику Л.Вакарюк і С.Панцьо. Автори цієї праці, характеризуючи афіксальні способи словотворення, зазначають: "...деякі із способів у науковій та навчальній літературі визначаються по-різному. Це стосується, насамперед, нульової суфіксації, яка у науковій літературі окреслюється як усічення, *регресивний спосіб* [підкреслення наше – Н.Л.], безсуфіксний, безафіксний" [3, с. 140].

Отже, зворотне словотворення формально дуже нагадує інші способи словотворення, у яких не бере участі матеріально виражений афікс. До того ж акт словопородження супроводжується таким морфонологічним явищем, як усічення твірної основи. Лише наслідки такого усічення інші, ніж у процесі творення слів нульсуфіксальним чи подібними способами. Усічене слово починає сприйматися не як похідне, а твірне для того слова, яке усіклося.

Аналіз прикладів, частково вибраних із мовознавчої літератури, але в більшій мірі дібраних нами з лексикографічних праць, де фіксуються лексичні інновації останніх десятиліть, дозволив виявити найбільш стійкі типи зворотного словотворення в українській мові.

Лексико-граматичний характер досліджуваного матеріалу дозволяє розподілити його за такими словотвірними класами: відсубстантивні іменники; відад'єктивні іменники; дієслова, похідні від (складних) іменників; незворотні дієслова, похідні від зворотних.

Серед відсубстантивних редеривatів традиційно виділяються: *зонт* (від *зонтик*), *дояр* (від *доярка*), *фляга* (від *фляжка*). Наведені слова мають статус літературно-нормативної лексики. Ми можемо доповнити цей ряд словом *колготи* (від *колготки*), яке ще не фіксується словниками, але є досить поширеним у розмовному мовленні і в мові художньої літератури (пор., наприклад, назву новели Є.Кононенко "Нові колготи"). Як редериват слід трактувати лексичний неологізм *герменевт*, утворений зворотним шляхом від *герменевтика,* зафіксований у словнику новотворів української мови Г. Віняр та Л. Шпачук [5, с. 34].

Особливу модель редеривата становить слово *волоцюжник*, похідне від *волоцюзтво*. Особа, яка має стосунок до волоцюзтва [11, с. 27]. І хоча воно за структурою не простіше за твірне слово, як це буває зазвичай із похідними, утвореними зворотним способом, однак напрям словотвірної мотивації вказує на те, що агентивний іменник утворено від абстрактного іменника, а не навпаки, що є нормою для українського словотворення, пор.: *волоцюга – волоцюзтво, боягуз – боягузтво* та ін.

Утворення іменників від прикметників регресивним способом є досить продуктивним явищем. У першу чергу відзначимо ті відад'єктивні редеривати, які в сучасній мові одержали характер літературної норми:

примітив 'те, що відзначається низьким або початковим ступенем розвитку. // Те, що відзначається збідненістю, поверховістю' [4, с. 939] – від *примітивний*;

норматив 'показник норм, згідно з якими проводиться певна робота або здійснюється, виконується що-небудь' [4, с. 626] – від *нормативний;*

факультатив 'понадпрограмний, необов'язковий навчальний курс, необов'язкове для відвідування заняття' [4, с. 1314] – від *факультативний*;

стаціонар 'заклад постійного типу (на відміну від пересувного або тимчасового). // Лікувальний заклад з постійними ліжками для хворих. // Форма очного навчання у вищому навчальному закладі, технікумі' [4, с. 1191] – від *стаціонарний*;

серйоз 'те саме, що серйозність'. ** На [повному] серйозі з повною серйозністю [4, с. 1117] – від *серйозний*;

офіціоз 'періодичне видання, що офіційно не є органом уряду або правлячої партії, але виражає їхні погляди' [4, с. 691] – з *офіціозний*;

нейтрал '1. Нейтральна держава. 2. Людина, що займає позицію невтручання' [4, с. 605] – від *нейтральний*;

ексклюзив ‘те, що існує в єдиному екземплярі, вигляді, що призначене для кого-, чого-небудь’ [4, с. 257] – від *ексклюзивний*;

екстрем зах. Крайність [4, с. 259]. Очевидно, утворено зворотним способом від *екстремальний* у значенні ‘який вирізняється крайніми фізичними показниками; дуже значний, надзвичайний за своїм проявом, силою, величиною і т. ін.’;

астрал ‘в окультизмі: особливий стан заглиблення у себе, за якого духовна сутність людини переміщується за межі навколоземного простору’ [4, с. 26] – з *астральний*. У жаргонній лексиці слово *астрал* означає ‘тимчасове віддалення від дійсності за допомогою наркотику або алкоголю’ [16, с. 38].

Усі перелічені субстантивні утворення наводяться у Великому тлумачному словнику сучасної української мови (2001 р.), деякі зі стилістичною поміткою *розмовне* або *спеціальне.*

Про те, що аналізована модель зворотного словотворення є продуктивною, свідчить поява редеривaтів, які фіксуються у словниках нових слів, словниках молодіжного сленгу, словниках жаргонізмів та в усному мовленні:

маргінал – від *маргінальний*. ‘Особа, що має ознаку маргінального’ [11, с. 67]. Наприклад: *ставити на* ***маргіналів*** *на зразок лимонівців ризиковано і неперспективно* (1+1, ТСТ, 30.07.06);

алюзив – від *алюзивний.* ‘Натяк на загальновідомий історичний, літературний чи побутовий факт’. Наприклад: *Подеколи трапляються також казкові* ***алюзиви***” [5, с.7];

гомосексуал (усне мовлення) ‘особа, схильна до гомосексуалізму’, ‘те саме, що гомосексуаліст’ – від *гомосексуальний;*

бісексуал (усне мовлення) ‘особа, яка має статевий потяг до сексуальних контактів із представниками обох статей’ – від *бісексуальний*;

нетрадиціонал – від *нетрадиціональний.* ‘Особа нетрадиціональної сексуальної орієнтації (збоченець)’ [11, с. 81]. Наприклад: *У листі до* ***нетрадиціоналів*** *представники МЗС зазначили... Тепер* ***нетрадиціонали*** *чекають листа від Ющенка. Лояльне ставлення МЗС до* ***нетрадиціоналів*** *кладе пляму на...* (СТБ, Вікна-Новини, 06.11.06);

віртуаль – від *віртуальний* [5, с. 29];

відфразема – від *відфраземний*. ‘Відфраземне утворення’ [5, с. 28];

позитив (усне мовлення) – від *позитивний.* ‘Опредметненість того, що має ознаки позитивного’;

негатив (усне мовлення) – від *негативний.* ‘Опредметненість того, що має ознаки негативного’. Останні два слова наводяться в тлумачних словниках лише як спеціальні назви із фотосправи: *негатив* – зображення на світлочутливій плівці чи пластинці, у якому світлі місця знімка виходять темними, а темні – світлими. // Плівка чи пластинка з таким зображенням [4, с. 595]; *позитив* – передруковане з негатива фотографічне зображення, на якому світлі й темні місця сфотографованого об’єкта відповідають дійсності [4, с. 835]. Як бачимо, словники фіксують конкретне предметне значення цих слів, а наведені нами редеривати мають абстрактне значення опредмеченої ознаки;

конструктив – від *конструктивний.* ‘Опредмеченість того, що має ознаки конструктивного’ [11, с. 57]. Наприклад: *Потім почалася тягтися ця дискусія, в якій було мало* ***конструктиву****, в основному емоції* (ЛУ, 50/04, с. 1);

фігуратив – від *фігуративний*. ‘Збірна назва всього, що має ознаку фігуративного’ [11, с. 127]. Наприклад: *Французька весна у Києві відкрилася лазерним шоу на Майдані Незалежності і вже наступного дня продовжилася іншим шоу – народу явили давно обіцяних Ерро, Пітера Кладена і Жака Монорі – трьох китів, монстрів і ще бозна-кого французького накративного* ***фігуративну*** *– власними персонами* (ПіК, 14/04, с. 42).

У монографії Ж. В. Колоїз наводиться також приклад оказіоналізму *моторош* [8, с. 139], який ми трактуємо як редериват від *моторошний.*

Розглядувану модель зворотного словотворення (іменники, похідні від прикметників) становлять собою також оказіоналізми *наїв* – від *наївний*, *монотон* – від *монотонний* і часто вживаний неологізм *інтим* – від *інтимний*. Твірні прикметники *примітивний, інтимний, наївний* тощо до появи похідних *примітив, наїв, інтим* і под. визнаються як слова із зв’язаними основами. У результаті зворотного словотворення ці прикметники „пережили” дезафіксацію основ і через кореляти *примітив, наїв, інтим* наблизилися до своїх словотвірних джерел.

Серед дієслів, утворених способом редеривації, певною активністю відзначаються похідні вербативи від складних іменників з суфіксом *–нн-я*, наприклад: *працевлаштувати* – від *працевлаштування*. Влаштувати на

роботу; дати кому-небудь роботу [4, с. 919]. Показовим є той факт, що Словник української мови в 11 тт. дієслова *працевлаштувати* не фіксує, у VII томі (1976 р.) подано тільки іменник на *-нн-я*. Сучасний же тлумачний словник за редакцією В.Т. Бусела (2001 р.) наводить не лише редеривat *працевлаштувати,* а й його видовий корелят *працевлаштовувати* та зворотні форми *працевлаштовуватися – працевлаштуватися.* Хронологія лексикографічного фіксування дієслова *працевлаштовувати* переконливо свідчить про його словотвірну похідність від абстрактного іменника, а отже, це типовий приклад редеривата, який у сучасній мові набув статусу літературно-нормативного слова.

Аналогічно утворюються складні дієслова-редеривати, які мають характер оказіоналізмів: *віршописати* – від *віршописання*. ‘Займатися *віршописанням’* [9, с. 26]. Наприклад: *Ходіння і літання* ***віршопишуть*** *і яснобачать весь Бернадський шлях, де чумаки планету на возах везуть із сіллю у майбутню тишу* (В. Рябий); *кровозмішати* – від *кровозмішення*. ‘Здійснити кровозмішення’ [11, с. 60]. Наприклад: *Зграями гуртуються шакали. І мудрує в бочці Діоген: Ще вони не всіх* ***кровозмішали****. Бо живучий ще козацький ген* (М.Негода).

Досить продуктивним є творення складних дієслів від складних іменників на *–ння* з першою складовою частиною *само-*: *самознищуватися* – від *самознищення* [5, с. 111]; *самовоскреснути* – від *самовоскресіння* [5, с. 111]; *водохреститися* – від *водохресть.* ‘Бути місцем Водохрестя, підпадати обрядові водохрестя’ [11, с. 25]. Наприклад: *Коріння наше – із подільських сфер, де* ***водохреститься*** *нескорений Дністер, де Медобори стереже бобер, Дунаївці впадають у Дністер*...(В. Грабовський).

Рідкісним явищем є творення зворотним способом (усіченням префікса) дієслова від іншого конфіксального відсубстантивного дієслова: *росити* – від *о-росити.* Редеривat означає недоконану дію, виражену дієсловом *оросити* [11, с. 110]. Наприклад: *Але там, де щось і є, люди не рвуться до землі, не хочуть оросити її потом, а* ***росять*** *тільки прокльонами* (ЛУ, 3/04, с. 1).

Переважна більшість розглянутих редеривatів не становить собою фактів мови, а реалізується в мовленні як оказіоналізми, наприклад: *моторош, віршописати, самознищуватися* та ін. Сферою їх використання є публіцистичний, художній і розмовний стилі української мови.

Проаналізовані факти свідчать, що способом редеривації також можуть творитися термінологічні назви, які репрезентують науковий стиль, наприклад: *алюзив, герменевт, відфразема.*

Серед редеривatів наявні лексеми, що набули статусу літературно-нормативних, вони фіксуються у загальномовних словниках як стилістично нейтральні: *стаціонар, факультатив, примітив, ексклюзив, норматив, офіціоз, зонт, фляга, дояр.*

Отже, слова-редеривати поповнюють лексичний склад української мови, а спосіб їх творення становить собою досить оригінальний, хоча й непродуктивний порівняно з іншим різновидами морфологічного словотворення, шлях породження похідних слів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Арутюнова Н.Д. Очерки по словообразованию в современном испанском языке / Н.Д. Арутюнова – М.: Изд-во АН СССР, 1961. – 151 с.

2. Блумфилд Л. Язык [Пер. с англ.] / Л.Блумфилд – М.: Прогресс, 1968. – 607 с.

3. Вакарюк Л.О., Панцьо С.Є. Українська мова. Морфеміка і словотвір: Навч. посібник / Л.О. Вакарюк, С.Є. Панцьо. – Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2004. – 184 с.

4. Великий тлумачний словник сучасної української мови [Уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел] – К., Ірпінь: ВТФ “Перун”, 2001. – 1440 с.

5. Віняр Г.М., Шпачук Л.Р. Словник новотворів української мови кінця XX століття / Г.М. Віняр, Л.Р. Шпачук. – Кривий Ріг, 2002. – 181 с.

6. Горпинич В.О. Сучасна українська літературна мова. Морфеміка. Словотвір. Морфонологія / В.О. Горпинич. – К.: Вища шк., 1999. – 207 с.

7. Земская Е.А. Современный русский язык. Словообразование / Е.А. Земская – М.: Просвещение, 1973. – 304 с.

8. Колоїз Ж.В. Українська оказіональна деривація [Монографія] / Ж.В. Колоїз – К.: Акцент, 2007. – 311 с.

9. Лексико-словотвірні інновації (2007): Словник / К.Коротич, С.Лук’яненко, А.Нелюба та ін.; за ред. А.Нелюби. – Харків: ХІФТ, 2009. – 172 с.

10. Нелюба А., Нелюба С. Лексико-словотвірні інновації (2004 – 2006): Словник. – Харків: Майдан. – 144 с.

11. Лопатин В.В. Рождение слова. Неологизмы и окказиональные образования / В.В. Лопатин. – М.: Наука, 1973. – 152 с.

12. Нелюба А. Явища економії в словотвірній номінації української мови / А.Нелюба. – Х., 2007. – 302 с.

13. Немченко В.Н. Современный русский язык. Словообразование / В.Н. Немченко. – М.: Высш. шк., 1984. – 255 с.

14. Рихтер Г.И. Обратное словообразование в русском языке / Г.И. Рихтер // Проблемы словообразования русского и украинского языков: Сборник статей. – К. – Донецк: Вища шк., 1976. – С.110-122.

15. Ставицька Л. Український жаргон. Словник / Л.Ставицька. – К.: Критика, 2005. – 496 с.

16. Українська мова. Енциклопедія. – К.: Укр. енциклопедія, 2000. – 752 с.

17. Улуханов И. С. Обратное словообразование / И.С. Улуханов // Русская речь. – 1977. – № 2. – С. 51-57.

18. Шанский Н.М. Очерки по русскому словообразованию / Н.М. Шанский. – М.: МГУ, 1968. – 310 с.

УДК 811.116.2

АСОЦІАТИВНО-МЕТАФОРИЧНИЙ КОМПОНЕНТ КОНЦЕПТУ *ВОГОНЬ* У ТВОРАХ ЛЕСІ УКРАЇНКИ

Литвин І.М., к. філол. н., доцент

Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького

У статті досліджується асоціативно-метафоричний компонент концепту ВОГОНЬ – одного з домінуючих у поетичній картині світу Лесі Українки. Характеризуються асоціативні механізми метафор і порівнянь, використані у творах поетеси. Аналізуються роль та місце стихії вогню у баченні та позначенні світу Лесею Українкою.

Ключові слова: метафора, концепт, донорська сфера.

Литвин И.Н. АССОЦИАТИВНО-МЕТАФОРИЧЕСКИЙ КОМПОНЕНТ КОНЦЕПТА *ОГОНЬ* В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ ЛЕСИ УКРАИНКИ / Черкасский национальный университет им. Богдана Хмельницкого, Украина.

В статье исследуется ассоциативно-метафорический компонент концепта ОГОНЬ – одного из доминирующих в поэтической картине мира Леси Украинки. Характеризуются ассоциативные механизмы метафор и сравнений, использованные в произведениях поэтессы. Анализируются роль и место стихии огня в видении и обозначении мира Лесей Украинкой.

Ключевые слова: метафора, концепт, донорская зона.

Irina Litvin. ASSOCIATIVE-METAPHORICAL COMPONENT OF THE CONCEPT FIRE IN THE WORKS OF LESYA UKRAINKA / Cherkasy National University named after Bohdan Khmelnytskiy, Ukraine.

The article studies associative-metaphorical component of the concept FIRE - one of the dominant in the poetic world of Lesya Ukrainka. In this paper we analyse associative mechanism of metaphors and similes that are employed in the works of the poetess. The role of concept FIRE describes in poetry of Lesja Ukrainka.

Key words: metaphor, concept, donor sphere.

Антропоцентричне спрямування сучасного мовознавства визначає потребу дослідження індивідуальної картини світу творчої особистості. Складовою концептуальної картини світу є концепт – інформаційна структура свідомості, різносубстратна за способами формування і представлення знань про певні об'єкти та явища й закріплена за певним знаком (Ю.Апресян, Д.Ліхачов, О.Кубрякова, М.Нікітін, В.Телія, О.Селіванова, Р.Павільоніс, О.Бабушкін, В.Маслова, Ю.Степанов, З.Попова, І.Стернін, Г.Гачев, А.Вежбицька, Р.Джекендофф, Ф. Джонсон-Лерд та ін.).

У сучасній лінгвістиці тексту та когнітивній поетиці розробляється поняття художнього (С.Аскольдов), або текстового (В.Никонова, О.Кагановська), концепту, який характеризує "авторський вибір концептуальних пріоритетів і формує індивідуально-авторську картину світу в художньому творі, що визначається

домінантами письменника" [див.: 8, с. 418]. Актуальним є вивчення підґрунтя мовних знаків в ідіостилі творчої особистості, свідомість якої відображає національне світобачення, стереотипи етносу.

Метою статті є дослідження мовної репрезентації асоціативно-метафоричної сфери концепту ВОГОНЬ у творчості Лесі Українки. У лінгвістиці існують різні способи опису концептів: теорія вертикальних синтаксичних полів (С.Прохорова), семантичні примітиви (А.Вежбицька), фреймова семантика (Ч.Філмор), фрейми (М.Мінський), теорія концептуальної метафори та метонімії (Дж.Лакофф, М.Джонсон), прототипний підхід (Е.Рош, П.Кей, Р.Браун, Дж.Тейлор), пропозиційне моделювання тощо. Різноманітність методик аналізу концептів пояснюється, на думку В. Маслової, не тільки відсутністю єдиних схем їхнього опису, а й тим, що концепт для людини не може бути ні дефініцією, ні набором ознак, він живе знання, тобто динамічно функціонуюче утворення – продукт переробки вербального і невербального досвіду, і як будь-які знання він мінливий, текучий, підчас невловимий [3, с. 70]. Для моделювання й опису концепту ВОГОНЬ ми використовуємо розроблену О.Селівановою модель ментально-психонетичного комплексу (концепту) [7, с. 160], що містить пропозитивну структуру істинних об'єктивних знань (рівні диктума), їхню суб'єктивну оцінку (модус), асоціативно-термінальний компонент неістинної, зокрема метафоричної інформації, сформований на основі зв'язків диктума з іншими ментально-психонетичними комплексами, а також численні реляції з психічними функціями: відчуттями, почуттями, інтуїцією, образами тощо [6, с. 114]. Вивчення поезії в проекції на психокогнітивну модель дозволяє пояснити складні асоціативні зв'язки індивідуальної художньої свідомості, дає можливість виявити специфіку бачення і позначення світу творчою особистістю.

Для позначення концепту ВОГОНЬ, що є одним з домінуючих у творчості Лесі Українки, зазвичай використовуються асоціативні механізми метафоризації, що відображені у моделі ментально-психонетичного комплексу асоціативно-термінальним компонентом. Метафору розглядаємо, услід за представниками когнітивної семантики Дж.Лакоффом і М.Джонсоном, як розуміння однієї концептуальної сфери в термінах іншої [2, с. 387-389]. Механізм концептуальної метафори в когнітивній лінгвістиці пояснюється на основі зближення області-цілі (target concept/domain) й області-джерела (soupce concept/domain). Область-ціль розуміємо як концепт, ідентифікований за допомогою метафори, область-джерело, або концептуальний корелят, – концепт, що використовується для порівняння. Відповідність між референтом і корелятом утворюють підґрунтя метафори (cross-mapping) [11, с. 122]. К.Рахіліна, вслід за Б.Рудзка-Остин і Кіттей, визначає основні компоненти метафори як донорську та реціпієнтну сфери [5, с. 381].

ВОГОНЬ є донорською сферою численних метафор у поезії Лесі Українки. Так, концепт ВОГОНЬ є донорською сферою метафоричного позначення природи. Традиційні асоціації блискавки, сонця з вогнем знайшли відбиток у творах Лесі Українки: *Темна хмара озвалась громом гучним, Освітилась* ***огнем блискавиці****…* (Перемога, 87); ***Сонечко*** *встало, прокинулось ясне, Грає* ***вогнем****, променіє* (Подорож до моря, 65). Для зображення концептів СТЕП, ХВИЛЯ у творі "Подорож до моря" також використані поетесою знаки концепту ВОГОНЬ (*паленіти, іскра, іскристий, огонь*): *Світлом рожевим там* ***степ паленіє;*** *Бачу здалека, –* ***хвиля іскриста*** *Грає вільно по синьому морі*; *На хвилях зелених тремтять Червонії* ***іскри*** *блискучі і ясним* ***огнем миготять****…* (Подорож до моря, 65-69).

Вірш "Зоряне небо" побудовано на переінтерпретації знаків концептів НЕБО – ВОГОНЬ – ЛЮДИНА: *Промовля до нас небо вогнями…Одна зірка палає, мов пломінь…; Як горить і мигтить інша зірка! Сріблом міниться іскра чудесна…; Його (місяця) промінь червоний, сумний Поза хмарами світить-палає; Крізь темноту самотно зорить Одинокая зірка ясная, Її промінь так гордо горить…* (Зоряне небо, 35–37). Одним із ключових концептів у творчості Лесі Українки є концепт ЗОРЯ, термінали якого поповнюють знаки концептів ВОГОНЬ (*палати, огнистий*) і ЛЮДИНА (*гордий, туга*): *Гордий промінь тієї зорі, та в нім туга палає огниста* (Зоряне небо, 37).

ВОГОНЬ є також донорською сферою для метафор концепту КВІТИ*: Мені снилося: червоні рожі Пломеніли в промені злотистім* (На давній мотив, 61). Рожа – "багаторічна декоративна рослина родини Мальвові з високим стеблом та великими яскравими, різного кольору квітками, зібраними в китицеподібне суцвіття. Панська рожа – троянда" [10, с. 771], яка оспівана в народних піснях, зображується поетесою в термінах концепту ВОГОНЬ. Природа нероздільна в художній свідомості Лесі Українки з людиною, її відчуттями, емоціями, тож концепт КВІТИ на вербальному рівні передається знаками концептів ВОГОНЬ (*горіти, палати, палкий*) та ЛЮДИНА (*радість, кохання, жага, тремтіти, гордо*): *Так чудово рожі паленіли Від кохання й радості ясної І цвіли, тремтіли та горіли Від жаги палкої, таємної* (На давній мотив, 61); *Гордо палала троянда розкішна…* (Співець, 44). Зближення концептів ВОГОНЬ – ЛЮДИНА – ПРИРОДА – характерна риса творчого світобачення поетеси.

У віршах Лесі Українки метафорична переінтерпретація пов'язує погляд людини (її очі) з вогнем з метою створення інтегральної семантики почуттів: *І* ***очі*** *твої* ***променіли вогнем переможним****, І вабив мене той* ***огонь*** *і про все заставляв забувати* (Ave reqina, 113); *Там ангел помсти злий, суворий дух темниці, Проймав*

мене знов ***зором огневим*** (Поворіт, 140). Метафори, які слугують експресивним позначенням психоемоційних станів людини, є відбитком етносвідомості, що наділяє очі властивістю випромінювати світло (пор.: *очі запалали, очі розгорілися, іскри сиплються з очей*) [див.: 8, с. 95].

При передачі емоційного стану ліричного героя у творчій свідомості поетеси зближуються концепти СЕРЦЕ – ВОГОНЬ. Серце вважається "символом зосередження почуттів, настроїв, переживань" [10, с. 794], які асоціюються з вогнем, жаром: *Горить моє серце, його запалила Гарячая іскра палкого жалю* (Мелодії, 85); *Хай серце плаче, б'ється, рветься з туги. Хай не дає спокою. Хай палає!* (Сльози-перли, 53); *І лютість огнева із серця геть зникла*…(Ангел помсти, 107). Соматизми – "репрезентанти партонімічних відношень суперконцепту ЛЮДИНА" [9, с. 83] – *серце, очі* зображує поетеса в термінах концепту ВОГОНЬ, створюючи образи, сповнені емоційної напруги: *Сльози огнистії кануть. В серці його запалає той пломінь страшенний, жерущий, Що у тім погляді жевріє…* (Завітання, 59). Протиставлення виражене контекстуальними антонімами: *у серці палає // у погляді жевріє.* Отже, для метафоричного позначення психоемоційних станів ліричного героя домінуючою донорською сферою в поезії Лесі Українки слугує стихія вогню: *Ох, може б не було життя таке нещасне, Якби* ***вогонь ненависті не гас****!* (Товаришці на спомин, 98); ***Жаль запалав****, прибоєм океана Загомонів його страшний* ***пожар*** (Порвалася нескінчена розмова, 135). О. Селіванова зазначає: "Аналогізація психоемоційного стану зі стихією вогню є регулярним когнітивним процесом людської свідомості, що відбивається в мові" [8, с. 117].

Поєднання концептів ВОГОНЬ – КОХАННЯ у творчій свідомості Лесі Українки знайшло відображення у драмі "Лісова пісня". "Вогнисте супроводжує героїню незмінно, відіграючи важливу роль у розкритті всього ідейно-естетичного змісту драми, – указує Л.Міщенко. – Вогонь кохання Мавки сильніший за смерть. Він допоміг їй вирватися із мертвого царства того, що в скалі сидить, і врятувати коханого" [4, с. 27]. Кохання Мавка сприймає як *огнисте диво.* У ніч першої зустрічі Лукаша і Мавки на її чолі палає зоряний вінок, а коли коханий зрадив, *всі зорі погасли в вінку і в серці*. В останньому монолозі героїні безсмертя асоціюється з вогнем, вільними іскрами, які, як віра, надія, знову спалахують в її зоряному вінку. В загальному контексті образного мислення Лесі Українки метафора ВОГОНЬ – КОХАННЯ особливо виразна.

Твори Лесі Українки пройняті громадсько-політичними настроями. Вона живе інтересами простого народу, засуджує рабську покірність, закликає до боротьби з соціальним злом. Слово для Лесі Українки, тяжко хворої, є єдиною зброєю за краще майбутнє свого народу, тому слово поетеси асоціюється з вогнем: *Чом я не маю огнистого слова, Палкого, чому?* (Співець, 45); І *я забула їх, не пригадаю й слова з тих наших довгих запальних розмов* (Забуті слова, 146).

"Жага героїчного формувала образний світ поетеси. Політична наснаженість визначала естетичну природу її політичної лірики. **Палаючі іскри**, **блискавиці, вогонь пісень і полум'я слів** будили силу…", – пише Л. Міщенко [4, с. 12]. ПІСНЯ зближується з концептом ВОГОНЬ: *Весною й пісні, і квіти на гранаті Вогнем загоряться новим* (Перемога, 87). Викликаний піснею емоційно-експресивний стан ліричної героїні відображений знаками концепту ВОГОНЬ: метафоричними дієсловами (очі) *горіли;* (у грудях) *пожар зайнявся*, порівнянням *як жар*: *Як тебе починала співати, В мене очі горіли, мов жар, І зайнявся у грудях пожар* (На вічну пам'ять листочкові, 109). Підгрунтям асоціацій є сенсорні відчуття.

Героїчний пафос поезії Лесі Українки потребував відповідних метафор. Творчий пошук приводить Лесю Українку до використання прецедентного імені [див.: 9, с. 492]. Поетеса проводить аналогії між борцями за свободу та Прометеєм – героєм давньогрецького міфу, котрий ціною життя приносить вогонь людям: *О, не один нащадок Прометея Блискучу іскру з неба здобував* (Fiat Nox!, 108); *А в нас вогонь Титана ще не зга*с (Товаришці на спомин, 98).

Вогонь у поезії Лесі Українки має символічне значення. Символ – "естетично канонізована, культурно значима концептуальна структура іншої, ніж первинний зміст реалії чи знака, понятійної сфери" [9, с. 537]. *Досвітні вогні* – вислів, що став афористичним, є символом пробудження народу [див.: 1, с. 52]: *Досвітні огні переможні, урочі, Прорізали темряву ночі…. Вставай, хто живий, в кого думка повстала!.....Досвітній огонь запали* (Досвітні вогні, 49). *Божая іскра* асоціюється у творах поетеси з талантом: *Ти іскру божую збудила в моїх грудях …* (До натури, 58); *Бачили ви, як велике багаття Кида вогонь аж до хмар? "Божая іскра" – то тяжке прокляття, Дикий і лютий пожар* (Божа іскра, 188).

У поезії Лесі Українки асоціативну природу має порівняння – "мисленнєва операція поєднання двох предметів, явищ, ситуацій, ознак на підставі їхнього уподібнення, установлення аналогій між ними" [9, с. с. 475]. Так, пожежі уподібнене зоряне небо (зірки, місяць): *Мов пожежа на небі горить* (Зоряне небо, 36); *Темно-червоне світло, неначе той отблиск пожежі, Лихо віщуючий, темряву ночі розсунув* (Завітання, 59); *І ряхтить, і сяє світло (місяця) теє дрібне, як вогонь палає* (Безсонна ніч, 74). Для передачі внутрішнього стану

героїні використаний орудний-порівняння *огнем-блискавицею, перуном:* ***Огнем-блискавицею жаль*** *мій по ній розточився,* ***Ударив перуном у серце*** (У чорную хмару зібралася туга моя, 89).

Порівняння та метафори в поезії Лесі Українки мають розгорнутий дифузний характер, їхньою основою слугують не одна ознака, а цілі сценарії (асоціативні ореоли): *Стурбовано думки крилами тріпотіли, Мов над огнем метелики нічні* (Поворіт, 141). Аналогія проводиться поетесою між сценаріями концептів ЧАС – ВОГОНЬ: *Щастя колишнього хвилі злотисті Час пожира, мов огонь* (Подорож до моря, 64).

Таким чином, концепт ВОГОНЬ є одним із домінуючих у поетичній картині світу Лесі Українки. Стихія вогню в її поезії слугує донорською сферою для метафоричного позначення психоемоційних станів ліричного героя. Знаки тісно пов'язаних у творчій свідомості поетеси концептів ЛЮДИНА – ВОГОНЬ є джерелом для метафор концептів ПРИРОДА, ПІСНЯ, СЛОВО.

Перспективним, на нашу думку, є застосування моделі ментально-психонетичного комплексу для вивчення мовної репрезентації інших значущих в ідиостилі Лесі Українки концептів, що сприятиме поглибленню знань про особливості її поетичного світосприйняття.

ЛІТЕРАТУРА

1. Кулінська Л.П. Поетика Лесі Українки / Л.П. Кулінська. – К.: Вид.-во Київського університету, 1968. – 256 с.
2. Лакофф Дж., Джонсон М. Метафоры, которыми мы живем / Дж.Лакофф, М.Джонсон // Теория метафоры. – М., 1990. – С. 387-416.
3. Маслова В.А. Когнитивная лингвистика /В.М. Маслова. – Минск: Тетрасистемс, 2004. – 256 с.
4. Міщенко Л.І. Леся Українка / Л.І. Міщенко // Українка Леся. Твори: В 2 т. – Т. 1. – К.: Наук.думка, 1986. – С.5-28.
5. Рахилина Е.В. Основные идеи когнитивной семантики / Е.В. Рахилина // Фундаментальные направления в современной лингвистике. – М., 1997. – С. 370-389.
6. Селиванова Е.А. Когнитивная ономасиология / Е.А. Селиванова.– К.: Фитосоциоцентр, 2000. − 248 с.
7. Селиванова Е.А. Исследовательские возможности ментально-психонетического комплекса / Е.А. Селіванова // Вісник Харківського нац.-го ун.-ту ім. Каразіна – 2004. – № 635. – С. 160-164.
8. Селіванова О.О. Нариси з української фразеології (психокогнітивний та етнокультурний аспекти) / О.О. Селіванова. – К. – Черкаси, 2004.
9. Селіванова О.О. Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія / О.О. Селіванова. – Полтава: Довкілля-К, 2006. – 716 с.
10. Сучасний тлумачний словник української мови / За заг. ред. В.В Дубічинського. – Харків: Школа, 2006. – 1008 с.
11. Lipka L. An Outline of English Lexicology / L. Lipka. – Tubingen, 1990. – 122 p.

ДЖЕРЕЛА ІЛЮСТРАТИВНОГО МАТЕРІАЛУ

Українка Леся. Твори: В 2 т. / Леся Українка. – Т. 1. – К.: Наук.думка, 1986. – 608 с.

УДК 161.2.81'373.46:81'23

ЯВИЩЕ БАГАТОЗНАЧНОСТІ ЛІНГВІСТИЧНОЇ ТЕРМІНОЛОГІЇ ЯК ОБ'ЄКТ НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ, ЛЕКСИКОГРАФІЧНОЇ ФІКСАЦІЇ ТА ВИКОРИСТАННЯ В НАВЧАЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ

Ляшук Н.А., старший викладач

Севастопольський національний технічний університет

У статті проаналізовано стан дослідження явища багатозначності лінгвістичної термінології на сучасному етапі, її фіксація в лексикографічних працях та функціонування у шкільних підручниках.

Ключові слова: полісемія, багатозначність, термінологія.

Ляшук Н.А. ЯВЛЕНИЕ МНОГОЗНАЧНОСТИ ЛИНГВИСТИЧЕСКОЙ ТЕРМИНОЛОГИИ КАК ОБЪЕКТ НАУЧНЫХ ИССЛЕДОВАНИЙ, ЛЕКСИКОГРАФИЧЕСКОЙ ФИКСАЦИИ И ИСПОЛЬЗОВАНИЯ В УЧЕБНОМ ПРОЦЕССЕ / Севастопольский национальный технический университет, Украина.

В статье проанализировано состояние исследования явления многозначности лингвистической терминологии на современном этапе, её фиксация в лексикографических работах и функционирование в школьных учебниках.

Ключевые слова: полисемия, многозначность, терминология.

Lyashuk N.A. THE POLYSEMY OF LINGUISTIC TERMINOLOGY AS OBJECT OF SCIENTIFIC RESEARCH, FIXING IN THE LEXICOGRAPHIC WORKS AND THE USING IN THE EDUCATIONAL PROCESS / Sevastopol National Technical University, Ukraine.

The article analyzes the investigation of polysemy of linguistic terminology, its fixation in the lexicographical work and functioning in school textbooks.

Keywords: polysemy, ambiguity, terminology.

Сучасна парадигма мовознавства, в основі якої лежать нові категорії, очевидно, може зробити внесок у пояснення такого явища, як багатозначність терміна. Відомо, що, з традиційної точки зору, термін є однозначним, проте в дослідженнях останніх років мовознавці уявляють все більше фактів багатозначності терміна, тому проблема полісемії терміна виявляється нам досить актуальною. У межах сучасного термінознавства з'являються нові перспективи дослідження явища багатозначності терміна. Тому вважаємо за доцільне звернутися до розгляду терміносистеми мовознавства, у якій, на нашу думку, найвиразніше проявляються передумови виникнення явища багатозначності в термінології.

Сьогодні в українському термінознавстві досить помітним є той факт, що наукових праць, присвячених вивченню лінгвістичної термінології, набагато менше, ніж досліджень із технічних та природничих наук. Лінгвістична термінологія, за зауваженням О.Ахманової, до цих пір "не є раціонально організованою, семіотично бездоганною системою" [2, с. 509]. Лінгвісти, які знають краще за всіх, що таке термін, яка його природа, не можуть впоратися з хворобами власної термінології [12, с. 6].

Актуальність нашого дослідження визначається тим, що науковці відчувають гостру необхідність побудови чітких визначень термінів, створення стрункіх терміносистем, адже мовознавці стикаються з такими "недоліками, як омонімія, синонімія, концептуальна неоднорідність значення" [12, с. 31], полісемія термінів. Наприклад, такі терміни, як *знак, інформація, текст, стиль, мова* не мають загальноприйнятого розуміння, використовуються в різних значеннях, і це, звичайно, надто ускладнює наукове спілкування [8, с. 138]. Зазначені явища зумовлені розвиненим дублюванням терміноодиниць, схильністю вчених упроваджувати нові терміни без достатнього обґрунтування, дуже швидким розвитком лінгвістики в XX-XXI століттях.

Про наявність багатозначності в лінгвістичній термінології говорять багато дослідників (Я.А. Баран, Л.І. Булатецька, Л.В. Рогач, В.В. Захарчин, О.С. Ахманова, В.В. Білий, Б.М. Головін, Р.Ю. Кобрин, В.М. Молодець, І.С. Кулікова, Д.В. Салміна) [3, с. 5; 5, с. 8; 14, с. 86-90; 11, с. 81-84; 1, с. 8; 4, с. 177–185; 7, с. 20–23; 8, с. 48-51; 13, с. 6–8; 12, с. 30–34], але явище багатозначності лінгвістичної термінології української мови ще не були предметом спеціального дослідження. Отже, метою нашої статті є аналіз стану дослідження явища багатозначності лінгвістичної термінології на сучасному етапі, її фіксація в лексикографічних працях та функціонування у шкільних підручниках.

В.В. Захарчин у своєму дисертаційному дослідженні стверджує, що багатозначність була характерною для термінології мовознавства ще наприкінці XIX – початку XX століття, де автор виділяє експліцитну та імпліцитну полісемію. Імпліцитною (або внутрішньо системною) багатозначністю прийнято вважати таку полісемію, при якій полісемантами – переважно бісемантами – виступають терміни, у яких лексико-семантичні варіанти належать одночасно до кількох понятєвих категорій. Експліцитним вважається такий вид полісемії, при якому можна простежити різнотипні зв'язки термінів з однозвучними словами загальновживаної мови [11, с. 61–62]. Проблеми неоднозначності лінгвістичної термінології торкається у своєму дослідженні Л.І. Булатецька: "Текст породжує складність розуміння традиційних лінгвістичних термінів через свій міждисциплінарний характер: він виступає одночасно об'єктом дослідження лінгвістики, теорії комунікації тощо" [5, с. 8].

Л.В. Рогач у процесі аналізу українських лінгвістичних термінів як термінологічних одиниць виявила два типи полісемії: 1) внутрішню (всередині лінгвістичної терміносистеми); 2) зовнішню (між різними терміносистемами). Семантичною основою першого типу полісемії є диференціація наукових понять і розхитування значення однозначного терміна. Авторка визначила, що полісемія є найхарактернішою

семантичною особливістю термінології мовознавства як у загальновживаному, так і термінологічному аспектах. За критерієм кількості загальновживаних значень у семантичній структурі слова український фактичний матеріал Л. В. Рогач поділила на три основні групи: терміни з найвищим ступенем полісемії, середнім ступенем полісемії та моносемічні. Незважаючи на окремі спільні характеристики, усі групи мають свою специфіку, яка стосується співвідношення термінологічної та загальновживаної семантики [14].

Б.М. Головін, Р.Ю. Кобрин наголошують, що кількість багатозначних термінів у лінгвістичній термінології достатньо велика; та багатозначними можуть бути як вузькоспеціальні терміни (наприклад, термін фонетики *акут*, який має 4 значення), так і ті, що широко вживаються: *фонема* – 4 значення, *морфема* – 2 значення, *слово* – 2 значення, *пропозиція* – 3 значення [8, с. 48-51]. Автори виділяють декілька різновидів багатозначності лінгвістичних термінів: 1) багатозначність, що виникла на основі полісемії загальновживаного слова; такі терміни конкретизують своє значення у контексті; 2) багатозначність на основі метонімії (категоріальна); 3) авторська багатозначність (концептуальна), що означає називання вже наявними в науці термінами нових об'єктів та понять – залежно від авторської позиції, належності до певної наукової школи тощо.

Явище лексичної полісемії зафіксовано у лексикографічних працях. Методом суцільної вибірки нами було зібрано картотеку багатозначних лінгвістичних термінів із найсучасніших та найгрунтовніших лінгвістичних словників (див. табл. 1), де аналіз лексикографічних джерел – лінгвістичних словників та енциклопедій – засвідчує, що явище багатозначності лінгвістичних термінів досить поширене в терміносистемі мовознавства. За результатами підрахунків бачимо, що середній відсоток багатозначних лінгвістичних термінів із загальної кількості терміноодиниць в лексикографічних працях складає приблизно 5 %.

Лексикографічна праця	Загальна кількість термінів	Кількість багатозначних термінів	Відсоток багатозначних термінів
"Лінгвістична енциклопедія" О.О. Селіванової (2010) [ЛЕ]	1300 одиниць	111 одиниць	8.5 %
Енциклопедія "Українська мова" (2000) [УМЕ]	1935 одиниць	67 одиниць	3.46 %
"Короткий тлумачний словник лінгвістичних термінів" за редакцією С.Я. Єрмоленко (2001) [КТСЛТ]	1500 одиниць	72 одиниці	4.8 %
"Мала філологічна енциклопедія" О.І. Скопненка, Т.В. Цимбалюк [МФЕ]	1700 одиниць	255 одиниць	9 %
"Енциклопедичний словник-довідник лінгвістичних термінів та понять" у 2-х т. за ред. О. М. Тихонова, Р.І. Хашимова (2008) [ЭСЛТП]	4000 одиниць	307 одиниць	7.6 %
"Словник-довідник лінгвістичних термінів" Д. Е. Розенталя, М.О. Теленкової (1985) [ССЛТ]	980 одиниць	105 одиниць	4.7 %
Словник "Український словотвір у термінах" Л.О. Вакарюк, С.Є. Панцьо (2007) [УСТ]	1500 одиниць	71 одиниця	4.7 %
"Словник лінгвістичних термінів" О.С. Ахманової (2009) [СЛТ]	7000 одиниць	465 одиниць	6.6 %
Короткий термінологічний словник базових мовознавчих термінопонять "Загальне мовознавство" М.П. Кочерган (2006) [КТСЗМ]	527 одиниць	20 одиниць	3.7 %

Табл. 1. Кількість багатозначних термінів у лексикографічних працях.

Вважаємо за необхідне проаналізувати вживання багатозначних лінгвістичних термінів у навчальній літературі, а саме у підручниках зі шкільного курсу "Українська мова". Нами було досліджено підручники, затверджені Міністерством освіти і науки України для загальноосвітніх навчальних закладів таких авторів: О.П. Глазової , Ю.Б. Кузнецова [6]; С.Я. Єрмоленко, В.Т. Сичової [9]; О.В. Заболотного, В.В. Заболотного [10]. Аналіз навчальної літератури показав, що автори у підручниках уникають явища багатозначності. Терміноодиниці, зафіксовані у лексикографічних працях як багатозначні, у підручниках є однозначними, пор.: у КТСЛТ *норма* "сукупність мовних одиниць різних рівнів (фонетичних, лексичних, граматичних), поєднуваних у висловлюваннях за правилами, прийнятими в суспільстві, що користується цією мовою", "необхідна ознака літературної мови" [КТСЛТ, с. 106] (два значення) – у підручнику *норма* "сукупність

мовних засобів, що вважаються правильними і сприймаються носіями мови як зразок суспільного спілкування в певний період розвитку мови і суспільства" [10, с. 14] (одне значення); у КТСЛТ *культура мовлення* "свідоме й критичне використання мовних засобів, володіння нормами усної та писемної літературної мови в різних сферах суспільної комунікації відповідно до мети й змісту висловлювання", "розділ мовознавства, а також навчальна практична дисципліна, що вивчає нормування і кодифікацію норм літературної мови, встановлює критерії нормативності й стабілізаційні процеси в літературній мові, пропагує зразки досконалої мови, а також поширює лінгвістичні знання серед носіїв мови" [КТСЛТ, с. 81] (два значення) – у підручнику *культура мовлення* "дотримання мовцями усталених мовних норм усної і писемної форм літературної мови та майстерне використання виражальних засобів мови залежно від стилю, жанру, типу мовлення" [10, с. 18] (одне значення). Поодинокі випадки фіксації багатозначних термінів трапляються у підручнику С.Я. Єрмоленко, В.Т. Сичової: *діалог* " спосіб передавання чужої розмови, різновид прямої мови", "дослівно відтворена розмова двох осіб. Він складається з реплік" [9, с. 40] (два значення). Отже, у теоретичній частині підручників подаються здебільшого однозначні терміни, вважаємо, це зумовлено тим, що автори уникають явища багатозначності у теоретичному матеріалі для доступності сприймання інформації школярами.

У підручниках О.П. Глазової, Ю.Б. Кузнецова наявні невеликі термінологічні словнички лінгвістичних термінів, у яких фіксуються і багатозначні терміни, наприклад: *алегорія* "інакомовлення", "втілення у конкретному художньому образі абстрактного поняття" [6, с. 287] (два значення). На нашу думку, наявність таких термінологічних словничків є необхідною умовою для засвоєння лінгвістичної термінолексики та систематизації знань.

Отже, науковці говорять не тільки про наявність явища багатозначності в термінології лінгвістики, але й наголошують на тому, що багатозначність є характерною ознакою мовознавчої термінології, адже за результатами дослідження В.В. Захарчин [11] термінам мовознавства була притаманна багатозначність в системі лінгвістичної термінології, починаючи ще з XIX століття. Мовознавці класифікують лінгвістичні багатозначні терміни за різними ознаками та виділяють імпліцитну (внутрішню), експліцитну (зовнішню) багатозначність; багатозначність, що виникла на основі полісемії загальновживаного слова, категоріальну та авторську (концептуальну) багатозначність; середній та вищий ступінь полісемії. У лексикографічних працях явище багатозначності є теж достатньо поширеним та складає близько 5 % від загальної кількості терміноодиниць у словниках лінгвістичних термінів. У навчальній літературі трапляються лише поодинокі випадки вживання багатозначних термінів. Автори підручників спрощують виклад теоретичного матеріалу для більш легкого його засвоєння учнями і лише у підручниках О.П. Глазової, Ю.Б. Кузнецова [6] наявні невеликі словники лінгвістичних термінів. На нашу думку, такі словнички є ефективними для засвоєння термінологічної лексики мовознавства, що є необхідною умовою для повного засвоєння теорії лінгвістики школярами.

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

КТСЗМ Кочерган М.П. Короткий термінологічний словник / М.П. Кочерган // Загальне мовознавство: підручник. Видання 2-ге, виправлене і доповнене. – К.: Видавничий центр "Академія", 2006. – С. 416-442 (Альма-матер).

КТСЛТ Єрмоленко С.Я. Короткий тлумачний словник лінгвістичних термінів / С.Я. Єрмоленко, С.П. Бибик, О.Г. Тодор. – К.: "Либідь", 2001. – 223 с.

ЛЕ Селіванова О.О. Лінгвістична енциклопедія / О.О. Селіванова. – Полтава: Довкілля, 2010. – 844 с.

МФЕ Скопненко О.І., Цимбалюк Т.В. Мала філологічна енциклопедія / О.І. Скопненко, Т.В. Цимбалюк. – К.: Довіра, 2007. – 478 с.

СЛТ Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов / О.С. Ахманова. – Изд. 2-е, стер. – М.: УРСС, 2004. – 576 с.

ССЛТ Розенталь Д.Э. Словарь-справочник лингвистических терминов: пособ. для учителя / Д.Э. Розенталь, М.А. Теленкова. – 3-е изд., испр. и доп. – М.: Просвещение, 1985. – 399 с.

УМЕ Українська мова. Енциклопедія. – К.: Вид-во "Українська енциклопедія ім. М.П. Бажана", 2000. – 752 с.

УСТ Вакарюк Л.О. Український словотвір у термінах. Словник-довідник / Л.О. Вакарюк, С.Є. Панцьо. – Тернопіль: Джура, 2007. – 260 с.

ЭСЛТП Энциклопедический словарь-справочник лингвистических терминов и понятий. Русский язык: В 2 т. / А.Н. Тихонов, Р.И. Хашимов, Г.С. Журавлева и др. / под общ. ред. А.Н. Тихонова, Р.И. Хашимова. – М.: Флинта: Наука, 2008. – Т.1. – 840 с.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ахманова О.С. Предисловие. Словарь лингвистических терминов / О.С. Ахманова. – М.: Сов. энциклопедия, 1966. – 606 с.

2. Ахманова О.С. Терминология лингвистическая / О.С. Ахманова // ЛЭС. – М.: Сов. энциклопедия, 1990. – 685 с.

3. Баран Я.А. До питання про фразеологічну термінологію / Я.А. Баран // Теорія та прагматика термінологічної лексики: тези доповідей республіканської науково-методичної конференції (Хмельницький, 28–30 травня, 1991 р.). – К.: НМК ВО, 1991. – С. 4-6.

4. Белый В.В. Структурная и семантическая характеристика терминов в современном русском языке (На материале лингвистической терминологии): автореф. дис. на соискание науч. степени канд. филол. наук: 10.02.01 "Русский язык" / В.В. Белый. - М., 1982. – 34 с.

5. Булатецька Л.І. До проблеми неоднозначності лінгвістичної термінології в тексті / І.Л. Булатецька // Теорія та прагматика термінологічної лексики: Тези доповідей республіканської науково-методичної конференції (Хмельницький, 28–30 травня, 1991 р.). – К.: НМК ВО, 1991. – С. 8-9.

6. Глазова О.П. Рідна мова: Підручник для 5-го класу загальноосвітніх навчальних закладів / О.П. Глазова, Ю.Б. Кузнецова. – К.: Педагог. преса, 2005. – 288 с.

7. Головин Б. Н. Лингвистические термины и лингвистические идеи / Б.Н. Головин // Вопросы языкознания. – 1976 . – № 3. – С. 20-34.

8. Головин Б.Н. Лингвистические основы учения о терминах / Б.Н. Головин, Р.Ю. Кобрин. – М.: Высшая школа, 1987. – 104 с.

9. Єрмоленко С.Я. Рідна мова: Підручник для 5-го класу / С.Я. Єрмоленко, В.Т. Сичова. – К.: Грамота, 2005. – 240 с.

10. Заболотний О.В. Рідна мова: Підручник для 5-го класу загальноосвітніх навчальних закладів / О.В. Заболотний, В.В. Заболотний. – К.: Навч. книга, 2005. – 288 с.

11. Захарчин В. В. Українська мовознавча термінологія кінця XIX – початку XX століття: дис...канд. філол. наук: 10.02.01 "Українська мова" / В.В. Захарчин. – К., 1995. – 185 с.

12. Куликова И.С. Введение в металингвистику / И.С. Куликова, Д.В. Салмина. – СПб: "САГА", 2002. – 352 с.

13. Молодец В.Н. Немецкие эквиваленты русских грамматических терминов: учебное пособие / В.Н. Молодец. – Харьков: ХГУ, 1982. – 117 с.

14. Рогач Л.В. Семантична основа лінгвістичних термінів в українській та англійській мовах: дис... канд. філол. наук: 10.02.15 / Ужгородський держ. ун-т. – Ужгород, 2000. – 191 арк. [2].

УДК 811.161.2'37

ЛІНГВОКУЛЬТУРНИЙ ПРОСТІР УКРАЇНСЬКОЇ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОЇ ПРОЗИ ПЕРШОЇ ПОЛОВНИ XX СТОЛІТТЯ

Медвідь Н.С., к. філол. н., доцент

Глухівський національний педагогічний університет імені Олександра Довженка

Статтю присвячено дослідженню лінгвокультурного простору української соціально-психологічної прози першої половини ХХ ст. Дослідження здійснено на матеріалі художніх творів Івана Багряного, Галини Журби, Уласа Самчука.

Ключові слова: лінгвокультурема, лінгвокультурний простір, лінгвокультурологічне поле, лінгвокультурологічна інтерпретація, лінгвокультурна інформація, лінгвокультурний концепт.

Медведь Н.С. ЛИНГВОКУЛЬТУРНОЕ ПРОСТРАНСТВО УКРАИНСКОЙ СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ ПРОЗЫ ПЕРВОЙ ПООВИНЫ ХХ В. / Глуховский национальный педагогический университет имени Александра Довженка, Украина.

В статье анализируется лингвокультурное пространство украинской социально-психологической прозы первой половины ХХ в. (на материале художественных произведений Ивана Багряного, Галины Журбы, Уласа Самчука).

Ключевые слова: лингвокультурема, лингвокультурное пространство, лингвокультурологическое поле, лингвокультурологическая интерпретация, лингвокультурная информация, лингвокультурный концепт.

Medved N.S. THE LINGUACULTURAL SPACE OF UKRAINIAN SOCIAL-PSYCHOLOGICAL PROSE OF THE FIRST HALF OF THE XX CENTURY / Glukhiv National Pedagogical University named after Alexander Dovzhenko, Ukraine.

The article deals with the studying of linguaculturemes in Ukrainian social-psychological prose of the first half of the XX century. The research is carried out on the basis of artistic works of Ivan Bagryanyj, Galyna Zhurba, Ulas Samchuk.

Key words: linguacultureme, linguacultural space, linguacultural fiel, linguacultural interpretation, lingvocoultourna information, lingvocoultourniy contsept.

У словесній палітрі української соціально-психологічної прози Івана Багряного, Галини Журби, Уласа Самчука як вияві національної культури важливе місце займають лінгвокультуреми, які в семантичній структурі мовного знака поєднують лінгвальні та екстралінгвальні значеннєві плани.

Лінгвокультурема як одиниця лінгвокультурології недостатньо вивчена сьогодні, теоретичні засади та методологічні положення її аналізу розроблені лише частково у працях Л.Мацько, М.Шевченко, В.Воробйова, К.Бусуріної, А.Бухонкіної та ін. Досі дискусійним залишається питання дефініції лінгвокультуреми, структурних компонентів її значення, ідентифікації, опису та систематизації лінгвокультуремних одиниць.

Актуальність теми дослідження зумовлена потребою вивчення семантико-стилістичних особливостей лінгвокультурем у творах художньої літератури.

Мета статті – опис семантико-стилістичні особливості лінгвокультурем у парадигмах авторської мовотворчості. Поставлена мета передбачає вирішення таких завдань: з'ясувати семантичні особливості лінгвокультурем-вербалізаторів концептуальних відношень "людина−суспільство" та "людина−культура".

Лінгвокультуреми та їх інформаційні сегменти відображають у тексті сутність творчої особистості письменника, його філософсько-естетичні переконання. Індивідуальні пріоритети письменника в номінативному та образному використанні лінгвокультурем, зумовлені авторським психосоціотипом, позначаються на індивідуально-авторській картині світу. На основі глибокого пізнання життя митець створює власні прийоми відображення культурних явищ дійсності у художньому тексті.

Твори української соціально-психологічногої прози першої половини ХХ століття характеризуються ідейно-тематичною спорідненістю, єдністю наскрізних образів. Ці характеристики є об'єднувальними для художньої прози І.Багряного, Г.Журби, У.Самчука, які своє надзавдання вбачали у правдивому відображенні людини як представника свого народу та певної лінгвокультури.

Письменники звертаються до різних мовно-стилістичних засобів вираження лінгвокультурем, створюючи національний тип героя свого народу, формуючи поверхневий та глибинний смисл твору. Проте важливе місце в авторському тезаурусі займають знакові лінгвокультуреми доби (часто загальнолюдські, що зазнають національного переосмислення), які зафіксовані у досліджуваних текстах. Типовими для української соціально-психологічної прози І половини ХХ століття є лінгвокультуреми, які відображають як власне українське, так і загальнолюдське та іноземне бачення світу.

Серед лінгвокультуремних одиниць у художньому мовленні І.Багряного, Г.Журби, У.Самчука, наскрізними є лінгвокультуреми "українець", "дух", "душа", "серце", "доля", які кожен письменник по-своєму осмислює, виокремлює в них актуальні семи, надає відповідного функціонального навантаження.

Порівнюючи вживання лінгвокультурем у творах І.Багряного, Г.Журби, У.Самчука, можна зробити висновок про варіювання їх лінгвокультурного значення в авторських текстах.

Функціонально навантаженою в українській соціально-психологічній прозі є лінгвокультурема "українець", яка набуває різних тлумачень на смисловому та стилістичному рівнях. Одним із чинників диференціації актуалізованого у текстах смислу є час написання твору. Твори Г.Журби, написані у першій чверті ХХ століття, характеризуються невизначеною самоідентифікацією українців, які часто ототожнюють себе з руськими: - *Що ж за тії українці, мойку? – Та ось де ж ми з вами. – Як?.. Та ж ми руські! – Руські? – кацапи,*

а ми українці [1, с. 57], що частково властиво і творам У.Самчука: *Йшов. Бо був рускій, і дід мій був рускій... Хто знав, що москаль вкрав ім'я наше... Який чорт міг одразу помітити його овечу шкуру* [3, с. 510], на відміну від її функціонування в художньому мовленні І.Багряного.

В І.Багряного та У.Самчука порівняно з Г.Журбою лінгвокультурема "українець" частіше характеризується конотативною семою "національно самосвідома людина", "патріот", "борець": *Вся влада, український народе, у твоїх руках. Виконай свій святий обов'язок, стань у ряди народної армії" – скиглить плакат* [4, с. 122].

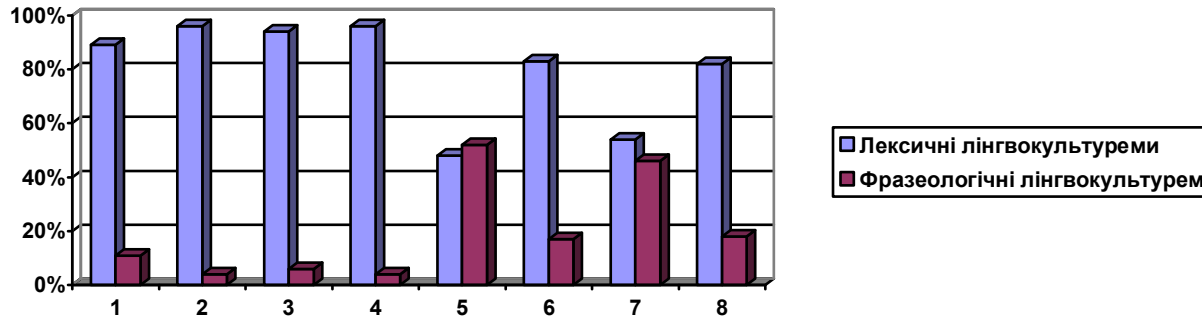
Відрізняється і значеннєвий план лінгвокультуреми "українець". Якщо у Г. Журби в основному – це "мужик", "Іван", "селянин", в У. Самчука – "господар", "газда", то в І. Багряного – "інженер", "архітектор", "художник". Вживання автором таких вербалізацій засвідчує рівень культури та освіченості героїв. Адже показовим для Івана Багряного є художньо-словесне моделювання українського світу інтелігенції, на відміну від Г. Журби та У. Самчука, які відображають світобачення селянина.

Письменники з українською душею та українським способом мислення, будуючи власну концепцію світу, актуалізують вертикальний контекст національної символіки та метафорики лінгвокультурем "дух/душа". У них простежується спільність в осмисленні лінгвокультуреми "дух" із семою "сила волі", "душа" – "найбільша цінність людини". Акценти в осмисленні словесних образів "дух" та "душа" в авторських текстах розташовані таким чином: у Галини Журби "дух" – це життєва сила, "душа" – внутрішня мінливість та суперечливість, на що вказують контрастні атрибути "зажурена", "грішна" і "непорочна", "біла"; в І.Багряного "дух" є багатогранним – це надприродна істота, сила, ідея, "душа" – ідеалізований світ, про що свідчать епітетні характеристики "чиста", "кришталева", "любляча", "велика", "золота", "щира" та мікроконтексти "безсмертна душа, яка не хоче вмирати", "душа… піднімалась, як фенікс з попелу", "зберегти душу"; в У. Самчука "дух" – настрої, вподобання, смаки, творець, "душа" – "місце усіх найважливіших життєвих почуттєво-емоційних процесів": "у душі творився страшний суд", "в душі повно страху", "вперта", "безсмертна", "розумна".

У мовних контекстах Г.Журби, І.Багряного, У.Самчука лінгвокультурема "серце" осмислюється як емоційно-чуттєвий світ людини. У Г.Журби лінгвокультурема набуває значення "звертання до близької людини", "осередок тепла та щирості, душевного болю, злоби"; в І.Багряного – "людина", "осередок радості, тривоги", "любов", в У.Самчука – "місце локалізації почуттів, переживань", "життя", "смерть", "кохання".

Лінгвокультурема "доля" в контекстуальному оточенні творів письменників актуалізує загальномовні традиційні значення "неминучість", "майбутнє", "збіг подій". У художньому мовленні письменників лінгвокультурема актуалізує додаткові семи, зокрема у Г.Журби – "недоля", в І.Багряного – "небезпечний гравець для людини", "мачуха", "життя", "смерть", в У.Самчука – "вища сила", "історія", "свобода".

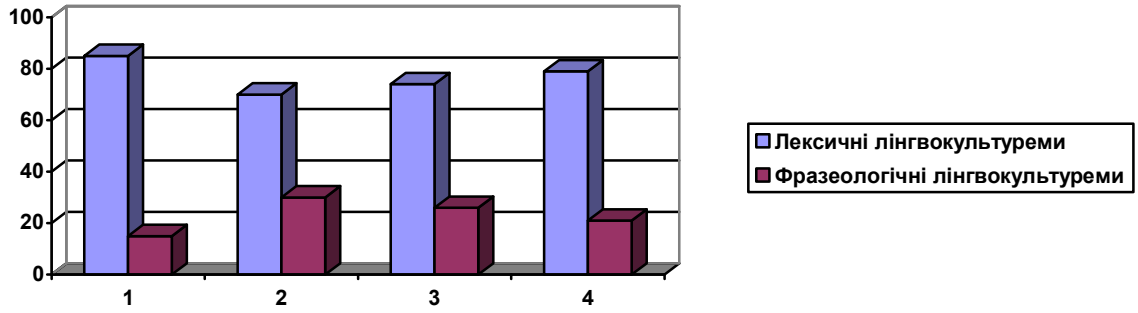
Досліджуючи парадигму лінгвокультурологічних полів "людина", "народ", "громада", "родина", "дух", "душа", "серце", "доля", визначили кількісну перевагу лексичних одиниць над фразеологічними (мал.1), що зумовлено, на нашу думку, більшим ступенем відкритості лексичної системи мови для новотворів.

Мал. 1. **Діаграма динаміки лексичних та фразеологічних експлікацій лінгвокультурологічних полів:**

1 – людина;
2 − народ;
3 – громада;
4 − родина;
5 – дух;
6 − душа;
7 − серце;
8 − доля.

Виділені типи лінгвокультурем за функціональними сферами культури (художньо-мистецькі, православно-християнські, політичні, побутові) різною мірою представлені у творах письменників. Загальна закономірність у досліджуваних текстах соціально-психологічної прози залишається незмінною щодо співвідношення лексичних та фразеологічних одиниць серед художньо-мистецьких, православно-християнських, політичних та побутових лінгвокультурем (мал. 2.).

Мал.2. **Діаграма динаміки лексичних та фразеологічних експлікацій лінгвокультурем:**

1 − художньо-мистецьких;
2 − православно-християнських;
3 − політичних;
4 − побутових.

Художньо-мистецькі та православно-християнські найбільш продуктивні у творах І. Багряного, політичні та побутові широко представлені в усіх творах аналізованих письменників.

Галина Журба український світ творить експліцитно та імпліцитно у мовних одиницях типу: "бунтарська кров", "українська земля", "суспільні рухи", "національна свідомість", "волелюбний дух українського селянина", "Житомир" тощо. Національне відродження в Україні авторка пов'язує з боротьбою та зброєю, якою для її героїв став вогонь. Від архетипної лінгвокультуреми "вогонь" у тексті сформувався синонімічний ряд: Палій – вогонь – жаринка. У контексті лексема "вогонь" уживається не лише із значенням "зброя", а й із символічними "суддя", "правдолюбець", "захисник покривджених": – *Ще мій дід, було, казав: як святий вогонь не розсудить, то ніхто не розсудить* [1, с. 17], *Це ж за твою кривду. Думаєш, вогонь не знає, де йому зайнятись? Не по правді – не буде горіти; це я тобі кажу* [1, с. 17].

Змальовуючи світ українських селян, письменниця часто звертається до побутових лінгвокультурем ("сіра сорочка", "піч", "цимбали", "хата", "кожух", "коровай"), зустрічаються православно-релігійні ("прощав гріхи", "каявся', "божитися") та художньо-мистецькі ("пісня", "полотно"). Лінгвокультурем на позначення образів зовнішнього світу в Г.Журби значно більше, ніж лінгвокультурем, що експлікують внутрішній світ героїв. Очевидно, це зумовлено особливим світовідчуттям автора, прагненням осмислити закономірності життєвих подій, довкілля.

Лінгвокультуремний словник мовотворчості Івана Багряного представлений різними типами лінгвокультурем за сферою функціонування: художньо-мистецькими ("пісня", "музика", "Бетховен", "Шопен", "Штраус"), православно-християнськими ("Бог", "Ісус Христос", "Юда", "Каїн", "хрест"), політичними ("Україна", "кулак", "ворог народу", "СРСР"), побутовими ("каша", "кутя", "хліб", "сало"). Проте у досліджуваних текстах І.Багряного переважають лінгвокультуреми, що відображають внутрішній світ людини, створюють образ сучасника в умовах лінгвокультурної ситуації доби. У контексті вони набувають індивідуалізованих мікрозначень.

Серед лінгвокультурем більшою мірою у творах І.Багряного, а також У. Самчука зустрічаємо значну кількість радянських новотворів (*ветеран ВЧК-ОГПУ-НКВД, чекіст, енкаведисти, захватчіки соціалістіческой родіни, НКВД, штаб Духоніна, Чека, райх, органи "революційної законності", колективізатори, раднарком*).

Найширше в творах У.Самчука представлені побутові лінгвокультуреми на позначення страв і напоїв волинян ("паска", "хліб", "ковбаси", "печеня", "вареники", "смажена капуста", "млинці"), які часто містять вказівку на соціальний стан людини, диференціюють буденний і святковий побут.

Принагідно вживаються православно-християнські лінгвокультуреми, зокрема на позначення назв релігійних свят, які в текстах часто вживаються для відліку часу: *на Різдво, на Великдень, під Великдень, перед Водохрещами.*

Ключовою лінгвокультуремою-символом соціально-психологічної прози У.Самчука є "земля", яка у народній уяві осмислюється як символ материнства, прародителька та годувальниця всього живого. Письменник розширює розуміння значення землі до "втілення Бога, Неосяжного Духа": *Земля найбільше щастя – більша*

за любов, за життя. Земля найбільший скарб – більший за золото і коштовні речі. Земля – сон мільйонів поколінь, казкове привабливе єство, містична сила космосу, наснага слабих і дужих. Золото, краса, любов, молодість і вічний учитель мудрості! От що земля [2, с. 414].

Отже, лінгвокультуреми у парадигмі авторського мовомислення відзначаються специфікою художньої їх рецепції у тексті та способами вираження їхньої семантики, проте спорідненість концептотеми соціально-психологічної прози І.Багряного, Г.Журби, У.Самчука забезпечує єдність оцінки реалій та подій І половини ХХ століття на лінгвокультуремному рівні. У перспективі подальших пошуків лишається вивчення лінгвокультурем в українській мовній картині світу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Журба Г. Зорі світ заповідають... / Галина Журба // Дзвін. № 10 (600). – Жовтень. – 1994. С. 17-64.
2. Самчук У. Марія. Куди тече та річка / Улас Самчук. – К.: Наук. думка, 2005. – 416 с.
3. Самчук У. Волинь: [роман]: у 3 ч.: Т. 1 / Улас Самчук. – К.: Київська правда, 2005. – 584 с.
4. Самчук У. Марія. Хроніка одного життя: [роман] / Улас Самчук; [підг. тексту та післямова С.П. Пінчука]. – К.: Укр. письменник, 2007. – 191 с.

УДК 811.161.2'38:070.41

ПРАГМАТИЧНА РОЛЬ БАГАТОСПОЛУЧНИКОВОСТІ (НА МАТЕРІАЛІ МАС-МЕДІЙНИХ ТЕКСТІВ)

Мелкумова Т. В., викладач

Державний вищий навчальний заклад "Криворізький національний університет"

У статті розкриваються комунікативно-прагматичні функції стилістичної фігури багатосполучниковості (полісиндетону). Особливості використання багатосполучниковості з'ясовуються на матеріалі публіцистичного й інформаційного мовлення.

Ключові слова: багатосполучниковість, комунікативно-прагматична функція, стилістична фігура, публіцистичний стиль, інформаційне мовлення.

Мелкумова Т. В. ПРАГМАТИЧЕСКАЯ РОЛЬ МНОГОСОЮЗИЯ (НА МАТЕРИАЛЕ МАСС-МЕДИЙНЫХ ТЕКСТОВ) / Государственное высшее учебное заведение "Криворожский национальный університет", Украина

В статье расскрываются коммуникативно-прагматические функции стилистической фигуры многосоюзия (полисиндетона). Особенности использования многосоюзия выясняются на материале информационной и публицистической речи.

Ключевые слова: многосоюзие, коммуникативно-прагматическая функция, стилистическая фигура, публицистический стиль, информационная речь.

Melkumova T. V. THE PRAGMATIC ROLE OF POLYSYNDETON (ON THE BASIS OF MASS MEDIA SPEACH) / State institution of higher education "Kryvyi Rih National University", Ukraine

The article considers the communicative-pragmatic functions of the polysyndeton's stylistic figure. The peculiarities of the polysyndeton's usage are ascertained on the basis of information and publicistic speech.

Key words: polysyndeton, communicative-pragmatic function, stylistic figure , publicistic style, information speech.

Мовознавці й літературознавці дотримуються спільної позиції щодо тлумачення терміна "багатосполучниковість", під яким розуміють зумисне нагромадженням сполучників (іноді прийменників) зі стилістичною метою, зокрема для підсилення кожного з компонентів висловлювання [1, с. 335; 2, с. 308; 4, с. 229; 8, с. 73; 6, с. 161; 7, с. 253; 9, с. 447; 10, с. 241]. Синонімічна назва − полісиндетон; антонімічним виражальним засобом синтаксису є безсполучниковість (асиндетон).

Стилістична фігура "багатосполучниковість" широко досліджена на матеріалі художніх текстів [3; 5; 11], найбагатших на виражальні й зображальні мовні засоби. Використання полісиндетону посилює прагматичність і мас-медійного мовлення, вплив якого на свідомість реципієнтів зростає з кожним днем, як і кількість друкованих й електронних мас-медійних одиниць (газет, передач тощо). Метою статті є визначити й схарактеризувати комунікативно-прагматичні функції багатосполучниковості в мас-медійних текстах. Джерельною базою послужили матеріали журналу "Сучасність", газет ("Вісті Придніпров'я", "Голос України", "Персонал плюс", "Україна молода", "Українське слово"), телепередач ("Дуель", "Один за всіх", "Свобода слова", "ТСН. Тиждень").

Багатосполучниковість слугує засобом рематизації, виокремлення найбільш важливої з позиції відправника частини інформації: ***Ні*** *свого авіапрому,* ***ні*** *атомної енергетики,* ***ані*** *газової труби, як це підозрювала опозиція, Україна Росії не віддала. Принаймні у цей приїзд Президента Медведєва* [ТСН, 23.05.2010] − репрезентативна функція основної частини наведеної парцельованої конструкції посилюється завдяки полісиндетону й ампліфікації та паралелізму інверсованих додатків (*Ні свого авіапрому, ні атомної енергетики, ані газової труби*). Висловлювання з комбінацією функцій у парцельованій конструкції, коли репрезентативне значення основної частини корегується в парцеляті, є поширеними передовсім у текстах інформаційного стилю. Поєднання полісиндетона з ампліфікацією та синтаксичним паралелізмом увиразнює повідомлення в інформаційному тексті: *В ікебані хризантема (яка до того ж є імператорським гербом) символізує* ***і*** *осінь,* ***і*** *самотню вершину,* ***і*** *шляхетну людину…* [ГУ, 30.10.2003].

Багатосполучниковість може експресивізувати як публіцистичне, так й інформаційне висловлювання. Звернімося до фрагменту інформаційного мовлення: *Тоді нас не будуть ділити −* ***чи*** *то ми "діти війни",* ***чи*** *то внуки війни,* ***чи*** *ще хтось* [ВП, 01.10.2009]. У наведеному реченні мовець виражає надію, втому, розчарування та сподівання; експлікації почуттів полісиндетон сприяє в узаємодії з ампліфікацією та паралелізмом, як і в такому реченні: *...у хазяїв не треба відбирати* ***ані*** *заводи,* ***ані*** *землю,* ***ані*** *взагалі нічого* [Ст, 2001, № 11, с.78]. Цей засіб підкреслює роль кожного названого компонента, унаслідок чого посилюється їхня роль. До того ж повтори сполучників об'єднують висловлювання в одне смислове ціле. Хоч волюнтативність прикладу є імліцитною (*не відбирайте*), переконувальний ефект публіцистичного висловлювання від цього не слабшає.

Сполучник і синтаксичний паралелізм об'єднують і водночас виокремлюють кожен із синтаксичних компонентів при використанні полісиндетону: *Такої руйнації, як Деркач, не могли завдати СБУ* ***ні*** *ЦРУ,* ***ні*** *ФСБ,* ***ні*** *всі інші разом взяті спецслужби світу* [УС, 04.12−10.12.2003]. Багатосполучниковість у поєднанні з висхідною градацією посилює негативну оцінку співробітника СБУ автором інформаційного тексту. Полісиндетон допомагає розставити логічні наголоси в контексті: *...це двоє здібних людей,* ***які*** *добре знають себе в політиці.* ***Які*** *йшли до перемоги з різних штабів, з різними філософіями* [УМ, 30.03.2005]. Симплока в наведеному інформаційному висловлюванні взаємодіє з ампліфікацією та паралелізмом. Відтак, у мовленні сучасних ЗМІ задля експлікації оцінки широко представлені стилістичні засоби, виразність яких спричинена розширенням синтаксичної структури; при цьому більшість різновидів фігур функціонує і в інформаційних текстах, і в публіцистиці: ***Чи*** *то так багато звитяжників, "стахановців", геніїв,* ***чи*** *орденокарбувальний завод забуває вимкнути верстат?* [УМ, 24.01.2009] (багатосполучниковість і ампліфікація); ***Хто*** *це пише,* ***хто*** *це говорить?* [ПП, 13.−19.09.2004] (полісиндетон і анафора).

Розгорнутий паралелізм покликаний вимальовувати широку картину певного явища, виразність публіцистичного мовлення при цьому може бути посилена багатосполучниковістю: *Про кінець історії вони не спитали* ***ні*** *в "тигрів визволення Таміл-Іламу",* ***ні*** *у венесуельських партизанів,* ***ні*** *у моджахедів,* ***ні*** *у корейців − північних чи південних,* ***ні*** *у палестинців або китайців. Про кінець великих ідеологій не спитали у мусульманських фундаменталістів, − а фундаменталізм − це швидше політична ідеологія під релігійним плацом, і вона має абсолютну владу над мільйонами людей. Про кінець націй і національних культур не спитали* ***ні*** *в японців,* ***ні*** *в поляків,* ***ні*** *у французів,* ***ні*** *у нас з вами. Про рецепти світовлаштування ж і питати не годиться, бо то знання езотеричне* [Ст, 2001, № 12, с. 75]. Наведений поліфункційний контекст потужно впливовий, здатний формувати в реципієнтів ставлення до зображуваного.

Стилістичні фігури, виразність яких зумовлена розширенням синтаксичної структури, активно функціонують у публіцистичному мовленні й з актуалізаційною метою: *На політичній арені держави опинилися віч-на-віч дві сили: (нібито) проросійська* ***і*** *(нібито) прозахідна, а іншими словами − "правильна"* ***і*** *"неправильна", "православна"* ***і*** *"ворожа", "мирна"* ***і*** *"терористична"* [Ст, 2007, № 10, с. 76] (паралелізм і багатосполучниковість); *А вони тут були.* ***І*** *Обама тут був, як конгресмен.* ***І*** *Макейн тут був, як конгресмен* [ШL, 20.01.2009]. Кінцеві повтори (*тут був, як конгресмен*) сприяють переконанню реципієнтів у важливості повідомлюваного. Унікальність актуалізованої інформації підкреслюється багатосполучниковістю.

Виражальні засоби розширення синтаксичної структури досить часто допомагають і реалізації пояснювальної (експозитивної) функції. Пояснювальне значення публіцистичних висловлювань інтенсифікується переважно поєднанням засобів цієї групи: *Сталося так* ***і через*** *свідоме копіювання Росії як найбільш авансованої в реформуванні країни,* ***і через*** *повну спорідненість суспільств,* ***і через*** *деякі інші речі* [Ст, 2001, № 11, с. 76] (полісиндетон, паралелізм, ампліфікація). Роз'яснення причин передує повідомленню факту в інформаційному тексті: ***І*** *закордонна романтика,* ***і*** *суто чоловіче зацікавлення шансом повоювати* ***і****, навіть у першу чергу, можливість непогано заробити. Саме така мотивація перебування в неспокійному повоєнному Іраку 1660 вояків з українського миротворчого контингенту* [УМ, 14.08.2003]. Висхідна градація та полісиндетон посилюють експозитивну функцію висловлювання.

Анантаподотон − засіб, за якого речення набуває неочікуваного завершення, − вирізняється інтенціональним значенням нагадування, наприклад: (1) *У цих рапортах є* ***і*** *нова ідеологія приватизації стратегічних об'єктів,* ***і*** *найбільша сума виручених коштів до початку літа,* ***і*** *запевнення у ймовірності виконання (уперше!) плану*

надходження до бюджету (нагадаємо: левова частка їх – це минулорічні кошти від продажу Укртелекому), ***і****…*(2) *І раптом з парламентської трибуни, наче грім з ясного неба, пролунали слова того ж Михайла Чечетова: реприватизація, мовляв, − це механізми, спрямовані на визначення найприйнятніших умов функціонування об'єкта, тобто пошук ефективного "власника"* [УМ, 14.08.2003].

Надфразна єдність містить анантаподотон, оскільки в реченні (2) мовлення набуває неочікуваного спрямування. Наявний непритаманний прозовому мовленню засіб перенесення, завдяки якому друга частина анантаподотону стає формально окремим реченням (2) і сприяє зображенню ситуації в аспекті сприйняття її свідком (мовцем). У реченні (1) адресант задля реалізації власне репрезентативної функції (опис, характеристика рапортів) використовує багатосполучниковість, паралелізм, а також інші виражальні засоби. Як підтверджують наведені приклади, в інформаційному тексті факт актуалізується, а нерідко й розтлумачується, а в публіцистиці нагадувані відомості часто подаються в суб'єктивному сприйнятті їх автором, який прагне переконати реципієнтів у правильності своїх світоглядних позицій.

Багатосполучниковість часто сприяє реалізації посилювальної функції. Для публіцистики характерна взаємодія виражальних засобів з посилювальною метою: *Є багато країн, які століттями не змінюють свою Конституцію* ***і*** *прекрасно живуть,* ***і*** *живуть в демократії,* ***і*** *живуть при добробуті* [ОЗВ, 14.04.2008] (багатосполучниковість і симплока); *Вони можуть бути використані* ***проти*** *саме цих демократичних сил,* ***проти*** *майбутніх виборів,* ***проти*** *чесності майбутніх виборів* [М, 14.01.2007] (ампліфікація й паралелізм); *Очевидно, Господь, давши можливість створити таку коаліцію, посилає випробування весь час для цієї коаліції:* ***і*** *формування уряду,* ***і*** *обрання прем'єр-міністра,* ***і*** *голосування за бюджет,* ***і*** *далі, далі, далі* [ОЗВ, 14.04.2008] − ампліфікація та багатосполучниковість увиразнюють репрезентативний зміст речення; контактний повтор (епаналепсис) підкреслює багаточисельність випробувань; узаємодіючи, ці засоби реалізують посилювальну функцію. Поєднання стилістико-синтаксичних засобів часто сприяє інтенсифікації кількох функцій.

Узаємодія стилістичних фігур цієї групи може інтенсифікувати й декларативність висловлювання: *Я вважаю, що більшість з тих депутатів Верховної Ради, які тепер голосували за закон про недоторканність, мали злий намір дестабілізувати Україну, паралізувати ту частину чесних правоохоронців, які намагаються боротися* ***і*** *з корупцією,* ***і*** *з криміналом,* ***і*** *взагалі зі злочинністю* [СС, 05.10.2007]. Паралелізм, ампліфікація та багатосполучниковість сприяють реалізації декларативної функції в наведеному контексті. Загалом публіцистичні висловлювання нерідко увиразнюються ампліфікацією задля посилення апелятивності: *Тоді у мене буде таке запитання…:* ***чому*** *тоді, коли Президент збирав правлячу коаліцію, партію "Наша Україна − Народна Самооборона" в себе в адміністрації,* ***чому*** *тоді Самооборона відмовилась прийняти участь у цій зустрічі?* ***Що*** *це означає?* ***Чи*** *це означає,* ***що*** *вони не хотіли бачити Президента?* ***Чи*** *це означає, що якісь непорозуміння в самій правлячій коаліції?* [Д, 05.06.2008]. Ампліфіковані питання взаємодіють із багатосполучниковістю (*чому, що, чи*), що допомагає розставити смислові акценти та посилити апелятивність надфразної єдності.

Отже, багатосполучниковість, функціонуючи в мас-медійному мовленні, інтенсифікує його комунікативно-прагматичний вплив, а саме реалізацію репрезентативної, експозитивної, посилювальної й інших комунікативно-прагматичних функцій. Узаємодія багатосполучниковості з іншими стилістичними фігурами (зокрема з паралелізмом, ампліфікацією, анафорою та ін.) дозволяє мовцю виокремити важливу частину інформації, підсилити певні компоненти висловлення, надає мовленню динамізму тощо.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов / О.С. Ахманова. – [4-е изд., стереотип.] – М.: КомКнига, 2007. – 576 с.

2. Брандес М.П. Стилистика текста. Теоретический курс: учебник / М.П.Брандес. – [3-е изд., перераб. и доп.] – М.: Прогресс-Традиция; ИНФРА-М, 2004. – 416 с.

3. Веккессер М.В. Полисиндетон как стилистическая фигура (на материале современного русского языка): дисс. ... канд. филол. наук: 10.02.01 / М.В. Веккессер. − Красноярск, 2007. − 266 с.

4. Галич О.А. Теорія літератури: підруч. [для студентів філол. спец. вищих навч. закладів освіти] / О.А. Галич, В. М. Назарець, Є. М. Васильєв; за наук. ред. О. А. Галича. – К.: Либідь, 2001. – 488 с.

5. Дьячкова Н.А. Полипредикативные разделительные конструкции с союзом "то-то" в современном русском языке и их функционирование: дисс. ... канд. филол. наук: 10.02.01 / Н.А.Дьячкова. − Л., 1988. − 206 с.

6. Квятковский А.П. Поэтический словарь / А.П. Квятковский; науч. ред. И.Б. Роднянская. − М.: Сов. Энцикл., 1966. − 376 с.

7. Клюев Е. В. Риторика (Инвенция. Диспозиция. Элокуция): уч. пособие [для вузов] / Е.В.Клюев. − М.: ПРИОР, 2001. − 272 с.

8. Літературознавчий словник-довідник: довідково-енциклопедичне видання [для літературознавців, критиків, викладачів і студентів філол. профілю, учителів-словесників] / авт. кол.: О.Астаф'єв, З.Бичко, Б.Бірчак та ін.; ред. кол.: Р.Гром'як, Ю.Ковалів, В.Теремко. – К.: ВЦ "Академія", 1997. – 752 с.

9. Мацько Л.І. Стилістика української мови: підруч. [для студ. філол. спеціальностей вищих навч. закладів] / Л.І. Мацько, О.М. Сидоренко, О.М. Мацько; ред. Л.І. Мацько. – К.: Вища шк., 2003. – 462 с.

10. Пономарів О.Д. Стилістика сучасної української мови: підручник [для студентів гуманітарних спеціальностей вищих закладів освіти] / О.Д. Пономарів. – [3-тє вид., перероб. і доповн.] – Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2000. – 248 с.

11. Шевченко-Савчинська Л.Г. Етикетна латиномовна поезія в українській літературі XVI-XVIII ст.: дис... канд. філол. наук: 10.01.01 / Л.Г. Шевченко-Савчинська. − К., 2005. − 252 с.

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

ВП – "Вісті Придніпров'я", обласна газета

ГУ – "Голос України", газета Верховної Ради України

Д – "Дуель", ток-шоу (ТРК "Україна")

ОЗВ – "Один за всіх", ток-шоу ("1 канал")

ПП – "Персонал плюс", газета (м. Київ)

СС – "Свобода слова", ток-шоу (ICTV)

Ст − "Сучасність", журнал (м. Київ)

ТСН − "ТСН. Тиждень", телевізійна служба новин ("1+1")

УМ – "Україна молода", газета (м. Київ)

УС – "Українське слово", газета (м. Київ)

ШL − "Шустер live", телешоу (ТРК "Україна")

УДК: 811.161.2'22.003.626

ЗНАКОВІСТЬ АРХЕТИПНИХ СИМВОЛІВ У НАЦІОНАЛЬНО-МОВНІЙ КАРТИНІ СВІТУ УКРАЇНЦІВ

Микитів Г.В., старший викладач

Запорізький національний університет

У пропонованій статті автор, спираючись на семіотичну теорію словесного образу, аналізує архетипні образи-символи в українських народних ліричних піснях.

Ключові слова: словесний образ, словесний образ-символ, архетип, знак, концепт.

Мыкытив Г.В. ЗНАКОВОСТЬ АРХЕТИПНЫХ СИМВОЛОВ У НАЦИОНАЛЬНО-ЯЗЫКОВОЙ КАРТИНЕ МИРА УКРАИНЦЕВ / Запорожский национальный университет, Украина.

В предложенной статье автор, опираясь на семиотическую теорию словесного образа, анализирует архетипные образы-символы в украинских народных лирических песнях.

Ключевые слова: словесный образ, словесный образ-символ, архетип, знак, концепт.

Mykytiv G.V. SYMBOLIC ARCHETYPICAL IMAGES IN THE NATIONAL LANGUAGE WORLD OF UKRAINIANS / Zaporizhzhya National University, Ukraine.

The author gives an analysis of the archetypical images of symbols in Ukrainian folk song lyric, using the semiotic theory of verbal image.

Keywords: verbal image, verbal symbolic image, archetype, symbol, concept.

Поняття символу є одним із ключових у філософії, літературознавстві, лінгвістиці, культурології, семіотиці тощо. Хоча проблема символу та його інтерпретації в поетичному тексті достатньо широко висвітлювалася в лінгвістиці (О.Веселовський, В.Виноградов, М.Дмитренко, В.Кононенко, О.Лосєв, О.Потебня, О.Шелестюк та інші), недостатньо дослідженим залишається питання словесного втілення архетипного символу в мовній тканині української пісенної творчості.

Метою статті є встановлення лінгвокогнітивних механізмів формування та семіотичних особливостей функціонування архетипних словесних образів-символів, які є невід'ємним складником образного простору українських народних ліричних пісень.

Символ традиційно розглядається як семантична категорія, що має зовнішній вираз (звуковий, графічний), пов'язаний із предметом, річчю та поняттям (сигніфікатом). Однією з головних його особливостей є множинність значень, що виявляють себе в різних конситуаціях; поєднання і взаємодія цих значень завдяки дії аналогії й асоціативних зв'язків; конденсація, компресія багатьох ідей, відношень як виразників символічних значень; поляризація значень, що передаються одним і тим же референтом на різних семантичних полюсах. Контекстуальне оточення слова-символу зумовлює перерозподіл сем, зміну їхньої активності.

Мотивація символів може пояснюватися як позамовними, так і власне лінгвістичними чинниками, тому що виникнення лексеми-символу закорінене в історико-культурному середовищі, а з іншого боку – в зумовлених загальнонародними уявленнями семантичних підвалинах [1, с. 176].

Саме символи поглиблюють змалювання емоційного стану людини, її безпосереднього зв'язку з довкіллям. Вони підкреслюють, що людина є частиною природи, і в її житті відбуваються такі ж зміни, як і в природі. Пісенні образи-символи виявляють виняткову стійкість і сталість, навіть можуть підмінити реальний образ, зберігаючи його характерне змістове наповнення, тому представники аналітичної психології розглядають символ не як атрибут свідомої діяльності, а як можливість опосередкованого вияву підсвідомого змісту не лише в індивідуальній психіці, а й в етнічній культурі. К.Г.Юнг походження символів виводив від колективного несвідомого, порівнюючи символ із міфом.

Одним зі змістів колективного несвідомого є архетип – первинна схема образів, у яких узагальнено досвід людства. Досить активно архетипи колективного несвідомого виявляють себе у фольклорних образах-символах. Саме архетипи є своєрідним джерелом для появи пісенної символіки, яка впливає на нашу свідомість, бо «дія архетипу, незалежно від того, чи має вона форму безпосереднього досвіду, а чи відображається через слово, сильна тому, що в ньому говорить голос, потужніший від нашого власного» [8, с. 337].

К.Г. Юнг остаточно утвердив цей термін, розглядаючи його як основний позасвідомий засіб передачі найціннішого людського досвіду від покоління до покоління у формі підсвідомих символів, як закорінений у мові та міфі складник колективної пам'яті, у якому акумульована мудрість людства. Прадавні архетипи колективної підсвідомості людства знову й знову постають у міфах, релігіях, снах і фантазіях, проникаючи у всі види мистецтва, у літературу і в народну творчість. Повторюючись тисячі разів, вони формують певні сталі моделі, здатні відроджуватись і виявляти себе в різні епохи у різних образах. Відтак, "архетип як ідеальна формотворчість виявляється у матеріалі свідомого досвіду через архетипний образ. Саме тоді спадщина предків, яка зберігається в кожній індивідуальній душі формально і несвідомо, має змогу "прозріти" через життєву конкретику. Будь-яка людина наділена інстинктами і запасом архетипних образів, які їх відображають. Отже, у кожній людині функціонує колективне неусвідомлене, утворене зі сфери інстинктів і їх відповідників – архетипів" [2, с. 134].

Слова-символи, які називають поняття, що однаковою мірою сприймаються усіма людьми, оскільки вони вказують на універсальні явища природи, називаємо архетипними [1, с. 177]. Вони, на думку К.Г. Юнга, "супроводжували людину споконвіку, були зумовлені самим життям, культурою, лягли в основу міфології, релігії, мистецтва, філософії" [9, с .48].

Обожнення природних явищ, надання їм надлюдських властивостей і разом із тим уособлення їх в образах характеризують світобачення наших пращурів. У народному уявленні природні явища стали носіями різноманітних внутрішніх потрясінь, глибоких почуттів, викликаних силами, що не залежать від людини. Звідси народилася розмаїта й багатогранна символіка, зумовлена стародавніми поглядами на явища, що їх гостро сприймали, за якими часом із жахом спостерігали наші предки [3, с. 102].

В основі символізації лежить аніматизм, анімалізм, анімізм та антропоморфізм, пов'язаний із найдавнішими віруваннями слов'ян. Слова-символи відображають особливості культури: історії, традиції, звичаїв етнічної спільності. Оскільки характерною властивістю символу є те, що значення мотивується через фонові знання, прагматику (О.Потебня), то й функціонування його в мовленні можливе лише за наявності певних фонових знань.

Феномен розуміння символічної природи мови пов'язаний із проникненням у багатомірність духовного світу, що іманентно виявляється в модальностях архетипу, мови, світобачення.

Проблема трансісторизму архетипів, порушена Юнгом, була детально опрацьована його послідовником Е.Нойманом. Він пов'язує діяльність свідомого й несвідомого і вважає, що свідомість може розвиватись лише там, де вона зберігає живий зв'язок із творчими силами підсвідомості. Приймаючи аксіому Юнга про те, що символічне є станом рівноваги між свідомим і підсвідомим, він акцентує на першому: "Кожен символ, як і кожен архетип, наповнений специфічним змістом, і коли ми говоримо, що уся людина захоплена колективним підсвідомим, ми маємо на увазі, що захоплена і її свідомість" [5, с. 156].

Архетипні символи поділяються на **природні** і **культурні**. **Природні** походять із несвідомого змісту психічного і тому є множинністю варіацій, їх можна простежити аж до витоків – архаїчних коренів. **Культурні** символи використовувалися для вираження вічних істин, пройшли через процес свідомого розвитку і стали колективними образами, прийнятими цивілізованим суспільство. Ця група символів зберігає риси первинної нумінозності, може викликати вагомий емоційний резонанс і становить складник загальнолюдського менталітету.

У такому разі традиційне слово-символ є вербальним утіленням елементів обряду, тобто семіотично маркованим стосовно відповідного обряду. Більшість архетипних символів – ритуальні. Оскільки обряд – своєрідний контекст, у якому реалізується семантика символу, то на вербальному рівні таким контекстом є відповідний текст. Таким чином, визначатимемо символ як вербальний знак, семантика якого є результатом переосмислення на асоціативному рівні його прямих і переносних значень під впливом контексту.

У народнопоетичних текстах словесні образи-символи характеризуються багатозначністю, іконічністю, знаковістю, мотивованістю змісту, рівноправністю буквального та символічного значень, архетипністю, вбудованістю в систему міфології, літератури та мистецтва.

Народнопісенна символіка відображає не тільки неповторну поетичність світосприйняття наших предків, а й через тисячоліття несе нам закодовані в обрядах і словесних формулах знання про світ і взаємопов'язаність усього буттєвого в ньому, дарує нам таку просту і водночас надзвичайно складну народну мудрість.

Найпоширенішими в мікросистемі архетипних слів-символів у ліричних піснях є **вода**, **дощ, туман, хмара, мороз**, **сніг** та інші образи.

Вода вважалася першоелементом Всесвіту і тому була священною [4, с. 76]. Вона здавна була важливим елементом вірувань і загальної міфопоетичної системи прадавнього світу. Залишки цієї міфології бачимо в казкових обрядах живої і мертвої води, у розмовах з рікою, криницею. Український фольклор зберіг цю символіку, пристосувавши її до сучасного сприйняття і розуміння образно-символічного навантаження води.

Вода – це учасник природних процесів, пов'язаних із відродженням життя весною, зі священною силою дощу. Використання цих властивостей подибуємо в пісенному фольклорі: *А вже весна, а вже красна! / Із стріх* ***вода*** *капле* [7, с. 76].

У наймитських піснях знакова ситуація *вода, яка тече,* символізує гірку наймитську долю: ***Тече вода*** *з-під Дунаю, / Ще й з-під синього моря. / Хто не служив у багатиря, / То той не знає горя* [6, с. 263]. Ще потік води в пісенному дискурсі асоціюється зі злиденним життям: ***Тече вода*** *із города / Край синьої м'ятки, / Сушать мене, в'ялять мене / Мої недостатки* [7, с. 379].

В інших словесно-виражальних умовах *вода, яку випили орли,* виступає референтом важкого життя сироти, несправедливого ставлення до нього в тодішньому суспільному устрої: *Чому в ставу* ***води*** *нема? – / Бо* ***випили орли****. / Сирота правди не має / На світі ніколи* [6, с. 272].

Образ води може пов'язуватися і з іншими символічними образами. Наприклад, поєднання двох семіотичних іпостасей-символів – *води* і *птахів* в одній із українських пісень: *Коло млина, коло броду /* ***Два голуби пили воду*** [7, с. 29]. Числівник *два* символізує пару закоханих, а спільне пиття води голубами – архетипний ритуал, що вказує на подружнє життя.

Перебування над водою, придивляння до зображення в дзеркалі води – це також досить частий символ фольклорної традиції, що пов'язаний із перенесенням такого місцезнаходження на символіку самотності: *Червона калина, червона калина, / Не стій* ***над водою****, / Молода дівчина, жаль ми за тобою* [7, с. 137]. Перенесення понять «червона калина» – «молода дівчина» підсилює емоційний вплив тексту на реципієнта, а народнопоетична рефлексія над вербальним знаком встановлює сутнісні зв'язки між мовною номінацією та реалією.

Те ж залучення пісенних символів-образів птахів бачимо в іншій пісні. Тут *лебеді, що пливуть за водою*, також уособлюють закоханих, а вода абстраговано передає контекст неможливості реалізувати почуття, тому що все далі відносить закоханих одне від одного: ***Два лебеді*** *по тій* ***воді****, / Обидва біленькі: / Не будемо, серце, в парі, / Бо ми молоденькі* [7, с. 217]. Колоратив-епітет *біленькі* за допомогою семантико-синтаксичного паралелізму вказує на молодий вік закоханих, який перешкоджає їх одруженню.

В українській міфотворчості вода була також стихією, де знаходили свою смерть дівчата, що рятувалися від ганьби, коли ставали покритками, кидалися в воду від нещасливого кохання. Тут вода – це символ забуття, позбавлення від проблем: *В Дунай-****воду*** *подивлюся, / Та і з горя утоплюся* [7, с. 313]. Постпозиційне поєднання прикладки *вода* з гідронімом *Дунай* надає тексту яскравої семантичної виразності.

Подібний контекст, доповнений образом *коси*, передає аналогічні внутрішні переживання героїні: *Тихо, тихо Дунай* ***воду*** *несе / А ще тихше дівка* ***косу*** *чеше. / Чеше, чеше, та на Дунай несе, / «Пливи, косо, тихо за водою, / А я піду услід за тобою»* [7, с. 342]. Саме лексема *коса* виступає семіотично маркованим образом, який виконує допоміжну функцію і символізує дівочу вроду: пускаючи косу у воду, дівчина ритуально готує своє самогубство, її емоція невиразна, звідси часто повторюване слово *тихо*.

Жорстокість парубка, що зманив дівчину та штовхає її на самогубство, також змальована через використання образу води: *«Чим же ми умиємося / Ти ж молодий козаче?» / «Я* ***водою****, ти сльозою, / Ти ж, моя люба дівчино!» / «Я йду до роду, ти* ***скачи в воду****, / Ти ж, моя люба дівчино!»* [7, с. 353]. Тут бачимо відголоски ритуалу спільного вмивання і зближення умивання водою та лиття сліз. Таке нагнітання символічних образів, градація – яскравий приклад поетики народної пісні, насиченої символами.

Вода – це й символ-абстракція дівочої вроди: *"Та не віддай же мене будь за якого, / Бо моя врода, як* ***чистая вода****"* [7, с. 364]. Порівняння, передане за допомогою епітетного означення *чистая*, поглиблює поетичність, експресію, емоційну оцінку.

Вода в іншій пісні – байдужа сила, що несе шкоду, символізуючи гіркі переживання героїні: *Ой, вербо, вербо, / Де ти росла, / Що твоє листячко /* ***Вода*** *знесла?* [7, с. 406].

Формування символічного значення міфологеми **вода** в ліричних піснях відбувається на основі низки асоціацій: *вода – дощ – сльози – смуток*.

Архетипний образ-символ **дощ** у народнопісенній творчості українців може сприйматися як життєдайна сила, але в певному емоційному стані він – це символ чогось одноманітного, негативного. Звідси й образне навантаження його в пісні, де сема *дощ* символізує сум, тугу за батьківською домівкою одруженої жінки, яка проклинає свою долю: *На долині дуб, дуб, / Тече* ***вода*** *з дуба... / Бідна ж моя головонька, / Пішла за нелюба* [7, с. 307].

У свідомості українців **дощ** здебільшого символізував добро, щастя, радість. У соціально-побутових піснях слово-образ **дощ** наділене негативно конотованою символікою і вживається на позначення смутку, туги, тривоги: *"В полі, мати,* ***дрібен дощик*** *іде, / Ой той мені рановньки промиє!"* [6, с. 27]. Короткий прикметник *дрібен* у поєднанні з іменником *дощик* надає стилістичної виразності тексту пісні.

Для соціально-побутових пісень характерне поєднання образу *дощу* з образами *густого терну*, *ясного сонця* і *буйного вітру*, які виступають вірними супутниками козака в поході: *Мене змиють* ***дрібні дощі****, / А розчешуть* ***густі терни****, / А висушить* ***ясне сонце,*** */ А розкуйдить* ***буйний вітер****!* [6, с. 26]. Ампліфікаційне використання символічних образів, виражених поєднанням дієслівних метафор з постійними прикметниковими епітетами, посилюють їх виразові якості: *"Мене, нене, мене, нене, / Змиють* ***дощі****, / А розчешуть* ***густі терни****, / А висушать* ***буйні вітри****!"* [6, с. 29]. У випадках, коли образ природи набуває переносного, символічного значення, у ньому з'являється новий, глибинний зміст. Асоціативна образність контекстуальних архетипних символів наділяє текст пісні семантичною виразністю.

Таким чином, семантика води в українських народнопісенних джерелах є поліінформативною. Її образ символізує чистоту, вроду, пробудження природи, байдужість; вода в річці, озері, ставку – це і дзеркало, у яке вдивляється дівчина, і подруга, з якою розмовляють; також це символ байдужого потоку.

Символом, що концентрує в собі найвищий ступінь ідейного навантаження в українських народних ліричних піснях, виступає **туман**: *Та* ***туман*** *яром котиться, / Краще жить нам хочеться! / Та й тогді краще заживем, / Як все панство проженем!* [6, с.306]. Знаковий образ туману споконвіку уособлював лихо, небезпеку, загрозу: ***Туман*** *поле* ***покриває****, / Козак по нім конем грає* [6, с.40]. Сема *туман* несе почуття безнадії, суму, навіює невеселі думки: *"Ой раді б ми та і піднятися – /* ***Туман*** *налягає; / Ой раді б ми та і вертатися – / Гетьман не пускає"* [6, с. 22]. У макротексті козацької пісні *туман, що покриває поле*, символізує розпач матері перед розлукою з сином: *Гомін, гомін по діброві, /* ***Туман*** *поле* ***покриває****, / Мати сина виряджає* [6, с. 27], а також асоціюється з тугою, сумом, безнадією: *Гомін, гомін по діброві, /* ***Туман*** *поле* ***покриває****, / Мати сина прикликає: «Вернись, сину, додомоньку, / Змию тобі головоньку»* [6, с. 26]. Здрібніло-пестливі суфікси – типова ознака народнопісенних текстів. Завдяки засобам експресивного словотвору лексема набуває додаткового стилістичного значення і виступає підсилювальним засобом.

Одним із найпоширеніших у мікросистемі архетипних слів-символів українських народних ліричних пісень є **вітер**. У фольклорному мовленні архетипний образ-символ **вітер** уособлює неспокій, життєві труднощі, неприємності, що їх має подолати людина: *Та **шумить, гуде вітер** по діброві, / Блудить, **блудить козаченько** по дорозі* [6, с.52]. Просторовий образ *діброви* виступає серйозною перешкодою на шляху героя: козак змушений перебувати поза домівкою певний час і невідомо, чи вдасться йому залишитися живим.

Вітер, образ якого найчастіше вживається у козацьких піснях, виражає ідею суму, туги, смерті: ***Вітер гуде, трава шумить**, / Козак бідний **убит лежить** / На **купині** головою, / Накрив очі **осокою**. / **Кінь** вороний у ніженьках, / **Орел** сизий в головоньках* [6, с. 67]. Козак покладається також на вітер як на посланця до рідні, посередника між місцем загибелі і рідною домівкою: *Та принесе мене не мій кінь вороний, / Та принесе мої кості **вітер буйний*** [6, с. 33].

Органічно вплітаються в структуру української народної ліричної пісні поетичні звертання назв неістот до явищ природи, надаючи тексту символічного звучання: *У полі могила з **вітром** говорила: / "Повій, **вітре буйнесенький**, щоб я не чорніла, / Щоб я не чорніла, щоб я не марніла, / Щоб по мені трава росла та ще й зеленіла". / І **вітер не віє**, і сонце не гріє, / Тільки в полі край дороги трава зеленіє* [6, с. 72]. Інтимністю, ліричним звучанням забарвлений суфікс *-есеньк-*, який органічно увійшов у стилістичну систему української літературної мови. Використання здрібніло-пестливих суфіксів надає голубливого тону пісенному мовленню.

Нанизування кількох символів в одному контексті, властиве українським народним ліричним пісням, створює динамічну напругу змісту, наділяє його виразною стилістичною конотацією: *Беру собі паняночку – / В тотім полі могилочку, / Где ясне сонце не загріє, / **Дрібен дощик не закрапає**, / **Буйний вітрець не завіє*** [6, с. 60]. Українські ліричні пісні характеризуються значною кількістю і різноманітністю форм суб'єктивної оцінки, яких немає в інших культурах.

Поширеним у ліричних піснях є також індексальний знак – символ-образ **хмари,** яка в одних текстах має сталу загальновідому семантику – очікування чи передбачення поганого результату походу, кривавої битви, в інших (зокрема, наймитських і заробітчанських піснях) символ хмари використовується для передачі дещо іншого значення – людського поговору: *Ой **хмарно**, **хмарно**, / Ще й хмарніше буде, / Судять, говорять / Та за мене люде* [6, с. 271]. Звична для українського фольклору парадигма *хмара – ворог, військо, загроза* наділена семантико-стилістичною виразністю у структурі українських козацьких пісень: ***Чорна хмара** наступила, / Щось у хмарі гуде, – / Ось слухайте, милі браття, / Щось із нами буде!* [6, с. 47]. Художнє означення ***чорна*** посилює образну семантику, що сприймається як загальнонаціональне явище, викликає близькі, асоціативні й оцінні характеристики. Символічне значення чорного кольору практично в усіх етнокультурах модифікується як смерть, тяжка доля, зловісність, страхітливість тощо.

Архетип **морозу** як передвісника лиха, нещастя, а можливо, і смерті козака наділений символічною конотацією в козацьких піснях: *Розвивайся, сухий дубе, на ніч **мороз** буде. / "Куди їдеш, козаченьку, **біда** тобі буде"* [6, с. 50]. Семантика символів передається через психологічний зміст паралелізму народної пісні, у якому відбивається світогляд українського народу.

Мороз, образ-символ якого може використовуватися і з метою передачі не лише осуду панів, а й віри у справедливе їх покарання за їхні ганебні вчинки, доречно використовується і в наймитських піснях: *Тогді взяли наймитонька **лютії морози**: "Поб'ють, тебе, господаре, наймитові сльози"* [6, с. 260]. Емоційно-стилістичною виразністю наділений постійний епітет *лютії*, виражений нестягненою формою якісного прикметника.

В українському пісенному фольклорі слово-поняття **сніг** символізує здебільшого смерть. В основу мотивації покладені властивості цього природного явища: *Ой по горах **сніги** лежать, / По долинах води стоять, / А по шляхах маки цвітуть. / То ж не маки червоненькі – / То козаки молоденькі* [6, с. 26]. Семантико-синтаксичний паралелізм наділяє пісенну строфу двоплановістю, що лягає в основу психологічного поетичного образу, побудованого на асоціативних зв'язках зіставлення, порівняння, уподібнення: *Ой у полі **сніжок** порошить, / Аж там **козак вбитий** лежить / На **купині** головою, / Прикрив ноги **осокою**, / Накрив очі **муравою**, / Жовте тіло – **рокитою**, / Білі руки – **хустиною**; / В головоньках **ворон кряче**, / А в ніженьках **коник** плаче* [6, с. 62]. Образи *купини, осоки, мурави, рокити, хустини, ворона, який кряче і коника, який плаче*, набули символічного значення в контексті пісні.

Отже, природні явища, зокрема **туман**, **дощ**, **вітер**, **хмара**, **мороз**, **сніг**, які становлять архетипну символічну мікросистему українських народних ліричних пісень, є засобом найповнішого і найглибшого вираження української ментальності, першоосновою нашого буття. **Вода** – це активний чинник формування символічних образів в українському пісенному фольклорі. Вона як один із рівнів символізації взаємодіє з іншими групами символів – птахами, деревами, кущами, надаючи пісенним текстам семантико-стилістичної виразності й образності.

Загалом архетипні словесні образи-символи є невід'ємним складником образного простору українських народних ліричних пісень, визначаючи їх глибину та асоціативний характер. Загалом символізація фольклорних образів не тільки формує свою особливу систему, а й виходить за її межі, проникає у загальномовний простір, укорінюється в ньому, формуючи важливі особливості національної мовної картини світу.

Таким чином, ментальність української нації виявляється в усній народній творчості за допомогою цілого комплексу мовних форм і засобів, серед яких чільне місце відводиться символічним образам. Тому перспективою дослідження є розгляд інших архетипних образів-символів у мовній тканині української народнопоетичної творчості з метою окреслення концептуальної картини світу українського народу та національної специфіки фольклору взагалі.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гнатюк Г.І. Семантична характеристика архетипних слів-символів у поезії Лесі Українки / Г.І. Гнатюк // Мова і культура. – У 10 т. / Вип. 6. – Том ІІІ. Лінгвокультурологічна інтерпретація тексту. – Ч.2. – К., 2003. – С.174-182
2. Зборовська Н.В. Психоаналіз і літературознавство / Н.В. Зборовська. – К.: Академвидав, 2003. – 392 с.
3. Кононенко В.І. Символи української мови / В.І. Кононенко. – Івано-Франківськ: Плай, 1996. – 272 с.
4. Маковский М.М. Сравнительный словарь мифологической символики в индоевропейских языках : Образ мира и миры образов / М. М. Маковский. – М.: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 1996. – 416 с.
5. Нойман Э. Искусство и время // К.Г. Юнг, Э.Нойман Психоанализ и искусство. – М. : RELF-book, Ваклер, 1996. – С.153-195.
6. Соціально-побутові пісні / [упоряд. і передм. О.М. Хмілевської]. – К.: Дніпро, 1985. – 331 с.
7. Українські народні ліричні пісні. – К.: Вид-во АН УРСР, 1960. – 400 с.
8. Юнг К.Г. Избранное / К.Г. Юнг. – Минск: Попурри, 1988. – 448 с.
9. Юнг К.Г. Подход к бессознательному // К.Г. Юнг Архетип и символ. – М.: Ренесанс, 1991. – С. 23-94.

УДК 811.161.2.81`36

СЕМАНТИКО-ФУНКЦІОНАЛЬНА СПЕЦИФІКА ПРЕФІКСІВ ПРИКМЕТНИКІВ НА ПОЗНАЧЕННЯ СТУПЕНЯ ВИЯВУ ОЗНАКИ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

Митяй З.О., к. філол. н., доцент

Мелітопольський державний педагогічний університет імені Богдана Хмельницького

У статті аналізується семантико-фукнціональна специфіка префіксальних прикметникових утворень на позначення неповноти вияву ознаки в сучасній українській мові.

Ключові слова: префіксальний спосіб творення прикметників, категорія кількісної градації ознаки, недостатній ступінь вияву ознаки.

Митяй З. О. СЕМАНТИКО-ФУНКЦИОНАЛЬНАЯ СПЕЦИФИКА ПРИСТАВОК ПРИЛАГАТЕЛЬНЫХ, ОБОЗНАЧАЕМЫХ СТЕПЕНЬ ПРОЯВЛЕНИЯ ПРИЗНАКА В СОВРЕМЕННОМ УКРАИНСКОМ ЯЗЫКЕ / Мелитопольский государственный университет имени Богдана Хмельницкого, Украина.

В статье анализируется семантико-функциональная специфика приставочных прилагательных образований, обозначаемых неполную степень проявления признака в современном украинском языке.

Ключевые слова: приставочный способ образования прилагательных, категория количественной градации признака, недостаточная степень проявления признака.

Mytyay Z.O. SEMANTIC AND FUNCTIONAL SPECIFICITY CONSOLE adjectives degree of manifestation SIGN LANGUAGE IN THE MODERN UKRAINIAN / Melitopol State University named after Bogdan Khmelnitsky, Ukraine.

The article analyzes the semantic and functional specificity of platformers adjectives entities designated part-time degree of manifestation of character in the modern Ukrainian language.

Keywords: prefixal method of forming adjectives, the category of quantitative trait grades, lack the degree of manifestation of the trait.

Прикметник як частина мови становить особливу форму мовних одиниць, які виявляють ознаки, властивості предметів. Притаманна йому семантико-граматична категорія ступенів якості передає градацію, інтенсивність вияву ознаки в предметі. Дослідження семантичних категорій як найбільш значущих, універсальних, що об'єктивуються в різних мовах, покладено в основу функціональної граматики, – стверджує О.В. Бондарко [5, с. 7].

Енциклопедія "Українська мова" повідомляє, що до системи семантичних категорій належить і категорія градації ознаки, функціонування якої грунтується на протиставленні форм за вираженням ними ступеня вияву якісної ознаки і властива тільки тим якісним прикметникам, що означають градуйовані, змінні щодо ступеня вияву ознаки [9, с. 609].

Проблема градації – одна з кардинальних лінгвістичних проблем, що пов'язується із ставленням мовця до мовленого, тобто до створеного ним повідомлення. Вибір градаційних засобів зумовлюється комунікативною метою, умовами мовленнєвої ситуації, історичними та соціальними факторами мовленнєвої діяльності. Вибір конкретного мовного засобу залежить від мовця. Такий вибір створює мовну особистість комуніканта, пов'язаного з поняттям норми. Українській мові властиві три ступеня якості – недостатній, помірний і надмірний.

Питання про статус форм, що виражають помірний, надмірний та недостатній ступені якості прикметників розглянуто в працях О.О. Потебні, О.М. Пєшковського, В.В. Виноградова, І.І. Мєщанінова, Л.А. Булаховського, Л.В. Щерби, Ю.О. Карпенка, А.П. Грищенка, І.Р. Вихованця, К.Г. Городенської, М.В. Кравченко, О.К. Безпояско, М.В. Леонової, М.І. Греча, М.Я. Плющ та ін. Спеціально цій проблемі присвячене і дисертаційне дослідження С.Є. Олійник "Парадигматика категорії безвідносної міри ознаки в українській мові" [13].

Актуальність дослідження зумовлена тенденціями сучасної лінгвістики до вивчення універсальних рис у контексті національно-мовних картин світу, пріоритетністю опису семантичної деривації, як одного із засобів розвитку української мови. Останнім часом велика кількість лінгвістичних студій стосується саме вивчення різноманітних семантичних груп, які розглядаються у функціональному аспекті. Активний функціональний підхід дає змогу за допомогою мовних фактів, що передають зміст досліджуваного поняття, поєднати елементи мови, які містять такі поняття.

Об'єктом дослідження виступає категорія кількісної градації ознаки в сучасній українській мові. Предметом – семантико-функціональна специфіка префіксальних утворень на позначення неповноти вияву ознаки.

Словотвірний спосіб – один з найпродуктивніших способів вираження градаційного значення. Системно-структурне студіювання семантико-словотвірних категорій складається з аналізу структури, внутрішніх закономірностей відношень між мовними одиницями, що і визначає специфіку та граматичний тип мови, яка не є скупченням розрізнених фактів, а характеризується чітким внутрішнім зв'язком, організованим за певними законами. При дослідженні семантико-словотвірних категорій методом системно-структурного аналізу необхідно звертатися до специфічних для мовних одиниць ознак, що об'єднують і розрізняють одиниці між собою, зв'язки, співвідношення та протиставлення мовних одиниць, їхню функціональну єдність та цілісність, ієрархічний характер відношень, єдність плану вираження та значення.

У статті ми зупинимося на розгляді способів вираження в українській мові неповноти вияву ознаки префіксальними прикметниковими утвореннями. При проведенні дослідження зосереджуємо увагу на виявленні в сучасній українській мові префіксів ступенів якості, здатних при поєднанні з твірними основами прикметників модифікувати їхній кількісний вияв у бік неповноти.

Будь-яка категорія фіксується в мові за допомогою спеціальних засобів, якими, зокрема, виступають словотвірні форманти. Завдяки їм категорійні семи отримують формальне словотвірне вираження, – повідомляється в лінгвістичному енциклопедичному словнику [11, с. 216]. Суфікси і префікси ступенів якості, – зауважує К.Г. Городенська, – приєднуючись до твірних основ прикметників, розчленовують названу в мові ознаку, їхня семантична функція полягає в модифікації, тобто видозміні, кількісного її вияву й у напрямі неповноти, послаблення [2, с. 119].

Перш за все слід зауважити, що і в українській мові прикметники здатні до вираження градації ознаки відповідно до семантики мотивувальної основи (ця градація стосується як зменшення, так і збільшення ознаки) та вираження оцінно-емоційних сем. Особливістю української мови є те, що при вираженні реальної збільшеності чи зменшеності вияву ознаки в семантиці прикметників-демінутивів незмінно присутні оцінно-емоційні та/або експресивні семи.

Концепція ознаки, яку виражають прикметники, істотно відрізняється від інших ознакових класів слів. Загальнокатегоріальне значення прикметника полягає у вираженні статичної (непроцесуальної) ознаки. Міра ознаки є специфічним денотативним (реальним) значенням; ознака як властивість предмета неможлива без своєї якісної і кількісної градації – спеціального виміру інтенсивності й повноти. Відображення засобами мови міри ознаки, вираженої граматичними формами, формує план змісту семантико-граматичних категорій прикметника.

Питання про відношення збільшених і зменшених утворень та ступенів порівняння лінгвісти розглядали по-різному. Одні з них, наприклад І.Ф. Калайдович, М.І. Греч такі утворення об'єднують під загальною назвою безвідносних ступенів якості і розташовують їх поряд зі ступенями порівняння. М.Я. Плющ розглядає два різновиди вияву інтенсивності ознаки в якісних прикметниках, виражені граматичними формами та лексико-словотворчими засобами. До першого з них належать вищий та найвищий ступені порівняння. До другого

зараховано похідні прикметники із суфіксами емоційної оцінки [4, с. 224]. А.П. Грищенко уточнює, що якісні прикметники не становлять одноплановогo лексико-граматичного розряду щодо міри вияву ознаки. Доказом цього є наявність у їхньому складі лексичних одиниць, яким не властиве творення вищого та найвищого ступенів порівняння. Ступенюванню не підлягають якісні прикметники з мірою ознаки, вираженою словотвірними засобами [8, с. 71]. О.О. Шахматов, В.В. Виноградов відносять зменшено-експресивні утворення до особливого розряду форм суб'єктивної оцінки якості [6, с. 28]. Більш детально це питання розглянула О.К. Безпояско. Дослідниця окремо виділяє серед прикметників категорію співвідносної інтенсивності ознаки та категорію кількісної градації ознаки [3, с. 103, с. 110]. На її думку якість ознаки, закладена в її інтенсивності, встановлюється порівнянням ступеня її вияву в інших предметах, тобто зіставляються якісні стани, у яких предмети перебувають. Вихідною одиницею при цьому виступає звичайний або помірний ступінь, який виражає ознаку поза відношенням до інших предметів і є суто об'єктивним виявом. Поняття інтенсивності поєднує в собі такі особливості, як насиченість, більшу або меншу міру її виявлення. Воно є реальним, але похідним явищем позамовної дійсності і виникає тоді, коли предмети порівнюються не за самою ознакою, а лише за її якісним станом, що встановлюється порівнянням ступеня її вияву в інших предметах, напр.: *малий – менший – найменший.* До них входять спільнокореневі лексеми із словотворчою функцією афіксальних засобів. На синтаксичному рівні провідною для них виступає роль присудка, а вже вторинною – означення-атрибута, оскільки прикметники, вжиті як ознакове слово, функціонують у позиції приіменникового залежного члена, характеризуючи його.

Інший статус має категорія кількісної градації ознаки. Лексеми, що до неї входять, мають похідний характер. Сема зменшеної кількості ознаки, як її складова, пов'язана з афіксальним способом творення. Суфікси і префікси ступенів якості, – зауважує О.К. Безпояско, – приєднуючись до твірних основ прикметників, розчленовують названу в мові ознаку, їхня семантична функція полягає в модифікації, тобто видозміні, кількісного її вияву й у напрямі неповноти, послаблення [4, с. 110]. Як і категорія співвідносної інтенсивності ознаки, категорія кількісної градації ознаки орієнтована на звичайний ступінь її вияву, яка є немаркованим, невираженим її членом. І навпаки, маркованим виступає якісний прикметник, який називає послаблену ознаку, напр.: *малий – малуватий, круглий – круглястий, жовтий – жовтавий.* Ад'єктиви – назви зменшеної кількості ознаки в предметі, функціонують у синтаксисі в ролі означенння-атрибута, для яких ця роль є первинною. Але ознака може зазнавати змін не тільки стосовно ступенювання або інтенсивності вияву, але й отримувати різні оцінні тлумачення суб'єктивного плану, з погляду індивідуального сприйняття, які виявляються у них побіжно, поряд зі значенням кількісної градації ознаки.

Нормою в категорії кількісної градації ознаки виступає ступінь помірної кількості, на основі якого й формується зменшена її величина і який увіходить у структуру похідної словоформи. Форми ступенів порівняння, як зазначено в "Українській граматиці", утворюються у зв'язку з необхідністю порівняння міри, інтенсивності вияву тієї чи іншої ознаки відносно інших предметів [16, с. 75]. Порівняно з помірним ступенем, недостатній вказує на ознаку, що виявлена в предметі не повністю. "Неповнота ознаки, мовно оформлена суфіксами, – зауважує О.К. Безпояско, – є відображенням засобами мови реальності об'єктивного світу, а модифікаційні типи якісних прикметників позначають об'єктивний ступінь слабкості" [4, с. 124].

Ад'єктиви містять різнопланові значення: як такі, що характеризують предмет безпосередньо, невіддільно від його суттєвих характеристик, або опосередковано, через відношення і певні зв'язки з іншими предметами та явищами. Така специфіка зумовлена їхніми функціональними особливостями, які стали передумовою значеннєвого поділу за характером ознак: якісні й відносні. Традиційний поділ прикметників на якісні й відносні, в основі якого лежить здатність прикметників виражати ознаки безпосередньо чи опосередковано через відношення до предмета, дії, має важливе значення для з'ясування їхньої деривaційної поведінки. Так, базою для утворення назв абстрагованих ознак, прислівників, прикметників, які виражають неповний вияв ознаки, можуть бути лише якісні прикметники, у зв'язку з чим особливої уваги набувають такі першочергові моменти, як характер семантичних змін у похідних номінаціях порівняно з тими вихідними одиницями, від яких вони утворені, співвідношення словозмінної підсистеми вираження міри ознаки якісними прикметниками і власне словотворчих засобів модифікації їх семантичного плану на позначення градації міри ознаки і безвідносно до такої градації суб'єктивно-оцінного значення [18, с. 138-139]. Словоформи із семою неповноти ознаки, виражені похідними типами якісних прикметників, позначають об'єктивний ступінь слабкості цієї ознаки. Отже, лише до розряду якісних прикметників належать одиниці, які позначають безпосередні ознаки предметів, тому виступають власне-ознаками. Вони здатні крім нейтрального значення виявлятися з різною мірою або різним ступенем інтенсивності. Їхньою своєрідною типологічною характеристикою, крім нейтральних якісних характеристик предмета, виступають внутрішні словотвірні зв'язки.

У науковому обігу недостатній ступінь ознаки визначається як такий, що "передає кількісно меншу міру ознаки, ніж її міститься в звичайному прикметнику" [16, с. 167]. Утворюється він двома способами – синтетичним та аналітичним. Аналітична форма утворюється шляхом поєднання звичайного ступеня прикметника з прислівниками типу ***дещо, злегка, трохи, ледь:*** *не дуже корисний, дещо примітивний* або *трохи гіркуватий* [7, с. 169]. Серед синтетичних засобів, що спеціалізуються в українській мові на вираженні значення неповного ступеня вияву ознаки, домінанту становлять словотворчі афікси прикметників – суфікси і

префікси. Так, С.Є. Олійник, зокрема говорить про можливість суфіксації: "синтетична форма утворюється за допомогою суфіксів *-уват-, -(к)уват-, -ав-: гіркуватий, синюватий, жовтавий, синявий"* [13, с. 6].

Однак система засобів афіксального ад'єктивного словотвору, спеціалізованих на вираженні неповноти вияву ознаки, включає низку префіксів, препозитивних префіксоподібних компонентів та префіксоїдів. Таких формантів в українській мові порівняно небагато. Значення неповноти похідним прикметникам надають контамінований складний префікс *небез-,* утворений поєднанням частки *не* і прийменника *без,* префіксоїд *напів-,* препозитивні префіксоподібні компоненти з першою частиною *мало-, дрібно-, коротко-, рідко-, низько-, мілко-* та деякі прості префікси, зокрема *про-, при-, по-, за-*.

Префікс *небез-,* за визначенням академічного словотвору, передає певний помірний ступінь вияву ознаки, названої твірним словом [18, с. 217]. Категоричне заперечення, втілене в префіксі *без-,* частково знімається повторним запереченням, що його несе в собі префікс *не-*.

Твірними деад'єктивів з префіксом *небез-* виступають прикметники здебільшого відіменникового походження, які виражають внутрішні якості когось чи чогось: *небезвигідний* – не зовсім позбавлений вигоди, *небезгрішний* – трохи грішний, *небезінтересний* – не зовсім позбавлений інтересу, зацікавлення, те ж саме *небезуспішний, небезплідний, небезсуперечний.* Напр.: ***Небезсуперечна*** *постструктуралістична інтерпретація, яка, на відміну від класичної, деконструює смислову структуру тексту* (М. Зубрицька); *А в селянських оселях, коли зустрічаєшся з символами, бачиш сонце чи його проміння, чи соняшник –* ***небезінтересна*** *паралель* (М.Стельмах).

Деякі деривати з префіксом *небез-* утворені від прикметників, які виражають ознаки предметів за відношенням до їх призначення *(небезззахисний)* та за відношенням до того, з використанням чого вони зроблені й функціонують *(небезззбройний)*.

Деад'єктиви з префіксоїдом *напів-* утворюються від різних груп прикметників. У лінгвістичній літературі він традиційно розглядається поряд з морфемою *пів-*. Однак ці афікси розрізняються перш за все в семантичному плані. Морфема *пів-* виступає на позначення половини предмета, явища, названого опорним компонентом, морфема *напів-* містить вказівку на ступінь якості, ознаки. Валентність компонента *напів-* значно ширша. Він може входити до складу не тільки прикметникових утворень, але й входити до складу іменників, дієслів та прислівників. Він поєднується з усіма лексемами, в яких тією чи іншою мірою виявлено значення неповноти якості, ознаки, дії. Розглядаючи систему якісних значень компонента *напів-*, можна зробити висновок, що семантична класифікація похідних прикметників виходить за межі традиційної, а саме: поєднуючись з цим компонентом, навіть відносні прикметники набувають якісного значення. Виділено такі групи за значенням:

1) "не зовсім, майже" – виражають неповноту якості: *напівширокий, напівм'який, напівлегкий, напівтемний, напіврідкий;*
2) "у поєднанні з чимось": *напівшерстяний, напівкровний;*
3) "схожий, подібний": *напівміщанський, напівпатріархальний;*
4) "не зовсім подібний до вихідної одиниці": *напівнауковий, напівграмотний, напівлегальний.*

Найуживанішими з-поміж них є власне прикметники та прикметники дієприкметникового походження, які виражають внутрішні якості кого- або чого-небудь, напр.: *напівбожевільний, напівгнилий, напівголодний, напівдостиглий, напівзотлілий, напівтрухлий, напівзаповнений.* Напр.: ***Напівзаповнений*** *товарняк був на підході до оглядового майданчика* (З газети); *У лісі, який нещодавно проснувся від зимового сну, на проталинах з* ***напівзотлілого*** *листя пробивалися перші весняні квіти* (З журналу).

Значна частина аналізованих деад'єктивів утворена від прикметників, які визначають зовнішні ознаки когось чи чогось: *напівбосий, напіввідкритий, напіврозталий, напівзатоплений, напівсивий, напівзаплющений, напівголосний, напівзабутий, напівзасипаний, напівзатулений, напіврозвалений, напівстертий, напіврозкритий.* Напр.: *Максим вийшов на річку. Тут льодом вилась* ***напіврозтала*** *дорога* (І.Багряний); *Сидить дитина і чогось гойдається всім тілом... І безконечна одна* ***напівголосна*** *"пісня": їсти, їсти, їсти* (З журналу); *Рухи (у в'язня) стали непевні та мляві, очі* ***напівзаплющені...*** (А.Дімаров).

Префіксоїд *напів-* поєднується також з прикметниками, які виражають ознаку за соціальним статусом особи: *напівбезробітний, напіввійськовий, напівколоніальний.*

Окремі похідні з префіксоїдом *напів-* утворилися від прикметників, які виражають ознаки за відношенням до місця *(напівпідвальний),* часу *(напівпатріархальний),* до того, з чого вони виготовлені *(напіввовняний, напівшкіряний, напівшовковий).* Напр.: *Досить розповсюджені замовлення для сімейних свят, коли і старі і молоді одягають яскраві футболки із* ***напівшовкової*** *тканини* (З журналу).

До прикметникових префіксів на позначення неповного ступеня вияву ознаки уподібнився ряд компонентів складних слів прислівникового походження, що дало підстави дослідникам кваліфікувати їх як префіксоди або префіксоподібні компоненти. У лінгвістиці вони ще мають назву кількісно-оцінних композитів (за

визначенням Н.Ф. Клименко). На її думку, до них належать утворення, які "подають кількісну оцінку явища, дії, тобто виражають кількісний вимір ступеня виявлення чого-небудь. Багато аналізованих прикметників у той чи інший спосіб запроваджують поняття норми та її виміру, оцінки якого-небудь явища, здійснюваного в певному діапазоні" [78, с. 191].

Найуживанішим у цій функції є прислівник *мало,* який, приєднуючись до твірного прикметника, виконує функцію префіксоїда, утворює двопредикатну конструкцію. За рахунок цього у похідної одиниці з'являється можливість виражати кількісно-оцінне значення неповноти вияву ознаки: *маловрожайний* – недостатньо врожайний, *маловтішний* – який не дає достатньої втіхи, певного заспокоєння, приносить мало радості (напр.: *Ми з Михайлом Амадейовичем задумались над цифрою успішності учнів. Вона була* ***маловтішною*** *– 78%* (Ю.Збанацький); *Сильніше обрізувати дерева слід у безурожайний чи у* ***маловрожайний*** *рік* (Із газети); *маловиразний* – який мало, недостатньо відображає переживання, почуття (про обличчя, очі, напр.: *маловиразні риси*) або який недостатньо яскраво або образно передає що-небудь (напр.: *маловиразна мова*), *маловивчений* – недостатньо вивчений. Напр.: *Федоров продовжує наукову діяльність, але йде навпомацки, бо працює в* ***маловивченій*** *на той час галузі просторових фігур* (Видатні вітчизняні географи). Значення недостатності виявляється і в усіх інших похідних з морфемою *мало-: малозаселений, малоздібний, малоземельний, малопродуктивний і под.* Отже, він є полісемічним, оскільки вказує на певні позиції відносно норми, способи виконання дії, часові ознаки тощо. У тлумачних словниках такі утворення розглядаються здебільшого у співвідношенні ознаки предметів з певною нормою, а саме недостатньою як у кількісному, так і в якісному вияві: недостатньо, менше, ніж потрібно, не досить; підкреслює низькі щодо норми показники. Як відомо, лексеми з елементами оцінки, крім кількісного аспекту, мають якісні показники і належать до параметричних, тому перебувають у зоні перетину полів неповноти вияву ознаки та параметричності, напр.: *малолітражна ємкість* – яка містить мало рідини; *малокаліберна гвинтівка* – невеликого калібру. Такі слова можуть позначати певний ступінь виконання дії, напр.: *малосольні огірки* – недосолені, присолені тільки трохи; а також підкреслювати ознаки способів дії, напр.: *малопомітний* – такий, якого майже не видно. Префіксоподібний компонент *мало-* поєднується здебільшого з віддієслівними прикметниками або дієприкметниками, напр.: *малозаселений, малопереконливий* і под.

Інколи прикметники з *мало-* вступають у синонімічні відношення з прикметниками, до складу яких входить компонент *дрібно-,* напр.: *малозернистий – дрібнозернистий, малокаліберний – дрібнокаліберний.* Вони можуть вказувати на відповідність певним нормам, напр.: *малометражний* – який має недостатній метраж для демонстрування фільмів протягом сеансу нормальної тривалості; він виступає синонімом до складного прикметника: *короткометражний* – який має невелику кількість метрів плівки. Дещо схожу функцію виконують складні прикметники з першою частиною *рідко-*, напр.: *рідковолосий, рідкобровий*. Вони вказують на слабкий вияв інтенсивності, концентрацію вмісту, вимір невеликої кількості за ознакою не зовсім близького розташування і достатності однорідних предметів між собою.

Незначну міру висоти, ширини, товщини, довжини установлюють прикметники з препозитивним компонентом *тонко- (*напр.: *тонкорунний, тонкоголосий, тонкобровий); низько (*напр.: *низькостеблий, низьконогий).* На низький, неповний вияв унормованої якості вказують прикметники типу *низькоорганізований* – який має низьку організацію, структуру будь-чого, а також "невеликий, незначний щодо кількості, сили, інтенсивності". Компоненти *низько-* і *мало-* можуть бути взаємозамінними, пор.: *низьковрожайний – маловрожайний, низькокалорійний – малокалорійний, низькопродуктивний – малопродуктивний.*

На позначення неозначено малої кількості чого-небудь виступають похідні типу *мілководний* – який має низький рівень води, неглибокий.

Відповідно, коли в прикметниках підкреслено якість, то спостерігаємо градуювання властивостей; у даному випадку недостатності відносно норми, показника, що не досягає її, напр.: *малоавторитетний* – недостатньо авторитетний, подібно *малоосвічений, малорозвинений.*

Закономірністю в таких похідних є пов'язаність продуктивного, тобто високочастотного використання прикметників, що вказують на ступінь виявлення ознаки – *слабий, легкий*, і високої сполучуваності з ними віддієслівних іменників, які самі зберігають динамічні ознаки дії і, отже, зумовлюють вибір позначення властивостей: часових, кількісних, способових) цієї дії [10, с. 36-37].

Прості префікси *про-, при-, по-* надають значення неповного ступеня вияву ознаки лише поодиноким прикметникам.

Префікс *при-* вживається в двох значеннях: просторовому і міри вияву ознаки [18, с. 249]. У більшості випадків його використання зафіксоване в просторовому значенні. Другорядне значення форманта *при-* розкривається при його приєднанні до основ якісних прикметників, де він зрідка виступає як виразник неповноти вияву ознаки: *глухий – приглухий.*У сучасній українській літературній мові цей словотвірний тип, на думку В. М. Русанівського, зберігся "як реліктовий" [15, с. 29] і представлений небагатьма дериватами: *приглухий, пристарий.* Як зазначає В. В. Німчук, частіше прикметники, що вказують на неповну міру вияву ознаки, творяться за допомогою префікса *при-* й суфікса *-(к)уватий* [12, с. 20]: *приглухуватий, присліпуватий,*

пристаркуватий. Сьогодні використання прикметників з *при-* більш характерно для діалектної мови, особливо для гуцульських говірок — *прибілий, прижовтий, призелений, прихолодний* [15, с. 56] .

Префікс *по-* також виконує дві функції. Одна з них пов'язана з ознакою, що виявляється безпосередньо після того, що назване твірним прикметником. Лише інколи вказує на деяку невідповідність нормі у бік її зниження: *старий – постарий.* Для посилення цього значення він приєднується до похідних, які вже є показниками неповноти вияву ознаки (такого значення надають їм суфікси *–ват-(-юват-), -аст-(-яст-),* інколи із залученням апроксиматорів *трохи, небагато).*Напр.: ***Подовгуватий*** *вершок каменя був зубчатий і полупаний* (І.Франко); *Лице його, трохи* ***подовгасте,*** *мало барву якусь смагляву* (Л.Мартович). Приєднуючись до якісних прикметників, він, на думку О.С. Мельничука, міг ще з праслов'янського періоду вказувати на більшу чи меншу міру ознаки [7, с. 179]. Проте вже у давні часи більш виразно проявлялася функція зменшеності. Тобто словотвірне значення таких похідних, як правило, дорівнювало значенню сполучення прикметника з прислівником *трохи.* Характерно, що більшість із таких префіксальних прикметників уже є позанормативними, пор.: *прохолодний, пристарий, помалий,* (розм.), *посолодкий* (діал.), *призабутий* та ін. Напр.: *Повітря було* ***прохолодним*** (З журналу)*..; Ранком муфлони приходять з* ***поблизьких*** *лісів...* (Із журналу); *Як відомо молодь виявляє великий інтерес до історії, до незаслужено* ***призабутих*** *і непоцінованих як слід творів та імен* (З газети).

У СУМі фіксується порівняно невелика кількість похідних цього лексико-словотвірного типу, а саме – *12: побільший, поблизький, погордий, погордливий, подовгастий, подовжастий, подовгуватий, подовжній* [17, с. 618, с. 620, с. 720, с. 751], *помалий, посолодкий, постарий, потовстий* [17, с. 112, с. 352, с. 369, с. 413]. Причому всі вони мають ремарку "діалектне" чи "розмовне слово".

Префікс *по-* може приєднуватися до непохідного прикметника *(постарий, потовстий)* і до такого, який вже містить у своєму складі суфікс, що виражає послаблений ступінь прояву ознаки, наприклад, *погордливий.* Є випадки, коли прикметник з одним і тим самим коренем може містити у своєму складі різні суфікси: *подовгастий – подовжастий – подовгуватий – подовжній.*

Прикметники з префіксом *по-* як показником ступеня прояву ознаки сьогодні активно вживаються в діалектах, особливо південно-західного наріччя. Причому в одній і тій самій говірці префікс *по-* може передавати і просто помірний вияв ознаки, і підсилювати помірний вияв ознаки. Наприклад, у бойківських говірках *помалий означає "малуватий"* [13, с. 110, с. 112]. У літературній мові таким прикметникам відповідають або ад'єктиви з суфіксом *-ват-: погіркий – гіркуватий, покороткий – короткуватий або прикметники з префіксом за-: помалий – замалий, повузький – завузький.*

Поширеним він буває в народно-розмовній мові й у мові художньої літератури.

Якісні прикметники характеризують власне-ознаки іменника, вказують на відношення між назвою предмета і назвою властивої предметові ознаки з вказівкою на зменшену інтенсивність її вияву.

Досліджуване словотвірне мікрополе у деяких випадках містить і експресивні, емоційні нашарування суб'єктивного характеру, доповнюючи головне, інваріантне, номінативне значення. Конотаційний стилістичний статус дериватів зумовлений характером словотвірних основ і деривaційних афіксів, які беруть участь у творенні нового елемента.

Отже, специфіка дослідження полягає в тому, що це поняття відбиває мовну функціонально-семантичну єдність. Зв'язок між компонентами, їхня взаємодія – також конкретне мовне явище. Функціонально-семантичний підхід до аналізу препозитивних афіксів на позначення неповноти вияву ознаки в прикметниках дав змогу встановити, що вони є складниками об'єктивно існуючої категорії кількісної градації ознаки, які не тільки називають ознаку, а й указують на слабкий ступінь її вияву. Функціональних аналіз означеної групи префіксальних компонентів у складі прикметників пов'язаний із семантичною кореляцією, яка ґрунтується на поверхневій формально-граматичній структурі слова. Деривaційні префіксальні морфеми, приєднуючись до вихідної форми, вказують на послаблену ознаку. Вони співвідносні із своїми семантичними корелятами, предикатно-аргументним комплексом елементарного речення або словосполучення, що включає аргумент і супровідний предикат, які вони заміщають або модифікують. З модифікацією пов'язана часткова зміна вихідної одиниці. У структурі похідних словоформ наявний словотворчий компонент – префікс, який формує сему послабленої ознаки, вказує на невелику порівняно із звичайною міру якості. Його кореляції відносно семантичних функцій аргументів носить мотиваційний характер, пов'язаний із частиномовною належністю дериватів. В його семантичній сфері центральним компонентом виступають префіксальні прикметникові морфеми, які формуються в основному з предикатних знаків. Цю функцію виконують ті префікси, які модифікують кількісний вияв ознаки, приєднуючись до основ якісних прикметників.

Встановлено, що процес його визначеності в сучасній українській літературній мові ґрунтується на конкретних мовних засадах. Між компонентами мікросистеми виявлено ієрархічні відношення. Провідна роль належить деад'єктивам з префіксоїдом *напів-*, які здатні виражати внутрішні та зовнішні особливості означуваних предметів, а також ознаки за відношенням до місця, часу, до того, з чого вони зроблені.

Префіксоїд *напів-* належить до іменних префіксів супровідної предикатності. Модифікуючи кількісний вияв ознаки, префіксоїд є базою для виділення семантичної функції конкретизації. Сфера його використання практично не обмежена, він здатен функціонувати в усіх стилях сучасної української мови. Для компонента *напів-* характерною є кількісно-якісна семантика. Головне призначення префіксоїда – позначати недостатньо високий ступінь вияву якості, ознаки, дії. До них прилягає низка компонентів складних слів прислівникового походження з префіксоподібними компонентами *мало-, небагато-*. До цієї групи входять ад'єктиви, які містять неповну, зменшену ознаку щодо вихідної форми. Зменшена кількість ознаки, закладена в прикметнику, означає порівняно з уявно прийнятим еталоном менший ступінь її концентрації у предметі. Таке поняття ознаки є реальним, об'єктивним явищем. Однак усі прикметникові лексеми такого типу вказують на малий розмір, величину, відстань, які також мають ознаки параметричності.

Периферійними компонентами виступають прикметникові утворення з префіксоподібними компонентами типу *рідко-, дрібно-, тонко-, низько*, а також з простими префіксами *про-, при-, по-*. Сьогодні ці форманти не є продуктивними, але заслуговують на те, щоб розглядати їх як один із засобів творення синтетичної форми прикметників на позначення недостатнього ступеня прояву ознаки.

У результаті дослідження робимо висновок про те, що категорія кількісної градації ознаки є досить розвиненою в українській мові і широко представлена на словотвірному рівні мовної структури у вигляді префіксально утворених похідних. Компоненти прикметникової префіксальної функціонально-семантичної мікросистеми об'єднані на підставі спільної для них інваріантної семантичної ознаки – неповного ступеня її вияву.

ЛІТЕРАТУРА

1. Аспекты семантических исследований / под рук. Н.Д. Арутюновой, А.А. Уфимцевой. – М.: Наука, 1980. – 357 с.
2. Безпояско О.К. Морфеміка української мови / О.К. Безпояско, К.Г. Городенська. – К.: Наук. думка, 1987. – 210 с.
3. Безпояско О.К. Граматика української мови. Морфологія / О.К. Безпояско, К.Г. Городенська, В. М. Русанівський. – К.: Либідь, 1993. – 336 с.
4. Бондарко А.В. Грамматическое значение и смисл / А.В. Бондарко. – Л.: Наука, 1978. – 175 с.
5. Бондарко А.В. Функциональная граматика / А.В. Бондарко. – К.: Наука, 1984. – 136 с.
6. Виноградов В.В. Об основных типах фразеологических единиц в русском языке / В.В. Виноградов // А.А. Шахматов: сб. статей. – М.: Наука, 1974. – 244 с.
7. Вступ до порівняльно-історичного вивчення слов'янських мов / за ред. О.С. Мельничука. – К.: Наук. думка, 1966. – 588 с.
8. Грищенко А.П. Прикметник в українській мові / А.П. Грищенко. – К.: Наук. думка, 1978. – 207 с.
9. Грищенко А.П. Ступені порівняння прикметників / А.П. Грищенко // "Українська мова". Енциклопедія / редкол.: Русанівський В.М., Тараненко О.О. та ін. – К.: "Укр. енцикл.", 2007. – С. 609.
10. Клименко Н.Ф. Морфологічна будова сучасної української мови / Н.Ф. Клименко. – К.:Наук. думка, 1975. – 208 с.
11. Лингвистический энциклопедический словарь: [Текст] / гл. ред. В.Н. Ярцева. – М.: Советская энциклопедия, 1990. – 685 с.
12. Німчук В.В. Давньоруська спадщина в лексиці української мови / В. В. Німчук. – К.: Наук. думка, 1992. – 416 с.
13. Олійник С. Є. Парадигматика категорії безвідносної міри ознаки в українській мові: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: 10.02.01 "Українська мова" / С. Є. Олійник. – Дніпропетровськ, 2001. – 20 с.
14. Плющ М.Я. Сучасна українська літературна мова / М.Я. Плющ. – К.: Вища школа, 1994. – 414 с.
15. Русанівський В.М. Історія української літературної мови / В.М. Русанівський. – К.: АртЕк, 2002. – 424 с.
16. Русанівський В.М. Українська граматика / В.М. Русанівський, М.А. Жовтобрюх, К.Г. Городенська; відп. ред. В.М. Русанівський. – К.: Наук. думка, 1986. – 360 с.

17. Словник української мови: в 11-ти т. – К.: Наук. думка, 1970-1980.

18. Словотвір сучасної української літературної мови / за ред. М.А. Жовтобрюха. – К.: Наук. думка, 1979. – 406 с.

УДК 811.161.2’373.7

ПРО ДИНАМІКУ СТІЙКИХ СЛОВОСПОЛУК ЗІ СФЕРИ РИБАЛЬСТВА

Міняйло Р.В., к. філол. н., доцент

Східноукраїнський національний університет імені Володимира Даля

У статті подано виявлені основні образи рибальського промислу й доведено, що на динаміку утворених на їхній основі стійких словосполук впливають персоніфікація образів, а також багатозначність дієслівних і подекуди ономатопеїчність іменникових складників.

Ключові слова: рибальська фразеологія, образ, символ, концепт, внутрішня форма, семантичні зрушення, структурні зміни.

Меняйло Р.В. О ДИНАМИКЕ УСТОЙЧИВЫХ СЛОВОСОЧЕТАНИЙ ИЗ СФЕРЫ РЫБОЛОВСТВА / Восточноукраинский национальный университет имени Владимира Даля, Украина.

В статье автор представил выявленные им основные образы рыболовецкого промысла и доказал, что на динамику образовавшихся на их основе устойчивых словосочетаний воздействуют персонификация образов, а также полисемия компонентов-глаголов и изредка ономатопеичность компонентов-существительных.

Ключевые слова: рыболовецкая фразеология, образ, символ, концепт, внутренняя форма, семантические сдвиги, структурные изменения.

Minyailo R.V. ABOUT THE DYNAMICS OF FISHING IDIOMS / Volodymyr Dahl East Ukrainian National University, Ukraine.

The most important fishing trade images are presented in the article. It is proved, that the dynamics of idioms, based upon these images, is influenced by the images personification, verbal components polysemantics and sometimes by noun components onomatopoeia.

Key words: fishing phraseological units, image, concept, symbol, inner shape, semantic progress, structural changes.

Особливе місце у фразеологічному фонді української мови посідають стійкі вислови, зумовлені професійною сферою. А цілісні досліджування цих одиниць завжди будуть актуальними, бо ж особливостями переходу від значення вихідної системи (вільного словосполучення, речення тощо) до цілісного метафоричного значення цікавилося не одне покоління мовознавців, починаючи з О.Потебні.

У нашій розвідці ми поставили за мету з’ясувати причини структурно-семантичних перетворень фразеологізмів (до яких включаємо й прислів’я з приказками) рибальської сфери, об’єднавши їх навколо найголовніших образів, на основі яких вони виникли. Джерельною базою стали різноманітні словники української мови (див. список у кінці статті), а також картотека автора.

Можливість видозміни аналізованих у розвідці стійких висловів ґрунтується на збереженні їхньої внутрішньої форми (ВФ). А для проблеми її встановлення важливим є положення О.Потебні, у якому він розрізняв прислів’я образні й безóбразні. Л.Скрипник про мотивованість фразеологічних одиниць (ФО) писала, що “більшість із них є образними висловами, причому образний стрижень, на якому вони виникають, може відчуватися більш чи менш виразно” [5, с. 14]. У нашому дослідженні це стійкі вислови рибальської сфери, які можна образно вживати в інших життєвих ситуаціях. Тому важливо, як наголошував В.Ужченко, знати ту ситуацію, що спричинила образ, реконструювати вихідне вільне словосполучення з прямим значенням складників, які стають матеріальним вираженням ВФ фразеологізму [6, с. 53].

Наприклад, широковідому ФО *закидати / закинути вудку (вудочку)*, як справедливо зазначають словникарі, уживають як прямо, так і переносно (ВП, с. 319). Під час переносного вживання значенням ФО буде ‘натяками намагатися з’ясувати що-небудь, робити спробу домогтися чого-небудь, дістати що-небудь’ (Ол91, с. 52). У деяких фразеологічних словниках укладачі вдаються до розкриття ВФ цієї фраземи: рибалка, закидаючи вудку, точно не знає, попадеться риба чи ні, і “закидає” доти, доки на неї не потрапить (Ужч98, с. 24).

Пряме й переносне вживання досліджуваних одиниць Л.Авксентьєв розглядав на матеріалі художньої літератури, пор. “до самого вечора *каламутили* баграми *воду* у Пслі” (О.Гончар) і “буде кому *воду каламутити*, – це такий, що не всидить і не влежить” (М.Стельмах) [1, с. 14]. В. Чабаненко відтворив

семантичну динаміку рибальських фразеологізмів нижньонаддніпрянських говірок, пор. *ви́тягти із жабряка́ми* ‘витягти з нутрощами, з усім, що є всередині’ (“Як потяг удочку, так і витяг із жабряками, а рибину впустив у воду”) і *ви́рвать із (з) жабряка́ми* ‘вирвати з залишками матеріалу основи, з корінням’ (“Хлястик був ушитий добре, ну він як схватив, идоляка, так і вирвав із набряками”) (Чаб, с. 20–21).

Процес творення ФО на базі вільних словосполучень і різного роду речень, як указував М.Демський, є тривалим і протікає поетапно, під час якого деривaційна база зазнає низки змін: розрив з конкретною ситуацією, яку вона позначала, і поступове її переосмислення, унаслідок чого виникає значення фраземи. Науковець наводить приклад фраземізації з рибальського промислу: поки ті, що *лямою*, *лямкою* тягли човен, рибальські мережі, не почали виконування будь-якої важкої, виснажливої роботи називати *тягти лямку*, а вже від них цей вислів зі значенням ‘виконувати важку, виснажливу роботу’ перейшов до їхнього оточення й поступово став набутком усіх, хто говорить українською мовою. Дослідник висновує: коли нова ФО стає мовним фактом, тобто її починає використовувати з метою називання увесь мовний колектив, “зміст вільного словосполучення чи речення стає внутрішньою формою фраземи, тобто тим образом, який це значення мотивує” [2, с. 36–37].

В основі виникнення абсолютної більшості ФО лежить спостереження за навколишньою дійсністю. Чимала частина фразеологічного фонду української мови постала завдяки спостереженням саме за процесами рибальського ремесла й поведінкою об’єкта промислу – риб.

Серед рибальських фразеологізмів з погляду емоційного ставлення носіїв мови до конкретного уявлення переважають такі, “емоційність яких формується не в результаті емоційної оцінки самого уявлення або його ознак, а внаслідок оцінки предмета або явища, названого фразеологічною одиницею” [4, с. 124]. Наприклад, *урва́лася ву́дка (у́дка)* ‘хто-небудь втратив можливість наживатися на чомусь, верховодити в чомусь’ (Ужч98, с. 25), *попа́стися в ма́тню́* ‘опинитися в безвиході’ (СлГр, ІІ, с. 411), *лови́ти / зловити (піймати, спіймати, взя́ти* і т. ін.*) на гачо́к* ‘намагатися ошукати, перехитрити, ввести в оману когось’ (СФУМ, с. 351) тощо.

Далі подаємо найважливіші образи, безпосередньо пов’язані з професійною діяльністю рибалок, а відтак і дійсністю, із якої постає й розвивається українська фразеологія.

‘Риба великого розміру’

Образ великої риби, яка перебуває передовсім на глибині, людська уява асоціює з кращим життям, передаючи це відомим прислів’ям *ри́ба шука́є, де гли́бше, а чолові́к (люди́на) – де лі́пше (кра́ще)* ‘говориться про того, хто вирішує змінити своє життя в надії на краще; інколи – для виправдання своїх дій, учинків’ (Ол91, с. 144). Символ *глибока вода* може лежати в основі творення фразеологізмів інших семантичних груп, пор. ср.пол. *тихий як глибока вода* ‘лагідний, добрий’ (Добр, с. 43). Отже, глибока вода – це найперше лагідність, спокій, безпека, не така швидка, як на поверхні, течія. Розвиток образу великої риби на глибині бачимо в приказці *великій рибі в глибокій воді плавати*, синонімічною до якої є *більшому хистові більший простір* (ВП, с. 414). Разом із концептом *гак* концепт *велика риба* символізує сподівання: *“Закидає гак на велику рибу”* (Жайв, с. 128). Намагання ж піймати велику рибу, так само як змагатися в сучасному житті із впливовими людьми, пов’язують із програшем, невдачею, що збережено досвідом у стійких висловах *велика риба маленьку клює* [2, с. 43], *піймав карася з порося* (жартують, як багато сподівався, а мало отримав) (Ном, с. 587–588). Вершиною еволюції семантики цих об’єднаних схожою ВФ стійких висловів на сьогодні можна вважати ФО *вели́ка ри́ба* зі значенням ‘поважна особа, впливова людина’, яку подає академічний “Словник фразеологізмів української мови” (2003) з покликанням на твори І.Франка (СФУМ, с. 597).

У південнокиївських говірках зафіксовано також прислів’я із затемненою ВФ *ловили, ловили, та й піймали сома* ‘не пішла справа’ (Сквира) (Ном, с. 119). Можна припустити, що семантична зміна відбулася через звукоподібність лексем *сом* і *сон*, що підтверджує румунізм *somn* (молдавською *сомн*) ‘сон’, пор. також *сом’я́к*, *сонм’я́к* ‘сплюх’, *сомня́чий* ‘сонний, заспаний’ (ЕСУМ, V, с. 351). Ураховуючи існування в українській мові ФО *лови́ти [носом] окуні́в* ‘дрімати, куняти, схиливши голову вниз’, прогнозуємо наявність структурно-семантичної моделі (ССМ) ‘дієслово, що позначає процес ловлення риби’ + [носом] + ‘іменник, подібний за звуковим складом до називання процесу засинання’ = ‘засинати’. На користь цієї моделі свідчить також наявність численних фразеологізмів зі складником *ловити*, якими позначають невправність у роботі або марнування часу: *ви́трішки лови́ти*, *ґав лови́ти*, *зіва́к лови́ти* тощо (СФУМ, с. 350–351).

‘Риба пливе проти течії’

У своїй праці “Про деякі символи в слов’янській народній поезії” О. Потебня серед основних назвав символ *бистра вода* [6, с. 63]. Його бачимо в структурі української приказки *і риба не пливе (не плине) проти бистрої води* (ВП, с. 643). За М. Демським, якщо на базі прислів’я чи приказки утворено фразему, зміст прислів’я чи приказки стає ВФ цієї фраземи [2, с. 45]. Таку динаміку простежуємо у ФО *плисти́ (плисти́) про́ти течії́*, *іти́ / пі́ти про́ти течії́* ‘діяти самостійно, всупереч усталеним поглядам, зразкам і традиціям’ (Ол91, с. 126, с. 71), сх.сл. *(стати) як окунь проти води* ‘настійно, вперто, рішуче (про вчинки людини)’ [Ужч, с. 231],

ср.пол. *став як окунь проти води* ‘упертість’ (Добр, с. 50), зх.пол. *о́кунем ставáте* ‘рішуче заперечувати щось, протестувати’ (Корз, с. 175).

‘Риба в каламутній воді’

Серед важливих концептів мовної картини світу рибалок є також *мутна (каламутна) вода*: *лови́ти ри́бу (ри́бку) в калámу́тній воді́* ‘мати вигоду з чого-небудь, користуючись з неясності обставин, чиїхось труднощів’ (Ол91, с. 83), *у мутній воді риб[к]у ловити (вудити)* (ВП, с. 449). Дослідники дають декілька дуже схожих етимологій цієї ФО: 1) джерело – сюжет байки Езопа про рибалку, який ловив рибу так: із шумом каламутив воду навколо закинутих сіток, заганяючи до них засліплену й оглушену рибу; 2) прототипом вислову є давньогрецький зворот “ловити вугрів”, оснований на тому, що вугрів можна спіймати лише в мутній воді; 3) здавна всі рибалки серед інших способів ловили сітками в закаламученій воді, де риба не може уникнути небезпеки (СРФ, с. 509). В українських діалектах зберігаються безóбразні стійкі сполуки (за О. Потебнею), які є звичайним називанням рибальської дії й в основі яких лежить цей образ: ср.пол. *колоти́ти ри́бу* ‘спосіб ловити рибу, який полягає в тому, що воду на місці ловлення бовтають доти, доки в ній не задихнеться риба, яку потім виловлюють руками’ (Лис, с. 101), зх.сл. *коло|тити вуйу|н’іў* ‘каламутити воду, щоб було легше спіймати в’юнів, які стають “незрячими”’ (КА). Отже, можна припустити, що фразеологізми цього універсального образу просто вперше зафіксувала давньогрецька література, а в усному мовленні багатьох етносів вони функціювали й раніше, передаючи примітивний спосіб ловлення риби нашими пращурами.

‘Риба в чистій воді’

Припускаємо, що з цим образом пов’язані ФО *вивóдити / ви́вести на чи́сту вóду* ‘викривати чию-небудь непорядність, підступність, нечесність і т. ін.’ (СФУМ, с. 66), *вивóдити / ви́вести на чи́сту (свíжу) вóду* кого і *вивóдити / ви́вести на сухéньке* кого ‘викривати кого-небудь у підступних, нечесних діях’ (Ол91, с. 21). На думку російських фразеологів, одна з можливих етимологій цього вислову сягає професійного мовлення рибалок, де *выводить на чистую воду* спершу означало, що вудар виводить рибу на відкриту, “чисту” воду, щоби та не зійшла з гачка, заплутавшись у водоростях чи корчах (СРФ, с. 88). У мовленні кримських рибалок *з|р’ач’а |риба* – це така, яку важко вловити, бо море чисте і вона бачить рибалку (КА).

Тому, що переосмислений рибальський (як гадаємо) професійний вислів *виводити на чисту воду* став загальнонародною ФО з яскравою образністю, сприяв також концепт *вода* як міфологічна універсалія, першоелемент язичницької свідомості, коли чистоту в усіх її значеннях пов’язували з очищувальною силою води.

‘Слизьке риб’яче тіло’

Образ слизького тіла риби українська фразеологія використовує здавна. ВФ тут прозора: завдяки слизькому й мокрому тілу рибі часто вдається уникнути небезпеки, пор. *вислизнувся, як піскарь з матні* ‘розумний, кмітливий’, *лин вилинає, а карася очешуть* ‘перевага панського життя над звичайним’ (Ном, с. 272, с. 99), ср.пол. *вислизнув як риба* ‘удача’ (Добр, с. 110). Спорідненими за ВФ є вислови, зафіксовані в сучасній говірковій фразеології: сх.сл. *удержати в руках рибу* ‘виконати складне доручення (завдання)’ (Ужч, с. 265), ср.пол. *слизький як риба* ‘хитрий, підступний’ (Добр, с. 68), сх.сл. *(слизький) як налим* ‘дуже непевний, хитрий’ [Ужч, с. 217]. Приклади доводять, що на основі цього образу фразеологічний фонд української мови поповнюють висловами, що відбивають досвід рибалок з подальшою персоніфікацією образу.

‘Риба задихається від нестачі кисню’

Спосіб ловити рибу під час так званої “придухи” докладно описано в матеріалах етнографічної експедиції 1934 року до Чорнобильського р-ну. У прип’ятських поліщуків “придуха” – спеціально підготовлена ополонка, до якої вставляли пастку-решето з “рукавом” (“мару”). Щоб подихати, риба лізла до такої ополонки й потрапляла в пастку. “Ранком приходили, обрубували кригу і дивилися: бувало, що повне решето в’юнів налізе; лізуть уверх головами по рукаву й падають на дно” [3, с. 463]. Дослідниця сучасних середньополіських народних порівнянь Г. Доброльожа зафіксувала вислів, що відбиває цю реалію рибальського промислу, але вже зі зрушенням у семантиці: *лізе як риба до продухи* ‘чванливий’ (Добр, с. 70). З огляду на це стає зрозумілою ВФ інших висловів, динаміка яких пов’язана з багатозначністю дієслівного складника, пор. *вертиця, як оюн в ополонці* ‘метушиться’ (Ном, с. 170), полт. *крутиться як щука в ополонці* ‘мечеться в безвиході’, *вертиться як в’юн в ополонці* ‘хитрує, викручується’ (ЮІ, с. 168, с. 34), ср.пол. *б’ється як риба в ополонці* ‘невдача’, ср.пол. *побивається як риба в ополонці* ‘плаче’ (Добр, с. 111, с. 145), *б’ється (крутиться) як риба в ополонці* ‘борсається у скрутній ситуації’, полт. *б’ється як риба (рибонька) об лід* ‘тс.’ (ЮІ, с. 126), ср.пол. *мовчить як риба під крижиною* ‘мовчить’ (Добр, с. 145). Наведені стійкі порівняння можна вписати в дві ССМ, що відрізняються відтінком значення: 1. ‘дієслово, що позначає хаотичний рух’ + як + ‘назва риби’ + в + ополонці (об + лід) = ‘метатися в безвиході’; 2. ‘дієслово, що позначає наполегливу поведінку’ + як + ‘назва риби’ + в + ополонці (об + лід) = ‘намагатися вийти з безвихідного становища’. У літературній мові ФО *би́тися як ри́ба об лід* уживають у двох значеннях: ‘переборювати нестатки, злидні і т. ін.’ і ‘робити що-небудь складне, непосильне, тяжке’ (СФУМ, с. 31).

Реалію, що деякі риби (окунь, судак тощо) надзвичайно чутливі до кисневого режиму, від чого стають малорухомими, у сучасних українських говірках представляють також фраземи: сх.сл. *окунь заморожений* ‘нерухомий, неповороткий’ (Ужч, с. 231), ср.пол. *очі як у мороженого судака* ‘байдужий’ (Добр, с. 44).

‘Споживання риби’

Стійкий вислів *дешéва риóбка – погáна юшка* можна вважати фразеологічним варіантом, що належить до ССМ ‘прикметник, що позначає гіршу якість’ + ‘назва продукту’ = ‘несмачна страва’, пор. *дешéве м’ясо – погáний борщ* (Ол, с. 52). Концепт *риба* як продукт споживання, який на більшості українських теренів не сприймали за серйозну їжу, відбито також у прислів’ях *риба не хліб, ситий не будеш* і *рибка без хліба бридка* (ВП, с. 844), пор. також бойк. *мен’і вс’о риóба* ‘мені все одно’, ‘байдуже’ (Ониш, ІІ, с. 172). Проте під час голодування риба є рятівним харчем: *на безриóб’ї (на безвíдді) і рак риóба* ‘за відсутністю кого-небудь, чого-небудь кращого, годиться й той, що є (те, що є)’ (Ол91, с. 89), *сьорбайте, хлопці, юшку, а риба насподі* (ВП, с. 614). Щоб додати рибній страві смаку, рибалки мають професійні секрети: напр., крим. *п|йана |риба* означає ‘юшка’ (мотивація: до юшки рибалки, як правило, додають горілки) (КА).

Визнання смакових якостей риби залежить також від її породи, пор. *добре діло карасі: не поіси, так продаси* ‘задоволення від того, що все іде до ладу’; *нема над рибу линину, мъясо свинину, ягоду сливину, а дівку Марину*; *дешевоі риби юха дешева*; *дешеву юшку надвір виливають, а дорогу поідають*; *дешева рибка – юшка вон*; *дорога рибка – добра й юшка* (Ном, с. 341, с. 342, с. 467).

Отже, проаналізувавши стійкі вислови, що постали на основі цього образу, доходимо висновку, що найбільш виразними в них є протиставні концепти *дешева* і *дорога [риба, юшка]*.

‘Невмілі дії під час рибальства’

Професійна невправність рибалки відбилася в приказці *не хапайся поперед невода рибу ловити* (ВП, с. 355) і фразеологізмові *ловити рибу перед саком* [2, с. 39]. Припускаємо, що ВФ тут така: недосвідчений рибалка відлякує рибу, яка прямує в пастку, замість того, щоб, навпаки, заганяти її туди (а роблять це правильно тоді, коли загоничі женуть рибу в пастку, поступово звужуючи півколо). Очевидно, наведені вище одиниці стали деривaційною базою для ФО *ні (анí) до сáка, ні (анí) до бовтá* ‘ні до чого не здатний’ (СФУМ, с. 628).

‘Ходити до об’єкта (місця) рибальського промислу’

ВФ цього образу простежуємо діахронно й синхронно в рибальських висловах, які можна вкласти в дві ССМ:

1. ‘дієслово, що позначає періодичне пересування куди-небудь із певною метою’ + ‘іменник із прийменником, що позначають родову чи видову назву об’єкта професії’ = ‘займатися промислом’: загальнопромисловий староукраїнський вислів *въ добытки ити (ходити)* ‘іти (ходити) на полювання, рибальство’ (СУМ XVI, VIII, с. 69) в рибальській галузі конкретизують стійкими сполуками: сх.сл. *хо|дити на |рибу* ‘займатися рибальством’, *і|ти на |рибу* ‘прямувати на місце промислу’ (КА), бук. *ходúти на лапáвку* ‘займатися ловленням риби руками’: *“Вчáра з дíдом ходúли на лапáвку і наловúли сúлу риби”* (Гуйв, с. 252), ср.пол. *в рибу бродить*, пор.: *“З щастям по гриби ходить, з щастям в рибу бродить, а без щастя ні вон, а ні за поріг”* (Житомирщина) (Ном, с. 112); у “Російсько-українському словникові сталих виразів” І. Виргана та М. Пилинської розмовним висловам *іти на рибу* та *піти по рибу* (їх подано з ремаркою *іноді*) відповідають книжні *іти рибалити (ловити рибу)*, *іти на риболовлю*; *піти рибалити (на риболовлю)* (ВП, с. 771, с. 672);

2. ‘іменник, що позначає абстрактне відпроцесуальне явище’ + ‘прикметник, що позначає родову чи видову назву, пов’язану з промислом’ = ‘право на промисел’: староукр. *рыбные входы (уходы)* ‘право користуватися водами для ловлення риби’ (СУМ XVI, V, с. 75).

‘Рибу зачепили за зябра’

Стійкі вислови, що постали на основі цього образу, цілком зрозумілі. Прозорість ВФ тут підтримано лексемою *зябри*, яка актуалізує концепт *риба* та пов’язану з ним ситуацію: *брáти / взя́ти за зя́бра (за жáбри)* ‘притискати кого-небудь, обмежувати в діях’ (СФУМ, с. 40), *брáти / узя́ти за (під) зя́бра* кого ‘робити на кого-небудь тиск, примушувати кого-небудь виконати, зробити щось’ (Ол91, с. 16), *не до жартів рибі, коли її під жабри гаком зачепили* (= *не до поросят свині, як свиня в огні*) (ВП, с. 218). Схожими за ВФ будуть також фразеологізми *взя́ти на крюкá*, *ловúти / зловúти (піймáти, спіймáти, взя́ти* і т. ін.*) на гачóк* кого ‘намагатися ошукати, перехитрити, ввести в оману когось’ (СФУМ, с. 351). Як бачимо, відсутність ключового складника *зябри* в складі ФО призводить до певних семантичних зрушень.

‘Щойно спіймана риба’

Цей образ щільно пов’язаний із попереднім і цікавий тим, що його, як у прикладі з образом слизького риб’ячого тіла, людина так само уособлює, пор. *зловúти на гачóк* кого ‘ошукати, перехитрити, ввести в оману когось’ (СФУМ, с. 351), *піймати (спіймати, уловить) на гачок (на гачка)* кого ‘тс.’ (ВП, с. 830) і *упіймáтися на гачóк* чий ‘дати себе ошукати, обдурити (перев. довірливо ставлячись до кого-, чого-небудь)’ (СФУМ,

с. 353), (іноді) *гачка* чийого *(гачок* чий*) проковтнути* ‘тс.’ (ВП, с. 830), *піддава́тися на ву́дку* ‘тс.’ (Ужч, с. 29), *попа́стися (спійма́тися) на ву́дку (на ву́дочку)* ‘тс.’ (Ол, с. 150). Помітно, що в цих фраземах ВФ підтримують синонімічні складники *гачок* і *вудка* (складник *зябра* відсутній).

‘Риба потрапила в пастку’

Стійкі народні порівняння, що постали з цього образу, уписуємо в такі ССМ, у межах яких можуть відбуватися семантичні зрушення:

1. ‘дієслово, що позначає вчинену необдуману дію’ + як + ‘назва риби’ + у (в) + ‘назва рибальського приладу’ = ‘потрапити у безвихідь’: *заплутавсь як атеринка в ятір*, *попав як в’юн у вершу* (ЮІ, с. 10, с. 34), ср.пол. *заплутався як рибка в сітці* (Добр, с. 114), сх.сл. *по|паў йак |рибка ў |йат’ір* (КА);

2. ‘дієслово, що позначає здобуток’ + як + ‘назва риби’ + у (в) + ‘назва рибальського приладу’ = ‘бути удачливим, щасливим’: ср.пол. *зловив як рибу в сак* ‘удача’ (Добр, с. 110), *як рибу в сак половив* ‘про задоволену, щасливу людину’ (ЮІ, с. 127), пор. семантично трансформоване *ззімав як рибу в сак* кого ‘підступно, силою захопив, спіймав’ (Львівщина) (ЮІ, с. 127);

3. ‘дієслово, що позначає рух до обмеженого простору’ + як + ‘назва риби’ + у (в) + ‘назва рибальського приладу’ = ‘учиняти необачно’: *(су́нутися, лі́зти* і т. ін*.) як (мов, ні́би* і т. ін*.) кара́сь у ве́ршу* ‘необачно, необережно’ (СФУМ, с. 287), пор. із фразеологізмом, що семантично вийшов за межі моделі: сх.сл. *(вмішатися) як сом у вершу* ‘настирно, нахабно, неетично’ [Ужч, с. 292];

4. ‘дієслово, що позначає хаотичний рух’ + як + ‘назва риби’ + у (в) + ‘назва рибальського приладу’ = ‘борсатися в скрутному становищі’: пор. відтінки значень у середньополіських стійких порівняннях *крутиться як риба у верші* ‘метушливий, жвавий’ і *б’ється як рибонька в сітях* ‘невдача’ (Добр, с. 54, с. 111).

‘Риби різної породи’

Цей образ є відбитком спостереження рибалок за природним протистоянням риб і породив численні стійкі вислови з різноманітною семантикою: сх.сл. *(жити) як карась із щукою* ‘постійно сварячись’ (Ужч, с. 148); *щука хитра – не з’їсть йорша з хвоста* ‘хитрощі’ (Жайв, с. 617–618), *ой ти щука бистра, бери окуня з хвоста!* ‘нестрашно’ – пор.: *“Окунець-молодець, повернись передом – поговоримо з тобою!” – “Коли ти щука бистра, поговоримо з хвоста”* (Ном, с. 213, с. 629); *на те щука в морі, щоб карась не дрімав* ‘треба думати, бути уважним’ (Ном, с. 277).

‘Рибалка з вудкою схилився над водою’

Образ рибалки, який, спостерігаючи за часто нерухомим поплавцем і гладким дзеркалом води, може потроху засинати, породив ФО *но́сом ву́дити ри́бу*, *окуні́в лови́ти* (Ол, с. 91), *лови́ти [но́сом] окуні́в (окуні́, окуні́в)* ‘дрімати, куняти, схиливши голову вниз’ (СФУМ, с. 352). Лексема *окунь* у складі одного з варіантів фраземи є поєднанням ономатопеїчного перенесення (розм. *куня́ти* ‘перебувати в напівсонному стані’) і постійно актуалізованого образу схиленого над водою рибалки, який може ловити зокрема окунів.

‘Вхідний отвір верші’

Широко відкритий рот у людському уявленні зокрема є подібним до отвору рибальського приладу, пор. цн.сл. *рот як верша* в кого ‘про галасливу, крикливу людину’ (ЮІ, с. 128). Через метафоризацію (порівняння стає “прихованим”) і метонімізацію (об’єкт → дія об’єкта) цей стійкий вислів стає деривaційною базою для ФО зі значенням ‘голосно кричати, лаятися’: пд.-сх.полт. *вершу розкрити* (Сиз, с. 16), цн.сл. *роззявив рот як вершу* ‘розкричався, репетує’ (ЮІ, с. 128), сх.сл. *одзя́пити (одцибенити) вершу* (Ужч, с. 58), ср.пол. *роздявив рота як вершу* (Добр, с.143). Яскрава образність порівняння спричинила появу й інших фразеологізмів, як-от *заткну́ти вершу* кому ‘змусити когось замовчати’, пор. *затика́ти / заткну́ти ро́та (рот, го́рло, горля́нку, пе́льку, па́щу, паще́ку, ве́ршу)* кому (Ол, с. 71).

Отже, на структурно-семантичну динаміку стійких висловів зі сфери рибальства, основою яких є спільний образ, впливають такі чинники: здатність людини до уособлення, що змінює суб’єктно-об’єктні відношення складників фразеологізму й може спричинити виникнення протилежного значення; багатозначність дієслівного складника мотивує розвиток багатозначності самої фраземи з подальшим розвитком кожного вивідного значення аж до повної його незалежності; ономатопеїчність іменникового складника може призвести до серйозних семантичних зрушень і навіть розвинути протилежне значення фразеологізму.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ:

бойк. – бойківське, бук. – буковинське, зх.пол. – західнополіське, зх.сл. – західнослобожанське, КА – картотека автора, крим. – кримське, пд.-сх.полт. – південно-східнополтавське, полт. – полтавське, ср.пол. – середньополіське, староукр. – українська мова ранньосередньоукраїнського й

середньоукраїнського періодів (за Ю. Шевельовим), сх.под. – східноподільське, сх.поліс. – східнополіське, сх.сл. – східнослобожанське, цн.сл. – центральнослобожанське.

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

ВП Російсько-український словник сталих виразів / [уклад. І.О. Вирган, М.М. Пилинська; за ред. М.Ф. Наконечного]. – Харків: Прапор, 2000. – 864 с.

Гуйв Словник буковинських говірок / [за заг. ред. Н.В. Гуйванюк]. – Чернівці: Рута, 2005. – 688 с.

Добр Доброльожа Г. Красне слово – як золотий ключ: постійні народні порівняння в говірках Середнього Полісся та суміжних територій / Г.Доброльожа. – Житомир: Волинь, 2003. – 160 с.

ЕСУМ Етимологічний словник української мови: у 7 т. / [гол. ред. О.С. Мельничук]. – К.: Наук. думка, 1982–2006. – Т. 1-5.

Жайв Жайворонок В. Знаки української етнокультури: [словник-довідник] / В. Жайворонок. – К.: Довіра, 2006. – 703 с.

Корз Корзонюк М. М. Матеріали до словника західноволинських говірок / М. М. Корзонюк // Українська діалектна лексика: [зб. наук. праць / редкол.: І. Г. Матвіяс та ін.]. – К.: Наук. думка, 1987. – С. 62–267.

Лис Лисенко П.С. Словник поліських говорів / П. С. Лисенко. – К.: Наук. думка, 1974. – 260 с.

Ном Українські приказки, прислів'я і таке інше / [уклад. М. Номис]. – К.: Либідь, 1993. – 768 с. ("Літературні пам'ятки України").

Ол Українсько-російський і російсько-український фразеологічний словник / [уклад. І.С. Олійник, М.М. Сидоренко]. – [2-ге вид., перероб. і доп.]. – К.: Рад. школа, 1978. – 447 с.

Ол91 Українсько-російський і російсько-український фразеологічний тлумачний словник / [уклад. І.С. Олійник, М.М. Сидоренко]. – К.: Рад. школа, 1991. – 400 с.

Сиз Сизько А.Т. Словник діалектної лексики говірок сіл південно-східної Полтавщини / А.Т. Сизько. – Дніпропетровськ: ДДУ, 1990. – 100 с.

СлГр Словарь української мови. Зібрала редакція журнала "Кіевская Старина": у 4 т. / [упоряд. з дод. власн. матеріалу Борис Грінченко]. – Надрук. з вид. 1907–1909 рр. фотомеханіч. способом. – К.: Наук. думка, 1996–1997. – Т. 1–4.

СлXVI Словник української мови XVI – першої половини XVII ст.: у 28-ми вип. / [відп. ред. Д. Гринчишин]. – Л., 1994–2006. – Вип. 1–13.

СРФ Бирих А.К. Словарь русской фразеологии. Историко-этимологический справочник / А.К. Бирих, В.М. Мокиенко, Л.И. Степанова; [под ред. В.М. Мокиенко]. – Спб.: Фолио-Пресс, 1998. – 704 с.

СФУМ Словник фразеологізмів української мови / [уклад. В.М. Білоноженко та ін.]. – К.: Наук. думка, 2003. – 1104 с. – (Словники України).

Ужч Ужченко В.Д. Фразеологічний словник східнослобожанських і степових говірок Донбасу / В.Д. Ужченко, Д.В. Ужченко. – [5-е вид., перероб. і доп.] – Луганськ: Альма-матер, 2005. – 348 с.

Ужч98 Ужченко В.Д. Фразеологічний словник української мови / В.Д. Ужченко, Д.В. Ужченко. – К.: Освіта, 1998. – 224 с.

Чаб Чабаненко В. Фразеологічний словник говірок Нижньої Наддніпрянщини / В.Чабаненко. – Запоріжжя, 2001 – 201 с. – (Серія "Пам'ятки мовної культури Нижньої Наддніпрянщини").

ЮІ Юрченко О.С. Словник стійких народних порівнянь / О. С. Юрченко, А. О. Івченко. – Харків: Основа, 1993. – 176 с.

ЛІТЕРАТУРА

1. Авксентьєв Л.Г. Сучасна українська мова. Фразеологія: [посібн.] / Л.Г.Авксентьєв. – Харків: Вища школа, 1983. – 137 с.

2. Демський М.Т. Українські фраземи й особливості їх творення / М.Т. Демський. – Львів-Краків-Париж: Просвіта, 1994. – 62 с. (Попул. енциклопедія "Просвіти").

3. Із звіту етнографічної експедиції 1934 року. Передмова. – Ніна Заглада // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Т. CCXLII (Праці Секції етнографії і фольклористики). – Л.: ВК Наукового товариства ім. Шевченка у Львові, 2001. – С. 443-498.

4. Пономарів О.Д. Стилістика сучасної української мови: [підручн.] / О.Д. Пономарів. – [3-тє вид., перероб. і доп.]. – Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2000. – 248 с.

5. Скрипник Л.Г. Фразеологія української мови / Л.Г. Скрипник. – К.: Наук. думка, 1973. – 280 с.

6. Ужченко В.Д. Фразеологія сучасної української мови: [посібн.] / В.Д. Ужченко, Д.В. Ужченко. – Луганськ: Альма-матер, 2005. – 400 с.

УДК 81′373.7: 81′373.2

ДО ПИТАННЯ ПРО СТРИЖНЕВИЙ КОМПОНЕНТ ФРАЗЕОЛОГІЗМУ

Мороз О.А., к. філол. н., доцент

Маріупольський державний університет

У статті висвітлюється питання щодо особливості функціонування певного компонента фразеологізму як стрижневого. З'ясовуються особливі ознаки такого компонента, визначається його ключова роль у формуванні національно-фразеологічної картини світу.

Ключові слова: фразеологізм, стрижневий компонент фразеологізму, фразеологічний символ.

Мороз О. А. К ВОПРОСУ О ФУНКЦИОНИРОВАНИИ МАРКИРОВАННОГО КОМПОНЕНТА ФРАЗЕОЛОГИЗМА / Мариупольский государственный университет, Украина

В статье рассматриваются вопросы касательно функционирования определенного компонента фразеологизма в роли опорного. Определяются характерные особенности такого компонента, изучается его ключевая роль в формировании национально-фразеологической картины мира.

Ключевые слова: фразеологизм, маркированный компонент, фразеологический символ.

Moroz O. A. ISSUE OF A PROBLEM OF THE BASIC COMPONENTS OF THE PHRASEOLOGICAL UNITS / Mariupol State University, Ukraine

The article deals with the problems of using some components of the Phraseological Units as basis verbs. Special peculiarity of such components are defined, its main role in the national Phraseological Units are studied.

Key words: Phraseological Units, basis component, Phraseological symbol.

Сьогодні, в умовах розвитку мовознавства в XXI столітті, тема фразеології видається найбільш опрацьованою – і теоретично, і практично. З-поміж сформованих положень усе ж є такі, що потребують свого обгрунтування й уточнення у світлі нових лінгвістичних концепцій. До таких, зокрема, належить питання про виділення стрижневого, опорного слова в межах стійких одиниць, з'ясування національноутворювальної його ролі. Одним із перших на цій проблемі загострив увагу російський фразеолог В.П. Жуков, наголосивши на важливій ролі окремих слів у складі фразеологізмів. На цьому в різних аспектах зосереджували увагу й українські дослідники, а саме: Л.Г. Скрипник, Ф.П. Медведєв, Л.А. Авксентьєв, В.М. Білоноженко, І.С. Гнатюк, В.М. Мокієнко, В.Д. Ужченко, А.О. Івченко, П.О. Редін та ін. Потужний розвиток етнолінгвістики й когнітивної лінгвістики зробив свої корективи, відтак розгляд питання про стрижневий компонент фразеології переноситься на концептуальну основу – дослідження В.В. Жайворонка, О.Левченко, О.Селіванової та інших. Таким чином, сьогодні існує нагальна потреба узагальнення й уточнення поняття "компонент фразеологізму", виділення його прикметних ознак, відповідних сучасним аспектам лінгвістичних студій, адже на початку XXI століття спостерігається прагнення лінгвістів до цілісного всеєдиного знання про об'єкт, до синтезу різних наук [3, с. 5].

Мета статті – виявити особливості функціонування поняття "компонент фразеологізму" у сучасному мовознавстві в теоретичному та практичному вимірах. Для реалізації цієї мети пропонується виконання таких

завдань: з'ясування особливих аспектів виділення певного компонента фразеологізму як стрижневого; вивчення концептуальної природи компонентів фразеологізмів; встановлення лексичного складу компонентів і його національної зумовленості; виділення власного імені як особливого репрезентанта фразеології.

Фразеологізми – це своєрідний прошарок одиниць, які формуються в певній мові, перетворюючись на її оригінальне, унікальне неперекладне надбання. Аксіоматичним стало твердження про фразеологію як духовну скарбницю народу, а фразеологізми – презентативні оцінні формули поведінки й "уламки" соціально-побутового й морально-етичного буття народу. У фразеології, як переконана Н.В. Щербань, "чи не найяскравіше відбивається досвід народу, своєрідність його світобачення, оскільки в ній найбільш чітко виявляються специфічні засоби відображення концептуальної картини світу" [16, с. 1]. Українські стійкі вислови формувалися протягом тривалого розвитку української спільноти, засвоюючи базові моделі світогляду, поведінки, дозвілля, морально-етичних норм і трансформуючи їх у вербальні схеми. Стереотипи поведінки етносу представлені у його культурі, традиціях, звичаях тощо, а вербалізовані, зокрема, у мовній фразеосистемі [9, с. 11]. У фразеологізмах української мови відображено типове, стереотипне, і тому з їх допомогою ми пізнаємо українські реалії щодо внутрішнього й зовнішнього буття народу. Наприклад, тяжке, погане становище людини передає стійкий вислів *ні мед ні кутя*; рішучу поведінку підкреслює вислів *давати відсіч*; неакуратність пов'язана з висловом *наче гуси ночували*. Більш розгорнену характеристику подають прислів'я і приказки, які в силу відтворюваності змісту теж наближаються до фразеологізмів (у статті підтримуються погляди М.М. Шанського, О.В. Куніна, Л.Г. Скрипник та ін. щодо обсягу фразеології). Так, характеристика поведінки людини пов'язана з такими одиницями: *довго Хима юлила, доки хлопця обдурила*; *носиться як Катря в постолах*; *Перед паном Хведором росходився ходором*. Отже, за допомогою фразеологізмів можна влучно презентувати будь-який фрагмент народного буття, бо вони, як переконана О.Селіванова, "є продуктом культурно-гносеологічної здатності етносу фіксувати як стереотипне власне антропометричне ставлення до об'єктивного світу" [9, с. 11]. При цьому людина як типовий представник етносу "прагне вилучити з наявної ситуації усе, що в ній є корисного, і відкласти про запас у вигляді рухливої звички вироблену в такому випадку реакцію, щоб використати її в ситуаціях того самого типу" [9, с. 11].

Український народ "оточив" себе такими вербалізованими схемами-фразеологізмами, які відображають сутність його буття в різні часи, тобто засвідчують у свідомості народу образи, які стають здобутком наступних поколінь. Відтак, фразеологізми, як і інші одиниці мови, беруть участь у формуванні мовної картини світу, зокрема, на думку О. Левченко, вони відтворюють не картину світу, а її фрагменти, особливо актуальні для носіїв мови [4, с. 29].

Вербальне відтворення світу характеризується національною специфікою, позначене міцним зв'язком мови народу та його культури, історії, на чому свого часу наголошували В.Гумбольдт, О.Потебня, І.Огієнко та ін. У наші дні ці питання активно обговорюються в межах лінгвокультурології, етнолінгвістики, когнітивної лінгвістики. Безперечно, окреме місце в цих студіях належить фразеологізмам, які, як і мова етносу, "формують образ реального світу, яким його бачать носії" [1, с. 57]. Звичайно, розглядати національну специфіку фразеологізмів не можна без залучення даних порівняльно-історичного мовознавства, адже виразно національне постає таким на тлі іншого, відмінного, властивого іншому етносу. Наприклад, зіставляючи фразеологізми різних мов, бачимо, що відмінними є такі одиниці, які пов'язані з історією чи побутом певного етносу: укр.: *Мазепа в Полтаві подавився галушкою* (Полтава – "місто, де зазнали поразки козацькі полки Івана Мазепи 1709 року"); *у Крим по сіль* (чумаки їздили по сіль); *Попалася в Германію – горе своє витужить: у сльозах хустку випере, а на грудях висушить* (масове вивезення українських дівчат до Німеччини); пол.: *Dla polaków ojciec Kraków, a Warszawa matka; Gdańska gorzałka, toruński piernik, krakowska panna, warszawski trzewik – nailepsze rzeczy w Polsce* (патріотичні прислів'я); рос.: *От копеечной свечки Москва загорелась* (цей вислів пов'язується з конкретними фактами пожежі Москви 1493, 1737, 1812 рр.). Наведені фразеологізми, зокрема паремії, є національно зумовленими на рівні форми, і саме окремі компоненти, у цьому разі власні імена, вносять національно-культурне забарвлення.

Національна специфіка фразеологізмів існує завдяки їх членоподільній, компонентній будові. У зв'язку з цим В.Телія зауважує, що у випадку культурно-національної специфіки фразеологізм повинен мати свій засіб її втілення у свою знакову організацію і свій своєрідний спосіб указівки на таку специфіку. Таким засобом утілення культурно-національної специфіки, міркує далі дослідниця, слугує "образна основа (а також і культурні реалії), а способом є інтерпретація образної основи у знаковому культурно-національному "просторі" певної мовної спільноти" [11, с. 215]. Отже, провідну роль у фразеологізмах різного рівня відіграють певні компоненти, які претендують на статус, ключових, стрижневих, концептуально і символічно зумовлених.

Як переконаний В.Д. Ужченко, і сьогодні актуальним є питання про лінгвістичну природу компонента фразеологізму: це слово чи десемантизоване слово? [12, с. 65]. Невизначеність цієї природи пов'язана з тим, що стійкі вислови різні за будовою, ступенем мотивації, цілісністю значення. Наприклад, послаблено позиціонують компоненти ідіом або одиниць з непрозорою мотивацією: *вбиватися в колодочки; і в підметки не годитися; у свинячий голос; скорчити лазаря; кисла Оришка*. Натомість не викликає сумнівів так звана

“слівність” [12, с. 65] фразеологічних сполучень, паремій, крилатих висловів: *Знайшов би й десять, якби не Олеся*; *Не вилась любистком то й покохалась з Ониськом.*

Компонент фразеологізму, на думку В.Жукова, – це складова частина фразеологізму, що являє собою семантично трансформоване слово; це не просто формальний додаток фразеологізму, а така одиниця, що виконує певні семантичні функції [2, с. 145]. Дослідник виділяє чотири підходи до розуміння фразеологічного компонента (ФК): 1) ФК відзначається асемантичністю і наближається цим до одиниць фонетико-фонологічного рівня (О.Молотков); 2) ФК функціонує за законами поєднання слів у словосполучення, за правилами “семерного сполучення” (М.Копиленко, З.Попова); 3) ФК набувають особливих, несистемних значень, не властивих словам (А.Мелерович); 4) у ФК зберігаються певною мірою ті чи інші ознаки слів, що зумовлене нерівномірними процесами де актуалізації [2, с. 128]. Саме останній погляд і підтримується відомим російським фразеологом. Видається обґрунтованою думка В.Жукова про семантичну редукцію слова, під якою лінгвіст розуміє процес нерівномірної де актуалізації слова, зумовленої різною абстрагованою здатністю елементів його змістової структури [2, с. 130]. При цьому цей процес визначає компонентний склад фразеологізмів, які різні за семантичною маркованістю. Отже, нерівномірність фразеологізації, різний ступінь деактуалізації компонентів дають підстави твердити, що певні компоненти у складі фразеологізму є домінуючими, виявляються смисловим центром [2, с. 12]. Услід за В.Жуковим, такий семантичний центр виділяє Л.Скрипник [10]. Так, смисловим центром фразеологізму *чорний ворон* “машина, у яку забирають арештованих” є компонент *чорний*, який співвідноситься із значенням цієї одиниці у вільному вживанні; у вислові *Стецько – з печі, Стецько – на піч* домінує ім’я *Стецько*, за яким приховується значення “дурний чоловік”.

Семантичний центр, однак, не є явищем одноплановим і чітко окресленим, тому його виділення пов’язане з деякими труднощами. Так, важко його визначити, як переконаний В.Ужченко, в однотипно побудованих одиницях, у випадку повторів, у компаративних і каламбурних фразеологізмах [12, с. 66]. Наприклад: *душею й тілом, і сміх і гріх, зуб за зуб*; *Хитрий, як Гриць до суниць*; *Іван тарабан, розбив мішпу на ковбан, пішов у млин, повісив на клин*. Нарешті, смисловий центр може пов’язуватися з кількома компонентами, що характерно для паремійних структур: *Од Богдана до Івана не було гетьмана* (власні імена виступають часовими маркерами). Це очевидно, адже паремії – це “застиглі” фрагменти дійсності або, на думку В. Жайворонка, “символізовані лінгвоментальні одиниці закритого типу” [1, с. 63]. Однак, важливо те, що у фразеологізмах різної будови наявний особливий компонент, який формує ядро значення фразеологізму, визначає формально-змістові його ознаки. У зв’язку з цим обґрунтованою є позиція В. Ужченка, що компоненти фразеологізмів, хоча і втрачають свої властивості, але не перестають бути словами [12, с. 67]. Одні з них можуть уживатися в прямому значенні, наприклад у прислів’ях, інші повністю переосмислюватися, але процес переосмислення властивий також і словам.

Відоме твердження О. Райхштейна (на матеріалі німецької фразеології), що компоненти фразеологізмів мають діапазон утрати словесних якостей – від нуля до повної десемантизації, можна перевірити на таких стійких одиницях, до складу яких входять власні імена. Як відомо, оніми виступають смисловим центром багатьох фразеологізмів, і в цій функції вони по-різному себе поводять. Так, найбільше зберігають свої ознаки як компоненти стійких одиниць імена відомих історичних осіб, а також відомі географічні назви, наприклад: *Довбуша си куля не ймала; Були ляхам Жовті Води, буде ще й Пилява; Ой за тії колоски відбула я Соловки.* Якщо ж у фразеологізмі фіксувалось прізвище, відоме на певній території або таке, що сучасними носіями вже забуте, то смисловий центр перетворювався на розмитий, а власне ім’я не виконує вже свої функції: *застукали як Головка в базарі; Працюю, як Озерний, будуть ниви в зернах*. Те саме відбувається і з топонімами, які втрачають функцію найменування чітко визначеної території: *У Балках дрова рубають, а в Орянське тріски летять; Ти з-за Дніпра, а я з-за Десни*. Переосмислення зазнають особові імена, перетворюючись на конотативні знаки, які позитивно чи негативно характеризують людину: *Стидко-бридко Яремою зваться* (Ярема – “бідний чоловік”); *Як Фрося з пивзаводу* (“неохайна”); *Нашій Гортині гарно і в хустині* (“гарна жінка”). Максимально нівелюються власноіменні ознаки у таких фразеологізмах, де компонент-онім абстраговано вказує на людину – за статтю: *Не буде Галя, буде другая!* (“жінка”); *Кожен Іван має свій план* “чоловік”. Ще більшою мірою нівелюються ознаки імен у каламбурах: *Юрку, спечи курку! Оришка – без кишка*. Зважаючи на вищезазначені приклади, слід констатувати, що на всіх рівнях переосмислення релевантною залишається форма стрижневого компонента-оніма, відтак співіснування апелятивного символічного змісту й ономастичної форми посилює експресію, створює оцінне значення всього виразу.

На нерівнозначності компонента фразеологізму наголошує й Д.Ужченко, аналізуючи фразеологізми з компонентом-зоонімом. Зокрема, дослідник відзначає: “спостереження над семантикою українських ЗФ в етнокультурному висвітленні підтверджують думку про нерівномірність “внеску” у становлення внутрішньої форми ЗФ окремих її лексем-складників, слівність їх компонентів” [13, с. 14].

Безперечно, власні імена як компоненти фразеологізмів показові, адже пов’язані з людським чинником, однак не менш важливу роль відіграють й інші компоненти – загальні назви, які також можуть претендувати на статус “ключових”, стрижневих, визначальних для фразеологічного значення, а також і для національної культури, оскільки здатні перетворюватися на культурно-національний компонент [12, с. 276].

Стрижневий компонент фразеологізму виступає тією образною основою, на якій постає фразеологічне національно своєрідне значення. В основі фразеологізму лежить образ-символ, спільний для багатьох людей [17, с. 156]. Це особливе "ключове слово", що є центром "цілих фразеологічних кластерів" [4, с. 22]. Вияв та дослідження таких "ключових слів" – одна з найбільш актуальних тем сучасних українських, відтак і слов'янських студій (праці В.Жайворонка, О.Левченко, О.Селіванової, В.Телії, А.Вежбицької, О.Шмельова та ін.). Таким чином, у фразеологізмах окремим компонентам надається особливий статус, оскільки вони мають здатність уживатися як символічні або переходити у розряд потенційних слів [2, с. 12]. І це природно, оскільки "фразеологія – це символьний світ, у якому різноманітні об'єкти, явища та процеси дістають символьні позначення" [4, с. 32]. Очевидно, що саме стрижневий компонент у силу своєї значущості може символізуватися, ставати певним маркером фразеологізму. Процесу символізації сприяє повторення слова як компонента в низці фразеологізмів. Наприклад, ФК ***зірка*** фіксується в кількох фразеологізмах: *провідна зірка, діставати зірки, народитися під щасливою зіркою, зірок з неба не хапає, як зірок на небі* та ін. Наявність такого ряду одиниць засвідчує, по-перше, можливість існування слова як стрижневого компонента, по-друге, схожість його смислових асоціацій та емоційно-оцінних значень, по-третє, дає змогу сформулювати загальне уявлення про образ, позначуваний компонентом. У зв'язку з цим ***зірка*** постає як символ успіху, удачі, щастя. Подібні приклади переконують у тому, що стрижневий компонент відіграє різну роль у фразеологізмах, що зумовлюється факторами відомості, частоти уживання, значущості денотата, позначуваного словом-компонентом. Звідси випливає той факт, що компоненти певних фразеологізмів перебувають у пасиві, не частотні, відтак не мають здатності до символізації й активного впливу на мовця чи слухача як значущі одиниці. Показовими в цьому плані є фразеологізми *дати відкоша; за кролями у Сабівку; дати лиха закаблукам*, тобто ті одиниці, у межах яких уживаються архаїчні або маловідомі для носіїв мови елементи, які ускладнюють аналіз фразеологічного образу, тоді як одною з важливих умов визначення внутрішньої форми фразеологізму є прозорість складників [6, с. 73].

Прикметно й те, що роль того чи іншого компонента фразеологізму може змінюватися залежно від аспекту розгляду стійких висловів. Відомо, що останні беруть активну участь у формуванні мовної картини світу. Олена Левченко стверджує, що "символи-компоненти фразеологізмів позначають нейрелевантніші для певної спільноти концептосфери, опосередковано вказують на значущі концепти" [5, с. 28].

Фразеологізми значно збільшують концептуально-мовну картину, слугуючи своєрідною актуалізацією, особливою ментальною формулою певних концептів. При цьому зміст концептів зумовлюється всією розмаїтістю контекстів його вживання і залежить від світогляду народу [12, с. 292]. Наприклад, концепт "ледарство" пов'язується з великою кількістю одиниць, з-поміж яких: *давати горобцям дулі, байдики бити, ганяти собак, ганяти вітер по вулиці*. Провідну роль у формуванні концептуального образу відіграють дієслівні компоненти, оскільки вони пов'язані з дією "нічого не робити, ледарювати". Натомість стрижневими, національно формуючими стають компоненти *байдики*, *вітер*, *дулі* тощо. Вони увиразнюють концептуальний образ, відомий, до речі, у багатьох мовах, надають йому національного забарвлення. З такою особливістю зустрічаємося й на прикладі паремій. Ледарство як ознаку людини засвідчують одиниці: *У нашої Хими свято щоднини; Наша Федора до роботи хвора; Не клеїться робота у нашого Федота*. Національно презентативними стають вони за рахунок власноіменних компонентів. Отже, на рівні концептуальному такі фразеологізми не будуть унікальними, а своїми стрижневими компонентами створюватимуть національне тло. Тому дуже важливим є опис стрижневих компонентів фразеології, таких, що відрізняють подібні вислови споріднених і неспоріднених мов. Також відзначимо, що граматично опорні (у попередніх прикладах – *ганяти, бити*) слова не завжди виступатимуть центром фразеологічного образу, бо вони не виконують диференційної функції, не "класифікують" (у наведених випадках – дію). У зв'язку з цим доречною є думка О. Назаренко, яка зазначає, що риси менталітету фразеологізми передають потрійним чином: комплексно, тобто своїм ідіоматичним значенням, усіма компонентами разом; розчленовано, тобто елементами свого складу; прототипами, оскільки вільні словосполучення називали певні звичаї, традиції, подробиці побуту і культури, історичні звичаї у житті народу [7, с. 6]. Справді, ретельний компонентний аналіз фразеологізмів уможливлює вичленування важливих для творення національного фразеологічного образу одиниць. "Національна маркованість, специфічність образних виразів зумовлені особливостями культурного розвитку українського народу", – зауважував В. Ужченко [12, с. 280]. Сутність цього культурного життя закодована в окремих фразеологічних компонентах, фразеоутворювальна роль яких неоднакова. Справді, на тлі певних спільних закономірностей по-різному поводять себе як компоненти фразеологізмів різні одиниці: власні імена, зооніми, абстрактні поняття – воля, смерть, праця, душа тощо.

Отже, компонент фразеологізму є явищем реальним і йому властиві такі ознаки: 1) "градаційна" втрата "слівності", ступінь якої залежить від особливостей будови фразеологізму. Меншою мірою трансформуються компоненти паремій, більшою – ідіом, однак про повну десемантизацію говорити нема підстав, бо й архаїчні компоненти продукують певну етнокультурну інформацію; 2) здатність до символізації; 3) фразеологічна репрезентативність, тобто формування фразеологічної концептуальної картини світу; 4) національна індикативність як ключового елемента культури; 5) закріпленість за культурними віхами життя; 6) частотність у різних фразеологізмах. Звичайно, національно релевантні стрижневі компоненти фразеологізмів потребують ґрунтовного опису – теоретичного й, що важливо, фразеографічного, що повинно стати предметом наступних розвідок.

ЛІТЕРАТУРА

1. Жайворонок В.В. Українська етнолінгвістика: деякі аспекти досліджень / В.В. Жайворонок // Мовознавство. – 2001. – № 5. – С. 48-63.

2. Жуков В.П. Русская фразеология / В.П. Жуков, А.В. Жуков. – М.: Высшая школа, 2006. – 408 с.

3. Лебеденко Ю.М. Фразеосемантична група з компонентом "хата" в українській мові: структурно-семантичний та етнокультурний аспекти: автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.01 "Українська мова" / Ю.М. Лебеденко. – Харків, 2006. – 20 с.

4. Левченко О. Фразеологічна символіка: лінгвокультурологічний апект: монографія / О.Левченко. – Л.: ЛРІДУ НАДУ, 2005. – 352 с.

5. Левченко О.П. Символи у фразеологічних системах української та російської мов: лінгвокультурологічний аспект: автореф. дис. на здобуття наукового ступеня докт. філол. наук: спец. 10.02.01 "Українська мова" / О.П. Левченко. – Київ, 2007. – 36 с.

6. Майборода О.А. Внутрішня форма фразеологізму як відтворення національної самобутності мовного колективу / О.А. Майборода // Лінгвістичні дослідження: зб. наукових праць. – Харків: ХДПУ, 2000. – Вип. 4. – С. 72-78.

7. Назаренко О.В. Українська фразеологія як вираження національного менталітету: автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.01 – "Українська мова" / О.В. Назаренко. – Дніпропетровськ, 2001. – 18 с.

8. Прислів'я та приказки: Людина. Родинне життя. Риси характеру / [упоряд.: М.М. Пазяк]. – К.: Наук. думка, 1990. – 528 с.

9. Селіванова О. Нариси з української фразеології (психокогнітивний та етнокультурний аспекти): Монографія / Олена Селіванова. – К. – Черкаси: Брама, 2004. – 276 с.

10. Скрипник Л.Г. Фразеологія української мови / Л.Г. Скрипник. – К.: Наук. думка, 1973. – 280 с.

11. Телия В.Н. Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты / В. Н. Телия. – М.: Школа "Языки русской культуры", 1996. – 288 с.

12. Ужченко В.Д. Фразеологія сучасної української мови / В.Д. Ужченко, Д.В. Ужченко. – К.: Знання, 2007. – 494 с.

13. Ужченко Д.В. Семантика українських зоофразеологізмів в етнокультурному висвітленні: автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.01 "Українська мова" / Д.В. Ужченко – Харків, 2000. – 18 с.

14. Українські приказки, прислів'я і таке інше / [Укладач: М.Номис]. – К.: Либідь, 1993. – 768 с.

15. Фразеологічний словник української мови: у 2-х книгах / [укладачі: В.М. Білоноженко та ін.]. – К.: Наук.думка, 1993.

16. Щербакова Н.В. Фразеологізми з назвами людей у лексичному наповненні: автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.01 "Українська мова" / Н. В. Щербакова. – Харків, 2002. – 18 с.

17. Яценко Г.В. Філософські засади творення фразеологічної одиниці як специфічної форми пізнання навколишнього світу (на прикладі фразеологізмів з компонентом-колоративом у неспоріднених мовах) / Г.В. Яценко // Лінгвістичні дослідження: зб. наукових праць. – Харків: ХДПУ, 2000. – Вип. 5. – С. 155-159.

УДК 81’373.611

МОВНІ ЗАСОБИ ЕВФЕМІЗАЦІЇ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ ПРОЗІ

Олексенко В.П., д. філол. н., професор

Херсонський державний університет

У статті з’ясовано мовні засоби евфемізації в художньому дискурсі, розкрито специфічні риси евфемістичних висловлень у сучасній українській жіночій прозі.

Ключові слова: евфемізм, евфемізація, дискурс, жіноча проза, засоби евфемізації.

Олексенко В.П. ЯЗЫКОВЫЕ СРЕДСТВА ЭВФЕМИЗАЦИИ В СОВРЕМЕННОЙ УКРАИНСКОЙ ПРОЗЕ / Херсонский государственный университет, Украина.

В статье рассмотрены языковые средства эвфемизации в художественном дискурсе, раскрыты специфические черты эвфемистических высказываний в современной украинской женской прозе.

Ключевые слова: эвфемизм, эвфемизация, дискурс, женская проза, средства эвфемизации.

Oleksenko V.P. LINGUISTIC MEANS OF EUPHEMISATION IN MODERN UKRAINIAN PROSE / Kherson State University, Ukraine.

The article focuses on the linguistic means of euphemisation in the literary discourse, specific features of euphemistic expressions in modern “chicklit” prose are explored.

Key words: euphemism, euphemisation, discourse, “chicklit” prose, means of euphemisation.

Антропоцентрична парадигма сучасної лінгвістики сприяє поглибленому вивченню мовних явищ і процесів у зв’язку з конкретною особистістю, колективом, суспільством. Першочергового значення набуває дослідження механізму функціювання лексичних одиниць з урахуванням їх структурно-семантичних і комунікативно-прагматичних особливостей (О.Бондарко, В.Гак, А.Загнітко, О.Тараненко, Н.Шведова, Д.Шмельов та ін.). Нині спостерігаємо пожвавлення інтересу науковців до евфемістичних номінацій, послуговуючись якими можна успішно розв’язати комунікативні завдання у будь-якій сфері людської діяльності.

На сучасному етапі розвитку мови як унікального та ефективного засобу комунікації спостерігаємо чітку тенденцію лінгвістики вивчати мову у соціальному вимірі. Неможливо уявити мову окремого суспільства, в якому вона функціонує, як і не можна заперечувати наявність ефективного двостороннього зв’язку – зв’язку мови та соціуму. Одним із проявів такої щільної взаємодії є віддзеркалення суспільних заборонених проскрипцій у мові. У культурі, релігії, повсякденному житті вони відбиваються на словниковому складі, граматичній структурі мови, стилістичних засобах, якими користуються члени мовної спільноти. Словесні табу та евфемізми виникають у мовленні в результаті заборони на використання слів сакрального або ж негативного змісту й формують комунікативну поведінку будь-якої культури.

Мовленнєву культуру окремої особи й усього народу, її змін і рівень розвитку визначають два основних чинники: стан і багатство мови у конкретний період функціонування, зокрема синонімічні можливості мови, та позамовні обставини, рівень, сутність життя народу, передусім його освічених верств. Найголовнішою особливістю, ознакою мовної культури є нормативність мовлення – чи не найбільш дискутована категорія сьогодення. У поняття норми входить і явище коректності мовлення, що, межуючи з евфемістичністю, забезпечує реалізацію такої важливої мовної категорії, як образність.

Актуальність пропонованого дослідження полягає в тому, що, не дивлячись на різноманіття аспектів, в яких вивчається евфемія, досі існують питання, що носять дискусійний характер: відсутня низка єдиних критеріїв для виділення евфемізму, а його загальноприйнята дефініція, недосконале вивчення евфемізму як форми реалізації тем-табу, зокрема у сучасній українській мові.

Мета цієї розвідки – з’ясувати мовні засоби евфемізації в художньому дискурсі та розкрити специфічні риси евфемістичних висловлень у сучасній українській жіночій прозі (на матеріалі творів М.Гримич, Є.Кононенко та І.Роздобудько).

Евфемізми [< грец. *euphēmismos* < *eu* “добре” і *phēmi* “говорю”] – пом’якшені, благозвучні слова чи вислови, що за певних умов служать для заміни тих позначень, що видаються мовцеві непристойними чи небажаними, неввічливими, надто різкими [4, с. 400]. Евфемізми – це своєрідні маскування, словесне кодування з метою пом’якшення повідомлення. Вони використовуються для заміни явищ, предметів об’єктивної дійсності не звичайними словами, а описовими, прикрашеними, естетичнішими. За допомогою евфемізмів уникається комунікативний дискомфорт. Як евфемізм можуть бути використані синонім-запозичення; багатозначне слово, одне зі значень якого збігається зі значенням татуйованого слова; описовий вислів; слово, яке є хвалебною

характеристикою для небезпечного явища або зневажливою для цінної речі; узагальнювальне поняття; займенники тощо.

Відповідно до концептуальних положень теорії евфемії, викладеної у роботах Н.Босчаєвої, А.Кацева, В.Москвіна, Л.Порохницької, С.Ульмана, О.Януша та інших лінгвістів, евфемізми належать до мовних універсалій, оскільки їх уживання зумовлено соціально-культурними, морально-етичними і конвенціально-естетичними нормами. Евфемізми сприяють утворенню нових значень уже існуючих слів, їх слід розглядати як семантико-словотвірну категорію, що кількісно та якісно збагачує вокабуляр мови.

Жінка-авторка на початку XX ст. виходить із родинних обумовленостей і ролей, абстрагується від традиційного патріархального уявлення про жіночу екзистенцію. Якщо схарактеризувати сучасну розповідну жіночу творчість, то вона стала відважна, щира і близька до того, що жінки відчувають, а зображені в ній стосунки жінки із соціумом уже не є емоційними, а мають інтелектуальний і політичний характер. Це, в свою чергу, зумовлює широке використання евфемістичних засобів вислову думки, адже ті комунікативні завдання, які стоять перед жінкою-авторкою, неможливо розв'язати, використовуючи лише прямі номінації, без недомовленостей, завуальовування.

Дослідивши зразки української жіночої прози, ми виявили такі засоби евфімізації:

1. **Афікси:** а) префікси, що мають значення неповноти дії або слабкого ступеня вияву ознаки (***по-, недо-, не-*** (у значенні не зовсім)): *– Чому ж він сам до мене не підходить? – Він тебе* ***побоюється****… Тебе всі* ***побоюються****…* [1, с. 61]; *– Та ні. Ви ж знаєте, я ці піонертабори* ***недолюблюю****…* [1, с. 61; *В економічних питаннях* ***несильний****, практично всі його справи веде юрист, пов'язаний з ним поки що не з'ясованими зв'язками* [1, с. 77]; б) суфікси зі значенням суб'єктивної оцінки: *…Сам Антоніус є надзвичайно порядною і шанованою людиною – Март простяг руку в бік чоловіка з лисиною і* ***черевцем*** [2, с. 53]; *– Це точно! Вона –* ***язвочка*** *рідкісна! Ти єдиний, хто співчуває мені. Решта вважають, що вона мене ощасливила!* [1, с. 130].

Нерегулярно в евфемістичній функції використовуються **пейоративи,** надаючи висловленню додаткового гумористичного значення: *Наступного дня Георгія знайшов у його офісі здоровань Сидір і приніс документи по затриманому* ***хлопчиську*** *в акції "Голий король"* [1, с. 125]*; Та ти, Ільчишине, такий гравець! А в тебе, Ігоре, такий* ***ударисько****!* [1, с. 133].

2. **Прикметник у формі безвідносної міри якості + заперечна частка *не*,** що виражають зменшення інтенсивності вияву ознаки або категоричності вислову: *І тому зараз усі методи доцільні, у тому числі* ***не надто моральні*** [1, с. 85]; *– Георгію, я знаю, що кажу: це дуже серйозна, досить розгалужена таємна організація. І вона користується* ***далеко не просвітянськими*** *ідеями* [1, с. 92]; *– Вірю, – сказав він мляво. Йому дуже хотілося вірити. Але голос у нього був* ***не зовсім переконливим*** [1, с. 153].

3. **Вигуки,** що заміняють власне лайливі лексеми: *Вони через кілька днів рвонуть на Канари, на Мальдіви або в свою сільську хатинку… А йому –* ***зась****… Проблеми не відпускали його* [1, с. 113]; *–* ***Йолі-Палі!*** *– вибухнув Борис. – Ви коли-небудь що-небудь можете зробити конкретно: так або ні?* [1, с. 177]; *Так, саме цього вони чекають!* ***Дзуськи****! При чому тут я? При чому?* [1, с. 207].

4. **Обірвані речення,** у яких не називаються ті складові реченнєвої конструкції, що містять грубі чи непристойні лексеми: *–* ***Пішла ти****… – процідив крізь зуби Борис* [1, с. 47]; *– Та якби не Єльцин, то* ***ми й досі сиділи б у великій****… Сам знаєш в чому* [1, с. 107].

5. **Слова, що виконують дейктичну функцію:** а) власне означальні та вказівні займенники й прислівники: *– Яно,* ***це*** *з ним інколи буває. Але все одно…* [2, с. 82]; *Але Меврау Хетцель каже, що ти* ***про все*** *забудеш, – заспокоював Ремко Олену* [2, с. 15]; *Він ніколи* ***так*** *себе не поводив. Ніколи. Він умів приховувати своє роздратування за маскою усміхненого і доброзичливого шефа* [1, с. 85]; б) дейктичні одиниці + засоби креолізації (під якою ми розуміємо використання параграфем, наприклад, висоти шрифту, лапок, курсиву тощо, з видільною функцією): *А він сьогодні ввечері знов піде* ***ТУДИ*** *– хто може заборонити йому піти подивитись на тих жінок?* [2, с.8]; *Господи, хто це зіпсував вам* ***ТАКІ*** *хвилини?* [2, с. 57]; *Часом його мучили підозри, що вона все ще зустрічається зі* ***"своїми"*** [1, с. 188].

6. **Фразеологізми:** *– Здається, ми потихеньку освоюємо це ремесло: таку* ***лапшу на вуха людям вішаємо****...* [1, с. 90]; *Видно, він Льощі* ***наобіцяв золоті гори****, бо після його приходу той прилип до справи як шевська смола* [1, с. 77]; *А батько* ***встав на ноги****, одначе то вже не був батько* [2, с. 81].

7. **Передача особливої артикуляції окремих слів**, що вживаються з евфемістичною функцією, **вимовляння слів за складами:** *В нас не було королів, царів, лордів, баронів і графів! А князі були не українцями. Розумієш –* ***не-у-кра-***

їн-ця-ми![1, с. 181]; – ***Заб-бер-ри*** *свої* ***р-руки!*** [2, с.74]; *Це* ***до-о-обре*** *треба було прислужитися режимові, щоб отримати житло в тому будинку* [2, с. 88].

8. **Модальні конструкції** (вставні слова та словосполучення), використовувані для пом'якшення вислову й спричинені етикетними умовами комунікативної взаємодії: *Я фізично не зможу підняти трубку і вичавити з себе:* ***"На жаль,*** *ми не зможемо бути разом..."* [1, с. 93].

9. **Метафори** в евфемістичній функції: *Майже всі* ***лави були "беззубими", а всі ліхтарі – "сліпими"*** [5, с. 8]; *Одне Георгій знав напевне: навколо нього* ***згустився туман*** [1, с. 98]; *Я давно вже відчуваю потребу зупинитися.* ***Але не перечекати негоду, а ослабити.., ні, розчепити, обрубати ремені, які стримують мою свободу*** [1, с. 98]; *Багато хто з покоління дітей* ***лишався за бортом життя*** [2, с. 145].

10. **Усічені мовленнєві кліше** – конструкції, що наближаються до фразеологічних висловів і в яких відсікається неблагозвучний компонент: *Але була ще одна проблема, яку вирішити було важче. Справа в тому, що* ***Зеленович брав. Брав нахабно і відверто*** *(брав хабарі)* [2, с. 135]; *Ти вже* ***зовсім****, Людо! (зовсім втратила здоровий глузд)* [2, с. 126].

11. **Слова-детермінанти**, яким властива дифузна семантика: *Георгій мав зустрітися у парламенті з Османовим, який пообіцяв перерахувати на його благодійний фонд* ***певну суму*** [1, с.48]; *Георгію дуже хотілося в цю мить подарувати йому краватку, яку купив за суму, що* ***далеко перевищує середньостатистичну*** [1, с.15].

12. **Абревіація:** *Приїхав на машині з номерами* ***АП****, проте поводився сумирно (АП – адміністрація президента)* [1, с. 37].

За лексико-семантичною класифікацією виділяємо такі групи евфемізмів, що називають:

1. Інтимні стосунки між чоловіком і жінкою та стани, викликані ними: *Крім того відчувалося, що* ***вона давно не спала з чоловіком,*** *тож її пестощі були дуже чуттєві та свіжі* [1, с. 19]; *Коли Георгій попрощався з нею біля її будинку, він чекав, що вона бодай натяком покаже, що* ***хотіла б лишитися з ним на ніч*** [1, с.71]; *Я одружена, але* ***з чоловіком живу лише по релігійних святах*** [2, с. 70]; *Її присутність будь-де – це завжди* ***ін'єкції адреналіну****, незалежно від того, де вона перебуває* [1, с. 137].

2. Денотат "смерть": *Єдина людина в його житті, з якою він колись мав глибоку емоційну близькість, − це була його мама, але* ***вона пішла з життя багато років тому*** [1, с. 30]; *− Що з ним? –* ***Його більше нема...*** [1, с. 193]; *За мною приїде таксі, а не* ***"Black maria"****…* [2, с. 106].

3. Людину похилого віку (старість): *Ось вони,* ***всі з пофарбованими сивинами*** *зібралися біля столу на 24 персони* [2, с.130]; *Якщо ти комуніст −* ***ти людина похилого віку,*** *ностальгійно-старомодна, живеш на одну зарплату, яку чесно заробив* [1, с. 111]; *Віра Павлівна посміхнулася. Георгій теж: люблять його* ***жінки "бальзаківського" віку,*** *люблять* [1, с. 61].

4. Фізіологічні процеси та стани людини (вагітність, стан алкогольного сп'яніння, нежить тощо): *Що повинен сказати чоловік* ***жінці, яка повідомила, що чекає дитину?*** [1, с. 202]; *Він свідомо йшов на ризик, щоб захистити Євдокію −* ***жінку, яка носила під серцем його дитя*** [1, с. 215]; *Коли нас усіх почало нудити (звичайно ж, ніхто не скаржився й намагався триматися достойно), ми по черзі* ***почали виходити "подихати повітрям"*** [5, с. 8]; *Коли вдома дізналися, що Ліза спілкується з небезпечними особами і її вже викликали на розмови "до органів", мати сказала:* ***"Добігалася!"****. А коли з'ясувалося що вона ще й вагітна, додала суворо:* ***"Догулялася…"*** [4, с. 8]*; Заплющивши очі, не помічатиме, що* ***з носа тече на підборіддя*** [2, с. 81].

5. Невдале одруження, розлучення: *От і* ***позбулася достроково права жити зі мною*** [1, с. 14]; *Здається,* ***вона від нього збирається піти*** [1, с. 194]; *− Яке ти маєш право так зі мною говорити? −Я маю право, бо* ***ти ввійшла в моє життя!*** [1, с. 156].

6. Алкогольні вироби і наркотичні речовини; стан людини, зумовлений їх уживанням: *Ден та Макс швидко збігали в сільпо і* ***завантажилися кількома пляшками міцного "чорнила "***[5, с. 7]; *... Я вже не згадаю, коли приходив додому,* ***не будучи у стані легкого "підшофе".*** *А можливо,* ***й нелегкого...*** [5, с. 3]; *Із магнітофона полинули зовсім інші звуки, на столах поряд із залишками шампанського з'явилися пляшки горілки, в повітрі* ***запахло "косячками",*** *художники скупчились біля ватри* [5, с. 162]; *Дорогою я читав Гемінгвея,* ***покурював "травку"*** *в туалетах потягів і думав, що я − типовий представник ,,утраченого покоління"...* [5, с. 61].

7. Спідню білизну: *Я ненавиджу натикатися у своєму домі на чужі речі − особливо, якщо це* ***предмети жіночого***

туалету *чи волосина з розкішної зачіски сексуальної партнерки*[1, с. 25]; *Подивившись на шкарпетки, вони бачать твою* ***нижню білизну,*** *на якій ти також економиш* [1, с. 22]; *А син бабія Михайла працює дистрибутором* ***памперсів*** [2, с. 145].

8. Реалії суспільно-політичного життя: *Але цей іконостас, цей культ предків, що* ***загинули в часи культу особи,*** *це, вже, погодься, мелодрама* [2, с. 102].

9. Реалії, пов'язані зі сферою фінансів та розвитком підприємницької діяльності: *Ось уночі вирішую: нікому не буду лизати п'яти! Буду чесним, відкритим політиком,* ***законодавцем з чистими руками*** [1, с. 44]; *Однак ця мовчанка була іншою, аніж тоді, коли він кілька днів тому повідомив про те, що* ***фірма не цуратиметься брудних грошей задля свого виживання*** [1, с. 103]; – *Що ти на мене дивишся. Ти ж сам бачиш,* ***я годую податкову в ресторані***... [1, с. 104].

10. Вияв волюнтативної семантики мовця: а) небажання спілкуватися: – *Марино, ти* ***не можеш погуляти десь в іншому місці?*** [1, с. 133]; – *Марино, прошу тебе,* ***не відволікай мене!*** – *попросив Георгій* [1, с. 133]; б) відмова: – *Я хочу з тобою зустрітися, – сказав Липинський. –* ***Вже пізно зустрічатися!*** *Я тебе попереджав!* [1, с. 210]; *Не бери дурного в голову, хлопчику!* ***У тебе ще все попереду*** [4, с. 45].

11. Особливості людської зовнішності, статури: а) вуалювання її неприваблених якостей, рис (успадкованих чи набутих): ***Завеликий рот царівни-жабки,*** *тонкий ніс, гостре підборіддя. Взагалі, усе* ***не дуже пропорційне, але досить миле*** [5, с. 81]; *В останній "інстанції" – бункері радикальної партії я й заробив цей* ***мозаїчний розпис на обличчі*** [5, с. 130]; *Саша Тимченко трошки* ***нагуляв щік і діафрагми,*** *але від часів наукового комунізму практично не змінився* [2, с. 26]; б) маскування звабливості: *Вона добре говорила не лише англійською, а й німецькою, а* ***діловий костюм на засіданні й джинси по тому сиділи на ній ідеально***... [2, с. 20]; *Молодик із біблійним лицем* ***у сорочці і чорних джинсах a la балетне трико*** *тягне під фонограму „Той вечір такий чудовий"* [2, с. 132].

12. Психічний чи фізичний стан людини, який виходить за поняття норми (агресивність, роздратованість, розпач, розчуленість): *Озирнувшись на звук машини, вона так і завмерла, а її* ***руки вчепилися у прищіпки на мотузці*** [1, с. 148]; *Тридцять третя соната Гайдна ре мажор звучить, як сама радість життя,* ***а у Жан-Марка на очах сльози*** [2, с. 94]; *Все, йди, йди...* ***Я недобра стаю,*** *як вип'ю*...[5, с. 50].

13. Жінок легкої поведінки та реалій, пов'язаних з їхньою діяльністю: *Він був там, на Нижній Шельді, де вже не одне століття* ***горять червоні ліхтарі*** [2, с. 6]; *І задля цього мати твоєї дитини має* ***вийти на панель****?* [2, с. 131]; *Я пришлю до тебе твою поліцію! Тебе оштрафують за* ***падіння моральності!*** [2, с. 58]; *Можливо, цей Кристенсен утримує* ***будинок розпусти,*** *вербує до себе дівчат зі Східної Європи* [2, с. 33].

Аналіз евфемізмів за структурою дає змогу виділити: 1) слова-евфемізми: *А потім у подруг і знайомих почалися невдалі шлюби, нові чоловіки, нові друзі, коханці та* ***спонсори,*** *і вони стали мудрішими за неї з Артемом* [2, с. 55]; *Не зустрівся такий, як дідусь, значить треба було сидіти і, як ти висловлюєшся,* ***не бруднитися*** [2, с. 102]; 2) евфемізми-словосполучення: *Колись я купила її на блошиному ринку на Сінному базарі у одного* ***літнього чоловіка*** [1, с. 57]; *Фестиваль тривав з ранку до півночі з короткими перервами на нараду журі, під час якої стомлені глядачі мали можливість з'їсти підсушені бутерброди в буфеті Палацу культури та відсьорбнути з термосів* ***"живильної вологи"*** [5, с. 19]; 3) речення-евфемізми: *Тобі треба орден дати за співжиття з нею!* [1, с. 130]; *Це були купці,* ***які сколотили собі капітал на різних торгових гешефтах*** [1, с. 54]: *Треба очистити пам'ять* ***від усього зайвого*** [1, с. 132]; *Сьогодні був явно* ***не його*** *день* [1, с. 28]; 4) евфемізми-тексти: *Тобі буде важко. Але навіть не через дитину. Те, що ти вирішила її залишити – добре. Запам'ятай: ти дуже талановита. І маєш вистояти – перечекати, перетерпіти. Залишайся поки що в аспірантурі, а там побачимо. Час змінюється. Дбай про дитину, налагоджуй побут – це також дуже важливо. І – чекай. Можливо, залишилося вже недовго*...[5, с. 41].

Функцію евфемізмів у сучасній українській мові можуть виконувати різні частини мови:

1) іменники: *Дорогою я читав Гемінґвея, покурював* ***"травку"*** *в туалетах потягів і думав, що я – типовий представник „утраченого покоління"*... [5, с. 61]; *Під час* ***акту*** *Саша поспішав, боячись, що прийде мама* [2, с. 26];

2) прикметники: – *Слухай, – обірвав його Георгій, ти щось у своїх дружніх почуттях до мене надто* ***активний*** *став!* [1, с. 40]. *Ти кінець кінцем виховуєш у дитині* ***нездорові*** *нахили!* [2, с. 110];

3) займенники: *Тільки сліпий патріотизм може змусити вихваляти* ***таке!*** [2, с 17]; – *Яно,* ***це*** [порушення статевої функції – В. О.] *з ним інколи буває. Але все одно*...[2, с. 82]; *Виливши всю свою агресію в Георгієвому кабінеті, Борис побіг на телебачення, щоб у прямому ефірі захищати* ***"такого"*** [інтелектуально обмеженого, безхарактерного – В. О.] *президента* [1, с. 20];

4) дієслова: *А та, яку він би хотів бачити на цьому місці, уперто його* ***уникає*** [1, с. 86]; *Їй безкоштовно зробили паспорт і візу. Потім вона* ***відробляла*** [2, с. 14]; *А головне, Зеленович* ***„ампутував”*** *певну частину її нестерпності* [2, с. 139];

5) прислівники: − *Ну, як тобі? − перебив його Кащук. − „Що б тобі сказати, Іванку? Гірку правду чи солодку брехню?” −* ***Нормально...*** *сказав багатозначно Георгій і поспішив поміняти тему* [1, с. 23].

6) вигуки: − ***Йолі-палі!*** *− вибухнув Борис. − Ви коли-небудь що-небудь можете зробити конкретно: так або ні?* [1, с. 177]; *Так, саме цього вони чекають!* ***Дзуськи!*** *При чому тут я?* [1, с. 207].

За виконуваними функціями евфемізми досить різноманітні. До головних функційних особливостей належать: 1) тактовне ставлення до **світлин:** *Якби з тобою щось сталося, вона б цього* ***не пережила*** [2, с. 103]; − *То ви* ***не можете дозволити*** *нещасній самотній жінці зустрітися з другом, коли вас нема вдома?* [2, с. 121]; 2) приховування істинних інтенцій: *Сабіна з відділу реклами принесла йому текст до відеоряду про лінію по догляду за волоссям, вона вважала, все треба змінити, бо їхні вироби* ***повинні входити у підкірку*** *бельгійського споживача...*[2, с. 8]; 3) заміна прямої номінації подій чи явищ, які викликають негативні емоції: *Він зник у* ***страшній коловерті тридцять сьомого*** *за декілька місяців до того, як став батьком* [2, с. 101]; 4) самозахист та самовиправдовування: − *Я ж не закінчував* ***факультету точного машинобудування,*** *− він знову знизує плечима!* [2, с. 30]; *Він уперше в житті відчував, що його стильність абсолютно безглузда у цьому житті* [1, с. 119]; *Подружжя Вільсонів і Євдокія дуже швидко знайшли спільну тему для розмови, яка для Георгія, знову ж таки,* ***виявилася терра інкогніта*** [1, с. 70].

Досліджуючи явище евфемістичної заміни у мові, дослідник має справу з синонімічними відношеннями двох типів: 1) синонімічними відношеннями між табуйованими словами та евфемізмами; 2) синонімічними відношеннями всередині групи евфемізмів, що вживаються на позначення одного поняття. Синонімічні відношення між забороненою одиницею та евфемізмом характеризуються тотожністю денотата, сполучуваності і дистрибуції. Евфемізм порівняно зі словом, що замінюється, має позитивну оцінку або конотацію.

Усередині групи евфемізмів можливі всі три види синонімічних відношень: евфемізми можуть бути ідеографічними, стилістичними і семантико-стилістичними.

Із-поміж виявлених нами синонімічних одиниць лексико-семантичної групи “смерть” як „припинення людського існування природним шляхом або через вбивство / самовбивство” виокремлюємо:

- ідеографічні синоніми: − *Як почую* ***близький кінець,*** *я спалю ті листи!* [2, с. 126] (природна смерть); *Якби з тобою* ***щось сталося,*** *вона б цього не пережила* [2, с. 130] (смерть раптова, несподівана, спричинена кимось/чимось); *Може, він* ***наклав на себе руки*** *допоки вона тут розважалася?* [2, с. 65] (самогубство); *Студента* ***скинули під поїзд метро*** *в Москві* [1 с. 209] (вбивство);

- стилістичні синоніми: „ *Так можна і* ***Богу душу віддати”,*** *− подумав він, витираючи холодний піт з чола* [1, с. 16] (книжн., піднесений); *Що з ним? −* ***Його більше нема...***[1, с. 193] (нейтр.); − *Зараз мені хочеться померти. Раптово.* ***Впасти на землю, і більше не встати*** [2, с. 127] (книжн.); *...В Афгані мене не* ***шльопнули,*** *і я попросився на другий термін, а коли благополучно відбув і його, залишився на третій* [5, с. 60] (розм.); *Тут відчувається близькість до* ***„того світу”****. Тут відчувається* ***близькість до вічності*** [1, с. 217] (книжн.); *Люди від самого народження й до* ***тієї миті, коли починають розуміти невідворотність свого відходу****, − поволі перетворюються на кокон спогадів для інших людей* [5, с. 105] (книжн., піднесений); *Єдина людина в його житті, з якою він колись мав глибоку емоційну близькість, − це була його мама, але вона* ***пішла з життя*** *багато років тому* [1, с. 30] (нейтр.); − *Мені кінець!* [1, с. 59] (розм.).

Приклад семантико-стилістичних синонімів знаходимо серед евфемізмів на позначення денотата **„старий”**: *За ним устав* ***літній чоловік*** *зі світлими, майже Ісусівськими очима* [1, с. 117] (нейтр.); *Якщо ти комуніст − ти* ***людина похилого віку,*** *ностальгійно-старомодна, живеш на одну зарплату, яку чесно заробив* [1, с. 111] (нейтр.); *Вона,* ***незважаючи на свій вік,*** *− дуже елегантна* [1, с. 54] (нейтр.); *Віра Павлівна посміхнулася. Георгій теж: люблять його* ***жінки „бальзаківського” віку****, люблять* [1, с. 61] (нейтр.); *Ось вони,* ***всі з пофарбованими сивинами,*** *зібралися біля столу на 24 персони* [2, с. 130] (книжн.); *Я скоро* ***ходитиму до тебе на милицях*** [2, с. 152] (розм.).

Великий синонімічний ряд становлять евфемізми на позначення поняття **„інтимні стосунки”**: *Крім того, відчувалося, що вона давно* ***не спала з чоловіком****, тож її пестощі були дуже чуттєві та свіжі* [1, с. 19]; *Георгій плив у море і подумки аналізував той шквал, який називався його* ***першою близькістю*** *з Євдокією* [1, с. 131]; *Георгій же ловив себе на думці, що не знає,* ***як поводитися з нею в ліжку*** [1, с. 149]; *Вони* ***кохалися*** *з перервами до вечора* [1, с. 155]; *Саме палкі, а часом аж надто палкі* ***близькі стосунки*** *мирили Євдокію й Георгія після сімейних розладів*

на ґрунті націонал-анархізму [1, с.169); *Бере шалені хабарі,* ***домагається співробітниць*** *і таке інше* [1, с. 37]; *Коли Георгій прощався з нею біля її будинку, він чекав, що вона бодай натяком покаже, що* ***хотіла б лишитися з ним на ніч*** [1, с. 71]; *Георгій подумав: це перша жінка в його житті, яка* ***не повісилася йому на шию*** *в перший же вечір* [1, с. 71]; *Розповідала, що її чоловік їздив до Таїланду укладати якусь торговельну угоду.., і привіз альбом з кольоровими ілюстраціями, на яких різні* ***способи спілкування чоловіка з жінкою,*** *тепер не дає спокою...*[2, с. 155]; *Я одружена, але з* ***чоловіком живу лише по релігійних святах*** [2, с. 70]; ***І подружні стосунки*** *мимоволі періодично поновлюються, якщо той тип весь час під боком* [2, с. 57]; *З бібліотеки* ***вони перебралися до спальні,*** *і в інтервалах між поцілунками він говорив їй, що давно мріяв познайомитися з жінкою зі Східної Європи, бо найкращі жінки саме звідти* [2, с. 56]; *Гелена раніше за багатьох своїх ровесниць* ***пізнала таємниці любощів*** *і пишалася цим* [2, с. 55]; *Під час* ***акту*** *Саша поспішав, боячись, що прийде мама* [2, с. 26]; *А потім він ходив до неї декілька вечорів, платив їй, і* ***не вимагав від неї послуг...*** [2, с. 9]; *Я просто відчував, що на мене насувається дев'ятий вал, і найрозумніше, що варто було б зробити, — ніколи до неї не наближатися. Але для такого рішення я був занадто молодий. Хоча* ***досвід спілкування з жінками*** *в мене був чималий* [5, с. 21].

Досліджуючи явище антонімії серед евфемізмів, ми виділяємо традиційні й специфічні форми вияву антонімії. Фактичний матеріал дозволяє підтвердити правило про здатність евфемізмів вступати в антонімічні відношення, утворюючи пару-опозицію. Так, серед власне антонімів-евфемізмів на позначення протилежних понять, явищ, ознак виділяємо такі найтиповіші парадигматичні опозиції:

а) одруження / розлучення: *От і* ***позбулася достроково права жити зі мною*** [1, с. 14]; *Здається,* ***вона від нього збирається піти*** [1, с. 194] − *Яке ти маєш право так зі мною говорити? – Я маю право, бо* ***ти ввійшла в моє життя*** [1, с. 156];

б) життя / смерть: *А батько* ***встав на ноги,*** *одначе то вже був не батько* [2, с. 81]; − *Що з ним?* − *Його* ***більше нема...*** [1, с. 193]; *Єдина людина в його житті, з якою він колись мав глибоку емоційну близькість, – це була його мама, але вона* ***пішла з життя*** *багато років тому* [1, с. 30];

в) безгрішність (порядність) / гріховність (підлість, злочинність): *Ось уночі вирішую: нікому не буду лизати п'яти! Буду чесним, відкритим політиком,* ***законодавцем з чистими руками*** [1, с. 44]; *Тільки Ганна Миколаївна мала "чисті руки" і "чисту совість", а в Олексія Олексійовича* ***"руки були по лікті в крові"*** [1, с. 11].

Разом із названим різновидом евфемізмів художнє мовлення послуговується такими евфемістичними антонімами, які несуть у собі протилежне значення, тобто утворені на основі мейозису: − *Та ні. Ви ж знаєте, я ці піонертабори* ***недолюблюю...*** (ненавиджу) [1, с. 61]; *В економічних питаннях* ***несильний*** (слабкий), *практично всі його справи веде юрист, пов'язаний з ним поки що не з'ясованими зв'язками* [1, с. 77]; *І тому зараз усі методи доцільні, у тому числі* ***не надто моральні*** (аморальні) [1, с. 85]; *На мене дивилися, як на ідіота або закінченого покидька. Щоправда, я й сам відчував себе* ***не дуже нормальним*** (дурним) [5, с. 60].

Не менш цікавим різновидом евфемізмів є такі, що характеризуються енантіосемією, тобто є нічим іншим, як антонімічною іронією: *В останній "інстанції" − бункері радикальної партії я й заробив цей* ***мозаїчний розпис на обличчі*** (побите обличчя) [5, с. 130]; − *І з чим ти до нас прийшов?* − *нарешті спитала вона Георгія.* − ***З благою вістю...***(з поганими новинами) − *пожартував він і перелякався: це видалося йому святотатством, адже зараз він скаже їм усю правду* [1, с. 118]; *Чому ж настрій такий, наче попереду* ***день народження свекрухи*** (поганий, пригнічений настрій)? [2, с. 129].

„Затемнення" внутрішньої форми слова, окремо взятих його лексико-семантичних варіантів призводить до порушення їх взаємної вмотивованості і утворенню омонімів. Серед фактичного матеріалу нами не зафіксовано жодного випадку використання евфемізму-омоніма чи евфемізму з полісемантичним значенням. Натомість явище лексичної омонімії й полісемії відіграє не останню роль у виникненні евфемізмів.

Окрема група лексем через природні закони семантизації лексичних одиниць (розширення значення) використовується для називання неблагозвучних реалій позамовної дійсності (об'єктів, предметів, якостей, ознак), переходячи до евфемізмів.

Такі лексеми у функції евфемізмів можуть виникати без зміни зовнішньої форми слова у прямому номінативному значенні, але із кардинальною зміною семантичного обсягу, наприклад: *Колись Василь учився на юридичному факультеті, звідки його, як він каже, вигнали за те, що він відмовився* ***стукати*** [2, с. 131]. За словником української мови, стукати$_1$ – 1) створювати стук, шум при ударах, поштовхах, коливаннях, розривах і т. ін.; 2) сильно битися, пульсувати внаслідок збудження, переживання і т. ін. (про серце, кров); стукати$_2$ − таємно доносити [4 (4), с. 437]. Інколи, коли мають на увазі якесь складне щодо номінації поняття, евфемістична процедура супроводжується усіченням непристойної частини клішованої сполуки, наприклад:

*Під час **акту** Саша поспішав, боячись, що прийде мама* [2, с. 26]. Акт$_1$ − 1) окремий прояв якої-небудь діяльності; дія, подія, вчинок; 2) закінчена частина театральної вистави, драматичного твору; дія; 3) писаний указ, грамота, постанова державного, суспільного значення; офіційний документ, протокол, запис про який-небудь факт; 4) урочисті збори в шкільних закладах у зв'язку з закінченням навчального року, урочистий обхід, обряд, церемонія, акт$_2$ − у знач. статевий акт [4 (1), с. 31]. Таку лексичну полісемію доречно кваліфікувати як переносне значення слова, метафоризацію. Також трапляються випадки, коли дисфемістична назва набуває ознак евфемізму, розширюючи кількість своїх лексико-семантичних варіантів, завдяки словотворчим засобам, наділеним апріорі зменшено-пестливими значеннями, пор.: *язва − язвочка: − Це точно! Вона – **язвочка** рідкісна! Ти єдиний, хто співчуває мені. Решта вважають, що вона мене ощасливила!* [1, с. 130] (язва$_1$ − те саме, що і виразка; язва$_2$ – в'їдлива, вередлива й скандальна людина (синтаксично зумовлене лексичне значення слова)).

Фіксуємо також випадки лексичної омонімії слів з активного шару лексики, так би мовити загальномовних і загальновідомих, та слів-евфемізмів, які ідентичні у формальному відношенні з їхніми нейтральними відповідниками, наприклад: *Її хвилювало кілька важливих питань: чи не наркоман, чи не **голубий** (цього добра на телебаченні вистачало), чи не бабій?* [5, с. 95] (голубий − який має забарвлення одного з основних кольорів спектра − середнього між зеленим і синім; голубий$_2$ − гомосексуаліст).

Отже, дослідження евфемізмів у лінгвістичному аспекті – це встановлення специфіки їх функціювання у складі лексики і фразеології, різних стилів української мови, виявлення обов'язкових і факультативних ознак цих субститутів, систематизація типів евфемістичних номінацій, виявлення різниці між евфемією та суміжними мовними явищами. Помітну групу в українській мові становлять соціально-моральні та суспільно-естетичні евфемізми, в основі яких лежать різні етичні норми суспільства. Вони віддзеркалюють норми людської поведінки, свідомості суспільства, стосунки між людьми, розкривають духовний світ спільноти. Виконуючи маскувальну, інколи жартівливо-іронічну роль, такі евфемізми ґрунтуються на різних стилістичних засобах.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гримич М. Егоїст: Роман / М. Гримич . – Львів: Кальварія, 2003. – 228 с.

2. Кононенко Є. Повії теж виходять заміж: Новели / Є. Кононенко. – Львів: Кальварія, 2004. – 160 с.

3. Мілєва І.В. Евфемізм – дисфемізм – перифраза / І.В. Мілєва // Вісник ХНУ. – № 632. – Серія Філологія. – Вип.42. – Харків, 2004. – С. 72.

4. Новий тлумачний словник української мови: в 4-х т. / Укл. Василь Яременко, Оксана Сліпушко. – К.: Аконіт, 2000.

5. Роздобудько І. Ґудзик / І. Роздобудьмо. – Харків: Фоліо, 2006.

6. Словник іншомовних слів/ Уклад. Л.О. Пустовіт та ін. – К.: Довіра, 2000. – 1018 с.

УДК 811.161.2(075.8)

НАУКОВИЙ ТЕКСТ У СУЧАСНОМУ ЛІНГВОДИДАКТИЧНОМУ ВИМІРІ

Онуфрієнко Г.С., доктор філософії у філологічних науках, доцент

Запорізький національний технічний університет

У статті обґрунтовано лінгводидактичний потенціал наукового тексту, проаналізовано чотири основні рівні організації тексту в процесі навчання студентів мови їх фаху, описано структуру і типи термінологічних знаків як репрезентантів комунікативної стратегії наукового тексту.

Ключові слова: текст, лінгводидактика, термінологічний знак, алгоритмічний припис.

Онуфрієнко Г.С. НАУЧНЫЙ ТЕКСТ В СОВРЕМЕННОМ ЛИНГВОДИДАКТИЧЕСКОМ ИЗМЕРЕНИИ / Запорожский национальный технический университет, Украина

В статье обоснован лингводидактический потенциал научного текста, проанализированы четыре основных уровня организации текста в процессе обучения студентов языку их специальности, описана структура и типы терминологических знаков как репрезентантов коммуникативной стратегии научного текста.
Ключевые слова: текст, лингводидактика, терминологический знак, алгоритмическое предписание.

Onufriyenko G.S. SCIENTIFIC TEXT IN THE MODERN LINGUISTIC-DIDACTICS MEASUREMENT/ Zaporizhzhya National Technical University, Ukraine
In this article linguistic-didactics potential of the scientific text is grounded, four main levels of organization of text in the process of teaching students for the language of their speciality are analyzed, the structure and types of terminological signs as the representatives of the communicative strategy in the scientific text are described.
Key words: text, linguistics didactics, terminological sign, algorithmic instruction.

Єдиний інформаційний простір, створюваний сучасним глобалізованим світом, є тим нескінченним інтелектуальним ресурсом, до якого має можливість долучатися кожна людина, аби набувати й удосконалювати знання, власний досвід, уміння, навички та необхідну в кожній професії комунікативну компетентність. При цьому в довготривалій пам'яті носія мови активно зберігаються як елементи/компоненти мовної свідомості, так і цілі тексти, на яких ґрунтується його комунікативна компетентність. Те, що свідомість людини є текстуалізованою, переконливо доведено останніми роками, зокрема, в наукових дослідженнях Ю.Караулова, Н.Петрової, Г.Слишкіна. Як когнітивні утворення, тексти спираються на мовну свідомість і виконують функцію вербального провідника інформації, за допомогою якого людина орієнтується / дезорієнтується у складному інформаційному просторі.

Текст як об'єкт наукового дослідження є предметом уваги й аналізу не тільки літературознавців, лінгвістів, культурологів, але й педагогів, психологів та правників. Концептуальна модель вивчення тексту з другої половини XX ст. збагатилася новим поглядом на нього як засіб і реальну одиницю мовної комунікації, що сприяло дослідженню цілої низки нових комунікативно-прагматичних категорій і понять функціональної та когнітивної лінгвістики.

Традиційно філологи активніше досліджували саме художній текст. Поміж сучасних актуальних аспектів його аналізу – гендерний (Борисенко О., Грабська М., Погребна В.), герменевтичний (Болдирєв М., Ґрайс Г.), комунікативно-прагматичний (Леонтьєв О., Мастилко Н., Пфютце М.), інтертекстуальний (Бахтін М., Грищенко А., Кристева Ю., Петрова Н., Романовська А.), лінгвокультурологічний (Іонова С., Костомаров В., Маслова В.) і навіть лінгвотерапевтичний (проблеми нейролінгвістики, логопедії). Окрему увагу дослідники зосереджують на реконструкції художнього тексту в процесі перекладацьких деривацій (Влахов В., Литвинова М., Мурзін Л.). Із 70-80 років XX ст., після поширення ідей книги Т. Сейворі "Мова науки", набула вмотивованої актуальності різновекторна проблематика дослідження наукового тексту. З урахуванням теорії дискурсу та категорій мовної комунікації лінгвісти перефокусували увагу на процеси функціонування мовних одиниць у комунікативному просторі. У сучасній науковій парадигмі текст досліджують як вершину реалізації мови, бо "позатекстової реальності взагалі не існує" [2, с. 11]: саме в тексті на найвищому мовному рівні відбувається взаємодія всіх нижчих ярусів мови в умовах гармонійного взаємозв'язку задуму, мети (цілей), інтенцій, умов і засобів вербальної комунікації (Бухбиндер В., Розанов Є.).

Науковий текст, порівняно з художнім, публіцистичним та офіційно-діловим, якнайменше досліджений у вітчизняній лінгвістиці. Окремі актуальні аспекти теорії наукового тексту висвітлено в публікаціях українських учених (Бацевич Ф., Вихованець І., Городенська К., Дубічинський В., Кочан І., Кочерган М., Паламар Л., Пристайко Т., Скороходько Е., Тараненко О. та ін.), професорів російських університетів та наукових установ (Буянова Л., Залевська О., Колшанський Г., Кубрякова О., Леонтьєв О., Макаров М., Розанов Є. та ін.). Серед західноєвропейських дослідників наукового тексту – Р. Барт., М. Беллерт, Е. Бернадез, В. Дейк, Ж. Дерріда, В. Дресслер та ін. У наших попередніх публікаціях [4; 7; 8] описано стилетвірні ресурси сучасного наукового тексту та його лінгводидактичні функції. Текстоцентричний принцип навчання мови науки реалізовано у виданих для ВНЗ посібниках "Науковий стиль української мови" [5; 6]. Мета цього дослідження – виявити й проаналізувати особливості сучасного наукового тексту в лінгводидактичному контексті.

Вітчизняною і зарубіжною наукою розроблено низку дефініцій тексту, які розрізняються широтою охоплення та ракурсом оцінювання його характеристик. Походить іменниковий термін *текст* від лат. textum ("тканина, зв'язок, побудова" [1, с. 303]) і функціонує як полісемічна лексема. У контексті завдань лінгводидактичного дослідження текст – "послідовність мовних та інших знаків, що становлять єдине ціле і виступають об'єктом вивчення й обробки" [9, с. 565]. У класичному сенсі текст – це фрагмент поняттєвої сутності, у центрі якої перебуває поняттєвий знак, що віддзеркалює відповідний концепт. У сучасному загальному мовознавстві текст вивчають як цілісний мовний суперзнак, закритість якого фіксує певний смисл, не дозволяючи йому "коливатися" чи "розтікатися". На рівні семантики текст – це полісемічний простір, у якому взаємодіють множини можливих смислів; текст як вербальний суперкод дозволяє створювати нові повідомлення й нові

тексти; у семіотиці текст – осмислена лінійна послідовність певних знаків, будь-яких форм комунікації; в теорії мовної комунікації – продукт мисленнєво-мовленнєвої діяльності. Герменевтика досліджує текст як джерело неочевидних смислових зв'язків та опозицій, котрі треба виявити, адекватно розтлумачити, правильно проілюструвати. Для структуралістів текст – певна система суджень, функціонально об'єднаних у структурі загальної концепції. Текст як результат функціонування мови в реальному часі, організований принципом гармонії між змістом і формою, досліджують з позиції лінгвістичного функціоналізму. У працях з лінгвокультурології тексти розглядають як основу лінгвокультурологічної компетентності, як провідник інформації, за допомогою якого представники різних культур світу можуть адекватно орієнтуватися в життєвому просторі.

Аналіз й узагальнення існуючих дефініцій тексту з метою визначення максимально точної і повної кваліфікаційної моделі саме наукового тексту дозволяє описати його як вищу комунікативну одиницю в межах наукового дискурсу, як вербальне, цілісне, структуроване, когнітивно-комунікативне утворення, що характеризується структурно-семантичною, композиційно-стилістичною і функціональною єдністю та набором константних текстових категорій. Серед останніх – інформативність, поняттєвість (корелює з термінованістю), комунікативність, доцільність (доречність, прийнятність тексту як якісно нового утворення в умовах певної комунікативної ситуації наукового дискурсу), адекватність (оперування поняттями й презентація інформації найоптимальнішими варіантами мовних ресурсів, вибраними з існуючих для певної комунікативної ситуації наукового дискурсу), когерентність (структурна, смислова і функціональна єдність тексту), зв'язність (функціонально вмотивована послідовність речень, взаємозалежність і співвіднесеність речень тексту за радіальним або лінійним типом), цілісність (відмежованість від інших текстів і внутрішня смислова організація структурних частин тексту відповідно до проблематики, мети, інтенцій та функцій тексту), завершеність, лінійність, структурованість, інтегративність, рекурентність (повторюваність елементів тексту як одна з обов'язкових умов його зв'язності), інтертекстуальність (взаємозв'язок і взаємодія з існуючими текстами).

Головним текстотвірним чинником у науковому дискурсі, репрезентантом комунікативної стратегії наукового тексту є термінологічні знаки, тобто формально, змістово та функціонально цілісні номінативні одиниці (і слова, і сполуки) однієї терміносистеми [3, с. 4-5] у площині взаємодіючих тенденцій до універсалізації та спеціалізації нових знань. Серед характеристик термінологічного знака (ТЗ) є три найголовніші (когнітивний потенціал, інформаційна насиченість, оптимальність адекватної мовної форми), з чого й випливає цінність наукового тексту як важливого лінговодидактичного поняття. Оскільки поняттєвий зміст наукового тексту сфокусований у взаємопов'язаних ТЗ як вербальних знаках спеціальних понять, то якість і швидкість опанування його адресатом залежить від попередньо напрацьованого ним мовного досвіду з осмислення поняттєвих категорій, бо всяке знання має певну й відповідну мовну форму, адекватне "вбрання", оболонку. Інакше кажучи, це досвід з оперування тими лінгвістичними моделями, котрими презентуються знання і котрі виражають досвід розуміння дійсності. Саме такий концептуальний підхід до вивчення українського наукового тексту дозволив виявити його лінгводидактичні функції.

Для адекватного розуміння наукового тексту адресатові необхідно усвідомити його чотири основні рівні організації: 1) мовно-структурний (граматичні категорії, граматичні значення, лексико-граматичні розряди дозволяють формувати й збагачувати досвід з оперування лінгвістичними моделями як планом вираження смислу/змісту тексту); 2) мовно-когнітивний (текст містить вербалізовані знання, нову наукову інформацію, яку дозволяє виявити актуальне членування речень (тема/ рема); поняттєвість тексту реалізована структурно гомогенними й гетерогенними терміноодиницями, котрі називають як відомі поняття (терміни-нотоніми), так і нові (терміни-неоніми); 3) комунікативно-риторичний (засоби переконливості наукового тексту, аргументувальна база тексту, науковий текст як одиниця фахової мовної комунікації, зв'язок тексту з попереднім контекстом і передбачення подальших контекстів, удосконалення мовного досвіду розуміння дійсності); 4) комунікативно-прагматичний (ставлення автора до повідомлення, мотивація в опрацюванні інформації, алгоритмічні приписи для розуміння інформації). Зазначене і є змістом процесу як навчання мови фаху у вишах, так і самоосвіти студентської молоді. Цілком очевидним є пріоритет мовно-когнітивного рівня наукового тексту, бо ж саме мовно-термінологічна компетентність користувачів тексту визначає ступінь якості та темп засвоєння/усвідомлення/ опанування ними через текст нових знань у вербалізованих знаках понять.

Знання студентами поняттєвого змісту терміноодиниць, які є когнітивними знаками, що виступають вербальними репрезентантами наукових концептів, забезпечує точне, правильне й адекватне розуміння як окремої думки, тези, аргументу, так і змісту всього джерела фахової інформації: університетської лекції, розділу підручника, теми навчального посібника тощо. Акумулюючи необхідний фрагмент знання й досвіду через "упаковування" його відповідною специфічною мовною формою та стаючи редукованим і комунікативно достатнім знаком означуваного поняття, терміни набувають функції лексичних маркерів мови спеціального призначення, асоціюючись з "інформаційними вершинами" фахового речення, мікротексту,

наукового тексту, дискурсу. Термінологія, за твердженням І. Огієнка, і є зовнішньою формою самої науки, її понятт'євого апарату.

Основу українського термінологічного фонду закономірно утворює питома лексика (так званий корінь національної ідеї), яка ввійшла в науковий обіг та професійну сферу, у тому числі й навчально-професійну, шляхом її дефініювання. За даними здійсненого лінгвістичного дослідження, квантитативно вагому, комунікативно досконалу й дериваційно активну частину української термінології утворюють питомі похідні терміноодиниці гібридної природи (*loan-blends*), загальна морфемна модель яких переважно являє собою корінь іншомовного походження бездефіцитність, лінійність (головним чином давньогрецького або латинського), оточений питомим/-и афіксом/-ами (наприклад, *бездефіцитність, лінійність, модулювання, надструктура, підпрограма*), значно рідше - питомий корінь, ускладнений іншомовним афіксом/-ами (наприклад, *античастинки, дезбудження, детінізація, ультразвук*).

Як вербальні знаки спеціального поняття, терміни організовуються у відповідні природно-штучні системи, що виявляють відкритість, незамкненість, різнорівневість, ієрархічність, динамічність і до складу яких входять різні за структурою, архітектонікою (основним принципом побудови, зв'язку і взаємозумовленістю елементів цілого) номінативні одиниці. По-перше, в українській мові це гомогенні (цілісноформлені) термінологічні знаки за будовою, що представлені як іншомовними запозиченнями (наприклад, ек. *інфляція, парцеляція, бартер;* мат. *вектор, фрактал;* фін. *банкрут, кредит;* юр. *юрисдикція, кримінал, гарант;* техн. *трансформатор, купаж),* так і переважно питомою лексикою (наприклад, ек. *безприбутковість, удержавлення;* мат. *багатозв'язність, множина;* фін. *заставник;* юр. *чинність, перезастава, верховенство, право;* техн. *перезачіплювання, вимірник, вкрутень).* Поміж цих гомогенних однослівних ТЗ у всіх без винятку галузях знань (гуманітарних, природничих, технічних тощо) звертають на лінгвістичну увагу термінологів, лексикологів, дериватологів міжмовні (питомі – іншомовні) гібриди типу ек. *безплановість, капіталовіддача, самофінансування;* мат. *конгруентність, підспектр, псевдодобуток;* фін. *кредитоспроможність, переасигнування, співкредитор;* юр. *легітимність, неконституційність, патентування;* техн. *газорізання, ізоляційник, коксосортування, пелентування, розбаланстоннажність).* Співвідношення між різномовними (зокрема, своїми й чужими) словотвірними засобами, що реалізовують термінологічні категорії, можна кваліфікувати як асиметричне, оскільки словотворчі форманти, зокрема в найпоширеніших цілісноформлених гібридних ТЗ, є переважно питомими, слов'янськими (відповідно українськими). Факти запозичення чужого слова, адаптування та використання його як власного (автохтонного) шляхом асиміляції, пристосування до своїх парадигм окреслюють масштаби реальної й потенційної сили мови-реципієнта, яка виявляється, динамізується, зростає, міцнішає, якщо лексичні запозичення демонструють словотвірні потенції на ґрунті національної мови, творячи низку похідних лексем і реалізовуючи таким чином різновекторні та різномасштабні дериваційні зв'язки у просторі словотвірних гнізд відповідної терміносистеми. По-друге, ТЗ за будовою в українській мові може бути гетерогенним (нецілісноформленим), наприклад: ек. *амплітуда інтеграла, курс облігацій, парцеляція землеволодіння, частота збитку;* юр. *законодавчий корпус, касація вироку, склад злочину;* техн. *аналізатор імпульсів, затискний наконечник, зворотний пеленг.* Такі терміноодиниці параметруються за багатьма ознаками: лінійною довжиною (кількістю компонентів/слів), внутрішньою архітектонікою, за принципом і способом деривації, морфемною побудовою компонентів/ слів, мовним джерелом /-ами. У контексті останніх із зазначених аспектів гетерогенний ТЗ майже не досліджується, хоча результати подібних студіювань є корисними та перспективними і для загального, і для порівняльного, і для слов'янського мовознавства, а також для української лінгводидактики.

Цілком зрозуміло, що словотвірне адаптування запозичень в українській мові залежить безпосередньо від багатьох чинників, зокрема, від ступеня відкритості мовної системи до інновацій, від поширеності й характеру бі- та полілінгвізму в соціумі, від мовної політики держави тощо. З урахуванням цього неможливо не визнати як актуальну проблему якості володіння іншомовним словом, передусім інтернаціонального статусу, саме в наш час активізації й глобалізації міжнародних стосунків і, навіть можна стверджувати, тотального характеру лексичних запозичень, коли часто-густо відсутність високого "мовного смаку" породжує, за влучним визначенням Г.Винокура, "лінгвістичний провінціалізм".

Важливу для української лінгводидактики тенденцію розподілу у тканині тексту і гомогенних, і гетерогенних терміноодиниць дозволив виявити здійснений аналіз наукових джерел економічної, юридичної та технічної тематики. Залежно від комунікативної стратегії наукового тексту, спрямованої на забезпечення оптимальності наукової комунікації, у різних структурних його частинах використовуються загальнонаукові, міжнаукові, залучені терміни, з одного боку, та терміни-домінанти, базові терміни, терміни-неологізми, з іншого боку. Якщо тексти демонструють простішу комунікативну стратегію (поступове, послідовне ускладнення інформації), то частотність термінів зростатиме і перше входження базових терміноодиниць висвітлюваної теми/ підтеми буде віддаленим від початку текстів. У разі протилежної (складнішої) комунікативної стратегії наукових текстів уже на їх початку спостерігається активне застосування авторами складного поняттєво-термінологічного апарату (у тому числі з новими термінами). Зрозуміло, що організація лінгводидактичної роботи над науковими текстами повинна враховувати тип комунікативної стратегії тексту. Відтак терміни, як

найважливіша специфічна одиниця навчальної системи у ВНЗ, візуалізують у навчальних текстах дію основних принципів специфічно професійної реалізації системи та структури української мови, а саме: принципи актуальності, доцільності, аналогійності.

В останні роки завданнями української лінгводидактики актуалізовано увагу до комунікативно-прагматичного рівня тексту, у тому числі й до алгоритмічних приписів, котрими скеровується розумова діяльність при здобутті нових знань із наукових текстів різних (малих, великих) жанрів. Алґоритмічні приписи організовують навчальну мисленнєво-мовленнєву діяльність, пов'язану зі смисловим "згортанням", мовною компресією, узагальненням інформаційного змісту наукового тексту (складання планів різних типів, тез, конспекту, анотації, реферату, рецензії) і підготовкою наукової доповіді, виступу, статті. При цьому алґоритмічні приписи як регламентовані схеми мисленнєво-мовленнєвих операцій ефективно й диференційовано допомагають кожному у формуванні, коригуванні та вдосконаленні внутрішньої (індивідуальної) програми пізнавальної діяльності через усвідомлення й засвоєння її логічної моделі: знайомство → спостереження → вивчення → копіювання → відтворення → тренінг→ креативне застосування.

Алґоритмічні приписи, визначаючи систему орієнтирів, зокрема послідовність і зміст розумових дій ("кроки") для розв'язання навчального чи професійного завдання, реально допомагають користувачам сформувати та вдосконалити навички з найраціональнішої організації мисленнєво-мовленнєвої діяльності, дозволяють зменшити ймовірність помилкових дій при досягненні мовно-комунікативних цілей, дають можливість оперативно і вчасно контролювати свої "мисленнєві" кроки, самостійно виявити помилки та, проаналізувавши їх, відповідно коригувати свою комунікативно-прагматичну діяльність. Приписи сприяють піднесенню якості знань, формують і розвивають навички раціональної організації навчальної праці, дозволяють систематизувати та структурувати набуті знання й навички, розвивають самостійність та інтелектуальну активність, логізують розумову діяльність, мовне мислення, що все разом у процесі навчання мови спеціальності збагачує їх комунікативну компетентність, яка є невід'ємною складовою професійної комунікації і вагомим гарантом освіченості та професіоналізму особистості. Працюючи за алґоритмічними приписами, студент сам стає активним учасником процесу як здобуття нових знань, так і їх застосування в нових навчальних, наукових і професійних ситуаціях. Отже, матеріали здійсненого дослідження дозволяють зробити важливий висновок для сучасної української лінгводидактики: мовні одиниці, виявляючи в науковому тексті свої властивості у парадигматичних відношеннях і синтагматичних зв'язках, набувають лінгводидактичної цінності на чотирьох зазначених рівнях його організації. Це скеровує викладача на організацію системної роботи студентів із науковим текстом у логічній гармонізації підготовчих (мовно-структурний, мовно-когнітивний рівні організації наукового тексту) та комунікативних (комунікативно-риторичний, комунікативно-прагматичний рівні організації наукового тексту) завдань, що повністю узгоджується з концепцією нової й обов'язкової у ВНЗ навчальної дисципліни "Українська мова (за професійним спрямуванням)".

ЛІТЕРАТУРА

1. Ганич Д.І. Словник лінгвістичних термінів / Д.І. Ганич, І.С. Олійник. – К., 1985. – 360 с.

2. Деррида Ж. Грамматология: пер. с фр. / Ж.Деррида. – М., 1999.

3. Меркель С.Э. Семантико-дистрибутивная верификация терминологического знака (на материале документов немецкого гражданско-процессуального права): автореф. дисс. На соикание учен. степени канд. филол. наук / С.Э. Меркель. – Волгоград, 2001. – 18 с.

4. Онуфриенко Г.С. Гибриды как стилеобразующий лексический элемент языка науки и техники / Г.С. Онуфриенко// Slowa, slowa, slowa w Komunikacji jezykowej. – II. Pod redakcja Marceliny Grabskiej . – Gdansk, 2004. – С. 127-135.

5. Онуфрієнко Г.С. Науковий стиль української мови: навч. посібник / Г.С. Онуфрієнко. – К., 2006. – 312 с.

6. Онуфрієнко Г.С. Науковий стиль української мови: навчальний посібник з алгоритмічними приписами / Г.С. Онуфрієнко. – 2-е вид. перероб. та доп. – К., 2009. – 392 с.

7. Онуфрієнко Г.С. Українська наукова мова в термінологічному вимірі і в контексті вимог Болонського процесу / Г.С. Онуфрієнко // Зб. наукових праць Науково-досл. інституту українознавства МОН України. – К., 2006. – Том Х. – С. 175-186.

8. Онуфрієнко Г.С. Українська термінологія в лінгводидактичному вимірі / Г.С. Онуфрієнко // Теорія і практика викладання української мови як іноземної: зб. наук. праць. – Львів, 2010. – Вип. 5. – С. 167-174.

9. Словник іншомовних слів / уклад.: С.М. Морозов, Л.М. Шкарапута. – К., 2000. – 680 с.

10. Хайдеггер М. Гельдерлин и сущность поэзии / М.Хайдеггер // Работы и размышления разных лет. – М., 1991. – С.27.

УДК 81′373.23:811.161.2

УКРАЇНСЬКІ ПСЕВДОНІМИ ЯК ОБ'ЄКТ ОНОМАСТИЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Павликівська Н.М., д. філол. н., професор

Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського

У статті йдеться про псевдонімну термінологію, вибір номінативних форм, особливе призначення псевдоніма як засобу вторинного називання.

Ключові слова: онім, антропонім, псевдонім, номінативна форма.

Павликивская Н.М. УКРАИНСКИЕ ПСЕВДОНИМЫ КАК ОБЪЕКТ ОНОМАСТИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ / Винницкий государственный педагогический университет имени Михайла Коцюбинского, Украина.

В статье рассматривается псевдонимная терминология, выбор номинативных форм, особенное предназначение псевдонима как средства вторичного наименования.

Ключевые слова: оним, антропоним, псевдоним, номинативная форма.

Pavlykivska N..M. UKRAINIAN PSEUDONYMS AS THE OBJECT OF THE ONIMASTIC INVESTIGATION / Vinnitsa State Pedagogical University named after Mukhailo Kotsubynsky, Ukraine.

The article deals with the pseudonym terminology, the choise of nominative forms, an especial function of the pseudonym as a means of undirect nomination.

Key words: onym, anthroponym, pseudonym, nominative form.

Псевдоніми як різновид власних найменувань людей посідають важливе місце в антропонімій ній системі національної мови.

Псевдоніми як мовне явище зацікавили вітчизняних (П.П. Чучка, В.В. Німчук, М.П. Лесюк, О.В. Петрова, Н.М. Павликівська) та інших слов'янських (О.В. Суперанська, Г.В. Суслова, Т.І. Суркова, В.А. Никонов, С.Вархол) лінгвістів. Вони порушили питання лінгвістичного статусу, призначення та функцій псевдоніма, структури класу псевдонімів, особливості псевдонімної номінації тощо.

Працюючи над загальними або частковими проблемами ономастичної термінології, В.В. Німчук, М.М. Торчинський, О.І. Дей, В.Г. Дмитрієв, Н.В. Подольська, Я.Свобода тією чи іншою мірою торкалися і питань термінології у сфері псевдонімів як засобів вторинної номінації особи.

У загальнослов'янському зібранні ономастичних термінів апробовано такі українські терміни із псевдонімії: "фіктонім" – власне ім'я, придумане для того, щоб приховати справжнє найменування об'єкта, "псевдонім – фіктонім особи", "криптонім – фіктонім, вигадане ім'я місця, міста, предмета, якоїсь акції, операції і т.д. (але не особи)", псевдогінім – узятий чоловіком псевдонім, який містить принаймні одне жіноче ім'я і наводить на думку, що носієм антропоніма є жінка, псевдоандронім – псевдонім, узятий жінкою, який містить хоча б одне чоловіче ім'я і наводить на думку, що носієм антропоніма є чоловік" [4, с. 158–160, с. 231, с. 232].

За Н.В. Подольською, фіктонім – власна назва, вигадана для того, щоб приховати справжнє ім'я об'єкта [6, с. 65, с. 118, с. 157-158].

На думку О.І. Дея, псевдонім – узагальнююче поняття, яке включає в себе різні види творення й графічної передачі прибраних імен і позначень прихованого авторства. Різновиди псевдонімного прикриття авторства – власне псевдоніми (справжні псевдоніми) або фіктоніми (fiktion – вигадка, onoma – ім'я) і узагальнюючі псевдоніми – в них справжнє ім'я й прізвище автора змінене узагальнюючою вказівкою на його національність, територіальну належність, соціальне становище, партійність, вік, особисті прикмети, стан в момент писання (Селянин – А.Марцинюк, Радикал – М.Лозинський, Дід – С.Черкасенко, Очевидець – С.Парфенович, Простодушинй – Л.І. Глібов); фразеоніми – описові узагальнюючі псевдоніми (Один з молодіжі – І.Я. Франко), алоніми – підписи чужим прізвищем, титлоніми – більш-менш чіткі вказівки автора чи авторів на себе ("Редакція "Народа" – І.Франко та М.Павлик), анаграми – приховання автора шляхом

зворотної подачі його прізвища (Чивомискам – М.О. Максимович), перекладні псевдоніми (Е.Гребёнкин – Є.Гребінка), псевдоандроніми – чоловіча форма псевдоніма для авторки-жінки, псевдогініми – жіночі форми псевдоніма, вживані чоловіками [1, с. 27, с. 28, с. 29, с. 30, с. 31].

У "Словнику термінів" В.Г. Дмитрієва псевдонім – загальна назва для вигаданих або змінених імен і прізвищ, які замінили справжнє ім'я і прізвище, криптонім – загальна назва зашифрованих підписів, псевдоандронім – чоловіче ім'я і прізвище, взяті автором-жінкою, псевдогінім – жіноче ім'я і прізвище, взяті автором-чоловіком. Укладач словника розглядає й інші різновиди псевдонімів: псевдотитлоніми (неправильно вказана професія чи звання), аристоніми (приписані собі титули), псевдофреноніми (неправильна інформація про характер автора або його переконання), псевдоандроніми (жінки-літератори підписували свої твори чоловічими іменами), псевдогініми (автори-чоловіки підписувалися жіночими іменами), псевдоетноніми (вигадана національність автора). Крім цього, В. Г. Дмитрієв розглядає псевдоніми, утворені шляхом використання тим чи іншим способом справжніх найменувань: кальки (переклад імені чи прізвища автора іншою мовою), криптоніми (зашифроване прізвище), паліноніми (читання імені й прізвища справа наліво), ателоніми (пропуск частини літер), апоконіми (усічення початку чи кінця справжнього прізвища), пароніми (видозміна справжнього прізвища), преноніми (автор ставить тільки своє ім'я, без прізвища) [2, с. 276-279].

Підтримуємо думку В.Г. Дмитрієва щодо преноніма, зокрема його належності до псевдонімів. Автор вважає, що таке ім'я не є вигаданим, проте є багато осіб з таким самим іменем, а прізвище залишається невідомим. Отже, елемент інкогніто має місце і тут [2, с. 202]. За нашими спостереженнями, преноніми досить широко використовували як літератори, так і політики та представники кримінальних кіл минулого століття. Вони практикувалися й у польській партизанській псевдонімії [10, с. 19-20]. Це дає підстави стверджувати, що пренонім – псевдонім, утворений завдяки особливому способу псевдонімної номінації – використання справжнього тільки імені носія.

До групи псевдонімів, які утворилися на основі справжнього найменування номінатора, В.Г. Дмитрієв зараховує патроніми (ім'я по батькові в ролі псевдоніма), ініціали (криптоніми, утворені шляхом заміни слів їх початковими літерами), грецька літера, з якої починались прізвище чи ім'я автора, метоніми (псевдонім, взятий за аналогією (смислова схожість) до справжнього прізвища автора). Групу псевдонімів, які не мають жодних схожих елементів із справжніми іменами, прізвищами, іменами по батькові авторів, окреслюють: проксоніми (основою для псевдоніма є ім'я близької автору людини – дружини, чоловіка, сина, дочки, діда), матроніми (основою для псевдоніма слугує дівоче прізвище матері автора чи її ім'я), нейтроніми (підписи N і N.N., що є скороченням лат. слів nemo (ніхто), nomen nescio (імені не знаю); останні літери латинського алфавіту: X або Y, або Z) – такі підписи можна назвати інкогнітоніми, астроніми (підписи, які складаються із зірочок), стигмоніми (підписи у вигляді розділових знаків, геометричних фігур), псевдоініціали (дві літери, які не були справжніми ініціалами).

Детальне структурування антропонімного простору української мови загалом і псевдонімів зокрема з позицій співвідношення власних особових назв з їхніми денотатами зробив М.М. Торчинський. Автор розвідки структурував псевдоніми відповідно до їх носіїв: політик-псевдоніми, міліті-псевдоніми, логос-псевдоніми, спорт-псевдоніми, клерикал-псевдоніми та ін. [8, с. 148-149]. М.М. Торчинський висловив думку щодо криптонімів: "У будь-якому випадку висновок із вищесказаного (мається на увазі те, що збірник загальнослов'янської ономастичної термінології і "Словарь русской ономастической терминологии" подають криптонім як зашифровану назву місця, предмета…, але не особи) випливає однозначний: якщо люди не можуть бути денотатами криптонімів, то, відповідно, цей термін не є складником антропонімікону" [8, с. 149].

Запропонована вище термінологія у сфері псевдонімів не викликає принципових заперечень. Однак зауважимо, що деякі терміни потребують певного уточнення: астроніми (підписи, які складаються із зірочок) – схиляємося до думки, що астронім – це вид оніма. Власна назва окремого небесного тіла, в т.ч. зірки, комети, астероїда (планетоїди). А на позначення підписів, які складаються із зірочок краще використовувати термін криптограма. Викликає сумніви термін алоніми – підписи чужим прізвищем. Думаємо, що термін алонім (гр. αλλοξ "інший") доцільно вживати на позначення другого неприхованого імені людини (напр., Георгій – Юрій), а не на позначення "підписів чужим прізвищем". Самовільно прибрані чужі імена, щоб приховати власні (свої) позначаються іншим терміном: алотріонім (гр. άλλότριοξ "чужий", "сторонній", όnυμα "ім'я") [3, с. 32].

Специфіка псевдоніма полягає у його особливому призначенні. Серед загальної маси власних імен псевдонім вирізняється за такими ознаками: це антропонім, який виконує езотеричну функцію, що відсутня в інших антропонімів; це антропонім вторинної номінації; він необов'язковий, а факультативний, з обмеженою сферою вживання; антропонім – самоіменування, створений або відібраний самим носієм; на відміну від літературних антропонімів він антропонім реальний [7, с. 97].

Псевдоніми не належать до спадкових іменувань; псевдонімів, зокрема літературно-художніх, у тої самої особи може бути безліч; майже кожен псевдонім є мотивованою, промовистою назвою, яка характеризує носія з позитивного боку [9, с. 82].

Дослідження псевдонімів на широкому матеріалі (Українські псевдоніми XX століття: літературно-мистецькі, громадсько-політичні, кримінальні) дозволяє нам внести деякі корективи до окремих визначень: псевдонім – це не тільки самоназва, а й найменування, яке носій отримує від оточення; в політичній псевдонімії, зокрема в підпільників, промовисті псевдоніми не бажані, бо за ними носіїв можуть викрити; характеризують носія не усі псевдоніми, а лише вигадані; змінені імена й прізвища, що замінили справжнє іменування носія, цього не передбачають.

При виділенні інтегральних ознак псевдоніма необхідно враховувати лінгвістичний статус цієї номінації, сферу, тривалість вживання, оскільки різні класи псевдонімів мають свої особливості. Виділяємо такі **визначальні ознаки** псевдоніма:

1) ознаки лексичної семантики: а) вторинна назва особи; б) факультативна назва, нерегламентована законодавством; в) назва здебільшого позначена інформативністю та характеристичністю; г) назва, що залежно від сфери вживання може набувати певних конотацій та виконувати у зв'язку з цим додаткові функції (оцінну, символічну, естетичну та ін.);

2) соціокомунікативні та функціональні ознаки: а) неофіційна назва людини, але може вживатися в офіційних ситуаціях; б) псевдонім має особливе призначення – оберігати таємницю справжнього іменування носія; в) псевдонім виконує особливу функцію – езотеричну, яка не властива іншим антропонімам; г) використання псевдоніма пов'язане із суспільною діяльністю носія (письменники, журналісти, актори та ін.; громадсько-політичні діячі, підпільники, злочинні елементи); д) псевдоніми можуть бути самоназвами (літературно-мистецькі) або надаватися з боку оточення (більшість громадсько-політичних, кримінальних); е) функціональне навантаження псевдоніма залежить від належності його до певного класу: так, літературно-мистецькі самоназви можуть набувати сталості й заступати справжнє ім'я людини, стаючи знаковим елементом історії культури, прецедентним феноменом, для інших же характерне вживання лише протягом певного періоду – доти, доки ним послуговується сам носій; є) псевдонім, який стає єдиним іменем людини, втрачає свою специфіку і переходить в інший антропонімічний розряд; ж) псевдоніми не успадковуються; з) особа може мати один, кілька й багато псевдонімів [5, с. 7-8].

Вибір номінативних форм зумовлений як загальними закономірностями виникнення лексичних одиниць, так і специфікою засобів вторинного називання. У ролі псевдоніма виступають готові слова або створюються нові.

Використання готових лексичних одиниць для позначення особи характеризується широким застосуванням антропонімів (прізвищ, імен, імен по батькові), топонімів (гідронімів, ойконімів, оронімів), міфонімів, астронімів та апелятивів. Псевдоніми утворюються шляхом онімізації апелятивної та трансонімізації пропріальної лексики. Такий спосіб номінації високопродуктивний у літературно-мистецькій, політичній та кримінальній псевдонімії. Продуктивним було використання антропонімів, особливо прізвищ, імен та апелятивної лексики. Рідше за псевдоніми правили топоніми, міфоніми і зовсім рідко астроніми.

Псевдоніми, утворені шляхом перенесення готової лексеми на особу для її назви, мають форму іменників, прикметників, рідше займенників, числівників, дієслівних форм, вигуків (*Дуб*, *Лютий*, *Лисий*, *Хтось*, *Сам*, *Один*, *Троє*, *Рубай*, *Тук*, *Стоп*).

Утворення псевдонімів способом деривації широко практикувалося в літературно-мистецькій псевдонімії. Це афіксація довільно обраних загальних чи власних назв, афіксація справжнього іменування автора, деформація справжнього іменування та субституція його окремих елементів (*Дніпровський П.* – Сліпчук Петро; *Хвилинський Георгій* – Хоткевич Гнат; *Василенко Петро* – Одарченко Петро; *Юрченко Юр.* – Яновський Юрій; *Чивомискам* – Максимович Михайло; *Химко Андрій* – Хименко Андрій; *Вроцький Н.А.* – Навроцький Олександр; *Волошка Іван* – Волошин Іван; *Лан Павла* – Талан Павлина; *Циганенко* – Циганко П.).

У літературній псевдонімії популярністю користувалися префіксальні утворення з афіксом-часткою не- (*Не літератор*; *Не родич*; *Не дипломат*; *Не лікар*; *Не поет*; *Не-січовий Стрілець*; *Не-Шевченко*; *Не-Перебендя*).

У політичній псевдонімії спосіб деривації менш продуктивний. Творення псевдонімів способом деривації включає переважно афіксацію довільно обраних загальних чи власних назв (*Вознесенко*, *Очеретенко*, *Бистрик*, *Зорич*, *Бродій*, *Горилов*, *Соловецький*). Зрідка трапляються похідні від особового імені батька носія (*Мусієнко* – Гаврилюк Михайло Мусійович); деякі псевдоніми утворилися шляхом приєднання афікса до

особового імені носія з метою перетворення його на прізвище (*Іванчук* – Вересюк Іван; *Осипенко* – Дяків Осип); окремі утворені шляхом видозміни справжнього іменування носія (*Корчак* – Корчинський Іван; *Поль* – Польовий Федір; *Заєць* – Заячківський). Зафіксовано невелику кількість префіксальних та префіксально-суфіксальних утворень (*Підполудний*, *Піддубний*, *Заріжний*, *Наколісний*).

Українські псевдоніми XX століття утворені й у результаті дії специфічного способу номінації, який ґрунтується на використанні справжнього тільки імені носія, його гіпокористичної чи демінутивної форми (*Володимир* – Володимир Шиян; *Сашко* – Олександр Довженко; *Іван* – Іван Франко; *Микольчик* – Микола Вороний); зміні особового імені при збереженні прізвища (*Ногін Панас* – Ногін Петро).

У політичній та кримінальній псевдонімії використання справжнього тільки імені носія представлене лише особовим іменем, частіше його варіантною формою (*Юрко* – Середницький Юрій; *Ванька* – Іван Юрченко; *Петя* – Якімов Петро; *Филя* – Филипп Михайлович).

Варто зазначити, що політичні псевдоніми на противагу літературним здебільшого однослівні, двослівні трапляються рідко (*Друг Псельський* – Осьмак Кирило; *Панько Хрін*, *Панько Торба* – Степан Стебельський). Деякі псевдоніми скомпоновані за моделлю повного іменування людини (*Коваль Іван Пилипович* – Осьмак Кирило Іванович). У кримінальній псевдонімії достатньо представлені як однослівні, так і двослівні назви (*Пиля*, *Цаца*, *Мишка Япончик*, *Женя Донецький*, *Вова Чайник*).

Крім псевдонімів-слів, як засоби вторинної номінації використовувалися астериски (зірочки), ініціали, цифри. Ними широко послуговувалися діячі культури, особливо письменники (**** – Осип Маковей, М***, М-он***, Мирон*** – Іван Франко).

Одержані результати щодо номінаційних та функціональних особливостей української псевдонімії можуть бути застосовані в дослідженнях із загальної теорії ономастики.

ЛІТЕРАТУРА

1. Дей О.І. Словник українських псевдонімів та криптонімів (XVI–XX ст.) / О.І. Дей. – К.: Наук. думка, 1967. – 559 с.

2. Дмитриев В.Г. Скрывшие свое имя (Из истории анонимов и псевдонимов) / В.Г. Дмитриев. – М.: Наука, 1977. – Изд. 2-ое, доп. – 312 с.

3. Німчук В.В. Про українську псевдонімію та криптонімію / В.В. Німчук // Українська мова. – 2002. – № 2. – С. 30-58.

4. Основен систем терминологија на словенската ономастика – основная система и терминология славянской ономастики // Grundsystem und Terminologie der Slawischen Onomastik. – 1983. – С. 158-160, 231, 232, 266.

5. Павликівська Н.М. Українські псевдоніми XX століття: автореф. дис. на здобуття ступеня докт. філол. наук: спец. 10.02.01 "Українська мова" / Н.М. Павликівська. – К., 2012. – 36 с.

6. Подольская Н.В. Словарь русской ономастической терминологии / Н.В. Подольская. – М.: Наука, 1978. – 198 с.

7. Суркова Т. И. Псевдонимы как особый тип антропонимов / Т. И. Суркова // Русская ономастика. – Рязань: Рязанский гос. пед. ин-т, 1977. – С. 91-100.

8. Торчинський М.М. Денотатно-номінативна структура антропонімікону української мови / М.М. Торчинський // Наукові праці Кам'янець-Подільського держ. ун-ту: Філологічні науки. – Кам.-Подільський: Аксіома, 2007. – Вип. 15. – Т. 1. – С. 146-150.

9. Чучка П.П. Українські псевдоніми: статус, структура і функції / П.П. Чучка // Наукові записки Кіровоградського держ. педуніверситету ім. В. Винниченка. Серія: філол. науки (мовознавство). – 2001. – Вип. 37. – С. 82-83.

10. Warchoł S. Nazewnictwo partyzanckie Okręgu Biała Podlaska w latach 1939–1994 / S. Warchoł. – Lublin, 1987. – 102 s.

УДК 82'373.232.1(477.62)"18/20"

СЛОВОТВІРНА ДИНАМІКА ПРІЗВИЩЕВИХ ФОРМАНТІВ СЛОВ'ЯНЩИНИ КІНЦЯ XIX СТ. (1899 РІК) – ПОЧАТКУ XXI СТ. (2001 РІК)

Падалка Р.М., к. філол. н., доцент

Слов'янський державний педагогічний університет

Найпродуктивнішим є творення прізвищ за допомогою різноманітних суфіксальних елементів від скорочених основ твірних слів розмовного та діалектного характеру. Широко представлені й суфіксальні утворення від повних основ. Протягом XX ст. відбувався процес змін прізвищевих формантів на базі тієї ж основи. На початку XXI ст. поряд з морфологічним функціонує лексико-семантичний спосіб творення.

Ключові слова: антропонім, деривація, суфікс, формант.

Падалка Р.М. СЛОВООБРАЗОВАТЕЛЬНАЯ ДИНАМИКА ФОРМАНТОВ ФАМИЛИЙ СЛАВЯНЩИНЫ КОНЦА XIX (1899 ГОД) – НАЧАЛА XXI ВЕКА (2001 ГОД) / Славянский государственный педагогический университет, Украина.

Наиболее продуктивным есть процесс образования фамилий с помощью разнообразных суффиксальных элементов от сокращённых основ разговорного и диалектного характера. Широко представлены и суффиксальные образования от полных основ. На протяжении XX в. происходил процесс изменений формантов фамилий на базе одной и той же основы. В начале XXI в. наряду с морфологическим функционирует лексико-семантический способ словообразования.

Ключевые слова: антропоним, деривация, суффикс, формант.

Padalka R.M. WORLDBUILDING DYNAMICS SURNAME FROM SUFFIXES AT THE END OF THE XIX CENT. (1899) – AT THE BEGINNING OF THE XXI CENT. (2001) / Slavyansk Teachers' Training University, Ukraine.

The most productive is process of building surnames through a variety of suffixes elements from foundations of conversational and dialect characters. The article are well represented suffixes foundations from full basis in which during XX century occurred process of change formants and at the beginning of XXI century starts operation lexical-semantic way of word-building.

Key words: anthroponomy, derivation, suffix, formant.

У сучасній вітчизняній ономастиці науковий інтерес становить регіонально-етнічна динаміка українського антропонімікону. Актуальним напрямком наукових досліджень є історія міграційних процесів Південної України у працях Я.Є. Водарського, Б.В. Тихонова, Ю.В. Іванової, Л.М. Чижикової, Є.І. Дружиніної, В.М. Кабузана, О.С. Куцієвського, Д.І. Багалія та інших, які розкривають механізм динаміки в часі та просторі. Стан українського антропонімікону відображено у працях В.О. Горпинича, І.М. Желєзняк, Ю.О. Карпенка, Р.Й. Керсти, І.І. Ковалика, О.Д. Неділько, Р.І. Осташа, Є.С. Отіна, А.М. Поповського, Ю.К. Редька, І.Д. Фаріон, М.Л. Худаша, П.П. Чучки та ін.

Сучасні прізвища Слов'янського району, в основах яких лежать відапелятивні автохтонні імена та прізвиська, мають значний ступінь історичної та етнографічної інформативності, бо в семантиці їхніх основ відтворено побут, культуру й духовний світ населення досліджуваного району. Антропонімні матеріали, зокрема лексична база прізвищ, є цінним джерелом для вивчення історії мови та діалектології. У статті запропоновано синхронно-діахронний підхід до аналізу антропонімного матеріалу. Мета дослідження – показати динаміку словотворчих елементів прізвищ Слов'янщини кін. XIX – поч. XXI ст.

Значна частина прізвищ українського населення Слов'янщини утворена від слов'янських автохтонних і християнських імен, а також прізвиськ, які до свого закріплення в ролі прізвищ виконували різні функції. Популярні імена мали значну кількість варіантів, які лягли в основу багатьох прізвищ, що утворили антропонімні парадигми.

Зіставлено 547 прізвищ кінця XIX ст. (1899) і 11595 прізвищ другої половини XX – початку XXI ст. (2001). Їхня динаміка така:

1) прізвища на -енк-о/-єнк-о: **1899** – 99/0,06%, **2001** – 1029/8,87%;
2) прізвища на -ів, -ев/-єв, -ов: **1899** – 90/0,06%, **2001** – 1891/16,3%;
3) прізвища на -к-о, -к-а: **1899** – 12/0,49%, **2001** – 294/2,54%;
4) прізвища на -ець/-єць: **1899** – 7/0,78%, **2001** – 158/1,36%;
5) прізвища на -ин/ -ін: **1899** – 18/0,3%, **2001** – 1116/9,62%;
6) прізвища на -ськ/-цьк: **1899** – 25/0,21%, **2001** – 427/3,68%;
7) прізвища на -ак/-як,-чак: **1899** – 6/0,91%, **2001** – 112/0,97%;
8) прізвища на -ук/-юк, -чук: **1899** – немає, **2001** – 213/1,84%;
9) прізвища на -ик,-ік, -чик: **1899** – 13/2,38%, **2001** – 75/0,65%;
10) прізвища на -ич: **1899** – 6/0,91%, **2001** – 124/1,07%;
11) прізвища на -ар/-яр: **1899** – немає, **2001** – 78/0,67%;

12) прізвища -ан/-ян: **1899** – немає, **2001** – 99/0,85%;
13) прізвища на -ань: **1899** – немає, **2001** – 17/0,15%;
14) прізвища на -ач: **1899** – немає, **2001** – 36/0,31%;
15) прізвища на -ай: **1899** – немає, **2001** – 10/0,09%;
16) прізвища на -л: **1899** – 3/1,82%, **2001** – 23/0,2%;
17) прізвища на -аб-а/-яб(а), -еб-а: **1899** – немає, **2001** – 8/0,07%;
18) прізвища на -ей: **1899** – немає, **2001** – 12/0,1%;
19) прізвища на -ій: **1899** – немає, **2001** – 18/0,16%;
20) прізвища на -н-о, -н-а: **1899** – 13/0,42%, **2001** – 6/0,05%;
21) прізвища на -ок: **1899** – немає, **2001** – 46/0,4%;
22) прізвища на -ун/-юн: **1899** – немає, **2001** – 74/0,64%;
23) прізвища на -аль: **1899** – немає, **2001** – 14/0,12%;
24) прізвища на -ель: **1899** – немає, **2001** – 6/0,05%;
25) прізвища на -им: **1899** – немає, **2001** – 7/0,06%;
26) прізвища на -ишин: **1899** – немає, **2001** – 6/0,05%;
27) прізвища на -иц-я: **1899** – немає, **2001** – 20/0,02%;
28) прізвища на -іт: **1899** – немає, **2001** – 4/0,03%;
29) прізвища на -д-а: **1899** – немає, **2001** – 24/0,21%;
30) прізвища на -ав-а/-яв-а: **1899** – немає, **2001** – 3/0,03%;
31) прізвища на -их: **1899** – немає, **2001** – 103/0,89%;
32) прізвища на -ек: **1899** – немає, **2001** – немає;
33) прізвища на -аг/-яг, -ег, -іг: **1899** – немає, **2001** – 14/0,12%;
34) прізвища на -ат/-ят: **1899** – немає, **2001** – 9/0,08%;
35) прізвища на -ас/-ась: **1899** – немає, **2001** – 22/0,19%;
36) прізвища на -ах/-ях: **1899** – немає, **2001** – 13/0,11%;
37) прізвища на -ер-а: **1899** – немає, **2001** – 5/0,04%;
38) прізвища на -ех-а: **1899** – немає, **2001** – 4/0,03%;
39) прізвища на -ен-я: **1899** – немає, **2001** – 4/0,03%;
40) прізвища на -ух-а/-юх-а: **1899** – немає, **2001** – 26/0,22%;
41) прізвища на -ет-а: **1899** – немає, **2001** – 2/0,016%;
42) прізвища на -иль: **1899** – немає, **2001** – 1/0,008%;
43) прізвища на -инь: **1899** – немає, **2001** – 2/0,016%;
44) прізвища на -аш: **1899** – немає, **2001** – 14/0,12%;
45) іншомовні прізвища: **1899** – 5/1,09%, **2001** – 295/2,54%;
46) прізвища-композити: **1899** – 13/0,42%, **2001** – 511/4,41%;
47) прізвища префіксально-суфіксального способу творення: **1899** – 19/0,28%, **2001** – 4559/39,3%.

Аналізуючи структуру прізвищ центральної та східної Донеччини, Ю.М. Новикова виявила, що найпоширенішими формантами в цих регіонах є російськомовні посесивні суфікси *-ов/-ев, -єв, -ів/-їв* (29,2 %), які побутували з найдавніших часів, слугуючи маркером присвійності, і з цією функцією увійшли до категорії імен по батькові, а згодом до прізвищ [2, с.12]. На кінець XIX ст. у Слов'янському районі Донеччини перше місце посідали українські прізвища з формантом *-енк-о/-єнк-о* – 99 назв, друге – прізвища з російськомовним формантом *-ов* – 90, третє – з формантом *-ськ* – 25, четверте – з російськомовним формантом *-ин/-ін* – 18 назв. Проте на середину XX ст. (1951 р.) картина починає змінюватись: з формантами *-ов, -ів, -ев/-єв* – функціонує 621 прізвище, з формантом *-ин(-ін)* – 188, з формантом *-ськ* – 169 прізвищ, на четвертому місці прізвища з формантами – *-енк-о/-єнк-о* – 91. Найуживанішими суфіксами на Слов'янщині на початок XXI ст. стали *–ов, -ів, -ев/-єв* – усього 1891 прізвище; *-ин/-ін* – 1116; *-енк-о/-єнк-о* – 1029; *-ськ, -цьк* – 427; *-к (о)* – 245 прізвищ.

Аналіз показав, що найпродуктивнішим є творення прізвищ за допомогою різноманітних суфіксальних елементів від скорочених основ твірних слів розмовного та діалектного характеру. Широко представлені й суфіксальні утворення від повних основ.

Протягом XX ст. відбувся процес змін прізвищевих формантів на базі тієї ж основи. На початку XX ст. поряд з морфологічним функціонує лексико-семантичний спосіб творення (прізвища *Бабак* та *Бабак-ов, Бондар – Бондар-енко, Вакула – Вакул-енко, Верба – Верб-енко, Гонтар – Гонтар-енко, Добрострой – Добростр-оєва, Клим – Клим-енко, Король – Король-ов, Матяш – Матяш-ов, Сироєда, Сироїд – Сироєд-ов*, *Скляр – Скляр-ов, Семко – Семенч-енко, Сокол-енко – Сокол, Чайка – Чайч-енко, Чугай – Чуга-єв, Чумак – Чумач-енко* тощо).

Подаємо результати словотвірної динаміки прізвищ Слов'янського району Донеччини на початок XXI ст.: у кінці XIX ст. з основою *бойк-* та суфіксом *-ов* функціонувало лише прізвище Бойков, а на початку XXI ст. з тією ж основою функціонували уже словотвірні типи на *-ук* та *-ко* (Бойк-*ов – -ук, -ко*), Безпал-*ов – -к-ів,* Бут-*ов – -ськ,* Вакул-*енк-о – -ик, -ин, -ов,* Васил-*енк-о – -єв, -ець, -ег, -ин, -юк, -ко, -ськ, -ов, -ович,* Верб-*енк-о- – -цьк, -ін, -ськ,* Вовч-*енк-о – -ськ, -ик,* Войт-*енк-о – -юк, -ов, -ник,* Волош-*ко – -ин, -ов, -енко, -ев, -ін, -ук,* Гавр-*ик, -ов – -енк-о, -ович, -юк,* Глад-*иш – -ев, -их, -ун, -ка, -ець, -енко,* Гета – Гетта, *-ов,* Горб- *– -ов, -ук, -ін, -ко,* Греч-*ух-ін* – Греч-

уха, Гребін-*ник – -ов, -юк, -ко,* Дем'ян-*енк-о – -ець, -енков, -ук, -ін, -єв, -ович, -ськ,* Долг-*ін – -ов, -ушин, -ош,* Захар'-*єв- – -їн, -енко, -ов, -ович, -чук, -ян,* Зубр-*иц-ин – -цьк,* Зуб-*ов – -ко, -ар, -ишев, -ев, -енко, -нюк, -ін, -ер, -цьк, -ець,* Іван-*енк-о – -ко, -ін, -цьк, -шин, -ськ, -ов, -ік,* Ісак-*ов – Ісай, -ович, ов-ськ,* Кайдан – *-ов, -ович, -аш,* Кирил-*енк-о – -ік, -ович, -юк, -чик, -ій,* Клим-*енк-о – -ан, -ов, -юк, -ов-ськ, -єв, -чук, -ин,* Ковал-*енк-о, -ов – -ин-ськ, -ишин,-ко, -ськ, -чук,* Король-*ов – -ко, -к-ов,* Костир – *-енк-о, -ов,* Кост-*єв, -юков – -евят, -енк-о, -юк, -ов, -цьк, -ек, -шкин, -ян,* Кравц-*ов, -енк-о – -ець, -ич, -ун, -ик, -ук, -ов-ськ,* Купч-*енк-о – -ов,* Лещин-а – *-енк-о, -ин-ськ,* Майдан – *-ович, -ан-ськ,* Матвій-*єнк-о – -єв, -ович, -сон, -ус,* Матяш-*ов – -енк-о, -ин, -ев, -ак, -уг, -к-о,* Невер-я – *-ов,* Нечит-*айло – -ов,* Омельч-*енк-о – -ук, -ян- чук, -яш-ко, -а-єнк-о,* Остап-*енк-о – -ик, -евич, -ович, -чук,* Павл-*енк-о, -ов-ськ, -юк-ов – -ин, -ев,-ій, -юк, -уш, -ович,* Паш-*ин, -ен – -ан-ін, -ат-ов, -ник, -ин-ськ, -ко, -н-ур, -ук,* Петр-*енк-о, -ов – -ак-ов-ськ, -ач-к-ов, -ів, -ик-ів, -ик, -ишин, -иш-ко, -ів, -ін, -ович, -ук-ов-ськ, -ун-чик, -усь ,-єв,* Руд-*енк-о, -ин-ськ – -ич, -ов, -цьк, -юк,* Семен-*ченк-о – -дя-єв, -ко, -ськ, -чик, -ют, -чук, -ов, -их-ін,* Скляр-*ів – -ов, -енк-о, -ук,* Слюсар-*ев – -енко, -ев-ськ,* Сокол-*енк-о – -ик, -ов, -ов-ськ, -ян-ськ,* Сол-*ян-ик-ов-а – -як, -ник, -нін, -яр, -яр-ик, -яр-ов, -ник-ов, -он, -ович,* Стефан-*ов-ськ-ий – -енк-о, -иць, -ішин, -ович,* Супрун-*ов – -ін, -енк-о, -ець, -юк,* Сухорук-*ов – -ко, -енк-о,* Таран, *-енк-о - -ець, -ін, -к-ов, -ов, -чук,* Тарас-*енк-о – -ов, -юк, -ют-ін,* Терн-*ов-ий – -их, -ой,* Темн-*енк-о – -ич-енк-о,* Тесл-*енко – -ицьк,* Тимофє-*єв – -єнк-о,* Тимч-*енк-о – -чук,* Тихон-*ов – -чак, -чук,* Тищ-*енк-о – -енк-ов, -евич, -ків, -ко, -ков, -ов-ськ,* Трохим-*енк-о – -ов, -ін, -ець, -чук,* Тютюн-*ник – -ов,* Федор-*енк-о – -енк-ов, -ець, -ищ-ев, -ов, -чук, -ович, -ов-ськ, -ук, -еч-енк-о,* Філіп-*енк-о – -ов, -енк-ов, -ов-ськ, -ськ, -ськ-их, -ц-ев, -чук, -к-евич,* Хандє-*єва – -ар-ян, -ог, -ак-ов,* Харч-*енк-о – -ов, -ев-нік-ов, -ин-ськ, -ук,* Ходики – *-ін*, Чалий – *-енк-о, -ав-іна,* Чайч-*енк-о – -ін, -ов-ськ, -ук,* Чебот-*ар-ьов – -аєв, -к-ов, -ов, -ок,* Черкас-*ов – -ськ, -ен-ін, -енк-о, -ин, -ан-ко,* Черн-*яв-ськ-ий – -уш-енк-о, -уш-к-ін, -ок, -я-єв, -як, -як-ов, -як-ович, -ят-ін,* Чумач-*енк-о – -ов, -к-евич,* Шабель-*ник – -як, -ич,* Шевч-*енк-о – -ук,* Шульга – **г/ж** *-енк-о,* Яковл-*єв – -енк-о, -ець, -ів, -іш-ин, -юк,* Ярем-*енк-о – -ін, -чук, -ол.*

Паралельне функціонування лексико-семантичного способу творення поряд з морфологічним говорить про те, що у прізвищах залишилися українські корені, і російські форманти додавалися до українських антропооснов. Таке паралельне функціонування пов'язано з урядовим процесом русифікації українського життя, зокрема і прізвищ.

Найбільша кількість похідних прізвищевих форм утворена від основ: *Петро* – 13 формантів, *Зуб* – 10, *Василь* –9, *сіль* – 9, *Федір* – 9, *Клим* – 8, *Кость* – 8, *Семен* – 8, *Філіп* – 8, *чорний* – 8, *Дем'ян* – 7, *Іван* – 7, *кравець* – 7 формантів.

Суфікс *-ів* утворював присвійні прикметники, від яких потім утворювалися прізвища: укр. *дім батька – батьків дім*, рос. *дом отца – отцов дом* [3, с. 46].

Суфікси *-ук/-юк, -чук* слугували для творення демінутивних форм.

Функція суфіксів *-ак/-як, -чак* – патронімна, катойконімна, атрибутивна, аґентивна (для розрізнення слід виходити з семантики основи), суфікса *-ишин* – утворювати матронімно-присвійні прізвищеві назви (*-их-а + -ин > -ишин*), суфіксів *-ович, -евич/-євич* (*-ов/-ев + -ич > -ович/-евич*) – назви по батькові (назва синів від назви батька, а також як форма ввічливості і пошани до людей) [3, с. 47].

Прізвища з формантом *-инич* (*-ин + -ич > -инич*) – рідкісні утворення.

Функція форманта *-ець* (*ьк > ець*) спочатку була демінутивною, а згодом – патронімною. Цей суфікс у середині XVII ст. був типовим для прізвищ мешканців східноукраїнських земель [1, с. 102].

За допомогою суфіксів *-ик/-ік, -к(о)* утворювались матронімні прізвищеві назви.

Демінутивно-експресивну функцію з демінутивно-гіпокристичним значенням виконували форманти *-к* (*-к(о), -к(а), -ик*). Наприклад, *Рад(ославъ) > Радъ > Радей > Радейко*. Функція суфікса *-ик* – утворювати демінутивні назви від чоловічих осіб. У XI – XIII ст. суфікс *-к(а)* був тільки жіночим, згодом з його допомогою почали утворюватися зменшувальні форми чоловічих осіб з іронічно-зневажливим відтінком, з пестливим відтінком, а також назви предметів дії, результату дії, назва предмета за ознакою.

Від чоловічих імен та композитних назв утворені прізвища за допомогою суфіксів *-ух-, -ах-, -их-, -ох-*. Функція суфіксів *-ух/ -юх* – утворювати атрибутивні іменники типу *білуха* та прізвищеві назви зі зневажливо-згрубілим значенням. Андронімний формант *-их-а* слугував для ідентифікації жінки за чоловіком та виражав почуття прихильності.

Різні відтінки значень у прізвищах зберігають форманти: *-уш* (пестливість), *-аш* (ознаку), *-ош* (зменшуваність), *-іш, -еш* (гіпокористичність).

Функція суфікса *-ин* – варіювання від демінутивності та авґментативності до здатності сполучатися із субстантивними основами (*зернина, дівчина*). Формант *-ун* привносив пейоративний відтінок (*веселун, балакун*) та величності (*Богун < Богуславъ*) [1, с. 26]. Функція форманта *-ан* – експресивно-пейоративна та патронімна [1, с. 67]. За допомогою суфікса *-ень* (*нь > юнь > ень*) утворювалися назви людей за зовнішніми ознаками (*красень*) та назв місяців року (*серпень, вересень*) [1, с. 69].

Формант *-он* був наслідком упливу грецької та латинської культури.

За допомогою форманта *-ій* утворювалися прізвища від жіночих та чоловічих імен з іронічно-зневажливим чи демінутивним відтінком; зневажливі імена чоловіків від імені жінки, до якої вони залицялися та нешлюбні діти жінок з цим іменем [1, с.108]. Функція суфікса *-ай* – кваліативна та патронімна, а суфікса *-ей* – атрибутивна *(Бородай)* та аґентивна *(Жирей)*.

Суфікс *-ило-* привносив іронічний *(помелило, молотило)* і зневажливий *(дурило)* відтінок.

Формант *-д(а)* та його варіанти *-ин-д-а, -н-д-а* виражали зневажливий відтінок значення *(дуринда)*.

Суфікс *-ус* – демінутивний формант для пестливих утворень на позначення родинних стосунків *(дідусь, татусь)*; формант *-ас* використовувався для передачі згрубілості та збільшуваності *(лобас)* чи зменшено-пестливого відтінку *(Клим > Климас)*.

Суфікс *-уг* має авґментативне значення негативної оцінки (*жаднюга, хапуга*) і надавав фамільярно-принизливого відтінку в утвореннях від імен *(Мацуга < Матвій)*. З формантом *-иг* утворювалися експресивно-оцінні іменники спільного роду (*бардига* – великий окраєць хліба).

Форманти *-ут, -ют* мали кваліативне значення *(Малюта, Васюта)*.

За допомогою суфіксів *-ур-а/-юр-а, -ар-а, -ир-а* утворювалися збільшувальні назви *(носюра)*, а прізвища іноді набували авґментативно-пейоративного та пестливого значення.

Прізвища з формантом *-а* утворювалися від імен-композитів + *а*: *Гудимиръ + а > Гудима*.

Формант *-о* з'являвся у XV ст. Його варіант *-ьо* вживався як формант у прізвищах від жіночих імен на *-а (Зіня – Зіньо)*.

Є прізвища нульсуфіксального способу, утворені за допомогою аферези *(Бакум < (А)бакум),* апокопи *(Габ < Габ(ріель))* та синкопи *(Гнат < (І)гнат(ій))*.

Більшість прізвищ з катойконімними суфіксами *-ай, -ій, -ак/-як, -ик, -ник, -ук/-юк, -чук* утворена від іменників [1, с. 109].

Серед прізвищ, утворених морфологічним способом, найчисленнішими є суфіксальні форми. На кінець XIX ст. простежується тенденція до переваги семантичного способу творення над морфологічним, а на початок XXI ст. уже морфологічний спосіб превалює над семантичним: 384 (3,31 %) прізвища утворено семантичним (неморфологічним) способом, а 11211 (96,7 %) прізвищ – морфологічним.

У другій половині XX ст., починаючи з 1951 року, з'являються односкладні прізвища (209 номенів): *Бах, Бац, Басс, Бринь, Брус, Бриль, Борщ, Буш, В'яль, В'юк, Вайц, Вапс, Вальц, Ваш, Влад, Вірт, Влах, Вовк, Волк, Габ, Гайш, Гай, Ганзь, Ганн, Гансь, Гатсь, Гвоздь, Гес, Гедзь, Гейц, Гіль, Гільм, Гільт, Гільф, Гниць, Глянь, Граб, Грек, Гресс, Гресь, Грець, Гринь, Гриць, Гузь, Гук, Гунь, Гут, Доп, Дорс, Драч, Дрей, Дринь, Друзь, Дрюк, Дрозд, Дунь, Дух, Єнь, Жих, Жук, Жунь, Звон, Зюз, Зик, Здор, Зоц, Кейс, Кель, Кенс, Кесс, Кізь, Кім, Кін, Кіт, Клим, Клець, Кіт, Клюз, Клюс, Ключ, Книш, Кнюх, Коль, Кольц, Комм, Корт, Кот, Коц, Креш, Креч, Кроль, Крук, Крись, Круть, Круш, Крят, Кузь, Кук, Кукс, Кут, Куц, Кущ, Лень, Ліст, Лях, Махд, Мих, Мус, Нос, Ош, Пє'р, Пак, Пан, Пасс, Перч, Пищ, Піль, Плис, Плом, Плющ, Порт, Просс, Пронь, Прост, Прун, Прус, Прусс, Прут, Псич, Пут, Пуль, Пуц, Пуш, Пяк, Райт, Рак, Рест, Рок, Сай, Сач, Свят, Свищ, Свіч, Сень, Сис, Сич, Скляр, Скнар, Скоч, Смаль, Соб, Соп, Спис, Стась, Стець, Стах, Струн, Стусь, Сусь, Сус, Тар, Ткаль, Ткач, Трус, Туз, Тур, Труш, Тян, Ус, Фат, Федь, Фень, Филь, Філь, Фінк, Фрайс, Франк, Франц, Флят, Фрей, Фриц, Фурс, Хан, Хань, Цап, Цинг, Цись, Цой, Цейт, Цькуй, Цюх, Чех, Чміль, Чмуль, Чиж, Чуб, Чув, Чуй, Чхан, Швець, Шейн, Шиш, Шпак, Шрам, Штерн, Щур, Щусь, Юс, Ясь.*

Разом із суфіксальним способом словотворення найпродуктивнішим у творенні прізвищ є утворення антропооснов складно-суфіксальним способом, що стане наступною темою нашого дослідження. Твірні складення є наслідком лексичної та синтаксичної сполучуваності, а суфікси скріпили їх і внесли своє значення в загальний зміст слова (антропоніма).

ЛІТЕРАТУРА

1. Кравченко Л.О. Прізвища Лубенщини на -енко (-єнко) / Л.О. Кравченко // Українське мовознавство: міжвід. наук. зб. – К., 2001. – Вип. 23. – С. 39-46.

2. Новикова Ю.М. Семантико-словотвірна структура прізвищ центральної і східної Донеччини: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.01 "Українська мова" / Ю.М. Новикова. – Одеса, 2008. – 22 с.

3. Фаріон І.Д. Українські прізвищеві назви Прикарпатської Львівщини наприкінці XVIII – початку XIX ст. (з етимологічним словником) / І.Д. Фаріон. – Львів: Літопис, 2001. – 370 с.

УДК 811.161.2’37’373.611

УТРАТА ІДІОМАТИЧНОСТІ ЯК НАСЛІДОК РОЗШИРЕННЯ ЗНАЧЕННЯ ПОХІДНОГО СЛОВА

Пономаренко В.Д., к. філол. н., доцент, Ляхова О.В., аспірант

Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна

У статті розглянуто явище ідіоматичності семантики похідних одиниць; на значному фактичному матеріалі проаналізовано випадки розширення семантики дериватів із відкритою семантичною структурою, що спричиняє дефразеологізацію їхніх значень. Простежено, які групи похідних найчастіше можуть утрачати ідіоматичніть семантики.

Ключові слова: словотвірна семантика, дериват, ідіоматичність значення, дефразеологізація значення, повторна реалізація словотвірної моделі, розширення значення.

Пономаренко В. Д., Ляхова О. В. ПОТЕРЯ ИДИОМАТИЧНОСТИ КАК СЛЕДСТВИЕ РАСШИРЕНИЯ ЗНАЧЕНИЯ ПРОИЗВОДНОГО СЛОВА / Харьковский национальный университет им. В. Н. Каразина, Украина.

В статье рассмотрено явление идиоматичности семантики производных единиц; на значительном фактическом материале проанализированы случаи расширения семантики дериватов с открытой семантической структурой, что приводит к дефразеологизации их значений. Выявлено, какие группы производных чаще всего могут терять идиоматичность семантики.

Ключевые слова: словообразовательная семантика, дериват, идиоматичность значения, дефразеологизация значения, повторная реализация словообразовательной модели, расширение значения.

Ponomarenko V. D., Lyakhova O. V. THE LOSS OF IDIOMATICITY AS A RESULT OF THE DERIVATIVE WORD’S MEANING GENERALIZATION / V. N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine.

The article considers the phenomenon of the derivative word’s idiomaticity; on a lot of factual material the cases of the derivative word’s meaning generalization that is a reason for their semantics dephraseology were analyzed. The groups of derivative words that are most likely to lose the semantics idiomaticity were found.

Key words: derivational semantics, derivative, idiomaticity of meaning, dephraseology of meaning, derivational model’s repeated realization, generalization of word’s meaning.

Сучасний етап розвитку мовознавства відзначається посиленням інтересу науковців до вивчення семантики похідних слів, особливість якої виявляється насамперед у подвійній референтності деривата (наявності індивідуальної референції – власного лексичного значення й референції іншого слова – указівки на твірну одиницю) Відомо, що семантика деривата є складнішою від семантичної структури непохідного слова, оскільки, крім лексичного й граматичного значень, внутрішньої форми слова, містить особливий тип лінгвістичного значення – словотвірного, яке виникає як наслідок складної семантичної взаємодії мотивувального й мотивованого слів. За спостереженнями О.П. Єрмакової, мотивованість значення деривата, зумовлена нею опосередкованість зв’язків похідного слова з позамовною дійсністю, багатство відношень з іншими одиницями лексичної системи спричиняють такі особливості семантики похідного, які не властиві значенням непохідних слів [8, с. 3].

Незважаючи на вагомі теоретичні й практичні надбання лінгвістів у галузі словотвору (праці Н.Д. Арутюнової, К.Г. Городенської, А.П. Грищенка, В.В. Ґрещука, О.П. Єрмакової, А.Д. Звєрєва, О.А. Земської, І.І. Ковалика, О.С. Кубрякової, І.Г. Милославського, А.М. Нелюби, О.О. Селіванової, І.С. Улуханова, Н.О. Янко-Триницької та ін.), окремі аспекти семантики похідних слів залишаються малодослідженими. Так, актуальним для сучасного мовознавства є вивчення процесу набуття й утрати похідним словом фразеологічності значення. Метою наукової статті є з’ясування причин й умов дефразеологізації значення похідного слова в лексико-семантичній системі сучасної української мови.

Предметом нашого аналізу стали похідні, значення яких у минулому були фразеологічними. Під упливом лінгвальних й екталінгвальних чинників відбулася поступова генералізація їхньої семантики, що й викликало з часом дефразеологізацію значень дериватів.

Відомо, що найважливішою рисою похідного слова, яка відрізняє його від немотивованих одиниць, є здатність до членування на твірну основу й формант, тобто на дві структурні частини, одна з яких є спільною для твірного й похідного слова, а друга вказує на власне словотвірну природу деривата. Саме тому семантичні особливості похідного слова, на думку Н.Ф. Клименко, зумовлені не лише лексичними, а й структурними чинниками, оскільки, з одного боку, похідне слово – це структура, яка складається з морфем, а з другого, – це одиниця лексична, номінативна [11, с. 14].

Похідною, зазначає О.С. Кубрякова, є будь-яка вторинна одиниця номінації зі статусом слова незалежно від її структурної простоти чи складності, тобто така, що характеризується зумовленістю іншим знаком або сукупністю знаків [12, с. 14].

Між матеріальною структурою твірного й похідного здебільшого наявна пряма відповідність, яка встановлюється на основі семантико-словотвірних стосунків, тобто на основі мотивованості, ступінь якої буває різним. Саме різний ступінь мотивованості похідного слова впливає на те, що значна частина похідних сучасної української мови є відносно мотивованою, тобто відзначається семантичною цілісністю, нерозкладністю змісту, а в семантичній структурі таких похідних виникають різноманітні формально не виражені нарощені значення. Як слушно зауважує І.С. Улуханов, після виділення твірної основи й форманта в семантичній структурі багатьох слів залишаються додаткові семантичні компоненти, які викликають так звану ідіоматичність, або фразеологічність, значення дериватів [19, с. 96-97]. Цю особливість похідних слів одними з перших у мовознавстві відзначили О.О. Потебня, О.М. Пєшковський, В.О. Богородицький.

Невиражені елементи значення деривата в науковій літературі називають супутніми (Н.О. Янко-Триницька), прирощеними (І.Г. Милославський), а саму властивість похідних слів мати у своїй семантичній структурі нарощені компоненти значень – ідіоматичністю, чи фразеологічністю, семантики (О.А. Земська, О.П. Єрмакова, В.Д. Пономаренко та ін.).

Регулярне нарощення значення в процесі словотворення, на думку І. Г. Милославського, "виникає як результат тих чи інших відношень, які існують між різними словами, між різними морфемами в слові, між самими денотатами" [14, с. 72].

Причиною того, що семантика більшості дериватів сучасної української мови не є простою сумою значень твірних основ і формантів, зауважує Т.О. Гріділна, є сам процес номінування: на значення в слові впливає не весь зміст позначуваного, а лише одна його ознака. З огляду на сказане, мотиваційне значення, виражене словотвірною структурою слова, здебільшого вужче за лексичне значення. Крім того, природа форманта та його семантика також можуть спричиняти фразеологічність значення, оскільки цей словотвірний елемент у більшості випадків не є чітко орієнтованим на позначення одиниць лише одного класу [5, с. 83]. Наприклад, суфікс /**ник**/ уживається в українській мові на позначення назв осіб за родом занять, належністю до чогось (*мовник*, *поборник*, *сотник*), назв збірності (*малинник*), назв місця перебування чи розведення живих істот (*корівник*), а також назв осіб або предметів за процесуальною ознакою (*маскувальник*, *наставник*, *провідник*).

У цілому фразеологічність дериватів убачають у тому, що "їх значення включають додаткові компоненти – нарощені значення, які не одержують вираження у формальній структурі похідних" [16, с. 9]. О.С. Кубрякова до традиційного тлумачення ідіоматичності значення похідного слова додає: значення слова фразеологічне не лише тоді, коли воно не дорівнює простому поєднанню значень морфем-складників, а й у випадку, якщо його навіть не можна передбачити за значеннями цих морфем [12, с. 57-58]. За О. П. Єрмаковою, явище фразеологічності семантики похідних слів розуміємо як неможливість (чи неповну можливість) синтезувати значення цілого із відомих значень складників або як невираженість певної частини цілого його морфемними складниками [8, с. 5].

Фразеологічність семантики, на думку М.Я. Головінської, М.В. Панова, І.С. Торопцева та ін., властива кожному похідному слову, натомість для більшості мовознавців (О.П. Єрмакової, О.С. Кубрякової, І.Г. Милославського, В.Д. Пономаренко, І.С. Улуханова та ін.) фразеологічність значення – особливість певної частини похідних слів.

За ступенем ідіоматичності значення М. Докуліл розподілив основи всіх похідних слів чеської мови на три групи: 1) основи з чистим словотвірним значенням, які не мають нарощення смислу; 2) основи з максимально ідіоматичним лексичним значенням; 3) між цими полюсами перебуває значна група утворень, лексичне значення яких хоч і не збігається з їхньою "внутрішньою формою", але все-таки зберігає з нею тісний зв'язок, орієнтується на неї й може за певних умов збігтися з нею (наводимо за [21, с. 33-34]).

На думку О.П. Єрмакової, завжди неідіоматичними є похідні, які стосуються модифікаційних утворень і синтаксичної деривації (наприклад, *книжний*, *перехід*, *ручища* та ін.) [10, с. 58]. Дослідниця виділяє загальні закономірності ідіоматичності дериватів:

1) наявність або відсутність фразеологічності семантики похідних слів зумовлена характером мотивованого слова – його належністю до частини мови, до певного семантичного розряду;

2) у похідних, які стосуються різних частин мови й різних функційних розрядів слів, ця зумовленість не однакова [10, с. 58].

Окрім названих особливостей, учені також відзначають те, що похідні з ідіоматичним значенням детермінуються "багатоознаковістю" денотата, особливостями семантики твірного слова, окремими словотвірними значеннями, наявністю чи відсутністю конотації, можливістю вживання слова в переносному значенні, суб'єктивним й об'єктивним характером внутрішньої форми [2, с. 40]. На підставі цього дослідники (В.В. Лопатін, І.Г. Милославський, О.М. Тихонов, І.С. Улуханов, Г.М. Шипіцина, Н.О. Янко-Триницька та ін.) виділяють такі джерела ідіоматичності семантики похідних:

1) ідіоматичність спричиняється інваріантними значеннями форманта: якщо суфікс має загальнокатегоріальне значення, його властивості сполучуваності й семантика непередбачувані, нерегулярні;

2) фразеологічність семантики похідного слова спричиняється особливостями твірної бази, причому важливо враховувати лексико-семантичні особливості й тип лексичного значення (основне / неосновне, пряме / переносне, парадигматично / синтагматично зумовлене) мотивувального слова, а також референтний аспект семантики слова;

3) на процес фразеологізації семантики деривата впливає стилістичне забарвлення та сфера вживання мотивувального слова, словотвірна й морфемна структура твірного слова;

4) причина ідіоматичності семантики закладена в самому механізмі словотворення: так, Н. О. Янко-Триницька зауважує, що певна частина значень похідного слова створюється не лексичним значенням слова чи його основи, не афіксами, а самим фактом поєднання морфем у словотвірному процесі;

5) ідіоматичність залежить від типу мотивації: наприклад, І.С. Улуханов, розрізняючи мотивацію словом і мотивацію комплексним найменуванням, уважає, що ідіоматичним може бути слово, мотивоване комплексним найменуванням, щоправда, за умови, якщо значення слова включає в себе всі компоненти значення цього найменування, але не включає основ, які входять у це найменування.

Безперечно, крім наведених причин фразеологічності семантики похідних, слід ураховувати й інші, адже, "будучи складним комплексним утворенням, значення мовної одиниці співвідносне з багатьма чинниками: і зі свідомістю, яка відображає усталену в певній етнічній спільноті картину світу, і з денотативним наповненням номінованої реалії, і з емоційно-вольовими сферами пізнання, і з цілою низкою історико-культурних факторів" [20, с. 20]. Відзначимо, що семантика похідного слова – це явище лексично й структурно складне, а тому визначення її сутності вимагає врахування різноманітних внутрішньомовних і позамовних чинників, а також широкого комплексу зв'язків слова в їхній системній взаємодії.

Фразеологічні за семантикою похідні, як стверджують учені, є відкритими семантичними структурами: "вони містять у собі необмежену кількість прямих номінативних значень як наслідок неодноразового утворення назв за певною моделлю" [7, с. 3], причому таких значень "може бути більше чи менше залежно від кількості носіїв мотивувальної ознаки" [6, с. 252] (гіпотетично – необмежена кількість). Як указує О.П. Єрмакова, значення можуть додаватися до відкритої семантичної структури, якщо в цьому є необхідність, і запас породжувальної енергії твірного слова при цьому не вичерпується [7, с. 111].

Наприклад, слово *синька*, як засвідчує тлумачний словник, має п'ять значень: "мінеральна синя фарба, що застосовується для підсинювання тканин, паперу, розчину для білення хат, при пранні білизни і т. ін.", "синій світлокопіювальний папір для розмноження креслень; креслення на такому папері", "назва деяких руд, що мають синій колір", "синій колір чого-небудь // ясне синє небо // серпанок // сутінки", "синій простір, синя поверхня (про небо, море)" [4, с. 1319]. Дериват має також некодифіковані значення, підтверджувані мовленням: так, *синькою* в сучасному вжитку позначають "пияцтво", "горілку", "недороге кафе, де продають спиртне та закуски" (усі – за синюшним кольором обличчя людей, схильних до пияцтва): *І значно конструктивніше було б спрямувати зусилля на те, щоб в Україні вироблялося менше порошкового пива. Тоді б і шкоди від нього було менше, і* ***синьку*** *пити менше причин було б* (сайт livejournal.com). Зважаючи на відкритість семантичної структури значень в аналізованої одиниці може бути ще більше, адже щоразу, коли комунікативна ситуація вимагатиме номінування чогось синього за кольором чи пов'язаного з синім кольором, мовець може використовувати наявну форму похідного *синька*.

Спостереження показують, що відкритість семантичної структури ідіоматичних похідних зумовлює нестабільність семантичного обсягу слова протягом тривалого періоду розвитку мови [7, с. 118]. Так, порівнюючи обсяг значень ідіоматичного за семантикою деривата *трійчатка* за даними давнішого й

сучасного словників, установлюємо, що якщо в словнику П.П. Білецького-Носенка, укладеному наприкінці 30-х – на початку 40-х років XIX ст., аналізована лексема має цілком конкретне значення "ремінна пліть із трьома кінцями" [1, с. 357], то в тлумачному словнику за редакцією В.Т. Бусела, датованому 2005 роком, зафіксоване також одне, проте розширене відносно попереднього значення "предмет, що складається з трьох однакових частин, який має три однакові частини" [4, с. 1478].

Сьогодні важко сказати точно, якими були трансформації семантики слова *трійчатка* протягом кількох століть його функціонування в мові. Можемо лише припустити, що відкритість семантичної структури ідіоматичного похідного слова сприяла появі в XIX – XX ст. інших дериватів за тією самою моделлю на позначення конкретних предметів, які складаються з трьох частин чи пов'язані з якими-небудь трьома частинами. Наприклад, у розмовному й художньому мовленні слово *трійчатка* реалізується в значеннях "вила з трьома довгими зубами на держаку" (*Ні, той лад ми успішно зруйнували без кіс і вил-**трійчаток**. Принаймні хутко поміняли вивіски на колгоспних конторах* (Дзеркало тижня, лютий 2003); "тризуб – трикінечна зброя бога морів Посейдона" (*Нам Посейдонів жезл тримати не дано, / Й нащадкам не з руки важка його **трійчатка*** (В. Стус. Сковорода. Хвилеві трени); "мережка, виконана шиттям у три стіжки" *(…Народні назви мережок за узором або способом шиття: безчісна, збан, коліщатка, коса, кругла, ляхівка, метелик, московка, переплутаннячко, **трійчатка**, хрещата, черв'ячок, з чисницями тощо* (В. Жайворонок. Знаки української етнокультури); "коровай із трьома свічками" (*У різних куточках України коровай по-різному називають перепієць (роздавали, коли перепивали – молодих вітали); лежень (бо лежить перед молодими весь час на столі); **трійчатка** (бо запихали посередині три свічки, щоб щаслива доля молодих чекала)* (сайт narecheni.info)); "гачок із трьома зачіпками" (*Васильок розглядав гачка. Власне, їх було аж три, спаяних докупи, – гачок-**трійчатка*** (В. Чухліб. Рибальське щастя)) тощо. Гадаємо, що саме неодноразове використання словотвірної моделі могло викликати втрату диференційних рис кількох значень на користь узагальненого розширеного значення "предмет, що складається з трьох однакових частин, який має три однакові частини", яке й зафіксоване в сучасному тлумачному словнику.

Можемо стверджувати, що в процесі неодноразового використання однієї дериваційної моделі словотвірна семантика похідного слова часто трансформується. Здебільшого такі трансформації пов'язані з розширенням значення, що спричиняє виникнення протилежного розглядуваному явища – **дефразеологізацію значення** (утрату похідною одиницею ідіоматичності семантики, коли дериват стає повною реалізацією словотвірної моделі [9, с. 40]). Так, лексема *задник* реалізує в сучасній українській мові фіксовані словником значення "задня частина взуття, до якої може прикріплюватися підбор", "декорація, розміщена на другому плані сцени; задня частина декорації", "задня частина воза, гарби і т. ін.; решітка" [4: 389], а також багато інших підтверджуваних мовленням конкретних значень, які постають як наслідок повторного словотворення й викликають появу розширеного значення "задня частина чого-небудь" (*По обидва боки – 150 вентильованих боксів, по 13 квадратних метрів кожен, у яких риба очікує часу "Ч" – четвертої ранку, коли розпочинаються торги. Якщо обидві сторони зійшлися в ціні і вдарили по руках, куплену рибу завантажують із **задника** боксу* (Дзеркало тижня, серпень 2006); *Тромбоніст Отто Енгельгардт на прізвисько Sugar Lip – "Цукрова Губа" і баритон-саксофоніст Франк Спаньйоль іноді навіть збивали джаз-фатальну піну. У ритм-секції старалися басист, гітарист і барабанщик. Усім потрібно було не лише співати та грати, а й попадати в мінусівку, яка доповнювала живий звук – вокально-інструментальний "**задник**", що виникав періодично* (Дзеркало тижня, грудень 2005); ***Задник**, тобто задня частина вітрини, у жодному разі не повинен відвертати увагу від товару, виставленого у вітрині* (Т. Лук'янець. Маркетингова політика комунікацій)). Як бачимо, розширене значення дефразеологізувалося й виникло внаслідок повної реалізації словотвірної моделі.

Прикладами дериватів, у семантичній структурі яких відбулася дефразеологізація значення внаслідок неодноразового творення від однієї основи за допомогою того ж форманта, є також слова *кругляк* ("колода круглої форми", "лісоматеріал, що складається з кругляка", "круглястий камінь", "предмет, споруда круглястої форми" (значення наводимо за [13, с. 45]) → "що-небудь кругле"); *персоналка* ("розгляд негідної поведінки члена колективу на зборах колективу, на засіданні його громадського органу", "службова легкова машина, призначена для перевезення посадової особи", "персональний комп'ютер" [4, с. 939], а також значення, які реалізуються в мовленні: "персональна справа" (*"**Персоналку**" нардепи розглянуть персонально… Передусім їх хвилюють "персональні справи" не останніх у державі посадових осіб* (сайт ukrtime.com)), "персональна виставка художника" (*Київську виставку, яка є першою великою "**персонал кою**" 44-річного художника у східній Європі, Еліассон готував рік* (Україна молода, травень 2011)), "персональна опіка гравця у футболі" (*Але наші футбольні дружини, сповідуючи на словах усе ту саму тоталізацію гри, деградували до того, що колись називалося **персоналкою**. І хоч як затято боровся з нею Лобановський, без персональної опіки гравців нині в Україні не грають* (Літературна Україна, жовтень 2011)) → "що-небудь персональне"); *писака* ("той, хто вміє або любить писати", "людина, що професійно займається писанням, складанням паперів, прохань і т. ін.; писець", "плідний, але не талановитий або безпринципний письменник, журналіст; борзописець // письменник" [4, с. 943] → "той, хто пише що-небудь") та ін.

Як показує проведений аналіз, дефразеологізація значення залежить від ступеня розширення значення. Він, за словами О.П. Єрмакової, може бути різним, в окремих випадках відбувається повна дефразеологізація значення і слово з ідентифікуючого стає предикатним [9, с. 46].

Дослідження мовного матеріалу дає підстави також стверджувати, що явище дефразеологізації найбільшою мірою властиве для відад'єктивних і віддієслівних назв предметів.

Найбільшу групу таких одиниць становлять слова на зразок *вишка*, *мальованка*, *мідянка*, *настоянка*, *нашивка*, *оперативка*, *пискавка*, *плетінка*, *пустка*, *різка*, *січка* тощо, утворені здебільшого від основ відносних прикметників, меншою мірою – від основ якісних прикметників, дієслів (дієприкметників) за допомогою суфікса **/к/**, що є полісемічним і вказує на предметність за ознакою чи дією.

Так, у тлумачному словнику подано три значення деривата *вишка*: "надбудова зверху над спорудою", "висока вузька дерев'яна або металева споруда на стовпах, призначена для спостережень, стрибків у воду і т. ін. або для укріплення чи розміщення чого-небудь (свердел, радіо й телевізійних приймально-передавальних апаратів і т. ін.) на певній висоті над землею", "вища міра покарання (розстріл)" [4, с. 161]. У розмовному мовленні лексема має й інші значення: "вища математика" (*Основні інтеграли з* ***вишки*** *для вивчення!* (сайт mishchenko.at.ua)), "суд найвищої інстанції (Вищий спеціалізований суд України, Вищий господарський суд України і т. ін.)" (*Жаль, що судді Вищого суду не знайшли в себе мотивації уважно вивчити справу і прислали просто формальну відписку. А можливо, "стимули" італійця дотягнулись і до "****вишки****"… – сказала з цього приводу адвокат Тетяна Монтян* (Дзеркало тижня, вересень 2011)), "вища освіта" (*Українська "****вишка****": шлях в нікуди?.. Освітні очільники декларують, що українська вища освіта семимильними кроками йде до Європи та її освітніх інституцій. А чи так вже нам близько до констатованої міністерством Європи та її цінностей?* (сайт narodna.pravda.com.ua)), "борошно вищого ґатунку" (*Уявляєте, стільки ротів у Києві, а "Київ млин" стягує борошно по машині-другій з Вінницької, Черкаської областей. Кажуть: запасів вистачить на два-три дні. Купують переважно "****вишку****" – пшеничне вищого ґатунку, оскільки другим сортом запаслися раніше* (Дзеркало тижня, лютий 2011)).

На нашу думку, значень слова *вишка* може бути набагато більше, навіть необмежена кількість. Кожне нове значення підтверджує використання мовцями наявної словотвірної моделі. Відтак після багаторазових актів повторної деривації може з'явитися розширене значення лексеми, повністю дефразеологізоване, – "що-небудь, що є вищим чи знаходиться вище щодо інших однотипних предметів".

Неважко помітити, що частина лексем-відад'єктивів цієї групи утворена продуктивним у сучасній українській мові способом суфіксальної універбації, "при якому словосполучення за допомогою суфіксації згортається в слово" [18, с. 749]. Як засвідчує проведений аналіз, окремі деривати, будучи мотивованими основами прикметників (дієприкметників), у конкретних своїх значеннях виразно передають семантику всього словосполучення: наприклад, *плетінка* в розмовному мовленні використовується для номінації "плетеної сумки" (***Плетінку****, поряд з Valentino, використовують дизайнери молодіжного бренду Будинку Prada – Міu Міu, але форма цих сумок зовсім не схожа на… ретро-силует* (сайт megasite.in.ua)), "плетеного поясу" (*Поясочки бляхи вкладають рівно один біля одного. Їх міцно обвивають дротом, потім починають переплітати в такий спосіб: раз поясок бляхи, раз дротик. В результаті утворюється* ***плетінка*** (сайт hutsul.museum)), "випічки, "сплетеної" зі смужок тіста" (*За словами Марії Андріянової, хліб "Пшеничний 2-го ґатунку", батон нарізний, булка "Ромашка",* ***плетінка*** *з маком та інші вироби підприємця були практично сирими: з глевкою м'якушкою, та ще й не солодкі, як того вимагає рецептура* (сайт chernigiv.osp-ua.info)), "плетеної волосіні" (*Отже,* ***плетінка*** *безперечно виграє з чутливості при закиданні далі 50 метрів. І використання ліски на такій відстані невиправдане* (сайт feeder.in.ua)), "плетених меблів" (*Так і сидів би вечорами в плетеному кріслі, спостерігаючи, як вирушає за горизонт сонячний диск. Ну а якщо будинок заміський, то без "****плетінки****" просто не обійтися* (сайт interexpo.com.ua)) тощо. Гіпотетично будь-яке сполучення іменника з дієприкметником *плетений* може бути трансформоване в аналізований універбат, із чого висновуємо, що значення слова *плетінка* відповідає значенню дієприкметниково-іменникового словосполучення. Потенційне коло конкретних значень деривата *плетінка* надзвичайно широке, тому, вважаємо, відбувається генералізація конкретних значень до абстрактного "що-небудь плетене".

Лексеми на позначення назв предметів із суфіксом **/ник/** (**/овник/**, **/івник/**) *ватник*, *визначник*, *збірник*, *місячник*, *піщаник*, *світильник*, *середник*, *спальник*, *щоденник* та ін. також демонструють розширення значення внаслідок повторної реалізації словотвірної моделі, що викликає втрату ідіоматичності.

Цікавою, на нашу думку, є доля номена *визначник*, у семантичній структурі якого відбулася не лише повна дефразеологізація, а й детермінологізація значення (слід відзначити, що детермінологізація часто супроводжується генералізацією значення). У словнику закріплено два спеціальні значення лексеми "книга,

таблиця, де подаються визначення тварин, рослин і т. ін.” і “число, яке обчислюється спеціальними правилами; детермінант” [4, с. 135], які внаслідок повторної реалізації словотвірної моделі розширилися, утративши ідіоматичність і нерозкладність змісту, і стали загальновживаними (*Місяць – **визначник** врожаю. Наші предки-землероби знали, що врожайність залежить від того, у яку фазу місяця сіяли чи садили ниву. Нині це науково доведено* (сайт simya.com.ua); *Мені здається, що, власне, на Львівщині, за винятком окремих нечисленних фактів, законсервувалася в найгіршому розумінні, я сказав би, радянська форма пропагандистського мистецтва. Вона лише змінила кілька **визначників**. Замість прославляння соціалістичної чи комуністичної країни нині прославляють незалежну національну державу* (Дзеркало тижня, серпень 2001); *На мою думку, коли ми говоримо про свідомість, то маємо чітко розуміти тотожність між поняттями: по-перше, стан бадьорості – **визначник** стану свідомого перебування; по-друге, стан свідомості – універсальний модус мислення; по-третє, бути свідомим чогось – помічати й реєструвати щось у своїй свідомості* (Дзеркало тижня, січень 2007)). Зауважмо, що широке значення, позбавлене фразеологічності, також фіксоване словником: “те, що обумовлює, визначає що-небудь” [4, с. 135].

Процес набуття узагальненого значення дериватами, утвореними за допомогою полісемантичного суфікса **/ак/** (**/як/**) від прикметникових і дієслівних основ (*верхняк*, *кругляк*, *лежак*, *мідяк*, *різак*, *синяк*, *тепляк* тощо), достатньо прозорий: повторювані акти словотворення з використанням тієї самої моделі спричиняють розширення семантики до повної її дефразеологізації. Так, лексема *верхняк* у “Словнику української мови” Б.Д. Грінченка визначається як “верхнє жорно в млині”, “частина гончарського круга”, “верхній шар скирти”, “дека в струнному музичному інструменті (кобзі, торбані)”, “металічна кришка курильної люльки”, “у гребінників: верхівка рогу” [17, с. 140]. У “Великому тлумачному словнику” за редакцією В. Т. Бусела подані, хоч і дещо видозмінені, чотири з названих значень, додане однотипне до них конкретне значення “верхній шар ґрунту і т. ін.”, а також розширене значення “взагалі верхня частина чого-небудь” [4, с. 123].

Процес розширення й дефразеологізації значення внаслідок повторних актів деривації фіксуємо й у відприкметникових дериватів із суфіксом **/ик/**. Зокрема, до поданих у тлумачному словнику значень лексеми *пуховик* “перина, набита пухом”, “пташеня, яке ще не піднялося на крило”, “різновид зимового верхнього одягу” [4, с. 325] можуть додатися й інші, якщо цього вимагатиме відповідна мовна ситуація. Відкритість семантичної структури похідної одиниці робить можливою повторну реалізацію словотвірної моделі й розширення значення до абстрактного “щось пухове”.

У межах аналізованого матеріалу виділяємо похідні одиниці з формантом **/ець/,** що мають предметне значення за певною ознакою. Гадаємо, показовим є дериват *зеленець* (словник фіксує чотири значення, три з яких прямі та є результатом повторного словотворення за однією моделлю: “ще зелений, недозрілий, недостиглий плід”, “паросток рослини”, “відтінок зеленого кольору” [4, с. 456]. За прагматичної потреби семантична структура деривата може бути доповнена новими значеннями, усі з яких є конкретними виявами широкого значення “щось зелене”.

Прикладами похідних одиниць, у яких генералізація й утрата ідіоматичності значення також, на нашу думку, відбулися внаслідок повторної реалізації словотвірної моделі, є відприкметникові й віддієслівні субстантиви, особливістю яких є те, що одні з них реалізують лише значення істоти, а в семантичній структурі других поєднуються значення предмета й істоти. Носіями цих значень є омонімічні суфікси **/ак/** (**/як/**), **/ець/**, **/ик/**, **/ин/**, **/иц/** (**/ниц/**, **/чиц/**, **/щиц/**), **/к/**, **/ник/** (**/овник/**, **/івник/**), **/ун/**.

Так, лексема *первак*, за словником, – це “перша, старша дитина”, “першокласник”, “наливка, квас і т. ін. першого настою; горілка від початку відгону”, “перший рій // перший сніг і т. ін.” [4, с. 899], *практик* – “той, хто набув досвіду, знань завдяки практичній діяльності”, “той, хто займається практичною діяльністю”, “практична, ділова, тверезо мисляча людина” [4, с. 1102], *свіжак* – “людина, яка недавно вступила куди-небудь, поселилась десь і т. ін.”, “свіжа вода, свіжий продукт тощо” [4, с. 1298], *середняк* – “селянин-одноосібник, який мав невелику земельну ділянку, обробляв її власними силами і займав проміжне становище між бідняком і куркулем”, “людина посередніх здібностей // працівник, що не відзначається високими показниками в роботі” [4, с. 1309], у реаліях сьогодення також “особа, яка належить до середнього класу, працює в галузі середнього бізнесу”[14, с. 107] , *ходак* – “той, хто йде, ходить пішки //той, хто характеризується певними якостями, здібностями в ході // спортсмен, який займається спортивною ходьбою”, “особа, яку обирають і посилають куди-небудь із певним дорученням, клопотанням; посланець” [4, с. 1567], *чужак* – “чужа, нетутешня, захожа людина; чужинець”, “нерідна людина, не родич // людина, чужа в певному середовищі, поглядами, духом чужа кому-небудь” [4, с. 1608]. У свідомості мовців, як показують спостереження, ці значення поступово нівелюються й сприймаються як “хтось перший // щось перше” (*первак*), “хто-небудь практичний” (*практик*), “хтось свіжий // щось свіже” (*свіжак*), “хто-небудь середній” (*середняк*), “хтось, хто ходить” (*ходак*), “хто-небудь чужий” (*чужак*). Таким чином, можемо вважати, що кожна з названих лексем набула одного широкого значення, замінивши кілька конкретних.

Отже, установлюючи семантичні особливості похідного слова, слід ураховувати як лінгвальні, так і позалінгвальні чинники, а також різноманітні зв'язки слова в їхній системній взаємодії. Як зазначалося вище, для більшості дериватів сучасної української мови властивою є фразеологічність семантики (наявність у семантичній структурі нарощених елементів, які не можуть бути пояснені значеннями складників).

Похідні одиниці з ідіоматичним значенням є відкритими семантичними структурами, тобто можуть містити в собі необмежену кількість номінативних значень. Відкритість семантичної структури фразеологічних за семантикою похідних уможливлює багаторазове творення назв за певною моделлю, тобто повторну її реалізацію. Кількість значень таких похідних залежить від кількості носіїв мотивувальної ознаки, а також твірної здатності мотивувального слова.

Аналіз лексикографічних джерел різних часових зрізів засвідчує змінення семантичного обсягу окремих слів, різноманітні семантичні трансформації, наслідком яких є генералізація (процес поступового нівелювання, а потім зникнення кількох конкретних значень до розвитку загального широкого). Робимо висновок про те, що розширення семантичного обсягу слова й спричиняє дефразеологізацію значення деривата, ступінь якої, безперечно, може бути неоднаковим і залежить від різних чинників.

ЛІТЕРАТУРА

1. Білецький-Носенко П.П. Словник української мови / П.П. Білецький-Носенко, К. К. Цілуйко, АН УРСР, Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні, В. В. Німчук. – К.: Наук.думка, 1966. – 423 с.

2. Бердник Л. В. Источники фразеологичности семантики девербативов / Л.В. Бердник // Вісник Дніпропетровського університету. – Серія: Мовознавство. – 2010. – Т. 18, № 11. – Вип. 16. – С. 38-44.

3. Богородицкий В.А. Общий курс русской граматики (из университетских чтений) / В.А. Богородицкий. – 5-е изд., перераб. – М., Ленинград: Госуд. соц.-экон. изд-во, 1935. – 357 с.

4. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. – К.; Ірпінь: ВТФ "Перун", 2005. – 1728 с.

5. Гридина Т.А. Современный русский язык. Словообразование: теория, алгоритмы анализа, тренинг: учебн. пособ. / Т.А. Гридина, Н.И. Коновалова. – 2-е изд. – М.: Наука, Флинта, 2008. – 160 с.

6. Ґрещук В. Словотвір і полісемія слова / В.Ґрещук // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету. – Серія: Мовознавство. – Тернопіль: ТНПУ, 2007. – №. 1 (16). – С. 244-254.

7. Ермакова О.П. Вторичная номинация в семантической структуре многозначных производных слов / О.П. Ермакова // Способы номинации в современном русском языке / Д.Н. Шмелев, А. Ф. Журавлев, О.П. Ермакова и др. – М.: Наука, 1982. – С. 109-123.

8. Ермакова О.П. Лексическое значение производных слов в русском языке / О.П. Ермакова. – М.: Русский язык, 1984. – 151 с.

9. Ермакова О.П. Семантические процессы / О.П. Ермакова // Современный русский язык. Активные процессы на рубеже XX-XXI веков / отв. ред. Л.П. Крысин; Институт русского языка им. В.В. Виноградова РАН. – М.: Языки славянских культур, 2008. – С. 33-99.

10. Ермакова О.П. Фразеологичность семантики производных слов различных словообразовательных структур / О.П. Ермакова // Актуальные проблемы русского словообразования: Ученые записки Ташкентского педагогического института. – Ташкент: Изд-во Ташкентского педагогического ин-та, 1975. –Т. 143, Ч. 1. – С. 57-63.

11. Клименко Н.Ф. Словотворча структура і семантика складних слів у сучасній українській мові: [монографія] / Н.Ф. Клименко, АН УРСР, Ін-т мовознавства ім. О.О. Потебні. – К.: Наук.думка, 1984. – 251 с.

12. Кубрякова Е.С. Типы языковых значений. Семантика производного слова / отв. ред. Е.А. Земская. – М.: Наука, 1981. – 200 с.

13. Лисиченко Л.А. Лексикологія сучасної української мови. Семантична структура слова / Л.А. Лисиченко. – Харків: Вища шк., вид-во при ХДУ, 1977. – 114 с.

14. Милославский И.Г. О регулярном приращении значения при словообразовании / И.Г. Милославский // Вопросы языкознания. – 1975. – № 6. – С. 71-75.

15. Нелюба А.М. Лексико-словотвірні інновації (1983 – 2003): словник / Харківський національний ун-т ім. В. Н. Каразіна; Харківське історико-філологічне товариство; А.М. Нелюба. – Харків: ХНУ, 2004. – 136с.

16. Пономаренко В.Д. Словотвірна семантика іменників – відад'єктивів сучасної української мови (проблема фразеологізації значень дериватів): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.01 "Українська мова" / В.Д. Пономаренко. – Харків, 1996. – 21 с.

17. Словарь української мови / упор. з дод. влас. матеріалу Б.Грінченко: в 4-х т. – К.: Вид-во Академії наук Української РСР, 1958. – Том 1. – 494 с.

18. Українська мова: Енциклопедія / редкол. В.М. Русанівський (співголова), О.О. Тараненко (співголова), М.П. Зяблюк та ін. – 2-ге вид., випр. і доп. – К.: Вид-во "Українська енциклопедія" ім. М. П. Бажана, 2004. – 824 с.

19. Улуханов И.С. Словообразовательная семантика в русском языке и принципы ее описания / И.С. Улуханов. – 2-е изд., стер. – М.: Эдиториал УРСС, 2001. – 256 с.

20. Шипицына Г.М. О причинах идиоматичности производного слова / Г. М. Шипицына // Научные ведомости Белгородского государственного университета. – Серия: Гуманитарные науки. – 2009. – Т. 6, Вып. 3. – С. 18-22.

21. Buzassyova K. Semanticka struktura slovenskych deverbativ / K. Buzassyova. – Bratislava: Veda, 1974. – 236 s.

УДК 811. 161.2'373

ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНІ ФУНКЦІЇ СЛОВА *ПЕРЕКОТИПОЛЕ* В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

Поповський А.М., д. філол. н., професор

Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ

У статті висвітлюється лексичний та семантичний потенціал слова перекотиполе в художніх творах, періодиці та науковій літературі.

Ключові слова: перекотиполе, мотив, текст,смисл, метафора, алегорія, порівняння,антропоніми,псевдоніми.

Поповский А.М. ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧЕСКИЕ ФУНКЦИИ СЛОВА ПЕРЕКАТИПОЛЕ В УКРАИНСКОМ ЯЗЫКЕ / Днепропетровский государственный университет внутренних дел, Украина.

В статье рассматривается лексический и семантический потенциал слова перекатиполе в художественных произведениях, периодике, научной литературе.

Ключевые слова: перекатиполе, мотив, текст, смысл, метафора, аллегория, сравнение, антропонимы, псевдонимы.

Popovsky A. M. LEXICAL AND SEMANTICAL FUNCTIONS OF THE WORD TUMBLEWEED IN THE UKRAINIAN LANGUAGE / Dnepropetrovsk State University of Internal Affairs, Ukraine.

The article deals with lexical and semantical potential of the word tumbleweed in fiction, press and scientific literature.

Key word: tumbleweed, motive, text, essence, metaphor, allegory, comparison, anthroponomy, pseudonym.

Із понад 450 тисяч рослин на земній планеті, що набули в живому мовленні своєрідних назв, удостоїлися завдяки своїм цілющим властивостям численних міфів, переказів, легенд, повір'їв, особливе місце посідає наше степове ***перекотиполе***. Походження таких назв, як народних, так і літературних, надзвичайно різноманітне. Значна кількість ботанічних найменувань має досить прозору семантичну

природу, пов'язану зі значенням метафоризації, образно-художній смисл якої розкривається в контексті різножанрових творів.

Метою дослідження є виявлення функціонального потенціалу лексичних та семантичних можливостей слова ***перекотиполе*** як художнього засобу відтворення дійсності.

Як відомо, похідні назви рослин мотивуються формою кореня, стебла, листків, подібністю їх до різних предметів, способом розмноження. З огляду на це слово *перекотиполе* в лексикографічних працях характеризується так:

Перекотиполе – степова або пустельна рослина, яка після достигання плодів відривається від кореня і перекочується по землі вітром [13, с. 196].

Перекотиполе, я, *с.* Трав'яниста або напівчагарникова степова чи пустельна рослина, яка після достигання плодів обламується біля основи і перекочується на далекі відстані, розносячи своє насіння. *По долині, по роздоллі Із степу* ***перекотиполе*** *Рудим ягняточком біжить* [36 (2), с. 233]; *Осінній вітер свистів на рівнині, гнав аж до обрію круглі кущі* ***перекотиполя*** [30 (7), с. 203].

Аналогічно тлумачиться воно і в Словнику синонімів української мови, але синонімічний ряд його значно збагатився за рахунок народних назв, як-от: *покотиполе, перекатун, катун; підчіс, лещиця, спаржа, заячий холодок, шпараги* [29 (2), с. 157]. А в "Словнику українських синонімів" Олекси Вусика *перекотиполе* ввійшло до синонімічного ряду зі значенням "легковажний" [3, с. 184-185].

До цих визначень варто додати формулювання одного з провідних дослідників української ботанічної номенклатури І.В.Сабодаша: "*Перекотиполе* – власне українське утворення, мотивоване способом переміщення зрілої рослини". Він долучає й наявні в українських говорах цьому слову такі відповідники, як *"перекатитель", "перекатичник", "котун // катун"*[28, с. 139-146]. У літературній мові *перекотиполе* є сталою формою, хоч у творчій практиці деяких майстрів слова трапляється *"котиполе", "покотиполе", "приплентач" , ''приблуда,'' курай*, наприклад: *І повідходять хмари з неба вбік, І місяця прозоре* ***котиполе*** *Піймає в себе фантастичний блік Від сонця, що давно за видноколом, – І небо вже не згаситься ніколи, І сяятиме бубном золотим – І звуком золотим, крицевим болем Дніпра озветься плесо…* [34, с. 12]. *"Що з того, що я бурлакую, гірко працюючи? Що я маю з того?.. Свята голизна, та й годі!.. У других хоч родина є, втіха якась у житті, а сирота – мов* ***покотиполе****, що вітер жене по степу, відірвавши від коріння..."* [14 (1), с. 158]. *– Он скільки орд переплило через Дике Поле, а де вони? Розвіялись, мов порох, бо осінку не мали:* ***приплентачі, перекотиполе*** [6, с. 33]. *Народи з цих країв – мов* ***кураї*** *– котились, як тумани на світанні* [10, с. 4].

Це слово вживається в прямому й переносному значенні. У першому воно виступає як назва рослини: ***Перекотиполе*** *У полі котилось, Перекотиполе Так Богу молилось: "Спини мене, Боже, У якійсь долині, Бо болить у ребрах, ломить мене в спині…"* [11, с. 123-124]. *Осінній вітер здіймав куряву і гнав* ***перекотиполе*** *по жовтій стерні* [37, с. 547], *...Котрий раз піде шукать щастя, Та й серце поколе… Чи ти бачив, як мається* ***Перекотиполе*** [1, с. 243]. *Старшина мінер Стурчак спершу присів…розхилив кущ* ***заячого холодку*** *і щось довго та прискіпливо вивчав* [17, с. 46], а в другому – акумулює глибоко змістовні й багатопланові художні засоби його реалізації, як от: *Вітер в гаї нагинає Лозу і тополю, Лома дуба, котить полем* ***Перекотиполе****. Так і доля: того лама, Того нагинає; Мене котить, а де спинить – І сама не зна – У якому краю мене заховають, Де я прихилюся, навіки засну* [36 (1), с. 131]. *А славетні наші Вернадський, Іван Семенович Козловський, Довженко, Попович-космонавт? Не стали ж вони* ***перекотиполем*** *епохи, не порвали духовного зв'язку з своїм пешокоренем, тисячі й тисячі синів та дочок України, які працюють нині на морях, на далекій Півночі, на цілині чи на БАМі, в листах додому засвідчують, що вони є, не відцурались, не зреклися рідного слова, не відступились рідного кореня* [4, с. 209]. *У повісті Р.Федорова легко зауважити намір публіцистики, особливо в монологах, репліках і листах учителя історії Василя Доброчина, який проповідує "синівське почуття рідної землі" і заперечує немудру житейську філософію* ***"перекотиполя"*** [26, с. 7]. *Закінчили семирічку, Женько пішов причіплювачем у тракторну бригаду, Мишко – помічником обліковця. Непосидючий Женько не зміг довго всидіти на причіплених до трактора плугах, його покотило* ***перекотиполем*** *по всіх сільських професіях: спробував вагу ковальського молота, пускав снопи у барабан молотарки, вимахував вилами, зі зрубаними навкіс зубами, на лобогрійці, знову вернувся в тракторну бригаду, скінчив короткі курси трактористів при МТС, сів на Фордзона, й навіть став бригадиром тракторної бригади, поступив у партію, але на бригадирстві не втримався, й завмлином теж, довелося йти з косою в рільничу бригаду* [22, с. 9]. *"10.06.54. Дискусії – приватна власність чи колектив…*

Якийсь Маркс чи Толстой пустив, що "власність це – крадіжка" і от цілі генерації отруєні цим "сумнівом", що виросла на проблему і догмат. А за нею що ж як не – підтяти рослину, відтяти людину від природи,

землі, всесвіту, зробити її соціалістичним ***перекотиполем****"* [20, с. 116]. *Життя цього чоловіка не зладилось з пелюшок. Батька чи не мав, чи не знав, матері з самого народження дитина була, як кажуть, до лампочки. Найбільшу перевагу надавала вона оковитій та сумнівним кавалерам. Тож практично виріс Олег в одній із шкіл-інтернатів, звідки й ступив на самостійну життєву стезю. Та й покотився по ній, наче те* ***перекотиполе*** [38, с. 7] тощо.

Здебільшого ця ботанічна назва активно використовується майже в усіх літературних жанрах як порівняння*: Як горе, мов терен, всю душу поколе, Коли одцуралось тебе вже усе, І ти, як сухеє* ***перекотиполе****, Не знаєш, куди тебе вітер несе* [1, с. 245]. *Тільки й бачив я рідний край, поки ріс, а там, як оддали у службу, так і пішов, не по своїй волі блукати по світу, як те* ***перекотиполе****, що вітер носить по степах* [33 (1), с. 75]. *Котилися німці (фашисти)* ***перекотиполем****, Котились забороди шляхами всіма* [24, с. 302]. *"Наше коріння не дасть вітрам історії погнати нас* ***перекотиполем****"* [8, 23.01.2005]. *"Ми не* ***народ-перекотипо****ле, а народ із давньою історією"* [7, 7.11.2005]. *Козацький храм. Такий він… весь в мажорі. Стоїть, піднісши свої дев'ять глав. Мальовані під куполами зорі. Священні книги в золоті оправ. Мов злетна куля* ***перекотиполя****, повз храм цей сонце – та й на небокрай. Руйну не одну наслала доля. Він вистояв. Він був і є. І край…* [25, с. 30]. *Та майже половина зарбленого йшло на аліменти В.К.Берзіній (сплачував до 1941 року): матері, яка навіть відкидала саму можливість оселитися в Києві (хоч скільки вмовляв) та безупинно мандрувала степами Донеччини, як* ***перекотиполе****, поки не зустріла свій смертний час у чужих людей у Лисичанську* [31, с. 7].

Проте в роки незалежної України це образне слово набуло активного вжитку не тільки в творах письменників, а й в публічних виступах політиків, культурних та громадських діячів, просвітян, пов'язаних з болючим питанням – функціонуванням української мови – найдорожчого скарбу народу, про який Сергій Плачинда сказав своє вагоме слово: *"Скарбе мій єдиний, з тобою я найбагатший і найдужчий в світі, без тебе –* ***перекотиполе****, що його вітер несе у сіру безвість, у млу небуття. Твердине моя, і захисток, і гордість, і розрада в годину смутку… Ти є Правда, Добро І Краса народу нашого. Тож такою і будь вічно, мово рідна* [27, с. 283]. Петро Кравецький, ветеран шахтарської праці в статті "Ми нація чи орда?" з приводу цього пише: *"Куди скочуємося, людоньки! – "ей, ви там, "наверху"! Ви що, отих нікчем збираєтесь привести до Європи? Не смішіть людей, пановетовариші! Вже вів Кучма нас у Європу, а привів, пробачте, в … Невже нам там і місце? І чи надовго? Нещодавно вичитав таку сенсаційну для орди новину. Коли чотирирічного хлопчика з Перемешля (Польща) спитали, ким він хотів бути, як виросте, той, не роздумуючи, відповів – поляком!!! А тепер задумаймося, чи багато діточок із Донеччини хотіли б бути українцями? Дуже сумніваюся. Чому? А тому, що вбито гени. Ще 20-30 років тому за бажання бути не хохлом, а українцем можна було б одержати ярлик "буржуазного націоналіста" з усіма витікаючими наслідками (аж до кулі в потилицю). Та й хто зробить з Івасиків і Марічок патріотів? Батьки, які нині співають гімн всесвітніх волоцюг-бомжів – "мой адрес – не дом і нє уліца?... Дитсадок чи школа, де ще нині популярні Володя Ульянов і Павлік Морозов? Вчителька, яка входить до "Руського блоку" або "Народної опозиції" мадам Вітренко? Отак і росте* ***перекотиполе****, кочова орда, байдужа до всього, окрім ковбаси і "пійла"* [15, с. 7]. До такого невтішного висновку прийшов автор вищенаведеного тексту в 2006 році. А що ж змінилося? Чи відбулися зміни у владній структурі керівних органів щодо повнокровного функціонування державної мови відповідно до вимог Конституції України у нинішньому, 2012 році? І це риторичне питання, на жаль, лишається відкритим.

Таким же болючим залишається питання правди про трагічні сторінки історії українського народу, національної ідентичності, у текстовій тканині яких узагальнюючим і образно оцінним словом виступає *перекотиполе*, як наприклад: "Притча про недогляд комуністів у 1932-1933 роках" Віктора Міняйла: *"Але найтрагічніша сторінка імперської історії – це оскаженілий російсько-комуністичний терор щодо українства, яке не сприймало віковічного відчуження селянства від приватного володіння землею, себто общини. Отож на меті комуністичних терористів було винищення українського селянства і заселення родючих українських земель "етнічним"* ***перекотиполем****. Найдієвішу частину українства було винищено.*

- *А чому ж не всіх українців? – єхидно розтяг губи борець за щастя російського народу.*

- *Бо люд український навіть у безвиході знаходить способів для виживання"* [21, с. 5]. Або спогади мешканця села Бірки на Львівщині Івана Кучера про тяжкі дні голодомору 1932-1933 рр.: *"Злочини можна прощати, але свідомо забувати, та ще українцям – смертельний гріх…Не дорікайте, що відхилюся від теми. Та чи ще випаде нагода викласти біль душі? Адже я сам п'ятирічним спізнав ''неперевершений'' смак* ***курайця****, замінника хліба, спеченого із зерна бур'яна* ***курая*** *(інша назва –* ***перекотиполе****)"* [16, с. 3]; чи стаття І.Незалежного "Наслідки русифікації та дещо з байки": *"В цьому несприятливому та збуреному колі проімперських гравітацій опинилася і значна частина етнічних українців, змінивши свій ''генетичний код,'' трансформувалася у* ***людей-перекотиполе,*** *без національних підвалин, родових ознак з комплексами національної меншовартости. З'явилися різноманітні клони малоросів, хохлів, яничар. Та і як встояти пересічному ''маленькому українцеві'' перед величезним руйнівним тиском імперської машини, що владарює в економічному, інформаційному, просвітницькому просторі, як у себе вдома, не зустрічаючи жодного опору з боку формально державницької влади"* [23, с. 3].

Філологічні науки

Більше того, такі судження спостерігаються в багатьох поетичних алегоріях кінця XIX – початку XXI ст.. Алегорична мова криє в собі хвилюючий заряд експресії, динаміки, боротьби, філософських роздумів над соціально гострими викликами реального життя. Так,у поезії Наталки Нікуліної досить майстерно змальовано образно навальний рух "темних коліс перекотиполя" і можливі наслідки при байдужому ставленні сучасників до таких суспільних явищ:

Що воно сниться, тяжке і віще? –
Темні колеса ***перекотиполя***
назустріч котяться, з ніг збивають.
Якесь важке уві сні тяжкому,
Незвично навальне ***перекотиполе****.*
Ні роду, ні племені, ані жалю…
Промчить – і насіння свого не насіє
у рани твої та в твої печалі,
йому однаково, де зростати:
немає пам'яті в ***перекотиполя****,*
єдиний пан над ним – вітер.
О, стережися: й не схаменешся –
а вже простір твого сумління
засіяний тільки ***перекотиполем***…[25, с. 74].

Цю ж проблему порушує в поезії "Янгол у снігах" і Роман Лубківський:

Щось там біліє, щось видніє,
Щось десь кудись торує шлях, –
То мов тьмяніє, то ясніє, –
Напевно, янгол у снігах.

Кому несе святі глаголи?
Господню вість несе – кому?
Безрідне ***перекотиполе***
Перетинає шлях йому. [18, с. 11].

Проте чи не найцікавішим явищем, пов'язаним із цим словом, є його словотвірні варіанти в поетичній ліриці, виражені такими словосполученнями, як-от: *перекоти горе, перекоти щастя, перекоти світ, перекоти літа, перекоти відчай, перекоти біль; перекоти душа, перекоти серце, перекоти лихо, перекоти зло,* зафіксованими в творах Юлії Ілліної, Світлани Любомир (С.С.Графської) та Віктора Коржа.

Перекотиполе*,*
Перекоти горе,
Перекоти щастя,
Перекоти світ.
Що ж ти зупинився,
Мій коханий, здрастуй!
Скільки ми не бачились
Перекотиліт*!*
Скільки ж нам судилося
Ще отак стрічатися,
Марить, сподіватися,
Спомин берегти, –
Перекотиполем,
Перекоти болем,
Перекоти відчаєм
Самоти [9, с. 64].

Таки їдете?!
Я,
Можливо,
Вас прощу
і може
навіть
зрозумію,
та єство
моє –

ніколи!...
Перекоти душі
Перекоти серце.
Перекотиполе [19, с. 17].

Їхали додому… Думали про все…
Думали, що лихо мимо пронесе…
Доле наша, доле, ***перекотиполе,***
Перекоти лихо, перекоти зло…[12, с. 47].

Набула певного поширення ця мовна одиниця і в українському антропонімікон як офіційна назва мешканців переважно Степової України: *Перекотиполе* (с. Грушівка Новомосковського р-ну Дніпропетровської обл.), *Перекотиполе В.М.* (с. Володимирівка Петрівського р-ну Кіровоградської обл.), *Перекотиполе І.Ф.* (с. Іванівка Богуславського р-ну Київської обл.), *Перекотиполе М.В.* (с. Жовте П'ятихатського р-ну Дніпропетровської обл.) чи як псевдонім: *Перекати-Поле* (Бердяєв Сергій), *Перекоти-Поле* (Гаценко Олександр), *Перекотиполе* (Грінченко Борис, Павловський Мефодій) [Дей, 303]. Якщо в офіційних прізвищах успадкувалися прізвиськові назви, які давали людям, що часто переїздили з місця на інше місце (порівн.. ще *Заброда, Приблуда, Пришедько, Приходько* та ін.), то в псевдонімах приховувався свободолюбивий характер, невловимість, прагнення сіяти добре і вічне для людства демократичної інтелігенції України.

Майстри художнього слова, враховуючи образний потенціал цієї лексеми, використовують її для назви своїх творів (Г.Квітка-Основяненко *"Перекотиполе"* – оповідання; А.Чехов *"Перекати-Поле*" – путевой набросок; Є.Щербаківська "*Перекотиполе"* – оповідання; Ю.Ілліна *"Перекотиполе…"* – поезія; О.Кобець "*Перекотиполе*" – вірш; Д.Стецько *""Перекотиполе" і гордий митець*" – стаття; Олеся Мамчич "*Перекотиполе*" – добірка творів) та ін..

Отже, як бачимо, лексема ***перекотиполе*** в процесі історичного розвитку української літературної мови значно розширила свій словниковий склад з невичерпних джерел народного мовлення і збагатилася семантичними можливостями, породженими суспільними чинниками нашого бурхливого реформаторського сьогодення. На ній акцентується авторське узагальнення думки як у прямому, так і в переносному (метафора, алегорія) значенні позитивних чи негативних явищ у житті суспільства, про що яскраво свідчить поезія Валерія Вергуна:

Над роздоллям – хмари: час грози, ламкий і грізний…
Привид *вітру-перекотиполя* тінь сумна…
Україна – від Полісся і до моря – різна,
та не безнадійна, як Вітренко й Бузина!

Ми іще живі! І наші запорозькі коні-
наш космічний вимір, осяйний, як день при дні…
Ні, панове, Січ – не спалена, і Честь – законні:
будьмо українцями у Слові і в борні.

Ми із роду мужніх – і Шухевича, і Стуса…
Пам'ятаймо: втрата Волі й Гідности – ганьба…
В душах багатьох сьогодні – проросійська туга,
І як наслідок – безликих покручів юрба…

Україна – від Полісся і до моря – різна,
та не безнадійна, як Вітренко й Бузина.
Україна – степ козацький і руда залізна,
З якости якої – струни кобзи й шабля Богуна! [2, с. 7].

ЛІТЕРАТУРА

1. Афанасьєв-Чужбинський О. // Українські поети-романтики / О. Афанасьєв-Чужбинський. – К., 1987.

2. Вергун В. Незламність // Українське слово / В.Вергун. – 2008. – № 3. – 16-22 січня.

3. Вусик О.С. Словник українських синонімів. Понад 1500 синонімічних гнізд / За ред. докт. філолог. наук, проф. А.М. Поповського / О.С. Вусик. – Д.: Січ, 2000.

4. Гончар О. Лист Віталію Коротичу // Віталій Коваль. Ніч без Олеся Гончара. Есе, етюди, документи / О.Гончар. – К.: Щек і Хорив, 2005. – 312 с.

5. Дей О.І. Словник українських псевдонімів та криптонімів / О.І. Дей. – К.: Наук. думка, 1969.

6. Добровольський С.П. Очаківський розмир / С.П. Добровольський – К.: Радянський письменник, 1965.

7. З виступу Віктора Савченка “150 років від дня народження Д.І.Яворницького”. Дніпропетровське обласне радіо, 2005.

8. З промови Президента України Віктора Ющенка. – Українське радіо. – К., 2005.

9. Ілліна Ю. Перекотиполе… // Так ніхто не кохав: Любовна лірика луганських поетів / Ю. Ілліна. – Луганськ: Знання, 2000.

10. Іов І. Степове // Літературна Україна / І.Іов. – 1997. – 10 квітня.

11. Кобець О. Сходить сонце / О.Кобець. – Нью-Йорк, 1961.

12. Корж В. Пісня “Нічка-чарівничка” // Світ звичайних фантазій / В.Корж. – Д.: Січ, 1987.

13. Короткий тлумачний словник української мови / За ред. Д.Гринчишина. – К.: Радянська школа, 1988.

14. Коцюбинський М. Твори в семи томах / М.Коцюбинський. – Т.1. – К.: Наук. думка, 1973.

15. Кравецький П. Ми нація чи орда? // За українську Україну. Газета Української Консервативної партії. Федерація патріотичних видань України / П. Кравецький. – 2006. – № 32. – 22-28 серпня.

16. Кучер І. Спогади про голодомор 1932-33 рр. // Січеславський край / І.Кучер. – 1995. – 30 березня.

17. Логвиненко В.А. Давні роки / В.А. Логвиненко. – Одеса: Одес. кн. вид-во, 1961.

18. Лубківський Р. Янгол у снігах // Слово Просвіти / Р.Лубківський. – 2005. – 29-31 грудня.

19. Любомир С. (С.С.Графська) // Веретено вересня. Поезії / С.Любомир. – Дніпропетровськ: Січ, 2004.

20. Маланюк Є. Нотатки (1936-1968) / Є.Маланюк. – К.: Темпора, 2008.

21. Міняйло В. Притчі на всі випадки життя // Літературна Україна / В.Міняйло. – 2008. – 27 березня.

22. Мушкетик Ю. Шевіотовий піджак (оповідання) // / Ю.Мушкетик.- Київ. – 2004. – № 3.

23. Незалежний І. Наслідки русифікації та дещо з байки

24. Нехода І. Хто сіє вітер / І.Нехода. – К.: Молодь, 1959.

25. Нікуліна Н. Знамення калини. Вибране / Н.Нікуліна. – Д.: Січ, 2000.

26. Панченко В. Меч Щербицького проти “Меча Арея” // Літературна Україна / В.Панченко. – 2004. – 8 квітня.

27. Плачинда С. Мова рідна! // Найдорожчий скарб. Слово про рідну мову. Поезії. Вислови / Упор. В.І. Лучук / С. Починда. – К.: Радянський письменник, 1990.

28. Сабадош І.В. Формування української ботанічної номенклатури / І.В. Сабадош. – Ужгород, 1996.

29. Словник синонімів української мови: У двох томах. – К.: Наук.думка, 2000.

30. Словник української мови. – В 11 т. – К.: Наук.думка, 1970-1980.

31. Сосюра В.В. Не ту завісу піднято // Літературна Україна / В.В. Сосюра. – 2005. – 3 листопада.

32. Стецько Д. “Перекотиполе” і гордий митець // Артанія. Альманах / Д. Стецько. – Кн. 2. – 1996.

33. Стороженко О.П. Твори в двох томах / О. Стороженко. – К.: Держлітвидав, 1957.

34. Тельнюк С. Сузір'я любові / С. Тельнюк. – К., 1987.

35. Чехов А.П. Собр. соч.: В 20 т. – Т. 6 / А.П. Чехов. – М.: Изд-во "Правда", 1985. – С. 137.

36. Шевченко Тарас. Твори в п'яти томах / Т. Шевченко. – К.: Дніпро, 1984.

37. Щербаківська Є. Перекотиполе // Розвага. Артистичний збірник поезій, оповідань, монологів, жартів, сатір і гуморесок. Вид. 2-е. / Уложив О.Коваленко / Є. Щербаківська. – С. 547-549.

38. Ястреба В. Вбивця мимоволі // Іменем закону / В. Ястреба. – 1999. – № 8.

УДК: 811.161.2'06'367.622.11'373.611

ІСТОРІЯ КОМПОЗИТНО-СУФІКСАЛЬНИХ ІМЕННИКІВ НА *-СТВ(О)* В НОВІЙ УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ к.XVII-поч.XXI ст.

Правда Н.М., вчитель

Балабинський навчально-виховний комплекс "Престиж"

У статті розглянуто динаміку словотвірних типів та підтипів композитно-суфіксальних іменників на *-ств(о)* з опорною субстантивною основою в новій українській мові кінця XVII – початку XXI століть.

Ключові слова: композит, вербальна основа, субстантивна основа, опорний компонент, мотивувальна база.

Правда Н.Н. ИСТОРИЯ КОМПОЗИТНО-СУФФИКСАЛЬНЫХ СУЩЕСТВИТЕЛЬНЫХ С ФОРМАНТОМ *-СТВ(О)* В НОВОМ УКРАИНСКОМ ЯЗЫКЕ/ Балабинский учебно-воспитательный комплекс "Престиж", Украина.

В статье рассмотрена динамика словообразовательных типов и подтипов композитно-суффиксальных существительных на *-ств(о)* с опорной субстантивной основой в новом украинском языке конца XVII – начала XXI веков.

Ключевые слова: композит, вербальная основа, субстантивная основа, опорный компонент, мотивирующая база.

Pravda N.N. FORMING OF WORDBUILDING STRUCTURE AND MEANING OF NOMINAL COMPOSITES WITH SUFFIX -CTB(O) IN NEW UKRAINIAN/ Balabinska educational complex "Prestig", Ukraine.

The article deals with derivative nouns, which are formed with complex-suffix way of wordbuilding and morph *-ств(о)* with a supporting substantive base, are used in new Ukrainian, its wordbuilding structure and semantics.

Key words: composite, verbal base, substantive base, motivating base, supporting base.

Композитно-суфіксальні іменники нової української мови з формантом *-ств(о)* творилися за різними моделями, успадкованими з давніх часів. У давньоруськоукраїнській та середньоукраїноруській мові *-ств*(о) був активним у продукуванні складно-суфіксальних іменників з абстрактним значенням [1, с. 135]. В.М. Ліпич на підставі аналізу низки мовних документів стверджує, що суфікс *-ств(о)* у творенні композитів з опорним субстантивним компонентом був "дієвою словотвірною одиницею в давній руськоукраїнській та середньоукраїноруській мові" [2; 3, с. 73]. Однак подальша доля композитно-суфіксальних дериватів з цим формантом досліджена неповно, тому метою статті є опис динаміки словотвірних і лексико-словотвірних типів композитів із суфіксом *-ств(о)*, що мають опорну субстантивну основу.

Композити нової української мови з **опорною субстантивною** основою здебільшого формують назви занять і посад, якостей та ознак, стану, релігійних та політичних уподобань і течій, опредметнених назв дій. Залежна основа в композитах такої структурної моделі стоїть у препозиції і має значення конкретизації: N_2+N_1+ *-ств*(о) (N_1 – опорна іменникова основа, N_2 – залежна основа). Творення таких похідних ґрунтувалося на атрибутивних відношеннях мотивувального словосполучення.

Деривати з опорною іменниковою основою в більшості випадків мають залежну основу **прикметника**. У пам'ятках давньоруськоукраїнської доби такі композити трапляються нечасто (*богобоязньство*, *ѕѣлотволѣзньство*, *съмѣреномѫдрьство* та ін.). Частіше такі деривати документуються в джерелах середньоукраїноруської мови (*добродѣнство*, *благоденство*, *звѣролютства*, *лютозвѣрства* тощо) [3, с. 71]. Частина з них переходить до нової української мови, за їхніми зразками творяться нові деривaційні структури. Найпоширенішим є тип, що об'єднує назви **релігійних уподобань, течій**: *чернокнижство* (др. пол. XVII – др. пол. XVIII Тимч II 479) пор., *чорнокнижство* (УмСп 421, ІвШум I 180); *чужовірство* (УмСп 324, Грінч IV 476, ІвШум I 138) "іновірство"; *марновірство* (Ков 128, Ж 428, Грінч II 406, Саб 301, РУСНТ 496) "забобонність"; *нововірство* (Грінч II 569, Ж 531) (*нова віра*); *одновірство* (Грінч III 41, Саб 107) (*одна* у значенні "*однакова*" *віра*); *с(ь)в'ятобожство* (ІвШум II 224) (*с(ь)в'ятий* у значенні *"сильний" бог*) "поклоніння

сильному богові"; *маловірство* (Саб 168) (*мала віра*); *старовірство* (СУМ IX 659, НТСУМ IV 377) "дотримання старої віри; дотримання старих звичаїв, смаків" тощо.

Композит *єдиновірство* (СУМ II 496, РУСНТ 131, НТСУМ I 907) (*єдина віра*) є формою з основою *єдин-*, яка фонетично неприродна для східнослов'янських мов (див. ЕСУМ II 179). Композити *єдиновірство*, *старовірство* й подібні (*чужовірство*, *марновірство*, *нововірство* тощо), очевидно, співвідносні зі складно-нульсуфіксальними утвореннями *єдиновір*, *старовір* і под., тому їх можна розглядати і як суфіксальні назви. Фіксація дериватів складно-суфіксальних та співвідносних з ними складних нульсуфіксальних імен відбувається синхронно.

Назви **політичних рухів, організацій, течій:** *простонародство* (1760 АКНЗС I 134) (*простий народ*) "народна влада"; *верховладство* (ЛексФр 27) (очевидно, від *верхов(н)а влада* з відтинанням *-н-*); *тихомирство* (УмСп 976, Грінч IV 264) (*тихий мир*) "тиша, спокій, мир"; *народовольство* (СУМ V 177, РУСНТ 264) "рух організації "Народна воля"; *чорносотенство* (СУМ XI 360, РУСНТ 570) "політ., крайня реакційність і шовінізм, властиві чорносотенним організаціям" тощо.

Найменування **якостей, ознак особи, її поглядів, стану тощо** з др.пол. XVII творяться досить часто: *доброволеньство* (др. пол. XVII Тимч I 211) (співвідносне з *добра воля* суфікс *-еньство* тут, очевидно, за аналогією до *благословен(ь)ство←благословений*), пор., *добровольство* (РУСНТ 123) "вияв доброї волі"; *красномовство* (XVIII УЛ 279, УмСп 84, ІвШум I 163, Саб 155, СУМ IV 328); *легкодушство* (Б-Н 206) "вільнодумство"; *благородство* (ЗЮР 1856 II 325, ЛексФр 19, РУСНТ 54) (співвідносне з *благий рід*, хоча зв'язок з *благородний* видається очевидним) "знатність походження"; *марнославство* (Сков 83, СУМ IV 631) "пиха"; *благоденство* (Сков 89, СУМ I 192) (*благий день*) "книжн., заст., спокійне, безтурботне життя"; *повнолітство* (ЛексФр 174) (*повні літа*); *второродство* (Ж 130) (*вторий рід*) "наступність"; *первородство* (Ж 609, СУМ IV 120) "першість у чому-небудь"; *чорноробство* (Ж 1076) "важка робота"; *вільнодумство* (ІвШум II 143, Саб 352, СУМ I 675, НТСУМ I 349); *марнослівство* (СУМ IV 631) "базікання" та ін.

Обстежені пам'ятки документують новотвори, які виділяються у групу іменувань **розумових здібностей**: *узкоглядство* (Ж 131); *слабоумство* (СУМ IX 344); *тупоумство* (СУМ X 323) "розумова обмеженість".

Композити із залежною основою **займенника** в препозиції та опорною субстантивною фіксувалися в пам'ятках давньоруськоукраїнської та середньоукраїнської доби в обмеженій кількості (*самовластьство*, *инобожьство*, *иноверство*) [2, с. 11]. З к. XVII ст. засвідчено нові деривати на позначення **якостей, уподобань, відмінностей поведінки**: *чужоложство* (к. XVII Тимч II 485, УмСп 19, ІвШум I 3) "перелюбство"; *своєумство* (Ж 857, ЛексФр 216, ІвШум II 139, СУМ IX 100) "розм., властивість за значенням (який діє за власним розсудом)"; *само(л)ство* (1716 ПрЛист 16), *самовольство* (УмСп 817, Ж 849) пор., *самовільство* (Саб 316, СУМ IX 31) "схильність діяти за власною волею" і под.. З XIX ст. виокремлюються деривати для називання **форм правління**: *чужевладство* (Ж 1079) (*чужа влада*); *самодержавство* (УмСп 18, Ж 849, Грінч IV 99, ІвШум I 3, СУМ IX 33, РУСНТ 436).

Суфіксальні похідні від запозиченого з польської мови *своволя* "пустощі, бешкет" на українському мовному ґрунті співіснують з паралельними формами композитів на *своє-*: *сваволенство* (др. пол. XVII Тимч II 309), *своевольство* (1709 АКНЗС I 39), *своеволенство* (Б-Н 324); *своевольство* (1856 ЗЮР II 331); *свавільство* (Саб 352). Активність творення прономінально-субстантивних композитів обмежується періодом від к. XVII й до початку XX ст.

У пам'ятках давньоруськоукраїнсьго та середньоукраїнського періоду зафіксована невелика кількість композитів з опорною субстантивною основою та препозитивною основою **числівника** (*единодержьство*, *шестокрыльство*, *ѥдиновольство*) [3, с. 72]. З XVII ст. у новій українській мові композити з нумерально-субстантивними основами фіксуються частіше й іменують різні сфери буття: *многолѣтство* (XVII УП 132); *малолѣтство, малолітство* (1733 АКНЗС I 60, ДДГ 1758, ІвШум I 187, СУМ IV 610) (*мало літ*) "дитячий вік, вік підлітка"; *мъноголюдство* (1735 АКНЗС I 84); *малолюдство* (УмСп 423, ІвШум I 181, Саб 169); *многошлюбство* (ІвШум I 187, Саб 178); *многобожьство* (ІвШум I 187); *одновладство* (Саб 107) (*одна* "*єдина*" *влада*) і под.

У давньоруськоукраїнській та середньоукраїнській мові трапляються деривати, мотивовані основами **субстантивів**: *богобоязньство* (XI/XIII-XIV СДЯ I 253), *звѣрообразьство* (III 365), *злохитрьство* (425), *языковластство* (XI/XVI ИФ 251). З д.п.XIX ст. нової української мови спорадично творяться композити з подібною структурою: *народоправство* (УмСп 193, Ж 490, ІвШум I 81, Саб 89, СУМ V 177) (*право народу*) "заст., політичний лад, при якому верховна влада належить народові"; *людовладство* (ЛексФр118) (*влада людей*).

Також фіксуються нові утворення, які мотивуються іменниками, поєднаними сурядним зв'язком: *хлѣбосольство* (*хлѣб і сіль*) (ЗЮР 1856 I 151) пор. *хлібосольство* (ІвШум II 226, СУМ XI 82) "приязнь до приймання і частування гостей"; *шанолюбство* (*шана і любов*) (Ж 1083).

Сучасне утворення *крайнєхатство* (Іннов 56) "спосіб поводження в різних обставинах, позиція "моя хата скраю" мотивоване фразеологічним зрощенням.

Отже, суфікс *-ств(о)* у деривaційній системі композитно-суфіксальних іменників нової української мови з опорним субстантивом є активною словотвірною одиницею. Розмаїття лексико-словотвірних типів, у які об'єднуються аналізовані композити, засвідчує продуктивність цього суфікса. Препозитивний компонент таких похідних виражений основами прикметників, числівників, займенників та іменників. З к. XVII ст. й до сьогодні активно творяться композити із прикметниково-іменниковою основою, деривати з прономінально-субстантивною структурою обмежені у творенні періодом з к. XVII до поч. XX ст., субстантивно-субстантивні та нумерально-субстантивні композити також активно документуються періодом к. XVII – XX ст. Активність форманта у творенні композитно-суфіксальних іменників з опорним субстантивним компонентом спадає на початку XX ст., що зумовлено бурхливим розвитком науки й техніки та появою композитів-назв пристроїв, механізмів, які послуговуються іншими словотворчими формантами. Формант *-ств(о)* приєднується, в більшості випадків, до субстантивної основи у постпозиції. Отже, розглянуті структурні моделі континують зразки давньоруськоукраїнської та середньоукраїнської мови. Специфіка смислових відношень між компонентами складення, співвідношення особливостей внутрішньої та зовнішньої валентностей давньоруськоукраїнських дериватів зберігається у мові наступних періодів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Білоусенко П. І. Питання словотвірної потенції і реалізації формантів (на матеріалі суфіксів -ик~ та -ство) // Нова філологія. – 2000. – № 1. – С. 135-155.

2. Ліпич В. М. Динаміка складно-суфіксальної деривації іменників в українській мові XI-XVIII ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.01. "Українська мова" / В. М. Ліпич. – Запоріжжя: ЗДУ, 2005. – 22 с.

3. Ліпич В. М. Нариси з історії українського словотворення (композитно-суфіксальна деривація іменників української мови XI – XVIII ст.): монографія / В. М. Ліпич. – Донецьк: ТОВ "Юго-Восток, ЛТД", 2007. – 158 с.

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

Арк — Аркушин Г. Словник західнополіських говірок: у 2 т. / Г.Аркушин. – Т.1.А-Н. – Луцьк: Ред.-вид. відд. "Вежа" Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2000 – XXIV+ 354 с.

Б-Н — Білецький-Носенко П. Словник української мови / П.Білецький-Носенко; підг. до видання В. В. Німчук. – К.: Наук.думка, 1966. – 424 с.

Гр — Словарь української мови: у 4 т. / зібр. ред. журн. "Киевская старина". Упорядкував, з дод. власн. матеріалу, Б.Грінченко. – К., 1907 – 1909.

ГТ — Василенко П. Словник гірничої термінології. (Проект) / П.Василенко, І.Шелудько. – Харків: Держ. вид. України, 1931. – 142 с.

ЕСУМ — Етимологічний словник української мови: [в 7 т. / за ред. О.С. Мельничука] – К.: Наук. думка, 1982-1988. – Т. 1-5.

Ж — Желехівський Є. Малорусько-німецький словар: у 2 т. / Є. Желехівський, С. Недільський. – Львів: Друкарня. тов. ім. Шевченка, 1886. – 1117 с.

ЗЮР — Записки Южной Руси. Издалъ П.Кулишъ. – С.-Петербургъ. Т.1, 1856. – 323 с.; Т.2, 1857. – 355 с.

ІвШумл — Іваницький С. Російсько-український словник: в 2 т. / С.Іваницький, І. Шумлянський. – Вінниця: Нова друкарня Пойлішер, 1918. – Т.І. – 266 с. Т.ІІ. – 250 с.

Іннов — Нелюба А. Лексико-словотвірні інновації (1983-2003): словник / А.Нелюба.– Харків, 2003. – 136 с.

КвОсн — Словник мови творів Г.Квітки-Основ'яненка: у 3-х т. /відпов. ред. М.А. Жовтобрюх. – Харків, 1978.

ЛексФр — Лексика поетичних творів Івана Франка: методичні вказівки з розвитку лексики. – Львів: ЛДУ, 1990. – 262 с.

Лис Лисенко П. С. Словник поліських говірок / П. С. Лисенко. – К.: Наукова думка,1974. – 260 с.

О Онишкевич М.Й. Словник бойківських говірок: у 2 ч. / М.Й. Онишкевич. – К.: Наук.думка, 1984. – Ч.І. – 495 с. Ч.ІІ. – 515 с.

Р-УГС Російсько-український гірничний словник / укл. О.А. Ковшуля, М.В. Гармаш, М.С. Зільбан. – К., 1959. – 271 с.

РУТС Російсько-український технічний словник /укл. М. М. Матійко, О. М. Матійко, Н.С. Родзевич, Г.М. Гнатюк, А.М. Матвієнко. – К.: Держтехвидав УРСР, 1961. – 648 с.

Саб Сабалдир Г.О. Практичний російсько-український словник / Г.О. Сабалдир. – К.: Видавниче т-во "Час", 1926. – 436 с.

СНТ Російсько-український словник наукової термінології: Математика. Фізика. Техніка. Науки про Землю та космос /В. В. Гейченко, В. М. Завірюхіна, О. О. Зеленюк та ін. – К.: Наук.думка, 1998. – 892 с.

Сташко Сташко М. Російсько-український словник бібліотечно-бібліографічних термінів / М.Сташко. – Львів: СП "бак", 1996. – 200 с.

СУМ Словник української мови: в 11т. /ред. кол.: І.К.Білодід (гол.) та ін. – К.: Наук.думка, 1970-1980.

Тимч Історичний словник українського язика / за ред. Є.Тимченка. – Харків-Київ: ДВУ, 1930-1932. – Т.1. – 937 с.

УЛ Українська література XVII ст. – К.: Наук.думка, 1988.

УмСп Уманець М. Словарь російсько-український / М.Уманець, А.Спілка. – Берлін: Українське слово, 1924. – 1149 с.

ФП Піскунов Ф. Словниця українська (або Юговой-Руської мови) / Ф. Піскунов. – Одеса: Видання одеського книгопродавця Е. П. Распопова, 1873. – 152 с.

Шел 1931 Практичний словник виробничої термінології /упоряд. І. М. Шелудько. – Харків: Радянська школа, 1931. – 110 с.

УДК 81'373.612.2

ФУНКЦІЇ МОВНОЇ МЕТАФОРИ У ТВОРЧОСТІ УКРАЇНСЬКИХ ПИСЬМЕННИКІВ-ПОСТМОДЕРНІСТІВ (НА МАТЕРІАЛІ ТВОРЧОСТІ Ю.АНДРУХОВИЧА, Т.АНТИПОВИЧА, Ю.ВИННИЧУКА, С.ЖАДАНА, О.ЗАБАРНОГО, Ю.ІЗДРИКА, О.ІРВАНЦЯ, Ю.ПОКАЛЬЧУКА)

Приблуда Л.М., аспірантка

Київський національний лінгвістичний університет

У статті досліджено структуру та стилістичні функції мовної метафори в малій прозі Ю.Андруховича, Т.Антиповича, Ю.Винничука, С.Жадана, О.Забарного, Ю.Іздрика, О.Ірванця, Ю.Покальчука. Визначено типи метафоричних конструкцій, проаналізовано стилістичні функції мовної метафори в художніх текстах малої прози письменників.

Ключові слова: мовна метафора, метафоричне перенесення, стилістичні функції.

Приблуда Л.М. ФУНКЦИИ ЯЗЫКОВОЙ МЕТАФОРЫ В ТВОРЧЕСТВЕ УКРАИНСКИХ ПИСАТЕЛЕЙ-ПОСТМОДЕРНИСТОВ (НА МАТЕРИАЛЕ ТВОРЧЕСТВА Ю.АНДРУХОВИЧА, Т.АНТИПОВИЧА, Ю.ВИННИЧУКА, С.ЖАДАНА, А.ЗАБАРНОГО, Ю.ИЗДРИКА, А.ИРВАНЦА, Ю.ПОКАЛЬЧУКА) / Киевский национальный лингвистический университет, Украина

В статье исследована структура и стилистические функции языковой метафоры в малой прозе Ю.Андруховича, Т.Антиповича, Ю.Винничука, С.Жадана, А.Забарного, Ю.Издрика, А.Ирванца,

Ю.Покальчука. Определены типы метафорических конструкций, проанализированы стилистические функции языковой метафоры в художественных текстах малой прозы писателей.
Ключевые слова: языковая метафора, метафорические переносы, стилистические функции.

Prybluda L.M. THE FUNCTIONS OF LINGUISTIC METAPHOR IN LITERATURE OF UKRAINIAN WRITERS-POSTMODERNISTS (ON MATERIAL OF SMALL PROSE BY J.ANDRUKHOVYCH, T.ANTYPUVYCH, U.VUNUKHYCH, S.ZHADAN, O.ZABARNYJ, J.IZDRYK, O.IRVANETS, J.POKALCHUK) / Kyiv National Linguistic University, Ukraine
Article is devoted to the study of structure and stylistic functions of language metaphor in small prose by J.Andrukhovych, T.Antypovych, S.Zhadan, O.Zabarnyj, J.Izdryk, O.Irvanets, J.Pokalchuk. Different types of metaforical constructions, stylistic features of the linguistic metaphors are analyzed in small prose of writers.
Key words: language metaphor, metaphorical transfer, stylistic features.

Метафора є одним із найпродуктивніших засобів збагачення мови, виявом мовної економії. Її універсальність має вияв у просторі й у часі, структурі мови та в її функціонуванні [15, с. 5].

Метафора як мовна одиниця вторинної номінації розкриває зміст або призначення невідомого предмета через властивості й дії відомого. Вона є одним із засобів пізнання реальності, осягнення свідомості, реалізації мовного потенціалу шляхом трансформації сфер номенів: від конкретної до абстрактної, від матеріальної до духовної. Метафоризація є потужним засобом розвитку і збагачення семантики і функцій слів [12, с. 145].

В історії дослідження метафори виділяють декілька періодів: античний, медієвальний, Нового часу й сучасний. На сучасному етапі розвитку мовознавчої науки метафору кваліфікують у вузькому та широкому розумінні. Перший підхід визначає метафору як явище, що грунтується на перенесенні форми мовної одиниці або оформлення мовної категорії з одного об'єкта, явища, дії ознаки на інший на основі подібності між цими об'єктами з метою характеристики або номінації (Н. Арутюнова, О. Тараненко) [10, с. 6]. Широке розуміння терміна "метафора" зводиться до позначення переносного значення взагалі.

В останні десятиліття пояснення механізму метафори здійснюють в когнітивному аспекті. Так, Г.Скляревська витлумачує метафору як "вторинну номінацію з обов'язковим збереженням семантичної двоплановості та образного елемента" [15, с. 12].

Дослідники метафори розглядають її як на художній засіб і аналізують її насамперед на матеріалі художньої прози. Метафоричні перенесення розглядають як спосіб творення мовної картини світу.

Як засвідчують дослідження, емоційний колорит художньої прози особливо виразно постає завдяки використанню семантико-стилістичних мовних засобів, одним із яких є метафора. О.Тищенко процес метафоризації окреслює так: людина бачить і безпосередньо відчуває предмет (чи явище) дійсності, що вже означений словом, аналізує його, порівнює з іншим і дає йому нове визначення; людина не бачить безпосередньо предмет, але в її свідомості виникає образ цього предмета, що звичайно позначений певним словом, і дає йому нове значення [17, с. 39].

Залежно від ознаки, покладеної в основу метафоричного перенесення, можна виокремити такі моделі:

І. Модель **"тварина" → "людина"**: 1) назва тварини → людина, подібна до цієї тварини за порівнюваними інтелектуальними здібностями, характером, особливостями поведінки, напр.: *свин*, *свиня*, *підсвинок*, *кобила*, *теличка*, *козел*, *котяра*, *кошеня*, *кицюня*, *бик*, *кінь*, *кобель*, *кляча*, *теля*, *кролик*, *тюлень*, *пес*, *бульдог*, *хорт*, *кабан*, *бегемот*, *змія*, *жаба*, *ластівка*, *сокіл*, *чайка*, *канарейка*, *какаду*, *марабу*. Пор.: *Йому було тоді неймовірно добре, і він так любив її в ту мить, але ще більше любив самого себе за те, що він такий крутий самець, такий* ***котяра****…* [13, с. 30]; *– Що я маю з тобою робити. Ти ж зовсім ще* ***курча****!!!* [13, с. 163]; *Відчиняє Магда, в ганчір'ї вся, і в руці ганчірка, а син,* ***порося****, накидається прямо з порога* [1, с. 133]; *Якось уранці поліз,* ***свиня****. Вже йому було десь чотирнадцять із гаком* [13, с. 198]; *І ми вже знали, що увечері прийде п'яна з сільського кафе обов'язково з якимось* ***кобелем****, і будуть вони хойдокатись по п'янці ще з годину або більше…* [13, с. 148]; *Півдня провештались і врешті склеїли якраз трьох* ***теличок*** [13, с. 125]; *Гриць – тупуватий страхопуд (причому, як і кожен – вибачте на слові –* ***бичара****, свою полохливість видає за обережність)* [9, с. 71]; *Зараз, одну хвилиночку,* ***кицюню****, і все буде добре…* [11, с. 30]; *Я ще такого не бачила.* ***Кролик*** *якийсь, їй-богу* [1, с. 145]; *– Ого! Ну й клубок! І завжди жінка в центрі… – Та вже ж і не тільки жінка – і той* ***підсвинок****, що на неї заліз теж* [13, с. 81]; *Ти – моя* ***жабка****…* [1, с. 144]; ***Соколами*** *злетілись брати в цей край, хоча знали: нема їхньої неньки* [8, с. 18]; *А мати* ***ластівкою*** *кинулась до синів, вмить поклала їх на землю та й прикрила собою…* [8, с. 19]; *Правда вся гірка, моя ти* ***канареєчка*** [1, с. 155]; *Це правда запахів. Це правда тіла. – Гірка у тебе правда,* ***какаду*** [1, с. 155]; 2) частина тіла людини → частина тіла тварини, напр.: *грива*, *ласти*, *лапи*, *клешні*, *кігті*, *паща*, *морда*, *писок*, *рило*, *тріщала*. Пор.: *– Погана робота, – іронізує детектив. – У вас гірша, – я нахиляюсь над ногою, щоб моя порепана* ***морда*** *була ближче до Пікусової* [1, с. 28]; *Рюрик тріщить* ***тріщалкою****, наче гримуча змія* [1, с. 11]; *– А жерти ти хочеш? У-у-у, в* ***рило*** *дам! – без злості погрожую я, ведучи їх у напрямку метро* [1, с. 10]; *– Стули* ***писок****! Виведіть його звідси! – верещить Пікус охороні, яка стирчить за дверима* [1, с. 28]; *Син полку підходить до рукомийника і думає: зараз мене порве. І менеджери дивляться на нього, прикривши* ***ластами****, і думають: о, зараз його*

порве, його порве [19, с. 147]; – *Прибери свої* ***лапи****, я сваритися з тобою хочу!* [1, с. 145]; *Заткай свою смердючу* ***пащеку*** *і слухай сюди* [9, с. 19]; 3) житло тварини → житло людини, напр.: *лігво*, *нора*, *конура*, *гніздо*. Пор.: *На обід вони всі розповзались, повертались до своїх не протоплених* ***гнізд****…* [6, с. 226]; *З барів із гральними автоматами викидали останніх нічних відвідувачів, ті безтурботно підіймались і тяглися до своїх* ***нір****, забуваючи всі нічні програші й пригоди* [7, с. 223]; *Але ти не тільки у Львові, ти ще й у* ***лігві****, чи як це назвати – у печері – чаклуна ?!* [11, с. 80]; 4) сукупність тварин → група людей, напр.: *стадо*, *зграя*, *гурт*, *табун*. Пор.: *Три роки тому я став поводирем цього сумного* ***стада*** [1, с. 4]; *Вже перед самою відправкою з вузлової станції до нього впурхнула* ***зграйка*** *дівчат-студенток* [8, с. 22]; 5) дія людини, спрямована на тварину → дія людини, спрямована на іншу людину, напр.: *заарканити*, *захомутати*. Пор.: *Панночка вирішила мене* ***захомутати****, вийти заміж за іноземця – мрія кожної порядної дівчини* [4, с. 21].

II. Модель "**рослина → людина"**: 1) назва рослини або її частини → людина, схожа на відповідну рослину або подібна до неї за певними ознаками, напр.: *лілея*, *ягідка*, *лопух*, *дуб*, *дерево*, *огірок*. Пор.: *Не воював, не вбивав, не голодував, батьківщину не продавав, армію закосив, смертельними хворобами не хворів. Ти –* ***огірок*** [1, с. 157]; *Каже Класик: "Я до тебе ось устав, на любов твою пристав, і тебе, мою* ***лілею****, тепер навчу любитися з землею* [1, с. 143]; *І той другий – Бодьо, якого один з викладачів прозвав* ***"дуб-дерево"*** [4, с. 10]; 2) стадія розвитку рослини → стадія розвитку людини, напр.: *буяти*, *цвісти*, *квітнути*, *дозрівати*. Пор.: *Він – енергія юні, паросток, початок,* ***цвітіння****, сила землі* [13, с. 203]; *Життя* ***буяло*** [13, с. 139].

III. Модель **"нежива природа → людина"**: небесне тіло → оцінка стану людини в суспільстві, напр.: *зірка*, *сонце*, *комета*. Пор.: *Тепер викладає фізкультуру в якомусь інституті, але нещодавно написав книжку, типу роман, зі спортивного життя, і всі про нього заговорили знов. Одне слово –* ***зірка*** [13, с. 22].

IV. Модель **"живі істоти → нежива природа, рослини"**: частина тіла живої істоти → об'єкт неживої природи, зокрема рельєфу, напр.: *жила*, *рельєф*, *хребет*. Пор.: *– Я ж вам говорю – ніша вільна, у двохмільйонному місті жодного клубу для геїв! Це ж золота* ***жила*** [6, с. 203].

V. Модель **"фізичні характеристики предметів і речовин, фізичні процеси → людина":** 1) просторова характеристика предмета → почуття, характер людини, напр.: *глибокий*, *широкий*, *дрібний*, *високий*. Пор.: *З того часу змінювались лише ціни на алкоголь, головні ж учасники, постійні клієнти, лишались при своїх ролях, кожен на своєму місці, тому й говорити про них я можу безпосередньо, з придиханням, теплом і* ***глибокою*** *ненавистю* [7, с. 166]; ***Глибока*** *печаль не завадила все ж Бодьові напихатися консервою* [4, с. 25]; 2) горіння → почуття, напр.: *згасати*, *палати*, *спалахнути*. Пор.: *…а його зад абсолютно незайманий, що свідчить про велику порядність рецидивіста Плакси або про* ***згасання*** *його статевої активності* [1, с. 85]; 3) фізичний процес, фізичний стан або характеристика → стан людини, напр.: *гнити*, *розкладатися*, *розпадатися*. Пор.: *Тут вони* ***гниють****, випорожнюються і щодня пожирають свої двадцять грамів масла, а щонеділі – два натвердо зварених яйця* [19, с. 9].

VI. Модель **"створені людиною предмети, речовини, матеріали → людина"**: механізм, його характеристика, виконувана ним дія → характеристика людини за зовнішністю, особливостями характеру або поведінки, напр.: *робот*, *машина*, *автомат*, *фари*. Пор.: *Проходить чергова зміна караулу: теліпання автоматів і рівномірний тупіт чобіт, вервечка безнадійно стомлених* ***роботів*** *на чолі з механічним сержантом, в якого осо-ось повідлітають надміру тонкі ноги* [19, с. 8].

VII**.** Модель **"міфічні істоти → людина"**: *яга*, *демон*, *сатана*, *чорт*. Пор.: *Обиватели нявчать і кричать: "В дурку тебе, мать-перемать, ти – бестижа баба* ***яга****, тьху, кістяна нога, думаєш, красива як нага!?"* [1, с. 244]; *– О,* ***чорти****, дають! – усміхнувся в сиві вуса Петро Максимович, мій сусіда зліва* [8, с. 22].

Мовознавці стверджують, що метафорично може бути використана будь-яка частина мови [3, с. 160]. Однак процес метафоризації зводиться до транспозиції значення іменника, прикметника та дієслова. Відповідно можемо вести мову про іменникову, прикметникову та дієслівну метафору.

Іменник порівняно з іншими частинами мови передає ознаку предмета в найбільш узагальненій предметній формі. Тому іменникова метафора – це метафора-номінація, яка слугує для називання предметів навколишньої дійсності. Ознаки предмета чи явища, назва якого набуває метафоричного значення, конотації, що супроводжують слово-оболонку, відіграють найбільшу роль у процесі метафоризації [5, с. 3]. У малій прозі письменників іменникова метафора виконує не лише номінативну функцію, а й має яскраве емоційно-оцінне забарвлення. Пор.: *Григорій ледве стримався, щоби не сказати – іди подивись у дзеркало, ти, стара перезріла* ***шкапо…*** [13, с. 130]; *Не поясниш такому* ***бику*** *дурному, що невіста Класика потребує іншого дому і що їй на шляху бутя крутому ковбаса не потрібна* [1, с. 134]; *У мене справ нерозкритих мішок, а я стирчу, гав ловлю та інших престарілих* ***пташок****, зів'ялих назавжди, навіки* [1, с. 132].

Метафоричне значення іменника найчастіше реалізується у сполученні з якісними прикметниками чи дієприкметниками, які уточнюють ознаки метафоризованих іменників. Пор.: *Детектив Пікус,* ***посивілий хорт****, все принюхуватиметься, як до ладану – чорт, доки йтиме в аптеку по ліки* [1, с. 143]; *…це роблять на пляжах* ***заморські козли****, – ті, що складають пазли, лузають кросворди, грають у гольф, годинами*

сперечаються про найяскравіший гол [1, с. 139]; *Олігарх приїхав із Африки ф досі живе таки з нею,* ***невірною кобилою****, але вони майже не спілкуються, сплять на різних поверхах його холодного палацу* [1, с. 56]; *Другим був маленький Ростик. Цей нагадував мені* ***велике кошеня*** [13, с. 210]; *Детектив Пікус –* ***похмурий носатий пес****…* [1, с. 130]; *А от я десь читав, що у жінок душі немає. – І це, стопудово, придумали мужики, щоб із жінки зробити* ***роботящу клячу*** [1, с. 155]; *Я – буденне тіло з порепаною спиною! З прогумованою спиною. З просмаленою спиною. Я – солом'яний бичок!* ***Дохлий солом'яний бичок*** [1, с. 32]. – *Ти,* ***кобель невигуляний****! Чому людям спати не даєш?* [8, с. 80].

Однією з найцікавіших стилістичних фігур, яка грунтується на транспозиції, є дієслівна метафора. А. Єфімов зазначає: "Будучи присудком, і взагалі центром, який організовує фразу, дієслово, вжите метафорично, часто тягне за собою метафоризацію інших, пов'язаних із ним слів" [18, с. 234]. Особливу експресивність дієслова дослідники пояснюють багатством і багатозначністю його семантичної структури. Н. Д. Арутюнова говорить, що фокусом метафори є не іменник з конкретним значенням, а ознакове слово. Метафора створюється через предикацію основному суб'єктові ознак допоміжного суб'єкта [5]. Дослідниця наголошує на провідній ролі дієслова в процесі метафоризації, оскільки функцію предикації найчастіше виконує саме ця частина мови.

Дієслівна метафора, ужита у творчості письменників XXI ст., виражає активну ознаку предмета, його динаміку і передає інформацію про процесуальність, змінність та діяльність. Напр.: *Він – енергія юні, паросток, початок,* ***цвітіння****, сила землі* [13, с. 203]; *Життя* ***буяло*** [13, с. 139].

З погляду семантичного наповнення цікавими є метафори *кам'яний*, *закам'яніти*, *скам'яніти*, які реалізують заперечну семантику. напр.: *Тимко* ***скам'янів*** *вражений* [9, с. 29]. Мотиваційною ознакою такого метафоричного перенесення слугує нерухомість, холодність каменю, з яким асоціюють нерухомість людини під впливом якого-небудь сильного враження, переживання.

Увиразнювальну функцію виконують фразеологічні метафоричні перенесення, напр.: *стріляні горобці*, *ловити гав*. Пор.: *Бо ж усі без винятку були зухами і* ***стріляними горобцями*** *на другому році служби* [19, с. 38]; *У мене справ нерозкритих мішок, а я стирчу,* ***ґав ловлю*** *та інших престарілих пташок, зів'ялих назавжди, навіки* [1, с. 132]. Створені в поезії, Біблії, образній прозі, вони дістали широке розповсюдження і стали відомими всім. Використання фразеологічних метафор допомагає образно змалювати й об'єктивну дійсність і зображуних персонажів.

Отже, у творчості письменників постмодерного періоду метафора виконує номінативну й еміційно-експресивну функції й допомагає створити та передати колорит зображуваного явища. Метафора як різновид вторинної номінації являє собою складне й багатогранне явище, яке відображає змінну багатообразну пізнавальну діяльність.

ЛІТЕРАТУРА

1. Антипович Т. Тіло і доля / Т.Антипович. – К.: Факт, 2008. – 160 с. – (Сер. "Exception excipiendis").

2. Арутюнова Н.Д. Языковая метафора (синтаксис и лексика) / Н.Д. Арутюнова // Лингвистика и поэтика. – М.: Наука, 1979. – С. 147 – 173.

3. Блэк М. Метафора / Макс Блэк // Теория метафоры: сборник: пер. с англ., фр., нем., исп., польск. яз. / общ. ред. Н.Д. Арутюновой и М. А. Журинской. – М.: Прогресс, 1990. – С. 153-172.

4. Винничук Ю. Груші в тісті / Ю.Винничук. – Львів: ЛА "Піраміда", – 2010. – 288 с.

5. Дацишин Х. Морфологічний і синтаксичний принцип структурної класифікації метафор у політичному дискурсі / Х.Дацишин. – Режим доступу: http://www.franko.lviv.ua/faculty/jur /Internet/PART-6_12.htm

6. Жадан С.В. Бік Мак та інші історії: книга вибраних оповідань / С. В. Жадан; худож.-оформлювач О. Г. Жуков. – Харків: Фоліо, 2011. – 314 с. (Графіті).

7. Жадан С.В. Гімн демократичної молоді / С.В. Жадан; худож.-оформлювач І. В. Осіпов. – Харків: Фоліо, 2011. – 233 с. (Графіті).

8. Забарний О.В. Калинова сповідь. Проза / О.В. Забарний. – К., 2010. – 94 с.

9. Іздрик Ю. Таке / Ю.Іздрик. – Харків: Вид-во "Клуб сімейного дозвілля", 2010. – 268 с.

10. Ільченко О.А. Метафоричні словосполучення в мові української преси XXI ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.01 "Українська мова" / О.А. Ільченко. – Харків – 2012. – 20 с.

11. Ірванець О.В. Загальний аналіз: оповідання, повість / О. В. Ірванець; худож.-оформлювач О.М. Артеменко. – Харків: Фоліо, 2010. – 219 с. (Графіті).

12. Мацько Л.І. Риторика: навчальний посібник / Л.І. Мацько, О.М. Мацько. – К.: Вища школа, 2003. – 311 с.

13. Покальчук Ю.В. Анатомія гріха / Ю.В. Покальчук; худож.-оформлювач С. І. Правдюк. – Харків: Фоліо, 2008. – 251 с. (Графіті).

14. Пономарів О.Д. Стилістика сучасної української мови: підруч. / О.Д. Пономарів. – К.: Либідь, 1992. – 247 с.

15. Скляревская Г.Н. Метафора в системе языка / Г.Н. Скляревская. – СПб.: Наука, 1993. – 146 с.

16. Словник української мови: в 11-ти т. – К., 1970-1980.

17. Тищенко О.М. Метафора Євгена Маланюка (семантично-функціональний аспект): [монографія] / О.М. Тищенко; НАН України, Ін-т укр. мови НАН України. – К., 2004. – 141 с.

18. Тошович Бранко. Структура глагольной метафоры / Бранко Тошович // Stylistyka slowianska. – Opole, 1998. – T. VII. – С. 228-255.

19. Трициліндровий двигун любові / Ю.Андрухович; Л.Дереш; С.Жадан; худож.-оформлювач О.Г. Жуков. – Харків: Фоліо, 2008. – 219 с. – (Графіті).

УДК 811.161.2’256’413.572

ЗАСОБИ ВИРАЖЕННЯ СИТУАТИВНО-ПСИХОЛОГІЧНИХ ТА ВЛАСНЕ ПСИХОЛОГІЧНИХ ТИПІВ КОНОТАЦІЇ В ІНТИМНИХ ЛИСТАХ ІВАНА ФРАНКА ДО ОЛЬГИ РОШКЕВИЧ

Сабліна С.В., к. філол. н., доцент, Стрюк Т.В., студент

Запорізький національний університет

На підставі сучасних досліджень із проблем ситуативно-конотативного уживання мовних одиниць здійснено аналіз тих індивідуально-авторських рис, які уживаються в інтимних листах І.Франка до О.Рошкевич.

Ключові слова: епістолярій, звертання, конотація, експресія, алітерація, суфікси суб’єктивної оцінки, контекст.

Саблина С.В., Стрюк Т.В. СРЕДСТВА ВЫРАЖЕНИЯ СИТУАТИВНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИХ И СОБСТВЕННО ПСИХОЛОГИЧЕСКИХ ТИПОВ КОНОТАЦИЙ В ИНТИМНЫХ ПИСЬМАХ ИВАНА ФРАНКА К ОЛЬГЕ РОШКЕВИЧ / Запорожский национальный университет, Украина.

На основании современных исследований из проблем ситуативно-конотативного использования единиц языка выполнен анализ тех индивидуально-авторских особенностей, которые отличают интимные письма И.Франка к О.Рошкевич.

Ключевые слова: епистолярий, обращение, коннотация, експрессия, аллитерация, суффиксы субъективной оценки, контекст.

Sablina S.V., Stryuk.S.V. MEANS OF CONNOTATIONS IN INTIMATE LETTERS TO OLGA ROSHKEVYCH FROM FRANKO / Zaporizhzhya State University, Ukraine.

Based on modern research on the problems of situation-connotative use of language units by analysis of the individual copyright rice that were used in intimate letters to O.Roshkevych from Franko.

Keywords: correspondence, appeal, connotation, expression, alliteration, suffixes subjective rating, context.

Лінгвістами епістолярій І.Франка ще вивчається: є вже словники-покажчики етикетних формул у листуванні письменника (Н.Журавльова), здійснено загальний огляд мови листів (К.Ленець). Тим часом існує потреба з’ясувати ті мовні особливості листів Івана Франка, що мають конотативне значення. Зауважимо, що найповніше конотації розкриваються у приватних, інтимних листах. Тому нашу увагу привернули листи, адресовані Ользі Рошкевич, першій коханій жінці поета. Тридцять вісім листів до неї містять різні типи конотацій, які ще не були предметом опису лінгвістичної науки.

Конотація – нерозривний ланцюг емоційних, експресивних, оцінних, духовних, світоглядних компонентів, які створюють мовну картину, і найглибше вона розкривається в епістолярному тексті, бо саме в листуванні перед нами постає панорама художнього світу, творчих шукань письменника, творча майстерня, його епоха. Саме в приватному епістолярії окреслюється постать письменника не тільки як культурного й громадського діяча, а і як звичайної людини з усіма властивими їй позитивними та негативними проявами [8].

Виходячи з цього, метою дослідження є виявити й проаналізувати індивідуальні стилістичні риси любовного епістолярію І.Франка (на прикладі інтимних листів до О.Рошкевич) крізь призму ситуативно-психологічних та власне психологічних конотацій. Опис лінгвальної природи конотацій неможливий без аналізу конотативних значень як елементів мовної системи. У мові існує досить багато засобів для вираження й викликання емоцій. Пропущені через психіку, мислення людини, ці засоби відразу ж актуалізуються, стають підсилено виразними. Інтенсифікацію емоційно-оцінних конотацій можна досягти засобами різних мовних рівнів, використанням різних стилістичних прийомів і фігур.

Наші контекстуально - кількісні підрахунки вказують на той факт, що з-поміж усіх наявних засобів вираження принаймні двох вищенаведених конотацій в епістолярію письменника, найуживанішими, найяскравішими є звертання. Розглянемо ситуативно-психологічні конотації, які передають ставлення Івана Франка до Ольги Рошкевич. В інтимних листах письменника відзначаємо 12 непоширених звертань, які є типовими для класичної української прози XIX століття, і якими автор експресивно передає найтонші відтінки своїх почуттів: *серденько* [13, с. 134], *голубочко* [13, с. 120], *любочко* [13, с. 1; с. 161; с.117], *любко* [13, с. 136], *любцю* [13, с. 120; с.146], *Оленько* [13, с.135], *миленька* [13, с. 121]. Такого типу звертання, окрім типової форми вираження кличним відмінком, увиразнені суфіксами суб'єктивної оцінки: -еньк-, -очк-, -к-, -ц, властиві конотативно-інтимізуючим словам усного побутового, фольклорного і художнього мовлення.

Наявні форми 14 поширених звертань (особливо на початку листів), до складу яких входять: прикладка: *Люба моя, Олю-серденько!* [13, с. 162]; субстантивований прикметник: *Я знов пишу до тебе, кохана*…[13, с. 92]; розмовно-діалектні форми власного іменника *"Ольга"*: *Кохана Ольдзю!!* [13, с. 142], *Люба моя, дорога Олю!* [13, с. 171], *Кохана, дорога Ользю!* [13, с. 98]. У таких звертаннях І.Франко часто використовує присвійний займенник *"моя"*: *Олю моя, серце кохане!* [13,157], *Люба моя, сердечна Олю!* [13, с. 113], *Моя сердечна, миленька Олю!* [13, с. 121], *Олю, серденько моє кохане!* [13, с. 146]. Таке уживання різних мовних засобів підтримує конотацію чуттєвості й передає глибину почуттів дописувача та захоплення коханою жінкою. Особливим показником інтимізації, що надає додаткової емоційності таким конотаціям, є присвійний займенник "моя".

Частотне вживання займенників взагалі характерне для листів Івана Франка, а для інтимних листів і поготів. Указаний присвійний займенник та його форми письменник уживає і в інших 15 непоширених звертаннях: *любцю моя* – 5 звертань, *серце моє*, *серденько моє* – 6 звертань, *моя Оля* – 2 звертання, *кохана моя* - 2 звертання. Таке часте використання присвійного займенника трактуємо як факт позначення афективних відтінків, які додатково інтимізують, ріднять адресата та адресанта. Підсилювачем виразності у конотаціях такого типу є алітерація, за якою вгадується психологічний мотив: алітеровані слова набувають потужної експресії. Так повторення голосного звука [о] у словах ***О**ленько**о***, *г**о**лубоч**ко***, *д**о**р**о**га*, *люб**о**чк**о*** передає захоплення, а за К.Бальмонтом "все величне, хоч і темне, визначається через [о]" [1]. Маємо також повтор голосного [е] у словах: *"сер**д**енько"*, *"с**е**рце"*, *"с**е**рд**е**чна"*, що виражає протяжність, "позначення чогось легкого, довгого…, світлого Благовіщення" [1].

Необхідно зазначити, що на початку листування з Ольгою Рошкевич, Іван Франко називає її *Ви* [13, с. 26], *пані* [13, с. 12], чим підкреслює своє шанобливо-офіційне ставлення. У пізніших листах жартома називає кохану *ласкава пані* [13, с. 138]. Актуалізатором такої ситуативно-психологічної конотацій шанування виступає особовий займенник "Ви" та гоноратив "пані", що передають градацію психологічний стану дописувача, його серйозний, а з часом інтимно-грайливий настрій. Куди виразніше виявляється психічний стан письменника на початку листування з Ольгою Рошкевич. Він схвильований, бо невпевнений у почуттях жінки і така схвильованість вгадується за специфікою уживання повнозначних та службових слів у наступних контекстах: *Сподіваюся, що пані на мене не гніваються* [13, с. 12], *Чи пані не гніваються*...[13, с. 13], *"…не знаю, чи пані не образяться…"* [13, с. 13], *…чи будуть пані ласкаві…* [13, с.13], *…не знаю, чи вільно пані запитатися…*[13, с. 13]. Тут власне психологічні конотації схвильованості та невпевненості виражені гоноративом "пані", що свідчить про офіційно-шанобливе ставлення до цієї жінки, бажання це показати, завоювати її увагу; питальними частками "чи", яка задає питальний тон листу; заперечною часткою "не" (найпоказовіша конотації невпевненості); а дієслівні форми на *-ть-*, *-ться-* в дієслівних формах ІІІ особи множини надають тексту офіційності.

У листах до коханої жінки Івана Франка можна відстежити усі можливі засоби психологічної конотації інтимності у їх нагромадженні, ось один із показових прикладів: *Коли писав Вам другий лист, я був у стані такого напруження, такого неприродного смутку, який іноді переходив у нестримну радість, майже дитячу пустотливість, що тепер аж самому лячно стає* [13, с. 27]. Емоційність цього вислову інтенсивно

увиразнюється, коли іменник підтримується вказівним займенником "такий", що виконує роль почуттєво-підсилювального маркера: " такого напруження", "такого смутку". У пошуках мовної експресії автор листів вдається до уточнення денотата *"радість"* і робить це у формі *порівняння* "майже дитячу пустотливість". Для надання емоційно-експресивного тону вживається підсилювальна частка "аж" та означальний займенник "сам".

Ситуативно-психологічні конотації жартівливості, іронічності в листах І.Франка нерідко передані запозиченнями з російської мови: *А тепер позволь і мені пофантазувати трошки о тобі, о твоїм приїзді, о нашім звиданні, котрого ожидаю, як той москаль каже "с заміранієм сердца* [13, с. 157]. В одному з листів письменника натрапляємо на звертання, запозичене з польської мови: *"пєотнице"* [13, с. 117] – "жартівниця".

Найдієвішим засобом експресивізації текстів листів письменника є метафора: *Корисну переміну в цілім моїм характері зробило тото знакомство і моя любов* [13, с. 155]. Уживання метафори, яка підсилює відчуття максимальної схвильованості автора, зустрічаємо в наступному прикладі: *Навряд чи можете уявити собі, що діється в моїй душі, коли в мені закипає кров* [13, с. 45]. Крім цього, "ефективність" питальної інтонації цього речення підсилена сполученням часток "навряд", "чи". Психологічну конотацію вразливості передано у висловленні: *Я був би найнещаснішою людиною на світі, якби моя особа, навіть моя присутність або моє кохання поставили Вас у якусь залежність чи завдали щонайменшої шкоди Вашій свободі* [13, с. 45]. Додатковими засобами конотації виступають афективні префікси "що", "най", які є маркерами конотації тривожності, занепокоєння. Нерідко таку ж функцію виконують сполучники, зокрема, градаційний сполучник "*чим… тим*", прислівники вищого ступеня порівняння "довше", "гірше": *Я дуже довго… стримував себе, примушуючи замовкнути свої думки про Вас, але чим довше це роблю, тим гірше стає мені на серці* [13, с. 26].

Вивчаючи власне психологічні конотації в листуванні І.Франка, ми переконалися, що емоційно-експресивною домінантою серед інших також виступають займенники у підсилювальній функції: *Після цілої історії чуюся таким сильним, здоровим, веселим, вдоволеним, охочим до роботи* [13, с. 160]. Підштовхуваний потребою максимального емоційного вираження думки, письменник використовує підсилювальні відприслівникові частки та якісно-відносні прикметники у такому прикладі: *Я знаю, що ти мене любиш, я знаю, як ти щиро любиш, – я спокійний, щасливий* [13, с. 161]. Відзначимо психологічні конотації, які передають почуття через наростання емоційної напруги, що доречно виражається висхідною градацією дієслівних форм*: Сам не знаю, що се, що моя любов тими часами так зросла, зміцніла, просвітліла* [13, с. 126]. Своїм почуттям письменник надає таких дій, які властиві живим істотам, що дає право говорити про вживання метафори "любов зросла, зміцніла, просвітліла".

Власне психологічні конотації інтимності, схвильованості та душевної спільності ростежуються у листах-освідченнях Івана Франка: *Я тебе люблю так само щиро і гаряче, як ти мене, ти знаєш, що чуття моє, чим гарячіше і глибше, тим менше може переливатися в слова, ти знаєш, що найщиріше цілується мовчачи* [13, с. 118]. Мовними виявами цих власне психологічних конотацій є ті обставини міри й ступеня, що виражаються сполученням якісно-означального прислівника і підсилювального "так" – "так само щиро і гаряче"; крім цього афікси, що надають емоційно-оцінну експресивність *най-*, *-ач-*, *-ш-*, -іш-(найщиріше, глибше, гарячіше, мовчачи); вживання градаційних сполучників "*чим… тим*" впливає максимально на адресата мовлення, надаючи логічного обґрунтованого пояснення; найяскравішим зразком виявлення пристрастних почуттів, а також бажання викликати певні емоційні реакції у коханої є алітерація**.** Так завдяки повторенню звука [л] у слові "**л**юб**л**ю", ми "чуємо белькотання хвилі", "щось переливне", "це світлоока ласка горнеться" [1]. К.Бальмонт називає цей звук найлагіднішим.

Частотним виразником експресивності в листах виступає порівняння, яке є засобом вираження обох розглядуваних типів конотацій. Порівняння не просто підкреслює й посилює образ закоханих людей, викликає почуттєво-оцінні реакції і сприймається як порівняння індивідуально-авторське, що конструюється на основі несподіваних зіставлень і зближень, тобто на основі суб'єктивних уподобань: *Ми, закохані, справді діти, і то діти в найкращім… значенні того слова, хоть не в ідеальнім* [13, с. 131].

Знаходимо ще один показовий епістолярний контекст, у якому автор теж вдається до порівняння: *Я так, як той купець, що привіз з Індії повен корабель всяких дорогоцінних скарбів і тішиться ними, любується наперед їх красою, хоть ще не мав часу розпакувати їх і придивитися кождому кавалкові зосібна* [13, с. 161]. Таке порівняння з прозорою логіко-семантичною основою приймається без особливого інтелектуального напруження і є помірно експресивним; але для вираження надмірної експресивності І.Франко знову вживає алітерацію. Повторення голосного звука [о] у слові "д**о**р**о**г**о**цінних" виражає захоплення, причому не тільки скарбами, а й дівчиною, звук передає "урочистий розлог, просторінь" [3, с. 2].

Дослідивши ситуативно-психологічні та власне психологічні конотації в листах Івана Франка Ользі Рошкевич, зазначимо, що письменник різними, зазвичай типовими виявами фонологічного, лексико-парадигматичного,

граматичного рівня або їх комплексом виявляє не тільки власні емоції, почуття, стани, але прагне більшою чи меншою мірою впливати на адресата. Проведене дослідження не вичерпує всього комплексу проблем, пов'язаних із семантичним та функціональним аналізом конотативних фонологічних, лексичних і граматичних засобів у листах І.Я.Франка. Поза увагою лишились інші групи конотацій в епістолярії І.Я.Франка; наповнення аналізованого шару мовних засобів діалектизмами, жаргонізмами, термінами; співвідношення узуально-нейтрального та індивідуально-творчого, експресивного в мовленні письменника.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бальмонт К. Поезия как волшебство / К.Бальмонт // Режим доступа: http://www.ashtray.ru/main/texts/poetryasmagic.htm.

2. Богдан С. Українська епістолярія другої половини ХХ століття – традиційне й індивідуальне у функціонуванні мовного етикету / Світлана Богдан. – К.: Видавництво “Пульсари”, 2002. – С. 261-267.

3. Бойко Н. Українська експресивна лексика: семантичний, лексикографічний і функціональний аспекти / Надія Іванівна Бойко. – Ніжин: Аспект-Поліграф, 2005. – 550 с.

4. Деркач М. Іван Франко: спогади / Марія Деркач . – Львів: Світ, 1996. – 296 с.

5. Журавльова Н. Ваш лист, такий ласкавий та щирий…(до проблеми мовної культури епістолярного стилю ХІХ- початку ХХ століття) / Н.М.Журавльова // Вісник Запорізького державного університету. Філологічні науки. – Запоріжжя: ЗДУ, 2004. – № 2.– С. 70-75.

6. Ленець К. Епістолярний стиль / К.Ленець // Стиль і час: Хрестоматія.– К.: Наук.думка, 1983. – 252 с.

7. Ляхова Ж. Історія української епістології: дослідження та видання епістолярної спадщини // Слово і час. – 2006.– № 6. – С. 70-81.

8. Найрулін А. Конотативні особливості постскриптумів в епістолярії Михайла Коцюбинського / Анатолій Найрулін // Рекжим доступа http://www.lnu.edu.ua/faculty/Philol/www/visnyk/34_2/najrulin.doc

9. Найрулін А. Епістолярій М.Коцюбинського в історії української літературної мови (особливості конотації епістолярію письменника): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10. 02. 01 “Українська мова” / А.О. Найрулін. – Луганськ, 2006. –19 с.

10. Петриненко Н. З історії письменницького епістолярію / Н. Петриненко // Українська мова і література в школі. – 2005. – № 7. – С. 27-31.

11. Сірий М. Деякі структурні особливості епістолярного стилю української мови / М.Сірий // Питання словотвору і граматичної структури української мови. – Дніпропетровськ, 1979. – С. 37-42.

12. Тараненко О. Конотація // Українська мова: Енциклопедія / Редкол.: В.М. Русанівський, О.О. Тараненко (співголови), М.П. Зяблюк та ін. – К.: “Українська енциклопедія” ім. М. Бажана, 2004. – 824 с.

13. Франко І. Зібрання творів: у 50 т. / Іван Франко. – К.: Наук.думка, 1986. – Т. 48: Листи (1874-1885). – 1986. – 767 с.

14. Чабаненко В. Основи мовної експресії / В. А. Чабаненко. – К.: Вища школа, 1984. – 168 с.

УДК 81'37+811.61.1:811.161.2'373.

СОЦІАЛЬНА І ЛІНГВОКУЛЬТУРНА ІНФОРМАЦІЯ У СЛОВНИКУ

Саплін Ю.Ю., к. філол..н., доцент

Класичний приватний університет

У статті йдеться про відображення соціокультурної інформації у словнику, зокрема, двомовному фразеологічному словнику І. Олійника та М. Сидоренка

Ключові слова: лінгвокультура, соціум, фразологія, словник.

Саплин Ю.Ю. ЛИНГВОКУЛЬТУРНАЯ И СОЦИАЛЬНАЯ ИНФОРМАЦИЯ В СЛОВАРЕ / Классический приватный университет, Украина.

В статье рассматривается отражение социокультурной информации в словаре, в частности, в двуязычном фразеологическом словаре И. Олейника и М. Сидоренко.

Ключевые слова: лингвокультура, социум, фразология, словар.

Saplin Y.Y. LINGUO-CULTUROLOGICAL AND SOCIAL INFORMATION IN DICTIONARY / Classic Private University, Ukraine.

The article deals with the reflection of sociokultural information in a dictionary in general and in the bilingual dictionary of phraseology by I. Oliynyk and M. Sidorenko, in particular.

Key words: linguo-culture, society, phraseology, dictionary.

Тема пропонованої статті пов'язана з антропоцентризмом сучасного гуманітарного знання, який визначив інтерес представників різних наук до людини, яка "говорить" і "сприймає", до проблеми гармонізації спілкування і розуміння. Вирішення цієї не лише мовної проблеми набуває важливого державного значення в умовах значних соціальних змін, що відбуваються в сучасному суспільстві, яке переживає переломну фазу власного розвитку. У гуманітарних науках, специфіка яких полягає в їх соціокультурній обумовленості, визначено важливість усвідомлення міжкультурного спілкування як діалогу різних культур ("своєї" і " чужої"), різних професійно-академічних культур. Практичний досвід такого спілкування демонструє масу прикладів нерозуміння, коли під одними і тими ж термінами фахівці з різних культур мають на увазі різні явища і поняття. [8, с. 3].

Поняття "Соціокультурна компетенція" є інновацією наукової гуманітаристики 90-х років XX століття. Ця філологічна й дидактична новація виникла на основі синтезу таких понять, як соціолінгвістична і лінгвокраїнознавча компетенції, культурна грамотність, мовна особистість, картина світу та ін. Соціокультурна компетенція стала розглядатися як обов'язкова умова для успішної міжкультурної комунікації. Соціокультурна компетенція як знання й досвід у соціокультурній галузі, розвивається під єдністю трьох необхідних умов: перше полягає в наявності знань в різних соціальних і культурних сферах, що характеризують країну та різні соціуми країни мова, якої вивчається, або, загальнорозвиваючих соціокультурних знань; друга умова полягає в наявності знань того, як загальнорозвиваючі соціокультурні знання відбиваються в мові, або мовних соціокультурних знань; і, нарешті, третя умова полягає в наявності умінь адекватно використовувати ці знання в актах спілкування.

Лінгвокультурологія як розділ теоретичного мовознавства довела факт наявності культурного компонента в комунікативній компетенції Homo loquens [11] і вивела тезу про складність перекладу різних видів культурних лакун при міжкультурній комунікації, у тому числі письмовій (навчальній, художній та ін.) [14].

Вже не ставиться під сумнів положення про те, що мова відбиває культуру і транслює її з одного мовного середовища в інше, про те, що мова здійснює міжгенераційний соціокультурний зв'язок і що сама мова є таксоном культури. Оскільки мова і культура є семіотичними кодами, навчання одному коду без навчання іншому не дає можливості формувати повноцінну комунікативну особистість ні для внутрішньомовного, ні для міжмовного спілкування: тільки мовної компетенції для ефективної мовної особистості явно недостатньо. Саме таке нове знання орієнтує лингводидактів на написання сучасних підручників для мовної освіти, а лексикографів на створення словників нового, прескрептивного лінгвокультурологічного типу.

Культура закодована не лише у системі мовних знаків і текстів. Існує чимало інших кодів культури. Психолог Клотер Рапай зазначає: "Виявивши відсутність значимого образу кави в Японії, я переконався, що ранній імпринтінг має колосальний вплив на мотиви поведінки людей. На додаток відсутність у японців емоційного зв'язку з кавою і її наявність у швейцарців (Nestle - швейцарська компанія) свідчили про те, що зафіксовані образи варіюються в різних культурах. І якщо знайти їх джерело, якимсь чином розшифрувати елементи культури і виявити, які за ними ховаються емоції і сенси, можна багато що зрозуміти в поведінці людей і міжкультурних відмінностях. Це і стало справою мого життя. Я пустився на пошуки кодів, прихованих в глибинах підсвідомості різних культур" [10].

Зафіксований образ і код – це приблизно як замок і шифр до нього. Дешифрування широкого спектру вражень має величезне значення. Це допомагає нам відповісти на одне з найважливіших для нас питань: що примушує нас чинити так, а не інакше? Розуміння культурних кодів забезпечує нас прекрасним новим інструментом, своєрідними новими окулярами, через які ми можемо вивчити себе і свою поведінку. Воно перевертає наше уявлення про світ, змінює наші погляди на всі явища навколо. Більше того, воно підтверджує істину, яку ми завжди інтуїтивно відчували, незважаючи на загальну людську природу люди різних країн дійсно дуже різні. Зрозуміти цю різницю допоможуть культурні коди. Наприклад, "сонце" по-французьки "le soleil" – іменник чоловічого роду. Для французів воно асоціюється з "королем-сонцем" Людовиком XIV. З юних років французи звикають сприймати сонце як істоту чоловічої статі і поширюють цей образ – сяючий і блискучий – на чоловіків взагалі. Жінка ж, навпаки, асоціюється з місяцем - у французькому слово "1a lune" жіночого роду. І, звичайно, місяць не світить сам, він лише відбиває сонячне світло. Звідси ми можемо багато що

зрозуміти про стосунки французів і француженок, а також про те, який відбиток залишають ці поняття у свідомості жителів Франції з самого дитинства. Натомість у Німеччині сонце – "die Sonne" – жіночого роду, і німці вважають, що саме жінка несе у світ життєдайне тепло і світло, виховує дітей. Чоловіки в німецькій культурі - представники ночі, пітьми, місяця. Місяць – "der Mund" – чоловічого роду. І знов-таки це чимало повідомляє про взаємостосунки гендерів у цій культурі і про ті ролі, які чоловік і жінка грають в німецькому суспільстві" [10].

Серед кодів культури помітну роль відіграє харчовий (гастрономічний) код. Базуючись на інтерпретації елементів харчової традиції, він описує численні різноманітні ситуації і фрагменти світу, що не мають прямого відношення до їжі. Наприклад, харчовий код використовується для позначення денотативної сфери гри, ритуалу, простору, інтелекту, життєдіяльності людини (зокрема, роботи О.Л. Березович, К.В. П'янкової, Т.Б. Банкової, О.В. Бєлової, Т.В. Леонтьєвої, О.О. Юриної та ін.). "В етнокультурному діалозі ... тема харчів і ритуалів, які пов'язані з їжею, виявляється значимою ... через свою наочність, "відкритість" харчового коду для порівняння та інтерпретації [1, с. 106]. При цьому харчова цінність продукту і його символічне значення можуть різнитися. Скажімо, в українському харчовому коді капуста сприймається як щось дріб'язкове й малозначуще: "*Вбірай, сват, капусту: коли б тебе не принесло – свині поїли б* (дає таке, що ні на віщо)" [12, с. 235].

Лексикографічні джерела – енциклопедії, словники і розмовники – є своєрідними зібраннями лінгвокультурних і соціолінгвістичних одиниць, тобто слів і словосполучень, що несуть соціокультурну інформацію, у тому числі про культурні коди, які керують комунікативною поведінкою носіїв певних мов: "*Який хват до вареників; А дзус, холодцю їсти; Не страши кота салом; Полаялись за масляні вишкварки; А, батькові твоєму гарбуз печений; Гарбуз мамі, а татові диня; Нашим салом та по нашій шкурі*" [12, с. 179, с. 185, с. 215, с. 235].

Метою статті є систематизація спостережень над трансляцією соціокультурної інформації, яку несуть фраземи гастрономічного коду, у двомовному фразеологічному словнику І. Олійника та М. Сидоренка, який містить понад 6 тис. найбільш уживаних у сучасній українській мові фразеологізмів [9]. Вибір зумовлювався, по-перше, тим, шо "будь-який двомовний словник є "діалогом двох культур"" [3, с 56], а по-друге, тим, що зазначений словник добре репрезентує лексикографічну традицію середини XX ст. щодо характеру та способів подання соціокультурної іфнормації у словнику мовних одиниць.

За матеріалами словника, можна зробити висновок про найвищу лінгвокультурну цінність концепту "хліб", високу соціокультурну інормативність фразем з компонентами "квас", "каша" (***каша в голові*** у кого, чиїй. Плутанина в думках.— Каша в голове у кого, чьей; ***каша заварюється*** (заварилася). Почалася якась складна й клопітна або неприємна справа. – Каша заваривается (заварилась); ***каші маслом*** (вареніків сметаною) **не зіпсуєш** і ***масло каші не шкодить***. Необхідне, корисне ніколи не шкодить і в зайвій кількості. – Кашу маслом не испортишь; ***каші не звариш*** (не зварите) з про неможливість порозумітися, домовитися з ким-небудь.— Каши не сваришь (не сварите) с кем.), можливість варіювання форми спільних з російською мовою та аналогічних фразем за рахунок національно специфічних елементів гастрономічного меню українців. Однак, годі шукати у словнику фразеології з елементами традиціної народної обрядності (жодної фраземи з компонентом кутя!).

Вмотивування образної підстави залежить від оцінки іменованого денотата в культурі (напр., про нерозумну людину – ***капустяна*** голова – рос. голова садовая), при цьому саме культура диктує ті або інші оцінки. Проте суб'єктивна оцінка часто вмотивована ситуацією і відношенням висловлювання до свого об'єкту. Суб'єктивні оцінки у складі семантики фразеологізмів продиктовані досвідом і загальнокультурним тлом мовного колективу і загалом не суперечать соціальній культурі.

Межа між мовною і культурною семантикою не є чіткою, вона не встановлена "раз і назавжди" (С. М. Толстая), залежачи від потрактування терміну "семантика слова", від включення в його обсяг конотативних компонентів. Сполучення власне мовних і культурних сенсів може дати нове досягнення ментальності етносу, суті людського розуміння світу.

Їжа (питво), а також процеси її приготування і споживання представляють денотативну сферу, що забезпечує вітальні потреби людини. Ця обставина не може не мати виходу виходу на рівень культурної символізації, ідентифікації та самоідентифікації нації, на рівень її менталітету. Актуальним стає питання про те, які сенси кодуються елементами харчової традиції, які механізми когніції репрезентуються в омовленні харчової концептосфери.

Фразеологізм - особливий знак мови: в його семантику "вплетена" культурна семантика, або культурна конотація, яка створюється референцією фразеологізму до предметної сфери культури. Ця референція здійснюється в процесі сприйняття і відтворення фразеологізму в мові звичайними носіями мови, і фразеологізм виконує як власне мовну, так і культурну функції: образно передає інформацію про того, що відбувається у світі і одночасно з цим транслює культурні сенси, прескрипции культури, стереотипні представлення і т.ін Культурна інтерпретація фразеологізму сполучає в єдине ціле мовну семантику і

культурну конотацію фразеологізму; у власне мовну семантику “вплітаються” культурні смисли, і утворюється особливе, фразеологічне, значення, яке можна назвати культурно-мовним значенням [7].

Складовими соціокультурної інформації, яку здатні передавати фраземи, сучасними дослідниками визначені такі компоненти: етимологічна довідка, обрядова функціональність, семіотична характеристика мовних одиниць, характер історичного розвитку фразем, територіальне поширення, міжкультурні (міжетнічні) зв'язки, зв'язок з іншими явищами матеріальної та духовної культури (див., наприкл. [6]. Не всі вони знайшли своє втілення у словнику І. Олійника та М. Сидоренка, але структура цієї лексикографічної праці відкрита до збагачення словникових статей таким матеріалом. Але це може бути лише першим кроком. На часі створення спеціальних лінгвокультурних словників, на зразок [2], [15], [16], у тому числі словників гастрономічного коду української культури.

ЛІТЕРАТУРА

1. Белова О.В. Еврейские пищевые запреты в фольклорной интерпретации славян / О.В. Белова // Пир – трапеза – застолье в славянской и еврейской культурной традиции / Центр научных работников и преподавателей иудаики; Ин-т славяноведения РАН; отв. ред. О.В. Белова. – М.: Сэфер, 2005. – С. 106-24.

2. Большой фразеологический словарь русского языка. Значение. Употребление. Культурологический комментарий / отв. ред. В.Н. Телия. – М.: АСТ-ПРЕСС КНИГА, 2006. – 784 с.

3. Гак В.Г. Социокультурный аспект двуязычных словарей / В.Г. Гак // Словарь и культура. К столетию с начала публикации “Словаря болгарского язика” Н.Герова: материалы международной научной конференции (Москва, ноябрь 1995 г.) / РАН; Ин-т славяноведения. – М., 1995. – С. 56-58.

4. Галинська О.М. Природний код культури в українських і англійських інтертекстуальних фразеологізмах / О.М. Галинська // Філологічні трактати. – 2011. – № 2. – Т. 3. – С. 45-51.

5. Капелюшник Е.В. Человек сквозь призму кулинарного кода культуры / Е.В. Капелюшник // Вестник Томского государственного университета. – 2011. – № 345. – Т. 1. – С. 11-14.

6. Иванищева О.Н. Семантика и прагматика фразеологизмов (лингвокультурологический аспект): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. філол. наук: спец. 10.02.19 ”Теория языка” / О.Н. Иванищева. – Санкт-Петербург, 2005. – 41 с.

7. Ковшова М.Л. Семантика и прагматика фразеологизмов (лингвокультурологический аспект): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. філол. наук: спец. 10.02.19 ”Теория языка” / М.Л. Ковшова. – Москва, 2009. – 47 с.

8. Ловцевич Г.Н. Кросскультурный терминологический словарь как словарь нового типа (на материале английских и русских терминов лингводидактики): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. філол. наук: спец. 10.02.20 ”Сравнительно-историческое, типологическое и сопоставительное языкознание” / Г.Н. Ловцевич. – Москва, 2010. – 47 с.

9. Олійник І.С. Українсько-російський і російсько-український фразеологічний тлумачний словник / І.С. Олійник, М.М. Сидоренко. – Київ: Радянська школа, 1991. – 400 с.

10. Рапай К. Культурный код: Как мы живем, что покупаем и почему / Клотер Рапай: пер. с англ. У.Саламатова. – М.: Альпина Бизнес Букс, 2008. – 167 с. (Серия “Сколково”)

11. Телия В.Н. Русская фразеология (в аспекте лингвокультурологии) / В.Н. Телия. – М.: Языки русской культуры, 1996. – 288 с.

12. Українські приказки, прислів'я і таке інше. Уклав М.Номис; упоряд., приміт. та вступна стаття Пазяка М.М. – К.: Либідь, 1993. – 768 с.

13. Устинова Н.А. Пищевой код традиционной культуры Среднего Приобья: этнолингвистический аспект: автореф. дисс. на соичкание учен. степени канд. филол. наук: спец. 10.02.01 ”Русский язык” / Н.А. Устинова. – Томск, 2011. – 12 с.

14. Шаховский В.И. О переводимости эмотивных смыслов художественного текста / В.И. Шаховский // Перевод и коммуникация. – М.: Ин-т языкознания РАН, 1997. – С. 11–29.

15. Юрина Е.А. “Словарь русской кулинарной метафоры”: принципы отбора материала и структура словарной статьи / Е.А. Юрина // Вестник Томского государственного университета. Филология. – 2011. – № 3. – С. 70-78.

16. Longman Dictionary of English and Culture. Addison Wesley Longman Limited Edinburgh Gate. – Harlow, 1998. – 1568 p.

УДК 821.161.2: 82-31

РУСИЗМИ Й УКРАЇНІЗМИ В КОНТЕКСТІ РОМАНУ ВАСИЛЯ ШКЛЯРА “ЗАЛИШЕНЕЦЬ. ЧОРНИЙ ВОРОН”

Семиряк В.Д., к.філол.н., доцент

Запорізький національний університет

Досліджуються русизми та українізми з точки зору їх функцій: текстотворення, економії номінативних засобів, посилення експресії висловлювань оцінного характеру. Русизми та українізми використовуються в романі і як конфліктогенний чинник у діалогах та полілогах.

Ключові слова: русизм, українізм, мовна ситуація, соціолінгвальна сфера, комунікативна ситуація, конфліктогенний чинник.

Семиряк В.Д. РУСИЗМЫ И УКРАИНИЗМЫ В КОНТЕКСТЕ РОМАНА ВАСИЛЯ ШКЛЯРА “ЗАЛЫШЕНЕЦ. ЧЁРНЫЙ ВОРОН” / Запорожский национальный университет, Украина.

Исследуются русизмы и украинизмы с точки зрения их функций: текстообразования, экономии номинативных средств, усиления экспрессии аксиологических высказываний. Русизмы и украинизмы используются в романе и как конфликтогенный фактор в диалогах и полилогах.

Ключевые слова: русизм, украинизм, языковая ситуация, социолингвальная сфера, коммуникативная ситуация, конфликтогенный фактор.

Semyryak Valentina. RUSSIANISMS AND UKRAINIANISMS IN THE CONTEXT OF VASIL SHKLYAR’S NOVEL “ZALISHENETS. CHORNIY VORON” (ONE THAT HAS LEFT. BLACK RAVEN) / Zaporizhzha National University, Ukraine.

The article is devoted to the functions of the russianisms and ukrainianisms in the context of the mentioned novel: formation of the text, the economy of the nominative means, the strengthening of the axiological phrases expression. Used in the dialogues and polylogues they may cause a conflict among participants.

Key words: russianism, ukrainism, language situation, language conflict, sociolinguistic sphere, communicative situation.

Кожен відтинок буття усвідомлюється нами на відстані років як історичний час. Уявлення про нього дозволяють скласти не лише хроніки, а й літературні твори. Останні здатні пролити світло й на мовний стан та мовну ситуацію у межах зображуваного часо-простору. У цьому аспекті історичний роман Василя Шкляра “Залишенець. Чорний ворон” видається особливо привабливим.

Дбаючи про правдивість оповіді, письменник відтворює мовну ситуацію в Україні 20-х років минулого століття. Складається вона під впливом збройного наступу російського більшовизму на вже визнану багатьма державами УНР. Чи не вперше так близько і гостро зіткнулися два різні мовно-культурні соціуми на теренах України, де встановлювалася радянська влада.

Актуальність дослідження чинників та складових мовної ситуації зазначеного періоду не поступається важливостю вивчення її реального стану сьогодні, оскільки нинішня ситуація великою мірою є наслідком подій майже столітньої давності.

У реальному часі мовна ситуація студіюється в процесі соціолінгвістичного дослідження – анкетуванням різних верств соціуму з урахуванням конкретної реалізації законів та офіційних документів, створених для її врегулювання. Щодо історичного часу, то він не має зворотнього відліку, а творець художнього тексту не ставить перед собою подібних завдань.

Не претендуючи на “соціолінгвістичність” і вичерпність цього дослідження, вважаємо за можливе на підставі аналізу змістового і власне мовного фактажу роману осягти тогочасну мовну ситуацію у доступних для спостереження виявах. Особливу увагу приділимо ролі русизмів та українізмів у мовленні персонажів та авторській мові як засобу вираження конфронтаційної налаштованості опонентів.

Учення про мовні стани й типи мовної ситуації належить Георгію Степанову, відомому російському мовознавцеві. В Україні цими питаннями активно переймаються Б.Ажнюк, О.Майборода, Л.Масенко, Г.Залізняк, О.Тараненко, О.Ткаченко та інші. Дослідження учених останнього десятиліття, а також проекти

концепцій з рекомендаціями щодо мовної політики в державі спрямовані на недопущення ескалації конфлікту на мовному ґрунті. Так, Черненко Г.А. досліджує найбільш типові комунікативні ситуації з точки зору їх конфліктогенності з метою пошуку консенсусу та компенсацій у разі незадоволення однієї зі сторін [1, с. 47-56].

Події роману заторкують, власне, дві соціолінгвальні сфери – офіційно-ділову та розмовно-побутового мовлення. Мовний стан аналізованого періоду, напевне, не можна визначити як стан національної мови, а швидше як стан двомовності з огляду на те, що компонентом мовної ситуації тоді вже була поряд з українською мовою російська, насаджувана численними указами царизму. Нею у містах користувалися службовці і вище товариство, хоча існування останнього ставлять під сумнів не лише проросійські дискутанти. На той час уже були сформовані стереотипи сприйняття української культури, на що вказує І.Дзюба [2, с. 53-56].

Висновок про те, що українці не мали вищого товариства, зате й не відали соціального дна з його мовленням, котре так знайоме росіянам, останнім часом заперечується, зокрема О.Тараненком [3, с. 5], М.Рябчуком [4]. Товариство було, але російськомовне, за незначними винятками.

Учасники зображуваних у романі подій, які розгортаються на Черкащині, – переважно українські селяни, які розмовляють українською мовою. На українському боці в громадянській війні були й колишні офіцери царської армії родом з України. Зрусифіковані, вони все ж переходили на рідну мову спілкування у відповідних ситуаціях. Російською мовою користувалися передусім прийшлі більшовики. Мова радянської влади почала активно втручатися в розмовно-побутову сферу суспільства не лише міста, а й села. Наслідки такого втручання скоро проявилися у вигляді суржика. Василь Шкляр наводить численні приклади, ось один з них:

– А я вот із самого Кієва, – вліз, як середа в тиждень, Фаня-Панас. – Із Шулявкі. І балакаю нє по-рускі, а по-шулявскі, ви мєня понялі?..

– Фаня у нас поліглот, – похвалила його Манюня. – Він уміє розмовляти по-малоросійському, по-хохляцькому, по-шулявському і навіть українською, коли тверезий [5, с. 34].

"Поліглот" мав відповідний рівень, що засвідчує наступний діалог:

– А ти, Фаню, й по нотах співаєш?

– Нє, токо по жєнскіх компаніях! – відказав поручник [5, с. 35].

Отже, в комунікативних ситуаціях використовувалися українська й російська мови, причому перша значно кращої якості. Зважаючи на всіляке протистояння сторін, які змушені були спілкуватися й робили це різними мовами, виникали конфліктогенні чинники ще й на мовному рівні:

...Гоцман [чекіст – В.С.*] востаннє допитував Ганнусю: Значіт, єму [її чоловікові –* В.С.*] дарожє бандітская жізнь, чєм ти і твой вилупок?.. Гдє твой бандіт?..*

– Загинув, - сказала Ганнуся.

– Врьош, б… Щас спєрва щєнка успокою, а патом тєбя!

– Мене вбий, мене! – кинулася до нього мати… [5, с. 181].

Письменник вставляє у текст роману російськомовні службові документи нової влади: різноманітні приписи, донесення, накази, зведення, інструкції тощо. Частина з них – із грифом "совершенно секретно". Не лише зміст, а й мова цих матеріалів служать посиленню достовірності художнього полотна твору. Крім цього, автор роману активно послуговується русизмами та українізмами, що забезпечує економію мовних засобів і посилює експресивність оповіді. Читач може швидко зорієнтуватися в ситуації, завдяки транслітерованим інкрустаціям:

…завівши двигун, хотів був сам – один "накивати колесами", покинувши "таваріщєй" у біді [5, с. 291]. *Всі ґаволови розбіглися, а хто був "при ісполнєнії", тепер лежали покотом перед Народним домом* [там само]. *"Радимиє" воювали між собою хвилин зо п'ять* [5, с. 54].

За російською мовою стояли представники влади: - *Стаять, кагда с табой разґаварівает уполномочєний* [5, с. 139]. "Розмова" представника влади з вагітною жінкою.

Українізми в російських текстах також експресивно насичені. В українському контексті ці лексеми позначали б позитивні духовно наснажені поняття, а тут вони стають засобом образи, приниження українців. Порівняймо: *"Все они [отамани –* В.С.*] – бывшие петлюровские офицеры, учителя, очень грамотные, есть даже члены царской охраны, которые, тем не менее, тоже всячески поддерживали идейность за "рідну неньку"* (Із доповіді таємно-інформаційного відділу при Раді Народних Комісарів УРСР: № 154) [5, с. 221].

Як зазначає автор роману у виносці, чекістська операція з ліквідації холодноярського підпілля мала цинічну кодову назву "Щирые". Він же пояснює, що чекісти, росіяни та покручі, тоді, як і тепер, зневажливо називали українських патріотів "щирими". У романі читаємо: *"…сотні підпільників і підозрюваних у щирості було арештовано…"* [5, с. 221]. Кодова назва ще однієї аналогічної операції була "Заповіт".

Мовне протиставлення було відображенням національного, ідеологічного й збройного конфлікту, проявом ксенофобії з обох сторін, а особливо з боку наступаючої сили, яка традиційно зневажала "инородцев", а тепер ще й сповідувала інтернаціоналізм із російським обличчям. Так, щодо чекіста письменник зазначає: *"Він утомився. Він з'їв собі нерви з цими хитрими хохлами, які вдають із себе запорозких отаманів і навіть із ним, корінним харків'янином Курським, на допиті розмовляють на своєму сільському наріччі"* [5, с. 302].

Така ж зневага простежується й у ставленні до української культури, зокрема драматургії: *"Вони [червоні* – В.С.*] самі попросили розважити їх "якім-то хохляцкім водевільом"* [5, с. 154].

Аксіологічні висловлювання стосовно українців, їх мови і культури мали демонструвати, за переконанням їх творців, вищість усього того, що несли з собою озброєні прибульці. Водночас російська мова репрезентантів "вищості" була насичена брудною лайкою, якої тодішні українці не вживали. У кращих традиціях української літератури письменник подає її лише натяками – через першу букву (приклад наводиться вище).

Активне творення російських оказіоналізмів на позначення нових понять доби спричинялося до їх прямого запозичення в українське мовлення, особливо розмовно-побутової сфери: *Хоча влітку ми ще так давали комуні, що з неї сипалась тирса. Чихвостили продзагони, чрезвичайку, міліцію, чонівців* [5, с. 164].

Засмічувалися й російськомовні тексти. Ось зразок плакатного напису: "Пятый Всеукраинский съезд Советов рабоче-селянских червоно-казачьих депутатов" [5, с. 172]. Автор роману використовує чимало абревіатур, які ж сам кваліфікує як "скорочення-покруч у стилі тодішніх каральних органів" [5, с. 301]: *тюрпод (тюремный подотдел)*, *Губчека, соввласть*, а також *ЧОН, ЧК, ГПУ*. Останні обростали похідними на зразок: *чрезвычайка ‹ ЧК* [5, с. 59], *чонівці ‹ ЧОН* [5, 164], *гепеву* (*гепева*) – так у народі називали ГПУ, перейменовану ЧК.

На російській мовній основі з'являлися просторічні неологізми, використовувані потім обома мовами: "дайоші" (даёшь) – кримінальні бандити з дезертирів Червоної армії, котрі часто маскувалися під повстанців [5, с. 156]. Китайців називали "ходя". Мотивуюча ознака назви не зрозуміла. Можливо, їх так найменували через схильність переходити з одного табору до іншого за принципом: "Хто годує, того й підтримуємо". Інше припущення: за поширеністю складу "хо" в іменах чи вигуках.

У мовленні протидіючих сторін активно вживаються пейоративні лексеми зі спільною для обох мов семантикою, але відмінним компонентом у денотаті. Показовим є використання слова "бандит". Проілюструємо це на прикладі діалогу діда з Вороном у присутності міліціонерів з приводу погрому й ґвалтування в Мотронинському монастирі.

– А залога там стоїть яка-небудь? – спитав Ворон.

– Залога? Немає нікого. Анахтеми як поколошкали сестер, то й пішли собі далі, а наших… дідок затнувся, блимнув на міліціонерів і виправився:

– А бандитів… тут він уже геть прикусив язика, бо знав же, хто перед ним стоїть, а таке, як у попіл торохнув.

– Ну-ну, - підохотив його Ворон, ховаючи в бороду усміх. А бандитів також не чути?

– Зараз там немає нікого… Але на весну вони повернуться, і не сумлівайтеся, – знов увернув дідок…

– Хто повернеться? – не зрозумів гугнявий [міліціонер – В.С.*].*

– Та хто ж, - дідок опинився між двох вогнів, хоч розірвися. – Той, кому треба, той і повернеться [5, с. 99].

Як засвідчує аналіз тексту роману, вживані в ньому русизми, меншою мірою українізми, є потужним стилістичним засобом. Завдяки йому досягається економія текстотвірних ресурсів, посилюється експресія оцінних висловлювань. Водночас, як компоненти діалогів чи полілогів, русизми та українізми можуть перетворюватися на конфліктогенні чинники, які ускладнюють порозуміння.

Невмотивоване й надмірне використання русизмів, тим паче покручів, у мовленні українців спричиняється до поширення суржика. При байдужості суспільства останній здатен конкурувати з іншими функціональними різновидами мови, погіршуючи мовний стан у цілому, що негативно позначається на мовній ситуації в державі.

ЛІТЕРАТУРА

1. Черненко Г. А. Прогнозування мовного конфлікту як соціолінгвістичне завдання (на прикладі мовної ситуації в Україні) / Г. А. Черненко // Мовознавство. – 2011. – № 2. – С. 47-56.

2. Дзюба І. Стереотипи сприйняття української культури / І. Дзюба // Урок української. – 2003. – № 7. – С. 53-56.

3. Тараненко О. О. Українська мова і сучасна мовна ситуація в Україні / О. О. Тараненко // Мовознавство. – 2001. – № 4. – С. 3-18.

4. Рябчук М. Від Малоросії до України. Парадокси запізнілого націєтворення / М. Рябчук. – К., 2000. – 304 с.

5. Шкляр В. Залишенець. Чорний Ворон / В.Шкляр. – Вид-во "Клуб сімейного дозвілля". – Харків. – 2010. – 381 с.

УДК 811.161.2'373.611

ІСТОРІЯ ЛЕКСИКО-СЛОВОТВІРНИХ ТИПІВ NOMINA LOCI НА -К(А) В НОВІЙ УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ КІНЦЯ XVII – ПОЧАТКУ XXI СТ.

Сіроштан Т.В., к. філол. н., старший викладач

Мелітопольський державний педагогічний університет імені Богдана Хмельницького

У статті висвітлюється динаміка лексико-словотвірних типів локативних найменувань із суфіксом **-к(а)** в новій українській мові кінця XVII – початку XXI ст., визначаються особливості мотивації та творення таких похідних, окреслюється роль і місце форманта в системі суфіксальної деривації nomina loci.

Ключові слова: nomina loci, лексико-словотвірний тип, словотвірна структура, формант, суфікс, дериват.

Сероштан Т. В. ИСТОРИЯ ЛЕКСИКО-СЛОВООБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ ТИПОВ NOMINA LOCI НА **-К(А)** В НОВОМ УКРАИНСКОМ ЯЗЫКЕ КОНЦА XVII – НАЧАЛА XXI В. / Мелитопольский государственный педагогический университет имени Богдана Хмельницкого, Украина.

В статье освещается динамика лексико-словообразовательных типов локативных названий с суффиксом **-к(а)** в новом украинском языке конца XVII – начала XXI в., определяются особенности мотивации и образования таких производных, намечается роль и место форманта в системе суффиксальной деривации nomina loci.

Ключевые слова: nomina loci, лексико-словообразовательный тип, словообразовательная структура, формант, суффикс, дериват.

Siroshtan T. V. THE HISTORY OF THE WORD-FORMING TYPES OF THE NOMINA LOCI WITH SUFFIX **-К(А)** IN NEW UKRAINIAN LANGUAGE DURING THE END OF THE XVII – BEGINNING OF THE XXI CENTURY / Bohdan Khmelnytskyi Melitopol State Pedagogical University, Ukraine.

The article explores the dynamics of formation of the word-forming structure and the development of semantics of the locative nominations with suffix **-к(а)** in New Ukrainian language during the end of the XVII – beginning of the XXI century, denotes peculiarities of motivation and formation of such derivatives, establishes the place of the formant in the system of suffix derivation of nomina loci.

Key words: nomina loci, word-forming types, word-forming structure, formant, suffix, derivative.

У сучасному мовознавстві локативи – це іменники на позначення відкритого або закритого, обмеженого чимось простору, де відбуваються якісь дії, процеси, знаходяться певні істоти або предмети, який характеризується різними ознаками тощо. N. loci як одна з основних словотвірних категорій поряд із найменуваннями осіб, дій, знарядь праці тощо завжди знаходилася в центрі уваги вітчизняних і зарубіжних учених. Назви місць у синхронічному й діахронічному аспектах були об'єктом вивчення П.Білоусенка, О.Виноградової, В.Дорошевського, Я.Закревської, І.Ковалика, О.Меркулової, В.Олексенка, О.Пелехатої та інших мовознавців, однак ряд питань стосовно історії деривaційної структури n. loci залишається нерозв'язаним. Метою статті є опис динаміки словотвірних типів і підтипів локативних найменувань на **-к(а)** в новій українській мові кінця XVII – початку XXI ст.

Виникнення суфікса **-к(а)** лінгвісти пов'язують із історією формантів **-*ьka**, **-*ъka** [9, с. 289-290], які вже в праслов'янській мові "виступають як цілком самостійні продуктивні словотворчі засоби" [9, с. 53]. За нашими даними, цей суфікс активно використовується для творення локативних найменувань жіночого роду протягом усього досліджуваного періоду розвитку мови. Він здатен сполучатися як із власне українськими, так і з запозиченими іменниковими, прикметниковими й дієслівними основами.

1. ***Десубстантиви*** представлені в новій українській мові кінця XVII – початку XXI ст. кількома лексико-словотвірними типами, найбільш продуктивні з яких – назви вмістилищ, приміщень і найменування відкритого простору за різними ознаками.

1.1. Назви вмістилищ (посуду, меблів) у новій українській мові аналізованого періоду представлені не лише новотворами, а й іменниками, успадкованими із попередніх століть.

1.1.1. В українській мові XVIII ст. починає оформлюватися група найменувань посуду, вмістилищ для предметів і речовин, денотативною базою яких виступають іменники на позначення матеріалу, з якого виготовлені ці предмети, або назви предметів, речовин, для яких цей посуд чи вмістилище призначені, напр.: *И там***ъ** *зараз***ъ** *нашли и опознали,* ***лубку*** *малую, которая була з***ъ** *приливаними чер***ъ***ничними ягодами* (1723 ДНМ 136), пор. ***лубка*** (Гр II 379) "табакерка" від *луб* (ЕСУМ III 296). Кілька нових фіксацій трапляється в українській мові XIX – XX ст.: *відносила* ***бензинку*** *п. Банг* (1898 УкрЛисти 12); ***слойка*** (УмСп 29) "банка", очевидно, пов'язане із праслов'янським ****sъ****lojь* (ЕСУМ V 307); ***варійка*** (Гр I 127) "маленький горщик" від *варій* "вариво, страва" (ЕСУМ I 332); ***фарфурка*** (Гр IV 375) "фарфорова тарілка, взагалі тарілка"; ***картонка*** (СУМ IV 112) "коробка з картону для легких речей"; ***ладанка*** (434) заст. "маленький мішечок із ладаном або якимось зіллям, що його забобонні люди носили на грудях як талісман"; ***сітка*** (IX 233) розм. "сумка, сплетена із шнурків, міцних ниток, у якій носять продукти, дрібні речі" (*сіть*).

За допомогою суфіксів **-арка(а)**, **-ирк(а), -ерк(а),** що виникли внаслідок злиття форманта **-ар (-яр, -ир, -ер)** на позначення осіб за професією чи родом занять із суфіксом **-к(а)**, утворено такі іменники: *государ жаловал золотую* ***табакирку*** (1787 Ков II 117), ***кабатирка*** (КвОсн I 629, СУМ IV 64), ***табакерка*** (Гр IV 241, СУМ X 8), ***табатирка*** (Гр IV 241, СУМ X 8), ***табатерка*** (Гр IV 241), ***табачарка*** (241) "коробочка для тютюну, переважно нюхального"; ***вінярка*** (ГалЛем 399) "пів бочки"; ***мазарка*** (433), ***мазярка*** (Гр II 397) "мазниця".

1.1.2. В обстежених пам'ятках нової української мови з кінця XVII ст. трапляється низка найменувань умістилищ, у словотвірній структурі яких аналізований формант виступає засобом адаптації запозичень, напр.: ***кондійка*** (Котл 258, Б-Н 191) "вид посудини", можливо, від запозиченого з середньогрецької мови *кандія* "майстерно зроблений дзвоник, використовуваний у трапезних монастирів" (ЕСУМ II 363); *давно скінчена робота валялась бездаремне по всяких* ***конторках*** (1899 УкрЛисти 152), ***конторка*** (СУМ IV 269) "високий письмовий стіл з похилою поверхнею й шухлядами, за якими працюють стоячи" від німецького *Kontor* "контора, письмовий стіл" (ЕСУМ II 557, Ф II 313). Більше таких утворень фіксують джерела української мови XX ст., напр.: ***ташка*** (Гр IV 250, СУМ X 45) військ., заст. "шкіряна сумка, яку носили на ремені через плече" від німецького *Tasche* "кишеня, сумка" (ЕСУМ V 530); ***бонбоньєрка*** (СУМ I 216) "гарно оздоблена коробочка для цукерок" від французького *bonbonnière* "те саме" (СІС 88); ***касетка*** (СУМ IV 114) діал. "скринька" від французького *cassette* "коробка для пластинок у фотоапараті" (ЕСУМ II 399); ***мензурка*** (СУМ IV 672) спец. "посудина з нанесеними на неї поділками для точного вимірювання невеликих об'ємів рідини, газу" від латинського *mensūra* "міра, вимірювання" (ЕСУМ III 436); ***розетка*** (СУМ VIII 675) "маленьке блюдечко" від французького *rosette* "розетка; бант" (ЕСУМ V 109) тощо.

1.2. Лексико-словотвірний тип найменувань приміщень та їх частин був досить продуктивним упродовж усього розгляданого періоду розвитку мови. За типом мотивувальної основи такі іменники поділяються на дві групи.

1.2.1. Назви приміщень за найменуванням особи, яка має певне відношення до цих будівель, спостерігаються виключно в сучасній українській мові XIX – початку XXI ст. В обстежених джерелах налічується понад 20 таких іменників, напр.: ***сторожка*** (УмСп 343, СУМ IX 734, СУССГ 200) "приміщення для сторожа або військових вартових"; ***конярка*** (ГалЛем 426, Гр II 279) "стайня для коней" (*коняр*); ***коровярка*** (ГалЛем 427), ***коров'ярка*** (Гр II 285) "стайня для корів" (*коров'яр*); ***болгарка*** (I 78), ***бовгарька*** (ГуцГов 27) "кошара на полонині для худоби; хатка, курінь, де живе *бовгарь* – пастух"; ***вакарка*** (Гр I 123) "загорода для худоби" від *вакар* "чередник" (ЕСУМ I 321); ***трачка*** (Гр IV 280, СУМ X 241), ***трачька*** (ГуцГов 188) діал. "лісопильня, тартак" від *трач* "пиляр; той, що розпилює колоди на дошки" (ЕСУМ V 625); ***кочегарка*** (СУМ IV 315) техн. "приміщення, де містяться печі парових казанів"; ***цеглярка*** (XI 192) діал. "цегельня"; ***баранар'ка*** [3, с. 126; 11, с. 385], ***баранарька*** (ГуцГов 21) "загорода для баранів" (*баранарь*); ***пастир'ка*** [3, с. 131; 11, с. 385] "невелика хижка в горах, де мешкає пастух" (*пастир*); ***скотар'ка*** [Там само] "те саме" від *скотар'* "пастух"; ***свинарька*** (ГуцГов 168) "загорода для свині".

Утім, значна кількість іменників із розгляданою семантикою утратила семантичний зв'язок із назвами осіб за професією або утворювалася за аналогією до таких дериватів, як *конярка, коров'ярка*, від інших найменувань за домогою суфіксів **-арк(а), -ирк(а)**, напр.: ***возырка*** (ГалЛем 400), ***возярка*** (400), ***возирка*** (Гр I 248) "возівня"; ***вартарка*** (127) "сторожка, будка для сторожа чи вартового" (*варта*); ***зимарка*** (Гр II 151, СУМ III 566, ГуцГов 82 та ін.) "будівля, де взимку зупиняються пастухи; стайня, де взимку утримують худобу"; ***бужарка*** (ГуцГов 30) ""приміщення для сушіння фруктів і копчення м'яса", пор. *буженина* (Ф I 232) "копчена свинина"; ***ваґарка*** (ГуцГов 32) "курінь для худоби", можливо, від угорського *vag* "різати", пор. *ваґаш* "стежка для овець у горах" (ЕСУМ I 318).

1.2.2. Назви будівель, приміщень за найменуваннями предметів, явищ, які там знаходяться чи для яких призначені ці споруди, та іншими ознаками документуються в українській мові з XVII ст., напр.: ***димерка*** (1681 Тимч 716) "будівля, де топлять руду" від *димар* (ЕСУМ II 71), пор. ***димарка*** "плавильна піч" (ЕСУМ II

71); *не знаю, чи барана, чи овечку, под* ***повѣткою*** *завѣсывши, лупивъ* (1711 ДНМ 53), ***повитка*** (Б-Н 286), ***повітка*** (Гр III 223, СУМ VI 676, Мар 191) “господарське приміщення для утримання домашніх тварин або зберігання сільськогосподарського реманенту та різного майна; покрівля на опорах для захисту від сонця, дощу” із затемненою твірною основою, пор. прслов’янське **pověts (*povětъ)* “накриття” (ЕСУМ IV 469); *Случай к разговору подали слова, написанныи в бесѣдкѣ* (Сков I 158), ***беседка*** (КвОсн I 28, УмСп 45), ***бесідка*** (УмСп 45, СУМ I 162), ***бісєдка*** (Мар 191) “легка крита будівля в саду або парку для відпочинку і захисту від сонця, дощу; альтанка” від *бесіда* (ЕСУМ I 176). В українській мові XIX ст. продуктивність аналізованого лексико-словотвірного типу залишається низькою: ***глибка*** (УмСп 23, Гр I 288, СУМ II 82) діал. “льох, у якому тимчасово утримують ув’язнених” (*глиб, глибина*). Кілька похідних функціонує в українській мові XX ст.: ***вагранка*** (СУМ I 276) “невелика шахтна піч для плавлення чавуну, рідше – для випалювання вапняку, руди” від назви місцевості в Австрії *Wagrain* (ЕСУМ I 318); ***нічліжка*** (СУМ V 430) розм. “приміщення для нічлігу”; ***саманка*** (IX 25) розм. “хата, побудована із саману”; ***базарка*** (Он I 40) заст. “їдальня для селян”; ***лівачка*** (ГуцГов 112) “кімната з лівої сторони від входу” від *лівака* “лівша” (ЕСУМ III 256).

У словотвірній структурі деяких діалектних іменників виділяється суфікс **-арк(а)**: ***гноярка*** (УмСп 365, СУМ II 98, Бук 72) “приміщення або яма для зберігання гною”; ***веснар’ка*** [3, с. 126], ***веснарька*** (ГуцГов 35), ***веснарка*** [11, с. 385; 2, с. 375] “стайня на полонині, де утримують весною худобу” (*весна*); ***осенар’ка*** [3, с. 126], ***осенарка*** [11, с. 385] “назва загороди для овець восени”; ***літнарька*** [Там само]; ***зимарка*** [Там само]. Утім, можливе творення й від іменників на позначення осіб за професією за допомогою форманта **-к(а)**, наприклад, *веснарька* *веснарь* “вівчар, який випасає навесні” [2, с. 375].

1.3. У новій українській мові з кінця XVII ст. суфікс **-к(а)** виокремлюється також у словотвірній структурі деяких відіменникових найменувань відкритого простору, територій, ділянок землі за різними ознаками.

1.3.1. У сучасній українській мові XIX – XXI ст. спостережено кілька найменувань ділянок землі за йменням власника або особи, яка тут працює чи перебуває: ***цісарка*** (ГуцГов 207) заст. “гостинець, головний шлях” (*цісар*); ***вуглярка*** (Гр I 258, СУМ I 781), ***углярка*** (Гр IV 314) “місце, де випалюють деревне вугілля” (*вугляр*); ***господарка*** (Гр I 317, СУМ II 140) діал. “господарство”.

1.3.2. Локативні назви за найменуванням об’єктів, які знаходилися чи знаходяться в позначуваному місці, в обстежених пам’ятках нової української мови майже не трапляються: ***Башатанка*** [1806, 1820 Лучик 2010, 129] “назви селища, балки”, в основі якого “вказівка на ділянку землі, на якій вирощують кавуни, дині” [Там само]; ***глибинка*** (СУМ II 82) розм. “віддалений від чого-небудь пункт” (*глибина*); ***сторонка*** (ГуцГов 178) “ділянка землі, призначена для вирощування городніх культур” (*сторона*) тощо.

1.3.3. В обстежених пам’ятках з кінця XVII ст. функціонує чимало власних географічних назв (топонімів, мікротопонімів), які утворилися за допомогою похідного суфікса **-івк(а), -овк(а).** Денотативною базою таких дериватів виступають переважно імена осіб (власника, першого поселенця, осіб за професією тощо) [6, с. 72], рідше – назви рослин, тварин тощо, хоча можливе й відприкметникове походження, оскільки цей формант є результатом семантичного зрощення прикметникового суфікса **-ів- (-ов-)** з іменниковим **-к(а)**: *сусѣдовъ того села* ***Свиридовки*** (1670 Лохв 152); *А місто Черкаси,* ***Медведовка****, Жаботин, Мошни,* ***Драбовка*** *і іннії которії поздавалися були турчинові, то знову гетьманові поклонилися* (к. XVII УЛ-17 195); *одтоль у вершини* ***Московки*** *Сухої* (к. XVII УЛ-17 198), ***Московка*** *Суха* (УЛ-17 552) “річка на Запоріжжі, права притока Мокрої Московки, лівої притоки Дніпра”. У XVIII – XIX ст. спостережено понад 20 розгляданих похідних: *Будучи я у* ***Андрѣевцѣ*** *на прздкъ Успения* (1710 ДНМ 47), ***Андріївка*** (Фоменко 17) “назви сіл”; *И когда стояли* ѡ*ни у селѣ* ***Алеѯандровцѣ*** *шатромъ* (1733 ДНМ 258); *Сотниковъ синъ Николай 753 году посилалъ его въ* ***Адамовку*** (1755 ДНМ 336), пор. ***Адамовка*** (Горп 9) “назва села Одеської області”; ***Борисівка*** (КвОсн I 57) “назва села”; ***Ганчарівка*** (250), ***Гончарівка*** (250) “назва однієї з околиць (слободи) старого Харкова”; ***Григорівка*** (299) “слобода під Харковом”; ***Джигунівка*** (344) “назва села”; ***Довгальовка*** (381) “назва вулиці у старому Харкові”; ***Заїківка*** (485) “назва частини міста старого Харкова”; ***Іванівка*** (614), ***Ійванівка*** (614), ***Йванівка*** (614) “назва населеного пункту поблизу Харкова”; ***Москалівка*** (151) “назва частини міста старого Харкова”; ***Чугуєвка*** (III 623) “назва околиці старого Харкова”; ***Биківка*** “місце, де мешкає Бичук” [бл. 1898 Черняк 1983, с. 21] тощо. Чимало таких дериватів трапляється в українській мові XX – початку XXI ст.: ***Абрамівка*** (Горп 9) “назва села Полтавської області”; ***Абрикосівка*** (9) “назва села Запорізької області”; ***Антонівка*** (11) “назви сіл у Миколаївській, Рівенській, Херсонській, Житомирській, Кіровоградській, Хмельницькій, Одеській, Донецькій та Черкаській областях”; ***Барабашівка*** (16) “село Сумської області”; ***Барвінівка*** (16) “село Запорізької області” та багато інших.

1.4. У пам’ятках української мови XX – початку XXI ст. трапляються похідні назви транспортних засобів на **-к(а)**, які мають різну денотативну базу, напр.: ***емка*** (СУМ II 477) розм. “легковий автомобіль марки “М””; ***конка*** (IV 260) заст. “трамвай з кінною тягою; вагон такого трамвая”; ***фурманка*** (X 656), розм. ***хурманка*** (Гр IV 420, СУМ XI 174) заст. “підвода” від *фурман.*

У словотвірній структурі окремих похідних спостерігається суфікс **-арк(а):** ***грабарка*** (Гр I 320, СУМ II 150) “віз, дроги з довгим ящиком для перевезення землі” від *грабар* “землекоп” (ЕСУМ I 579); ***косарка*** (Гр II 290,

СУМ IV 304) “сільськогосподарська машина для косіння трави, збіжжя тощо” (*косар*); ***жниварка*** (СУМ II 539) “машина, яка жне хлібні рослини” від *жниварь*.

1.5. Деривaційна активність мотивувальних основ спричинила появу в словотвірній структурі окремих локативів суфікса **-к(а)** як надлишкового елемента: ***броварка*** (1719 Тимч 141) “те саме, що *бровар* – пивоварня”; ***багонка*** (Гр I 18) “калюжа”.

Очевидно, до цієї ж групи належить деривати на **-івк(а):** ***домовка*** (1673–1674 Тимч 777), ***домувка*** (1688 Тимч 780), ***домивка*** (Б-Н 121), ***домівка*** (УмСп 208, Гр I 419, СУМ II 362) “дім, хата, помешкання”; *То ставъ же братъ старший та середульший на* ***полівку*** *збігати, На степи високі, на великі дороги росхідниі* (ЗЮР I 35), ***полівка*** (Гр III 284, СУМ VII 72) діал. “рівнина, поле”.

1.6. У словотвірній структурі окремих дериватів аналізований формант виступає як засіб оформлення фіналей запозичених слів. Обстежені джерела фіксують такі похідні з XVIII ст.: ***балка*** (КвОсн I 15, Гр I 25, СУМ I 96, СУССГ 20), ***бавка*** (Гр I 16) “яр із пологими схилами”, можливо, від латиського *bala* “долина”, пор. литовське *balà* “болото” (ЕСУМ I 127), пор. також ***бавка*** (Гр I 16) “русло висохлої річки”; ***Охтирька*** (КвОсн II 366) “назва населеного пункту на Слобожанщині” від тюркського *ak-tir* “біла скеля” (Янко 264); ***кушка*** (Б-Н 202, Гр II 335, СУМ IV 425, ГуцГов 108, Арк I 274), ***тюшка*** (ГуцГов 190) “дерев’яна посудина, в якій косар носить брусок”, із неясною мотивацією, можливо, від запозиченого з литовського *káušas* “ківш” (ЕСУМ III 170).

2. ***Девербативи*** на **-к(а)** формують у новій українській мові кінця XVII – початку XXI ст. доволі розгалужену в семантичному й деривaційному плані групу n. loci. Такі похідні представлені лексико-словотвірними типами найменувань вмістилищ, відкритого простору, місцевостей, назв транспортних засобів і приміщень. Розглядані деривати мотивуються дією, для якої призначені певні місця або яка може там відбуватися чи відбувається.

2.1. Назви вмістилищ (посуду, меблів) спостерігаються в новій українській мові протягом усього досліджуваного періоду. Наприкінці XVII – на початку XVIII ст. в обстежених пам’ятках продовжують функціонувати давні похідні, напр.: ***колыска*** (1659 ТимчМат I 373, ГуцГов 99), *свою сѣть діавол затинает чрез* ***колыски****, на них же бо колышущимся приключается внезаапу спасти на землю* (1680 УЛ-17 174), ***колиска*** (КвОсн II 15, СУМ IV 222, Арк I 235) “гойдалка; невеличке ліжечко для спання дитини” від *колисати* (ЕСУМ II 511); ***приставка*** (1720 ТимчМат II 234) “салатник, соусник” (*приставити*); *И з* ***стойки*** *взят онъ і посиланъ по сотниковому дѣлу* (1755 ДНМ 339), ***стойка*** (СУМ IX 725) “прилавок у їдальнях, буфетах, де продають закуски, вина” (*стояти*); ***лядунка*** (Котл 258, Б-Н 216, Гр II 391, СУМ IV 578), *Коли надів* ***ладунку****, то уже и взяв чортову думку* (1864 Номис 84), ***ладунка*** (Котл 258, СУМ IV 435) “патронташ” від *ладувати*, *лядовати* “заряджати” (ЕСУМ III 181) тощо. В українській мові XX – початку XXI ст. цей структурно-семантичний тип продовжує активно функціонувати: ***бунька*** (Гр I 111, Арк I 37) “глиняна посудина з вузькою шийкою, глечик”, можливо, від *буніти* “гудіти, дзижчати” (ЕСУМ I 297); ***дійка*** (Гр I 390) “дійниця” (*доїти*); ***натруска*** (Гр II 528, СУМ V 217) іст. “посудина (ріг), з якої насипали порох на поличку стародавньої гвинтівки”; ***опалка*** (Гр III 55, СУМ V 701, Транспорт 172, ГуцГов 139), ***опалачка*** (ГалЛем 444, Гр III 55) діал. “мішок або торба, з якої годують коней” від *опалати* “віяти зерно” (ЕСУМ IV 195), пор. також ***опалачка***, ***опалка*** (Гр III 55) “посуд, у якому віють зерно”; ***поливайка*** (282) розм. “посудина для поливання, подібна до відра з кришкою, у яке впаяна трубка” від основи теперішнього часу *поливаю* (звідси *й*); ***стійка*** (IV 205) “відро, у якому тримають воду в полі”; ***виварка*** (СУМ I 360, Арк I 53) розм. “”посуд, у якому виварюють білизну”; ***підставка*** (СУМ VI 506) “предмет, на який ставлять що-небудь або який підставляють під щось”; ***розкладайка*** (VIII 700), ***розкладачка*** (702) розм. “легке розкладне ліжко”; ***розноска*** (752) спец. “лоток, призначений для розносної торгівлі” тощо.

Кілька дериватів аналізованого лексико-словотвірного типу творяться за допомогою похідного форманта **-анк(а),** який утворився в результаті поєднання суфікса пасивних дієприкметників минулого часу **-ан-** із **-к(а)**: *Розумна жона, як повна* ***сипанка*** *пшона* (1864 Номис 103), ***сипанка*** (Гр IV 122, СУМ IX 192, Арк II 145) діал. “дерев’яна тара для зберігання зерна” (*сипати* або *сипаний*); ***лежанка*** (Гр II 352, СУМ IV 469, Арк I 280) “низька піч у вигляді тапчана для лежання”.

Формант **-івк(а):** ***сідавка*** (Гр IV 125, Арк II 146) “сидіння для ткача у ткацькому верстаті”, пор. ***сідавка*** (СУМ IX 212) діал. “місце або предмет, на якому сидять, на який сідають”; ***колотавка*** (ГуцГов 99), ***колотівка*** (Там само) “дерев’яна посудина для збивання масла”.

2.2. Найменування місць, на яких відбуваються певні дії, процеси або які призначаються для дій, процесів, названих мотивувальною основою, трапляються в обстежених джерелах з XVIII ст., напр.: *Такъ подле* ***вилазки*** *стрѣтився зо мною* (1723 ДНМ 151), ***вилазка*** (УмСп 137, СУМ I 420) “малопомітний або прихований отвір, через який можна пролізти” (*вилазити*). Кілька похідних фіксують пам’ятки XIX ст.: ***пролазка*** (УмСп 137, СУМ VIII 212) “невеликий отвір, вузький, тісний пролом, дірка, через які можна пролізти, проникнути куди-небудь”; ***сопка*** (УмСп 109, СУМ 462) “горб, невисока гора округлої форми”, можливо, від *сипати* (ЕСУМ V 355); ***виїмка*** (УмСп 133, СУМ I 402) “невелика заглибина, западина у чому-

небудь” (*виймати*). У ХХ ст. розгляданий лексико-словотвірний тип продовжує активно функціонувати. Обстежені джерела фіксують понад 40 дериватів, напр.: ***запрятка*** (Гр І 87) “місце, де ховають або ховаються” (*запрятати*); ***зупинка*** (Гр ІІ 188, СУМ ІІІ 730) “спеціально визначений пункт, місце, де постійно зупиняється транспорт” (*зупинити*); ***поворітка*** (Гр ІІІ 226) “поворот на дорозі” (*повертати*); ***похоронка*** (Гр ІІІ 389, СУМ VII 458) діал. “схованка” (*похоронити*); ***прорубка*** (Гр ІІІ 478) “ополонка” (*прорубати*); ***посадка*** (СУМ VII 307) “ділянка, на якій посаджено дерева”; ***розкладка*** (VIII 702) “місце, де лежать товари для продажу; місце на базарі, де продають приношені речі”; ***розкопка*** (708) “місце, де ведуться або велися роботи, спрямовані на пошуки і добування чогось захованого під землею, снігом, руїнами”; ***скритка*** (IX 321) діал. “схованка”; ***стійка*** (710) “тимчасове поселення кочівників”.

Суфікс **-анк(а)** з XVIII ст.: *принюсши у свій дворъ, пєрєховавъ, о якой* ***схованцѣ*** *пєрвой Нєстєръ свѣдомъ бувъ* (1713 ДДГ 198), ***зховання*** (Б-Н 161), ***хованка*** (Б-Н 377, Гр IV 406, СУМ XI 100), ***схованка*** (Гр IV 236, СУМ IX 890, Арк ІІ 188) “місце таємного зберігання чогось або перебування кого-небудь; місце, де можна сховатися від кого-, чого-небудь”; ***сковзанка*** (Б-Н 330, Гр IV 138), ***ковзанка*** (СУМ IV 204), ***совганка*** (СУМ IX 434, ГуцГов 174), ***чвовганка*** (ГуцГов 174) “місце, де ковзаються; спеціальний льодовий майданчик для ковзання на ковзанах” (*ковзати*, *сковзати*, *совгати*); ***копанка*** (Б-Н 192, ГуцГов 100) “гірська копана дорога; неглибока криничка”, пор. ***копанка*** (УмСп 32, СУМ IV 279) “невелике водоймище з ґрунтовою водою, викопане для господарських потреб”, пор. також ***копанка*** (Гр ІІ 280) “розчищене під посів місце в лісі, яке ще не можна орати, можна лише копати” (*копати*). У джерелах ХХ – початку ХХІ ст. цей лексико-словотвірний тип залишається продуктивним: ***ділянка*** (Гр І 392, СУМ ІІ 306) “окрема частина земельної площі, використовувана з якоюсь метою, виділена за якою-небудь ознакою” (*ділити*); ***займанка*** (СУМ ІІІ 133) “земельна власність, придбана правом першого зайняття вільної землі”; ***постоянка*** (VII 378) заст. “зупинка”; ***стоянка*** (СУМ IX 741, Арк ІІ 177) “місце зупинки, тимчасового перебування; спеціально обладнане місце для стояння транспорту; місце поселення людей кам’яного віку”.

Суфікс **-івк(а), -овк(а), -авк(а)**: ***сажавка*** (Б-Н 320, УмСп 367), ***саджавка*** (Гр IV 95, СУМ IX 9, Арк ІІ 133), ***сажівка*** (УмСп 367, СУМ IX 15) “невелике штучне водоймище, в якому розводять і утримують рибу”; ***лазівка*** (УмСп 137, СУМ IV 437) “вузький отвір, через який можна пролізти”; ***корчівка*** (УмСп 711, СУМ IV 302) “місце, де викорчувано ліс”; ***криївка*** (СУМ IV 344) розм. “захисток, схованка”; ***розкорчовка*** (VIII 709) розм. “місце, яке розкорчовують”; ***розминовка*** (741) спец. “роз’їзд на одноколійній рейковій лінії в шахті”.

2.3. Назви транспортних засобів на **-к(а)** представлені кількома похідними в українській мові XIX – початку ХХІ ст., напр.: *я глину* ***тачками*** *возив* (1897 Стеф 32), ***тачка*** (Гр IV 250, СУМ X 45) “ручний, звичайно одноколісний візок, яким перевозять вантажі на невелику відстань”” від *тачати* (ЕСУМ V 529); ***жатка*** (Гр І 476, СУМ ІІ 513), ***жачка*** (Гр І 476) “машина для скошування зернових та інших рослин”; ***зчіпка*** (СУМ ІІІ 739) спец. “кілька сільськогосподарських машин, залізничних платформ, зчеплених разом”; ***розвозка*** (VIII 639) “машина, віз для розвезення якихось товарів”; ***тічка*** (ГуцГов 185) “частина воза; теліга” від *точити* (ЕСУМ V 610).

2.4. Назви будівель, приміщень були менш поширеними, денотативною базою таких похідних виступають дієслова на позначення дії, за допомогою якої створено це приміщення або яка має там виконуватися. Перші деривати розгляданого лексико-словотвірного типу фіксують пам’ятки кінця XVII ст.: *Своѧ мазка лѣпишъ чужои свѣтлицы* (КЗ 245), ***мазка*** (Б-Н 218) “хата, зроблена з глини, сирцевої цегли або хмизу, обмазаного глиною”. В українській мові XVIII ст. засвідчено незначну кількість похідних із такою семантикою: ***мойка*** (КвОсн ІІ 142), ***мийка*** (СУМ IV 701) “підприємство для прання білизни, полотна, перемивання вовни” (*мою, мию*), пор. ***мойки*** (УмСп 76) “місце на річці, де миють вовну”. У джерелах XIX ст. розгляданих дериватів теж небагато, напр.: *Хто по* ***кладці*** *мудро ступає, той ся в болоті не купає* (1864 Номис 278), ***кладка*** (Б-Н 185, Гр ІІ 247, СУМ IV 172) “дошка або колода, покладена через річку, струмок, болото для переходу; невеликий дерев’яний поміст на річці, ставку для прання білизни”; ***постройка*** (СМШ ІІ 135); ***спочивка*** (Б-Н 337) “місце відпочинку, спальня”. Аналізований лексико-словотвірний тип набуває подальшого розвитку в українській мові ХХ – початку ХХІ ст.: ***драчка*** (Гр І 441) “лісопильний завод”, пор. ***драчка*** (СУМ ІІ 410) розм. “місце, де оббирають кого-небудь” (*драти*); ***переїздка*** (Гр ІІІ 119) “маленький місток через рів або джерельце” (*переїздити*); ***переходка*** (143) “мостик” (*переходити*); ***охоронка*** (Саб 99) “дитячий будинок”; ***зимівка*** (ГуцГов 83) “стайня, де взимку утримують худобу” (*зимувати*).

У словотвірній структурі окремих іменників виділяється суфікс **-анк(а)**. такі деривати функціонують переважно в сучасній українській мові ХХ – початку ХХІ ст.: ***стоянка*** (ГалЛем 470, Гр IV 212, СУМ IX 741) “прибудова до хати для худоби””; ***ступанка*** (СУМ IX 805) заст. “нерухомі сходи, які складаються з ряду східців”; ***схованка*** (890) “споруда, що захищає від кого-, чого-небудь” (*сховати*).

Суфікс **-арк(а)**: ***сушарка*** (СУМ IX 873) “приміщення, призначене для сушіння чого-небудь”; ***плекар’ка*** [3, с. 126] “загорода для ягнят, які вирощуються (*плекаються*)”.

3. ***Деад’єктиви*** в новій українській мові з кінця XVII ст. формують доволі об’ємну групу локативних найменувань, у межах якої виокремлюються лексико-словотвірні типи назв приміщень, найменувань посуду і

вмістилищ, назви транспорту тощо.

3.1. Найменування приміщень, споруд та їх частин спостерігаються, за нашими даними, з кінця XVII ст., напр.: ***вышка*** (1698 Тимч 475) “підвищене місце; забудування під дахом””””, пор. *Влізь на* ***вишку,*** *скини кишку!* (к. XVIII УЛ-18 148), ***вишка*** (Гр I 200, СУМ I 541, Арк I 63) “висока вузька дерев’яна або металева споруда на стовпах, призначена для спостережень, стрибків у воду або для укріплення чи розміщення чого-небудь”, пор. ***вишка*** (УмСп 29) “балкон” (*високий*). В обстежених джерелах української мови XVIII ст. трапляється близько 10 дериватів із зазначеною семантикою: *Також двор з хоромнимъ строеніемъ у селѣ* ***Землянцѣ****, край церкви* (1704 ДНМ 30), ***землянка*** (УмСп 28, СУМ III 559) “викопане в землі житло, яке іноді виступає над поверхнею” (*земляний*); *Потим, знесшися зъ собою, заишли въ едину* ***пустку*** (1712 ДНМ 59), ***пустка*** (КвОсн III 77, СУМ VIII 400) “залишене господарями житло, спустілий будинок” (*пустий*). Незначна кількість похідних побутує в українеській мові XIX ст., напр.: ***очеретянка*** (Б-Н 268) “хата з очерету”; ***муривка*** (231) “розвалини цегляної будівлі” (*мурований*); ***свитилка*** (323), ***світелка*** (СУМ IX 88) “невелика світлиця” (*світлий*). Понад 30 дериватів фіксують обстежені джерела української мови XX – початку XXI ст.: ***котовка*** (Гр II 293) “конура для кота (у казці)” (*котовий*); ***ліплянка*** (Гр II 369, СУМ IV 521), ***ліп’янка*** (Гр II 369) діал. “мазанка” (*ліпляний*); ***луб’янка*** (379), ***луб’єнка*** (ГуцГов 114) “осіннє житло гуцульських дереворубів – різновид намету, покритого лубом” (*луб’яний*); ***мазанка*** (Гр II 396, СУМ IV 594) “хата, зроблена з глини, сирцевої цегли, хмизу, обмазаного глиною” (*мазаний*); ***підсобка*** (СУМ VI 504) розм. “допоміжне приміщення, що використовується для зберігання книг, реманенту, товарів” (*підсобний*); ***родилка*** (VIII 593) розм. “пологовий будинок або пологова кімната” (*родильний*), пор. ***родилка*** [3, с. 129] “загорода для тварин”; ***хворостянка*** (СУМ XI 48) “хата, землянка, зроблена з хворосту й обмазана глиною” (*хворостяний*).

3.2. Велика група найменувань посуду, що мотивуються ознаками за формою, матеріалом або вмістом, документується в обстежених джерелах із XVIII ст., напр.: ***носатка*** (Котл 259, Гр II 570, СУМ V 444) “глечик із довгим носиком” (*носатий*); *Розхожой не більш було, как по чтири* ***склянки*** (1746 УЛ-18 347), *В двалтовнихъ вомѣтахъ постав … горщок малєнкій або* ***шклянку*** (1775–1777 ЛО 45), ***склянка*** (КвОсн III 240, Гр IV 137, СУМ IX 286), ***шклянка*** (Б-Н 399, Гр IV 501, СУМ XI 478), ***склєнка*** [1, с. 181] “скляна посудина для рідини”; *Да будет* ***плетенка*** *сія зерцалом тебе сердца мого и пам’яткою нашея дружбы в послѣдняя лѣта* (Ков II 99), ***плетінка*** (СУМ VI 579) “плетена сумка для продуктів, дрібних речей; обплетений лозою, дротом глиняний або скляний посуд” (*плетений*), пор. ***оплетка*** [5, с. 194] від *оплетений*; *Не тѣснися в* ***солонку*** *с господиням* (Ков I 440), ***солянка*** (ГалЛем 468, СУМ IX 453, Мар 192) “посудина для солі” (*солоний, соляний*). У пам’ятках XIX ст. трапляється кілька нових фіксацій, напр.: ***ризанка*** (Б-Н 312) “відрізана бочка” (*різаний*); ***тавлинка*** (Б-Н 348, СУМ X 12) “табакерка з дерева або берести”, можливо, від *тавлиновий* “зроблений із рослини таволги” (ЕСУМ V 501); *в* ***череп’янці*** *ладанцю роспустили* (ЗЮР II 284), ***череп’янка*** (СУМ XI 307), ***череп’єнка*** (ГуцГов 211) “невеликий, переважно старий, надбитий, поганої якості горщик, чашка, миска” (*череп’яний*); ***бляшанка*** (УмСп 29, Гр I 77, СУМ I 205, Он I 60) “посуд – банка або коробка з бляхи” (*бляшаний*); ***водянка*** (УмСп 60, СУМ I 723) розм. “діжка для води”; ***жерстянка*** (УмСп 236, СУМ II 521) “коробка, банка з жерсті; бляшанка” (*жерстяний*); ***липівка*** (УмСп 27, СУМ IV 488) “діжка з липового дерева” (*липовий*). Понад 40 похідних із розгляданою семантикою функціонує в сучасній українській мові XX – початку XXI ст., напр.: ***виднівка*** (ГалЛем 397), ***виднівка*** (Гр I 157) “бочка, у якій було вино” від *видний* “винний, кислий” (ЕСУМ I 371); ***винівка*** (ГалЛем 398) “пів бочки”, пор. ***винівка*** (Гр I 173) “винна бочка”; ***берестянка*** (Гр I 52, СУМ I 161) “кошик або коробка з бересту”; ***бриндзянка*** (Гр I 99) “невелика бербениця для зберігання бринзи” (*бриндзяний*), пор. ***бриндзівка*** [2, с. 379] “те саме” (*бриндзовий*); ***кам’янка*** (Гр II 214) “кам’яний посуд”; ***капустянка*** (219) “діжка для капусти”; ***крейдянка*** (302) “посудина для розбовтування крейди”; ***медянка*** (415), ***медєнка*** (ГуцГов 121) “берестянка для меду”; ***нехтянка*** (Гр II 561) “посудина для нафти” (*нафтяний*); ***борщівка*** (Бук 37), рідко ***боршівка*** (37) “невелика діжка для квасу” (*борщовий*); ***дерев’єнка*** (ГуцГов 57) “дерев’яна миска”; ***дубівка*** (64) “дубова бочка”; ***ґлеґівка*** (53) “спеціально виготовлений посуд, у якому зберігають *ґлеґ* – вміст шлунка маленького теляти, яким підквашують молоко”.

3.3. Назви відкритого простору, місцин (у тому числі й топоніми) трапляються наприкінці XVII ст. у незначній кількості, напр.: *одтоль ішли межи Кобилячкою і межи Литовською на вершину* ***Кам’янки*** (к. XVII УЛ-17 198), ***Кам’янка*** “річка на Запоріжжі, ліва притока Дніпра, вище гирла ріки Конки” (Там само), пор. *Слідство у справі про вбитого жителя с.* ***Кам’янки*** (1715 ДНМ 75), пор. ***кам’янка*** (Гр II 214, СУМ IV 86) діал. “брукований шлях”; *Вєртѣтсѧ якъ трѣска в* ***полонцѣ*** (КЗ 217), ***полонка*** (Б-Н 290, Гр III 287, СУМ VII 95, Арк II 67) від *полий* (ЕСУМ IV 500). Кілька топонімів фіксують обстежені джерела XVIII ст.: *мѣстєчка* ***Голѣшки*** *козакъ Иванъ Носєнко* (1774 ДДГ 103) (*голий, голений*); *отийшол в сотню в село* ***Синявку*** (І п. XVIII УЛ-18 572) від *синявий;* ***Богачка*** [1765–1769 Лучик 2010, 125] “назва річки” (*багатий*). Понад 50 похідних, за нашими даними, функціонує в українській мові XIX – початку XXI ст., серед яких назви полів – ***гречкивка*** (Б-Н 106), ***гречківка*** (УмСп 180, Гр I 325, СУМ II 165); ***булянка*** (Гр I 110, Он I 75) “бульбисько” від *буляний* “картопляний”; ***капустянка*** (Гр II 219) “місце, з якого знято капусту”; ***билянка*** [4, с. 40] “поле з-під кукурудзи” від *била* “стебло кукурудзи”; ***бурачанка*** [Там само], ***бурачєнка*** (ГуцГов 31) “поле, з якого зібрано буряки”; ***кукурудзянка, курудзянка*** [4, с. 40], ***кукурудзєнка*** (ГуцГов 103) “поле, з якого зібрали кукурудзу”; ***тенґеричанка*** [4, с. 40] “поле з-під кукурудзи”, співвідносне із *тенґериця* “кукурудза”;

назви доріг, місць для проходу, проїзду – ***бурковка*** (Гр І 112), ***бруківка*** (СУМ І 241) “дорога або вулиця, вимощена камінням” (*брукований*); ***залізянка*** (Гр ІІ 59) “залізниця”; ***асфальтівка*** (СУМ ХІ 667) розм. “асфальтована дорога” (*асфальтовий*); ***підземка*** (VI 427) розм. “підземна залізниця”; ***чавунка*** (ХІ 261), ***чугунка*** (СМШ ІІ 416, СУМ ХІ 373) заст., розм. “залізниця”; топоніми: ***Багатівка*** (Горп 13) “село Запорізької області”; гідроніми – ***студенька*** (ГалЛем 471) “криниця” (*студений*); ***плетянка*** (Гр ІІІ 194) “огороджене джерело (криниця)”; ***раптянка*** (IV 6) “швидкий і шумний потік”; ***солонка, солянка*** (1923 Геол 156) “солоне джерело”; ***лугівка*** (СУМ IV 552) розм. “лугова річка”; інші назви: ***гноївка*** (УмСп 365) “яма для гною” (*гнойовий*); ***крейдянка*** (УмСп 456, Гр ІІ 302, 1923 Геол 108) “місце, де видобувають крейду” (*крейдяний*); ***пустка*** (СУМ VIII 400) “незаселена, необроблена ділянка землі; нічим не заповнений простір”; ***глибка*** (Арк І 91, ЕСУМ ІІ 82) діал. “яма, заглибина” (*глибокий*); ***данцовка*** (ГуцГов 55) “підготовлене для танців місце” від *данцовий* - *данець* (Там само) “танець” тощо.

3.4. Назви транспортних засобів за різними ознаками функціонують з кінця XVII ст., проте залишаються нечисленними впродовж наступних періодів: ***дубовка*** (1674 Тимч 835) “рід судна” (*дубовий*); ***луб’янка*** (Гр ІІ 379) “візок, обшитий лубом”; ***обшиванка*** (Гр ІІІ 32, СУМ V 606) розм. “човен, оббитий, облитий шалівкою” (*обшиваний*); ***пожарка*** (Гр ІІІ 249, СУМ VI 770) діал. “пожежна машина”; ***електричка*** (СУМ ІІ 468) розм. “поїзд, що рухається по електричній залізниці”; ***летючка*** (IV 481) “ремонтна машина, яка може швидко пересуватися з місця на місце для ліквідування аварій”, пор. ***літучка*** (532) “легкий, швидкий вид транспорту”; ***моторка*** (812) розм. “моторний човен”; ***санітарка*** (IX 53) розм. “в армії – транспортний засіб для перевезення хворих і поранених, для лікування їх у дорозі”.

Отже, у словотвірній структурі локативних найменувань нової української мови кінця XVII – початку XXI ст. продуктивний суфікс **-к(а)** та похідні від нього форманти відзначаються кількома конкретними словотвірними значеннями. За його допомогою наприкінці XVII ст. сформувалися лексико-словотвірні типи відіменникових, відприкметникових і віддієслівних найменувань умістищ (посуду, меблів), приміщень, транспортних засобів і місцевостей, територій за різними ознаками. Велика кількість відіменникових дериватів первісно виникли як демінутиви, проте в новій українській мові кінця XVII – початку XXI ст. вони активно функціонують як цілком нейтральні в семантичному плані іменники. Деякі назви місць із суфіксом **-к(а)** утворилися як відповідники жіночого роду до вже наявних у мові найменувань чоловічого або середнього. Розгляданий формант також часто оформлює словотвірну структуру локативів, запозичених з інших мов, що пояснюється його високою словотворчою активністю.

ЛІТЕРАТУРА

1. Вакалюк Я.Ю. Назви посуду і кухонного начиння в говірках Прикарпаття / Я.Ю. Вакалюк // Структура і розвиток українських говорів на сучасному етапі: XV Республіканська діалектологічна нарада: [тези доповідей і повідомлень]. – Житомир, 1983. – С. 181.

2. Ґрещук В.В. Культура традиційного гірського пастухування в українському діалектному словотворенні / В.В. Ґрещук // Відображення історії та культури народу в словотворенні: [доповіді XII Міжнародної наукової конференції Комісії зі слов’янського словотворення при Міжнародному комітеті славістів (25–28 травня 2010 року, Київ) / упорядкування та наукове редагування Н. Ф. Клименко і Є. А. Карпіловської]. – К.: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2010. – С. 373-381.

3. Дзендзелевский Й.А. Овцеводческая лексика закарпатских говоров / Й.А. Дзендзелевский // Общеславянский лингвистический атлас (Материалы и исследования). – М.: Наука, 1965. – С. 117-132.

4. Закревська Я.В. Творення назв полів з-під сільськогосподарських культур / Я. В. Закревська // Українська діалектна морфологія / ред. колегія: Ф.Т. Жилко, Н.Й. Марчук, І. Г. Матвіяс [та ін.]. – К.: Наук. думка, 1969. – С. 34-44.

5. Зеленько А.С. Східнополіська-карпатські паралелі / А.С. Зеленько // Структура і розвиток українських говорів на сучасному етапі: XV Республіканська діалектологічна нарада: [тези доповідей і повідомлень]. – Житомир, 1983. – С. 193-194.

6. Лісняк Н. Мікротопоніми Західного Поділля на -івка / Н.Лісняк // Проблеми ономастичного словотвору: [тези доповідей наукового семінару]. – К.: НАН України, Ін-т української мови, 1997. – С. 72-73.

7. Лучик В.В. Етюди з “Короткого етимологічного словника топонімів України” [2] / В.В. Лучик // Мовознавство. – 2010. – № 2–3.– С. 124-135.

8. Мейе А. Общесловянский язык: [пер. с фр.] / А.Мейе / общ. ред. С.Б. Бернштейна. – М.: Издательская группа “Пргресс”, 2001. – 500 с.

9. Нариси з історії українського словотворення (іменникові конфікси) / П.І. Білоусенко, І.О. Іншакова, К.А. Качайло, О.В. Меркулова, Л.М. Стовбур. – Запоріжжя – Кривий Ріг: ТОВ "ЛІПС" ЛТД, 2010. – 480 с.

10. Черняк В.С. Гуцульські говірки за даними рукописних джерел / В.С. Черняк // Структура і розвиток українських говорів на сучасному етапі: XV Республіканська діалектологічна нарада: [тези доповідей і повідомлень]. – Житомир, 1983. – С. 19-21.

11. Ястремська Т. Функціонування nomina loci в гуцульських говірках / Т.Ястремська // Українська історична та діалектна лексика: [зб. наук. пр.]. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2003. – Вип. 4. – С. 382-389.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

Арк — Аркушин Г.Л. Словник західнополіських говірок: [у 2 т.] / Г.Л. Аркушин. – Луцьк: Ред.-вид. відд. "Вежа" Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2000.

Б-Н — Білецький-Носенко П. Словник української мови / [підгот. до вид. В.В. Німчук] / П.Білецький-Носенко. – К.: Наук. думка, 1966. – 424 с.

Бук — Словник буковинських говірок / [за заг. ред. Н.В. Гуйванюк]. – Чернівці: Рута, 2005. – 688 с.

ГалЛем — Верхратський І. Про говор галицких лемків / І. Верхратський. – Львів, 1902. – 480 с.

Геол — Тутковський Г.А. Словник геологічної термінології (Відтворення видання 1923 року) / Г.А. Тутковський. – К.: НАН України, Ін-т енциклопедичних досліджень, 2008. – 172 с. – (Серія "Із словникової спадщини" Вип. 5).

Горп — Горпинич В.О. Словник відтопонімних прикметників і назв жителів України (ойконіми, ад'єктоніми, катойконіми) / В.О. Горпинич. – Дніпропетровськ, 2000. – 370 с.

Гр — Словарь української мови: у 4 т. / [зібр. ред. журн. "Киев. Старина"; упорядкував, з дод. власн. матеріалу, Б.Грінченко]. – К., 1907-1909.

ГуцГов — Гуцульські говірки: короткий словник / [відп. ред. Я.Закревська]. – Львів, 1997. – 232 с.

ДДГ — Ділова документація Гетьманщини XVIII ст.: [зб. документів / АН України. Ін-т української археографії та ін.; упоряд., автор передмови та коммент. В.Й. Горобець; відпов. ред. Л.А. Дубровіна]. – К.: Наук. думка, 1993. – 392 с. – (Пам'ятки політично-правової культури України).

ДНМ — Ділова і народно-розмовна мова XVIII ст.: матеріали сотенних канцелярій і ратуш Лівобережної України. – К.: Наук. думка, 1976. – 416 с.

ЕСУМ — Етимологічний словник української мови: [в 7 т. / за ред. О.С. Мельничука] – К.: Наук. думка, 1982-1988. – Т. 1-5.

ЗЮР — Записки Южной Руси / Издалъ П.Кулишъ: [у 2 т.]. – С Петербургъ, 1856-1857.

КвОсн — Словник мови творів Г. Квітки-Основ'яненка: [в 3 т.]. – Харків: Харківський держ. ун-т, 1978-1979.

КЗ — Зіновіїв К. Вірші. Приповісті посполиті / К. Зіновіїв. – К.: Наук. думка, 1971. – 392 с.

Котл — Котляревський И. Собрание малороссийских слов, содержащихся в Энеиде / И. Котляревський // Енеида на малороссийский язык перелиціованная И.Котляревським. – СПб, 1798. – 34 с.

ЛО — Лѣкарства описа(нъ)ніє // Лікарські та господарські порадники XVIII ст. / [підгот. до вид. В.А. Передрієнко]. – К.: Наук. думка, 1984. – С. 17-91.

Лохв — Лохвицька ратушна книга другої половини XVII ст. – К.: Наук. думка, 1986. – 223 с.

Мар — Омельченко З.Л. Лексика говірки селища Мар'їнки Донецької області / З.Л. Омельченко // Лінгвістичні студії: [тематичний зб. наук. праць. Вип. 1] / укл. А.П. Загнітко [наук. ред.] та ін. – Донецьк: ДонДУ, 1994. – С. 191-195.

Номис — Українські приказки, прислів'я і таке інше (перевидання 1864 року). Уклав М.Номис / упоряд., приміт. та вступна ст. М.М. Пазяка. – К.: Либідь, 1993. – 768 с. – ("Літературні пам'ятки України").

Он — Онишкевич М.Й. Словник бойківських говірок: [у 2 ч.] / М.Й. Онишкевич. – К.: Наук. думка, 1984.

Саб — Сабалдир Г. Практичний російсько-український словник / Г.Сабалдир. – К.: Видавниче тов-во "Час", 1926. – 436 с.

СІС — Словник іншомовних слів / уклад.: С.М. Морозов, Л.М. Шкарапута. – К.: Наук. думка, 2000. – 680 с.

Сков — Сковорода Г.С. Повне зібрання творів: [у 2 т.] / Г.С. Сковорода. – К.: Наук. думка, 1973.

СМШ — Словник мови Шевченка: [в 2 т.]. – К.: Наук. думка, 1964.

СУМ — Словник української мови: [у 11 т.] / [ред. колегія: І.К. Білодід (гол.) та ін.]. – К.: Наук. думка, 1970-1980.

СУССГ — Словник українських східнослобожанських говірок / К.Глуховцева, В.Лєснова, І.Ніколаєнко, І.Терновська, В.Ужченко. – Луганськ, 2002. – 234 с.

Тимч — Історичний словник українського язика / [за ред. Є.Тимченка]. – Харків–Київ: ДВУ, 1930–1932. – Т. 1. – XXIV, 937 с.

ТимчМат — Тимченко Є. Матеріали до словника писемної та книжної української мови XV – XVIII ст.: [у 2 кн.]. / Є. Тимченко / упорядники: В.В. Німчук, Г.І. Лиса. – Київ–Нью-Йорк, 2002.

Транспорт — Никончук М.В. Транспортна лексика правобережного Полісся в системі східнослов'янських мов / М.В. Никончук, О.М. Никончук / АН УРСР. Ін-т мовознавства ім. О.О. Потебні; відп. ред. П. Ю. Гриценко. – К.: Наук. думка, 1990. – 292 с.

УкрЛисти — Українка Леся Листи (1898–1902) / Л.Українка // Українка Леся Зібрання творів: у 12 т. – К.: Наук. думка, 1978. – Т.11. – 480 с.

УЛ-17 — Українська література XVII ст.: Синкретична писемність. Поезія. Драматургія. Белетристика / [упоряд., приміт. і вступ. стаття В.І. Крекотня; ред. О.В. Мишанич]. – К.: Наук. думка, 1987. – 608 с.

УЛ-18 — Українська література XVIII ст.: Поетичні твори. Драматичні твори. Прозові твори. / [упоряд., приміт. і вступ. стаття В. І. Крекотня; ред. І. О. Дзеверін]. – К.: Наук. думка, 1983. – 696 с.

УмСп — Уманецъ М. Русско-украинскій словарь / М.Уманецъ и А.Спилка. – Берлін: Українське слово, 1924. – 1149 с. – (Препринт / Додаток до "Зорі" 1893 року. – Львів: Друкарня Тов-ва імені Шевченка, 1893).

Ф — Фасмер М. Этимологический словарь русского языка / М.Фасмер / [пер. с нем. и доп. О.Н. Трубачева]. – М.: Прогресс, 1964–1973. – Т. 1–4.

Фоменко — Фоменко В. Звідки ця назва? / В.Фоменко. – Дніпропетровськ: Промінь, 1969. – 104 с.

Янко — Янко М.Т. Топонімічний словник України: словник-довідник / М.Т. Янко. – К.: Знання, 1998. – 432 с.

УДК 378.147.111: 37.091.313

ВИКОРИСТАННЯ МЕТОДУ ПРОЕКТІВ ДЛЯ ОРГАНІЗАЦІЇ ІНДИВІДУАЛЬНОЇ РОБОТИ СТУДЕНТІВ ФІЛОЛОГІЧНОГО ФАКУЛЬТЕТУ

Слижук О.А., к. пед. н., доцент

Запорізький національний університет

У статті автор розглядає можливості застосування проектної діяльності студентів як форми індивідуальної роботи, яка спрямована на використання в майбутній професійній діяльності. Подана типологія проектів з урахуванням різних рівнів складності та засвоєння студентами теоретичного матеріалу. Практичні рекомендації розроблені та апробовані в процесі вивчення студентами третього курсу методики викладання літератури.

Ключові слова: педагогічні технології, проектна діяльність, форми навчально-виховного процесу, критерії оцінки.

Слыжук О.А. ИСПОЛЬЗОВАНИЕ МЕТОДА ПРОЕКТОВ ДЛЯ ОРГАНИЗАЦИИ ИНДИВИДУАЛЬНОЙ РАБОТЫ СТУДЕНТОВ ФИЛОЛОГИЧЕСКОГО ФАКУЛЬТЕТА / Запорожский национальный университет, Украина.

В статье автор рассматривает возможности применения проектной деятельности студентов как формы индивидуальной работы, направленной на использование в будущей профессиональной деятельности. Представлена типология проектов с учётом разных уровней сложности и усвоения студентами теоретического материала. Практические рекомендации разработаны и прошли апробацию в процессе изучения студентами третьего курса методики преподавания литературы.

Ключевые слова: педагогические технологии, проектная деятельность, формы учебно-воспитательного процесса, критерии оценивания.

Slyzhuk O. USING OF THE PROJECT METHOD FOR THE ORGANIZATION OF THE INDIVIDUAL WORK OF STUDENTS OF PHILOLOGY / Zaporizhzhya national university, Ukraine.

In the article the author examines the possibility of using the project method as a form of the student individual work for the application in future professional activities. The article contains the typology of projects according to different levels of complexity and providing students with the theoretical material. These practical recommendations were developed and had been tested in third-year students studying methods of teaching literature.

Key words: educational technology, project activity, the form educational process, the criteria for evaluation.

Сучасна вища освіта повинна допомогти студентам відчувати себе впевненими на ринку праці, вміти адаптуватися до соціальних змін і криз у суспільстві, бути психологічно стійкими, розвивати здатність до самоорганізації. Це вимагає пошуку нових форм організації навчально-виховного процесу, які дозволили б забезпечити високий інструментальний рівень знань випускників, уміння самостійно набувати і застосовувати їх на практиці; розвивати кожного студента-філолога як творчу особистість, здатну до практичної роботи; залучати кожного студента-філолога до активної пізнавальної діяльності; формувати навички пізнавальної і дослідницької діяльності, розвивати критичне мислення; грамотно працювати з інформацією.

У зарубіжній педагогіці XX століття ідеї методу проектів пов'язані, перш за все, з іменами американського педагога-філософа Джона Дьюї і його учня В.Х. Кілпатріка. Саме вони заклали основу реалізації методу проектів в навчанні, взявши за основу безпосередній досвід та інтерес учнів. Г.Ващенко [2, с. 567] характеризує метод проектів як один із шкільних методів, спрямований на розвиток практичного мислення, але спертого на науку.

Використання методу проектів у вищій освіті є недостатньо дослідженим. Відомо лише, що метод проектів сьогодні – це система навчання, за якої студенти "...набувають знань і умінь в процесі планування і виконання практичних завдань, що поступово ускладнюються, – проектів" [5, с. 567]. А.В. Хуторський розглядає освітній проект як форму організації занять, що передбачає комплексний характер діяльності всіх учасників з отримання освітньої продукції за певний проміжок часу (від одного заняття до декількох місяців) [5].

Тому метою статті є обґрунтування доцільності використання методу проектів як форми реалізації індивідуальної роботи студентів та опис власного досвіду автора у його використанні в процесі вивчення студентами методики літератури.

Із запровадженням індивідуальної роботи студентів як обов'язкової форми засвоєння знань постала потреба у формулюванні завдань, які не тільки виявляли б рівень знань студентів з дисципліни, але й трансформували їх у спеціальні вміння творчого характеру, пов'язані з майбутньою професійною діяльністю. Триває пошук нових технологій організації індивідуальної роботи студентів. Перевірені практикою технології західної методичної науки використовуються у вітчизняній вищій освіті, адаптуються до неї й упроваджуються як нові технології. Однією з них є метод проектів.

Під методом проектів (латин, projectus – висунутий уперед) мають на увазі спосіб розв'язання тієї чи іншої практично або теоретично значущої проблеми, оформленої у вигляді кінцевого продукту. Зовнішній (матеріальний) результат роботи над проектом ви можете бачити, сприймати на дотик, застосовувати на практиці, використовувати в повсякденному житті. Проте набагато важливішим є результат внутрішній (нематеріальний) – досвід діяльності, знання, уміння.

Цей метод можна охарактеризувати як "навчання через діяння", коли студент безпосередньо включається в активний пізнавальний процес: самостійно формулює проблему, збирає необхідну інформацію, знаходить і порівнює варіанти вирішення проблеми, робить висновки, аналізує свою діяльність, формуючи "по цеглинках" щось нове й набуваючи нового навчального й життєвого досвіду.

Проектна діяльність – це особливий вид інтелектуальної діяльності, характерними рисами якої є самостійний пошук необхідної інформації, її творче перетворення в матеріалізований продукт (виріб, сценарій, плакат, реферат, стендову доповідь, мультимедійну презентацію тощо).

Проект – це особливий вид пізнавальної діяльності та її результат, що характеризуються такими ознаками: наявність соціально значущого завдання; планування дій щодо розв'язання проблеми; пошук інформації, яка потім буде оброблена й осмислена; створення продукту, що являє собою результати цієї діяльності; презентація продукту.

На заняттях з методики викладання літератури студенти засвоюють теоретичні основи методу проектів, вчаться застосовувати його у процесі підготовки до шкільних уроків літератури та втілюють найбільш цікаву для них тему зі шкільного курсу літератури в індивідуальний проект. Таким чином, вони виконують "проект у проекті", тобто проектують свою власну роботу та планують проектну діяльність учнів. Така модель передбачає використання двох типів проектів: літературно-творчий та педагогічне планування.

Виконуючи проект, студенти вчаться: планувати свою роботу, попередньо прораховуючи можливі результати; використовувати багато джерел інформації; самостійно збирати і накопичувати матеріал; аналізувати, співставляти факти, аргументувати свою думку; приймати рішення; установлювати соціальні контакти (розподіляти обов'язки, взаємодіяти один з одним); створювати "кінцевий продукт" - матеріальний носій проектної діяльності (доповідь, реферат, фільм, календар, журнал, проспект, сценарій); підготувати цикл занять з теми; представляти створене перед аудиторією;оцінювати себе та інших.

Метод проектів – педагогічна технологія, зорієнтована не на інтеграцію фактичних знань, а на їх застосування і набуття нових (часто шляхом самоосвіти). Активне включення студентів у зміст тих або інших проектів дає можливість засвоїти нові способи діяльності в соціокультурному середовищі.

Організація індивідуальної роботи студентів за допомогою методу проектів допомагає навчити студентів:

- визначати основні і поточні (проміжні) мету і завдання;
- шукати шляхи їх вирішення, обираючи оптимальні;
- здійснювати і аргументувати вибір;
- передбачати наслідки вибору;
- діяти самостійно (без підказки);
- порівнювати отриманий результат з тим, що планувався;
- об'єктивно оцінювати процес (саму діяльність) і результат проектування.

Метод проектів можна вважати одним із перспективних способів організації індивідуальної роботи студентів-філологів, тому що він створює умови для їх творчої самореалізації, підвищує мотивацію для отримання знань, сприяє розвитку їхніх інтелектуальних здібностей.

Вибір тематики проектів може бути різним, але найчастіше тематика пропонується самими студентами і цілком відповідає їхнім пізнавальним і творчим інтересам. Теми проектів з методики літератури регламентуються шкільною програмою з української літератури та обираються студентами самостійно, відповідно до інтересів, узгоджуються з викладачем.

У процесі роботи над проектом протягом семестру студент отримує консультації щодо структури проекту, етапів роботи над ним та оформлення кінцевого продукту. Таким продуктом найчастіше можуть бути сценарій або конспект нестандартного уроку там комп'ютерні презентації.

Крім того, до кожного проекту оформлюється методичний паспорт за схемою, наприклад:

- автор проекту: Іванченко Марія Сергіївна;
- назва проекту: "Шляхами Кобзаря";

— актуальність: вибір цієї теми допоможе сформувати здатність вільно мислити, творити, легко спілкуватися на уроках з вивчення творчості Т. Г. Шевченка; розкрити та стимулювати внутрішній творчий потенціал дитини; робота над проектом дозволить учням розподілити ролі із врахуванням їхніх художніх смаків; уявити й усебічно представити талант Кобзаря;

— міжпредметні зв'язки: музика, образотворче мистецтво, історія, інформатика;

— учасники: учні 9 та 10 класу;

— мета: *навчальна* – показати засоби та ступінь впливу поезії на людину; ознайомити з творчістю Т. Г. Шевченка; продовжити знайомство з поезією Кобзаря; *виховна* – прищеплювати любов та інтерес до поезії; виховувати почуття пошани до національної літератури; *розвивальна* – розвивати пам'ять, логічне й образне мислення, артистичні здібності учнів;

— прогнозовані результати: учні навчаться добирати необхідний матеріал з різних джерел, виділяти головне та систематизувати його; оцінювати власні досягнення та роботу інших учнів над проектом; будувати систему доказів та відстоювати свою думку;

— початкові знання та вміння учнів: початкове уявлення про місце поезії Т.Г. Шевченка в його творчому доробку; вміння аналізувати поезію, добирати й порівнювати інформацію, працювати з різними джерелами; навички самооцінки та взаємооцінки;

— матеріально-технічне, інформаційне та методичне забезпечення: аудіо-, відеодиски, комп'ютерна презентація, збірки творів Т.Г. Шевченка, фотографії Кобзаря різних літ;

— критерії оцінювання знань та вмінь учнів: знання та вміння учнів будуть оцінюватися на основі аналізу їх роботи над проектом, за створеним і представленим кінцевим продуктом, за внеском кожного в колективну творчу працю;

— очікуваний кінцевий продукт: сценарій літературно-музичної композиції;

— форма презентації: нестандартний урок з елементами інсценізації.

Літературно-творчі проекти не мають детальної структури спільної діяльності учасників, вона тільки планується, а згодом розвивається, підкоряючись вимогам кінцевого результату, логіці спільної діяльності, інтересам учасників проекту.

Важливою є оцінка всіх проектів, оскільки тільки в такий спосіб може відстежуватись їхня ефективність, недоліки, необхідність своєчасної корекції. Характер зовнішньої оцінки великою мірою залежить як від типу проекту, так і від його теми (змісту), умов проведення.

Апробація та корекція розроблених студентами проектів відбувається під час педагогічної практики на 4 та 5 курсах.

Загальноприйнятими є критерії оцінки роботи над проектом:

— практична значущість і актуальність висунутих проблем, адекватність тематики дослідження;

— коректність використання методів дослідження та обробки отриманих результатів;

— креативність та нестандартність мислення;

— достатня глибина занурення у проблему, використання знань з інших галузей;

— естетика й правильність оформлення кінцевого продукту;

— уміння відповідати на запитання опонентів, лаконічність і доказовість відповідей.

Таким чином, практичне використання результатів проведеного дослідження сприятиме оптимальному вирішенню завдань інноваційного розвитку освіти, а саме впровадженню інноваційних технологій у навчальний процес вищої школи.

Дослідження не вичерпує всіх аспектів поставленої проблеми. У подальшому необхідне вивчення впливу інноваційних технологій на інтенсифікацію навчального процесу у вищій школі.

ЛІТЕРАТУРА

1. Андрущенко В.П. Філософські засади трансформації вищої освіти в Україні на початку XXI століття: монографія / В.П. Андрущенко. – К.: Педагогічна думка, 2007. – 350 с.

2. Ващенко Г. Загальні методи навчання: підручник для педагогів / Г.Ващенко. – Видання перше. – Київ: Українська видавнича спілка, 1997. – 441 с.

3. Вища освіта України і Болонський процес: навч. посіб. / за ред. В.Г. Кременя. – Тернопіль: Навчальна книга. – Богдан, 2004. – 384 с.

4. Педагогіка вищої школи: навчальний посібник. / З.Н. Курлянд, Р.І. Хмелюк, А.В. Семенова та ін.; за ред. З.Н. Курлянд. – 2-ге вид., перероб. і доп. – К.: Знання, 2005. – 399 с.

5. Хуторской А.В. Современная дидактика: учебное пособие. 2-е издание, переработанное / А.В. Хуторской. – М.: Высшая школа, 2007. — 639 с.

УДК 81’373.7:811.161.2:811.112.2:811.111

МОДЕЛЮВАННЯ МЕТОНІМІЧНИХ ФРАЗЕОЛОГІЧНИХ ЗВОРОТІВ НА ПОЗНАЧЕННЯ ЕМОЦІЙНИХ ХАРАКТЕРИСТИК (НА МАТЕРІАЛІ УКРАЇНСЬКОЇ, НІМЕЦЬКОЇ ТА АНГЛІЙСЬКОЇ МОВ)

Сошко О.Г., ст. викладач

Академія муніципального управління (м. Київ)

У статті розглядаються найбільш продуктивні метонімічні моделі фразеологічних одиниць на позначення емоційних характеристик в українській, німецькій та англійській мовах. Автор встановлює механізми метонімізації та відображення в них лінгвокультурних рис.

Ключові слова: фразеологічна одиниця, внутрішня форма, метонімія, структурно-семантичний аналіз.

Сошко О.Г. МОДЕЛИРОВАНИЕ МЕТОНИМИЧЕСКИХ ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИХ ОБОРОТОВ, ОЗНАЧАЮЩИХ ЭМОЦИОНАЛЬНЫЕ ХАРАКТЕРИСТИКИ (НА МАТЕРИАЛЕ УКРАИНСКОГО, НЕМЕЦКОГО И АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКОВ) / Академия муниципального управления (г. Киев), Украина.

В статье рассматриваются наиболее продуктивные метонимические модели фразеологических единиц, обозначающих эмоциональные характеристики в украинском, немецком и английском языках. Автор определяет механизмы метонимизации и отображенные в них лингвокультурные особенности.

Ключевые слова: фразеологическая единица, внутренняя форма, метонимия, структурно-семантический анализ.

Soshko O.G. MODELLING OF METONYMIC PHRASEOLOGICAL UNITS DENOTING EMOTIONAL CHARACTERISTICS (ON THE MATERIAL OF UKRAINIAN, GERMAN AND ENGLISH LANGUAGES) / Academy of Municipal Administration (Kyiv), Ukraine.

The article focuses on the most productive models of idioms with metonymy denoting emotional characteristics in English, German and Ukrainian. Mechanisms of phraseological metonymy formation and their respective linguocultural peculiarities are investigated.

Key words: phraseological unit/idiom, metonymy, inner form, structural-semantic analysis.

Структурно-семантичний аналіз фразеологічних одиниць (далі – ФО), спрямований на виявлення закономірностей у зв’язках між фразеологічним значенням та формою його вираження, є важливою ланкою у дослідженні семантичної структури ФО. Основу процесу фразеологічної номінації складає фразеологічне переосмислення значення, як один із способів пізнання дійсності у свідомості людини. Внаслідок переосмислення, реальні або уявні особливості відображених об’єктів відтворюються відповідно до встановлених між ними зв’язків. Похідна форма використовується для вторинного чи третинного найменування шляхом переносу назви та семантичної інформації з денотату прототипу фразеологізму відповідно на денотат ФО [5, с. 132-133]. Метонімія виступає одним із основних семантичних механізмів образного переосмислення.

Питаннями аналізу внутрішньої форми фразем на матеріалі різних мов у вітчизняному мовознавстві займались Н.Б. Дем’яненко [2], О.М. Каракуця [4], І.Ф. Заваринська [3], М.В. Пасюрківська [7], Б.І. Лабінська [6] та ін. У своїх розвідках вчені визнають, що значення фразеологізму як складеної, цілісної номінації створюється загальним метафоричним або метонімічним переосмисленням складових слів-компонентів. Це зумовлює образний та експресивний характер семантики одиниці й водночас відображає узагальнене позначення певного явища дійсності.

Об’єктом нашого дослідження виступають українські, німецькі та англійські ФО на позначення емоційних характеристик людини, що містять у своєму складі метонімічно переосмислений компонент. Предметом дослідження є структурно-семантичні особливості цих ФО. Актуальність даного дослідження визначається

відсутністю загальнотеоретичних робіт, присвячених вивченню внутрішньої форми ФО на позначення емоційних характеристик людини в українській, німецькій та англійській мовах з точки зору завдань структурно-семантичного та лінгвокультурного аналізу, а також необхідністю зіставлення ФО даної групи з метою виявлення як спільних, універсальних ознак, так і диференційних, специфічних етнокультурних і етнолінгвістичних рис.

Метою статті є розгляд метонімічних механізмів творення фразем, а також на основі зіставного аналізу виявити спільні та відмінні риси цих ФО в українській, німецькій та англійській мовах. Для реалізації цієї мети поставлені наступні завдання: дослідити внутрішню форму фразем та типи метонімічного переосмислення; визначити та проаналізувати найпродуктивніші моделі метонімічного перенесення значення; здійснити зіставний аналіз сем, що лежать в основі метонімічного переносу, виявивши схожі та відмінні за компонентним складом семи у зазначених мовах.

А. М. Емірова відзначає значну кількість фразеологізмів, у склад яких входять соматизми – назви частин тіла людини і тварин, і які є утворюючим центром фразеологічних гнізд, тобто сукупності різноструктурних фразеологічних одиниць, у складі яких зустрічається одне й те ж саме слово в різних парадигматичних формах [9, с. 31]. Такими стрижневими словами у досліджуваній групі фразем виступають:

серце

Лексема *серце* у всіх досліджуваних мовах формує навколо себе значну за обсягом групу фразеологізмів на позначення емоційних характеристик. Внутрішня форма даних одиниць пов'язана з метонімічним значенням соматизму *серце* як емоційного центру. Завдяки тому, що серце є внутрішньою і невидимою частиною тіла, його зазвичай розглядають саме як осередок емоційного досвіду, а не як орган вираження емоцій [1, с. 540]. Власне наявність серця взагалі або у належному місці надає людині позитивні характеристики: укр. *мати серце / мати хоч трохи серця* 1) "бути чуйним, добрим, доброзичливим, порядним і т. ін."; 2) "бути незадоволеним ким-, чим-небудь // Ображатися, гніватися, сердитися на кого-небудь" [СФУМ, с. 377]; *не мати серця* 1) „бути жорстоким, непорядним і т. ін."; 2) "не ображатися на когось; бути байдужим до когось, до чогось" [СФУМ, с. 380]; нім. *ein Herz haben* (тж. *viel Herz haben; ein Herz im Leibe haben;* поет. *Ein Herz im Busen tragen*) „бути щирою, чуйною людиною; мати велике серце" [НУФС:1, с. 330]; *j-d hat das Herz auf dem rechten Fleck (*або *auf der richtigen Stelle) (*тж. *j-m sitzt das Herz am rechten Fleck)* розм. "хто-н. справжня людина (добра, чесна, смілива тощо)" [НУФС:1, с. 330] (досл. „хтось має серце у правильному місці"); англ. розм. *have a heart* "бути добрим, розважливим, співчутливим" [LDEI, с. 157; DAIPV, с. 285]; *have (*або *with) one's heart in the right place (*також *one's heart is* або *lies in the right place)* "мати добрі наміри; бути доброзичливою, чуйною людиною" [БАРФС, с. 374; АУФС, с. 475; LDEI, с. 158] (досл. "мати серце у правильному місці", або "чиєсь серце є/лежить у правильному місці").

В українських і англійських фразеологізмах *серце* може метонімічно позначати або людину, або її емоційні властивості, при цьому метафоричні атрибути визначають як позитивні, так і негативні характеристики: укр. *щире (золоте) серце* "чесна, відверта, щедра, доброзичлива людина. // Чесність, відвертість, доброзичливість, сердечність" [СФУМ, с. 229]; *велике серце (у кого) / великого серця* "хто-небудь дуже добрий, чуйний, здатний перейматися чиїмись переживаннями, горем" [СФУМ, с. 639]; *добре серце* "лагідний, доброзичливий характер" [СФУМ, с. 639]; *кам'яне (камінне) серце* "хто-небудь байдужий, нечулий" [СФУМ, с. 640]; англ. *a kind (soft, sympathetic* або *warm) heart* "добре серце, м'якосердість, чуйність (звідси *kind-hearted, soft-hearted, warm-hearted*)" [БАРФС, с. 375] (досл. "добре (м'яке, співчутливе, тепле) серце"); *a big heart* 1) "великодушна, шляхетна людина; людина великої душі"; 2) "великодушність, шляхетність [звідси *big-hearted*]" [БАРФС:, с. 373] (досл. "велике серце"); *a hard heart (*також *a heart of flint* або *of stone, stony heart)* "кам'яне серце, жорсткосердність, бездушність (звідси *hard-hearted* та *stony-hearted*)" [БАРФС, с. 374] (досл. "тверде серце (серце з кременю, каменя)").

На позначення жорсткості, бездушності, незворушності, серце може асоціюватися із каменем: укр. *кам'яне (камінне) серце (чиє, у кого)* „хто-небудь байдужий, нечулий" [СФУМ, с. 640]; *мати кам'яне (камінне) серце* "бути нечуйним, жорстоким, бездушним і т. ін." [СФУМ, с. 374]; нім. *ein hartes (*або *steinernes, eisernes) Herz haben (*тж. *ein Herz von Stein haben)* "мати кам'яне серце; мати не серце, а камінь" [НУФС:1, с. 330]; англ. *a heart of stone, stony heart* „кам'яне серце, жорсткосердність, бездушність" [БАРФС, с. 374]; *have(*або *with) a heart of stone* „бути холодним та недружнім" [DAIPV, с. 285; LDEI, с. 158]. М'яким серце може бути у доброї, лагідної, поступливої людини: укр. *мати м'яке серце* [СФУМ, с. 374]; *м'який серцем* [СФУМ, с. 413]; нім. *ein weiches* (або *mitfühlendes*) *Herz haben* [НУФС:1, с. 330] (досл. „мати м'яке/співчутливе/чуйне серце").

В англійській фразеології такі протилежні почуття, як щастя та сум характеризуються протиставленням метричних параметрів через опозицію „легкий – важкий": *(with) a light heart* "безтурботність, веселощі [звідси *light-hearted*]" [БАРФС, с. 375] (досл. "з легким серцем"); *(with* або *have) a heavy / light heart* "почуття суму/щастя" [LDEI, с. 158] (досл. "з легким/важким серцем").

душа

Душевне й тілесне у наївно-анатомічній картині світу українського етносу має особливо значуще опозиційне значення: душевне пов'язане з головою, мозком, серцем, душею, а тілесне – із тілом, плоттю, кістками, шкірою та їх частинами. Тіло людини розглядається етносом як форма існування індивідуальності, як умістилище душі [8, с. 111-112]. Найбільша кількість фразеологічних зворотів з компонентом *душа* у досліджуваній групі належить до української фразеологічного фонду. Значення більшості фразем мотивуються прямим значенням слова *душа*: "внутрішній психічний світ людини, з її настроями, переживаннями та почуттями" [НТСУМ:1, с. 629]. Крім того, *душу* розглядають як сукупність рис, якостей, властивих певній особі. Зазвичай наявність *душі* характеризує людину з прекрасними рисами характеру. Отже, укр. *мати душу* означає бути чуйним, доброзичливим, сердечним [СФУМ, с. 373], *не мати душі / нічого не мати за душею* – бути непорядним, недоброзичливим, жорстоким [СФУМ, с. 379]; англ. *have no soul* "бути бездушним; бути безстрасним, холодним" [АУФС, с. 471] (досл. „не мати душі"). Семантичне значення звороту може визначати якісна характеристика душі: укр. *відкрита (розкрита) душа (у кого, чия)* 1) „(*для кого*) хто-небудь прихильно, щиро ставиться до кого-небудь"; 2) „(*для чого*) хто-небудь чулий, чуйний до чогось" [СФУМ, с. 225], *душа навстіж (нарозхрист)* "хто-небудь відвертий, щирий у поводженні з іншими" [СФУМ, с. 226], *щира (золота) душа; щире (золоте) серце* "чесна, відверта, щедра, доброзичлива людина. // Чесність, відвертість, доброзичливість, сердечність" [СФУМ, с. 229], *широка душа; широке серце* 1) "хто-небудь чуйний, щедрий, щирий"; 2) "чуйна, щедра, щира вдача у кого-небудь" [СФУМ, с. 229], *душа (губа) не з лопуцька* "хто-небудь наділений позитивними рисами; сміливий, принциповий" (або *душа із лопуцька*) [СФУМ, с. 226]; *порожня душа; порожнє серце* "хто-небудь відчуває душевну спустошеність, байдужість до навколишнього світу, перебуває у стані депресії" [СФУМ, с. 229], *черства душа; черстве серце (в кого)* "хто-небудь нечуйний, байдужий" [СФУМ, с. 229]; нім. розм. *j-d hat Hornhaut auf der Seele* "хто-н. дуже черства, нечула людина; у кого-н. душа мохом поросла" [НУФС:1, с. 349] (досл. „мати мозоль на душі"), *ein schwarze Seele haben* "бути недоброю, злою людиною; мати чорну душу" [НУФС:2, с. 187] (досл. "мати чорну/темну душу"); англ. *honest (kind, simple) soul* "добряча душа, добряк; добряча, чесна, простодушна людина" [АУФС, с. 504] (досл. "чесна (добра, проста) душа").

Боязка, полохлива людина характеризується фраземами із зооморфними компонентами, які несуть відповідне символічне значення: укр. *заяча душа* [СФУМ, с. 228; НТСУМ:1, с. 629], *мишача душа* [СФУМ, с. 229]. Фраземи, пов'язані із значенням мобільності та локалізації душі в тілі людини можуть характеризувати емоції страху: укр. *душа [аж] у п'ятах (у п'ятках)" / душа у (під) п'яти ховається (заглядає)* [НТСУМ:1, с. 629], *душі не стало* [СФУМ, с. 689], тривоги, занепокоєння: *душа не на місці* [НТСУМ:1, с. 629].

голова

Фраземи із соматизмом *голова* при позначенні психоемоційних станів мають широкий семантичний спектр [8, с. 90]. Зазначимо, що лексема *голова* позначає тут не частину тіла людини як орган мислення, а людину як носія певних емоційних якостей. При реалізації концептуальної опозиції "гарячий – холодний" підвищена температурна характеристика асоціюється із запальністю, нестримністю, і навпаки: укр. *гаряча голова* "запальна нестримана людина" [СФУМ, с. 156]; нім. розм. *ein jugendlicher Brausekopf* "гаряча голова (про юнака)" [НУФС:1, с. 120] (досл. „молода шипуча голова"); англ. *a hot head* 1) „гаряча голова; гаряча, запальна людина"; 2) "гарячність, запальність (звідси *hot-headed*)" [БАРФС, с. 369], *a cool head* 1) "холоднокровна, спокійна, незворушна, урівноважена людина"; 2) "холоднокровність, спокійність, незворушність, урівноваженість" (звідси *cool-headed*) [АУФС, с. 240; БАРФС, с. 366] (досл. "холодна голова"). Також сюди відносимо фразему англ. розм. *have one's brains on ice* "зберігати льодяний спокій; не втрачати голови, бути стриманим, холоднокровним" [АУФС, с. 472] (досл. "мати свій мозок на льоду"), де *brains* ("мозок") є вмістом голови і співвідноситься з нею.

Просторова характеристика голови як частини тіла також може зумовлювати значення зворотів: відомо, що у сумі, журбі людина схиляє голову, а у звичайному врівноваженому стані – тримає її рівно. Отже, укр. *хилити голову (чоло)* „журитися, засмучуватися, бути у відчаї, втрачати надію на щось" [СФУМ, с. 744], *вішати (повісити) голову* „журитися" [НТСУМ I, с. 451]; англ. *(keep/have) a level head* – 1) „холоднокровна, урівноважена людина"; 2) „холоднокровність, урівноваженість, присутність духу; розсудливість" [БАРФС, с. 369; LDEI, с. 154] (досл. „тримати/мати врівноважену голову"), *keep one's head* – „зберігати спокій, присутність духу, холоднокровність, володіти собою" [БАРФС, с. 369] (досл. „тримати свою голову").

шкіра

У фразеологічних зворотах, шкіра, як „зовнішній покрив тіла людини і тварин", визначає різні емоційні характеристики. Жвавість, емоційність, балакучість в українській фразеології позначається нехарактерною для цього органу дією: *аж [і] шкура говорить* [СФУМ, с. 777]. У німецькій мові шкіра є носієм уміння людини побороти в собі страх: розм. *eine brave (*або *tapfere) Haut* "молодець, хоробра людина, сміливець" [НУФС:1, с. 316] (досл. "мати добру/порядну (або сміливу) шкіру"). Визначальною у значенні ФО може бути опозиція "товстий – тонкий". Так, нечутливість переосмислюється як "товстошкірість", і навпаки: нім. *j-d hat eine Elefantenhaut* "хто-н. товстошкірий; кого-н., кому-н. нічим не дошкулиш" [НУФС:1, с. 176] (досл. "хто-н. має слонову шкіру"), розм. *ein dickes Fell haben* "бути товстошкірим, невиразливим, нечутливим" [НУФС I,

с. 202] (досл. “мати товсту шкіру”); англ. *have a thick skin* „бути товстошкірим, нечуттєвим (до образ, критики)” [БАРФС, с. 694] (також *be (*або *become) thick-skinned* [DAIPV, с. 694]), *have a thin skin* “бути чутливим (до образ, критики)” [БАРФС, с. 694] (також *be (*або *become) thin-skinned* [DAIPV, с. 696]).

кров

Велика кількість вірувань пов’язана з кров’ю через її надзвичайну важливість для життя. Крові надається особливого значення в іудейській та християнській релігіях, оскільки у Біблії говориться: “*the life of a creature is in the blood*” (Leviticus 17:11), тобто “життя істоти знаходиться у крові” [encyclopedia. thefreedictionary.com/Blood]. У класичній грецькій медицині кров асоціювали із повітрям, весною, а також веселою, життєрадісною особою, сангвініком; вважалося, що її продукує виключно печінка. У часи Гіпократа вірили, що кров – це одна з чотирьох субстанцій, відповідальних за темперамент людини. У фразеології відбувається актуалізація саме значення зв’язку “кров – темперамент”. Внутрішня форма майже всіх фразеологічних зворотів з опорним словом *кров* може визначатися опозицією “гарячий – холодний”. При цьому чим вища температурна характеристика, виражена компонентом фраземи, тим запальніший і нестриманіший характер людини: нім. *feuriges (*або *heißes) Blut* „гаряча кров, палкий темперамент” [НУФС:1, с. 111] (досл. “полум’яна (гаряча) кров”), *heißes Blut haben* “бути темпераментним” [Rö, с. 223] (досл. „мати гарячу кров”), *kaltes Blut behalten* “зберігати спокій; незворушність” [Rö, с. 223] (досл. “зберігати холодну кров”); англ. *hot blood* 1) “запальність, пристрасність (зазвич. *have hot blood, a man of hot blood*)”; 2) “запальність (зазвич. *in hot blood* “зопалу”)” [БАРФС, с. 91] (досл. “гаряча кров”), *a fire in the blood* “пристрасність, палкість” [БАРФС, с. 278] (досл. „вогонь у крові”), *in cold blood* “спокійно, навмисне; без почуття злості, провини або небажання, наприклад, під час вбивства людини або при брехні” [LDEI, с. 28] (досл. “у холодну кров”).

В залежності від прикметників, з якими вживається компонент *кров*, фраземи можуть надавати людині й інших характеристик. “Легка” кров зумовлює у людини легку, веселу вдачу, або, навіть, легковажність: нім. *leichtes Blut haben* [НУФС:1, с. 112] (досл. “мати легку кров”). Злість “псує” кров: англ. *bad blood* “почуття злості” [LDEI, с. 27] (досл. “погана кров”), сміливість, мужність “фарбують” кров у червоний колір: англ. *red blood* “фізична сила; мужність, сміливість (звідси *red-blooded*)” [БАРФС, с. 91] (досл. “червона кров”), сміливість, відвага або аристократичне походження переосмислюються як “висока кров”: англ. *high blood* [АУФС, с. 492].

нерви

Нерв є складовою частиною нервової системи. Система нервів обумовлює загальний стан, поведінку і діяльність всього організму. У сфері внутрішніх властивостей людини, фразеологічні звороти з компонентом *нерв/нерви* характеризують такі якості, як стриманість або емоційність: укр. *тримати (держати) себе в руках (в шорах) // тримати нерви в руках* “стримувати свої почуття, намагатися бути спокійним; володіти собою в незвичайній, складній ситуації” [СФУМ, с. 721]; нім. розм. *den Nerv haben* 1) “(etw. Zu tun) мати сміливість, мужність (зробити що-н.)”; 2) “мати терпіння, витримку” [НУФС:2, с. 76] (*Nerv* – “нерв”, перенос. “самовладання”), *eiserne Nerven Haben* “мати залізні нерви” [НУФС:2, с. 76]; англ. *iron nerves (*також *nerves of steel)* “залізні (або сталеві) нерви” [БАРФС, с. 530]. Метафоричне переосмислення якісної характеристики нервів (нім. *eisern*, англ. *iron (steel)* “залізні (сталеві)”) підкреслює стійкість та силу характеру. В англійських фраземах почуття знервованості передається через множину у конструкції з прийменником *of*: *(be) a bundle of nerves* “комок нервів” [БАРФС, с. 114], розм. *(be) a bag of nerves* “дуже знервована або стривожена особа” [LDEI, с. 14] (досл. “сумка нервів”).

Таким чином, ми проаналізували групи ФО, які містять спільні стрижневі лексеми-соматизми, що впливають на внутрішню форму фразем та визначають типи метонімічного переосмислення. Слід зауважити, що певні моделі ФО на позначення емоційних властивостей виявилися нехарактерними для деяких досліджуваних мов, що зумовлює асиметричність їх семантичної структури. У подальшому нам вважається перспективним моделювання метонімічних значень фразеологізмів шляхом класифікації узагальнених схем метонімічних перенесень компонентів ФО даної групи з метою формування ідеографічних полів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Вежбицкая А. Семантические универсалии и описание языков / А.Вежбицкая; пер. с англ. А.Д. Шмелева; под ред. Т.В. Булыгиной. – М.: “Языки русской культуры”, 1999. – I-XII, 780 с.

2. Дем’яненко Н.Б. Польські фразеологічні одиниці на позначення ментальних властивостей людини: структурно-семантична та формально-граматична характеристики: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.03 / Н.Б. Дем’яненко. – К., 2003. – 23 с.

3. Заваринська І.Ф. Лінгвокультурна мотивація фразеологізмів з онімним компонентом в англійській, польській та українській мовах: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.17 / І.Ф. Заваринська. – К., 2010. – 22 с.

4. Каракуця О.М. Фразеологізми української мови з компонентом "душа" (структурно-семантичний, ідеографічний, лінгвокультурологічний аспекти): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.01 "Українська мова" / О.М. Каракуця. – Харків, 2002. – 19 с.

5. Кунин А.В. Курс фразеологии современного английского языка: учеб. для ин-тов и фак. иностр. яз. / А.В. Кунин. – М.: Высш. шк.; Дубна: Изд. центр "Феникс", 1996. – 381 с.

6. Лабінська Б.І. Німецькі фразеологізми з компонентом на позначення фізичного стану людини: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: 10.02.04 / Б.І. Лабінська. – Л., 2004. – 20 с.

7. Пасюрківська М.В. Зоонімічна лексика в польській фразеології: склад, семантика, функції: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: 10.02.03 / М.В. Пасюрківська. – К., 2009. – 18 с.

8. Селіванова О. Нариси з української фразеології (психокогнітивний та етнокультурний аспекти): монографія / Олена Селіванова. – К.-Черкаси: Брама, 2004. – 276 с.

9. Эмирова А.М. Избранные научные работы. К 75-летию со дня рождения и 52-летию научной, педагогической и общественной деятельности / А.М. Эмирова. – Симферополь: КРП "Издательство "Крымучпедгиз", 2008. – 366 с.

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

АУФС Англо-український фразеологічний словник / уклад. К.Т. Баранцев. – 3-тє вид., стер. – К.: Т-во "Знання", КОО, 2006. – 1056 с.

БАРФС Большой англо-русский фразеологический словарь: около 20000 фразеологических единиц / А. В. Кунин. – 6-е изд., исправл. – М.: Живой язык, 2005. – 944 с.

НТСУМ Новий тлумачний словник української мови: в 3-х т. / уклад.: В.Яременко, О.Сліпушко. – К.: "Аконіт", 2007. – Т. 1 /А-К/. – 926 с., Т. 2 /К-П/. – 926 с., Т. 3 /П-Я/. – 862 с.

НУФС Німецько-український фразеологічний словник: в 2 т. / уклад.: В.І Гаврись, О.П. Пророченко. – К.: Радянська школа, 1981. – Т. 1. – 416 с., Т. 2. – 384 с.

СФУМ Словник фразеологізмів української мови / уклад.: В.М. Білоноженко та ін. – К.: Наук. думка, 2008. – 1104 с.

DAIPV Mc Graw-Hill's Dictionary of American Idioms and Phrasal Verbs / Richard A.Spears. – USA, New York: The Mc Graw-Hill Companies, Inc., 2005. – 1080 p.

LDEI Longman Dictionary of English Idioms. – London: Longman Group UK Limited, 1996. – 387.

Rö Röhrich, Lutz: Lexikon der sprichwörtlichen Redensarten. 3 Bd. / Lutz Röhrich. – Freiburg, Basel, Wien: Herder, 2003. – 1910 S. – Bd. I: A – Ham. – 638 S., Bd. II: Hanau – Saite. – 639 – 1274 S., Bd. III: Sal – Zyl. – 1275 – 1910 S.

УДК 811.161.2'276'373.611

ЛЕКСИКО-СЛОВОТВІРНА КАТЕГОРІЯ ДІЇ/ПРОЦЕСУ

Старченко Я.С., аспірант

Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна

Лексико-словотвірні категорії жарґонів вирізняються своєю специфікою у вияві відповідних процесів і явищ. Цю статтю присвячено дослідженню однієї із лексико-словотвірних категорій – дії/процесу, з'ясуванню особливостей перебігу і наслідків появи відповідних дериватів-інновацій в українських жарґонах.
Ключові слова: дериват, жарґон, лексико-словотвірна категорія, словотвірний ланцюжок, словотвірний тип, типи номінації.

Старченко Я. С. ЛЕКСИКО-СЛОВООБРАЗОВАТЕЛЬНАЯ КАТЕГОРИЯ ДЕЙСТВИЯ/ПРОЦЕССА /
Харьковский национальный университет им. В. Н. Каразина, Украина.
Лексико-словообразовательные категории жаргонов выделяются своей спецификой в проявлении соответствующих процессов и явлений. В этой статье исследуется одна из лексико-словообразовательных категорий – действия/процесса, выяснение особенностей хода и следствий появления соответствующих дериватов-инноваций в украинских жаргонах.
Ключевые слова: дериват, жаргон, лексико-словообразовательная категория, словообразовательная цепочка, словообразовательный тип, типы номинации.
Starchenko Y. S. LEXICAL WORD-FORMATIVE CATEGORY OF ACTION/PROCESS/ V.N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine.
Lexical word-formative categories of jargons are distinguished by their peculiarity in expression of certain process and phenomena. The present article is concerned with one of the word-formative category of action/process, and the peculiarities of appropriate innovative derivative words in Ukrainian jargons are also described in the article.
Key words: derivative word, jargon, lexical word-formative category, word-formative chain, word -formative type, nomination types.

Метою цієї статті є дослідження словотвірного вияву категорії дії/процесу в сучасних жарґонових системах української мови в контексті загальних жарґонових словотвірних процесів і явищ. Конкретні завдання статті – виявити основні способи і засоби словотворення дієслів, їхню специфіку порівняно з іншими категоріями як у жарґонах, так і в літературній мові загалом, з'ясувати причини таких особливостей тощо.

Дієслівна система української мови презентована значною кількістю одиниць і виражає найширший спектр дій і процесів. Позначення дії/процесу відбувається через одиниці різних рівнів мови: лексичний (*їхати, співати*), фразеологічний (*підкувати на всі чотири, розбити глека*), словотвірний (*усміхатися, ярмаркувати*). Самі дієслова, у свою чергу, стають початком словотвірних ланцюжків у творенні дериватів, належних до різних частин мови: *снідати → снідання, сипати → розсипати, засніжити → засніжений.*

Процеси і явища дієслівного словотворення в українській мові завжди були предметом глибоких зацікавлень науковців, а їхні праці стосувалися різних аспектів деривації. До слова згадаємо праці таких науковців, як О.Бондар [2], І.Вихованець [3], Т.Возний [4], К.Городенська [5], М.Жуйкова [6], А.Загнітко [7], В.Ільїн [8], С.Соколова [10], Л.Юрчук [12], Р.Смаль-Стоцький [9] та інші.

В основі своїй об'єктом дослідження у цих та інших працях була сучасна українська літературна мова. У контексті цього напрацьовано значний обсягом матеріал, різноманітні підходи і методи у вивченні дієслівних явищ, теоретичну базу. Ураховуючи той факт, що жарґонові словотвірні процеси і явища є природною частиною загальної словотвірної системи української мови, вважаємо напрацьовані здобутки цілком придатними і для вивчення словотвірно-дієслівних явищ в сучасних українських жарґонах (власне у своїх дослідженнях ми і послуговуємося цими та іншими досягненнями).

Сучасні словники засвідчують факт наявності різних типів номінації дії/процесу в українських жарґонах: семантичний, синтаксичний, словотвірний.

Так, репрезентантом семантичної номінації є лексема зразка *валити,* одно із загальномовних значень якої є значення „примушувати падати, силою перекидати" з його підзначеннями „убивати", „зрізувати, зрубувати", руйнувати, „розламувати", „позбавляти можливості триматися на ногах " [СУМ І 284]. У студентському жарґоні внаслідок метафоричних перенесень лексема набула значення *„необ'єктивно оцінювати знання студентів на іспиті, виставляючи незадовільну оцінку*" (таке значення має і видовий відповідник *завалити*).

Унаслідок таких і подібних процесів постав і жарґонізм *колотися,* загальнолітературне значення – 'мати здатність колоти – натискати або проколювати чим-небудь гострим, спричиняти біль, робити укол'. У жарґоні наркоманів наявна лексема *колотися* має звужене значення '*вживати наркотичні речовини через укол у вену*'. Таке ж і у дієсловах *ширятися/ширнутися* '*увводити/увести наркотик внутрішньовенно*'.

Водночас лексема *валити* є виявом і синтаксичного (фраземного) утинання. Зокрема, в українській мові наявний фразеологізм *валити з хворої голови на здорову* і його синоніми *валити на когось, перекладати провину на когось.* У результаті утинання дієслівний елемент *валити* перебирає на себе семантику всього

словосполучення, а в злочинницькому жарґоні набуває значення ‘*доносити на когось, видавати когось*’ і має несхвальну оцінку (оскільки в злочинницькому середовищі такі дії засуджуються).

Порівняймо ще: *пов’язати на місці* ‘затримати на місці злочину’ і *пов’язати* – у злочинницькому та міліцейському жарґонах ‘затримати, заарештувати’.

Проте, в нашій картотеці наявні номени, походження яких важко пояснити. Наприклад, в українській мові наявний загальний жарґоновий номен *вмазати* ‘вжити, випити спиртні напої в великій кількості; напитися’ і номен із наркожарґону *вмазати* ‘увести ін’єкцію наркотику внутрішньовенно’. У цьому разі можливі різні пояснення появи номена: 1) первісно номен з’явився у значенні ‘випити’, оскільки жарґон наркоманів є порівняно „молодим”, а в наркожарґоні цей номен є запозиченням; 2) з’явилися номени унезалежнено, оскільки в наркожарґоні номен позначає лише один спосіб вживання наркотиків (внутрішньовенно, а не будь-як) – наявні семантичні розрізнення; таке тлумачення підтверджують і подальші словотвірні процеси: від обох слів утворюється номен *вмазаний* ‘ознака того, хто знаходиться під дією алкоголю’ чи ‘ознака того, хто знаходиться під дією наркотиків’, проте словники фіксують похідні *вмазатися/вмазуватися* ‘увести/увводити наркотик внутрішньовенно’ тільки від наркожарґонового номена.

Фактично синтаксичне (фраземне) утинання і семантичне перенесення належать до способів ожарґонювання загальномовних одиниць (номенів) – принатурення їх до потреб жарґонової номінації, переведення їх у розряд жарґонових. Такі процеси і посталі одиниці не є предметом нашого дослідження. Їх залучаємо до аналізу лише в разі, коли вони задіяні як твірні основи в появі похідних – фактично стали вершиною (початком) словотвірного ланцюжка чи гнізда:

хапати дим ‘під час куріння цигарки’ → нарк. *хапати* ‘затягуватися цигаркою із наркоречовиною’ → *хапалка* ‘цигарка з марихуаною’

→ *хапка* ‘затяжка цигаркою з марихуаною’

→ *хапочка* ‘оцінно-розмірне до *хапка*’.

Інноваційні деривати-дієслова наявні в багатьох сучасних українських жарґонах: комп. *аржувати* ‘архівувати архіватором ARJ’, нарк. *запузиритися* ‘вжити наркозасоби’, злоч. *лапшити/лапшати* ‘обманювати когось, брехати комусь’, мол. *найтувати* ‘ночувати (здебільшого з дівчиною)’, спорт. *бичкувати* ‘використовувати проти суперника *бички*’, загальножарґонове *бомжувати* ‘бути бомжем’ тощо.

Усі інноваційні номени можна класифікувати за найрізноманітнішими критеріями. Проте, з погляду на суто словотвірні ознаки, на визначені завдання і – найголовніше – з огляду на нашу картотеку виділяємо дві найзагальніші групи номенів-дієслів за критерієм семантики твірної основи і близькості загальної формули словотвірного значення: 1) відособові дієслова; 2) відпредметові дієслова.

ВІДОСОБОВІ ДІЄСЛОВА

Ця група нараховує близько 40 дериватів, серед яких наявні номени молодіжного (*панкувати*), спортивного (*паровозитися*), водійського (*гракувати*), злочинницького (*паханувати*) жарґонів зі значною перевагою молодіжного жарґону, а також номени інтержарґонового статусу (наприклад, *лохонутися*).

Тематично всі відособові деривати-дієслова умовно можна поділити на три групи (без урахування жарґонової належності): 1) „професійна” діяльність чи рід занять: *човникувати, фанітиі;* 2) дія як вияв соціально набутого чи набуваного стану чи статусу: *змажоритися, збомжувати*, *кентувати*; 3) набування/набуття чи вияв ознаки: *рисачити, бакланити*. Кількісно переважає третя група дериватів.

У творенні цих дериватів переважно задіяно суфіксальний спосіб словотворення, зрідка префіксальний і конфіксальний.

Детальний аналіз уможливлює виявлення різних найзагальніших особливостей відособових дериватів-дієслів. Далі якраз і звернемо увагу на такі особливості.

Третя частина цих дериватів походить від твірних основ, які мають пряме значення: *лох → лохонутися* ‘стати лохом’, *панк → панкувати* ‘бути панком’. Серед них, у свою чергу, переважають чужомовні твірні основи. Частина з них зазнала структурних чи статусних змін в українській мові[7]:

фанатик → фанат → фанатіти ‘бути фанатом’; *фанатик → фанат → фан → фаніти* ‘бути фаном’; *гомосексуаліст → гомосек → гомик → гом → гомати* ‘бути гомом – здійснювати одностатевий акт’/*гомити* ‘робити когось гомом’; *бомж* (запозичена з російської мови абревіатура ‘без определенного места жительства’ в українській мові має статус слова) ‘безхатько’ → *бомжувати* ‘бути бомжем’.

Частина твірних основ в українській мові не зазнала ніяких змін і в незмінному вигляді задіяна у словотвірних процесах, до того ж і сама твірна основа має жарґоновий статус: *байкер → байкерувати* ‘бути байкером’, *панк → панкувати* ‘бути панком’; такі ж ознаки має і суто український ланцюжок *пахан → паханувати* ‘бути паханом’.

Значно більша частина номенів – це деривати, твірні основи яких мали переносне значення. Тобто той чи той жарґон “запозичив” із загальномовного фонду лексему, змінив її значення. “Запозичені” лексеми зовсім не позначали осіб: передусім вони називали істот тваринного світу (*рисак* ‘порода коней’, *баклан* ‘водоплавний птах’, *грак* ‘перелітний птах’), різноманітні предмети (*паровоз* ‘залізничний локомотив із паровим двигуном’, *динамо* ‘генератор постійного струму’, *човник* ‘невелике веслувальне судно’), зовнішню ознаку (*синій* ‘колір обличчя п’яниці’), музичне явище (*мажор* ‘музичний лад, бадьорий і радісний’), явище природи (*мороз* ‘низька зимова температура’). Лише один із запозичених номенів називав людину – *зомбі* – із переносним лексичним значенням у літературній мові ‘людина, що сліпо підпорядковується волі інших’.

Власне у цьому разі жарґонові назви осіб з’явилися внаслідок перенесення якоїсь видільної ознаки загальномовної лексеми на особу: *човник* ‘особа- дрібний приватний торговець’, *рисак* ‘особа, яка виділяється серед інших, відділяється від інших, перестає бути своєю’, *зомбі* ‘студент-заочник Академії фізкультури’. Складнішим, але цілком пояснюваним є перенесення *мороз* ‘мінусова температура’ → спорт. *мороз* ‘особа млява, монотонна’. Винятком тут є номен *синяк*, який постав унаслідок суто словотвірних процесів (*синій → синяк*) і має словотвірне значення ‘*синя особа-п’яниця, алкоголік’*.

Треба зауважити, що деякі процеси перенесення ознак, властивостей у жарґонах зумовлюють багатозначність номенів:*баклан* 1) балакуча людина, 2) непорядна, підла людина, 3) брехун, недотримується слова[8]; *грак* 1) приватний таксист, 2) клієнт приватного таксиста; *плуг* 1) особа з уповільненою реакцією, флегматик, 2) зрідка – про розумовий стан людини.

У групі дериватів, твірними до яких були слова з прямим значенням, словотвірне значення здебільшого має загальну формулу ‘бути особою, що названа твірною основою’ без будь-яких додаткових нюансів (*панкувати, паханувати, бомжувати*), рідше – ‘ставати, робитися тим, хто названий твірною основою’(*лохонутися, зафрендитися*).

Деривати з метафоричними твірними основами виявляють низку особливостей. Передусім, тільки деякі з них мають формулу словотвірного значення ‘бути тим, хто названий твірною основою’: *бикувати/бичитися* ‘бути биком’, *човникувати* ‘бути човником’, *грачувати* ‘бути граком’, *морозитися* ‘бути морозом’ (у футболі – поводитися мляво, монотонно) чи ‘стати тим, хто названий твірною основою’ (*змажоритися* ‘стати мажором’). Всі інші деривати є виявом складніших семантичних процесів у ході появи відособового дієслова, що водночас зумовлює труднощі формулювання словотвірного значення і наявність додаткових семантичних нюансів у кожному окремому випадку.

Опишемо це на прикладі окремих дериватів. *Кадр* ‘приятель, товариш’ → *кадрити* → очікуване словотвірне значення ‘бути кадром, діяти, як кадр – стати приятелем, товаришем’; проте, у ході словотвірних процесів відбувається „спеціалізація” кадра, приятеля: дію виконує тільки хлопець, дію спрямовано на дівчину – *залицятися, фліртувати*; подальший елемент словотвірного ланцюжка *кадритися* мав би позначати ‘взаємне залицяння, фліртування’, проте, знову стосується лише хлопця і має доточення у значенні ‘*схиляти до статевого акту’*.

Зомбі ‘студент-заочник Академії фізкультури’ → *зомбувати* – очікуване словотвірне значення ‘бути зомбі’ (як *байкер → байкерувати*), проте, утворене дієслово має лексичне значення ‘складати сесію’. Ураховуючи той факт, що в цьому закладі і загальномовне слово *сесія* має свій жарґоновий відповідник (*зомбізація*),

[7] Подаємо ланцюжки, починаючи з першого запозичення і завершуючи відповідним дієсловом.

[8] Такі і подібні результати перенесення потребують окремих досліджень, проте вони не обумовлені в наших завданнях.

словотвірне значення дієслова *зомбувати* має таку формулу ‘дія/процес, пов’язана з зомбізацією – брати участь у зомбізації, бути учасником зомбізації’.

Динамо → динамити. Цей ланцюжок має свою специфіку, оскільки є виявом взаємодійних процесів в українських жарґонах. Так, у молодіжному жарґоні *динамо* означає особу, яка не виконує своїх обіцянок чи схильна ігнорувати домовленості. На позначення дії у молодіжному (і злочинницькому) жарґоні наявний синтаксичний (фраземний) номен *крутити динамо* з дещо вужчим „спеціалізованим” значенням – ‘*брехати, переконувати не в правдоподібному*’; однослівного номена від *динамо* немає. У спортивному жарґоні немає номена *динамо* для позначення відповідної особи. Проте, наявний дієслівний дериват *динамити* ‘обдурювати суперника (суперників) спец ефектами, відволікаючи їхню увагу від основного задуму’. Можна припустити, що спортсмени, не вводячи до своєї мови (жарґону) номен *динамо* (чи не витворюючи його) зі значенням ‘особа, яка обманює’, створюють дієслово безпосередньо від номена молодіжного жарґону. Хоча можна припустити й інше: у розмовній мові наявне слово *динамо* з переносним значенням ‘особа, яка швидко рухається, бігає – енергійна, бадьора’ [його чомусь не фіксує СУМ XI], а спортсмени принатурили його до своїх словотвірних потреб.

ВІДПРЕДМЕТОВІ ДІЄСЛОВА

До цієї групи жарґонових інновацій зараховуємо дієслова, твірними основами яких є іменники. На відміну від дієслів-дериватів попередньої групи, ці деривати послідовно виявляють свої особливості.

Передусім, кількісно ця група переважає (більше 60 дериватів), у ній представлено лише жарґон наркоманів, спортсменів, молодіжний і комп’ютерний жарґони. Відіменне дієслівне словотворення кожного із названих жарґонів виявляє помітні взаємозумовлені особливості, тому й подальший безпосередній аналіз дериватів здійснюємо в межах того чи того жарґону.

Найбільше дієслів цього типу виявили в комп’ютерному жарґоні. Зауважимо, що назва групи *відпредметові дієслова* для цього жарґону є певною мірою умовною, оскільки у них по суті наявні різні твірні основи:

- власне іменникові (*мишка* ‘пристрій для керування комп’ютером’ → *мишкувати*[9] ‘працювати мишкою, використовувати мишку’);

- абревіатурні (ARG ‘комп’ютерний архіватор’ → *аржувати* ‘використовувати архіватор ARG’, *RAR* ‘комп’ютерний архіватор’ → *рарити* ‘використовувати RAR’),

- чужомовні (англійські) твірні основи, які в мові-оригіналі позначають дію – належать до дієслів, в українській мові – через свою звукову форму сприймаються як іменники (*save* ‘зберігати’ → *сейвити* ‘зберігати файл’, *edit* ‘редагувати, компонувати’ → *едітити* ‘редагувати’).

У творенні комп’ютерних дериватів-дієслів використано традиційні форманти -а(ти), -и(ти), -ува(ти). Отже, їхнє словотвірне значення повинно мати загальну формулу ‘дія/процес, пов’язана з тим, що названо твірною основою’ (порівняймо, наприклад, з відособовими дієсловами). Проте, наявна картотека дає змогу говорити про своєрідні різновиди словотвірного значення, які уточнюють загальну дію. Зокрема, вирізняємо деривати з такими значеннями:

- дія/процес із використанням чогось: *delete* → *делітити* ‘використовувати delete – знищувати[10]’, *contral-break* → *брейкати* ‘використовувати ctrl+break (переривати програми за допомогою ctrl+break)’,

- створювати (встановлювати щось: *back-up* ‘дублювання’ → векапити ‘створювати резервні копії’, *chart* ‘спілкуватися’ → *чатити(ся)* ‘встановлювати зв’язок в інтернеті (спілкуватися)’,

- досягати чогось: *upgrade* ‘підвищувати якість’ → апгрейдити ‘дія з підвищення якості’ (модернізувати апаратне забезпечення),

- наслідок дії чогось: *глюк* ‘збій, помилка в програмі’ → *глючити* ‘працювати з глюками’ (зі збоями).

[9] *Мишкувати* – єдиний дієслівний дериват цієї групи в комп’ютерному жарґоні, утворений від української основи; всі інші – від англійських запозичень, лише частину з яких використовують як самостійні слова.
[10] Тут і далі у дужках подаємо лексичне значення слова.

Частина утворених дієслів показує, що із приєднанням відповідного форманта до твірної основи доточується й семантичний елемент ‘дія/процес’: *post* ‘лист електронною поштою’, ‘повідомлення в чаті, на форумі’ → *постити* ‘використовувати пости – писати листи електронною поштою’, ‘писати повідомлення на форумах’, zip ‘архіватор winzip’ → зіпити/зіпувати ‘дія з використання *зіпу* (архівувати за допомогою winzip)’, *чат* ‘невимушено говорити, невимушена дружня розмова’ і *чатити(ся)* ‘спілкуватися в інтернеті’, *connect* ‘з’єднувати’ і *конектитися* ‘з’єднуватися через комп’ютер’[11].

Другим за кількісним виявом відпредметових дієслівних дериватів є молодіжний жарґон. В основному це деривати, що пов’язані з побутовими явищами. За мовним статусом ці деривати є гібридами – поєднання англійської основи з українським словотворчим засобом: *night* ‘ніч’ → *найтувати* ‘ночувати’ (переважно з дівчиною), *hair* ‘волосся’ → *обхайратися* ‘обрізати, підрізати волосся (обстригтися)’/*обхайрати* ‘обрізати, підрізати волосся силоміць’ (стригти силоміць когось).

Виняток із цієї особливості становлять лише два дієслова з власне українською твірною основою і словотворчими засобами: *витріщати баньки* → *банчити* ‘торгувати на ринку’ (крім приєднаної семи ‘дія/процес’ відбулися й семантичні перетворення), *бабло* (гроші) → *забаблати* ‘заплатити гроші’ (далі, унаслідок семантичної номінації формується інше значення цього слова – *відкупитися*). На відміну від комп’ютерного жарґону, у молодіжному дієслова переважно утворені від чужомовних слів-іменників: *дабл* ‘туалет’ → *даблити* ‘ходити до туалету’; *sale* ‘продажа, збут’ → *сейлити* ‘здійснювати продаж, здійснювати збут’.

Лише два з них мають дієслівну твірну основу: *fuck* ‘злягатися’ → *факатися* ‘злягатися’, *to ask* ‘просити’ → *аскати* ‘випрошувати’. У цьому разі чужомовне слово й жарґоновий дериват фактично мають ідентичну семантику.

У зв’язку з цим варто звернути увагу на той факт, що номінативні процеси пов’язані з дієсловами молодіжного жарґону, не завершуються словотвірним ланцюжком із двох елементів (твірна → похідна) – звичним є задіяння інших типів номінації. Для прикладу подаємо кілька номінативних ланцюжків:

фейс ‘обличчя’ → *відфейсувати* ‘побити по обличчю’ → семантичне перенесення ‘*побити когось*’,

pick-up ‘випадкове знайомство’ → *пікапити* ‘знайомитися’ → звуження семантики ‘*знайомитися з метою злягання – спокушати*’,

fuck ‘злягатися’ → *факатися* ‘злягатися’ і → *фачити* ‘принижувати, зневажати’

session ‘зайнятий чим-небудь час’ → *сейшн* ‘вечірка, пиятика’ → *сейшенити* ‘бути на вечірці, пиячити’.

Помітними особливостями виділяється і жарґон наркоманів. Він нараховує 15 інноваційних дериватів, утворених безпосередньо від твірних основ іменників у жарґоні наркоманів: *винт* ‘наркотик’ → *винтитися* ‘уводити до організму винт’/*винтонутися* ‘увести до організму винт’, *хімія* ‘наркотик, виготовлений хімічним способом’ → *хімічитися* ‘вживати хімію’. Виняток становить дериват *запузиритися* ‘вжити наркозасоби’, утворений від жарґонового номена *пузир* ‘пляшка’ (як правило з алкогольними напоями).

У мові наркоманів наявна значна кількість номенів, що позначають різновиди наркотичних засобів, способи їх приготування й уживання, можливі стани і наслідки, спричинені вживанням наркотиків. Небезпідставно можна було очікувати появу і значної кількості відповідних дієслівних дериватів, проте таких номенів мало. І хоча дієслів не так багато, все ж вони називають усі „важливі” дії/процеси в житті наркоманів: виготовлення наркотиків, уживання наркотиків, наркотичні стани. До того ж, на відміну від інших жарґонів, у жарґоні наркоманів здебільшого творення відпредметових дієслів супроводжується паралельними, додатковими процесами – має свої нюанси.

Так, зокрема, словотвірні ланцюжки *кайф* ‘стан ейфорії’ → *кейфоситися* ‘перебувати у стані ейфорії’, *ігла* → *іглохатися* ‘уводити наркотик шляхом ін’єкції’ унаочнюють наявність „зайвих”, „надлишкових” елементів *-ос-* і *-ох-*, які самі собою не мають семантичного навантаження.

Дериват *глюк(о)нутися* репрезентує другий ступінь жарґонового словотворення із задіянням різних способів: *галюцинація* (загальномовне) → *глюк* ‘галюцинація’ → *глюк(о)нути* ‘миттєво увести у стан галюцинації’.

[11] Дериват із таким значенням у молодіжному жаґоні став основою для семантичної номінації – перенесення значення за подібністю (суміжністю) дії і має лексичне значення *зустрічатися*.

Унікальним у дієслівному словотворенні є дериват *дерибанити,* мотивований словом *дербан* ‘збір урожаю маку’. Цей номен є паронімом до „актуальних” сьогодні в житті українського суспільства номенів *дерибан* ‘розкрадання’ і *дерибанити* ‘розкрадати’. Можливо, що першою стадією адаптації злочинницького слова *дерибан* до потреб наркоманів була заміна звука [и] на нульовий звук, оскільки наркомани „збирають” чужий урожай маку – тобто крадуть його. Замість очікуваного значення ‘збирати (красти) урожай маку’ дериват *дербанити* має у жарґоні наркоманів три значення: 1) збирати наркотичні рослини, 2) виготовляти наркотик, 3) готувати наркотик до вживання. Пояснити таке явище не можемо, як не можемо з’ясувати, чи ці значення постали водночас із появою деривата чи відбулися якісь послідовні семантичні процеси.

Незвичайною для творення дієслів цієї групи є й поява деривата *кукерманити*. У жарґоні наркоманів є номен *кукер* ‘подрібнена макова соломка як сировина’. Оброблена і готова до вживання сировина має назву *кукнар* ‘чай, заварений соком макової соломки’. Український загальномовний ланцюжок сировина → чай із тієї сировини втілюється через пару *іменник-сировина* → прикметник (чай, напій): *липа* → *липовий чай, малина* → *малиновий чай,* або іншою моделлю: іменник-назва сировини → іменник + прийменник *з* з іменником → *чай з липи*, *малина* → *чай з малини*. Отже, і жарґоновий ланцюжок матиме вигляд *кукер* ‘соломка як сировина’ → *кукнар* ‘чай із соломки’. Загальномовний номен на позначення дії/процесу вживання чаю реалізується тільки дієсловом *чаювати;* позначення дії/процесу вживання видів чаїв немає.

Свої особливості відіменного дієслівного словотворення є і в спортивному жарґоні. Передусім у цьому жарґоні виявили лише п’ять інноваційних дериватів цього типу (усі мотивовані іменниками). Майже всі мають словотвірне значення ‘*дія/процес із використанням того, що названо твірною основою*’:

бички ‘кидки в дзюдо з відповідним захватом руки та спини’ → *бичкувати* ‘використовувати бички проти суперника’,

хімія ‘наркотики, виготовлені хімічним способом – анаболічні стероїди’ → *хімічити* ‘вживати хімію’ (номен із таким же значенням наявний і в жарґоні наркоманів – з’ясувати первинність його появи чи запозиченість у якомусь із цих жарґонів не можемо).

Лише один дериват позначає результат, точніше його відсутність: *баранка* ‘нульовий результат’ → *забаранити* ‘досягти баранки – не виконати жодної спроби у стрибках із жердиною’. Номен *баранка* з таким значенням використовується майже в усіх видах спорту, проте похідний дієслівний номен наявний лише в мові жердинників.

Усі спортивні деривати утворено за загальномовними дериваційними правилами.

Вивчаючи процеси творення дієслівних жарґонових номенів, необхідно звернути увагу на наявність у посталих дієслів форми доконаного і недоконаного видів, особливості вияву названих форм. Аналіз дієслів у цьому аспекті уможливлює встановлення низки специфічних ознак (викладені далі особливості притаманні як відособовим, так і відпредметовим дієсловам, ось чому аналіз здійснюємо безвідносно до якоїсь із груп).

По-перше, лише незначна кількість дієслів має двовидову пару, здебільшого доконаний вид передається або за допомогою префіксів без будь-яких семантичних відмінностей (порівняймо: *зіпити(ся)* ‘використовувати winzip’ і *зазіпити(ся)* ‘використати winzip, *зіпувати* і *зазіпувати*’, *баблати* ‘платити бабло – грошима’, і *забаблати* ‘розплатитися баблом – грошима’, *сейвити* ‘зберігати файли’ і *засейвити* ‘зберегти файли’) і форманта *ну(ти)* з постфіксом *-ся* чи без такого (порівняймо: *ширятися* ‘увводити наркотик внутрішньовенно’ і *ширнутися* ‘увести наркотик внутрішньовенно’, *делітити* ‘знищувати’ і *делітнути* ‘знищити’, *відтягуватися* ‘насолоджуватися, отримувати задоволення відпочиваючи’ і *відтягнутися* ‘насолодитися, отримати задоволення відпочиваючи’). Творення таких дієслів відповідає загальномовним правилам дієслівної деривації.

По-друге, переважну кількість дієслівних номенів використані джерела фіксують лише у формі недоконаного виду, проте частина з них без будь-яких перешкод може приєднувати відповідний словотворчий засіб на позначення доконаного виду; порівняймо: *едітити* ‘редагувати, компонувати’ і *едітнути/заедітити* ‘зредагувати, скомпонувати’, *бичити(ся)/бикувати* ‘виявляти поведінку бика’ і *збичитися/збикувати* ‘виявити поведінку бика’, *бакланити* ‘говорити’ і *побакланити* ‘поговорити’. Можливо, такі двовидові пари існують, але з якихось причин їх не фіксують залучені для дослідження джерела.

Значно більша частина з них не передбачає приєднання засобів на позначення доконаного виду, оскільки таке приєднання привноситиме і додаткові семантичні зміни. Порівняймо для прикладу: *гомати* ‘бути гомом’ і *погомати* ‘зробити гомом’ (але *гоматися* ‘здійснювати статевий акт’ і *погоматися* ‘здійснити статевий акт’), *кентувати* ‘бути кентом, другом’ і *покентувати* ‘стати кентом, другом’, *синячити* ‘бути синяком’ – пиячити і

морозитися ‘бути морозом – поводитися мляво, монотонно під час змагань’ і *відморозитися* ‘прикинутися, бути стороннім’.

По-трете, лише дев’ять одновидових дериватів мають форму доконаного виду й утворені за допомогою складних афіксів:

1) префіксально-суфіксального конфікса: *баранка → забаранити, френд → зафрендити, фейс → відфейсувати, хаєр → обхайрати(ся),*

2) префіксально-суфіксально-постфіксального конфікса: *мажор → змажоритися, лох → злохатися*,

3) суфіксально-постфіксального форманта: *глюки → глюк(о)нутися*.

Підсумовуючи дослідження інноваційних процесів у жарґоновій дієслівній деривації, зауважимо таке: самі жарґонові дієслова часто стають початком словотвірних ланцюжків і в літературній мові виступають як стилістичні засоби, не дисонуючи у відповідних текстах. Наприклад: “Не *фанію* від комп’ютерних ігор, більше у Вікіпедії сиджу” [Країна № 8(2011), с. 9]. “Ван Персі сьогодні *нафолив* більше, ніж усі захисники Голандії разом” [Інтер: трансляція футбольного матчу, 21.06.06].

Кожен із аналізованих жарґонів виявляє тематичну специфіку, вибірковість у називанні дій/процесів:

- у комп’ютерному жарґоні деривати в основному позначають дії/процеси, пов’язані з операціями, виконуваними користувачем;

- молодіжний жарґон виявляє словотвірну активність на рівні побутової діяльності;

- у спортивному жарґоні переважають дії/процеси, пов’язані із застосуванням чогось, досягненням результату чи стану поведінки у грі;

- важливим для наркожарґону є дії з уживанням наркотиків і наслідки такого вживання.

Подальшого вивчення потребують питання безпосередньої взаємодії жарґонових словотвірних дієслівно-інноваційних процесів з відповідними процесами в стилях української літературної мови.

ЛІТЕРАТУРА

1. Безпояско О.К., Городенська К.Г., Вихованець І.Р. Граматика української мови: Морфологія / О.К. Безпояско. – К.: Либідь, 1993. – 335 с.

2. Бондар О.І. Темпоральні відношення в сучасній українській літературній мові. Система засобів вираження: Монографія / О.І. Бондар. – Одеса: Астропринт, 1996. – 192 с.

3. Вихованець І.Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті / І.Р. Вихованець // – К.: Наук.думка, 1988. – 256 с.

4. Возний Т.С. Словотвір дієслів в українській мові у порівнянні з російською та білоруською / Т.С. Возний. – Львів: Вид-во Львів. держ. ун-ту “Вища школа”, 1981. – 185 с.

5. Городенська К.Г. Проблема виділення словотвірних категорій/ К.Г. Городенська // Мовознавство. – 1994. – № 6. – С. 22-28.

6. Жуйкова М.В. Типологія власне-видових дієслівних опозицій у сучасній українській мові: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10. 02. 01 “Українська мова” / М.В. Жуйкова // – Львів. нац. ун-т ім. І. Франка. – Львів, 1997. – 16 с.

7. Загнітко А.П. Теоретична граматика української мови. Морфологія: Монографія / А.П. Загнітко. – Донецьк: ДонДУ, 1996. – 437 с.

8. Ільїн В.С. Префікси в сучасній українській мові / В.С. Ільїн. – К.: Вид-во АН УРСР, 1953. – 167 с.

9. Смаль-Стоцький Р. Примітивний словотвір / Р. Смаль-Стоцький. – Варшава, 1929. – 200 с.

10. Соколова С.О. Префіксальний словотвір дієслів у сучасній українській мові: Монографія / С.О. Соколова // – К.: Наук.думка, 2003. – 288 с.

11. Словник української мови: в 11 т. – Т. 9. – К.: Наука, 1978. – 542с.

12. Юрчук Л.А. Питання суфіксального словотворення дієслів у сучасній українській мові / Л.А. Юрчук. – К.: Вид-во АН УРСР, 1959. – 100 с.

УДК 811.161.2373.7

СЕМАНТИЧНІ ПЕРИФРАЗИ ІНТЕРНЕТ-МЕДІА

Степаненко О.К., к. філол. н., доцент

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

У статті розглядаються теоретичні засади дослідження семантичних перифразів українських Інтернет-медіа.
Ключові слова: деривація, Інтернет-медіа, перифраз, текст, комунікація, адресат, семіозис, номінація, універсум.

Степаненко Е.К. СЕМАНТИЧЕСКИЕ ПЕРИФРАЗЫ ИНТЕРНЕТ-МЕДИА / Днепропетровский национальный университет им. Олеся Гончара, Украина.

В статье рассматриваются теоретические основы исследования семантических перифраз украинских Интернет-медиа.
Ключевые слова: деривация, Интернет-медиа, перифраз, текст, коммуникация, адресат, семиозис, номинация, универсум.

Stepanenko O.K. SEMANTIC PARAPHRASE OF INTERNET-MEDIA / Dnipropetrovsk National University named after Oles Gonchar, Ukraine.

The article deals with the theoretical bases of analysis of semantic periphrasis of Ukrainian internet-media.
Key words: derivation, internet-media, paraphrase, text, communication,addressee, semiosis, nomination, unisversum.

Індивідуум як учасник комунікації відчуває близькість до свого народу, однаковість із ним. При цьому він користується його мовою, намагається спілкуватися так, щоб бути зрозумілим. Водночас він прагне “мати свою мову”, свій індивідуальний стиль. Глибина розуміння цього детермінує сміливість, самобутність, новизну і складність його висловлювань. Цю закономірність констатував у свій час ще К.Фосслер [21, с. 357].

Пересвідчитися у її справедливості дає змогу спостереження за сучасними Інтернет-медіа. Поряд зі стандартом, обов’язково наявним у будь-якому тексті публіцистичного стилю, зразки Інтернет-медіа вміщують також потужний виражальний компонент. Публіцистичний мовленнєвий контекст, зазначає М. Москвіна, характеризується тим, що в ньому відбувається реалізація двох прагматичних настанов: на досягнення інформаційно-оцінної насиченості і на досягнення емоційно-експресивної виразності. З цією метою адресант використовує цілу низку прийомів [14, с. 18]. Одним з них виступає перифраз. Перифразами вважаються “слова, усталені словосполучення (зрідка – речення), що є образно-переносними і описовими найменуваннями предметів, явищ, істот, осіб тощо” [16, с. 435]. Перифрази виступають вторинними (часто оцінними) номінаціями відомих суб’єктів (об’єктів), мають з первинними назвами тотожну денотативну частину значення і вживаються зі стилістичною метою [5; 10]. Сутність перифраза як стилістичного прийому, вважає Г.Євсєєва, “полягає в контекстуальній заміні однослівного найменування описовим виразом. При цьому в перифрастичному зворотні на перший план висувається якась якість, ознака об’єкта чи поняття, який описується, і ця якість чи риса суттєві в певному контексті чи ситуації. Основне призначення перифрази як стилістичного прийому – посилити виразність тексту, дієвість вислову. Останнє найчастіше розв’язується за допомогою конотативного компонента, який доповнює основний зміст описового виразу, що утворює перифразу” [6]. Водночас перифраз являє собою процес, у якому відбувається реалізація здатності мовної системи здійснювати нове найменування предмета через виділення якоїсь (однієї з багатьох) його риси. Таке виділення за допомогою описового вислову номінативного характеру одночасно засвідчує також суб’єктивне ставлення автора до описуваного об’єкта, фіксує авторську характеристику [3; 4, с. 145].

Сучасний етап розвитку української мови характеризується активізацією вживання перифразів, що зумовлюється аксіологічно-експресивною природою цих одиниць, а також бурхливим розвитком сфери соціальної комунікації. Широке застосування перифразів у текстах медійних видань зумовлене тим, що “вони увиразнюють думку, стають не лише другим найменуванням предметів, а й виділяють їх певні характерні риси, необхідність у яких викликається тематичним спрямуванням того чи іншого публіцистичного тексту. І тут їх художньо-естетична функція визнана і виправдана” [8].

Наукову розробку перифразів (і – ширше – явища перефразування) у різних аспектах на матеріалі різних мов (російської, французької, німецької, італійської, іспанської, української, китайської тощо) здійснено в роботах Т.Битєвої, М.Сірівлі, О.Катаєвої, Н.Єсменської, М.Куандикової, О.Кожина, В.Мілехіної, З.Попової, О.Бабушкіної, О.Новикова, З.Теучеж, Л.Рапшите, О.Туницької, Т.Прокудіної, Л.Авраменко, І. Кобилянського, Є.Регушевського, М.Коломійця, О.Копусь, Г.Євсєєвої, Г.Мінчак, Г.Розанової, Л.Завгородньої, М.Бойчук, О.Соколової, Ю.Ісакової, Лю Хуа Жонг, Тай Тін Тьі, Л.Грехньової, В.Буди, А.Будєєвої, Ю.Підіпригори та ін. Проте багатогранність досліджуваного явища спонукає до виділення й опису всіх його багатопланових характеристик (і зокрема – крізь призму семантичної деривації). З цього випливає актуальність пропонованої статті. Мета дослідження – виділити семантичні перифрази як окремий різновид, схарактеризувати їхню номінативну природу, проаналізувати донорську зону (зону прототипів), визначити її потенціал, подати типи семантичних деривaційних зв'язків між мотиваційним і мотивованим значеннями, з'ясувати особливості функціонування. Об'єктом дослідження обрано семантичні перифрази Інтернет-медіа.

Явища довколишньої дійсності мають складну, багатоаспектну природу. Вона знаходить своє різнобічне відображення у мовних засобах, що використовуються в процесах комунікації. Добір тих чи інших засобів детермінує зміст тексту, його мету й завдання, стильову належність, особливості індивідуальних "параметрів" адресанта [5]. Інтернет-медіа демонструють активне й широке використання оригінальних засобів виразовості, адже у процесах соціальної комунікації автор інформації намагається викликати в адресата певну поведінку. Експресивне виділення певної одиниці закономірно приводить до зрушень у автоматизмі сприйняття. А це спричиняє більший вплив на адресата. Тому експресивно забарвлені одиниці популярні в медійних текстах [12]. Серед одиниць такого типу виразно виділяються *семантичні перифрази* (далі – СП), під якими розуміємо одиниці вторинного семіосизу, що являють собою полілексемні структури відтворюваної природи, формальні прототипи яких функціонують у семіотичному універсумі культури.

Як уже згадувалося, суть перефразування полягає в заміні прямої назви образною. Така заміна може здійснюватися вже узвичаєними (узуальними) одиницями (певна частина яких фіксується словниками). Однак перманентність творення публіцистичних і художніх текстів детермінує перманентність процесу продукування перифразів. Левова їх частка так і залишається у межах того чи іншого тексту, який їх "породив". Зрозуміло, такі одиниці являють собою структури оказіональної природи. Ця ж ознака притаманна й семантичним перифразам Інтернет-медіа.

Загалом, питання про семантичну деривацію довгий час перебувало серед дискусійних. Однак очевидна результативність номінативного процесу, здійснюваного за допомогою аналізованих одиниць, дає підстави для констатації факту використання цього прийому у сфері словесного образотворення авторів медійних текстів.

Загальновідомо, що мовна система характеризується динамічністю. Отже, у ній відбуваються постійні зміни. Як справедливо зазначає Е. Косеріу, змінюватися може "реальна мова у своєму конкретному існуванні". Таку мову неможливо ізолювати від "зовнішніх факторів" – від усього того, що формує фізичний план мовлення, від історичного оточення і властивої мовцям свободи висловлення. Цю мову дано лише в говорінні, оскільки вона не живе своїм особливим життям поза життям мовців [11]. Згадана динамічність, яка знаходить свій вияв в асиметрії мовного знака, робить можливою функціональну модифікацію наявних у лінгвосистемі одиниць, у результаті чого виникають нові функціональні варіанти мовних одиниць [7]. Семантична трансформація детермінується властивістю мовного знака мати більше ніж одне значення й одержувати нові семантичні відтінки через поєднання з іншими лінгвоодиницями [17, с. 7].

Відомий російський лінгвіст М. Шанський щодо семантичної деривації зазначав: "Через діяння лексико-семантичного способу словотвору фонетично нових слів не виникає: новими лексико-граматичними властивостями обростає той звуковий комплекс, який у мові вже був" [23, с. 225-226]. Автор термінологічної енциклопедії "Сучасна лінгвістика" О. Селіванова семантичну деривацію визначає як "механізм творення одних лексико-семантичних варіантів від інших у багатозначних словах" [19, с. 528]. Власне, найчастіше семантична деривація й розглядається на матеріалі лексем, на цьому ж матеріалі і здійснюється її інституалізація (В.Гак, І.Самойлова, Д.Мазурик, О.Семенюк, О.Стишов, Г.Залізняк, Г.Кустова, О.Падучева, Н.Тропіна, Н.Стратулат, Т.Бевз, С.Єнікєєва, Т.Русановська та ін.). Проте у мовленні номінативність демонструють не тільки слова. Значного поширення набули аналітичні номеми, перифрази, нові фразеологізми, абревіатури, різнотипні гібридні утворення (*Кучма-3, Алчевськ-2*). І механізм семантичної деривації не залишається байдужим також до деяких одиниць такого типу. Закономірність цього визначається природою вторинної номінації.

В ономасіологічному аспекті всі семантичні деривати кваліфікуються як результати вторинної номінації. Для їх появи план вираження номінативної одиниці не створюється, а використовується уже наявний (відомий мовцям): діє модель *"стара" назва > новий денотат*. В аспекті новизни денотата у вторинній номінації поєднуються два принципово різних процеси: а) первинна номінація (нові реалії та поняття номінуються за допомогою наявних слів: *супутник Землі, пам'ять комп'ютера*) і б) трансномінація, перейменування (за "старими" – уже названими – реаліями закріплюються нові номеми: *напрямок > вектор: політичний вектор*) [20].

Д. Мазурик констатує, що семантична деривація належить до найпоширеніших способів номінації, у якій через розвиток мови знаходить своє відображення факт збагачення свідомості людини такими поняттями, що

висуваються життям на передній план через їхню важливість [13, с. 119]. Цей процес доволі непростий, адже людина має здатність сприймати нову інформацію, спираючись на вже наявну; і знайома назва виступає містком, що у свідомості поєднує відоме з невідомим [15]. Перетворення у лексико-семантичній структурі звичайно детермінуються оточенням лексеми – контекстом, сферою її сполучуваності, тобто дистрибуцією, адже "поява нового значення змінює не лише синтагматичні, але й парадигматичні характеристики лексичної одиниці; внаслідок чого може переміститися семантичний центр лексеми" [2, с. 4].

Поява нового ЛСВ номеми переносить її до сфери неології, адже така ситуація опиняється поза межами узусу. І повинен спрацювати ряд факторів, щоб така мовленнєва зміна закріпилася у сфері мови. Неологічність, оказіональність нових семем – закономірний етап у їх кодифікації (якщо така з часом відбудеться). Їхня поява пов'язана з авторським намаганням надати емоційного звучання вже наявним позначенням дій, процесів, предметів, нейтральним в емоційному плані. У таких метафоричних одиницях знаходить своє відображення сучасна тенденція, спрямована на активізацію експресивних форм. Вона випливає з того факту, що кожен етап мовного розвитку характеризується пошуком і конструюванням нових метафор, оскільки оригінальне поєднання неповторних відтінків і рис у метафоричні образи відкриває нові асоціації [18, с. 450]. Активністю ці процеси позначені у сфері соціальних комунікацій.

Вихід на арену масовокомунікаційних процесів Інтернету спричинив переформатування системи ЗМІ. Зрозуміло, що повинен відбутися процес його становлення й інституціалізації як підсистеми цієї системи. Саме це зараз і відбувається. Новий спосіб подачі інформації, що характеризується доступністю для великої кількості користувачів, набув ознак ЗМІ. Він позначений подвійністю своєї природи, оскільки з наукового погляду Інтернет-мережа являє собою простір, відкритий для всіх охочих (зокрема – й журналістських редакцій). І хоч мережеві ЗМІ мають свої диференційні ознаки, їх призначення залишилося таким самим, що й у видань інших типів, а публіцистичний стиль, обслуговуючи у тому числі й українську інтернет-публіцистику й будучи одним із засобів емоційного впливу на адресата мережевої комунікації, виконує ті самі функції, що і в інших сферах (друкована преса, радіо, телебачення) [22].

Вищий ступінь доступності для користувачів робить Інтернет-медіа досить популярними, модними, оперативними. Водночас вони характеризуються меншою "цензурованістю", ширшими можливостями для втілення авторських думок, поглядів, ідей, оцінок. І – як результат – пошуку адекватних мовних засобів. Своє місце серед них займають семантичні перифрази.

Мотиваційна (донорська) база семантичних перифразів позначена значною розгалуженістю. Це можуть бути: а) терміни: ***Кесарів розтин*** – /особливості формування парламентської більшості при Президенті Л. Кучмі/ (http://www.pravda.com.ua/news/2002/04/17/2988284/) // *Кесарів розтин* – "це різновид хірургічної операції з розрізанням черевної стінки і матки"; б) назви літературних творів: ***"Американська трагедія"*** *обійдеться страхувальникам в $ 70 млрд.* – /теракти у США 11.09.2001/ (http://www.pravda.com.ua/news/2001/09/24/2984127/) // *"Американська трагедія"* – "роман американського письменника Т. Драйзера"; в) іншомовні релігійні вислови: ***"Аллах Акбар"*** – /траурний мітинг у Сімферополі, присвячений 57-й річниці депортації кримських татар, і події, з ним пов'язані/ (http://www.pravda.com.ua/news/2001/05/18/2982663/) // *Аллах акбар* – "арабський вислів, що означає "Бог – найвеличніший"; використовується як знак радості, бойовий клич, знак схвалення"; г) назви мистецьких проектів: ***Маскі-шоу*** *у переддень виборчого Хелоуїну* – /вторгнення оперативників у масках до офісів опозиційних організацій/ (http://www.pravda.com.ua/news/2004/10/23/3003474/) // *"Маски-шоу"* – "популярний телевізійний комедійний серіал комік-трупи "Маски"; д) етикетні звертання: ***"Любі друзі"*** *міцно тримаються президента* – /оточення Президента України В.Ющенка/ (http://www.pravda.com.ua/articles/2005/11/8/3016207/); е) назви історичних подій: ***Битва за Київ?*** – /вибори мера Києва/ (http://www.pravda.com.ua/articles/2006/03/15/3076926/) // *Битва за Київ* –"масштабна битва Червоної Армії та Вермахту в липні-вересні 1941 року"; є) рекламні гасла (назви передвиборчих програм): ***"Україна для людей".*** *Резиденцію Януковича "відремонтували" за 33 мільйони* – /подвійні стандарти у виконанні законів політиками/ (http://www.pravda.com.ua/articles/2011/02/22/5946822/) // *"Україна для людей"* – "передвиборча програма кандидата на пост президента України В. Януковича"; ж) вербалізації світоглядних позицій: ***Kinder, Küche, Kirche*** – /ситуація з гендерною рівністю/ (http://vgolos.com.ua/politic/6551.html) // *Kinder, Küche, Kirche* – "вислів, що позначає основні уявлення про соціальну роль жінки у консервативній системі цінностей німецької нації"; з) назви художніх фільмів: ***Бій з тінню,*** *або Як відбілити чорні зарплати* – /ситуація в українській економіці з використанням подвійної бухгалтерії/ (http://zaxid.net/home/showSingleNews.do?biy_z_tinnyu_ abo_yak_vidbiliti_chorni_zarplati&objectId=1128440) // *"Бій з тінню"* – "російський художній фільм, що вийшов у прокат 2005 р."; и) імена персонажів: ***Лисиця Аліса*** *й* ***Кіт Базиліо*** *сподіваються, що вони в країні дурнів* – /Ю.Тимошенко, В.Янукович/ (http://www.pravda.com.ua/articles/2009/12/8/4518846/) // *"Лисиця Аліса, Кіт Базиліо"* – "персонажі казки О. Толстого "Золотий ключик, або пригоди Буратіно". Наведений ряд може бути продовжений практично до нескінченності, оскільки використовуватися для номінації аналізованого типу можуть будь-які відтворювані структури. На перший план у процесі семантичної деривації із залученням таких одиниць виступає інтенція автора, спрямована на творення одиниці експресивно-аксіологічного спрямування.

Деякі СП характеризуються тим, що семантика їхніх прототипів може бути маловідомою читацькому загалу. Тоді автор удається до її пояснення на початку статті: ***Донецька дискотека*** *як гідне завершення сезону у Верховній Раді* – /бійка у ВР за участю "регіоналів"/: "У 90-х роках на Донеччині, збираючись на дискотеку, молоді шахтарі іноді примотували до рук молотки, для того, щоб влучніше та результативніше битися. З тих пір пройшло багато часу, шахтарі відв'язали молотки, вдягли дорогі костюми і навчилися діяти цивілізованими методами" (http://www.pravda.com.ua/ articles/2009/07/17/409 8988/). Щоправда, мотиваційний опис, використовуваний і щодо СП з відомою прототиповою семантикою, не видається зайвим. Навпаки: він тільки увиразнює деривaційний зв'язок між вихідною та похідною одиницями: *"І дороги назад вже нема, вже нема, вже нема". Юлія Тимошенко:* ***Жанна Д'арк*** *vs* ***Княгиня Ольга*** – /Журналісти люблять порівнювати Юлію Тимошенко з двома історичними персонажами – Жанною Д'Арк і рівноапостольною княгинею Ольгою. Цих героїнь об'єднує з Тимошенко не лише пасіонарність, воля, непримиренність і радикальний пафос, а й вельми специфічні стосунки з чоловіками. В кожної з них був свій "спаринг-партнер", з яким вони на певному етапі біографії вступали у протиборство/ (http://www.day.kiev.ua/219619).

Семантичними перифразами можуть ставати і звичайні аналітичні номеми. План вираження таких одиниць не потребує апеляції до семіотичного універсуму чи спеціального тлумачення. Їхня прототипова семантика зрозуміла як "сума складників": *Хто виступає* ***гаманцем Кучми***? – /спонсор реклами від імені Л.Кучми, яка розходиться усіма регіонами України/ (http://www.pravda.com.ua/news/2003/05/21 /2993907/).

Сфера прототипової семантики СП, вносячи інтертекстуальність, виступає засобом яскравої характеристики об'єкта перефразування. Вихід у семіотичний універсум поєднується з оцінкою, намаганням посилити емоційність. Цей прийом дає змогу авторові наблизити матеріалізований варіант своєї інтенції до того, яким він замислювався: ***Леся-українка****, мама Георгія* (http://www.pravda.com.ua/news/2000/10/13/2981170/) – /Л.Гонгадзе/. Цим СП близькі до перифразів-трансформів, що виникають у результаті пристосування форми відомої фрази до ситуації, яка піддається перифрастичній номінації. Адже "адресант через образно-асоціативну подачу не просто передає певний обсяг інформації, але й притягує увагу адресата до цієї інформації шляхом інтертекстуального збагачення знака з яскравою внутрішньою формою, що з'явилася в результаті перифразування" [14, с. 20].

Між мотиваційним і мотивованим значеннями СП існують імплікаційні (метонімічні) і симілятивні (метафоричні) зв'язки. У структурі імплікаційних (метонімічних) дериватів містяться спільні концепти прямої і перифрастичної номінації: ***Прощавай, зброє!*** /заголовок статті про конфісковану зброю/ (http://lvivpost.net/content/view/9463/503/) // *"Прощавай, зброє!"* – "роман Е.Хемінгуея"; ***Сватання майора*** – /включення до передвиборчого списку Соцпартії майора М.Мельниченка/ (http://www.pravda.com.ua/news/ 2002/01/12/2986283/) // *"Сватання майора"* – "третя картина російського художника П. Федотова – найвідоміший його твір, вершина творчості". Симілятивні СП демонструють перенесення назви за подібністю: ***Країна брехунів.*** *Антологія останніх нападів хвороби патологічної брехні* – /ситуація в Україні часів президентства Л. Кучми/ (http://www.pravda.com.ua/news/2001/10/29/2984778/) // *"Країна брехунів"* – "концепт з казки Джанні Родарі "Джельсоміно в Країні брехунів"; ***Кінець фільму*** – /обіцянка О. Мороза більше не оприлюднювати нових компрометаційних матеріалів у справі журналіста Георгія Гонгадзе/ (http://www.pravda.com.ua/news/2000/12/18/2981501/) // *"Кінець фільму"* – "найчастіше останній титр у кінокартині".

Деякі СП вживаються одразу з кількома новими значеннями: *Ющенко назвав дебати на ICTV* ***"собачими боями"*** (http://www.pravda.com.ua/news/2002/03/11/2987483/), *Ющенко: Янукович має припинити* ***"собачі бої"*** *на телебаченні* – /нецивілізовані дискусії/; *Ужгород:* ***"Собачі бої"*** *під вікнами будинків* – /свавільна поведінка власників собак бійцівських порід/ (http://zakarpattya.net.ua/News/22499-Uzhhorod-Sobachi-boi-pid-viknamy-budynkiv) // *собачі бої* – "поєдинки між собаками, влаштовувані з розважальною метою".

Особливістю вживання СП виступає факт "вторинного перефразування". Йдеться про випадки, коли семантичними дериватами виступають словникові перифрази. Скажімо, *Людина в білому халаті* – "1) лікар; 2) медпрацівник" [9, с. 65]: ***"Люди у білих халатах"*** *виконали вказівки штабу Януковича* – /активісти молодіжної організації "Досить" у білих халатах і марлевих пов'язках/ (http://www.pravda.com.ua/news /2004/11/13/3004161/). Тоді образність таких похідних одиниць детермінується і первинним перифразом, і його мотиваційною базою.

СП – один з етапів фразеологізації відомих назв. Так, до категорії фразеологізмів потрапив ряд колишніх перифразів (н-д: ***Герой нашого часу*** – / "відверта і мила людина" М. Азаров/ (http://www.pravda.com.ua/news/ 2001/03/15/2982144/) // "*Герой нашого часу*" – "роман М. Лермонтова". Такі випадки лежать у сфері поповнення мовної системи новими стійкими конструктами. Це поповнення відбувається в результаті дії тенденції до утворення яскравих, емоційно навантажених назв. Такі одиниці виступають "плодом швидше не індивідуально-авторської, а колективної, масової творчості, оскільки подібні новотвори негайно підхоплюються всіма органами масової інформації незалежно від їх політичної спрямованості" [1, с. 315].

Форма деяких СП усе ж може піддаватися певним трансформаціям. Такий прийом наділяє дериват певною енантіосемічністю, що детермінується специфікою референта: ***Загін (не)помітив втрату бійця*** – /Старий парламент став надбанням історії і забрав із собою до архіву 265 носіїв мандата народної довіри. Вони не змогли, а подеколи і не захотіли ще на 4 роки продовжити своє перебування у законодавчому органі. Для них настав час

відпочивати, займатися бізнесом і, можливо, готуватися до повернення/ http://www.pravda.com.ua/ news/2002/04/9/2988108/ – *Загін не помітив втрату бійця* – "рядок з вірша М. Свєтлова "Гренада"".

Таким чином, можна констатувати, що у сфері медійного мовлення активно використовуються семантичні перифрази – деривати, що постали в результаті "подвійного переназивання". Суть згаданої "подвійності переназивання" полягає в тому, що в результаті процесу породження виникає нове утворення, що характеризується двома виразними параметрами: а) його форма уже використовувалася (і має своє значення і свого референта); б) його референт уже названий, але за допомогою іншої форми, за якою закріплене своє значення. Отже, такий деривaційний процес являє собою встановлення ("конструювання") зв'язку між відомою формою і відомим (а відповідно – вже пізнаним і названим) референтом. Суто номінативну логіку така ситуація витискає на задній план, розташовуючи на передньому потреби мобільної виражально-оцінної сфери спілкування – тобто сфери масової комунікації.

Для донорської зони СП характерна невичерпність (нескінченність), оскільки ними можуть стати будь-які відомі фрази. Їхня публіцистична привабливість полягає у відóмості, що гарантує, з одного боку, інтерсеміотичність (інтертекстуальність), а з іншого, – виражальність і впливовість. Якщо ж семантика прототипу СП маловідома, але несе в собі потужний експресивний заряд, автор вдається до її наведення і мотиваційного тлумачення. Водночас використання мотиваційного опису часто виступає допоміжним виражальним засобом.

На СП можуть перетворюватися і звичайні аналітичні номеми. Рівень їхньої образності нижчий порівняно з конструкціями усталеної форми. СП – конструкти з відкритою семантичною структурою, яка може зазнавати змін (розвиватися). Виявлено випадки "вторинного перефразування", коли як СП використовуються словникові перифрази. СП на стадії своєї неологічності виступають одним з етапів фразеологізації відомих висловів. Особливу текстову роль СП виконують тоді, коли використовуються в заголовках. Тут вони реалізують ще й інтригу, що виступає засобом піднесення медійного тексту на якісно вищий рівень.

У дослідженні семантичних перифразів наявна значна наукова перспектива, оскільки в цих мовленнєвих одиницях перетинаються різні напрямки вивчення мовної системи; також насиченою в дослідницькому плані бачиться сфера функціонування цих одиниць – сфера соціальної комунікації.

ЛІТЕРАТУРА

1. Авраменко Л. Фразеологические инновации – перифразы общественно-политического характера как источник пополнения общего фразеологического фонда языка (на материале русскоязычной прессы Украины) / Л. Авраменко // Науковий вісник Херсонського державного університету: зб. наук. праць. – Херсон: Видавництво ХДУ. – 2010. – Серія "Лінгвістика" – Вип. 10. – С. 315-318.

2. Бевз Т. Загальні закономірності семантичної деривації (на матеріалі неологізмів педагогічної галузі) / Т.Бевз // Наукові записки. Серія: Філологічні науки (мовознавство). – Кіровоград: РВЦ КДПУ ім. В. Винниченка, 2001. – Випуск 35. – С. 3-7.

3. Будеева А.В. Перифраз в свете новых подходов и теорий [Электронный ресурс] / А.В. Будеева. – Режим доступа: http://pws-conf.ru/nauchnaya/lss-2008/213-lingvistika/5813-perifraz-v-svete-novyih-p.html

4. Грехнёва Л.В. Семантическая структура перифраз в произведения Н.А. Заболоцкого / Л.В. Грехнёва // Вестник Нижегородского университета им. Н.И. Лобачевского. – 2011. – № 6 (2). – С. 145–148.

5. Есменская Н.А. Текстовая перифраза и ее функционирование в связном дискурсе в современном французском языке: На материале текстов массовой коммуникации [Электронный ресурс]: дисс. ... канд. филол. наук: 10.02.05 / Н.А. Есменская. – М., 2005. – 145 с. – Режим доступа: http://www.dissercat.com/ content/tekstovaya-perifraza-i-ee-funktsionirovanie-v-svyaznom-diskurse-v-sovremennom-frantsuzskom-y

6. Євсєєва Г.П. Перифрази в мові сучасних газет (на матеріалі українських газет 80 – 90 років XX століття) [Електронний ресурс]: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.01 "Українська мова" / Г.П. Євсєєва. – Д., 2002. – 20 с. – Режим доступу: http://disser.com.ua/contents/5123.html

7. Єнікєєва С.М. Синергетичні аспекти семантичної деривації (на матеріалі сучасної англійської мови) [Електронний ресурс] / С.М. Єнікєєва. – Режим доступу: http://studentam.net.ua/content /view/8854/97/

8. Завгородня Л.В. Перифрази як засіб стереотипізації соціальної інформації [Електронний ресурс] / Л.В. Завгородня. – Режим доступу: http://journlib.univ.kiev.ua/index.php?act=article&article=239

9. Коломієць М.П. Короткий словник перифраз / М. П. Коломієць, Є.С. Регушевський; [за ред. М. М. Пилинського]. – К.: Радянська школа, 1985. – 152 с.

10. Копусь О.А. Перифрази у творах О.Гончара: структурно-семантичний та функціонально-стилістичний аспекти [Електронний ресурс]: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.01 "Українська мова" / О.А. Копусь. – К., 2001. – 19 с. – Режим доступу: http: www.lib.ua-ru.net/inode/5124.html

11. Косериу Э. Синхрония, диахрония и история (Проблема языкового изменения) [Электронный ресурс] / Э.Косериу – Режим доступу: http://www.classes.ru/grammar/150.new-in-linguistics-3/source/worddocuments/_1.htm

12. Левченко В.О. Експресивність композит у газетно-публіцистичних текстах (за матеріалами англійської мови) [Електронний ресурс] / В.О. Левченко – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Apfil/2011_1/Index.htm

13. Мазурик Д.В. Інноваційні процеси в лексиці сучасної української літературної мови (90-і роки XX ст.): дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 "Українська мова" / Д.В. Мазурик. – Львів, 2002. – 212 с.

14. Москвина М.А. Лексико-фразеологические инновации в публицистике конца XX – начала XXI века: семантика, стилистика, прагматика: автореф. дис. на соискание науч. степени канд. филол. наук: спец. 10.02.01 "Русский язык" / М.А. Москвина. – Волгоград, 2008. – 25 с.

15. Омельковець Р.С. Способи номінації західнополіських найменувань лікарських рослин: семантична деривація як наслідок метафоричних перенесень [Електронний ресурс] / Р.С. Омельковець. – Режим доступу: http://www.sworld.com.ua/index.php/ru/philosophy-and-philology/linguistics-and-foreign-languages-in-the-world-today/1619-omelkovets-rs

16. Регушевський Є. Перифраз / Є. Регушевський // Українська мова: Енциклопедія / [редкол.: О.О. Тараненко, М.П. Зяблюк та ін.]. – К.: Укр. енцикл., 2000. – С. 435.

17. Русановська Т.В. Вторинна номінація у творенні комічного (на матеріалі сленгових соматизмів сучасних української й німецької мов): автореф. дис. на здобуття наук.ступеня канд. філол. наук: 10.02.17 "Порівняльно-історичне і типологічне мовознавство" / Т.В. Русановська. – К., 2010. – 23 с.

18. Стратулат Н. В. Нові значення у словнику української мови як результат семантичного процесу метафоризації (на матеріалі тлумачного словника в 20-ти томах) / Н.В. Стратулат // Філологічні студії. Науковий вісник Криворізького державного педагогічного університету: зб. наук. праць. – Кривий Ріг: КДПУ, 2011. – Випуск 6. – С. 448-455.

19. Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія / [авт.-уклад. Селіванова О. О.]. – Полтава: Довкілля-К, 2006. – 716 с.

20. Тропіна Н.П. Семантична деривація в сучасній російській мові [Електронний ресурс]: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра філол. наук: 10.02.02 "Російська мова"/ Н.П. Тропіна. – К., 2004. – 36 с. – Режим доступу: http://disser.com.ua/contents/5751.html

21. Фосслер К. Позитивизм и идеализм в языкознании / Карл Фосслер // Хрестоматия по общему языкознанию / [сост. Л. П. Иванова]. – К.: Освіта України, 2008. – С. 347-359.

22. Чемеркін С. Публіцистичний стиль української мови в інтернеті: диференційні ознаки [Електронний ресурс] / С.Чемеркін. – Режим доступу: http://www.ualogos. kiev.ua/fulltext.html?id=1417&search=%D0%A7%D0%B5%D0%BC%D0%B5%D1%80%D0%BA%D1%96%D0%BD

23. Шанский Н.М. Русский язык: Лексика. Словообразование / Шанский Н. М. – М.: Просвещение, 1975. – 238 с.

УДК 811.161.2'373:81'38

ОСНОВНІ ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ ЛЕКСИЧНОГО СКЛАДУ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ ПОЧАТКУ XXI СТОЛІТТЯ

Стишов О.А., д. філол. н., професор

Український мовно-інформаційний фонд НАН України

Філологічні науки

Статтю присвячено аналізу основних тенденцій розвитку лексичного складу української мови початку XXI століття на метеріалі мови мас-медіа – глобалізація / автохтонізація, деколонізація, пуризація, окнижнення/орозмовлення, субстандартизація, безобразність/образність, антропоцентризм та ін.

Ключові слова: тенденція, чинник, словотворення, запозичення, варваризація, актуалізація, інтелектуалізація, економія, мода.

Стишов А.А. ОСНОВНЫЕ ТЕНДЕНЦИИ РАЗВИТИЯ ЛЕКСИЧНОГО СОСТАВА УКРАИНСКОГО ЯЗЫКА НАЧАЛА XXI ВЕКА / Украинский языково-информационный фонд, Украина.

Статья посвящена анализу основных тенденций развития лексического состава украинского языка начала XXI века на метериале языка масс-медиа – глобализация / автохтонизация, деколонизация, пуризация, окнижнивание / оразговарнивание, субстандартизация, безобразность / образность, антропоцентризм и др.

Ключевые слова: тенденция, фактор, словообразование, заимствование, варваризация, актуализация, интелектуализация, экономия, мода.

Styshov A. THE PRINCIPAL TRENDS OF THE UKRAINIAN WORD STOCK DEVELOPMENT OF THE EARLY XXI CENTURY (ON THE MATERIALS OF MASS MEDIA) / Ukrainian Lingua-Information Fund, Ukraine.

The article is devoted to the analysis of the principal trends of the Ukrainian word stock development of the early XXI century in the language of the mass media, such as globalization / autochthonisation, decolonization, purisation, intellectualization / colloquialisation, substandartization, non-imagery /imagery, anthropocentrism etc.

Key words: trend, factor, word building, borrowing, barbarization, actualization intellectualization, economy, fashion.

Українська мова початку XXI ст. як функціонально динамічна і відкрита система перебуває в процесі розвитку, зазнаючи істотних кількісних і якісних структурних, семантичних, стилістичних та інших змін. Як і в попередні періоди свого "життя", найбільш піддатливим до таких змін із-поміж усіх рівнів є лексичний.

Розвиток словникового складу, його словотвірні, семантичні, стилістичні та інші особливості завжди викликали й викликають значний інтерес лінгвістів. Проблемам особливостей виникнення і поповнення, виявлення та оцінки мовних інновацій, активізації й пасивізації, орозмовлення й жаргонізації та іншим процесам української лексики кінця XX, а почасти й початку XXI ст. присвячено праці Д.Баранника, В.Чабаненка, О.Тараненка, К.Городенської, Н.Клименко, Є.Карпіловської, Б.Ажнюка, Л.Мацько, О.Сербенської, Л.Ставицької, Л.Струганець, А.Нелюби, Ж.Колоїз, Г.Вокальчук, Г.Віняр, Д.Мазурик, Н.Шовгун, М.Бондар, С.Лук'яненка та багатьох ін.. учених. Серед зарубіжних мовознавців, які студіювали різні шари лексики в слов'янських мовах, варто назвати роботи О.Земської, О.Дуліченка, Л.Ферм, С.Алаторцевої, О.Лукашанця, К.Вашакової, Ц.Аврамової, О.Мартінцової, К.Вачкової, К.Гутшмідта, І.Онхайзер та ін.

На жаль, поки що, крім монографії М.Навальної [5], бракує комплексних досліджень стану словникового складу української мови початку XXI ст. Тому основна мета нашої статті – розширити й поглибити вивчення названої вище лексики, ввести до наукового обігу нові цікаві факти та явища, одиниці, представити вмотивований аналіз та класифікацію відповідних лексико-семантичних тенденцій і процесів, дати їм належну оцінку на матеріалі мови українських ЗМІ початку XXI століття.

Матеріалом для дослідження слугували численні неологічні, відомі здавна, а нині актуалізовані та розмовні й субстандартні одиниці (понад 3000 слів), зафіксовані у сучасній публіцистиці – газетах, журналах, програмах і передачах радіо й телебачення, а також Інтернет-виданнях (2001 – 2012 рр.).

Зібраний значний фактичний матеріал та його ґрунтовний аналіз дає підстави твердити, що лексична система української мови початку XXI століття й надалі розвивається переважно в руслі тенденцій, чинників і процесів, які було започатковано в кінці минулого століття. Правда, до останніх додалися й деякі нові. Так, серед головних тенденцій виділяємо такі, як: глобалізація/автохтонізація, деколонізація, пуризація, окнижнення/орозмовлення, субстандартизація, безобразність/образність, економія, антропоцентризм, мода тощо. Звичайно, що в руслі останніх, більш загальних і домінантних, засвідчено також вияв інших, менш помітних, проте досить дієвих і вагомих (про них ітиметься далі). Варто наголосити, що рушіями названих вище тенденцій виступають ряд чинників як позамовного, так і внутрішньомовного характеру, що виявляються здебільшого комплексно, у взаємопереплетенні й взаємодії. Відчутне посилення зазначених тенденцій, на нашу думку, можна пояснити факторами як екстралінгвального характеру – утвердження незалежності України, "помаранчева революція", зростання національної свідомості у пересічних громадян; використання української мови у статусі державної, піднесення її соціального престижу; безперечно, вони сприяли зростанню її ролі, розширенню її функцій у соціумі; загальна розкутість і демократизація, політичний плюралізм; усунення цензури й самоцензури; подальше розширення міжнародних політичних, економічних, культурних та ін. контактів, інтенсивні міграційні процеси, туристичний обмін; науково-технічний розвиток, особливо впровадження нових інформаційних технологій; зміна мовних смаків і моди та ін.), так і інтралінгвального – системність мови, що ґрунтується на взаємозалежності її елементів; відродження і збагачення питомих структурних ознак національної мови, дещо нівельованих у радянську епоху; тенденція

до інтеграції елементів мови; принцип економії мовної енергії, лінгвальних засобів; надання переваги більш експресивним мовним формам; дія аналогійних тенденцій – порядку, що сприяли її подальшому розвиткові, набуттю новизни.

В аналізований період українська мова зазнала активних змін як система і як засіб комунікації. Засвідчено подальше кількісне і якісне збагачення та перегрупування її словникового складу. Головними джерелами поповнення лексичної системи літературної мови виступають: словотворення на основі власних і запозичених ресурсів; зовнішні запозичення; семантична деривація; актуалізація окремих груп лексики; внутрішньомовні запозичення – колоквіалізми (позанормативні розмовні одиниці), різноманітні жаргонізми, деякі елементи арго, діалектизми. "Процес народження нової номінації відзначається закономірною двоступеневістю, – слушно зауважує В.Жайворонок, – суб'єктивацією нового найменування у мовній свідомості колективу, а згодом об'єктивацією його в словнику, галузевому чи загальномовному" [4, с. 35].

Характерно, що на початку XXI століття в українській мові (як і в кінці XX) активно діє тенденція, яку більшість лінгвістів називає **глобалізацією**. З останньою пов'язані процеси, які найбільш виразно виявляються на лексичному й словотвірному рівнях. На ці процеси істотно впливають насамперед демократичні перетворення, лібералізація, відкритість сучасного суспільства для міжнародних зв'язків, економічні й політичні важелі, різноманітні спортивні форуми, міграція населення і робочої сили, розвиток туризму, поширення світової моди тощо.

Передусім, це входження значного корпусу нових іншомовних слів, тобто активне запозичення багатьох інтернаціоналізмів і європеїзмів переважно для заповнення лакун у терміносистемах на позначення нових понять, а також інших важливих реалій. Серед них істотно домінують нові входження з англійської мови (переважно її американського варіанта), оскільки остання дедалі більше набуває ознак і статусу всесвітньої: *селебрити* (з англ. *selebrity* – відома особистість) "прославлена, часто згадувана людина", *га´джет* (з англ. *gadget* –пристосування) "портативний технічний пристрій або засіб, що поєднує в собі високі технології й цілком реальне практичне використання", *брендинг* (з англ. *branding* – сортування) "маркетинговий процес, пов'язаний зі створенням та розвитком бренду", *скайсерфінг* (з англ. *skysurfing*) "парашутні стрибки з лижою на виконання різноманітних фігур у вільному падінні", *буккросер* (з англ. *bukkroser*) "той, хто бере участь у програмі з обміну книгами" та ін. Кількісно меншу частину становлять запозичення-інновації з інших європейських мов: *сомельє́* "професійний знавець вин, який представляє їх споживачам" (із фр. *sommelier*), *шоколодьє* (із фр. *shokoladye*) "фахівець із виготовлення шоколаду та продокції з нього", *бариста* "фахівець із приготування кави (здебільшого експресо)" (з італ. *barista* – букв. "людина, яка працює за стійкою в барі"), *катена́чо* "тактична схема у футболі, яка робить акцент на обороні та використанні тактичних помилок суперника" (з італ. *catenaccio* – засув, клямка), *тангейро* "виконавець танго" (з ісп. *tanheyro*), *омбудсман* (із швед. *ombudsman*), а також із деяких неєвропейських мов: *гагаку* "жанр японської класичної оркестрової музики, що виконується під час офіційних прийомів, урочистостей в імператорській родині, а також на релігійні свята" (із яп. *gagaku*, букв. *витончена музика*), *анорак* "легка вітрозахисна куртка з капюшоном, яку одягають через голову" (з ескімос.) тощо.

Із-поміж таких одиниць найінтенсивніше збагачують основний лексикон національної мови новозапозичення, що мають інтернаціональний характер і представляють термінологічні підсистеми, зокрема такі: а) науково-технічну, у якій істотно домінують спеціальні слова мікропроцесорної та обчислювальної техніки, комп'ютерних технологій: *айпад/айпед* "Інтернет-планшет, який випускає компанія Apple", *аватар* "невелике зображення (картинка або фотографія), віртуальний образ, який користувач форуму або блогу розміщує разом із ніком", *геймер* "людина, яка захоплюється комп'ютерними іграми", *месенджер* "програма миттєвого обміну повідомленнями – MSN, YAHOO, ICQ", *нуклеосинтез* "процес утворення ядер атомів хімічних елементів під час еволюції Всесвіту", *блендер* тощо**;** б) суспільно-політичну й соціологічну: *астротурфінг* "штучне керування громадською думкою", *аномія* "морально-психологічний стан індивідуальної і громадської свідомості, який характеризується розкладанням системи цінностей, зумовлений кризою суспільства, протиріччям між проголошеними цілями й неможливістю їх реалізації для більшості", *споуксмен* "представник якої-небудь офіційної особи, який публічно висловлює його позицію з тих чи інших питань", *даунши́фтер* "той, хто переміщується із престижного соціального середовища в менш престижне" та ін.; в) соціально-економічну: *банкінг* "керування банківським рахунком через мобільний телефон або через мережу Інтернет", *ф'ючерс* "вид угоди на фондовій біржі, що проводиться на ще не виготовлений товар", *ресейлер* "перепродавець товарів чи послуг, який отримує прибуток на різниці в цінах", *баєр* "людина, яка займається закупівлею за кордоном брендового одягу від модних бутиків" тощо; г) спортивну: *вотенбординг* "вид водного спорту: стоячи на спеціальній дошці й тримаючись за фал, прикріплений до катера, що йде попереду, спортсмен здійснює акробатичні стрибки, перевороти й т. ін.", *даунхіл* "швидкісний спуск на гірських велосипедах, одне із найяскравіших і найекстремальніших занять у світі спорту", *кліф-дайвінг* "акробатичні стрибки з висоти у воду", *кік-аеробіка* та ін.; ґ) культури і мистецтва: (*ф'южн* "напрямок у джазі, для якого характерне поєднання різноманітних засобів музичної виразності", *інді-поп* "будь-яка альтернативна м'яка музика з елементами "класичного" попу або поп-року", *брейкдансер* "той, хто танцює брейк", *фронтмен* "лідер музичного гурту, до

поведінки якого як на сцені, так і в повсякденному житті, уподобань і особистого життя привертається найбільша увага з боку прихильників та ЗМІ*', бек-вокаліст* "виконавець бек-вокалу" та ін.

Стимулюють процес входження іншомовних слів у національну мову потреби стилістичного розмежування лексем, уживаних у загальномовній і вузькоспеціальній практиці: терміни й номени мають бути позбавлені будь-яких конотацій і неоднозначного сприйняття, що є перевагою іншомовних запозичень. Крім того, значна кількість лексичних інновацій завдяки інтенсивному вживанню в мові ЗМІ поступово з вузькоспеціальної сфери функціонування стає надбанням широкої мовної практики і літературної мови загалом.

Важливу роль у процесах поповнення лексичного складу сучасної української мови відіграє вплив на питоме словотворення іншомовних деривaційних ресурсів. Засвоєння значного корпусу нових іншомовних слів веде до того, що більшість із них невдовзі стають вершинами словотворчих гнізд, тобто збагачують кількість твірних основ української мови. Характерно, що серед останніх немало ключових слів доби: *Інтернет, піар, екологія, терапія***,** *веб* "глобальна мультимедійна система, що використовує Інтернет як середовище для передавання інформації та комп'ютерних комунікацій"*, блог, ВІП/VIP* та ін. Від таких і подібних слів, які стають словотвірними вершинами (передусім новозапозичень переважно з американського варіанта англійської мови), утворилися цілі словотвірні ланцюжки, які активно поповнюються і розширюються в сучасній українській мові, пор.: ***терапія*** *– вівцетерапія, кольоротерапія, глинотерапія, словотерапія, лінгвотерапія, спелеотерапія, шокотерапія, арт-терапія, німотерапія;* ***блог*** *– блоговий, блогер, блогерка, блогерський, блогерство, блогосфера, блогосферний;* ***дрес-код*** *– дрес-кодовий, дрес-кодник*. Напр.: *У дітей з травматичними переживаннями, сімейними конфліктами, з проблемами у спілкуванні* ***глинотерапія*** *допомогла відновити позитивний емоційний фон, активізувала життєві сили. ditky.org›; Японська* ***блогерка*** *та фотограф Натсумі Хаяші вирішила створити серію знімків під назвою "Щоденна левітація". inspired.com.ua/photography/daily-levitation; Нагадаємо також, що саме Анатолій Толстоухов видав "****дресс-кодовий****" наказ від 4 жовтня. Згідно з ним, службовцям секретаріату Кабінету міністрів України рекомендується при виборі робочого одягу віддавати перевагу синьому і сірому кольору і не перебувати на роботі в одному і тому ж костюмі два дні поспіль. expres.ua›.* Найбільшим словотвірним ланцюжком, що розростається із неймовірною інтенсивність (у зв'язку з потребами життя), є ланцюжок із вершиною ***Інтернет*** *– інтернет-аукціон, інтернет-запит, інтернет-аптека, інтернет-поборник, інтернет-запис, інтернет-простір, інтернет-піратство*, *інтернет-торгівець, інтернет-спільнота, інтернет-шахрай, інтернет-лікар, інтернет-знайомство, інтернет-сваха, інтернет-залежність, інтернет-приймальня, інтернет-злодій, інтернет-безпека, інтернет-газета, інтернет-видання, інтернет-додаток* та багато ін. Пор.: *Сьогодні в Україні склалася парадоксальна ситуація: у країні активно функціонують* ***інтернет-видання****, але юридичного підґрунтя для їхнього існування немає. pravo-media.at.ua›.*

Продовжується поповнення словотворчих компонентів новими іншомовними одиницями, невідомими в попередні десятиліття XX століття, що поступово закріплюються в українській мові. Так, лише з початку цього тисячоліття продуктивними стають: а) аброморфеми, або лексемо-морфеми ***кібер-*** (*кібервійна, кіберпростір, кібератака, кіберзлодій, кібертерор, кібернападник, кіберзагроза, кіберцензура*), ***онлайн-*** (*онлайн-навчання, онлайн-гра, онлайн-переклад, онлайн-послуга, онлайн-словник, онлайн-торгівля, онлайн-кошик*), ***топ-*** (*топовий, топ-запит, топ-новина, топ-холостяк, топ-список, топ-матеріал, топ-клуб, топ-спринтер, топ-дивізіон*); б) префіксоїд ***нано-*** (*нанозарядка, нанопапір, нанометодика, нанокосметика, наноматеріал, наносвіт*); суфіксоїд ***-їд*** (*комуноїд, фашизоїд, ораклоїд, яндексоїд, гуглоїд*). Пор. у контекстах: *За інформацією джерел [журналу "Український тиждень"], під приводом захисту національного* ***кіберпростору*** *в Адміністрації президента обговорюється можливість використовувати досвід Ірану та Китаю з контролю над Інтернетом. ut.net.ua›; Особливий інтерес у тисяч власників інтернет-магазинів викликала ст. 6 розділу II цього законопроекту під інтригуючою назвою "Дистанційна торгівля" (так чиновники охрестили* ***онлайн-торгівлю****) … (газ. "Дзеркало тижня", 09.12, 2011);* ***Топовий*** *варіант автомобіля [Opel Insignia Sports Tourer] обійдеться покупцям в 37 тисяч 971 євро. avtonews4all.ru›; Саме* ***наносвіт****, який об'єднує фахівців різних наукових напрямів, дозволяє з єдиних позицій підійти до безлічі різних проблем (ДТ, 05.07, 2008); Після презентацій було доволі багато запитань від аудиторії, на котрі окрім московських* ***яндексоїдів*** *ще відповідали і представники київського офісу. dyoma.pp.ua›.*

Варто наголосити, що тенденція до глобалізації в рідній мові має і негативні сторони, оскільки не всі нові входження є виправданими з погляду структури української мови та її нормативних, стилістичних і культуромовних засад. Нерідко в низці інновацій-запозичень зовсім немає потреби: іншомовні елементи лише обтяжують мову зайвими лексичними одиницями, заступаючи або й витісняючи з ужитку наявні в словнику загальновживані питомі лексеми, апробовані тривалою мовною практикою. Так, нам видається, що функціонування таких малозрозумілих іншомовних лексем, як *плеймейкер* "гравець спортивної (футбольної, баскетбольної та ін.) команди, який своїми вмілими, майстерними діями ініціює певні тактичні ходи й комбінації, що приносять успіх команді"*, бодигард, рекетир, догхантер, корнер, слеклайн* і подібних, за наявності повністю ідентичних українських відповідників – *розігрувач, охоронець вимагач, собаколов/гицель, кутовий, канатоходець* – нічим не виправдане. Тому слушною видається думка одного з україністів, який

зазначив: “Як і в усякій іншій потужній мові, що має удосталь своїх ресурсів, неконтрольований наплив англіцизмів є ознакою не тільки осучаснення і розвитку, але й шкідливих метастаз” [7, с. 8].

На жаль, в останнє десятиріччя намітилася ще одна негативна тенденція – посилення варваризації. Особливо непокоїть зловживання (а в деяких ЗМІ й засилля) переважно в писемних текстах – газетах, журналах, в Інтернеті – варваризмами в чужомовній графічній передачі: *Windows, Apple iPad, web* та ін. Напр.: *Міністр освіти Дмитро Табачник за підсумками організованого його відомством літературного конкурсу вручив його переможниці – харківської студентці Вірі Пустоваловій – планшет **iPad** від **Apple**. vidgolos.com›.* Це засвідчено і в збільшенні кількості нових іншомовних літерних і звукових абревіатур та утворень від них, серед яких переважають англіцизми, що подаються в текстах латинкою і вимовляються за англійським зразком: *PR, SMS, KFOR, Dhi* “даунхіл”*, mini-DHi* тощо. Пор.: *19-21 серпня на теренах Прикарпаття буде проходити Відкритий офіційний чемпіонат України з маунтинбайку в дисципліні **Dhi**. sport.if.ua›tag.*

Також, як нам видається, небажаним явищем у мові досліджуваного періоду виступає певне зловживання екзотизмами та активізація їх входження, засвоєння і навіть кодифікація порівняно з попередніми етапами розвитку української літературної мови: *гаучо, фламенко, парео, кокуси, памело, асадо* “страва зі смаженого м'яса, популярна в більшості країн Латинської Амнрики (Аргентині, Болівії, Чилі, Колумбії, Еквадорі, Парагваї, Перу, Уругваї і Венесуелі)”*, мілонга* “1) південноамериканський танець; 2) вечір південноамериканських танців”*, поридж* “вівсяна каша” та ін. Напр.: ***Гаучо** їздять верхи, носять пончо, кристаті капелюхи та пасуть овець і корів. buket.ck.ua›; **Фламенко** — така вражаюча концентрація любові, пережитих втрат, чекання, що, не знаючи мови, слухачі плачуть, відгукуючись на глибинний поклик (газ. “Дзеркало тижня”, 31.05, 2003); Більшість виборців від Республіканської партії в американському штаті Айова, де напередодні тривали перші перед президентськими виборами збори – **кокуси**, підтримала колишнього губернатора штату Массачусетс Мітта Ромні. www.experts.in.ua/.*

Переконливо засвідчено, що в українській мові початку XXI століття потужним глобалізаційним впливам активно протистоїть у багатьох аспектах тенденція до **автохтонізації** (її ще називають **націоналізацією**) – відродження й розвиток питомих мовних явищ та одиниць, боротьба за збереження, відстоювання “національного Я”, а особливо творення нових слів, враховуючи структурно-семантичні, стилістичні та інші особливості рідної мови й використовуючи всі потенційні можливості, закладені в ній, прагнення до повернення національної ідентичності й самобутності українській мові. Глобалізація й автохтонізація здебільшого різновекторні явища, хоча іноді вони мають точки дотику, взаємодії й переплетення.

Нерідко автохтонізація включає в себе як важливий і невід’ємний складник деколонізацію. Щодо останньої досить слушні думки висловив Б.Ажнюк: “Деколонізація пов’язана з утвердженням національної ідентичності. У мовній сфері це передбачає вирішення принаймні трьох основних завдань: 1) збільшення кількості носіїв української мови; 2) розширення її функціонування в тих сферах, у яких вона представлена мінімально, та 3) очищення корпусу мови (лекики, граматики, фонетики) від іншомовного впливу, передусім її дерусифікація” [1, с. 48].

На початку третього тисячоліття автохтонізація й деколонізація в українській мові засвідчені передусім на словотворчому рівні. У цьому плані помічено розвиток кількох важливих процесів. Варто детальніше зупинитися на них.

Особливо помітною є **активізація творення нових слів на основі власних мовних ресурсів** – питомих способів словотвору, твірних основ, коренів, суфіксів, префіксів, постфіксів тощо. Традиційно серед способів словотвору істотно домінує морфологічний. Особливо інтенсивно продукуються нові слова суфіксальним, основоскладанням, абревіацією, а останнім часом і префіксальним підспособами.

В аналізований період засвідчено подальше зростання продуктивності таких питомих суфіксів і суфіксоїдів, зокрема ***-ик***, ***-ач***, ***-ець***, ***-иц(я)***, ***-к-***, ***-ість***, ***-щин-***, ***-нн(я)***, ***-ств-/-цтв-***, ***-иськ(о)***, ***-н-***, ***-льн-***, ***-ов-/-ев-***, ***-ськ-***, ***-ува-***, ***-о-*** та ін. Цікаво, що на сучасному етапі розвитку української мови засвідчено наростання словотвірної активності непродуктивного в радянську добу і навіть у кінці XX століття питомого афікса ***-ин(я)***, що поєднується з іменниковими твірними основами. Названий постпозитивний формант сприяє збільшенню корпусу агентивів-фемінативів. Цікаво, що утворені за його допомогою деякі слова поступово витісняють російські входження радянської доби (пор.: *продавчиня* (зам. *продавщиця*), *плавчиня* (зам. *плавчиха*). Вони містять відтінок розмовності та, на нашу думку, виникли переважно за аналогією: *гравчиня, виборчиня, творчиня, археологиня, біологиня, дозорчиня* (пор.: із здавна відомими, а нині відродженими словами *грекиня, берегиня, кравчиня*, утвореними за такою самою словотвірною моделлю). Хоча засвідчено приклади, коли в процесі активного функціонування, інтенсивного “розкручування” у мові мас-медіа, деякі з них здатні поступово втрачати маркер розмовності й ставати нейтральними словами (*монархиня, плавчиня, борчиня, членкиня, ковалькиня* “жінка-коваль”), проникаючи у всі функціональні різновиди сучасної української мови, навіть ставати надбанням офіційно-ділового й наукового стилів. Контексти підтверджують активне функціонування аналізованих утворень у сучасних ЗМІ: ***Гравчині** в доволі простих епізодах легко доводили ситуацію біля*

власних воріт до кипіння, не реалізовували безліч, здавалося, стовідсоткових голевих моментів (газ. "Україна молода", 15.07, 2011); Пам'ятний знак Українській пісні у Полтаві — символічний монумент на честь української народної пісні, втілений у постаті напівлегендарної талановитої ***творчині*** *пісень Марусі Чурай uk.wikipedia.org›wik).*

Зібраний фактичний матеріал доводить важливість основоцентричного підходу в сучасному словотворі. Надзвичайно продуктивними власне українськими основами, які розширюють деривaційні парадигми в цей період виступають: *держав-, україн-, народ-, висок-, низьк-, мов-, закон-, взаєм-, внутрішн-, вогн-, все-, нов-, сам-, світ-* та багато ін. Прикладами слугують цілі словотвірні ланцюжки від них: ***держав-*** *(наддержава, державити, антидержавити, державництво, державознавець, державознавство, державотворець, державотворчий, державобудівник, державобудування, державотворення, державовласність, державоутворний, держмито, держгодівниця),* ***україн-*** *(українськість, українка, україністика, україністичний, проукраїнський, антиукраїнський, надукраїнський, українозневажець, нашоукраїнець, українолог україномовний, україноненависник, українонімий, українознавство),* ***народ-*** *(народопсихолог, народослужитель, народоборець, народовірець, народорадівець* "член Народної Ради") та ін. Наведені слова сприймається як питомо українські, утворені на базі ресурсів національної мови, зрозуміліші, прозоріші своєю семантикою і навіть внутрішньою формою.

Власне втіленням тенденції до економії мовних зусиль спричинено активізацію творення нових слів шляхом основоскладання (як чистим, так і з суфіксацією): *духозрушення, берегоукріплення, металокрадій, працетерапевт, нашоукраїнець, заставоутримувач, кулевловлювач, яйцерізка, білосердечні, солодкомовець*), а також абревіацією: *ЗНО* (зовнішнє незалежне оцінювання), *ОСББ* (Об'єднання співвласників багатоповерхових будинків), *ЗВТ* (Зона вільної торгівлі) та ін.

Характерно, що з-поміж значної кількості питомих префіксів і префіксоїдів (***не-***, ***над-***, ***про-***, ***по-***, ***до-***, ***за-***, ***роз-***, ***без-***, ***між-***, ***пере-***, ***з-/с-***, ***від-***, ***напів-***, ***спів-***, ***перед-***, ***після-***, ***проти-***) при творенні нових слів на нинішньому етапі розвитку мови більш продуктивними стали тільки деякі. Зокрема до них належать такі: ***напів-*** *(напіввождь, напівоборонець, напівавторитет, напівбомж, напівбезхатченко*), ***спів-*** (*співдиректор, співзасновник, співкерівник, співорендар, співголова*), ***недо-*** (*недополітик, недогосподарник, недопереклад, недопочуття, недоратифікація, недоукраїнець*), ***перед-*** (*передрак*), ***проти-*** (*протиалергійний,*), ***після-*** тощо.

В останнє десятиліття, як і в українській мові загалом, так і в дискурсі ЗМІ, помічено взаємодію та поєднання двох протилежних і взаємозалежних тенденції – глобалізації й автохтонізації. Це засвідчено в істотному посиленні тенденції до **гібридизації**, або змішаного словотворення. Суть її полягає в активізації поєднання іншомовних і питомих словотворчих ресурсів – слів, основ, афіксів. Характерно, що вона поступово починає проникати в різні стильові й жанрові різновиди української мови. З-поміж інновацій зафіксовано як нормативні (*авансотримач, слінгоносіння, інді-поп-співачка, інтернет-розробник*), так і колоквіальні (розмовні ненормативні) (*бізнесюк* "бізнесмен", *каратюга* "каратист") та оказіональні (*українбаші, топ-гість*) одиниці. Напр.: *Видача грошових коштів під звіт працівникам, які входять до списку* ***авансотримачів****, дозволяється лише після погашення заборгованості за раніше отриманими сумами. dtkt.com.ua›school/ukr/2001/42/42sc1.html; Третій етап: наприклад,* ***бізнесюк*** *свідомо починає виробляти шкідливу для життя продукцію. Логіка таж сама. Якщо буде забивати голову турботою про людей – розориться. pravda.com.ua›; А якщо припустити, що у Леоніда Кучми є хоч якісь шанси на перемогу, то Україні світить повторення туркменського досвіду. "У них є довічний туркменбаші, а тут нам пропонують довічного* ***українбаші****", – зауважив народний депутат від "Нашої України" Борис Беспалий (газ. "Високий замок", 02.01.2004).* Вони засвідчують інтелектуалізацію та креативні можливості українського соціуму останніх років. Серед аналізованих номенів зафіксовано також негативну тенденцію – появу деяких гібридних композитів, одним із складників яких виступає варваризм в іншомовному написанні (латиною): ***new****українець,* ***VIP****-будиночок,* ***VIP****-біженець,* ***VIP****-жінка,* ***VIP****-гість,* ***PR****ник,* ***KFOR****івець*, але іноді і в українській транслітерації (***нью****українець,* ***ВІП****-заседжені,* ***ВІП****-в'язень*). Напр.: *Тому побачити разом усі фотопортрети не тільки багатих і знаменитих, а й душевно чуйних* ***VIP-жінок*** *уже неможливо, хіба що порізно, у приватних колекціях (газ. "Дзеркало тижня", 22.09, 2011); Чи вирішить Європейський суд проблеми українських* ***ВІП-в'язнів****? www.unian.net/ukr/news/news-477065.html.* Такі одиниці свідчить про занадто відчутну демократизацію і розкованість журналістів і пересічних мовців, а також слугують ілюстрацією започаткування небажаної тенденції, що полягає у варваризації українського словотворення. Звичайно, із погляду культури мови й нормативності варто дотримуватися української транслітерації таких лексем-новотворів, а ще краще – замінювати їх питомими інноваціями (на зразок: *новоукраїнець* (зам. ***new****українець,* ***нью****українець*).

У руслі автохтонізації й економії в українській мові на початку XXI століття досить інтенсивно утворюються власне національні одиниці лексико-семантичним способом, або семантичною деривацією. Засвідчено розширення і поглиблення змістового обсягу значної кількості питомих слів, тобто виникненням у них лексико-семантичних варіантів, завдяки яким відбувається поповнення і удосконалення виражально-

зображальних засобів літературної мови. Вторинні, або опосередковані, номінації з´являються в результаті пошуків ефективніших засобів називання, нерідко ускладнених конотативною семантикою. З'явившись спершу в мовленні, переважно як переносні, інноваційні значення, у процесі інтенсивного вживання більшість із них стає невід'ємним надбанням мовної системи. Адже постійне зростання загального обсягу знань як результат інтелектуалізації соціуму, інтенсивний розвиток суспільства безпосередньо позначаються на значеннєвих модифікаціях, на збільшенні загального обсягу семантичної структури мови. Фактичний матеріал дає підстави твердити, що в новітню добу помітно зросла активність цього способу номінації. Так, у досліджуваний період нових значень набули відомі слова: *одруження* "возз´єднання, об´єднання, злука", *небожитель ірон.* "високопосадовець; представник вищих верств суспільства, еліти", *більшовики ірон.* "ті, хто мають більшість (у парламенті, уряді)", *дно* "низ, останні місця". Напр. у контекстах: *Нічого дивного: для політичних фанів їхній кумир — це істота, яка знаходиться поза критикою, як то кажуть, "**небожитель**", на якого можна дивитися лише знизу вгору (газ. "День", 18.06, 2010); На **дні** турнірної таблиці знаходяться [футбольні команди] "Чарльтон", "Вест Гемм" ... (Українське телебачення, 04.03, 2007, об 11.55, канал "Футбол").*

Досить важливим складником автохтонізації й деколонізації в українській мові початку XXI століття (як і в кінці XX) залишається **актуалізовація** (відродження, або "нове життя") досить значного шару незаконно усунутих, проскрибованих чи просто пасивізованих питомих слів або давніх запозичень, які ввійшли до загальномовного словника не через російську мову. Аналізовані слова розглядаємо як функціональні неологізми, оскільки на початку третього тисячоліття істотно змінився ступінь їх використання: від забутих чи рідковживаних до загальновідомих і активнофункціональних (здебільшого зі зміною їх стилістичної маркованості). Серед них виділяємо дві основні групи. Першу становлять вдалі й доречні, апробовані на життєвість тривалою мовною практикою: *чільник* "проводир, ватажок, керівник", *банківець* "працівник банку", *витинанкар, маланкар, українофіл, сварга* "1) один із різновидів хреста; 2) давній вид бойового мистецтва" та ін. Пор.: *Один з **чільників** опозиції в Київраді розкрив плани на переобрання столичного голови tоemisto.com.ua›; Просто в Україні ніяк не вдається полегшити здійснення електронних платежів. Але, гадаю, життя скоро підкаже нашим **банківцям**, де гроші лежать. www.litgazeta.com.ua · 4303 КБ;* Частину з них відроджено замість лексичних одиниць засвоєних із російської мови або структурно і семантично схожих із росіянізмами: *виш* (зам. *вуз*), *забій* "механічне пошкодження м'яких тканин, органів" (зам. *ушиб*), *ікономаляр* (зам. *іконописець*) та ін. Цікаво, що з-поміж них зустрічаємо також і терміни: *правець мед.* "гостре інфекційне захворювання, що характеризується корчами; спричинюється мікробом, який проникає в організм через рани, подряпини і т. ін." (зам. *стовбняк*), *сухота мед.* (зам. *туберкульоз*), *духівник рел.* (зам. *духовник*) тощо. Напр.: *Запорізька область – першопроходець у впровадженні програми соціальної допомоги хворим на **сухоти** у вигляді продуктових наборів, які роздаються двічі на місяць. misto.zp.ua›*. Друга група – це невдалі й не бажані в мовному узусі одиниці, відродити які намагаються деякі мовці: *трупарня* (зам. *морг*), *спортовець* (зам. *спортсмен*), *перемитник* (зам. *контрабандист*) та ін., пор.: *У командному заліку перемогли боксери з ДЮСШ №1, другими стали бійці зі спортклубу "Бояни" Новоселицького району, а третіми – **спортовці** з Хотина. gazeta-bukovyna.cv.ua›.*

Спостереження за станом лексичної системи сучасної української мови засвідчують досить вагомий вплив на її розвиток ще однієї тенденції – **пуризації**. Заманіфестована тенденція нерозривно пов'язана з попередніми. Її навіть можна, до певної міри, вважати невід'ємною частиною деколонізації, актуалізації, орозмовлення і питомого словотворення. Деривацію таких новотворів й відродження призабутих у добу національного самоусвідомлення стимулювала негативна реакція мовців на запозичення (особливо з російської мови радянської доби), а також прагнення зберегти неповторність і своєрідність рідної мови, розвинути й збагатити її номінативну систему, виражально-зображальні можливості. Позитивним явищем, як нам видається, є пуризми, на зразок: *справочинець* (зам. *діловод*), *відрядженець* "той, хто перебуває у відрядженні" (зам. *командировочний*), *вишівець* (зам. *вузівець*), *битка/бучка спорт.* (зам. *біта*), *санкар спорт.* "той, хто займається швидкісним спуском на спортивних санях" (зам. *саночник*), *рукоборство* (зам. англ. *armwresling* від *arm* – рука і *wresling* – боротьба) та ін. Пор.: *Ми щойно впевнилися: російське **дело** в канцелярському вжитку зветься **справа**. Звідки ж тоді **діловод і діловодство**? На це, мабуть, може відповісти лише бюрократична філологія, позбавлена національного "Я". Якби не її лакейська сверблячка зводити все до "общепонятного", ми б і досі спокійно писали б собі **справочинець** і **справочинство**, як це практикували В. Підмогильний і Є. Плужник izvestiya.odessa.gov.ua/; Нагадаємо, що львівські **санкарі** у складі збірної команди України цілеспрямовано готуються до участі у Перших зимових Юнацьких Олімпійських Іграх. galinfo.com.ua›news/99121.html; – Рустаме, а хто з харківських спортсменів став першим чемпіоном світу з **рукоборства**? – Наш нев'янучий заслужений майстер спорту Дмитро Безкоровайний. У тому ж таки 1997 році slk.kh.ua›view_post.php?id=1006.* Проте в сучасних ЗМІ простежується й негативна тенденція – суб'єктивне намагання актуалізувати й кодифікувати деякі застарілі, рідковживані, вузькорегіональні слова та штучні утворення замість апробованих і узвичаєних (переважно запозичених інтернаціоналізмів або спільних із російською мовою термінів і професійних лексем), що стали вже органічними складниками української мови. Так, в окремих електронних і друкованих мас-медіа деякі журналісти й автори надають перевагу таким

одиницям, як: *копун* (зам. *футболіст*), *сітківкар* (зам. *тенісист*), *навкулачник, п'ястукар* (зам. *боксер*), *лижви, лещета* (зам. *лижі*), *світливець* (зам. *фотограф*), *летун* (зам. *льотчик*) та ін. Напр.: *Двома тижнями вимірювався боксерський турнір [XXVII Олімпійських] Ігор. На сіднейському ринзі українські* ***навкулачники*** *були на видноті. Їх гурт налічував 11 бійців… Керманичі нашої дружини сподівалися від хлопців 2-3 нагород. Та вони перевершили всі сподівання: відразу п'ять українців дісталися до півфіналу … (газ. "За вільну Україну", 06.10, 2000, с. 4). Кращого* ***світливця*** *визначали народним голосуванням. У рамках святкування Всесвітнього дня туризму на площі Філармонії було розгорнуто тематичну фотовиставку. chernivtsy.hut2.ru›main/29.09.2011/index.htm.* Аналізовані слова з'являються як наслідок гіперкоректності, спроби утвердити нові літературні норми.

Із розглянутими вище тенденціями глобалізації й автохтонізації тісно пов'язані ще протилежно спрямовані, взаємодіючі, але водночас такі, що перебувають у взаємопереплетенні, – **окнижнення / орозмовлення**. Перша з них як у загальнонародній мові, так і в дискурсі мас-медіа спричинена інтенсивним входженням нових і відроджених книжних слів переважно з різних терміносистем – наукової, технічної, конфесійної, ділової тощо. І процес окнижнення літературної мови відбувається постійно, оскільки мова поповнюється новими поняттями, іншомовними словами-термінами [3, с. 256-257]. Важаємо, що входження таких одиниць у мовну практику сучасних ЗМІ відбувається поступово й поетапно: спочатку вони побутують у мовленні української еліти (учених різних галузей, інженерів, конструкторів, технічних працівників), згодом їх опановують журналісти й доносять через друковані й електронні засоби інформації пересічним громадянам. Так, нині спостерігаємо інтелектуалізацію (раціоналізацію) української нації, причому більшості верств спільноти, а також і її мови. Цьому значною мірою сприяє також інтернетизація, число користувачів якої в Україні поступово й неупинно збільшується, наукові й науково-популярні журнали, газетні статті про наукові й технічні винаходи, програми радіо й телебачення відповідної тематики тощо. Ілюстраціями інтелектуалізації мови, зростання в ній книжних елементів в аналізований період слугують, наприклад, такі слова: *квест* "жанр інтелектуально-логічних ігор"*, метаблогінг, кардер, синтон* "структурна одиниця молекули органічної речовини, абстрактне поняття, що використовується в плануванні хімічного синтезу"*, біоетанол* "етанол, який отримують у процесі переробки рослинної сировини для використання як біопаливо"*, каноністика, справочинство* тощо. Напр.: *Використання* ***мікроблогінгу****, зокрема Твітера, переживає справжній бум (газ. "День", 13.05, 2011);* ***Біоетанол*** *ніяк не впливає на стан атмосфери.* ***Біоетанол*** *виділяє стільки ж парникових газів, скільки поглинає рослинна сировина для його виробництва. 24tv.ua›.*

Тенденція до орозмовлення в аналізований період зумовлена передусім демократизацією всього суспільного життя України, а відтак і мови. Книжна лексика, яка є переважно нейтральною, стандартизованою доходить переважно до розуму сприймачів інформації. Коли б автори в мас-медіа використовували лише названі одиниці, то це втомлювало б сухістю й одноманітністю, нецікавістю. Тому працівники мас-медіа долають стереотипи книжного стилю шляхом орозмовлення літературного стандарту, використовуючи можливості експресивно-оцінного зниженого словотворення, в якому стилістичний ефект досягається завдяки зіткненню розмовних і книжних елементів. Використання розмовних одиниць також зумовлене іншою визначальною ознакою аналізованого підстилю – намаганням демократизувати та урізноманітнити виклад матеріалу, зробити його дохідливішим для пересічного громадянина, вплинути на емоції сприймача інформації, зацікавити його, переконати, спонукати до співпереживання, співчуття або викликати почуття неприйняття, осуду, зневаги тощо. У мові сучасних електронних і друкованих ЗМІ для досягення певного стилістичного ефекту автори також вдаються до емоційно-експресиних, образних запозичень із розмовно-побутового стилю (рідше – стилізації новоутворень під розмовність): *гуртило/гуртяк* "гуртожиток"*, мобільник, маякнути* "дати про себе знати, подзвонивши по мібільному телефону, але не говорити"*, цифровик* "цифровий фотоапарат"*), електронка* "електронна пошта"*, замериканитися, розрулювати, тусівниця, мажорка, студик* "студент"*, Могилянка* "Національний університет "Києво-Могилянська академія"*, деп* "депутат"*, вельветки* "легкі вельветові черевички" та ін. Напр. у контексті: *Цього понеділка "****студики****" всього світу святкуватимуть свій день … (газ. "Україна молода", 15.11.2003); Незалежна експертна рада з питань діяльності мас-медіа має допомагати ЦВК "****розрулювати****" виборчі конфлікти. www.telekritika.ua.*

У словниковому складі аналізованого періоду продовжує більш активно виявлятися тенденція до **субстандартизації**, започаткована в кінці минулого століття. Характерно, що різноманітні за походженням жаргонізми та арготизми вже не є поодинокими вкрапленнями в текстах публіцистичного, художнього, розмовного стилів сучасної української мови. Вони надзвичайно активно вживаються у названих функціональних різновидах мови (а особливо в ЗМІ), стають відомими багатьом, а тому пересуваються із периферії лексичної системи до її ядра. Не виключено, що невдовзі деякі з них стануть нормативними й кодифікованими. Наприклад, нині широко знаними українськими мовцями, на нашу думку, можна вважати жаргонізми із різних царин: *скачувати* "скопійовувати якусь інформацію"*, геймер* "людина, яка захоплюється комп'ютерними іграми"*, колеса* "таблетки, що містять наркотичні речовини"; *підрізати* "несподівано стрімко обігнати який-небудь транспорт (перев. авто), перешкоджаючи його подальшому рухові"*, тугрики* <u>*жарт.*</u> "гроші"*, фолити* "грубо порушувати правила гри (в футболі) або допускати помилки під час гри (в

баскетболі)" та ін. Це ж стосується і деяких арготизмів переважно кримінального середовища: *кинути* "виманювати за допомогою махінацій значні суми грошей; ошукувати когось"*, дерибан* "поділ награбованого", *розбірка* "з'ясування стосунків, зведення рахунків у кримінальному середовищі (як правило із застосуванням зброї, побоями, вбивствами)"*, замочити* та ін., які звучать навіть у мовленні високопосадовців. Пор. у контекстах: *На сьогодні існує безліч сайтів на яких можна* ***скачати*** *музику, але скрізь є один неприємний аспект для користувача, це величезна кількість реклами! ukr-web.org.ua/*; *Київські чиновники від медицини так само, як і профспілкові боси, хотіли заробити на санаторних землях. Різниця була лише у схемах* ***дерибану*** *(газ. "Дзеркало тижня", 17.02, 2012).*

Засвідчено, що в українській мові початку XXI століття, особливо в дискурсі ЗМІ, ще тісніше пов'язані з тенденціями глобалізація/автохтонізація і книжність/розмовність досить важливі нині дві тенденції – **безо´бразність/о´бразність**, або стилістична нейтральність і маркованість. На тлі багатьох нейтральних слів (особливо термінів, абстрактних понять, слів наукового і ділового регістру та ін.) засвідчено використання готових або творення нових образних одиниць. Це здебільшого зниженорозмовні позанормативні слова або інновації емоційно-експресивного характеру: *невдалюга, бандюк, голяра, бичарня* "гуртожиток для заробітчан"*, пензлювати* "іти"*, кнопко дав* та ін. Напр.: *Тому* ***пензлюйте*** *перш ви, обвинувачувачі, до СУДУ з ФАКТАМИ, а не всяким бредом на шпальтах ЗМІ, особливо в УП. pravda.com.ua›; На зорі вітчизняного парламентаризму, років 10-12 тому, політики і журналісти з гордістю вимовляли "парламентарій". Згодом панів, що засідають "під куполом" на Грушевського, частіше стали називати просто народними депутатами. Ще згодом увійшло в моду скорочено-зменшуване "нарден". А вже сьогодні у деяких ЗМІ, переважно інтернет-виданнях, все частіше потрапляє на очі зневажливе "****кнопкодави****" (газ. "День", 08.02, 2012).* Проте останніми роками, за нашими спостереженнями, намітилася тенденція до активізації творення гібридних слів, автори яких – публіцисти й дописувачі – свідомо і з певною настановою вдаються до поєднання іншомовних і власне українських основ або афіксів чи книжного елемента з розмовним (рідше – жаргонним, арготичним чи діалектним), тобто до незвичного структуруванням різних за семантикою, будовою, стильовою належністю словотворчих складників і слів ("поєднанням непоєднуваного"), також до відтворенням конкретної мовної ситуації, вдалої аналогії, асоціативних зв'язків тощо. Так виникають влучні слова-характеристики особи (переважно оказіональні), які нерідко виражають певне ставлення до явища, індивіда, поняття, реалії тощо: *Наші* ***телеспортяги*** *відзначаються особливо бурхливим розвитком інтелекту. Їхні авторські неологізми потребують окремих досліджень (газ. "Українське слово", 6-12.04, 2000, с. 14);* ***Жлобократія*** *не має кольорів. Хтось із* ***жлобократів*** *називає себе "помаранчевим", хтось — "блакитним", а насправді вони безбарвні. І бачити в них якийсь колір може тільки політичний дальтонік (газ. "Україна молода", 28.11, 2007).*

На сучасному етапі розвитку української мови досить потужною є тенденція до **економії мовної енергії, лінгвальних засобів.** Остання особливо помітна в дискурсі сучасних ЗМІ, де надзвичайно дорого коштує друкований рядок і ефірний час. Практично цього досягають використанням: а) ріхних типів абревіатур (*МАФ* – "*мала архітектурна форма* – кіоск, ларьок, лоток, павільйон"*, БЮТ, НУНС, соцмережа*); б) універбативів (*єдинник – фізична чи юридична особа, яка сплачує єдиний податок; маршрутник – водій або власник маршрутного таксі чи автобуса*); в) нульсуфіксальних одиниць та усічень (*нацунівер – нацуніверситет, деп – депутат*); г) складних слів (*високопосадовець – працівник, службовець, який обіймає високу посаду; грошороб – робити гроші*); ґ) деяких новозапозичень (*тіломіри – кінцеві ділянки хромосоми, які захищають її; по´зер – позірний представник певної молодіжної субкультури*) замість розгорнутих номінативних одиниць – словосполучень, перифраз, фразеологізмів. Як бачимо, прагнення до економії в лексичній системі української мови нині засвідчено здебільшого на рівні словотвору. Відрадно, що явища економії в словотвірній номінації в національній мові вже представлено в ґрунтовному монографічному дослідженні А.Нелюби [6].

В аналізований період помічено подальше посилення **антропоцентризму** в сучасній українській мові, який ґрунтується на уявленні про узагальненого мовного суб'єкта, а також виявленні в мові й мовленні найрізноманітніших його інтенцій та волевиявлень. Безперечно, цьому сприяють ряд чинників як позамовного, так і внутрішньомовного характеру, що діють переважно комплексно, у взаємопереплетенні. Тому все, що характеризує людину з різних сторін, а також пов'язано з нею, представлено як в нових іншомовних, так і в питомих словах: *грумер* "перукар собак та інших домашніх тварин"*, фрилансер* "вільнонайманець, який сам шукає собі проекти, може одночасно працювати на кілька фірм"*, фільмар* "особа, яка займається виробництвом фільмів"*, агротурист, бездіяльник, народовбивець, солодкомовець* та ін. Напр.: *Із загальної кількості європейських* ***агротуристів*** *86,7 % — це в основному молодь до 33 років із великих міст (із понад стотисячним населенням) (газ. "День", 08.07, 2011); Невже ще раз дозволимо* ***солодкомовцям*** *задурити нам голови — адже за цими балачками криється маніакальне бажання будь-що зберегти владу (газ. "Дзеркало тижня", 05.07.2008).*

Засвідчено, що в лінгвальній практиці кожного нового покоління з'являються певні мовні особливості порівняно з мовленням його попередників. Через це ще однією досить важливою тенденцією розвитку національного словника виступає **мода** на певні лексичні одиниці. Модні слова – це специфічний і пізнаваний шар лексики, що містить слова іншомовні і стилістично обмежені, які відрізняються незвичайністю звучання і семантики, високою частотою використання, тобто такі, що перебувають у фокусі загостреної мовленнєвої уваги сучасної людини [2, с. 1]. Так, за нашими спостереженнями, надзвичайно модними лексичними одиницями виступають: *бой-френд, блокбастер* "високобюджетний художній фільм", *бренд* "розрекламована марка якогось товару, послуги, нової ідеї", *планшетник* "планшетний комп'ютер", *плазма розм.* "плазмовий телевізор", *мажор* "дитина багатих батьків, яка має низькі моральні якості" та багато ін. Пор.: *Мене проблема сім'ї і любові прихопила за горло, коли мій... гм... завжди не знаю, як краще назвати цю людину.* ***Бой-френд*** *— якось незграбно, по-підлітковому; коханий — дуже пафосно; партнер — це слово залишімо для візиту до гінеколога. Мабуть, єдине нормальне слово — слово "мій чоловік"* (*газ. "День", 24.03, 2000*); *До того як з'явилися* ***планшетники****, синонімом мобільного комп'ютера був ноутбук. beniterreni.com.ua›.* Активний процес перетворення таких слів в одиниці загальномовного словника підтримується мовною модою, що її пропагують також і ЗМІ.

Отже, посилення проаналізованих тенденцій засвідчує, що лексична система української мови початку XXI століття є відкритою, динамічно розвивається, відповідає на всі виклики часу й соціуму. Проте деякі мовні процеси мають бути керованими фахівцями.

Вважаємо, що надалі варто глибше простудіювати як основні тенденції в розвитку лексичної системи й словотворення конкретних слов'янських мов, так і низку побічних, другорядних.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ажнюк Б.М. Мовні зміни на тлі деколонізації та глобалізації / Б.М.Ажнюк // Мовознавство. – 2001. – № 3. – С. 50-54.

2. Бічай Ю.В. "Модні" слова в сучасній російській мові (на матеріалі тлумачних словників і мовленнєвої практики мас-медіа кінця XX – початку XXI ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.02 "Російська мова" / Ю. В. Бічай. – Дніпропетровськ, 2003. – 20 с.

3. Єрмоленко С. Книжна мова // Українська мова: Енциклопедія / [В.М. Русанівський, О.О. Тараненко, М.П. Зяблюк та ін.]. – [2-ге вид. випр. і доп.]. – К.: Укр. енцикл. ім. М.П.Бажана, 2004. – С. 256-257.

4. Жайворонок В.В. Лексична підсистема мови і значення мовних одиниць / В.В. Жайворонок // Мовознавство. – 1999. – № 6. – С. 32-46.

5. Навальна М.І. Динаміка лексикону української періодики початку XXI ст.: [монографія] / М.І. Навальна. – К.: Видавничий дім Дмитра Бураго: Інститут української мови, 2011. – 328 с.

6. Нелюба А. Явища економії в словотвірній номінації української мови / Анатолій Нелюба. – Харків: ТОВ "Сучасний друк", 2007. – 302 с.

7. Радчук В. Українська мова в контексті глобалізації лінгвосфери / В.Радчук // Українська мова. – 2002. – №3. – С. 3-14.

УДК 378.091.12.011

ПРОЕКТНА ТЕХНОЛОГІЯ У ПРОФЕСІЙНІЙ ПІДГОТОВЦІ МАЙБУТНІХ УЧИТЕЛІВ-СЛОВЕСНИКІВ

Строганова Г.М., к. пед. н., старший викладач

Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова

У статті автор подає загальний аналіз проектної технології навчання як дидактичної структури у професійному становленні майбутніх учителів-словесників.

Ключові слова: проектна технологія, проектне навчання, навчальні проекти, професійна підготовка майбутніх учителів-словесників.

Строганова Г.М. ПРОЕКТНАЯ ТЕХНОЛОГИЯ В ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ПОДГОТОВКЕ БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ-СЛОВЕСНИКОВ / Национальный педагогический университет имени М.П. Драгоманова, Украина.

В статье автор представляет общий анализ проектной технологии обучения как дидактической структуры в профессиональном становлении будущих учителей-словесников.

Ключевые слова: проектная технология, проектное обучение, учебные проекты, профессиональная подготовка будущих учителей-словесников.

Stroganova G.M. PROJECT TECHNOLOGY in VOCATIONAL TRAINING of the FUTURE TEACHERS-LANGUAGE and LITERATURE TEACHERS / National Pedagogical University named after M. P. Dragomanov, Ukraine.

In article the author represents the general analysis of project technology of training as didactic structures in professional formation of the future teachers-language and literature teachers.

Key words: project technology, project training, educational projects, vocational training of the future teachers-language and literature teachers.

Сучасний стан національної освіти, і мовної освіти зокрема, характеризується різким зростанням темпів оновлення знань, змінювання основоположних підходів і принципів навчання, пошуків нового змісту навчання, ефективної дидактичної системи та інноваційних технологій, що відповідали б рівню стрімкого розвитку науки. За таких умов актуальним є процес розбудови нової парадигми підготовки майбутніх вчителів-словесників, адже саме їх професійна діяльність повинна бути спрямованою на формування національно мовних особистостей учнів. Одне з пріоритетних завдань, що постало сьогодні перед загальноосвітніми навчальними закладами, полягає у першу чергу у запровадженні та ефективному використанні нових педагогічних технологій, якою є проектна технологія навчання. Майбутні вчителі української мови повинні бути готовими до такої роботи, що забезпечить грамотну, професійну та творчу реалізацію ідей технологічної культури у школі.

Проблема розробки проектної технологія навчання детально досліджувалася й досліджується багатьма як зарубіжними, так і вітчизняними науковцями: К.Баханов, І.Бім, В.Гузєєв, І.Єрмаков, І.Зимня, Р.Курбатов, О.Моісеєва, О.Онопрієнко, Н.Пахомова, О.Пехота, Є.Полат, Т.Сахарова, Г.Селевко, Н.Тарасова, С.Шевцова та інші. Багато педагогів і дидактів звернулися свої наукові інтереси на вивчення цієї технології, тому що за умови її використання у навчальному процесі можна розв'язати важливі освітні завдання: посилення мотивації навчання; розвиток мислення учнів; інтеграція знань з різних предметів; творча реалізація різних форм навчальної діяльності; у проектній роботі увесь процес орієнтований на особистість учня, його індивідуальні здібності тощо. Лінгводидактична наука до цього часу не акумулювала спеціальних досліджень, розробок запровадження технології проектного навчання важливим чинником професійної підготовки майбутнього фахівця.

Мета статті – загальний аналіз проектної технології навчання як дидактичної структури у професійному становленні майбутніх учителів-словесників.

Технологія проектного навчання (у науково-дослідницькій і науково-освітянській діяльності) має реалізовувати всі її *процедурні елементи*:

— визначення загальних цілей педагогічної діяльності;

— конкретизація завдань на основі реальних соціальних умов і можливостей, що виявлені у ході вивчення педагогічного об'єкта і його предмета;

— вибір основного змісту;

— вибір методів дослідження та інші.

Проектна методика – педагогічна технологія, що орієнтована не на інтеграцію фактичних знань, а на їх використання і вироблення новим шляхом самоорганізації і самоосвіти студентів. "Суть проектного навчання або проектування полягає в досягненні дидактичної мети через детальну розробку навчальної проблеми, яка повинна завершитись реальним практичним результатом (проектом)" [3, с. 109].

Мета проектної технології навчання мови є формування проектного мислення, стимулювання стійкої мотивації до навчання, реалізація компетентністного підходу.

Завдання проектного навчання полягає у тому, щоб створити умови за яких студенти: самостійно здобувають недостатні знання із різних джерел, учаться використовувати вже здобуті знання для вирішення пізнавальних і практичних завдань, формують комунікативні вміння і навички, розкривають у себе дослідницькі вміння і навички, розвивають основні види мислення тощо.

У процесі свого професійного становлення за допомогою проектного навчання майбутні вчителі-словесники:
1) мають знати:
— теоретичні основи проектної технології;

— загальне значення, види проектів, етапи роботи над їх створенням;
— вимоги до діяльності вчителя, який працює за такою технологією;
— методику проектного навчання;
2) мають уміти:
— використовувати одержані знання на практиці;
— визначати форми, методи впровадження проектної технології;
— організовувати і скеровувати проектне навчання учнів;
— об'єктивно оцінювати роботу учнів.

Умови організації проектного навчання:
— чітка спрямованість на результат;
— актуальність проблеми, її пізнавальна значущість;
— наявність стійкої внутрішньої мотивації;
— передбачувані результати;
— самостійна діяльність учнів зі збору матеріалів, їх опрацювання, планування, реалізації та оцінювання проекту.

Запровадження проектної діяльності базується на використанні цілого комплексу *методів навчання*. Відомо, що метод – це дидактична категорія, сукупність операцій для оволодіння певною кількістю теоретичних і практичних знань. У процесі проектного навчання метод розглядається як спосіб досягнення поставленої дидактичної мети через детальне опрацювання проблеми, що повинна у кінцевому вигляді реалізуватися у практичному результаті, оформленому у той чи інший спосіб. З метою досягнення позитивних результатів у реалізації проектного навчання студентам необхідно пройти декілька етапів підготовки: теоретичний, практичний, самостійний і контрольно-корекційний. На різних *етапах підготовки* до проектної діяльності можуть застосовуватися відповідні методи навчання: навчально-пізнавальні (лекції, практичні, семінарські та лабораторні заняття), навчально-розвивальні (дискусії, конкурси та ін.), самостійна робота (реферати, доповіді та ін.), конрольно-корекційні методи (залік, екзамен).

Характеристики проектів: часова обмеженість (тривалість у часі) – будь-який проект має чіткі часові рамки; певні етапи становлення; унікальні результати.

У межах навчального процесу на заняттях з методики навчання української мови можна реалізовувати проекти, що *класифікують за такими ознаками*:
— тематика;
— обсяг;
— термін реалізації: короткострокові, середньострокові, довгострокові;
— кількість виконавців: індивідуальні, парні, групові;
— за результатом: дослідницькі, творчі, інформаційні тощо.

Під час підготовки проектів необхідний матеріал можна добирати з різних джерел, а виконання і подання готової роботи може бути представлено з використанням сучасних технічних засобів, або за допомогою традиційних засобів навчання.

Проектна методика дає змогу створити на занятті дослідницьку, творчу атмосферу, де кожен студент задіяний до активного творчого процесу на основі методики співробітництва. У такий спосіб ми стимулюємо вміння формулювати власні судження, підсилюємо ступінь автономії майбутніх учителів, які будуть проблемно-орієнтованими. Саме за вчителями майбутнього гостро стане питання переосмислення традиційної ролі учителя і учня на уроці. Тому студенти повинні бути обізнаними з різними інноваційними методиками навчання української мови та їхніми особливостями.

У сучасній педагогіці проектне навчання використовується не замість систематичного предметного навчання, а поряд з ним, як компонент освітніх систем. Навчальні проекти можуть використовуватися вчителями як під час позаурочної роботи так і безпосередньо на уроках. Про проектний урок можна говорити як про одиницю побудови розвивального навчання у середніх і старших класах загальноосвітньої школи. Тоді цикл проектної діяльності є комплексом уроків, а його елементи можуть виявлятися як окремі уроки. Такі уроки передбачають чотири типи ситуацій розвитку: актуалізації і проблематизації; концептуалізації; програмування або планування і рефлексивно-експертної ситуації. Реально, за звичні 45 хвилин вдається реалізувати лише той або інший "етап" навчального заняття: здійснити кількісну і якісну оцінку наявної освітньої ситуації, сформулювати проблему. Звідси – на практиці типи проектних уроків відповідають ситуаціям розвитку: актуалізації й проблематизації; цілевизначення й постановки проектного завдання; розробки програми діяльності; планування й оптимізації засобів діяльності; рефлексії й експертизи проекту [4, с. 37–38].

Ефективність впровадження проектного навчання криється в обов'язковій реалізації особистісно-діяльнісного підходу та інтеграції знань, умінь і навичок, що одержали студенти у процесі вивчення різних дисциплін на усіх етапах навчання. Функція викладача змінюється з простої трансляції інформації і контролю вмінь і

навичок на консультативні і корекційну, він стає рівноправним партнером і консультантом. Основне завдання викладача полягає не в передачі готових конкретних знань, а в ознайомленні зі способами роботи. Так акцентується увага на справжньому навчанні, а не на викладанні. Вдале використання проектної технології дасть змогу студентам більше працювати над собою, розвивати свої творчі здібності, формувати професійні якості, підвищить мотивацію, що покращить якість підготовки фахівців. У майбутніх учителів-словесників повинна виявлятися особиста відповідальність за свої знання, вміння і навички, за їх втілення у реальну діяльність. Проектне навчання максимально наближує навчальні ситуації до реальних, що допомагає ототожнювати процес навчання з майбутньою діяльністю учителів.

Детальне дослідження особливостей проектного навчання довело, що це комплексна діяльність. Вона характеризується специфічною індивідуально- та колективно-творчими процесами. У результаті такого навчання відбувається фахове становлення майбутніх учителів словесників, а також цілеспрямоване підвищення професійних якостей самого викладача. Важлива відмінність проектної технології від традиційної полягає у значній ролі самостійності (викладач консультує, як одержати знання, а не передає готові знання). Якщо студент вдало виконує завдання навчального проекту, то у подальшій самостійній роботі на посаді вчителя, він буде більш підготовленим, зможе вільно орієнтуватися у різноманітних навчальних ситуаціях, адаптуватися до змінних умов. У самостійному здобуванні знань, розвиткові вмінь і навичок розкривається суттєвий фактор формування у студентів життєвих компетенцій. Отже, проектна технологія має стати основою професійної підготовки майбутніх учителів української мови.

Перспективність дослідження у цьому напрямку полягає у подальшому вивченню особливостей упровадження проектної технології у процес підготовки вчителів-філологів під час проведення лекційних, семінарських і лабораторних занять у вищих навчальних закладах.

ЛІТЕРАТУРА

1. Освітні технології: навч.-метод. посібник / О.Пехота, А.Кіктенко, О.Любарська та ін.; за заг. ред. О.Пєхоти. – К.: А.С.К., 2001. – 256 с.

2. Осмоловський А. Від навчального проекту до соціальної самореалізації особистості / А.Осмоловський, Л.Василенко // Шлях освіти. – 2000. – № 2. – С. 34-37.

3. Сергеев И.С. Как организовать проектную деятельность учащихся: практ. пос. для работников общеобраз. учреждений. – М.: Аркти, 2004. – 250 с.

4. Словник методиста: методичний посібник / укл. Волканова В. В. – К., 2008. – 192 с. (Серія “Словники”).

5. Тулупова О. В. Психолого-педагогические условия формирования проектной деятельности школьников / О. В. Тулупова, Н. В. Орлова // Психология обучения. – 2007. – № 4. – С. 30-38.

6. Ящук С. Розвиток творчого потенціалу учнів у процесі проектно-технологічної діяльності / С. Ящук // Рідна мова. – 2004. – № 4. – С. 9 – 11.

ФУНКЦІОНАЛЬНИЙ ПОТЕНЦІАЛ ІМЕННИКІВ-ЛЕКСИЧНИХ СИНОНІМІВ У СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРНІЙ МОВІ

Таран А.А., к. філол. н., доцент

Черкаський національний університет імені Б. Хмельницького

У статті висвітлено проблеми стабілізації та кодифікації нової лексики, апробовано методику визначення функціонального потенціалу інновацій для з’ясування перспектив їх усталення у мові; проаналізовано парадигматичні, епідигматичні і синтагматичні відношення нових номінацій з іншими, новими і вже наявними, одиницями в системі мови й у тексті.

Ключові слова: мовна динаміка, неологія, мовна інновація, функціональний потенціал інновації, лексичні синоніми.

Таран А.А. ФУНКЦИОНАЛЬНЫЙ ПОТЕНЦИАЛ СУЩЕСТВИТЕЛЬНЫХ-ЛЕКСИЧЕСКИХ СИНОНИМОВ В СОВРЕМЕННОМ УКРАИНСКОМ ЛИТЕРАТУРНОМ ЯЗЫКЕ / Черкасский национальный университет имени Б. Хмельницького, Украина.

В статье освещены проблемы стабилизации и кодификации новой лексики, апробирована методика определения функционального потенциала инноваций для установления степени стабилизации в лексиконе; проанализированы парадигматические, эпидигматические и синтагматические отношения новых номинаций с другими, новыми и уже существующими, единицами в системе языка и в тексте.
Ключевые слова: языковая динамика, неология, языковая инновация, функциональный потенциал инновации, лексические синонимы.

Taran A.A. FUNCTIONAL POTENTIAL of NOUNS-LEXICAL SYNONYMS IN THE MODERN UKRAINIAN LITERARY LANGUAGE / Cherkasy National University named after Bohdan Khmelnytskiy, Ukraine.
In the article problems of stabilization and standardization of new vocabulary are analyzed, method of determination of functional potential of innovations is tested; paradigmatic, epidigmatic and syntagmatic relations of new nominations with other ones, new and already present, in the system of language and in text are investigated.
Keywords: language dynamics, neology, language innovation, functional potential of innovation, lexical synonyms.

Значні зміни в житті українського суспільства спричинили інтенсивний процес поповнення й оновлення лексикону. О.П. Єрмакова зазначає, що нині мовні зміни відбуваються так бурхливо, як і політичні [4, с. 33]. Однак фахівці з лінгвостатистики вже звернули увагу на дію чинників самоорганізації та самоврегулювання мовної системи, це те, що Є.А. Карпіловська пропонує називати системною підтримкою інновації, коли нова номінація проходить фільтр системи мови, мовних норм для з'ясування її доцільності та життєстійкості [5].

Мета пропонованого дослідження – проаналізувати функціональний потенціал іменників-лексичних синонімів у галузі моди та дизайну. Його становить сумарний показник парадигматичних, епідигматичних і синтагма-тичних відношень нової номінації з іншими, новими і вже наявними, номінаціями в системі мови й у тексті.

Лексична синонімія як об'єкт наукових лінгвістичних студій здавна цікавить мовознавців. Проте й на сьогодні немає єдиного погляду до розуміння природи синонімів, їхнього семантичного та стилістичного потенціалу. О.О. Тараненко визначає синоніми "як слова (переважно однієї частини мови) або їхні окремі значення, а також стійкі словосполучення, афікси, словотвірні типи, граматичні форми, зокрема синтаксичні конструкції, що при повній чи частковій формальній відмінності мають тотожні або майже тотожні значення (з можливими відмінностями в стилістичних та граматичних характеристиках та в сполучуваності)" [14, с. 607].

Отже, при визначенні лексичних синонімів враховують не спільне, а відмінне в їхній семантиці та функціонуванні. Слова, які повністю збігаються за значенням, частіше трактують як лексичні дублети, варіанти, а справжніми синонімами вважають слова, що мають змістові розбіжності, які, проте, не стосуються основного, вираженого в них поняття. Показовими щодо цього є слова А.Б. Шапіро: "…синонімами не є слова різного звукового складу, що повністю збігаються за значенням… синонімами є слова, що мають у схожих значеннях ті чи інші відмінності" [Цит. за 1, с. 217].

Однією з основних ознак синонімів є здатність означати те саме поняття, а звідси – вони обов'язково виступають як слова, спільні чи тотожні за своїм основним значенням. Крім того, важливим у визначенні синонімії є взаємозамінність. Л.А. Булаховський писав: "Слова, здатні в тому ж контексті або контекстах, близьких за змістом, заміняти одне одного без відчуття помітної одмінності у змісті, мають назву синонімів" [2, с. 37]. Одним з основних джерел утворення лексичних синонімів є вживання запозичень. Зазвичай запозичення відрізняються хитромудрою незрозумілістю і відповідають такій рисі мовного смаку, як вишуканість та прагнення до окнижнення мови [7, с. 110].

Другою, не менш важливою ознакою синонімів, яка забезпечує їм велику стилістичну роль у мові, є те, що вони мають додаткові значеннєві відтінки, різний змістовий обсяг, відрізняються мірою і якістю емоційного забарвлення, стилістичною належністю до певного жанру мови, тобто віднесеністю до загальновживаної лексики чи лексики книжної, розмовної, фамільярної тощо; виявляють різну активність у мові, характеризуються неоднаковою сферою поширення чи здатністю сполучатися з іншими словами в реченні [12, с. 61].

Лексема *мода* сьогодні істотно поступається синонімам-інноваціям *фешн: фешен (англ.* fashion *"*стиль; мода"). Цікаво, що основу *фешн* не знаходимо в найновішому "Сучасному словнику іншомовних слів" О.І. Скопненка, Т.В. Цимбалюк, хоча прикметник фешенебельний і похідний від нього іменник *фешенебельність (англ.* fashionable "модний, світський"), як і запозичений з французької мови іменник *фасон*, українській мові відомі давно. Їх, зокрема, вміщено в "Словнику чужомовних слів" І. Бойкова, О.Ізюмова, Г.Калишевського, М.Трохименка з такими дефініціями: "1) про речі – витончений, блискучий; 2) про людей – модний, елегантний" [11, с. 452]. Основа **фешн-** є зручною для творення нових іменників-композитів, у межах яких виокремлюємо синоніми на зразок *фешн-свято: фешн-шоу: фешн-вечірка: фешн-парад; фешн-оглядач: фешн-журналіст.* Вищеназвану тематичну групу можна поділити за гіперо-гіпонімічними зв'язками, тобто різними аспектами й ступенем узагальнення змісту того самого поняття, на назви: 1) процесів, дій: гіперонім

фешн-подія і співгіпоніми *фешн-вечірка, фешн-показ, фешн-презентація, фешн-тиждень, фешн-шоу, фешн-свято;* 2) установ*: фешн-клуб, фешн-студія, фешн-музей, фешн-лабі;* 3) осіб, причетних до індустрії моди: *фешн-дизайнер, фешн-директор, експерт в галузі фешн, фешн-зірка.* Крім того, лексема *фешн* у сполученні з різними атрибутивними основами дає такі конкретизатори цього поняття, як *арт-фешн* "мистецька мода"; етнофешн "мода, пов'язана з традиційною культурою народу". Основа **фешн-** може займати і постпозицію, зокрема, засвідчуємо вживання лексеми *фаст-фешн* на позначення доступного дизайнерського одягу.

Таким чином, англіцизм *фешн* не лише в самостійному вживанні, а й в ролі основи композитних іменників бере активну участь в означенні осіб, предметів, явищ, процесів, пов'язаних з індустрією сучасної моди, напр.: *Героями першого дня* ***фешн*** *були молоді дизайнери* (ВЗ, 26.10.2009). Загальна кількість лексем (крім уже згаданих, це також *фешн-індустрія, фешн-сторі, фешн-ритейл, фешн-життя, фешн-рух, фешн-фотографія, фешн-простір, фешн-рейтинг, fashion-бізнес: фешн-бізнес, фешн-шоу-бізнес, фешн-лінія* тощо) свідчить про те, що лексема фешн має тенденцію до закріплення в українській номінації, можливо, навіть до спеціалізації її семантики, а отже, має перспективу потрапити до нормативних словників.

Спостерігаємо цікаві групи лексем на позначення різних гілок моди. Ще у 1950-х рр. висока мода диктувала стилі, які потім копіювалися масовою модою, активно розвивалося і виробництво готового одягу. Сьогодні дедалі активнішим стає поняття *прет-а-порте (франц.* prêt-à-porter – "одяг для носіння", "готовий одяг для масового споживача"), що в системі мови та мовній практиці розходиться за різними семантичними нішами, сферами вживання із синонімами *готовий одяг /: масове пошиття: "масові" варіанти: масовий одяг / одяг на щодень / друга лінія (як протиставлення першій лінії, ексклюзивному одягу).* Активізацію цього поняття в когнітивній і мовній свідомості сучасних українців спричинено істотними змінами в житті суспільства, широкими можливостями задоволення різних смаків людей щодо їхньої зовнішності, вбрання. З огляду на активне розроблення в сучасній українській мові понять моди, стилю життя, дизайну, догляду людини за зовнішністю і здоров'ям, пов'язаних із ними сфер виробництва і послуг населенню, формується розгалужена шкала номінацій, що виражають різні аспекти й ознаки цих понять, напр.: *Він* [П'єр Карден – АТ] *також одним з перших випустив колекцію* ***прет-а-порте (готової сукні)****, за що його виключили з синдикату* ***високої моди*** *(*Н, 16.03.2006); *Мабуть, вимоги часу таки даються взнаки, і* ***висока мода*** *помалу дрейфує у бік* ***прет-а-порте****, тобто* ***моди на щодень*** (ВЗ, 24.01.2008); *Це класичне* ***прет-а-порте****, розраховане на середній клас* (ВЗ, 19.02.2007). Цей галіцизм уживається в ЗМІ і в неадаптованій формі, напр.: *"Родзинкою" фешн-вечірок стане візит французького модельєра Кристофа Ле Бо, який представить дві колекції:* ***pret-a-porter*** *(3 квітня) і колекцію весільних суконь (4 квітня)* (ВЗ, 02.04.2009). На базі запозичення з'являються гіпоніми-конкуренти *прет-а-порте де люкс: готовий одяг класу люкс*, що асоціюється з кращою якістю такого одягу для масового споживача (покупця, замовника) та ідеями моделей одягу, напр.: *Сьогодні ввечері... українські модники побачать унікальні сукні в номінаціях* ***"прет-а-порте-де-люкс" (готовий одяг класу люкс)*** *та "фентезі" і зможуть підтримати вбрання, що сподобалося, і його автора в інтерактивному sms-голосуванні* (ГУ, 17.06.2006); *Якщо судити за пропозиціями зірок світової моди, які привезли свої колекції* ***прет-а-порте де люкс*** *на "Київський Подіум", то можна зробити висновок, що мода рухається у напрямку лаконічності та простоти* (ВЗ, 27.10.2005); *… затишний, настроєвий одяг прет-а-порте: вечірні сукні "на відмінно",* напр*.: Особливе враження справив* ***затишний настроєвий одяг прет-а-порте****, який так і просився вийти за межі павільйону – на вулиці міста.* ***Вечірні сукні на "відмінно"*** *виконували надзавдання – підкреслити в жінці найпривабливіше* (ВЗ, 18.10.2005). Проте така лексема характеризує професійне мовлення дизайнерів, кутюр'є, що й стає на заваді її кодифікації у нормативних загальномовних словниках. Ці професіоналізми в загальній мовній практиці цілком успішно замінює низка українських відповідників на зразок: *А що зараз дає можливість вам триматися на плаву і отримувати прибуток – люкс-одяг чи* ***масовий одяг****?* (ВЗ, 12.07.07); *Більше того,* ***речі****, які, за словами Оксани, цілком могли би бути* ***в другій лінії*** (УМ, 25.03.2008); *Кутюр'є не погодився створювати* ***"масові" варіанти*** *подіумних колекцій, які б шили на фабриці у Китаї* (ВЗ, 29.05.2009). Лексема **лінія** нині також виявляє активність у творенні інновацій у галузі моди: *Дуже зворушливо виглядали дитячі моделі з щойно запущеної Караванською* ***лінії дитячого одягу*** *– найменшеньку модель у теплому і стильному костюмчику винесли на руках* (ВЗ, 18.10.2005); *Під цю ж марку створять також* ***фешн-лінію****, комп'ютерну гру та серію коміксів* (ВЗ, 20.07.2006).

Одяг на замовлення створюють *кутюр'є* (франц. couturier "кравець" з couture "шиття, шварське ремесло") "модельєр одягу, що відповідає вимогам сучасної моди" [13, с. 398]. Це французьке запозичення, яке нормативні українські словники засвідчили недавно, проте в мовній практиці відоме давно, синонімізується з англізмом *дизайнер*, щоправда зі значно ширшим значенням. У "Словнику іншомовних слів" О.С. Мельничука лексему *дизайн* зафіксовано зі значенням "Вид діяльності, пов'язаний із проектуванням предметного світу. Фахівці з дизайну (дизайнери) розробляють зразки раціональної побудови предметного середовища, вивчають естетичні властивості промислових виробів тощо" [9, с. 209]. Прикметне й таке зауваження укладачів цього словника, що вказує на змістові відношення запозичення у свідомості українських мовців 1970-х років, часу створення словника: "Замість терміна "дизайн" часто вживають:

“художнє конструювання”, “технічна естетика” [9, с. 209]. Проте сьогодні все частіше зустрічаємо дизайнерів, які створюють моделі одягу. З’являються вже й гіпоніми на зразок *дизайнер верхнього одягу*, напр.*: Батько Ліки – музикант, а мати – дизайнер верхнього одягу* (УМ, 17.04.2007); *дизайнер по шкірі,* напр.*: Раніше я себе так і презентувала як дизайнер по шкірі* (ВЗ, 17.01.2008). Засвідчуємо похідний іменник *дизайнерка*, напр.*: Показ донецької* ***дизайнерки*** *Наташі Глазкової стояв окремо в ряду дефіле прет-а-порте* (УМ, 25.03.2008). У додатку до XI тому СУМу було зафіксовано лише *дизайнер і дизайнерський*.

На позначення одягу від дизайнерів (кутюр’є) вживають лексичні синоніми-конкуренти *от кутюр: кутюрні шати (речі): висока мода / авторська мода: дизайнерський одяг (речі): люкс-одяг: люксовий одяг: одяг категорії люкс / ексклюзивний одяг, напр.: Хто має на меті тиражувати свій* ***одяг як люксовий****, з усіма лініями, позиціонуванням, показами, бутиками тощо?* (УС, 01.02. 2008); *У нас все так складно, тому що немає традиції виготовлення* ***одягу категорії “люкс”****, – нарікає вона (ми розмовляємо у столичному Домі моди Гресь); А що зараз дає можливість вам триматися на плаву і отримувати прибуток –* ***люкс-одяг*** *чи масовий одяг?* (ВЗ, 12.07.07); *Пройтися подіумом у* ***кутюрних шатах*** *згодилися знамениті дівчата на виданні...* (УС, 18.04.2008); *Бо я поки що не спостерігаю натовпи людей, готових купувати за купу грошей* ***кутюрні речі*** (УМ, 30.06.2006); *На позначення моделей одягу на виставці діяв і модний бутик із оригінальними* ***дизайнерськими речами*** (УС, 18.04.2008). Лексему *індпошив*, зафіксовану в “Словнику української мови”, і відповідну українську кальку індпошиття зі значенням “індивідуальне пошиття одягу”, заблоковано іншими лексичними синонімами-конкурентами як позначення поняття радянського способу життя, пов’язане з процесом пошиття одягу на замовлення в ательє того часу.

Словосполука *от кутюр* (калька з франц. haute couture “високий крій, високе шиття”) означає моделі одягу, створені кутюр’є відомих будинків моди, творцями зразків високої моди, напр.: *Показ колекцій одягу* ***“от кутюр”****, що відбувається зараз у Парижі, визначить тенденції розвитку високої моди щонайменше на півроку* (ВЗ, 22.01.2003). Широкі синтагматичні відношення демонструє й утворений від основи **кутюр-** прикметник *кутюрний*. Крім того, лексема *от кутюр* досить швидко виходить за межі дизайну одягу. У ЗМІ натрапляємо на *будинок от кутюр, розкіш от кутюр, зброю от кутюр, телефон от кутюр* тощо.

Лексема-антонім от кутюр – секонд-хенд: секонд-генд – у різних графічних варіантах також активно вживається у мовній практиці, на відміну від синонімів *зношений, зужитий, поношений, приношений одяг, одяг, яким користувалися (який був у вжитку, у користуванні), непотрібний одяг, одяг “майже зі смітника”,* евфемізму *одяг з Європи* (виступає також як ергонім – назва магазину).

Світ моди неможливий без участі тих, хто демонструє її зразки, сприяє пропагуванню – манекенниць, або моделей у новому значенні давнього латинізму. Цей неосемантизм за своїм денотативним значенням відрізняється від лексем *манекенник, манекенниця* (пор. голланд. *mannеken* – людина*).* Моделлю можуть бути і жінка, і чоловік, які демонструють не лише одяг, взуття, а й рекламують аксесуари, косметику, парфуми брендових фірм, напр.: *Роль підглядальника у кліпі зіграв* ***модель-актор-асистент*** *Лілії Літківської Олександр Радченко* (ВЗ, 12.07.2008). Слово *модель* засвідчене ще в “Словнику української мови” зі значенням “особа, яка позує перед живописцем або скульптором; натурщик, натурщиця” [10, IV, с. 776], однак під впливом англійського *model* “манекенник, манекенниця” в українській мові розвинулося й нове значення, що свідчить про належність до індустрії моди. Номінація *модель* утворює експресивно-оцінні словотвірні синоніми *топ-модель: супермодель*, які несуть інформацію про те, що об’єкт такої номінації відомий, особливий, що це не звичайна особа, яка демонструє зразки модної продукції, а професіонал.

На основі нового значення слова модель розширено і семантику прикметника модельний, пор. такі словосполуки з ним, як *модельний бізнес, модельний промоутер, модельний ряд, модельне агентство: модельна агенція.* Засвідчуємо також експресивну лексему моделька. Отже, прикметник *модельний* у 2-ому значенні “виготовлений за останніми моделями, зразками моди (про одяг, взуття)” [10, IV, с. 776] (пор. звідти приклад *модельні туфлі)*, набуває в сучасній українській мові активності.

На базі іменника *модель* виник новотвір *фотомодель* для означення осіб, які позують перед фотокамерою, та модель-міс (контамінація найменувань *Міс Всесвіт і модель),* напр.: *Раніше йому* [Дівеєву-Церковному – АТ] *компанію складала* ***модель-міс*** *Олександра Ніколаєнко* (ВЗ, 09.07.2008).

Для деталізації назви особи, яка щось прикрашає, оздоблює, у сучасній українській мові наявна група лексем, яку поповнюють інновації на кшталт *іміджмен*: *іміджмейкер: татумейкер: татуювальник: візажист: косметолог,* неосемантизм стиліст. Родовими назвами-гіперонімами щодо цих нових номінацій виступають уже наявні в СУМі *оформлювач* “Той, хто оформлює що-небудь” [10, V, с. 818], *прикрашувач* “Той, хто прикрашає що-небудь чимось” [10, VII, с. 647], *оздоблювач* “Той, хто оздоблює що-небудь, фахівець з оздоблення” [10, VII, с. 651], *опоряджувальник: опоряджувач* “Робітник, який виконує опоряджувальні

роботи" [10, VII, с. 725]. У мовній практиці спеціалізовані співгіпоніми, що в різних аспектах характеризують особу, зайняту зовнішнім виглядом когось або чогось, можуть вживатися паралельно, проте з різною активністю. Наприклад, новотвір *візажист* позначає особу, яка займається прикрашанням, оформленням лише обличчя людини (фр. visage "обличчя"), натомість уже наявна в українському лексиконі номінація *косметолог* стосується особи, яка прикрашає, покращує не лише обличчя, а й тіло, волосся людини (грец. kosmetike "мистецтво прикрашати"): *Для гостей і постійних клієнтів, серед яких* ***візажист*** *Марина Борщевська, співачка Полякова, ... грали резиденти клубу Dj Sunshine й Dj Ужанський* (УС, 01.02.2008). Синоніми *татуювальник*: *татумейкер* позначають "майстра, який виконує татуювання в дорогих косметичних салонах" [13, с. 663], напр.*:* Єдине, що не порадувало, – це захмарні ціни на послуги **татуювальників**, на книги, журнали та диски для шанувальників стилю тату (ВЗ, 06.10.2008). Неосемантизм *стиліст* "модельєр, який займається створенням певного стилю в одязі, зачісках, макіяжі" також активно функціонує у мові ЗМІ, напр.: *У свій день народження* ***стиліст*** *та іміджмейкер Ляля Фонарьова поставила крапку на своєму попередньому житті та творчості, перетворивши публічний акт "самознищення" в яскраве театральне шоу* (ВЗ, 02.05.2002).

Показовою є активна в лексиконі група запозичених і питомих слів *шоу*: *перформанс* (*перфоманс*): *проект (проект-перформенс, арт-проект, мистецький, літературний проект): видовище: свято: вистава.* Лексему *шоу* (англ. to show "показувати, демонструвати") зафіксовано в "Словнику іншомовних слів" О. С. Мельничука зі значенням "вистава розважально-естрадного жанру" [9, с. 751]. У новітніх українських словниках натрапляємо на таку дефініцію: "1. Яскрава естрадна вистава; 2. *перен.* Про що-небудь, що привертає увагу; про те, що розраховане на зовнішній ефект" [13, с. 756]. Лексемі *вистава* не властиве значення того, що розраховане на зовнішній ефект, це лише "1. Показ п'єси, опери, балету і т.ін; сценічне видовище; спектакль. 2. перен. розм. Розіграна або незвичайна дія" [3, с. 113].

За спостереженнями Л.П. Кислюк, активна твірна основа **-шоу-** утворює словотвірне гніздо із 31 деривата [6, с. 270]. Групу лексем із основою **-шоу-** можна поділити за гіпонімічними зв'язками, тобто різними аспектами поняття, яке вона виражає, на назви: 1) осіб – тих, хто бере участь у шоу: *шоумен, шоу-зірка, шоу-вумен*; 2) назви заходів: *шоу-балет, шоу-матч, шоу-турнір, арт-шоу, байк-шоу, роуд-шоу, а також дог-шоу, стриптиз-шоу, авіашоу, автошоу; ток-шоу, капітан-шоу, джентльмен-шоу, маски-шоу*; 3) інші назви: шоу-*Олімп, шоу-рум.* А.М. Нелюба засвідчив вже й похідний прикметник *шоу-олімповий* "ознака, пов'язана з шоу-Олімпом" [8, с. 138]. Натрапляємо у ЗМІ на лексеми-антоніми: *мегашоу* і *мінішоу*, напр.*: Невеличке приміщення та куций подіум повністю компенсували моделі, музика та мінішоу* (УС, 12.10.2007). *Взагалі-то, ми плануємо зробити мегашоу, на якому нікому не доведеться сумувати* (УС, 16.05.2008).

Отже, функціональний потенціал шоу засвідчує активні процеси актуалізації вираженого в ньому поняття. Поширеним у мовній практиці є композит *шоу-бізнес* з абревіатурою від нього *шоу-біз*. Від лексеми *шоу-бізнес* утворено похідні прикметники-словотвірні синоніми *шоу-бізнесовий* "Ознака, пов'язана з шоу-бізнесом" [8, с. 138]: *шоу-бізовий* "Ознака за віднесеністю до шоу-бізнесу" [8, с. 138].

Активність виявляють й інші члени цієї групи, напр. перформанс (з англ. performance "видовище, вистава"). Засвідчуємо похідний іменник на означення особи, митця, який працює у сфері перформансу, – *перформансист*, напр.*: У галереї "Дзига" має бути зустріч з перформансистами з Вільнюса* (ЛГ, 27.09.2007).

У певних контекстах іменник *проект* синонімізується зі словами *шоу, видовище*. Проілюструємо приклади в межах однієї публікації, що засвідчують процес неосемантизації, а точніше, спеціалізації лексеми *проект* зі значенням "3. Задуманий план дій; задум, намір" [10, VIII, с. 177]: ***Літературний проект*** *Ю. Андруховича стане родзинкою фестивалю. Окрім Андруховича, представницького забарвлення фестивалю додадуть* ***проект-перформенс*** *Владка Кауфмана (Львів),* ***музичний проект*** *Даніеля Галея (Єрусалим, Ізраїль),* ***кінопроект*** *братів Стефані та Тімоті Клей (Лондон, Англія)* (ЛГ, 15.04.2004).

Отже, здійснений аналіз переконливо засвідчує, що в українській мові кінця XX – початку XXI ст. основною передумовою поповнення лексичних синонімів є запозичення. Відповідно посилюються тенденції націоналізації та інтернаціоналізації лексикону.

ЛІТЕРАТУРА

1. Апресян Ю.Д. Лексическая семантика: Синонимические средства языка / Ю.Д. Апресян. – М.: Наука, 1974. – 367 с.

2. Булаховський Л.А. Нариси з загального мовознавства / Л.А. Булаховський. – [2-е вид.].– К.: Рад. школа, 1959. – 308 с.

3. Великий тлумачний словник сучасної української мови / [уклад. і голов. ред. В. Бусел]. – К.: Ірпінь: ВТФ “Перун”, 2004. – 1440 с.

4. Ермакова О.П. Семантические процессы в лексике / О.П. Ермакова // Русский язык конца XX столетия (1985–1995) – [2-е изд.]. – М.: Языки русской культуры, 2000. – С. 32-66.

5. Карпіловська Є.А. Конкурування варіантних номінацій як вияв тенденцій розвитку лексикону: регулятори рівноваги / Є.А. Карпіловська // Функціонально-комунікативні аспекти граматики і тексту. – Донецьк: ДонНУ, 2004. – С. 122-132.

6. Клименко Н.Ф. Динамічні процеси в сучасному українському лексиконі / Н.Ф. Клименко, Є.А. Карпіловська, Л.П. Кислюк. – К.: Видавничий Дім Дмитра Бураго, 2008. – 336 с.

7. Костомаров В. Г. Языковой вкус эпохи. Из наблюдений над речевой практикой масс-медиа / В.Г. Костомаров. – [3-е изд., испр. и доп.]. – СПб.: Златоуст, 1990. – 320 с.

8. Нелюба А. Лексико-словотвірні інновації (2004–2006): [словник] / А. Нелюба, С. Нелюба. – Харків: Майдан, 2007. – 144 с.

9. Словник іншомовних слів / [за ред. О.С. Мельничука]. – К.**:** Голов. ред. Укр. рад. енциклопедії АН УРСР, 1974. – 775 с.

10. Словник української мови: В 11-и т. / [ред. кол.: І.К. Білодід (голова) та ін.]. – К.: Наук. думка, 1970-1980.

11. Словник чужомовних слів / [І.Бойків, О.Ізюмов, Г.Калишевський, М.Трохименко]. – [Репринтне вид.]. – К.: Музей І.Гончара, Вид. фірма “Родовід”, 1996. – 535 с.

12. Сучасна українська літературна мова. Лексика і фразеологія / [за ред. І.К. Білодіда]. – К.: Наук. думка, 1973. – 439 с.

13. Сучасний словник іншомовних слів / [укл. О.І. Скопненко, Т.В. Цимбалюк]. – К.: Довіра, 2006. – 790 с.

14. Тараненко О.О. Синоніми / О.О. Тараненко // Українська мова. Енциклопедія / [редкол.: В.М. Русанівський, О.О. Тараненко (співголови), М. П. Зяблюк та ін.]. – [3-є вид., випр. і доп.].– К.: Укр. енцикл., 2007. – С. 607-610.

УДК: 811.161.2’373.611’367.622.11 “16/20”

ДИНАМІКА ЛЕКСИКО-СЛОВОТВІРНИХ ТИПІВ ІМЕННИКІВ ІЗ СУФІКСОМ -ИНИ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ К. XVII – ПОЧ. XXI ст.

Тернова А.І., к.філол.наук, доцент

Запорізький національний університет

У статті на матеріалі, виявленому в писемних пам’ятках української мови різних стилів і жанрів, від найдавніших часів до сучасності розкривається історія творення іменників pluralia tantum за допомогою суфікса -ини. Особливої уваги надано похідним із порушеною числовою кореляцією, які відображують звичаї українців, їх менталітет.

Ключові слова: іменники pluralia tantum, семантика, лексико-словотвірні типи, десубстантиви, девербативи, деад’єктиви, продуктивність.

Терновая А.И. ДИНАМИКА ЛЕКСИКО-СЛОВООБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ ТИПОВ ИМЕН СУЩЕСТВИТЕЛЬНЫХ С СУФФИКСОМ -ИНЫ В УКРАИНСКОМ ЯЗЫКЕ К. XVII – НАЧ. XXI В. / Запорожский национальный университет, Украина.

В статье на фактическом материале, выявленом в писменных памятках украинского языка разных по стилю и жанрах от самых давних времен до сегодня, розкрывается история образования имен существительных pluralia tantum при помощи суффикса -ины. Особое внимание уделено производным с нарушенной числовой корреляцией, которые отображают обычаи украинцев, их менталитет.

Ключевые слова: имена существительные pluralia tantum, семантика, лексико-словообразовательные типы, десубстантивы, девербативы, деадъективы, продуктивность.

Ternova A.I. DYNAMICS OF LEXICAL AND WORD-FOMATIVE TYPES OF NOUNS WITH THE SUFFIZ OF -INI IN UKRAINIAN LANGUAGE AT THE END OF XVII – BEGINNING XXI OF CENTURY / Zaporozhzhya national university, Ukraine.

In the article investigated creation of nouns of pluralia tantum by means of suffix of –ини on the basis of factual material identified in writing artifacts of the Ukrainian language which are different in terms of style and genres from old times until now. The special attention is spared to the derivatives with the broken numerical correlation, that represent the customs (traditions) of Ukrainians, their mentality.

Key words: pluralia tantum nouns, semantics, lexical and word-formative types, desubstantives, deverbatives, deadjectives productivity.

Упродовж століть в українській мові сформувалася розгалужена система словотворчих засобів для творення назв, які вживаються лише у формі множини. Вони є предметом наукового інтересу як у вітчизняному, так і зарубіжному мовознавстві (Д.І. Арбатський, Л.А. Брусенська, Я.І. Зайкаускене, В.І. Дехтярьов. І.В. Кожевнікова, Г.М. Семенова, Т. Фріделювна, Є.Х. Хабібулліна та ін.). Іменники pluralia tantum із суфіксом -ини є невід'ємними складниками (мікросистемою) деривaційної підсистеми іменника. Поява таких номінацій пов'язана з народними традиціями, побутовими обрядами, ритуалами, урочистими релігійними церемоніями й т.ін. Однак плюративів на -ини на сьогодні розглянуто фрагментарно, найменування такого плану аналізуються поміж похідних різної словотвірної структури множинних назв, або ж іменників у цілому (Л.Ю. Алтицева, Г.Л. Аркушин, П.І. Білоусенко, Є.А. Карпіловська, Н.Ф. Клименко, О.Ф. Пінчук, Л.О. Родніна, І.Ж. Якубов та ін.). Таким чином, відсутність комплексного дослідження формування словотвірної підсистеми іменників pluralia tantum на -ини у новій українській мові к. XVII – поч. XXI ст. і зумовила вибір теми та її актуальність.

Метою наукової статті є встановлення складу множинних найменувань на -ини в новій українській мові й опис процесу формування словотвірної структури, наповнення лексико-словотвірних типів плюративів, визначення чинників, що впливають на продуктивність згаданого форманта та його сполучувальні можливості.

Предметом дослідження стали похідні іменники з порушеною числовою кореляцією в українській мові к. XVII – поч. XXI ст. (період активного розвитку і впорядкування словотвірної системи).

Слов'янський суфікс *-ини* та його похідні виник шляхом ускладнення існуючого *-инъ* [3, с. 127]. У писемних джерелах нової української мови іменників pluralia tantum, які продукуються за допомогою форманта *-ини*, виявлено більше 200. Мотивуються такі похідні здебільшого префіксальними *дієслівними* основами (*обмолотини* < обмолотитися), рідше *іменниковими* (*кізлини* < козла), трапляються поодинокі *відприкметникові* (*м'якини* < м'який) та *відчислівникові* (*дев'ятини* < дев'ятий (день)) деривати.

1. Чимало номенів з суфіксом *-ини* творяться від дієслів і позначають звичаї, обряди, традиції. Семантично такі назви реалізують сукупність загальноприйнятих церемонією, релігійними настановами дій і не мисляться одномоментними, одноактними.

1.1. У писемних джерелах к. XVII – п.пол. XVIII ст. виявлено такі утворення: *змовини* (XVII УЛ 572) 'весільне домовляння' (пор.: *змовини* 'заручини; договір про шлюб' – КіП 177, Ж 307; 'таємна домовленність' – Писк 92); *обзорини* (XVII УЛ 195) 'оглядання господарства' (*обзирати* 'оглядати' – Гр III 9); *заручины* (Тимч I 286); *рочины* (II 298); *хрестины* (466) *церк*. 'обряд хрещення'; *народини* (КіП 192); *постріжини* (Там само); *умовини*, *оглядини*, *домовини* (196) 'знайомство з господарством'; *запросини* (198) 'запрошення на весілля'.

Більшість розгляданих плюративів активно функціонує в писемних пам'ятках др.пол. XVIII – поч. XIX ст. Поміж виявлених похідних на *-ини* трапляються назви дещо з іншою семантикою: *зазовины* (Б-Н 144) 'післявесільний бенкет'; *розговіни* (КвОсн III 126) *церк.* 'перше споживання скоромного після посту'.

Аналізовані множинні найменування поширені в текстах др.пол. XIX – поч. XX ст.: *заручини* (Ж 842) 'домовляння про шлюб'; *умовини* (1010) 'розглядини'; *хрестини* (Писк 272); *оглядини* (Гр III 36); *запросини* (ЛексФр 80); *зорини* (Крим II 115) 'обрядове ознайомлення' (*зорити* 'дивитися' – Гр II 180) та ін.

У лексикографічних працях цього періоду, поряд зі згаданими, фіксуються номени на позначення різних етапів весільного обряду, дій та виконання певних традицій, як от: *розглядини* (Писк 226); *звідини* (Ж 288); *покладини* (684) 'заручини'; *зводини* (Гр II 134) 'весільний обряд: перевірка цнотливості молодої'; *відводини* (149) 'обрядове взаємовідвідання майбутніх сватів' (*відводити* 'супроводжуючи, вести'); *сміїни* (IV 158) 'частування після весілля із традиційними розвагами, іграми'.

Побутові обрядодії та звичаї, пов'язані із житлом, характеризують такі виявлені найменування pluralia tantum: *увіходини* (Писк 263); *входини* (Ж 131); *зав'язини* (237) 'обряд закладання фундаменту будівлі'; *засновини* (271); *заходини* (290) 'святкування новосілля'; *зводини* (Там само); *построїни* (719); *закладини* (Гр II 49) 'закладання фундаменту з урочистостями'.

За допомогою форманта *-ини* продукуються деривати на позначення різних періодів щодо народження, перших років життя та смерті людини: *родини* (Писк 225), *кончини* (Ж 363); *погребини* (674); *похрестини* (727); *уводини* (УмСп 117); *хрестини* (Хронїка 4); *виводини* (Гр I 149) 'перше відвідування жінкою церкви'; *зливини* (II 157) 'обрядове „очищення" після хрестин'; *молитвини* (440) 'читання очисної молитви над народженим'.

Матеріал, дібраний із писемних джерел др.пол. XX – поч. XXI ст., дозволяє стверджувати, що більшість іменників pluralia tantum аналізованої структури на позначення обрядових дій, функціонує і сьогодні. Деякі девербативи зазнали розширення семантики і фіксуються головно у говірковому мовленні, напр.: *обстрижини* (СУМ V 586) 'обряд першої стрижки'; *словини* (IX 367) *діал.* 'сватання' (*словити заст.* 'обговорювати'); *випровадзіни* (Лис 45) 'проводи'; *вінчини* (ДзПрогр 261) 'обжинки' (*вінчати* 'завершувати'); *запоїни* (264) 'своєрідне обрядове скріплення договору про шлюб'; *закладини* (СсУГ 108); *згодини* (О I 303) 'заручини'; *митвини* (441) 'частина весільного обряду'; *з(по)любини* [15, с. 16] 'передвесільне гуляння молоді'; *змовлини* [19] 'домовини про весілля'; *засватини* [19]; *загризини* [Там само, с. 23] 'частування з приводу успішного сватання'; *відгризни*, *від'їдини*, *пополочіни*, *поправіни* [15, с. 263] 'етапи гуцульського весільного обряду'; *розплетини* (УМіф 426) 'передвесільне розплітання коси молодої'. Рідше фіксуються назви, пов'язані із сільськогосподарськими роботами: *закрутини* (УМіф 183) 'звичай сплітання ячмінних, лляних й вівсяних стебел із замовлянням „на врожай"'.

В обстежених джерелах нової української мови виявлено кілька похідних, мотивованих *дієприкметниками*. Вони позначають переважно дії, пов'язані з похованням та вшануванням пам'яті небіжчика: *мерлини* (Гр II 419) 'церемонія по смерті'; *умерлини* (IV 337) 'смерть і народно-обрядові дії з цього приводу' (пор.: *умерлини* (Саб 369) 'акт смерті').

1.2. Семантично близькими до обрядових найменувань є девербативи, які номінують свята, урочистості, масові заходи, календарні дати: *родини* (Новицьк 82); *вродини* (ЛексФр 44) 'святкування з нагоди народження'; *іменини* (Гр II 198) 'свято, що припадає на день однойменного святого'; *замолотини* (Крим II 54) 'початок молотьби та святкування з цієї нагоди'; *обмолотини* (СУМ V 542) 'закінчення молотьби і святкування цієї події'. Деякі плюральні номінації функціонують лише у говорах української мови: *окладини*, *здоймини* (ДзПрогр 77) 'етапи зведення житла'; *запивини* (Арк I 173); *спускини* (II 169) 'гадання молоді'.

1.3. У новій українській мові серед віддієслівних похідних на *-ини* знайдено кілька іменників, які позначають опредметнену процесуальну дію. Семантична специфіка вивідної основи надає дериватам значення тривалості в часі, протяжності дії: *закладины* (Тимч I 271) 'закладка'; *сцилины* (II 381) 'одужання'; *оплетини* (Ж 572); *переносини* (620); *польопотини* (692); *руйновини* (842); *творини* (901) 'створення чогось'; *розсипини* (СГТ 175) 'розсип'; *погостини* (Скурат 1) 'відвідини; мандрівка'.

Активне функціонування найменувань розгляданої структури в усному народному мовленні XVII–XVIII ст. призвело до масової фіксації дериватів практично всіма писемними джерелами др.пол. XIX – поч. XX ст.: *родины* (Б-Н 314) 'пологи'; *кпини* (Ж 374) 'знущання' (*кпити* 'насміхатися'); *підводини* (639) 'інтриги'; *уходини* (УмСп 1073) 'догляд'; *мілыни* (ДолГов 109) 'милування'; *„не можна розпочинати засновин жодної колєгії при переговорах* (Сушко 49); *виглядини* (Гр I 152) 'очікування'; *відвідини* (207); *замовини* (II 67) 'заклинання'; *гостини* (135); *навідини* (469); *перепросини* (III 134); *поновини* (312) 'оновлення'; *приносини* (429) 'пожертвування'; *ходини* (407); *бітини* (ЛексФр 18) 'побиття'; *розвозини* (Шел 78) 'розвезення чогось'; *зародини* (Крим II 107) 'зачаття дитини'.

Окрім згаданих плюративів аналізованого типу в лексикографічних працях др.пол. XX – поч. XXI ст. уперше фіксуються й такі похідні: *розговини* (УМіф 426) 'родинне споживання свяченої їжі'; *заводини* (СУМ III 55) 'голосіння'; *обходини* (V 600) 'оглядання'; *переносини* (VI 236) 'дія за значенням *переносити*'; *припросини* (VII 717) 'запрошення прийти'; *провідини* (VIII 133); *розвідини* (633) 'дія за значенням *розвідати'*; *розглядини* (649) 'дія за значенням *розглядати*'; *розкопини* (708) 'пошуки'; *розмовини* (747); *сходини* (IX 893) 'збори' та 'побачення' – Карав 558; *умовини* (X 442); *згребини* (Саб 354) 'дія за значенням *згрібати*'; *зводини* (Мельн 80) 'зведення свідків'; *нагребини* (РУС II 632) 'дія за значенням *нагрібати*'; *вимовини* (О I 103), *домовини* (227) 'дія за значенням *вимовити*, *домовити* (себе)' – застерегтися; *пересувини* [8, с. 377] 'післявесільне пригощання'; *поновини* (Карав 313); *спросини* (ЕСУМ IV 602) 'вимоги'.

1.4. Обстежені пам'ятки нової української мови засвідчують віддієслівні похідні на *-ини*, котрі належать до інших лексико-словотвірних груп множинних іменників і функціонують головно в уснорозмовному й говірковому мовленні. Деякі з них позначають певні часові поняття, окремі обрядові моменти з чітко окресленою тривалістю: *пирисувини*, *пириносини*, *поправини* (ГорбачТер 193) 'час підготування до весілля'; *заводини* (ГуцГов 73) 'передвесільний вечір' (пор.: *заводини* [15, с. 263] 'обрядове „заведення" молодих за весільний стіл'); *дарини* (ССУГ 107) 'час „обдаровування" молодих'.

1.5. Частина віддієслівних похідних pluralia tantum позначає найменування залишків, побічних продуктів, що виникли після дії, окресленої вивідною основою: *одробини* (ЛексЛат 82) 'рештки після виконаної роботи'; *зшимовини* (ЛО 76) 'піна на рідині'; *сколотини* (КвОсн ІІІ 241) 'побічний продукт при збиванні масла'; *опалини* (Ж 570) 'відходи після *опалення* (підкидання в решеті) зерна'; *трини* (УмСп 116) 'рештки при обробці металу'; *збоїни* (139) 'залишки після обмолоту'; *отрубіны* (ДолГов 112) 'відходи при виробництві борошна'; *волочини* (Гр І 252) 'залишки рослин на бороні'; *згонини* (ІІ 140) 'залишки колосся і соломи' (*згонити* 'очищати провіяне зерно'); *з'їдини* (155); *підточини* (ІІІ 155) 'зерно, що просіялося крізь сито'; *змилини* (ДзПрогр 190) 'помиї'; *скружини* (ГорбачОстр 319) 'зернові рештки' (*скругляти* 'очищувати зерно в решеті, методом обертання' – Гр ІV 144); *обметини* (СхСл 146) 'борошняний пил'.

1.6. Трапився дериват із локативним значенням: *заорини* (Гр ІІ 74) 'краї поля , які через заїжджений ґрунт важко заорати'.

1.7. Деякі віддієслівні деривати на *-ини* позначають різні конкретні предмети (переважно будівельні чи побутові приладдя): *мостини* (УмСп 1023) 'устрій з колод' (*мостити* 'настилати'); *обрубини* (О ІІ 11) 'підвалини' (*обрубати* 'поставити зруб'); *підплетини* (75) 'перехресні жердини на санях'; *підкладини* (НикМЛА 294) 'балки, на які кладуть нижній камінь у будівлі'.

1.8. В обстежених джерелах нової української мови к. XVII – поч. XXI ст. фіксується ряд девербативів з різною семантикою, котрі функціонують переважно в говорах нової української мови: *сма(р)котини* (ЛексЛат 273) 'нежить'; *розвалины* (Лексікон 501); *виросли́ни* (ЛО 68) 'кістки'; *зколотини* (Писк 91) 'скоромна їжа'; *приємини* (211) 'манери'; *щербини* (Русл 678), *рибрини* (НикСГЛ 128) 'нерівності на чомусь'; *розвільнини* (ГорбачТер 188) 'дизентерія'; *лупини* (189) 'їжа' (*лупити* 'чистити'); *роздряпини* (Карав 540) 'виразки на тілі'; *пособини* (Чаб ІІІ 247) 'гуртова допомога'; *приносини* (Іннов 99) 'збірне: все, що принесли' (напр.: „*Побіжний погляд на <u>приносини</u>: гарний друк, гарний папір. Оце й весь позитив*" – Там само).

2. Деякі іменники pluralia tantum на *-ини* мають *десубстантивне* походження.

2.1. Позначають такі деривати переважно знаряддя дії, приладдя, пристрої або частини побутових предметів. Зазначені конструкції складаються, як правило, з кількох елементів, на котрі вказує мотивувальне слово, напр.: *лавици* (ЛексЛат 363); *п'ятрини* (УмСп 712) 'гончарські полички' (*п'ятра* 'полиця'); *столини* (Гр ІV 209) 'ніжки стола'; *балясини* (Ліпк 212) 'груз на сподах невода' (*баляси* 'точений стовпець'); *вантини* (213) 'відтяжка на судні' (*ванта* 'канат' – СУМ І 290); *драговини* (216) 'пристосування для просушування сіток' (*драгаль* 'сволок'); *літрини* (Гр ІІ 372) 'частина будівлі' (*літря* 'переносна драбина'.

2.2. Виявлені похідні з демінутивним значенням, які репрезентують переважно менші за розмірами предмети: *козлини* (Гр ІІ 242) 'підставка' (*козли* 'крокви'); *ключини* (О І 359) 'крокви' (*ключ* 'жердина з гачком').

2.3. У обстежених текстах трапилися множинні найменування, що характеризують весільні поняття, різні традиції та ритуали. У процесі становлення нової української мови спостерігаємо повільне наповнення цієї групи похідних: *дружбини* (КіП 196) '„прощання'' зі свободою'; *колачини* (Ж 357, Гр ІІ 267) 'четвертий день весілля, на якому молодий купує *колачі* та напої і з весільними батьками 'заливає' свою 'господарність', а також 'останній етап весілля: батьки віддають за свою дитину дарунок хрещеним' – ГуцГов 98, від *колач* 'обрядовий весільний хліб'; *роковини* (Ж 839) 'поминки'; *руковини* (842) 'заручини'; *углини* (1002) 'оглядини (*кутків*)'; *гульбини* (Гр І 338); *паспортини* (Нелюба 88) 'свято отримання паспорта'; *пирожини* [15, с. 264] 'обряд приготування страви для свекрухи' (*діал. пироги* 'вареники').

2.4. Зафіксовано й інші нечисленні найменування з різною семантикою, котрі функціонують головно в уснорозмовному мовленні та говорах сучасної української мови: *креничини* (Ж 377) 'джерело'; *сьвятини* (858) 'час свят'; *мешини* (Гр ІІ 421) 'штани з кожуха' (від *діал. мех* 'хутро'); *нічини* (Саб 386) 'нічні сутінки'; *куртини* (О І 397) 'коротка куртка' (*курта* 'короткий одяг до пояса' – Гр ІІ 331); *лушпини* (ГорбачСт 476) 'лушпиння'; *волохини* (Арк І 71) 'боцюн: Vaccinium uligiosum L.'; *горохвини* (104) *збірн.* 'листя і стебла квасолі'.

2.5. Серед іменників pluralia tantum виявлено деривати, що з'явилися внаслідок універбації – різновиду афіксального словотворення, при якому словосполучення за допомогою суфіксації згортається в слово (сороковий день > *сороковини*). Такі утворення позначають обряди, пов'язані з християнськими традиціями вшанування пам'яті померлого. Серед виявлених дериватів на *-ини*, основою похідного виступає порядковий *числівник*, оскільки він виконує роль атрибута: *девѧтыны* (ЛисТріодь 33), *дев'ятини* (КвОсн І 335); *третини* (ІІІ 429) (пор.: *третини*, *дев'ятини*, *сорочини* (Закр 525) 'поминальні дні'; *десятини* (Гр І 365); *сороковини* (ІV 169) та ін.

3. У текстах нової української мови зрідка фіксуються іменники pluralia tantum, що утворилися від *прикметникових* основ, напр.: *твє(р)дины* (ЛексЛат 313) 'стовпи'; *м'якини* (XVIII УЛ 382) 'начиння для хліба', 'середина хліба'

Отже, творення іменників pluralia tantum за допомогою формантів *-ини*, є досить продуктивним на початку становлення нової української мови. Чимало дериватів цього типу вже у XIX – на поч. XX ст. поступово перейшли до інертного фонду лексики української мови. У сучасній українській мові продукування за допомогою згаданих афіксів є малопоширеним. Зрідка трапляються новотвори на позначення нових обрядів, звичаїв, свят: *октябрини* (СУМ V 684) 'звичай давати новонародженому ім'я', який з'явився в СРСР у перші роки після революції на заміну хрестинам. Розвиток семантики на основі багатозначності вивідної основи спричиняє появу дериватів-омонімів, напр.: *зводини* (Гр ІІ 134) 'весільний обряд: перевірка незайманості молодої' (*зводити* 'піднімати після шлюбної ночі з ліжка'); *зводини* (СУМ ІІІ 490) 'каркас державної будівлі' та 'колективна робота за могорич'; *зводини* (О І 301) 'весілля'; *зводини* (Чаб ІІ 93) 'плітки' (*зводити* 'безпідставно звинувачувати'). Згадане явище сприяло постійному поповненню кількісного складу похідних. Не зважаючи на особливості семантики та вплив позамовних чинників, іменники розгляданої структури продовжують активно використовуватися носіями мови. Номени згаданої структури перебувають у сфері розмовного мовлення, проте позбавлені відтінку емоційності й обслуговують практично всі функціональні стилі мови.

ДЖЕРЕЛА

Арк Аркушин Г.Л. Словник західнополіських говірок: у 2 т. / Г.Л. Аркушин. – Луцьк: Ред.-вид. відділ „Вежа" Волинського державного університету ім. Лесі Українки, 2000.

Б-Н Білецький-Носенко П. Словник української мови / П. Білецький-Носенко / підг. до вид. В.В. Німчук. – К.: Наук. думка, 1966. – 423 [1] с.

ГорбачОстр Горбач О. Західно-поліська говірка с.Остромичі коло повіту Кобринь: словник / Олекса Горбач // Діялектологія: зібрані статті. – Мюнхен: Український вільний університет, 1993. – Т. 5. – С. 283-331.

ГорбачСт Горбач О. Південноволинська говірка й діалектний словник с.Ступно, кол. повіту Здовбунів / Олекса Горбач // Діялектологія: зібрані статті. – Мюнхен: Український вільний університет, 1993. – Т. 5. – С. 405-524.

ГорбачТер Горбач О. Говірки Теребовельщини: словник / Олекса Горбач // Діялектологія: зібрані статті. – Мюнхен: Український вільний університет, 1993. – Т. 5. – С. 173-257.

Гр Словарь української мови: в 4 т. / зібр. ред. журн. „Киев. старина" / упоряд., з дод. власн. матеріалу, Б. Грінченко. – К.: Лексикон, 1996. – (Репринтне вид. 1907–1909 рр.).

ГуцГов Гуцульські говірки: короткий словник / відпов. ред. Я. Закревська. – Львів, 1997. – 232 с.

ДзПрогр Дзендзелівський Й.О. Програма для збирання матеріалів до лексичного атласу української мови / Йосип Олексійович Дзендзелівський. – К.: Наук. думка, 1987. – 300 с.

ДолГов Верхратський І. Про говір долівський / Іван Верхратський // ЗНТШ. – 1900. – Т. 35–36. – С. 1-127.

ЕСУМ Етимологічний словник української мови: в 7 т. / ред. Л.С. Мельничук. – К.: Наук. думка, 1982-2006. – Т. 1-5.

Ж Желехівський Є., Недільський С. Малорусько-німецький словник / Є.Желехівський, С.Недільський. – Львів: Друкарня товариства ім. Т. Шевченка, 1886. – 1117 с.

Закр Закревській М. Старосвѣтскій пандуриста. Книга Третія. Словарь малороссійских идіомовъ … / М.Закревській. – М., 1859. – 626 с.

Іннов Нелюба А., Нелюба С. Лексико-словотвірні інновації (2004-2006): словник / А.М. Нелюба, С.А. Нелюба. – Харків: Майдан, 2007. – 144 с.

Карав Караванський С. Російсько-український словник складної лексики / С.Караванський. – К: Академія, 1998. – 712 с.

КвОсн Словник мови творів Г. Квітки-Основ'яненка: в 3 т. / відп. ред. М.А. Жовтобрюх. – Харків: Харківський державний університет, 1978-1979.

КіП Культура і побут населення України: навч. посібник / упоряд. В.І. Наумко, Л.Ф. Артюх, В.Ф. Горленко та ін. – 2-е вид. – К.: Либідь, 1993. – 228 с.

Крим Російсько-український словник: у 3 т. / Українська АН, Комісія для складання словника української живої мови / гол. ред. А.Е. Кримський. – К.: Червоний шлях, 1924-1933.

Лексікон Лексікон словено-латинський // Лексикони Є.Славинецького та А.Корецького-Сатановського / підг. до вид. В.В. Німчук. – К.: Наук. думка, 1973. – С. 423-540. – (Пам'ятки української мови XVII ст. Серія наукової літератури).

ЛексЛат Лексиконъ латинський / Лексикони Є.Славинецького та А. Корецького-Сатановського / підг. до вид. В.В. Німчук. – К.: Наук. думка, 1973. – С. 61-423. – (Пам'ятки української мови XVII ст. Серія наукової літератури).

ЛексФр Лексика поетичних творів Івана Франка: (методичні вказівки з розвитку лексики) / упоряд. І.І. Ковалик та ін. – Львів: ЛДУ, 1990. – 264 с.

Лис Лисенко П.С. Словник поліських говорів / П.С. Лисенко. – К.: Наук. думка, 1974. – 260 с.

ЛисТріодь Огієнко І. Лисеївська тріодь 1734 року: з історії української мови в XVIII віці / Іван Огієнко. – Варшава: Друкарня Синодальна, 1932. – 34 с.

Ліпк Словник рибальської лексики // Ліпкевич І.Г. Рибальська лексика в українських говірках Нижньої Наддніпрянщини: дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 / Ігор Григорович Ліпкевич. – Запоріжжя, 1993. – С. 212-235.

ЛО Лѣкарства описаніє // Лікарські та господарська порадники XVIII ст. / підг. до вид. В.А. Передрієнко. – К.: Наук. думка, 1984. – С. 17-91.

Мельн Мельничук О.С. Словник специфічної лексики с.Писарівки (Кодимського р-ну Одеської обл.) / Олександр Савич Мельничук // Лексикографічний бюлетень. – К.: АН УРСР, 1952. – Вип. 2. – С. 67-99.

Нелюба Нелюба А. Лексико-словотвірні інновації (1983–2003): словник / Анатолій Нелюба. – Харків, 2004. – 136 с.

НикМЛА Никончук М.В. Матеріали до лексичного атласу української мови (Правобережне Полісся) / М.В. Никончук. – К.: Наук. думка, 1979. – 316 с.

НикСГЛ Никончук М.В. Сільськогосподарська лексика правобережного Полісся / М.В. Никончук. – К.: Наук. думка, 1985. – 312 с.

Новицьк Новицькій Я.П. Народная память о Запорожье: предания и рассказы, собранные в Екатеринославщине 1875-1905 г.: (репринтне вид. 1911 р.) / Яків Павлович Новицькій. – Рига: Спридитис, 1990. – 118 с.

О Онишкевич М.Й. Словник бойківських говірок: у 2 ч. / М.Й. Онишкевич. – К.: Наук. думка, 1984.

Писк	Словник живоі народнеі, письменної і актової мови руських югівщан Російської і Австрійсько-Венgерськоі цесарії / сост. Фортунатъ Пискуновъ. – Кіевъ: Въ Типографіи Е.Я. Федорова, 1875. – 310 с.
Русл	Російсько-український словник / відп. ред. П.Мустяца. – К.: Вид-во АНУ, 1937. – 890 с.
РУС	Русско-украинский словарь: в 3 т. / под. ред. С.И. Головащука и др. – К.: Наук. думка, 1969. –1970.
Саб	Сабалдир Г.О. Практичний російсько-український словник / Г.О.Сабалдир. – К.: Час, 1926. – 436 с.
СГТ	Тутковський П.А. Словник геологічної термінології: проєкт / П.А. Тутковський. – К.: Державне вид-во України, 1923. – 202 с.
Скурат	Скуратівський В. Погостини, або 12 мандрівок у глибину століть / Василь Тимофійович Скуратівський. – К.: Навчальна книга Богдан, 2007. – 112 с.
СсУГ	Східностепові українські говірки: науково-навчальний посібник / за заг. ред. А.Загнітка. – Донецьк: ДонДУ, 1998. – 114 с.
СУМ	Словник української мови: в 11 т. / ред. колегія: І.К. Білодід (гол.) та ін. – К.: Наук. думка, 1970-1980.
Сушко	Сушко О. Впровадженє єзуїтів до Польщі: історично-критична студія / О.Сушко // ЗНТШ. – 1904. – Кн. 2. – Т. 58. – С. 29-60.
СхСл	Словник українських східнослобожанських говірок / уклад. К.Д. Глуховцева та ін. – Луганськ, 2002. – 234 с.
Тимч	Тимченко Є. Матеріли до словника писемної та книжної української мови XV-XVIII ст.: у 2-х кн. / відп. ред. В.В. Німчук. – К.: Преса України, 2002.
УЛ XVII	Українська література XVII ст.: синкретична писемність. Поезія. Драматургія. Белетристика / упоряд., приміт. і вступ. ст. В.І. Крекотня. – К.: Наук. думка, 1987. – 608 с.
УЛ XVIII	Українська література XVIII ст. – К.: Наук. думка, 1983. – 694 с.
УМіф	Войтович В. Українська міфологія / Валерій Войтович. – К.: Либідь, 2002. – 664 с.
УмСп	Уманець М., Спілка А. Словарь російсько-український / М.Уманець, А.Спілка. – Берлін.: Українське слово, 1925. – 1150 с. – (Додаток до "Зорі" 1893 року. – Львів, 1893).
Хронїка	Наукова Хронїка: огляд часописей за 1901 р. // ЗНТШ. – 1902. – Кн. 4. – Т. 48. – С. 1-25.
Чаб	Чабаненко В.А. Словник говірок Нижньої Наддніпрянщини: в 4 т. / В.А.Чабаненко. – Запоріжжя: ЗДУ, 1992.
Шел	Шелудько І.М. Практичний словник виробничої термінології / І.М. Шелудько. – Харків: Державне вид-во України, 1931. – 110 с. – (Серія практичних словників. – Вип. 3.).

ЛІТЕРАТУРА

1. Алтицева Л.Ю. Функціонально-семантичні параметри іменників з неповною числовою парадигмою: дис. ... канд. філол. наук: спец. 10.02.01 "Українська мова" / Л.Ю.Алтицева. – К., 2003. – 200 с.

2. Аркушин Г.Л. Іменниковий словотвір західнополіського говору. Монографія / Г.Л. Аркушин. – Луцьк: РВВ "Вежа" Волинський державний інститут ім. Лесі Українки, 2004. – 746 с.

3. Бевзенко С.П. Історична морфологія української мови. Нариси із словозміни і словотвору / С.П.Бевзенко. – Ужгород: Закарпатське обласне вид-во, 1960. – 416 с.

4. Бігусяк М. Із спостережень над весільною лексикою гуцульського говору / М.Бігусяк // Гуцульські говірки: Лінгвістичні та етнолінгвістичні дослідження. – Львів: Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича, 2000. – С. 125-148.

5. Бігусяк М. Словотвірна характеристика весільної лексики гуцульського діалекту / М.Бігусяк // Актуальні проблеми українського словотвору. – Івано-Франківськ: Плай, 2002. – С. 262-269.

6. Білоусенко П.І. Із спостережень над словотвором деяких іменників неповної парадигми / П.І.Білоусенко // Стилістика української мови. – К.: КДПУ, 1990. – С. 62–67.

7. Брусенская Л.А. Существительные pluralia tantum в структуре категории числа современного русского литературного языка / Л.А. Брусенская // Русский язык в национальной школе, 1990. – № 3. – С. 3-8.

8. Грицак М.А. Принципи пояснень значень реєстрових слів у "Словнику українських говорів Закарпацької області" / М.А. Грицак // Праці XII республіканської діалектологічної наради. – К.: Наук. думка, 1971. – С. 374-381.

9. Зайкаускене Я.И. Существительные pluralia tantum в современном русском и литовском языках. Существительные конкретно-предметного и вещественного значения / Я.И. Зайкаускене. – Вильнюс, 1967. – 107 с.

10. Дехтярев В.И. Происхождение имен pluralia tantum в славянских языках (К определению семантических механизмов лексикализации форм множественного числа) / В.И. Дехтярев // Вопросы языкознания. – 1982. – № 1. – С. 65-77.

11. Зеленько А.С., Бандюк М.І. Типологія структурно-семантичної організації побутово-виробничої лексики української мови на діалектному матеріалі (Реконструкція глибинних семантичних структур, або семантичний тезаурус): Монографія / А.С. Зеленько, М.І. Бандюк. – Луганськ: Шлях, 1999. – 90 с.

12. Карпіловська Є.А. Суфіксальна підсистема сучасної української літературної мови: будова та реалізація / Є.А. Карпіловська. – К.: Ін-т мовознавства імені О.О. Потебні НАН України,1999. – 297 с.

13. Клименко Н.Ф. Система афіксального словотворення сучасної української мови / Н.Ф. Клименко. – К.: Наук. думка, 1977. – 189 с.

14. Кожевникова И.В. Существительные singularia tantum и pluralia tantum в русском, французком и итальянском языках / И.В. Кожевникова [Электронный ресурс] // http://www.acis.vis.ru/8/1 7/kojevnikova.htm – Дост. с экрана.

15. Магрицька І.В. Весільна лексика українських східнослобожанських говірок: дис. ... кандидата філол. наук: 10.02.01 / І.В. Магрицька. – К., 2000. – 622 с.

16. Пінчук О.Ф. Словотвірна структура віддієслівних іменників сучасної української літературної мови / Морфологічна будова сучасної української мови / О.Ф. Пінчук. – К.: Наук. думка, 1975. – С. 35-82.

17. Родніна Л.О. Суфіксальний словотвір іменників у сучасній українській мові // Словотвір сучасної української літературної мови / Л.О. Родніна. – К.: Наук. думка, 1979. – С. 57-118.

18. Семенова Г.Н. Имена pluralia tantum как типологическая особенность индоевропейских языков (на материале русского, английского и немецкого языков) / Галина Николаевна Семенова // Вестник Тамбовского университета. Серия: Гуманитарные науки. – Тамбов, 2007. – Вып. 10 (54). – С. 70-74.

19. Хабибуллина Э.Х. Абстрактные существительные множественного числа во французком и русском языке / Э.Х. Хабибуллина. – Казань: Изд-во Казанского университетата, 1988. – 136 с.

20. Якубов И.Ж. Имена существительные pluralia tantum в современном русском языке (в сравнении с украинским и белорусским): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. филол. наук.: спец. 10.02.01 "Русский язык" / И.Ж. Якубов. – К., 1975. – 22 с.

21. Friedelówna T. Kategoria plurale tantum w języku polskim / Tereza Friedelówna. – Prace wydzialu filologiczno-filozoficznego. – T. 20. – Z. 1. – Toruń, 1968. – 170 s.

УДК 821.161.2-1.09

ТОПОПОЕТОНІМИ В ХУДОЖНЬОМУ ПРОСТОРІ ДМИТРА ПАВЛИЧКА

Тєлєжкіна О.О., к. філол. н, доцент

Національний фармацевтичний університет

У пропонованій статті автор висвітлює результати спостереження за вживанням у поетичному мовленні Д. Павличка топоетонімів. Ці одиниці топонімічної системи поет наділяє констатуючою, інформативною й експресивною функціями, що сприяє найбільш точному і яскравому розкриттю художнього задуму автора і найбільш повному насиченню художньо-поетичного простору митця.

Ключові слова: топопоетонім, алонім, ойконім, хоронім, гідронім, оронім, символ, художній простір.

Тележкина О. А. ТОПОЭТОНИМЫ В ХУДОЖЕСТВЕННОМ ПРОСТРАНСТВЕ ДМИТРИЯ ПАВЛЫЧКО / Национальный фармацевтический университет, Украина.

В предлагаемой статье автор рассматривает результаты наблюдения за употреблением в поетической речи Д. Павлычко топоэтонимов. Эти единицы топонимической системы выполняют констатирующую, информационную и экспрессивную функции, что способствует более точному и яркому раскрытию художественного замысла автора и более полному насыщению художественно-поэтического пространства поета.

Ключевые слова: топопоэтоним, алоним, ойконим, хороним, гидроним, ороним, символ, художественное пространство.

Telezhkina O.O. TOPOPETHONYSMS IN THE STYLISTIC SPACE OF DMYTRO / National University of Pharmacy, Ukraine.

The article deals with the results of research of topoethonysm use in the poetic speech of D. Pavlychko. Such units of the toponymic system serve as a verifying, informational and expressive agents; and it contributes to more precise and brighter exposure of the author's stylistic conception and fuller satiation of his poetic space.

Key words: topoethonysm, allonym, oikonym, choronym, hydronym, oronym, symbol, poetic space.

Функціонування топонімів у художньому тексті вже тривалий час привертає увагу вітчизняних дослідників. Так, були розглянуті різні аспекти вияву топонімів у прозі В.Винниченка (Г.П. Лукаш [7]), Б.Грінченка (Е.В. Боєва [1]), О.Кобилянської (Ю.О. Карпенко [4; 5]), М. Хвильового (О.О. Усова [15]), віршах та історичних романах Л. Костенко (В.М. Калінкін, Ю.В. Лінчицька [3]), поезії Святослава Гординського (В.Ф. Півень [14]) та інших митців ІІ половини ХХ століття (І.В. Хлистун [16]), драматичних творах Лесі Українки (Т.І. Крупеньова [6]). Незважаючи на важливість розробки цих цікавих лексичних і стилістичних ділянок для сучасної мовознавчої науки, дотепер обійдена увагою представленість топонімічної лексики у поетичній творчості наших сучасників. Зокрема, детального аналізу потребує зазначена лексична група, активно використовувана у віршових творах Д.Павличка. Дослідження поетичного топонімікону поета дозволить встановити глибинні зв'язки у площині Я поета – країна – світ через з'ясування ролі топонімів, що є важливим для розуміння ідіостилю митця і культурно-історичних подій, в яких розвивався й реалізувався поетичний талант Д. Павличка. Це й актуалізує необхідність лінгвостилістичного вивчення топопоетонімів у художньому просторі митця.

Мета статті – визначити семантичне навантаження топопоетонімів і стилістичні функції, якими Д.Павличко наділяє мовні одиниці, що належать до топонімічної лексики.

Проведені спостереження засвідчили введення у тексти творів поета класів топонімів різної територіальної належності. Це пояснюється тим, що поетичне Я митець пов'язує у своїх творах не лише з історичними, культурними чи соціальними проблемами рідної країни, а й з іншими державами світу, переживаючи болі і страждання інших народів.

Найбільш активно поет послуговувався такими лексико-семантичними групами топонімічної лексики:

а) ***макротопоніми***: *Азія, Африка, Балкани, Галичина, Європа, Кавказ, Косарал, Підкарпаття, Поділля, Прибалтика, Сибір, Тернопілля, Урал, Франківщина*;

б) ***хороніми***: *Австрія, Афганістан, Білорусь, В'єтнам, Грузія, Естонія, Єгипет, Іспанія, Ічкерія, Канада, Кенія, Китай, Конго, Куба, Литва, Македонія, Монголія, Пакистан, Польща, Португалія, Росія, Словаччина, Сомалі, Суомі, США, Україна, Фінляндія, Франція, Хорватія, Чехословаччина, Чечня;*

в) ***ойконіми***: у цьому топонімічному класі виділяється група ***астіонімів***: назви міст і містечок на теренах України: *Базар, Батурин, Берестечко, Брустури, Буча, Гадяч, Галич, Дрогобич, Жовті Води Запоріжжя, Збараж, Ірклiїв, Канів, Київ, Кіровоград, Кодня, Коломия, Конотоп, Космач, Кривий Ріг, Криворівня, Крути, Луганськ, Львів, Одеса, Пирятин, Підволочиськ, Полтава, Станіслав, Старокостянтинів, Стир, Тернопіль, Умань, Херсон, Хуст, Черкаси, Чернівці, Чигирин, Яблунів, Яремче, Ярополче;* назви світових столиць, міст і містечок, що певним чином вплинули на перебіг історії України чи світової історії: *Аларкон, Амстердам, Афіни, Балтимор, Барселона, Берлін, Брно, Брюссель, Будапешт, Вавилон, Валенсія, Ванкувер, Варшава, Ватерлоо, Вашингтон, Венеція, Відень, Воркута, Гомора, Гренада, Грозний, Гуантанамо, Гудермес, Джелалабад, Єрусалим, Загреб, Інта, Кандагар, Каракорум, Кельн, Клязьма, Краків, Кустанай, Люблін, Мадрид, Мілан, Москва, Назарет, Нью-Йорк, Онтаріо, Оттава, Палермо, Париж, Петербург, Прага, Рим, Самарканд, Сандармох, Сарагоси, Сараєво, Сіон, Спарта, Стамбул, Тюмень, Фіви, Хатинь, Хіросіма;* і менш чисельна група ***комонімів*** (назви селищ і невеликих сіл на території України): *Багадунка, Березів Вижній, Березів, Боровиця, Гола Пристань, Гущанки, Добромирка, Драбів, Дубове, Кам'янка, Ключів, Ковалівка, Кожухів, Корнцівка, Короленка, Косів, Красники, Крушник, Кусиківці, Лозівка, Лолин, Люча, Медведівка, Медобори, Межиріч, Мельники, Микуличині, Моринці, Мошни, Насарат, Пікуличі, Стопчатів, Суботів, Тальне, Текуча, Хмільник, Худоліївка, Шишаки*;

г) ***урбаноніми***: *Карлів міст, Княжа гора, Латинський квартал, Личаків, площа Ринок, Софіївський майдан, Французький бульвар, Хрещатик;*

д) ***гідроніми***, серед яких спостерігаються ***пелагоніми***: *Біле море, Егейське море, Каспій, Карибське море, Середземне море, Червоне море, Чорне море*; ***потамоніми***: *Буг, Ворскла, Дніпро, Дністер, Донець, Збруч, Іпокоть, Лугань, Лючка, Прут, Псел, Стрий, Сула, Сян, Тиса, Тясмин, Удай, Хорол; Вісла, Дунай, Рейн, Сейм, Сена, Йордан, Каяла, Амазонка, Міссісіпі, Волга, Дон, Ока, Кура*; ***лімнонім***: *Онтаріо, Сиваш*;

е) ***ороніми***, де чисельно виділяються назви гір і вершин: *Глід, Говерла, Ґрегот, Калита, Карпати, Палита, Хорив, Чорногора* (на теренах України), *Альпи, Памір, Ай-Петрі, Алтай, Ельбрус, Кавказ, Арарат, Сьєрра-Маестро, Міна дель Фріо, Ескамрай, Туркіно, Гіндукуш* (на інших територіях) і ярів: *Бабин Яр, Холодний Яр.*

Підпорядковуючи топопоетоніми загальним законам художнього контексту, Д. Павличко майстерно вводить їх у полотно віршового твору і наділяє відповідними функціями.

Виступаючи назвою твору і відіграючи роль його інформаційного центру, той чи той топопоетонім налаштовує читача на певне сприйняття вірша, вказує на те, про що йтиметься. Таку функцію виконують, зокрема, поезії *"**Дністер**", "**Конотоп**", "Море біля **Валенсії**", "**Сиваш**", "**Текуча**", "**Чигирин**"*. Подеколи обраний автором топонім звучить тільки в заголовку, проте частіше спостерігаються випадки повторення тієї самої одиниці у віршовому тексті.

Назви географічних об'єктів трапляються і в епіграфах, в яких вони конкретизують стосунок чи приналежність особи або предмета до відповідної країни. Свідченням такого функціонування топоніма є епіграф-пояснення до вірша "Михайлові Мольфару": *"Молодому чехословацькому вченому, що видав у **Чехословаччині** збірку українських народних пісень"*.

Значно ширші функції топопоетоніми виконують у текстах віршів. За допомогою того чи того топоніма автор окреслює локалізацію подій у просторі, як-от:

*Жив сопілкар у **Косові**. Бувало*
На ярмарок виносив оберемки
Денцівочок, сопілок і теленок,
І кожну брав і пробував на звук,
І кожна обзивалась по-своєму… ("Притча про любов")

або:

Із безодні століть, із туманів камінного світу,
Світять, ніби роса, мерехтливі краплини граніту,
Ти на гори стаєш, наче в храмі блакитнім на хори,
Тимчасовим очам одкриваєш безсмертні простори.
Чую, чую тебе, впізнаю в над небеснім розгоні
*Срібні ноти **Кури, Алазані, Арагві, Ріоні**.*
Ти спиняєшся там, де найглибші стривоження й біди,
*Де проходить печаль, як полегле колосся **Колхіди*** ("Грузинська пісня").

Однак, як свідчать дані з номінативною чи інформаційною функцією топоніми засвідчуються не часто, здебільшого вони стають експресивно й емоційно насиченими, автор наділяє їх символічним значенням.

Є назви, які символізують рідний край поета, і митець знову і знову подумки повертається до батьківської хати:

*Там, де **Лючка** круто в'ється,*
Де хати в садках,
Де мене носила мати
В поле на руках,
Там я знаю кожну стежку,
Кожен камінець,
Там узяв я пісню в серце
Із людських сердець.

Автор шукає ознак рідної сторони всюди, де б він не був за кордоном, як-от у вірші "В Дорозі на Міна дель Фріо":

*Мені здається, ніби я в **Карпатах**.*
Булані мули, як гуцульські коні,
Несуть бесаги на хребтах горбатих,
А з-під копит камінчики – у стромінь. <…>
А там – блакитніє Карибське море,
Дивлюсь і чую, ніби я скрилатів:
Ось океан, Париж, обличчя Альп суворе,
*Дунай, **Говерла, Яблунів, Стопчатів**…*

Тут топоніми Карибське море, Париж, Альпи, Дунай вказують поетові дорогу додому, а Карпати, Говерла, Яблунів, Стопчатів – то вже рідний край.

У багатьох випадках географічні назви стають носіями і хранителями історичної пам'яті:

Як ви живі, то й Київ не помре,
*Мій **Чигирине**, мій **Холодний Яре**!*
Біля сухого зашкварчить сире,
І навіть небо спалахне безхмарне ("Нема вже Леніна в Чигирині").

Як носії історичної пам'яті топопоетоніми не лише передають інформацію про ту чи ту подію в історії України, а й виконують експресивну функцію: через власні назви автор передає не лише свої емоції, а й відчуття всієї країни. Так, міста, де українське військо зазнало поразки, викликають смуток і жаль:

*Під **Крутами** – **печаль**, під **Берестечком** – **туга**,*
*А під **Полтавою** – на полі **кров горить**…*
Куди подітися? Хоч ти заплач навзрид,
Козацька кість летить, як білий птах з-під плуга ("Конотоп").

Де була здобута перемога – світле почуття радості:

Забули ясні зорі
Козацький хоровод,
Бої на Чорнім морі,
*Гармати **Жовтих Вод**.*
Забула вже Європа
Ту силу молоду,
*Що біля **Конотопа***
Розбила вщент орду ("Козацька слава").

Топопоетоніми служать і для підкреслення єдності українських земель і невмирущості звитяжного духу визвольної боротьби:

а) *Воскресли Чучупаки. Зникла мряч.*
Побачив я на мапі небозводу,
Як обертались Мельники в Космач
І помирали вдруге за свободу ("Мельники");

б) ***Збудився в Космачі Холодний Яр**,*
На кичерах — повстанські сотні й чоти ("Пам'ять").

(Мельники – столиця Холодноярської Республіки, батьківщина родини Чучупаків, уславлених борців за самостійну Україну. Мельники й Космач споріднені тим, що були столицями національно-визвольної боротьби українців: Мельники – 1919 року, Космач – 1943-го.)

Але поета проймає біль і тривога через те, що невдячні нащадки українських воїнів, що прославили себе в містах, пов'язаних із відомими історичними подіями, не цінують і не шанують ні їхні здобутки, ні їхні жертви:

Ми розкидали храм, наварили отрути,
На Господнім дворі завели вар'єте!
О мої Космачі, Конотопи і Крути,
Ви вмирали за те, щоб свободу здобути,
А, здобувши, – самі у неволю йдете! ("Кирило Осьмак")

Проте символами трагедії українського народу виступають не лише міста, розташовані на теренах України, а й далеко за її межами. Так, у вірші "Географія України" поет поєднав топоніми (місце трагедії) й антропоніми (ім'я загиблого), чим досяг вияву надзвичайної емоційної напруги:

*Печальний монастир на **Білім морі**,*
*На костях кошового **Калниша**,*
*і **Косарал**, де в понадлюдській зморі*
*Всяває світ **Шенченкова** душа,*
*І **Петербург**, де на **козацьких** трупах*
Стоять мости, тече Неви ропа,
*І **Колима**, де в льодових шкарлупах*
*Лежать повстанці, **воїни УПА**,*
*Могила **Дорошенка** під **Москвою***
*І **Сандормох**, де досі стигне кров,*
Де із простреленою головою
*Лежать **Куліш**, і **Курбас**, і **Зеров**,*
*Шляхи поза **Урал** на стужу й погин,*
За людську честь, за мамин спів — на смерть;
*І **Роттердам**, де **Коновальця** стогін*
Навік закутий в надмогильну твердь;
*І сам **Париж**, де пам'ятають мури*
Останні кроки, передсмертний дих,
*Останнє слово **Симона Петлюри**,*
Що завжди буде першим для живих;
*І **Мюнхен**, де лежить **Степан Бандера***
У тишині баварської землі…

Ще одним прикладом поєднання топонімів і антропонімів із стилістичною метою є вірш "Малишкові", де велич таланту цього поета Д. Павличко передає саме за допомогою назви ріки і назви гірської вершини:
Якби був зерном, – те зерно б не розтерли,
Ярилася б нива камінна врожаєм.
*Якби був горою, то тільки **Говерлою**,*
*Якби був рікою, то тільки **Дунаєм**.*

Великі описові конструкції щодо утисків української мови в Російській імперії, цісарській Австрії і панській Польщі у вірші "Або – або" Д. Павличко замінив на назви столиць цих держав, чим досяг влучності, чіткості й емоційної насиченості викладу:

Коли душили нашу мову
***Варшава, Відень і Москва**,*
Ми з праху повставали знову,
Снували і плели основу
Свого духовного єства.

Для досягнення більшого стилістичного ефекту автор удається до використання відомих алонімів, замінюючи ними географічні назви. Так, *Дніпро* Д. Павличко традиційно називає *Славутою, Київ – містом Кия, Львів – містом Лева* і вже авторське – *дім Лева*.

Прикладом уведення у виклад власного алоніма є пара *Петербург – пам'ятник Петра*, фундаментом якого стали кістки українських козаків:

Платили їм за їхні кості білі –
Фундаменти під пам'ятник Петра –
Сибірами. Під снігом задубілі
Лежать вони родинами з пра-пра… ("Не проклинай").

Виявляючи гнів до сучасних українців, які ладні запродати Батьківщину і знищити її мову, аби тільки забезпечити собі матеріальні блага, поет використовує алоніми до слова *Україна*:

а) *О, я хотів би бути між братами*
Залізняка, служити Спартану,
І впасти біля Київської брами,
*Але не за **Хахландію** дурну,*
Де за вождівську золоту труну
Жеруться холуї із холуями ("Я вже над смерті урвищем стою")
б) *Кругом чужа окупаційна мова,*
московщина на берегах Дніпра.
***Манкуртія** від Харкова до Львова –*
Без пам'яті, без Божого нутра ("Олекса Гірник").

Назви *Хахландія* і *Манкуртія* мають виразне негативне забарвлення, що підкреслює ставлення автора до політичних подій, які відбуваються в країні.

Результати проведених спостережень дозволяють зробити висновок про те, що Д. Павличко активно вводить у тексти віршів поетично і функціонально мотивовані топоніми, тому їх правомірно називати топопоетонімами. Ці одиниці топонімічної системи автор наділяє констатуючою, інформативною й

експресивною функціями, що сприяє найбільш точному і яскравому розкриттю художнього задуму поета і найбільш повному насиченню художньо-поетичного простору митця.

Продовженням розпочатого дослідження може бути вивчення окремих топонімів як одиниць концептосфери "Батьківщина", оскільки концепти, представлені в ній, належать до основних вербалізованих концептів ідіостилю поета.

ЛІТЕРАТУРА

1. Боєва Е.В. Топонімія в художньому просторі прозових творів Б.Д. Грінченка / Е.В. Боєва // Українська пропріальна лексика: Матеріали наукового семінару (13-14 вересня 2000 р.). – К.: Кий, 2000. – С. 12-19.

2. Гриценко Т.Б. Власні назви як засіб стилетворення в українській історичній прозі другої половини XX століття (на матеріалі романів про Б. Хмельницького): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.01 "Українська мова" / Т.Б. Гриценко. – К., 1998. – 18 с.

3. Калінкін В.М., Лінчицька Ю.В. Із спостережень над поетикою онімного простору роману Ліни Костенко "Берестечко" / В.М. Калінкін, Ю.В. Лінчицька // Українська пропріальна лексика: Матеріали наукового семінару (13-14 вересня 2000 р.). – К.: Кий, 2000. – С. 62-69.

4. Карпенко Ю.О. Топоніміка художнього тексту (на матеріалі повісті О.Ю. Кобилянської "В неділю рано зілля копала…") / Ю.О. Карпенко // Тези доповідей XX наукової сесії. Секція філологічних наук. – Чернівці, 1964. – С. 73-77.

5. Карпенко Ю.О. Функції топонімічних назв у творах О. Ю. Кобилянської (до питання про топонімічну стилістику) / Ю.О. Карпенко // Творчість Ольги Кобилянської: тези доповідей республіканської наукової конференції, присвяченої сторіччю з дня народження письменниці. – Чернівці, 1963. – С. 59.

6. Крупеньова Т.І. Ономастичний простір драматичної поеми Лесі Українки "На полі крові" / Т.І. Крупеньова // Українська пропріальна лексика: Матеріали наукового семінару (13-14 вересня 2000 р.). – К.: Кий, 2000. – С. 87-91.

7. Лукаш Г.П. Ономастикон прозових творів Володимира Винниченка: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.01 "Українська мова" / Г.П. Лукаш. – Дніпропетровськ, 1997. – 18 с.

8. Мельник М.Р. Ономастика творів Ліни Костенко: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.01 "Українська мова" / М.Р. Мельник. – Одеса, 1999. – 18 с.

9. Панєкіна Т.І. Потамонім Дніпро в українських прислів'ях та приказках / Т.І. Панєкіна // Українська пропріальна лексика: Матеріали наукового семінару (13 – 14 вересня 2000 р.). – К.: Кий, 2000. – С.129-132.

10. Павличко Д. Твори: [у 10 т.] / Дмитро Павличко. – К.: Видавництво Соломії Павличко "Основи", 2010. – Т. 1: Поезія 1950 – 1988. – 512 с.

11. Павличко Д. Твори: [у 10 т.] / Дмитро Павличко. – К.: Видавництво Соломії Павличко "Основи", 2010. – Т. 2: Поезія 1989 – 2000. – 416 с.

12. Павличко Д. Твори: [у 10 т.] / Дмитро Павличко. – К.: Видавництво Соломії Павличко "Основи", 2010. – Т. 3: Поезія 2001 – 2009. – 448 с.

13. Павличко Д. Твори: [у 10 т.] / Дмитро Павличко. – К.: Видавництво Соломії Павличко "Основи", 2010. – Т. 4: Поезія 2001 – 2011. – 608 с.

14. Півень В.Ф. Ідіостиль поетичних творів Святослава Гординського: дис. … кандидата філол. наук:: спец. 10.02.01 "Українська мова" / П.В. Федорович. – Слов'янськ, 2007. – 198 с.

15. Усова О.О. Ономастикон художніх творів Миколи Хвильового: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.01 "Українська мова" / О.О. Усова. – Донецьк, 2006. – 18 с.

16. Хлистун І.В. Власна назва в українській поезії ІІ половини ХХ століття (семантико-функціональний аспект): дис. … кандидата філол. наук: спец. 10.02.01 “Українська мова” / І.В. Хлистун. – Умань, 2006. – 221 с.

УДК 811.161.2’36-112

ФІКСАЦІЯ АРХАЇЧНИХ ПРОНОМІНАТИВНИХ ФОРМ У ФРАЗЕОЛОГІЧНИХ ОДИНИЦЯХ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Тимошенко А.І., аспірант

Кіровоградський державний педагогічний університет

У статті досліджено процес збереження застарілих займенникових словоформ у складі фразеологічних одиниць української мови із залученням фактичного матеріалу.

Ключові слова: граматичні архаїзми, прономінатив, словозміна, формотворення, фразеологізм

Тимошенко А.И. ФИКСАЦИЯ АРХАИЧЕСКИХ ПРОНОМИНАТИВНИХ ФОРМ В ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИХ ЕДИНИЦАХ УКРАИНСКОГО ЯЗЫКА / Кировоградский государственный педагогический университет, Украина.

В статье исследован процесс сохранения устаревших местоименных словоформ в составе фразеологических единиц украинского языка с привлечением фактического материала.

Ключевые слова: грамматические архаизмы, прономинатив, словоизменение, формообразование, фразеологізм

Tymoshenko A.I. FIXATION OF ARCHAIC PRONOMINATIVE FORMS IN THE PRASEOLOGY ELEMENTS OF THE UKRAINIAN LANGUAGE / Kirovograd State Pedagogical University, Ukraine.

The process of the preserving of archaic pronominal forms in the idioms of the Ukrainian language with attraction of factual material is investigated in the article.

Key words: grammatical archaisms, pronominative, word changes and shaping, frazeologizm

У сучасній лінгвістиці дослідження з фразеології як розділу мовознавства охоплюють широке коло проблем, серед яких можна виділити кілька основних: вивчення семантики, історії, етимології, становлення літературних і діалектних фразеологічних одиниць (ФО), їхніх стилістичних можливостей.

Свій внесок у розвиток теорії фразеології зробили видатні вчені ХІХ й першої половини ХХ ст.: О.О. Потебня, Ш.Баллі, Ф. де Соссюр; зарубіжні дослідники: Ю.Ю. Аваліані, Н.М. Амосова, В.Л. Архангельський, В.В. Виноградов, В.П. Жуков, О.В. Кунін, В.М. Телія, І.І. Чернишова та інші; багато сучасних українських мовознавців: Л.Г. Авксентьєв, М.Ф. Алефіренко, Н.Д. Бабич, Я.А. Баран, М.Т. Демський, С.Н. Денисенко, Н.Д. Коваленко, А.П. Коваль, Л.І. Коломієць, В.І. Кононенко, Ф.П. Медведєв, М.Я. Олійник, Ю.Ф. Прадід, Н.В. Романюк, Л.Г. Скрипник, О.О. Тараненко, Г.М. Удовиченко, В.Д. Ужченко, В.А. Чабаненко та інші.

Незважаючи на чималу кількість наукових джерел, присвячених різноаспектному дослідженню фразеологічної системи української мови, залишаються недостатньо вивченими проблеми компонентного складу фразеологізмів. До сьогодні відчутно бракує праць, у яких розглядалися б граматичні особливості ФО з погляду діахронії, зокрема фіксація архаїчних словоформ у їхньому складі.

Як указує вітчизняний дослідник Д.М. Шмельов, граматичні архаїзми найкраще зберігаються тільки в стійких одиниць [14, с. 22]. Такі висловлювання завжди мають ідіоматичний, цитатний характер, тому вони ніколи не є стилістично нейтральними.

Серед застарілих словоформ, зафіксованих у фразеологізмах української мови, важливе місце належить залишкам давньої словозміни та формотворення прономінатива. Ці архаїзми побіжно описані в працях з історичної граматики української мови [1; 8], а в академічному виданні з морфології української мови [4] застарілі словоформи займенника, зафіксовані або в діалектах, або в художніх творах письменників, подано поряд з коментарями до відмінювання. Архаїчні займенникові грамеми недостатньо досліджені вітчизняними лінгвістами, що й зумовило актуальність пропонованої розвідки.

Метою наукової статті є виявлення закономірностей збереження застарілих займенникових словоформ у фразеологічних одиницях загальнонародної мови. Для реалізації мети необхідне розв’язання наступних завдань: 1) визначити різновиди архаїчних прономінативних словоформ на прикладі фразеологічного складу української

мови; 2) виявити сфери поширення займенникових граматичних архаїзмів; 3) назвати основні причини фіксації цих грамем у стійких одиницях. Дослідження виконується із залученням фактичного матеріалу, який взято з різних лексикографічних видань: фразеологічних словників, збірників прислів'їв, приказок, крилатих висловів.

Підтримуючи погляд на широке розуміння фразеології (до ФО зараховуємо стійкі вислови (ідіоми), порівняльні звороти, крилаті вирази, прислів'я, приказки, каламбури тощо), визначимо основні залишки давньої словозміни прономінатива.

Серед найбільш частотних архаїчних явищ, зафіксованих у складі ФО української мови – короткі й повні нестягнені форми займенників, що зумовлено аналогією до ад'єктивних словоформ.

Три означальні займенники можуть поширюватись паралельно в двох формах називного відмінка однини, що з погляду морфології становлять нечленну і членну форми однієї і тієї ж займенникової основи: *сам* і *самий*, *кожний* і *кожен*, *усякий* і *усяк* [4, с. 274]. У прислів'ях та окремих приказках нерідко збережені тільки короткі форми займенників *всякий* та *кожен:* ***Всяк*** *хоче взять, а ніхто не хоче дать* [12, с. 60]; ***Всяк*** *ласий на чужі ковбаси; Поїмо сьогодні твоє, а завтра* ***всяк*** *своє; На любов і смак товариш* ***не всяк****; Підійми* ***всяк*** *колос – з колосків росте мішок* [9, с. 57, 59, 60, 116]; *Май –* ***усяк*** *собі дбай; Настав лютий – тверезий взутий, а пияк – босий* ***всяк****; Бідного* ***всяк*** *учить уму-розуму, та ніхто хліба не дає;* ***Кожен*** *віддав би дві зими за одне літо;* ***Кожен*** *дубок хвалить свій чубок; Коли місяць май,* ***кожен*** *собі дбай; Голої кістки не* ***кожен*** *з нас любить лизати;* ***Кожен*** *уміє хліб їсти, хоч і нема де присісти* [10, с. 43, 44, 48, 52, 649, 652, 700].

Крім того, займенники різних розрядів поширені в нестягненій формі в окремих крилатих висловах та ідіомах: *У нашім раї на землі, / Нічого кращого немає, / Як* ***тая*** *мати молодая З своїм дитяточком малим*"*; Не так* ***тії*** *вороги, Як добрії люди* (Т. Шевченко); *Нащо йому про* ***теє*** *знати* (Л. Глібов); *Усе* ***теє*** *пригодиться, що на полі кориться; Не все* ***теє*** *робиться, що на думці зродиться; Давно* ***тоє*** *пропало, що з воза упало; Все* ***тоє*** *перетовчеться да перемелеться* [9, с. 69, 128, 136]*; Тут* ***тії*** *правди, як у решеті води;* ***Теє*** *йому так потрібно, як лисому гребінь, сліпому дзеркало, глухому музика* [12, с. 123, 229]; *Маю я руки на* ***тії*** *муки* [10, с. 657]; ***всякеє*** *даяніє благо* "оцінка чиїхось внесків – явно невеликих у певну справу" [3, с. 273].

Чимало архаїчних відмінкових форм прономінатива збережено в діалектах та літературних творах, які вживаються або з певною стилістичною метою, або для відображення особливостей мовлення жителів тієї чи тієї місцевості.

У статті "Діалектна основа української літературної мови" І.Г. Матвіяс указує, що у всіх трьох наріччях фіксуються займенникові форми: *м'ін'і* „мені", *шо* „що"; у північних і південно-східних говорах збережені форми з початковим [й] замість нормативного [н] – *за його, з йейу, до йіх*; говори північного наріччя представлені формами: *м'ін'е, мен'е, мн'і, мн'е* "мені"; *тоби, тоб'е* "тобі"; *соби, соб'е* "собі"; *йійе* "їй"; *з йойу, з йой* "з нею"; *гетой, гета, гето* "той", "та", "те"; *ц'ійе, ц'ойе, цейе, с'ійе* "цієї"; *тойейі, туйейі, туйі, тойе, тейе* "тієї"; займенникові форми *ц'ійі* "цією", *т'ійу* "тією" характерні для південно-східних говорів; форми *йі, йу,* з прийменником *н'у* "її" вживаються в південно-східних і південно-західних говорах; у південно-західних говорах наявні форми: *ми, м'і* "мені"; *ти, т'і* "тобі"; *си* "собі"; *за него* "за нього"; *сес', сис'а, сисе* "цей", "ця", "це"; *отой, ота, оте; тот, тота, тоте; атот, атота, ат оте, таттой, таття, таття, таттот, таттота, таттоте* "той", "та", "те"; *цейі* "цієї", *тойі* "тієї", *тейу* "тією"; *тко, ко* "хто", *чо, што* "що" [4, с. 28]. Окремі діалектні форми займенників збережені й у складі стійких виразів: *відправити на* ***тот*** *світ* "знищити фізично когось", *і вашим, і нашим, і* ***міні*** "про шахрайство продавця"; каламбурів: *Приший* ***міні****, мамо, до тудзика каганець*; *Снилось* ***міні****, шо я сю ніч їздив на свині*; *Ти* ***міні*** *такий зелений – аж розовий* [13, с. 55, 169].

У південно-західних діалектах спостерігається вплив вказівних займенників на оформлення присвійних, і, як зазначає Ю.Ф. Прадід „саме так і виникла стягнена форма орудного відмінка однини *свої*" [7, с. 46]: діал. *боятися* ***свої*** *тіни* – літ. *боятися своєї тіні* "бути надміру обережний щоб уникнути відповідальності за когось, за щось; застерегти себе від чогось неприємного".

У складі діалектних фразеологізмів (зокрема, бойківських) найчастіше поширюються займенникові енклітики (проклітики) *сі, си, ся,* які походять від давньоукраїнських коротких форм зворотного займенника *себе*: *не з біди сі діяти кому* "капризувати", *на вандри сі пустити* „піти швендяти; тинятися", *куди ви сі взяли* "ви помиляєтесь", *догосподарювати сі до дідівської торби* "зійти нінащо", *зайти си з ким* "зачепитися з ким" [6, с. 55, 82, 95, 225, 292], *най сі преч каже* "хай не повториться", *най ся ни приказує* "говорять, коли мова йде про неприємні факти", *тобі ся голова наострить* „ти порозумнішаєш" [6, с. 134, 139, 472]. Такі форми обмежено вживаються в складі літературних стійких одиниць: *де не горить, там ся не курить* "на все є своя причина" [5, с. 40].

Давні форми займенника *себе* зберігаються й у складі українських прислів'їв: *Хто потопає, той* ***ся*** *за косу*

хапає; Іще той ***ся*** *не вродив, щоби йому догодив; Від своєї тіні* ***ся*** *не сховаєш; Хто по кладці мудро ступає, той* ***ся*** *в болоті не купає; Якби кінь свою силу знав, ніхто би* ***сі*** *на нім не всидів; Із свині чоловік нігди не буде, але з чоловіка свиня* ***ся*** *може стати; Хто потопає, той* ***ся*** *за косу хапає; Ори, сій й на жнива* ***ся*** *надій; Сухе дерево хоть кілько підливай, то* ***сі*** *не зазеленіє; Не тепер по гриби ходять, але восени, коли* ***ся*** *родять; Най* ***сі*** *веретено встидає, що голе ходить* [9, с. 28, 46, 71, 72, 87, 113, 126, 127].

На прикладі паремій можна спостерігати, як означальні, вказівні, питально-відносні та деякі інші займенники за аналогією до прикметникових грамем репрезентують органічні рефлекси давніх форм місцевого відмінка: *У* ***кожнім*** *році – два Миколи: на першого не буває холодно ніколи, на другого – не буває тепло; У* ***кожнім*** *році – два дурні: один голодний, другий – холодний; Як на вівці шкури не стане, то на* ***чім*** *вовна виросте?; Байдуже ракові, в якім горшку його зварять; Болить бік дев'ятий рік, та не знаю, в* ***якім*** *саме місці; Віддасть він на* ***тім*** *світі: угольками* [10, с. 69, 671, 675, 676, 679].

В деяких ФО зберігається давній займенник *аз*: *есьм* ***аз*** „вказування мовця на свою особу"; ***Аз*** *п'ю квас, а де побачу пиво, не прийду мимо* [12, с. 92]. Як відзначає С.П. Самійленко, ще в пам'ятках XIV ст. звичайною була форма *я*, а *язъ* та *азъ* вживали зрідка. *Язъ* використовували здебільшого в традиційних виразах, зачинах дарчих грамот. *Азъ* – мовний атрибут текстів зі значною кількістю старослов'янізмів, у сталих виразах, документах, пов'язаних з діяльністю духовних осіб [8, с. 152-153].

Архаїчна форма вказівного займенника *сякий* поширена тільки в сполученні із займенником *такий*: ***сякий, такий****; [і]* ***сякий*** *і* ***такий*** "непорядний, не такий, як інші люди"; ***сякий-[не-]такий*** *син* „уживається для вираження незадоволення, обурення ким-небудь" [2]; *Літом* ***сякий-такий*** *бурянець та хліба буханець – і ситий молодець* [10, с. 47].

Крім того, народні вирази фіксують у своєму складі:

– архаїчну форму знахідного відмінка займенника 2-ї особи *тя*: *Хвали мене, губонько, бо* ***тя*** *роздеру*; *Не дражни пса, не вкусить* ***тя*** [9, с. 38, 96];

– усічену форму давального відмінка особового займенника *він – му: Засів* ***му*** *клин у голові* [9, с. 133];

– форму знахідного відмінка однини анафоричного займенника жіночого роду *ню*: *Вош – то така худоба, що ні злодій не вкраде, ні на* ***ню*** *ніяка пошесть не знайде* [9, с. 109];

– давній варіант означального займенника *сам*: ***Само*** *поросятко мішок дере і* ***само*** *квікає; Не шукай лиха –* ***само*** *тебе знайде* [9, с. 91, 145]; *Ремесло пити та їсти не просить, а* ***само*** *дає* [12, с. 104].

Застарілі форми вказівних займенників *ті, те* знайшли своє віддзеркалення у фразеологізмах, на зразок *во дні* ***они,*** *во время* ***оно*** „давно" [11, с. 46].

У крилатих виразах на кшталт *Чи довго ще на* ***сім*** *світі катам панувати?* (Т. Шевченко); *Тайна* ***сія*** *велика єсть* „позначення чогось таємного, прихованого" [3, с. 265] збережено архаїчні форми вказівних займенників *сей, ся.*

Поряд *з* формою родового відмінка однини жіночого роду *тієї у ФО* засвідчено ненормативну з погляду сучасної літературної мови форму *теї: Оце зостався: ні теї стіни не дістану, ні теї – хоч у той куток головою бийся, хоч у той [10, с. 662]*.

Таким чином, збереження архаїчних словоформ у складі ФО свідчить про здатність фразеологізмів бути семантично неподільними, невивідними, які відтворюються в процесі мовлення як сталі одиниці й, утворившись у різні історичні періоди розвитку мови, зберігають і давні морфологічні форми різних лексико-граматичних класів. Використання застарілих прономінативних грамем переважно в зрощеннях (ідіомах), прислів'ях, приказках, крилатих висловах пояснюється давністю існування таких утворень, вузькотериторіальним поширенням, стилістичними причинами. Граматичні архаїзми у фразеологізмах української мови потребують подальшого дослідження з метою виявлення структурно-семантичних особливостей, стилістичних функцій у сферах поширення.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бевзенко С.П. Історична морфологія української мови / С.П. Бевзенко. – Ужгород, 1960. – 416 с.

2. Інтегрована лексикографічна система “Словники України” [Електронний ресурс] / В.А. Широков, О.Г. Рабулець, І.В. Шевченко та ін. – К.: Український мовно-інформаційний фонд НАН України, 2007.

3. Коваль А.П. Спочатку було Слово: крилаті вислови біблійного походження в українській мові / А.П. Коваль. – К.: Либідь, 2001. – 312 с.

4. Матвіяс І.Г. Займенник / І.Г. Матвіяс // Сучасна українська літературна мова: морфологія / [за заг. ред. І.К. Білодіда]. – К.: Наук.думка, 1969. – С. 265–286.

5. Олійник І.С. Українсько-російський і російсько-український фразеологічний тлумачний словник / І.С. Олійник, М.М. Сидоренко. – Харків: Прапор, 1997. – 462 с.

6. Онишкевич М.Й. Словник бойківських говірок: у 2 т. / М.Й. Онишкевич. – К.: Наук.думка, 1984. – Т. 1-2.

7. Прадід Ю.Ф. Із спостережень над українською діалектною фразеологією (на матеріалі бойківських говірок) / Ю.Ф. Прадід // Мовознавство. – 1992. – № 5. – С. 44-47.

8. Самійленко С.П. Морфологія / С.П. Самійленко // Історична граматика української мови / М.А. Жовтобрюх, О.Т. Волох, С.П. Самійленко та ін. – К.: Вища школа, 1980. – С. 105-165.

9. Скарбниця народної мудрості / [упор. Т.М. Панасенко]. – Харків: Фоліо, 2004. – 286 с.

10. Слово батьків з усіх віків / [укл. Н.Міщенко, М.Міщенко]. – К.: Богдана, 1998. – 1136 с.

11. Ужченко В.Д. Фразеологічний словник української мови / В.Д. Ужченко, Д. В. Ужченко. – К.: Освіта, 1998. – 224 с.

12. Українські прислів’я, приказки, фразеологічні вирази, крилаті вислови / [авт.-упор. А.П. Ярещенко]. – Харків: Фоліо, 2008. – 240 с.

13. Чабаненко В.А. Фразеологічний словник говірок Нижньої Наддніпрянщини / В.А. Чабаненко. – Запоріжжя: Стат і Ко, 2001. – 201 с.

14. Шмелев Д.Н. Архаические формы в современном русском языке / Д.Н. Шмелев. – М., 1960. – 258 с.

УДК 811.161.2 (=161.1)’367.628’37’36́ −115

СТРУКТУРНО-СЕМАНТИЧНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ ВИГУКІВ ТА ЗВУКОНАСЛІДУВАЛЬНИХ СЛІВ У СИСТЕМІ ЛЕКСИКО-ГРАМАТИЧНИХ КЛАСІВ УКРАЇНСЬКОЇ ТА РОСІЙСЬКОЇ МОВ (ЛІНГВОДИДАКТИЧНИЙ АСПЕКТ)

Томиліна Г.Я., к.філол.н., доцент, Мацегора І.Л., к.філол.н., доцент

Запорізький національний університет

У статті наводиться порівняльна характеристика структурно-семантичних особливостей вигуків та звуконаслідувальних слів у морфологічній системі української та російської мов. Зокрема схарактеризовано місце, функції, вживання та походження цих лексико-граматичних класів. Результати дослідження можуть бути використані при розробці проблем, пов’язаних з лінвгодидактичними перспективами викладання обох мов у вищих навчальних закладах гуманітарного спрямування.

Ключові слова: вигук, звуконаслідування, семантика, граматична форма, лексико-граматичний клас

Томилина Г.Я., Мацегора И.Л. СТРУКТУРНО-СЕМАНТИЧЕСКИЕ ХАРАКТЕРИСТИКИ МЕЖДОМЕТИЙ И ЗВУКОПОДРАЖАТЕЛЬНЫХ СЛОВ В СИСТЕМЕ ЛЕКСИКО-ГРАММАТИЧЕСКИХ КЛАССОВ УКРАИНСКОГО И РУССКОГО ЯЗЫКОВ / Запорожский национальный университет, Украина.

В статье приводится сравнительная характеристика структурно-семантических особенностей междометий и звукоподражательных слов в морфологической системе украинского и русского языков. В частности охарактеризованы место, функции, употребление и происхождение данных лексико-грамматических классов

слов. Результаты исследования могут быть использованы при решении проблем, связанных с лингодидактическими перспективами преподавания обоих языков в высших учебных заведениях гуманитарного направления.
Ключевые слова: междометие, звукоподражание, семантика, грамматическая форма, лексико-грамматический класс

Tomilina G.Ya., Macegora I.L. STRUCTURED-SEMANTIC FEATURE INTERJECTION And ZVUKOPODRAZHATELINYH WORDS In SYSTEM LEXICAL-GRAMMATICAL CLASSES UKRAINIAN And RUSSIAN LANGUAGES / Zapirzhya national university, Ukraine

Comparative feature happens to In article structured-semantic particularities interjection and звукоподражательных of the words in morphological system ukrainian and russian languages. Is it In particular characterized place, functions, use and origin given lexical-grammatical classes of the words. The Results of the study can be used at decision of the problems, in accordance with лингодидактическими prospect of the teaching of both languages in high educational institutions of the humanitarian direction.
Key words: interjection, onomatopeia, semantics, grammatical form, lexical-grammatical class

Питання, пов'язані з порівняльним вивченням систем споріднених, у тому числі й близькоспоріднених мов, ніколи не втрачали своєї актуальності в науковому дискурсі сучасного мовознавства. Дослідження морфологічних систем української та російської мов неодноразово привертало увагу учених до особливостей функціонування мовленнєвих одиниць у споріднених лексико-граматичних класах. Зокрема цю проблему порушено у роботах М.Я Брицина [2], І.Р. Вихованця, К.О. Городенської [3] та інших. Проте структурно-семантичні характеристики вигуків та звуконаслідувань, які займають особливе місце у класифікації частин мови української та російської мов, належного опису в аспекті лінгводидактичних особливостей не мають і до сьогодні.

Метою даної статті є порівняльна характеристика морфологічних, синтаксичних і семантичних особливостей вигуків та звуконаслідувальних слів у системі лексико-граматичних класів української та російської мов у дидактичному ракурсі, тобто з метою використання отриманих результатів при викладанні обох мов в середніх та вищих навчальних закладах.

І вигуки, і звуконаслідувальні слова більшість дослідників об'єднує в один лексико-граматичний клас слів [цит. за 6, с. 25]. Подібна ситуація склалася й у сучасній лексикографічній практиці. Серед словників у позначках про звуконаслідувальне вживання Великий тлумачний словник сучасної української мови наводить, наприклад: "*Гуп* − **виг., розм**. – *звуконаслідування, що означає глухий звук від падіння, удару, пострілу та ін*…[2, с. 226]". Але різниця між вигуками та звуконаслідуваннями підкреслюється навіть у термінологічному визначенні: "Вигук (рос. междометие) – клас незмінюваних слів, що слугує для вираження емоційних та емоційно-вольових реакцій на оточуючу дійсність" [1, с. 289]. "Звуконаслідування (рос. звукоподражание) – клас слів, що виражають умовну імітацію звуків навколишнього середовища засобами мови" [1, с. 367].

Якщо порівняти вигуки та звуконаслідування, можна виділити такі спільні ознаки:

1. Незмінюваність, наприклад: укр. – *ет*!, рос. − *э!*; укр. – *право*! рос. – *эй-эй-эй, эй-же-эй!* укр. – *струнко*! рос. – *смирно*! – вигуки. укр. *гуп*! – рос. – *бух*! укр. – *плюсь*! – рос. *бултых*! – звуконаслідування [УРІ, ІІІ, с.458]. Але ця ознака не заперечує наявності варіантів у вигуків, наприклад: укр. *гайда!, айда*! рос. *тьфу! тфу*!

2. Відсутність граматичної форми.

3. Більшість вигуків, як і звуконаслідувань, виступають у мовленні як еквіваленти синтаксичних нечленованих речень – вигукових: наприклад: укр. (*Лев) Ей! не вчись брехати, бо ще ти молодий!* (Леся Українка. Лісова пісня); рос. *Эй! честные господа! К нам, пожалуйста сюда!* (Ершов. Конек-Горбунок); звуконаслідувальних речень: укр. (Мавка) *Ха-ха-ха! Не знаю. Попитай, Гаю!* (Л. Українка. Лісова пісня); рос. *Гаврила Афанасьевич схватился за бока и покатился со смеху.. Ха-ха! Ха-ха! Ха-ха!* (Некрасов. Кому на Руси жить хорошо).

4. І вигуки, і звуконаслідування можуть утворюватись повторенням звуків, наприклад, *гей-гей, тю-тю-тю; ких-ких, трухи-трухи*, а також виступати як еквіваленти слів, виконуючи функцію членів речення, наприклад: *Куди це все? Як з горла кров пливе? "Прощай" - бринить чи радується: "Здрастуй!*" (Григорій Лютий. Мама-Марія); (Лев) *Та проклята ж пара – штурхіць! – і перекинула човна* (Леся Українка. Лісова пісня). У першому контексті вигуки виконують роль підмета, у другому звуконаслідування виступає у функції присудка.

5. І вигуки, і звуконаслідування належать до сфери комунікації, тому першорядною умовою для їх лінгвістичного аналізу є контекст: укр. (Килина) *Добридень, дівонько! Чи добре жнеться*? (Леся Українка.

Лісова пісня); рос. *Добрый день, хозяин! Тихон Павлович снял с головы картуз…* (М. Горький. Тоска). Саме тому для обох класів слів роль інтонації, жестів, міміки значно зростає.

6. Вигуки та звуконаслідування можуть виступати у синтаксичному зв'язку з іншими словами тексту, наприклад: укр. *Цур тобі, пек тобі, яка дженджуриста, я купив їй личман, ще й хоче намиста* (українська народна пісня); укр. *Даруйте мені*! – рос. *Простите меня!* укр. *Здрастуйте в хату*! – *привітався він* (Панас Мирний. Хіба ревуть воли, як ясла повні?) – рос. "*Здравствуйте Вам!"* (назва художнього фільму); укр. *Ракета фирк та швидко піднялась до небесного простору. Так і бабах у воду.*

У той же час ці два класи слів мають деякі відмінності:

1. Вигуки виражають емоції або спонукання до дії, звуконаслідувальні слова являють собою наслідування звуків живої або неживої природи.

2. Вигуки мають емоційне значення і на цій підставі протиставляються всім іншим частинам мови. Звуконаслідування мають лексичне значення, що зумовлено їх звучанням.

3. Вигуки можуть виступати як модальні компоненти речення. Для звуконаслідувальних слів ця функція не є типовою: укр. ***Гей**, піду я в ті зелені гори, де смереки гомонять високі* (Леся Українка. Гей, піду я в ті зелені гори) – рос. ***Да-а**, протянула девушка, вздрагивая. Иззябла я… **ух** как!* (М. Горький. Мать).

4. Вигуки являють собою в більшій мірі явище мовленнєвого узусу. У вживанні звуконаслідувань момент суб'єктивізму значно вищий, ніж у вигуках. Серед звуконаслідувань чимало ситуативних або разових. Наприклад Григорій Тютюнник вживає слова ***трінь-трінь, трень-трень*** для передачі звучання коси на сінокосі; Олександр Довженко – ***ш-ш-шу! ш-ш-шу!;*** Андрій Головко – ***шарх!..шарх!*** [5, с. 252]. Додамо, що в російській мові змах коси чомусь передається звуконаслідуванням ***тяп-ляп***: *Что за тупая работа: взмах за взмахом, шаг за шагом.* ***Тяп-ляп. Тяп-ляп*** (Андрей Волос. Сирийские розы).

5. Орфографія вигуків та звуконаслідувань збігається лише частково. Обидва лексико-граматичні класи виражаються непохідними словами *га, ух, эх*. У разі повторення вони пишуться через дефіс: *еге-ге, эге-ге* (вигуки), *трах-трах-тарарах!(*звуконаслідування). Серед вигуків є також складні слова (*добраніч*!) та складені (укр. *Добрий вечір!* − рос. *Добрый вечер!).* Тільки серед вигуків представлені фраземи: *Доброго ранку! Доброе утро! Хай йому грець! Будь он неладен!* Звуконаслідування виражаються тільки словами.

6. Навіть склад вигуків набагато різноманітніший. За традицією серед них виділяються емоційні слова (*ох, пхе*), імперативні вигуки (*гайда! айда!*) етикетні вигуки (*даруйте мені! простите меня!).* Іноді до окремої групи відносять вигуки (інтер'єктиви), що слугують для прикликання та підгуку домашніх тварин і птахів, орієнтовані на встановлення певного контакту між мовцем і твариною (*вйо! гиля! киць-киць!*) [4, с. 218].

7. Серед вигуків виділяються як первинні, що походять з покликів та звучань, які супроводжують рефлекси організму людини на зовнішні подразники (*ой, ай, є, єй*), так і похідні, що утворилися внаслідок переходу до класу вигуків слів з інших частин мови, а саме: а) іменників (укр. *жах! батечку*! рос. *ужас! батюшки*!); б) дієслів (укр. *пробачте! будьмо!* рос. *извините! хватит!)*; прислівників *(тихіше! тише! струнко! долой! смирно!)*; часток (укр. *еге-ге,* рос. *эге-ге)*; етикетних формул: *добраніч! спокойной ночи!*; сполучення різних частин мови (укр. *ій-право!* рос. *куда там!)*. Чимало серед вигуків фразеологічних зворотів. Це фразеологічні єдності (укр. *біда та й годі!* рос. *беда да и только!*); фразеологічні зрощення (*хай йому грець! будь он неладен!*).

8. Роль члена речення у вигуків факультативна, у звуконаслідуваних слів − обов'язкова.

Окремо, на нашу думку, слід розглянути дієслівні вигуки. До них належать такі слова, як *дриг! драп! грюк! зирк! стриб! глядь! прыг! Далі вже моя робота! Ну!* ***блись-блись!*** (Леся Українка. Лісова пісня). *Он осторожно положил срезанный стебель на соседний куст и потянулся ко второму.* ***Щелк**!* (Андрей Волос. Сирийские розы). Ці слова з дієслівною основою посідають проміжне місце між власне дієсловами та вигуками. Від дієслів вони зберегли значення минулого часу, а з вигуками вони зближуються за ознаками невідмінюваності та експресивності. Отже, дієслівні вигуки − це контамінанти, бо мають ознаки і дієслів, і вигуків.

Вигуки пов'язані в обох мовах із різноманітними сферами людського життя: релігією – *Алілуйя*! будівництвом – *майна! віра*! працею моряків та докерів – *полундра*! мисливством – *ату! укусь! куси*! спортом – *пас! гол! шайбу! аут!* мистецтвом*: біс! браво!*

Окремі вигуки вживаються у дитячому мовленні, наприклад: укр. *агусеньки, агу, ку-ку, атата* – рос. *агусеньки, агу, ку-ку, атата* Пісенні джерела мають такі вигуки як: *люлі-люлі, люленьки-люлі, люлі-люлечки.*

Серед вигуків обох мов є чимало спільних за походженням слів, найбільше серед первинних, які складаються з одного, двох або трьох звуків. Як зауважують М.Я Брицин, М.А. Жовтобрюх [2, с.14], гіпотетично цю тотожність можна пояснити їх успадкованістю із східнослов'янської прамови, наприклад укр. *а! о! у! ах! ех! ох!* рос. *а! о! у! ах! ох! ух! ай! ага! ого!* Деякі вигуки у споріднених мовах розрізняються звуковим складом: укр. *у, агу, агов,* рос. *ау!*

Декілька українських вигуків можуть мати лише один відповідник у російській, наприклад: *годі! край! амба! досить! – хватит!* І навпаки, для одного вигуку в українській мові виступають наявними кілька паралелей у російській: *бач – вишь! укр.* ***Бач*** *як старається, щоб жінка ніжок не замочила;* ***бач****, яка справа! рос.* ***вишь****, какое дело!* [7, с. 37].

До вигуків, що виражають національно-культурні особливості, на нашу думку,належать: в українській – *годі! будьмо! цить! цур-пек! отаке! жах! ганьба! дзусь! нумо!* в російській мові – *горько! исполать! поди! дудки!* Вони розвинулись у період самостійного розвитку обох мов. Наприклад: **Гов**, вигук – "виражає бажання привернути чию-небудь увагу" [3, с. 248]. **Ач,** розм. вигук **–** "уживається для вираження здивування, докору, невдоволення, захоплення та ін." [3, с. 49]. Вигук "*горько*!" у російській мові вживається на весіллі, характеризуючи вино та запрошуючи молодих поцілуватися.

Під впливом дієслівної парадигми деякі вигуки вживаються з морфемами: *-те* (***цитьте!***); *-мо* (***нумо***!), наприклад, **нуте**, виг., розм. – "уживається в разі звертання до кількох осіб або ввічливого звертання до однієї особи як спонукання, заклик або заохочення до дії" [3, с. 795].

Українським формам на ***-****те* (*гетьте*, *нуте*), де морфема ***-****те* з'явилась за аналогією до дієслівних форм множини у російській мові відповідають вигуки, на кшталт *нуте, нуте-ка, нуте-с.*

Варіанти вигуків поширені в обох мовах: укр. *гайда! айда! агов! гов! гм! му! агу! гу! гей-гей!*; рос. *эге! эге-ге! эй! эгей! ши! ш-ш! гм! хм!*

Форми суб'єктивної оцінки (укр. *улюлі-люлечки, агусенькьки, дзуськи*; рос. *баю-баюшки, агусеньки агунечки, агунюшки*), що трапляються в обох мовах, нечисленні та відзначаються розмовним характером, експресивною забарвленістю та переважно позитивною оцінністю.

При аналізі та порівняльній характеристиці вигуків в українській та російській мовах слід звертати особливу увагу на явище омонімії вигуків і часток (*га, ну),* вигуків і звуконаслідувань (*гу*), вигуків і сполучників (*а*), вигуків і прислівників (*геть*), вигуків та іменників (*мої вітання),* вигуків і дієслів (*будьмо, пробачте, дякую),* вигуків та займенників (*отаке, отакої*). Словотворча активність вигуків проявляється у разі використання їх як твірних слів, наприклад: укр. *охати, ахати, ойкати, ойкнути* (дієслів), *ойкання, айкання, цюкання, тукання, фукання* (іменників) – рос. *охать, ахать, ойкать, ойкнуть, оканье, айканье, фуканье* .

Крім власне східнослов'янських вигуків, і в українській, і в російський мовах є чимало запозичених. Вони потребують особливого пояснення. Наведемо короткі етимологічні довідки. **Алло** – *оклик, що вживається при розмові як відповідь на телефонний виклик. Походить від англ. hello – "слухаю"* [10, с. 12]. **Апорт**. *Звертання до собаки, що означає "принеси! подай!". Походить з французької форми наказового способу дієслова* ***apovte*** *"принеси" від* ***apovter*** *"принести"* [10, с. 12]. **Біс** – *покрик артистам, що потребує повторного виконання. Запозичене з франц.* ***bis*** *"біс, ще раз" і походить з латинського* ***bis*** *"два рази*" [10, с. 12]. **Браво** – *запозичення з італійської мови, як оклик схвалення у театрі італійської опери на основі прикметника* ***бравіссимо*** *найвищий ступінь від прикметника* ***bravo*** *"сміли, хоробрий*" [10, с. 55]. **Гайда** – *давньоруське запозичення з татарської мови, де дієслово* ***айда*** *"йди, ну" являє собою форму наказового способу від* ***айдамян*** *"поганяти"* [10, с. 12]. **Марш** – *походить зі французького* ***mavche*** *"йди" форми наказового способу від дієслова* ***mavcher*** [10, с. 12].

Лексико-граматичний клас вигуків в українській та російській мовах збагачується за рахунок вільних словосполучень (укр. *який жах!* – рос. *какой ужас!* укр. *де тобі!* – рос. *куда тебе!*), стійких словосполучень етикетного вживання (укр. *час добрий! добро пожалувати!* – рос. *в добрый путь! добро пожаловать!*); похідних утворень з жаргонів (укр. *залізно! клас! атас!* – рос. *железно! класс! атас!*).

Таким чином, вигук – це незмінюваний лексико-граматичний клас слів, що не належить ні до самостійних, ні до службових частин мови. Цей відкритий клас поповнюється новими словами переважно за рахунок запозичень.

Вживаються вигуки переважно у розмовно-побутовому мовленні та різних жанрах художньої літератури. Вигуки не слід мішати із звуконаслідувальними словами та вигуковими дієсловами. Для характеристики вигуків особливо зростає роль контексту та інтонації. Вигуки виражаються непохідними словами, похідними, складними, складеними. Між вигуками української та російської мови є чимало спільних рис, що пояснюється їх спільними коренями та відмінних, що з'явились під час самостійного розвитку обох мов.

Подальша перспектива подібних описових досліджень вбачається у безпосередньому зв'язку із методичними розробками лінгводидактичного характеру в галузі методики викладання філологічних дисциплін.

ЛІТЕРАТУРА

1. Большой энциклопедический словарь: Языкознание / [Арутюнова Н.Д., Гак В.Г., Виноградов В.А., Степанов Ю.С. и др.]; гл. ред. В.Н. Ярцева. – М.: Научное изд-во "Большая Российская энциклопедия". – 687 с.

2. Брицин М.Я. Порівняльна граматика української та російської мов / М.Я. Брицин, М.А. Жовтобрюх, А.В. Майборода – К.: Вища школа, 1978. – 269 с.

3. Бусел В. Великий тлумачний словник сучасної української мови / укладач і гол. ред. В.Т. Бусел. – К.: Ірпінь: ВТВ "Перун", 2007. – 1736 с.

4. Венжинович Н.Р. Сучасна українська літературна мова: [навчальний посібник] / Н.Р. Венжинович. – К.: Знання, 2008. – 302 с.

5. Вихованець І. Теоретична морфологія української мови / І.Вихованець, К.Городенська. – К.: Універс. вид-во "Пульсари", 2004. – 398 с.

6. Краткая русская грамматика / [Белоусов В.Н., Ковтунова И.И., Кручинина И.И.]; под. ред. Н.Ю. Шведовой и В.В. Лопатина. – М.: Русский язык, 1989. – 639 с.

7. Російсько-український словник: в 3-х т. [гол. ред.: І.К. Білодід]. – К.: Наук.думка, 1970. – 1869 с.

8. Середа Е.В. Морфология современного русского языка. Место междометий в системе частей речи: [учебное пособие] / Е.В. Середа. – М.: Флинта: Наука, 2005. – 160 с.

9. Сопоставительная грамматика русского и украинского языков / [Басов Г.Д., Качура А.В., Мусиенко В.П., Снитко Е.С.]; под ред. Н.Г. Озеровой. – К.: Наук.думка, 2003. – 533 с.

10. Шанский Н.М. Краткий этимологический словарь русского языка / Шанский Н.М. – М.: Просвещение, 1981. – 542 с.

УДК:81 374.721(=161.2=161.1)

ВИКОРИСТАННЯ ПЕРЕКЛАДНОГО СЛОВНИКА І.С.ОЛІЙНИКА ТА М.М.СИДОРЕНКА ПРИ ВИВЧЕННІ УКРАЇНСЬКОЇ ФРАЗЕОЛОГІЇ У ТЕХНІЧНОМУ ВНЗ

Томиліна Г.Я., к. філол. н., доцент, *Запорізький національний університет*
Полежаєва Н.А., ст. викладач, *Запорізький національний технічний університет*

У статті досліджується теоретичний та практичний зміст занять при вивченні української фразеології з використанням "Українсько-російського і російсько-українського фразеологічного тлумачного словника" І.С.Олійника, М.М.Сидоренка.

Ключові слова: словник, фразеологізм, фразема, компонент, конотація.

Томилина Г.Я., Полежаева Н.А. ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ПЕРЕВОДНОГО СЛОВАРЯ И.С.ОЛЕЙНИКА, М.М.СИДОРЕНКО ПРИ ИЗУЧЕНИИ УКРАИНСКОЙ ФРАЗЕОЛОГИИ В ТЕХНИЧЕСКОМ ВУЗЕ / Запорожский национальный университет; Запорожский национальный технический университет, Украина.

В статье исследуется теоретическое и практическое содержание занятий при изучении украинской фразеологии с использованием "Украинско-русского и русско-украинского фразеологического толкового словаря" И.С.Олейника, М.М. Сидоренко.

Ключевые слова: словарь, фразеологизм, фразема, компонент, коннотация.

Tomilina G.Y., Polezhayeva N.A. THE USE OF THE DICTIONARY BY I.S. OLEINIK AND M.M. SIDORENKO IN THE STUDYING OF THE UKRAINIAN PHRASEOLOGY IN THE TECHNICAL UNIVERSITY/ Zaporizhya National University; Zaporizhya National Technical University, Ukraine.

This article investigates theoretical and practical contents of the lessons where the Ukrainian phraseology is studied with the help of "Ukrainian-Russian and Russian – Ukrainian phraseological defining dictionary" by I.S. Oleinik and M.M. Sidorenko.

Key words: dictionary, phraseologizm, phrasema, component, connotation.

Національно-культурний компонент будь-якої мови найбільш повно виявляється у фразеології, яка найвиразніше передає дух і нев'янучу красу мови, сформованої народом упродовж віків. Проблема розробки, опису та перекладу фразеологічних одиниць є досить актуальною в сучасному мовознавстві. Відбір та опис фразем визначається завданнями навчання, при цьому враховується ступінь вживаності фразеологізму в різних мовленнєвих ситуаціях, що пов'язано з формуванням фразеологічного мінімуму. Збагачуючи та вдосконалюючи знання студентів і слухачів підготовчих курсів (ПК) з української фразеології на заняттях з української мови в технічному ВНЗ, ми не лише формуємо навички сприймання, перекладання, визначення фразеологічного значення, експресивно-стилістичних властивостей та національно-культурної конотації усталених словосполучень, але й використовуємо той потужний виховний потенціал, який зберігають у собі ці іскрометні скарби мовної образності, забарвлюючи висловлене в національний колорит, розкриваючи світобачення народу, його традиції, побут, культуру.

Мета нашого дослідження – виявлення теоретичних та практичних аспектів засвоєння української фразеології студентами та слухачами ПК з використанням "Українсько-російського та російсько-українського фразеологічного тлумачного словника" І.С. Олійника та М.М. Сидоренка, який є однією з перших українсько-російських і російсько-українських фразеографічних праць. Проблемами російсько-української фразеографії та фразеології займалися лінгвісти І.С. Олійник, М.М. Сидоренко, І.О. Вирган, М.І. Пилинська, В.А. Сиротіна, К.І. Мізіна, Г.В. Павловська, Л. А. Лисиченко, М.В. Жуйкова, В.Д. Ужченко та ін. Від часу першої публікації праці І.С. Олійника та М.М. Сидоренка минуло сорок років. У виданні 1991 року цей словник є водночас тлумачним, перекладним та синонімічним (одній фраземі нерідко відповідає кілька фразеологічних одиниць іншої мови). У двомовному фразеологічному словнику проаналізовано численну групу фразеологічних одиниць і запроваджено широкий підхід до фразеології.

Традиційно виділяються фразеологічні зрощення: *Притча во язицех. – Притча во языцех* [1, с. 38]*; Нічтоже сумняся (сумняшеся). – Ничтоже сумняся (сумняшеся)* [1, с. 111]; фразеологічні єдності: *Тримати порох сухим. – Держать порох сухим* [1, с. 178]; фразеологічні сполуки: *Ухопити за серце. – Сжать сердце, сердце сжалось* [1, с. 190]; *Розбити (розгромити) на голову. – Разбить (разгромить на голову)* [1, с. 146].

Структурно-семантичний принцип класифікації, що веде походження від класифікації В.В. Виноградова [2, с. 159], заснований на критеріях семантичної спаяності, був розвинутий Н. М. Шанським, що запропонував виділяти фразеологічні сполуки [3, с. 84-85]. У широкому значенні до фразеології включаються всі сполуки, що мають ознаки усталеності та відтворюваності.

Більшість фразеологізмів, вміщених у перекладному тлумачному словнику, будується в обох мовах за моделлю простого речення: *Курчат восени лічать (рахують). – Цыплят по осени считают* [1, с. 79]; *Язик мій – ворог мій. – Язык мой – враг мой* [1, с. 206] та за моделлю складного речення складносурядного: *Платон мені друг, але істина (правда) дорожча. – Платон мне друг, но истина дороже* [1, с. 125]; безсполучникового: *Не май сто кіп у полі, май друзів доволі* [1, с. 105]; складнопідрядного: *Якби (коли б) свині роги, то б усіх поколола б. – Кабы свинье роги, всех бы со свету сжила* [1, с. 207].

Фразеологічні одиниці представлені у словнику І. С. Олійника та М. М. Сидоренка афоризмами: *А все-таки вона (земля) крутиться. – А все-таки она (земля) вертится* [1, с. 11]; *Доки (поки) сонце зійде, роса очі виїсть. – Пока (покуда) солнце взойдет, роса очи (глаза) выест* [1, с. 145]; приказками: *Силач (який) знайшовся. – Силач какой нашелся* [1, с. 156]; фольклорними висловами: *Ні (ані) в казці сказати, ні (ані) пером описати. – Ни в сказке сказать, ни пером описать* [1, с. 109]; прокльонами: *Щоб ні дна ні покришки . – Ни дна ни покрышки* [1, с. 109]; етикетними формулами: *Усіх благ. – Всех благ* [1, с. 187] тощо.

У словнику І.С. Олійника та М.М. Сидоренка також подано фраземи, що походять з художньої літератури: *Коли б чого не вийшло. – Как бы чего не вышло* [1, с. 75]; з Біблії: *Каїнова печать. – Каинова печать* [1, с. 72]; з античної міфології*: Геркулесова праця. – Геркулесов труд* [1, с. 33]; з фольклору: *Гидке каченя. – Гадкий утенок* [1, с. 33]; з різних галузей науки*: Квадратура кола. – Квадратура круга* [1, с. 72]. Збагачується фразеологія обох мов фразеологічними зворотами, що віддзеркалюють історичні реалії різних країн та епох: *Китайський мур. – Китайская стена* [1, с. 74]. Деякі фраземи відображають давні звичаї: *Кров за кров. – Кровь за кровь* [1, с. 78]; *Курчат восени лічать (рахують). – Цыплят по осени считают* [1, с. 79]. Обрядове походження мають фразеологічні звороти: *Козел відпущення. – Козел отпущения* [1, с. 75]; *Каші не звариш (не зварити). – Каши не сваришь (не сварите)* [1, с. 73]. Етичні принципи та поради віддзеркалюються у фраземі:

Лікарю, вилікуй себе самого. – Врач, исцелися сам [1, с. 82]. Стійкі сполучення характеризують родинні відносини: *Мамин (матусин) синок(іронічне). – Маменькин (матушкин) сынок* [1, с. 85]. З військовим середовищем пов'язана фразема: *Поганий той солдат, який не думає бути генералом. – Плох (плохой) тот солдат, который не думает (не надеется) быть генералом* [1, с. 27]. Джерелами фразем стають різні емблеми: *Маслинова (оливкова, оливна) гілка. – Оливковая (маслиновая, масличная) ветвь* [1, с. 85]. Фразеологічні одиниці народжуються з лозунгів різних суспільних верств: *Мир хатам, війна палацам. – Мир хижинам, война дворцам* [1, с. 86].

При порівнянні українських та російських фразем спостерігається тотожність структурно-семантичного плану як в успадкованих зі східнослов'янської мови усталених словосполученнях: *Сорока на хвості принесла. - Сорока на хвосте принесла(жарт, ірон.)* [1, с. 162], так і в запозичених фразеологічних одиницях: *Вавілонське стовпотворіння. – Вавилонское столпотворение* [1, с. 18]. Спільність засвідчуємо й у тих випадках, коли внаслідок своєрідності граматичного ладу, словотворчої системи, лексичного складу обох мов немає повного паралелізму фразеологізмів [4, с. 74]: *Палиця з двома кінцями (два кінці має). Палиця на два кінці . У палиці два кінці (один по мені, а другий по тобі). – Палка о двух концах* [1, с. 117]. Крім структурної розбіжності опорних компонентів *палиця – палка*, фраземи розрізнюються керуваннями. Іноді фразеологічні звороти двох мов відрізняються наявністю варіантного компонента*: Раз на раз не випадає (не виходить, не припадає). – Раз на раз не приходится* [1, с. 143]. Факультативні компоненти можуть виступати у фраземах обох мов: *Бити в (одну) точку. – Бить в (одну*) *точку* [1, с. 13] або є приналежністю фразеологічного звороту лише однієї з мов: *Піймати (впіймати) на гарячому (вчинку). – Поймать с поличным* [1, с. 124]. Фраземи споріднених мов, розрізнюючись лексичним складом, можуть будуватися за тотожною синтаксичною моделлю: *Мозолить (намозолювати, намозолити, мулять, мулити, намулювати, намуляти, намулити) очі і муляти (мулити) око. – Мозолить (намозолить) глаза* [4, с. 88].

За стилістичною забарвленістю у словнику І. С. Олійника, М. М. Сидоренка представлено книжні фразеологічні звороти: *Служителі Феміди. – Служители Фемиды* [1, с. 160]; розмовні: *Робити з губи (з писка) халяву.- Трепать (болтать) языком* [1, с. 145]; загальновживані: *Перше слово чиє, за ким. – Первое* [1, с. 121]. *слово чье, за кем.* Фразеологічні одиниці української та російської мов можуть розрізнюватись стилістичною забарвленістю: *Голова (макітра) варить у кого. – Голова* (*котелок) варит у кого* [1, с. 34]; *Оптом (гуртом) і в роздріб. – Оптом и в розницу* [1, с. 115]; *Пекти (напекти, спекти) раків (рака). – Краснеть (покраснеть) как рак* [1, с. 118]; *Косо, криво, аби живо і Стук-грюк, аби з рук. – Косо, криво, лишь бы живо* [1, с. 76]; *Три мішки гречаної вовни* і *На вербі груші (а на осиці кислиці). – Сапоги всмятку* [1, с. 179].

Експресивні властивості українських фразеологічних зворотів досить різноманітні. Вони мають жартівливий відтінок: *Піймати (з'їсти, ухопити, дістати, скуштувати) облизня* [1, с. 124]; вживаються в іронічному значенні: *На муху з обухом іти* [1, с. 95]; *Тепла компанія* [1, с. 174]; *Безодня (скарбниця*); мають несхвальну тональність: *Іудин поцілунок* [1, с. 71]; *Будь ти (він, вона, воно, вони) неладний (неладен)* [1, с. 17]; *Гадина (гадюка) потайна* [1, с. 32]; передають урочисту експресію*: Супутник життя* [1, с. 171]*; Іскра Божа* [1, с. 70].

Іноді однакова семантика фразеологічних одиниць передається різними за складом компонентами та синтаксичною моделлю*: На відчай (душі). – Очертя голову* [1, с. 90]; *Обоє рябоє. – Два сапога пара* [1, с. 114].

Особливе місце серед фразем української мови займають такі, що відзначаються культурно-національною конотацією. До них вчені відносять фраземи з національно-екстралінгвістичною семантикою (*хата скраю);* з яскраво вираженою національною символікою (*барвінок рвати* – "іти на побачення"), з національно власними іменами або з псевдовласними (*бувати в Буваличах*), з архаїчними компонентами (*закон брати*), з нестандартними формами, що можуть будуватися на мовній грі *(вхопити облизня*), з різними ускладненнями форми (рима, алітерація, редупліковане семантичне посилення тощо): *Було та загуло* [5, с. 282-283]. У словнику І.С. Олійника та М.М. Сидоренка національно своєрідними є:

1. Фразеологічні одиниці, що містять антропоніми: в українській мові це *Хома, Ганна, Марія*, *Хима*, у російській – *Фома, Федот, Савва, Ерема* [3, с. 77-78], наприклад: *На бідного Макара всі шишки летять*; *Бідному Савці нема долі ні на печі, ні на лавці (на печі печуть, а на лавці січуть*). – *На бедного Макара все шишки валятся*[1, с. 90]; По *синку (по Савці) свитка. – По Сеньке (и) шапка; по Ереме колпак (кафтан); по Ивашке рубашка* [1, с. 132]. Прислів'я в обох мовах засновані на соціальній функції одягу.

2. Фраземи, що включають до свого складу топоніми або відтопонімічні утворення: *На городі бузина, а в Києві дядько* [1, с. 92]. Таке позначення нісенітниці, дурниці через згадування столиці України Києва та терміна спорідненості передає національні уявлення про нелогічність, безглуздість чиїхось міркувань, чиєїсь розмови. Російське прислів'я було запозичене з української мови: *В огороде бузина, а в Киеве дядька* [1, с. 92]. Схожу конотацію має фразема: *Верства Колобердянська (Пирятинська, Чугуївська),* що іронічно характеризують дуже високу людину. Означення було утворено від топонімів Пирятин, Чугуїв та Колоберда. Зазначена фразеологічна одиниця мотивована застарілим словосполученням *верстовий стовп*, що вживалося раніше як міра довжини. Таке саме значення має російський еквівалент *Коломенская верста* [1, с. 20].

3. Деякі культурно-національні українські усталені сполучення містять специфічний компонент, що у літературній мові не вживається як самостійна лексема: *Піймати (з'їсти, ухопити, дістати, скуштувати) облизня,* тобто: 1. Лишитися без того, на що розраховував, сподівався, чого добивався, зазнати невдачі; 2. Дістати відмову при сватанні, залицянні. Російський еквівалент: *Остаться (оказаться) при пиковом интересе* [1, с. 124] пов'язаний з картярською грою. Подібно до цього вживається фразема: *Перебиратися з дранки на (в) перепиранку* (тобто потрапляти з однієї неприємності в іншу, ще більшу; жити в злиднях). – *Перебиваться (перевaливаться) из кулька в рогожку* [1, с. 192]. Близький до цих фразем характер має усталена словосполука *Ханьки м'яти* [1, с. 192], що означає нічого не робити. Російський еквівалент *бить баклуши* має таку саму структуру, експресію та несхвальну оцінність.

4. Яскраву національну забарвленість несуть також фраземи, що містять у своєму складі назви українських страв: *Вареників сметаною не зіпсуєш. Каші маслом не зіпсуєш. – Каши маслом не испортишь* [1, с. 73]; *Одного тіста книш. – Из одного теста* [1, с. 64]. *Убити (піймати) добру грінку. – Быть в выигрыше* [1, с. 180].

5. Національно-культурною конотацією відзначаються також фраземи, що містять українські найменування флори (*ряст, барвінок*): *Недовго ряст топтати*; *На останню пряде; Три чисниці до смерті* – про того, хто довго не проживе. – *Дни сочтены* [1, с. 102]. Лексема *ряст* іменує перші весняні квіти (білий ряст – рос. подснежник).

6. Особливий національний колорит властивий фразеологізмам із компонентами – назвами тварин. Як зауважує В. А. Сиротіна, українська мова віддає перевагу коту перед кішкою, волу перед конем [4, с. 76-77], козі перед вівцею: *Два коти в одному мішку (на одному салі) не помиряться* [1, с. 40]; *І вовки ситі, й кози цілі*; *І кози ситі , й сіно ціле. – И волки сыты, и овцы целы* [1, с. 68].

7. Національною своєрідністю відзначаються фразеологічні одиниці, що вміщують компоненти, які характеризують український побут. Фразема *Три чисниці до смерті* містить компонент *чисниця* , що, як і пасмо, описує працю прялі. Фразеологічна одиниця *Тримати в лабетах. – Держать в ежовых рукавицах* [1, с. 77] включає компонент *лабети*, що означає обладнання для ловлі тварин або птахів у мисливців.

8. Компонентами національно-культурних фразем можуть виступати назви професій чи людей за цією професією*: Швець знай своє шевство, а в кравецтво не лізь (не мішайся); Як (коли) не коваль, то й рук не погань. – Всяк сверчок знай свой шесток* [1, с. 201]. Російський еквівалент з галузі фауни заснований на метафорі.

9. Народний характер української фразеології особливо повно та всебічно віддзеркалюється у стійких порівняннях: *Як Сірка годують, так він і гавкає* [1, с. 208]; *Як свої старі чоботи знати* [1, с. 211]; *Як муха в окропі (вертітися, крутитися)* [1, с. 210]; *Як півень уміє, так і піє* [1, с. 211]; *Як пугою по воді* [1, с. 211].

10. Національний колорит передають також тавтологічні стійкі сполучення: *Парка парити. – Пороть гарячку* [1, с.118]; *По всіх усюдах. – Везде и всюду* [1, с. 159]; *Свій свояка вгадає (бачить) здалека. Рибак рибака бачить здалека* [1, с. 152].

Значною експресивністю відзначаються метафоричні фраземи – єдності: *Мильна бульбашка (булька)*; *Мильний пузир. – Мыльный пузырь* [1, с. 86]. У деяких випадках фраземи містять різні образи: *Маленьке та важеньке; Маленька штучка червінчик, а ціна велика. – Мал золотник, да дорог* [1, с. 84]. Надзвичайна тіснота передається українською фраземою, пов'язаною з фауною, та російською – з флорою: *Курициніде клюнути. – Яблоку негде упасть* [1, с. 79].

Іноді фразеологічні одиниці з образною основою виступають в обох мовах: *Зарубати (закарбувати) (собі) на носі (на лобі; Вбити собі в голову. – Зарубить [себе] на носу (на лбу, в памяти)* [1, с. 56].

Вивчення фразеології на заняттях з української мови сприяє вдосконаленню компетенції студентів/ слухачів ПК щодо функціонування мовної системи. Для закріплення знань з української фразеології їм пропонуються такі завдання за словником І.С. Олійника, М.М. Сидоренка:

- поясніть зміст іронічних і жартівливих фразем та їх походження: *Бездонна бочка* [1, с. 13]; *Іду на ви (на вас)* [1, с. 68]; *Боротися (воювати) з вітряками* [1, с. 15]; *Великий комбінатор* [1, с. 20]; *До грецьких календ (відкласти)* [1, с. 45]; *Китайські церемонії* [1, с. 74]; *Брати на пушку* [1, с. 16]; *Тарабарська грамота* [1, с. 173]; *А кіт ковбаску уминає, неначе й не до нього річ* [1, с. 11]; *Іде (личить, пристало) як корові сідло (як свині наритники)* [1, с. 68];

- відзначте національно-культурну конотацію українських фразем та їх походження: *Та ж свита, та не так пошита*; *Усім козак, та тільки чуб не так* [1, с. 172]; *Як дідько ладану боятися* [1, с. 208]; *У свинячий голос* [1, с. 187]; *Терпи козаче (козак), отаманом будеш* [1, с. 174]; *Чмелів слухати*; *У голові чмелі гудуть* [1, с. 200]; *Кожуха (шуби) не пошиєш із чого* [1, с. 75]; *Коли захоче коза сіна, то до воза прийде* [1, с. 75]; *Три мішки гречаної вовни; На вербі груші (а на осиці кислиці)* [1, с. 179].

- визначте походження фразеологічних одиниць: *Гомеричний сміх* [1, с. 35]; *Гидке каченя* [1, с. 33]; *Грати першу скрипку* [1, с. 37]; *Доки (поки) сонце зійде, роса очі виїсть* [1, с. 45]; *Живий літопис* [1, с. 48]; *Зводити*

до одного (до спільного) знаменника [1, с. 59]; *Єрихонська труба* [1, с. 68]; *Карта бита* [1, с. 72]; *Казка про білого бичка (про білу козу)* [1, с. 72]; *Хто два зайці гонить, жодного не здогонить* [1, с. 196]; *Цілюща вода* [1, с. 197]; *Через пень колоду (валити)* [1, с. 198]; *У добрий час і Час добрий* [1, с. 182]; *Тяжкий хрест нести* [1, с. 180]; *Синій птах і Синя пташка (птиця)* [1, с. 156]; *Сідати на мілину (на мілизну)* [1, с. 156]; *Сісти за стіл переговорів* [1, с. 157]; *Пускати (пустити) цапа (козла) в капусту і Ставити (поставити) цапа (козла) город стерегти* [1, с. 142].

- з'ясуйте, яке фразеологічне значення мають застарілі фразеологізми: *Ваш покірний слуга* [1, с. 19]; *Від аза до іжиці* [1, с. 26]; *Віддавати (віддати) руку (й серце) кому* [1, с. 27]; *Занапастити свою душу* [1, с. 55]; *Глас вопіющого (волаючого) в пустелі і Голос волаючого в пустелі* [1, с. 33]; *Єгипетська робота (праця)* [1, с. 36]; *Пута Гіменея* [1, с. 143]; *Прокрустове ложе* [1, с. 140]; *Посипати (присипати) попелом голову (голови)* [1, с. 136]; *Парфянська стріла* [1, с. 118]; *Не одним хлібом (не хлібом єдиним) живе людина* [1, с. 106]; *Дихати на ладан* [1, с. 42]; *Дійти до Геркулесових стовпів* [1, с. 42]; *Виймати (вийняти) душу (серце)* [1, с. 22].

- доберіть зі словника І. С. Олійника, М. М. Сидоренка по п'ять фразем із зоонімічними, флористичними, соматичними (назвами частин тіла людини) компонентами.

- визначте, чим відрізняються українські та російські фразеологізми у наведених словникових статтях: *Нещастя моє. – Горе луковое* [1, с. 108]; *Бита голова і Битий Жак. – Тертый калач* [1, с. 13]; *Обоє рябоє. – Два сапога пара* [1, с. 114]; *Ні до ладу ні до прикладу; Ні в тин ні в ворота і Ані (ні) пришити ані (ні) прилатати. – Ни к селу ни к городу; Ни пришей, ни пристегни* [1, с. 109]; *Не святі горшки ліплять. – Не боги горшки обжигают* [1, с. 107]; *Без сьомої (десятої) клепки в голові*; *Не має (не вистачає, бракує) однієї (третьої, десятої і т.д.) клепки (в голові) і Не має гаразду (в голові). – Винтиков (винтика, клепок, клепки) не хватает (не достает) (в голове)* [1, с. 13]; *От тобі, бабо, й Юра. – Вот тебе, бабушка, (и) Юрьев день* [1, с. 116]; *Бути сіллю в оці (в очах). – Быть бельмом в глазу (на глазу)* [1, с. 18]; *Заводити (завести, збивати, збити) на манівці. – Сбивать (сбить, совлечь) с пути [истинного]* [1, с. 50].

- поясніть, що означають усталені звороти фольклорного походження: *Думати думу* [1, с. 46]; *За горами, за долами* [1, с. 51]; *На чужий коровай очей не поривай [а рано вставай та собі учиняй]* [1, с. 99]; *За тридев'ять земель* [1, с. 57]; *Ні думати, ні згадати, ні пером описати* [1, с. 110].

- з'ясуйте експресивну забарвленість та стилістичну закріпленість фразем: *Жовта преса* [1, с. 49]; *Загинути смертю хоробрих* [1, с. 511]; *Ненаситна утроба* [1, с. 105]; *Заснути навіки* [1, с. 57]; *За царя Гороха (як людей було трохи) і За царя Панька (Тимка) (як земля була тонка)* [1, с. 57]; *Дурна (капустяна) голова* [1, с. 46]; *Дари данайців* [1, с. 39]; *Гави (гав) ловити* [1, с. 32]; *Адміністративне захоплення* [1, с. 11]; *Альфа і омега* [1, с. 11]; *Аттична сіль* [1, с. 12]; *Хоч куди* [1, с. 195]; *Ахіллесова п'ята* [1, с. 12]; *Віддавати (віддати) пальму першості* [1, с. 27]; *Хапкий на руку* [1, с. 192]; *Хлопець не дурень* [1, с. 193]; *Хвіст бубликом (трубою) тримати (держати)* [1, с. 192]; *Як (мов, немов, наче, неначе) мішком (із-за рогу) намаханий (намахано, прибитий, прибито)* [1, с. 210]; *Чорт (чортяка, біс, дідько) ногу зломить* [1, с. 200].

Таким чином, вивчення фразеології на заняттях з української мови з використанням перекладного тлумачного словника І.С. Олійника, М.М. Сидоренка сприяє збагаченню фразеологічного запасу студентів/слухачів ПК технічного вузу, формуванню мовленнєвої культури, комунікативної компетенції, мовного чуття, у тому числі й через зіставлення фактів споріднених мов. У процесі вивчення фразем студенти/слухачі ПК з'ясовують спільні та відмінні риси фразеологічних одиниць української та російської мов. При аналізі українських фразеологізмів особливу увагу варто звернути на культурно-національні особливості, що виявляються у використанні компонентів фразеологічних одиниць: антропонімів, топонімів, стійких порівнянь тощо. Виконання практичних завдань допоможе студентам/слухачам ПК глибше вивчити українську фразеологію, з'ясовуючи значення фразеологічних одиниць, їх походження, стилістичну забарвленість, експресивну тональність, національну конотацію тощо.

ЛІТЕРАТУРА

1. Олійник І.С. Українсько-російський і російсько-український фразеологічний тлумачний словник / І.С. Олійник, М.М. Сидоренко. – К.: Радянська школа, 1991. – 400 с.

2. Виноградов В.В. Основные понятия русской фразеологии как лингвистической дисциплины / В. В. Виноградов // Виноградов В. В. Избранные труды. Лексикология и лексикография. – М.: Наука, 1977. – С. 140-161.

3. Шанский Н.М. Фразеология современного русского языка / Н.М. Шанский. – М.: Высшая школа, 1969. – 230 с.

4. Сиротина В.А. Сопоставительно-стилистическая характеристика фразеологизмов / В.А. Сиротина // Сопоставительная стилистика русского и украинского языков. – К.: Вища школа, 1980. – С. 72-95.

5. Ужченко В.Д. Фразеологія сучасної української мови: навчальний посібник / В.Д. Ужченко, Д.В. Ужченко. – К.: Знання, 2007. – 494 с.

УДК 811.161.2’42

ЯДРО КОНЦЕПТОСФЕРИ *ХУДОЖНЯ ЛІТЕРАТУРА* В МЕТАМОВНІЙ РЕФЛЕКСІЇ (НА МАТЕРІАЛІ ПИСЬМЕННИЦЬКИХ ІНТЕРВ’Ю)

Трифонов Р.А., к. філол. н., доцент, Якименко О.О., аспірант

Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна

Проаналізовано метамовні коментарі до тих слів і виразів, які вербалізують базові концепти зі сфери художньої літератури. Показано роль таких коментарів у репрезентації мовної особистості письменника.

Ключові слова: метамова, номінація, мовна особистість, концептуалізація, інтерв’ю.

Трифонов Р.А., Якименко Е.А. ЯДРО КОНЦЕПТОСФЕРЫ *ХУДОЖЕСТВЕННАЯ ЛИТЕРАТУРА* В МЕТАЯЗЫКОВОЙ РЕФЛЕКСИИ (НА МАТЕРИАЛЕ ИНТЕРВЬЮ ПИСАТЕЛЕЙ) / Харьковский национальный университет имени В. Н. Каразина, Украина.

Проанализированы метаязыковые комментарии к словам и выражениям, вербализирующим базовые концепты из сферы художественной литературы. Показана роль таких комментариев в репрезентации языковой личности писателя.

Ключевые слова: метаязык, номинация, языковая личность, концептуализация, интервью.

Tryfonov R.A. Yakymenko O.O. THE CORE OF CONCEPT SPHERE *FICTION* IN METALINGUAL REFLECTION (BASED ON WRITERS’ INTERVIEWS) / Karazin Kharkiv National University, Ukraine.

In the paper, metalingual comments to the words and expressions that verbalize basic concepts from the sphere of fiction are analyzed. Their role in representation of the author’s language personality is shown.

Key words: metalanguage, nomination, language personality, conceptualization, interview.

Проблема мовної особистості письменника вельми актуальна в сучасному українському мовознавстві й розкрита в багатьох працях. Характерно, що більшість їх ґрунтується на матеріалі художніх творів відповідного автора, адже, як зауважує в одному з таких досліджень В.Стецій, “мовна особистість письменника розкривається через мову його художніх творів, через сукупність виражальних засобів, які вирізняють майстра […] з-поміж інших митців художнього слова” [7, с. 3].

Водночас варто погодитися з Т.Должиковою, яка пише: “Дослідження ідіостилю письменника не дає змоги вичерпно розкрити його мовну особистість. При достатній повноті охоплення мовних засобів і можливостей їх уживання письменник, автор аналізованих текстів як особистість позбавлений у своїй характеристиці прагматичного складника, яким є соціальний і культурний контекст” [1, с. 6]. Тож у низці студій в аспекті мовної особистості науковці вивчають епістолярну спадщину [4], щоденникові записи літераторів[3]. Т.Космеда слушно звертає увагу на “живе мовлення” письменника: так, дослідниця реконструює деякі риси мовної особистості Івана Франка через улюблені дискурсивні слова, які дають змогу простежити його комунікативну компетенцію, особливості вербального світобачення, світосприйняття та світорозуміння, а також характеру, вдачі [5].

Варто відзначити, що мовна особистість письменника різноманітно і своєрідно виявляється в інтерв’ю, де автор висловлюється, не використовуючи маски персонажа чи оповідача. Жанр письменницького інтерв’ю з цього погляду в українському мовознавстві ще не досліджений, що зумовлює наукову новизну нашої роботи. Її мета – з’ясувати роль, яку відіграє в інтерв’ю сучасних українських письменників метамовне коментування тих вербальних засобів, що слугують означенню найважливіших концептів із галузі художньої літератури.

Джерелами мовного матеріалу стали інтернет-видання, а також збірка інтерв’ю з українськими письменниками “33 герої укрліт”, яку уклала журналістка Ірина Славінська [6].

Прозаїки й поети, що звикли працювати зі словом, часто замислюються над тим, яка лексема буде найбільш доречною в певній ситуації, намагаються якнайточніше визначити семантику слова, оцінити його в різних сполученнях. Природно, що вагому частину слів, на які звертають увагу письменники, становлять базові вербальні знаки літературної сфери. У процесі добору матеріалу стало очевидним, що мовці найчастіше розмірковують над репрезентантами концепту АВТОР, адже ці мовні одиниці є для них основними засобами автономінації, відповідно – самоідентифікації; так само значущі вони в експлікації складників загального

світоглядного конструкту – ментального образу автора. Особливостям функціонування лексеми *письменник* як репрезентанта названого концепту вже було присвячено статтю [8], однак у продовження тієї розвідки варто додатково й цілеспрямовано звернути увагу на метамовний аспект таких вербальних позначень.

Часто автори наголошують на тому, що уникають називати себе *письменниками*, або ж уточнюють значення, яке вони вкладають у це слово. *"Мені особисто більше подобається, коли кажуть, що я просто пишу книжки"*, – говорить Наталка Сняданко [vsiknygy.net.ua, 22.07.2009]. А Максим Кідрук цілеспрямовано експлікує певні концептуальні (на противагу загальній семантиці) ознаки лексеми; при цьому він не тільки прояснює індивідуальну концептуалізацію, а й уводить образ Іншого (читача) як необхідного учасника номінативного акту – номінатора: *"Письменником я себе, взагалі-то, не вважаю. Дуже багато людей пишуть заради того, щоб їх називали письменниками. Насправді має бути по-іншому: автор має щось казати в своїх текстах, а читачі самі визначать, чи це письменник, чи ні. Коли мої книги видаватимуть 100-тисячними тиражами, тоді скажу, що я – письменник. А поки що не маю морального права цього говорити. Наразі моя літературна діяльність – це проміжок між маранням паперу та професійною літературою"* [vsiknygy.net.ua, 29.03.2010]. При цьому рефлексія над номінацією набуває і проспективного характеру: у кінці інтерв'ю автор зазначає, що одна з цілей його життя – стати успішним письменником.

Також уводить у висліов образ номінатора й Тарас Прохасько, але з інакшою метою – наголосити на множинності концептуальних наповнень слова *письменник*: *"Я не можу зовсім звільнитися від того, що я бачу літературу довкола себе. В такому сенсі я завжди був письменником і ніколи не переставав ним бути. Я відмовився бути письменником у тому сенсі, який пропонує теперішнє суспільство – письменником, який невпинно пише книжки, видає, який має зобов'язання писати й до якого звертаються не інакше, як до письменника. Мені дуже приємно, що я маю ще якісь етикетки, що тепер я репортер і не мушу бути просто письменником"* [litakcent.com, 03.06.2008].

Важливим складником номінативного акту (і, відповідно, позиціонування в дискурсі), поряд з оцінною реакцією на номінативну діяльність Іншого, є намагання мовця дібрати більш адекватне слово, яке не несе додаткових (і небажаних) конотацій, покладених на слово *письменник*: *"Це дуже велика відповідальність – наважитися назвати себе письменником. Нещодавно мала нагоду поспілкуватися з молодими європейськими авторами (з Данії, Нідерландів, Чехії, Франції), і мене страшенно здивували їхні візитівки. Вони підписувалися просто – "письменник". Для мене це смішно. Воно таке молоде і зелене, а вже письменник! Скласти докупи дві метафори, навіть видати кілька книжок – нічого не означає. Такого по світу безліч було і є. Я б краще назвала себе автором. Можливо, писарем (дуже люблю польське слово pisarka)"* (Тетяна Малярчук) [ukrlit.blog.net.ua, 22.05.2007]. Цікаво, що лексеми *автор* і *писар*, які обирає письменниця для означення своєї діяльності, містять кожна окремо два елементи значення, які поєднує одне слово *письменник:* творіння (*автор*) і письмо (*писар*). Польське слово *pisarz* має два значення, одному з яких в українській мові відповідає *писар*, а іншому – *письменник*.

Зазначимо, що виразну диференціацію лексем на позначення концепту АВТОР можна простежити й у висловах осіб, які представляють інші лінгвокультури, так що можна говорити про рефлексію такого типу як лінгвокогнітивну універсалію. Наприклад, популярний американський автор детективних романів Мікі Спіллейн, відомий маніфестуванням комерційності своїх творів і запереченням їхньої художньої цінності, наголошував: *"Now I'm not an author, I'm a writer, that's all I am"*. Ще одним засобом відбиття індивідуальної концептуалізації в його висловах стала сполучуваність слова *writer*: *"I'm a commercial writer, not an author. Margaret Mitchell was an author. She wrote one book"* [quotingquotes.com].

Прикметно, що вживання слів на позначення досліджуваного концепту запускає у свідомості мовців певні сценарії, і тісний зв'язок із цими сценаріями теж стає чинником оцінювання слова як номінативного засобу. Виразно ілюструє сприйняття літераторами слова на позначення своєї діяльності уривок інтерв'ю з Мар'яною Савкою:

– Я, до речі, спілкуючись з незнайомими людьми, не кажу, що я поет. Бо це було б якось глупо.

– Чому?

– Це б означало або виправдовуватися, або вивищуватися, бо начебто ти не такий, як усі.

– Вам соромно назвати себе поеткою?

– Ну, щось близьке до цього. Щось романтично-пафосне. Ну просто уявіть собі ситуацію. Люди зібралися в якомусь громадському місці, ну… наприклад, в ЖЕКу (ой, це аж страшно – я таких місць боюся) і

розговорилися. Один каже – я сантехнік, інший каже – я інженер-механік, а третій каже – я поет. Це ж просто якийсь комікс [litakcent.com, 13.09.2010].

Слово *поет*, як і *письменник,* є одним із репрезентантів концепту АВТОР, але, на нашу думку, однією з відмінностей його значення від семантики слова *письменник* є те, що воно здатне додатково стереотипізовано позначати внутрішній стан людини, спосіб життя, тип особистості, у той час як *письменник* передусім указує на професійну діяльність.

Як ми вже відзначили на прикладі Мікі Спіллейна, у самопрезентації письменника відіграє роль також сполучуваність слова на позначення його діяльності. Це характерне й для українських письменників, і в цьому також відіграють вагому роль сценарії, а в певних ситуаціях виникає потреба в метамовному коментуванні: *"Статус "публічний письменник" звучить смішно. Намагаюся уникати цього. Якщо ти письменник, тебе мають читати, а не фотографуватися з тобою. А фотографуватися можна з пам'ятниками, старими будинками… З живими людьми треба спілкуватися, письменників – читати, співаків – слухати"* (Сергій Жадан) [www.wz.lviv.ua, 20.08.2009].

Залежно від якостей, приписуваних митцеві, виникають різноманітні вторинні номінатеми, які, у свою чергу, спонукають письменників висловлюватися про доречність чи недоречність цих словесних знаків. Наприклад, такі роздуми викликає слово *зірка* на позначення успішного митця, а також саме слово *успішний* як атрибутив до *письменника* – обидва викликають негативні асоціації. Ірен Роздобудько про слово *зірки*: *"Якщо вони на небі – дуже люблю на них дивитися. А це слово, якщо воно стосується різних публічних людей – дратує…* [Журналістка:] – *У вас вдала літературна доля, все ж таки. Якщо ви не любите слова "зірка", то як назвати успішного митця?* [Роздобудько:] – *Успішним митцем! Хоча і цього слова – "успіх" я теж не люблю. Успіх дається тоді, коли в тебе вся голова в шишках! От уявіть собі, що ми називаємо, скажімо, Бориса Пастернака чи Івана Багряного – "зірками" чи "успішними митцями". Звучить, як насмішка. І все стає на свої місця. Для сучасних "успішних"…"* [6, с. 379]. Інша відома письменниця прагне прояснити семантику слова *успішний* у власному внутрішньому лексиконі, щоб уникнути вживання лексеми як симулякра: *"А "успішний" письменник у мене асоціюється з "читабельним не один раз""* (Марія Матіос) [zaxid.net, 14.04.2008].

Зазнають осмислення в письменницьких інтерв'ю й інші вербалізатори концепту АВТОР. Такі слова можуть указувати на особливість творчості митця: *"Федюк – це унікальний поет. Більша частина його віршів присвячена коханню, різним ситуаціям, які можна назвати інтимною лірикою. Він лірик у первинному значенні цього слова. Лірика – це освідчення"* (Віктор Неборак) [6, с. 278]. Тут поряд зі словом *лірик* постає й лексема *лірика*, що належить уже до концепту ТВІР. Чимало розмірковують письменники над семантикою слова *постмодернізм* як означника літературного напряму – думка про доцільність його вживання пов'язана з розумінням суті самого явища. Разом із ним уживається й слово *постмодерніст* на позначення особи – представника цього напряму: *"Я не проти постмодернізму. Без його досвіду годі уявити літературу. Я проти псевдопостмодернізму. Багато з тих, що називають себе постмодерністами (і, до речі, спромоглися вже стати відомими письменниками), займаються звичайним переписуванням"* (Володимир Лис) [www.wz.lviv.ua, 31.10.2009]. Характерно, що письменники відзначають те, як за назвами літературних течій закріплюється оцінна конотація внаслідок панування тих чи тих мистецьких смаків: *"Як на мене, це своєрідний "поетичний реалізм". Хоча слово "реалізм" у нас майже лайливе"* (Віктор Неборак) [litakcent.com, 13.05.2010]. Нейтральний літературознавчий термін набуває нового забарвлення через певний негативний досвід, зміни у свідомості учасників літературного процесу.

У контексті рефлексії над вербалізацією концепту ТВІР вислови письменників в інтерв'ю відображують їхнє ставлення до сучасних тенденцій у номінації об'єктів літературної творчості: *"Зараз модно говорити не твір, не роман, а "текст". Негативно до цього ставлюся. Слово було Бог, і Бог був слово. А називати літературу текстом – це профанація. Текст може у клозеті висіти чи на паркані. А зараз багато молодих "текстовиків". Сідають, строчать щось і виходить у них текст, а не твір"* (Олесь Ульяненко) [www.wz.lviv.ua, 19.10.2009]. Як і у випадку зі словами *письменник, поет, автор* для іншого концепту, об'єктом метамовного вибору й коментування стають лексеми, що претендують бути (і є для частини мовців) основними вербалізаторами концепту ТВІР. Таким чином, питання щодо імен для деяких концептів із ядра концептосфери ХУДОЖНЯ ЛІТЕРАТУРА виявляється принциповим.

Назви конкретних творів – це також імена концептів, а саме мікроконцептів (у зіставленні з узагальненим концептом ТВІР), і коментарі щодо них цілком природні, адже слугують прагматичній меті, що часто закладена в письменницьких інтерв'ю, – кращому розумінню твору, повнішому уявленню про нього. Приклад цього бачимо в інтерв'ю Василя Шкляра: *"*[Журналіст:] – *Ключ – це метафора?* [Шкляр:] – *Звісно. Починаючи писати роман, я ще не знав, як його назву. Та вживши в тексті десь, може, на третій сторінці слово "ключ", відразу повернувся до титульного аркуша і поставив назву. Це містке слово стало своєрідним магнітом між автором і читачем, символом певної нашої змови і таємниці, якої ми дошукувалися разом"* [litakcent.com, 07.04.2008].

Акцентування слова, що є в назві, слугує також приваблению читача до прочитання твору: *"Якщо названо книжку "фіглями", то це – таки фіглі. Мої видавці навіть дописали в анотації: перед тим, як засісти за читання цієї книги, візьміть слинявчик… Зі сміху можна кольки дістати"* (Марія Матіос) [www.wz.lviv.ua, 17.09.2009]. Метамовний коментар (у наведеному прикладі навіть тавтологічний за будовою) посилює атрактивну функцію порівняно з простим слововживанням і водночас ніби "верифікує" назву, додатково підтверджує її, переконує довіряти їй.

Спостерігаємо також рефлексію над означальними лексемами, що супроводжують вербалізацію концепту ТВІР, приписуючи творові певні якості, риси: *"У планах два романи. Дуже складні психологічно, і форма така складна класична. Але класично – не означає нудно. Це буде щось інакше від "Приворотного зілля", "Розмір має значення". Це буде зовсім інше. Це буде дуже серйозно. У нас всі книжки серйозні. Це інше питання, що ми не хочемо бути занудними. Серйозний і занудний – це все ж не синоніми, це два різних слова, тому ми намагатимемося бути цікавими і веселими"* (брати Капранови) [zaxid.net, 4.09.2008]. Тут фактично весь наведений фрагмент тексту тримається на словах, що передають ознаку, – прикметниках і прислівниках, вони є його семантичними і прагматичними "точками опори". Автори дають означення власним творам, усвідомлюючи при цьому, що важливим для них адресатом цього вислову є ймовірний читач. Звідси й походить бажання уточнити концептуалізацію, окреслити ділянки, які покриваються вжитими словами з семантикою ознаки в авторській мовній свідомості, щоб створити адекватне уявлення в читача.

Загалом концепт ЧИТАЧ також належить до основних концептів сфери ХУДОЖНЯ ЛІТЕРАТУРА. У письменницьких інтерв'ю не є рідкістю роздуми про читача, але фактично відсутні міркування щодо самого слова – імені концепту, яке приймається без рефлексії, на відміну від імен розглянутих вище концептів. Тим часом зустрічаємо коментарі радше метатекстового (метапрагматичного) рівня стосовно висловлення власного ставлення до читача: *"Читач для мене – це святе. Я кажу про це без кокетування і залицяння"* (Ірен Роздобудько) [zaxid.net, 16.08.2007].

Письменники часто коментують і вербалізацію найзагальніших одиниць концептосфери – лексеми, що стосуються взагалі літератури, мистецтва, зокрема саме слово *література*. Наприклад, концептуальні уявлення про літературу відображуються в коментарях про доцільність уживання певних фразеологічних одиниць у сполученні з цією лексемою: *"Українська література, на ваш погляд, йде "в ногу" зі світовою? – Я не літературознавець, до того ж, не вважаю, що у стосунку до літератури можна використовувати такі визначення, як "іти в ногу". Література – це не спорт і не змагання"* (Софія Андрухович) [zaxid.net, 16.04.2009]. Також концептуальну роль відіграє коментування можливості вживання слова з певними означеннями: *"Що таке нещира література? – Такого терміна літературознавчого нема. Але є якась імітаційна література. Така, що знає, що так "катіт""* (Тарас Прохасько) [6, с. 360].

Цікавим явищем у сучасному мовленні є ставлення мовців до абревіатури *сучукрліт* (варіант – *укрсучліт*), яка нерідко викликає негативну реакцію. У більшості випадків це ставлення виявляється лише в певному емоційному забарвленні вислову, але інколи виникає потреба виразніше експлікувати ставлення мовця до лексеми. З інтерв'ю з Сергієм Жаданом на радіо "Свобода": *"*[Журналістка:] *– Є такий вже згаданий термін "укрсучліт". Термін не дуже. Як Ви ставитеся взагалі до цього терміна?* [Жадан:] *– Негативно я ставлюся. Тому що в цей термін закладена ніби така зневага від початку. Мені не подобається, коли сьогоднішню українську літературу трактують наперед і виключно в негативному ключі, в іронічному ключі. Тому що література надзвичайно різна, в ній є різні течії, різні напрямки, різні творчі якісь методи. І все це звалювати в оцю купу під назвою "укрсучліт", мені це не подобається. Мені чується за цим терміном певний такий снобізм, який, очевидно, не надто добре характеризує людину, яка хоче дійсно розібратися у тому, що відбувається у сьогоднішній літературі.* [Журналістка:] *– Тобто термін "сучасна українська література" – це зовсім інше?* [Жадан:] *– Мені здається, що так. Все-таки він більш нейтральний. І там може бути вже якась критика, може бути якесь захоплення, але, принаймні, він передбачає якусь серйозну, посутню розмову"* [www.radiosvoboda.org, 12.01.2012]. Отже, словосполучення *сучасна українська література* та його скорочений відповідник *сучукрліт* (*укрсучліт*), хоч мають однакове значення, оцінюються по-різному, важливу роль у цьому процесі відіграє фонетична конотація, що сприймається як прагматичний елемент.

Коментарі щодо сполучуваності слова *мистецтво* також мотивовані неоднозначністю концептуалізації: *"Словосполучення "сучасне мистецтво" для мене не несе ніякого навантаження, тому це все просто порожні слова. Мені абсолютно наплювати на те, що всі називають сучасним, а що не сучасним мистецтвом. Для мене сучасний митець – Дієго Веласкес. Тому що головне – це якість. І більше нічого. А все інше – це лише спекуляція"* (Лесь Подерв'янський) [zaxid.net, 30.07.2007]. У цьому випадку знову з'являється узагальнений образ номінатора-Іншого (*всі*), з яким мовець стає в дискурсивну опозицію, що й розкривається на метамовному рівні.

Введення слова *творчість* (М.Зирянова слушно розглядає його російський відповідник як ім'я мегаконцепту [2]) теж дає привід для метамовної рефлексії. Письменник, бажаючи вербалізувати певні найзагальніші відчуття

від своєї справи, діяльності, спробувати осмислити її у філософських категоріях, мусить зважати на конотацію – результат практики слововживання. Це демонструє, зокрема, Олександр Ірванець, відповідаючи на анкету Ірини Славінської. Анкета-інтерв'ю в книжці "33 герої укрліт" побудована так, що письменник повинен назвати слово-асоціацію на кожну літеру української абетки та прокоментувати цей вибір. О. Ірванець на літеру Т: *"Творчість. Вибачте за банальність. Я думаю, це те, задля чого варто жити. Це гріх – ось чому часто тяжка доля митцям посилається… Але це такий солодкий гріх!"* [6, с. 138]. Незважаючи на невід'ємність самого концепту для письменницької картини світу, пряме введення його імені для цього мовця потребує такого роду коментування.

Ще яскравіші конотації має слово *натхнення*, що також є іменем концепту і репрезентує складник сценарного змісту мегаконцепту ТВОРЧІСТЬ. Воно стає об'єктом коментарів, загальна спрямованість яких для сучасних письменників, чиї інтерв'ю ми обстежили, – вербалізувати незадовільність слова як номінатеми (знов-таки без жодних заперечень щодо існування самого концепту). Помітною є тенденція "відсилати" слово *натхнення* до минулого, позначати його певну застарілість. Так висловлюється Віктор Неборак: *"Момент, коли тягне до писання, дуже важко його накликати чи втримати. Такий рідкісний творчий настрій, його колись називали натхненням"* [6, с. 273]. Цікаву конкретизацію (з нашаруванням не лише поняття "минуле", а й конкретних культурно-історичних уявлень) подає Сергій Жадан в інтерв'ю. *"*[Журналістка:] – *Чи можна стверджувати, що творчість поета повністю залежить від натхнення?* [Жадан:] – *Звичайно. Хоча я назвав би це імпульсом, бо для мене слово "натхнення" відгонить хрущовською добою"* [www.wz.lviv.ua, 31.10.2003]. Прикметно, що саме цей вислів журналістка винесла в заголовок інтерв'ю – це свідчить про сприйняття його важливої ролі в презентації мовної особистості (і особистості загалом) співрозмовника. Мовці пропонують номінатеми-замінники, і вони можуть бути стилістично вельми різноманітними: порівняймо вищенаведений вислів С. Жадана з фрагментом інтерв'ю Іздрика: *"*[Журналіст:] – *А поняття натхнення для Вас існує?* [Іздрик:] – *Я не люблю цього слова, бо воно заяложене й патетичне. Я радше би вжив сленгове словечко "пре". От коли пре, тоді й пишеться, а коли ні, то нема сенсу писати, бо буде тільки сухе компонування, без сюрпризів, і прорахованість твору читач відчує…"* [text-context.org.ua, 08.01.2009].

В інтерв'ю письменників поширені рефлексії над номінатемами, що позначають базові концепти сфери художньої літератури. Типове явище – прагнення мовця прояснити змістовий аспект певних лексем і виразів (при цьому зазвичай актуалізується концептуальне наповнення, а не "чиста" семантика). Також у мовленні літераторів важливими є зауваження стосовно конотацій, бо наявність останніх принципово позначається на індивідуальному слововживанні. Велику роль відіграє дискурсивне позиціонування мовця, котрий експлікує у своєму вислові Іншого як суб'єкта номінації і розкриває свої світоглядні особливості через протиставлювані Іншому власні номінативні акти. Щодо письменницької рефлексії як відображення мовних особистостей літераторів плануємо продовжити спеціальні дослідження, адже лінгвальні знаки, на які спрямовується увага мовця в інтерв'ю, можуть належати до різних фрагментів картини світу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Должикова Т.І. Мовна особистість Пантелеймона Куліша: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10. 02. 01 "Українська мова" / Т.І. Должикова. – К., 2003. – 21 с.

2. Зырянова М.Н. Мегаконцепт "Творчество" в поэтической модели мира Д.А. Пригова: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.01 "Русский язык" / М.Н. Зырянова. – Омск, 2011. – 26 с.

3. Ігнатьєва С.Є. Аксіологічні виміри мовної особистості Аркадія Любченка / С.Є. Ігнатьєва // Лінгвістика. – Луганськ, 2011. – № 2 (23). – С. 137-144.

4. Касян Л.Г. Епістолярій Бориса Антоненка-Давидовича як вияв його мовної особистості / Л.Г. Касян // Гуманітарний вісник. – Черкаси: ЧДТУ, 2007. – № 11. – Т. 2. – С. 364-368.

5. Космеда Т.А. Типові дискурсивні слова як показник комунікативної компетенції мовної особистості (на прикладі аналізу "живого" мовлення І. Франка) / Т.І. Космеда // Лінгвістичні студії. – Донецьк, 2008. – Вип. 17. – С. 206-210.

6. Славінська І. 33 герої укрліт / Ірина Славінська. – Харків: Фоліо, 2011. – 412 с.

7. Стецій В.Ф. Мовна особистість Уласа Самчука (світоглядна орієнтація і мовотворчість): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10. 02. 01 "Українська мова" / В.Ф. Стецій. – Донецьк, 2003. – 18 с.

8. Якименко О.О. Семантико-прагматичні особливості слова *письменник* як репрезентанта концепту / О.О. Якименко // Філологічні студії: Науковий вісник Криворізького державного педагогічного університету. – Кривий Ріг: КДПУ, 2011. – Вип. 6. – Ч. 2. – С. 228-235.

УДК 811.161.2'282.22(477.87)

ВІДСУБСТАНТИВНІ СУФІКСАЛЬНІ ІМЕННИКИ ЧОЛОВІЧОГО РОДУ В УКРАЇНСЬКИХ ГОВОРАХ ЗАКАРПАТТЯ

Фанта О.В., аспірантка кафедри української мови

Ужгородський національний університет

У статті описані словотвірні типи іменників, утворених від субстантивів за допомогою суфіксів *-ар, -ик* та *-ник*, в українських говорах Закарпаття.

Ключові слова: іменник, словотвір, суфікс, українські говори Закарпаття.

Фанта О.В. ОТСУБСТАНТИВНЫЕ СУФФИКСАЛЬНЫЕ ИМЕНА СУЩЕСТВИТЕЛЬНЫЕ МУЖСКОГО РОДА В УКРАИНСКИХ ГОВОРАХ ЗАКАРПАТЬЯ / Ужгородский национальный университет, Украина

В статье описаны словообразовательные типы имен существительных, производных от субстантивов при помощи суффиксов *-ар, -ик, -ник,* в украинских говорах Закарпатья.

Ключевые слова: имя существительное, словообразование, суффикс, украинские говоры Закарпатья.

Fanta O.V. VIDSUBSTANTIVE SUFFIXAL NOUNS OF MASCULINE THE UKRAINIAN PATOIS OF TRANSCARPATHIA / Uzhgorod National University, Ukraine

The article described creation of words types of nouns, formed from substantives by the suffixes of *-ar, -ik* and *-nik* in Ukrainian patois of Transcarpathian region.

Key words: noun, derivation, the suffixe, the Ukainian patois of the Transcarpathian region.

На сьогодні вважається найкраще дослідженим іменниковий словотвір, як узагалі в системі українського словотворення так і в окремих діалектних явищах української мови. Це пов'язано в першу чергу з тим, що іменник – це основна частина мови, він є своєрідним, його словотвірні явища відмінні від словотвірних явищ інших частин мови, іменник є найбагатшим класом слів.

Питання словотвору окремих закарпатських говірок розглядаються в дослідженнях таких науковців, як В.І. Добош (говірки долини р.Тур'ї) [6], І.Д. Пагиря (говірки західної Мукачівщини) [10], П.М. Лизанець (говірки Затисся Виноградівського району) [7], І.І. Фекета (закарпатські говірки) [14] та ін. Для нас особливий науковий інтерес становлять дослідження В.В. Німчука, зокрема праця "Спостереження над словотвором іменника в говірці села Довге Іршавського району (Суфіксація)" [9], див. ще [8]. Проте досі не створено цілісної праці про творення іменників у всіх говірках Закарпаття.

Метою нашої роботи є дослідження афіксального словотвору іменника в говірках Закарпаття, найтиповіше виявлення словотворчих засобів, простеження продуктивності словотвірних типів. Іменники чоловічого роду як в українській літературній мові, так і в ряді її говорів можуть утворюватися від іменників, прикметників, дієслів, рідше від числівників та прислівників, зокрема від іменників творяться за допомогою суфіксів *-ар, -ак, -ан, -ач, -иц', -ок, -ур, -ик, -ник* та ін. За браком друкованої площі у цій праці розглядаємо лише частину відсубстантивних іменників чоловічого роду із суфіксами *-ар, -ик* та *-ник,* які належать до найпродуктивніших.

"Суфікс *-ар* (< *-арь* < *-аръ*) являє собою запозичення, що проникло разом із запозиченими основами до мови найдавніших слов'ян через посередність германських із латинської (лат. *-ārius*) ще в спільнослов'янську епоху" [2, с. 108]. У давньоруській писемності він появляться ще в середині XI ст. в Остромировому євангелії (*букарь – писар, владарь – володар*), але пізніше продуктивними, як уважав С.П. Бевзенко, залишаються такі утворення лише в українській та білоруській мовах [2, с. 108; 12, с. 55; 17: II, с. 22].

В українській мові суфікс *-ар* виявляє тенденцію до продуктивності в утворенні назв особи за різними ознаками (*кобзар*) та в утворенні конкретних предметів (*буквар, димар*) [4, с. 145; 11, с. 77]. Деривати із цим суфіксом Л.О. Родніна назвала "характерною рисою українського словотвору порівняно з іншими слов'янськими мовами" [11, с. 77]. На сьогодні продуктивний цей суфікс у закарпатських, бойківських, наддністрянських, лемківських, південнобесарабських, черкаських, волинських, поліських говірках [12, с. 55–56]. В. Німчук, досліджуючи іменний словотвір частини закарпатських говірок, назвав суфікс *-ар* чи не одним із найпродуктивніших в утворенні іменників чоловічого роду, а саме назв осіб [8, с. 3; 9, с. 177].

Л. Дика в говірках поліcько-середньонаддніпрянського порубіжжя спостерегла його продуктивність лише в назвах осіб (*д'огт'ár*), а в назвах конкретних предметів він узагалі не вживається [5, с. 10]. Г.В. Шумицька зазначала, що у творенні конкретних назв суфікс *-ар* "виступає здебільшого в запозичених назвах (*кантáр* 'вуздечка', що з угор. *kantar* 'т.с.', *тратáр'* 'сволок', пор. пол. *tragarz* 'т.с.'" [15, с. 8].

Розглянемо словотвірні типи із суфіксом *-ар*, які утворюються в українських говірках Закарпаття.

1. Високопродуктивний тип назв осіб: **а)** назви осіб за професією або заняттям: *мис|кар'* 'майстер із виготовлення дерев'яного посуду', *горш|чар'* 'т.с.', *бли|дар'* 'т.с.' (Ск, Дв, МР, ВБ; [П.Г.: 102; Бв.: 35]), *с|тол'ар* 'майстер із виготовлення будь-яких дерев'яних виробів' (Ск, НБ, ЛП, МУ, Нн), *дро|тар'* 'людина, яка в давнину виготовляли різні речі із дроту' (ВБ, КбП; [П.Г.: 52]), *лиш|кар'* 'майстер із виготовлення дерев'яних ложок' (ВБ; [П.Г.: 94]), *кори|тар'*, заст. 'майстер із виготовлення дерев'яних корит' (КсП, Бг), *да|хар'* 'людина, яка в давнину споруджувала дахи будинків' (Бг; [П.Г.: 46]), *пло|тар'* 'майстер із виготовлення тинів, огорож' (КсП, Бг, Лаз; [П.Г.: 144]), *коле|сар'* 'майстер коліс для возу' (Лаз), *мли|нар'* 'мельник' (КсП; [П.Г.: 103]), *пош|тар'* 'листоноша' (Лаз), *гро|бар'* 'людина, яка копає могили' (Лаз; [П.Г.: 40]), *ры(и)|бар'* 'рибалка' (Кв, КсП; [Сб.: 307; П.Г.: 163]), *пчо|л'ар* 'особа, яка тримає пасіку' (НБ, Нн, МУ, КсП), *л'і|жар* 'лижник', *|цеппар'* 'той, що відає на весіллі спиртними напоями або розливає їх гостям', *чіж|мар'* 'швець', *шеф|тар'* 'дрібний торговець' [Сб.: 162, 407, 416, 420], *бов|тар'* 'крамар' [П.Г.: 15], *боч|кар', |боднар'* 'виробник бочок' [П.Г.: 16; Бв.: 36], *бути|нар'* 'лісоруб' [П.Г.: 19; Бв.: 139], *вар|тар'* 'переробник шкур' [П.Г.: 20; Бв.: 39], *вере|тар'* 'виробник простирадел', *кориш|мар'* 'корчмар', *кра|мар', крамни|чар'* 'продавець; власник крамниці' [П.Г.: 21, 86, 141], *пуш|кар', вадас|кар*' 'стрілець, мисливець' [П.Г.: 160; Бв.: 39], *трумбе|тар'* 'майстер із виготовлення трембіт' [Гриц.: 243]; пор. бойк. *Боднáр'* 'бондар', *волийкáр'* 'ремісник, що виробляє "шчети" для чесання вовни' [Ониш., І: 63, 140], гуц. *баняр* 'шахтар; робітник, що чистить річку перед сплавом плотів', *воловáр* 'майстер, що виробляє дерев'яні корита', *веретенáр* 'майстер, що робить веретена', *я(є)мáр'* 'гробокопач', *коминáр'* 'майстер із виготовлення димарів', *линвáр'* 'той, хто робить линви', *митар'* 'той, хто збирає мито, податки', *цапінáр* 'лісоруб, який працює із цапіною' [ГГ: 21, 33, 34, 67, 100, 112, 123, 205], *блєхáр* 'майстер, що покриває бляхою дахи', *бóвтар* 'купець', *бундáр* 'майстер, що робить бунди' [СГГ: 201, 209, 263], *чоботáр'* 'майстер із ремонту взуття' [Нег.: 184], бук. *бердáрь* 'майстер виготовляти берда', *брамкáрь* 'воротар' [СБГ: 29, 38], зах.поліс. *собакáр* 'наймит, який доглядав панських собак', *петл'áр* 'мисливець, який ловить звірів за допомогою петель' [Арк., ІІ: 160, 42]; **б)** назви осіб залежно від того, яку худобу вони доглядають: *віў|чар', ву|чар'* 'пастух овець' (Лз; [Сб.: 43]), *во|лар'* 'пастух волів; людина, яка тримає велику кількість волів' (КсП; [П.Г.: 29]), *коро|вар'* 'пастух корів' (Бг, Лаз; [П.Г.: 84]), *кон'ух|ар'* 'конюх' (Гр, Бг, Лаз; [П.Г.: 83]), *ко|зар'* 'пастух кіз' (Бг, Лаз; [П.Г.: 81]), *баранáрь* 'пастух баранів', *ялохáрь* 'пастух ялох' (*тот, шо з йалóхоў хóдит*), *янчáрь* 'пастух ягнят' [Гриц.: 264], *чере|дар'* (Трс, Квс, КсП; [Сб.: 414]), *ско|тар'* (Кл, КсП; [П.Г.: 177]), *сви|нар',* заст. 'пастух (загальна назва)' (Чн; [П.Г.: 171]); пор. бойк. *воловáрь* 'пастух волів' [Ониш., І: 140], гуц. *струнтáрь* 'пастух, який заганяє овець під час доїння до "струнки"', [ГГ: 178], *баланчáр* 'вівчар' [СГГ: 136]; **в)** назви осіб за іншими ознаками: *до|мар'* 'господар будинку; людина, яка не працює і постійно сидить вдома' [П.Г.: 52], *звіздáр'* 'учасник різдвяного дійства (вертепу)' [П.Г.: 67].

2. Продуктивний тип назв конкретних предметів: *боч|кар'* 'велика посудина (бочка), в якій солили на зиму капусту' (Гр), *кун|чар'* 'залишок недокуреної цигарки' (Дб), *піч|кар'* 'прямокутний виріб із прісного тіста, спечений на плиті і використовуваний замість хліба' [Сб.: 232], *бабчáрь* 'підставка для биття коси', *гачникáрь* 'прилад із дерева, яким засувають гачник в ґатьки, в фартух' [Бв.: 32, 46], *плитáрь* 'широка дерев'яна ложка з діркою' [Гриц.: 232], *спудзáрь, спýзар'* 'дрючок, яким пригрібають жар' [9, с. 174; Гриц.: 234]; пор. гуц. *хитáр* 'границя, межа між двома селами', *цапáрь* 'пристрій для перенесення сіна на плечах' [ГГ: 201, 204], зах.поліс. *спиняр* 'хребет', *стижар* 'місце, де ставлять стіжки' [Арк., ІІ: 165, 173].

Суфікс *-ик* за своїм походженням спільнослов'янський. Вживався він в основному на позначення назв предметів (*вулик, горщик, віник* та ін.) та на означення здрібнілості чи пестливості (*возик, дощик, борщик*) [2, с. 109–110]. У ряді говорів української мови він є омонімічним [5, с. 6; 14, с. 8]. Т. Вендіна стверджувала, що мутаційний суфікс *-ik* в українській мові утворює три продуктивні типи – назви із значенням особи, назви на позначення предметності та назви комах; рідше використовується на позначення локативних назв [3, с. 79], див. також [12, с. 6].

Говірки Закарпаття виявляють такі словотвірні типи із цим дериватором:

1. Високопродуктивний тип назв конкретних предметів (часто із здрібнілим відтінком): *кепта|рик* 'верхній одяг; безрукавка' (Дл), *фо|нарик* 'ліхтар' (Ск, СП), *|лампошик* 'ліхтарик гасовий' [Сб.: 159], *|цапик,* 'спеціальний пристрій у ткацькому верстаті, на який намотували уже готові прядивні нитки' (Бз), *|возик* 'возик' (Трс), *|бутлик* 'маленький бутель', *г|воздик* 'гвіздок', *|тóўбаник* 'мала ковбиця', *|жебик* 'кишенька', *|кабатик* 'мала жіноча сукня', *|кертик* 'невелика ділянка землі коло хати', *кле|пачик* 'молоточок', *|кутик* 'куток, в тому числі кут скатерті, простирадла, скатертини і т. д.', *|кутчик* 'свинарник або відгороджений у хліві кут для свиней', *пôк|рôўчик* 'мала ковдра, якою вкриваються', *п|рутик* 'палиця', *|путик* 'стежечка', *с|тул'чик* 'стілець', *|тандж'ерик* 'тарілочка', *ц|вонцик* 'що-небудь дрібне, що виступає, вип'ячується',

|шурцик ‘фартушок’ [Сб.: 33, 46, 84, 137, 141, 144, 157, 250, 296, 303, 345, 349, 406, 426], *пін|ц’ірошик* ‘складаний ножик’ (Ск), *г|руник* ‘невелика вершина гори’ [Гриц.: 82]; пор. бойк. *бáльцик* ‘весільний обряд, під час якого мати молодої дає родичам молодого подарунки’, *вáтрик* ‘вуглик’, *вівсик* ‘гарний або поганий овес’ [Ониш., І: 41–42, 86, 116], гуц. *гру́ник* ‘невисока гора; пагорб’ (від *грунь* ‘вершина гори’), *єрмик* ‘спеціальне ярмо для свиней та ягнят, щоб не робили шкоди’, *табóрик* ‘табурет’, *чепéлик* ‘малий складаний ножик; саморобний ніж’ (від *чепíль* ‘т.с.’) [ГГ: 54, 67, 180, 210], *бáршоник* ‘оксамит, бархат’, *бервíнчик* ‘барвінок’, *бокáнчик* ‘грубий шкіряний чоловічий черевик’, *боргáник* ‘скеля або великий камінь’ (від *боргáн* ‘т.с.’), *брайцáрик* ‘манжет сорочки, переважно вишитої’ [СГГ: 151, 169, 218, 224, 232], *вýжик* ‘гумовий рукав для велосипедної помпи’, *кóцик* ‘вовняна нитка для вишивки на *кіптарьи*’ (від *коц* ‘ковдра’) [Нег.: 45, 99], бук. *базник* ‘бузина’ [СБГ: 21], зах.поліс. *цигáник* ‘невеликий кишеньковий ніж’ [Арк., І: 240], наддніс. *вóгник* ‘вид ківтки’, *гистик* ‘палка з гострим кінцем для чищення плуга’, *кавáльчик* ‘шматок’, *катрáник* ‘ганчірка для миття посуду’ (від *катрáн* ‘ганчірка’), *когýтик* ‘лілія’, *лемéшик* ‘леміш; частина рала, що підрізує шар землі знизу’ [Шило: 75, 91, 134, 138, 145, 160].

2. Високопродуктивний тип назв осіб за різними ознаками (також нерідко із здрібнілим відтінком): *бум|бусик* ‘малий хлопчик з повнявим обличчям’, *вішчу|ник* ‘віщун’, *|жидик* ‘єврейчик’, *|мелник* ‘мельник’, *ле|тíник* ‘парубок’, *|попик* ‘милий, улесливий молодий піп’, *|ə’ідик* ‘пестл. до *|ə’ідо*’ (Ск, Нн, НБ, Бр, Лц, Чн, Гл, Гн), *|цімборик* ‘друг; товариш’ [Сб.: 32, 39, 152, 170, 163, 258, 409], *ə'ичик* ‘малий дяк’ [П.Г.: 48], *бóцик* ‘крихітка; про дитину товстеньку та круглу як м'ячик’ [Бв.: 37]; пор. гуц. *брáнчик* ‘рекрут, новобранець’ [СГГ: 233], *летíник* ‘легінь’ [Нег.: 105], зах.поліс. *брáтик, хлóпчик, ə'ідик* [1, с. 99].

3. Продуктивний тип назв фауни, переважно із пестливим відтінком: *|веприк* ‘кабанчик’ (Ск, Вш, МР, Бр, Дв, Гн, Р, Лц, Чн, ВБ, КбП, ВВ, Вд; [Сб.: 36]), *|котик* ‘кошеня’ (Ск, Нн, НБ, Гр, Дл), *|песик* ‘щеня’ (Ск), *|гадик* ‘змія’, *|зайчик* ‘заєць’, *ко|гутик* ‘молодий півень’, *мед|ведик* ‘шкідник сільськогосподарських культур, що під'їдає їх коріння’ [Сб.: 44, 119, 146, 170], *каракýлик* ‘кучерява вівця’, *вýзлик* ‘дуже мале слабе ягня’ [Гриц.: 33, 64]; пор. гуц. *кнýрик* ‘морська свинка’ [ГГ: 97], *бáбчик* ‘риба’ (від *бабéц* ‘т.с.’), *бýрчик* ‘бичок від 0,5 до року, який ще ссе корову’ (від *бурч* ‘т.с.’) [СГГ: 122, 265], зах.поліс. *кóтик, коник, лисик, вóўчик, пéсик* [1, с. 99], наддніс. *ведмéдик* ‘шкідник, який з'їдає коріння рослин’, *кóник* ‘лоша’, *кóтик* ‘кошеня’ [Шило: 68, 147, 150].

4. Продуктивний тип назв їжі та напоїв: *п|лецик* ‘оладка з кукурудзяної муки’ (Дб), *|роглик* ‘тісто з варенням або горіхами всередині’ (Ск, Вш; [Сб.: 308]), *с|кіблик* ‘шматок чого-небудь’(від *скóбель* ‘обруч’) (Вр), *бо|тачик* ‘корж із кукурудзяної муки або густого некислого тіста з пшеничної муки, спечений на плиті’ (зменш. до *бо|тач* ‘т.с.’), *|концик* ‘відрізаний шматок ковбаси і под.’ [Сб.: 28, 148], *грíсик* ‘манна крупа’ [П.Г.: 44]; пор. бойк. *бульмáник* ‘печений на плиті коржик з муки, змішаної з картоплею’ (від *бульмáн* ‘картоплина’) [Ониш., І: 76], гуц. *кукýцик* ‘спеціальний обрядовий невеликий виріб з тіста’ [ГГ: 106], *бýдзик* ‘овечий сир зі свіжого молока у формі кулі; коли він висохне, з нього роблять бриндзу’ [СГГ: 251], бук. *бóцик* ‘шматок гарячої мамалиги з бринзою всередині’, *вишник* ‘вишнівка’ [СБГ: 37, 51].

Найпоширеніше морфологічне явище, яке відбувається на стику морфем при творенні слів із суфіксом *–ик,* – це чергування приголосних */к/ – /ч/* (*ə’ак – |ə’ичик*), */ц/ – /ч/* (*по|у к|рóвіц’ – по|у к|рóўчик, ку|тиц’ – |кутчик*).

Суфікс *-ник* з походження складний. Він омонімічний і найбільшу продуктивність виявляє у назвах осіб. Розглянемо словотвірні типи, характерні для говірок Закарпатської області.

1. Високопродуктивний тип назв осіб за різними ознаками: *ол|íйник*, *о|луйник* ‘продавець олії, людина яка виготовляє олію’ (Ск, КсП; [П.Г.: 125]), *цир’ко|ник, цир’ку|ник* ‘людина, яка прислуговує у церкві’ (Ск, МУ, Пл, СП, ВБ, КбП, КсП, Дл, Бг, МР, Бз, Гл, Тс), *пчо|л’арник* ‘людина, яка тримає пасіку’ (ЛП), *су|ботник* ‘член секти, який святкує суботу замість неділі’ (Ск, ЛП, Дв, Кл, МУ), *ро|бутник*, знев. ‘поганий робітник’ (Ск, Дв), *л□іс|ник* (Нв), *|гайник* ‘працівник лісу’ [П.Г.: 32], *мйас|ник* ‘чоловік, який скуповував у людей свиней (корів) для наступного продажу; людина, яка заколювала свиней (корів) за гроші’ (Ск), *чи|л’адник* ‘людина’ (Ск, Вш), *го|лоўник* ‘убивця’, *го|нихмар’ник* ‘міфічна істота’, *колхóзник*, заст. ‘колгоспник’, *кры|лосник* ‘один із дяків, що беруть участь у церковній відправі’, *|міс’ачник* ‘лунатик, сновида’, *не|харник* ‘брудний, неакуратний чоловік, хлопець’, *пла|нетник* ‘волоцюга’, *позо|лотник* ‘який страждає хворобою Боткіна’ (від *позолота* ‘хвороба Боткіна’), *пчул|ник* ‘бджоляр, пасічник’, *пйа|нишник* ‘п’яниця’ [Сб.: 50, 137, 154, 174, 219, 232, 247, 304], *|візник* ‘візник, возій’, *к|нижник* ‘сектант’, *ко|мірник* ‘завскладом; квартирант; староста на весіллі’, *на|пасник* ‘кривдник’ [П.Г.: 24, 80, 82, 111], *пáпірник* ‘особа, яка відрізає папірки’, *тéрьшник* ‘той, що носить *тер’хи* з полонини’ (від *терьх* ‘вантаж’), *пустéлник* ‘помічник вівчара’ [Гриц.: 20, 251, 265]; пор. бойк. *базáрник* ‘музикант’ (від *базáрь* ‘вечірка з танцями’), *болóтник* ‘людина, що бродить по болоту’, *вичірник* ‘учасник вечорниць’ [Ониш., І: 40, 65, 114], гуц. *бджільник* ‘пасічник’, *калягýзник* ‘поганий, недбалий робітник’ (від *калягýз* ‘т.с.’), *телєтник* ‘пастух телят’, *флоєрник* ‘той, хто грає на флоярі’, *холєрник* ‘шибеник (про дитину)’ [ГГ: 22, 89, 182, 198, 202], *баришник* ‘посередник при купівлі–продажу’ [СГГ: 150], *робíтник* ‘робітник’, *сухóтник* ‘туберкульозник’ [Нег.: 151, 165], наддніс. *бáйочник* ‘казкар’, *калитник* ‘листоноша’ [Шило: 135].

2. Високопродуктивний тип назв заростів дерев, кущів, стебел та ін.: *верб|ник* ‘зарості молодої верби’ (Ск, Нн, Лаз, Лз, КсП; [П.Г.: 21]), *лоз|ник* ‘зарості молодої лози’ (Дл), *дуб|ник* ‘зарості дуба’ (МР, Дв, Бз), *берез|ник* ‘зарості берези’ (Дв), *бук|ник, буч|ник* ‘зарості бука’ (Ск, МР; [Сб.: 33]), *граб|ник* ‘зарості граба’ (МР), *а|кацник* ‘зарості псевдоакації’ (Бз), *бзи|н:ик* ‘зарості кущів бузини чорної’, *гушчаў|ник* ‘гущавина, зарості’, *ды|н:ик* ‘гудиння гарбузів’, *л’ішча|н:ик* ‘ліс з ліщини’, *тре|петник* ‘осичняк’, *йафи|н:ик* ‘зарості кущів чорниці на полонині’ [Сб.: 23, 55, 65, 162, 353, 429], *ялинник* ‘хвойний ліс’, *ягідник* ‘сунична ділянка’ [П.Г.: 233]; пор. бойк. *вільшник* ‘вільшняк’ [Ониш., І: 126], гуц. *тогодзник* ‘брусничник; місце, де ростуть брусниці’, *малинник* ‘зарослі малини’, *сухарник* ‘ліс, у якому багато сухостоїв’, *шкору́шник* ‘зарості горобини’ (від *шко́рух* ‘горобина’) [ГГ: 53, 119, 180, 217], *баштáнник* ‘старий смерековий ліс’ [СГГ: 157], наддніс. *малинник* ‘місце, де росте малина’ [Шило: 167].

3. Високопродуктивний тип назв конкретних предметів: *гор|нечник* ‘спеціальна ганчірка, якою знімають каструлі з плити; рушник для каструль’ (Лз; [Бв.: 49]), *ц’і|тарник* ‘кисет для тютюну’ (Дв), *об|ручник* ‘палець, на який одягається обручка’ (КсП, Лаз), *пч’ўл|ник* ‘пасіка’ (Дв), *сту|н:ик* ‘колодязь’(від *студня* ‘т.с.’) (Тр), *мли|н:ик* ‘спеціальний мішок, в який мелють зерно’ (КсП), *руч|ник* ‘рушник’ (Бр, ВР, Лз, Ял, Пр, Дл, ВВ), *|градусник* ‘термометр, градусник’ [Сб.: 58], *мотильник* ‘кожух з мотилями’, *рука́вник* ‘кожух з рукавами’ [Гриц.: 210]; пор. гуц. *игóльник* ‘предмет для зберігання голок’ [ГГ: 85], *вазóнник* ‘горщик для кімнатних квітів’, *кісник* ‘стрічка, яку вплітали у жіночу косу’ [Неґ.: 31, 92], бук. *бáбник* ‘горщик для випікання *бáби*’ [СБГ: 20].

4. Продуктивний тип назв будівель та їхніх частин: *те|л’атник* ‘місце, де тримають телят’ (КсП, Лаз, Ял), *йаґ|н’атник* ‘спеціальна огорожа, де тримають ягнят’ (Бг), *кур|ник* ‘огорожа (або приміщення), де перебуває свійська птиця’ (Трс, Бг, Лаз, Кл, РК, Ял, Пр, Дл, Гд, Тр, ВБ, Дв, Гн, НБ, МУ, ЛП, Ск, Вш), *дым|ник, чад|ник* ‘димохід’ (Дл, Чн; [П.Г.: 48]), *комáрник* ‘будівля для вівчарів’, *вівчáрник* ‘ферма – будівля закритого типу’ [Гриц.: 216, 255].

5. Продуктивний тип назв рослин: *шчаў|ник* ‘дика трава, формою подібна до щавеля’ (Ск, Дв), *нас’і|н:ик, с’іме|н:ик* ‘огірок, залишений на насіння’ (Ск, Гр, Дб, ВВ, МР, Бр, Бз, Гн, Лз, Кл, Чн, ВЛ, Вр), *кроў|ник* ‘звіробій зваичайний’, *осет|ник* ‘осот польовий’, *|папоротник* ‘багатоніжка звичайна’, *чемер|ник* ‘буркун лікарський’ (від *|чемер’* ‘отруйна рослина’) [Сб.: 154, 215, 217, 414]; пор. бойк. *буке́тник* ‘кімнатна рослина’, *вовчник* ‘вовчуг польовий’ [Ониш., І: 74, 138], гуц. *бабичник* ‘багаторічна трав’яниста рослина, яку використовують у народній медицині’ (*за тото́ бабичник, шо від ба́биц’* (вид шлункової хвороби) *помага́йи*) [ГГ: 19], *бат|іжник* ‘цикорій дикий, петрові батоги’ [СГГ: 154], наддніс. *лопáтник* ‘великий стручок квасолі’ [Шило: 163].

6. Малопродуктивний тип локативних назв: *|р’іпник* ‘поле, з якого знято картоплю’ (СП; [Сб.: 308]), *та|бачник* ‘поле, на якому ріс тютюн’ (Гн), *коло|пен:ик* ‘місце, з якого зняли коноплі’, *р’ін:ик* ‘місце, де знаходиться гравій, галька, рінь’ [Сб.: 148, 308]; пор. гуц. *ва|терник* ‘частина стаї на полонині, де розкладають вогнище’, *кінник* ‘пасовище для коней’ [ГГ: 34, 94], *грідóчник* ‘загороджена невелика ділянка землі біля хати (для вирощування квітів, часнику, цибулі, петрушки тощо)’ (від *грідка* < *грядка*) [Неґ.: 54].

7. Малопродуктивний тип назв їжі, посуду та предметів, пов’язаних із зберіганням чого-небудь (їжі або будь-яких ін. предметів): *ро|сол’ник* ‘суп із квашеної капусти або з додаванням солених огірків’ (Ск, Нн, ВР), *суд|ник* ‘шафа для посуду’ (Вш, КбП), *лиж|ник* ‘полиця для ложок’ (ВБ, КбП, КсП; [П.Г.: 93]), *о|жишник* ‘начиння у вигляді корзинки або полички з дірками для складання і зберігання ложок’ [Сб.: 214]; пор. бойк. *буляник* ‘пиріг з картопляною начинкою’ [Ониш., І: 75], гуц. *мела́йник* ‘хліб з кукурудзяного борошна’ [ГГ: 106].

8. Непродуктивний тип знарядь праці: *брус|ник* ‘почеплена на пояс і схожа на ріжок дерев’яна посудина, у якій косарі тримають брусок’ (Ск, Вш), *у|гол’ник* ‘інструмент, яким вимірюють рівні кути будинку’ (Ск); пор. бойк. *втірник* ‘знаряддя, яким роблять утори’ [Ониш., І: 151], гуц. *горо́дник* ‘заступ, лопата’ [ГГ: 48].

Отже, *-ар*, *-ик* та *-ник* належать до найпродуктивніших суфіксів у творенні відсубстантивних іменників чоловічого роду в українських говорах Закарпаття. Суфікс *-ар* частіше виступає у творенні назв осіб, суфікс *-ик* – у творенні демінутивів від назв конкретних предметів, *-ник* – у творенні назв осіб та конкретних предметів. Подібна картина спостерігається і в ряді інших говорів української мови.

СКОРОЧЕННЯ НАЗВ ОБСТЕЖЕНИХ НАСЕЛЕНИХ ПУНКТІВ

Бг – с. Богдан Рахівського району, Бз – с. Березники Сваляв., Бр – с. Брід Іршав., ВБ – с. Великий Бичків Рахів., ВВ – с. Верхнє Водяне Рахів., Вд – с. Водиця Рахів., ВЛ – с. Великі Лази Ужгород., Вр – с. Ворочево Перечин., ВР – с. Верхні Ремети Берегів., Вш – с. Вишково Хуст., Гд – с. Гайдош Ужгород., Гл – с. Голубине Сваляв., Гн – с. Ганьковиця Сваляв., Гр – с. Грушово Тячів., Ґр – с. Ґоронда Мукачів., Дб – с. Добрянське Тячів., Дв – с. Довге Іршав., Дл – с. Ділове Рахів., Зг – с. Загорб Великоберез., КбП – с. Кобилецька Поляна Рахів., Кв – с. Кваси Рахів., Квс – с. Квасово Берегів., Кл – с. Колочава Міжгір., КПс – с. Костева Пастіль Великоберез., КсП – с. Косівська Поляна Рахів., Лаз – с. Лазіщина Рахів., Лз – с.

Лозянський Міжгір., ЛП – с. Липецька Поляна Хуст., Лп – с. Лопухово Тячів., Лт – с. Люта Великоберез., Лц – с. Лецовиця Мукачів., МР – с. Малий Раковець Іршав., МУ – с. Мала Уголька Тячів., НБ – с. Нижній Бистрий Хуст., Нв – с. Новоселиця Виноградів., Нн – с. Нанково Хуст., Пл – с. Пилипець Міжгір., Пр – с. Перехресний Воловец., РК – с. Руські Комарівці Ужгород., Рс – с. Руське Мукачів., Ск – с. Сокирниця Хуст., СП – с. Синевирська Поляна Міжгір., Ст – с. Скотарське Воловецьк., ТП – с. Тур'я Поляна Перечин., Тр – с. Турички Перечин., Трн – с. Торунь Міжгір., Трс – с. Тросник Виноградів., Тс – с. Тарасівка Тячів., Тш – с. Тишів Воловецьк., Чн – с. Чинадієво Мукачів., Ял – с. Ялове Воловецьк.

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

Арк. Аркушин Г.Л. Словник західнополіських говірок: У 2-х т. / Г.Л. Аркушин. – Луцьк: Вежа – 2000.

Бв. Бевка О. Словник-пам'ятник. Діалектний словник села Поляни Мараморoського комітату / О. Бевка. – Ніредьгаза, 2004. – 180 с.

ГГ Гуцульські говірки. Короткий словник. – Львів, 1997. – 232 с.

Гриц. Грицак М. Скарби гуцульського говору: Росішка (вівчарство у текстах) / М. Грицак. – Львів, 2008. – 320 с.

Нег. Негрич М. Скарби гуцульського говору: Березови / М. Негрич.– Львів, 2008. – 224 с.

Ониш. Онишкевич М.Й. Словник бойківських говірок: У 2 ч. / М.Й. Онишкевич. – К.: Наук. думка, 1984.

П.Г. Піпаш Ю.О., Галас Б.К. Матеріали до словника гуцульських говірок (Косівська Поляна і Росішка Рахівського району Закарпатської області) / Ю.О. Піпащ, Б.К. Галас. – Ужгород, 2005. – 266 с.

Сб. Сабадош І.В. Словник закарпатської говірки села Сокирниця Хустського району / І.В. Сабадош. – Ужгород: Ліра, 2008. – 480 с.

СБГ Словник буковинських говірок / [за заг. ред. Н.В. Гуйванюк]. – Чернівці: Рута, 2005. – 688 с.

СГГ Словник гуцульських говірок // Гуцульщина: Лінгвістичні етюди. – К.: Наук. думка, 1991. – 308 с.

Шило Гаврило Шило. Наддністрянський регіональний словник / Гаврило Шило. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2008 (Серія "Діалектологічна скриня"). – 288 с.

ЛІТЕРАТУРА

1. Аркушин Г.Л. Іменний словотвір західнополіського говору: [Монографія] / Г.Л.Аркушин. – Луцьк: Вежа, 2004. – 764 с.

2. Бевзенко С.П. Історична морфологія української мови. Нариси із словозміни та словотвору / С.П. Бевзенко. – Ужгород: Закарпатське обласне вид-во, – 1960. – 415 с.

3. Вендина Т.И. Дифференциация славянских языков по данням словообразования / Т.И.Вендина. – М.: Наука, 1990. – 169 с.

4. Горпинич В.О. Сучасна українська літературна мова. Морфеміка. Словотвір. Морфонологія: [навч. посіб.]. – К., 1999. – 207 с.

5. Дика Л.В. Суфіксальний словотвір іменника в говірках полісько-середньонаддніпрянського порубіжжя: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.01 "Українська мова" / Л.В. Дика. – К., 2003. – 19 с.

6. Добош В.І. Із словотвору іменників говірок долини р. Тур'ї Закарпатської області / В.І.Добош // Доповіді та повідомлення Ужгородського університету. Серія філологічна. – 1958. – № 2. – С. 78-80.

7. Лизанець П.М. Українські південнокарпатські говірки Затисся Виноградівського району Закарпатської області / П.М. Лизанець. – Ужгород, 2008. – 440 с. (про іменниковий словотвір на с. 87-102).

8. Нимчук В.В. Словообразование именных частей речи в закарпатских верхнеприборжавских говорах: автореф. дисс. на соискание ученой степени канд. филол. наук: спец. 10.02.02 “Языки народов мира (украинский язык)” / В.В. Нимчук. – К., 1962. – 18 с.

9. Німчук В.В. Спостереження над словотвором іменника в говірці села Довге Іршавського району (суфіксація) / В.В. Німчук // Наукові записки Ужгородського університету: Діалектологічний збірник. – 1955. – Т. 14. – С. 169-192.

10. Пагиря И.Д. Из словообразования имен существительных в говорах западной Мукачевщины / И.Д. Пагиря // Совещание по Общеславянскому лингвистическому атласу: Тез. докл. – Воронеж, 1974. – С. 140-142.

11. Родніна Л.О. Суфіксальний словотвір іменників у сучасній українській мові / Л.О.Родніна // Словотвір сучасної української літературної мови. – К.: Наук. думка, 1979. – С. 57-118.

12. Сікорська З.С., Шарпило Б.А. Деякі закономірні риси системи словотворення іменників в українських говорах південно-східного мовного пограниччя / З.С. Сікорська, Б.А. Шарпило // Мовознавство. – 1970. – № 3. – С. 51-59.

13. Сіроштан Т.В. Формування словотвірної структури NOMINA LOCI в новій українській мові кінця XVII – початку XXI століття: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.01 – “Українська мова” / Т.В. Сіроштан. – Запоріжжя, 2011. – 20 с.

14. Фекета И.И. Названия женщин по роду деятельности и профессии в украинских говорах Закарпатья / И.И.Фекета // Совещание по Общеславянскому лингвистическому атласу: Тез. докл. – Воронеж, 1974. – С. 163-165.

15. Шумицька Г.В. Словотвір апелятивних іменників у північно-лемківських говірках української мови: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.01 “Українська мова” / Г.В. Шумицька. – Ужгород, 2010. – 19 с.

16. Яропуд Л.Г. Словообразовательная система суффиксальных существительных в западноподольском говоре (носитель процессуального и предметного признака; носитель признака): автореф. дисс. на соискание ученой степени канд. филол. наук: спец. 10.02.02 “Языки народов мира (украинский язык)” / Л.Г. Яропуд. – К., 1988. – 23 с.

17. Sławski F. Zarys słowotwórstwa prasłowiańskiego // Słownik prasłowiański. – Wrocław; Warszawa; Gdańsk: Wydawnictwo PAN. – T. I. – 1974. – S. 43–141; T. II. – 1976. – S. 13–60; T. III, 1979. – S. 11-19.

УДК 811.162.2’373.2

УСНО-РОЗМОВНА ЛЕКСИКА В ХУДОЖНІЙ МОВІ А.ЧАЙКОВСЬКОГО (НА МАТЕРІАЛІ ПОВІСТІ “ОЛЮНЬКА”)

Федурко М.Ю., д. філол. н., професор

Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка

У статті на матеріалі повісті “Олюнька” простежено особливості вживання усно-розмовної лексики як елемента художньо-образної системи західноукраїнського письменника Андрія Чайковського.

Ключові слова: розмовне мовлення, усно-розмовна лексика, зменшено-пестливе слово, збільшено-згрубіле слово, фразеологізм.

Федурко М.Ю. УСТНО-РАЗГОВОРНАЯ ЛЕКСИКА В ХУДОЖЕСТВЕННОЙ РЕЧИ А.ЧАЙКОВСКОГО (НА МАТЕРИАЛЕ ПОВЕСТИ “ОЛЮНЬКА”) / Дрогобычский государственный педагогический университет имени Ивана Франко, Украина.

В статье на материале повести “Олюнька” рассмотрены особенности употребления устно-разговорной лексики как элемента художественно-образной системы западноукраинского писателя Андрея Чайковского.

Ключевые слова: разговорная речь, устно-разговорная лексика, уменьшительно-ласкательное слово, уничижительное слово, фразеологизм.

Fedurko M. ORALLY- SPOKEN VOCABULARY IN ARTISTIC LANGUAGE OF A. TCHAIKOVSKY (BASED ON THE STORY "OLYUNKA") / Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University, Ukraine.

The article on the material of the story "Olyunka"studies the peculiarities of the colloquial use as a part of artistically-vivid system of the western writer Andriy Tchaikovsky.

Key words: spoken language, orally-spoken vocabulary, deminutyvy, peyoratyvy, phraseological units, stylistic colouring.

У контексті антропоцентризму сучасної мовознавчої науки важливого значення набувають дослідження, спрямовані на пізнання того чи того народу (його духу, думки, матеріальної культури) через вивчення його мовної своєрідності. Іван Франко свого часу ствердив: живе розмовне мовлення – це "духовне й моральне обличчя [народу] в можливо повній і автентичній формі", "зерна культурної історії та народної психології", "власне характеристики живих людей, їх пригод і настроїв, їх світогляду й етики" [7, с. 9].

Установлено, що основу розмовного мовлення становить розмовна лексика. Її провідна ознака – маркованість конотативними семами фамільярності, іронічності, пестливості, розмірно-оцінності, лайливості, вульгарності тощо. Значною мірою унормована, вона відрізняється від літературної лексики своїм усно-мовним функціонуванням [6, с. 560]. Проте це не перешкоджає її використанню в мові художньої літератури, особливо в діалогах та в описах побутових сцен, забезпечуючи природність словесно-ситуаційних комбінацій та розмаїття емоційно-експресивних форм зображення дійсності. Розмовна лексика можлива також в авторській мові, де слугує засобом передачі ставлення письменника/оповідача до описуваних подій – почуттів схвалення/несхвалення, захоплення/зневаги, похвали/осуду тощо.

Усі стилістичні засоби, використані у тканині авторського тексту, їх багатство, виразність і розмаїтість завжди мотивовані певним задумом. Скориставшись мовою, до якої вдаються в неофіційній обстановці, у приватній розмові з людьми близькими і добре знайомими, письменник переконує читача у справдешньості створених ним образів, у розумінні їхньої природи, у власній емоційній близькості до них. І, поза сумнівом, повчає його (читача) коректному й умілому послуговуванню стилістично маркованим словом. Це особливо важливо в нинішніх умовах функціональної розбудови української мови й мовлення.

В останні двадцять років ім'я Андрія Чайковського все частіше з'являється на сторінках наукових розвідок. І не випадково. Ровесник Івана Франка і впродовж багатьох років добрий приятель, він, як і багато інших сучасників великого Каменяра, був людиною не пересічною. Активний політичний і культурний діяч, великий поборник українства, письменник, а за своїм основним фахом правник – ось ті найважливіші іпостасі, у яких увійшов Андрій Чайковський в історію української культури [8; 9; 10]. До його праць – художніх і публіцистичних – сьогодні досить активно звертаються етнологи, щоб почерпнути відомості про особливості побутування специфічного прошарку галицького селянства – дрібної (малоземельної) шляхти [4, с. 9-10]. Прозові його твори стають об'єктом літературознавчого (скажімо, [3]) та мовностилістичного розгляду [2; 5]. Проте це тільки дещиця з того, що потребує прискіпливого наукового аналізу з літературної спадщини Андрія Чайковського. Наша стаття – одна зі сходинок до пізнання художньої манери цієї цікавої й, поза всяким сумнівом, багатогранної людини.

Мета – простежити особливості використання письменником Андрієм Чайковським усно-розмовних слів; довести, що вони є важливим зображально-виражальним засобом його художньої мови.

Андрій Чайковський народився у провінційному містечку Самборі й зростав серед дрібної шляхти села Гординя. У своєму професійному (адвокатському) житті він часто стикався з селянським людом, а тому не міг не знати і тонко не відчувати живого народного мовлення. Зрештою, його багатолітня дружба і листування з Іваном Огієнком, чий філологічний авторитет незаперечний, слугує надійним підтвердженням висловленого припущення. У творах Андрія Чайковського, написаних тодішньою галицькою літературною мовою, елементи розмовного мовлення – не інкрустаційні оздоби і не джерело паспортизації (ідентифікації) образів, а стилістичний засіб, без якого не те що складно повірити в життєвість авторської версії подій, а вести мову про написане як про витвір штуки (мистецтва).

Помандруємо услід за автором сторінками повісті "Олюнька" і поспостерігаємо за манерою уведення в її мовну канву розмовної лексики, а саме: емоційно-оцінних назв осіб; емоційно-оцінних назв ознак та властивостей; оцінних назв дій та станів [1, с. 149]. Почнемо з презентантів першої групи, серед яких традиційно розрізняють зменшено-пестливі і збільшено-згрубілі назви. І перші, і другі – одиниці похідні, утворювані в основному двома способами – афіксальним та семантичним, пор., з одного боку, деривати *дідусенько, головонька, дітоньки*, а з другого, – *голуб, серце, змія* (стосовно людини).

А.Чайковський розповідає про нелегкий побут галицького села середини XIX століття, коли боротьба за землю і важка праця на ній була сенсом життя його людності. Описувані події стосуються малоземельної шляхти, яка вважала себе привілейованою суспільною верствою, хоча привілеїв як таких у неї на той час уже майже не було [4, с. 12]. Отож Закуття – шляхетська частина села Пишнівці – жило звичним селянським життям: орало землю, сіяло хліб, годувало худобу, і все для того, щоб сяк-так прогодувати себе і родину, тоді як прикупити новий шмат землі чи дати освіту дітям щастило не всім і не завжди. Саме цим – непростими обставинами життя – пояснюємо низьку частотність зменшено-пестливих слів, або демінутивів, у тексті повісті. Автор вкладає їх в уста насамперед тих людей, які люблять сироту Олюньку і переймаються її долею, тобто старого Луця – дідуся дівчини, а також Якуба і

Марині Шевків, у яких Луць перед смертю випросив заступництва для своєї кровиночки: *Спи солодко, моя **доню**, а завтра вже будеш спати в своїй хаті* – с. 267. Ними пересипане й мовлення Олюньки, звернене до дідуся: *Дідусеньку, мій соколику! … Що ж я, сирота, буду без вас робити на світі* – с. 170. Шевко, чоловік крутої вдачі, вживає пестливого слова ще в одному випадку: коли заходить мова про найбільший скарб селянина – про землю: *А вже **ґрунтець** заокруглився, дещо і в оборі є, і в коморі…* – с. 248.

Не маємо жодних підстав стверджувати, що решта односельців Олюньки – люди з черствим серцем, які не здатні любити і співчувати. Просто важка робота в полі і по господарству не дозволяє їм бути м'якими й сентиментальними. А от у хвилини критичні, у межових, так би мовити, ситуаціях їхня почуттєвість, здатність до переживання і співпереживання виявляється на повну силу. Одну з таких ситуацій відтворено в повісті. Це під час повені, коли Дністер ніс у страшну невідомість колиску з малою дитиною. Не могла шляхта бути байдужою, *"**закричала з розпуки в один голос**. "Як дитину врятувати?" – питав кожний сам себе, а не мав на це відповіді"* – с. 193.

Оповідач, зазвичай скупий на здрібніло-пестливе слово, відступає від традиції, коли його оповідь стосується Олюньки (*Він держав її за **рученя** під самою пахвою і посадив на свій грубий карк* – с. 196), її нелегкої сирітської долі: *За **худібкою** вийшла дівчина може дев'яти літ, боса, в одній **сорочині** й **тоненькій** крамській спідниці, підперезаній крайкою* – с. 120; *Дитина ступала обережно покаліченими, потрісканими, як варений рак, **ноженятами** по примерзлім болоті* – с. 120.

Демінутиви зафіксовано й у мовленні Дмитра Полошинського та його матері Костихи, але здебільшого в репліках, які вони адресують одне одному, наприклад: *– Ото **головонька**! – каже. – Не бійся, дитино, не буду тебе ніколи ні про що просити* – с. 153*; Чи не маєте, **мамуню**, якого діла до міста, бо я завтра їду… Вуйко посилає мене* – с. 242. Однак їхні лихі вдачі змушують засумніватися у щирості демонстрованих ними почуттів. Узяти хоч би уривок про те, як Костиха в очікуванні полюбовника випроваджує сина з хати: *А тепер, дитино, йди спати, бо завтра треба встати рано, то щоб тебе **головка** не боліла… Шануй, **Дмитрусю**, здоров'я, бо то найдорожчий скарб* – с. 243. Виділені меліоративи лише підсилюють парадоксальність ситуації, виказуючи справдешні риси недоброї й хитрої жінки.

У лінгвістичній літературі, присвяченій питанням стилістичної диференціації лексики, наголошено на можливості вживання зменшено-пестливих слів для вираження іронічного чи зневажливого ставлення до когось/чогось [6, с. 560]. Власне таке послуговування демінутивами домінує у тексті аналізованої повісті, причому іронічні конотативні смисли прочитуються частіше, ніж значення зневаги. З'яву згаданих співзначень у структурі зменшено-пестливого слова забезпечує в основному контекст, пор., з одного боку, фрагменти: *– Виджу, що моя **сеструня** ящірчиного роду* – с. 133*; – Буде вам добре, як **голуб'ятам у гніздечку**: ти будеш ворожити, а він нехай учиться завчасно коні красти – а може, вже вміє?..* – с. 246, а з другого, *– А як засядеш на вуйковім, то тобі й не схочеться переселятися до такої мізерної **хатини**…* – с. 241. Форми *сеструня*, *голуб'ята, гніздечко, хатина* у сусідстві зі словами і словосполученнями *ящірчиного роду, ворожити, коні красти, мізерна*, не можуть сприйматися як вияви почуттів любові, ласки, теплоти чи захоплення. Так герой (усі наведені репліки належать Шевкові) кпить із своїх співрозмовників, засуджує їхні немудрі й недобрі вчинки. Трапляється, що не контекст, а ситуація допомагає правильно декодувати приховані смисли. До прикладу, жоден із компонентів репліки *"– Тепер його до вогню! – скомандував Левонько. – Нехай зогріється, **бідняка**… Ніч така зимна, а він, певно, не спав цієї ночі…"* – с. 158 не націлює на зневажливо-іронічне прочитання демінутива *бідняка*. Цю місію автор покладає на саму ситуацію покарання конокрада.

Важливо закцентувати на такому застосовуваному автором стилістичному прийомі: емоційно-нейтральні, за словником, слова уводиться в контексти, де вони набувають додаткових експресивних обертонів, що відповідно уможливлює відтворення ситуацій великої емоційної напруги: *Олюньчине ридання зворушило всіх. Андрій і Ганка стали плакати вголос, діти й собі, а за ними і шляхта обтирала сльози мозолистими руками* – с. 184. Очевидно, біль і розпука Оленки були настільки великі, що загартовані непростими умовами й важкою працею (на це вказує епітет *мозолисті* у словосполученні *мозолисті руки*) люди не змогли втримати сльозу. Такі фрагменти, до слова, не поодинокі в тексті аналізованої повісті, див. ще: *Сумно виглядав Олюньчин похорон. По такій великій громаді людей, що йшла за домовиною, можна було думати, що то вмерла якась знатна особа. А то бідна сирота, утопленица, гола, порізана лікарським ножем, складена в просту скриню зі старих дощок, ледве кілками позбиваних, на простім возі, без полукішка, на якім звичайно гній возять… нема ні корогви, ні хреста… не чути співу…* – с. 306.

На противагу меліоративам, пейоративи слугують засобами вираження значень збільшеності та згрубілості: *Левонко не задумувався довго, зліз з коня, схопив Дмитра за комір і випарив **бучиськом**, скільки міг* – с. 126*; Був це **хлопчисько** височенний, плечистий, з довгим волоссям і довгими вусами* – с. 158. Серед згрубілої лексики особливу групу становлять лайливі слова. У повісті основний їх носій – Ганка, жінка Олюньчиного дядька Андрія. *Зателепана помийниця, нездара, дрантя, пищавка, бовван проклятий, погань* – ось такими жовчними словами обзиває вона нещасну сироту: *– А де ти взяв тоту **пищавку**? На вулиці знайшов чи в гною?.. Пощо мені якесь **дрантя** зносиш?.. Чи ж я свого не маю досить?* – с. 106*; А, **чорте угняний**, бодай тебе була холера стерла разом з твоєю мамою, поки біда тебе принесла мені на карк … О, шкоду мені зробила та **погань**… Марш, рушай мені з*

хати! – с. 214. Не жаліє їх і для свого чоловіка: – *Замикаєш двері чи ні, ти,* ***дрентє****; – Будеш мені холоду напускати? Ти,* ***пияку*** *проклятий! Я тобі голову розчереплю!* – с. 235. Не соромляться полаятися й інші герої повісті, але у випадках відмінних – насамперед коли їхнє мовлення звернене до Ганки чи до людей підлих і нечесних, скажімо, конокрадів. Ось Андрій твердо постановив собі (випите у корчмі додало відваги) не бути більше "фартушкевичем", відімстити жінці за всі заподіяні йому й Олюньці кривди, буком провчити її – і лайка робить йому добру службу: розпалює, додає сміливості: – *Почекай ти,* ***малпо*** *одна!.. Потанцюємо собі, як ще ніколи не танцювали* – с. 235*; Тихо, ти,* ***гадино****, – ще сичиш?* – с. 236. Озивається пейоративами до Ганки й Шевко, бо як інакше вгамувати роз'ярілу жінку: *А мав пес хату? Так ти маєш! То її хата! Вона тут дідичка… ти,* ***заволоко****!* – с. 215. Сестру свою, Костиху, він теж особливо не балує: *Коли ти дурна* ***коза****! Дмитро як схоче – а я постараюся про те, щоб схотів – то тебе за тиждень по весіллю з хати викине і сам буде господарювати* – с. 246. Перепадає й Андрієві під гарячу руку: *Е, що робиться? Ти ліпше повинен знати, що тут робиться, ніж я… ти,* ***бабо****!..* – с. 216. Наведені приклади засвідчують, що автор надає перевагу не афіксальним, а семантичним пейоративам, тобто словам, ужитим в переносному значенні.

На противагу іменниковим емоційно-оцінним елементам, прикметникові, тобто назви ознак і властивостей, у повісті становлять периферію обстежуваної підсистеми. З-посеред них виділяється прикметник *шляхетський,* уживаний здебільшого в прямій мові селян-шляхтичів, до того ж незмінно в позитивних емоційно-експресивних контекстах – у взаємодії зі словами "рід", "кров", "рука", "слово" тощо: *Олюнька з доброго* ***шляхетського*** *роду, дівчина роботяща, по музиках не ходить – ну, і гарна, як пані! А Дмитро хлопець лепський, і я все кажу, що в нім пливе добра* ***шляхетська*** *кров…* – с. 250*; Ну, як хочеш, але я слова* ***шляхетського*** *не цофаю* – с. 206. У мовленні автора виявлено інший – негативний – контекст зазначеного слова, пор.: *Андрій у товаристві жінки втратив зовсім свою* ***бундючну шляхетську*** *вдачу* – с. 177, бо не вважає він шляхту, на відміну від хлопів, вищим в морально-етичному плані станом. Слова, дії, вчинки окремих із її представників утверджують письменника у слушності зробленого ним висновку.

До лексем з позитивним емоційно-оцінним забарвленням належать, крім зазначеного, ад'єктиви на зразок *солодкий, солоденький, добрий, дорогий, дрібненький, святий* та ін.: – *Ох, мій* ***дідусеньку*** *солоденький! Мій добрий!* – с. 184*; – Певно, що дам. Боженьку мій, сліди ваші буду цілувати, брацє мій* ***солодкий****!* – с. 152. Доволі часто у мовному просторі повісті фігурує ад'єктив *бідний.* У поєднанні зі словами *Олюнька, сирота, могилка* він допомагає передати тепле ставлення автора і всієї закуттянської громади до нещасної дівчини, їхню тугу за передчасно втраченим молодим життям.

Прикметники негативної емоційної оцінки – це полісеми *страшний, смертельний, проклятий, гіркий, свинячий, тяжкий* та деякі інші, які автор вживає тоді, коли хоче засудити когось чи щось: – *А ви,* ***прокляті*** *дідоводи! То її маєтком напихаєте собі горло, а вона находить, як жебрачка?* – с. 216*; А ти,* ***свиняче*** *путо! То ти викидаєш дитину шляхетську на мороз з її власної хати?*– с. 215. Вони вводяться зазвичай у контексти, що містять експресивно наснажену предметну лексику: *–А макогони* ***прокляті****! А чорти* ***рогаті****!* – с. 125. Слово *макогін* слугувало загальним прізвиськом шляхти, утвореним унаслідок метонімічного переносу, бо бляшанку для зберігання документів (дипломів) про шляхетство теж називали *макогоном.* Не є одиничними серед цих одиниць і постійні епітети, пор.: – *Ти, Ганно, маєш* ***гострий язик****, ти окульбачила свого чоловіка, як сліпу кобилу…* – с. 180; – *Не тягни мене за язик та до гріха не доводь* ***по святій сповіді****…* – с. 181*; …і ніхто не сказав про Дмитра* ***доброго слова*** – с. 307*;* ***Гіркий*** *йому тепер* ***світ****: ні вдівець, ні молодець* – с. 289.

Проте найрегулярніше автор вдається до уснорозмовних дієслівних форм, які презентують одиниці різних семантичних класів: а) зі значенням мовлення: *гуторити* (*А діти й собі* ***гуторили*** *та співали* – с. 123); *виробляти крики (Син не* ***виробляв криків*** *у хаті і не заводив співів), лепетати* (– *Ой, не можу, тіточко, не можу, тепер дуже пильна робота, і мамі борзо треба, –* ***лепетала*** *Олюнька і заспішила виходити* – с. 273), *гулюкати (Олюнька для того й створена, щоб на неї заодно* ***гулюкати****, сварити та помітувати нею* – с. 272*), вичесати (Він боявся дуже туди йти, бо знав, що його порядно* ***вичешуть*** – с. 222*;* б) зі значенням активної фізичної дії: *тручати (Він оборонявся щосили і* ***тручав*** *усіх від себе* – с. 308*), кулакувати, витрутити (По тих словах кинулася на дівчину, стала її* ***кулакувати****, сіпати за волосся і* ***витрутила*** *на двір* – с. 214); в) сприйняття: – *Коли ти її, Дмитре, востаннє* ***видів****?*; г) на позначення процесів і станів: *За кілька днів мороз* ***пустив*** *цілком* – с. 226); д) що називають розмаїті звукові процеси: *тарахкотіти (Костиха … не* ***тарахкотіла*** *над його головою* – с. 135). Трапляються серед них одиниці з чужомовними коренями: *виагзамінувати (Але кортячка перемогла, і старий попросив пишнівського вченого, щоби він "****виагзамінував****" Олюньку* – с. 144); *вакаціювати* (*… а ціле літо [діти]* ***вакаціювали*** *при різній господарській роботі або при худобі* – с. 138*), зревізувати (Ану,* ***зревізуймо*** *його тепер!* – с. 159*), екзецирувати* (– *Шевко вміє* ***екзецирувати*** *хлопців…* – с. 167).

У витворенні усно-розмовного колориту суттєва роль належать фразеологізмам – експресивно маркованим еквівалентам слів, співвідносним із різними частинами мови – іменниками: *Гадаєте, що покійний ваш батько бажав собі, щоб Олюнька* ***до сивої коси*** 'до старості' *ходила до школи?, Від цеї пори став Дмитро повіреним і* ***правою рукою*** 'помічником' *Шевка* – с. 166*;* дієсловами: – *От нащо то хвалитися, коли ми всі знаємо, що жінка вас* ***на мотузку водить*** 'керує'*і при ній ви* ***забуваєте язика в роті*** **'**замовкаєте'*; Пожди, я вас* ***навчу, по чому лікоть маслянки!*** **'**провчу' *– гукнув Андріям на прощання і тріснув за собою дверима* – с. 217; прислівниками: *…а*

знаєте, що коби лише за канал – пропаде все, ***як сіль на воді*** ‘цілком’ – с. 110; *... а тоді ви так будете опікуном,* ***як на*** *моїй* ***руці волосся виросте*** ‘ніколи’ – *с.* 226. Не бракує й вигукових фразеологізмів: *А бодай тебе хороба стерла за мій біль!* – с. 236; *А коби її чорт уже злизав мені з очей* – с. 217.

Автор практикує вживати в одному реченні кілька усталених висловів: *За що ж я мав би на вас гніватися? Коли ж ви й ваша жінка, а особливо ваша жінка, не будете Олюньці* ***кривди робити****, то я вам* ***прикрого слова не скажу*** (с. 211) або ж такі, що їх можна кваліфікувати як антоніми: *Сам має* ***стільки, що з рота вилазить*** ‘багато’*, а мені не дасть, каже,* ***макового зерна*** **‘**ніскільки’. Виявлено, окрім того, висловлення, у яких той чи той стійкий вислів має мовби подвійне прочитання – пряме й переносне. У реченні – *Кажу вам, Асафате,* ***не пхайте носа до чужого проса****, бо розіб’ю* (с. 119) автор домігся цього введенням предикативної частини *бо розіб’ю*. Як наслідок – більша емоційно-експресивна наснаженість фрази.

Усе зазначене дає підстави стверджувати, що усно-розмовна лексика є вагомим елементом художньо-образної системи письменника Андрія Чайковського. Автор послуговується нею стилістично вправно, не зловживаючи, а отже, не утруднюючи сприйняття тексту, а лиш витворюючи відповідний емоційний фон оповіді. Вона дала письменникові змогу належно відтворити колорит галицького села другої половини XIX століття, змалювати життєво правдиві характери, зробити твір цікавим і читабельним для читачів прийдешніх поколінь.

Перспективи подальших досліджень вбачаємо в обстеженні інших творів письменника на предмет вияву особливостей використання усно-розмовних лексичних елементів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Єрмоленко С. Я. Українська мова: Короткий тлумачний словник лінгвістичних термінів / С.Я. Єрмоленко, С. П. Бибик, О. Г. Тодор; за ред. С. Я. Єрмоленко. – К.: Либідь, 2001. – 224 с.

2. Красавіна В.В. Структурно-семантичні, стилістичні та текстові функції епітета в історичному романі (на матеріалі творів другої половини XIX - першої половини XX ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10. 02. 01 “Українська мова” / В.В. Красавіна. – К., 2005. – 20 с.

3. Лебедівна Л.І. Західноукраїнська проза 20-30-х років XX століття: проблема неоромантизму (О.Турянський, Р.Купчинський, А. Чайковський, А.Лотоцький, Б.-І. Антонич, К.Гриневичева): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.01.01 “Українська література” / Л. І. Лебедівна. – К., 2007. – 20 с.

4. Сливка Л.В. Етносоціальний розвиток дрібної шляхти в Галичині (1772–1914 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук: спец. 07.00.05 “Етнологія” / Л. В. Сливка. – Івано-Франківськ, 2007. – 24 с.

5. Сур’як М.В. Художня майстерність малої прози Андрія Чайковського: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10. 02. 01 “Українська мова” / М. В. Сур’як**.** – К., 1996. – 24 с.

6. Українська мова. Енциклопедія / редкол.: Русанівський В.М., Тараненко О.О. (співголови), Зяблюк М.П. та ін. – К.: Вид-во “Українська енциклопедія” імені М.П. Бажана, 2004. – 821 с.

7. Франко І. Ber parlar gentile / І.Франко // Франко І. Зібрання творів в 50-ти т. – К.: Наук. думка, 1982. – Т. 37: Літературно-критичні праці. – 680 с.

8. Чайковський А.Я. Спогади. Листи. Дослідження: у 3 т. / А.Я. Чайковський; МОН України, Львівський національний університет імені Івана Франка, Наукова бібліотека; НАН України, Інститут українознавства імені Івана Крип’якевича; Наукова фундація Андрія Чайковського / [упорядкування Б. З. Якимовича за участю З. Т. Грень, О. В. Седляра; редкол.: Б. З. Якимович (голова) та ін.]. – Львів, 2002.

9. Якимович Богдан. Театр “Руської бесіди” та Андрій Чайковський (сторінки історії Українського театру в Галичині) / Богдан Якимович // Вісник Львівського університету. Серія “Мистецтво”. – 2001. – Вип. 1. – С. 26-36

10. Якимович Богдан. Андрій Чайковський: штрихи до портрета письменника-просвітянина (до 140-річчя “Просвіти” / Богдан Якимович. – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum /NZTNPU_ ist/2009_2/mate...

УДК 81´373.45:81´374(477.86)

НАЗВИ ОБРЯДІВ ШЛЮБНОГО ДНЯ У НАДСЯНСЬКИХ ГОВІРКАХ

Хомчак Л. М., аспірант

Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ

У статті описано традиційні номінації, вживані у весільному обряді Надсяння, у контексті українського та загальнослов'янського етномовних континуумів. Предмет дослідження – слова і сталі вирази на позначення обрядів та обрядодій шлюбного дня.

Ключові слова: обряди і обрядодії шлюбного дня, семантичний ряд, семантичний мікроряд, семантичні ознаки.

Хомчак Л.М. НАЗВАНИЯ ОБРЯДОВ СВАДЕБНОГО ДНЯ В НАДСЯНСКИХ ГОВОРАХ. Институт украиноведения им.И.Крипякевича НАНУ, Украина

В статье авторка описывает традиционные номинации, используемые в свадебном обряде Надсянья, в контексте украинского и общеславянского этнолингвистических континуумов. Предмет исследования – слова и усталенные выражения на обозначение обрядов и обрядодействий свадебного дня.

Ключевые слова: обряды и обрядодействия свадебного дня. семантический ряд, семантический микроряд, семантические признаки.

Khomchak L.M. NAMES OF WEDDING DAY CEREMONIES IN SIAN RIVER DIALECT.

In her article author describes traditional nominations used in Sian River wedding ceremony in the context of Ukrainian ethnical and linguistic continuum. The object of research-- words and expressions used to designate wedding day ceremonies and rituals.

Key words: wedding day ceremonies and rituals: semantic rank, semantic micro rank, semantic characteristics.

Серед родинних обрядів Надсяння, які ми вивчаємо, чільне місце займає весільний, який на досліджуваній території досі не був предметом спеціального вивчення мовознавців. Єдиним цілісним дослідженням, що репрезентує етномовний континуум надсянських говірок, зокрема весільний обряд XIX ст., є, на думку М.Худаша, "Рускоє весіль" Й.Лозинського [22]. Позатим родинно-обрядова лексика надсянського говору доповнює словник обрядової лексики загальноукраїнської мови і є невід'ємною його частиною. З огляду на це очевидною є нагальна потреба дослідження сучасного весільного обряду Надсяння, який, зважаючи на розпорошеність носіїв говору в результаті депортацій, порівняно невелику територію функціювання, в умовах модернізації суспільного життя підлягає швидкому процесу нівеляції.

Мета статті – описати традиційні номінації, вживані у весільному обряді Надсяння в контексті українського етномовного континууму. Предмет нашого дослідження – слова і сталі вирази на позначення обрядів та обрядодій шлюбного дня.

Матеріалом для аналізу послугували експедиційні матеріали, зібрані польовим методом у 91 говірці (25 – переселенських і 66 – поширених на заході Мостиського, Старосамбірського та Яворівського районів Львівської області) у період з липня 2007 по липень 2010 року за спеціально розробленою програмою для збирання родинно-обрядової лексики українських говорів. Залучено також матеріали етнографічних експедицій у надсянський ареал М.Глушка, а також доступні діалектні та етнографічні джерела про весільні обряди України.

Найбільш насиченим у репертуарному плані є день шлюбу. СМ назв обрядів дня шлюбу формують СР: 'обряд виконання спеціальних мелодій на початку весілля', 'обряд одягання нареченої до шлюбу', 'перейма', 'обряд підміни нареченої', 'викуп нареченої', 'обряд благословення наречених', 'обряд обсівання', 'обряд церковного вінчання', 'обряд зустрічі молодих', 'обряд урочистого заведення наречених за стіл', 'викуп місця біля нареченої', 'частування', 'обряд обдаровування', 'обряд покривання', 'обряд перевезення молодої до дому молодого', 'обрядодії, що символізують завершення дня шлюбу'

Описаний Й.І. Лозинським весільний обряд Надсяння засвідчує "подвійне коло руху почту жениха", як і в традиційному українському весіллі [3, с. 70]: з дому нареченого → в дім нареченої → разом до церкви → повернення до свого дому в супроводі гостей → з дому нареченого → в дім нареченої → назад у свій дім разом із дружиною [13].

Записи сучасного весілля дають підставу зробити висновок про спрощений варіант руху поїзда молодого: з дому нареченого → в дім нареченої → разом до церкви → в дім нареченої → назад у свій дім разом із дружиною.

Про початок весілля на Надсянні сигналізують обрядові дії, у яких наречені та їхні батьки участі не беруть. Це – виконання спеціальних мелодій як біля весільного дому, так і біля домівок учасників весілля, які мають чітко закріплені обов'язки.

Зі семантикою ‘виконувати спеціальні мелодії на початку весілля’ зафіксовано:

– аналітичні назви, до складу яких входить дієслово *ґрати* або його деривати: *в'ідґра'вати* (Кв), *в'ідґра'вати "На дз'ін' 'добри"* (Кнж), *йти до д'ружк'и в'ідогра'вати* (Дв), *ґрати Мико'лайа* (Рсх), *до ста'рости прихо'дити ґрати* (Кнш). Такі ритуальні дії диференціюємо за місцем проведення: дім, у якому відбувається весілля – дім старости / дружки.

– назви обряду початку дня шлюбу, мотивовані назвами традиційних мелодій, які виконувалися на початку весілля: *на доб'раноц* (Кнш), *надоб'риден'* (Кн, Трл), *надоб'ридин'ати* (Зв) [8, с. 217], *сп'і'вати "на дз'ін' 'добри"* (К, Кнж).

Й.Лозинський описує обряд, іменований *відгравати* [13, с. 56-57], *на добридень відограти* [13, с. 96] на трьох етапах весілля: у циклі передшлюбних дійств, на початку шлюбного дня, вранці після весілля.

Із обрядовою семантикою деривати дієслова *ґрати* засвідчені у говорах української мови. Так, на Бойківщині на позначення обрядів передшлюбного вечора відзначено лексеми *заґраванки*, *заґра'вати п'ід^{m} в'ік'ном*, *з. п'ід 'в'ікнами*, *йшли в'ід^{m}ґра'вати*, *в'ід^{m}ґра'вати* [21, с. 40], на Закарпатті – *заґраванки* [5 II, с. 235].

Мотивовані побажанням доброго дня / вечора молодим і весільним гостям номінації весільних мелодій відзначено у записах бойківського весілля – *добрий ден'*, *надобриден'*, *на 'добрий ден'*, *(на)добран'іч* [21, с. 176], а також в наддністрянському континуумі (*на 'добрий ден'* [19, с. 73], *надобриди'нятu* ‘виконувати весільну музичну композицію “надобридень” (під час весілля)’ [23, с. 182] та польських говірках довкола Перемишля: *dobranoc, dobranocka, dobranoceńka* [25, с. 78, 83, 87-88]; пор. ще пол. *dobranoc, dobranocka* ‘забава, яка відбувається ввечері перед шлюбом’ [28, I, с. 472]. Такі мелодії, що сформували назви обряду початку шлюбного дня, у північному ареалі Надсяння вживаються також на позначення однієї з одрядодій дівич-вечора.

Із семантикою ‘починати весілля від дому учасників весільного обряду’ відзначено описові назви: *'їхати до с'таростів* (Р), *йти на дружк'и і на дружби* (Дв) (про весільних музикантів), *по'їхати по д'ружку* (Р) (про дружбу).

Спеціальних номінацій на позначення обряду одягання нареченої до шлюбу на Надсянні не зафіксовано, уживають загальновживані дієслова: *вби'рати* (Вбл, Гдн, Лб, Нкн, Пдц), (Гр) [ЗГ], *вби'ратис'і* (Дв), *во'дгати* (Дм, См), *зби'рати* (См), *ладу'вати до в'інц'а/ до ш'л'убу* (Кнш), *прибира'ти* (Звз), *уберати до сьлюбу* [13, с. 96], гіпонімами до яких виступають назви окремих дій: *ґладити ґр'ішми по во'лос'у* (Звз), *розпл'і'тати 'косу* (Звз), *розпуска'ти 'коси* (См), *розчесувати волосє, смарувати волосє маслом або медом, класти гріш і кавалок хліба* [тс., с. 96]. Гіпонімічні відношення стосовно загальних назв обряду виражає також семантичний мікроряд за значенням ‘прикрашати весільний одяг молодої’: *'папорот' 'шити на вел'он'і / на сук'ин'ц і'* (Птл), *су'конку / 'вел'он прибира'ти ва'зонками* (Ц), *шпа'ратом сук'ин'к'и ма'йіти* (Кт), *шпа'ратусом / м'іртом сук'ин'ку вби'рати* (Дв), *ш. на сук'ин'ц'і наши'вати* (Арл). У низці сіл існує традиція одягати наречену на кожусі; оказіонально засвідчено обрядодію, яка мала сприяти швидкому заміжжю дівчат: *на той ко'жух с'і'дали дружк'и/ жи котра 'борше 'с'аде* (Гр) [ЗГ].

На шляху весільного поїзда нареченого традиційно влаштовують перейму, номіновану в надсянських говірках як *бра'ма* (Арл, Вбл, Влб, Гс, Дв, Дм, Звз, Крк, Кт, Мкр, Мшл, Прл, Птл, См, Ст), *б. в'і'с'іл'на* (Гдн), *друк* (Твц), *'заста'вка* (Гл, Кр, Лб, Млн), *каб'лук* (Прл), *пере'куп* (Пт), *пере'лаз* (Трл), *пери^{e}'става* (Прл), *ш'л'абан(т)* (Арл, Бл, Блз, Брш, Гдн, Гс, Дн, К, Кнж, Крк, Лб, Лщ, Мж, Млн, Нв, Нкн, Пдг, Пдц, Пт, Р, Ргз, Скл, Сл, Ср, Стр, Трн, Ц, Чрн), (Клн) [ЗГ]. Назви перейми спорадично диференціюють за дислокацією (*ш'л'абан на до'роз'і* (Брш, Гс) – *брама на под'в'іру* (Брш, Гс)) або за функціональним призначенням (*с'тавл'ит бра'му 'б'іл'а во'р'іт/ моло'дий викупл'уйе// а на доро'з'і с'тав'іт бра'ми/ йак'шо 'хоч'іт 'випити* (Дм)).

Назви *'заставка, пере'куп, пере'лаз, пери^{e}'става* мотивовані дією: *'заставка* < *заставля́ти* ‘загороджувати, закривати когось, щось’ [17 III, с. 327], *пере'куп* < *перекупо́вувати* ‘купувати у кого-небудь куплене, добуте ним’ [VI, с. 209], *пере'лаз* < *перела́зити* ‘переміщатися з однієї сторони якоїсь перепони на іншу’ [VI, с. 210], *пери^{e}'става* < *переставля́ти* ‘ставити, переміщувати що-небудь на інше місце’ [VI, с. 284].

Лексеми *бра'ма, друк, каб'лук, ш'л'абан(т)* утворилися внаслідок метонімічного перенесення назви предмета, використовуваного для перегороджування дороги, або назви предмета, який нагадували перепони.

Слово *бра'ма* – давнє запозичення з польської мови, де *brama* ‘в'їзд, вхід до будови, великі двері, ворота; передмур'я; ключ; дорога, підхід, приступ’ [10 I, с. 244]. Лексема *друк* (літературне *дрюк*) має праслов'янські корені, де *drągъ* (*drąkъ*) ‘палиця, жердина’ [10 II, с. 136]. Утворене від псл. *bląkъ* ‘вигин’ слово *каблу́к* має значення ‘дуга, вигин; дугоподібний предмет’ [10 II, с. 332]. У значенні ‘перепона на шляху весільного поїзда’ слова *бра'ма, друк* майже не засвідчені у говорах української мови, за винятком бойк. *бра'ма* [21, с. 51] та ндністр. [ЗА].

На думку польських етимологів, пол. *szlaban* ‘митна рогатка; загородження’ [26, с. 992; 27 V, с. 591] – запозичення із двох німецьких слів: *Schlafbank* ‘скриня до спання’ і *Schlagbaum* ‘рогатка’ [24, с. 550]; функціювання слова *шл´абан(т)* у надсянських говірках пов’язуємо саме із впливом польської мови, у якій, на відміну від української та її діалектів, лексему *szlaban* активно використовують. Зауважмо, що в українських говорах аналізовану лексему хоч і вживають, проте з іншим значенням: ндністр. *шлябáн, шлябáнт* – ‘спальна лава’ [23, с. 281], лемк. *шлябант* – ‘шлагбаум’ [2].

Традицію перейми етнографи В. М. Ястребов та М. Ф. Сумцов пов’язують із древнім звичаєвим правом, за яким усі молоді члени общини мали право на дівчину-відданицю; перейма – це своєрідний торг між молодим і парубками села за наречену [див. за: 12, с. 111]. Зібрані матеріали з надсянського континууму засвідчують, що колись перейму робили на вулиці лише тоді, коли наречений був із чужого села (Звз, Кнж, Мкр, Нкн), (Клн) [ЗГ]: *йак брав д´івчину з нашого села йа кис´ чужий/ то обовйазково браму робили на дорозі* (Звз); *йак в другойе село йшла молода, тогоди робили/ то називали шл´абант* (Кнж).

СР за значенням ‘перегороджувати шлях весільному поїзду молодого’ формують дієслова або дієслівні словосполучення: *браму робити* (Вбл, Звз, Кт, Лб, Мкр, Ост, См, Ст), *браму ставити* (Арл, Дв, Дм, Вбл), *друк ставити* (Твц), *загородити* (Трл), *заставл´ити* (Лб, Млн), *каблук фставл´ити на браму* (Ц), *перегородити, переставити* (Стр), *робити каблук на браму* (Ц), *р. перелаз* (Трл), *р. периставу* (Прл), *р. шл´абант* (Блз, Гдн, К, Млн, Пдг, Пт, Трн, Ц), *стів заставл´ити* (Лб), *ставити перегородку* (Нкн), *с. шл´абант* (Блз, Гдн, Ргз), *с. шл´абант в брам´і* (Ц). Інформатори засвідчують кількаразову перейму: коли молодий їде по сорочку (Ц), на шляху весільного поїзда нареченого перед шлюбом (б. н. пп.), після вінчання (Арл, Млн), під час перевезення молодої до дому молодого (Блз, Гдн, Кнж, Стр).

Обрядодії, які відбуваються біля перепони на шляху весільного поїзда, вербально репрезентовані дієсловами та описовими конструкціями: *брати викуп* (Арл), *вимагати горівку* (Трн), *годитис´і за горівку* (Млн), *горівку давати* (Звз, Млн), *не пускати* (Мкр), *не пушчати молодого* (Трл), *перепивати* (Пт), *спорити* (Млн), *торгуватис´а* (Кт, Ост), *торгуватис´і* (Арл, Гдн, Мж, Млн, Мшл, Пдц, Ц), *т. за молоду* (Трл), *т./ с´к´іл´ко мали там заплатиты* (Гдн), *торжитис´і* (Птл), *хт´іти викуп* (Влб, Пдг).

Із семантикою ‘підмінювати наречену, виводити замість нареченої *хлопа, дружбу, стару бабу* та ін.’ зафіксовано: *вибрати стару бабу* (Прл), *виводити к´іл´кох* (Крк), *в. стару бабу з животом* (Гс), *випроваджувати молоду* (Чрн), *випустити п´ідроблену молоду* (Ц), *водити дружок* (Птл), *йаку-небуд´ бабу виводити* (Зв), *л´убу д´івчину п´ідставйити молодому* (Звз), *виводити молоду* (Трл), *молоду переби рати* (Ост), *молоду фал´шиву приводити* (Кт), *переби рати дружбу* (Блз), *п. жінку* (Лб, Пдц), *п. йакогос´ хлопа замйаст молоду* (Пт), *п. хлопц´а* (Р), *п. к´іл´кох старших* (Крк), *п. таку жінку* (Влб), *п´ітсунути шос'* (Плш). Оказіонально відзначено ритуальну дію *шукати молоду* (Птл).

Як відзначає Н. І. Здоровега, звичай підмінювати наречену простежується у весільній обрядовості багатьох слов’янських народів, має магічну функцію і є “своєрідним захисним чаклунством” [12, с. 113].

Архаїчний обряд купівлі нареченої через купівлю місця біля нареченої зберігся й у сучасному надсянському весіллі. Із семантикою ‘займати місце біля нареченої і вимагати у нареченого викуп (про брата, сестру чи інших осіб)’ відзначено такі словосполучення: *викуп брати* (Бл), *в. хт´іти* (Вбл), *займати м´ісци* (Гл), *зас´ідати* (про хлопців) (Врб), *з. (молод´і) м´ісце* (Зв, Кт, Ргз), *не допускати молодого на м´ісце молодойі* (Птл), *не хпускати на то м´ісце* (Гдн), *робити зас´ат´ка* (См), *с´ідати на то м´ісци* (Гдн, Млн). Оказіонально засвідчено назву такого обряду *викуп молодойі* (Птл).

Сему ‘платити за місце біля молодої’ репрезентують дієслівні словосполучення: *викупити то м´ісци/ жоби йім с´і фступили з того м´іс´ц´и* (Гл), *грош´і давати* (Гдн, См), *давати викуп* (Бл, Кт), *заплатити викуп* (Гдн), *з. за м´ісце* (Врб), *платити грош´і/ жоб м´ісце освободити* (Млн).

Спорадично фіксуємо обряд викупу молодого молодою, якщо він ішов у прийми: *а йак в´ін ід´е в прийми/ то йдут до него попе ред/ а ту ди вона його п´ійм айе/ вона муси дати викуп за него* (Вбл).

Зауважмо, що обряд викупу нареченої через купівлю місця біля неї, репрезентований у всіх етнолінгвістичних континуумах України [3, с. 76; 12, с. 114], вербально представлений також у говорах української мови [див.: 21, с. 53].

У записах надсянського весілля першої половини XIX ст. відзначено обрядодію урочистого заведення молодого на посад біля молодої, представлену словосполученням *засадити князя* і засвідчену описом: *дружба випроваджає молодого на стів, где він ся три рази обертає, а, злізши, коло молодої засідає* [13, с. 128]. Сучасні записи весільного обряду Надсяння ритуальне ходіння молодих по столі після викупу молодої фіксують оказіонально: *викуп дали/ ту ди*

в'ін бе|ре моло|ду/ ста|йут на стіл/ три |рази дов|кола сто|ла |ход'ит по сто|л'і// похо|дили три |рази/ об'йши|ли по сто|л'і і фс'о// і ви|ход'ит до л'у|дей/ до |гос'т'ів (Бл).

Ритуальне ходіння наречених / нареченого / нареченої по столі (через стіл) простежуємо на різних етапах надсянського весільного обряду: коли наречені займають почесне місце за весільним столом у циклі передшлюбних дійств (йдуть "на посаг" [13, с. 64, 71]); перед вінчанням після викупу молодої (Вбл, Бл); після вінчання, займаючи почесне місце за весільним столом (Рсх), (Вбл, Гр, Зв) [ЗГ], [13, с. 128]) і покидаючи його (Арл, Трл). Подібні ритуальні дії спорадично засвідчені на Закарпатті та Бойківщині [12, с. 99–100; 21, с. 57], однак на Надсянні функціюють на різних етапах весільного обряду, формуючи його специфіку. Такі обрядові дії репрезентують описові конструкції: *|вести |через стів* (Рсх), *випровадити на стів* [13, с. 64, 71, 128], *пере|водити без стів* (Трл), *п. |через стів* (Клн) [ЗГ], *|через стів ви|водити* – про дружбу чи старосту, який заводить / виводить нареченого / наречену, *без стів перела|зити* (Вбл, Зв) [ЗГ], *йти без / |через стів* (Дз, Кв, Трл), *л'ізти |через стів* (Зв) [ЗГ], *пере|лазити |через ст'іл* (Бор, Вбл), *переху|дити бис ст'ів* (Плш), *с|тати на стіл/ три |рази дов|кола сто|ла хо|дити по сто|л'і* (Бл), *|через стіл пере|л'ізти і там |с'істи на ко|жус'і* (Гр) [ЗГ] – про наречену або молоду пару.

Стіл як реалія виступає одним із головних предметів надсянської весільної обрядовості. Це – "шанована річ, хатній престіл" [11, с. 579], однак на Надсянні, на відміну від традиційних уявлень українців, за якими "не годилося на ньому сідати, бо на нім хліб святий кладеться" [11, с. 579–580]. ритуальне ходіння по столі в майбутньому мало забезпечити новостворені сім'ї щасливе, легке життя, багатство і достаток, бо, як пояснюють обрядодію інформатори, *ба|гацтво на сто|л'і йе* (Кв); *|через стів захо|дити/ шоб бу|ло |добре/ фс'і до|рог'и сте|лилис'і/ шоб н'і|йакій б'і|ди не |було/ с|коро йім |вил'ізти* (Арл).

Традицію дарувати молодому та його гостям нагрудну відзнаку (про молоду і дружок) вербально відтворюють словосполучення: *без стіл при|шити* (Дв), *да|вати |бук'ет* (Ос) [ЗГ], *з|м'ін'увати бу|к'ет/ бо в'ін |йіде з бу|к'етом кава|л'ирск'им/ прич'і|пати йо|му д|руг'ий* (Птл), *зна|чити гос|тей* (Кв), *ма|йіти гос|тей* (Пдц),), *|нести |бук'ет на та|р'ілц'і і приши|вати* (Вбл), *н. |бук'ит дл'а моло|дого на та|рели* (про старостину) (Дв), *прич'іпати бук'іт* (Мкр), *приши|вати дружбам бук'ети* (Арл), *п. муло|дому |бук'ет* (Арл), *шпи|лити |бук'іт* (Кв). Оказіонально зафіксовано обрядодію *к'идати бу|к'ет кава|л'ирск'ий на|зад |себе* (Птл), яку здійснює наречена.

На позначення обряду благословення перед шлюбом відзначено назви: *благосло|вен'ство* (Арл, Блз, Гс, Звз, Кт, Лб, Нкн, Прд, Прл, Ргз), *до благосло|вен'ства* (Гдн, Гл, Мж, Ост, Прл, Чрн), *до пок|лону* (Брш, Вбл, Дв, Кв, Кнж, Птл, См, Ср), *до ск|лону* (Блз), *до ук|лону* (Трл), *надоб|риден'* (Блз), *пок|лін* (Гс, Дв, Птл, Р).

Із семантикою 'просити батьківського благословення', засідаючи на посад (у циклі передшлюбного дійства), вирушаючи з дому по молоду (про нареченого), йдучи до шлюбу (про молоду пару), відзначено дієслівні конструкції: *благосло|вен'ство про|си(ы)ти* (Кр, Мшл), *благосло|витис'а(і)* (Вбл, Кт), *б|рати благосло|вен'ство* (Нкн), *до благосло|вен'ства йти* (Гдн, Гл, Мж, Ост, Прл, Чрн), *до пок|лону ста|вати* (Вбл), *йти/ би бат'|к'и благосло|вили* (Дв), *й. до пок|лону* (Брш, Кв, Кнж, Пт, Ср), *й. до ук|лону* (Трл), *й. по благосло|вен'ство* (Нкн), *кла|н'а(и)тис'а(і)* (Вбл, Дз, К, Млн, Ргз, См, Трл), *кла|н'атис'і/ йак йти до ш|л'убу* (Гл), *кла|н'итис'і |татови/ |мам'і* (Прл),), *пок|лони ро|бити* (Дв), *про|си(ы)ти благосло|вен'ства(о)* (Бл, Брш, Лб, Мкр, Р, Ст, Стр), *п. благосло|в'ін':а* (Гдн), *п. о благосло|вен'ство* (Кнш), *просити о благословінє* [13, с. 98], *ро|бити пок|л'ін/ благосло|вен'ство* (Гс), *ста|вати до благосло|вен'ства* (Ц).

Назви *до пок|лону*, *до ск|лону*, *до ук|лону*, *кла|н'а(и)тис'а(і), пок|лін*, уживані самостійно та у складі дієслівних словосполучень, утворені від псл. *kloniti* 'хилити, нахиляти, гнути, згинати' [10 II, с. 465], функціюють також у весільній обрядовості говорів російської мови, де *покло́н* 'частування у нареченої на другий день весілля'; *принести, положить и т. д. на покло́н* 'вручити весільний подарунок молодим (які у відповідь низько кланяються)' [15 XXVIII, с. 385]. Етимологічний, історичний та порівняльний аналіз назв *благосло|венство*, *благосло|вен'а*(*е*) див. [21, с. 51].

Традиційно перед шлюбом наречений просить благословення двічі: у своїх батьків – сам, у батьків нареченої – разом із нею. Однак спорадично фіксуємо обрядодію, коли дружби *при|вод'ит моло|ду до моло|догу* (Арл), *друж|би бе|рут моло|ду і ве|дут йі|йі до йі|го бат'|к'ів* (Пдг); тому із семантикою 'просити благословення у батьків нареченого' фіксуємо словосполучення: *вступити ше до |н'ого/ покло|нитис'і йо|го мам'і* (Стр), *кла|н'итис'і* (Кв, Лб), *про|сити благосло|вен'ства* (Арл, Пдг).

Гіпонімічні відношення стосовно семи 'просити батьківського благословення' виражає семантичний мікроряд за значенням 'просити благословення померлих батьків': *йти на цвин|тар* (Млн, Ц), *й. на цвин|тар до |тата/ до |мами помо|литис'і/ про|сити на в'і|с'іл'а* (Зл), *й. про|сити благосло|вен'а* (Ст), *й. про|сити на цвин|тар* (Твц), *кла|н'итис'і на цвинтари/ про|сити благосло|вен'ства* (Прл), *на цвинтар йти про|сити благословен'ства* (Прд), *помо|литис'і/ кла|н'итис'і/ про|сити благосло|вен'ства* (Звз);

За семантичною ознакою ‘особа, до якої звертаються із проханням поблагословити’ виділено СР ‘просити благословення громади села’: *йак сто|йали |л'уди по до|роз'і/ кла|н'атис'а* (Зв), *йти |перед во|рота і с'і кла|н'ити* (Твц), *кла|н'итис'і фс'ім |л'уд'ом/ хто на до|роз'і йе* (Ц), *по до|роз'і про|сити благосло|вен'ства* (Прл), *п|росити фс'іх л'у|дей о благосло|вен'ство* (Кнш) – про молоду, *кланятися всім, навіть найменшій дитині* [13, с. 99], *про|сити благосло|вен'ства/ хто би не йшов* (Арл), *хо|дити по су|с'ідах про|сити благосло|вен'ства* (Пдг) – про молодих;

Із семантикою ‘благословити молодих до шлюбу (про батьків)’ функціюють словосполучення: *благосло|вен'ство да|вати* (Ргз), *благосло|вити корова|йом* (Вбл), *кликати до благосло|вен'ства* (про хрещених) (Кт), *с'і|дати до благосло|вен'ства* (Крк), *с. до по|клону* (Дв, Птл, См), *с. до скло|ну* (Блз), *три |рази благосло|вити* (Трн). У говірці одного села відзначено сталий вираз *на по|саг не с'і|дати* (Бл), що засвідчував відсутність обряду благословення до шлюбу, якщо батьки померли.

Окремі обрядодії під час обряду благословення репрезентовані конструкціями: *до ніг |падати |татов'і і |мам'і* (Зв, Млн), *|падати до зем|л'і/ йак с'і фкла|н'ати бат|'кам* (Арл), *хл'іб ц'і|лу|вати* (Млн), *ц'і|лу|вати коро|вай* (Вбл), *ц. |рук'и і ко|л'іна* (Р) – про наречених; *благосло|вити корова|йом* (Вбл), *хл'іб на |голову пок|ласти і так пот|римати* (Трл), *хл'ібом благосло|вити* (Твц, Трл) – про батьків наречених.

Під час обряду благословення мовці вживають сталі мікротексти, які мають вигляд діалогу між учасниками обряду: *“|Просим (вас) благосло|вен'ства”* (Зл, Млн, Твц, Чрн) – *“Най вас Бог благосло|вит ш|част'ом/ здо|ровл'ом і |добров(м) |долев(м)”* (Зл, Твц); *“Най Вас Бог благосло|вит ш|част'ам/ здо|ровл'ом/ |добром |дол'ом”* (Чрн); *“Най вас Бог благосло|вит' ш|част'ам/ здо|ровл'ам/ |добром |дол'ом/ |добром до|р'ібком”* (Млн); *“|Прошу благосло|вен'ство” – “Дай ти/ |Боже/ здо|ровл'и/ ш|чист'и/ |добрий до|р'ібок/ жибис |била здо|рова”* (Арл).

Однією із форм благословення молодих перед шлюбом або після нього є ритуальне обкроплювання водою та обсипання зерном чи грошима, яке здійснює мати або старостина (сваха). На думку В. В. Усачової, у весільному обряді ритуал обсипання, властивий у різних варіантах усім слов’янам, символізує життя, ініціює благополуччя, здоров’я, зачаття, багатодітність майбутньої сім’ї та оберігає від поганих очей [20 ІІІ, с. 582].

На позначення обряду обсипання зафіксовано дієслова або дієслівні словосполучення: *зер|ном поси|пати* (Нв), *|зерном/ пше|ниц'ом |сипати* (См, Трл), *к'и|дати зер|но дл'а ба|гацтва моло|дих* (Нв), *к. цу|к'ерк'и* (Блз), *кро|пити пше|ницев* (Блз, Пт), *обхо|дити х|л'ібом з |с'іл':у нав|коло* (Влб), *оп|сипувати* (Ск), *поси|пати пше|ницев і ко|п'ійками* (Мж), *п. пше|ниц'ойу/ цу|корками* (Брш), *пос'і|вати* (Кнж), *пше|ницев поси(ы)|пати* (Дм, Ц), *пше|ниц'у/ грош'і/ коп'ійк'и к'и|дати* (Бл), *п. ме|тати нав|кола л'у|дий ви|с'іл'них* (К), *с'і|йати пше|ниц'у* (Кнж), *с. |с'імйи* (Рсх) – перед шлюбом; *ме|тати |д'ім'ам цу|к'ерк'и |коло |церкви* (Трл), *с'і|йати пше|ниц'у* (Трн), *цу|к'ерк'и |сипати* (Рсх) – після шлюбу.

Віра в очищувальну силу води, а особливо в цілющу силу освяченої води [11, с. 106–107] збережена у обряді із семантикою ‘кропити молодих перед шлюбом чи після нього’ і вербально представлена у конструкціях: *|брати в'ід|ро во|ди непо|чатойі/ кро|пити* (Зв), *вкра|йити с'в'а|ченов во|дов* (Рсх), *вок|ропл'ювати три |рази* (Прл), *кро|пити во|дов* (Кнж), *к. дов|кола в'і|сіл'а* (Врб), *к. с'в'а(и)(і)|ченов во|дов* (Блз, Гдн, Дм, К, Кнш, Мшл, Ск, Трн, Ц, Чрн), *к. с'в'а|ченойу во|дойу* (Птл), *кропити сьвіченов водов* [13, с. 98], *окра|л'ати* (Кв), *пок|ропл'ювати моло|дих з в'іс'і|л'ом* (Зв), *с'в'і|ченов во|дов обк|ропл'ювати* (Бл, Блз, Дм), *с'в'а|ченом во|дом кро|пити* (Вбл, Зл, См, Ст, Твц), *скра|л'ати* (Трл), *скро|л'ати во|дом* (Кт), *с. во|дойу с'в'і|ченойу* (Гр) [ЗГ]. Подібні ритуально-магічні дії засвідчені у календарній та родинній обрядовості обрядовості слов’янських народів та етнолінгвістичних континуумів України [3, с. 75, 130; 12, с. 100], див ще: [21, с. 55].

СР за значенням ‘благословити молодих, обкроплюючи їх водою та обсіваючи пшеницею’ формують три семантичні мікроряди, диференційовані за використовуваними під час обряду предметами:

– СМР ‘після обряду здійснювати ритуальні дії з тарілкою (іншим предметом), перекидаючи її через хату чи розбиваючи’: *к'и|дати |миску |через |хату* (про дружбу) (Влб), *кро|пило на дах |вик'інути* (Твц), *та|р'ілку ки|дати моло|д'атам п'ід |ног'и* (Мшл), *т. перек'и|дати |через |хату* (Блз), *т. |через дах к'і|дати* (Нв). У записах надсянського весілля першої половини ХІХ ст. засвідчено обрядодію, коли молодий перекидав через хату тарілку, на якій батьки подавали горілку, зустрічаючи його після шлюбу, або тарілку, на якій приносили подарунки від молодої: *таралик через халупу метати* (про молодого) [13, с. 104, 123]. Перекидання через голову миски з водою або вівсом, через хату – палки, якою хрестили двері, у весільному обряді деяких місцевостей символізувало відкидання всього нечистого або ворожіння на подружнє життя [11, с. 439]. Перекидання предметів через дах у обрядовості слов’янських народів мало оберегову функцію [4 ІІІ, с. 17], а биття посуду виконувалося з метою побажання багатства, щастя, народження дітей [18 І, с. 180–182]. Спорадично на Надсянні засвідчено тлумачення подібних обрядових дій: *та|р'ілку фк'інути/ най с'і |три|майут фс'і ф|куп'і* (Гдн), *та|р'іл' розби|вати на ш|чист'и* (Дм).

– СМР ‘під час обряду використовувати певні предмети з ритуальною метою’: *б'рати ко'жух во'лос'ом на'верха* (Гдн), *б. ко'жух 'наруби/ тим ба'ранком на'верха* (Рсх, Трл), *'вергти на 'себе ко'жух* (К) – здійснювати обрядові дії (про матір чи старостину) в кожусі – символі багатства; *б'рати коро'вай п'ід 'паху* (Зв), *б. хл'іб п'ід 'паху* (Вбл), *з коро'вайом обк'ропл'ували* (Зл) – виконувати ритуальні дії з хлібом, ініціюючи достаток; *зе'леним бар'в'інком кро'пити* (Арл), *'м'іртом кро'пити* (См), *кро'пити 'з'іл'ом* (Гдн) – використовувати рослини, з яких плели вінок, як символи життя і безсмертя душі (барвінок) [11, с. 27], невинності (мирт);

– СМР ‘під час обряду бігати за матір’ю з прутом і бити її (про дружбу)’: *'б'ігати за нем і пру'т'аком 'бити* (Зв), *б'рати кан'чук/ п'ідга'н'ати* (Врб); така обрядодія здійснювалася, очевидно, з ритуально-магічною метою, оскільки, як вважає Л.Н. Виноградова, биття мешканців дому гілкою може зберегти їм здоров’я [6 III, с. 485].

Спорадично фіксуємо слова матері, з якими вона здійснює ритуальне обсівання / обкроплювання: *“Най вас Гос'под' благосло'вит' і йа вас благослов'л'айу фс'ім най'л'ішшим”* (Прл).

Із семантикою ‘кидати навколо себе або на весільних гостей зерно, цукерки, весільне печиво тощо (про молоду)’ відзначено словосполучення: *'йарка з го'р'іх'ів роз'к'ідувати* (Мшл), *к'и'дати цу'ке(о)(у)рк'и* (Арл, Гл, Прл, Пт, Ц), *'с'ійати пше'ниц'у* (Кв), *'ф'іг'і к'и'дати* (Р), *цу'корк'і роз'к'ідувати* (Мшл) Такі ритуальні дії, які мають принести багатство і достаток у подружньому житті, молода здійснює по дорозі до шлюбу (Р), біля церкви після вінчання (Арл, Гл, Мшл, Прл, Пт, Ц), займаючи почесне місце за весільним столом після шлюбу (Кв).

У південному ареалі Надсяння із ритуально-магічною метою весільна мати здійснює обрядодію за значенням ‘давати молодим до церкви зерно або гроші, ініціюючи достаток’, що вербально репрезентують конструкції: *г'рош'і моло'дому до к'и'шен'і да'вати* (Брш), *'каждому запи'хати в мешт г'рош'і* (Блз), *пше'ниц'у да'вати по к'и'шен'ох* (Кнж).

Традиційно надсянське весілля супроводжується низкою забобонних дій, які мають відображення на вербальному рівні. Із семантикою ‘виконувати ритуальні дії, спрямовані на швидке заміжжя дівчат’, відзначено описові конструкції: *сто'йати до ш'л'убу/ бо йак во'на 'с'іла/ то д'ів'к'и с'і не в'ід:а'вали/ 'с'іли* (Кв), *сто'йати/ 'шоби д'і'вок не прис'іла* (Нкн), *сто'йати/ шо'би д'ів'чата 'замуж йшли* (Кт), *сто'йати (на 'ф'ірі)/ жо'би д'ів'к'и 'зам'іж ви'ходили* (Арл, Млн, Кнш, Р) – так має робити наречена, коли її везуть возом до шлюбу чи від шлюбу.

Локальною особливістю надсянської родинної обрядовості, зокрема родильного та весільного обрядів, є звичай давати учасникам обряду до церкви хліб і цукор. У структурі тематичної групи весільної лексики із семантикою ‘мати хліб і цукор за пазухою під час вінчання (про наречену)’ відзначаємо такі словосполучення: *б'рати 'костк'и 'цукру в пла'ток* (Гс), *йак б'рати ш'л'уб/ ку'сок х'л'іба п'ід 'пахом 'мати* (Кр), *йак йти до ш'л'убу/ 'мати п'ід па'хом ц'і'лушку* (Зв) [ЗГ], *к'райчик'и і 'цукор да'вати в хус'тинку* (Рсх), *'мати хл'іб/ об'русок п'ід 'пахом* (Лб), *ц'і'лушку 'нести до ш'л'убу* (Млн). Аналогічний звичай фіксуємо під час спрошування на весілля: *б'рати к'ромку х'л'іба/ ц'і'лушку і 'цукру і хо'дити про'сити з тим* (Вбл), *б. ц'і'лушку х'л'іба п'ід 'пазуху і так хо'дити про'сити* (Гр) [ЗГ]. Подібні обрядодії спорадично описують етнографи на Поліссі та Львівщині [3, с. 72].

Відзначено ритуальне споживання цього хліба з цукром усіма весільними гостями або лише нареченими. Таку обрядодію репрезентують конструкції: *к'райати/ йак при'йихали з'і ш'л'убу/ шоб фс'і 'йіли/ шоб йім с'і 'добре 'жило* (Гр, Зв) [ЗГ], *к'райати на то'нен'к'і кус'н'і/ 'цукром поси'пати і фсіх 'гостей пригош'чати* (Вбл), *к'рейати/ цукру'вати/ да'вати фс'ім 'гост'ам/ 'шоби 'файн'і 'жили моло'д'ита* (Лб), *прий'ти з 'церкви і на 'самий пе'р'ід за сто'лом то 'йісти* (Рсх), *'р'ізати/ цукру'вати і то розда'вати* (Кр), *'цук'ер 'гост'ом да'вати* (Гс), *ч'исту'вати фс'іх л'у'дей* (Млн).

Форму прилучення до нового роду демонструє звичай, коли невістка пригощає родину чоловіка принесеним хлібом: *а той/ шо во'на 'мала хл'іб/ то во'на на стів к'лала і розда'вала хл'іб той ро'дин'і* (Стр).

Одним із центральних обрядів сучасного надсянського весілля є церковне вінчання, на позначення якого уживають такі назви: *в'і'нец* (Кнш, Мкр), *в'ін'чан'и* (Мшл, См), *сл'уб* (Врб, Вбл, Дв, К, Пт), *сьлюб* [13, 101], *ш'л'уб* (Дбч, Кнш, Кт, Пдг, Птл, Р, Ргз, См, Трн), *ш'л'у'бой(н')ко* (Гдн, Млн). Сему ‘вінчатися’ репрезентують фраземи: *йти до ш'л'убу* (Дв, Дм, Мкр, Пдг, Пдц, Ргз, См, Трл, Ц), *йти до 'в'інчан'и* (См), *ш'л'уб б'рати* (Зв, Кт, Лб, Пдц, Птл, Ц), *ш'л'у'бойко б'рати* (Млн). Як зазначає Н. Хібеба, такі монолексеми та аналітичні назви широко представлені в історичних джерелах та говорах української мови [21, с. 54]. На північному ареалі Надсяння перед церковним вінчанням фіксуємо обряд народного шлюбу – *за'ручини* (Вбл, Птл, См).

Під час церковного обряду вінчання або після весілля священик або хрещена мати одягає на голову молодій хустку. Така обрядодія має назву *'вив'ід* (Блз, Лб, Млн, Ост, Пдг, Прл). У весільному обряді першої половини XIX ст. із семантикою ‘післявесільне відвідання молодою церкви у супроводі учасників весілля, зокрема старостин’ засвідчено назву *вовід* [13, с. 157–158].

Лексема *вив'ід* мотивована дією, що й засвідчує спорадично вживане обрядово марковане дієслово *виводити* ‘покривати голову молодої хусткою під час вінчання (про священика чи хрещену матір)’ (Млн), (См) [ЗГ]. Сему ‘перший раз іти до церкви після весілля (про молоду)’ репрезентує фразема *іти на вив'ід* (Блз, Дз, Лб, Ост).

Назва *вив'ід* (псл. *vesti* < [10 I, с. 364]) функціює у системі лексики родильного та весільного обрядів; не засвідчена в українській літературній мові; у надсянських говірках, очевидно, підримується впливом польської мови, де вживається з обрядовою семантикою: *wywod po wianku, wywod z panieństwa* ‘благословенство після шлюбу’ [28 VII, с. 1109]; назва спорадично представлена у діалектних континуумах: ндністр. *вив'ід* ‘обрядодія під час вінчання’ [ЗА], рос. діал. *вы́вод* ‘відвідання молодими церкви першої неділі після вінчання’ [15 V, с. 255]; пор. ще *ви́від* ‘перше відвідання молодою церкви в понеділок після шлюбної ночі для отримання молитви’ [16 I, с. 149].

У обряді церковного вінчання виділено два семантичні мікроряди, диференційовані за суб’єктом дії:

– дружби / дружки: ‘під час вінчання стелити молодим полотно (рушник)’: *стелити полотно* (Кнш, Мшл), *стелити ручник під ноги* [13, с. 101];

– молода пара: ‘ставати навколішки на рушник, щоб дати присягу’: *на полотн'і прикл'ікати* (Мшл), *кл'ікати на рушник* (Пдц), *клякати на ручник* [13, с. 101].

Серед назв обряду вінчання виділяємо семантичні мікроряди, які вербально репрезентують ритуальні дії учасників обряду вінчання з метою ініціювання:

– швидкого заміжжя подруг молодої: *вбиратис'і* (Пдг), *вобратис'і* (Млн), *дивитис'і в одну сторону/ обертатис'а* (Крк), *зак'идувати рушник по д'ів'ках* (Зв) [ЗГ], *зак'ідати полотно назад* (Млн), *зілє помежи дівчата метати* [13, с. 101], *к'ідати рушник* (Кт, Лб, Ргз), *обзиратис'і* (Блз, Ц), *о. церкови* (Лб), *огл'адатис'і* (Р), *престів ногов відпихати* [13, с. 101], *роззиратис'а на бок'и* (Гл), *убзиратис'і три рази* (Млн), *рушник к'идати мижи д'ів'чата* (Прд), *рушник к'идати назад* (Гл), *рушник перек'идати без себе* (Вбл, Врб), *т'агнути рушник за собойу* (Вбл);

– влади дружини над чоловіком: *вел'он зак'идати на ногу* (Блз), *в. зак'идувати молодому* (Арл, Звз, Мшл), *завернути сук'инку на молодого* (Стр), *зак'ідати на ног'и молодому сук'инку* (Лб), *нагавиц'і прикл'акати* (Кт), *на него сп'ідниц'у зак'идати* (Твц), *наступати ногов жупан молодого* [13, с. 101], *першим стати на рушник* (Птл), *помиатис'а його грош'ів* (Кт), *прикл'акнути на штани* (Зл), *прикл'асти* (Кнш), *притиснути нагавиц'у* (Ргз), *стоят'и зак'идати на плеч'і* (Ст);

– влади чоловіка над дружиною: *вел'он притиснути* (Ргз), *прикл'акнути сукн'у / сук'инку* (Вбл, Зл), *сп'ідниц'у прикл'акнути* (Дв).

Подібні символічні дії притаманні весільній обрядовості різних регіонів України [3, с. 72].

Репрезентантами семи ‘зустрічати молодих біля порога (про матір / батьків)’ виступають дієслова та описові конструкції: *витати* (Гдн), *в. молод'ит* (Клн), *виходити благословити* (Нкн), *в. з повнем і з коровайем* (Вбл), *в. з хл'ібом* (Гл, Дм, Кр, Кт, Млн, Прд, Ргз, Твц), *в. перепивати* (Гр), *запивати на порозг'і* (Гр), *зустр'ічати* (Мшл, Прл, Ц), *коло порога перепивати* (Кт), *на под'в'іру виходити* (Гл), *перепивати* (Вбл), (Кт, Мкр, Ст), *п. на порозг'і* (Врб), *п. перед порогом* (Птл). Мотиваторами синтетичних та аналітичних назв обряду виступають назви дій: *вітáти* ‘гостинно приймати когось’ [17 I, с. 686], *благослови́ти* ‘хрестити кого-небудь, проказуюючи при цьому молитву, побажання’ [17 I, с. 194], а також *перепива́ти, запива́ти* – ‘давати молодим пити горілку’), *виходити з повнем, з коровайем, з хл'ібом* – ‘зустрічати молодих хлібом чи горілкою’;

СР ‘зустрічати молодих біля порога’ формують СМР, диференційовані за обрядовою дією:

– ‘проказувати побажання молодим’: *благословити* (Вбл, Крк, Мшл, Трн),

– ‘дарувати свекрусі (тещі) хустку або полотно (про невістку (зятя))’: *давати хустку на голову* (Гл), *зак'ідати мам'і хустину* (Арл), *к'идати на свикроху полотно (нам'іт)* (Прл), *нак'идати сару полотном* (Кт), *хустку зак'идати* (Нкн);

– ‘виконувати ритуальні дії з хлібом (про матір чи батьків)’: *благословити хл'ібом* (Гл), *виходити з солив і з хл'ібом* (Гдн), *в. з хл'ібом* (Клн), *давати йи хл'іб* (Нкн, Ск), *д. йиму і йи хл'іб п'ід паху* (Ргз), *д. молодому п'ід паху хл'іб* (Ос), *д. молод'і хл'іб на голову* (Трл), *класти молод'і хл'іб на голову* (Влб, Мкр), *к. хл'іб на голову молод'і і молодому* (Трн),

моло|д'і да|вати хл'іб п'ід |паху (Брш), *три|мати два хл'іба на голо|в'і* (про матір) (Мкр), *хл'ібом над голо|вом ма|хати* (Млн, Твц);

– ‘виконувати ритуальні дії, використовуючи кожух’: *б|рати ко|жух |наруби* (Трл), *ви|ходити в(ф) ко|жус'і* (Арл), (Клн), *в ко|жух с'а вби|рати/ |жоби |була ба|гата* (Ст), *ко|жух на |себе б|рати* (Млн), *ку|жух на |голуву б|рати* (Плш), *на |соб'і |мати ко|жух* (Прл), *сте|лити ко|жух* (Вбл, Прл), *три|мати на голо|в'і ко|жух* (Мкр) – про матір; *без ко|жух пере|кокнути* (Мкр), *биз ко|жух пересту|пати* (Арл), *перехо|дити |через ко|жух* (Ргз) – про молоду пару;

– ‘хрестити двері / одвірки (про дружбу або старосту)’ (така обрядодія здійснюється, коли молоді йдуть до шлюбу або приходять додому після шлюбу): *о|вер'і хре|стити |палицев* (Трл), *по о|в'ірках |бити: “во мїа От|ц'а і |Сина − до |року ди|тина”* (Гр) [ЗГ], *хус|тинков хрест ро|бити* (Ос) [ЗГ]; у першій половині ХІХ ст. відбувався ритуал *жегнати двери каньчуком* [13, с. 98, 146], коли молоді йшли до шлюбу або молода покидала батьківську оселю.

– ‘обсипати молодих зерном’ (Арл, Млн, Трл) (див. вище).

У надсянській весільній обрядовості відзначаємо ритуальне ходіння / обведення молодих / молодої довкола сакрального предмета, хатнього престола – стола, яке вербально репрезентують конструкції: *дов|кола сто|ла об'їйти три |рази* (Зв), *д. сто|ла с'і |лапати* (Звз, Мкр), *три |рази дов|кола сто|ла з хл'ібом за|ходити* (Дм), *три |рази об|ходити в |хат'і нав|коло сто|ла* (Арл) – про молодих, *во|дити нав|коло сто|ла* (Гл, См), *об|водити дов|кола сто|ла* (Млн, Нкн), *три |рази в|коло об|водити моло|ду* (Чрн), *три |рази дов|кола в'іс'іл'и моло|ду ви|водити* (Дм), *три |рази за сто|лом їйх во|дити* (Ргз) – про дружбу, *дов|кола сто|ла з хл'ібом на голо|в'і вт'і|кати* (Звз), *д. сто|ла з хл'ібом на голо|в'і го|нити* (Мкр) – про молоду: *йак в'ін йі в|лапив/ то зна|чиц'с'і/ жи|ви бу|дут |жили* (Звз).

Такі обрядодії мали символізувати прилучення нового члена сім’ї до домашнього вогнища чи до роду. Подібні обрядові дії простежуються у весільних обрядах Полісся та низки слов’янських народів, зокрема у поляків наречена, увійшовши в дім, тричі обходила довкола стола, тримаючи коровай на голові [1 ІІІ, с. 482]. Спорадично фіксуємо пояснення мовцями таких ритуальних дій: *обий|ти три |рази нао|кола, жи|ви с'і л'у|били/ жи|ви хл'іб |мали фсе/ жи|ви ф тій |хат'і |било благосло|вен'ство* (Гдн).

Ритуальне виведення молодого / молодої / молодих з хати та заведення до хати, зокрема на почесне місце за весільним столом, з допомогою хустинки, фартуха чи з використанням хліба репрезентують описові назви: *ви|водити за хус|тинку з |хати* (Дм), *во|дити нав|коло сто|ла за хус|тинку* (Гл, См), *да|вати хус|тинку і |вести їйх* (Млн), *дов|кола об|водити за хус|тинку* (Нкн), *за рушни|к'и |вести в |хату* (Гр), *за хус|тинку ви|водити ф |хату* (Гр), *за х. за|водити (до |хати)* (Клн, Ос), *подавати молодятам хустку і випроваджати на двір* [13, с. 98], *пода|вати хус|тинку і |через стів ви|водити* – про дружбу (іноді – старосту); *з хл'ібо|м |вести за стів* (Гдн), *|мати ко|жух/ о|бойі нак|рити і так до ха|лупи про|вадити* (Кнж), *моло|дийе |лапалис'і за фар|тух і йа йіх в'ідпро|вадила за стів* (Пдц), *хл'іб на руш|ник к|класти на |голову і заво|ди|ти* – про матір; *йти за |мамойу/ три|мати за |к'інчик'и фарту|ха* (Блз), *три|матис'і полот|на/ на|м'іту і йти до |хати* (Прл), *т. хл'іба і за |мамойу йти* (Мшл) – про молодих.

Звичай заводити молодих до хати за хустку побутував в Україні ще на межі ХІХ – ХХ ст. [12, с. 103], засвідчений Й. І. Лозинським на різних етапах надсянського весілля (коли молодий іде з дому по молоду, коли молоді йдуть до церкви вінчатися, коли молодий займає місце біля молодої за весільним столом) [13, с. 95, 98, 129]. Широке використання хустки, фартуха, хліба з ритуальною метою, очевидно, пов’язано з тим, що хустка – основний атрибут заміжньої жінки [11, с. 626], фартух – господині, хліб – символ щастя, розмноження, згоди, єднання, багатства [11, с. 618], рушник – символ багатства та родовідної пам’яті [11, с. 516]. Звичай заводити молодих за стіл за хустину зближує надсянський весільний обряд із поліським [3, с. 415].

На позначення весільного частування відзначено СР, які виражають гіперо-гіпонімічні відношення:

– СР загальних назв весільного частування репрезентують лексеми: *вис'іл'а* (Дз, Р), *в'іс'іл'а* (Прл), *гос|тина* (Пт, Трн, Чрн), *г. ви|с'іл'на* (Трн), *|гошчен'а* (Ст), мотиваторами яких виступають обряд або учасники обряду;

– СР окремих етапів частування вміщує монолексеми та аналітичні назви: *ве|чер'и* (Арл), *д|руга пе|рекуска* (Мшл), *д|руг'ий за|х'ід* (Гл, Кт), *о|'б'ід* (Мшл, Трн, Ц), *пере|кус* (Арл), *пе|ре|куска* (Мшл, Пт, Ск, Ц), *|перший за|с'ад* (Птл), *п. зах'ід* (Гл, Млн), *сн'і|дан'и* (Арл, Дз), *с'н'і|данок* (Ц), *т|рет'ій за|х'ід* (См), *у|б'ід* (Арл, Мшл). У записах першої половини ХІХ ст. відзначено частування горілкою між весільними свитами молодого і молодої, яке номінує аналітична назва *“стрілянє” горівков* [13, с. 122]. Назви *ве|чер'и, о|'б'ід, сн'і|дан'и, с'н'і|данок* уживані в україномовному континуумі на позначення етапів споживання їжі упродовж дня; назви *за|с'ад, за|х'ід, пере|кус, пе|рекуска* мотивовані дією і утворені безафіксним способом від дієслівних основ; пор. ще: гуц. *гости́на* [14, с. 39], ндністр. *за|х'ід, пе|рекуска* [ЗА], пол. *zasiadać* [28 VIII, с. 264–5], а також *пере́куска* ‘легка закуска’ [16 ІІІ, с. 123] та із

ремаркою діалектне [17 VI, с. 210]. Сема ‘запрошувати на весільне частування’ представлена словосполученнями: *запрошувати до столу* (Ргз), *просити до хатупи* (Пдц), *просити за стів* (Плц).

Із семантикою ‘роздавати гостям коровай’ зафіксовано дієслова або дієслівні словосполучення: *давати сочок коровайа* (Гс), *крейати на сочк'і і кожному давати* (Мшл), *коровай д'ілити* (Блз, Кн, Ст), *коровай краяти* [13, с. 132], *к. р'ізати* (Кв, Пт, Твц), *по дорозі з церкви фс'ім крайати і роздавати* (про молодого) (Зв), *р'ізати* (Гдн, Кнж, Кт, Мж, Птл), *р. і давати фс'ім з медом і з цукром/ шоби солодк'е жит'и було* (Нкн). Отож, вербально обряд представлений загальновживаними дієсловами, які набувають обрядового забарвлення. Спорадично фіксуємо слова, з якими у цьому обряді дружба звертався до весільного старости: *“Прошу той коровай роздробити і гостей под'ілити”* (Кт), а також обрядодію *нести коровай на голов'і* (Кт).

На позначення обряду дарування уживають такі монолексеми: *витан'а(и)* (Кт, Мкр, Нкн), *ви(і)тан(н)'а* (Дм, Птл, См), *дарован'а* (Гдн), *дарунок* (Мкр), *перепит'а* (Дв), *перен'ій* (Гл, Дв, К, Кн, Кнж, Прл, См, Ст, Ц), *перепойіни* (Рсх), *привит* (Ост), *п. молодойі пари* (Арл), *привитуван'и* (Арл, Мкр), *привітанн'а* (Гдн), *привітуван'і* (Гл), *прив'и(і)тан'е* (Кв, Кнш).

Найчастіше уживані на позначення обряду дарування деривати дієслова *витати*, мотивовані семантикою дієслова *вітáти* ‘висловлювати комусь почуття радості з приводу якоїсь події, поздоровляти’ [17 I, с. 686] – така дія і супроводжує процес дарування; пор. пол. *witać* [28 VII, с. 631].

Назви *перепит'а, перен'ій, перепойіни* – деривати дієслова *пúти* –мотивовані дією, яка відбувається: староста чи молодий п'є із кожним, хто дарує: *бавилис'і/ гостилис'і/ а типер перен'ій// і наливат молодий гор'івку/ а молода кожному дайе/ а вони ій тод'і/ молод'і/ дайут подарк'і// хто грош'і/ хто шо* (К). Обрядово марковані назви, похідні від дієслова *пúти*, репрезентовані у багатьох говорах української мови (див. [21, с. 62]).

Синонімічний ряд назв обряду дарування доповнюють назви танців – *виводний танец* (Кн), *крываный танец* (Ц), *кривий танец* (Гдн, Гс, Кнш, Крк, Мшл, Ост, Чрн), під час яких гості дарують гроші (як правило, нареченій). Назви танців зберігають мотиваційний зв'язок із виконуваними діями: *виводний танец – а був перен'ій/ виводний танец// то брали/ йак тепер перво приход'ит/ то дайут грош'і зразу// кулис' то так ни було/ був виводний танец// йак дружц'і залежили тотой вел'он/ йуж вона брала фс'іх гостей по очериди і танцувала з ними// ну а ти гост'і дарили тим молодим* (Кн); *крываный танец, кривий танец – перший дружба брав молоду на кол'іна і так без той кривий танец в'ін ій тримав на свойіх кол'інах// і стойала тар'ілка/ кр'ісло було і поставили… тар'іл' був поставлений на тим кр'ісл'і/ і к'идали ти грош'і// перша дружка тан'ц'увала// перша дружка кривала зи фс'ма гост'іми* (Мшл). Назва *krzywy taniec* засвідчена у польських говірках околиць Перемишля [25, с. 128–130]. Доступні лексикографічні джерела фіксують *кривий танець* як весняну хороводну гру [16 II, с. 304]. Прикметник *выводнóй* широко уживають для творення обрядово маркованих весільних аналітичних назв російських народних говорів [15 V, с. 257].

Із семантикою ‘дарувати подарунки’ відзначено: *витати* (Арл, Врб, Гдн, Дв, Звз, Зл, Кр, Мкр, Нкн, Прл, Ргз, Чрн), *в. грошима* (Дм), *давати грош'і* (Брш), *дарувати* (Ц), *до дарунку давати* (Мкр), *йти до перепойу* (Прл), *перепивати* (Гл, Кв, Прл, Птл, Ст, Ц), *перпивати* (К), *приви(і)тувати* (Бн) [ЗГ], (Арл, Влб, Гл, Гс, Звз, Кв, Кнш, Кр, Лб, Млн, Нкн, Твц, Чрн).

Спорадично сему ‘дарувати гроші’ репрезентують описові конструкції: *на тар'іл' к'і дати* (Млн), *на тар'ілку класти грош'і* (Ст), а сему ‘збирати для молодих гроші (про старосту чи господиню)’ – *з тар'ілков ходити* (Стр), *ходити з тарелем* (Кт, Ост), які вербально засвідчують звичай дарувати гроші, кидаючи їх на тарілку.

Гіперонімам за значенням ‘дарувати подарунки’ підпорядковані гіпоніми – аналітичні назви із семантикою:

– ‘дарувати подарунки у вигляді продуктів’: *брати гарн'ец жита/ п'ивл'ітр'і гор'івк'і і йти на в'іс'іл'и* (Арл), *б. два хл'іба і п'ивл'ітри гор'івк'и* (Кт), *б. двойе хл'іба* (К), *гор'івку/ сир/ йийиц'і/ пател'ник нести* (Кнж), *давати прин'іс* (Лб), *зерно нести* (Кр), *з приносом йти* (Врб, Дв, Дм, Кт, Ос, Ст), *на прин'іс нести* (Ргз), *нести гор'івку й хл'іб* (Зл), *нести двойе хл'іба ал'бо хустку зерна* (Твц), *н. перен'ій* (Трл), *н. прин'іс* (Арл), *н. хл'іб/ пир'іг/ сир* (Пдг), *приноси нести* (Гдн), *хл'ібом витати* (Зв). За свідченням інформаторів, ще в середині XX ст. на весілля *йшли з приносами*; лексема *прин'іс* ‘подарунки у вигляді продуктів, які приносили перед основним весільним днем або наступного дня’, мотивована дією *приносити*, засвідчена в українських та слов'янських континуумах; пор. гуц. *прúніс* ‘дарунок, який гості дарують на новосілля, весілля’ [9, с. 157], пол. *przynos* ‘пожертва’ [28 V, с. 331], рос. діал. *принóс* ‘подарунок нареченій або нареченим, нареченого нареченій, батькам наречених’ [15 XXXI, с. 316]; пор. ще: *прúнос* ‘пожертва’ [16 III, с. 429];

– ‘дарувати подарунки родичам молодого (про молоду)’: *давати балец'* (Блз, К, Кнж), *д. бал'ц'і* (Рсх), *д. подарк'и* (Арл, Брш, Мж, Мкр, Прл, Ст, Трл), *д. подарок* (Твц), *дарити бал'ц'і* (Трл), *дарувати дарунк'и* (Гл), *д. подарк'і* (Пт,

Чрн), *перепи|вати |балец´* (Трл), *по|дарок дару|вати* (Стр), *при |витан´у да|вати* (Нкн), *|хустку да|вати/ су|к'ин´ку/ на су|к'ин´ку матер|йал або с|ветир* (Кр), а також дарувати подарунки свекрусі (про невістку)' – *в'і|тати хус|тиной|у* (Ост), *да|вати хус|тину* (Гдн), *зак'и(і) |дати |хустку / хус|тину* (Арл, Млн, Стр, Чрн), *нак'и|дати ста|ру полот|ном* (Кт), *свек|рус´і да|вати на|м'іт* (Прл); *|балец´* у значенні подарунка фіксуємо лише на надсянсько-бойківському пограниччі або у південному ареалі Надсяння; див. ще: [13, с. 150];

– 'дарувати подарунки невістці (про свекруху)': *|балец да|вати* (Мж), *дару|вати |хустку* (Пт);

– 'дарувати молодим подарунки і благословити (про батьків)': *благосло|вити/ а |потім ви|тати* (Прл), *ви|тати з корова|йом і к|класти г|рош'і* (Кт), *в. по|дарком* (Прл), *в. хл'ібом* (Нкн), *в'інчу|вати* (Арл), *в'і|тати хл'ібом і г|р'ішми* (Арл), *с|лавним по|сагом ви|тати* (Прл).

Обряд випроваджування молодої до дому молодого вербально репрезентують дієслова та дієслівні словосполучення: *|везти моло|ду* (Бор), *виби|ратис'і* (Нкн, Прл), *заби|рати моло|ду до моло|дого* (Звз), *заби|ратис´а ту|ди* (Ост), *|йихати до моло|дого* (Прл), *йти гет* (Нкн), *йти до моло|дого* (Брш), *моло|ду заби|рати* (См), *молоду п'ій|мати* (Вбл), *про|вадити ій|ій* (Пдц).

У надсянському весільному обряді першої половини XIX ст. засвідчено лексему *пожегнання* із семантикою 'поклін-дякування молодих батькам перед відходом до дому молодого' [13, с. 146]; пор. пол. *pożegnanie* 'благословення' [28 IV, с. 927] < пол. *żegnać* 'робити рукою знак хреста' [28 VIII, с. 703].

Традиційно обряд випроваджування нареченої до дому чоловіка супроводжувався певними діями: *|вобраз з в'іс´|л´ом б|рати* (Кт), *з п|риданим |йихати* (См), *|нести |в'іно* (Пдц), *|н. коро|вай до моло|дого* (Вбл), *при|дане да|вати/ пос|тел´у* (Прл), *п. |нести* (Блз, Звз), *хл'іб да|вати ійм п'і|паху/ шоб во|ни п'іш|ли гет з хл'ібом* (Нкн), *шос´ за со|бов |нести* (Ц). Зауважмо, що перевезення посагу, як правило, визначають як повесільний обряд; у день весілля нареченій дають переважно лише хліб або постіль.

Відзначено також жартівливі обрядодії: *|кури к|расти* (Звз, Кв), *|лапати |кури* (Брш, Ц), *муш|чина с'і переби|рав за |ж'інку* (Бор), *переби|рати х|лопа* (Твц), *ста|ратис´і фк|расти і |нести за |нейу* (Р), *фс´о к|расти по под|в'іру/ |шоби ту|да до |него |нести* (Бн) [ЗГ].

Сему 'зустрічати невістку' формують словосполучення, які увійшли до СР 'зустрічати молодих біля порога', та СМР – назви обрядодій (див. вище). У низці говірок фіксуємо ритуальний діалог при зустрічі невістки зі свекрухою (тещі із зятем): *"з чим ти/ не|в'істко/ прийш|ла?" – "з х|л'ібом до х|л'іба/ з л'уд|ми́ до л'у|дúй/ з ш|чáс´т'ом/ здо|ро́вл'ом/ |до́бром |до́л´ом"* (Арл, Гл, Кр, Кт, Млн, Нкн, Стр).

Спорадично відзначено ритуально-магічні дії свекрухи із подарованим невісткою полотном: *ста|рá з тим полот|но́м гу|л'ála і к'|и́дала на пйиц/ шо|бúй с´а |д'íти |ве́ли* (Кт); *балец ме́че свикроха або старосціна на пйиц межи гориі, аби ся родили самиї хлопці* [13 с. 150].

На півночі Надсяння оказіонально засвідчено звичай закривати молоду полотном, коли її везуть до дому молодого, що на вербальному рівні репрезентовано словосполученням: *закри|ватис´а покри|валом* (Ст), *полот|ном зави|ватис´а* (Ст) – про молоду, *зави|вати в |б'іле полот|но* (Птл), *закри|вати полот|ном* (Вбл), *ран|тух зави|вати* (Птл) – про матір. Ритуально-магічні дії із семантикою 'знімати з нареченої полотно або пов'язану її матір'ю хустку (про старосту або свекруху)' репрезентують конструкції: *б|рати |хустку з |нейі ло|патойу* (См) [ЗГ], *в'ідкри|вати покри|вало |павком* (Ст), *зн'і|мати – коло|т´ушка, дерев|йана |ложка* (Птл), *розкри|вати полот|но* (Ст), *|хустку за по|р'іг |к'идати* (См) [ЗГ], *х. кру|тити і |в'ик'инути на пйиц* (См). Як свідчать етнографи, звичай знімати з невістки намітку, рантух з допомогою рогача, ополоника і кидати на піч, зафіксований також на Волині, пов'язаний із шануванням домашнього вогнища [12, с. 122] та захисною та контактною магією [3, с. 135].

Один із останніх основних обрядів шлюбного дня – обряд покривання, який засвідчує зміну статусу нареченої (*моло|да* → *|баба*), її перехід "під владу чоловіка" [12, 118] і репрезентує опозиції за виконуваною дією: 'знімати вінок (фату): 'одягати головний убір заміжньої жінки'.

Сема 'знімати нареченій вінок (фату)' представлена назвами: *зд´ій|мати в'і|нец* (Мшл), *зни(і)|мати вел´он* (Кв, Кнж, Крк, Нв, Пдг, Пдц, Прл, Р, Ск, Ц), *з. в'і|нец* (К, Ос, Стр, Чрн), *з. ко|руну* (Трл), *з. в'і|нок коло|тушком* (Дв), *з. |вел´ун* (Арл), *к|в'іти здій|мати* (Вбл), *ск'и|дати |вел´он* (Гл, Прд), *с. в'і|нец* (Прл), *ст'і|гати |вел´он* (Дм).

Сема 'одягати нареченій головний убір заміжньої жінки' вміщує монолексеми та аналітичні назви: *в хус|ти|ну од'і|вати* (Гдн), *да|вати |к'ібавку* (Лб), *д. |хустку* (Плш) [ЗГ], *зави|вати* (Бл, Мшл, См), (Плш) [ЗГ], *з. |хуич'і* (Пдц), *зав|йа(и)зувати |хустку* (Гдн, Гл, Дм, Прд, Ск), (Ос) [ЗГ], *з. |хуича* (Трл), *зави|вати (в) |хустку* (Врб, Зл, См), (Гр, Клн)

[ЗГ], *закла|дати |к'ибавку і |ч'іпчик* (Вбл), *з. хус|тину* (Нв, Нкн), *з. |хустку* (Чрн), *зак|лад(ув)ати |к'ібавку* (Лб, Пдг), *зат'и|гати |хустку* (Арл), *|к'ибавку закла|дати* (Вбл), *приче|пити |хустку* (Грс) [ЗГ], *|хустку зало|жи^{ві}ти* (Кр).

Названі гіпоніми підпорядковані гіперонімам із семантикою ‘обряд покривання’: *по|ч'іпчини* (Арл, Кв, Пт, Трн), (Клн) [ЗГ], *по|ч'іпч'ін'і* (Арл), *|ч'іпчин'и(і)* (Блз, Брш, Пдц, Прл), *очепини, чепчини* [13, с. 152], а також *пов'йа(и)зувати* (К, Лб), *п. моло|ду* (Дд), *по|ч'іпчувати* (Арл, Врб, Гдн, Кнж, Пт, Трл), (Клн) [ЗГ], *роз|ч'іпчувати* (Ргз), (Гр) [ЗГ], *ч'іп|чити* (Бл, Гдн, Зв, Кнж, Кт, Пдц, Прл, Ср). Лексеми із коренем *чеп-* зберігають мотиваційний зв’язок із дієсловом *чепля́ти* ‘причіпати’ [16 IV, с. 452] та назвою жіночого головного убору – *ч'і|пец*, яка засвідчена у всіх слов’янських мовах (порівняльний аналіз див. [21, с. 60]); пор. ще назви обряду у польських говірках околиць Перемишля: *oczeріny* [25, с. 127–138], *poczerpczyny, zaczerpczyny* [25, с. 130], *zaczeріny* [25, с. 136–138].

Оказіонально фіксуємо обрядодії: *к'и|дати хус|тину на пйиц |мижи |горц'і/ жи|би с'і |родили х|лопц'і/ на по|лиц'у ми|жи мис|к'и/ би с'і |родили д'ів|к'и* (Кнж) – про матір, *|вергти |хушч'і* (Пдц), *к'и|дати |хустку ме|жи чолов'і|к'и/ шо|би х|лопец' |перший в|родивс'і* (Трн), *фт'і|кати з голо|вом/ не да|ватис'і зав'йизувати* (Гл) – про наречену, а також *б|рати моло|диц'у на ко|л'іна* (Кв) – про дружбу, *|викупити моло|ду* (Кв) – про молодого, який дає викуп дружбі.

Дієслова *гу|л'ати, танц'у|вати* виступають мотиваторами назв СМР ‘прощатися з дівчатами, одягаючи їм головний убір нареченої та бажаючи швидкого заміжжя’: *|вел'он за|гул'увати* (Птл, См), *в'ід|гул'увати* (Кнж), *за|гул'увати* (Вбл, Кв), *з в|ел'оном гу|л'ати* (Вбл), *з |кождов д|ружков гу|л'ати* (Ц), *пере|гул'увати* (Бл, Зл, Пдг, Прл, Рс, Твц, Ц), *перетан|ц'овувати* (Гдн, Гл, Млн, Ост, Пдг, Ргз, Чрн), *п. зи фс'і|ма д'ів|чатами* (Арл), *притан|ц'овувати* (Блз), *тан'ц'у|вати зо вс'і|ми друж|ками* (Брш); сам обряд номінують іменники *перетан|цовуван'и* (Гл, Кр), *пертан|цовуван'и* (Гдн).

Прозору семантику для номінації обряду мають також описові конструкції: *|вел'он |кождій д|ружц'і |давати на |голову* (Мшл), *|вел'он фс'ім закла|дати* (Млн, Ц), *зак|ладувати друж|кам* (Кн, Пдц), *|кождій в'і|нец к|ласти на |голову* (Твц), *|кожн'і |д'івчин'і да|вати п|робувати в'і|нец* (Кр). Фіксуємо сучасний варіант ритуальних дій, мета яких – ініціювати швидке заміжжя дівчат: *|вел'он перек'и|дати |через |голову* (Птл), *к'и|дати |вел'он/ і хто го в|лапи/ то |замуж йде с|коро* (Гл).

Спорадично відзначено назви танців, під час яких відбувалася обрядова дія – прощання з дівчатами: *з в'ін|ц'а* (Р), *кри|вий |танец* (Млн, Чрн), *пере|танец з моло|дойу* (Арл); пор. пол. *krzywy taniec* [25, с. 128–130].

Із семантикою ‘дарувати нареченій гроші під час обряду покривання’ відзначено конструкції: *ме|тати грош'і* (Пдц), *к|ласти в та|р'іл' г|рош'і* (Кв).

Особливість надсянського весільного обряду – використання відра з ритуальною метою. Так, передшлюбного вечора наречену садять на відро, розплітаючи їй косу (див. вище). Обряд покривання теж здійснюють, посадивши молоду на відро, що засвідчують словосполучення: *са|дити на ви(і)|дро* (Пдг, Ргз), *с. на |коновку* (Лб). *с. на |путн'у* (Лб). Оказіонально фіксуємо ритуал: *|мама їй|го с'і|дайе на к'і|пец/ а во|на їй на ко|л'іна с'і|дайе/ і во|на їй роз|ч'іпчуйе* (Ргз).

Лексема *в'і|дерко* є компонентом фразеологізму *си|д'іти з ним на в'і|дерку* (Р) із семантикою ‘жити з чоловіком без шлюбу; перебувати у громадянському шлюбі (про жінку)’.

Останній обряд шлюбного дня за участю гостей і наречених – *в'і|с'іл':а на к'і|нец* (Грс), *к'і|нец ве|с'іл'а* (Ост), *к. в'іс'і|л'и* (Дм) – вербально репрезентований конструкціями: *|д'акувати моло|д'і |пар'і/ шо про|сила на ве|с'іл'а* (Арл), *сп'і|вати м|ногайа |л'іта* (б. н. пп.). Спорадично фіксуємо фразеологізм *|бубен завда|вати* (Крк) із семантикою ‘бути на весіллі до самого кінця’.

Проаналізувавши назви обрядів шлюбного дня, зазначмо: знаходячись на пограниччі українського діалектного простору, перебуваючи під інтенсивним впливом польської мови, надсянський говір зберіг свою самобутність і займає власну нішу в українському діалектному континуумі.

СПИСОК ОБСТЕЖЕНИХ НАСЕЛЕНИХ ПУНКТІВ ТА ЇХ СКОРОЧЕНЬ

Переселенські говірки[12]:

Грн – с. Горинець, повіт Любачів (Польща); Грб – с. Грабовець, повіт Ярослав (Польща); Грч – с. Гуречко, повіт Перемишль (Польща); Дз – с. Дзвиняч Долішній, повіт Лісько (Польща); Дбч – с. Дібча, повіт Ярослав (Польща); Д – с. Добра, повіт Ярослав (Польща); Дн – с. Дуньковички, повіт Перемишль (Польща); Зд – с. Задуброва, повіт Ярослав (Польща); Кв – с. Квасинина, повіт

[12] Назви населених пунктів і повітів подано згідно з адміністративно-територіальним поділом Польщі станом на 1 січня 1939 року.

Перемишль (Польща); Лщ – с. Ліщовате, повіт Лісько (Польща); М – с. Макова, повіт Перемишль (Польща); Мл – с. Млини, повіт Ярослав (Польща); Млв – с. Малява, повіт Добромиль (Польща); Ол – м. Олешичі, повіт Любачів (Польща); Пп – с. Папортно, повіт Добромиль (Польща); Р – м. Радимно, повіт Ярослав (Польща); Рс – с. Руське Село, повіт Перемишль (Польща); Св – с. Святе, повіт Ярослав (Польща); Ср – с. Серакісьці, повіт Перемишль (Польща); Скл – с. Сколошів, повіт Ярослав (Польща); Сл – с. Слобода, повіт Ярослав (Польща); Трб – с. Теребча, повіт Сянік (Польща); Трк – с. Торки, повіт Перемишль (Польща); Тр – с. Трійчичі, повіт Перемишль (Польща); Тх – с. Тухля, повіт Ярослав (Польща).

Говірки, поширені на території Львівської області:

Арл – с. Арламівська Воля Мостиського району; Бл – с. Биличі Старосамбірського району; Блз – с. Болозів Старосамбірського району; Бн – с. Бунів Яворівського району; Бор – с. Боратичі Мостиського району; Брш – с. Боршевичі Старосамбірського району; Блн – с. Боляновичі Мостиського району; Вбл – с. Вороблячин Яворівського району; Влб – с. Воля-Баранецька Самбірського району; Вт – с. Воютичі Самбірського району; Врб – с. Вербляни Яворівського району; Гр – с. Гораєць Яворівського району; Г – с. Гори (Горяни) Жовківського району; Гб – с. Губичі Старосамбірського району; Гдн – с. Годині Мостиського району; Гл – с. Глиниці Яворівського району; Грд – с. Городисько Старосамбірського району; Гс – с. Гусаків Старосамбірського району; Дв – с. Дев'ятир Жовківського району; Дм – с. Дмитровичі Мостиського району; Зв – с. Завадів Яворівського району; Звз – с. Зав'язанці Мостиського району; Зл – с. Залужжя Яворівського району; Клн – с. Калинівка Яворівського району; К – с. Катина Старосамбірського району; Кн – с. Конів Старосамбірського району; Кнж – с. Княжпіль Старосамбірського району; Кнш – с. Конюшки Мостиського району; Кр – с. Краківець Яворівського району; Кт – с. Коти Яворівського району; Лб – с. Любині Яворівського району; Млн – с. Малнівська Воля Мостиського району; Мшл – с. Мишлятичі Мостиського району; Мж – с. Міженець Старосамбірського району; Мкр – с. Мокряни Мостиського району; Нкн – с. Наконечне Перше Яворівського району; Нв – с. Нове Місто Старосамбірського району; Ос – с. Оселя Яворівського району; Ост – с. Острожець Мостиського району; П – с. Поляна Старосамбірського району; Пдг – с. Підгать Мостиського району; Пдц – с. Передільниця Старосамбірського району; Пдл – с. Підліски Мостиського району; Плш – с. Плишевичі Мостиського району; Пн – с. Пнікут Мостиського району; Пр – с. Поруденко Яворівського району; Прд – с. Передвір'я Яворівського району; Прл – с. Прилбичі Яворівського району; Пт – с. П'ятниця Старосамбірського району; Птл – с. Потелич Жовківського району; Ргз – с. Рогізно Яворівського району; Рсх – с. Росохи Старосамбірського району; С – с. Середкевичі Яворівського району; Ск – с. Скелівка Старосамбірського району; См – с. Смолин Яворівського району; Ст – с. Старичі Яворівського району; Стр – с. Старява Мостиського району; Трн – с. Тернава Старосамбірського району; Твц – с. Терновиця Яворівського району; Трл – с. Терло Старосамбірського району; Ц – с. Циків Мостиського району; Чрн – с. Чернява Мостиського району; Чж – с. Чижки Старосамбірського району; Ш – с. Шумина Старосамбірського району

СПИСОК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

б.н.пп. – більшість населених пунктів
бойк. – бойківське
гуц. – гуцульське
див. – дивись
діал. – діалектне
ЗА – записи автора
ЗГ – записи професора М. Глушка
ін.. – інше
лемк. – лемківське
пол. – польське
пор. – порівняй
псл. – праслов'янське
рос. – російське
рум. – румунське
свн. – середньоверхньонімецьке
слн. – словенське
слц. – словацьке
СМ – семантична мікрогрупа
СМР – семантичний мікроряд
СП – семантична підгрупа
СР – семантичний ряд
стсл. – старослов'янське
тс. – те саме (значення)
укр. – українське

ЛІТЕРАТУРА

1. Агапкина Т.А. Обходить / Т.А. Агапкина, М.М. Валенцова, Е.Е. Левкиевская // Славянские древности: этнолингвистический словарь: в 5 т. / [под ред. Н. И. Толстого]. – Москва: Международные отношения, 2004. – Т. 3. – С. 480-483.

2. Бігуняк А.В., Гойсак О.Г. Лемківський словничок [Електронний ресурс] / А.В. Бігуняк, О.Г. Гойсак. – Режим доступу: http://lemko.org/lemko/slovnyk.html.

3. Борисенко В.К. Весільні звичаї та обряди на Україні: історико-етнографічне дослідження / В.К. Борисенко / АН УРСР, Ін-т мистецтвознавства, фольклору та етнографії ім. М. Рильського; відп. ред. М.М. Пазяк. – К.: Наук. думка, 1988. – 192 с.: іл.

4. Валенцова М.М. Крыша / М.М. Валенцова // Славянские древности: этнолингвистический словарь: в 5 т. / [под ред. Н.И. Толстого]. – Москва: Международные отношения, 2004. – Т. 3. – С. 15-18.

5. Весілля: у 2 кн. / ІМФЕ АН УРСР ім. М.Т. Рильського / [ред. Є.М. Антоненко]. – К.: Наук. думка, 1970. – Кн. 2. – 480 с.

6. Виноградова Л.Н. Обходные обряды / Л.Н. Виноградова // Славянские древности: этнолингвистический словарь: в 5 т. / [под ред. Н. И. Толстого]. – Москва: Международные отношения, 2004. – Т. 3. – С. 483-487.

7. Говірки південно-західного наріччя української мови: збірник текстів / упоряд. Н.М. Глібчук. – Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. І. Франка, 2000. – 155 с.

8. Говори української мови: збірник текстів / за ред. Т.В. Назарової. – К.: Наук. думка, 1977. – 592 с.

9. Гуцульські говірки: короткий словник / [відп. ред. Я. Закревська]. – Львів, 1997. – 232 с.

10. Етимологічний словник української мови: у 5 т. / за ред. О.С. Мельничука. – К.: Наук. думка, 1982–2006.

11. Жайворонок В.В. Знаки української етнокультури: словник-довідник / В.В. Жайворонок. – К.: Довіра, 2006. – 703 с.

12. Здоровега Н.І. Нариси народної весільної обрядовості на Україні / Н.І. Здоровега. – К.: Наук. думка, 1974. – 159 с.

13. Лозинський Й. Українське весілля / [опрац. тексту, упорядкув. і вст. ст. Р.Ф. Кирчів]. – К.: Наук. думка, 1992. – 176 с.

14. Піпаш Ю, Галас Б. Матеріали до словника гуцульських говірок (Косівська Поляна і Росішка Рахівського району Закарпатської області) / Ю.Піпаш, Б.Галас. – Ужгород, 2005. – 266 с.

15. Словарь русских народных говоров / под. ред. Ф.П. Филина и Ф.П. Сороколетова. – М.–Л.: Наука, 1965-2007. – Т. 1-41.

16. Словарь української мови: у 4 т. / за ред. Б. Грінченка / репринт. вид. 1907–1909 рр. – К., 1996–1997.

17. Словник української мови: в 11 т. – К., 1970-1980.

18. Топорхов А.Л. Битье посуды / А.Л. Топорхов // Славянские древности: этнолингвистический словарь: в 5 т. / [под ред. Н.И. Толстого]. – Москва: Международные отношения, 1995. – Т. 1. – 180-182.

19. Українські говірки південно-західного наріччя: тексти / упоряд. Н.М. Глібчук. – Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. І. Франка, 2005. – 238 с.

20. Усачева В.В. Осыпание / В.В. Усачева // Славянские древности: этнолингвистический словарь: в 5 т. / [под ред. Н. И. Толстого]. – Москва: Международные отношения, 2004. – Т. 3. – С. 581-584.

21. Хібеба Н.В. Структурно-семантична організація весільної лексики бойківських говірок: дис. ... кандидата філол. наук: 10.02.01 / Н.В.Хібеба. – Львів, 2007. – 199 с.

22. Худаш М.Л. Алфавітно-правописні принципи Й.Лозинського / М.Л. Худаш // Лозинський Й. Українське весілля / [опрац. тексту, упорядкув. і вст. ст. Р.Ф. Кирчів]. – К.: Наук. думка, 1992. – С. 26-44.

23. Шило Г. Наддністрянський регіональний словник / Г. Шило. − Львів, 2008 – 288 с. – (Серія: Діалектологічна скриня).

24. Brückner A. Słownik etymologiczny języka polskiego / wst. prof. Z. Klemensiewicza. – Warszawa, 1957. – 805 s.

25. Kwaśnicka A. Polsko-ukraińskie związki leksykalne w zakresie obrzędowości weselnej w gwarach okolic Przemyśla / A. Kwaśnicka. – Kraków, 2005.

26. Podręczny słownik języka polskiego / opr. Elżbieta Sobol. – Warshawa, 2000. – 1304 s.

27. Słownik języka polskiego: w 6 t. / przez M.Samuela Bogumiła Linde. – Lwów, 1854-1860.

28. Słownik języka polskiego: w 8 t. / pod red. J. Karłowicza, A. Kryńskiego, W. Niedźwiedskiego. – Warszawa: Nakładem prenumeratorów, 1900-1927.

УДК 81'366.423: 81'23: 81'373.612

ПРИНЦИПЫ КОГНИТИВНО-ОНОМАСИОЛОГИЧЕСКОЙ ХАРАКТЕРИСТИКИ ОМОГРУППЫ “ПРЕДЛОГ–ПРИСТАВКА”

Цымбалюк Е.В., аспирант

Таврический национальный университет им. В. И. Вернадского

В данной статье рассмотрены особенности когнитивно-ономасиологического анализа межуровневых омонимичных языковых единиц. Обосновывается способность непроизводных предлогов выражать базисную прототипическую семантику, которая в производных формах представлена в виде свернутой пропозициональной структуры.

Ключевые слова: когнитивная лингвистика, функциональная омонимия, ономасиологическая структура, пропозициональная структура, предлог, приставка.

Цимбалюк Є.В. ПРИНЦИПИ КОГНІТИВНО-ОНОМАСІОЛОГІЧНОЇ ХАРАКТЕРИСТИКИ ОМОГРУПИ “ПРИЙМЕННИК-ПРЕФІКС” / Таврійський національний університет ім. В.І. Вернадського, Україна.

У статті розглянуті особливості когнітивно-ономасіологического аналізу міжрівневих омонімічних мовних одиниць. Обгрунтовується здатність непохідних прийменників висловлювати базисну прототипову семантику, яка в похідних формах подана у вигляді згорнутої пропозіціональной структури.

Ключові слова: когнітивна лінгвістика, функціональна омонімія, ономасіологічна структура, пропозіціональная структура, прийменник, префікс.

Tsymbalyuk E. V. THE PRINCIPLES OF COGNITIVE-ONOMASIOLOGICAL CHARACTERISTICS OF HOMONYMIC GROUP “THE PREPOSITION–PREFIX” / Taurian National University named after Vl. Vernadsky, Ukraine.

This article describes the features of cognitive-onomasiological analysis of interlevel homonymous of linguistic units. The ability of non-derivative prepositions to express the basic prototypical semantics is substantiated. This semantics in derived forms is presented as a cut down prepositional structure.

Keywords: cognitive linguistics, functional homonyms, onomasiological structure, propositional structure, preposition, prefix.

Функциональная омонимия − один из продуктивных способов номинации, обеспечивающий потребность выражения нового понятия имеющимися средствами наименования и иллюстрирующий процессы эволюции языка. В связи с чем наиболее перспективным представляется изучение функциональной омонимии во взаимосвязи когнитивно-ономасиологического и диахронного направлений лингвистики.

Актуальность исследования явлений функциональной омонимии обусловлена такими общетеоретическими задачами современного языкознания, как: определение связи процессов концептуализации и категоризации действительности, выявление особенностей когнитивной мотивированности элементов языка, установление их системной и функциональной природы, изучение предсказуемости и типологической релевантности феномена интеграционных процессов в динамике языкового развития. В лингвистике последних десятилетий актуальны работы по когнитивному и ономасиологическому обоснованию явлений переходности (Н.А. Арутюнова, Ю.Д. Апресян, А. Вежбицкая С.А. Жаботинская, В.И. Карасик, Е.С. Кубрякова, Н.В. Никончук). Диахронный аспект лингвоконгитивного изучения языковых категорий считается перспективным как позволяющий придать анализу очевидный объяснительный характер.

Целью работы является определение приниципов моделирования семантических отношений в оморяде предлог-приставка в рамках когнитивно-ономасиологического подхода. В ходе исследования были поставлены следующие **задачи:** 1) описать существующие принципы когнитивно-ономасиологического моделирования смысловой структуры языковых единиц; 2) определить принципы когнитивно-ономасиологические моделирования омонимичных предлогов и префиксов.

Применение когнитивно-ономасиологического подхода при анализе явлений функциональной омонимии требует изучения металингвистического аспекта взаимосвязи когнитивного, ономасиологического и трансформационного

направлений, а также выявления общих принципов выбора целевых установок, методологической базы и единиц оперативного уровня.

Ономасиология возникла из теории когнитивной лингвистики как дисциплина, изучающая средства и способы называния элементов внеязыковой действительности в ходе ее познания человеком, основываясь на таких ее разделах, как исследование процессов порождения и понимания естественного языка, изучение принципов языковой категоризации, установление когнитивно-семантических суперкатегорий [12, с. 20; 15]. Когнитивная лингвистика для выявления языковых принципов выражения означающего в означаемом использует ономасиологический подход, цель которого – установить связь значения, подлежащего вербализации, с формой его выражения и выяснить способ формирования данных значений в данном знаке [5, с. 148-149; 8, с. 21-22]. Особенностью ономасиологического подхода является изучение соотношения общего понятия для класса явлений с языковой категорией с учетом формирования разноуровневого семантического поля [19, с. 290], что находит выражение и в теории трансформациологии. Трансформациология в истории лингвистики представляет две самостоятельные области научных исследований: генеративную (“трасформационную”) грамматику Н. Хомского, изучающую типы модификаций синтаксических структур в соответствии с психологическим моделированием категорий грамматики [24], и разрабатываемую В.В. Бабайцевой, П.А. Лекантом, В.Н. Мигириным, Е.Н. Сидоренко и др. морфологическую теорию переходности в области частей речи. Теория трансформациологии представлена разными самостоятельными понятийными сферами в соответствии с лингвистическим направлением. Мы будем различать эти направления, называя учение Ноэма Хомского генеративной грамматикой.

Общей методологией анализа языка для теорий трансформациологии, когнитивной лингвистики и ономасиологии определяем понимание языка в качестве ментальной структуры, состоящей из набора семантических универсалий, реализуемых в единицах различных категорий, уровней и конструкций; а оперативной единицей исследования языка – некую языковую универсалию, репрезентирующуюся в различных типах языковых знаков. Так, когнитивистика выбирает “концепт” – содержательную единицу памяти, схему-понятие, выражаемую системой разноуровневых языковых компонентов [6, с. 90]; ономасиология − “языковой смысл” – такой ментальный модельный конструкт, который выполняет функцию категоризатора существующих в психике понятийных структур [13]; генеративная грамматика – “глубинную структуру” – ядерную синтаксическую конструкцию, способную модифицироваться в семантически эквивалентные лингвистические структуры большей или меньшей сложности [24]; современная трансформациология – функциональный омоним – семантико-грамматическую единицу, находящую реализацию в различных грамматических категориях и представляющую сигнификативную взаимосвязь уровней языка. В последние десятилетия наблюдается интерес к процессам интеграции между проявлениями языковой универсалии в когнитивно-ономасиологическом освящении.

Основным принципом когнитивно-ономасиологического анализа языка Е.А. Селиванова называет выявление мотивации исследуемой языковой единицы. При этом под мотивацией, в отличие от определения, существующей в словообразовании, предлагает понимать “сквозную для акта семиозиса лингвопсихоментальную операцию выбора мотиватора (-ов) из фрагмента знаний об обозначаемом, конечным результатом которой является формирование ономасиологической структуры производного знака различной природы” [20, с. 70]. Таким образом, номинативным средством языка признается производная единица в аспекте изучения ее внеязыкового содержания и этимологических изменений. А в связи с тем, что создание производного языкового знака классифициируется как подведение обозначаемого под одну из базовых категорий человеческого опыта [10, с. 196-197], ономасиология, связывая именуемые понятия с определенной языковой категорией, объединяет их в соответствующие классы и разряды и создает ономасиологическую структуру производной единицы как основу формирования единиц подобного значения [5, с. 148-149]. Таким образом, ономасиологический анализ основывается на способах представления сигнификативных составляющих в структуре номинативного комплекса и осуществляется в два этапа: интерпретирует ономасиологические структуры производных знаков и моделирует соответствующие структуры знаний об обозначаемом в виде универсальных, воспроизводимых языковых категорий [20, с. 70]. При этом в самой структуре производной языковой единицы ономасиология выделяет три компонента: ономасиологический базис, ономасиологический признак и ономасиологический предикат. Ономасиологический базис указывает на определенный понятийный класс, родовое понятие производной языковой единицы и играет ведущую роль в ее первичной категоризации и определении места в языковой картине мира. Ономасиологический признак осуществляет ее дальнейшую конкретизацию, выделяя ее внутри класса подобных, сужая, таким образом, исходное значение базиса. Ономасиологический предикат служит связующим звеном базиса и признака как выразитель семантики их отношений [3; 8, с. 24; 10, с. 196-199]. По мнению М. Докулила – одного из основателей ономасиологического подхода, при рассмотрении ономасиологической структуры слова ономасиологический базис, отображающий основные категории человеческого опыта, должен выражаться через частеречные форманты, а ономасиологический признак, дифференцирующий соответствующий предмет или явление действительности, – с помощью основы лексемы [3; 10, с. 196-198]. Итак, в ономасиологической теории базис языкового знака определяется как его “потенциальный понятийный континуум”, диапазон всеможных индивидуальных значений, частично репрезинтирующихся в дистрибуции с ономасиологическим признаком [10, с. 421]. Е.С. Кубрякова, анализируя семантическую структуру дериватов *трубочист, купальня, вдова*, вводит в предложенную М. Докулилом двучастную

ономасиологическую структуру третий обязательный компонент – предикат, цель которого – служить смысловой связкой ономасиологического признака с ономасиологическим базисом. Так, мотивирующей базой лексем *трубочист, купальня, вдова* являются предикативные сочетания "тот, кто чистит трубы", "место для того, чтобы купаться", "женщина, которая овдовела" [10, с. 197-199].

Таким образом, ономасиология утверждает номинативную функцию словообразования, также обладающего, по мнению Е.С. Кубряковой, когнитивной природой в связи с выделением и фиксацией словообразовательными средствами новых структур знания, закреплением и объективацией неких концептуальных объединений, рождаемых в актах познания и оценки мира [10, 2004, с. 407]. В связи с чем словообразовательные модели начинают рассматриваться как "формулы регулярной свертки пропозициональной структуры", актуализируемой производными словами [10, с. 412] и утверждается наличие в производном слове таких компонентов пропозиции, как: диктум – объективный компонент смысла структуры, наименование языковой ситуации, модус – субъективный компонент смысла единицы, ее модальное значение, выражающееся через референцию содержащихся в семантике диктума разнообразных неактуализированных свойств, и предикат – форма приписывания признака предмету в соотнесенности с моментом коммуникации [6, с. 137-140; 11]. Как видим, компоненты пропозициональной структуры: диктум, модус и предикат – соотносятся с элементами ономасиологической структуры: базисом, признаком и предикатом.

Таким образом, основной задачей когнитивно-ономасиологической характеристики является изучение сигнификативной функции производной единицы и ее роли в смысловой (целостной) структуре языковой единицы с учетом ее зависимости от исходного материала, подвергнувшегося трансформации. Когнитивно-ономасиологический анализ языковых единиц также связан с определением природы языковой единицы в рамках теорий когнитивизма и ономасиологии.

Когнитивная наука в качестве центральной единицы понятийной структуры языка выбирает морфему как минимальный сигнификативный конструкт в языковом сознании человека [1, с. 161–166]. Семантическая структура служебного слова и производных от него деривационных морфем интерпретируется как некая нечленимая сущность – в терминологии Дж.Лакоффа "схема-образ", – представляющая собой прототипическое значение слова [16, с. 11] с пространственной пропозициональной семантикой (М.И. Конюшкевич, Е.С. Кубрякова, Л. Ленгрен, У.Л. Чейф) [4, с. 201; 25, с. 173-174]. А способность непроизводных предлогов выражать пропозициональные значения – выражение наиболее общих отвлеченных понятий – связывается с когнитивной функцией предлогов образовывать понятийный каркас координации пространства. При этом происходит расширение самого понятия пространства: выделяются "локативный", "временной", "социальный" и "психологический" его типы [7].

Ономасиологическое направление, опираясь при анализе понятийного конструкта языкового знака на его словообразовательную структуру, определяет предлоги как древнейшие корни-основы с материально не выраженными флексиями начальной формы [2, с. 234, 238-239; 9, с. 11; 17, с. 73, 110-113]; в связи с чем отсутствие словообразовательной членимости данных единиц трактует как способность в чистом виде выражать базисную прототипическую семантику – некий уникальный, прагматически значимый языковой смысл, выполняющий функцию структурного категоризатора ментальной категории пространства. В аспекте ономасиологической теории наличие у предлога пропозиционального значения при отсутствии словообразовательного членения может свидетельствовать о содержании в его прототипическом базисе первичного "сгустка", или пульсара, пропозициональной семантики, которая у производных слов представлена в виде "свернутой пропозициональной структуры".

Другой очевидной особенностью ономасиологического подхода к изучению языка является утверждение несоответствия синтаксического и логико-понятийного членения речи [14, с. 14, 13], в связи с чем в качестве центральных языковых единиц выделяется три типа номинаций: 1) однословные (монолексемные); 2) комплексные, с разграничением в их составе бинарных и собственно комплексных; 3) описательные [23, с. 132]. Данное положение приводит к расширению взгляда на языковую природу словосочетания, определявшегося в грамматиках как сочетание знаменательных слов. Так, разрабатываются термины "морфологическое сочетание" – "сочетание служебного слова со знаменательным" [14, с. 42]; и "деривационное сочетание" – такое морфологическое сочетание, в котором служебное слово является коррелятом морфологического (реляционного) аффикса, способствующего возникновению коммуникативно эквивалентных (не исключающих нетождеств) параллельных форм; в связи с чем данные ономасиологические единицы признаются "эксплицитными построениями", образованными по типу словообразования [14, с. 46] и квалифицируются рядом лингвистов: Ж. Вандриесом, В.В. Виноградовым, И.Р. Выхованцем, В.М. Русанивским, Ю.С. Степановым, В. И. Теркуловым – как расчлененная лексема, служебное слово в которой выполняет функцию ее вербализованного компонента [18, с. 11-12; 22, с. 139-155]. Еще одним видом "морфологического сочетания" является так называемая "предложно-падежная форма имени", под которой Е. Н. Сидоренко предлагает понимать "семантически единое сочетание имени и предлога, предназначенное для выражения определенных языковых смыслов" и определяет подобные ономасиологические единицы как "одно из самых распространенных средств выражения языковых смыслов" [21, с. 72, 71]. При этом языковая особенность всех

типов конструкций такого рода заключается в их способности передавать смысловые отношения без использования широкого контекста.

Для обозначения всех видов "морфологических сочетаний" мы предлагаем использовать термины в соответствии их пропозициональной структуры: "предикативно-предложные конструкции" – для расчлененного типа, и "предикативно-префиксальные конструкции" – для синтетического.

Таким образом, когнитивно-ономасиологический подход к исследованию языковой единицы предполагает изучение ее пропозициональной структуры как проекции семантики членимого производного знака с позиции его трансформаций по отношению к производящей базе. В связи с чем анализ функциональных омонимов осуществляется через определение общего прототипа и категориальной семантики уровневых структур языка, в сферы которых он проецируется. При характеристике трансформации предлогов в морфему обнаруживаются два типа мотивации, а следовательно, два вида межуровневой переходности: словосочетания в лексему и слова в морфему. На основании этого когнитивно-ономасиологический анализ при изучении функциональной омонимии предлог–приставка предполагает сопоставительное изучение когнитивно-ономасиологической структуры мотивирующих единиц – предлогов и различных по типу предикативно-предложных сочетаний, и мотивированных единиц – префиксов и префиксальных лексем.

Дальнейшее изучение данной проблематики мы связываем с построением когнитивно-ономасиологических моделей предлогов и их префиксальных эквивалентов с точки зрения когнитивно-ономасиологоической мотивированности данных единиц.

ЛИТЕРАТУРА

1. Блумфильд Л. Язык / Л. Блумфильд; [пер. с английского Е.С. Кубряковой, В.П. Мурат; под ред. и с предисловием М.М. Гухман]. − М.: Прогресс, 1968. – 608 с.

2. Добиаш А.В. Опыт семасиологии частей речи и их форм на почве греческого языка / А.В. Добиаш. − Прага: Изд-во Др. Эд. Грегра, 1897. – 544 с.

3. Докулил М. Словообразование в чешском языке // Теория словопроизводства: резюме (на русском языке) / М. Докулил. – Прага, 1962. – 114 с.

4. Конюшкевич М.И. Функции предлога [Электронный ресурс] / М.И. Конюшкевич. // Функціонально-комунікативні аспекти граматики і тексту / Збірник наукових праць, присвячений ювілею професора А.П. Загнітка. – Донецьк: ДонНУ, 2004. − С. 196-202. − Режим доступа: http://mova.dn.ua/content/view/34/8/1/3/

5. Костадинова И. Ономасиологический аспект словообразования и вопросы обучения лексике русского языка / И. Костадинова // Проблемы когнитивного и функционального описания русского и болгарского языков: сборник. Ч. 2. / [Под общей редакцией доц. д-ра Д. Митева и доц. д-ра А. Николовой]. − Шумен: издательство "Епископ Константин Преславский", 2003. – С. 148-162. – (Серия "Язык, коммуникация, культура").

6. Краткий словарь когнитивных терминов / [В.З. Демьянков, Е.С. Кубрякова, Л.Г. Лузина, Ю.Г. Панкрац; под общ. ред. Е.С. Кубряковой]. – М.: Филологический фак-т МГУ им. М.В. Ломоносова, 1997. – 245 с.

7. Крейдлин Г.Е. Метафора семантических пространств и значение предлога / Г.Е. Крейдлин // Вопросы языкознания. – 1994. – № 5. – С. 19-27.

8. Кубрякова Е.С. Ономасиологические характеристики комплексных единиц словообразовательной системы / Е.С. Кубрякова // Актуальные проблемы русского словообразования: сборник научных статей / [Отв. ред. А.Н. Тихонов]. – Ташкент: Укитувчи, 1982. – С. 21-25.

9. Кубрякова Е.С. Части речи в ономасиологическом освещении / Е.С. Кубрякова. – М.: Наука, 1978. – 115 с.

10. Кубрякова Е.С. Язык и знание: На пути получения знаний о языке: Части речи с когнитивной точки зрения. Роль языка в познании мира / Е.С. Кубрякова. – М.: Языки славянской культуры, 2004. – 560 с.

11. Манаенко Г.Н. Пропозиция и осложненное предложение [Электронный ресурс] / Г.Н. Манаенко // III Международные Бодуэновские чтения: И.А. Бодуэн де Куртенэ и современные проблемы теоретического и прикладного языкознания (Казань, 23–25 мая 2006 г.): труды и материалы: в 2 т. / [Казан. гос. ун-т; под общ. ред.

К.Р. Галиуллина, Г.А. Николаева].– Казань: Изд-во Казан. ун-та, 2006. – Т. 2. – С. 6871. − Режим доступа: http://www.kls.ksu.ru/boduen/bodart_3. php?id=8&num=17000000

12. Маслова В.А. Когнитивная лингвистика: учебное пособие / В.А. Маслова. – [3-е изд., перераб. и доп]. – Минск: ТетраСистемс, 2008. – 272 с.

13. Мельчук И.А. Опыт теории лингвистических моделей “смысл – текст” / И.А. Мельчук. – М.: Школа “Языки русской культуры”, 1999. – 346 с. – (Сер. Язык, семиотика, культура).

14. Никитевич В.М. Словообразование и деривационная грамматика: Спецкурс по общ. языкознанию для студентов-филологов / В.М. Никитевич. – Алма-Ата, 1978. − 64 с.

15. Кубрякова Е.С. Ономасиология / Е.С. Кубрякова // Лингвистический энциклопедический словарь / [Под общ. ред. В.Н. Ярцевой]. − М.: Сов. энц., 1990. − 682, [3]. – С. 346.

16. Пекар В.И. Семантика предлогов вертикальной соположенности в когнитивном аспекте (на материале английских предлогов above и over,и русского предлога над): Автореферат дисс… канд. филол. наук специальности 10.02.04. – “Германские языки”; 10.02.20. – “Сравнительно-историческое, сопоставительное и типологическое языкознание” / В.И. Пекар. – Уфа, 2000. – 26 с.

17. Погодин А.Л. Следы корней-основ в славянских языках / А.Л. Погодин. − Варшава: Типография Варшавскаго учебнаго округа, 1903. − 310 с.

18. Русанівський В.М. Поняття семантичного і стилістичного інваріанта / В.М. Русанівський. // Мовознавство. – 1981. – № 3. − С. 9-21.

19. Русский язык: энциклопедия / [РАН, Ин-т русского языка им. В.В. Виноградова, гл. ред. Ю.Н. Караулов]. – [2-е изд., перераб. и доп]. – М.: Науч. изд-во “Большая Российская энциклопедия”; “Дрофа”, 1997. – 703 с., 16 с. вкл.

20. Селиванова Е.А. Когнитивно-ономасиологический аспект фразеологического семиозиса / Е.А. Селиванова // Фразеологизм в тексте и текст во фразеологизме: Четвертые Жуковские чтения): материалы Междунар.науч.симпозиума (Великий Новгород, 4-6 мая 2009 г.) / [Отв. ред. В.И. Макаров]. – Великий Новгород: НовГУ им. Ярослава Мудрого, 2009. – С. 69-72.

21. Сидоренко Е.Н. Языковые смыслы и ономасиологические средства их выражения / Е.Н. Сидоренко. − Симферополь: Крымучпедгиз, 2008. − 128 с.

22. Теркулов В.И. Номинатема: опыт определения и описания / В.И. Теркулов. – [Вып. 1]. – Горловка: ГГПИИЯ, 2010. – 228 с. – (Серия “Знак – Сознание – Знание”).

23. Федорова М.В. О типах номинации в русском языке / М.В. Федорова. // Вопросы языкознания. – 1979. – № 3. – С. 132-137.

24. Хомский Н. Язык и мышление / Н.Хомский; [под ред. В.В. Раскина; пер. с английского Б.Ю. Городецкого]. – М.: Изд-во Московского университета, 1972. – 126 с. – (Публикации ОСиПЛ. Серия монографий)

25. Чейф У.Л. Значение и структура языка / У.Л. Чейф. − М.: Прогресс, 1975. − 432 с.

УДК 81'1+81'37

ПІДКОНЦЕПТ *МАТИ БОЖА* В УКРАЇНСЬКІЙ МОВНІЙ КАРТИНІ СВІТУ

Чернова А.В., к. філол. н., доцент

Дніпродзержинський державний технічний університет

У статті охарактеризовано підконцепт *МАТИ БОЖА*, що є сегментом структурної периферії номінативно-смислового поля концепту МАТИ. Подано вербалізатори, за допомогою яких здійснюється мовне втілення підконцепту *МАТИ БОЖА*.

Ключові слова: концепт, підконцепт, концептуалізація, номема, вербалізатор, лексема, символ.

Чернова А.В. ПОДКОНЦЕПТ *МАТЕРЬ БОЖЬЯ* В УКРАИНСКОЙ ЯЗЫКОВОЙ КАРТИНЕ МИРА / Днепродзержинский государственный технический университет, Украина

В статье дана характеристика подконцепта *МАТЕРЬ БОЖЬЯ*, который является сегментом структурной периферии номинативно-смыслового поля концепта МАТЬ. Представлены вербализаторы, с помощью которых осуществляется языковое воплощение подконцепта *МАТЕРЬ БОЖЬЯ*.

Ключевые слова: концепт, подконцепт, концептуализация, номема, вербализатор, лексема, символ.

Chernova A.V., SUBCONCEPT *MOTHER OF GOD* IN UKRAINIAN LANGUAGE OUTLOOK OF THE WORLD / Dniprodzerzhinsk State Technical University, Ukraine

The article deals with subconcept *MOTHER OF GOD*, which is a segment of the structural periphery of the nominative-semantic field of the concept MOTHER. Verbalizations, by dint of which take place of speech representation of the subconcept *MOTHER OF GOD*, have been presented.

Key words: concept, subconcept, conceptualization, nomema, verbalizations, lexeme, symbol.

Вихід на арену сучасних мовознавчих досліджень когнітивної лінгвістики дав науковцям змогу зробити нові висновки про відношення між мовою і об'єктивним світом. На відміну від ідеї про відображаення кожною лінгвосистемою об'єктивного світу один з постулатів сучасної когнітивної лінгвістики стверджує, що мова "по-своєму інтерпретує його" [15, с. 12]. Інший науковець К.Леві-Стросс бачить мову в багатьох аспектах переважно фактором культури, оскільки: а) мова виступає складником культури, однією зі здібностей чи звичок, одержуваних нами від зовнішньої традиції; б) мова є найефективніший спосіб, основний інструмент засвоєння культури; в) мова – "найбільш досконале з усіх явищ культурного порядку, які утворюють системи, і якщо ми хочемо зрозуміти, що таке мистецтво, релігія, право, може, навіть кухня і правила ввічливості, ми повинні розглядати їх як коди, що формуються поєднанням знаків за зразком мовної комунікації" [33].

Ми цілком погоджуємось з думкою Р.Фрумкіної про те, що коли добре вдуматись у факт багатоманітності відношень між мовою і культурою, мовою і нашим способом опису світу, мислення про нього, то можна зрозуміти очевидну істину: наука про людську мову – найважливіший компонент людинознавства – науки про істоту, яка наділена здатністю мислити [32, с. 87]. Водночас не залишаємо поза увагою і слушність тверджень М. Раєвської, яка вважає, що для процесів вивчення репрезентованої в мові національної логіки мислення застосування одного лише тільки лінгвоаналізу буде річчю вузькою і замкнутою. Об'єктивний висновок можливий через вихід у площини національної психології, національної культури і ментальності, інформація про які, одержана в результаті різних типів аналізу (лінгвістичного, логічного, когнітивного і семасіологічного), дасть змогу вивчати лінгвосистему і її логіку в близькій співвіднесеності з концептуальними підвалинами буття і мислення людини певного національно-культурного простору, оскільки визначальні мовні величини (її форма, лад, система категорій) значною мірою детермінують менталітет народу, творця і носія тієї чи іншої мови, і відповідно – його логіку думання [21, с. 40]. Здійснення аналізу концептів за допомогою наукового апарата когнітивної лінгвістики, а також вивчення концептуальної будови природної мови відкривають перед дослідниками можливість одержання достатньо достовірних даних про універсальні та ідіоетнічні світоглядні параметри будь-якого соціуму; інакше кажучи інформацію про такий унікальний феномен, як "дух народу" [25, с. 102].

Протягом останнього часу дослідники розглянули різні фрагменти української мовної картини світу. Зокрема, вивчалися: концепти *пам'ять/забуття* в українській фразеології (Г.Губарева); мовне вираження концепту "час" у поезії Т.Г. Шевченка (Ю.Дем'янова); фразеологічна репрезентація концепту *психіка людини* в новелах В.Стефаника (Т.Євтушина); концепт "степ" в українській мові: словникова, текстова і психолінгвістична парадигма (О.Єфименко); структурно-семантичні і комунікативно-прагматичні особливості висловлювань із концептом "порада" (Н.Бондарєва); семантична основа концепту "слух" у творах М.Коцюбинського (І.Гайдаєнко); лексико-семантична група "життя людини" як елемент вербалізації концепту часу в поетичній мові (О.Задорожна); концепт *гра* в лінгвокультурологічному вимірі (В.Кононенко); поетична семантика концептів "білий" – "чорний" (на матеріалі української лірики першої третини XX сторіччя) (О. Кузьміна); концепт *журавель* в українській етнокультурі (О.Лаврова); квантитативні концепти із семантикою послідовності в українській мові (О.Литвиненко); концепти *правда /неправда* в українській літературній мові: семантико-стилістичний аспект (М.Мамич); "чоловік (мужчина)" у концептосфері української фразеології (Л.Ставицька); мовні засоби репрезентації концепту краса в поезії українських шістдесятників (О.Цапок); фразеологізми з компонентом *батько* в контексті етнокультурних концептів (В.Яковлєва); концепт "Воля" в українській фразеологічній картині світу (О. Янцевич); семантичне поле та внутрішня форма концепту "темник" (на матеріалі українських он-лайнових видань) (Т.Печончик); етноконцепти анемічних вірувань українців про уособлення хвороб та їх відображення у фразеології (Л.Савченко) тощо. На матеріалі художньої (як класичної, так і сучасної) літератури В. Кононенко, використовуючи методику дискурсивного аналізу, досліджував специфіку національного сприйняття концептів (*воля, неволя, свобода, слава, мрія, надія, доля, недоля, віра, кохання, любов, страх, сміх, сум, туга, журба, гріх, спокута, зло, добро* тощо) у монографії "Концепти українського дискурсу" (Київ–Івано-Франківськ, 2004), присвяченій культурологічному вивченню духовно-ціннісних концептів [11]. Дослідниця І.Голубовська в докторській дисертації "Етноспецифічні константи мовної свідомості" (Київ, 2004), спираючись на матеріал чотирьох мов (української, російської, англійської та китайської), розглядає культурно детерміновані мовні феномени (етноспецифічні константи мовної свідомості, лінгвокультуреми), що виявляються на

всіх ярусах мовної системи (фонетичному, морфологічному, лексичному, фразеологічному, синтаксичному), основною функцією яких є моделювання за допомогою дознакових, знакових і супразнакових мовних величин специфічних рис національного світосприйняття і національного способу мислення; серед іншого досліджено також мовну картина світу і культурні концепти. [6]. На основі методики концептуального аналізу, методу семантичного профілювання, теорії семантичного поля тощо у монографії П. Мацьківа "Концептосфера Бог в українському мовному просторі" (Київ – Дрогобич, 2007) здійснено дослідження концептосфери Бог у біблійній, фольклорній і лінгвістичній картинах світу, які розглядаються як сегменти української мовної картини світу, з'ясовано закономірності її структурного й семіотичного моделювання в синхронічному та діахронічному аспектах [19]. У підготовленій А.М. Приходьком на матеріалі німецької мови монографії "Концепти і концептосистеми в когнітивно-дискурсивній парадигмі лінгвістики" (Запоріжжя, 2008), здійснено спробу вивчення одного з актуальних питань сучасної лінгвокогнітології – онтологічної сутності (лінгво)концептів, а також їх системної організації з погляду когнітивно-дискурсивної парадигми знання. Особливу увагу присвячено концептивній семантиці, типології концептів, їх культурологічним началам, межам та джерелам, механізмам і технікам об'єктивації, їх таксономії і типології, системній організації концептосфери. Знайшлося на сторінках книги місце і для таких підсистем, якими є концептополя та дискурсивні формації концептів, характеристика яких подається в аспекті лінгвосинергетики [20].

У монографічній роботі О.Бондаренка "І назвав чоловік ім'я своїй жінці: Єва…": ЧОЛОВІК і ЖІНКА у дзеркалі мовних культур. [1] визначено параметризацію концептів *чоловік* і *жінка*. Таким чином, можна констатувати, що процес дослідження концептуальної і мовної картин світу перебуває на етапі свого активного розвитку. Водночас існує потреба у дослідженні тих номінативно-концептуальних одиниць, що репрезентують концепт МАТИ. Відповідно до цього, актуальність пропонованої статті зумовлюється потребою дослідження одного з репрезентантів концепту МАТИ в українській мовній картині світу. Метою дослідження виступає характеристика підконцепту МАТИ БОЖА і засобів його реалізації. Об'єктом дослідження обрано підконцепт МАТИ БОЖА.

Донорською зоною для концептуалізації сегментів периферійної зони номінативно-смислового поля концепту МАТИ стала його ядерна зона. Семантичні компоненти ядерної зони виступають мотиваційними структурами для концептуалізації об'єктів довколишньої дійсності шляхом когнітивної метафоризації. Широке використання семантичних параметрів ядерної зони смислового поля концепту МАТИ детерміноване констатацією, здійснюваною українською мовною свідомістю, аналогічності властивостей двох денотатів, що опиняються у сфері дії концептуалізаційних процесів, що втілюються у механізмі когнітивної метафоризації.

Підконцепт МАТИ БОЖА виступає сегментом структурної периферії номінативно-смислового поля концепту МАТИ. Статус підконцепту аналізована одиниця одержує через свою мовну репрезентованість кількома номемами.

Підконцепт МАТИ БОЖА репрезентує дію когнітивної метафоричної моделі *"та, що народжує дітей; основа" > "сегмент периферійної зони"*. З прийняттям християнства в концептосфері українського етносу до образу Берегині-Матері додається образ Матері Божої (Богоматері, Матері Царя Небесного, Цариці Небесної – заступниці, помічниці, захисниці). Функціонально **Мати Божа** у концептуальному просторі української ментальності позиціонується як Берегиня-Мати, тому, на наш погляд, є підстави кваліфікувати цей образ як християнський субститут Великої Богині. Дослідник О.Воропай стверджує, що "по християнізації України-Руси місце поганських богів зайняли християнські святі. Згідно з народнім уявленням, вони стали покровителями тих ділянок людського життя, якими опікувались давніше поганські боги" [3, с. 148]. Як констатують сучасні дослідники, у зв'язку з тим, що православній церкві не вдалося утвердити на землях Русі ортодоксально-догматичний (візантійський) варіант, вона вимушено асимілювала значну частину елементів обрядово-звичаєвої культури східних слов'ян дохристиянської доби, що спричинилося до виникнення слов'янського варіанта православ'я, феномену самобутнього двовір'я. Через посилення позицій нової релігії пантеон язичництва почав поступатися таким персоналіям, як Христос, Божа Матір, апостоли, святі та мученик – Георгій Побідоносець, Петро і Павло [16].

У системі християнських символів О. Казакевич так характеризує Матір Божу: "Богоматір, після блаженного Успіння Свого вознесена Богом, перебуває нині на небесах душею і тілом. Вона не тільки мешкає на небесах – Вона царствує там: Вона, як Матір Царя Небесного, стала воістину Царицею Небесною і для святих ангелів, і для людей, адже Їй дано Богом особливу владу і особливе дерзновення клопотати перед Ним за все людство. Церква, звертаючись з проханнями до всіх найбільших святих, до всіх архангелів і ангелів, говорить: "Моліть Бога про нас". І лише до Богоматері вона використовує слова "спаси нас!" Божа Матір є найбільша Заступниця і помічниця всіх, хто присвятив земне життя на служіння Богу" [8, с. 245]. Отже, християнська **Матір Божа** – це помічниця і захисниця (берегиня) для всього людства.

У символічній системі української етнокультури Богоматір виступає символом матері, життя, світла, мудрості, любові, повноти життя, самодостатності, очищення від усього гріховного шляхом осяяння, просвітлення, переродження; у системі християнської релігії виступає як субститут богині Всесвіту Лади; благословений плід її лона ототожнювали з весняним відродженням Матері-Землі; у колядковому дискурсі йдеться про те, що Богородиця засіває землю, а сам Господь Бог водить золотим плугом [7, с. 45]. Дослідниця символіки Богородиці у метатексті барокової літератури О.Матушек констатує, що відношення образу ***Матері Божої*** до людей визначається суб'єкт-об'єктною формулою (суб'єкт дії – Богородиця, об'єкт – людина). Сферу впливу образу Богородиці на людину фактично позначена необмеженістю. Сюди входить "духовне і тілесне здоров'я, життя і смерть, захист від природних і політичних

каталізмів, заснування монастирів, відновлення зруйнованих святинь і т. ін. При цьому образ присутній або зримо через з'явлення, або за посередництвом ікони. На прагматичному рівні особливо яскраво проглядається гармонійна єдність опозиції "інтернаціональне-національне". В українській літературі другої половини XVII – поч. XVIII століття загальноцерковний образ виступає як національна святиня. Богородиця тут не тільки захисниця людства, а й обороница України" [18].

Одним з аспектів вияву сутності Божої Матері як героя апокрифічної словесної традиції, на думку дослідниці образу Божої Матері в українській апокрифічній традиції І. Кметь, є материнське покликання. Вона – Матір Ісуса Христа (Богородиця, Божа Матір) і Матір всього людства загалом (Заступниця, Покровителька, Опікунка, Посередниця між Богом і людьми). У народному уявленні (апокрифічні фольклорні твори) вона постає передусім як носій рис матері – старанної, турботливої, люблячої і дбайливої *Матері Сина*, здатної на самопожертву. Матір Божа супроводжує свого сина-Христа від моменту Його народження аж до смерті і Воскресіння. Хвилювання і тривога за Синову долю проходять лейтвомотивом через усе страдницьке земне життя Богородиці, початок якого позначений моментом пошуку місця для ночівлі перед народженням Ісуса і закінчення – її молитовним зверненням-плачем до свого розіп'ятого Сина. Відображення страждань і невимовного горя Божої Матері виступає одним з найпоширеніших сюжетів, що базується на апокрифіці, наявних у світовому як словесному, так і образотворчому мистецтві. В образній системі народної апокрифікм Ісусова Мати водночас виступає *Матір'ю* для всіх вірних християнської церкви. Страждання Божої Матері під хрестом, що став місцем смерті Її Сина, за своєю глибиною і безмежністю такі ж самі, як і ті, що стосуються грішників, особливо тих, що відбувають свої покарання в пеклі [9].

Про згаданий раніше субститутний характер щодо образу Берегині-Матері підконцепту МАТИ БОЖА свідчить план вираження низки українських фразем, в яких цей під концепт позиціонується як оберегова сила: ***мати Божа!*** 'вигук, яким виражають здивування, захоплення, переляк і т. ін.' [2, с. 514], ***[ой] Мати Божа*** [30, с. 467]. Деякі фраземи містять пряму вказівку (спонукання) на виконання номінантом ***Мати Божа*** відповідних захисних (оберегових) функцій: *крий (не дай)* ***мати Божа!*** 'вигук, яким виражають застереження, побоювання' [2, с. 514], *не дай* ***Мати Божа*** 'уживається для вираження бажання уникнути чого-небудь, застереження від чогось' [30, с. 219], *крий* ***Мати (Матір) Божа*** '1. Уживається для вираження застереження від чого-небудь лихого, поганого, небажаного.

2. Ужито для вираження захоплення, здивування і т. ін.' [30, с. 397], *крий* ***Мати Божа*** '1. Ужито для вираження захоплення, здивування. 2. Ужито для підкреслення інтенсивності, великої міри вияву чого-небудь' [31, с. 239], *Хай (нехай)* ***Мати Божа*** *милує* (*прощає, боронить* і т. ін.) */ помилує* (*простить* і т. ін.) 'уживається для вираження побажання кому-небудь добра, безпеки, благополуччя і т. ін.; щоб було все добре' [30, с. 468]. Аналогічні апеляції знаходимо й у вербальному коді замовлянь: *Поможи мені,* ***Мати Божа****, сі зуби зашептати і з-під їх черви викликати* [28, с. 76]. Загалом, позиціонування ***Матері Божої*** як помічниці в дискурсі української мови досить поширене: *Уси святи, станьте мени в помочи од велыкои немочи, од урокив шептать, Господь буде,* ***маты Божа, маты Хрыстова*** *помагать* [29, с. 279], *Господы, поможы, и пресвятая* ***Богородица****, станьте в помочи!* [29, с. 277], *Ишла свята* ***Пречыста*** *з Киева и несла из рыз платочка рану затуляты и кров замовляты* [29, с. 282], *Свою руку кладе Моя* ***мама*** *під голову їй, Україні, І вустами самими проказує –* ***Пресвята Мати Божа****, Заступися за неї* [10, с. 221].

Порівняємо словникові статті, у яких дається тлумачення аналітичній номінації ***Мати Божа***: ***Божа (Господня, Пречиста) мати*** – "*рел.* Богородиця, мати Христа" [2, с. 514], ***Божа (Пречиста) Мати*** – про Богородицю, яка народила Ісуса Христа" [34, с. 367], ***Мати Божа*** – Богоматерь [23, с. 409]. Лексема ***Богородиця*** лексикографічно визначається так: "У християнській релігії – ім'я матері Ісуса Христа". Як абсолютні синоніми до цієї лексеми словник наводить номени *Богоматір*, *Божа Мати* (*Матір*), *Мати* (*Матір*) *Божа*, *Пречиста Діва*, *Діва Марія*, *Цариця Небесна*, *Пресвята* [34, с. 74]. Фольклорний і художньо-поетичний дискурс демонструють функціонування номінативної парадигми аналізованого підконцепту: ***Матінко божа****, не суди сина, суди нужду людську* [14, с. 423], *"****Божая мати*** *дэ Хрэста дела?" – "Кинула Христа дай пудь нэбэса"* [12, с. 6], *Ишла* ***Божа мати*** *сина шукати, Святий вэчоръ!* [12, с. 6], *І* ***Божа Мати*** *плакала сльозами – та поможіть нести ж йому той хрест!* [13, с. 364], *Поможы мени своею сылою,* ***Матер Божая****, Зосим святый – своим помышлением* [29, с. 240], *Поможы мени,* ***Маты Божа, царыця небесна****, щоб мени жыто выжать и легенько й веселенько* [29, с. 264], *Прыйшла к ему Божая Маты,* ***Божая Маты, Дива Мария****: Ой, сыну мий и Боже мий! Чы навикы ж ты помираеш? –* ***Маты*** *моя,* ***Дива Мария…*** [29, с. 210], *У пэршому гробі то самъ Господь лэжить, У другому гробі Сусъ Христосъ лэжить, Я у трэтёму гробі –* ***Присвята Мария*** [12, с. 7], ***Пресвятая діва Марія*** *ходила по Святій горі…* [3, с. 379], *Ой зібрали си сім апостолів, Та й пішли в'ни до Єруалима, Та й зустріли в'ни* ***Пречисту Діву*** [5, с. 176], *Ой, в Ерусалыми рано задзвонылы – Щедрый вечир, добрый вечир, Добрим людям на здоровье – Що* ***Дива Мария*** *сына й уродыла, Вона й уродыла та й не охрестыла* [29, с. 209], *Господы, поможы, и пресвятая* ***Богородица****, станьте в помочи!* [29, с. 277].

Серед номем, що актуалізують підконцепт Мати Божа, такі одиниці, як *Богоматір*, *Божа Мати* (*Матір*), *Мати* (*Матір*) *Божа*, *Богородиця*, демонструють свій похідний характер щодо ядерної зони концепту МАТИ. ВФ (внутрішня форма) лексеми *Богоматір* і аналітичних номінацій *Божа Мати, Божа Матір*, *Мати Божа, Матір Божа* мотивовані дихотомічною концептуальною системою "мати – дитина": якщо дитина – Бог, то його мати ("та, що народжує") – *Мати Божа* (буквально "та, що народила Бога"). Більш прозорою є ВФ номени *Богородиця* – "та, що народила Бога": *Народився* [Ісус] *із Марії дівиці, із святої* ***Богородиці*** [7, с. 45]. Щодо ВФ Р. Стефурак зазначає: "ВФ слова – когнітивний чуттєвий образ, вказівка на референт – концептуальна ознака метафори, центр площі

асоціювання – асоціативно-образна ознака метафори. Саме тому внутрішню форму слова слід вважати креативним мотиватором різних метафорем" [26].

Українська етносвідомість часто зближує матір людську і Матір Божу: ***Пречиста Мати***, ***Діва Марія*** *Цілує Сина в Святій Софії, Горнеться з ласкою до немовляти Всім Божим дітям Рідная* ***Мати*** [10, с. 143], *Свою руку кладе Моя* ***мама*** *під голову їй, Україні, І вустами самими проказує –* ***Пресвята Мати Божа***, *Заступися за неї* [10, с. 221], *А вслід тобі дивилася з ікони лиш* ***Божа Мати***, *схожа на твою* [10, с. 195], *На іменини* ***матері*** *своїй Везу в дарунок…* ***Матір Божу*** [10, с. 68]. А хрестоматійні Шевченкові рядки словом малюють ікону з української матері: *У нашім раї на землі Нічого кращого немає, Як тая* ***мати*** *молодая З своїм дитяточком малим* [27, с. 198], *І перед нею помолюся, мов перед образом святим Тієї* ***Матері*** *святої, що в мир наш Бога принесла* [27, с. 198]. Художня традиція української барокової літератури, за словами О. Матушек, фіксує той факт, що людині часів бароко впевненості в тому, що молитви будуть почуті, "додає милосердна жінка-мати, що народила сина-Бога" [18].

Замінником номеми ***Мати Божа*** можуть виступати номінативні комплекси, функціонування яких має локальний характер: ***Мати*** *Василишина* [4, с. 380].

Ще однією назвою Матері Ісуса Христа виступає номема ***Мадонна.*** Ця номінативна одиниця називає Матір Божу (Богородицю) у католиків [2, с. 503]. Етимологічно ця лексема походить від італійського madonna (< mia donna – "моя пані") [24, с. 507]. У переносному розумінні *мадонною* називають жінку, матір з чистими помислами, біблійними рисами обличчя, об'єкт поклоніння, кохання [7, с. 348]. Для дискурсу української мови характерне використання цієї номеми в основному в художньому мовленні. Вона може образно позначати: а) Богородицю (*Іде з небес задумане хлоп'я, На землю йде –* ***Мадонна*** *відпускає* [10, с. 69], б) матір: *Замри, розпачення бездонне, Перед терпучістю* ***Мадонни*** [10, с. 220]; в) матір з дитиною: *Мовчить дитя в* ***Мадонни*** *на руках. Мовчить перед розлукою* ***Мадонна*** [10, с. 69]; г) кохану: *Трояндо Єрихону, Ніжна саронська сарно, Зустрів я земну* ***мадонну*** *І – гірко мені, і гарно* [17, 199]. Є. Маланюк у вірші "Земна мадонна" поєднав два – небесний і земний – концептуальні образи, названі лексемою *мадонна*: *Там – Пріснодівою –* ***Мадонна***, *Тут, на землі, зорієш – ти, Що в пурпуровій мушлі лона Ховаєш перлу чистоти* [17, с. 111].

Образ ***української мадонни*** створив у своїй творчості Т. Шевченко: *Пішла селом, Плаче Катерина; На голові хустиночка, На руках дитина* [27, с. 18], *У нашім раї на землі Нічого кращого немає, Як тая* ***мати*** *молодая З своїм дитяточком малим* [27, с. 198]. Цей образ настільки міцно закріпився в українській свідомості: *Доки буде жити Україна В теплім хлібі, в барвних снах дітей – Йтиме білим полем* ***Катерина*** *З немовлям, притнутим до грудей* [10, с. 103], *Йде* ***мати*** *і дитя несе, ховається в дорозі. Її під зорями спасе короткий сон у стозі* [10, с. 45], *Ти ідеш, пренепорочна, З немовлятком зголоднілим У безкрайньому просторі, В сніговиці у степу* [22, с. 117], що його перифрастично стали називати "Шевченкова Мадонна": *Вилами розхитували трони, Руйнували все старе дотла, Тільки би Шевченкова* ***Мадонна*** *В сніжне небуття не полягла!* [10, с. 103].

Отже, підконцепт МАТИ БОЖА репрезентує периферійний сегмент номінативно-смислового поля концепту МАТИ, представляючи одну з когнітивних метафоричних моделей. У концептуальному просторі української ментальності він позиціонується як християнський субститут Великої Богині. У системі християнських символів **Матір Божа** функціонує як помічниця і захисниця (берегиня) для всього людства. Материнське покликання є одним з аспектів вияву сутності Божої Матері. Номінативна парадигма цього підконцепту представлена одиницями *Богоматір*, *Божа Мати* (*Матір*), *Мати* (*Матір*) *Божа*, *Богородиця*, *Мадонна.* В основному ці номеми (крім останньої) характеризуються прозорою етимологією. В українській свідомості часто відбувається зближення матері людської і Матері Божої. Тарас Шевченко у своїй творчості створив образ *української мадонни.* Цей факт зумовив появу перифразу *Шевченкова Мадонна.*

Подальші дослідження номінативно-смислового поля концепту МАТИ мають значні наукові перспективи, оскільки в цій ментально-вербальній структурі наявні інші номеми та смислові реалізації, характер процесів концептуалізації яких залишається цікавим для подальшого дослідження.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бондаренко О.С. "І назвав чоловік ім'я своїй жінці: Єва…": ЧОЛОВІК і ЖІНКА у дзеркалі мовних культур / О.С. Бондаренко. – Кіровоград: ТОВ "Імекс-ЛТД". – 2008. – 160 с.

2. Великий тлумачний словник сучасної української мови / [уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел]. – К.; Ірпінь: ВТФ "Перун", 2003. – 1440 с.

3. Воропай Олекса. Звичаї нашого народу. Етнографічний нарис / Олекса Воропай. – К.: АВПТ "Оберіг", 1993. – 590 с.

4. Галицько-руські народні приповідки / [зібрав, упорядкував і пояснив Др. Іван Франко]. – Львів, 1908. – Том II, випуск II. (Кравець – Пять). – 612 с.

5. Гнатюк В. Колядки і щедрівки / В.Гнатюк. – Львів, 1914. – 256 с.

6. Голубовська І.О. Етноспецифічні константи мовної свідомості: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.15 "Українська мова" / І.О. Голубовська. – К., 2004. – 38 с. Режим доступу: http://www.lib.ua-ru.net/inode/3630.html

7. Жайворонок В. Знаки української етнокультури: Словник-довідник / В.Жайворонок. – К.: Довіра, 2006. – 703 с.

8. Казакевич А.Н. Символы Русской Православной Церкви / А.Н. Казакевич. – М.: ОЛМА Медиа Групп, 2008. – 448 с.

9. Кметь І.Ф. Образ Божої Матері у фольклорі: українська апокрифічна традиція: дис. ... канд. філол. наук: 10.01.07 / І.Ф. Кметь. – Львів, 2008. – Режим доступу: http://disser.com.ua/content/354280.html

10. Книга про Матір: Укр. поети XIX–XXI ст. / [передм. О.О. Омельченка; упоряд. В.Л. Чуйко]. – К.: Криниця, 2003. – 319 с.

11. Кононенко Віталій. Концепти українського дискурсу: монографія / В.Кононенко. – Київ–Івано-Франківськ: Плай, 2004. – 248 с.

12. Коробка Н. Колядки и щедровки, записанные в Волынском Полесьи / Н.Коробка. – Спб, 1902. – 36 с.

13. Костенко Л.В. Вибране / Л.В. Костенко. – К.: Дніпро, 1989. – 559 с.

14. Коцюбинський М.М. Цвіт яблуні: Оповідання, новели, повісті / М.М. Коцюбинський. – К.: Рад. шк., 1989. – 560 с.

15. Кочерган М.П. Зіставне мовознавство і проблема мовних картин світу / М.П. Кочерган // Мовознавство. – 2004. – № 5–6. – С. 12-22.

16. Ліманська О.В. Календарне свято як складова української обрядової культури (на матеріалі Слобожанщини): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня кандидата мистецтвознавства: спец. 26.00.01 "Теорія та історія культури (мистецтвознавство)" / О.В. Ліманська. – К., 2008. – Режим доступу: http://librar.org.ua/sections_load.php?s=history&id=759&start=3

17. Маланюк Євген. Земна мадонна. Вибране / Євген Маланюк. – Словацьке педагогічне видавництво у Братиславі, відділ української літератури в Пряшеві, Фундація ім. Олега Ольжича у Лондоні, 1991. – 450 с.

18. Матушек О.Ю. Символіка Богородиці у метатексті барокової літератури: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.01.01 "Українська література" / О.Ю. Матушек. – Х., 1999. – 19 с. – Режим доступу: http://disser.com.ua/contents/5798.html

19. Мацьків Петро. Концептосфера Бог в українському мовному просторі: Монографія / Петро Мацьків. – Дрогобич: Коло, 2007. – 332 с.

20. Приходько А.М. Концепти і концептосистеми в когнітивно-дискурсивній парадигмі лінгвістики / А.М. Приходько. – Запоріжжя: Прем'єр, 2008. – 332 с.

21. Раевская М.М. Язык в ментальном пространстве: к проблеме постижения национальной логики мышления / М.М. Раевская // Вестник Московского ун-та. Лингвистика и межкультурная коммуникация. – 2006. – Серия 19. – № 1. – С. 27-41.

22. Рильський Максим. Вірші та поеми / Максим Рильський. – К.: Рад. шк., 1990. – 350 с.

23. Словарь української мови: в 4 т. / [упорядкув. з додатком власного матеріалу Борис Грінченко] / додаток О.О. Тараненка / НАН України, Ін-т української мови. – К.: Наук. думка, 1996. – Т. 2. (З – Н). – 588 с.

24. Словник іншомовних слів / [за ред. академіка АН УРСР О.С. Мельничука]. – К.: Гол. ред. Укр. рад. енциклоп., 1985. – 970 с.

25. Смирнова О.М. Когнитивная лингвистика: реальность сквозь призму языка / О.М. Смирнова // Основные проблемы современного языкознания: сборник статей II Всероссийской научно-практической конференции (с

международным участием). 30 сентября 2008 г., г. Астрахань / [сост. О.Б. Смирнова]. – Астрахань: Издательский дом "Астраханский университет", 2008. – С. 97-102.

26. Стефурак Р.І. Асоціативно-образний потенціал внутрішньої форми слова у поетичному тексті (на матеріалі української поезії 60–90 років XX століття): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.01 "Українська мова" / Р.І. Стефурак. – Івано-Франківськ, 2003. – 24 с. – Режим доступу: http://www.lib.ua-ru.net/inode/3136.html

27. Тарас Шевченко. Усі твори в одному томі / Шевченко Тарас. – К.: Ірпінь: ВТФ "Перун", 2006. – 824 с.

28. Українські чари / [упоряд. О.М. Таланчук]. – К.: Либідь, 1992. – 96 с.

29. Українці: народні вірування, повір'я, демонологія / [упор., прим. та біогр. нариси А.П. Пономарьова, Т.В. Косміної, О.О. Боряк; вст. ст. А.П. Пономарьова; іл. В.І. Гордієнка]. – 2-ге вид. – К.: Либідь, 1992. – 640 с.; іл. ("Пам'ятки історичної думки України").

30. Фразеологічний словник української мови: у 2 кн. – К.: Наук. думка, 1993. – 980 с.

31. Фразеологія перекладів Миколи Лукаша: Словник-довідник / [уклад. О.І. Скопненко, Т.В. Цимбалюк]. – К.: Довіра, 2002. – 735 с.

32. Фрумкина Р. Психолингвистика / Р.М. Фрумкина. – М.: Академия, 2001. – 317 с.

33. Цивьян Т.В. Лингвистические основы балканской модели мира / Т.В. Цивьян / Ин-т славяноведения и балканистики / [отв. ред. В. Н. Топоров]. – М.: Наука, 1990. – 207 с.

34. Яковлева А. М. Сучасний тлумачний словник української мови / А.М. Яковлева, Т.М. Афонская. – Харків: ТОРСІНГ ПЛЮС, 2009. – 672 с.

УДК 81'38:801.81:62

УСНА ФОРМА НАУКОВО-НАВЧАЛЬНИХ ТЕКСТІВ В АСПЕКТІ ДІАЛОГІЧНОЇ ПРИРОДИ ЖАНРІВ

Шабуніна В.В., к. філол. н., доцент

Кременчуцький національний університет імені Михайла Остроградського

У статті схарактеризовані жанри усної форми існування науково-навчального підстилю, визначені основні ресурси діалогічної організації усного наукового мовлення.

Ключові слова: навчальний текст, діалогічність, жанри, науково-навчальний підстиль, автор, адресат.

Шабунина В.В. УСТНАЯ ФОРМА НАУЧНО-УЧЕБНЫХ ТЕКСТОВ В АСПЕКТЕ ДИАЛОГИЧЕСКОЙ ПРИРОДЫ ЖАНРОВ / Кременчугский национальный университет имени Михаила Остроградского, Украина.

В статье охарактеризованы жанры устной формы существования научно-учебного подстиля, определены основные ресурсы диалогической организации устной научной речи.

Ключевые слова: учебный текст, диалогичность, жанры, научно-учебный подстиль, автор, адресат.

Shabunina V.V. ORAL FORM OF SCIENTIFIC-EDUCATIONAL TEXTS IN AN ASPECT OF DIALOGICAL GENRE NATURE / Kremenchuk Mykhailo Ostrohradskyi National University, Ukraine.

The genres of oral form of scientific-educational substyle existence are characterized in the article; the main sources of dialogical organizing of scientific speech are defined.

Key words: an educational text, dialogicity, genres, scientific-educational substyle, an author, an addressee.

Проблемам наукового стилю та його жанрів присвячені розвідки О.О. Баженової, Н.В. Ботвиної, М.Д. Гінзбурга, Н.В. Данилевської, М.А. Жовтобрюха, М.М. Кожиної, М.П. Котюрової, А.Р. Медведєва, О.В. Михайлової, Н.Ф. Непийводи, Г.С. Онуфрієнко, П.О. Селігея, Л.В. Славгородської, Г.І. Соловйової, О.С. Троянської, І.М. Шестакової та інших дослідників, але усні форми існування жанрів науково-навчального підстилю в аспекті діалогічності не були об'єктом спеціального лінгвостилістичного дослідження.

Вивчення діалогічності розпочалося в 20-30-і роки XX ст. у працях М.М. Бахтіна, Л.В. Щерби, Л.П. Якубинського. У 1940-50-і роки теорію діалогічних відношень розвивали Б.О. Ларін, М.Л. Міхліна, Н.Ю. Шведова та ін. З кінця 1960-их років, крім загальнотеоретичних робіт, з'являються дослідження, присвячені аналізу діалогічного мовлення в різних сферах діяльності: розмовній, художній, науковій, публіцистичній. В українському мовознавстві вивченням діалогізму займалися А.П. Грищенко, П.С. Дудик, Н.П. Карпчук, В.І. Кухарєва, С.В. Малихіна, Н.В. Шульжук, Н.П. Щербачук та ін.

Стаття має на меті поглибити дослідження діалогічної організації наукового навчального тексту, схарактеризувати діалогічну структуру усного науково-навчального мовлення, визначити мовні домінанти діалогічної організації жанрів в усній формі існування навчальних текстів.

Жанрам науково-навчального підстилю властива діалогічність, тобто вияв особистості автора та врахування адресата шляхом використання відповідних мовленнєвих і текстових засобів, а також засобів власне діалогу. Це досягається завдяки адресованості, зверненості текстів до реципієнтів з метою привернення їхньої уваги до найбільш значимих фактів і забезпечення в такий спосіб адекватності розуміння тексту та спільності міркувань комунікантів.

Діалогічність текстів науково-навчального підстилю виявляється у використанні комплексів "питання – відповідь", питальних речень, чужого мовлення, супроводжуваного оцінкою висловлення, наказового способу дієслів, спонукальних речень як звернень до читача, оцінних мовних засобів, вставних і вставлених слів і конструкцій, які містять вказівку на висловлення авторського ставлення до повідомлюваного або мають довідковий характер, а також у протиставленні різних поглядів на одну проблему, застосуванні засобів категорій проспекції та ретроспекції, різних способів акцентування тощо.

Категорія діалогічності науково-навчального підстилю, реалізуючи комунікативний зв'язок автора з адресатом, пов'язана також з утіленням експресивності мовлення, що віддзеркалює наявність почуттєвого компонента та його важливу роль у процесі отримання нового знання.

Жанри усної форми існування науково-навчального підстилю за способом організації поділяються на зовні монологічні (*лекція, доповідь*) та діалогічні (*бесіда, семінар, консультація, дискусія, диспут*).

Монологічність лекції, доповіді як жанрів усного спілкування визначають такі риси: тривалість лекцій і доповідей більша, ніж тривалість репліки в діалозі; розгорнутість; підготовленість і керованість мовленнєвими висловлюваннями, їхня планованість; однобічний характер висловлювання, не розрахований на негайну реакцію реципієнта; наявність у структурі доповіді чи лекції пов'язаних між собою повідомлень з індивідуальною композиційною будовою та відносною змістовою завершеністю.

Лекція, доповідь містять теоретичні положення з актуальної проблеми, аргументацію, факти, ілюстративний матеріал. Вони відрізняються глибиною, об'єктивністю викладу, що не залежить від уподобань лектора чи доповідача. Їм властива доказовість, логічність міркувань.

Лекція – "усний виклад навчального предмета викладачем у вищому або середньому спеціальному навчальному закладі. // Публічне читання на певну тему" [4, с. 611-612]. Жанр лекцій має такі характерні ознаки, як мета наукового спілкування, офіційність, ситуативна подібність – усний характер спілкування з великою аудиторією, типовий зміст, композиція, регламентованість у часі. Залежно від виду лекції (власне наукова, публічна, ювілейна) лектор переслідує різні цілі й будує різні відносини з аудиторією. Хоча, як правило, адресант не має зворотного зв'язку з аудиторією (після лекції немає обговорення чи коментарів), можна розглядати два основні типи відносин: відносини рівних за науковим рівнем і відносини тих, хто навчає, та тих, кого навчають. Перший тип відносин характерний для ознайомчої лекції, другий – для навчальної. Основною рисою ознайомчих лекцій є інформування аудиторії. Ступінь офіційності / неофіційності в них може варіюватися. Лектор на навчальних лекціях має особливий статус. Він навчає присутніх, орієнтує та стимулює їхні знання.

Незважаючи на зовнішню монологічність, лекція має ознаки діалогу. Зібраний матеріал дозволяє висновувати, що діалогічність навчальної лекції зумовлена прагненням лектора спростити процес сприйняття матеріалу, тому мовець використовує засоби, що забезпечують контакт з аудиторією, способи оцінки, елементи розмовного мовлення та образності.

Контакт з аудиторією виявляється у використанні засобів адресації (***Шановні студенти!*** *Сьогодні ми будемо розглядати сили, що діють на автомобіль під час прямолінійного руху на підйомі)*[13]; іменникового займенника "ми", що залучає слухачів до акту комунікації, об'єднує автора й адресата (*Як* ***ми*** *бачимо зі схеми, стартер складається з електродвигуна постійного струму, електромагнітного тягового реле та механізму привода*); дієслівних форм 1-ої особи множини (*Індикаторні показники* ***визначаємо*** *в результаті розгляду процесів, які відбуваються безпосередньо в циліндрі двигуна <…>*); дієслівних форм 2-ої особи множини наказового способу (***Запам'ятайте, що*** *зношування деталей зчеплення, натискного диска, маховика, що супроводжується тертям*

[13] Тут і далі подано ілюстративний матеріал, зібраний під час відвідування лекцій, семінарів, консультацій та інших жанрів усної форми існування науково-навчального підстилю у КрНУ імені Михайла Остроградського.

ковзання з виділенням великої кількості тепла, спричиняє не тільки зміну розмірів деталі, але й появу тріщин); мовних кліше, які спрямовують виклад матеріалу й орієнтують процес сприйняття слухачів (***Як уже було зазначено**, постійні магніти використовуються лише в малопотужних стартерах*). Адресованість мовлення виявляється в таких прийомах діалогічної структури, як повтори (*Ці котушки мають **значно більший** коефіцієнт трансформації; **значно більший**; Сигнали датчиків, що працюють на ефекті Холла **(саме на ефекті Холла!)**, можуть служити також сигналами для перемикання каналів у двоканальному комутаторі*), питання (*Правильно підібрана свічка не спричинює жарове запалювання при високих частотах обертання, проте за малих обертів не забезпечує і самоочищення. **Чи не призведе ця обставина до порушення роботи системи запалювання?***); переформулювання думок (*У системі запалювання має бути запас необхідної кількості енергії, яка повинна безперервно зростати у зв'язку з форсуванням режимів роботи двигунів. **Інакше кажучи,** система має створювати вторинну напругу незалежно від умов експлуатації та режимів роботи двигуна*).

Оцінні висловлення покликані орієнтувати аудиторію, створювати загальне ставлення до викладених фактів, стимулювати інтерес до вивчення певної проблеми. Наприклад: ***Викликає сумнів, що** тиск повітря в шині істотно впливає на форму і розміри контактної лінії <…>; Найбільш небезпечним, **безсумнівно**, є знос, що з'являється в результаті схоплювання поверхневих шарів тертьової пари <…>*. Модальність суб'єктивно-оцінних висловлень може варіюватися від висловлення сумніву, впевненості до категоричної рекомендації.

У навчальній лекції образне, метафоричне мовлення допомагає лектору більш зрозуміло й виразно пояснити наукові твердження, а отже, вплинути на аудиторію [див. про це: 1, с. 49-58]. Наприклад: *За малих навантажень <…> електродвигун **піде "в рознос"**; <…> дає змогу візуально спостерігати начебто **"завмирання" процесу зміни напруг***. Використання оцінних, розмовних, образних способів діалогізації під час викладу наукової інформації дозволяє адресантові коментувати уведену інформацію, наголошувати на важливих моментах змісту, висловлювати прогнозовану реакцію аудиторії.

Під час лекції автор, використовуючи безпосередній контакт зі студентами, зосереджує їхню увагу на головних фактах: ***Перш за все хотілося б зауважити, що** схеми керування залежать від розташування стартера та акумуляторної батареї <…>*.

Проаналізуємо засоби діалогічної організації доповіді. *Доповідь* – "прилюдне повідомлення на певну тему" [4, с. 319]. Головна стратегічна лінія такого мовленнєвого спілкування – солідарність, кооперація в здійсненні одним з учасників своєї комунікативної інтенції, скерованої переважно на інформування. Характерною рисою доповіді є цілісність інформації, яка забезпечується зв'язністю окремих фрагментів. Комунікативна тактика міркувань доповідача (часто з самим собою) дозволяє мовцю демонструвати хід своїх думок, логіку наукової думки й залучати аудиторію до творення нового наукового знання, до наукової творчості.

Доповідь, як і будь-який інший публічний виступ, орієнтована на адресата. Одним із прийомів залучення його до спільних роздумів є адресація, пов'язана з реалізацією функції встановлення контакту. Засоби адресації можуть бути різними: пряме звернення до аудиторії, спонукання до активного сприймання повідомлення чи виконання певної дії, позначення адресата у звертанні. Наприклад: *Як **ви розумієте, колеги,** під час дії водія на гальмівну педаль із зусиллям тиск у силовому циліндрі зростає, що відповідає максимальній питомій гальмівній силі*; ***Шановне товариство,** щоб відрізнити детонаційне згоряння від передчасних спалахів, варто вимкнути систему запалювання*.

Близьким до власне звертань засобом адресації є використання форм іменникового особового займенника 2-ої особи множини (*вам*) чи іменника (іншої частини мови в ролі іменника) в давальному відмінку. Авторською інтенцією є апелювання до знань і досвіду слухачів: ***Присутнім**, безумовно, відомо, що основними видами пошкодження шліцьових з'єднань карданної передачі є знос і зминання шліців <…>*; ***Вам** не треба доводити, що за рахунок тертя у гумово-кордній оболонці, гумі протектора і в контакті колеса з опорною поверхнею відбувається зсув нормальних реакцій за напрямком руху*. Мовець використовує різні метатекстові засоби, щоб підготувати слухачів до сприйняття інформації, зорієнтувати їх у повідомленні, нагадати, що було розглянуто раніше: *Основні **проблеми, що пропонуються до розгляду сьогодні,** пов'язані з експлуатаційними відмовами автомобілів*.

Якщо комунікативним наміром мовця є надання своєму повідомленню більш інтимного характеру, підкреслення наближеності до реципієнтів, залучення їх до спільних міркувань, то він у своїй доповіді використовує конструкції з дієслівно-займенниковими формами 1-ої особи множини: ***Ми** вже **переконалися**, що точка перетину вісі шворня з опорною поверхнею практично на всіх автомобілях знаходиться в межах контактного відбитка.*

У тексті доповіді нерідко використовуються засоби індивідуалізації мовця, що вказують на належність висловлення конкретній особі, – дієслівні форми 1-ої особи однини: ***Сподіваюся**, що цим можна компенсувати деформацію кермової трапеції та зазори в кульових пальцях поперечної тяги*. Такі конструкції виражають суб'єктивний характер викладу та передають позицію адресанта.

Для досягнення більшої переконливості повідомлюваного автор використовує мовні засоби, що мають авторське суб'єктивно-оцінне значення: ***Я не думаю,*** *що при роботі двигуна безпечним є прогоряння тарілок випускних клапанів <…>;* ***Останнє є помилковим****, бо максимальне уповільнення автомобіля під час гальмування залежить тільки від зчіпних можливостей шини з опорною поверхнею <…>.*

У доповіді часто використовуються такі мовні засоби, за допомогою яких автор під час безпосереднього контакту з аудиторією наголошує на важливих, на його думку, фактах: ***Особливо важливо вказати на те, що*** *реакцію від дороги будуть сприймати тільки передні колеса <…>;* ***Маємо підкреслити, що*** *еластичне колесо – складний механізм, який має перетворювальні та передавальні властивості.* Якщо авторською інтенцією є зосередження уваги слухачів на важливому моменті доповіді, то автор використовує комплекс "питання-відповідь": *Уповільнення досягає максимального значення* $a_г = a_{гmax}$. ***За якої умови? Якщо*** *колеса заблоковано під час гальмування.* З метою найбільшого комунікативного впливу автор звертається до інших засобів виразності мовлення, зокрема до риторичних запитань: ***Зрештою, чому б не скористатися*** *припущенням, що перемикання передач відбувається в незмінному діапазоні частот обертання колінчастого вала, а падіння швидкості при перемиканні передач відсутнє?* Реалізуючи аналогічну комунікативну інтенцію, доповідач використовує окличні речення. Різні типи окличних речень, маючи велике емоційно-експресивне й смислове навантаження, привертають увагу слухачів: *Отже, при блокуванні задніх коліс автомобіль нестійкий на дорозі.* ***А це вже небезпечно!***; *Несвоєчасне виявлення таких тріщин спричиняє розриви натискного диска.* ***Наслідки непередбачувані!***

Під час виголошення доповіді комунікативним наміром мовця є не лише повідомлення певної інформації, а й уплив на свідомість слухача. Для реалізації такої авторської інтенції найчастіше використовуються форми наказового способу дієслів: ***Зважайте****, що питомі витрати палива залежать від типу двигуна, кутової швидкості колінчастого вала і ступеня завантаженості.*

Установленню контакту з аудиторією сприяють повтори-актуалізатори, які використовуються для уточнення поняття: *Вібрація автомобіля* ***прискорює, максимально прискорює*** *спрацювання та виведення з ладу деталей карданної передачі, радіатора й підвіски.*

Виразність доповіді посилюється завдяки використанню вставних і вставлених слів: ***Таким чином,*** *у шворневих вузлах автомобілів застосовують підшипники ковзання* ***(втулки, п'ята)*** *і підшипники кочення* ***(опорний кульковий, радіально-упорні роликові, голчасті)****.*

Діалогічні жанри усного спілкування відрізняються зміною мовленнєвих актів, як правило, двох мовців, які перебувають у безпосередньому зв'язку. Швидкий обмін репліками без попереднього обмірковування та їхня змістова взаємозалежність; лаконічність, чіткість, еліптичність реплік; ситуативна залежність реплік; уживання притаманних усному мовленню штампів; використання міміки, жестів, інших паралінгвальних засобів; вплив інтонації, тембру, тональності на семантику вислову є діалогічними особливостями досліджуваних жанрів. Ці ознаки зумовлюють також вибір синтаксичних ресурсів. У діалогічному мовленні широко використовують вигуки; речення різної модальності (розповідні, питальні, спонукальні); деякі види односкладних речень; неповні синтаксичні конструкції; перервані речення; слова-речення; звертання тощо.

Бесіда, в тому числі *науково-навчальна,* – це жанр мовленнєвого спілкування (діалог або полілог), у якому в разі кооперативної стратегії відбувається обмін думками з певних проблем або даними про особисті інтереси кожного з учасників з метою встановлення типу стосунків. У ній домінує стратегія солідарності та згоди в поглядах. Це своєрідний обмін симпатіями [3, с. 165-166], тільки за таких умов комунікація буде ефективною. Крім того, завдяки керованому діалогу між автором і адресатом, останній виробляє практичні вміння користуватися усним мовленням у спілкуванні з людьми [2, с. 3]. Під час навчальної бесіди адресант повинен ураховувати рівень знань слухача, його досвід, інтереси, спосіб мислення.

Бесіда є діалогічним методом навчання, при якому викладач за допомогою вдало сформульованих питань спонукає студентів відтворювати раніше набуті знання або робити самостійні висновки-узагальнення на основі засвоєного фактичного матеріалу. Завдяки ефекту зворотного зв'язку, вона дозволяє адресантові реагувати на висловлення слухача відповідно до конкретної мети, предмета спілкування й індивідуальних рис адресата. Ця діалогічна форма спілкування має такі переваги: можливість диференційованого підходу до предмета обговорення; швидкість реагування на висловлення опонента за допомогою пояснень, поправок тощо; розширення компетентності студентів за рахунок критичних оцінок, пропозицій і думок викладача; можливість диференційованого підходу до обліку та оцінки об'єктивних і суб'єктивних чинників під час розв'язання проблеми; відчуття адресатом особистої значущості при обговоренні проблем і причетності до результатів, отриманих наприкінці спілкування. Навчальна бесіда також прискорює прийняття певних рішень і реалізацію їх.

Такий жанр науково-навчального підстилю активізує процес навчання, інтимізує форму контакту з аудиторією, готує адресата до більш складних форм навчальної взаємодії. Для підтримання уваги студентів, активізації навчального процесу використовуються запитання: ***Чому*** *Ви вважаєте, що за амплітудами сигналу канал є дискретно-безперервним, а стосовно фаз імпульсів – безперервним?;* ***Чи згодні, що*** *помилки в двійковому однорідному каналі без стирання і з пам'яттю* ***доцільно*** *описати простим ланцюгом Маркова?* Домінантами

діалогічної організації є засоби адресації, зокрема використання форм іменникового особового займенника *ви*: ***Вам*** *варто ознайомитися із системою команд контролера Microchip PIC*; *Для обчислення передавальної функції* ***Ви*** *могли б скористатися правилами для одноконтурної схеми*; оцінні синтаксичні структури: ***Без сумнівів****, комбінуючи ємнісний зв'язок із трансформаторним, можна домогтися рівномірності резонансного коефіцієнта передачі в діапазоні*; ***Ясна річ****, цей недолік п'єзоелектричного фільтра можна усунути <…>*; елементи образності, емоційності: *<…> може бути майже точно відновлений сигнал, породжений* ***"хвостами"*** *попередніх* ***символів***; *Виконання цих умов означає, що для забезпечення задовільної якості під час передачі сигналів потрібно, щоб обсяг сигналу* ***"вписувався"*** *в обсяг каналу*; дієслівні форми 1-ої особи множини: ***Повернемося*** *до питання про дискретні канали*; *Щоб уникнути непорозумінь,* ***будемо вважати****, що дискретно-безперервний канал має дискретний вхід і безперервний вихід*; неповні синтаксичні конструкції (контекстуальні або ситуативні): *– Як називають адитивну перешкоду, енергетичний спектр якої зосереджений у порівняно вузькій смузі частот, вужчій, ніж смуга частот сигналу? – "****Гармонійною перешкодою****"*; спонукальні речення: ***Спробуйте*** *створити класифікацію каналів зв'язку за характером сигналів на їхньому вході та виході*; ***Знайдіть*** *апостеріорні ймовірності передачі символів <…>*; слова-речення: *– У каналі діє стаціонарний нормальний "білий шум" з енергетичним спектром* $G_ш$. ***– "Зовсім ні"***; *Погоджений фільтр для сигналів довільної форми можна побудувати на основі неспотворюваної лінії затримки на час. –* ***"Цілком можливо"***; структури зі значенням повинності, необхідності: *<…> вам* ***необхідно перемкнути*** *сторінку директивою PAGSEL*; вставні слова (*можливо, мабуть, напевно, звичайно, як правило тощо*): ***Як правило****, при ввімкненому периферійному модулі лінія мікроконтролера не може використовуватися як універсальний канал <…>*.

Семінар – це "форма групових занять із якого-небудь предмета або теми студентів вищих навчальних закладів, учнів середньої школи та ін., що відбуваються під керівництвом викладача" [4, с. 1306]. Метою семінарського заняття є узагальнення, поглиблення та систематизація знань, здобутих під час самостійної роботи з лекційним матеріалом, навчально-методичною літературою. Семінарське заняття присвячене обговоренню певної наукової, навчальної проблеми. Учасники семінару використовують заздалегідь підготовлені повідомлення, доповіді або беруть участь у розгорнутій бесіді за планом, з яким їх ознайомили заздалегідь. Мовці доводять власну думку, критично оцінюють різні джерела знань.

Основними засобами діалогічної організації семінару є зіставлення різних підходів (*При підвищенні К,* ***з одного боку****, зростає циклова продуктивність* $Q_ц$, ***а з другого****, зменшується величина коефіцієнта продуктивності <…>*); покликання на авторитетну думку, загальновизнаний факт (*Для оцінювання якості автомобіля* ***Є.О. Чудаков уперше запропонував*** *такі критерії: динамічність, економічність, надійність <…>*); аргументовані приклади (*У механізмах автомобіля можуть спостерігатися одночасно кілька видів тертя.* ***Наприклад****, робота шестерень коробки передач супроводжується тертям кочення і ковзання*); формулювання висновків (***Отже****, залежно від умов, у яких знаходиться еластичне колесо, радіус його кочення може змінюватися від нуля до нескінченності*); анафоричні прикметникові вказівні займенники (***Цей*** *зв'язок характеризується коефіцієнтом опору коченню –* f *і коефіцієнтом зчеплення –* φ); катафоричний прикметниковий вказівний займенник *такий* і прислівниковий займенник *так* (*Аеродинамічний опір автомобіля визначають* ***такі складники****: опір форми; опір виступів і западин; опір внутрішніх потоків <…>; Елементарний кут закручування тіла шини <…> визначають* ***так***); складносурядні речення із зіставно-протиставними відношеннями (*Для лівого керованого колеса при повороті вліво ваговий стабілізувальний момент додатний і повертає колесо в нейтральне положення,* ***однак*** *при повороті вправо він має від'ємне значення <…>*) тощо.

Консультація – порада фахівця з певного питання [4, с. 567]. Цей жанр усного мовлення реалізується у вигляді діалогу викладача та студента, під час якого адресат отримує відповіді від викладача на конкретні запитання або пояснення теоретичних положень. Адресованість мовлення виявляється в таких формах діалогічної структури консультації, як повтори (*Визначальний вплив на величину кута відведення здійснює* ***бічна сила, саме бічна сила***); переформулювання думки (*Таке завдання успішно розв'язують за допомогою різних методів* ***рознесеного прийому, тобто прийому інформації з рівнобіжних незалежних каналів***); запитання (*–* ***Чому*** *необхідно враховувати величину і напрямок цього моменту? – "Оскільки він є складовою частиною моменту опору повороту коліс як на місці, так і під час руху"*); вставлені конструкції (*Дуже часто приймальний пристрій* ***(а нерідко й систему зв'язку в цілому)*** *будують оптимальним* ***(або наближеним до оптимального)*** *щодо неминучої в каналі флуктуаційної перешкоди*); неповні речення, слова-речення (*Чим більша швидкість повороту кермового колеса, тим більшим буде кут закручування тіла шини. – "Так. За умови постійної швидкості руху"*). Консультація відрізняється непідготовленістю спілкування, оскільки неможливо заздалегідь спланувати мовну поведінку як реципієнта, так і відправника повідомлення; використанням невербальних засобів; можливістю зміни теми висловлювання, що вимагає уваги й швидкої реакції співрозмовника.

Дискусія – це жанр науково-навчального підстилю, що має на меті публічне вирішення спірних питань, формування поглядів і переконань, обґрунтування наукових положень, поглиблення знань студентів з теми, що розглядається. У навчальному процесі керована дискусія вчить студентів самостійному мисленню, чіткому формулюванню й висловленню думок, розвиває аналітичні вміння, здатність до виваженої аргументації. Участь у навчальній дискусії уможливлює активний діалог (полілог) між комунікантами, синтез і систематизацію знань,

аналіз різних конструктивних ідей і пропозицій, щоб віднайти стратегічні й оперативні рішення.

Навчальна дискусія базується на діалогічних відношеннях "студент – студент" або "викладач – студент". Діалогічність спілкування виявляється у використанні таких прийомів, як порівняння кількох поглядів на проблему, а також висловлення заперечень, сумнівів і т. ін., що забезпечує зворотний зв'язок. Крім того, безпосередність контакту учасників дискусії вможливлює вияв емоцій, що пробуджує бажання активно мислити. Контролювати дискусію можна за допомогою додаткових відкритих запитань. Специфікою дискусії є налаштованість на діалог співрозмовників, що передбачає бажання й уміння слухати, сприймати іншого, поважати його думку.

Домінантами діалогічної організації є емоційно-експресивні засоби (*Тільки при такому коефіцієнті розподілу гальмівних сил на колесах мостів автомобіля максимально будуть використані його гальмівні можливості.* ***І це безсумнівний факт!***); оцінні судження (***Достатньо ефективним*** *є блокування насосного колеса й турбінного*); покликання на загальновизнаний факт, поширену практику (***Аналіз конструкцій керованих мостів автомобіля засвідчив, що*** *між керованим мостом і віссю шворня існує проміжна ланка – цапфа*); дієслова на позначення ментальних дій суб'єкта в поєднанні зі словами категорії стану (*Таке зміщення* ***можна спостерігати*** *на задніх колесах тривісних автомобілів з балансирним візком*); питальні речення (***Чому ви вважаєте доцільним*** *для зміни траєкторії руху колісної машини надавати перевагу повороту керованих коліс відносно осей шворнів?*).

Диспут – це жанр діалогічного мовлення, у межах якого відбувається обмін думками для знаходження спільного рішення. Різні позиції учасників диспуту мають спільну мету, не виражену мовними формами, – зацікавленість у спілкуванні. Це зумовлює кодекс довіри, правдивість і щирість, які виявляються в етикетних формах ввічливості, передбачуваній істинності аргументів. Диспут має на меті пошук істини, правильного розв'язання проблеми [3, с. 166]. Особливістю диспуту є зорієнтованість мовлення на конкретне висловлення мовця, а отже, необхідність постійно стежити за його думкою, що потребує зосередженості та здійснення певних розумово-мовленнєвих операцій.

Диспут є спеціально сконструйованою в навчальному процесі ситуацією. Використання викладачем цього жанру науково-навчального підстилю створює оптимальні умови для засвоєння програмового матеріалу, сприяє запобіганню помилковим тлумаченням, зміцнює світоглядні позиції, розвиває вміння лаконічно й красномовно аргументувати власні погляди, тренує інтелектуальні здібності, вчить будувати комунікативні стратегії, формує культуру спілкування.

Під час диспуту студенти висловлюють свої судження, дають оцінку подій, розглядають проблему під різними кутами зору. Їхню діалогічну взаємодію забезпечують такі засоби: оцінні судження (*Наведені* ***дослідження правдиві****, якщо центр повороту знаходиться на продовженні малої вісі відбитка шини*); порівняння кількох поглядів на проблему (*У формулі <…> для значення В* ***Лисов М.І. рекомендує*** *брати відстань між центрами поворотів кульових пальців поперечної тяги, а* ***Литвинов А.С.*** *– відстань між осями шворнів*); дієслова в формі 3-ої особи множини без формально вираженого підмета (*Під керуванням* ***розуміють*** *процес організації такого цілеспрямованого впливу на об'єкт керування, у результаті якого останній переходить у необхідний стан*); неповні речення (*На цих рисунках – деформації шини у поздовжньому і поперечному перерізах залежно від тиску повітря*); однорідні члени речення (*Форма контактної лінії залежить від* ***властивостей шини, матеріалу основи, схеми силового навантаження, тиску повітря***); вибраний автором порядок слів у реченні (*Носійна здатність поверхні й тиск повітря в шині є* ***величинами сумісними***).

Прагматичні особливості усного наукового мовлення – безпосередня наявність адресата, залученість елементів контексту й ситуації в комунікацію, тенденція до експресивності та емоційності тощо. Специфіка цієї форми мовлення визначає й мовні особливості: емфатичну інтонацію, міміку, жести, ритм мовлення. Використовуються прийоми роздільної вимови, дещо уповільненої; інтонація може надавати повідомленню протилежного значення; часто вдаються до повторення тих самих або синонімічних одиниць, перебивань, повернення до вже сказаного; широко використовують вигуки-дієслова, які реалізують експресивні наміри мовця, та предикативні оцінки [3, с. 192-193].

Усному спілкуванню притаманна яскраво виражена орієнтація на контакт зі слухачем. Особливості адресата визначаються місцем публічного мовлення в системі функціональних стилів сучасної літературної мови. З одного боку, адресат не індивідуалізований, і ролі адресата й адресанта не рівнозначні, як у розмовному мовленні. Н.І. Соболєва доречно зауважує, що "зазвичай слухач не має можливості подати репліку й відразу отримати на неї відповідь" [6, с. 149]. Цим взаємини автора й адресата схожі з відповідними відношеннями в писемному мовленні. З другого боку, наявність конкретного адресата висуває певні вимоги до усного публічного мовлення. Усний виступ фактично є діалогом зі слухачами. Усне публічне мовлення має контактний характер і розраховане на безпосереднє сприйняття. Слухач, на відміну від читача, позбавлений можливості перервати повідомлення, повернутися до незрозумілих моментів тексту. Тому адресант повинен ураховувати такі специфічні особливості усного мовлення й будувати його так, щоб зацікавити висловленою думкою слухачів, установити з ними тісний контакт. За словами С.О. Мінєєвої, "механізм функціонування публічного мовлення полягає насамперед у розв'язанні внутрішньої притаманної йому суперечності між ретельною

підготовкою предмета виступу й усним поданням, яке вимагає імпровізації, спонтанності як невід'ємних рис усного мовлення. Перша тяжіє до писемної форми спілкування, а друга – до повсякденного, як правило, діалогічного спілкування" [5, с. 9].

Отже, вибір мовних засобів в усному публічному мовленні зумовлений, з одного боку, стильовою належністю писемного наукового тексту, а з другого – усною формою мовлення, а отже, вимогами, поставленими до усного адресованого мовлення, коли адресант прагне використати можливості безпосереднього контакту з адресатом.

ЛІТЕРАТУРА

1. Александрова Н.А. Разновидности научных лекций и их лингвостилистические особенности / Н.А. Александрова // Разновидности и жанры научной прозы: Лингвостилистические особенности: сб. науч. тр.; отв. ред. М. Я. Цвиллинг. – М.: Наука, 1989. – С. 49-58.

2. Антоненко Г.Р. Навчальна бесіда у розвитку творчого мислення учнів / Г.Р. Антоненко // Вивчаємо українську мову та літературу. – 2004. – № 14. – С. 2-3.

3. Бацевич Ф.С. Основи комунікативної лінгвістики: підруч. / Ф.С. Бацевич. – К.: Видавничий центр "Академія", 2004. – 344 с.

4. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / [уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел]. – К.; Ірпінь: ВТФ "Перун", 2005. – 1728 с.

5. Минеева С.А. Некоторые психолингвистические аспекты устной публичной речи / С.А. Минеева. – М.: Ин-т языкознания АН СССР, 1975. – 28 с.

6. Соболева Н.И. Особенности учебной лекции / Н.И. Соболева // Психолингвистика и обучение русскому языку нерусских. – М.: Русский язык, 1977. – С.148-149.

УДК 811.161.2'282.2'42(477.4/7)

ЛІНГВОГЕОГРАФІЯ ПІВДЕННОПОДІЛЬСЬКО-СТЕПОВОЇ МОВНОЇ ВЗАЄМОДІЇ

Шевченко Т.Г., к. філол. н., доцент

Запорізький національний університет

У статті розглядаються лексичні діалектні явища дністровсько-бузького мовного ареалу на основі атомарних лінгвістичних карт, виконаних автором на матеріалі 210 населених пунктів з урахуванням лінгвокарт АУМ, простежуються лінгвальні, екстралінгвальні чинники та "механізм" південноподільсько-степової мовної взаємодії.

Ключові слова: лінгвістична карта, південноподільські говори, степові говори, ареал, інтерференція, мовна взаємодія.

Шевченко Т.Г. ЛИГВОГЕОГРАФИЯ ЮЖНОПОДОЛЬСКО-СТЕПНОГО ЯЗЫКОВОГО ВЗАИМОДЕЙСТВИЯ / Запорожский национальный университет, Украина.

В статье рассматриваются лексические диалектные явления днестровско-бужского языкового ареала на основе атомарных лингвистических карт, исполненных автором на материале 210 населенных пунктов с привлечением лингвокарт АУЯ, прослеживаются лингвальные, экстралингвальные факторы и "механизм" южноподольско-степового языкового взаимодействия.

Ключевые слова: лингвистическая карта, южноподольские говоры, степные говоры, ареал, интерференция, языковое взаимодействие.

Shevchenko T.H. LINGUOGEOGRAPHY OF SOUTHPODOLSK STEPPE LANGUAGE INTERACTION / Zaporizhzhya National University, Ukraine.

The article focuses on the lexical dialect phenomena of the Dnister and Bug language area on the basis of the atomic linguistic maps executed by the author on the material of 210 settlements with the linguistic maps of the Atlas of the Ukrainian Language applied. Moreover, linguistic, extralinguistic factors and the mechanism of Southpodol'sk Steppe language interaction are traced.

Key words: linguistic map, south-podolsk dialect, steppe dialect, area, interference, language interaction.

У говорах південноподільсько-степової зони мовна ситуація, яка має давню історію, належним чином на системному лексичному рівні не вивчалася, тому й наша спроба у статті подати огляд лексичної взаємодії є лише попередньою і не передбачає бажаної точності і повноти її висвітлення. Щоб бути більш об'єктивним, зауважимо, що в працях В.Л. Карпової [16], Й.О. Дзендзелівського [11, 1-16], О.С. Мельничука [21, 67-98], Л.С. Терешко [26,1-16; 141-153], А.А. Москаленка [23], П.Ю. Гриценка [9] досліджувалася лексика окремих рівнів українських говорів між Дунаєм і Бугом, Чорним морем і 48° північної широти. Ці говори називають "новостворениими" [15, 4]. Про термінологічну неоднозначність назви цього діалектного ландшафту вже зазначалося [28, 74]. Однак "необхідною умовою дальшого вивчення діалектної лексики є забезпечення не лише опису складу, структури, генезису одиниць окремих лексико-семантичних і тематичних груп, а й *лінгвогеографічне* (виділ. наше – Т.Ш.) й лексикографічне їх опрацювання [8, 4].

Лінгвогеографічне дослідження новостворених говорів на регіональному рівні має свою історію, початком якої слід вважати працю П. Бузука "Діалектологічний нарис Полтавщини" [2, 159-197]. У ній подано три лінгвістичні карти, що репрезентують морфологічні форми прикметників і дієслів. Лише у другій половині XX ст. спостерігається продовження лінгвокартографування цих говорів у регіональних атласах В.С. Ващенка "З історії та географії діалектних слів" [3, 3-174], "Лінгвістична географія Наддніпрянщини" [4, 3-158], де карти фіксують поширення лексичних рис, а в раніше опублікованій монографії "Полтавські говори" [5, 3-538] на 16 картах автор подає поширення окремих фонетичних і морфологічних явищ полтавських говорів.

Спроба моделювання сегментів лексико-семантичної системи на матеріалі сільськогосподарської тематичної групи південнобессарабських говірок межиріччя Дністра і Дунаю здійснена у монографії "Моделювання системи діалектної лексики" П.Ю. Гриценка, яка ілюстрована 32 картосхемами. Регіональні атласи, в яких подаються переважно карти різних тематичних груп лексики, знаходимо у працях К.Д. Глуховцевої [7], Г.І. Мартинової [19], І.О. Ніколаєнко [25], В.Ю. Дроботенко [13], В.М. Михайленка [22], Л.М. Тищенко [27], Т.В. Щербини [29], В.О. Дворянкіна [10], в атласі "Лінгвістична географія правобережної Черкащини" Г.І. Мартинової [18], де подано 174 лексичні карти, зокрема 155 атомарних, 19 карт ізоглос й одна карта репрезентує внутрішнє членування говірок правобережної Черкащини; двох монографій – "Середньонаддніпрянський діалект. Фонологія і фонетика" Ганни Мартинової [20], і "Динаміка українських східнослобожанських говірок" К.Д. Глуховцевої [6].

Предмет дослідження – протиставні лексичні одиниці в лінгвокартах контактного південноподільсько-степового мовного ареалу, укладених автором (на матеріалі, зібраному за "Програмою для збирання матеріалів до Діалектологічного атласу української мови", К., 1949, власного питальника), та взято результати картографування лексики в АУМ, т. III, ч. II (Нижня Наддніпрянщина, Причорномор'я і суміжні землі) [1]. Мета – встановити характерні особливості форм діалектного співіснування у межах протиставлення південно подільського-степового мовного континуума, окреслити зони взаємодії говорів дністровсько-бузького межиріччя як наслідок контактів на лексичному рівні.

Усталена думка, що новостворені говори української мови утворилися шляхом переселення людності з основної території з XVI ст. і "займають велику суцільну територію на сході і півдні" України [15, 5], лише підтверджує структурну їх цілісність, хоч формувалися на різнодіалектній основі. Говори дністровсько-бузького межиріччя попадають під це визначення. До них належать насамперед степові говори, зокрема західностепові між Дністром і Бугом. На всьому ландшафті цих говорів "помітні процеси, які найбільш характерні саме для смуг контактів різнодіалектних груп, тобто взагалі міждіалектних контактів, а також частково і для контактів генетично споріднених мов" [15, 6]. Отже, специфіка контактування говорів дністровсько-бузького ареалу в тому, що вони знаходяться на пересіченні різних мовних "макросистем" – подільського і степового і контакти літературних мов: української й російської та української і молдавської.

Формування новостворених говорів на різнодіалектній основі зумовило функціонування на рівні діалектного мовлення не лише лексичних одиниць уніфікованих і зведених до певної системи, але й збереженні явищ вихідної (материнської) системи. Це один із шляхів утворення в мовленні лексичних варіантів. Вплив літературної мови також є одним із чинників формування варіантності говіркового мовлення. Внаслідок фронтальних українсько-молдавських контактів українські говірки запозичили з молдавської мови лексику, яка утворює варіантні форми.

В умовах фронтальних й афронтальних контактів словниковий склад однієї мови, діалекту, говору, говірки (й ідіолекту) може взаємодіяти зі словниковим складом іншої мови, діалектом, говором, говіркою (й ідіолектом). Структура словника діалекту (мови) є менш стабільною, ніж структура фонетики чи граматики і, безперечно, більш схильною до запозичень. Щоб зрозуміти механізм запозичень лексики іншого діалекту (чи мови), треба

враховувати цілий комплекс лінгвальних й екстралінгвальних факторів, встановлення рис кожної системи, релевантних щодо іншої в умовах афронтального чи фронтального контакту і, зокрема, багатоаспектність проявів запозичень в умовах двомовності. Важливою умовою співвідношення між формами існування у межах розрізнення подільський, вужче південно подільський-степовий говори є врахування різних чинників, що діяли на характер спонтанного, чи активного впливу материнського говору.

Ф.Т. Жилко зазначає, що "на території новостворених говорів помітні процеси, які найбільш характерні саме для смуг контактів різнодіалектних груп", що "міждіалектні контактні процеси не мають тут фронтального характеру, а виявляються на всій території новостворених говорів" (15, 6). Однак дія цих процесів не завжди є причиною нівеляції діалектних систем. У говірках відбуваються певні зрушення в їх структурі і вироблення (формування) на цій основі нових систем, прив'язаних до певної території, тобто до просторової координати. Лінгвокартографування окремих південноподільською-степових лексичних протиставлень, які тут подаємо, засвідчують виразну варіантність лексичних номенів. Спостерігається менша варіантність у говірках, які зберігають давні материнські назви. Так, карта №117 Атласу української мови (т.ІІІ, ч. ІІ) 'півень (G allus domesticus)' у межиріччі Дністра і Південного Бугу фіксує співвідносні номени, що за походженням є давньоукраїнськими – *'|п'іве^{и}н'* (від *піти "співати"*) [14, 4, 384] – ко^{у}[у^{о}]|гут' (від *праслов. кокотъ "півень",* в якому "рідковживаний суфікс -ut- замінив тотожний з ним -ot- " [14, 2, 489]. В АУМ ізоглоса між ними проходить по лінії розташування нас. п.п. Кардамичеве, Новоборисівка Великомихайлівського, Олександрівка Ширяївського, Троїцьке й Олександрівка Любашівського районів Одеської області. Регіональні карти фіксують дещо ширшу їх просторову координату, але з функціональним послабленням і зникненням лексеми *'ко^{у}[у^{о}]|гут'* в східній, а лексеми *'|п'іве^{и}н''* у західній маргінальних зонах.

На нашу думку, менша варіантність лексики у зоні контакту досліджуваного ареалу спостерігається й тоді, коли протиставні номени в говорах є давніми запозиченнями. Карта №110 'кукурудза (Zea mays L.)' (АУМ, т. ІІІ, ч. ІІ) фіксує сім різних лексем на позначення цієї культури у говорах Причорномор'я, Нижньої Наддніпрянщини і суміжних землях, що, зокрема, підтверджує думку О.А. Малахівської: "Особливістю народної ботанічної номенклатури… є наявність, на відміну від літературної мови, значної кількості найменувань для однієї й тієї ж рослини" [17, 135.]. Відомо, що ця культура запозичена з Центральної і Південної Америки, поширилася в Україні з ХУІІ ст. Перша письмова згадка про цю культуру йдеться у дарчому написі церковної книги від 1701 р. с. Золотарева на Закарпатті [див. 17, 134]. Проте ареал між Дністром і Бугом фіксує лише два протиставні номени: перший – *куку|руʒа*, який на нього накладається, і другий – *папу|шойа*, що є теж запозиченням з молдавської і румунської мови (*păpuşoi* "кукурудза", утворене від *păpuşă* "початок молодої кукурудзи") [14, 4, 226], який має поширення лише в прикордонній смузі між Молдовою й Україною. Лексема *папу|шойа* поширена у говорах Закарпаття [12, к. 71] та суміжних південнобессарабських, зрідка в нижньонаддністрянських говорах (АУМ, т. ІІ, к. 327).

Номени *ме|лай, п|ш'інка* утворюють лише кілька острівних варіантних ареалів у прикордонній смузі з Молдовою [див. карту № 3].

Лексема *ме|лай* (рум. *mălaj* "кукурудза") функціонує в північно-західних діалектах румунської мови, утворюючи суцільне її поширення у східних закарпатських та західних гуцульських говірках, зрідка виступає в покутських, буковинських та подільських говірках (АУМ, т. ІІ, к. 327) [див. 17, 144]. У частині українських говорів лексема *ме|лай* зазнала вторинної номінації, функціонуючи не як назва зернової рослини, а в значенні випечений з кукурудзяної муки хліб або тістечка. Вторинні назви *ме|лай // ма|лай, ме|лайник // ма|лайник* широко відомі, за нашими спостереженнями, в Говірках Врадіївського і Первомайського районів Миколаївської області.

Суцільний ареал лексема *п|ш'інка* утворює в середньонаддніпрянських, нижньонаддніпрянських і суміжних степових говорах (АУМ, т. І, к. 315; т.ІІІ, ч.І, к. 101).

Наша карта № 2 'Назви відходів після молотьби' накладається відбиттям лексичних значень на лінгвокарту № 105 Атласу української мови, в якій досліджуваний ареал репрезентують семи: *т|рина, по|лова, 'ґоʒур'і, пос|л'ід*. Південностепова лексема *по|лова* і південноподільська *т|рина* утворюють суцільний паралельний лінгвістичний ареал між Дністром і Південним Бугом. Лексичні семи *пос|л'ід* і запозичена – *|'ґоʒур'і* утворюють окремі острівні ареали варіантних репрезентантів. В острівних говірках варіантні лексеми вживаються на рівні індивідуального мовлення. Південний Буг є межею між двома діалектними ареалами – південноподільським і степовим.

Давні афронтальні контакти української мови з тюркськими витворили в нашій мові лексичні відповідники, що виявляють протиставлення на просторовій координаті. Прикладом такого лексичного протиставлення може бути атомарна карта № 88 АУМ (Т. ІІІ, ч. ІІ), у якій картографується номен *'коче^{и}р|га'* і його

співвідносний відповідник *’ко^{у}[у^{о}]ц'у|ба’*. Обидві назви запозичені українськими говорами з тюркських мов [14, 3, 66; 64]. Лексема *’ко^{у}[у^{о}]ц'у|ба’* має суцільну реалізацію у суміжних південноволинсько-подільських говорах, наддністрянських і говірках Берестейщини [1, ІІ, к.282]. Південноподільський відповідник к*у^{о}ц'у|ба* утворює ареал, що на сході окреслений умовною лінією нас. п.п. Сичавка Комінтернівського району Одеської області, Ковалівка Миколаївського району, Новоіванівка Баштанського району, Миколаївка Казанківського району, Новомихайлівка Новобузького району, Єфремівка Новобузького району, Новомиколаївка Єланецького району, Новоолександрівка Братського району, Зелений Гай Доманівського району Миколаївської області. Варіантне функціонування цих лексем карта фіксує на півдні ареалу і на північному сході Бузького правобережжя з острівними вкрапленнями то однієї, то другої лексеми. Південноподільська лексична риса має продовження у південнобессарабських говорах й окремими острівними вкрапленнями в середньо- і нижньонаддніпрянських говорах.

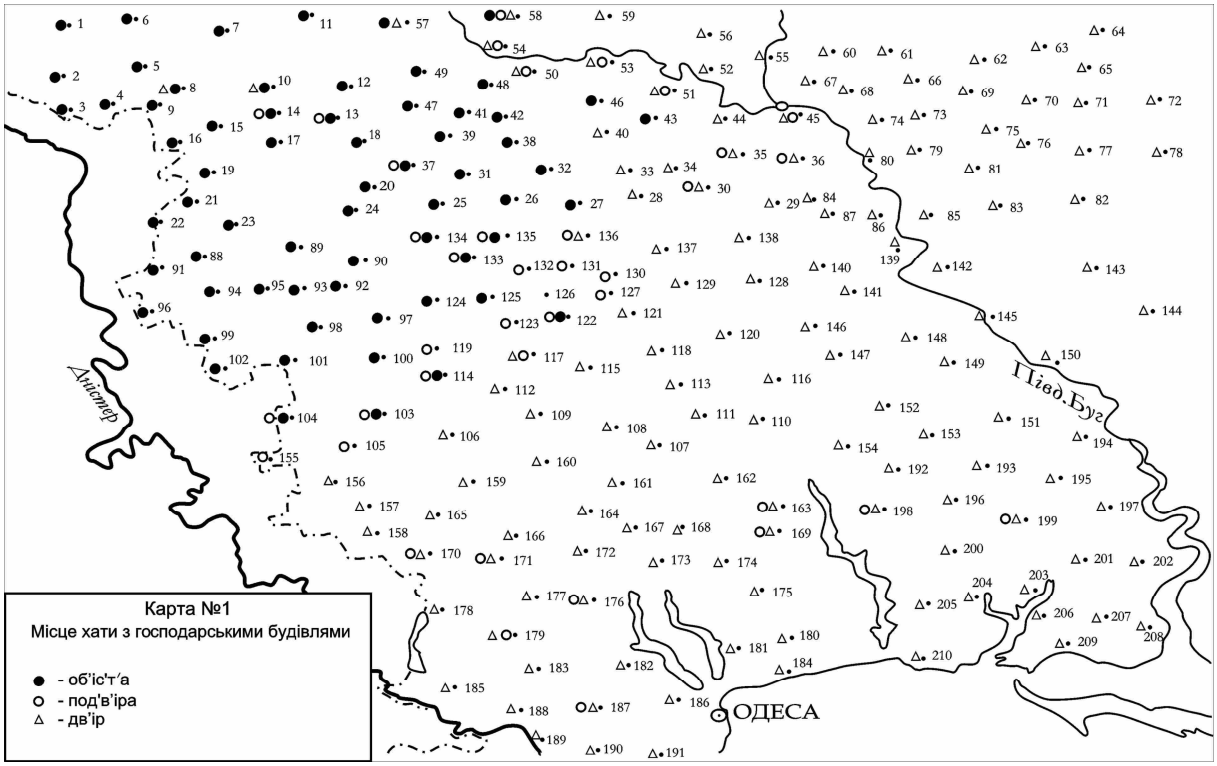
Місце хати з господарськими будівлями в АУМ (т. ІІІ, к. 82) (передається легендою ’садиба’, яка включає лексичну групу *дв’ір, д|воришче, под|в’ірйа, под|воришче, об’іс|т‘а.* У говорах дністровсько-бузького межиріччя протиставна лексична група представлена назвами – *об’іс|т‘а, под|в’ра, дв’ір.* Південноподільська лексична риса *об’іс‘|т‘а* і варіантна фонетична риса *об’іс‘|ц‘а* у цих говорах окреслена ізоглосою, що проходить на північ нас. п.п. Павлівка, Войничеве Фрунзівського району, Саханське, Вікторівка Ширяївського району, Сергіївка Любашівського району Одеської області, Секретарка, Тридуби Кривоозерського району Миколаївської області, Кам’яний Брід Ульянівського району Кіровоградської області [див. карта № 1]. Ізоглоса регіональної карти дещо ширше виявляє ареал поширення південноподільської риси ніж АУМ і в межах мовного ландшафту, окресленого ізоглосою, виявляє фонетичні лінгвальні варіанти внаслідок дії асиміляції й взаємодії з літературною мовою – *под|в’ра // под|в’ірйа,* а також, можливо, підтримується давньою книжною традицією чи сучасним російськомовним фоном – *дв’ір // двор.*

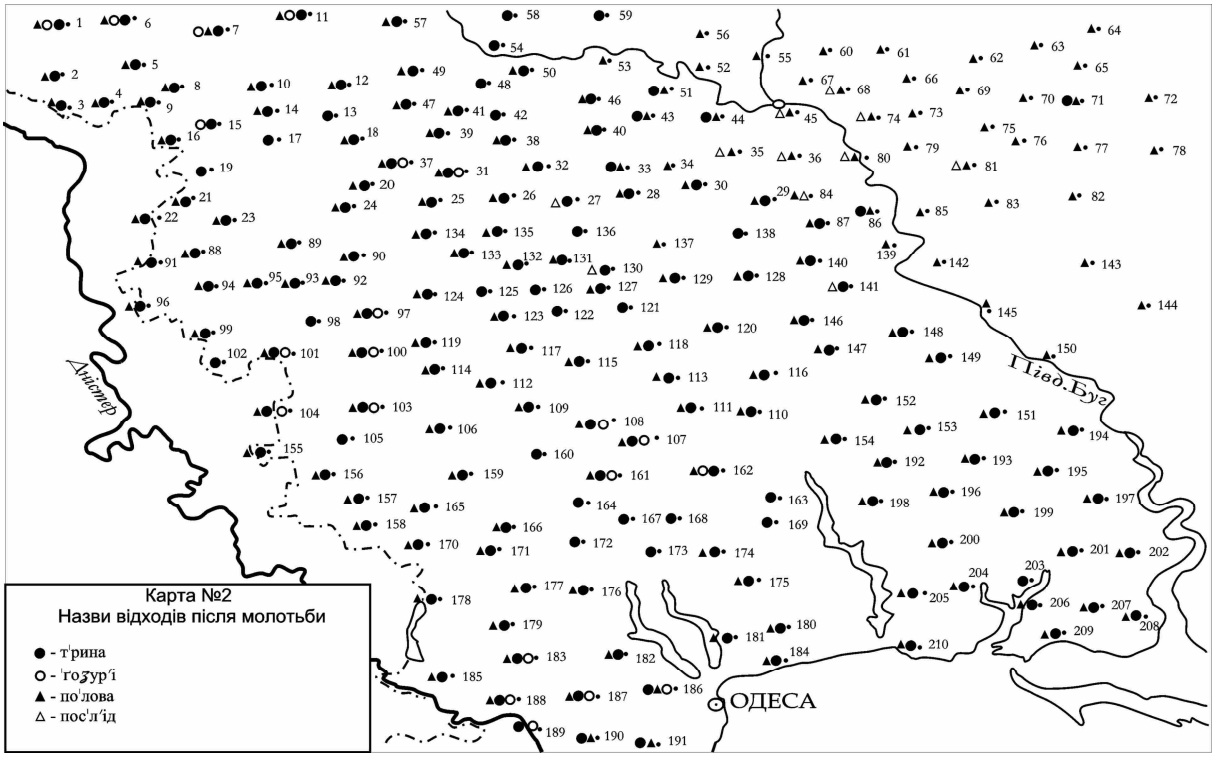
Механізм взаємодії подільських і степових говірок у зоні контакту залежить від ареальних можливостей діалектного фону, на якому відбувається взаємодія. Для з’ясування самого “механізму” контактів важливим є встановлення рис кожної системи, релевантних з погляду іншої в системі контакту [29, 33].

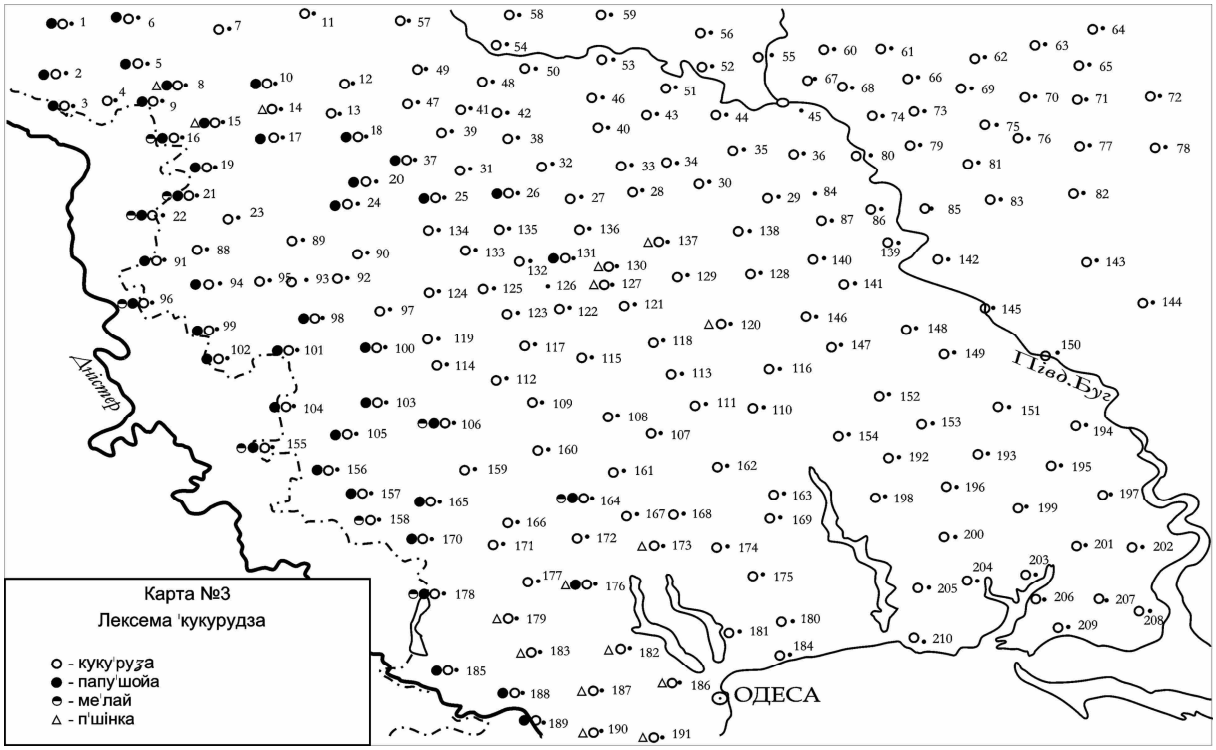
Навіть побіжний аналіз лінгвокартографування засвідчує, що лінгвістичні умови взаємодії в контактному ареалі переважно зумовлені фонетикою, яка створює умови для функціонування варіантних форм. На семантичному рівні лінгвальні умови взаємодії у говорах менш виразні: для таких спостережень потрібна широка просторова координата.

Екстралінгвальні чинники взаємодії залежать насамперед від суспільно-історичних подій, процесів заселення, дозаселення та наслідків і результатів лексичної інтерференції.

Ізолекси, які окреслюють степові, вужче західностепові, і подільські, вужче південноподільські, діалектні риси, не завжди накладаються, а, перехрещуючись, фіксують напрямки взаємодії лексичних одиниць на просторовій координаті, утворюючи “змішані” ареали їх функціонування.

Карта №1
Місце хати з господарськими будівлями
● - об'іс'т'а
○ - под'в'іра
△ - дв'ір
Дністер
Півд.Буг
ОДЕСА

Карта №2
Назви відходів після молотьби
● - т'рина
○ - 'гоʒур'і
▲ - по'лова
△ - пос'л'ід
Дністер
Півд.Буг
ОДЕСА

Карта №3
Лексема 'кукурудза
- куку'руза
- папу'шойа
- ме'лай
- п'шінка
Дністер
Пд.Буг
ОДЕСА

ЛІТЕРАТУРА

1. Атлас української мови. – К.: Наукова думка, 1984. – Т.І, 1988; – Т.ІІ, 2001; – Т. ІІІ, ч. ІІ.
2. Бузук П. Діалектологічний нарис Полтавщини / П. Бузук // Український діалектологічний збірник. Кн. 2. – К., 1929. – С.159-197.
3. Ващенко В.С. З історії та географії діалектних слів / В.С. Ващенко. – Харків, 1962. – 174 с.
4. Ващенко В.С. Лінгвістична географія Наддніпрянщини: Лексичні матеріали / В.С. Ващенко. – Дніпропетровськ, 1968. – 158 с.
5. Ващенко В.С. Полтавські говори / В.С. Ващенко. – Харків: вид-во ХДУ, 1957. – 538 с.
6. Глуховцева К.Д. Динаміка українських східнослобожанських говірок / К.Д. Глуховцева. – Луганськ: Альма-матер, 2005. – 592 с.
7. Глуховцева К.Д. Лексика народного быта украинских восточнослобожанских говоров: автореф. дисс. … канд. филол. наук / К.Д. Глуховцева. – Днепропетровск, 1992. – 19 с.
8. Гриценко П.Ю. Ареальне варіювання лексики / П.Ю. Гриценко. – К.: Наукова думка, 1990. – 272 с.
9. Гриценко П.Ю. Моделювання системи діалектної лексики / П.Ю. Гриценко. – К.: Наукова думка, 1984. –228 с.
10. Дворянкін В.О. Номінативні процеси в українських східностепових говірках: автореф. дис… канд. філол. наук. – Луганськ, 2006. – 23 с.
11. Дзендзелевский И.А. Украинские говоры Нижнего Поднестровья: автореф. дисс… канд. філол. наук / И.А. Дзендзелевский. – Одесса, 1952. – 16 с.
12. Дзендзелівський Й.О. Лінгвістичний атлас українських народних говорів Закарпатської області УРСР (Лексика). Частина І / Й.О. Дзендзелівський // Наукові записки Ужгородського державного університету. – Том XXXIV. – Ужгород, 1958.
13. Дроботенко В.Ю. Лексика сімейних обрядів у говірках Донеччини: автореф. дис… канд. філол. наук / В.Ю. Дроботенко. – Донецьк, 2001. – 21 с.
14. Етимологічний словник української мови. – К.: Наукова думка, 1985-2004. – Т. ІІ.– 570 с; – Т. ІІІ, – 552 с.; – Т. IV. – 656 с.
15. Жилко Ф.Т. Про лінгвогеографічне дослідження новостворених говорів української мови / Ф.Т. Жилко // Праці XII Республіканської діалектологічної наради. – К.: Наукова думка, 1971. – С.3-13.
16. Карпова В.Л. Деякі особливості сільськогосподарської лексики українських говорів Одеської області / В.Л. Карпова // Діалектологічний бюлетень. – Вип. 3. – К., 1951.
17. Малахівська О.А. Ареальна й семантична характеристика типів номінації кукурудзи (Zea mays L.) в українській мові // Структурні рівні українських говорів. – К.: Наукова думка, 1985. – С.133-146.
18. Мартинова Г.І. Лінгвістична географія правобережної Черкащини / Г.І. Мартинова. – Черкаси: Відлуння, 2000. – 266 с.
19. Мартинова Г.І. Подільсько-середньонаддніпрянська діалектна межа (за даними побутової лексики правобережної Черкащини): автореф. дис. … канд. філол. наук / Г.І. Мартинова. – К., 1993. – 19 с.
20. Мартинова Г. Середньонаддніпрянський діалект. Фонетика і фонологія / Г.І. Мартинова. – Черкаси, 2003. – 368 с.
21. Мельничук О.С. Словник специфічної лексики говірки с. Писарівки (Кодимський район, Одеської області) / О.С. Мельничук // Лексикографічний бюлетень. – Вип. 2. – К., 1952. – С.67-98.
22. Михайленко В.М. Динаміка середньонаддніпрянсько-поліського діалектного суміжжя у світлі ізофон: автореф. дис. … канд. філол. наук / В.М. Михайленко. – К., 2002. – 24 с.
23. Москаленко А.А. Словник діалектизмів українських говорів Одеської області / А.А. Москаленко. – Одеса: вид-во Одеського пед. ін-ту, 1958. – 78 с.
24. Назарова Т.В. Деякі питання типології зв'язків літературної мови й діалектів // Українська літературна мова в її взаємодії з територіальними діалектами / Т.В. Назарова. – К.: Наукова думка, 1977. – С.31-49.
25. Ніколаєнко І.О. Структура й ареальна характеристика лексики традиційного ткацтва в українських східно-слобожанських говірках: автореф. дис. … канд. філол. наук / І.О. Ніколаєнко. – Запоріжжя, 2000. – 24 с.

26. Терешко Л.С. Украинские говоры Южного Побужья: автореф. дисс… канд. філол. наук / Л.С. Терешко / Одесский государственный университет им. И.И. Мечникова. – Одесса, 1954. –16 с.; Терешко Л.С. До характеристики сільськогосподарської термінології українських говірок Південного Побужжя / Л.С. Терешко // Праці Одеського університету, т.146. Серія філологічних наук. – Вип. 5. – Одеса, 1956. – С.141-153.

27. Тищенко Л.М. Структурна організація й динаміка побутової лексики південнослобожанських говірок: автореф. дис. … канд. філол. наук / Л.М. Тищенко. – К., 2002. – 19 с.

28. Шевченко Т. Афронтальні контакти і членування діалектної території / Т.Шевченко // Східнословянські мови в їх історичному розвитку: збірник наукових праць, присвячених пам'яті професора С.П. Самійленка. – Ч.ІІ. – Запоріжжя, 1996. – С.74-77.

29. Щербина Т.В. Середньонаддніпрянсько-степове діалектне порубіжжя у світлі ізоглос: автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. філол. наук / Т.В. Щербина. – К., 2003. – 23 с.

УДК 811.161.2'373.611

АБРЕВІАТУРИ ЯК ЗАСІБ ЕКСПРЕСІЇ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ ТА РОСІЙСЬКІЙ МОВАХ

Шепель Ю.О., д. філол. н., професор

Дніпропетровський національний університет ім. О. Гончара

У статті виявляються структурно-семантична своєрідності та особливості дискурсивної реалізації слів-абревіатур у сучасній українській та російській мовах. Описано номінативні процеси, а саме абревіація як засіб утворення номінативних одиниць.

Ключові слова: абревіатура, умотивованість, лексична одиниця, неологізм, інновація, експресія, номінативний процес.

Шепель Ю.А. АББРЕВИАТУРЫ КАК СПОСОБ ЭКСПРЕССИИ В СОВРЕМЕННОМ УКРАИНСКОМ И РУССКОМ ЯЗЫКАХ / Днепропетровский национальный университет, Украина.

В статье описывается структурно-семантическое своеобразие и особенности дискурсивной реализации слов-аббревиатур в современной украинском и русском языках. Описаны назывательные процессы, а именно аббревиация как средство образования назывательных единиц.

Ключевые слова: аббревиатура, мотивированность, лексическая единица, неологизм, инновация, экспрессия, назывательный процесс.

Shepel Yu. ABBREVIATIONS AS A METHOD OF EXPRESSION IN MODERN UKRAINIAN AND RUSSIAN LANGUAGES / The Dnepropetrovsk national university, Ukraine.

In the article the structural and semantic originality and features of discursive realization of words-abbreviations are described in modern the Ukrainian and Russian languages. The process of the name are described, namely abbreviation as means of formation of назывательных units.

Key words: abbreviation, explained, lexical unit, neologism, innovation, expression, process of the name.

Останнім часом абревіатура стала одним з найбільш модних засобів створення номінативних одиниць. Різні екстралінгвістичні та внутрішньомовні фактори прискорюють тенденцію до скорочення слів. Подібне явище спостерігається майже в усіх країнах. Протягом останніх десятиліть у сучасній українській та російській мовах збільшилась кількість абревіатур, а абревіація стала одним з чільних засобів словотворення. Інтенсивність і складність цього процесу визначають актуальність питання абревіації, необхідність звернення до її ретельного вивчення. Інтерес до особливостей вживання абревіатур у різних стилях мови викликаний також тим, що абревіація є одним з видів словотвору, який найбільше відповідає прагматичним вимогам сучасності.

Актуальність статті визначається високою вживаністю абревіатурної лексики і розвинутої системи моделей абревіації в українській мові, появою значної кількості нових абревіатур, які часто є ключовими утвореннями для певного періоду в історії держави. Також через особливість абревіатур, їх рухомість і відкритість абревіатурної мікросистеми.

Мета дослідження – виявлення структурно-семантичної своєрідності й особливостей дискурсивної реалізації абревіатур у сучасній українській мові.

Об'єктом дослідження у статті існують номінативні процеси в сучасній українській та російській мовах, предметом дослідження стала абревіація як засіб утворення номінативних одиниць.

Завдяки вмотивованості похідне слово представляє собою не тільки лексичну одиницю особливого типу – кінцевий продукт словотворчих процесів. У ньому одночасно фіксується, закріплюється сам

словотворчий процес з усіма його учасниками, і до того часу, поки слово в будь-якій зменшеній або похідній формі зберігає наслідки цього процесу, воно утримує статус деривата. Враховуючи цей факт, питання про місце абревіації в словотвірній системі мови може розглядатись таким чином.

При всій різноманітності абревіатур вони знаходяться у відповідній послідовності, ієрархія якої визначається вмотивованістю скорочених знаків. Разом з тим їм притаманна загальна властивість: перехід від умотивованого найменування в демотивоване. Тому їх можна визначати як лексичні одиниці, які віддаляються в процесі демотивації від місця, в якому абревіація і словотвір перетинаються. Складові скорочення максимально вмотивовані, тому що зберігається реальна, формально виражена подібність і семантична тотожність по відношенню до твірних слів, в силу чого складові скорочення іноді розглядаються як фонетичні варіанти слів. В ініціальних абревіатурах є максимальний рівень компресії джерела мотивації.

Умотивованість ініціальних абревіатур контекстуально обумовлена. Виділення з тексту мотивуючого словосполучення сигналізує про демотивацію скорочень, які переходять в категорію немотивованих кореневих слів. Ми скорочуємо форму, коли її зміст для нас вже більш-менш звичний. Абревіація розглядається як один із способів розв'язання протиріч між формою та змістом. Але в цьому випадку їх єдність змушує нас визнати, що у випадку деаналітизації, тобто згортанні форми, ми і думаємо згорнуто. Такими роздумами підкреслюється, що явище деаналітизації у площині деривації вбачає деякий вплив авербального мислення.

Демотивація та морфемізація сегментів дозволяє зробити висновки про те, що в рамках ініціальної абревіації утворюються нові кореневі та афіксальні елементи. В цьому значенні ініціальна абревіація повинна розглядатись як своєрідна підсистема словотвору, яка є доповненням до інвентаря словотворчих елементів мови новими кореневими словами та кореневими елементами.

Визнання того, що абревіатури складають частину лексичної системи мови, є прямим аргументом для підтвердження їх номінативності. Тому ми провели дослідження, яке показало, що між скороченою одиницею та твірним словом спостерігається асиметрія в плані вираження і плані змісту. Основним змістом усічення в фонетичному плані виступає стисліть звучання лексичної одиниці. Є відмінність в морфологічній структурі, у семантиці та за стильовим характером. Так, з 214 розглянутих нами фрагментів складних та частковоскорочених абревіатур української мови, двоскладними виявилися 52 од., а 162 од. — односкладними. Скорочені слова були проаналізовані нами також у структурному плані. Зіставний аналіз морфологічної структури скороченої та твірної одиниці дав змогу визначити, що абревіація виступає як довільне та незалежне від структури похідного слова скорочення його фонетичного складу з оформленням кінцевої частини в синонімічний іменник. Тому включення її деякими вченими до так званого фоно-морфологічного типу словотвору, "оскільки зміни морфологічного складу слова (прототипу) обумовлено зміною (зменшенням) його фонетичного комплексу", є повністю необґрунтованим: 1) при безафіксному способі словотвору відбувається деривація слів інших частин мови, відмінних від похідних; 2) творення слів з його допомогою відбувається за правилами "виділення" твірної основи і супроводжується його правомірним чергуванням звуків.

У результаті було також встановлено, що апокопи – усічення останнього або декількох останніх складів – більш розповсюджені в сучасній українській мові, ніж аферези – усічення першого складу, і синкопи — усічення середини слова. Таким чином, в більшості випадків скорочення утворюються з урахуванням складової структури твірної одиниці. Що ж стосується словосполучення, то тут спостерігається залежність характеру скорочення від таких фактів: 1) фоно-сілабічної структури твірної одиниці; 2) поєднання граничних фонем компонентів твірної одиниці; 3) фоно-сілабічної структури скороченої одиниці; 4) структури нового слова [5, с. 152-155].

Процес скорочення не є дозвільним, він підкорюється визначеним правилам таких рівнів мови, як лексичний та фонетичний. Скорочення, як правило, відбувається на морфемному або складовому рівні, або з урахуванням сілабічної структури нової одиниці.

Розгляд семантичних особливостей усічень свідчить про те, що скорочення спостерігаються переважно на тих рівнях лексики, що виражають конкретні поняття. У цьому випадку відсутність семантичного зсуву в абревіатурах, порівнюючи з мотивуючими твірними найменуваннями, компенсується тим, що спосіб опису різний: розгорнута багатослівність найменування дає повне уявлення про деталі та характеристики визначеного, абревіатура ж сприймається скоріше як умовний знак. Але денотативне значення деяких скорочених одиниць відрізняється від семантики твірних слів. Семантичний критерій представляється достатньою основою для констатації існування різних за смислом і структурою слів. Переважна більшість скорочених слів, які зіставляються з багатозначними словами, відповідає за своєю семантикою тільки одному з лексико-семантичних варіантів твірної одиниці. Аналіз досліджуваного матеріалу показує, що при усіченні як однозначних, так і багатозначних слів простежується семантичний зсув, який призводить до виникнення нових за смислом і різних за об'ємом слів. Головними факторами,

які сприяють семантичному зсуву між твірним словом і скороченою одиницею, є екстралінгвістичні, а саме: функціонування скороченої одиниці в обмеженій мовній сфері (спеціальні знання), розширення сфер функціонування скорочених одиниць (розширення значення), необхідність номінації на основі відносин предметів реальної дійсності за сумісництвом (метонімічний перенос) і за схожістю (метафоричний перенос).

У художній літературі і в розмовному мовленні скорочення широко використовується в стилістичних цілях. Так, скорочення використовуються, як досить самостійні лексичні одиниці в різних мовленнєвих цілях сучасної української мови, а не є лише стилістичними варіантами вже існуючих слів, які не мають власного значення. Усічені форми використовуються як повні, а не стилістично знижені (фамільярні) варіанти повних слів, що сигналізує про зміну функціонально-стильового статусу усічених форм. Проведений зіставний аналіз дозволяє зробити висновок, що в плані системного вивчення лексики скорочені одиниці і твірні слова утворюють відповідні структурно-семантичні підсистеми, серед яких спостерігається диференціація за основними аспектами мови. В результаті усічення утворюються лексичні одиниці, які характеризуються специфічними рисами за структурно-морфологічними, семантико-стилістичними параметрами, що свідчить про існування нового типу слів.

З-поміж способів словотвору абревіація займає специфічне місце, і підлягає дослідженню з усіх сторін. Так, наприклад, О.А. Земська розглядає абревіатуру як засіб експресії, і саме на її положення ми спираємось під час нашого дослідження. У мові абревіатура виконує компресивну функцію, для створення більш стислих понять, ніж номінація [1; 2; 3].

Вважається, що абревіатури "нудні слова", незрозумілі звичайним людям. Але все ж таки не всі абревіатури такі, в 60-ті роки М.В. Панов вказав на те, що абревіатура повинна бути милозвучною, бажано, щоб вона нагадувала звичайні слова. Отже, буквені й звукові абревіатури стали впроваджувати до фонду експресивних засобів мови [4, с. 46].

Така тенденція сприяла утворенню таких абревіатур, як-от: *БАРС – Банк развития собственности, ГраД – партия "Гражданское Достоинство", ШАРМ – шоу армянских мужчин*. Зв'язок значень звичайної абревіатури зі значенням абревіатури омоніма створює комічний ефект, утворює каламбур, жарт. Так, відома назва одного з телевізійних каналів – *ТБС було розшифровано учасниками КВН як "телевидение без смысла"* [ТВ, 2002, 22 дек.]. В ЗМІ зустрічаються такі оказіціональні омоніми: *ДК (Дворец / Дом культуры) – ДК (дойная корова: о человеке, который постоянно финансирует кого-либо).* Цікавим є й те, що об'єктами виступають також назви партій та блоків, в утворенні яких часто прибігають до маскування під звичайне слово. Так, *Конструктивно-экологическое движение России* назвало себя словом *КЕДР*, що спровокувало деякі дискусії з проводу того, що партію було б більш розумно назвати *КЭДР*. Таку думку висунула газета "Сьогодні".

Грайливе використання абревіатурних розшифровок знаходимо також у назві *ЯБЛОКО – блок Явлинський, Болдирев, Лукін; іноді пишуть і ЯБЛоко*.

Наприкінці 70-х – у 90-ті роки зростає кількість абревіатур, в яких зіставлення зі звичайними словами має штучний характер, виступає засобом іронії. Так, звичайний жарт можна побачити в абревіатурі *МІФ – Московський інвестиційний фонд*, що зіставляється зі словом *міф*, і його значення не підходить до зовсім не міфічного, а реального інвестиційного фонду.

Створюються абревіатури й іншого типу: буквене скорочення використовується як приклад конкретного слова, а назва букв читається не звичайно, а під диктовку слова-зразка. Так, сполучення *Білий дім (назва будівлі Верховної Ради РФ, який став осередком бунту в жовтні 1993 р.)* утворило дві абревіатури: одну – нейтральну *БД*, а іншу – каламбурну *БіДе* , в якій перша буква абревіатури читається нестандартно. Порівняймо два приклади з одного й того самого номеру газети "Московський комсомолець": "*За словами командира Зеленцова, їхня місія 3–5 жовтня була суто мирною: в "Останкіно" комсомольський загін витягав з-під вогню поранених штурмовиків, у БД здійснював організоване забезпечення Х з'їзду, аудіо- та відеозапис, доставка в БД їжі, ліків*"; *У лідерів ЛДПР вистачило розуму не виступати на захист БіДе… Каламбурна експресія формально і семантично перетворює слово БіДе....* [Комсомольская правда (далее — КП), 12.10.93].

Через використання каламбурного зіставлення зі звичайними словами утворюються жартівливі назви літературних видань. Наприклад: *Головний редактор Савраски Валентин Чикин тільки що назвав закриття цього програмного листа жахливою помилкою.* [Известия, 08.10.93].

Абревіатури, які складаються з початкових сегментів слів, як-от *колгосп*, раніше вважали суто офіційними. Останнім часом тенденція використання цього типу абревіатур для утворення знижених номінацій, носить жартівливий характер. Чітко виражено це в слові *нардеп*, порівняно з *народний депутат*, яке визивало повагу ще останнім часом, тепер виражається як презирливе *нардеп*.

Наведемо деякі приклади з газет 1993 р.: *“Русофобія: легенди і факти” Ця тема слухань, проведених в минулу п’ятницю в Домі Рад, які були організовані нардепами з паралельного блоку “Російська єдність”* [КП, 19.09.93]; *Не так давно Михайло Семенович почав знімати відеофільм. Про “неповторність” професії судово-медичного експерта. Щоб показати нарешті нардепам з обласної Ради, що це за служба така, судово-медична, і якою буває каторжна робота в каторжних умовах* [Известия, 13.01.93].

Використовуються також й інші початкові сегменти першого члена словосполучення, які формують повну номінацію. Насамперед, скорочення офіційних слів, типу *держ – державний, соц – соціальний*. Утворювані у такий спосіб номінації часто звучать дуже знижено, пор.: *Отримуючи шанс зайняти місце старих держідеологів, ми знову починаємо будувати Вавилонську вежу*; заголовок: *Держчиновникам заборонили їздити за кордон за чужий кошт; Але ймовірність повернення цих грошей як держпривілей невелика*; *<…> нікому й до нині не потрібні соцпартії Роя Медвєдєва або бабурінський Російський союз*.

Негативна оцінка зростає, якщо скорочення приєднується до незвичного розповсюдника. Так, В. Селюнин створює нищівне найменування *профбонзи*: *Після провалу на референдумі, профбонзи вийшли на демонстрацію “Так – президенту!”, “Так – реформам!”* [Известия, 08.10.93].

Багато-які з похідних від буквених і звукових суто офіційних абревіатур також характеризуються зниженою експресією. Такими, наприклад, являються похідні від абревіатур *ЦБ (Центральний банк), СНГ, ФНПР (Федерація незалежних профсоюзів Росії),* прикметники й імена осіб. Наприклад: *Ось Московський Промбудбанк видав 42 млрд. руб. кредитів і майже половина з них – цебешні <…> Зрозумілий психологічний стан старої цебешної гвардії: для неї ми – пройдисвіти*; *Головний фруктовий павільйон заставлений похиленими ятками з плодами точно не есенгівського, а заморського походження* [Известия, 29.08.93].

Цікавим є похідне *есенгов’є* (утворене на зразок *Придніпров’я*): *Після того почалась епопея з Маляровим, якого товариші шукали по всьому есенгов’ю.*; в іншому написанні: *Діти СНГовії.* Такі похідні вже через свою довжину, незграбність і незвичність написання передають негативну знижену оцінку. Порівняймо із вказаними вище словами нейтральні поєднання з родовим відмінком: *фенепеерівська верхівка і верхівка ФНПР, фенесівці і члени ФНС, цебешні кредити і кредити ЦБ.*

У 1999 році в українській пресі з’явилось слово *БОМЖатник* в незвичному новому значенні: *“Банк отвергнутых журналистских материалов”* [КП,19.02.99]. Як ми бачимо, абревіатура *БОМЖ*, вступила в словотворчий процес, дала, крім похідних *бомж, бомжиха, бомжувати*, слова-омоніми: *бомжатник і БОМЖатник*. Два слова утворені від різних твірних основ, тобто різні розгорнуті словосполучення, що повною мірою викривляє можливість співвіднесення їх із значенням того самого слова. Більше того, якщо слово *бомжатник* загальновідомо майже всім, то слово-омонім *Бомжатник* відоме тільки вузькому колу спеціалістів.

Наприкінці ХХ століття в ЗМІ з’явилися оказіональні абревіатури-омоніми *БАБ* (Борис Абрамович Березовський) і *бабник* (його прибічники), які представляють собою іронічно забарвлені номінації.

У молодіжному жаргоні часто зустрічаються жартівливі омоніми до звичайних абревіатур: *ОРЗ – острое респираторное заболевание и ОРЗ – очень рано завязал; ЧП – чрезвычайное происшествие используется у медиков со значением “частная практика”, среди журналистов – со значением “четвертая полоса” (полоса в газете, на которой помещается юмористический материал); Агентство ОБС – Одна Бабка Сказала; АСРС – Агентство “Сарафанное Радио Сказало”; Воры – Высокопоставленные Ответственные Работники; ЖОРЫ – Жены Ответственных Работников; ВУЗ – Выйти Удачно Замуж; НЭП – Наведение Элементарного Порядка; ОБХСС – Обеспечение Безопасности Хищений Социалистической Собственности; ЦУМ – Цены Увеличиваются Молча; СПб – Санкт-Петербург и СПБ – Скорая Бытовая Помощь; СС – партия и Студенческая Столовая; МАДИ – Московский автодорожный институт и МАДИ – московский алкогольно-дегустационный институт; БАРС – Банк развития собственности и Барс – Большой англо-русский словарь; название газеты по трудоустройству РУС (работа, учеба, сервис) и рус.*

Входячи до тексу, омоакроніми – за наявності там відповідних їм лексичних омопар – можуть створювати виразний каламбурний ефект, напр..: *“Наш* МАЛ *хоть и мал, да удал”, где* МАЛ – *“Международный альпинистский лагерь”; “А будет ли от* РОСНО *на ниве народной роено?),* де РОСНО – *“Российское страховое народное общество”,* або *“*АРБУС - *не арбуз: им не закусишь”, где* АРБУС – *“атомная реактивная блоковая установка”.*

Синонімічний ефект може бути створений також у результаті включення до складу речення укорінених абревіатур типу *подНАТОреть* (пор.: *расшаркиваться – раСШАркиваться, детонатор – детоНАТОр, освободиться - Освободиться*): “Черно-белая *МАГия*” [КП, 31.12.89], де *МАГия – “Международная ассоциация гроссмейстеров* (созданная Г.Каспаровым)”, або “*ЭКСПОзиция* пополам” [КП, 16.02.90], де

ЭКСПО – "Всемирная экономическая выставка". Більше того абревіатурами типу *ОСВоить, НАТОптать*, на відміну від узуальних дієслів *освоить* і натоптать нові "семантичні нарощення" з яскраво вираженою і стилістично-виразною колористикою. Наприклад, поет-публіцист Н. Яковлєв вдало включив одну з новіших абревіатур *ПАСЕ ("Парламентская ассамблея Совета Европы"*) в віршовану мініатюру [КП, 1.02.00.] "Медоточивые *ПАСЕчники*": *"Хоть голос наш восстановили И нас "спасти" постановили - Но чужеземное* сПАСЕние *Не вызывает* оПАСЕние*?!"*.

Матеріал дослідження дає змогу вважати, що, переборовши вузькі рамки "чистого" словотвору і все більше лексикалізуючись, абревіація проявляється і в такій раніше для неї "забороненій" мовленнєвій сфері, як синонімія, виступаючи тут в якості важливої складової під час створення багатозначності тексту в усіх її варіантах.

У художній літературі кінця XX століття також зустрічається щось подібне. Наприклад, в збірці казкових повістей В.Шефнера "Дядя з великої букви, або велика пауза" (1998) головний герой однієї з повістей дає призвисько своїй тещі "*ТТ*", що розшифровується ним як *"типова теща"*. За аналогією з відомою абревіатурою-омонімом *ТТ – маркування пістолета "Тула, Токарєв",* вигадана абревіатура набуває жартівливого відтінку.

У зв'язку з тим, що "місцем народження" більшості абревіатурних омонімів є газети та телебачення, деякі з них стали входити до фонду експресивних засобів мови: зіставлення значень звичайної абревіатури зі значенням абревіатури-омоніма створює комічний ефект, утворює каламбур, жарт, надає абревіатурі додаткового стилістичного відтінку.

Підсумовуючи вищезазначене, підкреслимо таке. У загальній проблематиці сучасних лексикологічних праць значне місце відводиться дослідженням лексичних одиниць, які направлені на вивчення засобів і способів визначення в мові різних фактів об'єктивної дійсності, що забезпечується за допомогою різних мовленнєвих словотворчих засобів. Поруч із традиційними словотворенням і основоскладанням зараз велику роль відіграють такі способи поповнення словникового складу, як семантична конверсія, запозичення та абревіація. Остання отримує суттєву перевагу перед іншими способами, оскільки дає можливість утворювати нові кореневі слова і їх елементи. Формальна операція, результатом яких є складноскорочені слова, диктує появу найменувань особливого характеру. Якщо в складних словах, не дивлячись на семантичну компресію та редукцію елементів твірної конструкції, значення зазвичай умотивоване, а базис і ознака повнозначні, то в неологізмах-абревіатурах усі зазначені ознаки зводяться до мінімуму. Не тільки від службових показників не залишається й сліду, але і повнозначні твірні елементи редукують до непізнаваності: їх представленість в абревіатурних новоутвореннях варіюються від уламків морфем твірного слова до їх вираження однією буквою: *исполсек* – исполнительный секретарь, *уе* – условная единица та ін.

Абревіатурні інновації демонструють не звичайне семантичне зміщення між твірною та похідною одиницями, які виражаються в передачі нового значення в значенні слова, а зміну в відношенні експліцитних й імпліцитних компонентів значення, перетворення в ступені розчленованості номінативного вираження того самого значення.

ЛІТЕРАТУРА

1. Земская Е.А. Аббревиация как средство экспрессии / Е.А. Земская // Русский язык конца XX ст. (1985 – 1995). – М., 1996. – С. 120-124.

2. Земская Е.А. Словообразование как деятельность / Е.А. Земская. – М.: Высшая школа,1992. – 220 с.

3. Земская Е.А. Современный русский язык. Словообразование / Е.А. Земская. – М.: Просвещение,1973. – 304 с.

4. Улуханов И.С. Узуальные и окказиональные единицы словообразовательной системы / И.С. Улуханов // Вопросы языкознания. – № 1. – 1984. – С. 44-50.

5. Шанский Н. М. Очерки по русскому словообразованию / Н.М. Шанский. – М.: МГУ, 1968. – 310 с.

УДК 811.161

СЕМАНТИЧНИЙ ПРОСТІР КОНЦЕПТУ *ГРІХ* ЯК ЕЛЕМЕНТ ДУХОВНОГО КОДУ (НА МАТЕРІАЛІ УКРАЇНСЬКОЇ ФРАЗЕОЛОГІЇ)

Щербачук Л.Ф., к. філол. н., доцент

Таврійський національний університет імені В.І. Вернадського

У статті аналізується семантичний простір концепту ГРІХ у фразеологічній системі української мови. Визначено, що він віддзеркалює морально-етичні принципи українського народу, його релігійні, соціокультурні й буденні знання.

Ключові слова: концепт, гріх, мораль, фразеологізм, духовний, код.

Щербачук Л.Ф. СЕМАНТИЧЕСКОЕ ПРОСТРАНСТВО КОНЦЕПТА *ГРЕХ* КАК ЭЛЕМЕНТ ДУХОВНОГО КОДА (НА МАТЕРИАЛЕ УКРАИНСКОЙ ФРАЗЕОЛОГИИ) / Таврический национальный университет имени В.И. Вернадского, Украина.

В статье анализируется семантическое пространство концепта ГРЕХ во фразеологической системе украинского языка. Определено, что концепт ГРЕХ отражает морально-этические принципы украинского народа, его религиозные, социокультурные знания .

Ключевые слова: концепт, грех, мораль, фразеологизм, духовный, код.

Shcherbachuk L.F. SEMANTIC SPACE OF CONCEPT *SIN* AS SPIRITUAL CODE ELEMENT (ON THE BASIS OF UKRAINIAN PHRASEOLOGY) / Taurida National University named after V.I.Vernadsky, Ukraine.

The article analyzes the concept of semantic space *Sin* in phraseological system of the Ukrainian language. It was determined that the concept of *sin* reflects the moral and ethical principles of the Ukrainian nation, its religious, social and cultural knowledge.

Key words: concept, sin, morality, phraseological unit, spiritual, code.

Однією з визначальних характеристик гуманітарних наук XXI ст. стала активізація культурологічних досліджень, що передбачають взаємопроникнення різноманітних галузей знань. На сучасному етапі розвитку лінгвістики антропоцентричний напрям, що все активніше привертає увагу лінгвістів, є тією методологічною основою, яка об'єднує когнітивну й лінгвокультурну парадигми. “Зазвичай власне когнітивний рівень надає можливості застосувати одержані відомості в мовленнєвій практиці з більшою або меншою результативністю” [5, с. 41]. Проблематика пропонованого дослідження визначається концептуалізацією й категоризацією елементів духовного коду фразеологізмами української мови.

На думку Ю.Д. Апресяна [1], кожна природна мова віддзеркалює певний спосіб сприйняття, концептуалізації світу; значення, що в ній виражаються, складаються в якусь єдину систему поглядів. Мова виступає невід'ємним компонентом свідомості, його інструментом, посередником між людиною і концептуальною картиною світу, яка відображає його в мовних формах, причому концептуальна картина світу розглядається як уявлення у свідомості інтеріорізованого людиною світу [8, с. 259]. Усвідомлення мовною особистістю картини світу є її інтерпретацією з опорою на психолінгвістичні чинники, що, з одного боку, мають у зародку колективне підсвідоме, архетипне, а з другого – покладаються на систему вироблених у певному соціумі уявлень [5, с. 44].

Інтерес до вивчення людини як мовної особистості й носія морально-етичних якостей спричинив необхідність дослідження універсальних форм зберігання знань, однією з яких є концепт – “оперативний змістовний елемент мислення”, мінімальна одиниця, що виникає в процесі концептуалізації [6, с. 90], адже вибір змістового компонента стає обов’язковим станом породження висловлювання [5, с. 41]. Яскравими вербалізаторами концепту й виразниками етнічно зумовлених нюансів світосприйняття, світоосмислення та світооцінки можуть слугувати фразеологізми.

Концепт ГРІХ, одна з найважливіших констант християнської культури, морально-етичної сфери, постійно привертає увагу теологів (А.Августин, Ф.Аквінський, І.Златоуст та ін.), філософів (М.Бердяєв, С.Булгаков, М.Лоський, Ф.Ніцше, В.Соловйов, П.Флоренський та ін.), вітчизняних і зарубіжних лінгвістів (О.Ваховська, А.Вежбицька, В.Гак, Н.Карижська, Н. Козіна, О.Семухіна, О.Янушкіна та ін.). Проте в українському мовознавстві досі відсутній лінгвокультурологічний опис концепту ГРІХ, вербалізований фразеологізмами.

Мета роботи: визначити зміст концепту ГРІХ як репрезентанта духовного коду у фразеологічному просторі української мови.

Поставлена мета передбачає реалізацію таких завдань:

1) визначити змістові характеристики концепту ГРІХ, вербалізованого фразеологічними одиницями української мови;

2) описати ГРІХ як універсальний концепт української етнокультури.

Предмет дослідження – концепт ГРІХ у фразеологічній системі української мови як когнітивна структура, як універсалія людського мислення і як феномен національної картини світу носіїв української мови.

Необхідно зауважити, що поняття гріх є одним з найважливіших для людської свідомості й загальнолюдської культури. Воно присутнє в багатьох міфологічних, релігійних, філософських та етичних системах і своїм корінням сягає глибини віків. Це поняття регламентує поведінку й регулює стосунки індивіда й соціуму, визначаючи етичні орієнтири; виступає одночасно як морально-етична й соціо-оцінна категорія, яка осмислюється в культурі та має вербальне втілення в мові. Особлива роль в об'єктивації концепту належить фразеологізмам, що функціонують як культурні знаки й виступають як згорнуті національно-культурні тексти, як яскрава ілюстрація естетичних і соціальних цінностей, що визначає той або інший етнос [5, с. 34-36]. На рівні фразеології, на думку В. Жайворонка, виразно виявляються національно-культурні особливості мовної системи [3, с. 33].

Розглядаючи суть концепту, дослідники особливо відзначають його причетність до етнокультурного світу людини. Семантичний його вміст при цьому інтерпретується в контексті форм думки носія мови як етнокультурна репрезентація. “Концепт є вираженням етнічної специфіки мислення, і його вербалізація обумовлена лінгвокогнітивно етнокультурно маркованою асоціативною компетенцією носія концептуальної системи” [12, с. 144]. У термінах Ю.Степанова концепт – мікромодель культури, він породжує її та породжується нею. Як “згустку культури”, концепту притаманна екстралінгвістична, прагматична, тобто позамовна інформація [11, с. 40]. Формування концепту Г.Слишкін представив як процес співвідношення результатів пізнання дійсності з раніше засвоєними культурно-ціннісними домінантами, вираженими в релігії, мистецтві тощо [9, с. 34]. Отже, пізнання концепту допомагає відтворити етнокультурний образ, особливість менталітету носія мови.

Зважаючи на те, що пізнавальні процеси – це власне процеси породження й трансформації смислів, очевидний нерозривний зв'язок дослідження концептуалізації з дослідженням семантики.

У “Новому тлумачному словнику української мови” подається таке визначення гріха: “1. Порушення релігійно-моральних догм, настанов і тп, провина; 2. Поганий, непорядний вчинок; якийсь недолік, помилка, розпуста, перелюбство; 3. Непорядно, недобре; не дозволено” [7, с. 668]. В.Жайворонок у словнику-довіднику “Знаки української етнокультури” гріх кваліфікує як порушення заповідей Божих, релігійно-моральних догм, настанов і т. ін.; також провина, непорядний вчинок і т.п. [2, с. 157]. Лінгвістичні трактування ГРІХА (Н.Арутюнова, Є.Верещагін, В.Гак, О.Семухіна) визначають його універсальний характер, релігійно-етичну природу та культурну детермінованість і належність до універсальних базових концептів культури. Дотримуємося тієї точки зору, що найбільш повно специфіка концептуалізації об’єкта відбивається в значенні, яке виступає одним із способів концептуалізації. Когнітивна обробка нового знання при його концептуалізації відбувається шляхом перенесення “буквального” знання мовних знаків і супровідних з ними асоціацій на іншу ділянку знання.

Основними репрезентантами концепту ГРІХ у фразеологічній системі української мови виступають фразеологізми з однойменним компонентом *гріх*, а також компонентами – похідними від лексеми гріх: *грішний*. Семантичний простір фразеологічної номінації ГРІХА віддзеркалює досвід пізнання його людиною.

За визначенням М. Бердяєва, християнська мораль – це мораль цінностей. Дослідження показали, що українська фразеологія в основному відбиває етичне Новозавітне осмислення гріха, згідно з яким ГРІХ пов'язаний з духовною діяльністю людини та сприймається як порушення етичних установок, моральних правил, наприклад: **набиратися гріха.** Робити те, що заборонено нормами християнської моралі. *З отцем, ненькою полаюсь, Гріха наберуся* (укр. пісня) [10, с. 415]. Крім того, українська фразеологія репрезентує також Старозавітне, де поняття ГРІХ перебувало в правовій сфері: **не минути гріха.** Вчинити щось недозволене, що має погані наслідки. *Мабуть, якби попалося що хлопцеві під руку, то й гріха не минути, все міг би зробити за таку тяжку образу* (О.Гончар) [10, с. 388].

Полісемічний фразеологізм **брати гріх на душу (**1. Діяти проти власної совісті, прийнятих норм моралі, робити щось несхвальне; 2. Чинити злочин, убивати кого-небудь; 3. жарт. Нести моральну відповідальність за кого-небудь, за чиїсь вчинки, дії [10, с. 39]) відображає етичну і правову сфери ГРІХА.

Концепт ГРІХ акумулює закріплені християнською релігією, мораллю, філософією базові цінності, що складалися в процесі розвитку людства. Приклади свідчать, що у свідомості українців закріпилося уявлення про те, що етичні, моральні норми можуть порушуватися суб'єктом "добровільно", а також до порушень морально-етичних норм можна спонукати суб'єкта, провокувати його: **призводити/призвести до гріха** *кого*. Штовхати кого-небудь на якийсь поганий учинок, спонукати до чогось недоброго. *Раз і каже батько: – Як ти такий, що нас, старих,* ***до гріха призводиш*** *– іди собі, а ми вже якось самі* (П.Тичина) [10, с. 559]; **наводити/навести на гріх** *кого і без додатка*.. Спонукати кого-небудь до аморальних вчинків. ***Навели гріх*** *та й покинули на сміх* (укр. пісня); **підбивати/підбити на гріх**. 1. Спонукати кого-небудь до якогось поганого непристойного вчинку; 2. Схиляти до інтимних стосунків, взаємин. *Зводив собі на думку (відлюдник), яка вона гарна та молода дівчина, та почав уже й способу прибирати, як би її* ***на гріх підвести*** (переклад М. Лукаша) [10, с. 507]; **доводити/довести до гріха** *кого і без додатка*. Бути причиною чиїх-небудь несхвальних вчинків; провокувати кого-небудь на погані вчинки. *Люблю бісове коріння (жінок), хоч воно й* ***до гріха доводить****.., – бормотав Пищимуха* (Панас Мирний) [10, с. 211].

Спонукати суб'єкта до гріха, до порушення морально-етичних норм може як інший суб'єкт: *Йдіть собі, панове-молодці. І ти йди, – тихо сказав Бульба козакові з вийнятою шаблею. – Іди,* ***не доводь мене до гріха*** (О. Довженко) [10, с. 211], так і його власне почуття (мова йде про жагучу пристрасть): *Чи така вже невгамовна, дика натура чоловіка, що не властен він боротися з жагою, котра раптом…обхопе його й* ***доведе до гріха****!..* (М.Кропивницький) [10, с. 211].

Не менш важливим є той факт, що ГРІХ можна попередити, зусиллям власної волі не допустити гріхопадіння: **відійти від гріха.** Запобігти якомусь осудливому вчинку; не допустити, відвернути що-небудь небажане, неприємне. *Роман чує, як буйний гнів кидається йому в руки, в голову, і, щоб* ***відійти від гріха****, швидко обертається і вилітає з нечистої, тісної од всякого добра кімнати* (М. Стельмах) [10, с. 101].

Однією з головних особливостей культурних концептів є образна їх репрезентація за допомогою їхніх ознак. Фразеологізми української мови підтверджують, що в українській свідомості склалося уявлення про кваліфікацію гріхів: **гріх первородний, звичайні гріхи, страшні й смертні гріхи**. Так, **страшний гріх** асоціюється з соромом: *Вона так вжахнулася, немов те хотіли її призвести до* ***страшного гріха****, до вічного сорому* (Л.Яновська) [10, с. 868], а **смертний** порівнюється з неприємним, зверхнім, зневажливим ставленням до кого- або чого-небудь: **як смертний гріх** зі сл. *поганий, гидкий* і т. ін.. *зневажл*. Уживається для підсилення значення наведених слів; дуже, у вел. мірі, надто. *…Правда ж вона погана, як* ***смертний гріх*** (Леся Українка) [10, с. 172].

Від первородного гріха християнин омивається в таїнстві хрещення, але з часом спокушається новим гріхом [2, с. 157]. Фразеологізми української мови свідчать, що чинити гріх на буденному рівні не лише звична справа, але може бути й неминучим фактом: **не розминутися з гріхом**. Допуститися помилок, непорядних вчинків і т. ін. *Ніякий чоловік з гріхом не розминеться, – І в селах так, і в городах* (Л.Глібов) [10, с. 612]; **впадати в гріх, увійти в гріх.** Робити щось заборонене певними етичними нормами [10, с. 125].

В українській фразеології також віддзеркалюється релігійне уявлення про можливість спокутування гріхів через: а) чистосердечне визнання помилок, розкаяння: **нічого гріха таїти.** Треба признатися, сказати відверто; немає потреби приховувати щось [10, с. 705]; б) через добрі діяння: **спокутувати/ спокутати свої гріхи.** Намагатися добрими ділами, доброю поведінкою заслужити прощення за що-небудь [10, с. 683].

Важливо відзначити, що у фразеології української мови відбито народне переконання в тому, що гріха все-таки слід уникати, сторонитися: **далі від гріха**. 1. Відсторонюватися від якихось дій, від участі в якій-небудь справі, розмові і т.ін.; уникати чого-небудь неприємного, небезпечного і т. ін. 2. Зі сл. триматися, держатися. Осторонь, на віддалі. *Первоцвіт обпік Горецького лютим поглядом.., але повернув мовчки до тих, що стояли під явором, – просто відійшов подалі від гріха* (Тарнавський) [10, с. 187].

Отже, фразеологізми з компонентом ГРІХ експлікують морально-етичні норми, що виступають як відповідні еталони й лежать у сфері усвідомленої мотивованої поведінки.

Українська фразеологія відображає також уявлення про гріх як загальносоціальне, особисте поняття в зіставленні з релігійним: **не боятися гріха**. Діяти всупереч моральним принципам, нормам [10, с. 37]; **з гріхом пополам**. Не зовсім добре, не зовсім так, як годилось би, не без помилок [10, с. 544]. Амбівалентність почуттів, своєрідна дихотомія в ставленні до того чи іншого явища експлікована фразеологізмом **і сміх і гріх**. Одночасно смішно і сумно; трагікомічно [10, с. 670].

Концепт ГРІХ у фразеологічній системі реалізує універсальні опозиції морально-етичного порядку *добре/погано*: **переплутати грішне з праведним**. Змішувати все хороше і погане [10, с. 497]. Категорію ***погано*** репрезентує фразеологізм: **як на гріх.** Наче навмисне, наче на зло [10, с. 171]; категорію ***добре*** – фразеологізм **не гріх**. Можна, варто, треба [10, с. 171]. Такі опозиції пов'язані з тим, що однією з головних конститутивних ознак категоріального статусу концепту визнається його антонімічний характер, наявність бінарної опозиції як релевантної ознаки будь-якого концепту. Ця бінарність, як відзначає В.І. Карасик, може мати різні напрями, що уточнюють концепт діалектично або логічно, наприклад: суть – явище, життя – смерть, свобода – необхідність тощо [4, с. 56-66].

В українському ментальному просторі ГРІХ метафорично уявляється якоюсь речовою сутністю з властивими фізичними характеристиками предмета. ГРІХ, як і будь-яку річ, можна покласти, перекласти на щось, на когось: **покладати гріх** *на кого***.** Звинувачувати кого-небудь у чомусь [10, с. 535]; **положити гріх на душу.** Зробити який-небудь непорядний вчинок або злочин [10, с. 538]. ГРІХ має об'єм і займає відповідний простір, куди можна ввійти: **увійти в гріх** [10, с. 125]; його можна обійти або обов'язково зустріти на своєму шляху: **не розминутися з гріхом** [10, с. 612]**.**

Фразеологізми української мови вказують також на образне асоціативне співвідношення концепту ГРІХ із поняттями **душа і чорт,** що відбиває міфологічне уявлення українського народу [2, с. 157]: **носитися як чорт з грішною душею**. Приділяти надмірну увагу чомусь незначному [10, с. 249]; **як дідько за грішну душу** зі сл. вхопитися, триматися [10, с. 769]; **рятувати грішну душу**. За християнським віровченням – допомагати позбуватися від гріхів, звільнятись від вічних мук після смерті [10, с. 627].

В українській фразеології ГРІХ об'єктивується категоріальними ознаками як живих, так і неживих предметів. Грішним може бути: *тіло* **світити грішним тілом** [10, с.206]; *діло:* **грішне діло** [10, с. 204]; *земля:* **покидати грішну землю** [10, с. 534]; *вода:* **грішна вода** [10, с. 121].

Отже, в українській мовній картині світу ГРІХ є лінгвокультурним, духовним, соціорегулятивним концептом, елементом духовного коду. Вербалізований фразеологізмами української мови, він віддзеркалює морально-етичні принципи народу, його релігійні, соціокультурні й буденні знання. Категоризація ГРІХА корелює з такими концептами, як: СОВІСТЬ, СПОКУСА, СПОКУТА, КАЯТТЯ тощо, аналіз яких передбачає *перспективу подальших досліджень.*

ЛІТЕРАТУРА

1. Апресян Ю.Д. Лексическая семантика. Синонимические средства языка / Ю.Д. Апресян. – М., 1974. – 367с.

2. Жайворонок В.В. Знаки української етнокультури: Словник-довідник / В.В. Жайворонок. – К.: Довіра, 2006. – 703 с.

3. Жайворонок В.В. Українська етнолінгвістика: Нариси: Навч. посіб. [для студ. вищ. навч. закл.] / В.В. Жайворонок. – К.: Довіра, 2007. – 262 с.

4. Карасик В.И. Определение и типология концептов / В.И. Карасик // Слово – сознание – культура: сб. науч. тр. – М., 2006. – С. 56-66.

5. Кононенко В.І. Українська лінгвокультурологія: Навч. посіб. / В.І. Кононенко. – К.: Вища шк., 2008. – 327 с.

6. Кубрякова Е.С. Краткий словарь когнитивных терминов / Е.С. Кубрякова, В.З. Демьянков, Ю.Г. Панкрац, Л.Г.Лузина; под общ. ред. Е.С. Кубряковой; Филологический факультет МГУ им. М.В. Ломоносова. – М., 1996. – 245с.

7. Новий тлумачний словник української мови у чотирьох томах / [уклад.: В.В. Яременко, О.М. Сліпушко]. – Т. 1. – К.: Аконіт, 1998. – 912с.

8. Селіванова О.О. Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія / О.О. Селіванова. – Полтава: Довкілля. – К., 2006. – 716 с.

9. Слышкин Г.Г. Концептологический анализ институционального дискурса / Г.Г. Слышкин // Филология и культура. – 2001. – С. 34-36.

10. Словник фразеологізмів української мови [Текст] / [уклад. В.М. Білоноженко, Гнатюк І.С., Дятчук В.В. та ін.; відпов. ред. В.О. Винник]. – К.: Наук.думка, 2003. – 1098 с.

11. Степанов Ю.С. Константы: Словарь русской культуры [Текст] / Ю.С. Степанов. – М.: Школа “Языки русской культуры”, 1997. – 824 с.

12. Фесенко Т.А. Концептуальные системы как контекст употребления и понимания вербальных выражений / Т.А. Фесенко // Когнитивные аспекты языковой категоризации: сб. науч. трудов. – Рязань, 2000. – С. 141-144.

УДК 811.161.2’367.625.43

АКТИВНІ НЕЧЛЕННІ ДІЄПРИКМЕТНИКИ В “СЛОВІ ПРО ЗАКОН І БЛАГОДАТЬ” МИТРОПОЛИТА ІЛАРІОНА

Юрченко Н.В., аспірантка

Запорізький національний університет

Стаття присвячена аналізу основних функціональних особливостей активних нечленних дієприкметників у мові “Слова про закон і благодать” митрополита Іларіона.

Ключові слова: активні нечленні дієприкметники, означення, іменна частина складеного присудка, узгодження та неузгодження дієприкметників, самостійний присудок, обставинне значення.

Юрченко Н.В. ДЕЙСТВИТЕЛЬНЫЕ КРАТКИЕ ПРИЧАСТИЯ В “СЛОВЕ ПРО ЗАКОН И БЛАГОДАТЬ” МИТРОПОЛИТА ИЛАРИОНА / Запорожский национальный университет, Украина.

Статья посвящена анализу основных функциональных особенностей действительных кратких причастий в языке “Слова о законе и благодати” митрополита Илариона.

Ключевые слова: действительные краткие причастия, определение, именная часть составного сказуемого, согласованное и несогласованное причастие, самостоятельное сказуемое, обстоятельственное значение.

Yurchenko N.V. ACTIVE UNSEPARABLE PARTICIPLES IN “THE WORD ABOUT THE LAW AND THE GRACE” BY METROPOLITAN ILARION / Zaporizhzhya State University, Ukraine.

The article is devoted to the analysis of the basic functional features of the active unseparable participles in the language of “ The Word about the Law and the Grace” by metropolitan Ilarion.

Key words: *active and passive unseparable participles, the attribute, a nominal part of a compound predicate, the coordinated and uncoordinated participles, an independent predicate, adverbial meaning*.

“Слово про закон і благодать” (далі “Слово”) київського митрополита Іларіона – найдавніша пам’ятка оригінальної літератури східних слов’ян, яка відображає мовну ситуацію в Київській Русі епохи Ярослава Мудрого, коли разом із літературною церковнослов’янською мовою існувала і проста народна. Досліджуючи літературну мову цього періоду, В.В. Німчук зазначав, що окремі твори (зокрема, і слово “О законѣ и благодати” київського митрополита Іларіона) настільки насичені давньоруськими елементами, що їх мову можна трактувати як давньоруську літературну з сильним старослов’янським впливом [8, с. 704]. Аналізуючи “Слово” та “Сповідання віри” Іларіона, Є.Г. Ковалевська зауважувала, що церковні твори були написані церковнослов’янською мовою, однак їхні автори використовували мовні засоби, які були спільні для старослов’янської та східнослов’янської мов, і специфічні для старослов’янської. Найбільш показовими в цьому відношенні є твори митрополита [4, с. 82].

Існує більше 50 списків “Слова”. В одному із них, який близький до протографа XI ст., збережено такі реліктові форми дієприкметників, як *дав* і *жида*; нечленні дієприкметники вживаються частіше, ніж членні; в інших списках деякі нечленні форми замінені членними; у дієприкметниках зафіксовані архаїчні форми закінчень тощо [7, с. 61 - 65]. Активні нечленні дієприкметники в тексті цієї пам’ятки неодноразово були предметом дослідження як вітчизняних, так і зарубіжних мовознавців (Г.О. Винокур, О.М. Молдован, Л.П. Якубинський, Л.Мюлер та ін.). Однак у них обійдено увагою аналіз основних функцій активних нечленних дієприкметників, виявлення в них архаїчних і нових елементів, що і є метою цієї статті.

У розгляданому творі було виявлено 238 дієприкметників:

Таблиця 1.

Активні дієприкметники

Відмінок	Теперішній час			Минулий час		
	усього	членні	нечленні	усього	членні	нечленні
Називний	45	4	41	60	2	58
Родовий	4	2	2	1	-	1

Давальний	25	10	15	16	1	15
Знахідний	11	1	10	2	2	-
Орудний	-	-	-	1	1	-
Місцевий	5	4	1	3	3	-
Усього	90	21	69	83	9	74

Таблиця 2.

Пасивні дієприкметники

Відмінок	Теперішній час			Минулий час		
	усього	членні	нечленні	усього	членні	нечленні
Називний	14	-	14	34	-	34
Родовий	1	-	1	-	-	-
Давальний	1	-	1	-	-	-
Знахідний	5	-	5	6	6	-
Орудний	-	-	-	1	1	-
Місцевий	-	-	-	3	2	1
Усього	21	-	21	44	9	35

Загалом у "Слові" задокументовано 173 активних дієприкметників і 65 пасивних. Серед них 30 членних і 143 нечленних активних дієприкметників та 9 членних (лише в минулому часі) і 56 нечленних пасивних прикметникових форм дієслова. Отже, 60% дієприкметників виявлено в активній нечленній формі. Саме цей клас слів протистоїть у синтаксичному функціонуванні іншим формам дієприкметників як у називному, так і в непрямих відмінках, що свідчить про перші ознаки перетворення їх на невідмінювану дієслівну форму – дієприслівник.

Активні нечленні дієприкметники теперішнього часу творилися від основи теперішнього часу дієслова за допомогою суфіксів **-уч- (-юч-), -ач- (-яч-)** (*нєсуча, носячи*) (старослов'янські варіанти – **-ущ- (-ющ-), -ащ- (-ящ-)** *(глаголюще, видяще)* [5, с. 285]. У "Слові" всі дієприкметники цієї форми мають старослов'янські варіанти на **-ущ- (-ющ-), -ащ- (-ящ-)**. У називному відмінку однини чоловічого і середнього родів ці суфікси не вживалися, замість них виступали **-а (-я)** (*нєса – ч. р., нося – с. р.*); у жіночому роді в початковій формі приєднувалася флексія **-и** (*нєсущи*). Чоловічий рід множини мав закінчення **-є (-е)** (*нєсущє*) [9, с. 279].

Основна синтаксична роль дієприкметників – означення або частина складеного іменного присудка. Виступаючи означенням, дієприкметник узгоджувався з означуваним словом у роді, числі і відмінку. Наприклад:

- *дієприкметники на* **-ущ- (-ющ-), -ащ- (-ящ-)**: *ѩко звѣремь и скотомь/. не* ***разѫмѣющемь*** *… посла* $\widetilde{гъ}$ (89)[14] ("наче звіриною і скотиною, яка нічого не розуміє") – однорідні додатки *звѣремь и скотомь*/ і залежний дієприкметник *не разѫмѣющемь* мають форму ч. р. мн. Д. в.; *ини цре и властеле* ***видѫще*** *всѧ си бывающа* $\widetilde{ѡ}$ $\widetilde{стыихъ}$ (95) ("інші царі і властителі, які бачили все це, що чинили святі") – однорідні іменники *ини цре и властеле* і означуваний дієприкметник *вид#ще* мають форму ч. р. мн. Н. в., додаток *всѧ си* і залежне означення *бывающа* – с. р. мн. З. в.;

- дієприкметники на **-а (-я)**: *не бо сѧ простирааше въ ины ѩзыкы нъ токмо въ іудѣи единои вѣ. хрстїаныихъ же* $\widetilde{спсенїе}$ $\widetilde{блго}$ *и щедро.* ***простираѩсѧ*** *на всѧ краѧ земленыа* (82) ("не ширилося на інші народи, а тільки в Іудеї самій було християнське ж спасіння благе і щедре, розповсюджене на всі краї земні") – іменник $\widetilde{спсенїе}$ і залежний дієприкметник *простираѩсѧ* мають форму с. р. одн. Н. в.; ***приходѧ*** $\widetilde{іс}$*ъ къ їерусалимѫ ... прослези* (87) ("Ісус, який прийшов до Єрусалима, заплакав") – у словосполученні *приходѧ* $\widetilde{іс}$*ъ* обидва слова у формі ч.р. одн. Н. в.

Як частина складеного іменного присудка, дієприкметники також узгоджувались із підметом. Наприклад:

- дієприкметники на **-ущ- (-ющ-), -ащ- (-ящ-)**: *ѩко* $\widetilde{чл҃ка}$ *тъщаахѫсѧ іудеи оѵтаити въскр*$\widetilde{сенїе}$. ***мьздѫще*** *стражи* (85) ("як людське, намагались іудеї втаїти воскресіння, платячи стражникам") – дієприкметник є складником присудка *оутаити мьздѫще*, який узгоджується з підметом *іѵдеи* і має форму ч. р. мн. Н. в.; *наоучите [оученикы] всѧ ѩзыкы… …* ***оучѫще****. а блюсти. всѧ елика заповѣдах вамъ* (88) ("научіть усі народи,

[14] Цитуємо за виданням: Молдован А.М. "Слово о законе и благодати" Илариона / А.М. Молдован. – К.: Наук. думка, 1984. – 240 с. (список 591)

навчаючи їх берегти все те, що заповідав я вам") – дієприкметник є іменною частиною складеного присудка *наоучите оучѧще*, який узгоджується з підметом *оученикы* – ч. р. мн. Н. в.;

- дієприкметники на **-а (-я)**: *[сп҃съ] къ ним же посла оученикы своа гл҃ѧ* (87) ("Ісус до них послав учнів своїх, кажучи") – дієприкметник є іменною частиною складеного присудка посла *гл҃ѧ*, який узгоджується з підметом *сп҃съ* – ч. р. одн. Н. в.; *оувѣрѧетъ самъ сп҃съ хс҃ …… а҃л҃ѧ* (96) ("і переконує сам Спас Христос, кажучи") – *оувѣрѧетъ гл҃ѧ* узгоджується з підметом *сп҃съ хс҃* – ч. р. одн. Н. в.; *моужьственое твое тѣло инѣ лежит҃ жида троубы архаггльскы* (97) ("мужнє твоє тіло нині лежить, ждучи труби архангельської") – присудок *лежит҃ жида* узгоджується з підметом *тѣло* – с. р. одн. Н. в.

У проаналізованому матеріалі трапляються два випадки порушення узгодження нечленних дієприкметників теперішнього часу з іменниками. Наприклад:

- дієприкметники на **-ущ- (-ющ-), -ащ- (-ящ-)**: *двц҃а съ покланѧнїемь въ коущѫ плътѧноую не болѣвъши. глаголющѫ ти къ аггл҃ѫ* (80) – означуваний іменник *двц҃а* має форму ж. р. одн. Н. в., а дієприкметник *глаголющѫ* – ж. р. одн. З. в.;

- дієприкметники на **-а (-я)**: *посла оученикы своа гл҃ѧ наоучите всѧ ꙗзыкы крс҃тѧща ѧ въ имѧ їс҃а и сн҃а и ст҃го дх҃а* (87-88) – означуваний іменник *ꙗзыкы* має форму ч. р. мн. Н. в., а дієприкметник *крс҃тѧща* – с. р. мн. Н. в.

Досліджуваний матеріал свідчить про вживання апозитивного активного нечленного дієприкметника в ролі другорядного присудка, тобто позначає додаткову дію головного присудка:

- дієприкметники на **-ущ- (-ющ-), -ащ- (-ящ-)**: *помѧни ны ги҃ въ цр҃ствїи своемь. и тако вѣрѫюще къ немѫ. и стыихъ оць седми съборъ прѣданїе держащe. молимъ ба҃ и еще. и еще поспѣшити* (90) – дієслівні форми *вѣрѫюще* і *держащe* вказують на дію, яка відбувається одночасно з головною, наче супроводжує її;

- дієприкметники на **-а (-я)**: *емоу же покланѧютсѧ херувими и серафими. ꙗко призрѧ призри на люди своа* (78) – другорядний присудок *призрѧ* не має самостійного часового значення, він означає час, співвіднесений із головною дією; *вънезаапѫ потече источникъ еѵагл҃ьскыи. напаалѧ всю землю нашѫ* (89) – дієприкметник *напаалѧ* має значення одночасної дії із головною, проте тривалішої, ніж основна.

Апозитивний дієприкметник – "відокремлене означення має в реченні деяку долю самостійності і позначає актуалізовану, змінну, предикативну ознаку предмета. Тим самим апозитивний дієприкметник більшою чи меншою мірою доповнює предикативний зміст речення. Звідси втрата безпосереднього зв'язку з суб'єктом, залучення до групи присудка, позначення додаткової дії" [3, с. 108].

У тексті "Слова", у постпозиції до дієслівного присудка, задокументовано поодинокі дієприкметники теперішнього часу в називному відмінку, які без дієслівної зв'язки більше тяжіють до дієслова, ніж до іменника, адже в послідовній зміні дій дієприкметники стають в один ряд із головним дієсловом і при перекладі виконують роль самостійного присудка:

- дієприкметники на **-ущ- (-ющ-), -ащ- (-ящ-)**: *и оуже не идолослижителе зовемсѧ не еще безнадежници. оуповающе въ жизнь вѣчнию* (88) – дієприкметник *оуповающе* має значення основної дії: "і вже не ідолослужителями звемося і не без надії сподіваємось на життя вічне";

- дієприкметники на **-а (-я)**: *постѣпить гѣ чл҃ѣьскааго рода. съниде съ нб҃се въ оутроби дв҃ци въходѧ* (80) – дієприкметник *въходѧ* означає дію, що виконується одночасно з дією основного присудка, і перекладається з позначуваним дієсловом як однорідні: "зійде з неба і ввійде в утробу дівчини"; *(гѣ ... пр҃иде бо к нимъ. исполнѧ пророчьства* (86) – у реченні дієприкметник *исполнѧ* разом із дієсловом виконують функцію присудків: "(Бог) прийшов до них і здійснив пророцтво".

Значення дієприкметника як другорядного або основного присудка підсилює вживання сполучника між головним присудком і присудком, котрий виражений дієприкметником, тобто між однорідними членами речення:

- дієприкметники на **-а (-я)**: *еже поминати въ писанїи сем то изиха есть. и на тъщеславїе съкланѧѧсѧ* (79); *[влодимеръ] паче же възмѫжавъ крѣпостїю и силою свершаѧсѧ. мѫжьствомъ же и смыслом҃ прѣдъспѣа* (92).

У таких реченнях дієприкметники втрачають ад'єктивний характер, що порушує їхній тісний зв'язок з іменником. Саме це вживання в ролі додатка до підмета зумовило прислівникове використання дієприкметників [6, с. 270]. Таким чином, описаний клас слів набуває значення такої дії, що розкриває обставини виконання головної дії суб'єкта. Наприклад:

- дієприкметники на **-ущ- (-ющ-), -ащ- (-ящ-)** вказують на такі обставини: **мети**: *пастоуси словесныихъ wвець хв҃ъ епископи. сташа пр҃ѣд ст҃ыимъ wлтаремъ.* (з якою метою?) *жертви бесквернюю* ***възносѧще*** *попове и дїакони* (93); **причини**: *и* (*погыбаемь* з якої причини?) *оуже не жерьтвеныа крове* ***въкѫшающе*** *погыбаемь.* (*съпасаемсѧ* з якої причини?) *нъ христовы пр҃чс҃тыа крови* ***въкѫшающе*** *съпасаемсѧ* (89);

- дієприкметники на **-а (-я)** вказують на **спосіб або мету чи час дії**: *еже слышавъ ты* w честьниче. не до слышанїа стави гл҃аное просѧщїимъ (як? яким способом?) *подаваа. нагыа* (як? яким способом?) ***wдѣваѧ.*** *жадныа и алъчныа* (як? яким способом?) ***насыщаѧ.*** *болѧщїимъ всѧкѡ оутѣшенїе* (як? яким способом?) ***посылаа.*** *должныа* (як? яким способом?) ***искѫпаѧ.*** *работныимъ свободи* (як? яким способом?) ***даѧ*** (95); *и сьниде (гь) съ нб҃се. въ оутроби дв҃ци* (з якою метою?) ***въходѧ<*** (80); *приходѧ іс҃ъ къ їерусалимѫ.* (коли?) ***видѣвъ*** *градъ. прослези* (87).

Серед активних нечленних дієприкметників теперішнього часу, які трапляються в "Слові" в непрямих відмінках, значну перевагу становлять утворення в давальному відмінку. У більшості випадків ці форми виявлено в складі звороту давальний самостійний:

- дієприкметники на **-ущ- (-ющ-), -ащ- (-ящ-)**: *и пакы не прїидохъ разорить закона нъ исполнить. и къ ханан҃ѣи иноѕазычници.* ***просѧщи*** *исц҃ѣленїа дъщери своеи* (86); *и оушеса глѫхыих оуслышать. и* ***потыкающемсѧ*** *намъ въ пѫтех погыбели* (89); *и тако емѫ въ дн҃и свои.* ***живѫщю.*** *и землю свою* ***пасѫщи*** *правдою. мѫжьствомь же и съмысломъ* (92).

Такі синтаксичні конструкції характеризувалися сильною предикативністю дієприкметника і прирівнювалися за значенням до підрядних речень. При цьому суб'єкт дії, як правило, мав форму іменника або займенника в давальному відмінку, а сама дія позначена узгодженою формою дієприкметника [1, с. 13].

Активні нечленні дієприкметники минулого часу творилися від основи інфінітива і минулого часу дієслова за допомогою суфіксів -ъш- (-въш-), але в чоловічому і середньому роді в називному відмінку закінчувались на **-ъ (-въ-)** [9, с. 283]. Виконуючи функцію означення, активні нечленні дієприкметники минулого часу узгоджувалися з означуваним словом. Наприклад:

- дієприкметники на **-ъш-, -въш-**: *вѣра же хр҃стїаньскаѧ. послѣжде* ***ѩвльшисѧ.*** *болши первыа бысть* (83) ("віра ж християнська, пізніше явлена, більшою од першої стала") – іменник *вѣра* і залежний дієприкметник ***ѩвльшисѧ*** мають форму ж. р. одн. Н. в.; *wнъ съ материю своею еленою кр҃стъ ѡ їерс҃лма* ***принесъша*** *… вѣрѫ оутвердиста* (97) ("він із матір'ю своєю Єленою, хрест із Єрусалима принісши, … віру утвердили") – складений підмет *wнъ съ материю* узгоджується з означуваним дієприкметником *принесъша* – двоїна. Н. в.; *безъ блазна же бг҃омь даныа емѫ люди* ***оуправившимѫ.*** *стати с тобою непостыдно* (100) ("нехибно Богом доручених йому людьми управляючому, став разом із тобою без сорому") – займенник *емѫ* і залежне означення *оуправившимѫ* мають форму одн., ч. р. Д. в.;

- дієприкметники на **-въ, -ъ**: ***ѩко*** *человѣкъ* ***wбнажившсѧ*** *вълнзе въ водѫ* (85) ("як людина роздягнена увійшов у воду") – іменник *человѣкъ* і дієприкметник *wбнажившсѧ* мають форму ч. р. одн. Н. в.; *сн҃ъ* ***бывъ*** *нетлѣнїа* (93) ("син ставший нетлінням") – у словосполученні *сн҃ъ бывъ* обидва слова мають форму ч. р. одн. Н. в.; ***ѩко*** *сн҃ъ бж҃їи есть хс҃. … нъ* ***исповѣдавъ*** (96) ("що Син Божий є Христос визнаний") – у словосполученні *хс҃ иповѣдавъ* обидва слова в ч. р. одн. Н. в.

Виступаючи частиною складеного іменного присудка, дієприкметники цього класу також узгоджувались із підметом:

- дієприкметники на **-въ, -ъ**: ***ѩко*** *члк҃ъ* ***распѧтъ*** *бысть* (85) ("як людина був розп'ятий") – дієприкметник є іменною частиною складеного присудка *распѧтъ бысть*, який узгоджується з підметом *члк҃ъ* – ч. р. одн. Н. в.; *ты ж ни закона ни пр҃окъ* ***почитавъ.*** *распѧтоми поклонисѧ* (94) ("ти ж, ані закону, ані пророків не почитаючи, розп'ятому поклонився") – дієприкметник є складником присудка *почитавъ поклонисѧ* і узгоджується з підметом *ты* – ч. р. одн. Н. в.

У тексті "Слова" зафіксовано одне порушення узгодження активного нечленного дієприкметника минулого часу з іменником у роді: *и пр҃ѣсъхлѣ. земли нашеи сѫщи идольскомѫ зною* ***исѫшивъши.*** *ю внезаапѫ потече источникъ еѵагл҃ьскыи* (89) – означуваний іменник *зною* має форму Д. в. одн. ч. р., а дієприкметник *исѫшивъши* – Д. в. одн. ж. р.

Виконуючи функцію другорядного присудка, апозитивні дієприкметники минулого часу вказують на додаткову дію, яка доповнює основний присудок:

- дієприкметники на **-ъш-, -въш-**: *вси людие.* ***исполнеше*** *ст҃ыа цр҃кви. въ славиша гл҃ще* (93-94) – дієприкметник *исполнеше* означає дію, яка передує основному присудкові, при цьому вказує на послідовну

зміну дій; *wнъ съ материю своею … по всеми мироу* ***раславьша раславъша****. вѣрѫ оутвердиста* (97) – другорядний присудок *раславьша раславъша* уточнює час здійснення головної дії;

- дієприкметники на **-въ, -ъ**: *самъ сп҃се ны. не привидѣнїемь* ***пришедъ*** *на землю. но истинно* (78) – дієприкметник ***пришедъ*** вказує на дію, яка передувала головній; *авраамъ же* ***текъ*** *въ срѣтенїе емѫ. поклонисѧ емоу до землѣ* (80) – апозитивний дієприкметник ***текъ*** пояснює час основної дії.

Дієприкметники минулого часу, як і теперішнього в називному відмінку без дієслівної зв'язки в постпозиції, також більше тяжіють до дієслова, виконуючи функцію окремого присудка:

- дієприкметники на **-ъш-, -въш-**: *[спс҃ъ] къ ним же посла оученикы своа гл҃ѧ.* ***шедъше*** *въ весь миръ проповѣдите* (87) – дієприкметник *шедъше* означає дію, що виконується одночасно з дією основного присудка, і перекладаються з позначуваним дієсловом як однорідні: "ідіть (учні) по всьому світу і проповідуйте"; *то просѧдѫтсѧ мѣси и вино пролѣтсѧ. не* ***могъше*** *бо закона стѣнѧ оудержати* (88) – дієприкметник *не могъше* при перекладі має предикативну функцію: "а то прорвуться бурдюки і вино проллється; не зможуть бо тінь закону утримати";

- дієприкметники на **-въ, -ъ**: *колико ты похваленъ w҃ него имаши быти//. не токмо* ***исповѣдавъ/.*** *ꙗко сн҃ъ бж҃їи есть хс҃* (96) – дієприкметник *исповѣдавъ* тяжіє більше до дієслова, а не до підмета *ты*, і перекладаються з позначуваним присудком як однорідні: "скільки ж ти приймеш похвали від нього, то не тільки визнаєш, що Христос – син Божий".

В одному випадку між головним присудком і присудком, вираженим дієприкметником на -ъш-, -въш-, вживається сполучник, що підсилює значення дієприкметника як основного присудка. Значно більше задокументовано таких речень із дієприкметниками на -въ, -ъ:

- дієприкметники на **-ъш-, -въш-**: *тогда оубо w҃ключи б҃ъ саррина. и* ***заченьши*** *роди исаака* (81);

- дієприкметники на **-въ, -ъ**: *источникъ наводнивсѧ. и всю землю* ***покрывъ****. и до насъ разлїасѧ* (88); *сїи славныи w҃ славныихъ рожьсѧ. благородени́ w҃ бл҃городыих. каганъ нашь влодимеръ. и* ***възрастъ****. и* ***оукрѣпѣвъ*** *w҃ дѣтескыи младости* (92).

У тексті "Слова" задокументовано речення, де в ролі основного присудка виступає дієприкметник на -вш-: *wни же ꙗко злодѣа* ***мѫчивше****. крс҃тѣ пригвоздиша* (86) – "вони, як злодія катували, до хреста прибили".

При більш тісному зв'язку з дієсловом активні нечленні дієприкметники минулого часу набувають обставинного значення. Наприклад:

- дієприкметники на **-ъш-, -въш-**: **мети**: *[поклонници] поклонѧтсѧ wц҃ю ///*...(з якою метою?) ***рекше*** *съ сн҃омъ и съ ст҃ымь дх҃омъ* (84);

- дієприкметники на **-въ, -ъ**: **способу дії, часу, умови**: *тъ есть б҃ъ творѧи чюдеса съдѣла спсенїе посредѣ землѧ. крс҃томъ и мѫкою. на мѣстѣ лобнѣмъ.* (як? яким способом?) ***вькѫсивъ*** *wцта и зълчи* (86); *и си* (коли?) ***помысливъ*** *вниде въ ст҃ию кѫпѣль* (95); *еѓе* (за якої умови?) ***слышавъ*** *ты w честьниче не до слышанїа стави гл҃аное* (95).

Активні нечленні дієприкметники минулого часу, які зафіксовані в "Слові", також були виявлені в складі звороту давальний самостійний:

- дієприкметники на **-ъш-, -въш-**: *отиде бо свѣтъ лѫжны слн҃цю* ***въсїавъшѫ*** (82); *еже и бысть. бо҃у тако* ***изволившѫ*** *члч҃ьское естьство* (92); *им же написасѧ въ книгы животныа въ вышнѣмъ градѣ. семоу же* ***бывшѫ*** (93).

Отже, активні нечленні дієприкметники в тексті "Слова" митрополита Іларіона виконують роль або означення, або іменної частини складеного присудка, що відповідало літературній церковнослов'янській мові. Виконуючи роль означення, дієприкметники узгоджувались із залежним словом у роді, числі та відмінку, а як іменна частина складеного присудка мали ті ж граматичні категорії, що й підмет. Однак в обстеженій пам'ятці натрапляємо на порушення такого узгодження, які не можна вважати випадковими, адже вони "збігаються за часом з початком тенденції до скорочення відмінювання дієприкметників" [2, с. 279]. У тексті виявлено випадки, де дієприкметник більше пов'язаний із присудком, що підсилює його предикативну функцію. Виступаючи окремим присудком, активні нечленні дієприкметники називного відмінка набувають різноманітних обставинних значень (мети, способу дії, причини, умови, часу).

ЛІТЕРАТУРА

1. Абдулхакова Л.Р. Из истории русского деепричастия: учеб. пособ. для студ. филол. фак. / Л.Р. Абдулхакова. – Казань: Казан. гос. ун-т, 2007. – 64 с.

2. Вайан А. Руководство по старославянскому языку / А.Вайан: пер. с фр. В.В. Бородич; под ред. и с предисл. В.Н. Сидорова. – М.: Издательство иностранной литературы, 1952. – 447 с.

3. Историческая грамматика русского языка: Синтаксис. Простое предложение / под. ред. В.И. Борковского. – М.: Наука, 1978. – 448 с.

4. Ковалевская Е.Г. История русского литературного языка: учеб. пособ. для студ. пед. ин-тов по спец. № 2101 "Рус. яз. и лит." / Е.Г. Ковалевская. – М.: Просвещения, 1978. – 384 с.

5. Кузьмина И.Б. История причастий / И.Б. Кузьмина, Е.В. Немченко // Историческая грамматика русского языка: Морфология. Глагол / под. ред. Р.И. Аванесова, В.В. Иванова. – М.: Наука, 1982. – С. 280-403.

6. Мейе А. Общеславянский язык: пер. с фр. / общ. ред. С.Б. Бернштейна. – М.: Издательская группа "Прогресс", 2001. – 500 с.

7. Молдован А.М. "Слово о законе и благодати" Иллариона / А. М. Молдован. – К.: Наук. думка, 1984. – 240 с.

8. Німчук В.В. Літературні мови Київської Русі / В.В. Німчук // Історія української культури: у 5 т. / гол. ред. Б.Є. Патон. – К.: Наук. думка, 2001. – Т. 1. – С. 694-707.

9. Черных П.Я. Историческая грамматика русского языка. Краткий очерк [пособ. для пед. ин-тов] / П.Я. Черных. – 3-е изд. – М.: Гос. учебно-педагогическое изд-во министерства просвещения РСФСР, 1962. – С. 283-292.

УДК 811.161.2'373.21

ЛІНГВОКОГНІТИВНИЙ ПОТЕНЦІАЛ АНТРОПОНІМІВ ТА СПЕЦИФІКА ЇХ ФУНКЦІОНУВАННЯ В ХУДОЖНЬОМУ ТЕКСТІ (НА МАТЕРІАЛІ МОВИ ПРОЗИ ПАВЛА ЗАГРЕБЕЛЬНОГО)

Юрченко Т.Г., к. філол. н., доцент

Мелітопольський державний педагогічний університет ім. Богдана Хмельницького

Стаття присвячена вивченню літературно-художніх антропонімів Павла Загребельного в аспекті їх функціонально-мовного, художньо-прагматичного та когнітивно-пізнавального призначення.

Ключові слова: антропонім, поетонім, апелятив, концепт імені, антиконцепт.

Юрченко Т.Г. ЛИНГВОКОГНИТИВНЫЙ ПОТЕНЦИАЛ АНТРОПОНИМОВ И СПЕЦИФИКА ИХ ФУНКЦИОНИРОВАНИЯ В ХУДОЖЕСТВЕННОМ ТЕКСТЕ (НА МАТЕРИАЛЕ ЯЗЫКА ПРОИЗВЕДЕНИЙ ПАВЛА ЗАГРЕБЕЛЬНОГО) / Мелитопольский государственный педагогический университет им. Богдана Хмельницкого, Украина.

Статья посвящена изучению литературно-художественных антропонимов Павла Загребельного с точки зрения их функционально-языковой, художественно-прагматической и когнитивно-познавательной направленности.

Ключевые слова: антропоним, поэтоним, апелятив, концепт имени, антиконцепт.

Yurchenko T.H. LINGUOCOGNITIVE POTENTIAL OF ANTHROPONYMS AND THEIR FUNCTIONING SPECIFICATION IN THE LITERARY TEXT (ON THE LANGUAGE MATERIAL OF WORKS WRITTEN BY PAVLO ZAHREBELNYI) / Melitopol State Pedagogical University named after Bohdan Khmelnytsky, Ukraine

This article is devoted to the studying the literary anthroponyms of Pavlo Zahrebelnyi from the point of view of their linguo-functional, artistic-pragmatic and cognitive orientation.

Key words: anthroponym, poetonym, appellative, concept name, anti concept.

Проблему значення власних назв вважають центральною частиною загальної ономастичної теорії. Л.О. Белей, відзначаючи певні успіхи ономастів у царині української літературно-художньої антропоніміки, наголошує, що її сучасний стан "виявляє гостру потребу збору, систематизації численних українських літературно-художніх антропонімів, різнобічного вивчення їх функціонально-стилістичних можливостей, виявлення загального та індивідуального в принципах номінації персонажів" [1, с. 4].

Теоретична ономастика, особливо в аспекті функціонування nomina loci в художньому тексті, виробила на сьогодні нові наукові парадигми і збагатила теорію імені новою термінологією, власною метамовою. Виникнення поетонімології (з основним поняттям – поетонімом) спонукало деяких мовознавців до

комплексного вивчення антропонімів у художньому творі, аналізу онімного простору літературного тексту як цілісного структурно-семіотичного явища [4, с 84]. А збагачення ономастичної методології антропоцентричним і когнітивним підходами уможливило системне вивчення додаткових конотацій, емоційних асоціацій тощо, пов'язаних із культурною пам'яттю носіїв мови та її творців, передусім прозаїків і поетів.

Павло Загребельний є неперевершеним майстром у наданні реальних та ірреальних імен своїм героям. Тісний зв'язок письменника з духовною і матеріальною культурою рідного народу, глибоке знання культури інших народів робить можливим використання антропонімів не лише з номінативною та стилістичною метою, а передусім із метою глибоких соціальних, емоційних та етичних узагальнень: "Загалом кажучи, ми всі називаємося так чи інакше, після народження нам дають ті чи інші імена, щоб ми якось розрізнялися між собою, дехто в невиправданій гордині ображається, коли його називають просто "шановний" чи сякий або такий, а не на ім'я та по батькові, забуваючи про повторюваність і досить звужений реєстр наших найменувань і зовсім не думаючи про те, що ж стоїть за його власним іменем, що він зробив для його прославлення. Грузини на могилі Акакія Церетелі написали одне слово: **Акакій**. Були Акакії до Церетелі, будуть опісля, але цей Акакій – єдиний в їхній історії. Так само в нас Тарас. І Лариса Косач недарма ж назвалася Лесею Українкою, бо тільки ця **Леся** може бути освячена іменем цілої **України**. І **Сковорода**, що понад два століття височіє над нашим народом у недосяжності свого філософського генія, – хіба ж не примушує геть забути про те кухонне **знадіб'я**, від якого походить його прізвище" (ТМ 512).

Коли йдеться про антропоніми художнього твору, слід розрізняти вигадані імена та вигадані персонажі, оскільки вигаданому персонажу може бути присвоєне ім'я, взяте з реального життя. Наприклад, у романі "Вигнання з раю" прізвища **Таксобі**, **Нітудинісюди**, безперечно, вигадані автором і служать засобом узагальнення типових рис керівників державних відомств. Вигаданими є і персонажі **Миколай**, **Щириця**, **Дремлюга** (ТМ), **Обеліск (ВЗР),** але ці імена і прізвища залучені з реального антропонімікону. Художня виразність таких антропонімів виникає завдяки їх осмисленню у відповідному контексті. Так, у романі з майже фантастичною будовою "Тисячолітній Миколай" (усі події відбуваються з однією людиною, яка живе тисячу років – Миколою Сміяном), ім'я героя асоціюється зі святителем Миколаєм: "…я не просто колишній капітан Сміян, колишній студент, …а тисячолітній Миколай, який живе на цій землі навіть з часів Святослава, Володимира і Ярослава, а ще від Оскола – Аскольда, і від скіфів, і від тих анатолійських кіз, що примандрували в ці степи з Фракії…" (ТМ 448). Додатковий інформаційний мінімум лише посилить виразність асоціацій із "прообразом": "Батьки святого Миколая чудотворця жили в місті Патарах, в давній Лікії, яка входила до складу Малої Азії (теперішньої Анатолії)" [3, с. 35], а також дванадцять глав указаної книги, в яких описується життя св. Миколая у перші часи державного і християнського життя на Русі в IX-XII ст., потім його благодіяння в часи Батиєвого нашестя, татарського іга, боротьби з литовцями й поляками, покровительство святителя Русі до 1846 року включно. А головний герой роману, наш сучасник, також стає свідком і учасником подій часів Володимира, Богдана Хмельницького, переживає голод 33-го, війну, події в Західній Німеччині, перебудову. Отже, у наведеному вище контексті концептуально значущою є енциклопедична інформація (комплекс відомостей про об'єкт) та теологічна.

Як зауважують деякі дослідники, у художній літературі набуває стилістичної значущості і мовленнєва, і енциклопедична, і мовна інформація імені. Вплітаючись у єдину художню тканину твору, вони вносять додаткові знання, часом недоступні для розуміння при першому прочитанні твору [5, с. 328]. Експресивність вигаданих (некодифікованих, оказіональних) імен формує передусім мовленнєва і мовна інформація. Мовленнєва інформація збагачена емоційним та оцінним ставленням мовця до об'єкта найменування, встановлює зв'язок імені з його носієм. Найрізноманітніші варіанти літературно-художніх антропонімів з'являються з метою відображення численних градацій почуттів та емоцій, напр.: "…звичайне Карналеве ім'я Петро, що, як відомо, означало ще в греків не що інше, як камінь, виявляється, приховувало в собі такі багатющі поклади ласкавості, ніжності, лагідності, що малий хлопець аж пашів лицем, коли його дорослі називали кожен від своєї душевної щедрості. Батько звав Петриком, тітки, батькові сестри, – Петюнею, сусіди – дядьки – Петьком, бабуся – Петею, старші за нього хлопці казали зверхньо: Петь, дівчата обмежувалися всього лиш двома звуками **Пе**, але "е" вимовляли протяжно, ласкаво, так, ніби закутували його в той м'який звук або обіймали своїми ласкавими руками, люди мовби заповзялися перетворити твоє життя на свято, творячи зі звичайного твого імені якесь суцільне славохвальство: Петрусь, Петрусик, Петюник, Петюнчик, **Петюлюня**, **Петюлюнчик**, та, на жаль, життя має не саму лиш привабливу сторону, …тоді стаєш просто Петром, Петрякою, Петрилом, **Петрунякою**, **Петриндею, Петярою, Петрюкою**, **Петрієм**, **Петриндієм**" (Р 282).

Інколи позамовна і мовленнєва інформація можуть взаємодіяти, породжуючи несподівані оказіональні значення, напр.: "– Мені страшно, Даниле. – Добре, хоч не назвала мене Даєю. – Мені так страшно сьогодні за тебе, що я хотіла, щоб ти був не просто Данилом, а **Данилюкою**, **Данилярою**, **Данилищем**. – Буду всім" (ПЗТ 291). Порівняймо конситуацію в наведеному уривку з інформативними джерелами про одну з традицій давніх слов'ян давати "некрасиві" імена, щоб відлякати смерть, і тільки тоді оказіональний антропонім збагатить уяву читача додатковими значеннєвими відтінками.

Семантика апелятивів може навмисно актуалізуватися автором для здійснення його творчого задуму, напр.: " – Там написано: Сміян. А треба: **Несміян**… Він не сміявся уже років тридцять, – сказав я спокійно, – то який же він Сміян? (ТМ 13). І такі приклади не поодинокі. Своєрідність художнього антропонімікону письменника полягає у створенні широких смислових і асоціативних полів, до складу яких входять імена, прізвиська та прізвища, об'єднані в комплекс імен-характеристик, "імен-ярликів" для найменування того самого героя. Поява цих характеристик спричинена як стилістичними, так і когнітивними чинниками, що формують концепт імені.

Для зручності лінгвістичного опису пропонуємо взяти також термін "антиконцепт" як сукупність опозиційних варіантів антропонімів, що уособлюють протиставлення за принципом позитиву і негативу. Аналізуючи, наприклад, антропонімікон роману "Тисячолітній Миколай", виділяємо набір власних назв, що утворюють опозицію до прізвища Сміян: Несміян, Сміянко, **Сміян-несміян**, **Несміян-Марко**; антиконцепт імені Марія складають слова Маруся, **Марія-Марсель**, **Муся**, **Маруся-Марсель**, **Марсель**, **Мурсель**. Порівняймо інші тематичні ряди: Микола – Миколай – **Микола-Миколонька**; Півненко – **Півненко-Кукуріченко**; Марко – Маркусь **– Маркерій** – Тіберій – **Дезидерій** тощо.

Залежно від стилістичних настанов автора, ці антропоніми стають своєрідними індикаторами вікового, майнового, службового, етичного та інших рівнів, що відображають теперішній стан героя чи мовця у зверненні до адресата. Наприклад: …я лечу туди, де мене жде братова смерть. Як вони назвуть його тепер: Марком чи знов Маркерієм? Трохименко, здається, за звичкою "**Маркеріянив**". – Він, Марко, а став Маркерієм, його дружина Марія – і геть безглуздо: Марсель" (ТМ 5). У контексті роману імена Марія, Маруся є уособленням жінки, дружини, матері, "слабкої статі, ніжності" (ТМ 5); Марсель – егоїстична дружина партійного керівника, "райкомівсько-міськкомівська Марсель" (ТМ 624); Маркусь, Марко – син, брат, **Несміян-Марко** – прислужник (ТМ 52).

Особливу увагу привертають двослівні конструкції, що розширюють інформаційне поле імені і служать передусім вказівкою на складні внутрішні протиріччя у становленні характерів їх носіїв. Більшість варіантів таких імен підпорядкована експресії несхвалення, осуду. Наприклад: "…прикотили до нас на агростанцію, привезли кубинського рому, небачених тропічних фруктів, рожеві океанські мушлі, дикі захвати і безмежне самовдоволення. **Маруся-Марсель** просто нестямилася. – Ви не можете цього уявити! – гукала вона." (ТМ 62); "Брат прийшов сюди не з любові до мене, а з ненависті, …бо вже Несміян не простий дружинник, а воєвода, і тепер, вислужуючись перед князем і княгинею, готов утопити рідного брата в ложці води. Але я не озвався до **Несміяна-Марка**, не подав голосу, і тим було сказано без слів, що душа моя не з ним, а тут, ось з цими людьми, які досі були чужі, а тепер стануть своїми" (ТМ 52). Безперечно, такі оказіонально утворені власні назви літературних героїв істотно розширюють семантичний простір імен і використовуються надалі як засіб мовної економії, позбавляючи автора від необхідності давати додаткові оцінні коментарі в описах внутрішнього світу своїх героїв.

Особлива стилістика вигаданих імен притаманна таким жанрам, як гротеск, сатира, пародія. Інколи автор є невтомним у вигадництві нових імен, щоразу відкриваючи нову грань у характері та поведінці героя: "– Хто це? – …прошепотіла Оксана. **– Ляпка**, – пояснив я, хоч з не меншим успіхом міг би назвати цю з'яву **Вірним Помічником**, **Недремним Оком**, або й **Вельзевулом Вельзевуловичем**. Попри своє нахабне вторгнення, Ляпка міг би претендувати й на ймення **Втіленої Скромності**, бо стояв біля порога і мовчки дивився на наш стіл" (ТМ 492); "…серед квітників сиділа його опозиція у складі **Благородного** й **Первородного**, **Інтригана** й **Хулігана**" (ВЗР 308).

Цікаво, що письменник дуже мало винаходить таких власних назв літературних героїв, яких не існувало б у реальному антропоніміконі. Навіть найвиразніші з них побудовані за регулярними словотвірними моделями, що, ймовірно, допомагає відтворити типовість описуваних подій, явищ суспільного життя. Наприклад, прізвище **Охомуш**, що нібито вигадане автором, взяте із реального антропонімікону. П. Загребельний, який завжди дивує читача етимологічними розвідками, нерідко й "народною етимологією", цікавиться: "…звідки воно? Чи принесене колись на багатостраждальну нашу землю дикими ордами, а чи калікувато виплодилося в надрах прекрасної української мови, як кара за недбальство і нехтування нею та ще для того, щоб приліпитися до такої нікчемної істоти, як наш замдекана" (ТМ 376).

Лексико-семантична і структурна різноманітність власних назв літературних героїв пов'язана з такими найголовнішими джерелами їх художнього переосмислення:

1. Власні назви, створені за аналогією до імен-прототипів (протонімів), узятих з історичної, класичної літератури тощо. Наприклад: **Завухапідносор** – Навуходоносор (ВЗР 329); **Драгомиров** – Драгоманов (НУ 12); **Робінсон** – Робінзон (ТМ 211). Здебільшого такі утворення вживаються з метою створення пародії. Вони виконують роль позасюжетних посилань на відповідних історичних осіб у творах сучасної тематики. Одні з протонімів при цьому зазнають повних змін, інші – часткових, пор.: " – Тільки уявити: Марко повзає по червоній глині і міряє товщину грунту! Миколо, це ж смішно! Нас зустрічав у аеропорту **Хосе Марті сам Рауль Кастро**…" (ТМ 63); "Зойки вмираючих тонули в бадьорих маршах фізкультурних парадів, в реготі

“веселых ребят” кінорежисера Александрова, в піснях Лебедєва-Кумача і **Д'Актиля**: “В буднях великих строек…” (ТМ 497). Звичайно, емоційно-експресивне забарвлення оказіонально вживаних власних назв літературних героїв зумовлене не тільки екстралінгвальними чинниками (напр., названу віршовану форму утворює трискладова стопа – дактиль), а й ілюзією мовної форми в тих мовах, які мають категорію артикля.

2. Імена-характеристики: **Якало**, **Тикало** (ВЗР 273), **Вивершений**, **Багатогаласу** (ВЗР 33), **Ідеолог**, **Реактивний Стартувальник** (ГД 52). Передусім це прізвища та прізвиська, які оказіонально вводяться в художню тканину твору і називають епізодичних героїв. При цьому автор ніби вилучає зображувані явища з контексту конкретно-історичних залежностей і переносить їх у площину загальнолюдських узагальнень – етичних і психологічних, напр.: “– Припустимо, я **– Конкретний**. – Припускає корова молока, коли корми підходящі, – засміявся Гриша (ВЗР 383); “І не з племені **Якалів**, представники якого те й знають, що грозяться: я тобі покажу! я тобі дам! А з породи **Тикалів**, у якої трохи інший словник: **Тиуменезаспіваєш**! **Тиуменезатанцюєш**!” (ВЗР 273). Звичайно, художнє призначення таких прізвиськ зумовлене жанром, у якому працює письменник: гротеском, сатирою, пародією.

3. Власні назви літературних героїв, створені засобами парономазії. Потенційна схильність мовного мислення до різного роду асоціацій дозволяє автору залучати в оказіональні смислові відношення близькозвучні слова. Так, наприклад, вигадані прізвища **Бульший**, **Шпугутькало** мотивуються в контексті апелятивами **бувший**, **пугутькало**: “Рідше й рідше доводилося Олексієві Івановичу зустрічати останнім часом на державних посадах людей випадкових, схожих на **Булього**” (ПЗТ 430); “– Підпис скрізь однаковий: **Шпугутькало**. – Сичик, значиться… Пугутькало – це сичик. Дрібненький такий,… неважнецький сич. З тих, що на вмируще кричать” (ВЗР 404).

4. Імена соціально зумовлені, які актуалізують ті чи інші події: “…Первослава. Бо перша була і мала б прославити його рід… **Первиця**… раз народилася перва від Первослави, то й буде Первиця, а найменшому завжди більше ласкавості, тому й названо було доньку **Первуля**.” (П 476); “**Ясень** був вельми веселий чоловік. Він собі наспівував, посміювався в світлу, мов ясенева стружка, бороду” (Є 11).

5. Пародійні власні назви літературних героїв, до складу яких входять іншомовні індикатори: лексеми, морфеми або їх сегменти, наприклад: “Фрау **Вільтруд** жила в Ремшайді. Величезний похмурий будинок, квартира на третьому поверсі. Кілька великих кімнат, справжні джунглі з екзотичних рослин, папуги в клітках, м’які коти труться об ноги… Фрау **Вільтруд** затягнула нас у самі нетрі свого рослинно-тваринного царства, всадовила в глибокі, як могила, фотелі…” (ТМ 225). Це ім’я відзначається складними асоціативними зв’язками, зокрема паронімійними (пор.: **Вільтруд** – Гертруда) та екстралінгвальними, закладеними у твірній основі (Вільтруд – вільний труд), і в наведеному вище контексті є засобом сатиричного відображення психології споживача. Деякі з пародійних імен утворені додаванням до іншомовних основ українських антропонімійних суфіксів: “– Конон Орестович **Тавромахієнко**, – відрекомендувався він. – Прошу не дивуватися прізвищу. Означає воно: бій биків. Грецьке слово – тавромахія. Мабуть, предки мої звалися простіше: **Убийбик**” (ВЗР 330).

Зафіксовано незначну кількість вигаданих прізвищ, утворених за відомими моделями німецьких та англійських антропонімів, напр.: полковник **Дурас** (пор. Дуглас); обер-лейтенант **Дремлер** (пор. Гітлер, Гімлер). Такі прізвища не тільки надають “національної специфіки” слову, а й мають характеристичне значення, зберігаючи чіткість мотивацій із апелятивами. Сюди ж належать тавтологічні утворення на основі будь-яких іншомовних апелятивів, зокрема імена по батькові та складні прізвища, компоненти яких взаємно мотивуються тільки з погляду їх ідентичного лексичного значення, наприклад: **Вельзевул Вельзевулович** (ТМ 492), **Слимаченко-Еспараго** (“…синдром Санчо Панса і всього, що сто пудів з’їдає і ніякого сліду не залишає. Другий **Слимаченко-Еспараго** […] йому захотілося дочепити до свого українського прізвища ще й іноземний псевдонім, і тут йому хтось підказав французьке слово “еспараго”, яке означало того ж таки слимака, але звучало незрівнянно розкішніше” (ВЗР 344)).

6. Власні назви літературних героїв, побудовані на звуконаслідувальних асоціаціях: “…вганяв спис у дошки перед її обличчям, проломлювалося залізо крізь щілини, мало не дістаючи материних очей; я мала ойкати за дошками, щойно зіп’явшись на ноги, так і прозвали мене **Ойкою** за те” (СУК 51); “Ой **Кукулику**, кукуличку, куку!” (ПЗТ 352); “…і маленький журналіст з надутими щоками, що мав прізвище Півненко, але я охрестив його **Кукуріченком**” (ТМ 591).

Відзначаємо випадки оказіонального словотворення на основі контамінації. За В.Виноградовою, контамінація є особливим об’єднанням семантики коренів в одному слові, значень “назви” і “образу”, тобто прообразу і неологізму [2, с. 176]. У мові прози П. Загребельного контамінованих власних назв літературних героїв небагато: **Ялосовета** (Яловичина+Єлизавета) (ТМ 493); **Ханан** (д.-євр. Йоханаан + жарг. хана) (Р 510); **Жеребилов** (жеребець+кобила) (ПЗТ 504). Пор. у контексті: “Жеребилов – Жеребокобилов – Жереборябокобилов – сучий син!”; “В адміністративному корпусі щодня з ранку до вечора головбух об’єднання **Ханан** Йосипович Кисельов дає консультації на тему: як при зарплаті в триста карбованців не

робити майже нічого, а в п'ятсот карбованців і зовсім нічого"; "– Як же? – сполошився Ляпка. – Товариш Щириця сказав, щоб виступила доярка **Ялосовета**".

У пошуках нових стилістичних вражень письменник нерідко звертається до традиційних прийомів утворення псевдонімійної лексики:

а) додавання звуків – **пугутькало ← Шпугутькало**; б) заміни одного звука іншим – лайл. **хамло ← Хабло**. Пор. у контексті: "Буксири металися по дворах і в хатах, визирювали, винюхували, винишпорювали, а **Хабло** знай штрикав довгим залізним щупом, щоб не сховалася й зернина ні під землею, ні під водою" (ТМ 106); в) відсікання звука чи морфеми – **Перченко ← містер Перч** (НТ 170);

г) переставлення звуків+відсікання – **Шпонька ← Пшонь**. Наприклад: "... і всі Шпоньки в прадіда перекрутили літери, а в діда відрубали шмат прізвища, і вийшов **Пшонь**, але я знайду!" (ВЗР 315).

Семантика апелятивів, від яких утворені власні назви літературних героїв, актуалізується через увиразнення їх внутрішньої форми. Загальновідомо, що чим більше асоціацій викликає ім'я, тим цікавішим воно є в стилістичному плані. При цьому встановлення внутрішньої форми слова сприяє розширенню його асоціативних зв'язків, збагачує ім'я найнесподіванішими значеннєвими відтінками. Лінгвістичні етимології цікавлять автора лише в окремих коментарях-висловлюваннях, коли виникає необхідність підкреслити зв'язок дій, вчинків, психологічного стану героя з семантикою апелятива або ж при контрастуванні, коли на ньому загострюється увага: "Його звали **Дементій**. Дементій по латині означало "**безумний**". Чи то ж справджувалася, нарешті, суть його імені? Бо хіба ж не безумство вчинив він, відхиливши надзвичайно талановитий проект?" (ПЗТ 338); "Її звали **Євпраксією**, що означало "**щаслива**", і тепер це видавалося тяжкою насмішкою" (Є 22).

Набагато ширший спектр значень мають оказіональні утворення. Письменник щоразу збагачує семантику імен додатковими значеннєвими відтінками (конотаціями). При цьому автора цікавить не історична достовірність тлумачення антропонімів, а невичерпні можливості їх образного використання, наприклад: "Мовляв, Батий і не татарин, а звичайний собі чоловік з-під Києва, та й зветься: Батій. Був собі простий селянський син, пас худобу, а потім вступив до Лаври, то його спитали, чий він. А що був сирота, то й відповів просто: "Батьків". От усі й стали дражнити його: "Батьків" та "Батів", або ще простіше "**Ґатій**" (П 598).

В ідіостилі Павла Загребельного внутрішня форма слова є потужним засобом образної презентації художніх антропонімів. Засоби їх актуалізації не мають обмежень. Наприклад:

1. "Народна" етимологія, що ґрунтується на омонімії: "– Ви знаєте, що таке валюта? – Та ж у нас у селі баба **Валюта** є. – Це не те. **Валюта** – це найвища цінність. Державне надбання" (ВЗР 28); "Я – Гнат, син у мене Гнат, онук Гнат, всі **Гнати**, щоб худобу **ганяти**, ганяємо, ганяємо, а воно й нічого" (ЯБ 248). Це так звані семантико-дериваційні оказіоналізми. На думку В. Виноградової, "завдяки оказіональним мотиваціям у мовленні слова іноді так переосмислюються, що їх можна вважати заново утвореними, оскільки їх значення виявляються омонімійними до узуальних" [2, с. 158].

2. "Народна" етимологія, побудована на паронімії: "– Американці називають його **Айком**. Ну то коли до нього дошкребеться Отто Скорцені, то він тільки **айкне**" (Є-45 227); "– Був Єкдикій на честь мученика севастійського з сорока святих. Але темнощі людські призвели до того, що звано мене "**Як-дикий**" (П 462).

3. Етимологія, зумовлена екстралінгвальними чинниками: "Кора, що означає Корабела, себто дочка кораблебудівника" (Р 86); "– А чом названо мене Ярославом? Щоб мудрим був?" (СУК 122).

4. Штучне смислове та інтонаційне виділення окремих морфем, поширене значення яких витісняє первісне: "**Русудан – Русу дана**, та не віддана" (СУК 416); "Підписано: Гаврило Карташ. Ім'я наше рідне **Гав – рило**. Прізвище якесь турецьке. Псевдонім? Але обізнаність така, ніби в нього над вухом стовбичило подружжя Щириць. Плюс підлотність Сироти. **Гав – рило**" (ТМ 533).

У мові творів Павла Загребельного актуалізуються також антропоніми, що вживаються у формі множини і відзначаються додатковими смисловими відтінками. Вони мають максимальну співвіднесеність із історичними особистостями, літературними персонажами чи міфічними героями. Наприклад: "Люди бувають праведні, неправедні й байдужі. Останніх, на жаль, найбільше. **Сарданапали** або ж підносять тебе до хмар, або вганяють у землю, а **Валтасари** з блаженними усміхами пускають нас з торбами " (ТМ 494). Такі антропоніми містять певний комплекс енциклопедичних відомостей, типізованих рис, пов'язаних зі способом життя героя, від імені якого вони утворені.

Отже, художній антропонімікон письменника за стильовими, структурно-типологічними, граматичними та іншими ознаками дуже розмаїтий. У пошуках експресивного слова письменник завжди міцно спирається на багатство загальнонародної мови, національної історії, традицій. Це свідчить про комунікативну влучність, естетичну доцільність вживання власних назв, їх органічний зв'язок із системою засобів української лінгвостилістики.

Вивчення образної своєрідності літературно-художніх антропонімів Павла Загребельного, особливо у творах історичної тематики, має когнітивно-пізнавальне значення, адже тільки творча робота у надрах семантики імені, глибоке знання історичного минулого та історії мови, помножені на письменницький талант, можуть стати своєрідним кодом до розуміння не лише сучасної ментальності, а й художнього осмислення мовного світу українців, які жили в далекому минулому.

ЛІТЕРАТУРА

1. Белей Л.О. Українська літературно-художня антропонімія кінця XVIII – XX ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра філол. наук: спец. 10.02.01. "Українська мова" / Л.О. Белей. – Ужгород, 1997. – 48 с.

2. Виноградова В.Н. Стилистический аспект словообразования / В.Н. Виноградова. – М.: Наука, 1984. – 183с.

3. Житиє и чудєса св. Николая Чудотворца. – Великие Луки: Изд-во Правосл. Свято-Тихонов. богослов. ин-та, 1998. – 709с.

4. Калинкин В.М. От литературной ономастики к поэтонимологии / В.М. Калинкин // Логос ономастики. – 2006. – № 1. – С. 84-89.

5. Суперанская А.В. Общая теория имени собственного / А.В. Суперанская. – М.: Наука, 1973. – 441с.

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

ВЗР Вигнання з раю. – К., 1986.
Є Євпраксія. – К., 1987.
НТ Намилена трава. – К., 1973.
НУ Неложними устами. – К., 1981.
П Первоміст. – К., 1984.
ПЗТ Повне зібрання творів. Т. 4. – К., 1980.
СУК Смерть у Києві. – К., 1973.
ТМ Тисячолітній Миколай. – К., 199
ЯБ Я, Богдан. – К.,1986.

УДК 811.161.2'42

ПРО ІРОНІЧНЕ ВИКОРИСТАННЯ ПРЕЦЕДЕНТНИХ ФЕНОМЕНІВ У СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІЙ ПУБЛІЦИСТИЦІ (НА МАТЕРІАЛІ СТАТЕЙ ОЛЕГА ПОКАЛЬЧУКА)

Яновська Г. В., к. філол. н.

Національний технічний університет "Харківський політехнічний інститут"

Проаналізовано вербалізацію прецедентних феноменів, які використовуються з метою створення іронії, у публіцистиці соціального психолога Олега Покальчука. Показано зв'язок між природою прецедентних феноменів і їхньою функцією в тексті.

Ключові слова: іронія, прецедентний феномен, міфологема, мовна гра, мова публіцистики.

Яновская А.В. ОБ ИРОНИЧЕСКОМ ИСПОЛЬЗОВАНИИ ПРЕЦЕДЕНТНЫХ ФЕНОМЕНОВ В СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ ПУБЛИЦИСТИКЕ (НА МАТЕРИАЛЕ СТАТЕЙ ОЛЕГА ПОКАЛЬЧУКА) / Национальный технический университет "Харьковский политехнический институт", Украина.

Проанализирована вербализация прецедентных феноменов, используемых с целью создания иронии, в публицистике социального психолога Олега Покальчука. Показана связь между природой прецедентных феноменов и их функцией в тексте.

Ключевые слова: ирония, прецедентный феномен, мифологема, языковая игра, язык публицистики.

Yanovska H. V. ON IRONIC USE OF PRECEDENT PHENOMENA IN SOCIAL-PSYCHOLOGICAL JOURNALISM (ON THE MATERIAL OF ARTICLES BY OLEH POKALCHUK) / National Technical University "Kharkiv Polytechnic Institute", Ukraine.

The ironic verbalization of precedent phenomena is analyzed on the material of popular articles by social psychologist Oleh Pokalchuk. The connection between the nature of precedent phenomena and their function in the text is shown.

Key words: irony, precedent phenomenon, mythologeme, language play, journalistic language.

Суспільна аналітика Олега Покальчука являє собою особливий сплав публіцистичних жанрів, оскільки сфери, до яких апелює і в які вводить читача автор, наближають розмірковування над політичним і соціальним життям то до художньої, то до науково-популярної літератури, зокрема історичної та психологічної. Щоб успішно ділитися думками, часто непростими для дохідливого пояснення, аналітик мусить витримувати певний баланс "старого" і "нового" знання для пересічного читача. Крім того, публіцистика Покальчука, попри глибину аналізу, сприймається легко ще й за рахунок майже розмовної, гнучкої, часто іронічної експресії. Тримати такий баланс авторові допомагають різноманітні засоби, серед яких суттєве місце займають прецедентні феномени. Це природно, бо останні являють собою особливий засіб накопичення знань. Д.Гудков пише, що прецедентні феномени, відомі середньому представникові лінгвокультурної спільноти, належать до національної когнітивної бази, до них регулярно звертаються в дискурсі цієї спільноти. Когнітивна ж база становить певним чином структуровану сукупність знань і уявлень, притаманних більшості соціалізованих членів спільноти [2, с. 251].

Прецедентні феномени, зокрема прецедентні тексти, поширені і як засіб творення іронічного контексту. Головна їх користь у такому випадку – можливість описати чи змоделювати певну ситуацію стисло, виразно й символічно, водночас даючи читачеві можливість особисто взяти участь у виведенні "прихованого сенсу" сказаного (а така спрямованість надзвичайно характерна для автора, якого ми розглядаємо). Тому серед засобів творення іронічного контексту вони посідають помітне місце.

В аналітичних статтях загалом можна помітити вияви різних видів комізму: гумору, іронії, сатири. Проте з них саме іронія посідає особливе місце у формулюванні авторського ставлення до осіб і явищ [3, с. 25; 4]. Іронія вважається одним зі способів непрямого інформування [1, с. 17; 7, с. 171]. Помітними особливостями іронії, як відрізняють її від інших видів комізму, є континуальність (на відміну від дискретності жартів і викриття – виявів відповідно гумору і сатири), суб'єктивність (її трактують і як емоційну критику, і як право вільної людини сміятися заради власного задоволення) та можливість вуалювання думки. Це все є водночас і причиною того, що до іронії з-поміж усіх видів комізму публіцисти вдаються найчастіше.

Тож мета нашого дослідження – відстежити й осмислити іронічне використання прецедентності з метою створення іронічного контексту на матеріалі української частини збірника "Як правильно сісти в куток / Не думая о медведе".

Одна з наскрізних інтенцій, яку автор реалізує чи не в кожній статті, – це розкриття тих шкідливих міфів, які глибоко закорінені у свідомості більшості українців і заважають їм по-справжньому, а не ілюзорно поліпшувати своє життя. Тож і серед прецедентних феноменів, до яких вдається Олег Покальчук з іронічною метою, багато походять саме з тієї чи іншої міфології (у широкому розумінні). Наприклад:

"Ми ж поки що в основному очікуємо: чи то Мамая, чи то Бабая…" (замість більш конструктивних способів подолати страх) [6, с. 30].

Таким є фінал статті з іронічно-парадоксальним заголовком "Страхи, які ми обираємо". Виходить, що завершує аналіз соціально-психологічної природи страху українців своєрідний "дует" його фольклорних символів – відповідно з міфології історичної (*як Мамай пройшов*) і дитячої. Джерелом іронічності контрасту тут є, звичайно, друге. Елементи дитячого мовлення легко надаються для створення іронічного контексту. Скажімо, своєрідний колорит створюється переробкою прецедентних текстів, які походять із дитячої літератури: їх використання надає деякої легковажності темі, що розглядається. Цей засіб є ефективним також через його загальнодоступність [5]. Дитяче мовлення на когнітивному рівні пов'язується з симуляцією дитячого мислення: одна з найбільш часто актуалізованих рис останнього – наївність. А якщо заглибитись у значення відповідного міфообразу, то Бабай демонструє безглуздість ("дитячість", "несерйозність") меж, які власноруч виставляють собі дорослі люди – звичайно ж, необґрунтованими і/або не подоланими вчасно страхами.

Апеляцію до дитячої концептосфери маємо і в такому випадку: *"…середнього європейця дуже турбує імовірність перетворення казки про "спільний європейський дім" (1) на "Казку про рукавичку" (2). З відомим фіналом, у якому рукавичка остаточно тріснула по швах через доброзичливість господарів і невідповідні габарити бажаючих у ній погрітися"* [6, с. 32].

Іронічний контраст досягається вживанням слова *казка* в прямому (2) і переносному (1) значеннях. Таким чином, стереотипи, пов'язані з перспективами розвитку об'єднаної Європи, метафорично осмислюються в не притаманному їм ключі, що водночас і характеризує міру серйозності ставлення до явища (1), і актуалізує відповідний фрагмент суспільної свідомості у стислій і символічній формі. Адже дитячий фольклор є джерелом виразних та зрозумілих символів.

Для унаочнення публіцист застосовує своєрідну іронічну вербалізацію суспільного міфу відповідними засобами: *"[Є] віра в те, що коли на політичному Олімпі* (1) *противники почнуть сіктися золотими*

мечами (2)*, то уламки сипатимуться на нас, нужденних* (3)*. Тому дай їм Бог якомога більше чубитися – дивись, і нам більше дістанеться* (4)*…"* [6, с. 56].

У моделюванні цього фрагмента суспільної свідомості використано чимало різнорідних виражальних засобів – відправною точкою стає прецедентна назва міфологічного походження, яка у виразі *політичний Олімп* є практично стертою метафорою. Вона оживлюється засобами з тої-таки міфологічно-казкової концептосфери: *сіктися золотими мечами*. Розгортання сюжету (2)–(3) з комічно-парадоксальним висновком (4) відбувається завдяки актуалізації фреймів, пов'язаних уже з казками українського фольклору. Важливими точками міні-оповіді є автохарактеристика *"нас, нужденних"* і побажання *"дивись, і нам більше дістанеться"* – елементи мовної стратегії "маскування під обивателя", яка задає спосіб сприйняття всього фрагмента: неавторитетність, внутрішня несамостійність носіїв таких уявлень. Таку функцію виконує й "казкова" метафоризація уявлень, які в більш приземленій інтерпретації не викликали б цього бажаного комічного ефекту: "ми, виявляється, віримо в отакі байки".

Своєрідною може виявитися функція фрази, яка часто є засобом маніпулювання суспільною свідомістю: *"Власне кажучи, він* [мотиваційний простір] *визначає: живе людина в стані глиста* (1)*, який "батьківщину не вибирає"* (2)*, чи свідомо включає себе в українську політичну націю…"* [6, с. 53].

Різкість розгорнутої тут характеристики (іронія вже межує з сатирою) полягає в нехарактерній атрибуції відомого і багато з ким пов'язуваного вислову (2) та в контрасті між пафосною піднесеністю теми і "низькою" сферою, до якої належить введений публіцистом суб'єкт (1). Прецедентний вислів, пов'язаний у національній картині світу з концептом БАТЬКІВЩИНА, первісно має викликати позитивні асоціації, пов'язані з безкорисливою любов'ю тощо. Проте, розглянутий у межах біологічного фрейму, він повністю втрачає будь-яку піднесеність і водночас притягує негативні асоціації, які викликає лексема *глист*. У такому поєднанні вислів (2) звільняється від характерної для нього функції опосередкованого заклику до виконання тих чи інших громадянських обов'язків, а разом з нею – від асоціативної застиглості, освіжає власну внутрішню форму (хоч як іронічно це звучить у такому контексті) і починає нести новий сенс, пов'язаний з примітивною інертністю і байдужістю, небажанням робити будь-який моральний вибір.

Серед прецедентних феноменів трапляються й матеріальні об'єкти, чітко пов'язані у свідомості реципієнта з певними суспільними засадами: *"Від цих пріоритетів* [пріоритету робітників і селян у розвитку суспільства] *сьогодні залишилися тільки знаменита "мухінська" скульптура робітника й колгоспниці та ще однойменна заставка "Мосфільму""* [6, с. 40].

Іронічний прийом, до якого вдається публіцист, є завуальованою формою обманутого очікування: порожнечу всередині матеріального символу (навіть нібито аж двох символів, з яких насправді один є копією іншого), не заповнену ніяким суспільним змістом, читач може уявити без активної участі автора статті.

І, звичайно, джерелом прецедентних феноменів для публіциста стають відомі тексти художньої прози: *"Усе змішалося в українському домі"* [6, с. 72].

Простенька, без претензії на особливе осмислення ситуації, ігрова характеристика, яка стосується України загалом, побудована на двох прецедентних феноменах, які на час написання статті були актуальні: з одного боку, початок роману Л.Толстого "Анна Кареніна", з другого боку, свіжа пам'ять про те, що мітингувальники на Майдані грілись у будівлі Українського дому. *"Стерновий сучасної яхти підбере дівчину на березі* (1) *не тому, що читав Гріна* (2)*, а чисто з приколу й попонтуватися* (3)*"* [6, с. 76].

Прецедентна ситуація з романтичного твору (1) одночасно додатково ідентифікується прізвищем його автора (2) і "оформлюється" сленговою лексикою (3) – симуляцією простакуватого вихваляння отого самого "стернового сучасної яхти". Полярність романтики Гріна і приземленого ставлення до ситуації персонажа статті становлять контраст, іронічне забарвлення якому надає якраз (3): заміна *чисто з приколу* і *попонтуватися* нейтральними еквівалентами перетворила б насмішкувату констатацію факту на моралізаторство, чергове нарікання на сучасну молодь.

Отже, місце прецедентних феноменів в іроні Олега Покальчука можна окреслити в межах таких ситуацій. Перша з них сама по собі є іронічною: міфологеми на службі руйнування міфів. По-друге, "розмороження", "оживлення" усталених прецедентних виразів в іронічному контексті не лише акцентує авторську думку, а й сприяє відповідному "розмороженню" свідомості читача. Нарешті, іронічна мовна гра полегшує сприйняття тексту і порушуваних у ньому проблем. Перші дві описані ситуації становлять дуже важливу рису стилю саме цього публіциста, тісно пов'язану з його цілями та професійною компетенцією. Кожна з них, розглянута в цій розвідці з точки зору ролі саме прецедентних феноменів, могла б являти собою цікавий напрям дослідження з інших точок зору.

Іронічними засобами Олег Покальчук, як фаховий психолог, створює точний і легкий шарж суспільної свідомості. Але це не є для нього самоціллю, адже в одній з розглянутих статей, характеризуючи геніальність Остапа Вишні, сучасний публіцист пише: "Його варто було б вивчати в парі з Тарасом

Шевченком, тому що ефективні й безболісні ліки від міфологічної інтоксикації – це самокритичний сміх, іронія, що перетікає у розсудливість" [6, с. 9].

ЛІТЕРАТУРА

1. Бацевич Ф.С. Про один тип прагматичних аномалій, або Чим можна зіпсувати натяк? / Ф.С. Бацевич // Мовознавство. – 2000. – № 2–3. – С. 16-23.

2. Гудков Д.Б. К вопросу о словаре прецедентных феноменов / Д.Б. Гудков // Культурные слои во фразеологизмах и в дискурсивных практиках / отв. ред. В.Н. Телия. – М.: Языки славянской культуры, 2004. – С. 251-259.

3. Гулый К.В. Об одном типе реализации иронии в публицистическом тексте / К.В. Гулый // Вісник Харківського університету. – 1998. – № 406. – С. 24-29.

4. Клушина Н.И. Языковые механизмы формирования оценки в СМИ / Н.И. Клушина. – Режим доступа: http://www.gramota.ru/mag_arch.html?id=79.

5. Нахимова Е.А. Прецедентное имя Буратино в современных СМИ / Е.А. Нахимова // Известия Уральского государственного университета. – 2007. – № 52. – С. 105-112.

6. Покальчук О. Як правильно сісти в куток / Не думая о медведе / Олег Покальчук. – К.: Грані-Т, 2007. – 208 с. (Серія "De profundis").

7. Attardo S. Humor and Irony in Interaction: From Mode Adoption to Failure of Detection / S. Attardo // Say not to Say: New perspectives on miscommunication / ed.: L. Anolli, R. Ciceri and G. Riva. – Burke: IOS Press, 2001. – P. 165-185.

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

Вісник Запорізького національного університету

Філологічні науки

№ 1, 2012

Збірник наукових праць

Технічний редактор О.В. Меркулова

Коректори: Г.М. Волинець

Л.І. Кучеренко

Верстака та оригінал-макет виконані
на кафедрі української мови Запорізького національного університету
тел. (061) 289-12-88

Підписано до друку 01.03.2012. Формат 60 х 84 / 8.
Папір офсетний. Гарнітура "Таймс".
Обл.-вид. арк. 71,5. Ум. друк. арк. 60,5.
Замовлення № 23/12. Наклад 130 прим.

Запорізький національний університет
69600, м. Запоріжжя, МПС-41
вул. Жуковського, 66.

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів
видавничої продукції серія ДК № 2952 від 30.08.2007.

Надруковано з готового оригінал-макета в ТОВ "ЛІПС" ЛТД
69071, м. Запоріжжя, вул. Цитрусова, 6а.